ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

dhs

Godina VIII • Broj 2 (23) • septembar 2023. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Mogućnosti i ishodi interdisciplinarnog pristupa u društvenim i humanističkim studijama

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Vedad Spahić

Tajnica redakcije:
Sanja Dukić

Redakcijski odbor:
Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Ana Cecilia Prenz Kopušar
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Jurij Toplak
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević
Irena Cajner Mraović

Naučni odbor:
Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Voćkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:
Maja Dedić

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.1
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VIII
Broj 2 (23)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, septembar 2023.

SADRŽAJ

CONTENTS

MOGUĆNOSTI I ISHODI INTERDISCIPLINARNOG PRISTUPA U DRUŠTVENIM I HUMANISTIČKIM STUDIJAMA

Mirza Mahmutović, Nehrudin Rebihić
INTERDISCIPLINARNOST KAO RETORIČKA I EPISTEMOLOŠKA PRAKSA: BRISANJE GRANICA IZMEĐU HUMANISTIČKIH I DRUŠTVENIH NAUKA ILI POTRAGA ZA JEDINSTVENIM ZNANJEM? / INTERDISCIPLINARITY AS A RHETORICAL AND EPISTEMOLOGICAL PRACTICE: ERASING BOUNDARIES BETWEEN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES OR THE NEED FOR UNITY OF KNOWLEDGE? 15

Vedad Muharemović, Tomislav Tadić
KONTRADIKCIJE ZNANSTVENE MULTIDIMENZIONALNOSTI – JEDAN UVID SA STANOVIŠTA DRUŠTVENE EPISTEMOLOGIJE / CONTRADICTIONS OF SCIENTIFIC MULTIDIMENSIONALITY – A SOCIAL EPISTEMOLOGY INSIGHT 29

Branka Kovačević
INTERDISCIPLINARNI PRISTUP ISTRAŽIVANJIMA U DIDAKTICI: MOGUĆNOSTI, PRETPOSTAVKE I IZAZOVI OSTVARIVANJA? / INTERDISCIPLINARY APPROACH TO RESEARCH IN DIDACTICS: POSSIBILITIES, ASSUMPTIONS, AND CHALLENGES OF REALIZATION? 47

Kristinka Ovesni
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT – THE INTERSECTION OF DISCIPLINES? / RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA – SUSRETANJE RAZLIČITIH DISCIPLINA? 61

Mirsad Turanović, Amina Ajdinović-Mehović
STRATEGIJE PRIVIDNE EMPATIJE I POLARIZACIJE U KEMALISTIČKOM DISKURSU / STRATEGIES OF APPARENT EMPATHY AND POLARIZATION IN KEMALISTIC DISCOURSE 83

Azra Hodžić-Čavkić
ARTLANG I IDIOMSKE SKUPINE: *IDIOLANG* / ARTLANG AND IDIOMS: *IDIOLANG* 103

Senadin Musabegović
AKTUELNOST KRLEŽINE INTERPRETACIJE LIKOVNIH MOTIVA NA BOSANSKIM STEĆCIMA / PRESENT-DAY IMPORTANCE OF KRLEŽA'S INTERPRETATION OF ARTISTIC MOTIFS ON BOSNIAN MEDIEVAL TOMBSTONES 129

Džana Mehmedović
PROLIFERACIJA MOTIVA IZGONA TRGOVACA IZ HRAMA U SLIKARSTVU 16. STOLJEĆA: URBANOSOCIOLOŠKI KONTEKST / PROLIFERATION OF THE SUBJECT OF CHRIST CLEANSING THE TEMPLE IN 16TH-CENTURY PAINTING: THE URBAN-SOCIOLOGICAL CONTEXT 173

Marija Đaković, Emina Berbić Kolar, Ksenija Romstein
PORTRETIRANJE OSOBA S INVALIDITETOM U SUVREMENIM FILMSKIM OSTVARENJIMA / TRAYING PERSONS WITH DISABILITIES IN CONTEMPORARY CINEMATIC ART 191

Svetlana Lazić, Mirjana Matović, Sanja Maričić Mesarović
KONSTRUKTIVIZAM KAO POPULARNI MUZIČKI NARATIV: SLABLJENJE ZVUČNOG, IDEOLOŠKOG I VIZUELNOG MONOPOLA U SRPSKOJ MUZIČKOJ INDUSTRIJI / CONSTRUCTIVISM AS A POPULAR MUSICAL NARRATIVE IN SERBIA: CHANGING OF SOUND, IDEOLOGICAL AND VISUAL MONOPOLY IN SERBIAN MUSIC INDUSTRY 201

BOSNISTIKA

Ali Hasanović
MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO IZMEĐU USMENIH PREDAJA I DOKUMENTIRANE BIOGRAFIJE / MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO: BETWEEN ORAL TRADITIONS AND DOCUMENTED BIOGRAPHY 223

Nehrudin Rebihić
PJESNIČKO I DRAMSKO DJELO ALIJE NAMETKA / POETRY AND DRAMATIC WORK OF ALIJA NAMETAK 241

Muhidin Džanko
SA MARGINA BOSNISTIČKE TEKSTOLOGIJE I „KNJIŽEVNE ARHEOLOGIJE“: POKUŠAJ KOMPARATIVNO-TEKSTOLOŠKE ANALIZE UZ NEKOLIKO IZDANJA KNJIGA *KAMENI SPAVAČ* I *STARI BOSANSKI TEKSTOVI* MAKA DIZDARA / FROM THE MARGINS OF BOSNIAN TEXTOLOGY AND LITERARY ARCHEOLOGY: COMPARATIVE-TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER* AND *OLD BOSNIAN TEXTS* 259

Edina Murtić
USMENA KNJIŽEVNOST U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU ALIJE ISAKOVIĆA I LJUBICE OSTOJIĆ / ORAL LITERATURE IN LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH OF ALIJA ISAKOVIĆ AND LJUBICA OSTOJIĆ 269

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Aida Džiho-Šator, Amela Džiho-Hidović
GENDER AND VIOLENCE IN TONY MORRISON'S *A MERCY*, ELENA FERRANTE'S TETRALOGY *MY BRILLIANT FRIEND* AND CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE'S *PURPLE HIBISCUS* / SPOL I NASILJE U *MILOSTI* TONI MORRISON, TETRALOGIJI *MOJA GENIJALNA PRIJATELJICA* ELENE FERRANTE I *PURPURNI HIBISKUS* CHIMAMANDE NGOZI ADICHIE 295

TRADUKTOLOGIJA

Milena Z. Škobo, Vedran D. Petričević
NAVIGATING THE CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF LITERARY TRANSLATION IN THE AGE OF AI: STRIKING A BALANCE BETWEEN HUMAN EXPERTISE AND MACHINE POWER / IZAZOVI I MOGUĆNOSTI KNJIŽEVNOG PREVOĐENJA U DOBA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE: USPOSTAVLJANJE RAVNOTEŽE IZMEĐU LJUDSKE EKSPERTIZE I MOĆI MAŠINA 317

TEORIJA FILMA

Boris Balta, Maja Lasić, Neven Buzuk
UVOD U ELEMENTE FILMSKE UMJETNOSTI: MONTAŽA I RAD KAMERE KAO OSNOVNI ELEMENTI FILMSKOG DJELA / INTRODUCTION TO THE ELEMENTS OF FILM ART: MONTAGE AND CAMERA AS BASIC ELEMENTS OF THE FILM 339

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Martina Musa
PREGLED RAZVOJA FILOZOFIJE ZNANOSTI U HRVATSKOJ / OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY OF SCIENCE IN CROATIA 359

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Gorica Vuksanović, Olivera Kalajdžić, Ivana Zečević
SOCIO-KULTURNI ASPEKTI UPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI KOD ADOLESCENATA / SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE USE IN ADOLESCENTS 373

POLITOLOŠKE TEME

Elvis Fejzić
POLITIČKA MISAO U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: PRIMARNE ODREDNICE, KONTEKSTUALNA ISKUSTVA I TEMATSKE ORIJENTACIJE / POLITICAL THOUGHT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS: PRIMARY DETERMINANTS, CONTEXTUAL EXPERIENCES, AND THEMATIC ORIENTATIONS 393

Nife Elizabeth Ogunbodede
MAKING WOMEN COUNT: AN APPRAISAL OF WOMEN-CENTERED POLICIES OF NIGERIA POLITICAL PARTIES / ZASTUPLJENOST ŽENA: PROCJENA POLITIKA NIGERIJSKIH POLITIČKIH STRANAKA USMJERENIH NA ŽENE 417

PRAVNA MISAO

Zlatan Begić
TRACES OF THE RULE OF LAW AS AN IDEA AND LEGAL PRINCIPLE IN THE THEORY OF THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD: SOME OF THE CHARACTERISTIC THEORETICAL CONSIDERATIONS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE CONTEMPORARY MEANING / TRAGOVI VLADAVINE PRAVA KAO IDEJE I PRAVNOG PRINCIPA U TEORIJI ANTIČKOG I SREDNJOVJEKOVNOG PERIODA: NEKA OD KARAKTERISTIČNIH TEORIJSKIH RAZMATRANJA I NJIHOV DOPRINOS SAVREMENOM ZNAČENJU 443

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Iva N. Manić
STRUČNO USAVRŠAVANJE VASPITAČA ZA POTREBE INKLUZIVNE VASPITNO-OBRAZOVNE PRAKSE / PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATIONAL PRACTICE 461

Amina Smajović, Belma Alić Ramić, Edina Nikšić Rebihić
ULOGA OBITELJI U POSREDOVANJU MORALNIH VRIJEDNOSTI / THE ROLE OF THE FAMILY IN MEDIATING MORAL VALUES 481

Весна Љ. Минић, Снежана П. Перишић
СТАВОВИ ВАСПИТАЧА О ЗНАЧАЈУ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА / TEACHERS' ATTITUDES ON THE IMPORTANCE OF MORAL EDUCATION IN THE CURRICULUM AND PROGRAMS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS 501

Isidora Korać, Jelena Đermanov
HORIZONTALNO UČENJE: IZAZOVI ZA PROMENE U PROFESIONALNOM RAZVOJU NASTAVNIKA I VASPITAČA / HORIZONTAL LEARNING: CHALLENGES FOR CHANGES IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SCHOOL TEACHERS AND PRESCHOOL TEACHERS 523

Biljana Jeremić, Zagorka Markov, Lidija Nikolić
TRADICIONALNA MUZIKA U VRTIĆU I RAZVOJ SOCIJALNO-EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA / TRADITIONAL MUSIC IN PRESCHOOL AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-EMOTIONAL COMPETENCIES OF PRESCHOOL CHILDREN 541

Sanja Živanović, Ranka Perućica, Sonja Kaurin, Bojana Vuković, Olivera Kalajdžić, Slađana Ćalasan
(NE)INTENCIONALNI UTICAJI U VASPITANJU – POGLED IZ UGLA PEDAGOGA / THE PROBLEM OF (UN)INTENTIONALITY IN PEDAGOGY – A VIEW FROM THE PEDAGOGICAL POINT OF VIEW 557

Saša Lj. Stepanović, Ana Grbić
FUNKCIONISANJE PORODICA UČENIKA SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU / FUNCTIONING OF THE FAMILIES OF STUDENTS WITH BEHAVIORAL PROBLEMS 579

Danijela N. Vasilijević, Hadži Živorad M. Milenović, Biljana M. Alavanja
NACIONALNI SIMBOLI I OBELEŽJA U UDŽBENICIMA O PRIRODI I DRUŠTVU PRVOG CIKLUSA OBRAZOVANJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA / NATIONAL SYMBOLS AND MARKS IN TEXTBOOKS ON NATURE AND SOCIETY OF THE FIRST EDUCATION CYCLE OF THE COUNTRIES OF THE WESTERN BALKAN 601

Биљана М. Смаилагић
КОРЕЛАЦИЈА ПРОЦЈЕНА И ЗНАЊА О МУЗИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ УЧЕНИКА ПЕТИХ РАЗРЕДА БАЊАЛУЧКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА / CORRELATION OF ASSESSMENTS AND KNOWLEDGE OF MUSICAL TRADITION OF FIFTH GRADE STUDENTS OF BANJALUKA ELEMENTARY SCHOOLS 625

Anida Manko
MUZEJ KAO RESURS UČENJA I PODUČAVANJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI / THE MUSEUM AS A LEARNING AND TEACHING RESOURCE IN HIGH SCHOOL TEACHING 639

Jelena Krulj, Emilija Marković, Ivana Simijonović
SPECIJALNE KOMPETENCIJE U FUNKCIJI UNAPREĐENJA PROFESIONALNOG RADA NASTAVNIKA / COMPETENCES IN THE FUNCTION OF PROFESSIONAL WORK OF TEACHERS 655

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Nermin Mulaosmanović
POVEZANOST VIRTUALNOG PONAŠANJA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA SA ANKSIOZNOŠĆU I ŠKOLSKIM USPJEHOM ADOLESCENATA / THE CORRELATION OF VIRTUAL CONDUCT ON SOCIAL NETWORKS WITH ANXIETY AND SCHOOL ACHIEVEMENT OF ADOLESCENTS..... 669

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Enes Osmančević, Tahani Komarica
MOGUĆNOSTI DIGITALNIH MEDIJA U PERCEPCIJI, PREVENCIJI I BORBI PROTIV KORUPCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI / POSSIBILITIES OF DIGITAL MEDIA IN PERCEPTION, PREVENTION, AND FIGHT AGAINST CORRUPTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA..... 693

Irena Praskač-Salčin, Sabira Gadžo-Šašić
MEDIJSKA PREDSTAVLJANJA OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI / MEDIA REPRESENTATIONS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 711

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Ljubo Lepir
HUMANITARNI RAD RELIGIJSKIH ZAJEDNICA KAO OSNOVA PRAKSE SOCIJALNOG ZBRINJAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI / HUMANITARIAN WORK OF RELIGIOUS COMMUNITIES AS THE BASIS OF THE PRACTICE OF SOCIAL CARE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA..... 731

Vesna Šućur-Janjetović, Andrea Rakanović Radonjić
ZAŠTITA OSOBA SA INVALIDITETOM U SOCIJALNOM RADU – DA LI JE MOGUĆA PROMJENA PRISTUPA OD KLIJENTA DO INDIVIDUE? / CARE OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIAL WORK – IS IT POSSIBLE TO CHANGE THE APPROACH FROM THE CLIENT TO THE INDIVIDUAL?..... 749

Andrea Rakanović Radonjić
KVALITET ŽIVOTA DJECE BEZ ADEKVATNOG RODITELJSKOG STARANJA SMJEŠTENE U USTANOVU SOCIJALNE ZAŠTITE / QUALITY OF LIFE OF CHILDREN WITHOUT ADEQUATE PARENTAL CARE PLACED IN A SOCIAL PROTECTION INSTITUTION 771

Dragana Šćepović, Ljubo Lepir, Vesna Šućur-Janjetović
VRIJEDNOSTI U SOCIJALNOM RADU I PROFESIONALNI ODNOS PREMA KORISNICIMA / VALUES IN SOCIAL WORK AND PROFESSIONAL RELATIONSHIP TOWARDS USERS 791

PRIKAZI

Ikbal Smajlović
ZNAČAJAN PRILOG BOSNISTICI KOJI JE PROŠAO ISPOD RADARA OVDAŠNJE KNJIŽEVNE KRITIKE (ROBERT HODEL, *ANDRIĆ I SELIMOVIĆ: FORME AKTUELNOSTI,* DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2011) 815

Omer Hamzić
KAKO JE MULTIKUKLTURALNO SARAJEVO PREŽIVJELO RAT IAKO MNOGI NJEGOVI GRAĐANI NISU? (EMILY GREBLE, *SARAJEVO 1941–1945. – MUSLIMANI, KRŠĆANI I JEVREJI U HITLEROVOJ EVROPI,* UNIVERSITY PRESS, SARAJEVO, 2021) 823

Ibnel Ramić
USMENA POEZIJA KAO MEDIJ KULTURALNOG PAMĆENJA BOŠNJAKA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *USMENA POEZIJA BOŠNJAKA,* SLOVO BOSANSKO, SARAJEVO, 2021) 831

Nikola Čiča
SLOŽENOST CRKVENO-DRŽAVNIH ODNOSA U UVJETIMA VJERSKE, NACIONALNE I POLITIČKE HETEROGENOSTI [*KRIZE, SUKOBI I SOLIDARNOST U PERSPEKTIVI CRKVENE POVIJESTI* (*OD SREDNJEGA VIJEKA DO SUVREMENOSTI*), ZBORNIK RADOVA S V. KONGRESA HRVATSKIH POVJESNIČARA, ZADAR, 6.–9. LISTOPADA 2016. GODINE, ANA BIOČIĆ (UR.), KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU – KRŠĆANSKA SADAŠNJOST, ZAGREB, 2021] 839

Stefan Elezović
DRUŠTVENI ZNAČAJ FILMA I FILM KAO PREGNANTNA SOCIOLOŠKA TEMA [NEMANJA ĐUKIĆ (UR.), *FILM I IDENTITET: ISTRAŽIVANJE DRUŠTVENO-POLITIČKE UPOTREBE FILMA,* UNIVERZITET U BANJOJ LUCI – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA, BANJA LUKA, 2021] 847

Ibrahim Kabil
TEMELJITO ISTRAŽIVANJE DINASTIČKOG IDENTITETA SLAVNE BOSANSKE VLADARSKE OBITELJI (EMIR O. FILIPOVIĆ, *KOTROMANIĆI: STVARANJE I OBLIKOVANJE DINASTIČKOG IDENTITETA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2022) 851

Rijad Delić
INSPEKCIJSKI NADZOR U JAVNOJ UPRAVI: VRSTE, FUNKCIJE I SANKCIJE (EMIR MEHMEDOVIĆ I SELMA STOJANOVIĆ, *INSPEKCIJE I INSPEKCIJSKI NADZOR, ORGANIZACIJA, NADLEŽNOST, POSTUPAK,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FAKULTET ZA UPRAVU, 2022) 859

Zijad Džafić
ANTICIPATIVNA I UVJERLJIVA APOLOGIJA KAPITALIZMA [AYN RAND, *KAPITALIZAM: NEPOZNATI IDEAL* (PREV. DAMIR OVČINA), IMPRUVA, SARAJEVO, 2022] 865

Jasmina Husanović
PROTIV NORMALIZACIJE NASILJA: IZAZOVI ZA TRANSFORMATIVNU PROIZVODNJU ZNANJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM UNIVERZITETIMA (AMER OSMIĆ, LEJLA OSMIĆ, SANELA ŠADIĆ, AMILA ŽDRALOVIĆ, ENITA ČUSTOVIĆ, *NASILJE U PORODICI I RODNO ZASNOVANO NASILJE U VISOKOM OBRAZOVANJU - IZMEĐU TEORIJE I PRAKSE,* FAKULTET POLITIČKIH NAUKA - UNIVERZITET U SARAJEVU, SARAJEVO, 2022) 869

Mirsad Hodžić
KARIKA KOJA JE NEDOSTAJALA U VALORIZACIJI ŽIVOTA I DJELA ISAKA SAMOKOVLIJE (HUSREF TAHIROVIĆ, *DR. ISAK SAMOKOVLIJA – ŽIVOT U BIJELOM MANTILU,* AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2022) 875

Senad Arnaut
POUZDAN NAUČNI ORIJENTIR U DINAMIČNIM BOSANSKOHERCEGOVAČKIM TOKOVIMA KONTEMPORARNOG DRUŠTVENOG RAZVOJA [ADNAN DŽAFIĆ, JUSUF ŽIGA, ŠAĆIR FILANDRA (UR.), *BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO I SUVREMENOST – PRILOZI ZA SOCIOLOGIJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FAKULTET POLITIČKIH NAUKA, 2023] 883

Ajla Demiragić
NOVO KNJIŽEVNOKRITIČKO I IMAGOLOŠKO TUMAČENJE OSTAVŠTINE JAGODE TRUHELKE (KATARINA IVON, *JAGODA TRUHELKA: POETIKA NA MARGINI,* NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2023) 887

Lejla Kafedžić
REFORMA OBRAZOVANJA: NAŠ PUT UČENJA (HAJRUDIN NERADIN, EDITA FAJIĆ, ALINA KAROVIĆ-RAHIMIĆ, MONIKA LIKA I ELDINA DIZDAR, *NASTAVNI KURIKULUM, ISHODI I STRATEGIJE ZA PRVU TRIJADU OSNOVNE ŠKOLE,* BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2023) 893

Adem Azapagić
FUNKCIONALNO POVEZANA CJELINA TEORIJSKOG RAZUMIJEVANJA I PRAKTIČNIH ASPEKATA FORENZIČKE REVIZIJE I FINANSIJSKIH PREVARA (EDIN GLOGIĆ, ERDIN HASANBEGOVIĆ, SEMINA ŠKANDRO, *FORENZIČKA REVIZIJA I FINANSIJSKE PREVARE,* FINRA, TUZLA, 2023) 897

Šeherzada Džafić
(DIS)KONTINUITETI POLITIKA ŽALJENJA U IME POLITIKA PROMJENA (ZLATKO KRAMARIĆ *(DIS)KONTINUITETI ILI PONAVLJANJE POVIJESTI,* MEANDARMEDIA, ZAGREB, 2023) 903

Haris Dervišević
VREMEPLOV KROZ HISTORIJU OSMANSKE MINIJATURE I DEMISTIFIKACIJA TABUA O FIGURALNOM SLIKARSTVU U ISLAMSKIM KULTURAMA (*PUTOVANJE BOJA KROZ VRIJEME:* IZLOŽBA U ČAST 20 GODINA ODSJEKA ZA TURSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST, FILOZOFSKI FAKULTET U TUZLI, MAJ 2023) 909

UPUTSTVO ZA AUTORE 913

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 3, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

MOGUĆNOSTI I ISHODI INTERDISCIPLINARNOG PRISTUPA U DRUŠTVENIM I HUMANISTIČKIM STUDIJAMA

Uredili: Nehrudin Rebihić i Mirza Mahmutović

Nehrudin Rebihić, Mirza Mahmutović
INTERDISCIPLINARNOST KAO RETORIČKA I EPISTEMOLOŠKA PRAKSA: BRISANJE GRANICA IZMEĐU HUMANISTIČKIH I DRUŠTVENIH NAUKA ILI POTRAGA ZA JEDINSTVENIM ZNANJEM? / INTERDISCIPLINARITY AS A RHETORICAL AND EPISTEMOLOGICAL PRACTICE: ERASING BOUNDARIES BETWEEN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES OR THE NEED FOR UNITY OF KNOWLEDGE? 15

Vedad Muharemović, Tomislav Tadić
KONTRADIKCIJE ZNANSTVENE MULTIDIMENZIONALNOSTI – JEDAN UVID SA STANOVIŠTA DRUŠTVENE EPISTEMOLOGIJE / CONTRADICTIONS OF SCIENTIFIC MULTIDIMENSIONALITY – A SOCIAL EPISTEMOLOGY INSIGHT 29

Branka Kovačević
INTERDISCIPLINARNI PRISTUP ISTRAŽIVANJIMA U DIDAKTICI: MOGUĆNOSTI, PRETPOSTAVKE I IZAZOVI OSTVARIVANJA? / INTERDISCIPLINARY APPROACH TO RESEARCH IN DIDACTICS: POSSIBILITIES, ASSUMPTIONS, AND CHALLENGES OF REALIZATION? 47

društvene i humanističke studije

Kristinka Ovesni
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT – THE INTERSECTION OF DISCIPLINES? / RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA – SUSRETANJE RAZLIČITIH DISCIPLINA? 61

Mirsad Turanović, Amina Ajdinović-Mehović
STRATEGIJE PRIVIDNE EMPATIJE I POLARIZACIJE U KEMALISTIČKOM DISKURSU / STRATEGIES OF APPARENT EMPATHY AND POLARIZATION IN KEMALISTIC DISCOURSE 83

Azra Hodžić-Čavkić
ARTLANG I IDIOMSKE SKUPINE: *IDIOLANG* / ARTLANG AND IDIOMS: *IDIOLANG* 103

Senadin Musabegović
AKTUELNOST KRLEŽINE INTERPRETACIJE LIKOVNIH MOTIVA NA BOSANSKIM STEĆCIMA / PRESENT-DAY IMPORTANCE OF KRLEŽA'S INTERPRETATION OF ARTISTIC MOTIFS ON BOSNIAN MEDIEVAL TOMBSTONES 129

Džana Mehmedović
PROLIFERACIJA MOTIVA IZGONA TRGOVACA IZ HRAMA U SLIKARSTVU 16. STOLJEĆA: URBANOSOCIOLOŠKI KONTEKST / PROLIFERATION OF THE SUBJECT OF CHRIST CLEANSING THE TEMPLE IN 16TH-CENTURY PAINTING: THE URBAN-SOCIOLOGICAL CONTEXT 173

Marija Đaković, Emina Berbić Kolar, Ksenija Romstein
PORTRETIRANJE OSOBA S INVALIDITETOM U SUVREMENIM FILMSKIM OSTVARENJIMA / TRAYING PERSONS WITH DISABILITIES IN CONTEMPORARY CINEMATIC ART 191

Svetlana Lazić, Mirjana Matović, Sanja Maričić Mesarović
KONSTRUKTIVIZAM KAO POPULARNI MUZIČKI NARATIV: SLABLJENJE ZVUČNOG, IDEOLOŠKOG I VIZUELNOG MONOPOLA U SRPSKOJ MUZIČKOJ INDUSTRIJI / CONSTRUCTIVISM AS A POPULAR MUSICAL NARRATIVE IN SERBIA: CHANGING OF SOUND, IDEOLOGICAL AND VISUAL MONOPOLY IN SERBIAN MUSIC INDUSTRY 201

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.13

UDK 303.833:009
001:303.833

Primljeno: 13. 07. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Nehrudin Rebihić, Mirza Mahmutović

INTERDISCIPLINARNOST KAO RETORIČKA I EPISTEMOLOŠKA PRAKSA: BRISANJE GRANICA IZMEĐU HUMANISTIČKIH I DRUŠTVENIH NAUKA ILI POTRAGA ZA JEDINSTVENIM ZNANJEM?

U radu se razmatra koncept interdisciplinarnosti iz perspektive humanističkih i društvenih nauka. Kao ideja i praksa, interdisciplinarnost se sagledava u obzoru kompleksne dinamike stvaranja i preoblikovanja institucionalnih aranžmana koji reguliraju procese proizvodnje, distribucije i instrumentalizacije znanja u zapadnom društvu, u čijem su središtu univerzitet, istraživački centri i odsjeci, organizirani prema sistemu zasebnih akademskih disciplina. Problematizira se poimanje disciplina kao zatvorenih, homogenih i statičnih struktura organizacije znanja. Promišljaju se složeni, višestruki, topološki odnosi međusobnog prožimanja i konstituiranja disciplina, njihova inherentna hibridnost, posebno u kontekstu sinoptičkog identiteta humanističkih disciplina. Ističu se moralne pretpostavke utemeljenja interdisciplinarnih istraživačkih inicijativa. Ukazuje se na plodotvornost konceptualnog okvira o centralističkom, pluarlističkom i integralističkom modelu interdisciplinarnosti u analizi mogućnosti i ishoda interdisciplinarnog pristupa u društvenim i humanističkim studijama.

Ključne riječi: interdisciplinarnost; discipline; znanje; humanističke i društvene nauke

1. OD DISCIPLINARNOSTI KA INTERDISCIPLINARNOSTI

U prvoj polovini 20. stoljeća organizacija znanja u društvenim i humanističkim nauka dominantno je bila zasnovana na tzv. specijalističkim učenjima, odnosno disciplinama. Takvo dizajniranje i organiziranje društvenog znanja zahtijevalo je najprije integraciju i institucionalizaciju, a potom i obrazovanje profesionalaca koji će producirati i prenositi znanje. Discipline su bile zamišljene kao centralizirana i samoregulirajuća tijela u kojima su se dizajnirale određene naučne strategije i paradigme; one su, dakle, bile baze za neka tipična i izolirana naučna polja. Institucionalizacijom disciplina na univerzitetima, institutima i školama (Humbolt) vršila se kontrola društvenog organiziranja znanja i "podjela poslova". Budući da društvene strukture uvijek reflektiraju političku vlast, organizacija znanja u discipline može se razumijevati i u fukoovskom i altiserovskom smislu kao odnos moći, znanja, ideologije i kontrole.

Međutim, znanje nije supstancijalna nego dinamična struktura i ne može se proizvoditi jednostrano, nego uvijek u dijalogu s Drugim (jer postoji u Drugom) zbog čega ni discipline nisu potpuno zatvorene i statične strukture, već ih odlikuje dinamika i unutrašnja diferencijacija; znanje je, dakle, kao rijeka: ima svoje pritoke, tokove, struje. Dinamika je dolazila iznutra i izvana: iznutra su discipline postajale porozne, a izvana su prodirale nove i drugačije metode i znanja. Tradicionalne discipline su popuštale pod pritiskom novih i složenih naučnih pitanja koja su zahtijevala pomoć iz drugih naučnih disciplina (instrumente, teorije, metode). Proširivanje "teritorijalnosti" određene discipline proizlazilo je iz unutrašnje dinamike i dinamičnih društvenih struktura: širenje ne podrazumijeva da su neke discipline imperijalne i zakonodavne, a druge "podređene" ili piratske. Uz širenje "teritorijalnosti" disciplina, treba imati u vidu da u društvenim i humanističkim naukama postoje "plutajući koncepti" i granični pojmovi ("tekst", "teorija", "diskurs") koji omogućavaju intenzivni međudisciplinarni dijalog.

Teoretičari, poput Stanleya Fisha (1989), smatraju da, na jednoj strani, posuđivanje koncepata, teorija, metoda i dalje podrazumijeva rad na "matičnoj" disciplini jer se naučni zadaci i pitanja u njima dovršavaju postignućima drugih disciplina, ili da se, na drugoj, širi teritorijalnost jedne discipline na ona područja koja su pri društvenom dizajniranju znanja smještena u "teritorij" druge discipline. Fish, dakle, discipline tretira kao koherentne s izvjesnim stupnjem transgresije i smatra da multidimenzionalizam, poput interdisciplinarnosti, proizvodi "neprofesionalce" ("svaštojede"). Iako su drugi teoretičari (npr. Gunn 1992) kritizirali njegove stavove, on

smatra da je interdisciplinarnost proizvod lijevih kulturalista (dekonstrukcija, poststruktualizam, marksizam, feminizam) s ciljem decentriranja znanja i njegovog izmještnja izvan institucionalne (disciplinarne) moći.

Uzmemo li za primjer spomenute granične pojmove ("tekst", "teorija" i "diskurs") u društvenim i humanističkim nauka, primjećujemo da im je interdisciplinarnost imanentna. Tako Roland Barthes u tekstu "Od djela do teksta" konstatira da interdisciplinarnost "počinje kada je zajedništvo starih disciplina dovedeno u pitanje – možda čak i nasilno, kroz potres mode – u interesu nekog *novog predmeta* i *novog jezika*..." (prema Beker 1999: 202). Barthes pod "novim predmetom" i "novim jezikom" podrazumijeva novi objekat/entitet – tekst u kojem jezik govori više od autora, odnosno kroz jezik se čuju odjeci drugih tekstova. Dakle, tekst je aktivan i uvijek pregovara s drugim tekstovima; on je otvoreno polje koje se nikada ne zatvara. Budući da je prostor teksta počelo društvenih i humanističkih nauka, on je u barthovskom smislu "ekološka'' sredina za interdisciplinarnost. Široku upotrebu pojma teksta možemo ilustrirati na primjeru antropoloških ili etnoloških istraživanja – city-tekst / grad-tekst (Usp. Srđa Radović, *Grad kao tekst*).

Na drugoj strani, pojam diskurs, kako ga definira Michel Foucault u knjizi *Arheologija znanja* (1998), nosi u sebi skupnost različitih iskaza koji se objedinjuju u diskurzivne formacije kako bi se formiralo znanje o nekom predmetu ili objektu. Dakle, diskurzivna formacija predstavljala bi određeni broj iskaza među kojima postoji neka uzajamna i kontekstualna smislena veza. Tako, naprimjer, u oblikovanju "diskursa o bosanstvu" (Lavić) učestvuju iskazi iz različitih diskursa (političkog, religijskog, ekonomskog, sociološkog, psihološkog), koji su sistemski objedinjeni u jednu diskurzivnu formaciju, a sve kako bi kreirali jedan oblik (može postojati i drukčiji u drugačijem kontekstu) govora/znanja o Bosni.

Različiti teorijski koncepti u društvenim i humanističkim naukama nastajali su također kao rezultat odnosa dvije ili više disciplina: dekonstrukcija je nastala kao spoj filozofije i lingvistike; spacijalne teorije kao spoj arhitekture, matematike, književnosti, lingvistike, sociologije, geografije, pa zbog te imanentne odlike zahtijevaju interdisciplinarnu primjenu ili eksplikaciju. Pored ovih "graničnih pojmova" ("jahači granice"), prisutna je opća fluidnost pojmovnog aparata iz jedne u drugu disciplinu zbog čega se ponekad ne mogu razlučiti "domaći" od "stranih" pojmova ("principia domestica" i "principia peregrina") budući da su "strani" pojmovi duboko "integrirani" u teorijski sistem određene discipline (npr. ekspresionizam u likovnim umjetnostima i književnosti). Disciplinarna poroznost intenzivirana je u "postmodernom stanju" ili epohi delegitimnosti u kojoj, prema Lyotardu, dominira

"performativni kriterij" i "jednaka kompetentnost svih u proizvodnji" znanja. Performativni kriterij u znanju afirmira timski ili interdisciplinarni rad jer se tako povećava inventivnost i produkcija znanja ("društvo znanja"), a smanjuje posredovanje znanja i "otkucava kraj razdoblju Profesora" (Lyotard 2005: 78-79)

Na temelju svega navedenog može se zaključiti da je svim disciplinama imanentna određena mjera hibridnost, ali i da svaka dodatna interakcija producira nove hibridne oblike. Stoga se postavlja legitimno pitanje da li se više može govoriti o disciplinama u tradicionalnom smislu riječi; da li su one ustvari to samo na retoričkoj razini dok su na epistemološkoj interdisciplinarne. To se osobito vidi u humanističkim i društvenim naukama koje ne djeluju kao prirodne nauke po principu zakonitosti, već proširuju svoj skup djelovanja u različitim kontekstima. U okvirima svojih spe-cijalističkih oblasti, kao pipci meduze, dodiruju se i spajaju s drugim disciplinama, ali ta spajanja (metode, teorije) trebaju biti prilagođena teorijskom okviru polazne discipline (preuzeti pojmovi i metode trebaju biti domestificirani) jer bi došlo do razvodnjavanja pa i ukidanja disciplina. Dakle, interdisciplinarnost u teorijskom smsilu polazi od pitanja kako metode ili strukture druge discipline mogu preoblikovati prirodu neke discipline ili nekog naučnog pitanja, te kako se metodama i strukturama polazne (domaće) discipline mogu sagledati neka srodna polja u drugim (gostujućim) disciplinama. Uzmemo li za primjer studiju Marthe C. Nussbaum *Krhkost dobrote* (2009) u kojoj se autorica bavi odnosom morala i književnosti u okvirima etičke kritike, vidjet ćemo da autorica uvjerljivo dokazuje da povezanost filozofije i književnosti može biti djelotvorna. Ona, dakle, smatra da književnost posjeduje moralne karakteristike iako po sebi nije moralno iskustvo te da su se filozofska razumijevanja morala mogu ilustrirati i posredovati književnim formama iako književne forme po sebi nisu podesne za sistemsko promišljanje moralnih pitanja.

2. INTERDISCIPLINARNOST: ODREĐENJE

Kao što upućuju enciklopedije (npr. Arnold 2020: 1445), termin *interdisciplinarnost* obično se određuje dvojako: „ili kao kolaboracija istraživača obučenih u različitim disciplinama ili kao integracija različitih koncepta, metoda i podataka iz dvije ili više disciplina".

Obje istaknute aktivnosti, *interakcija* koja se odvija unutar područja kompetencija dvije ili više disciplina i *integracija* znanja proizvedenog u zasebnim disciplinarnim

područjima, koje Frodeman (2017: 4) opisuje još i kao retoričku i spoznajnu komponentu interdisciplinarnih pothvata, različito se pozicioniraniraju i valoriziraju u literaturi. Tako, na primjer, Moran (2002: 16) interdisciplinarnost određuje kao bilo koji oblik dijaloga ili interakcije između dvije ili više disciplina, dok razinu, vrstu, svrhu i učinak ove interakcije ostavlja kao predmet daljnjeg ispitivanja. Drugi autori međutim obrazlažu i ishodište interakcije, kao recimo Turudija (1982: 34) koji interdisciplinarnost određuje kao „interaktivno povezivanje dviju ili više disciplina u cjelinu višeg reda, pri čemu se sinteza ne vrši na planu predmeta znanja, nego prije svega na planu koncepata i metoda, a još više na planu principa i aksioma". U analizi tipologija interdisciplinarnosti, Klein (2017: 22) izdvaja uz interakciju i integraciju, i *fokusiranje*, *stapanje* i *povezivanje* kao važne karakteristike koje se pridružuju i pripisuju terminu u postupcima „graničnih rasprava" (Gieryn 1983).

Slične mreže asocijacija odražava i sam prefiks *inter*. Pridodat osnovi riječi, može označavati veze koje se stvaraju na dodirima ili presjecima granica disciplina ali i svojevrsni međuprostor koji ih istovremeno razdvaja i spaja, ne pripada u cijelosti nikom, iako ostaje njima omeđen, što bi se u iskušenju moglo zamisliti kao neka vrsta prijelazne, intersticijalne, liminalne zone (još uvijek?) nedisciplinirano znanja. Stoga, nije iznenađujuće što je retorika interdisciplinarnosti prožeta figurama izgradnje prijelaza, spona, poveznica kao i preustroja, preuređenja, rearanžiranja, ukratko „metaforma mostogradnje i restrukturiranja" (Klein 2017: 26), predodžbama djelatnosti koje se odvijaju na rubnim područjima.

3. DISKURS O INTERDISCIPLINARNOSTI

Diskurs o interdisciplinarnosti može se posmatrati, kao što je predložio Weingart (2000: 30), kao „diskurs o inovacijama u proizvodnji znanja". Jednako bi se mogli sagledati, čini se, i drugi termini (multidisciplinarnost, transdisciplinarnost, metadisciplinarnost itd.) koji prate glavne tokove debate o promjenama i kontinuitetima preovlađujućih institucionalnih aranžmana produkcije i distribucije znanja u zapadnom društvu prvenstveno, a u čijem su središtu univerzitet, istraživački centri i departmani organizirani, u pravilu, prema sistemu zasebnih akademskih disciplina. Iako snalaženje u ovoj „džungli terminologije" (Jacobs 2013: 3) nije jednostavno, a i putokazi su nerijetko varljivi, moguće je razaznati najmanje jedno opće mjesto takvih diskursa: saglasnost o neophodnosti preobražaja, u manjoj ili većoj mjeri, polja znanja, zajednica i kultura ukorijenjenih u *disciplinama*.

Iz perspektive komparativno-historijskih pristupa (Graff 2015) interdisciplinarnost se ipak pokazuje kao neraskidivi dio procesa historijskog stvaranja i stalnog preoblikovanja modernih disciplina u zapadnom društvu, što je, u osnovi, kompleksan fenomen koji se formirao i ispoljio – važno je naglasiti – na mnogostruke i raznolike načine. Ova kompleksna dinamika, međutim, uprošćava se u preovlađujućem diskursu o interdisciplinarnosti, koji promovira beskonfliktan, pomalo romantičarski, teleološki narativ o saradnji istraživača iz različitih disciplina, najčešće prirodnjačkih znanosti na projektima velikih razmjera i očekivanja, kao efikasan način rješavanja ili adresiranja problema, što ne bi mogla ostvariti nijedna disciplina ponaosob, pri čemu su takva nastojanja predočena gotovo kao prirodni slijed razvitka stvari, nesputan historijskim kontekstom i izvanjskim utjecajima. Međutim, kao što upućuju studija Graffa (2015), pojava i uspješnost interdisciplinarnih inicijativa uvjetovana je kompleksnom interakcijom utjecaja unutar i izvan univerzitetsko-istraživačkog miljea, konstelacijom faktora kao što su, na primjer, odnosi između disciplina, stilovi liderstva, utjecajnost istraživačkih tradicija i zajednica, nadmetanje za status i resurse, interesi pokrovitelja, organizacijsko-institucionalni okviri djelovanja, specifičnosti društvenog, političkog, ekonomskog konteksta, itd. Ovi institucionalni aranžmani, u čijem središtu je univerzitet, odnosno discipline, ključni su za razumijevanje ne samo geneze interdisciplinarnosti kao ideje i prakse nego i varijacija uspješnosti ovih pothvata u različitim društveno-historijskim okolnostima.

U tom smislu, pozivi za osnaživanjem interdisciplinarnih (također multidisciplinarnih i/ili transdisciplinarnih) pristupa (npr. Frodeman 2017), ali i dokazi o kontinuiranoj relevantnosti disciplina (npr. Jacobs 2013), mogu se posmatrati i kao izrazi širih percepcija o neophodnosti mijenjanja tradicionalnih i dilema oko uspostavljanja novih institucionalnih aranžmana koji bi regulirali procese proizvodnje (i instrumentalizacije) znanja u zapadnom društvu. Ova pitanja posebno su značajna ako se uzme u obzir „problem s ekspertima“ (Schudson 2006), nužnost spektra specijalističkog znanja za adekvatno odlučivanje u demokratskim uređenjima ali i opasnost njegove zloupotrebe, što je naročito izraženo u kontekstu sve intenzivnijih, a sve manje transparentnih sprega između istraživačko-ekspertnih zajednica, državnih struktura i korporativnog ekosistema.

4. THEO VAN LEEUWEN: TRI MODELA INTERDISCIPLINARNOSTI

Holandski lingvista i profesor na Cardiff University Theo van Leeuwen u tekstu "Three models of interdisciplinarity" (2005) sačinio je tri modela interdisciplinarnosti: (1) centralistički, (2) pluralistički i (3) integralistički. Njegovo gledanje na ove modele je hronološko, onako kako su se oni redoslijedom pojavljivali u povijesti interdiciplinarnosti, pri čemu se nisu potirali nego su supostojali, sve do danas. Budućnost interdisciplinarnosti Van Leeuwen posebno vidi u integralističkom, ali mu ne daje apsolutni primat nad drugim modelima, jer i sam u svojim interdisciplinarnim pothvatima, kako kaže, primjenjuje sve modele u zavisnosti od naučnog pitanja kojim se bavi.

Van Leeuwenov centralistički model interdiscilinarnosti sličan je teoriji "teritorijalnosti" književnog teoretičara Stanleya Fisha. Prema ovom modelu svaka disciplina vidi sebe kao središte znanja u kojem se oblikuju teorije, metode i predmeti. Discipline su kontinuirano autonomne i vitalne u interdisciplinarnom odnosu, dakle, taj odnos ih ne anulira, nego afirmira. Ovaj model moguće je predstaviti "mapom znanja" u čijem centru je disciplina, a kako se mapa širi i povećava svoju teritorijalnost, ona sve više prilazi drugim disciplinama. Ovaj model autor ilustrira na primjerima iz lingvistike: svaka središnja disciplina (fonetika, dijalektilogija, historija jezika itd.) može širiti svoju "teritorijalnost" ulazeći u polje drugih disciplina: npr. s psihologijom govorne percepcije u fonetici, s geografijom i socijalnim kontekstom u dijalektološkim istraživanjima, s historijom pri praćenju jezičkih promjena, s književnim studijama u proučavanju jezika kao medija umjetnosti itd. Druga realizacija ovog modela, prema Van Leeuwenu, ogleda se u korištenju znanja, metoda iz drugih disciplina kao "konteksta" za neko problemsko pitanje u matičnoj disciplini. Primjena „stranih" metoda ili znanja u određenoj disciplini nikada ne bi zadovoljila potrebe naučnika „strane" discipline jer su njihova znanja često simplificirana u drugoj disciplini. Zbog toga se veoma često dešava da naučnici jedne discipline negativno recenziraju radove u drugoj disciplini jer smaraju da metode i znanja iz njihove discipline nisu potpuno apsorbirani, iako su iskorištena samo kao kontekst, uvod ili dobrodošla letralna podrška za neki problem itd. Primjer za takvo što jeste odnos povijesti / sociologije i nauke o književnosti pri povijesnoj / društvenoj kontekstualizaciji određenih književnih fenomena.

I u pluralističkom modelu discipline nisu anulirane, ali nisu nijedna ponaosob u središtu interdisciplinarnog pristupa; centralno mjesto zauzima problemsko pitanje.

Dakle, discipline autonomno i ravnopravno učestvuju u rješavanju nekih naučih pitanja – one, zapravo, samo nude različite perspektive. Riječ je, naime, o nekoj vrsti holističkog i "triangulacijskog" istraživanja u kojem se rezultati jedne discipline "provjeravaju" metodama i znanjima iz dvije ili više drugih disciplina. Ovaj model ima veliku primjenu u interdiciplinarnim studijama, a naročito je vidljiv na naučnim koferencijama o nekom problemskom pitanju gdje naučnici iz različitih disciplina iznose svoje rezultate. Pluralistički model odlikuje jukstaponiranost, kompozitnost, sekvencioniranje i koordiniranje. (Klein 2017).

I integrativni interdisciplinarni model temelji se na „istraživačkim pitanjima i problemima, a primjenjuju se pristupi koji daju smislena, adekvatna i transparentna tumačenja i objašnjenja" (Weiss, Wodak 2003: 20). Oslanjajući se na Wissa i Wodaka, Van Leeuwen integrativni model usredsređuje na istraživački problem, koji okuplja istraživače iz različitih disciplina, a ne i na njihove metode, teorije i svjetonazore. Prema ovom modelu, nijedna disciplina ne može zadovoljiti istraživačke potrebe jer se one tretiraju samo kao "vještine" koje mogu doprinijeti pri istraživanju određenih fenomena. Tako, Van Leeuwen navodi da se u integralnom modelu uopće ne može kazati "ja sam lingvista" (ili nešto drugo slično), nego „znam provoditi određenu vrstu jezičkih istraživanja". Kao vid integrativnog interdiciplinarnog modela, autor navodi primjer kulturalnih studija koje nemaju jedinstvenu metodologiju niti prisvajaju određeni teorijski okvir, nego se tretiraju kao "složeno polje" s određenim "skupom naučnih pitanja" koja se mogu razriješiti samo timskim radom stručnjaka. Dio ovog modela su, također, i savremene tendencije kreiraja zajedničkih teorijski okvira, pojmova koji bi, kao natkriljujući i plutajući fenomeni, bili primjenjivani na različite discipline društvenih i humanističkih nauka. Integrativni model, dakle, odlikuje transcediranje, transgresija i preobrazba, ali i generaliziranje, integriranost, objedinjenje, koprodukcija i konceptualizacija znanja. (Klein 2017). Budući da Van Leeuwen budućnost interdisciplinarnosti vidi u integrativnom modelu, ovdje ćemo ukratko navesti nekoliko refleksija koje su prisutne danas u društvenim i humanističkim naukama: (1) potraga za jedinstvom znanja bez slijeđenja ustaljenih disciplina i poredaka, (2) kreiranje konceptualnih okvira koji nadilazi okvire disciplinarnih svjetonazora, (3) kritika disciplina i poticanje antidisciplinarnosti, (4) nastojanje da se potenciraju istraživačke prakse i pitanja, a ne discipline, (5) oslobađanje od mehaničkih pretpostavki kako su stvari povezane u sisteme i uočavanje velike divergencije vrijednosti i činjeničnog znanja u tzv. "postnormalnom vremenu" (Funtowicz i Ravez 2022)

***

Međutim, bez obzira na to što interdisciplinarnost podrazumijeva miješanje, interakciju i integraciju disciplina, ipak postoje neke discipline za koje je interdisciplinarnost svojstvena, inherentna, zbog njihovog sinoptičkog identiteta a tu prije svega mislimo na književnost[1], filozofiju, religijske studije, antropologiju, geografiju itd.

5. ETIČKA DIMENZIJA INTERDISCIPLINARNOG ISTRAŽIVANJA

Da bi se neko bavio interdisciplinarnim istraživanjem, mora biti oslobođen tradicionalnih podjela znanja i podjela rada te uvažavati i priznati metode, rad i postignuća u drugim disciplinama. Dijalog i saradnja inoviraju i obogaćuju određenu disciplinu te mijenjaju gledišta na određene predmete istraživanja. Istraživač treba imati visok stepen samopouzdanja u znanja iz "pomoćnih" disciplina jer svako pogrešno razumijevanje ili tumačenje može istraživača ili konzumenta znanja odvesti u krivom smjeru. On ne bi trebao biti egocentrik ili zatočenik određenog usko shvaćenog teorijskog mišljenja nego otvoren za usvajanje novih znanja i teorijskih perspektiva; ne bi trebao biti ni previše krotak spram tuđeg znanja kako ne bi mogao uspostaviti kritički odnos. Na koncu, istraživač treba biti otvorenog duha i uma i fleksibilan u promjeni vlastitih perspektiva s konstantnom sviješću o ravnopravnosti znanja (disciplina) u interdisciplinarnom odnosu, odnosno da interdisciplinarnost svoju legitimnost najviše crpi iz holističkog teorijsko-interpretativnog umijeća naučnika jer ono omogućuje dijalektičku sinergiju više naučnih spoznaja.

1. Uzmemo li ovdje za primjer nauku o književnosti ili književnost kao takvu možemo u jednom kroki hodogramu vidjeti brojnost i raznovrsnost interdisciplinarnih miješanja: (1) *književnost i filozofija* (fenomenološka kritika, hermeneutika, dekonstrukcija, etička kritika itd.), (2) *književnost i antropologija* (strukturalizam, folkloristika, mitološka kritika), (3) *književnost i psihologija* (psihoanalitička kritika, kulturna psihologija), (4) *književnost i politika* (sociološka kritika, ideološka kritika, kulturni materijalizam) (5) *književnost i religija* (teološka apologetika, hermeneutika, generička i povijesna kritika), (6) *književnost i lingvistika* (ruski formalizam, naratologija, stilistika), (7) *ali i druge* (povijest knjige, ideologija roda i rase itd.)

6. MOGUĆNOSTI I ISHODI INTERDISCIPLINARNOG PRISTUPA U DRUŠTVENIM I HUMANISTIČKIM STUDIJAMA

Pristigli radovi tematski blok „Mogućnosti i ishodi interdisciplinarnog pristupa u društvenim i humanističkim studijama“ novog broj časopisa Filozofskog fakulteta u Tuzli *Društvene i humanističke studije* tematski i metodološki su raznoliki te koriste različite modele (inter)disciplinarnosti zbog čega ih nije jednostavno klasificirati ili grupirati. S obzirom na to da je časopis, kao i tematski broj, orijentiran ka društvenim i humanističkim naukama, genealoški dometi interdisciplinarnosti u njima izrazito su duboki i intenzivni. To se posebno vidi u radu Tomislava Tadića i Vedada Muharemovića u kojem se naučna multidimenzionalnost i interdisciplinarnost tretiraju kao neupitne u kontekstu savremene ide(ologi)je znanja jer svojom hibridnošću razbijaju ideje o zatvorenosti i čistoći disciplina. Autori prate povijesni hodogram od tvrdih zakonitosti disciplinarnih metoda preko nepriznavanja granica među disciplinama pa sve do potpune metodološke skepse i negacije disciplina, da bi završili sa kritikom negacije savremene ideje o beskorisnosti idiografskih (društvenih i humanističkih) nauka pod utjecajem kulturne logike kasnog kapitalizma jer ne produciraju “korisna znanja“. Posebno apostrofiraju da danas robotika i digitalizacija imaju veliko učešće u kreiranju i oblikovanju znanja.

Rad Branke Kovačević ukazuje na porast “timskih“, a recesiju individualnih istraživanja: timski rad, kao obilježje integralnog interdisciplinarnog modela, može „obezbijediti dovoljnu kompetentnost i cjelovitost sagledavanja predmeta istraživanja“. U različitim segmentima rada vidljivo je laviranje između “centralističkog“ i “integralističkog“ interdisciplinarnog modela, a sve s ciljem kako se ne bi izgubila “pedagoška“ (didaktička) perspektiva pri promatranju predmeta istraživanja. Dok se u potenciranju timskoga rada prepoznaju obilježja integralističkih modela, dio rada koji tretira organizaciju nastave, opterećenje učenika, uslove i zakonitosti rada u nastavi ne izlazi izvan okvira pedagoško-didaktičke perspektive (discipline) bez obzira na to što kombinira didaktiku, anatomiju, fiziologiju ili didaktiku, pravo, sociologiju i etiku.

Rad Azre Hodžić-Čavkić možda najplastičnije pokazuje mogućnosti širenja jedne discipline i to toliko da kreira sebi predmet istraživanja – “vještački jezik“ – koji potom postane predmet disciplinarnog istraživanja – lingvistike. Autorica naglašava da kreirani “vještački jezik“ u ciklusu romana *Dine* Franka Herbarta, odnosno u fikciji, može biti istraživački podvrgnut svim lingvističkim disciplinama (fonetika, frazeologija, leksikologija) kao i prirodni jezik. Dakle, u “centralističkom“ modelu

interdisciplinarnosti "jezik kao umjetnost" (Van Leeuwen) širi se od centra ka periferiji – književnosti (književnim studijama), pri čemu u hodogramu kreira svoj predmet koji se kao bumerang iz fikcije vraća u centar te se legitimira kao "stvarni" predmet lingvstičkih istraživanja (npr. lingvokulturologa).

Značajan broj radova koristi se integralnim interdisciplinarnim modelom bez obzira na to da li određenom složenom naučnom pitanju pristupaju iz konkretnog unutardisciplinarnog teorijskog okvira ili da ga tretiraju kao "složeno naučno polje". Rad Mirsada Turanovića i Amine Ajdinović Mehović analizira prividnu empatiju i polarizaciju u odnosu na pokrivene studentice u kemalističkom diskursu primjenjujući metodu kritičke analize diskursa. Upravo je analiza diskursa najbolji je primjer integrativnog metodološkog i teorijskog okvira koji uključuje, kako autori pokazuju, historijsku, političku, sociološku i psihološku dimenziju analize, a sve navedene discipline svojim iskazima učestvuju u oblikovanju diskurzivne formacije označene kao kemalistički diskurs.

Na drugoj strani, rad Svetlane Lazić, Mirjane Matović, Sanje Maričić Mesarović zasnovan je na teoriji konstruktivizma (kritičkog i socijalnog) koja se javila kao reakcija na savremenu epistemološku i metodološku krizu. Kao integrativni teorijski okvir autorice su ga iskoriste za sociolingvističku analizu muzičkog rada konceptualne umjetnice Ane Đurić – Konstrakte.

I rad Kristinke Ovesni tretira jedno "složeno polje" – razvoj ljudskih potencijala – koje zahtijeva primjenu različitih pristupa (interdisciplinarnih, multidisciplinarnih i transcisciplinarnih). Podrvgnuvši analizi pet časopisa autorica pokazuje kako u člancima dominira interdisciplinaran pristup, ali su prisutni i svi oni pristupi koji daju smislena i transparentna objašnjenja određenog naučnog pitanja.

I ostali radovi pokazuju da je multimenzionalni pristup znanju danas itekako dominantan (Džana Mehmedović spaja ekonomiju, historiju umjetnost, religiju, sociologiju, historiju; Marija Đaković i dr. kinematografiju, mediologiju, medicinu, edukacijsku inkluziju), ali rad Senadina Musabegovića posebno se izdvaja jer najupečatljivije primjenjuje pluralni model interdisciplinarnosti kombinirajući historiju umjetnosti, politologiju, kulturalne i religijske studije u vezi s jednim problemskim pitanjem, a to je Krležina interpretacija likovnih motiva na srednjovjekovnim bosanskim stećcima. Autor pokazuje kako je Krleža stećke i tezu o bogumilstvu Crkve bosanske koristio kao komunistički ideologem, dovodeći njegovu interpretaciju u vezu s svim ondašnjima naučnim i poetskim interpretacijama stećka kao najupečatljivijim reprezentima jezičke, likovne i arhitektonske umjetnosti te tanatopolitike u kulturi srednjovjekovne Bosne.

LITERATURA:

1. Arnold, Markus (2020) ″Interdisciplinary Research (Interdisciplinarity)″, u: Carayannis, E. G. (ur.), *Encyclopedia of Creativity, Invention, Innovation and Entrepreneurship*, Springer, Cham
2. Barthes, Roland (1999), ″Od djela do teksta″, u: Beker, Miroslav (1999), *Suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.
3. Fish, Stanley (1989), ″Being Interdisciplinary Is so Very Hard to Do″, *Profession*, 89, 15-22.
4- Frodeman, Robert (2017), ″The Future of Interdisciplinarity: An Introduction″, u: Robert Frodeman, Julie Thompson Klein, Roberto Carlos Dos Santos Pacheco (ur.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford University Press.
5. Fuko, Mišel (Michel Foucault) (1998), *Arheologija znanja*, Plato, Beograd
6. Funtowicz, Silvio, Jerome Ravetz (2022), ″Nauka u postnormalno doba″, u: *Postnormalna vremena* (prir. Ziauddin Serdar), CNS, Sarajevo, 27-50.
7. Gieryn, Thomas F. (1983), ″Boundary-Work and the Demarcation of Science from non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists″, *American Sociological Review*, 48(6), 781–795.
8. Graff, Harvey J. (2015), *Undisciplining Knowledge. Interdisciplinarity in the Twentieth Century*, Johns Hopkins University Press, Baltimore
9. Gunn, Gilles (1992), ″Interdisciplinary Studies″, u: Joseph Gibaldi (ed.), *Introduction to Scholarship in Modern Languages and literatures*, New York, 239-261.
10. Jacobs, Jerry A. (2013), *In Defense of Disciplines. Interdisciplinarity and Specialization in the Research University*, The University of Chicago Press, Chicago - London
11. Klein, Julie Thompson (2017), ″Typologies of Interdisciplinarity: The Boundary Work of Definition″, u: Robert Frodeman, Julie Thompson Klein (eds.), *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford University Press, Oxford, 21-34.
12. Lyotard, Jean-François (2005), *Postmoderno stanje: izvještaj o znanju*, Ibis grafika, Zagreb
13. Moran, Joe (2002), *Interdisciplinarity*, Routledge, London - New York
14. Nussbaum, Martha (2009), *Krhkost dobrote: sreća i etika u grčkoj tragediji i filozofiji*, Službeni glasnik, Beograd

15. Radović, Srđan (2013), *Grad kao tekst,* XX vek, Beograd
16. Schudson, Michael (2006), ″The Trouble with Experts – and Why Democracies Need Them″, *Theory and Society*, 35(5/6), 491-506.
17. Šeparović, Zvonimir, Božo Jušić (1982) ″Mogućnosti, granice i dometi interdisciplinarnosti″; u: Šeparović, Zvonimi, Božo Jušić (ur.), *Interdisciplinarnost–znanost, obrazovanje*, *inovacija*, Društvo psihologa Hrvatske - Pravni fakultet – Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, 34–41.
18. Turudija, Simo (1982), ″Interdisciplinarni model optimizacije samoupravnog organizacionog projektovanja″, u: Šeparović, Zvonimir, Božo Jušić (ur.), *Interdisciplinarnost – znanost, obrazovanje, inovacija*, Društvo psihologa Hrvatske - Pravni fakultet - Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 34–41.
19. Van Leeuwen, Theo (2005), ″Three models of interdisciplinarity″, u: Ruth Wodak, Greg Myers (eds.), *A New Agenda in (Critical) Discourse Analysis*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam - Philadelphia, 3-18.
20. Weingart, Peter (2000), ″Interdisciplinarity: The Paradoxical Discourse“, u: Weingart, Peter., Nico Stehr (ur.), *Practising interdisciplinarity*, University of Toronto Press. Toronto – Buffalo – London, 25-42.
21. Weiss, Gilbert, Ruth Wodak (2003), ″Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis″, u: *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*, Pelgrave, New York

INTERDISCIPLINARITY AS A RHETORICAL AND EPISTEMOLOGICAL PRACTICE: ERASING BOUNDARIES BETWEEN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES OR THE NEED FOR UNITY OF KNOWLEDGE?

Summary:

The paper discusses the concept of interdisciplinarity from the perspective of humanities and social sciences. As both an idea and practice, interdisciplinarity is understood within the context of the complex dynamics of creating and reshaping institutional arrangements that regulate the processes of knowledge production, distribution, and instrumentalization in Western society, with universities, research centers, and departments at its core, organized according to separate academic disciplines. The paper questions

the understanding of disciplines as closed, homogeneous, and static structures of knowledge organization. Instead, it reflects on the complex, multiple, and topological relationships of mutual interpenetration and constitution of disciplines, emphasizing their inherent hybridity, especially within the context of the synoptic identity of humanities disciplines. Furthermore, the paper highlights the moral assumptions underlying interdisciplinary research initiatives. The productivity of the conceptual framework concerning the centralistic, pluralistic, and integralistic models of interdisciplinarity is highlighted in analyzing the possibilities and outcomes of interdisciplinary approaches in social and humanities studies.

Keywords: interdisciplinarity; disciplines; knowledge; humanities and social sciences

Adrese autora
Authors' address

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nehrudinrebihic@hotmail.com

Mirza Mahmutović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
mirza.mahmutovic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.29

UDK 165.6/.8:001

Primljeno: 09. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vedad Muharemović, Tomislav Tadić

KONTRADIKCIJE ZNANSTVENE MULTIDIMENZIONALNOSTI – JEDAN UVID SA STANOVIŠTA DRUŠTVENE EPISTEMOLOGIJE

Rad problematizira pitanje kontradikcija znanstvene multidimenzionalnosti i koncipiran je kao jedna vrsta priloga o ovoj temi iz ugla društvene epistemologije. Rad ukazuje na činjenicu da su znanstvena multidimenzionalnost i intedisciplinarnost neke od neupitnih kategorija u kontekstu određenja savremene *ideje* znanja i znanosti, ali da kao takve sadrže i svoje dijabolično lice koje se mora uzeti u obzir kada se o njima promišlja u kontekstu aktualne svjetskopovijesne konstelacije. U radu je poseban fokus na problematiziranju statusa humanističkih i društvenih nauka, koje su iz objektivnih globalno-političkih okolnosti i pozadinske logike kapitala, označene kao redundantne i neupotrebljive. U radu se, između ostalog, govori o *pojmovnoj povijesti* i svojevrsnoj *zalihi znanja* o onome što su temeljni korijeni moderne *ideje znanja znanosti*, a u odnosu na što možemo zauzeti jasnije stavove prema savremenim kretanjima vezanim za ovu temu.

Ključne riječi: ideja znanja i znanosti; društvena epistemologija; moderni i postmoderni tip znanja

1. UVOD

Savremenost, onako kako je shvata socijalna i filozofska epistemologija, nedvojbeno podrazumijeva proces tzv. *hibridiziranja znanosti* (Axel Honneth) kao temeljnu agendu za razvoj vitalnih procesa koji obuhvataju modernog čovjeka, *Svijet* i društvo. Bez ove pretpostavke, koja više nije u sferi disputirajućeg *pro et contra*, teško da bi se moglo govoriti o bilo kakvom napretku unutar granica mogućeg iskustva aktualnog

povijesnog momenta. Znanstvenici su razbili vlastite iluzije o tobožnjim "disciplinarnim čistinama" – zamišljenim, idealno-tipskim prostorima u kojima čisto i netaknuto prebiva polje pojmova i iskustava relevantno za njihove studije. Kraj *autoreferencijalnog* karaktera savremene znanosti artikuliše se kroz zbiljske aporije, protivrječnosti i hijatuse sa kojima se suočava konkretni čovjek u svijetu koji više nije jednoznačan, monolitan, postojan, homologičan, simetričan itd. Suočen sa svijetom koji je u stalnom *otporu* prema čovjeku, sam čovjek je morao redefinirati vlastitu poziciju, što je bilo moguće učiniti samo iz horizonta znanosti, jer on je jedino biće koje se bitno izražava i svoj povijesni svijet gradi kroz znanost i znanje. Svijet savremenog čovjeka je zamišljen kao svijet unutar "ambijenta inteligentnog prostora" (Ibrulj 2005) – svijet koji je duboko *fazificiran*, protivrječan i kontrafaktičan – ali, također, i svijet unutar koga je čovjeku ostavljena mogućnost da izađe na kraj sa svim inherentnim mu protivrječnostima.

Krajnja posljedica ovakvog *općeg stava* stavlja nas pred niz nekoliko važnih pitanja o repozicioniranju znanosti u novoj konstelaciji. 1. Kakva je povijesna uloga znanosti u kontekstu klasične *moderne* kada se baštinilo duboko povjerenje u apsolutni subjekt koji može spoznati *jednu* apsolutnu istinu? 2. Kakve promjene u "znanstvenim paradigmama" (Thomas Kuhn) je donio pokušaj velikog "postmodernog projekta" zasnovanog na ideji *fragmentacije*, *rastakanja* i *deprivacije* jedne i jedine arhimedovske tačke i *ogledalne suštine* (Richard Rorty) čovjeka i Svijeta? 3. Postoji li neka "skrivena" logika kapitala, transnacionalnih korporacija, koja se zasniva na uvjerenju da su upravo oni ti koji određuju koja znanja su društveno prihvatljiva i kakvo znanje u savremenosti ima smisla? 4. Da li je multidimenzionalnost svojevrsna *sudbina* samo humanističkih i društvenih nauka, ili se, također, odnosi i na druge znanstvene oblasti? 5. Pod kojim okolnostim i iz kojih motiva nastaje teza o tzv. *relativnoj autonomiji znanosti*.

Na neka od ovih pitanja, što je svojevrsna ironija, znanost ne može dati odgovore. Odgovori vrlo često zavise od onih koji diktiraju "trendove" u znanosti – od onih koje dosta apstraktno možemo nazvati *konstruktorima – arhitektama* društvene zbilje i globalnog socijalnog i političkog poretka. Sasvim je sigurno da je jedna od ključnih opasnosti za savremenu znanost i ta da se od nje pokušava napraviti nešto što treba da prati "trendove", pri tome upadajući u zamku, svjesno a ne iz neznanja, da su trendovi prolazni, lako promjenjivi i visoko kontingentni. U ovom smislu je pitanje određenja znanja i znanosti, neodvojivo od pitanja o onom globalno *političkom* i može se tumačiti kao sredstvo manipulacije! Upravo sa ovim iskušenjima danas se intenzivno suočavaju humanističke i društvene znanosti (tzv. *idiografske* ili znanosti

zasnovane na ljudskom duhu kao centralnoj kategoriji), pri čemu ih se često nastoji prikazati kao gotovo beskorisne, *neupotrebljive* i redundantne u odnosu na ono što se shvata kao slika suvremenog čovjeka. Iza ovakvih *arhetipova* savremenosti često stoji, kako ističe Zygmunt Bauman, banalna kapitalistička logika redukcije i reifikacije čovjeka na prostu binarnu opoziciju: uspio i propao.

Kako je u savremenosti praktično sve svodivo na ono *reificirajuće* – pa su temeljni odnosi među *ljudima* svedeni na odnose među *stvarima*, tako se i sama "stvar" (Heidegger) znanosti nastoji "postvariti". U procesu svjesnog "postvarenja" znanja i znanosti provodi se jedna vrsta fenomenološke redukcije same ljudske biti / ljudskog duha – na puku stvar, koja zaključujući po principima formalne logike, može biti *upotrebljiva* i *zamjenjiva*. U ovoj konfiguraciji, *Duh* postaje *višak*, a čovjek postaje puki *resurs*. Društvena epistemologija se, u ovom smislu, ispostavlja kao izrazito kritička disciplina koja jasno ukazuje na katastrofalne posljedice ovakvog pristupa *humanumu*. Ona sama nije dovoljna za ovaj podvig, ali u kontesktu *multidisciplinarnog* i *multidimenzionalnog* karaktera, zasnovanog na suradnji sa drugim oblastima unutar korpusa idiograsfkih nauka, ona postaje odlučujuća prepreka onim aspiracijama koje nastoje vidjeti kraj "humanistike" u što skorijem periodu. U ovom tekstu, izložit ćemo jedan uvid sa stanovišta društvene epistemologije – u formi nacrta ili prolegomenona – o stvarnim i potencijalnim ambivalencijama i protivrječnostima znanstvene multidimenzionalnosti kao determinisanog okvira za razvoj znanja u savremenim povijesnim prilikama.

2. KONTRAFAKTIČNOSTI POVIJESNIH KONSTELACIJA *ZNANJA*

Kada se otvaramo prema pitanju "znanosti" i onome što ona znači iz ugla savremenosti, onda se nesporno suočavamo sa protivrječnostima, parakonzistentnim formama logičke aksiomatike na kojima se vjeruje da počiva ono fundirajuće – ono arhimedovsko – iz koga se navodno može odrediti bitni karakter sveukupne savremenosti i unutar nje riješiti povijesna zagonetka koja se sažima u triangulaciji: čovjek, povijest, kosmos. U granicama ovog triangla uspostavlja se onaj čovjekov transcendetnalno-topografski (Lukach) odnos prema svijetu koji je moguće misliti samo u granicama vlastite (singularne) povijesti tj. u granicama vlastitog vremena koje je čovjeku dato na raspolaganje. Grci koji su prvi jasno uočili važnost onoga "znati", kroz formu logosa, postavili su kao najvišu vrlinu princip racionalne spoznaje svijeta – one spoznaje koja se više ne može zasnivati na mythosu kao formi određenja "apsolutizma zbilje" kako to u svojim studijama iz hermeneutike znanosti naziva

Hans Blumenberg. U njihovoj epsitemološkoj optici još se nije došlo do pojma *znanosti*, kako će ga reterminologizirati tek gnoseologija Novog vijeka počevši sa Francisom Baconom a zaključno sa najvažnijom studijom u pogledu razumijevanja toka i uloge znanosti u budućnosti, Kantovom *Kritikom čistoga uma*. Grci, koji se ispostavljaju kao "prvi veliki epistemolozi", operiraju dalekosežnijim, dubljim, slojevitijom pojmom – pojmom *znanja*, a o čemu, među mnogim fragmentima predsokratičke filozofije svjedoči Heraklitov 41. fragment: ἕν τὸ σοφόν· ἐπίστασθαι γνώμην, fragment u kome do izražaja dolazi tvrdnja da je pravo/mudro znanje ono koje je vezano za pravilnu/logičku – na raciju zasnovanu prosudbu, pa se kao pretpostavka ovog znanja zasnovanog na racionalnoj konstrukciji jedne vrste kozmologije pojavljuje preduslov tzv. γνώμην ἔχειν – razumijevajuće znanje svijeta koji je zasnovan na racionalnim principima i kao takav racionalno misliv. U Helena se pitanje o onome šta danas shvatamo kao znanost bitno reducira na temelj i počelo, svrhovitost sveukupne ljudske egzistencije – na znanje i na ono "moći znati" infantilno shvaćeno čak i na nivou "posebnog organa".

Moderne koncepcije i rekonceptualizacije pitanja znanja i znanosti, počevši od srednjovjekovnih recepcija grčkih filozofa, otvorit će put za shvatanje i formiranje pojma tzv. "stroge znanosti" (Descartes, Husserl i dr.) koju karakterizira *rigidnost metode* unutar jednog znanstvenog polja, disciplinarno čistunstvo i holistička isključivost epistemološke perspektive koje se arogantno tretira kao izraziti prerogativ "povlaštenih znanosti". Ovaj "hermetični" ideal deriviran je iz okreta ka induktivističkim logikama u ranoj modernosti i podrazumijevao je da svijet ne možemo i ne trebamo više objašnjavati "odozgo" – od apstraktnih počela i principa, nego "odozdo" i to na bazi konkretnih granica "mogućeg iskustva" (Kant) ljudske spoznaje. Zamka o koju se saplela hermeneutika znanosti klasične moderne počiva u koncepciji "metafizike subjekta" – tvrdnji i vjerovanju da, uprkos svemu, postoji jedna apsolutna istina koju može dosegnuti i momentima umne egzaltacije spoznati samosvjesni/apsolutni subjekat (Hegel). Među mnogim prigovorima novovjekovnom idealu znanja i znanosti, posebno u obzoru Heideggerove egzistencijalne analitike tubitka, a čak i radikalnije u Carl Schmittovoj formulaciji, kazat će se da novovjekovni principi znanosti i znanja praktično se nisu odvojili – bitno diferencirali – od svojih skolastičkih inspiracija, nego su samo promijenili svoj susptancijalni karakter u smislu usmjerenosti na apoteozu i deifikaciju subjektova Uma. Drugim riječima, ono što je skolastička onto-teologija i njeno ustrojstvo tretirala kao pitanje kranjeg Bića – Boga, sada je transsupstancijalizirano u svoj sekularni adekvat – subjektov Um.

Raspadom "ideala" klasične modernosti: uma, slobode, intlelektualnosti u grozotama i monstruoznostima Drugog svjetskog rata, kako su to najbolje opisali Theodor W. Adorno i Max Horkheimer u *Dijalektici prosvjetiteljstva*, postalo je jasno da logika moderne znanosti koja se zasniva na tehničkoj racionalnosti linearnog tipa i eksponencijalnom porastu "matematičkog uma", svijet može odvesti u potpunu konflagraciju. Ova vrsta konflagracije ne sastoji se tek u pukoj, sa izvjesnog stanovišta i banalnoj, logici proizvodnje sredstava masovnog uništenja (Ulrich Beck), nego u daleko većoj opasnosti: opasnosti potpune recesije ljudskog duha. Ključna nevolja sa konceptom "recesije ljudskog duha" – ono bitno u čemu se sastoji njena opsanost, zorno se manifestuje u činjenici da se sada *čovjek* nastoji svesti na puko tehničko biće, na *instrument* i što je najgore – na *resurs*.

Jean-François Lyotard u postavkama i granicama svoje "sociologije znanja" – "postmodernom stanju kao izvještaju o stanju znanja u XX st.", pokazat će do koje granice su demaskirane sve iluzije klasične ideje *znanja* zasnovanog na karakterističnom tipu racionalnosti i *narativnosti*. Za razliku od moderne epohe, unutar koje su narativi bili sredstvo (auto)legitimacije znanja, savremenost nakon velikih društvenih promjena, karakterizira duboko povjerenje u tzv. *znanstveno znanje* čija se struktura može sažeti u tri ključna momenta: 1) informatizacija i tehnologizacija svijeta u kome živimo; 2) nastanak *informatičkog* tipa društva; 3) dominacija multinacionalnog i transnacionalnog kapitala.

Za razliku od protivrječnosti, ambivalencija i dihotomija na kojima je počivalo narativno znanje moderne, te kudikamo duboko baštinjenog vjerovanja da je znanje svrha samom sebi, ovaj novi tip društva – informatičko i informacijsko društvo – proizveo je takave tipove znanja koji se više ne mogu inkapsulirati u okvire neke "staklaste suštine" (Richard Rorty) koja bi trebala da zrcali krajnju suštinu čovjekove egzistencije i egzistencijalne topografije. Informatičko i informacijsko društvo, metaforički kazano, rasprsnulo je sva zrcala u kojima se čovjek još prepoznavao kao što su cjelovitost, jedinstvenost, homogenost, homeomorfičnost itd. Umjesto jedinstvene i cjelovite slike čovjeka i znanja, nastupilo je doba *fragmenata*, elemenata i atoma svega bitno povijesnog, duhovnog i ljudskog. Ključne procese u ovakvom društvu predvode multinacionalne kompanije koje svojim kapitalom imaju sposobnost, kroz uticaj na bitne globalne *političke* makroaktere, određivati i legitimirati ono što je uopće i prihvatljivo kao znanje! U okolnostima nepostojanja "jedne istine" unutar sfere socijalne ontologije, postaje nemoguće ostati na planu razmišljanja da se sada jednom i *jedinstvenom* metodom mogu objasniti i procesi unutar same znanosti. Iz ovog hektičnog konteksta zasnovanog na razumijevanju

sveukupnih procesa vezanih za razvitak modernosti postaje potpuno jasno zašto se kurs moderne znanosti orijentirao ka *metodološkom anarhizmu* i načelu "sve ide" i to eksplicitno u djelu Paula Feyerabenda.

Metodološki anarhizam Paula Feyerabenda tako je pokazao, između ostalog, da se u objašnjavanju ovih fragmenata, elemenata i atoma, u lyotardovskom okviru postmodernog stanja, više ne može govoriti o jednoj metodi koja bi bila univerzalna sa stanovišta tumačenja svijeta i čovjeka u bitno redefinisanoj egzistencijalnoj poziciji. Kako bi se bilo u stanju objasniti procese, ontološke situacije i uopće ono što je relevantno za *stvar* same spoznaje u novim povijesnim konstelacijama, sada se moraju uzeti u obzir novi epistemološki okviri – okviri multidimenzionalnosti i interdsiciplinarnosti. Bitna karakteristika ove nove slike znanosti sadržana je u činjenici da ona više ne poznaje rigidne granice humanističkih, biomedicinskih i tehničkih nauka, te da se istraživačke pojave unutar istih sada tretiraju iz različitih metodološko-metodičkih pozicija. Flagrantan primjer jednog ovakvog pristupa danas je vidljiv u polju *ljudskog zdravlja*, gdje se pitanje istog dovodi u korelaciju spram socijalnih uslova u kojima pojedinac živi, ličnog životnog stila (koji je opet uvjetovan nizom izvanjskih faktora), genetskih karakteristika, neposredne dijagnoze i anamneze itd. Ovaj niz uzroka i posljedica mogao bi se nastaviti u nedogled. Ono što je izvjesno, jeste to da se pitanje ljudskog zdravlja danas mora tretirati holistički te razumijevati s obzirom na svoju sociološku pozadinu, biomedicinsku konstelaciju, opće povijesne prilike itd. Drugim riječima, ljudsko zdravlje, kao najdragocjenije svojstvo svakog pojedinca, postaje predmetom multidimenzionalnog znanstvenog istraživanja.

U širem epsitemološkom smislu, vezano za multidimenzionalnost i njene neminovnosti u XXI st., neophodno je ukazati na koncept *relativne autnonomije nauke*, o kome je pisao Norbert Elias. Elias, kao izuzetni poznavatelj prilika u modernoj znanosti, pokazuje da su stanovišta savremenosti predodređena na međudsiciplinarnu saradnju i to kako na planu koordinacije i konvergencije različitih znanstvenih perpsektiva (npr. suradnja biologije, sociologije, kognitivne znanosti) s ciljem objašnjavanja nekog partikularnog fenomena, tako i na planu *intraznanstvene* saradnje. Ovakav pristup podrazumijeva "kraj" tzv. "čisitih" dsiciplina unutar jedne nauke, pa tako npr. sama sociologija kulture i nema neki osobit značaj ako istovremeno u kalkulus vlastitih istraživanja ne uzima koncpete iz sociologije politike, sociologije religije, sociologije znanja i sl. Konkretno rečeno, na primjeru sociologije, sasvim je jasno da su predmeti istraživanja *zasebnih sociooloških disciplina* već bitno determinirani kao *relativno autonomni*.

Moderne humanističke znanosti nedvosmisleno stoje duboko u samoj jezgri teze o relativnoj autonomiji znanosti. Znanost o književnost npr. shvaćena kao *teorija književnosti* danas je gotovo nemisliva izvan korpusa *estetičkih teorija*, analitičke filozofije i uvida iz sociologije kulture. Studije Manfreda Franka sabrane u rukopisu *Kazivo i nekazivo*, s akcentom na esej: *Šta je književni tekst i što znači razumjeti ga?*, zorno prikazuju nužnost *relativne autnomije znanosti* s ciljem maksimiziranja kvalitativnog i hermeneutičkog potencijala prostora koji definiramo kao *teorija književnosti*.

3. ZNANOST KAO *SAMOPOTVRĐIVANJE* I ZNANOST KAO *DRUŠTVENO PRIHVATLJIVA KONSTRUKCIJA*

Ako je tačno da je povijest totalitet zbilje kako su učili marksisti – da je "povijest zbilje" svojevrsni pleonazam, jer povijest uvijek unutar društvenih i humanističkih znanosti jeste zbilja, odnosno, misliti zbilju implicira misliti povijest, onda taj totalitet reprezentuje sabiralište raznolikih, polivalentnih, komplementarnih, disparatnih, djelimično kontinuirajućih i često diskontinuirajućih ideja, socio-kulturnih i socio-političkih entiteta, raznolikih vrsta identiteta, te polivalentnih znanstvenih paradigmi, koncepata, obrazaca i istraživanja. Teško je zamisliti i determinisati identitet *povijesti* bez identiteta *znanosti* i onoga što znanost analitički implicira u svom pojmovnom smislu; istraživanje, kolaboriranje, "pretpostavke i pobijanja" u nekom poperovskom smislu, te njezin konstantan atribut sumnje u ono što (pozitivistički) jeste svijet ispunjen određenim faktima, relacijama i fenomenima. Modernistička slika znanja i znanosti kao kontinuiranog progresa i rasta saznanja, saznajnih procesa i znanstvenih zaključaka kao temeljnih istina u nekom prosvjetiteljski koncipiranom projektu unutar savremenih konstelacija dobijaju *fazificiraniji* karakter. Znanost se u savremenom smislu nastoji razumijevati kao kompleksni intelektualni projekt ili intelektualna aktivnost *raskrivanja* zakonitosti prirodnih i društvenih fenomena ali ne više onako kako je poimana iz optike modernizma kako smo pokazali u prethodnom poglavlju. Nasljeđe koje je znanost jako dugo kontinuirala u smislu modusa kojima je samu sebe perpetuirala i legitimirala datira indirektno još od Aristotelovog govora o „prvom nepokretnom pokretniku (τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον)" iz 12. knjige *Metafizike*.

Ideja po kojoj neki *neuvjetovani objektivitet*, koji u logičkom i ontološkom smislu ima primaran i primordijalan status, koji je "nepokretan" a sve ostalo, sav totalitet *ens creatum*-a dovodi u stanje pokretljivosti, indirektno se kao ideal transponirala i u samo značenje znanosti. Drugim riječima, znanost od tog doba pa do njenog zenita

u doba moderniteta figurira kao jedan modus ljudskog samopotvrđivanja, koji uz filozofiju kao najvišu formu kulturalne samosvijesti ima karakter neke savršenosti, nepromjenljivosti i "trajne aktualnosti" kakvu ima "prvi nepokretni pokretnik". On je uzrok pokretljivosti *physis-a*, a sam je "nepokretan", upravo zato što je apsolutno oblikovan, apsolutno svrhovit i postoji mimo zakona kojima su podređene stvari prirode. Drugim riječima, stvari *physis-a s*u određene *kinesis*-om, kretanjem, onim što Aristotel naziva *entelehijom* (ἐντελέχεια), koja omogućava da bića prelaze iz stanja svojih potencijalnosti u neko svrhovito, oblikovano stanje (prelazak iz procesa prema svrhovito oblikovanoj strukturi). Aristotel u svojoj *Fizici* to detaljno objašnjava preko četiri uzroka (*causa materialis*, *causa formalis*, *causa effficiens*, *causa finalis*) i njima su subjektirana fizikalna bića i njihovi procesi. "Nepokretni pokretač", neki neuvjetovani objektivitet, Deus, itd. egzistira s one strane tih povijesnih i temporalnih determinacija, on nije podređen entelehijom i kretanjima iz potencijaliteta ka aktualitetu, a ta slika savršenog bića koje figurira na takav transtemporalan i transpovijesni način postala je idealom znanosti.

Znanost drugim riječima nastoji imati neku vrstu sebereprezentacije na način da je ono idealno, savršeno, trajno aktualno analogno atributima o kojima govori Aristotel, a koji u medijevalnoj skolastičkoj tradiciji imaju karakter Boga. Ideal *nepromjenljivosti* se identifikovao sa prikazom savršenosti (jer je, suprotno tome, ono nesavršeno podložno mnijeni), jer je nepromjeljivost – nepokretnost iz razloga što joj ne treba potencijalitet, entelehija, dok, s druge strane, promjenljivost predstavlja centralni atribut stvari i bića koja nisu savršena, koja su varijabilna, podložna mnijenju, stalnom kretanju iz jednog potencijaliteta ka nekoj formi aktualiteta koji nikada nije dovršiv, finalizovan i oblikovan kao neka vrsta stabilne i nepromjenljive aktualnosti.

Stoga je intencija reprezentacije znanosti bila analogna reprezentaciji filozofije. Fiolozofija je figurirala kao *kraljica svih znanosti*, kao metafizika koja jasno diferencira *bit* od *pojavnosti*, dok je znanost figurirala kao svojevrsni intelektualni monolit, koji jednom otrkivene, eksplicirane i u znanstvene paradigme, znastvene formulacije objektifikovane prirodne fenomene tretira kao forme univerzalnog algoritma. Znanost je, drugim riječima, poimana kao aktivnost koja u sebi analilički implicira pojam nepokretnosti analogno nepokretnosti savršenog bića, jer je nesavršenim bićima i aktivnostima dodijeljena uloga pokretljivosti, potencijaliteta i entelehije.

U *savremenim* razmatranjima o sociološkim i historijskim značenjima znanosti ova slika znanosti postaje predmetom kritike. Ta kritika zahtijeva preispitivanje

ovakvog statusa znanosti jer isti raskriva neku vrstu *znanstvenog dogmatizma*, onog što je Comte istakao diferencirajući vremenski (historijski) i dogmatski karakter znanosti. Znanost se počinje razmatrati kao vrsta rada znanstvenih subjekata koji su svjesni znanstvenog *falsifikacionizma* (Popper), koji svojim znanstvenim radom tendiraju određenoj nomotetičnosti i univerzalizmu, ali koji istovremeno ističu i intrinzičnost dubioznog karaktera znanstvenog rada. S druge strane Bourdieu ističe veoma važne refleksije po oba znanstvena karaktera, kako u smislu znanosti kao modernistički shvaćenog projekta koji tendira transhistoričnosti, tako i znanosti koja je samopropitujuća, kritična, diskontinuirajuća, falibilna i koja Cartesiusov *dubito, ergo sum* posjeduje u imanentnom smislu.

Pierre Bourdieu u tom smislu postavlja pitanje:

> "Kako je moguće za povijesnu aktivnost, poput znanstvene aktivnosti, da producira transpovijesne istine – *istine neovisne od povijesti* – odvojene od svih veza kako prostora tako i vremena, a koje važe kao vječno univerzalne i validne?" (2004: 1).

Zapravo je francuska intelektualna tradicija historičara i filozofa znanosti, primarno istraživanja Gastona Bachelarda, inicirala ovo Bourdieovo sociološko-historijsko preispitivanje samog karaktera znanosti i preokret u odnosu na razumijevanje znanosti kao jedne forme univerzalizacije znanja koje na apsolutno plauzibilan način producira serije suština *znanstvenog znanja* odvojenog od pojavnosti *ordinarnog znanja*.

Bourdieu piše da:

> "Skolastička, logička ili epistemološka vizija znanosti nudi, kako kaže Carnap, 'racionalnu rekonstrukciju' znanstvenih praksi, ili, kako to Reichenbach kaže, 'logičku zamjenu za stvarne procese' za koje se pretpostavlja da odgovaraju tim procesima. 'Opis', ističe Reichenbach, 'nije kopija stvarne misli, već konstrukcija ekvivalenta'. (…) Suprotstavljajući se idealizaciji znanstvene prakse koju vrši ova normativna epistemologija, Gaston Bachelard je prije mnogo godina istakao da je epistemologija previše razmišljala o istinama etablirane znanosti, a nedovoljno o greškama nauke u razvoju, znanstvenoj aktivnosti kakva ona zapravo jeste." (Ibid. 3)

Ta *znanstvena aktivnost* zahtijeva rekonstrukciju kako u smislu rekonstrukcije njenog pijedestala koji karakterizira univerzalna izvjesnost (tradirana iz novovjekovne epistemologije, u smislu *ogledalnih suština* koje zrcali neki naš rafinirani/sublimirani

Ratio, kako ističe Rorty), tako i u smislu njene rekonstrukcije, odnosno, kritičke refleksije i revalorizacije njene intrinzičke skeptičnosti. Šta to implicira? To implicira kritiku znanosti kao apsolutne izvjesnosti (znanosti koja je amnestirana od neke vrste povijesnosti i *znanstvene entelehije*) te kritiku mertonistički shvaćene koncepcije znanosti koja u sebi ima inkorporiranu predstavu o znanstvenom istraživanju, znanstvenim procesima, inovacijama, strukturama i paradigmama kao komunitarno, bezinteresno organizovane djelatnosti koju oblikuje predani i organizovani skepticizam oko onoga što je njen predmet i njeno otkriće (znanstvena paradigma, znanstvena istina, etc.).

Prva kritika je važna iz razloga što znanost već odavno nema status metafizički izvjesne aktivnosti koja kontiuirano i akumulativno dovodi do neke forme univerzalnog i neupitnog znanja o skrivenim suštinama prirodnog i društvenog svijeta. Međutim, nama je od iznimne važnosti refleksivnost i autorefleksivnost znanosti koja je omogućena zahvaljujući, prije svega društvenim i humanističkim znanostima. To spada u predmet ove tzv. druge kritike u kojoj se znanost i dalje veoma često, a posebno unutar prirodnoznanstvenih i biomedicinskih teorija i istraživačkih praksi, predstavlja na jedan mertonistički način. Diskurs o znanstvenom radu, znanstvenoj zajednici i samoj znanosti i njenom proizvodu – znanstvenoj istini, tretira se u tom smislu na univerzalan način, pri čemu možemo upotrijebiti pojam koji uvodi Karl Mannheim; to tretiranje je *slobodnolebdeće* (Manheim), sa pretpostavljenim uvjerenjem o slobodnom i rapidnom distribuiranju ili proliferaciji znanstvenog znanja koje je nastalo radom znanstvenika u ambijentu intrinzičnog skepticizma i bezinteresnosti.

To znači da se znanost zamišlja kao svojevrsna utopijska sfera apsolutno idealnog, objektivnog i bezinteresnog djelovanja znanstvenika (pojedinačno ili u formi znanstvenih grupa) koji vrše iluminaciju suština prirodnih i društvenih fenomena efektivnim "stavljanjem u zagrade" svojih socio-kulturnih pozadina, subjektivnosti i predrasuda. Bezinteresnost se poima u formi vrijednosno neutralne pozicije znanosti i samih znanstvenika, u formi prakticiranja znanosti u ime samoga znanja bez odnosa prema njenim materijalnim (ekonomskim, političkim, ideološkim, vojnim, kulturološkim, te, generalno rečeno, povijesnim) implikacijama i konzekvencama. Drugi dio ovog važnog kritičkog diskursa o statusu znanosti tiče se njene *skeptičnosti* koja se predstavlja i razumijeva na jedan totalno imanentan i implicitno strukturišući način. Znanost se reprezentira kao totalna manifestacija naše racionalnosti, kao objektivacija prosvjetiteljskog projekta ili objektivacija "metafizike subjektivnosti". U tom smislu ona propituje i sumnja u ono što je rezultat ili proizvod njenog djelovanja, ona

normativno-operativno konstantno vrši korektivno djelovanje i izvodi proces sumnje usmjeren ka predmetima svog saznanja. Tim svojim karakterizacijama znanost ireverzibilno i neupitno vrši vlastito odvajanje od metafizičkih i religijskih svjetonazora i intencija koje imaju dogmatizirajući, nepropitujući te aksiomatski status. Ono što se, u konačnici, pokazuje kako znanost ili znanstveno raspolaganje "istinom" nije uvijek praksa znanstvene valorizacije, znanstvenog propitivanja već često kreiranja alternativnih znanstvenih i/ili društvenih istina.

Znanstvena istina (shvaćena kao konkretno otkriće) ima intenciju da takvom ostane dosta dugo, te da tendira svojevrsnoj formi *naturalizirajućeg znanja i istine*. Zašto nam je u tom smislu Bourdieu dragocjen? Jer on eksplicitno pokazuje kako znanost nije apsolutno objektivna, te kako znanstveni rad uveliko ovisi o prostorno-vremenskom kontekstu, o znanstvenicima i njihovom *moratoriju nad znanjem*, o samom porijeklu znanstvenog rada, ugledu znanstvenih i akademskih isntitucija, njihovom prestižu, finansijskom stimuliranju, pa čak i o nacionalnosti. Ovdje se ne možemo detaljno baviti svim argumentacijama koje nam nudi Bourdieu u korist teze kako ova društvena determinacija pogađa ne samo društvene i humanističke znanosti, nego i prirodnoznanstvene i biomedicinske te tehničke znanosti. Ali sama činjenica da znanost uveliko svjedoči amalgamiranju fundamentalnih istraživanja s jedne, te aplikativnih istraživanja s druge strane, te da svjedočimo rapidnom i često dominantnom djelovanju industrijskih, korporacijskih istraživanja, ugovornih istraživačkih asocijacija koje čine timovi znanstvenika koji suportiraju interese velikih korporacija, farmaceutskih tvrtki ili vojnih kompanija, dovoljno govore u prilog tezi kako znanost ne figurira na jedan *djevičanski* i *transhistorijski* način.

Znanost je, kao i svaka druga vrsta ljudskog samopotvrđivanja, djelatnost u društveno *dramaturgijskom* smislu (Goffman). Neovisno o njenom društvenom determinizmu znanost nije puka repetitivna djelatnost, arhiviranje prošlih ideja i saznanja, koji se nekom didaktičkom epistemologijom kontinuirano prenosi sa znanstvenih subjekata prema široj društvenoj zbilji, nego je riječ o djelatnosti koja stremi svojevrsnoj autentičnoj reprezentaciji kvantuma zbilje (prirodne i konstruirane) na jedan kolaborativan i multimetodski način. Čak i kada je osamljen, znanstvenik afirmira svoje invencije u okviru znanstvenog polja koje čini znanstvena zajednica sa svojim znanstvenim publikacijama i prezentacijama, te društvena valorizacija i rekognicija "znanstvenog kapitala", tako da produkcija znanja i znanstvene istine od strane nekog znanstvenog genija kao osamljenog pojedinca zahtijeva društvene uvjete u kojima se njegova invencija kreira, valorizira i zadobija status znanstvene istine.

Libido scientifica je stoga, posebno u eri rapidnih prirodnih i društvenih transformacija, u eri digitalizacije i kreolizacije svijeta u kojem živimo, iznimno multidisciplinarna i transdisciplinarna aktivnost (ili bi pak to trebala da bude). Kompleksnost istraživanja i inovacije određenog znanstvenog predmeta zahtijeva kolaborativnu djelatnost raznolikih eksperata koji svojim konceptualnim i metodološkim instrumentarijima doprinose razumijevanju, perpetuiranju ili pak transformiranju i inventiranju određenih znanstvenih istina. Pri tome, ne može se ignorirati kako u toj multidimenzionalnoj i multidisciplinarnoj karakterizaciji znanosti postoje one vrste društvenog djelovanja koje nisu samo manifestacija kolaborativne i kooperativne prakse, nego često znaju biti i stvar određene konfliktnosti ili nepriznavanja (cf. Ibid. 23-24) nekih znanstvenih otkrića ukoliko ista dolaze iz laboratorija, instituta, inkubatora ili univerziteta koji u doba scijentifikacije i bibliometrijske kvantifikacije znanja nemaju utjecajan i prevalirajući status. S druge strane, znanstvena djelatnost često producira svojevrsni antagonizam između "teorijskog" i "tehničkog kapitala". Wei Hong (2008) ukazuje na kompetitivnost i borbu za znanstveni, intelektualni i društveni autoritet, unutar jednog kineskog laboratorija za izotop u kojem je sukob interesa indukovao nadmetanje između nosilaca teorijskog tehnološkog kapitala, što je zauzvrat uzrokovalo duboki interpersonalni konflikt (Sismondo 2011).

Znanost, stoga, iako često promatrana kao usamljena aktivnost nekog znanstvenog subjekta, ne može egzistirati na robinzonovski, karantinizovani način. Ona je, kao dio empirijske zbilje, ispunjena "repetitivnim situacijama" i "repetitivnim odgovorima na određena pitanja" (Collins 1983), ispunjena je specifičnim formama znanstvenih struktura i znanstvenih stavova, koji dijelom transcendiraju već transcendirani karakter modernistički poimane znanstvene prakse, ali ga dijelom i perpetuiraju u pravcu znanstvene dokse koja se reprezentuje na *naturalizirajući*, a to *a fortiori* znači, na *ideologizirajući* način (što opet burdijeovski ima implikacije u smislu simboličke moći, simboličkog nasilja, i generalno, koncentraciju i proliferaciju moći). To znači da određeni znanstveni interesi tendiraju ka svojevsrsnom metafizičkom realizmu kojeg je kritizirao Hilary Putnam. S druge strane, ostaje neupitnim multimetodski i multidisciplinarni, te transdisciplinarni karakter znanosti u današnje vrijeme. Nije riječ samo o interpersonalnim relacijama znanstvenika koji kolaborativnom istraživačkom praksom dolaze do "znanstvenih paradigmi" kao reprezentacija "normalne znanosti" u onom smislu o kojem govori Thomas Kuhn, nego je riječ o kolaborativnoj djelatnosti znanstvenog, tehničkog i tehnološkog rada, uključenosti materijala, robotike i digitalnih komponenti savremenog svijeta uz

istovremenu uključenost znanstvenika kao direktnih društvenih aktera znanstvenog polja.

> "…znanstveno znanje je dijelom materijalizovano, te se znanstveni habitus ne može promišljati striktno samo kao ljudski predmet. Stoga, skoro svi radovi unutar STS (prim. prev. Science and Technology Studies) veliku nadu polažu materijalima ili predmetima sa kojima znanstvenici i drugi tehnički radnici interaktiraju." (Khun 2013: 92)

To implicira jednu veoma važnu činjenicu – da u multidisciplinarnom znanstvenom polju metodološki gledano ne postoji razlika između ljudi kao znanstvenika i *ne-ljudi* (npr. u polju robotike), iako i ti predmeti nastaju kao rezultat ili kao konstrukcija kognitivnih kapaciteta ljudi, odnosno znanstvenih subjekata. Ali cijeli niz znanstvenih istraživanja nemoguć je danas bez promišljanja i o ovoj vrsti kolaboracione prakse. Ta se multidisciplinarnost posebno ogleda u onome što npr. Karin Knorr Cetina naziva "epistemičkom kulturom" koja implicira materijalnu, tehnološku i tehničku infrastrukturu koja zajedno sa znanstvenicima vrši produkciju specifičnih znanja u distinktivnim znanstvenim kulturama i disciplinarnim poljima, te implicira kolaborativan angažman tih distinktivnih znanstvenih disciplina koje dovode do novih zajedničkih znanstvenih saznanja i znanstvenih istina (Knorr Cetina 1999). Takva kolaborativna praksa i iskustva distinktivnih metodoloških pozicija različitih znanosti zahtijeva i transdiciplinarnu karakterizaciju znanja ponad pojedinačnih i grupnih multimetodskih postupaka, odnosno ponad znanstveno etabliranih metoda i znanstvenoistraživačkih praksi.

Ona involvira i učestvovanje subjekata izvan akademske zajednice ili nekog znanstvenog laboratorija, instituta i inkubatora, uključujući kreatore političkih odluka, privredne subjekte i organizacije, nevladin sektor, neformalne grupe, predstavnike civilnog društva, itd. kako bi se *intaktni* karakter znanstvenog znanja podvrgao "kuri mršavljenja subjektiviteta" (Vattimo), kako bi se govorilo o znanosti društvenog senzibiliteta i svojevrsnoj saradničkoj prijemčivosti aktera znanstvenog znanja i aplikativnim konzekvencama samog znanja u okviru stvarnih društvenih relacija, problema i izazova koji u savremenim društvenim konstelacijama imaju nepredvidiv i nekontroliran karakter. Pri tome, poseban oprez treba biti usmjeren ka sve dominantnijoj praksi tretiranja teorijskog znanja na efemeran i neefektivan način. Tu je od odsudnog značaja uloga društvenih i humanističkih znanosti u raskrivanju i kritičkoj refleksiji ovih intencija i strategija koje kao zajedničke premise imaju diskreditaciju teorijskog mišljenja i teorijskog rada. Pored krize univerzitetskog polja

obrazovanja, nestimulirajućih finansijskih i statusnih praksi, ključnu ulogu imaju i organizacije koje imaju status neakademskih institucija (MMF, Svjetska banka, različite vlade i privatne fondacije) koje postaju dijelom "agende" za istraživački rad znanstvenika (Boron 1999). Pri tome se teorijsko mišljenje tretira arhaičnim i tržišno nekoherentnim ili neupotrebljivim, a zapravo se ključan udio društvenih i humanističkih nauka nalazi u ovim multidisciplinarnim i transdisciplinarnim platformama znanosti koje ne produciraju samo određeni znanstveni produkt neposredne upotrebne vrijednosti, nego se na aktivan, holističan i kritički način, uključujući i društvene pokrete, utječe na potencijalno transformativan karakter zajednice i društva.

4. ZAKLJUČAK

Razmišljanja u ovom radu mogu se sažeti u sljedeće tačke:

1. Pitanje znanstvene multidimenzionalnosti neophodno je sagledavati isključivo iz perspektive niza *protivrječnosti* koje sačinjavaju samu jezgru ovog metodološkog konstrukta. Da bi se bilo u stanju odrediti prema ovom *konstruktu* i njegovim granicama mora se pozicionirati u perspektivu pristupa koji se zasniva na *pojmovnoj povijesti* (Begriffsgeschichte), na tragu Maxa Webera, Hansa Blumenberga i Martina Heideggera.
2. Društvena epistemologija kao sociološka disciplina koja na stanoviti način propituje *uslove pod kojima se konstruišu znanja* omogućava dosta solidan okvir za razumijevanje i određenje problematike multidiemnzionalnosti i interdisciplinarnosti u savremenim društvenim konstelacijama. Pri tome društevnu epistemologiju ne označavamo kategorično i samo kao sociološku disciplinu, jer je ona kao takva nastala iz tradicionalne filozofske epistemologije, u odnosu na koju je nadogradila određene pojmove i stavove. Iako se smatra da je nastala na marginama filozofske epistemologije i da tretira izvanfilozofska pitanja, nju ne možemo odvojiti od filozofskog mišljenja i kategorički označiti kao čisto sociološku disciplinu, jer je već u svom imenu multidisciplinarna.
3. Sam idealno-tipski okvir *multidimenzionalnosti* svoje izvorište ima u prevladavanju klasičnih – *modernističkih* – shvatanja ideje znanja i znanosti, te se sastoji u logičko-ontološkom okviru Descartesovog stava o "metodološkoj skepsi". U složenoj korelaciji shvatanja modernog pojma *znanosti* predo-

minantan je obrazac *znanja* koje je sposobno samo sebe *opovrgnuti* onda kada se smatra da su stvoreni objektivni predsulovi za takvo nešto. Iz ovoga se jasno može zaključiti da je za objašnjavanje pojava u *stvarnosti* sada neophodno izlaziti izvan okvira "disciplinarnog čistunstva" i, sljedstveno tome, odbaciti povjerenje u objektivnu istinu koja postoji neovisno od svijesti subjekta. Pojava *postmodernih* shvatanja znanosti i znanja u ovom smislu odigrala je presudnu ulogu, te se, bez obzira na moguće kritike koncepta *postmodernosti*, u ovom aspektu, mora priznati validnost i plauzibilnost takvih promišljanja.

4. Ovaj princip iluminirao je načelo tzv. relativne autonomije znanosti (Norbert Elias), iz čega se može deducirati čitav niz epistemološko-ontoloških okvira vezanih za nemogućnost spoznaje određenog fenomena iz perspektive definirajućih granica pojedinih znanstvenih disciplina. U ovom kontekstu, odbacuje se ideja znanosti kao *autorefleksivnosti*. U eksplicitno epistemološkom smislu, savremenost u kojoj živimo sa stanovišta ideje znanja i znanosti bitno je definirana *metodološkim anarhizmom* o čemu je blagodatno pisao Paul Feyerabend u klasičnom rukopisu *Protiv metode*.
5. Pitanje ideje znanja i znanosti, situirano u optiku multidimenzionalnosti, svakako se mora kritički i dubinski sagledati i u kontekstu logike *liberalnog kapitala*, te onih složenih figuracijskih odnosa koji sada sežu do makroaktera političke i socijalne moći koji u aktulanom trenutku svjestke povijesti mogu odrediti koja su to znanja "upotrebljiva", stoga i prihvatljiva, a koja to nisu. U ovom kontekstu treba tretirati *krizu* humansitičkih i društvenih znanosti, koje se, iz supstancije vlastite prirode, opiru kapitalističko kulturalnoj hegemoniji i redukciji na ono *u trenutku/trendu* upotrebljivo.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bourdieu, Pierre (2004), *Science of Science and Reflexivity*, Polity Press, Cambridge
2. Boron, Atilio (1999), ″A Social Theory or the 21st Century?″, *Current Sociology*, 47(4), 47-64.
3. Collins, Randall (1983), ″Micromethods as a basis for Macrosociology″, *Urban Life*, 12, 184-202.
4. Hong, Wei (2008), ″Domination in a Scientific Field: Capital Struggle in a Chinese Isotope Lab″, *Social Study of Science*, 38(4), 543-570.
5. Konrr Cetina, Karin (1999), *Epistemic Cultures. How the Sciences make Knowledge*, Harvard University Press, Cambridge:
6. Lyotard, Jean-Francois (2005), *Postmoderno stanje - izvještaj o znanju*, Ibis grafika, Zagreb
7. Elias, Norbert (2007), *Što je sociologija?*, Antibarbarus, Zagreb
8. Feyerabend, Paul (1987), *Protiv metode*, Veselin Masleša, Sarajevo
9. Ibrulj, Nijaz (2005), *Stoljeće rearanţiranja.* FDT, Sarajevo.
10. Kuhn, Thomas (2013), *Struktura znanstvenih revolucija*, Jesenski i Turk, Zagreb
11. Sismondo, Sergio (2011), ″Corporate Disguises in Medical Science: Dodging the Interest Repertoire″, *Bulletin of Science, Technology & Society*, 31(6) 482–492.

CONTRADICTIONS OF SCIENTIFIC MULTIDIMENSIONALITY - A SOCIAL EPISTEMOLOGY INSIGHT

Summary:

The paper problematizes the issue of contradictions of scientific multidimensionality and is devised as a contribution to the topic from the perspective of social epistemology. The paper points to the fact that scientific multidimensionality and interdisciplinarity are some of the unquestionable categories in the defining of contemporary notions of knowledge and science, and that, as such, they inherently possess negative aspects, which must be taken into consideration when reflected on within the current world history. The paper in particular foregrounds the problem of the status of humanities and social sciences which are marked as redundant and practically useless, due to the objective global and political circumstances and the rearguard capitalist logic. Moreover, the paper also discusses the conceptual history and a sort of knowledge stock of the fundamental roots of the modern notion of scientific knowledge, about which we can take more clear positions to contemporary discussions on the topic.

Keywords: the notion of knowledge and science; social epistemology; modern and postmodern knowledge

Adresa autora
Authors' address

Vedad Muharemović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
vedad.muharemovic@ff.unsa.ba

Tomislav Tadić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
tomislav.tadic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.47

UDK 37.02:371.3

Primljeno: 12. 05 2023.

Pregledni rad
Review paper

Branka Kovačević

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP ISTRAŽIVANJIMA U DIDAKTICI: MOGUĆNOSTI, PRETPOSTAVKE I IZAZOVI OSTVARIVANJA?

Rezultati analiza pokazuju da pored razlika koje postoje među različitim naukama, generalno postoji trend porasta broja istraživanja koja su realizovana timski i opadanje broja individualno realizovanih istraživanja. Stoga je cilj rada bio metodom teorijske analize i sinteze sagledati mogućnosti, pretpostavke i izazove ostvarivanja interdisciplinarnog pristupa fundamentalnim, razvojnim i primijenjenim istraživanjima u didaktici. Fundamentalna istraživanja primjenjuju se ne samo u didaktici nego i u naukama koje su sa didaktikom čvrsto povezane (psihologija, sociologija, filozofija, kibernetika …) i čine osnovu za utvrđivanje didaktičkih zakonitosti, te imaju zadatak da utvrđuju didaktička saznanja kapitalne vrijednosti i da bitnije utiču na razvijanje didaktičke teorije, obrazovne i nastavne prakse u svim vrstama i nivoima škola i drugih obrazovnih ustanova i oblika organizovanog učenja i poučavanja. Interdisciplinarni pristup razvojnim istraživanjima, koja se odnose na zakonitosti primjene rezultata istraživanja dobijenih fundamentalnim istraživanjima, može neposredno doprinijeti unapređenju didaktičke teorije i prakse. Istraživači putem primijenjenih didaktičkih istraživanja interdisciplinarnog karaktera na osnovu poznatih didaktičkih saznanja pronalaze rješenja za konkretna praktična pitanja i probleme obrazovne i nastavne prakse u određenim uslovima. Određene pretpostavke i izazovi u ostvarivanju interdisciplinarnog istraživanja u didaktici usmjereni su na obezbjeđivanje metodološke kompetentnosti, naučne objektivnosti te integraciju više nauka. U zaključnim razmatranjima naglašeno je da se metodologija istraživanja u didaktici koja imaju interdisciplinarni pristup ne ostvaruje izolovano, nego u dinamičkoj i stvaralačkoj saradnji sa ostalim naukama. Povezanim fundamentalnim, razvojnim i primijenjenim didaktičkim istraživanjima interdisciplinarnog karaktera doprinosimo razvijanju naučne teorije te progresivnom mijenjanju nastavne prakse i obrazovnog procesa uopšte.

Ključne riječi: interdisciplinarni pristup; didaktika; nastava; pretpostavke i izazovi ostvarivanja istraživanja

UVOD

Globalni (opšti) *cilj didaktike* je da razvija naučnu teoriju i da doprinese progresivnom mijenjanju nastavne prakse i obrazovnog procesa uopšte, što se ostvaruje povezanim fundamentalnim, razvojnim i primijenjenim didaktičkim istraživanjima (Ilić 2020). Predmet didaktičkih istraživanja je nastavni proces, pri čemu se otkrivaju njegova svojstva i zakonitosti te utvrđuju uzročno-posljedični odnosi među didaktičkim pojavama. Metodologija interdisciplinarnog pristupa istraživanju nastave ostvaruje se u dinamičkoj i stvaralačkoj saradnji sa drugim naukama/disciplinama. Tri temeljne forme interdisciplinarnosti (instrumentalna, konceptualna i kritička) oblikovale su se različitim shvatanjima tog pristupa u istraživanju i obrazovanju. Instrumentalna interdisciplinarnost odnosi se na praktično rješavanje konkretnih problema, odnosno iz pragmatičnih razloga koristi razna znanja i metode različitih disciplina koje pritom integriše kako bi što efikasnije riješila problem. Konceptualna interdisciplinarnost usmjerena je na integraciju znanja iz različitih disciplina radi promišljanja i analiziranja problema koji ne pripadaju isključivo jednoj akademskoj disciplini, dok kritička interdisciplinarnost preispituje postojeće strukture znanja i obrazovanja te postavlja pitanja o vrijednostima i ciljevima u nauci (Repko 2008).

Pod interdisciplinarnim pristupom podrazumijeva se tehnika istraživanja u smislu korišćenja različitih mogućnosti kojima se dolazi do rezultata; kao metoda, odnosno način pristupanja pojavama koje se proučavaju i kao način organizacije vršenja istraživanja i kao oblik saradnje među disciplinama – kada se posmatra zasebno od pojedinog istraživačkog zadatka (Šeparović i Jušić 1982). Interdisciplinarni pristup istraživanju predstavlja zajednički rad naučnika dvije ili više disciplina na područjima koja se preklapaju ili u područjima koja se međusobno presijecaju, odnosno interdisciplinarnost je usmjerena na kreiranje zajedničkog modela za discipline koje su uključene. Interdisciplinarno istraživanje podrazumijeva zajedničku formulaciju problema kao i u određenoj mjeri zajednički metodološki okvir za istraživanje različitih tema ili aspekata istraživanog problema (Cerovac 2013). Stoga interdisciplinarni pristup istraživanjima u didaktici pretpostavlja ne samo zajedničku formulaciju problema odnosno prožimanje spoznaja iz jedne nauke u drugu radi rješavanja određenih problema i zadataka, nego i zajednički metodološki okvir za

istraživačke teme. Nije lako savladati makar i osnove metodologije samo jedne nauke, a pogotovo je teško savladati metodologiju većeg broja nauka, ali bez vladanja metodologijom ne može biti valjanog bavljenja bilo kojom od nauka (Pavlović 2010). Istraživači naglašavaju da još nije razvijena univerzalno priznata metodologija interdisciplinarnih istraživanja koja bi mogla pomoći istraživačima u izgradnji i realizaciji specifičnih istraživačkih programa obrazovanja i nastave (Krasnova, Mamchenko, Osmolovskaya & Zakhlebniyv 2017).

U svim poljima istraživanja didaktika je najfunkcionalnije povezana sa problemima nastave kao socijalnog fenomena istraživačkim metodama i tehnikama koje se koriste u proučavanju sticanja i primjene znanja u nastavi, faktorima i organizacionim oblicima nastavnog rada, nastavnim metodama i situacijama, nastavnim objektima i nastavnim sredstvima, kao i ritmom i dinamikom nastavnog rada (Arsić i Banđur 2019). Problematika interdisciplinarnog pristupa didaktičkim istraživanjima je kompleksna i cilj rada bio je metodom teorijske analize i sinteze (analizom i induktivno-deduktivnim logičko-metodološkim postupkom) sagledati mogućnosti, pretpostavke i izazove ostvarivanja interdisciplinarnog pristupa fundamentalnim, razvojnim i primijenjenim istraživanjima u didaktici.

MOGUĆNOSTI INTERDISCIPLINARNOG PRISTUPA ISTRAŽIVANJIMA U DIDAKTICI

Pedagogija je šira i obuhvatnija nauka jer je vaspitanje (predmet izučavanja pedagogije) širi pojam od nastave i obrazovanja (predmet izučavanja didaktike), odnosno pedagogija utvrđuje opšte zakonitosti vaspitanja i obrazovanja, dok didaktika zahvata jedan dio predmetnog polja pedagogije – nastavu. „Predmet didaktike jesu zakonitosti učenja i poučavanja u nastavi i vannastavnim aktivnostima. I ovo određenje pati od uopćenosti, ali sigurno zahvata odgojno-obrazovne aspekte, te oblike učenja i poučavanja razvoja pojedinca“ (Muminović 2013: 13). Muminović naglašava da ovakvom određenju se dijelom približavaju Gudjons, Teske i Vinkel koji pod predmetom didaktike podrazumijevaju analizu procesa poučavanja i učenja putem nastave, te kritičko propitivanje prakse.

Didaktika je među prvim pedagoškim disciplinama konstituisana kao cjelovit sistem naučnih saznanja i zauzima centralno mjesto u sistemu pedagoških naučnih disciplina – povezana, uslovljena i isprepletena je sa drugim pedagoškim disciplinama (opšta pedagogija, školska pedagogija, predškolska pedagogija, meto-

dologija pedagoških istraživanja, metodika…). Didaktika se prirodno oslanja na širu nauku pedagogiju, koristeći njene zakonitosti i principe za teorijsko unapređenje i poboljšavanje sopstvene prakse. Posljednjih godina promjene u savremenoj nauci, tehnici i tehnologiji kao i drugim djelatnostima ljudskog rada uticala su na prevazilaženje zaostajanja, odbacivanje rutine i stereotipa u obrazovanju i nastavi. U fokusu savremene didaktike su proučavanja obima i dubine obrazovnih sadržaja, taksonomija obrazovnih ciljeva i zadataka, didaktička transformacija naučnih saznanja u programsko-nastavne sadržaje, tokovi, činioci i efekti nastavnih i obrazovnih aktivnosti i ostali temeljni problemi nastave i obrazovanja (Ilić, 2020). „Savremena didaktika više je okrenuta učeniku i pomaže mu u učenju metoda i tehnika efikasnog učenja čime ga priprema za daljnji (samo)odgoj i (sa-mo)obrazovanje" (Osmić i Tomić 2008: 2). Sve je više zahtjeva za novim, boljim i efikasnijim rješenjima, što pretpostavlja potrebu usavršavanja i razvoja metodologije naučnog istraživanja u didaktici. Zbog toga je neophodno savremena naučna saznanja iz metodologije pedagoških istraživanja staviti u funkciju didaktičkih istraživanja. Pred didaktikom se nalaze zadaci da iznalazi odgovore na brojna pitanja nastave i obrazovanja, kritički analizira izvore, da provjerava mnoge (nove i stare) istraživačke postupke te da spriječi svaki vid improvizacije, dilentatizma i subjektivizma. Kontinuiranom provjerom, vrednovanjem, unapređivanjem i dogradnjom onemogućava se indiferntnost didaktike za nova zajednička istraživanja sa filozofijom (gnoseologija, etika), sociologijom, psihologijom (pedagoška psihologija, psihologija nastave, razvojna psihologija), anatomijom, fiziologijom, ergonomijom, matemati-kom, kibernetikom, istorijom i drugim naukama.

Prema shvatanju Muminovića (2013) svaka naučna disciplina je manje ili više, povezana s drugim naučnim disciplinama i oblicima ljudskog djelovanja. „Druge nauke se interesiraju za druga pitanja njenog predmeta istraživanja i stavljaju ih u svoj istraživački program" (Muminović 2013: 15). Stoga su istraživanja drugih za „svaku naučnu disciplinu veoma značajna, bez obzira da li se ti nalazi uzimali u cijelosti, parcijalno ili ih treba rasvjetljavati sa vlastitog aspekta" (Ibid.). Saradnja među naučnim disciplinama vodi ka novim spoznajama i otvara prostor za nova istraživanja.

Eksperti obrazovanja na obrazovanje gledaju kao otvoreni sistem koji je u vezi sa okolinom i interdisciplinarna nauka o obrazovanju istražuje ne samo njegove unutarsistemske, nego i međusistemske odnose (odnose s okolinom) jer pojedine obrazovne nauke pojavu obuhvataju parcijalno, a ne holistično (Steiner 1981). Cilj interdisciplinarnog pristupa didaktičkim istraživanjima nije da ospori postojeće akademske discipline, nego da proširi znanja kroz izgradnju novih domena i omogući

korišćenje različitih mogućnosti kojima se dolazi do rezultata. Drugim riječima to je način organizacije vršenja istraživanja i obrazovanja koji predstavlja oblik saradnje među disciplinama koje postoje zasebno od pojedinog istraživačkog zadatka (Šeparović i Jušić 1982). Interdisciplinarni pristup istraživanju u didaktici omogućava rasvjetljavanje i unapređivanje obrazovanja i nastave ne samo iz didaktičkog ugla nego i obuhvata određene aspekte koje pojedine discipline ne istražuju. Ipak takav interdisciplinarni pristup često je sveden na saradnju sa jednim ograničenim krugom disciplina i ostavlja mnoge aspekte nastave i obrazovanja neosvijetljenim. „Kako je realitet koji se istražuje uvijek cjelovit, parcijalna istraživanja njegovih aspekata ne omogućuju zahvaćanje svih važnih međudjelovanja koja između njih postoje" (Pastuović 2018: 78).

Insistiranje da se ostane u granicama strogo preciziranih predmeta pojedinačnih nauka nije, međutim, nešto što treba kačiti na stub srama, jer ima svoje duboke i jake razloge. Za savremene pedagoge to je jedna od važnih brana protiv svaštarastva u nauci, protiv nekompetentnosti i improvizacije. Sa jedne strane je potreba za metodološkom kompetentošću, poštovanjem strogih procedura naučne objektivnosti, što uglavnom podstiče ostajanje u okvirima jedne nauke, a sa druge strane potreba da se prevazilaze uski i predmetni i metodološki okviri pojedinačnih nauka, što podstiče integraciju više nauka (Pavlović 2010). Stoga se s pravom postavlja pitanje: Kako je ove protivrječnosti moguće pomiriti? „Na današnjem stepenu naučnog razvoja naučnik pojedinac, ma koliko on bio nadaren i svestran, ne može u dovoljnoj mjeri poznavati nekoliko nauka i savladati njihovu metodologiju" (Pavlović 2010: 338). Za Pavlovića (2010) izlaz jedino možemo naći u timskom interdisciplinarnom radu, odnosno, ako pojedinac ne može biti dovoljno kompetentan za interdisciplinaran pristup nekom problemu, tim sastavljen od više naučnika može. U prilog ovom shvatanju idu i rezultati Sarićeve (1990) analize koji pokazuju da, pored razlika koje postoje među naukama, generalno postoji trend porasta broja istraživanja koja su realizovana timski i opadanje broja individualno realizovanih istraživanja. Interdisciplinarni timski pristup može obezbijediti i dovoljnu kompetentnost i cjelovitije sagledavanje predmeta istraživanja.

Fundamentalna istraživanja koja su po karakteru interdisciplinarna usmjerena su na utvrđivanje didaktičkih saznanja kapitalne vrijednosti i na razvoj didaktičke teorije, obrazovne i nastavne prakse u svim vrstama i nivoima škola i drugih obrazovnih ustanova i oblika organizovanog učenja i poučavanja. Ona tragaju za rješenjima koja su od naučnog i praktičnog značaja za didaktiku.

Primijenjena (aplikativna, operativna, akciona) didaktička istraživanja imaju

zadatak da na osnovu poznatih didaktičkih saznanja pronalaze rješenja za konkretna praktična pitanja i probleme obrazovne i nastavne prakse u određenim uslovima. Smisao ovih istraživanja je da saznanja do kojih su došla fundamentalna istraživanja iz pedagogije, psihologije, sociologije, medicine, ekonomije i drugih nauka učine praktično primenljivim i konkretno didaktičko-metodički upotrebljivim (Branković i sar. 2005). Cjelovitost razvoja učenika u nastavi moguće je sagledati samo onda ako se temeljno prouče sve njegove dimenzije ličnosti ako se taj razvoj proučava sa filozofskog, antropološkog, psihološkog, sociološkog, kibernetičkog aspekta i drugih aspekata (Laketa 2006). Interdisciplinarnim operativnim istraživanjima se sa aspekta didaktike, psihologije, kibernetike, sociologije i ergologije istražuje uticaj nastavne tehnologije i drugih komponenata nastavnog procesa na razvoj ličnosti učenika.

Razvojna interdisciplinarna istraživanja predstavljaju vezu između fundamentalnih i operativnih istraživanja, odnosno čine sponu između didaktičke teorije i nastavne prakse. Ovim istraživanjima se iz ugla didaktike, psihologije, kibernetike, sociologije, gnoseologije i drugih društvenih i prirodnih nauka istražuju nove tehnologije nastave zasnovane na dostignućima nastavne teorije i prakse.

Važno je naglasiti da je podjela na fundamentalna, razvojna i aplikativna istraživanja uslovna jer se ova istraživanja međusobno isprepliću i povezuju te razvijaju naučnu teoriju i doprinose progresivnom mijenjanju nastavne prakse i obrazovnog procesa uopšte

Problematika intelektualnog i ukupnog razvoja pojedinca, nastavni sadržaji, nastavni proces, nastavnikov pristup učeniku, proces učenja, emocije u nastavi, razlike među učenicima u nastavi, praćenje, mjerenje i vrednovanje rada učenika predstavljaju neke od istraživačkih problema kojima se može pristupiti interdisciplinarno sa aspekta didaktike, socijalne psihologije, pedagoške psihologije, psihologije učenja, psihologije ličnosti, sociologije obrazovanja, gnoseologije i drugih nauka. Od aktuelnih interdisciplinarnih didaktičkih istraživanja (didaktika, pedagoška psihologija, psihologija nastave, sociologija i gnoseologija) usmjerenih na problematiku obrazovanja i nastave izdvajamo: ispitivanje psihološko-didaktičkih zakonitosti koje djeluju pri učenju i poučavanju, uticaj modela nastave na kogniciju i motivaciju, ispitivanje uticaja sposobnosti, predznanja i motivacije na organizaciju i metode poučavanja odnosno učenja. U fokusu istraživanja je takođe analiza psihičkih procesa koji se odvijaju u nastavnom procesu te otkrivanje određenih logičkih (zakonitih) veza i odnosa u njemu. Iz ugla didaktike, socijalne pedagogije, sociologije, socijalne psihologije i etike istražuje se još problematika ostvarivanja ciljeva i zadataka vaspitanja i obrazovanja u nastavi, odnosi u grupi koji su sociološki

uslovljeni, kao i uticaj socijalne sredine iz koje potiču učenici na vaspitno-obrazovni rad.

Interdisciplinarnim istraživanjem didaktika, anatomija i fiziologija akcenat stavljaju na organizaciju nastave i učenja, ritam rada i odmora učenika, opterećenje učenika kao i na uticaj zdravlja i fizičkog razvoja na organizaciju nastave. Didaktika, ergonomija, pravo, sociologija i etika mogu istraživati probleme uslova i zakonitosti rada u nastavi sa stanovišta racionalizacije i humanizacije. Zajednička istraživanja psihologije, sociologije, fiziologije, ekonomike, didaktike i ergonomije orijentisana su na problematiku psiholoških, sociooloških, fizioloških, ekonomskih, organizacijskih pristupa uslovima rada u nastavi i obrazovanju.

Upravljački procesi u nastavi, postavljanje cilja upravljanja, priprema programa upravljanja i obezbjeđivanje povratne informacije istražuju se interdisciplinarno iz ugla didaktike, kibernetike, sociologije i psihologije. U okviru ovih istraživanja opravdano je i učešće ergonomije koja uslovima nastavnog rada pristupa sa aspekta psihologije, sociologije, fiziologije, ekonomije i organizacije. Posebno je značajno istraživačko područje primjene savremenih tehničkih sredstava i medija, odnosno uslova nastavnog rada u tehničkom okruženju.

Interdisciplinarnim pristupom didaktika, matematika, kibernetika, psihologija i sociologija zajednički istražuju strukturu nastave, metode i sredstva nastave na daljinu. Matematičko-statističke metode i postupci široko se primjenjuju u didaktičkim istraživanjima i omogućavaju pouzdan i objektivan način provjere uspješnosti nastavnih programa, udžbenika i priručnika, nastavnih metoda i sredstava te njihovih različitih kombinacija.

Navedeni primjeri istraživanja su u službi mijenjanja, razvijanja i unapređivanja postojećeg obrazovanja i nastave, odnosno omogućuju čvrstu saradnju i integrisanje, funkcionalno povezivanje više naučnih disciplina u širem i dubljem proučavanju istraživačkih problema sa različitih aspekta uz primjenu adekvatnih naučnih metoda. Interdisciplinarni pristup istraživanjima u didaktici ne ugrožava autonomiju bilo koje nauke ponaosob pa ni didaktike, već joj pomaže da potpunije i svestranije pristupi veoma složenim problemima nastave, da prihvata i koristi rezultate istraživanja drugih nauka bilo da ih ugrađuje u svoj naučni sistem ili ih stavlja u funkciju daljih istraživanja.

Od istraživača u interdisciplinarnom istraživanju očekuje se da precizno odrede: 1) predmet i cilj istraživanja (poveznost predmeta sa drugim pedagoškim disciplinama i naukama); 2) metode, tehnike i instrumente istraživanja (primjena adekvatne metodologije) i 3) značaj istraživanja za obrazovanje i nastavu (naučni, društveni i

aplikativni značaj) (Krasnova, Mamchenko, Osmolovskaya, Zakhlebniyv 2017). U interdisciplinarnom istraživanju treba da postoji konsenzus o didaktičkim saznanjima koja se kod nas i u svijetu stalno proširuju, produbljuju i rekonstruišu (Ilić 2019). Neophodno je usaglasiti istraživački problem i unaprijed utvrditi zajedničku metodologiju izvedenu iz različitih disciplina – što pretpostavlja uključivanje stručnjaka iz više naučnih disciplina, primjenu metodološkog pragmatizma, kumulaciju naučnih metoda i istovremenu primjenu više naučnih metoda istraživanja. Interdisciplinarni pristup istraživanja u didaktici otvara prostor za integraciju novih iskustava i spoznaja, kao i za kritičku evaluaciju rezultata istraživanja te in-stitucionalno formiranje interdisciplinarnih mreža naučnog istraživanja i rada.

PRETPOSTAVKE I IZAZOVI U OSTVARIVANJU INTERDISCIPLINARNOG ISTRAŽIVANJA U DIDAKTICI

Opšta umreženost svih naučnih područja i naučnih disciplina nije mimoilazila ni područje edukacijskih disciplina. Premda praksa djelovanja u području edukacijskih disciplina govori o pretjeranoj podijeljenosti i isključivosti pojedinih disciplina, zajednički presjek i komplementarni karakter istraživanja svjedoče sasvim suprotno (Barić 2003). U savremenom dobu interdisciplinarnost je veoma uticajan trend proizvodnje znanja u različitim sferama nauke i obrazovanja. Ovo je sasvim razumljivo s obzirom na već odomaćeno shvatanje da integracija znanja i načina razmišljanja različitih disciplina vodi ka sveobuhvatnijem razumijevanju određenog problema ili intelektualnog pitanja na koje ne bi bilo moguće odgovoriti isključivim oslanjanjem na jednu disciplinu (Repko 2011). Savremeni pedagozi (Ilić 2020) naglašavaju da su naučno najrelevantnija didaktička dostignuća nastala uz respektovanje savremenih spoznaja filozofije, antropologije, gnoseologije, sociologije obrazovanja, pedagoške informatike, razvojne i pedagoške psihologije, školske pedagogije i metodike nastave pojedinih predmeta, što znači da su plod interdisciplinarnih (timskih i individualnih) proučavanja sve složenijih problema obrazovanja i nastave te doprinose progresivnim razvojnim tokovima didaktike. Posljednjih godina u monografijama, priručnicima i didaktičkim radovima sve više dominiraju teorijska saznanja, istraživački rezultati, metodološki koncepti i terminologija psihologije, sociologije, pedagoške informatike i drugih tangentnih nauka. Sve ukazuje na čvrstu i neraskidivu povezanost didaktike i tangentnih nauka. Stoga su određene pretpostavke i izazovi u ostvarivanju interdisciplinarnog istraživanja u

didaktici usmjereni na obezbjeđivanje metodološke kompetentnosti, naučne objektivnosti te integraciju više nauka. Uspješnija rješenja pedagoške metodologije najčešće su verifikovana i implementirana u okviru didaktičkih istraživanja, što olakšava afirmaciju egzaktnih metodoloških pristupa u didaktici i njen naučni uspon. Izazove u ostvarivanju interdisciplinarnog istraživanja u didaktici čine metodološke slabosti kao što su: spekulativizam, deduktivizam, eklekticizam, reproduktivizam, deskriptivizam, tradicionalizam, dogmatizam, formalizam, normativizam, pozitivizam, nekritička glorifikacija naučno neverifikovanih didaktičkih koncepcija, itd, kao i nedovoljno ekspliciranje didaktičkih spoznaja što vodi ka psihologizaciji, sociologizaciji i kibernetizaciji. One ne rasvjetljavaju fenomene obrazovanja, poučavanja i učenja dublje od dotadašnjih didaktičkih istraživanja, te ne donose nove spoznaje. U odgovarajuće aspekte tih fenomena ne poniru dublje od tangentne nauke, te se njihovi nalazi i ne uvršćuju u sistem saznanja te nauke, odnosno mogu se smatrati razvojnim stranputicama koje su štetnije od monoscijentističkih (pa čak i parcijalnih) proučavanja didaktičkih problema (Ilić 2020).

Na diseminaciju interdisciplinarnog pristupa istraživanjima u didaktici u određenoj mjeri utiču velika naučna otkrića, globalizacijski procesi, usmjerenost na primijenjena istraživanja i uticaj poslovnog svijeta na nauku. Brojni primjeri dokazuju pretpostavku o uticaju velikih otkrića na razvoj interdisciplinarnosti, pri čemu osobito ističemo razvoj novih obrazovnih tehnologija koje daju zamah „istinskim intelektualnim naporima za većim razumijevanjem i stvaranjem boljeg znanja“ (Schoenberger 2001: 373). Međutim, podsticaji za interdisiplinarna istraživanja zavise od njihove finansijske isplativosti. Sigurno da primijenjena istraživanja mogu biti finansijski isplativa jer su usmjerena na mijenjanje i poboljšavanje postojećeg obrazovnog i vaspitnog rada. Istraživački interdisciplinarni timovi rade na brojnim zajedničkim zadacima koji su usmjereni ka racionalizaciji, modernizaciji i internacionalizaciji nastavnog procesa.

Pred timovima istraživača, s jedne posebne strane, je velika odgovornost jer se iza interdisciplinarnih napora nerijetko skriva tenzija za *preuzimanjem*, odnosno *invazijom* jedne discipline nad drugom (Balkin 1996). Temeljni je argument pritome kako interdisciplinarnost kao takva „i nije moguća, nego je uvijek riječ o preuzimanju koncepata, teorija ili metoda iz jedne discipline u drugu zbog toga što interdisciplinarnost ne postoji kao zasebno područje poput svih ostalih akademskih disciplina“ (Balkin 1996: 960–961). Stoga odgovor na interdisciplinarnu kolonizaciju treba tražiti u „jačanju pojedine discipline kao profesije jer time se snažnije utvrđuju granice spram drugih disciplina“ (Ibid. 967–970). Ovakva gledišta zanemaruju

činjenicu da interdisciplinarni naučni rad ne treba shvatiti kao prikriveni zahtjev za ukidanje pojedinih naučnih disciplina, ali ni kao gubitak značaja naučne aktivnosti u okviru pojedinih disciplina i njihove autonomije. Budućnost interdisciplinarnog pristupa istraživanjima u didaktici pretpostavlja prožimanje i usaglašavanje teorija i metodologija društvenih, humanističkih i prirodnih nauka.

ZAKLJUČAK

Zahtjevi za interdisciplinarnim pristupom su brojni i „sve se više u javnom diskursu potvrđuje da je nedostatno društvenu sadržajnost izučavati isključivo iz pozicije jedne naučne discipline. Savremeno društvo je iznimno kompleksno i ni za jednu nauku nije rezervisan *ekskluzivitet* u njegovom proučavanju“ (Čaušević i Pandžić 2022: 234). Eksperti obrazovanja naglašavaju da imamo, s jedne strane, potrebu za metodološkom kompetentnošću, poštovanjem strogih procedura naučne objektivnosti, što uglavnom podstiče ostajanje u okvirima jedne nauke, i, sa druge strane, potrebu da se prevazilaze uski i predmetni i metodološki okviri pojedinačnih nauka, što podstiče integraciju više nauka. Na jednoj strani specifičnost didaktike je u tome što je „ona povezana s brojnim naučnim područjima i disciplinama, s filozofijom, tehnikom, umjetnošću, religijom i svakodnevnim životom. Povezana je s drugim naukama, jer one istinski propituju pojedine aspekte njenog predmeta istraživanja” (Muminović 2013: 15). Prema mišljenju Muminovića (2013) veza se očituje i u tome što su različita područja ljudskog stvaranja i rada sadrže obavezne, fakultativne ili druge forme edukacije. I jedan i drugi vid povezivanja je bitan za konstituisanje, razvoj i afirmaciju didaktike.

Mogućnosti ostvarivanja interdisciplinarnog pristupa istraživanjima u didaktici odnose se na istraživanja naučnika iz dvije ili više disciplina koji rade zajedno u područjima koja se preklapaju ili međusobno presijecaju. Didaktika provodi interdisciplinarna istraživanja sa društvenim naukama čija su istraživanja usmjerena na društvene pojave, ali i sa filozofsko-humanističkim naukama usmjerenim na individuu – na ličnost pojedinca. Interdisciplinarni pristupi istraživanjima predstavljaju moderan trend u razvoju nauke u svijetu i među naučnicima je nada da će se takvim naučnim pristupom naći odgovor na sve brojnija pitanja koja se danas postavljaju u različitim oblastima ljudske aktivnosti (obrazovanje, zdravstvo, forenzika, ekologija itd). Rezultati interdisciplinarnog naučnog istraživanja predstavljaju više od zbira dijelova koji pripadaju pojedinim naučnim disciplinama. Saradnja među naukama ograničava se samo na nauke sa kojima tradicionalno postoji i koje se svrstavaju u

srodne. Među naučnicima se stiče utisak da je premalo spremnosti na nove prodore, otvaranje novih tema, na saradnju i sa nekim drugim naukama sa kojima je te saradnje dosad bilo malo (Pavlović 2010).

Da li se didaktička istraživanja bave jednim zatvorenim krugom tema i da li ostaju unutar nekih ustaljenih načina pristupa tim problemima? Metodologija istraživanja u didaktici koja imaju interdisciplinarni pristup ne ostvaruje se izolovano, nego u dinamičkoj i stvaralačkoj saradnji sa ostalim naukama. Povezanim fundamentalnim, razvojnim i primijenjenim didaktičkim istraživanjima interdisciplinarnog karaktera doprinosimo razvijanju naučne teorije, integraciji znanja i načina razmišljanja te progresivnom mijenjanju nastavne prakse i obrazovnog procesa uopšte.

Interdisciplinarnim pristupom u didaktici otvara se prostor za razumijevanje teorijskih pristupa raznih drugih disciplina. Sve to aktuelizuje mogućnosti usklađivanja različitih teorijskih pristupa i njihovo integrisanje u novi sistem naučnih znanja. Od rezultata interdisciplinarnog pristupa istraživanjima u didaktici u određenoj mjeri zavise i inovativna rješenja u području nastave – primjena intergrativne, projektne i timske nastave koja pretpostavlja razvijanje i podsticanje kompetencija učenika za 21. vijek (kognitivne, afektivne, socijalne i radno-akcione kompetencije), kombinovanje više nastavnih predmeta, rad na projektima, korišćenje različitih izvora znanja, fleksibilan raspored nastave, te primjenu savremenih nastavnih metoda i tehnika rada.

LITERATURA

1. Arsić, Zvezdan, Veljko Banđur (2019), ″Razvoj didaktičkog shvatanja″, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini,* 49(2), 223-238.
2. Balkin, Jack M. (1996), Interdisciplinarity as Colonization, *Washington and Lee Law Review*, 53(3), 949-970.
3. Barić, Vinko (2003), ″Interdisciplinarni karakter istraživanja u ekonomici naobrazbe″, *Društvena istraživanja*, 1-2, 141-162.
4. Branković, Drago, Mile Ilić, Nenad Suzić, Svetozar Milijević, Svetozar Bogojević, Mladen Vilotijević i drugi (2005), *Inovacije u univerzitetskoj nastavi*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka
5. Cerovac, Krešimir (2013), ″Transdisciplinarni pristup učenju i istraživanju na sveučilištu″, *Metodički ogledi*, 20(1), 15-31.
6. Čaušević, Midhat, Asim Pandžić (2022), ″Interdisciplinarnost sociologije i socijalnog rada – iskustva i perspektive″, *Društvene i humanističke studije*, 2(19), 233-248.
7. Ilić, Mile (2020), *Didaktika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka
8. Ilić, Mile (2019), *Rasprave o savremenoj nastavi i didaktici*, Društvo pedagoga Republike Srpske, Banjaluka
9. Krasnova, Lyubov A., Anna A. Mamchenko, Irina M. Osmolovskaya, Anatoliy Zakhlebniyv (2017), ″Interdisciplinary Researches Of The Process Of Training″, In: S. K. Lo (ed.), *Education Environment for the Information Age*, vol 28, European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, Future Academy, 388-396.
10. Laketa, Novak, Danijela Vasilijević (2006), *Osnove didaktike*, Učiteljski fakultet, Užice
11. Muminović, Hašim (2013), *Osnovi didaktike*, DES – Centar za napredne studije, Sarajevo
12. Osmić, Ibrahim, Ruža Tomić (2008), *Didaktika*, Selimpex, Srebrenik
13. Pavlović, Zlatko (2010), ″Neke mogućnosti povezivanja pedagogije sa drugim naukama″, u: *Interdisciplinarnost i jedinstvo savremene nauke*, Filozofski fakulet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Pale, 337-350.
14. Pastuović, Nikola (2017), ″Interdisciplinarna perspektiva istraživanja obrazovanja odraslih″, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 11, 75-85.

15. Repko, Allen F., William H. Newell, Rick Szostak (2012), *Case Studies in Interdisciplinary Research*, SAGE Publications, Inc.
16. Sarić, Miloje (1990), *Opšti priincipi naučnog rada*, Naučna knjiga, Beograd
17. Schoenberger, Erica (2001), ″Interdisciplinarity and social power″, *Progress in Human Geography*, 35(3), 365–382.
18. Steiner, Elizabeth (1981), ″Educology: Thirteen years later″, In: J. E. Christensen (ed.), *Perspectives on Education as Educology*, University Press of America, Washington D. C., 101-120.
19. Šeparović, Zvonimir, Božidar Jušić (1982), ″Mogućnosti, granice i dometi interdisciplinarnosti″, u: Zvonimir Šeparović, Božidar Jušić (ur.), *Interdisciplinarnost–znanost, obrazovanje, inovacija*, Društvo psihologa Hrvatske - Pravni fakultet - Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, Zagreb, 9-18.

INTERDISCIPLINARY APPROACH TO RESEARCH IN DIDACTICS: POSSIBILITIES, ASSUMPTIONS, AND CHALLENGES OF REALIZATION?

Summary:

The results of the analyses show that in addition to the differences that exist between different disciplines, there is generally a trend of an increase in the number of researches conducted as a team and a decrease in the number of individually conducted research. Therefore, the paper aimed to look at the possibilities, assumptions, and challenges of achieving an interdisciplinary approach to basic, developmental, and applied research in didactics using the method of theoretical analysis and synthesis. Basic research is applied not only in didactics, but also in disciplines closely related to didactics (psychology, sociology, philosophy, cybernetics...) and forms the basis for establishing didactic regularities, and has the task of determining didactic knowledge of capital value and significantly influences the development of didactic theories, educational and teaching practices in all types and levels of schools and other educational institutions and forms of organized learning and teaching. An interdisciplinary approach to developmental research, which refers to the investigation of the regularities of the application of research results obtained through basic research, can directly contribute to the improvement of didactic theory and practice. Through applied didactic research of an interdisciplinary character, researchers find

solutions for specific practical questions and problems of educational and teaching practice in certain conditions based on known didactic knowledge. Certain assumptions and challenges in the realization of interdisciplinary research in didactics aim to ensure methodological competence, scientific objectivity, and the integration of several disciplines. In the concluding remarks, it was emphasized that research methodology in didactics that has an interdisciplinary approach is not realized in isolation, but in dynamic and creative cooperation with other disciplines. With integrated basic, developmental, and applied didactic research of an interdisciplinary character, we contribute to the development of scientific theory and progressive changes in teaching practice and the educational process in general.

Keywords: interdisciplinary approach; didactics; teaching; assumptions and challenges of conducting research

Adresa autorice
Author's address

Branka Kovačević
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
branka.kovacevic@ff.ues.rs.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.61

UDK: 005.96

Primljeno: 03. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Kristinka Ovesni

HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT – THE INTERSECTION OF DISCIPLINES?

This paper considers how, as a relatively young academic discipline, human resource development (HRD) has undergone significant changes in terms of research approaches that constitute a relevant sum of scientific knowledge, the influence of related scientific disciplines, and the main research topics since the second decade of the twenty-first century. The results of the analysis of selected texts from five academic journals were presented and discussed on finding answers to three research questions: (1) How is the academic disciplinary framework of human resource development considered in the analyzed texts? (2) Which academic disciplines are considered necessary for building a human resources knowledge base? (3) What research topics are highlighted in the analyzed texts?

Keywords: human resource development; multidisciplinarity; interdisciplinarity; transdisciplinarity; research topics

INTRODUCTION

Scientific fields are neither monolithic, stable, or changeless as subdivisions of knowledge that can be created and obtained within the university framework. Rather, they are constantly evolving structures whose internal coherence was called into question as a result of the fast expansion of scientific knowledge in the eighties and nineties of the twentieth century. The process of enriching, completing, and reviewing scientific knowledge leads to the complex development of scientific disciplines. On the

one hand, "differences within the disciplinary framework become clearer and more significant, the methodology more refined, new forms of communication are created in the scientific community" (Vujisić-Živković 2009: 47). The fundamental issue in this context is whether "mono-disciplinarity", which was characteristic of areas that generated related theoretical and empirical knowledge during the nineteenth and early twentieth centuries, is a model that should be followed up. The rapid creation, evolution, and complexity of scientific knowledge, on the other hand, required the necessary process of synthesis, regrouping, the invention of new, more complex, and interrelated methodological solutions, and the collaboration of researchers from various fields.

The growing sum of relevant scientific knowledge is the main reason why today's disciplinary framework is increasingly changeable and uncertain. The need to neglect the existing clear division between previously established disciplinary boundaries is reinforced by the acceptance of complexity theory, which "overcomes the understanding that systems consist of linear connections of the cause–effect type, as is widely held in traditional science, while the system can be understood only in its nonlinearity, and that unpredictable yet irreversible patterns characterize all, both social and natural, physical phenomena" (Petrović 2007: 176).

The framework conditions that have led to the development of new scientific approaches to knowledge – to the multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary approaches – in the last decades of the 20th century are related: to the growing sum of relevant scientific knowledge, to the acceptance of the theory of complexity, and to numerous other current scientific requirements.

Multidisciplinary approach

The term multidisciplinary means that the development of knowledge comes from different disciplines without integration, transfer of methodology, or research questions and objectives. Multidisciplinarity refers to knowledge gained from different disciplinary perspectives.

The multidisciplinary arrangement for scientific collaboration always implies dealing with disciplines whose coexistence is not integrative but additive, while "disciplinary perspectives are not changed, only contrasted" (Choi, Pak 2006: 355).

The "multidisciplinary approach allows inquiry into a single phenomenon from different angles, applying different disciplinary perspectives" (Harada 2005: 771), which are brought to a single study by researchers from different disciplines who interact and collaborate.

This research arrangement assumes that participants have separate goals, and separate but related roles, while researchers who "drive on knowledge of multiple disciplines, stay within own boundaries" (Ruona 2016: 561). Disciplinary boundaries are clear, distinctive, rather than blurred as in the interdisciplinary research arrangement. The results of multidisciplinary research transcend existing disciplinary boundaries, while the research goals remain limited by the disciplinary framework, as in interdisciplinary research.

Interdisciplinary approach

The term interdisciplinary is usually used to describe research carried out from the perspectives of two or more scientific disciplines, that lead to theoretical, conceptual, and/or methodological development. The transfer of knowledge and/or methodological solutions is carried out from one to another or from several interconnected and interdependent scientific disciplines, but the outcomes remain in only one of them. Some authors consider that in interdisciplinary collaboration "one singular disciplinary frame remains the center of gravity" (Hill 2014: 413). Interdisciplinarity represents the transfer of knowledge, methods, and information from one or more scientific fields to another, which, although it exceeds disciplinary boundaries in terms of the goal, remains within them (Nicolescu 2014). Interdisciplinarity implies the "sharing of purpose and methods and a recognition that the theories, perspectives, tools, and findings of one discipline cannot always solve or illuminate the problem it is trying to solve" (Ross et al. 2021: 2310).

Interdisciplinarity, which results in integrated and consistent outcomes, as one of the characteristics of current research in literature is defined as:

- interactions, communication, and collaboration across academic disciplines which contributes to the creation of new knowledge, development of theories, and methodology improvement (Cho 2017; Čirić et al., 2017; Harada 2005; Porter et al. 2006),
- the process of integration or reciprocally interactive synthesis of two or more disparate disciplines, aimed to produce a new level of meaning that is more extensive and effective than its constituent parts (Choi, Pak 2006; Fawcett 2013; Harada 2005; Rhoten et al. 2009; Porter et al. 2006),
- harmonization of connections between disciplines into a coordinated and coherent entity (Choi, Pak 2006; Čaušević, Pandžić 2022).

The interdisciplinary arrangement for scientific cooperation implies that action always takes place between disciplines, while disciplinary boundaries blur. The evolving nature of that arrangement assumes that participants share goals, concepts, theories, methods, and information and that participants have common roles, while their efforts are analyzed, synthesized, and integrated into a "harmonized, coordinated, and coherent whole" (Ruona 2016: 561). These arrangements require several types of activities:

- adoption of methods, concepts, models, or paradigms from other fields,
- developing theories that transcend disciplinary boundaries, and
- cross-boundary problem solving (Porter et al. 2006).

Interdisciplinarity in modern scientific reality may be viewed both as a process and as a practice by which new forms of communication are established for the purpose to repeat and integrate common ideas, and to achieve more effective and efficient interpretative synthesis. Interdisciplinarity represents a disposition for achieving a higher level of complex understanding, or "cognitive complexity".

Transdisciplinary approach

The term transdisciplinary is used to describe research approaches that are implemented in the disciplinary "in–between" space, at the intersection of disciplines. The transdisciplinary approach goes beyond the involved disciplines to develop a common conceptual–theoretical–empirical structure for the research (Fawcett 2013). This approach "provides holistic schemas that subordinate disciplines and consider the dynamics of whole systems" (Choi, Pak 2006: 355). Nicolescu (2014) differentiates:

- theoretical transdisciplinarity (with a well-defined methodology),
- phenomenological transdisciplinarity (implies the construction of models that combine theoretical principles with previously observed experimental data to predict further outcomes), and
- experimental transdisciplinarity (i.e., the conduct of research according to a well–defined procedure so that any researcher conducting the same or similar research can arrive at the same results).

In the transdisciplinary space between related disciplines and across their boundaries, recognizing the existence of different levels of reality driven by different forms of logic (Hill 2014) creates unique, comprehensive knowledge. The space of trans-

disciplinary research offers the possibility of the emergence of new information and new interactions between related disciplines. Transdisciplinarity is a "stance of searching for synergies, connecting with allies, and fostering generative conversations" (Ruona 2016: 561).

The transdisciplinary arrangement for joint scientific collaboration while sharing skills and goals implies working across disciplines and beyond, an integration that aims to cross boundaries, a role release and expansion.

ACADEMIC DISCIPLINARY FRAMEWORK OF HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT

A review of the currently available literature reveals that there is no complete consensus on the academic disciplinary framework of human resource development (HRD). Several authors (Han et al. 2017; Nervig 1990; Seo et al. 2019) considered 1969 to be the year of the emergence of HRD as an academic discipline, the intensive definition of HRD, the identification of basic HRD theories, and the establishment of disciplinary boundaries and roles. During this period, determining the essential knowledge taught in academic programs, selecting core competencies of scholars and practitioners, and issues of overlap with other academic disciplines were of importance. Han and associates (2017) wrote that the "first wave of human resource development research" can be viewed as a period when strong tendencies toward the formation and development of human resource development as a discipline were evident.

Along with these debates concerning the origins of academic disciplinarity, multidisciplinary research in human resource development emerged (Garavan et al. 2000; Kuchinke 2002; Ruona, Lynham 2004). Without integration, common research goals, or methodological transfer, researchers from different academic fields contributed from their own disciplinary perspectives – adult education and learning (andragogy), anthropology, economics, human resource management, instructional technology, organizational behavior, organizational development, philosophy, psychology, sociology, and systems theory.

According to several authors (Jacobs, Park 2009; McGuire, Cseh 2006; Roth, 2004), interdisciplinarity became a central feature of HRD in the final decade of the twentieth century. The different academic disciplines' viewpoints (learning/adult education/, performance, learning/training transfer and motivation to learn, training, leadership, organizational culture and climate, etc.) on relevant HRD issues resulted

in significant methodological enrichment, more rigorous presentation of results and information, and their integration into HRD as an emerging academic discipline.

In addition to the persistence of multidisciplinary and interdisciplinary research, the second decade of the twenty-first century is characterized by the introduction of transdisciplinary research in the field of human resource development. The methodological rigor developed in the previous period becomes a recognizable feature of HRD, and in addition to quantitative and qualitative methods, new research approaches (e.g., mixed methods) are cautiously introduced (Onwuegbuzie, Corrigan 2014). As a result, the acquired knowledge becomes more comprehensive, new information is gained, and new relationships between related fields emerge.

According to an analysis of the relevant literature, misunderstandings about the academic disciplinary framework persist since the emergence of HRD as an academic discipline, resulting in various difficulties and issues such as: What matrix did the development of knowledge about HRD follow? Was the initial phase of the development of this academic discipline mostly multidisciplinary, with contributions from other disciplines, with the resulting knowledge gained but not integrated into a recently established foundation, according to the notable authors in HRD? Is it possible that an interdisciplinary approach prevailed, with collaboration, synthesis, and integration of obtained information, as well as the adoption of methodologies, concepts, models, or paradigms from other fields? Has the discipline changed and shifted toward transdisciplinarity in the recent two decades, or do all approaches of HRD knowledge development (monodisciplinary, multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary) coexist?

METHODOLOGY

Research Questions

An analysis of relevant articles was carried out to acquire a more detailed understanding of such a (developmental) academic disciplinary framework of human resource development. The main purpose of the empirical part of the research is to answer the following questions:

1. How is the academic-disciplinary framework of HRD considered in the analyzed texts? (Dominant approaches to HRD)
2. Which academic disciplines are considered necessary for the development of HRD knowledge?
3. Which research topics are highlighted in the analyzed articles?

Sample

In addressing research problem and purpose, a critical analysis of relevant texts was conducted. Analyzed articles were purposefully limited to AHRD[1.] – sponsored publications and one relevant European journal:

- Advances in Developing Human Resources (ADHR),
- Human Resource Development International (HRDI),
- Human Resource Development Quarterly (HRDQ),
- Human Resource Development Review (HRDR), and
- Journal of European Industrial Training.

These publications were rigorously searched using the keywords human resource development, discipline, interdisciplinary, multidisciplinary, and transdisciplinary, which resulted in the identification of 548 articles.

As shown in Table 1, after the internal text analysis, a total of twenty–nine texts were identified for the first two questions (N_1 and N_2) and 21 texts for the third research question (N_3).

Table 1 Frequency of the analyzed texts

	First research question (f)	Second research question (f)	Third research question (f)
Advances in Developing Human Resources (ADHR)	3	3	4
Human Resource Development International (HRDI)	3	3	1
Human Resource Development Quarterly (HRDQ)	9	9	5
Human Resource Development Review (HRDR)	7	7	6
Journal of European Industrial Training	7	7	5
TOTAL	$N_1 = 29$	$N_2 = 29$	$N_3 = 21$

The samples for the analysis include (1) for N_1, a total of 29 articles published in 5 journals over the 32–year period, from 1990 to 2022; (2) for N_2, a total of 29 articles published in 5 journals over the 32–year period, from 1990 to 2022; and (3) for N_3, a total of 21 articles published in 5 journals over the 30–year period, from 1992 to 2022.

1. Academy of Human Resource Development

Data collection

For data collection, we used a protocol established for research purposes. For each article, we obtained the title of the article, the title of the journal in which the article was published, and the year in which the article was published.

The content of the protocol consisted of information about (1) how the authors define the academic–disciplinary framework of human resource development, (2) which academic disciplines are considered necessary for the development of the knowledge about human resource development, and (3) which research topics are highlighted in the analyzed articles.

Data analysis

Considering the number of papers in the samples ($N_1 = 29$; $N_2 = 29$; $N_3 = 21$), the obtained results are presented only as frequencies. Since the context unit is a paper, the identification unit expresses the number of papers in which information was identified.

RESULTS

As shown in Figure 1, most authors (f = 16) indicate that HRD is distinguished by its interdisciplinary approach. This is followed by several authors who indicate that the multidisciplinary approach dominates in HRD (f = 4), and those who indicate that multidisciplinary and interdisciplinary approaches coexist in HRD (f = 4), i.e., multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary (f = 3). Significantly fewer authors consider HRD to be monodisciplinary, e.g., that it is an "emerging academic discipline" (f = 1), or that the transdisciplinary approach dominates in HRD (f = 1).

Beyond this simple insight into the frequencies, it is important to show how understanding of dominant approaches to HRD has changed over time. A more detailed analysis of the data revealed that until the beginning of the 21st century, authors often indicated an interdisciplinary or (mono)disciplinary approach to HRD. Multidisciplinary, and occasionally transdisciplinary approaches to human resource development became more prevalent in the first decade of the twenty-first century. Scholars in the second decade of the twenty–first century more frequently refer to the coexistence of various approaches – multidisciplinary and interdisciplinary or multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary.

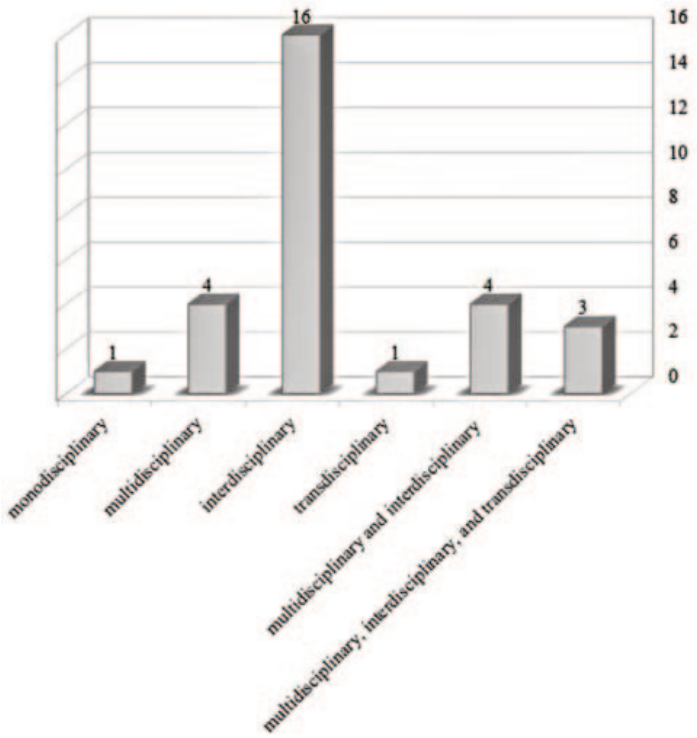

Figure 1 Dominant approaches to HRD

The second research question concerned which academic fields most researchers regard as necessary for developing knowledge on human resource development. The results of the research are shown in Figure 2.

Apparently, almost all scholars refer to adult learning and education, i.e., andragogy (f = 26), as the constitutive base of human resource development. Psychology (f = 23) and economics (f = 20) are frequently indices as the next two strongholds. Sociology (f = 17) and systems theory (f = 16), human resource management (f = 13), and organizational behavior/development (f = 12) follow. Less frequently, some scholars reported the contributions of anthropology (f = 8), philosophy (f = 8), and political science (f = 5), while only a few of them noticed the contributions of other academic disciplines to HRD knowledge building–information and communication technology (f = 3), instructional technology (f = 3), cognitive neuroscience (f = 2), public administration (f = 2), and human performance technology (f = 1). In this con

text, it was interesting to consider the data from a historical point of view. Reference to the emergence and importance of andragogy, psychology, and economics runs throughout the entire development of HRD, as does reference to anthropology, human resource management, organizational behavior/development, systems theory, sociology, philosophy, and information and communication technology. Although the significance of cognitive neuroscience, human performance technology, public administration, and political science was not explored before approximately 2006, the importance of instructional technology was emphasized late in the first decade of the twenty-first century.

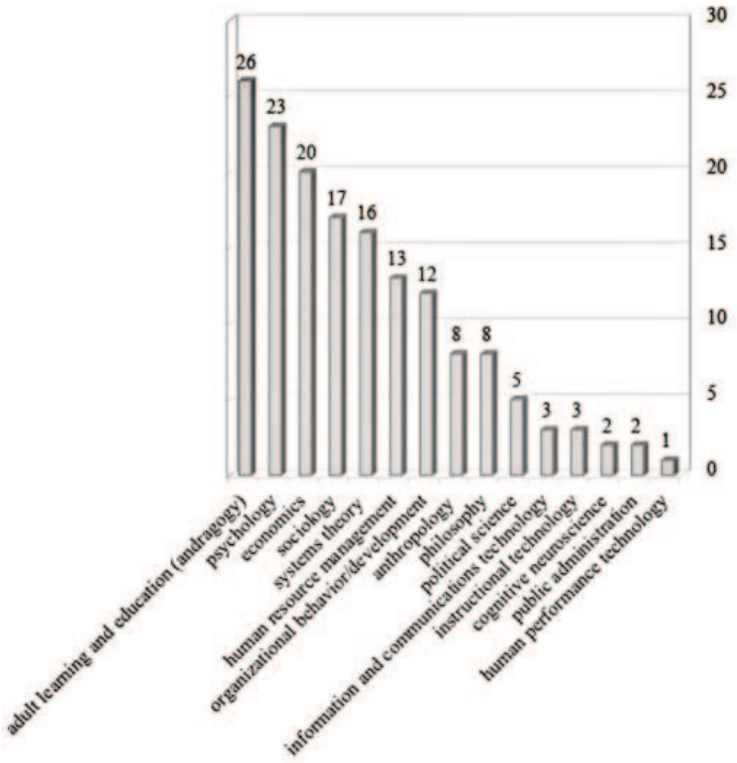

Figure 2 Academic disciplines necessary for the development of HRD knowledge

As illustrated in Figure 3, among the research topics highlighted in the analyzed papers, learning (adult learning) predominates and is represented in all of them (f = 21). The following topics are also represented, albeit to a lesser extent: training (f = 16), performance (f = 15), organizational transformation, development or change

(f = 13), learning transfer, training transfer, and learning motivation (f = 12), knowledge management, learning organization, and organizational learning (f = 11), career–related topics (f = 11), and HRD–related topics – theorizing, definition and identity, profession, paradigm and perspective, and philosophy and basic framework) (f = 11). Among the less often represented research topics are: evaluation of HRD activities/interventions (f = 9), leadership (f = 8), critical HRD (f = 7), organizational culture/climate (f = 7), learning/training planning (f = 6), diversity (f = 6), work–related topics (e.g., attitude, employees, employability, commitment, identification, etc.) (f = 6). Rarely discussed are virtual HRD (f = 5), organizational behavior (f = 5), discrimination (f = 4), national HRD and policy (f = 4), professional ethics (f = 3), empowerment (f = 3), and feedback (f = 3). Learning design and delivery (f = 2), teamwork (f = 2), recruitment, selection, and staffing (f = 1) are topics that appear only occasionally.

From a historical perspective, the following topics are represented throughout: learning (adult learning); performance; learning transfer, training transfer, and learning motivation; training; HRD–related issues – theory building, definition and identity, profession, paradigm and perspective, philosophy, and foundational framework); career–related issues; knowledge management, learning organization, and organizational learning; evaluation of HRD activities/interventions; feedback; organizational transformation, development, or change.

Leadership, organizational culture/climate, work-related issues, diversity, and organizational behavior (as portrayed at the end of the twentieth century) reappeared in the second decade of the twenty-first century. Learning/training planning, recruitment, selection, and staffing, and teamwork were popular among researchers by the end of the first decade of the twenty-first century, when research into the topics of empowerment, professional ethics, learning design and delivery, critical HRD, national HRD and policy, discrimination, and virtual HRD began.

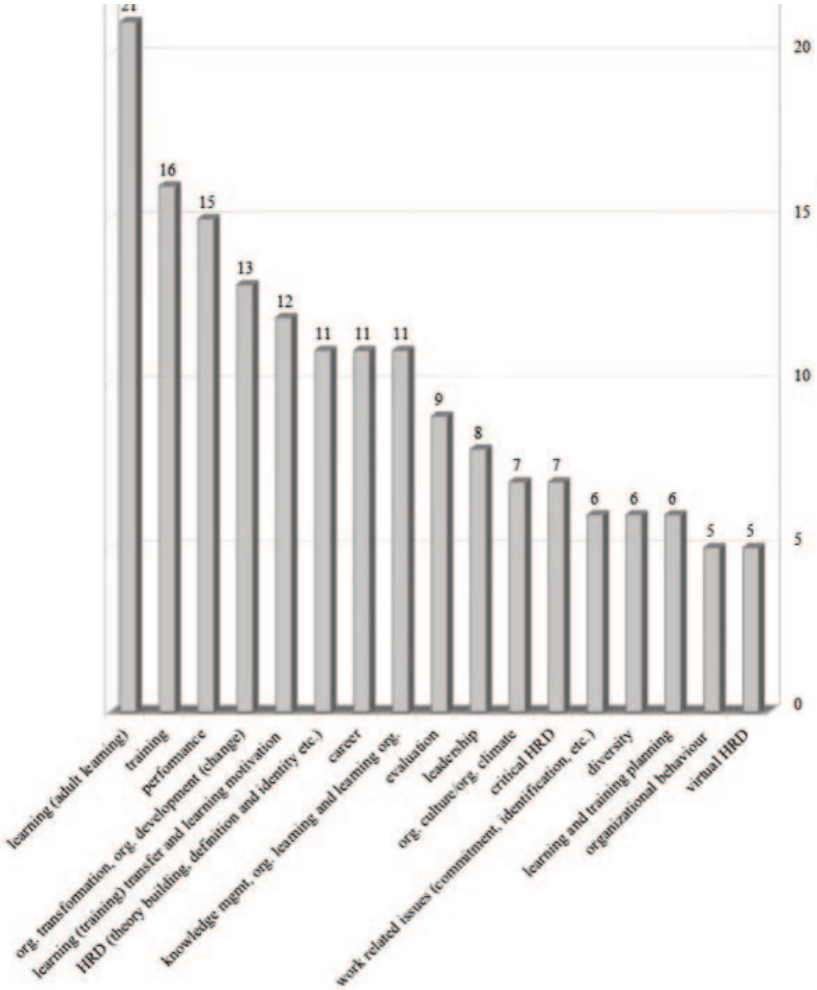

Figure 3 Key research topics in HRD

DISCUSSION

Human resource development is an applied field that has been practiced since ancient times and began in rudimentary form during the pre-literate period when human resource development activities focused on learning the skills essential for production and trade. Archeological evidence shows that the earliest written documents contain references to the process of human resource development. (e.g., the Codices of Hammurabi, 2285 – 2242 B.C., which required the father to teach the son a trade). How

ever, the other two pillars, academic professional training of practitioners and the foundation of an academic discipline committed to the study of human resource development, did not begin until the late twentieth century. Human resource development, like most other social sciences, might be classified at the beginning of its existence as an emerging academic discipline that was a derivation of the other social sciences (as was the case, for example, with andragogy). This would imply that, in its early days, HRD was characterized by multidisciplinarity – that knowledge concerning HRD phenomena originated from other disciplines, but without their integration, transfer of methodologies, or research questions, goals and objectives.

But how to establish a new scientific discipline (with very vague research questions and amorphous goals, as well as no distinct methodology), that interacts with other academic disciplines, and gathers knowledge gained by approaching a specific problem from various scientific perspectives? If HRD was not an academic subject at its origin, was it founded on accumulated knowledge from other fields acquired by researchers in other fields, or on previously shared research questions, goals and objectives that were not attributed to any of those fields?

At first glance, it appears that the key concept of HRD - academic disciplinarity – has been overshadowed by disagreement among scholars since its inception. However, it appears that the disciplinary development of HRD did not progress as usual. According to the authors whose papers we analyzed for this article, HRD has relied on an interdisciplinary approach from its very beginning, anchoring the disciplinary framework in the field of HRD while adopting knowledge, methods, and information from other fields and integrating them into a coordinated and coherent whole. This combination of variables resulted in the emergence of new knowledge, the development of theories, the enhancement of methodologies, and the synergistic generation of a new level of meaning. In this process, HRD adopted appropriate methods, concepts, models, or paradigms from other fields and developed unique theories.

The phase of multidisciplinarity and the generation of HRD–related knowledge was followed by a phase of interdisciplinary approach, in which knowledge from related fields was added, allowing key issues to be considered from different perspectives. From the perspective of the development of HRD in the first decade of the twenty–first century

> "HRD has evolved into diversifying the boundary rather than going through a revolutionary paradigm shift. Convergence and divergence of variation in different dimensions of HRD

> research have produced a variety of themes throughout the times in this period, and it is currently continuing." (Han et al. 2017: 311)

Some scholars (McGuire, Cseh 2006) attribute the quick advancement of HRD to the publishing and adoption of numerous andragogical classics that were crucial to the growth of the HRD field – Knowles' The Modern Practice of Adult Education, Andragogy Versus Pedagogy (1970); Kolb's Experiential learning: experience as the source of learning and development (1984); Watkins' and Marsick's Sculpting the learning organization: Lessons in the art and science of systemic change (1993); Marsick's and Watkins' Informal Learning and Incidental Learning in the Workplace (1990), and two psychological books – Argyris' and Schön's Organizational learning: A theory of action perspective (1978); and Nadler's Developing Human Resources (1979).

This phase was followed by an interesting process of disagreement on cross-border issues, as well as the intense acceptance of HRD in the context of university education (particularly in the departments of Adult Education/Adult Education), on the professional identity of experts working in this field. The differences were so significant that the entire academic discipline of human resource development was compared to an amoeba.

In the following phase, in addition to the coexistence of these two approaches (interdisciplinary and multidisciplinary), a transdisciplinary approach in human resource development is present, characterized, among other things, by clearly defined methodological procedures and knowledge integration. Human resource development is no longer static, but rather dynamic, changing, and progressive.

It is interesting to note that Kuchinke (2002) suggested that human resource development is a field with numerous disciplines as its roots or foundations. Swanson and Holton (2001) stated that adult learning theory (andragogy) and performance are central to HRD, which Kuchinke confirmed two decades later (2023), indicating HRD's dual disciplinary foundation. They guide all other disciplines that have contributed to the HRD field (psychology, economics, systems theory, etc.).

Several andragogues (Knowles, Holton, Swanson 1998; Kulić, Despotović 2004; Kulić i sar. 2019; Roth 2004; Savićević 2000; Torraco 2005; Wang, Wang 2004) have written that the essence of the scientific discipline of HRD is andragogy, whereas knowledge from other academic disciplines intertwines/intersects in this field, and hence HRD knowledge transcends disciplinary borders. Furthermore, such a broad foundation enables the incorporation of concepts, knowledge, and methodological

approaches from other social sciences into HRD (Torraco 2005; Onwuegbuzie, Corrigan 2014).

There are also authors (Seo et al. 2021) who claim that the foundations of human resource development are adult learning, systems theory, and psychology, to which Garavan and colleagues (Garavan et al. 2000) add economics.

However, almost all of the authors whose work we have analyzed agree on one point: HRD is an evolving academic discipline (Short 2016; Sleezer, Sleezer 1998; Watkins, Marsick 2016) that encompasses the behavioral and social sciences (Weinstein, Shuck 2011) and has developed into a system of integrated discipline (Wang et al. 2012), while the critical components of a philosophical framework for HRD consist of three key components: ontology, epistemology and axiology (Ruona, Lynham 2004).

In the 1970s and 1980s, it was common in the field of human resource development to "adopt" and "reformulate" findings from other academic disciplines to ground the discipline in "examples of good practice" (Ovesni, Matović 2017; Seo et al. 2021). Ideas about a mosaic, complex, "multiple theoretical perspective" of HRD are fading in strength and frequency (Ovesni, Matović 2017).

Learning is at the core of the HRD discipline (Wang, Wang 2004; Watkins, Marsick 2016). What differentiated andragogy and HRD until the last decade of the twenty first century was that HRD was developed in the for–profit corporate environment (Kuchinke 2023), but the emergence of essential issues like diversity, empowerment, critical HRD, and discrimination reversed this orientation.

Several researchers have noticed a similar shift in key human resource development issues. Ovesni and Matović (2016), through a detailed analysis of 175 published peer-reviewed HRD research articles (in the journals Human Resource Development Quarterly, Management Learning, and Advances in Developing Human Resources, comparing two periods 2002–2003 and 2012–2013), found that there have been significant changes in the field of HRD since the second decade of the 21st century.

On the one hand, research interest in psychological issues related to human resource development has decreased, while research interests in economics or based on human capital theory have become scarce. Following the adoption of a code of ethics by the major HRD professional associations in the 1990s and 2000s, empirical research on the professionalization of HRD diminished. Recent research interest, on the other hand, has been focused on andragogical issues (different HRD/andragogy practices and interventions, learning in organizations and organizational learning, diversity issues related to HRD, organizational climate and culture conducive to learning).

Park (2022) analyzed the major themes of 394 articles using titles and keywords, focusing on the following topics: research and theory, employees and outcomes, organizational development, learning, training and development, critical perspectives, sectors, cross-cultural perspectives, leadership, careers, national HRD, and policy. The following major themes were observed in previous empirical studies as described by Yoon and Chae (2022): learning and performance, theory building, training/learning transfer, then leadership and leadership development, organizational outcomes of training and engagement, critical HRD, virtual HRD, and identity and nature of HRD, HRD interventions and outcomes, national HRD, career development and HRD in academia.

Yoon and Chae (2022) selected six major themes from 217 articles published in Human Resource Development Review between 2012 and 2021 using structural topic modeling: theories and practices in human resource development, equitable leadership, work and employee engagement, learning and performance in team and organization, diversity and critical HRD, literature review in general. They identified "performance" as the most prevalent keyword, constituting the first central cluster, followed by "management," "work," and "employee engagement," which co-occur with them. They highlighted "HRD theories and practices" and "literature review" as a close pair, followed by "employee engagement" and "learning/performance," and "diversity/critical HRD" and "equitable leadership." Based on our findings as well as the findings of earlier relevant studies (Ovesni, Matović 2017; Park 2022; Yoon and Chae 2022), it is acceptable to conclude that the main topics follow prevalent scientific trends.

CONCLUSION

According to the findings, human resource development can be considered a complex academic discipline in an ongoing process of cognitive, practical, professional, and methodological enrichment after five decades of intensive development. The search for a solid scientific foundation encompassed interdisciplinary, multidisciplinary, and transdisciplinary research, all of which now coexist in the field and are firmly grounded in the family of scientific disciplines that encompass adult learning, education, and training. However, it continues to draw on related disciplines, primarily psychology, economics, systems theory, human resource management, organizational behavior/development, anthropology, philosophy, and political science, and less frequently on information and communication technology, instructional technology, cognitive neuroscience, public administration, and human performance technology.

In terms of the main research topics, some of them (such as those related to andragogy) continue to captivate researchers, but others (such as professionalization of human resource development) are motivated by the need for practical action. Some topics appear and disappear on an irregular basis, only to reappear under the same or a similar name (organizational development, organizational change, organizational transformation), whereas others are tied to contemporary social events (virtual HRD, discrimination, critical HRD). While certain research interests are persistent, others fluctuate.

The shift away from the for–profit organizational environment and the related issues that happened in the second decade of the twenty-first century introduced new, andragogicaly relevant and interesting topics, including empowerment, critical HRD, diversity, and discrimination.

Furthermore, it should be noted that this study has a limitation: only papers from five journals were analyzed, whereas other valuable published studies (in other journals, monographs, conference proceedings, etc.) were excluded. Future studies could benefit from larger samples as well as differently focused research questions.

LITERATURE

1. Cho, Yonjoo (2017), ″Identifying interdisciplinary research collaboration in instructional technology″, *TechTrends* 61(1), 46–52.
2. Choi, Bernard, Anita Pak (2006), ″Multidisciplinarity, interdisciplinarity, and transdisciplinarity in health research, services, education and policy. 1. Definitions, objectives, and evidence of effectiveness″, *Clinical and Investigative Medicine*, 29(6), 351–364.
3. Čaušević, Midhat, Asim Pandžić (2022), ″Interdisciplinarnost sociologije i socijalnog rada – iskustva i perspektive″, *Društvene i humanističke studije*, 7(2), 233–248.
4. Čirić, Nedim, Selma Porobić, Ramiz Nurikić (2017), ″Interdisciplinarnost akademskih studija i kvalitet univerzitetske nastave″, *Društvene i humanističke studije*, 2(1), 369–390.
5. Fawcett, Jacqueline (2013), ″Thoughts about multidisciplinary, interdisciplinary, and transdisciplinary research″, *Nursing Science Quarterly*, 26(4), 376–379.
6. Garavan, Thomas, Patrick Gunnigle, Michael Morley (2000), ″Contemporary HRD research: a triarchy of theoretical perspectives and their prescriptions for HRD″, *Journal of European Industrial Training*, 24(2/3/4), 65–93.

7. Han, Seung-Hyun, Chungil Chae, Soo Jeoung Han, and Seung Won Yoon (2017), ″Conceptual organization and identity of HRD: Analyses of evolving definitions, influence, and connections″, *Human Resource Development Review*, 16(3), 294–319.
8. Harada, Kiyoe (2005), ″Cross-National Research Collaboration in Human Resource Development″, *ERIC Report*, ED492410, 765–772.
9. Hill, Bob (2014), ″Critical HRD-a mithridate?”, *Advances in Developing Human Resources*, 16(4), 407–416.
10. Jacobs, Ronald, Yoonhee Park (2009), ″A proposed conceptual framework of workplace learning: Implications for theory development and research in human resource development″, *Human resource development review*, 8(2), 133–150.
11. Knowles, Malcolm, Elwood III Holton, Richard Swanson (1998), *The adult learner: The definitive classic in adult education and human resource development*, Fifth Edition, Gulf Publishing Company, Houston
12. Kuchinke, Peter (2002), ″Institutional and curricular characteristics of leading graduate HRD programs in the United States″, *Human Resource Development Quarterly*, 13(2), 127–144.
13. Kuchinke, Peter (2023), ″Phenomenology and human resource development: Philosophical foundations and implication for research″, *Human Resource Development Review*, 22(1), 36–58.
14. Kulić, Radivoje, Miomir Despotović (2004), *Uvod u andragogiju, prošireno i dopunjeno izdanje*, Svet knjige, Beograd
15. Kulić, Radivoje, Srećko Milačić, Igor Đurić (2019), *Prilozi ekonomici obrazovanja: pedagoško-andragoška perspektiva*, Panorama – Jedinstvo, Kosovska Mitrovica
16. McGuire, David, Maria Cseh (2006), ″The development of the field of HRD: A Delphi study”, *Journal of European Industrial Training*, 30(8), 653–667.
17. Nervig, Nordale (1990), ″Restructuring human resource development: A response to Jacobs″, *Human Resource Development Quarterly*,1(2), 179–180.
18. Nicolescu, Basarab (2014), ″Multidisciplinarity, interdisciplinarity, indisciplinarity, and transdisciplinarity: Similarities and differences″, *RCC perspectives*, 2, 19–26.
19. Onwuegbuzie, Anthony, Julie Corrigan (2014), ″Improving the quality of mixed research reports in the field of human resource development and

beyond: A call for rigor as an ethical practice", *Human Resource Development Quarterly*, 25(3), 273–299.
20. Ovesni, Kristinka, Nataša Matović, (2017), "Empirical Researches in the Human Resource Development – Quality Improvement of the Field", in: Pejatović, Aleksandra, Regine Egetenmeyer, Maria Slowey (eds.), *Contribution of Research to Improvement of Adult Education Quality*, Institute for Pedagogy and Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade; University of Wurzburg, Wurzburg; Dublin City University, Dublin, 235–248.
21. Park, Sunyoung (2022), "Human resource development review's 20th anniversary of publication: Main topics and influence", *Human Resource Development Review*, 21(1), 101–112.
22. Petrović, Dalibor (2007), "Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan osvrt na makro mrežni pristup u sociologiji", *Sociologija*, 49(2), 161–182.
23. Porter, Alan, David Roessner, Alex Cohen, Marty Perreault (2006), "Interdisciplinary research: meaning, metrics and nurture", *Research evaluation*, 15(3), 187–195.
24. Rhoten, Diana, Erin O'Connor, Edward Hackett (2009), "The act of collaborative creation and the art of integrative creativity: Originality, disciplinarity and interdisciplinarity", *Thesis eleven*, 96(1), 83–108.
25. Ross, Catharine, Lynn Nichol, Carole Elliott, Sally Sambrook, Jim Stewart (2021), "From chain to net: Assessing interdisciplinary contributions to academic impact through narrative case studies", *Studies in Higher Education*, 46(11), 2309–2324.
26. Roth, Gene (2004), "CPE and HRD: Research and practice within systems and across boundaries", *Advances in Developing Human Resources*, 6(1), 9–19.
27. Ruona, Wendy (2016), "Evolving human resource development", *Advances in Developing Human Resources*, 18(4), 551–565.
28. Ruona, Wendy, Susan Lynham (2004), "A philosophical framework for thought and practice in human resource development", *Human Resource Development International* 7(2), 151–164.
29. Savićević, Dušan (2000), *Put ka društvu učenja*, DP Đuro Salaj - JNIP Prosvetni pregled, Beograd
30. Seo, Jaekyo, Ki Bum Noh, Alexandre Ardichvili (2019), "Theory building and testing in HRD: Current advancements and future directions", *Human Resource Development Review*, 18(4), 411–436.

31. Seo, Jaekyo, Suhyung Lee, Alexandre Ardichvili (2021), ″How is HRD related to other disciplines? The analysis of 100 most frequently cited empirical articles published in three HRD journals″, *European Journal of Training and Development*, 45(4/5), 402–418.
32. Short, Darren (2016), ″HRD scholars who laid the foundations of HRD″, *Advances in Developing Human Resources*, 18(4), 481–494.
33. Sleezer, Catherine, James Sleezer (1998), ″The status of HRD research in the United States from 1980 to 1994: Process and results″, *Human Resource Development International*, 1(4), 451–460.
34. Swanson, Richard, Elwood III Holton (2001), *Foundations of Human Resource Development*, Berrett-Koehler, San Francisco
35. Torraco, Richard (2005), ″Human resource development transcends disciplinary boundaries″, *Human Resource Development Review* 4(3), 251–253.
36. Vujisić-Živković, Nataša (2009), ″Proces disciplinarizacije u polju pedagoškog istraživanja i obrazovanja, drugi deo - savremeni razvoj pedagogije kao univerzitetske discipline″, *Pedagogija*, 64(1), 42–59.
37. Wang, Greg, Jerry Gilley, Judy Sun (2012), ″The ‘science of HRD research’ reshaping HRD research through scientometrics″, *Human Resource Development Review*, 11(4), 500–520.
38. Wang, Greg, Jia Wang (2004), ″Toward a theory of human resource development learning participation″, *Human Resource Development Review*, 3(4), 326–353.
39. Watkins, Karen, Victoria Marsick (2016), ″Development of academic programs in human resource development in the United States″, *Advances in Developing Human Resources*, 18(4), 467–480.
40. Weinstein, Marc, Brad Shuck (2011), ″Social ecology and worksite training and development: Introducing the social in instructional system design″, *Human Resource Development Review*, 10(3), 286–303.
41. Yoon, Seung Won, Chungil Chae (2022), ″Research topics and collaboration in human resource development review 2012–2021: A bibliometrics approach″, *Human Resource Development Review*, 21(1), 24–47.

RAZVOJ LJUDSKIH RESURSA – SUSRETANJE RAZLIČITIH DISCIPLINA?[2.]

Sažetak

U ovom radu ukazujemo da se razvoj ljudskih resursa, kao relativno mlada akademska disciplina, od druge decenije 21. veka suočava sa značajnim promenama u pogledu pristupa istraživanjima kojima se gradi relevantna suma naučnog znanja, uticaja bliskih naučnih disciplina i ključnih istraživačkih tema. U radu su prikazani i prodiskutovani rezultati sprovedene analize odabranih tekstova iz pet naučnih časopisa, kojom je tragano za odgovorima na tri istraživačka pitanja: (1) Kako se u analiziranim tekstovima razmatra akademsko–disciplinarni okvir razvoja ljudskih resursa? (2) Koje se akademske discipline smatraju bitnim za izgradnju baze znanja o ljudskim resursima? (3) Koje su teme istraživanja istaknute u analiziranim člancima?

Ključne reči: razvoj ljudskih resursa; multidisciplinarnost; interdisciplinarnost; transdisciplinarnost; istraživačke teme

Adresa autorice
Author's address

Kristinka Ovesni
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
kovesni@f.bg.ac.rs

2. Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163).

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.83

UDK 811.512.161'42

Primljeno: 10. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirsad Turanović, Amina Ajdinović Mehović

STRATEGIJE PRIVIDNE EMPATIJE I POLARIZACIJE U KEMALISTIČKOM DISKURSU

U radu se analiziraju diskurzivne strategije prividne empatije i ideološke polarizacije, koje su korištene s ciljem legitimiziranja diskriminacije nad pokrivenim studenticama u Republici Turskoj. Tom složenom društvenom problemu pristupili smo iz ugla kritičke analize diskursa, koja predstavlja interdisciplinarno istraživačko područje u čijem se središtu nalazi interes za istraživanje manipulativne upotrebe jezika. Zabrana pokrivanja na univerzitetima u Turskoj bila je plod kemalističke koncepcije modernizma i hegemonije koju su uspostavile kemalističke elite. Važnu ulogu u održanju te hegemonije igrali su i mediji čiji je primarni cilj bio legitimizirati društvenu nepravdu i štititi društveni poredak zasnovan na asimetričnoj distribuciji moći. Tu ulogu mediji su vršili kroz manipulativnu upotrebu jezika unutar jasno prepoznatljivih diskurzivnih strategija, što je i pokazala analiza novinskog teksta koji je predmet ovoga rada.

Ključne riječi: kemalistički diskurs; diskurzivne strategije; prividna empatija; polarizacija

1. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Ovaj rad ima za cilj istražiti diskurzivne strategije prividne empatije i ideološke polarizacije u kemalističkom diskursu, sa posebnim akcentom na manipulativnoj upotrebi jezika s ciljem legitimiziranja diskriminacije nad pokrivenim studenticama u Republici Turskoj. Teorijsko-metodološki okvir rada čini kritička analiza diskursa (u nastavku CDA), koja uvjetuje i njegov interdisciplinarni karakter. CDA ima čvrsto

utemeljenje u lingvistici, prije svega u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici (u nastavku SFL), koja naglašava važnost društvenog konteksta, odnosno kulturnog i situacijskog konteksta, u razvoju i upotrebi jezika (Bloor, Bloor 2007). Ključna postavka SFL, koja je osigurala teorijsku podlogu za CDA, jeste primat paradigmatske u odnosu na sintagmatsku dimenziju jezika. Michael A. K. Halliday smatra da je lingvistika prije SFL uglavnom svodila jezik na sintagmatsku dimenziju. Zaokret koji on pravi sažet je u sljedećem:

> „Ali značenje je izbor: odabir između opcija koje se javljaju u okruženju drugih opcija; moć jezika leži u tome što je on organiziran kao ogromna mreža međusobno povezanih izbora."

Ova razlika se dalje reflektira i na metodološki postupak koji koristi i CDA: „Budući da je jezik semiotički potencijal, opis jezika je opis izbora" (Halliday 2003: 193).

SFL naglašava dijalektički odnos jezičkog i društvenog sistema te aktivnu ulogu koju jezik igra u konstruiranju našeg iskustva i doživljaja svijeta, ali nema kritički impuls i imperativ angažiranosti. Kritički impuls unutar lingvistike prvi put se pojavljuje krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća kod grupe lingvista i književnih kritičara okupljenih na University of East Anglia. Oni su izdali zbornik *Language and Control* (Fowler 1979) u kojem su imali za cilj ponuditi jedan sistematiziran model jezičke analize koji je, kako su se nadali, trebao doprinijeti razvoju „originalne, kritičke i praktične teorije jezika u društvu". Pokazali su da lingvistička forma nije samo posljedica već i sastavni dio društvenih procesa jer kad društveni procesi i strukture nađu izraz u jeziku, onda dolazi do njihove afirmacije i konsolidacije (Fowler, Kress 1979). Drugačije kazano, jezik ne samo da odražava društvenu stvarnost, već je i održava/reproducira. U metodološkom smislu važan je i njihov zaključak da nije dovoljno poznavati deskriptivnu aparaturu lingvistike da bi se kroz tekst kritički analizirao neki društveni fenomen, već da se tekst može razumjeti samo uz poznavanje relevantnog diskursa: "Lingvistička deskripcija dolazi u kasnijoj fazi, kao sredstvo da bi se dobila potvrda znakovitosti koju je neko heuristički pripisao tekstu" (Fowler 1996: 9-10).

CDA preuzima od SFL postavku o dijalektičkom odnosu jezičkog i društvenog sistema, a od kritičke lingvistike preuzima interes za demistificiranje ideoloških procesa koji se reflektiraju na jezičku strukturu, s tim da, za razliku od kritičke lingvistike, CDA u centar interesovanja postavlja pojam diskursa i jezik definira kao formu društvene prakse koja može ne samo afirmirati, već i konstituirati društvenu 'stvarnost' utemeljenu na nejednakim odnosima moći. Da bi se izbjegao rizik od

pristrasnosti u analizi društvenih procesa, CDA naglašava važnost principa triangulacije, odnosno interdisciplinarnog pristupa koji će u analizu jezičkog materijala uključiti historijsku, političku, sociološku i psihološku dimenziju analize i interpretacije specifičnog diskurzivnog čina (Wodak 2006).

Polazeći od iznesenih postulata CDA formulirali smo metodološki okvir ovoga rada. Na osnovu kratkog uvida u relevantnu, recentnu literaturu o kemalizmu (obim rada nam ne ostavlja prostora za širi uvid), heuristički ćemo pripisati znakovitost tekstu koji analiziramo nakon čega ćemo lingvističkom deskripcijom provjeriti da li upotreba određenih jezičkih elemenata u tekstu ima ideološku pozadinu, odnosno da li se radi o manipulativnoj upotrebi jezika s ciljem legitimiziranja diskriminacije. Lingvističkom deskripcijom obuhvaćeni su svi jezički elementi čija varijabilnost može biti ideološki motivirana.

2. KEMALISTIČKI DISKURS

Kao što je ranije rečeno, ovaj rad ima za cilj analizirati manipulativnu upotrebu jezika u cilju legitimiziranja nepravde nad pokrivenim studenticama u Republici Turskoj u drugoj polovini 20. i početkom 21. stoljeća. Uzrok spomenute društvene nepravde leži u koncepciji modernizma, koju su u Republici Turskoj oblikovale i nametnule političke i intelektualne elite, predvođene Mustafom Kemalom, osnivačem Republike. Prema toj koncepciji, modernizacija označava nastojanje da se dostigne „nivo savremene civilizacije“ (*muâsır medeniyet seviyesi*), koje se manifestira kao slijepo oponašanje Zapada. Zahvaljujući svom mimetičkom karakteru modernizacijski projekat u Turskoj rezultirao je time da je modernizacija izjednačena sa vesternizacijom, a jedna od posljedica toga jeste i prihvatanje evropskih predrasuda o islamu (Sayyid 1997; Cronin 2014). Najznačajnija predrasuda, odnosno konstrukt orijentalističkog diskursa, koji je primarno oblikovao kemalistički diskurs jeste ontološka shema prema kojoj je islam, kao osnovno obilježje Orijenta, imanentno nazadan i kao takav predstavlja prepreku progresu (Richardson 2004). U takvom diskursu važno mjesto zauzimala je kritika prakse pokrivanja žena, utemeljena na premisi da je cijelo društvo osjećalo razorne posljedice pokrivanja i isključivanja žena iz društvenog života i da je to bio glavni razlog zaostalosti muslimanskog svijeta (Cronin 2014). Takav antagonistički odnos prema islamu u Turskoj rezultirao je rigidnim sekularnim režimom u kojem je vjeri dopušteno da obitava samo unutar granica džamije i čovjekove savjesti (Turan 2015; Tanör 1999).

Iako je kemalistički režim u ranom periodu proveo niz radikalnih reformi kako bi neutralizirao prisustvo i utjecaj vjere u javnom životu, u tom periodu vlast nije donijela zakonsku zabranu pokrivanja na nivou države već je nastojala preko lokalnih vlasti urediti i taj segment društvenog života, boreći se, prije svega, protiv prakse nošenja *čaršafa* i vela preko lica. Tek u drugoj polovici 20. stoljeća, kada dolazi do primijetnog porasta broja pokrivenih studentica na univerzitetima u Turskoj, vlast uvodi zabranu pokrivanja na univerzitetima i drugim javnim ustanovama.

U cilju relativiziranja i legitimiziranja diskriminacije nad pokrivenim studenticama, kemalistički diskurs, koji je u to vrijeme bio dominantan u brojnim dnevnim novinama, koristi razne strategije jezičke manipulacije. U ovom radu ćemo analizirati na koji se način realiziraju strategije prividne empatije i ideološke polarizacije u jednom novinskom tekstu objavljenom 19. 10. 1998. godine u dnevnim novinama *Radikal*. Analizirani tekst donosimo u cijelosti na kraju rada kako bi se relevatnost analize i zaključaka mogla provjeriti. Uloga kemalističkog medijskog diskursa u legitimiziranju diskriminacije nad pokrivenim studenticama, koliko nam je poznato, do danas nije bila tema niti jednog istraživanja, stoga ovaj rad ima pionirski karakter.

3. ANALIZA

3.1. Strategija prividne solidarnosti

Autorica u prvom dijelu teksta ekplicitno iskazuje sažaljenje i solidarnost sa pokrivenim studenticama zbog onog što im se dešava pred vratima fakulteta:

> *Ben, bu kızlar üniversite kapılarında yalnızca başları örtülü oldukları için itilip kakıldıklarında, gözyaşlarımı tatamıyordum.*
> *Kada su ove djevojke mrcvarili pred vratima fakulteta samo zato što su bile pokrivene, ja nisam mogla zadržati suze.*

Na drugom mjestu iskazuje svoj stav po pitanju zabrane pokrivanja na univerzitetima i drugim javnim ustanovama:

> *Benim için başörtüsü takan kadınların çalışmaması, okumaması gerçek bir adaletsizlik örneği.*
> *Za mene je istinska nepravda to da pokrivene žene ne rade, ne studiraju.*

Svoju solidarnost sa pokrivenim studentica, koje su žrtva diskriminacije, autorica iskazuje i upotrebom prisvojnog sufiksa za prvo lice množine, koji je ekvivalent prisvojne zamjenice u našem jeziku i koji svojom inkluzivnom semantikom izražava solidarnost i empatiju:

> *Burda, artık sorumluluk başörtülü **kızlarımıza** da düşüyor. Hangisi daha önemli: Okuyup hayatın içinde yerlerini almaları mı, birer piyon olarak kullanılıp yine evlere, kafeslere tıkılmaları mı? Ovdje je odgovornost i na **našim** pokrivenim **djevojkama.** Šta je važnije: Da studiraju i zauzmu svoje mjesto u životu, ili da budu upotrijebljene kao pijuni i ponovo strpane u kuće i iza rešetaka.*

Iako je autorica na tri mjesta eksplicitno iskazala svoje sažaljenje i solidarnost sa pokrivenim studenticama, pažljivijom analizom novinskog teksta mogu se utvrditi strategije negativnog predstavljanja koje pokazuju da je tim eksplicitnim iskazima samo postignut privid solidarnosti i empatije (*apparent empathy*), što prema van Dijku (2008: 48) predstavlja vrlo čestu strategiju manipulacije u diskriminatorskim diskursima. Tom strategijom autorica sebe pozicionira kao nekoga ko je solidaran sa diskriminiranim studenticama i, konsekventno tome, objektivan u svom osvrtu na društveni problem o kojem piše. S te pozicije „objektivnog posmatrača" ona će posegnuti za strategijom ideološke polarizacije koja, u konačnici, rezultira legitimiziranjem diskriminacije. U nastavku ćemo analizirati neke primjere jezičke manipulacije koji se zasnivaju na strategiji ideološke polarizacije.

3.2. Ideološka polarizacija

Najizraženije jezičko sredstvo kojim se u ovome tekstu pokrivene studentice predstavljaju negativno jesu zamjenice, koje su inače jedno od najčešćih jezičkih sredstava korištenih za ideološku polarizaciju kroz opoziciju *Mi - Oni* (van Dijk 2006a). Iako autorica prividno iskazuje sažaljenje prema pokrivenim studenticama, ona njih pozicionira, konstruira kao Drugog, kao pripadnike stranog, antagonističkog kolektiviteta. Nakon što kaže da je dodirna tačka između nje i pokrivenih studentica to što su pripadnice istog pola, u ambijentu gdje vlada „drsko i okrutno carstvo muškaraca" (*hoyrat ve acımasız bir erkekler imparatorluğu*), autorica dodaje:

> *Özellikle **onların** yaşadıkları topraklarda.*
> *Naročito na prostorima na kojima one žive.*

Ideološka polarizacija, iskazana zamjenicom "one" (*onlar*), naglašena je izrazito stilogenim postupkom parcelacije kojim je gornja sintagma izdvojena iz strukture prethodne rečenice (Bakšić 2004). Pored toga, udaljenost i nepomirljivost dvije polarizirane skupine iskazana je i imenicom *toprak* "prostor, zemlja" u množini, koja se može posmatrati kao realizacija konceptualne metafore PROSTORNA UDALJENOST JESTE IDEJNA/IDEOLOŠKA UDALJENOST. Dakle, iako žive u istoj državi, dvije polarizirane skupine žive na različitim prostorima – ne dijele ni isti životni prostor, a kamoli iste ideje. U nastavku autorica daje prikaz stanja na "prostorima na kojima žive one". Iz njene perspektive, tamo žive tri skupine žena:

1. *Okuyabilmeleri için, evden çıkabilmeleri için, varolmaları için başörtüsü takmak zorunda olanları vardı.*
   Među njima je bilo onih koje su se morale pokriti da bi mogle studirati, da bi mogle izaći iz kuće, da bi postojale.

Prva skupina su žene koje su se morale pokriti ne samo da bi mogle izaći iz kuće i studirati, već da bi mogle uopće postojati, odnosno biti žive.

2. *Onlara zorla dayatılan kuralları, sonra gönüllü olarak benimseyenleri, sahiplenenleri vardı.*
   Među njima je bilo onih koje su kasnije dobrovoljno prihvatile i počele braniti pravila, koja su im silom nametnuta.

Iako je druga skupina žena kasnije "dobrovoljno prihvatila pravila", među kojima je i pokrivanje, u prvom dijelu rečenice je istaknuto da su im ta pravila "nametnuta silom" (*zorla dayatılan*). Sam glagol *dayatmak* "nametnuti" ima semantičku komponentu *zorla* "silom, nasilu" jer znači *bir şeyi* ***zorla*** *kabul ettirmek* "**prisiliti** nekoga da prihvati nešto". Prema tome, izraz *zorla dayatılan* "nametnut silom" predstavlja jednu vrstu pleonazma koji ima funkciju naglašavanja "njihovih" negativnih strana, onako kako je to definirao Van Dijk kroz pojam 'ideološkog četverokuta' (*ideological squaring*) (2006b).

3. *Türban takan, çarşaf giyen benim yanıma asla gelmeyen ve gelmeyecek olan, benim gibi zındıkları parça parça doğramak gerektiğine inananları da, muhakkak, vardı.*
   Bilo je, sigurno, i onih koje nose turban, oblače čaršaf, koje meni nikada ne prilaze i nikada neće prilaziti, koje vjeruju da nevjernike poput mene treba isjeći na sitne komade.

Prikaz ove tri skupine "njihovih" žena predstavlja primjer tekstualne gradacije koja završava klimaksom (Katnić-Bakaršić 1996). Prva skupina su žene koje su se morale

pokriti ne samo da bi mogle studirati, već da bi mogle uopće ostati žive, druga skupina su žene koje ne samo da su prihvatile nametnuto im pokrivanje već su ga počele i braniti, a treća skupina su žene koje ne samo da brane nametnuto im pokrivanje već vjeruju i da nevjernike treba "isjeći na sitne komade". Iz ovog gradacionog niza može se izvesti zaključak da je ključna razlika između "naših" i "njihovih žena" to da "na prostorima na kojima žive one" nema slobodnih žena, koje samostalno donose odluke o tome kako će živjeti i koja će pravila slijediti. Na "njihovim prostorima" žena je podređena, ponižena, skučena, a ponekad i fanatična, i te se premise ne dovode u pitanje. Zbog toga se ne treba čuditi što se "nastavlja žalosna rasprava u smislu 'Recimo da **mi NJIMA** damo ta neka **njihova** prava, da li će **oni nama** dati ta i ta **naša** prava?'" (*Vay **biz ONLARA** şu bu hak**larını** diyelim tanıdık, peki **onlar bize** şu şu hakları**mızı** tanıyacaklar mı? tartışması burkula burkula uzuyor*). Dakle, ne samo da postojimo *Mi* i *Oni*, već postoje i *Naša* i *Njihova* prava. Ovakve rasprave pokazuju da se "naše" faktičko uskraćivanje "njihovih" prava pravda "njihovim" hipotetičkim uskraćivanjem "naših" prava. Vjerovatno svjesna koliko je takva argumentacija nesuvisla, autorica stvara privid distanciranosti od takvih rasprava, što predstavlja još jednu od frekventnih strategija manipulacije u diskriminatorskim diskursima (van Dijk 2008). Privid distanciranosti je realiziran upotrebom dva jezička sredstva. Kao prvo, zamjenica "njima" (*onlara*) napisana je velikim slovima, čime autorica kao da želi naglasiti da je rasprava utemljena na ideološkoj polarizaciji i predstavljanju "njih" kao Drugih, iako i sama poseže za takvom polarizacijom i produbljuje je. Kao drugo, uz glagol *uzamak* "nastavljati se, dugo trajati" upotrijebljen je prilog *burkula burkula*, koji je uz pomoć načinskog konverba na -(y)A izveden iz glagola *burkulmak* "biti tužan, rastužiti se". Budući da subjekat konverba na -(y)A mora biti koreferencijalan sa subjektom temeljne rečenice, izuzev kad se njime izražava neotuđiva posvojnost (npr. *içimiz burkuldu* „rastužili smo se") (Čaušević 2018), nije jasno ko je tužan zbog te rasprave, ali je ipak tim prilogom proces *uzamak* "nastavljati se, dugo trajati" kvalificiran kao negativan. Nakon što je stvorila privid distanciranosti od "žalosnih" rasprava, autorica ponovo poseže za argumentacijom "svoje" strane:

> *Şimdi bu insanların demokratik haklar ve hukuk mücadelesi için değil, Kuran'ın kuralları için mücadele verdikleri ortada.*
> *Sad, posve je jasno da se ovi ljudi ne bore za demokratska prava i pravo uopće, već za propise iz Kur'ana.*

Ovaj kategorički sud potvrđuje da autorica ne osporava premisu o ideološkoj pozadini zahtjeva za pravo na obrazovanje pokrivenih studentica. Bez obzira što je prividno iskazala sažaljenje i solidarnost sa pokrivenim studenticama i distancirala se od "žalosnih" rasprava o "našim" i "njihovim" pravima, autorica ne dovodi u pitanje osnovna polazišta kemalističkog diskursa po pitanju pokrivanja žena:

a) pokrivanje je ženama nametnuto silom,
b) borba za pravo na studiranje pokrivenih studentica je paravan iza kojeg se krije borba za nametanja vjerskog poretka.

Drugu premisu potvrđuje i naslov teksta *Başörtüsü neyi örtüyor?* „Šta marama pokriva?", koji nosi snažnu implikaturu da se iza borbe za pravo na studiranje pokrivenih studentica krije neki ideološki motiv. Budući da polazi sa ovakvih ideoloških pozicija, autorica nije u stanju da borbu pokrivenih žena za svoja prava posmatra u kontekstu borbe drugih žena za svoja prava. Iako pokazuje prividnu solidarnost sa njima, ona ih posmatra u kontekstu antagonističkog kolektiviteta:

> *Benim için başörtüsü takan kadınların çalışmaması, okumaması gerçek bir adaletsizlik örneği. Zira aynı düşünceleri paylaşan erkekler için, böyle bir ayrımcılığın kurbanı olmak söz konusu değil.*
> *Za mene je istinska nepravda to da pokrivene žene ne rade, ne studiraju. Jer ne postoji mogućnost da muškarci, koji dijele ista razmišljanja, budu žrtve takve diskriminacije.*

Za autoricu nije nepravda to da pokrivene žene ne rade, ne studiraju dok druge, nepokrivene, žene rade, studiraju već je nepravda to da pokrivene žene ne rade i ne studiraju dok muškarci istih shvatanja rade, studiraju. Drugačije kazano, nepravda nad pokrivenim ženama bi se otklonila kad bi se i muškracima istih shvatanja zabranilo da studiraju i rade; oni žive na istim "prostorima" i za njih treba da važe ista pravila! S druge strane, faktička diskriminacija nad pokrivenim studenticama se zamagljuje upotrebom glagolske imenice na -mA, koja u principu nosi značenje potencijalne radnje, lišene faktualnosti. Manipulativni karakter upotrebe ovog glagolskog oblika postaje jasan kada se on kontrastira sa upotrebom glagolske imenice na -DIk u rečenici u kojoj se govori o ideološkoj pozadini borbe za pravo na studiranje pokrivenih studentica. Za razliku od imenice na -mA, glagolska imenica na -DIk nosi oznaku vremena i njome se izražava konkretna glagolska radnja (Čaušević 2018: 84):

Glagolska imenica na -DIk	Glagolska imenica na -mA
...bu insanların Kuran'ın kuralları için ***MÜCADELE VERDİKLERİ*** "**(to) što se** ovi ljudi **bore** za propise iz Kur'ana"	*başörtüsü takan kadınların* ***ÇALIŞMAMASI, OKUMAMASI*** „**(to) da** pokrivene žene **ne rade**, **ne studiraju**"
funkcija: naglasiti konkretnost, faktualnost "njihove" negativne radnje	funkcija: ublažiti, zamagliti konkretnost, faktualnost "naše" negativne radnje

Diskriminacija nad pokrivenim studenticama je u prvom dijelu teksta mistificirana i legitimizirana reproduciranjem ideološke polarizacije, utemeljene na neupitnim premisama o motivima djelovanja antagonističke strane. Tako zacrtana ideološka pozicija u nastavku teksta se dodatno legitimizira na dva načina: a) pozivanjem na relevantan izvor, b) isticanjem negativnog postupka antagonističke strane kojim se sinegdoški predstavlja cijela grupa.

a) Kako bi potvrdila ispravnost svojih stavova, autorica se poziva na relevantan izvor. U ovom slučaju to je *başörtülü çok değerli hukukçu* "jako cijenjena pokrivena pravnica". Njen legitimitet proizilazi iz činjenice da ona poznaje i predstavlja domen prava, koje je mjerilo zakonitosti i na kojem počiva društveni poredak. Uz to, ona je „pokrivena", što znači da pripada „njima", pa bi druga strana trebala lakše prihvatiti njen sljedeći stav:

> *Geçenlerde sohbet ettiğim başörtülü çok değerli hukukçu bir hanım: „Onlara anlatmak isterdim", diyordu, "okumalarının, çalışmalarının çok daha mühim olduğunu anlatmak isterdim".*
> *Jedna jako cijenjena pokrivena pravnica, s kojom sam nedavno razgovarala, kaže: „Voljela bih im objasniti da je mnogo važnije da studiraju i rade, to bih im voljela objasniti".*

Dvije stvari su uočljive na planu izraza u citiranom dijelu koji se pripisuje pokrivenoj pravnici. Kao prvo, ona dva puta ponavlja *onlara anlatmak isterdim* "voljela bih im objasniti". Ova strategija predstavlja realizaciju konceptualne metafore VIŠE FORME JE VIŠE SADRŽAJA (Lakoff, Johnson 2003)[1], kojom se naglašava nemogućnost da se dopre do umova pokrivenih studentica, koje žive na "njihovim prostorima" i kojima je nametnuto pokrivanje. S druge strane, indikativno je da kod komparativa nije iskazan pojam s kojim se poredi, čime se prešućuje "naša" negativna karakteristika, a to je da su zbog zabrane pokrivanja na univerzitetima

1. Lakoff i Johnson su u ovom djelu pokazali da metafora nije puka stilska figura već čovjeku inherentni spoznajni mehanizam, zasnovan na preslikavanju iskustvenog domena na apstraktne koncepte. Otud i naziv konceptualna metafora.

pokrivene studentice prisiljene da biraju između svojih vjerskih uvjerenja i mogućnosti da studiraju i rade.

b) Nakon pozivanja na vjerodostojan izvor, autorica koristi još jedno manipulativno sredstvo diskriminatorskih diskursa: generalizaciju. Ova strategija se zasniva na tome da se protivnička strana predstavi negativno tako što se navodi neki konkretni primjer "njihovog" postupanja čije se negativne karakteristike sinegdoški prenose s dijela na cjelinu (Richardson 2007). Autorica navodi da su na dva univerziteta studenti, koji su protestvovali protiv zabrane marame, napali druge studente, koji su štampali brošure protiv pokrivanja na univerzitetima, nanijevši pri tome teške povrede trojici studenata. Ideološka polarizacija, koja je u prethodnom dijelu teksta realizirana kroz opoziciju *Mi – Oni*, sad je realizirana kroz opoziciju *Mi – Ti*.

> ***Sen** başörtüsü hakkın için yürüyüşler düzenleyecek**sin**, afiş**in**le, pankart**ın**la politik bir harekete **dönüştüreceksin,** 'Başörtüsü ve İnsan Hakları' diye paneller vs. (ki dincilerin insan hakları adına verdikleri hiçbir mücadeleye şahit yoktur); sonra da birileri kalkıp başörtüsünü sorgularsa, bu kadar gündemde bir konu üstüne karşıt fikirler beyan ederse, bröşür basıp açarsa, demir çabuklarla onların üstlerine **yürüyeceksin**.*
>
> ***Ti** ćeš prvo organizirati protesne šetnje za **tvoje** pravo na pokrivanje, **svojim** plakatima i transparentima **ćeš** to **pretvoriti** u politički pokret, zatim će na red doći paneli tipa „Marama i ljudska prava" i sl. (s tim da **nismo** nigdje **vidjeli** da se pobornici teokratije bore za ljudska prava), a onda kad neko krene da propituje pokrivanje, da iznosi oprečno mišljenje o temi o kojoj se toliko priča, štampa brošure i postavlja štandove, **ti ćeš krenuti** na njih metalnim šipkama.*

Upotreba emfatične i neformalnije zamjenice za drugo lice ima funkciju da naglasi bliskost situacijskog konteksta, te ogorčenost i ljutnju zbog postupka druge strane. Za razliku od diskriminacije nad pokrivenim studenticama, koja je predstavljena apstraktno i uopćeno, situacija u kojoj druga strana čini nešto negativno – fizički napada ljude suprotnih ubjeđenja – predstavljena je konkretno, uz mnoštvo detalja. Naredni korak nakon predstavlja antagonističke strane kroz negativni postupak jednog njenog dijela, koji se opet sinegdoški prenosi sa dijela na cjelinu, jeste da se taj negativni postupak koristi kao izgovor za diskriminaciju, odnosno da se njime legitimizira državni poredak ustanovljen na društvenoj nejednakosti. Nakon navođenja događaja tokom kojeg studenti, koji traže ukidanje zabrane pokrivanja, napadaju studente, koji traže da se pokrivanje zabrani, dolazi sljedeći zaključak:

Ve her zaman olduğu gibi kabak gençlerin başına patlıyor. Her zaman okkanın altına giden gençler, her zaman hakları kısıtlananlar kadınlar. Her zaman.

I kao i uvijek, koplja se slome na mladima. Uvijek su mladi ti koji plate ceh, uvijek su žene te kojima se uskrate prava. Uvijek.

Da je u nekom drugom kontekstu upotrijebljena, rečenica *her zaman hakları kısıtlananlar kadınlar* „uvijek su žene te kojima se uskrate prava" predstavljala bi izraz ženske solidarnosti sa studenticama izloženim diskriminaciji. Ovako, to je samo manipulativna strategija izražavanja prividne solidarnosti kako bi se zamaglio, relativizirao stvarni uzrok diskriminacije: pokrivenim studenticama prava nisu uskraćena zato što je nekoliko studenata razbilo glave drugim studentima, već su im prava uskratile kemalističke elite koje su svoju hegemoniju (iz)gradile i održavale (re)producirajući strah od reakcionarnih snaga. Kao što udžbenici iz predmeta *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi* (Ataturkovi principi i historija revolucije) koriste priču o Kubilayu kako bi legitimizirali totalitarnu vlast i jednopartijski sistem, uspostavljen nakon osnivanja Republike Turske, tako i ova autorica koristi jedan incident kako bi oživjela strah od reakcionara i tako legitimizirala diskriminaciju pokrivenih studentica. Funkciju izražavanja prividne solidarnosti ima i upotreba prisvojnog sufiksa za prvo lice množine na kraju teksta:

*Burda, artık sorumluluk başörtülü **kızlarımıza** da düşüyor. Hangisi daha önemli: Okuyup hayatın içinde yerlerini almaları mı, birer piyon olarak kullanılıp yine evlere, kafeslere tıkılmaları mı? Ovdje je odgovornost i na **našim** pokrivenim **djevojkama.** Šta je važnije: Da studiraju i zauzmu svoje mjesto u životu, ili da budu upotrijebljene kao pijuni i ponovo strpane u kuće i iza rešetaka.*

Bez obzira što autorica koristi prisvojni sufiks za prvo lice množine, koji u ovom slučaju ima funkciju da naglasi zajedništvo i solidarnost sa pokrivenim djevojkama, ona poseže za jednom od temeljnih diskurzivnih strategija predstavljanja pokrivenih žena u kemalističkom diksursu: deagentivizacijom. Prema toj strategiji, samo otkrivene žene mogu biti subjekat, odnosno agens radnje, i, kao takve, one „studiraju i zauzmu svoje mjesto u životu" (*okuyup hayatın içinde yerlerini almaları*), dok su pokrivene žene lišene agentivnosti. One nisu autonomni subjekat, koji djeluje svojom voljom, već su samo „upotrijebljene kao pijuni" (*birer piyon olarak kullanılıp*). Jedini način da se oslobode, odnosno da prestanu biti pacijens/objekat i postanu agens/subjekat, jeste da se otkriju, studiraju i tako zauzmu svoje mjesto u društvu.

Posljednja rečenica teksta još jednom potvrđuje da kemalistički diskurs ne ostavlja prostor za alternativu: ili će se žene otkriti, da bi se mogle emancipirati, studirati i

raditi, ili će biti „strpane“ u kuće i kaveze, što u kemalističkom diskursu asocira na osmanski period i islamski poredak. To dalje znači da praksa pokrivanja vodi nazad, vraća društvo u „mračnjaštvo srednjeg vijeka“. Međutim, tursko društvo je u međuvremenu dokazalo da postoji alternativa. Današnja društveno-politička situacija u Turskoj je takva da pokrivene žene mogu studirati, biti univerzitetske profesorice, gradonačelnice, ministrice, a da pri tome niko ne tjera otkrivene žene da se pokriju. Ne postoji strah da će neko nekoga natjerati da se pokrije – strah na kojem je kemalizam gradio svoju hegemoniju i od kojeg (je) živi(o).

4. ZAKLJUČAK

Analiza novinskog teksta, koji je predmet ovoga rada, pokazala je opravdanost i važnost uključivanja lingvistike u istraživanje društvenih pojava kao što su razne vrste nepravdi zasnovanih na asimetričnoj distribuciji moći, hegemonije, diskriminacije i sl. U ovom radu analizirali smo manipulativnu upotrebu jezika kroz diskurzivne strategije prividne empatije i ideološke polarizacije, kojim je kemalistički diskurs nastojao legitimizirati diskriminaciju nad pokrivenim studenticama u Republici Turskoj.

U prvom dijelu analiziranog novinskog teksta autorica na nekoliko mjesta eksplicitno iskazuje svoju empatiju i solidarnost sa pokrivenim studenticama, kojima je zbog marame na glavi bilo zabranjeno studiranje u Turskoj. Tu empatiju autorica iskazuje, prije svega, upotrebom prisvojnog sufiksa za prvo lice množine, koji je ekvivalent prisvojne zamjenice u bosanskom jeziku i koji svojom inkluzivnom semantikom ima za cilj iskazati empatiju i solidarnost. Međutim, pažljivijom analizom drugih jezičkih elemenata u tekstu dolazimo do zaključka da je autorica, zapravo, ostvarila samo privid empatije (*apparent empathy*) (van Dijk 2008) kako bi se ideološki pozicionirala kao neko ko tobož objektivno sudi o društvenom problemu o kojem piše, a stvarni joj je cilj legitimizirati nepravdu nad pokrivenim studenticama. Diskurzivna strategija kojom postiže taj cilj jeste binarna ideološka polarizacija konstruiranjem *našeg* i *njihovog* kolektiviteta. Upotrebom ličnih zamjenica *Mi-Oni,* glagolske imenica na *-mA*, generalizacijom, sinegdoškim predstavljanjem, deagentivizacijom i sličnim jezičkim i diskurzivnim sredstvima, autorica ima za cilj predstaviti pokrivene studentice kao dio stranog, antagonističkog kolektiviteta i kao oruđe u rukama zagovornika vjerskog poretka, čime se indirektno legitimizira i diskriminacija koja se vrši nad njima.

Dodatak: Analizirani tekst objavljen u turskim dnevnim novinama *Radikal* 19. 10. 1998. godine.

Başörtüsü neyi örtüyor?

Perihan Mağden: Yalnızca Pazartesi Dergisi için ayda bir kez yazı yazdığım günlerdi. Kitap Fuarı'ndaki Pazartesi stadında türbanlı kızlar yanıma gelip yazılarımı ne kadar beğendiklerini, sevdiklerini söylüyor, bir-ikisi benimle fotoğraf çektiriyor, gidiyorlardı. Işıl ışıl kızlardı. Yazdıklarımın onlara uyacak hiçbir yanının olmaması gerekirdi. İşte yazdıklarımda onlara dair, akıllarından geçenlere dair şeyler buluyorlardı. Her şeyden önce onlar benim hemcinsimdi. Dışarıda hoyrat ve acımasız bir erkekler imparatorluğu hüküm sürmekteydi. Özellikle onların yaşadıkları topraklarda. Okuyabilmeleri için, evden çıkabilmeleri için, varolmaları için başörtüsü takmak zorunda olanları vardı. Onlara zorla dayatılan kuralları, sonra gönüllü olarak benimseyenleri, sahiplenenleri vardı. Türban takan, çarşaf giyen benim yanıma asla gelmeyen ve gelmeyecek olan, benim gibi zındıkları parça parça doğramak gerektiğine inanları da muhakkak vardı. Ben onları görmüyordum, görmek de istemiyordum. Beni gözleri ışıl ışıl bu kızlar ilgilendiriyordu. Ben, bu kızlar üniversite kapılarında yalnızca başları örtülü oldukları için itilip kakıldıklarında, gözyaşlarımı tutamıyordum.

'Vay biz ONLARA şu, bu haklarını diyelim tanıdık, peki onlar bize şu şu şu haklarımızı tanıyacaklar mı?' tartışması burkula burkula uzuyor.

Şimdi bu insanların demokratik haklar ve hukuk mücadelesi için değil, Kuran'ın kuralları için mücadele verdikleri ortada. Ama Fazilet tabanı olsun, başörtüsü takanlar olsun, başörtüsünün yasaklanması hukuka aykırıdır diyenler olsun homojen bir bütün değil. O nedenle de kimin neyi, ne amaçla söylediğini iyice kavramadan, ağzımızdan köpükler saçarak faşist söylemlere dalmamızda fayda var.

Benim için başörtüsü takan kadınların çalışmaması, okumaması gerçek bir adaletsizlik örneği. Zira aynı düşünceleri paylaşan erkekler için, böyle bir ayrımcılığın kurbanı olmak söz konusu değil. Geçenlerde sohbet ettiğim başörtülü çok değerli hukukçu bir hanım: 'Onlara anlatmak isterdim' diyordu, 'okumalarının, çalışmalarının çok daha mühim olduğunu anlatmak isterdim.' Benim şahsi penceremden, başörtüsü bir kadın meselesi. Beni yalnızca kadınların okuyabilmeleri, çalışabilmeleri, hayatın içinde yer alabilmeleri ilgilendiriyor. Ama aldığımız şu kavşakta, bunun tam anlamıyla herkes tarafından 'kullanılmaya' müsait mümbit ve o derece de belalı bir toprağa dönüştüğü ortada.

Önce Ege Üniversitesi'nde, sonra Teknik Üniversite'nin Ayazağa Kampüsü'nde beter olaylar

yaşandı. Kafaları yarılmış öğrenciler, hastaneye götürülmek üzere bir minibüse doldurulurken, bir televizyon muhabiri sordu: 'Kim yaptı size bunları?'

'Özgürlük havarisi kesilenler.'

'Peki neden yaptılar?'

'Özgürlüklere katlanamadıkları için.'

Sen başörtüsü hakkın için yürüyüşler düzenleyeceksin, afişinle, pankartınla politik bir harekete dönüştüreceksin, 'Başörtüsü ve İnsan Hakları' diye paneller vs. (ki dincilerin insan hakları adına verdikleri hiçbir mücadeleye şahit olmuşluğumuz yoktur); sonra da birileri kalkıp başörtüsünü sorgularsa, bu kadar gündemde bir konu üstüne karşıt fikirler beyan ederse, broşur basıp masa açarsa, demir çubuklarla onların üstlerine yürüyeceksin. Üç genç ölümle yaşam arasında gidip geliyor şimdi. Türban meselesi, büyük bir maharetle buralara kadar tırmandırıldı. Ve her zaman olduğu gibi kabak gençlerin başına patlıyor. Her zaman okkanın altına giden gençler, her zaman hakları kısıtlananlar kadınlar. Her zaman.

Sonra, bir türlü kurtulamadığımız o iğrenç görüntüler: Polis görüntüleri. Olaylar yaşandıktan sonra (ilk gün olan bitenler medyadan gizlenmiş), SİP'li gençler, ertesi gün bir protesto gösterisi düzenliyorlar okullarında. Vay sen misin okulunda gösteri düzenleyen! Polisimiz her zamanki kuşulsuz nefretiyle, hıncıyla iş başında. Kaçmaya çalışan çocuklardan birine silahı dayıyorlar. Defalarca ekranda izliyoruz: Çocuğa silahını doğrultup peşinden, silahı çocuğu nişan alarak koşan polisi.

Türkiye'ye musallat olduğu yıllar boyunca en çok 'imam hatip lisesini açmakla övünen' demirbaş Cumhurbaşkanımız Süleyman Demirel, başkanlık tartışmalarına filan ara verip, düşük bir profil izleyerek, sahnenin kanatlarında gizlenmekte bugünlerde. Kendisi dünyanın en büyük zamanlama ustası olup, hangi zamanlarda insanların gözüne gözükmemesi gerektiğini mükemmelen bilir. Dinciliğin bugün geldiği noktada, bu 'ideolojinin' kimlere karşı kullanılmak üzere, kimler tarafından beslenip, semirildiğini hatırlamakta fayda var. Ve tabii bu itiş kakış esnasında kadınların haklarından taviz vermemekte. Burda, artık sorumluluk başörtülü kızlarımıza da düşüyor. Hangisi daha önemli: Okuyup hayatın içinde yerlerini almaları mı, birer piyon olarak kullanılıp yine evlere, kafeslere tıkılmaları mı?

Šta pokriva marama?

Perihan Mağden: Bilo je to onih dana kada sam pisala samo za časopis Pazartesi. Dok sam bila za štandom Pazartesi na sajmu knjiga, prilazile su mi djevojke u turbanima i govorile kako im se

sviđaju moji tekstovi i kako ih vole čitati, poneka bi se slikala sa mnon i odlazile bi. Djevojke su blistale. U mojim tekstovima nije trebalo biti ništa što njima odgovara. Ali, eto, one su u mojim tekstovima pronalazile nešto o sebi, o onome što im je prolazilo kroz glavu. Prije svega, bile smo istog pola. Vani je vladalo drsko i okrutno carstvo muškaraca. Naročito na prostorima na kojima su one živjele. Među njima je bilo onih koje su se morale pokriti da bi mogle studirati, da bi mogle izaći iz kuće, da bi uopšte postojale. Među njima je bilo onih koje su kasnije dobrovoljno prihvatile i počele braniti pravila, koja su im silom nametnuta. Bilo je, sigurno, i onih koje nose turban, oblače čaršaf, koje meni nikada ne prilaze i nikada neće prilaziti, koje vjeruju da nevjernike poput mene treba isjeći na sitne komade. Ja njih nisam vidjela, nisam ih ni htjela vidjeti. Mene su zanimale djevojke blistavog pogleda. Kada su ove djevojke mrcvarili pred vratima fakulteta samo zato što su bile pokrivene, ja nisam mogla zadržati suze.

Nastavlja se žalosna rasprava u smislu „Recimo da mi NJIMA damo ova njihova prava, da li će oni nama dati ta i ta naša prava?“

Sad, posve je jasno da se ovi ljudi ne bore za demokratska prava i pravo uopće, već za propise iz Kur'ana. Ali nije to homogena cjelina, bilo da je u pitanju glasačka baza Stranke vrline, bilo da su u pitanju pokrivene žene, bilo da su u pitanju oni koji kažu da je zabrana nošenja marame protivna zakonu. Zbog toga bi bilo dobro da ne posežemo za fašističkom retorikom, pjeneći, dok ne shvatimo ko šta i zašto govori.

Za mene je istinska nepravda to da pokrivene žene ne rade, ne studiraju. Jer ne postoji mogućnost da muškarci, koji dijele ista razmišljanja, budu žrtve takve diskriminacije. Jedna jako cijenjena pokrivena pravnica, s kojom sam nedavno razgovarala, kaže: „Voljela bih im objasniti da je mnogo važnije da studiraju i rade“. Iz moje perspektive, marama je žensko pitanje. Mene interesuje samo to da žene mogu studirati, raditi, zauzeti svoje mjesto u životu. Ali je jasno da se, na raskrsnici na kojoj se nalazimo, ovo pretvorilo u plodno, i isto toliko mučno tlo, pogodno da ga svako 'koristi'.

Prvo su se na Univerzitetu Ege desili grozni događaji, a kasnije i u kampusu Ayazaga na Tehničkom univerzitetu. Dok su studente razbijene glave ubacivali u minibus kako bi ih prebacili do bolnice, televizijski reporter ih je pitao: „Ko vam je to učinio?“
„Oni koji se predstavljaju kao borci za slobodu.“
„A zašto su to uradili?“
„Zato što ne mogu podnijeti slobodu?“
Ti ćeš prvo organizirati protesne šetnje za tvoje pravo na pokrivanje, svojim plakatima i transparentima ćeš to pretvoriti u politički pokret, zatim će na red doći paneli tipa „Marama i

ljudska prava" isl. (s tim da nismo nigdje vidjeli da se pobornici teokratije bore za ljudska prava), a onda kad neko krene da propituje pokrivanje, da iznosi oprečno mišljenje o temi o kojoj se toliko priča, štampa brošure i postavlja štandove, ti ćeš krenuti na njih metalnim šipkama. Sada se tri mladića bore za život. Pitanje turbana je vrlo vješto dovedeno do eskalacije. I kao i uvijek, koplja se slome na mladima. Uvijek su mladi ti koji plate ceh, uvijek su žene te kojima se uskrate prava. Uvijek.

A poslije dolaze one odvratne scene, kojih nikako da se riješimo: scene sa policijom. Dan nakon ovih dešavanja (prvi dan se slučaj krio od javnosti) mladi iz Partije socijalističke vlasti organizuju proteste u svojim školama. E ti si se našao da organizuješ proteste! Naša policija je prionula na posao, pokazujući svu svoju, ničim uvjetovanu, mržnju. U jednog dječaka, koji pokušava bježati, uperuju pištolj. Na televiziji to prikazuju mnogo puta: Policajac koji je uperio pištolj u dijete i trči za njim, držeći ga na nišanu.

Predsjednik Sulejman Demirel, naš stalni inventar, 'koji se hvali time da je otvorio najviše škola za imame i hatibe' tokom godina u kojima je Turskoj visio za vratom, ovih je dana nakratko prekinuo rasprave o predsjedničkom sistemu i krije se iza scene. On je najveći majstor za tajming, odlično zna kad ne treba ljudima ići na oči. Imajući u vidu do koje se tačke danas došlo sa zagovoranjem teokratije, korisno je prisjetiti se ko ovu 'ideologiju' hrani, goji i protiv koga je želi koristiti. I, naravno, u ovom naguravanju ne odstupa nimalo od ženskih prava. Ovdje je odgovornost i na našim pokrivenim djevojkama. Šta je važnije: Da studiraju i zauzmu svoje mjesto u životu, ili da budu upotrijebljene kao pijuni i ponovo strpane u kuće i iza rešetaka.

LITERATURA:

1. Bakšić, Sabina (2004), ″Neke stilske osobenosti romana *Iki Genç Kızın Romanı* Perihan Magden (na fonostilističkom, morfostilističkom i sintaksostilističkom planu”), *POF*, Vol 52-53, 91-100.
2. Bloor, Meriel, Thomas Bloor (2007), *The Practice of Critical Discourse Analysis*. *An Introduction*, Hodder Arnold, London
3. Cronin, Stephanie (2014), ″Introduction: Coercion or Empowerment? Anti-Veiling Campaigns: A Comparative Perspective″, u: Cronin, Stephanie (ur.), *Anti-veiling campaigns in the Muslim world: Gender, modernism and the politics of dress*, Routledge, London, 1-37.
4. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenog turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
5. Fowler, Roger (ur.) (1979), *Language and Control*, Routledge & Kegan Paul, London
6. Fowler, Roger (1996), ″On critical linguistics″, u: Caldas-Coulthard, Carmen Rosa, Malcolm Coulthard (ur.), *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*, Routledge, London, 3-15.
7. Fowler, Roger, Gunther Kress (1979), ″Critical linguistics″, u: Fowler, Roger, (ur.), *Language and Control*, Routledge & Kegan Paul, London, 185-214.
8. Halliday, Michael A. K. (1978), *Language as Social Semiotic*, Edward Arnold, London
9. Halliday, Michael A. K. (2004), *An Introduction to Functional Grammar*, revised by Christian Matthiessen (3rd ed.), Edward Arnold, London
10. Halliday, Michael A. K. (2004), *The Language of Science*, ed. by Webster, Jonathan, Continuum, London
11. Katnić-Bakaršić, Marina (1996), *Gradacija (od figure do jezičke kategorije)*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo
12. Lakoff, George, Mark Johnson (2003), *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago
13. Richardson, John E. (2007), *Analysing Newspapers*, Routledge, London
14. Richardson, John E. (2004), (*Mis)Representing Islam: The Racism and Rhetoric of British Broadsheet Newspapers*, John Benjamins, Amsterdam
15. Sayyid, Bobby S. (1997), *A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism,* London/New York, Zed Books Ltd.

16. Tanör, Bülent (1999), ″Laikleş(tir)me Kemalistler ve Din″, u: Tunçay, Mete (ur.), *75 Yılda Düşünceler*, *Tartışmalar*. *Bilanço 98*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 183-195.
17. Turan, Ömer (2015), ″Son Dönemde Kemalizme Demokratik Meşruiyet Arayışları″, u: İnsel, Ahmet, (ur.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 2: Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 592-601.
18. van Dijk, Teun (2006a), ″Disocurse and Manipulation″, *Discourse and Society*, 17(2), 356-383.
19. van Dijk, Teun (2006b), *Ideologija*, preveo s engleskog Živan Filippi, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb
20. van Dijk, Teun (2008), *Discourse and Power*, Palgrave: Macmillan, Basingstoke
21. Wodak, Ruth (2006), ″Images in/and news in a globalised world: Introductory thoughts″, u: Lassen, Inger, Jeanne Strunck, Torben Vestergaard (ur.), *Mediating Ideology in Text and Image*, Amsterdam: John Benjamins B. V., 1-19.

STRATEGIES OF APPARENT EMPATHY AND POLARIZATION IN KEMALISTIC DISCOURSE

Summary:

The paper analyzes the discursive strategies of apparent empathy and ideological polarization that were used to legitimize discrimination against covered female students in the Republic of Turkey. We approached this complex social problem from the point of view of critical discourse analysis, which represents an interdisciplinary research area centered on the interest in researching the manipulative use of language. The ban on wearing headscarves in universities in Turkey was the fruit of the Kemalist conception of modernism and hegemony established by the Kemalist elites. An important role in preserving that hegemony was also played by the media, whose primary goal was to legitimize social injustice and protect the social order based on an asymmetric distribution of power. They performed this role of the media through the manipulative use of language within clearly recognizable discursive strategies, which was shown by the analysis of the newspaper text that is the subject of this paper.

Key words: Kemalist discourse; discursive strategies; apparent empathy; polarization

Adrese autora
Authors' address

Mirsad Turanović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski Fakultet
mrturanov@gmail.com

Amina Ajdinović Mehović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski Fakultet
amina.ajdinovic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.103

UDK 811.9'373.72
821.111(73) Herbert F.

Primljeno: 14. 04. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Azra Hodžić-Čavkić

ARTLANG I IDIOMSKE SKUPINE: *IDIOLANG*

Premisa postojanja vještačkih jezika jeste namjera njihovih kreatora. S obzirom na to da jezik presuponira kulturu kao određeni vid sistematičnog odnosa neke zajednice prema objektivnom svijetu te da idiomske skupine kao translatori kulture u prirodnom jeziku vrlo često služe kao izaslanici tzv. "nacionalnog" jezika ili nacionalnog genija (Sapir 1974: 69), treba pretpostaviti da i u vještačkim jezicima književnih djela ili *artlangu* možemo naići na idiomske skupine kao jedinice koje dodatno koheziraju postojanje vještačke kulture izmišljenih svjetova. U ovom radu bit će riječi o artlangu Herbertovih romana te će se pokazati da se u slučaju navedenog autora mora govoriti o posebnoj vrsti artlanga, koji u ovom radu nazivamo *idiolangom*, budući da se višekomponentne strukture s transponiranim značenjem javljaju kao najčešći sloj jezika izmišljene kulture *Dine* te da je ovome piscu fokus na kulturi i razotkrivanju njenih signala jezikom i u jeziku. Ove strukture u Herbertovom artlangu služe kao pouzdani pokazatelji autentičnosti pogleda izmišljene kulture na projektirani svijet književnog djela, tj. služe kao znakovi socijalne koordinacije.

Ključne riječi: vještački jezici; artlang; prirodni jezik; idiomske skupine; idiolang; modeliranje kulture; konceptualna analiza

1¸ UVODNE NAPOMENE: VJEŠTAČKI JEZICI

U periodu od 1150. godine,[1] koja se uzima kao godina početak stvaranja vještačkih jezika, do 2007. godine izmišljeno je devet stotina vještačkih jezika (Okrent 2009), ali taj broj, iako relevantan, vjerovatno nije i konačan. Sama brojka[2] simptomatično svjedoči o kontinuiranoj ljudskoj potrebi da se stalno i iznova primijeni vlastito osjećanje jezika i kreativna sposobnost kako bi se kreirao jezik, a time i odgovorilo na mnoga pitanja o jeziku samom.

Motiv kreacije nekih vještačkih jezika može biti kriptički, a dok, s druge strane, brojni vještački jezici nastaju iz univerzalne potrebe za jezikom medijatorom,[3] tj. jezikom koji će biti zajednički jezik razumljiv svima (Okrent 2009). Međutim, u XX stoljeću vještački jezici doživljavaju redefiniciju zahvaljujući popularnoj književno-umjetničkoj kulturi. Naime, vještački jezici počinju se javljati kao inherentni dijelovi fikcionalnih svjetova te postaju nezaobilazni elementi njihove uvjerljivosti.

Ovaj rad nema namjeru baviti se historijatom vještačkih jezika,[4] ali u uvodu je ipak potrebno napomenuti nekoliko važnih podataka. Vještački, umjetni, konstruirani ili izmišljeni jezici obuhvataju jezike nastale svjesnim djelovanjem određene grupe

1. Autorstvo prvog zabilježenog izmišljenog jezika pripisuje se časnoj sestri Hildegard von Bingen i poznat je pod imenom *lingua ignota*. Jezik se pojavio u 12. stoljeću i pokazuje odlike kategorijalne organiziranosti te mogućnost strukturalnog odnosa među riječima (v. Okrent 2009). Prve prave vještačke jezike za potrebe književnog stvaralaštva kreirao je Tolkien u periodu svog književnog stvaranja u XX stoljeću, a značajna je i 1974. godina budući da se označava kao godina prvog institucionalnog zahtjeva za stručno kreiranje vještačkog jezika s ciljem upotrebe u umjetničkom ostvarenju filma. Radi se o jeziku *paku* koji je upotrijebljen u filmu *Zemlja izgubljenih*. Osmislila ga je lingvistica Victoria Fromkin, a praksa kreiranja jezika na zahtjev nastavljena je i u videoostvarenjima *Zvjezdane staze* (klingonski) i *Igra prijestolja* (dothraki) (Fimi – Higgins 2017: 26).

2. Imajući u vidu ubrzani razvoj na polju jezika (i zahvaljujući tehnologiji) do danas je broj vještačkih jezika vjerovatno i veći od devet stotina budući da je promoviran na mnogo načina, npr. ostvarenjima popularne kulture (usp. *Igre prijestolja*) i platformama za učenje nevještačkih i vještačkih jezika (usp. Duolingo) – te zahvaljujući činjenici da ideja o univerzalnom jeziku ne zastarijeva.

3. *A priori* ili filozofski jezici (Peterson 2015) označavaju jezike čija gramatika i vokabular nisu bazirani na postojećim jezicima. Jedan od takvih primjera je *univerzalni jezik* Johna Wilkinsa. Njima su bliski tzv. *pomoćni jezici,* među kojima su najpoznatiji esperanto i volapük, koji pripadaju tzv. *a posteriori* jezicima budući da koriste prirodne jezike kao oslonac za svoju građu. Volapük ili "svjetski govor" (*vol* u N označava "svijet", u G *vola; pük* znači "govor" (Post 1890: 27)) nastao je 1880. godine, a njegov je kreator Johann Martin Schleyer. Esperanto ("onaj koji se nada"), iako najprije nazvan *lingvo internacia,* nastao je kao volapükov rival, a izmislio ga je Lazarus Ludwig Zamenhof 1887. godine (Adams 2011). Od pojma *univerzalnog jezika* strogo treba razlikovati pojam *univerzalne gramatike.* Naime, univerzalna gramatika Noama Chomskog sugerira da svi ljudski jezici dijele zajedničku temeljnu strukturu. Ona je urođena i ugrađena u ljudski mozak te funkcionira kao skup pravila, principa i parametara koji upravljaju njime bez obzira na to o kom se jeziku radilo. Međutim, u praksi je pitanje tako shvaćene univerzalne gramatike osporeno s obzirom na činjenicu da potpuno zanemaruje značenje kao takvo. Usp. Kalajdžisalihović (2010: 288). Usp. i intervju s Wierzbickom objavljen u *Lingvazinu* (dostupno na: https://izbjik.ba/Lingvazin/Lingvazin_IX.2_12_2021.pdf). (Posjeta 3. 5. 2023.)

4. O tome v. Bulić (2022).

ljudi ili pojedinca (Peterson 2015). Budući da je prirodni jezik oslikan svojom strukturom i da ontološki pokazuje oznake sistema, svi vještački jezici, bez obzira na to da li se koristili postojećim jezičkim materijalom prirodnih jezika ili ne, na isti način ipak podražavaju strukturu i sistematičnost *prirodnih* jezika.

> „Pretpostavljena izveštačenost jezika kakav je esperanto, ili ma kojeg od jednakovrednih jezika koji su predloženi, besmisleno se preuveličava, jer je sušta istina da u tim jezicima nema praktično ničega što nije preuzeto iz zajedničke baštine reči i formi, koja se postepeno razvila u Evropi. Takav međunarodni jezik mogao bi, naravno, imati jedino status drugorazredne forme govora, za jasno ograničene svrhe. Tako shvaćeno, učenje jednog konstruisanog međunarodnog jezika ne predstavlja nikakav veći psihološki problem no što je učenje ma kojeg drugog jezika, što se posle detinjstva usvaja posredstvom knjiga i uz svesnu primenu gramatičkih pravila.“ (Sapir 1974: 54-55)

U sistematičnom pristupu kreiranju vještačkog jezika leži i njegov uspjeh tako da je od primarne važnosti veza između prirodnog i vještačkog jezika. Da bi se uspjelo u toj nakani, vještački jezik, prirodno, je strogo je planiran, a njegovo planiranje dirigira ona grupa ljudi ili onaj pojedinac kojem se pripisuje autorstvo vještačkog jezika. Sam medij u kojem posreduje vještački jezik može značajno doprinijeti razumijevanju i prirodi građe koja čini neki vještački jezik. Zbog specifičnog odnosa kulture izmišljenih svjetova i jezika koji su javljaju kao njihov dio u ovom se radu bavimo vještačkim jezikom, tzv. *artlangom*, koji se kreira za potrebe izgradnje fikcije i oslikavanja izmišljene kulture. Artlang je primjer idealnog ljudskog *izuma* te zrcali konceptualnu vrijednost izoliranog modela kulture koji postoji u umjetnosti.

U tom smislu, ovaj rad ima ciljeve ispitati praksu Franka Herberta u serijalu *Dina* budući da pripada autorima koji su svojim književnim stvaralaštvom uspjeli prenijeti autentičnu vezu jezika i izmišljene kulture, zatim uočiti kakva je uloga čestotnosti pojavljivanja određenih leksema koje imaju metaforsko-metonimijsku transpoziciju osnovnog značenja, popisati navedene skupine i analizirati ih, ilustrirati prisustvo višekomponentnih jezičkih jedinica kod kojih je prisutna primarna nominacija, te uspostaviti njihovu vezu prema odgovarajućem mjestu u prirodnom jeziku. Iako se radi o prijevodima, original je aficirao prevodioce, koji su nastojeći prevesti smisao originala posezali za ekvivalentnim rješenjima te su upotrijebljena rješenja konceptualno identična i u jeziku izvoru i u jeziku prijevodā. To je vjerovatno tako zato što je doslovna pozadinska motivacija zastupajućih leksema uvjetovana iskustvenim realizmom ljudskog tijela.[5] Utjecaj denotativnog značenja odgovarajućih leksema originala pokazan je kroz različitu prevodilačku praksu. Budući da se radi o

5. Usp. dalju analizu lekseme *voda* u ovom radu.

prijevodima srbijanske izdavačke kuće „Čarobna knjiga“ i hrvatske izdavačke kuće „Izvori“,[6] treba posebno istaknuti da su zaključci u vezi s praksom u njima jednako relevantni za sva četiri jezika: bosanski, hrvatski, crnogorski i srpski.[7] Pristuo analiza idiomskih skupina[8] zasnovan je na konceptualnim metaforama i metonimijama budući da navedeni okvir najbolje oslikava pozadinsku motivaciju komponenata u njima te potencijalno daje okvir za razumijevanje transponiranosti te kulturne konstitutivnosti lekseme *voda*.

Iz svega navedenog proistječe tvrdnja da artlang može sadržavati frazeološki sloj jedinica[9] te da je najpouzdaniji element njegovog prisustva čestotnost i metaforsko-metonimijska transponiranost leksema u spojevima.

2. JEZIK I (VJEŠTAČKA) KULTURA: JEZIK KAO SLIKA OBJEKTIVNE STVARNOSTI

Truth has the structure of a fiction.

(S. Žižek)

Temu odnosa jezika i kulture nemoguće je iscrpiti, a njihov odnos zrcali se i kad pripadaju izmišljenim svjetovima, što je postulirano još u Aristotelovom zakonu vjerovatnoće. Iako je jezik naše primarno sredstvo komunikacije, sredstvo koje nam omogućuje da svoje misli, emocije i ideje prenesemo drugima, ne treba zanemariti činjenicu da je jezik oblikovan i našim kulturno-društvenim obrascem te geografijom. Veza jezika i kulture vidljiva je u mnogo aspekata, a ovdje uzimamo u obzir pret-

6. V. podatke o prevodiocima u informacijama o korpusu.

7. Zbog prostornog ograničenja u ovakvoj vrsti radova nije urađena dalja komparacija; stoga, nadamo se da se analiza različite prakse srpskih i hrvatskih prevodilaca prvog dijela ovog serijala može uzeti kao paradigmatična. Analizu je moguće i produbiti poređenjem svih dijelova. Međutim, s obzirom na rezultate komparacije prvog dijela, smatramo da u ovom radu to nije potrebno. Na isti način, analiza se na konceptualnom nivou smatra relevantnom i za bosanski i za crnogorski jezik. Na ovim tržištima još uvijek se nisu pojavili prijevodi, ali smatramo da su, ako i postoje, razlike na konceptualnom nivou zanemarive za ovo istraživanje te da ostaju na nivou standarda.

8. U ovom radu koristi se sintagma *idiomska skupina* u značenju u kojem se koriste termini okupljeni oko riječi *phrasis* ili *idioma* (*frazeologizam, frazeološka jedinica, frazeološki izraz, frazeološka sintagma, frazem(a), idiom, idiomatska fraza*).

9. I drugi vještački jezici posjeduju idiomske skupine. Usp. „I kako se *spustio niz godine*, dok ga nije donio ovamo jedan tako čudan glasnik?“ (DžTD, 266); „Ali Vilovnjaci iz ove zemlje bili su soja stranog nama od šumskog naroda, i *drveće i trava ne sjećaju ih se* sada.“ (DžTD, 302); „Nadam se da ne namjeravaš da nam *se obučeš u crno*, dragi brate?“ (DžMI, 78). Praksom drugih pisaca nećemo se baviti u ovom radu. To je tematsko polje za sebe.

postavku da su određeni koncepti kroz čestotnost nekih riječi mogući pokazatelji njihove visoke vrijednosti.[10.]

> „U jeziku, kao i u drugim duhovnim delatnostima koje neposredno vode ka problemu forme, potopljena su svedočanstva o jednom urođenom, intuitivnom osećanju čoveka za formalne odnose, o nesvesnoj potrebi za strukturisanjem skupova srodnih iskustvenih činilaca. (...) No koliko god bio impresioniran samom bogatom orkestracijom šarolikih jezičkih struktura, Sapir nije nikad zaboravljao da one služe nečemu izvan sebe, i isticao je da je jezik simbolički vodič ka kulturi.“ (Bugarski, u Sapir 1974: 11)

U konačnici, jezik se može definirati kao sredstvo kojim čovjek nastoji razumjeti svijet koji ga okružuje istovremeno u njega implementirajući i kulturne obrasce.

Kad je riječ o artlangu, odnos jezika i kulture nastoji se iskazati kroz njegov fonetsko-fonološki aparat i kroz druge slojeve jezika. Naprimjer, *dothraki*, jezik koji je Peterson na osnovu Martinovog rječnika od pedesetak riječi doradio u ekraniziranoj verziji *Igre prijestolja*, formiran je prema ratničko-nomadskoj kulturi Dothrakija, koji su isključivo narod usmene tradicije. S obzirom na tu surovu i “ogoljenu” kulturu, prema Petersonovim riječima (2015), da bi postigao vezu surovosti i ogoljenosti i u jeziku, posegnuo je za “oštrim” zvukovima[11.] u riječima koje imaju visoku čestotnost (npr. u iskazivanju titule *khalessi*), što je također trebalo iskazati jednostavnost i monocentričnost njihove kulture.[12.]

Motiv za stvaranje novih jezika najprije je potaknut potrebom stvaranja univerzalnog jezika, ali, kako vidimo, u najskorijem periodima razvoja vještačkih jezika vidljiva je i njegova implicitna definicija iz popularne kulture.

Prvim kreatorom artlanga[13.] smatra se J. R. R. Tolkien. On je u nedostatku mitova i legendi Velike Britanije, prema njegovim riječima (Dej 1998: 6-7),[14.] kreirao

10. Riječ *water* u prvom dijelu *Dine* javlja se 415 puta.

11. Ti zvukovi su velarni [x], [q] i [h] te alveolarno [r].

12. Takav izbor može biti predmetom rasprava iz perspektive kolonijalnog diskursa i orijentalizma u Saidovoj interpretaciji (2008).

13. Najranija upotreba termina *umjetnički jezik* (engl. *art-language*) nastala je u Tolkienovom eseju *A secret vice* (1931). Njegova slivenica *artlang* samo je odraz savremenih jezičkih navika govornika.

14. “Tolkin je o svojoj motivaciji za stvaranje svog mitološkog sveta Srednje Zemlje jednom napisao: ‘Od svojih mladih dana žalio sam zbog siromaštva svoje voljene otadžbine: ona nije imala svoje sopstvene priče, bar ne onih vrednosti koje sam ja tražio, a koje su se mogli naći u legendama drugih zemalja. Bilo je grčkih, keltskih, i romanskih, skandinavskih i finskih; ali ništa englesko, izuzev obezvređenih pesmarica (narodnih izdanja balada i priča.’ Kasnije, u jednom ličnom pismu, Tolkin je dalje objasnio svoje napore: ‘Imao sam nameru da sačinim jezgro manje-više povezane legende koja bi se protezala od velike i kosmogonijske, do nivoa romantične bajke... koju bih mogao da posvetim jednostavno Engleskoj, mojoj postojbini” (Dej 1998: 6-7).

izmišljenu zemlju, njenu historiju, nacije, porodične loze i izmišljene jezike, kojim je pokazao autentičnost kultura što su ih "izrodile". Tolkien je znao da jezik nije moguće odvojiti od kulture koja ga proizvodi te je na taj način nastojao pokazati njihovu tijesnu vezu u svom svijetu fikcije, tj. kreirao je posebne jezike kako bi doprinijeli vjerodostojnosti književnog djela, naročito u estetskom smislu i općenito pojačavanju autentičnosti fikcionalnog svijeta (v. Peterson 2015).

3. IDIOMSKE SKUPINE KAO TRANSLATORI KULTURE

Idiomske skupine svojevrsni su "prijevodi" kulture na jezik. U takvom razumijevanju prednost se daje kumulativnom značenju višekomponentne strukture u kulturi nad značenjem koje komponente imaju u jeziku u izoliranim pozicijama: to se ogleda u njihovoj sintaksičkoj, semantičkoj i pragmatičkoj jedinstvenosti. Zbog te osobine u lingvokulturologiji idiomske skupine često se tumače kao produkti intersemiotičke transpozicije (usp. Zykova 2019). Lingvokulturolozi zastupaju tezu o intersemiotičkoj translataciji dvaju različitih semiotičkih sistema i intersemiotičkoj transpoziciji – koje nastaju zbog potrebe da se kultura "prevede" na jezik, odnosno da se verbalizira. Tako nastaju i idiomske skupine kao koncentrati kulture. Kultura, dakle, funkcionira kao snop koncepata proizašlih djelovanjem različitih ljudskih faktora, a jezik služi kao jedan od njenih prevodilaca, odnosno verbalizirani kulturni koncept, gdje intersemiotička translatacija istovremeno predstavlja njen *konstitutivni* element.

Zykova (2019) navodi da se u dubinskoj razini idiomskih skupina nalaze osjetilno-emocionalni, duševni i estetski doživljaji te arhetipsko, mitološko, religijsko, filozofsko i naučno shvatanje utemeljeno u kulturi. Upravo zbog toga treba očekivati da sloj idiomskih skupina u vještačkim kulturama izmišljenih svjetova također igra ulogu translatora te da dekodiranjem idiomskih skupina možemo stići do koncepata same kulture.

Stoga, *koncept* iza idiomskih skupina ovdje se razumijeva kao mreža mogućih ideja i njihovih međusobnih veza, a to znači da nam *koncept* otkriva spoznaju iza lingvističke "pozornice", tj. otkriva original (suštinu) koji je preveden na neki jezik (formu). Drugim riječima, *koncept* nam omogućava da odlučimo na koji način će se predstaviti iskustvo (Feyaert 2006).

4. FIKTIVNI SVIJET FRANKA HERBERTA I ARTLANG

Herbert se ne nalazi na popisu kreatora artlanga koje spominje Okrent (2009), ali ne treba zanemariti mogućnost da je Herbert izostao iz Okrentove analize zbog toga što je jezički materijal njegovog artlanga oskudan te nije bio dovoljno paradigmatičan. Ipak, u samom tekstu Herbert pokazuje da mu kreiranje vještačkog jezika jeste željeni cilj. Rečenice *Cignoro hrobosa sukares hin mange la pčagavas doi me kamavas na beslas lele pal hrobas*, *Miseces prejia. Andral t're pera! Trada cik buscakri miseces perakri* i *Kusthi bakka*[15.] primjeri su drevnog čakobsa jezika, ali, nažalost, u ostatku serijala nema više elemenata na osnovu kojih bi se mogao rekreirati njegov jezički obrazac niti u tekstu postoji njihov prijevod. Herbert spominje i jezike botani i botani-džib[16.] ilustrirajući ih frazama (*Ekkeri-akairi* u značenju "To je voda", *Kivi akavi* u značenju "Nikad više", *Bi-lal kaifa* u značenju odobravanja, *Duy yakha hin mange* u značenju "Imam dva oka", *Duy ponra hin mange* u značenju "Imam dvije ruke", *Suuuk-suuuk Suk! Suu-su Suk, Ikut-ejg! Ikut-ejg, Soo-soo Sook* (bez prijevoda) (FHD), *Ish yara al-ahbab dabat-u* u značenju "Grbavac ne vidi vlastitu grbu (FHK, 380) i "preživjelim" uzvicima *Jan-jan-jan* (u značenju "Naprijed-naprijed-naprijed").[17.]

Prema onome što se nudi i u drugim jezičkim slojevima (npr. imenima: Muad'Dib, Muzafar, Mahdi, Lisan el-Gaib i sl.) – treba reći da je očit utjecaj arapskog jezika i općenito orijentalno-islamskog civilizacijskog kruga.[18.]

U jeziku *Dine* pojavljuju se mnogi elementi izmišljene kulture. Među njima su i višekomponentne jedinice čiji dijelovi upućuju na primarnu nominaciju, što je vidljivo u činjenici da barem jedna od sastavnica zadržava svoje primarno značenje (usp. *štokholmski sindrom, održati sjednicu* u prirodnom jeziku). Takve jedinice nazivamo kolokacijama. Usp.:

15. U ostatu teksta javljaju se istaknuta i značenja izoliranih riječi: npr. bakka – narikača; sijelago – šišmiš.

16. Sam Herbert na kraju prvog dijela serijala definira čakobs kao 'magnetni jezik' nastao iz drevnog botani jezika, gdje je *džib* oznaka za dijalekt.

17. Autor također spominje i jezik mašeika (FHJ, 59), jezik islamijata (FHJ, 487) te starogalaški (FHJ, 416) i savremeni galaški jezik (FHJ, 533), ali nema tragova njihove jezičke matrice u šest dijelova serijala. Sestrinstvo benegeseritkinja posjeduje i mogućnost upravljanja ljudima posebnim jezikom, koji se u tekstu naprosto zove *glasom*, ali s obzirom na osobinu *glasa*, koji nije semasiološki jezik, on nema svoju opažajnu vrijednost.

18. To je vidljivo i u preuzimanju i drugih tvorevina na arapskom jeziku. Npr., u tekstu se mogu naći i adaptirani oblici pojedinih ajeta iz Kur'ana. Usp.: "Tvoj gospodar vrlo dobro zna šta ti je u srcu. Tvoja duša dovoljna je danas kao dokaz protiv tebe" (FHB, 82). "Rekla si mi: 'Žena je tvoje polje, pođi, dakle, na svoje polje i obrađuj ga'" (FHD, 513). "Odazivam se pozivu tvom, Bože!" (FHJ, 343)

filmska knjiga – filmski zapis na posebnom mediju
kolektori / hvatači rose – uređaji jajastog oblika za hvatanje rose
kupa tišine – zvučno izolirani prostor
majka vlage – časna majka
mali tvorac – pješčani crv u ranoj dobi
pješčani bubanj – bubanj koji proizvodi gromko bubnjanje kad ga neko dotakne
pješčani jahač – onaj koji jaše crva
pustinjsko odijelo – odijelo za reciklažu tjelesnih tekućina
pustinjski pješak – slobodnjak opremljen da preživi u otvorenoj pustinji
piretička svijest – svijest vatre
pustinjski šator – zatvoreni prostor od tkanine
sakupljači rose – radnici koji ubiru rosu s biljaka
tvorčeve kuke – kuke koje se koriste pri penjanju na crva

Herbertov artlang sadrži i bogat sloj novotvorenica [*melanž*[19] – vrsta opojne droge (začina) koja se nalazi u atmosferi Dine; *benegeseritkinje* – pripadnice ženskog mističnog reda; *siajnok* – odavanje počasti onome ko iskreno zbori; *mentati* – svećenici savjetnici s visokim sposobnostima pronicljivog rasuđivanja; *Harkonen* – etnonim za pripadnika posebne rase; *gola* – klon; *tlejlaksui* – humanoidi; *favraši* – duša kolektivnog nesvjesnog, itd.], što je tipično za *a posteriori* vještačke jezike.

Tekst sadrži i niz poslovica od kojih su neke posuđene iz latinskog ["Natura non facit saltus" (FHB, 362)], a druge su direktna "posljedica" mikrokulture fiktivnog svijeta ["Dan zuji prijatno kad imaš dovoljno pčela koje rade za tebe" (FHD, 239); "Blagost je početak okrutnosti" (FHD, 670); "Jedina postojana prošlost leži nema u vama" (FHB, 149)] i direktnih objašnjenja i tumačenja određenih izraza kao okamenjenih struktura ["Dehidrirajte proračune o Zabulonu!, obrecnu se Pol, upotrebivši skaredan slobodnjački **izraz** (isticanje naše) koji je značio da se ovdje nalazi vlaga koja bi ponizila svakog ko bi je dotakao" (FHM, 108)].

Treba napomenuti i da je izmišljeni svijet *Dine* Franka Herberta dodatno podložen izmišljenom historijom, rukopisima, dnevnicima, postulatima, kućnim naracijama;

19. Jezičku razgranatost kao pokazatelj visoke vrijednosti nekog entiteta u kulturi Dine Herbert pokazuje u komentaru o leksičkoj raznolikosti imena za melanž, što je svojvrsna metalingvistička konstatacija. Usp.:

Postoji dvadeset osam različitih reči za melanž na prostom galaškom. Opisuju ga po njegovoj nameni, po njegovoj razblaženosti, po njegovoj starosti, po tome da li je pribavljen poštenom prodajom, krađom ili osva janjem, da li je miraz za muškarca ili ženu i još o mnogo čemu. (FHB, 269)

obično ovi dijelovi stoje kao grafički izdvojeni fragmenti teksta na samom početku različitih glava.[20.]

Imajući u vidu rečeno, Herbertov jezik može se nazvati *a posteriori* artlangom bez obzira na to što je riječ tek o natruhama jezičkog obrasca u strogom smislu. To se može tvrditi na osnovu ovdje navedenih jezičkih pokazatelja: zasnivanja posebnih jezičkih matrica, metakomenatarima o postojanju drevnih jezika u kulturi Dine, kreiranjem različitih frazeoloških, paremioloških i drugih jezičkih slojeva fiktivne kulture. Ipak, najfrekventniji frazeološki sloj predstavljaju njegove idiomske skupine, o čemu će biti više riječi u nastavku.

5. NEDOVRŠENI FRAZEOLOŠKI RJEČNIK *DINE*

Ovdje su ekscerpirani primjeri iz šest dijelova serijala *Dina*, ali treba imati na umu da lista idiomskih skupina zasigurno nije konačna. Idiomske skupine bilježene su na uobičajen frazeografski način: zabilježene su naslovnom riječju i prema abecednom redu. Budući da se uglavnom radi o iskorištavanju potencijala imenice *voda* kao najvišeg vrijednosnog načela kulture *Dine*, većina idiomskih skupina nalazi se pod glagolskom natuknicom, koja je navedena u infinitivu. Ipak, manji dio njih bilježi se prema imenskoj natuknici. Natuknice su označene velikim boldiranim slovima, a idiomske skupine malim boldiranim slovima. Padežnim oblicima neodređenih zamjenica ukazuje se na rekciju idiomske skupine. U oštrim zagradama < > daju se leksički otvorene komponente idiomske skupine. Obične zagrade ( ) koriste se za varijante idiomskih skupina. Ispod idiomske skupine navodi se primjer njene upotrebe ekscerpiran iz korpusa. Na osnovu kontekstualne upotrebe, na desnoj strani ovog nedovršenog frazeološkog rječnika *Dine* nalazi se moguća interpretacija značenja.

BACITI

baciti pijesak – dijeliti istu sudbinu

"Bačeni pesak je gest s dubokim smislom. Time se kaže: "Delimo isto breme. Pesak je naš jedini neprijatelj. To je ono što pijemo. Ruka koja drži pesak, ne drži oružje". (FHB, 380)

20. Na koji je način gospa Džesika uspevala da prebrodi teške trenutke? Pažljivo razmotrite ovu benegeseritsku poslovicu i možda ćete doći do odgovora: "Svaki put kojim se ide do samog kraja, ne vodi nikud. Uspni se sasvim malo uz planinu da bi je takvu iskusio. S njenog vrha ona se ne vidi." Muad'Dib, porodični komentar, princeza Irulan (FHD, 94)
O, more Kaladana, / O, podanici vojvode Leta... / Letova citadela je pala, / Pala zauvek...
Pesme o Muad'Dibu, princeza Irulan (FHD, 254)
Proces se ne može shvatiti tako što će se zaustaviti. Razumevanje mora ići uporedo s razvojem procesa, mora mu se pripojiti i teći s njim (FHD, 43).

baciti vodu (bačena voda) – uzaludan trud
"Ako ne uspe, biće to bačena voda, pomisli Džesika. Ali u tom slučaju biće ionako svejedno." (FHD, 338)

BACITI SE
baciti se na svoje noževe – predati se, izvršiti sepuku, izvršiti samoubistvo
"Ako propustimo da stupimo u akciju, možemo slobodno da se bacimo na svoje noževe." (FHDD, 106)

BITI
nečija voda jeste negdje – posmrtni ostaci osobe
"Tu je voda Muad'Diba." (FHB, 45)

BREME
breme vode – neodloživa obaveza
"Natovario si mi na leđa breme vode, za koje nisam sigurna mogu li ga nositi." (FHD, 93)

DATI
dati vodu – podijeliti plijen; žrtvovati se
"Moj božanski status započeo je kad sam svojim Slobodnjacima rekao da više ne mogu plemenima da dajem vodu mrtvih. Znaš li šta je voda mrtvih?" (FHB, 251)
"Ali daćeš mi... vodu ako zatražim? (FHB, 405)
dati vodu mrtvima – plakati[21.]
"Da li je Leto među Slobodnjake uveo zabranu plakanja? Kako su samo Slobodnjaci oduvek strepeli zbog takvog gubitka tečnosti! Davanje vode mrtvima." (FHB, 394)

DEHIDRIRATI
dehidrirati *nešto* – uništiti materijalne dokaze o postojanju nečega

21. U petom dijelu serijala, *Jeretici Dine*, međutim, plač se opisuje tek u odnosu na so. "Lusila okusi so vlastitih suza" (FHJ, 481). To može biti uzeto kao interpretacija stava da idiomske skupine i nastaju kao produkti mobilizacije i leksikalizacije "istaknutog dijela scenarija" (Stanojević 2014: 35) te se posljedično s tim otvara mogućnost razumijevanja netransparentnih idioma kao zaboravljenih i potisnutih jezičkih obrazaca koji se dijahronijom ipak mogu dekodirati. Drugim riječima, kako *voda* prestaje biti osnovnim kulturnim načelom Dine, tako i idiomske skupine s konceptom *vode* gube na čestotnosti: to je vidljivo u njihovom izostajanju iz jezika kako se Dina preobražava u bogatu oazu, tj. u njihovoj netransparentnosti i visokoj ekspresivnosti. Tako nam metafora HIPERREALNOST JE REALNOST otkriva moguću sudbinu idioma u ljudskim prirodnim jezicima.

"Dehidrirajte proračune o Zabulonu!, obrecnu se Pol, upotrebivši skaredan slobodnjački izraz koji je značio da se ovdje nalazi vlaga koja bi ponizila svakog ko bi je dotakao. (FHM, 108)

DOĆI

doći do *nečije* vode – povrijediti nekoga; osvetiti se nekome

"Namri je pričao o nama u Džakurutuu", reče Muriz. Doći ću mu vode kad..." (FHDD, 404)

GRUB

grub kao zimski vjetar – veoma okrutan

"Ali onaj drugi je ... hladan, neosetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan kao zimski vetar." (FHD, 88)

ISTINA

nijema istina – neizreciva suština nečega

"Tek u trenutku tog iskustva shvatila sam šta je podrazumevao pod nemom istinom." (FHB, 150)

KRADLJIVAC

kradljivac vode – društveni parazit ako se odnosi na osobu; može se odnositi i na biljnu vrstu parazita

"Ako hoćeš da mi pomogneš svojim nožem, kradljivče vode, molim te, uradi to s leđa." (FHDD, 456)

"Na ovoj geografskoj širini najčešći predstavnici biljnog života jesu oni koje nazivamo kradljivci vode – vrsta naviknuta da uzima vlagu od svojih bližnjih, da guta i najmanje količine rose. Neki delovi pustinje vrve životom. No sve vrste su odavno naučile kako da opstanu pod nemogućim uslovima. Ukoliko se ikada nađete tamo dole, oponašajte taj život ili ćete umreti." (FHD, 154-155)

LICE

***nečije* lice je *nečiji* zalog** – zakletva o istini; kunem se da govorim istinu

"Moje lice je moj zalog", reče on. (FHB, 63)

MJESTO

mjesto *nečije* vode – vječno počivalište

"Želiš da se vratiš u Arakin, na mesto njegove vode?" "U... da, na mesto njegove vode." (FHD, 288)

NESTATI

neko je nestao iz vode – neko je prestao postojati u materijalnom obliku

"Pleme ti poverava ovu vodu", reče ona. "Džamis je nestao iz nje. Uzmi je u miru." (FHD, 424)

OKRUTAN

okrutan kao zimski vjetar – veoma okrutan

"Ali onaj drugi je... hladan, neosetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan kao zimski vetar." (FHD, 88)

PIJESAK

***koliko* pijeska stane u <*nečiju*> šaku** – koliko je ostalo života nekome

"Priliv peska s površine zasu joj levu šaku. Koliko li će još peska stati u nju?, upita se ona." (FHD, 277)

PIR

Letov pir – odavanje počasti onome ko iskreno zbori

Obred se zove Siajnok – Letov pir. Sastoji se u obožavanju moje ličnosti u mom prisustvu." (FHB, 167)

POMIJEŠATI SE

***nečija* se voda pomiješala s vodom plemena** – postati dio zajednice

"Živio je s vama; njegova voda se pomiješala s vodom tvog plemena." (FHDD, 406)

POSTOJATI

negdje postoji/ima mnogo vode – izražavanje zadovoljstva; blagostanje

"Ima mnogo vode u sabirnici noćas. To nam Džamis stavlja do znanja da je zadovoljan." (FHD, 426)

POSVETITI

posvetiti *nečiju* vodu – odati nekome posljednju poštu

"Kad je kucnuo čas da posvetim vodu moje sestre, izveo sam jedno čudo." (FHB, 252)

PROBLEM

Babilonski problem – metod izvođenja pogrešnih zaključaka iz tačnih podataka

"Vodite računa, bez mentatskog integrativnog preklapanja može doći do uranjanja u babilonski problem, što je obilježje koje dajemo općeprisutnom riziku od izvođenja pogrešnih kombinacija iz tačnih podataka" (FHDD, 329)

POBRINUTI SE

pobrinuti se za *nečiju* vodu – osigurati nekome sigurno utočište

"U nosaču mora da su se nalazile najmanje tri stotine vojnika. Moramo se sada pobrinuti za njihovu vodu i steći novu letelicu." (FHD, 293)

POVJERITI

povjeriti *nekome* vodu – prihvatiti nekoga

"Pleme ti poverava ovu vodu", reče ona. (FHD, 424)

PROSUTI

prosuti *nečiju* vodu – ozlijediti nekoga, nanijeti tjelesne povrede nekome

"Halek je položio ruku na nož i pripremio svoj lijevi rukav, odakle je napadače uvijek vrebalo malo iznenađenje. *Ne vidim da je ovdje prosuta voda,* reče on." (FHDD, 415)

prosuti <*nečiju*> vodu u plemensku cisternu – žrtvovati se za zajednicu, izgubiti život u borbi radi dobrobiti zajednice

"Upotrebio je slobodnjački izraz koji je nosio značenje: *da prospemo našu vodu u plemensku cisternu.*" (FHDD, 106)

PUSTINJA

pustinja je *nečiji* dom – dolaziti kao prijatelj

"Leto je ponovo upotrijebio tradicionalnu slobodnjačku frazu: Pustinja je moj dom." (FHDD, 400)

RASPOLAGATI

raspolagati nečijom vodom – vladati nekim

"Nalazim zadovoljstvo u tome što raspolažem tvojom vodom namijenjenom plemenitima!" (FHDD, 415)

SAČUVATI

sačuvati *svoju/nečiju* vodu – spasiti se/nekoga

"Ako bude valjano služila, mogla bi da, za neko vrijeme, sačuva svoju vodu." (FHDD, 409)

SINDROM

otkadašnji sindrom – beskrajan broj umnoženih primjeraka jedne DNA matrice

"Leto je koristio poseban naziv za taj preobražaj svojih Dankana. Zvao ga je otkadašnji sindrom." (FHB, 312)

SPAVATI

spavati u vodama života – postojati u sjećanju

"U njegovu svest uroni rečenica iz budućnosti koja je predstavljala njegovu usamljenu prošlost: *Ona spava u vodama života*." (FHD, 483)

TRAŽITI

tražiti crvove otiske stopala – biti na hadžiluku, svetom putovanju

"*Tražim crvove otiske stopala,* reče Leto, upotrijebivši religioznu frazu koja je kazivala da je on na hadžiluku za svojim umom, svojim ličnim otkrivenjem. (FHDD, 401)

tražiti đavola – izraziti negodovanje

"Jedan izraz koji bi Muad'Dib odmah prepoznao pojavi se na Ajdahovom licu: "Tražiti đavola", nazivao je to Muad'Dib." (FHB, 345)

UHVATITI

uhvatiti *nekoga* u klatno – osuditi nekoga na cikličnost, na lutanje

"Ličnost kojoj je dodijeljeno da donosi odluke o životu i smrti mora ih donositi, inače će ostati uhvaćena u klatno." (FHDD, 138)

UVITI

uviti *nešto* u slatku oblandu – uljepšati nešto govorom

"On, one su to uvile u slatku oblandu." (FHDD, 128)

UZIMATI

uzimati <*nečiju*> vodu – uznemiravati nekoga presretanjem, hajdučki živjeti

"U tvojoj historiji stoji da *ste uzimali vodu* neopreznih putnika." (FHDD, 404)

UZETI

uzeti <*nečiju*> vodu – oduzeti nekome život

"Mejps sa uzdahom ispusti nož u koricama u Džesikinu ruku, raskopča smeđi prsluk i uzviknu: 'Uzmite vodu mog života!'" (FHD, 74)

VLAGA

vlaga se nalazi *negdje* – izvor života

"*Dehidrirajte proračune o Zabulonu!,* obrecnu se Pol, upotrebivši skaredan slobodnjački izraz koji je značio da se ovdje nalazi vlaga koja bi ponizila svakog ko bi je dotakao." (FHM, 108)

VODA

voda mrtvih – ratni plijen

"Moj božanski status započeo je kad sam svojim Slobodnjacima rekao da više ne mogu plemenima da dajem vodu mrtvih. Znaš li šta je voda mrtvih?" (FHB, 251)

bolna voda – emocionalno pražnjenje, plač

"Još jednom joj suze potekoše niz obraze. Leto je žudeo da ih dotakne, ali one su bile voda... bolna voda." (FHB, 298)

***nečija* voda pripada *nekome* (jeste nečija)** – izraz neporecive pripadnosti određenoj zajednici

"Tvoja voda je naša, Dankane Ajdaho", reče Stilgar. "Telo našeg prijatelja ostaje s tvojim vojvodom. Njegova voda je voda Atreida. To je spona koja nas vezuje." (FHD, 127)

VRIJEME

upiti vrijeme / mnogo vremena – poživjeti dugo

"Upili ste u sebe toliko vremena da sada imate privid besmrtnosti", reče gola. (FHM, 132)

ZAHTIJEVATI

nešto / neko zahtijeva oproštaj – zaboraviti na uvredu

"Ništa se nije dogodilo, ništa što bi zahtevalo oproštaj", rekla je, koristeći uobičajenu slobodnjačku frazu. (FHDD, 315)

ZAVJETOVATI SE

zavjetovati se *nečijoj* vodi (zavjet vode) – položiti zakletvu nekome

"Zavetovao si se njegovoj vodi?" (FHD, 288)

"Zavet vode", reče Havat. "Neka nam se plemena ujedine", reče Slobodnjak spustivši pesnicu." (FHD, 289)

Navedene skupine uklapaju se u definicije idiomskih skupina, tj. sastoje se od najmanje dvije samoznačne riječi; mogu se zamijeniti jednom riječju ili nekom drugom jedinicom neidiomske prirode; odlikovane su jedinstvenom sintaksičkom funkcijom; komponente doživljavaju potpunu ili djelomičnu transpoziciju.[22] Pored metaforsko-metonimijske transpozicije komponenata, treba napomenuti da je čestotnost najupadljiviji element ovog artlanga budući da je upravo visoka prisutnost ovih spojeva najpouzdaniji element da se radi o naučenom kulturno-jezičkom obrascu *Dine*.

22. O tome dalje u ovom radu.

6. UTJECAJ IZVORNOG TEKSTA NA PREVODILAČKU PRAKSU

Iako centralna tema ovog rada nije pitanje prevođenja, budući da se bavimo prijevodima izvornog teksta, ipak je nezaobilazno. Ne šireći dalje navedenu problematiku, u ovom dijelu rada nastojimo pokazati da je itekako vidljiv utjecaj jezika na kojem je napisana *Dina* na prijevode. Dvije prevodilačke prakse ostaju vjerne izvoru budući da se time osigurava veza s osnovnom idejom o slobodnjačkom životu u okvirima nemilosrdnih uvjeta planete pustinje. Ta ideja ovdje se poistovjećuje s domenom *vode*, tj. funkcionira kao leksema s aksiološkom potencijom koja metonimijski oslikava koncept dinske kulture. Dakle, i prevodilačka praksa potvrđuje da se leksema *voda* mora razumjeti u metaforičko-metonimijskom okviru idiomskih skupina. Međutim, u tako snažno obgrljenom značenjskom zajedništvu ipak se denotativno značenje komponenata javlja kao pozadinski motivacijski mehanizam odgovoran za dekodiranje cjeline kakva je idiomska skupina. Tome u prilog svjedoče mnoge hipoteze o općem procesuiranju idiomskih skupina.[23]

Praksa doslovne ekvivalentnosti pokazuje da prevodioci nastoje očuvati namjeru autora originalnog teksta, očuvati autentičnost njegovog stila, izbjeći pogrešno tumačenje publike koja ne čita na izvornom jeziku te poštivati kulturnu različitost i raslojenost izmišljenog svijeta. U tom smislu, spojevi *water wasted, water burden, water stealers, place of one's water, to entrust one's water, see to one's water, to sleep in the Waters of Life, to take the water of one's life, to pledge to one's water, the bond of water* nemaju smisla ni u engleskom jeziku – ako se gledaju van univerzuma *Dine*, tj. van uronjenosti u njenu kulturu; isto vrijedi i za njihove ekvivalente u ponuđenim prijevodima: *bačena voda, breme vode, kradljivci vode, mjesto nečije vode, povjeriti*

23. *Hipoteza liste idiomskih skupina* zagovara ideju prema kojoj govornik idiomske skupine prvo interpretira doslovno, ali nakon što ustanovi da je doslovno značenje devijantno dalje procesuira idiomske skupine do transponiranog značenja (Bobrow, Bell 1973). *Hipoteza leksičke reprezentacije* tumači mentalni status idiomskih skupina na način da potencira paralelnost u procesualnosti idiomskih skupina, tj. zagovara ideju prema kojoj govornik paralelno procesuira i doslovno i transponirano značenje idiomske skupine (Swinney, Cutler 1979). *Konfiguraciona hipoteza* (Cacciari, Tabossi, Zardon 1995) takva je hipoteza prema kojoj idiomske skupine nisu pohranjene kao spojevi riječi, nego kao složeni odnosi u koje mogu stupiti riječi. Svaka idiomska skupina sadrži i leksički ključ koji podrazumijeva kvalitativno prebacivanje s doslovnog na idiomatično značenje, pri čemu je pozicija ključa izuzetno važna i predvidiva. Navedeno nadalje znači da doslovno značenje ne nestaje, odnosno da ostaje u sjeni. *Hipoteza dekompozicije* idiomskih skupina tvrdi da je veliki broj idiomskih skupina moguće značenjski razložiti i analizirati budući da svaka od komponenata idiomske skupine nezavisno doprinosi ukupnom značenju, što pokazuju i eksperimenti u kojima je bolje razumijevanje idiomske skupine direktno proporcionalno mogućnosti da se semantički razloži – pri čemu se ne misli na dostupnost doslovnog značenja, nego onog značenja koje komponenta ima u idiomskom okruženju (Nayak, Gibbs 1989). *Hipoteza simultanog procesuiranja* (Gibbs, Schweigert 1992) razumijevanje idiomskih skupina stavlja u kontekst paralelnosti doslovnog i transponiranog značenja, pri čemu se misli na globalizirano značenje koje ne prekida niti jednu potencijalnu vezu koju ima u kontekstu.

Izvorni tekst iz 1965.	Prijevod na hrvatski jezik	Prijevod na srpski jezik
"If this fails, that's water wasted, Jessica thought. But it won't matter then, anyway." (FHT, 282)	"Ne uspije li, bit će to bačena voda, pomisli Jessica. Ali, u tom slučaju bit će ionako svejedno." (FHDI, 278)	"Ako ne uspe, biće to bačena voda, pomisli Džesika. Ali u tom slučaju biće ionako svejedno." (FHD, 338)
"You've put a water burden on me that I'm not sure I care to support." (FHT, 83)	"Natovario si mi na leđa breme vode, za koje nisam sigurna mogu li ga nositi." (FHDI, 75)	"Natovario si mi na leđa breme vode, za koje nisam sigurna mogu li ga nositi." (FHD, 93)
"But the other man is ... cold, callous, demanding, selfish – as harsh and cruel as a winter wind." (FHT, 78)	"Ali onaj drugi je ... hladan, neosjetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan poput zimskog vjetra." (FHDI, 71)	"Ali onaj drugi je... hladan, neosetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan kao zimski vetar." (FHD, 88)
"This latitude's life-zone has mostly what we call minor water stealers – adapted to raiding each other for moisture, gobbling up the trace-dew. Some parts of the desert teem with life. But all of it haslearned how to survive under these rigors. If you get caught down there, you imitate that life or you die." (FHT, 133)	"Na ovoj geografskoj širini su najčešći predstavnici biljnog života biljke koje nazivamo 'kradljivci vode' – vrsta naviknuta uzimati vlagu od svojih bližnjih, gutači i najmanje količine rose. Neki dijelovi pustinje vrve životom. No, sve vrste su odavno naučile opstati pod nemogućim uvjetima. Ako se ikada nađete tamo dolje, oponašajte taj život ili ćete umrijeti." (FHDI, 127)	"Na ovoj geografskoj širini najčešći predstavnici biljnog života jesu oni koje nazivamo kradljivci vode – vrsta naviknuta da uzima vlagu od svojih bližnjih, da guta i najmanje količine rose. Neki delovi pustinje vrve životom. No sve vrste su odavno naučile kako da opstanu pod nemogućim uslovima. Ukoliko se ikada nađete tamo dole, oponašajte taj život ili ćete umreti." (FHD, 154-155)
"You wish to return to Arrakeen, to the place of his water?" "To ... yes, to the place of his water." (FHT, 242)	"Želiš li se vratiti u Arrakeen, na mjesto njegove vode?" (FDHI, 237)	"Želiš da se vratiš u Arakin, na mesto njegove vode?" "U... da, na mesto njegove vode." (FHD, 288)
"With this water the tribe entrusts thee," she said. "Jamis is gone from it. Take it in peace." (FHT, 354)	"Pleme ti povjerava ovu vodu", reče ona. "Jamisa je nestalo iz nje. Uzmi je u miru." (FHDI, 350)	"Pleme ti poverava ovu vodu", reče ona. "Džamis je nestao iz nje. Uzmi je u miru." (FHD, 424)
"But the other man is ... cold, callous, demanding, selfish – as harsh and cruel as a winter wind." (FHT, 78)	"Ali onaj drugi je... hladan, neosjetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan poput zimskog vjetra." (FHDI, 71)	"Ali onaj drugi je... hladan, neosetljiv, nepažljiv, sebičan – grub i okrutan kao zimski vetar." (FHD, 88)
"A shower of sand from the surface brushed her left hand. How much sand will the hand hold? she asked herself." (FHT, 233)	"Dotok pijeska s površine obruši joj se na lijevu ruku. Koliko li će još pijeska ruka izdržati? upita se ona." (FHDI, 227)	"Priliv peska s površine zasu joj levu šaku. Koliko li će još peska stati u nju?, upita se ona." (FHD, 277)
"Plenty of moisture in the trap tonight. Jamis way of telling us he's satisfied." (FHT, 355)	"Ima noćas mnogo vode u sabirnici. To nam Jamis daje do znanja da je zadovoljan." (FHDI, 351)	"Ima mnogo vode u sabirnici noćas. To nam Džamis stavlja do znanja da je zadovoljan." (FHD, 426)

"There must've been three hundred men in that carrier. Now, we must see to their water and make plans to get another aircraft." (FHT, 246)	"U nosaču se moralo nalaziti najmanje tri stotine vojnika. Moramo se sada pobrinuti o njihovoj vodi i nabaviti novu letjelicu." (FHDI, 241)	"U nosaču mora da su se nalazile najmanje tri stotine vojnika. Moramo se sada pobrinuti za njihovu vodu i steći novu letelicu." (FHD, 293)
"With this water the tribe entrusts thee," she said. (FHT, 354)	"'Pleme ti povjerava ovu vodu', reče ona." (FHDI, 350)	"Pleme ti poverava ovu vodu", reče ona. (FHD, 424)
"A phrase out of the future that was his lonely past came into his mind: *She sleeps in the Waters of Life*." (FHT, 403)	"U njegovu svijest uroni rečenica iz budućnosti koja je predstavljala njegovu usamljenu prošlost: ***Ona spava u Vodama Života***." (FDHI, 399)	"U njegovu svest uroni rečenica iz budućnosti koja je predstavljala njegovu usamljenu prošlost: *Ona spava u vodama života*." (FHD, 483)
"With a gasp, Mapes dropped the sheathed knife into Jessica's hand, tore open the brown bodice, wailing: 'Take the water of my life!'" (FHT, 68)	"S uzdahom Mapes ispusti nož u koricama u Jessicinu ruku, raskopča smeđi prsluk i uzvikne: 'Uzmite vodu mog života!'" (FHDI, 60)	"Mejps sa uzdahom ispusti nož u koricama u Džesikinu ruku, raskopča smeđi prsluk i uzviknu: 'Uzmite vodu mog života!'" (FHD, 74)
"Your water is ours, Duncan Idaho," Stilgar said. "The body of our friend remains with your Duke. His water is Atreides water. It is a bond between us." (FHT, 111)	"Tvoja voda je naša, Duncane Idaho", reče Stilgar. "Tijelo našeg prijatelja ostaje s tvojim vojvodom. Njegova voda je voda Atreida. To je spona koja nas vezuje." (FHDI, 103)	"Tvoja voda je naša, Dankane Ajdaho", reče Stilgar. "Telo našeg prijatelja ostaje s tvojim vojvodom. Njegova voda je voda Atreida. To je spona koja nas vezuje." (FHD, 127)
"You are pledged to his water?" (FHT, 242)	"Zavjetovao si se njegovoj vodi?" (FHDI, 236)	"Zavetovao si se njegovoj vodi?" (FHD, 288)
"The bond of water," Hawat said. "Let our tribes be joined," the Fremen said, and he lowered his fist." (FHT, 242)	"Zavjet vode", reče Hawat. "'Neka nam se plemena ujedine', reče Slobodnjak, spustivši šaku." (FHDI, 237)	"Zavet vode", reče Havat. "Neka nam se plemena ujedine", reče Slobodnjak spustivši pesnicu." (FHD, 289)

nečiju vodu, pobrinuti se za nečiju vodu, spavati u Vodama Zivota, uzeti nečiju vodu, zavjetovati se nečijoj vodi, zavjet vode. Budući da je praksa prevodilaca da u prijevodima idiomskih skupina traže ekvivalent iz kulture na čiji jezik prevode, ovdje je najpouzdaniji element upravo osnovno stabilno značenje lekseme *voda* za prijevod naizgled besmislenih spojeva koji zapravo čine sloj idiomskih skupina artlanga. I konceptualna analiza pokazuje da je takvo prevodilačko rješenje motivirano. Stoga, idiomske skupine artlanga fungiraju kao određeni vid znaka koji nam služi za socijalnu koordinaciju, tj. kao putokazi koji objašnjavaju društvenu strukturu *Dine.*

7. KONCEPTUALNA ANALIZA NEKIH IDIOMSKIH SKUPINA S KOMPONENTOM *VODA*

Herbert kao oslonac za kreiranje idiomskih skupina vidljivo koristi iskustvo jezičke matrice prirodnih jezika budući da veliki broj upotreba višekomponentnih spojeva sa sekundarnom nominacijom *vode* ukazuje na činjenicu da autor građu organizira prema konceptualnim vrijednostima izmišljene kulture. Naime, budući da se radnja *Dine* odvija na surovoj planeti nalik na prostranu naizgled beživotnu pustinju, sve je u navedenoj izmišljenoj kulturi cijenjeno prema ograničenosti onom nužnošću koja je na njoj prisutna u najmanjoj količini – prema **vodi**. U skladu s tim kultura *Dine* organizirana je oko vode. što je primarno vidljivo u čestotnosti lekseme *voda* i njenim metaforsko-metonimijskim ekstenzijama kada se nađe u sastavu višekomponentnih jedinica. Idiomske skupine koriste se kako bi se iskazala osobena i emotivna slika svijeta te su kao takve signali njene subjektivizacije. Kada je interpretator svijeta *Dine* u fokusu, pokazuje se da idiomske skupine ovog artlanga prirodno nastaju kao rezultat odnosā Slobodnjaka u uvjetima njihovog svijeta. Stoga, one funkcioniraju kao aksiološke jezičke jedinice *Dine* budući da su nosioci vrijednosnih stavova o vodi cijele te izmišljene kulture i aktiviraju tzv. psihološku realnost Slobodnjaka u kontekstu životne ovisnosti o njoj.[24.] Upravo iz ovih razloga ekscerpirane idiomske skupine shvataju se kao upućivači na sekundarnu nominaciju imenice *voda*.

Kako se iz same građe može vidjeti, navedene konstrukcije razumijevaju se, sudeći prema kontekstu njihove upotrebe, kao figurativne jedinice kojima je svojstvena jedinstvenost u značenjskom smislu, tj. kumulativno značenje koje ima premisu u jedinstvenosti i u sintaksičkom smislu. To znači da su navedeni leksički spojevi besmisleni i u "prirodnom" jeziku *Dine*. Spomenuta univerzalija neprevodivosti idiomskih skupina prenesena je također iz prirodnog jezika.[25.]

Mehanizmi konceptualne metafore i konceptualne metonimije (usp. npr. Lakoff, Johnson, 1980; Lakoff, 1980, 1982, 1987, 2004; Dobrovol'skij, Piiraninen, 2005a, 2005b, 2010; Omazić 2005, itd.) uključuju preslikavanje strukture jednog koncepta (izvorne domene) na drugi koncept (ciljne domene): VRIJEME JE NOVAC, ŽIVOT JE

24. Naravno, voda znači život i za stvarne ljude te je Herbert glasnik podizanja svijesti o važnosti ekoproblema u vezi s vodom i u stvarnom svijetu. Ekolozima i posvećuje svoj serijal.

25. Naime, spoj *raining cats and dogs* nema nikakvog smisla ako se prevodi riječ-po-riječ na bosanski jezik, kao što isto vrijedi i za bosansku idiomsku skupinu *izvoditi bijesne gliste* kada se doslovno prevede na engleski jezik. Ipak, mogućnost ekvivalentnog prijevoda velikog broja idiomskih skupina (*lije kiša kao iz kabla,* odnosno *to throw a wobbly*) omogućen je na osnovu uspostavljanja relacije između koncepata kulture i jezika, što je centralna hipoteza tvrdnje da su idiomske skupine translatori kulture.

PUTOVANJE, RASPRAVA JE RAT i sl., odnosno DIO ZA CJELINU, CJELINA ZA CJELINU, CJELINA ZA DIO. Primjeri idiomskih skupina iz ovdje izdvojenog frazeološkog rječnika pokazuju da se *voda* najčešće javlja kao izvorna domena za ciljne domene vremena, života, osjećanja. Konceptualna razina originala i prijevoda ne razlikuje se u razumijevanju motivacije različitih idiomskih skupina. To je vidljivo preko stabilnog djelovanja denotativnog značenja komponente *voda*.[26.] Usp.:

> VRIJEME JE VODA = VODA JE NOVAC = VRIJEME JE NOVAC
> "Misli li on da voda pada s neba?" (FHM, 179)
> "Ako hoćeš da mi pomogneš svojim nožem, kradljivče vode, molim te, uradi to s leđa." (FHDD, 456)
> "Na ovoj geografskoj širini najčešći predstavnici biljnog života jesu oni koje nazivamo kradljivci vode – vrsta naviknuta da uzima vlagu od svojih bližnjih, da guta i najmanje količine rose. Neki delovi pustinje vrve životom. No sve vrste su odavno naučile kako da opstanu pod nemogućim uslovima. Ukoliko se ikada nađete tamo dole, oponašajte taj život ili ćete umreti." (FHD, 154-155)

Odlika ovog metaforičkog koncepta je voda kao *vrijedna roba*, tj. ograničeni resurs koji preuzima vrijednost samog života, ali i sredstva koje se koristi za postizanje individualnih i kolektivnih ciljeva. Ipak, za razliku od koncepta vremena, koje je precizno kvantificirano na mnogo načina u prirodnom jeziku (SMS poruka, plaća po satu, cijena hotelskih soba, cijena parkinga po satu itd.) s obzirom na moderne industrijalizirane zemlje u realnom svijetu, koncept *vode* u *Dini* bliži je njenom suštinskom značaju za ljudsko tijelo, što je u vezi i sa samom izmišljenom kulturom. Drugim riječima, u konceptualnoj metafori VODA JE NOVAC pristajemo

26. Nije *voda* jedina izvorna domena. Npr.:
VRIJEME JE PROSTOR
"Priliv peska s površine zasu joj levu šaku. Koliko li će još peska stati u nju?, upita se ona." (FHD, 277)
"Pol se uspravi zagledavši se u Čani. U vazduhu je osećao uzbuđenje svetkovine. Znao je šta će mu se dogoditi ako ispije taj začin s kvintesencijom supstance koja mu je donela promenu. Vratio bi se viziji čistog vremena, vremena koje je postalo prostor." (FHD, 483)

"Um mu je uplovio u taj bezvremeni sloj, gde mu se pružao vidik na sveukupno vreme, kuda su vodili svi putevi i gde su duvali svi vetrovi budućnosti... vetrovi prošlosti: jednooka vizija prošlosti, jednooka vizija sadašnjosti i jednooka vizija budućnosti – sve ujedinjene u troglednu zajedničku viziju, koja mu je omogućavala da vidi vreme kao prostor." (FHD, 397)

"Nikakav vidovnjački san, nikakvo iskustvo iz minulog života nisu ga pripravili za ovo: sada su svi velovi bili skinuti – tako da je vreme stajalo pred njim u svoj svojoj nagosti..." (FHD, 268)
"*Noć je tunel, pomisli ona, rupa u sutrašnjici... ako uopšte budemo imali sutrašnjicu.*" (FHD, 355)

na interpretaciju povezanosti dviju domena na osnovu kulturne interferencije te, naprimjer, imamo i svojevrsni vid "banke vode", tj. kolektivne sabirnice vode koja se koristi prema potrebama cjelokupne zajednice. Time se pokazuje da se i podstrukture VODA JE VRIJEDAN RESURS te VODA JE OGRANIČEN RESURS javljaju s primarnom vrijednošću.

ŽIVOT JE VODA = ŽIVOT JE OBJEKT
"Uzmite vodu mog života!" (FHD, 74)
"U tvojoj historiji stoji da ste uzimali vodu neopreznih putnika." (FHDD, 404)
"Nalazim zadovoljstvo u tome što raspolažem tvojom vodom namijenjenom plemenitima!" (FHDD, 415)
"Ako bude valjano služila, mogla bi da, za neko vrijeme, sačuva svoju vodu." (FHDD, 409)

Metaforički modeli s *objektom*, tj. ŽIVOT JE OBJEKT, omogućavaju da se fokusiramo na različite aspekte mentalnog iskustva vlastitog doživljaja životne materije preko opipljivosti njenog fizičkog aspekta, što znači da se realizira metafora APSTRAKTNO JE KONKRETNO. Mi smo fizička bića te je svaka individua određeni vid spremnika, što znači da pohranjenu životnu materiju doživljavamo kao objekt koji postoji u materijalnom smislu te ga u skladu s tim i jezički procesuiramo. Zbog toga se život u *Dini* može "skupljati", "uzimati", "uzeti" te se njime može "raspolagati", "upravljati" itd. preko domene *voda*, koja poprima ovdje metaforsku ekstenziju za život.

Stabilni fond idiomskih skupina u prirodnom jeziku omogućio je konceptualno povezivanje s kulturom izmišljenog svijeta te je vidljivo kako se prema konceptualnoj analizi mijenjaju ciljne domene života i vremena *vodom*, konceptom koji najvjernije oslikava projektiranu kulturu *Dine.* Praksa prevodilaca pokazuje da je većina idiomskih skupina ovdje adaptirana prema već postojećim idiomskim skupinama (*uzeti nekome glavu*, *sačuvati nečiju glavu* i sl.) zamjenom njihovih izvornih domena *vodom*.

Kako je osnovna potka cijelog serijala neminovnost promjene, Herbert u različitim dijelovima *Dine* pokazuje njenu vidljivost u rasponu od nekoliko hiljada godina kroz promjenu u okolišu te se primarna pustinja pretvara u zeleni dopadljivi vrt Arakisa, ali okolišna promjena nezaustavljivo ide dalje pretvaranjem u pustinjski Rakis. U skladu s tim, broj višekomponentnih jedinica s oznakama visoke vrijednosti *vode* opada ili potpuno izostaje iz jezika jer i Slobodnjaci prestaju postojati kao nosioci

pustinjske kulture u onim dijelovima serijala u kojima je preobražaj planete sasvim u suprotnosti s početnom slikom beživotne pustinje. Time idiomske skupine prelaze u fond netransparentnih jedinica, tj. pravih idioma, što je također adaptivni proces prema osobinama iz prirodnog jezika, te se koriste kao mistični i nostalgični jezički izrazi.

S obzirom na sve rečeno artlang Franka Herberta smatramo *idiolangom*, tj. artlangom koji je nazvan prema svom centralnom, najrazgranatijem jezičkom sloju: idiomskim skupinama.

8. ZAKLJUČAK

Budući da se izmišljeni jezici definiraju kao produkti svjesnog djelovanja određene grupe ljudi ili pojedinca, Herbertov artlang zasigurno pripada fondu izmišljenih jezika. U samom tekstu *Dine* evidenta je težnja autora da u natruhama govori o postojanju posebnih jezika svog književnog djela (čakobsa, botani, botani-džib, galaški, starogalaški, jezik islamijata, jezik mašeika, *glas*). Ti su jezici "razvijeni" kako bi odražavali kulturne i identitetske vrijednosti skupina koje su ih govorile i kako bi priskrbili realističnost i autentičnost fiktivnom svijetu *Dine*. U konačnici, stvaranjem navedenih jezika pokazuje se Herbertov opći interes za lingvistiku i ulogu jezika u oblikovanju kulture i identiteta.

U ovom radu nastojali smo pokazali da i artlang posjeduje frazeološki fond jedinica u Herbertovom jeziku originala, a i da je taj kvalitet sačuvan u prijevodima kojima smo se ovdje bavili. Zbog toga što su idiomske skupine Herbertovog artlanga njegov najistureniji, najčešći i najrazvijeniji dio, ovdje takav artlang slivenički nazivamo *idiolang*. Iz ovoga slijedi pretpostavka da frazeološki fond vjerovatno može i sam formirati artlang. Međutim, konačnost takvog zaključka ovisi o komparativnoj analizi prakse barem nekoliko kreatora artlanga.

Ovo istraživanje pokazalo je da se *koncept* iza idiomskih skupina iz prirodnog jezika prenio na artlang te da on i ovdje može otkriti spoznaju iza jezičke "pozornice", tj. proniknuti suštinu kulture koja se prevodi. Konceptualna analiza pokazuje da je *voda*, kao neminovnost koja postoji u najmanjim količinama u surovim uvjetima pustinjskog života, gotovo jedina psihološka realnost koju Slobodnjaci, narod koji živi na planeti Dini, može uzeti kao relevantnu. U skladu s tim, jezik korišten na Dini obiluje idiomskim skupinama koje integriraju riječ *voda* koristeći je u metaforsko-metonimijskim ekstenzijama kako bi izrazio kulturu osuđenu na minimalne zalihe

vode. Treba reći da se i te minimalne zalihe vode tumače isključivo kroz perspektivu tjelesnog iskustvenog realizma te je voda poprimila značenje suštine života. Time se *voda* pozicionira kao osnovni princip translacija budući da predstavlja elementarni *konstitutivni* osnov kulturnog života i jezika Slobodnjaka. Praksa prevodilaca pokazuje da su izvorne domene života, vremena i sl. konceptualno preregistrirane u *dinsku* domenu *vode* te idiomske skupine ovog idiolanga oslikavaju kulturu Dine govoreći njenom suštinom.

Herbertov idiolang nije realiziran samo kroz sloj idiomskih skupina. Idiolang se pokazuje i u prisustvu paremija, kolokacija, novotvorenica itd. Nadalje, šest različitih dijelova serijala *Dina* bogato prikazuje sve elemente kulture: tradiciju, ceremonije, običaje, historiju, spise itd., čime se ideja o vještačkim jezicima u književnim tekstovima uključuje kao prirodni element izmišljene kulture.

Idiolang Franka Herberta prirodno izriče specifične ideje, emocije i kulturne vrijednosti izmišljenog svijeta te služi i kao način istraživanja granica prirodnog jezika, ali možda možemo uobziriti i još jednu mogućnost. Budući da idiomske skupine s konceptom *vode* u mlađim dijelovima *Dine* nestaju iz artlanga ili prelaze u pasivni sloj jezika jer oslikavaju okolišne promjene, tj. kako postaju netransparentne i još ekspresivnije, moguće je da oslikavaju kako nastaju i nestaju idiomi i u prirodnom jeziku.[27.]

KORPUS

1. DžTD – Tolkin, Džordž (2002), *Družina prstenova*, Zoran Stanojević (prev.), Ip Esotheria, Beograd
2. DžMI – Martin, Džordž (2003), *Igra prestolja*, Nikola Pajvančić (prev.), Laguna, Beograd
3. FHT – Herbert, Frank (1965), *The Dune*, Penguin Group (USA), New York
4. FHDI – Herbert, Frank (2004), *Dina*, Stanislav Vidmar (prev.), Izvori, Zagreb
5. FHD – Herbert, Frenk (2019), *Dina*, Zoran Živković (prev.), Čarobna knjiga, Beograd
6. FHM – Herbert, Frenk (2019), *Mesija Dine*, Mia Kefer (prev.), Čarobna knjiga, Beograd

27. Usp. egzotičnost upotrebe idiomske skupine s domenom *voda* u petom dijelu serijala, gdje je veza sa jezikom Slobodnjaka refleksija odnosa prema nečemu iz davne prošlosti. "'Osećam ono što osećam', reče ona. 'I tvoja voda je naša, Dankane Ajdaho.' Primetila je da je *slobodnjačko upozorenje* (isticanje naše) imalo uticaja na njega, a zatim se okrenula i izašla iz odaje praćena stražarkama." (FHJ, 559)

7. FHDD – Herbert, Frenk (2019), *Deca Dine*, Vuk Perišić (prev.), Čarobna knjiga, Beograd
8. FHB – Herbert, Frenk (2019), *Božanski car Dine*, Mia Kefer – Vuk Perišić (prev.), Čarobna knjiga, Beograd
9. FHJ – Herbert, Frenk (2020), *Jeretici Dine*, Mia Kefer (prev.), Čarobna knjiga, Beograd
10. FHK – Herbert, Frenk (2020), *Kapitol Dine*, Mia Kefer – Vuk Perišić (prev.), Čarobna knjiga, Beograd

E-IZVORI

1. https://izbjik.ba/Lingvazin/Lingvazin_IX.2_12_2021.pdf

LITERATURA

1. Adams, Michael (2011), *From Elvish to Klingon: Exploring Invented Languages*, Oxford University Press, New York
2. Bobrow, Samuel A., Susan M. Bell (1973), ″On catching on to idiomatic expressions″, *Memory and Cognition*, 1, 343-346.
3. Bulić, Halid (2022), ″Umjetni jezici u Bosni i Hercegovini″, *Pismo*, XX/1, 9-34.
4. Dej, Dejvid (2018), *Tolkinov rečnik: Vodič kroz Tolkinov svet*, Dubravka Popadić-Grebenarević (prev.), Ip Esotheria, Beograd
5. Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen (2005a), ″Cognitive Theory of Metaphor and Idiom Analys″, *Jezikoslovlje*, 6, 7-35.
6. Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piirainen (2005b), *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*, Current Research in the Semantics/Pragmatics Interface, Elsevier, Amsterdam
7. Dobrovol'skij, Dmitrij, Elisabeth Piiraninen (2010), ″Idioms: Motivation and Etymology″, *Yearbook of Phraseology*, Walter de Gruyter Mouton, Berlin – New York, 73-96.
8. Feyaert, Kurt (2006), ″Towards a Dynamic Account of Phraseological Meaning: Creative Variation in Headlines and Conversational Humour″, *International Journal of English*, 6(1), 57-84.
9. Gibbs, Raymond W. (1980), Spilling the beans on understanding and memory for idioms in conversation, *Memory & Cognition*, 8, 149–156.

10. Gibbs, Raymond W. (1989), ″Understanding and literal meaning″, *Cognitive Science*, 13, 243–251.
11. Kalajdžisalihović, Nejla (2010), "Značaj kompjuterski potpomognutog (CAT, engl. *Computer-Aired Translation*) i mašinskog prevođenja (MT: engl: *Mashine Translation*)″, *Pismo*, 8, 283-290.
12. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago – London
13. Lakoff, George (1980), ″Conceptual Metaphor in Everyday Language″, *Journal of Philosophy*, 77(8), 453-486.
14. Lakoff, George (1982), ″Categories: An Essay in Cognitive Linguistics″, Linguistic Society of Korea (ed.), *Linguistics in the Morning Calm*, Hanshin, Seoul, 139-193.
15. Lakoff, George (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago – London
16. Lakoff, George (2004), *Don't Think of an Elephant*, Chelsea Green Publishing – White River Junction, Vermont
17. Mokienko, Valerij Mihailovič (Мокиенко, Валерий Михайлович) (1980), *Славянская фразеология*, Высшая школа, Москва
18. Okrent, Arika (2009), *In the Land of Invented Languages*, Spiegel & Grau, New York
19. Omazić, Marija (2005), ″Cognitive Linguistic Theory in Phraseology″, *Jezikoslovlje*, 6/1, 37-56.
20. Peterson, David (2015), *The art of language invention: From Horse-Lords to Dark Elves*, *thewords behind world-building*, Penguin Books, New York
21. Post, Alfred (1890), *Comprehensive Volapük Grammar*, Post A. A., Mattapan
22. Said, Edvard (2008), *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd
23. Sapir, Edvard (1974), *Ogledi iz kulturne antropologije*, Aleksandar I. Spasić (prev.), Beografski izdavačko-grafički zavod, Beograd
24. Schweigert, Wendy A. (1991), ″The muddy water of idiom comprehension″, *Journal of Psycho-linguistic Research*, 20, 305-314.
25. Stanojević, Mateusz-Milan (ur.) (2014), *Metafore koje istražujemo. Suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*, Srednja Europa, Zagreb
26. Swinney, David A., Anne Cutler (1979), ″The access and processing of idiomatic expressions″, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 18, 523-534.

27. Tabossi, Patrizia, Francesco Zardon (1995), ″The activation of idiomatic meaning″, In: M. Everaert, E. van der Linden, A. Schenk, & R. Schreuder (Eds.), *Idioms: Structural and psychological perspective*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ, 273-282.
28. Zykova, Irina (2019), *Konceptosfera kulture i frazeologija. Teorija i metode lingvokulturološkog proučavanja*. Branka Barčot (prev.), Srednja Europa, Zagreb

ARTLANG AND IDIOMS: *IDIOLANG*

Summary:

The premise of the existence of artificial languages is the intention of their creators. Given that language presupposes culture as a certain type of systematic relationship of a community to the objective world, and that idioms are translators of culture, it should be assumed that even in artificial languages we can encounter idioms as units that additionally cohere the existence of the artificial culture. Therefore, in this paper, we will talk about the artlang of Herbert's novels and it will be shown that we must speak of a special type of artlang, which in this paper we call idiolang, since idioms appear as the most common part of the Dune language. They are a result of the writer's focus on culture. Idioms serve as reliable indicators of the authentical fictional culture and signs of social coordination.

Key words: artificial languages; artlang; natural language; idioms; culture modeling; conceptual analysis

Adresa autorice
Authors' address

Azra Hodžić-Čavkić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
azra.e.hodzic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.129

UDK 726.825:908(497.6)
904:726.825
930.85:726.825(497.6)
821.163.42-4:726.825(497.6)

Primljeno: 11. 07. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Senadin Musabegović

AKTUELNOST KRLEŽINE INTERPRETACIJE LIKOVNIH MOTIVA NA BOSANSKIM STEĆCIMA

U tekstu se analiziraju Krležina promišljanja o srednjovjekovnoj bosanskoj umjetnosti, koja se najočitljivije izrazila u njegovim pogledima na nadgrobne spomenike – stećke. Pedesetih godina, nakon Titovog raskola sa Staljinom, Miroslav Krleža je organizirao u Parizu izložbu na temu "Srednjovjekovna umjetnost naroda Jugoslavije" i tom prilikom je na centralno mjesto postavio stećke. Razlog tome je što je u njihovom spomeničkom izgledu, kao i u likovnom, prepoznao heretička nastojanja Crkve bosanske, koja je u srednjem vijeku bila proganjana od zapadnog katoličanstva i od istočnog pravoslavlja. Na sličan način Titova Jugoslavija je izrazila svoju heretičnost suprotstavljajući se zapadnom kapitalističkom bloku – NATO-savezu, a i Staljinovom dogmatizmu – Varšavskom paktu. Razlog za ondašnje proganjanje pripadnika Crkve bosanske bio je vjerski, a pedesetih godina prošlog vijeka, kada se Jugoslavija borila za svoj samostalni put u izgradnji socijalizma, raskol je bio ideološki. Kada je pao Berlinski zid i kada je Jugoslavija razbijena kroz nacionalističke agresivne politike, za mnoge intelektualce Krležine opservacije o značaju samih stećaka izraz su naivnog romantizma ili pak ideološka konstrukcija iza koje se krije Titov apsolutizam, njegova želja za vlašću i nacionalno balansiranje. U ovome se tekstu nastoje reafirmirati Krležina promišljanja o stećcima, koja, prema mišljenju autora ovih redova, nisu uopće izgubila na važnosti, niti ona predstavljaju samo 'idealiziranu prošlost'.

Ključne riječi: Krleža; stećak; Crkva bosanska; bogumili; Jugoslavija

UVOD

U knjizi *Rat – konstitucija totalitarnog tijela* Musabegović (2009) ističe da se za vrijeme NOB-e formirala figura ratnika radnika, koji snagom svoje volje treba da izgrađuje novu budućnost, novi revolucionarni svijet. Naime, paganski kult heroja ustanika poklapa se sa idejom novog proleterskog čovjeka koji treba da raskrsti s dotadašnjim poretkom zasnovanim na klasnoj eksploataciji. Dakle, miri se, s jedne strane, tradicionalni lokalni mit, koji dobija patriotske elemente, kroz kult epskog heroja, i moderni revolucionarni mit o izgradnji novog čovjeka, koji počiva na klasnoj i socijalnoj solidarnosti. Tako poslije Drugog svjetskog rata niče mit o radniku udarniku, koji snagom svoje lopate i u znoju svoga rada, kroz kolektivnu volju gradi novu budućnost. Takav je, naprimjer, mit o Aliji Sirotanoviću, rudaru iz Bosne, koji je oborio svjetski rekord u kopanju uglja i pobijedio čuvenog sovjetskog heroja rada Strahanova. Naglašavamo da oba ova mita uglavnom nastaju na teritoriji Bosne i Hercegovine. Odlučujuće bitke su se odigrale za vrijeme Drugog svjetskog rata upravo u Bosni i Hercegovini, a i proces industrijalizacije, modernizacije je, isto tako, bio najizrazitiji u Bosni i Hercegovini. Bosna i Hercegovina posjeduje simbolički kapital zbog svoga multinacionalnog sastava da predstavlja 'Jugoslaviju u malom' ili, kako je to duhovito zapazio pjesnik Abdulah Sidran, Jugoslavija je bila 'Bosna u velikom'. Čak je i sam geografski centar Jugoslavije bio pored Sarajeva, preciznije pored Kiseljaka.

Ali za Bosnu se veže još jedna simbolička osnova koja na neki način ujedinjuje socijalističku Jugoslaviju, a o kojoj je govorio Miroslav Krleža – to je srednjovjekovna heretička Crkva bosanska, čije pripadnike mnogi historičari i književnici nazivaju bogumilima.[1.] Netom poslije Titovog raskida sa Staljinom, pedesetih godina,

1. U *Enciklopediji* Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže o bogumilima se navodi sljedeće: „BOGUMILI, pristaše neomanihejske dualističke hereze koja se, ubrzo nakon što se u X. stoljeću javila na području bugarske srednjovjekovne države, proširila po Balkanu, Maloj Aziji, Italiji (patareni) i Francuskoj (katari). Iako je njezino učenje imalo različite varijante, osnovu je činilo vjerovanje da je sav materijalni svijet, uključujući i čovječje tijelo, djelo Satanaela, starijega božjeg sina koji je utjelovljenje zla. Dolaskom Krista, drugoga božjeg sina, zlu, koje je do tada isključivo vladalo svijetom, počinje se suprotstavljati princip dobra. Zadatak pravoga kršćanina jest odbijati zlo, tj. pobijediti materiju, što je u praksi značilo provoditi uzoran, asketski život. Bogumili su priznavali Novi zavjet, tumačeći ga na svoj način, a od Starog zavjeta samo pojedine knjige. Bogumilski je pokret bio društveno uvjetovan razvojem feudalizma, a socijalnu osnovu nalazio je uglavnom u seljaštvu, sloju najteže pogođenom feudalnim odnosima. U Bosni se pokret organizacijski učvrstio kao Crkva bosanska, u razdoblju od početka XIII. do druge polovice XV. st. funkcionirao je kao faktor bosanske samostalnosti. Padom Bosne pod tur. vlast (1463) pokret, koji nisu uspjele slomiti brojne intervencije Rimske kurije i ug. kraljeva, bio je definitivno ugušen." Tako se negativno određujući prema većem dijelu hrvatske književne tradicije, Krleža „govori o bogumilima kao o ishodišnoj točki 'jugoslovenske kulturne tradicije', uvjeren da su oni svojom borbom protiv bijede i bogatstva, a posebno otporom Bizantu i Rimu, u kojem očitava ne samo pokušaj

Miroslav Krleža organizirao je izložbu srednjovjekovne jugoslovenske umjetnosti u Parizu na kojoj su dominantu ulogu imali bogumilski nadgrobni spomenici stećci. Krleža će se u razgovoru vođenom početkom osamdesetih godina sa Enesom Čengićem, prisjetiti tog događaja:

> „Jučer sam opet razmišljao o izložbi srednjovjekovne jugoslavenske umjetnosti koju sam organizirao u Parizu. Vraćam se, dakle, toj temi ne znam po koji put, a karakteristika te izložbe zapravo je u tome da sam u centar našeg autohtonog bitisanja postavio bogumilski stećak. (...) A ja sam, dakle, usprkos svemu, u Parizu postavio te velike stećke, koliko ih ima, u prvi plan i time je na koncu rečeno: Ovo je okosnica, a ne ono lijevo ili desno, što su samo utjecaji i to je probudilo, u intelektualnim krugovima u ono vrijeme, 1950, veliko zanimanje u Francuskoj koja je bila preokupirana i sama vlastitim problemima. (...) Da bi nekome na pamet palo da postoji ta centralna zemlja Bosna, odnosno Hercegovina. Ni Zapad ni Istok, nego jednostavno nonkonformizam koji postoji trista godina u tom geopolitičkom gnijezdu te proklete naše zemlje Bosne i ako hoćete, politički je ona još uvijek centar. Nije, brate, Mediteran, nije Zapad, nije Istok, nego je nešto što nije to, nešto što se opire i Zapadu i Istoku do dana današnjeg. To mora biti alfa naše politike i po tome smo interesantni i Zapadu i Istoku, a kad bismo to ilustrirali kroz vjekove, imali bismo čitav niz primjera za to da dokažemo što smo bili.“ (prema Čengić 1986: 118)

Autor ovih redova dodao bi i još jednu stilsku figuru – ni – i, za koju mislim da bi se i Krleža složio, a koja je postojala u Ustavu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i tiče se određenja Bosne i Hercegovine, zapravo, da ona nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, već je i srpska i hrvatska i muslimanska (Musabegović 2009). Naime, moglo bi se reći da Bosna nije ni Mediteran, ni Istok, ni Zapad, već je

---

stvaranja kulturnog jedinstva južnih Slavena nego i nastojanje za prevladavanjem civilizacijskih razlika između Istoka i Zapada, u biti formulirali ‘poziv Slovjanstva’, dakle i misiju južnih Slavena. (...) Za Krležin odnos prema bogumilima mnogo je, međutim, važnija činjenica da je on svojoj interpretaciji ostao vjeran čitavog života. Naglašavajući u nizu tekstova različite komponente bogumilske hereze, on samo varira svoje tumačenje.” Krleža je “nastojeći istaknuti njezino društveno značenje, napisao da je riječ o negaciji feudalne organizacije društva, pozivajući se pri tome na organizaciju bogumilske crkve koja je, prema njegovu tumačenju, dokaz da su bogumili društvo shvaćali kao ekonomsku zajednicu utemeljenu na principu jednakosti prava i obaveza njegovih članova. Što se tiče njihova učenja, misli da ga valja razumjeti kao ‘moralno-intelektualni sistem, koji je predstavljao negaciju svih religioznih programatskih teza Bizanta i Rima podjednako’ i koji je kao takav funkcionirao u smislu kočnice procesa razgradnje južnoslavenske ‘etničke supstance’. Polazeći od toga, Krleža će zaključiti da su bogumili ‘jedini kontrapunkt našeg srednjovjekovnog rasula’, odnosno da do njega dolazi upravo u godinama nakon njihova sloma.” Stoga, Krleža je „uzimajući kao osnovu činjenicu da se bogumili odlučno suprotstavljaju nauku obiju crkava, iznio tezu prema kojoj se zapravo radi o pokretu koji je anticipirao temeljne ideje reformacije, pokušavajući ih ostvariti na način mnogo radikalniji od protestantizma, između ostalog i zato jer je djelovao ‘u oba smjera’, tj. i prema Istočnoj i prema Zapadnoj crkvi.” https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1316

Bosna i Mediteran i Istok i Zapad, što hoće reći, ona objedinjuje sve te uticaje i stvara nešto svoje; zapravo, ona nije samo raskrsnica, tranzitna stanica za susret kultura, ona ih povezuje, stvara od njih nešto novo i autentično, i zbog toga je ona centar, okosnica, kako kaže Krleža, koja se opire svakom klasificiranju. Dakle, taj centar ne počiva na principima getoizirane zatvorene svijesti, on je alternativa, on je okosnica, on pripada sebi i kao takav se otvara ka drugome.

Dalje u radu ćemo raspravljati o nekim likovnim značenjima na stećcima i zbog čega su oni značajni za Krležu i o tome šta je Bosna i Hercegovina značila za Miroslava Krležu.

KRITIKA JUGOSLOVENSKOG INTEGRALIZMA

Kroz naraciju o stećcima i bogumilima Krleža je potcrtao jednu novu tendenciju jugoslovenskog zajedništva koja se opirala i ideji srpskog vidovdanskog nacionalizma i ideji hrvatskog separatizma, odnosno 'podziđa' protiv 'istočnjačkog barbarstva'. Trebamo napomenuti da se on nije slagao sa idejom jugoslavenskog zajedništva zastupljenom kroz monarhistički unitarizam, naročito onaj koji je predstavljen kroz Meštrovićeve skulpture, koje je cijenio sa umjetničkog aspekta, ali u kojima je prepoznavao vidovdansko-nacionalni mesijanizam. O njemu je napisao:

> „Ivan Meštrović je doista, udivljenja vrijednom gestom Proroka, osnovao jednu čitavu malu religiju, religiju Vidovdanskog Misterija, a jedan od najbrbljivijih glagoljaša te nove naše suvremene religije, propovjednik Milan Marjanović, razglagoljao se o tome poslovnom pitanju na način kako on to već umije: Tip jugoslavenske rase jeste Marko Kraljević, a simbol našeg života jeste Kosovo... Mane tipa 'Marko' izazivlju 'Kosovo', a tragedije raznih 'Kosova' izazivlju način života i djelovanja Marka... Tursko je doba bilo okajanje grijeha pređašnjeg života naroda. To je bila naša prva velika inicijacija: kosovska inicijacija... Druga velika inicijacija je ovaj Veliki Rat. Simbol ove kušnje bit će 'Albanija': exodus naroda... I ovaj je rat kazna ze velike grijehe naše, 'Albanija' je jedno okajanje... I doći će treća kušnja, možda najteža... Kosovski je simbol najtjesnije vezan o Vidovdan... 'Clairvoyance' mi zovemo 'vidovitost'... Duhovni nacionalizam treba da zamijeni primitivne krvi ili pusti politički nacionalizam... Onda bi mogli da sazrijemo za četvrtu epohu naše evolucije, koja nam se otvara stvaranjem države, a koju je navijestio umjetničkim navještajem Meštrović: Kosovskim Vidovdanskim Hramom." (Krleža 1979c: 318-319)

Iako se Marjanović, koji piše o Meštroviću, zalaže za jugoslavenski duhovni nacionalizam, koji bi možda mogao da okupi sve južnoslavenske narode, za Krležu je neprihvatljivo da se pričom o okajanju grijeha kroz jednu 'historijsku Golgotu', pa bili to 'turska okupacija' ili, pak, Veliki Rat, traži nacionalna regeneracija, uskrsnuće, ujedinjenje i spasenje. Isto tako, sam vidovdanski nacionalno-religiozni mit vezan je za kulturni imaginarij jednog naroda – srpskog, i on ne obuhvata i volju drugih naroda. Stoga, Krleža teži da se kroz alternativnu naraciju, a koju je prepoznao u bogumilima, stvori platformu za novo jugoslavensko ujedinjenje, a koje se ostvaruje, za njega, u okviru Titove Jugoslavije ili je, pak, u tom okviru moglo biti ostvareno!

Istina, naacionalističke fantazije traže ideju povratka na 'zlatno doba prošlosti', koje su prepoznavale u srednjovjekovnim državama. A Krleža je upravo za romantiziranje srednjovjekovnih vladara i svetaca rekao da je srednji vijek izraz "kriminalne nepismenosti, umorstva, zaostalosti, i sveopće materijalne bijede..." (1979b: 151). Ali, i bogumili su bili u srednjem vijeku pa se postavlja pitanje: da li treba da se njima vratimo? Trebamo li ih prihvatiti kao utemeljivače tradicije kojoj ćemo se povinovati? Možemo postaviti pitanje zbog čega se jedan marksistički mislilac, kao što je Miroslav Krleža, koji bi trebao da razmišlja o novom proleterskom čovjeku koji gradi budućnost, poziva na srednji vijek. S tim u vezi treba istaći da su bogumili bili heretici koji nisu priznavali kult privatnog vlasništva, niti su gradili crkve, jer je, kako je to zapazio Muhamed Filipović (2023), čitav svijet za njih crkva; nisu priznavali ni crkvu, jer su nastojali da u ljudskoj unutrašnjosti otkriju Boga. K tome, oni predstavljaju, za Krležu, i ideju 'protestantizma' koje je postojalo prije Lutera, što hoće reći da su bili subverzivni spram postojećih vladajući crkvenih struktura. Iako su nastali izvan Bosne te su, prema nekim naučnicima, postojali slični heretički pokreti diljem Evrope, oni su u srednjovjekovnoj Bosni dobili status gotovo pa zvanične religije.

POSTOJANJE BOGUMILA

Zbog nedostatka materijalnih dokaza mnogi historičari postavljaju pitanje da li postoji veza između bogumila i bosanskih stećaka, kao i to da li su bogumili uopće postojali na teritoriji Bosne i Hercegovine. Zapravo, da li je Crkva bosanska 'zapuštena hrišćanska crkva' ili je ona izraz nekog autohtonog bosanskog vjerskog dualističkog načela. Naprimjer, historičari kao što su Srećko Džaja (1992) i Dubravko Lovrenović

(2013) negiraju postojanje bogumilske vjere u srednjovjekovnoj Bosni i smatraju da se tu više radi o 'zapuštenoj hrišćanskoj crkvi', a, isto tako, Marian Wenzel (1999) i Milan Vego (1980) ne smatraju da se na stećcima odražava bogumilska kosmologija, već da se na njima mahom ogleda srednjovjekovna evropska umjetnost, zapravo, hrišćanska ikonografija. S druge strane, Miroslav Krleža (1982a), Oto Bihalji-Merin (1962), Muhamed Filipović (2006), Jasna Šamić (2019), Rudolf Kutzli (2019), Gorčin Dizdar (2020) i drugi smatraju da su u Bosni postojali bogumili ili manihejska dualistička crkva te da postoji određena veza između stećaka i dualističke manihejske religije bosanskih krstjana. Tako historičari i historičari umjetnosti, koji osporavaju postojanje bogumilske religije, smatraju da je u srednjovjekovnoj umjetnosti izražen duh hrišćanstva na jedan lokalan i specifičan način, koji ni po čemu značajno ne iskače iz okvira hrišćanske kosmologije, dok drugi smatraju da je ona različita, pa, naprimjer, Bihalji-Merin tvrdi da su prikazi na stećcima otjelotvorenje "ostrvski izdvojene umjetnosti" (1962: 1).

Iako je Bihalji-Merin blizak Krleži, autor ovih redova misli da Krleža ne vidi toliko umjetnost na stećcima kao izraz 'ostrvske izoliranosti', već i da se u samoj osobenosti likovnog izraza na stećcima odražava jedna autentičnost, koja nije samozatvorena, već se otvara ka životu, ali koja je 'svoja' jer ne prihvata i ne podražava na mehanički i slijep način druge kulturalne uticaje – niti sa Istoka, niti sa Zapada – već kroz prihvaćanje same sebe, na svoj osoben i svojstven način, izražava mnogolike uticaje drugih civilizacija, kultura i vjerovanja.[2] Tako Krleža kaže da bogumili nisu bili anarhoidna sekta, već, između ostalog, i državno organizirana laička pastva, koja je u međunarodnim omjerima npr. igrala ulogu vrhovnog arbitra između Lombardije i Albigenza a „... bogumilski umjetnici bili su slobodni od svake sugestije evropskog umjetničkog i misaonog groblja ne zato, jer ga ne bi bili poznavali, nego zato, jer su mu načelno i idejno poricali svaki moralni i estetski smisao" (Krleža 1982a: 361).

Postoji mnoštvo interpretacija o porijeklu bosanske heretičke crkve, neki je čak smatraju dijelom pravoslavne kosmologije, neki dijelom katoličke, i u svakom tom 'historijskom stavu' može se nazrijeti politička pretenzija za svojatanje Bosne i Hercegovine i njezine prošlosti (Filipović 2006). Da istaknemo, nije namjera autora da istražuje je li Crkva bosanska bila isključivo 'zapušteno hrišćanska', da li je jedan

2. "Bogumilstvo će ostati magistralom naše medijevalne prošlosti, jer tek s njegovim slomom svršit će na našem području sa srednjim vijekom samostalan život narodne supstance. Od Jajca do Udbine, od pada Beograda do Mohača počinje za nas fatalna atomizacija, koja će svršiti sa palanačkim, provincijalnim mentalitetom malih gradova na turskoj granici u XVIII stoljeću. Svijest o velikim razdobljima prošlosti nestat će u sveopćoj slabosti pamćenja." (Krleža 1982a: 352)

ogranak katoličke ili, pak, pravoslavne crkve, niti da li je ona ranohrišćanska, da li je izraz autentične bosanske religije, ili je izraz jednog šireg bogumilskog pokreta, kao ni to da se analizira njezina heretičnost ili šizmatičnost, već da se kroz spise Miroslava Krleže osvijetle neke likovne karakteristike na nadgrobnim reljefima stećaka, te zbog čega je simbolika stećaka, kao i prizora na njima, značajna, po Krležinom mišljenju, za ideju socijalističkog južnoslavenskog povezivanja? Također, da se, kroz vizuelnu sadržinu, analiziraju određena značenja na stećcima koja se razlikuju od ostalog srednjovjekovnog hrišćanskog konteksta; dakle, da se uprkos mnogim sličnostima istaknu i kontrasti između bosanskih stećaka i drugih likovnih izraza u srednjovjekovnoj umjetnosti! Ono oko čega se skoro svi historičari slažu jeste da je srednjovjekovna 'bosanska crkva' bila po nečemu specifična, različita, i da je bila na udaru i od Rimske kurije i ugarskih kraljeva, kao i od pravoslavne autokefalne crkve. Zacijelo, mnoštvo elemenata ukazuje da je bosanska heretička crkva, koja je postojala u srednjem vijeku, iako podložna heterogenim uticajima, posjedovala nešto specifično što se teško može podvesti pod konvencionalnu kategorizaciju. Isto tako, likovni izraz na nadgrobnim spomenicima – stećcima, iako sadrži u sebi mnoštvo kulturnih uticaja, nosi neku vlastitu specifičnost koja kroz drugačije svjetlo obasjava povijest srednjega vijeka.

Stoga Krleža, između ostalog, za bogumile kaže:

> „Smatrajući monoteizam monopolom papinstva ovi naši laici, krivovjerni u antiklerikalnom smislu, koji su poricali grčku i latinsku crkvenu hijerarhiju po svome praslovjenskom duhu u ime evanđeoske socijalne ravnopravnosti, čitali su evanđelje vlastitim jezikom i na svoj vlastiti način. Ne vjerujući da je bog mogao stvariti Papu, koji kao destruktivna i satanska sila djeluje po principu zla, oni su rimskog biskupa smatrali đavolskim simbolom negacije onoga bratstva i one ljubavi kakvu je (po njihovom mišljenju) propovijedao Novi zavjet." (Krleža 1982a: 353-354)

Zanimljivo je da Krleža zapaža kako se oni i po nečemu i ne odvajaju od srednjeg vijeka, a naročito u njihovim vjerovanjima da je 'svemir đavolsko djelo', te ističe: „Optuživani da poriču Kristovo Božanstvo, smatrani đavolskim tragom i sami pomalo satanisti, bogumili su vjerovali da je čitav svemir nečistog, đavolskog podrijetla, po čemu se ne odvajaju od sablasnog i halucinantnog vremena u kome žive" (1982a: 354). S druge strane, Krleža u samom likovnom prikazu na stećcima poriče postojanje dijaboličke slike svijeta i 'kulta smrti', kao i prikazivanje čitavog svemira kao 'đavolske rabote'!

LIKOVNO PREDSTAVLJANJE MOTIVA NA STEĆCIMA

U knjizi *Stećci – kultura i umjetnost* (1982) Šefika Bešlagića govori se o reljefnim prikazima motiva na stećcima. I on je podijelio stećke po obliku: ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak sa postoljem, krstača, stub i amorfni stećak. Temeljito je analizirao motive koji se pojavljuju na stećcima i izložio je detaljne interpretacije raznih historičara koji su dali svoja objašnjenja samih likovnih motiva te, ujedno, ponudio svoju interpretaciju. Istražio je kako se određeni simbol pojavljuje u različitim civilizacijskim kontekstima. Obuhvatio je i sistematizirao skoro sve likovne motive koji se pojavljuju na stećcima, kao što su: rozete i polumjesec, krin, spirale, grozd i loza, grane i drveće, oružje i oruđe, ptice, jelen, pas, riba, lav, konj, zmija, ruke, scene kola, lova...[3.]

3. Bešlagić je iznio razne interpretaciju pojedinih simbola, pa je, naprimjer, istražio značenje polumjeseca i naveo sljedeće: „Njemački arheolog G. Wilke je u jednom članku iz 1924. god. objašnjavao božanstvo mjeseca kod raznih naroda. Između ostaloga, naveo je da bog smrti kod Inda stanuje na polumjesecu. Mnogi njegovi podaci govore o polumjesecu kao simbolu smrti, ali i simbolu nade u čovjekovo uskrsnuće. Polumjesec na stećcima on tumači kao posljedicu takvog nekadašnjeg kulta starih Slavena. Wilke je i ukrase spirala, ljiljana i kukastog krsta tretirao i objašnjavao kao simbole mjeseca. A Solovjev je u okviru svog kategoričkog stanovišta o stećcima kao spomenicima bosanskih bogumila reljefnom motivu polumjeseca pridao veliki značaj, tumečeći ga kroz prizmu manihejskog učenja. Po Manesu, Mjesec je stvoren od dobre vode (a sunce od dobrog ognja). Mjesec je 'lađa svjetlosti' koja plovi po nebu i prevozi duše pravednika na drugi svijet. To su učenje kasnije preuzeli pavlićani, a potom i bogumili. Uz to je polumjesec za manihejce simbol mudrosti. To je razlog zbog čega se reljefi polumjeseca nalaze na stećcima, tj. na grobovima vjerskih starješina i 'pravih krstjana', 'koji očekuju da njihove duše odu u raj'. Kada je polumjesec na stećku okrenut prema dolje, Solovjev kaže da je to upravo momenat kada on kao manja lađa izručuje njihove duše na sunce kao veću nebesku lađu. D. Vidović polumjesecu i suncu na stećcima pridaje širi religiozni značaj koji je posljedica utjecaja starih slavenskih i kršćanskih shvatanja. Simboliku tih motiva on ne ograničava samo na posmrtni kult. Suprotno mišljenju Solovjeva, Vidović tvrdi da polumjesec nije znak heretičkog učenja. Još 1875. godine engleski arheolog A. Ewans rekao je da se, po Manesu, Mjesec smatra čistilištem za dobre duše, njihovo neposredno nebo poslije smrti. Za M. Hoernesa to je atribut bosanskog viteštva i znak bosanskog nacionalnog grba. A Benac smatra da je polumjesec oznaka bosanske etnije i da je, kao takav, česta pojava na štitovima. D. Sergejevski ga veže za kult mrtvih i svrstava u religiozne simbole. P. Korošec se uglavnom slaže sa mišljenjem Wilkea da je to simbol smrti i uskrsnuća. V. Ćurić misli da polumjeseci označavaju ženske nadgrobnike. I. Renđeo je smatrao da polumjesec nije amblem grba, nego 'prosti dekorativni ornament'. P. Ž. Petrović kaže da je polumjesec uvijek imao simbolično-vjersku ulogu. Po Škobalju, mjesec je kao stari slavenski paganski simbol značio obnavljanje života i pobjede nad smrću i nestajanjem. L. Katić kaže da je Grgur veliki krajem IV v., spomenuo polumjesec kao 'simbol umrlog tijela'." (Bešlagić 1982: 167)

Poslije niza ovih heterogenih perspektiva i interpretacija, koje mahom jedna drugu isključuju, Bešlagić iznosi i svoj stav o polumjesecu: „Ta simboličnost je svakako religijskog i to kršćanskog, a ne heretičkog karaktera, o čemu su najkompetentnije pisali D. Vidović i A. Škobalj. S tim u vezi je vjerovatno i činjenica što na katarskim nadgrobnim spomenicima nema toga reljefnog motiva" (1982: 168). Bešlagićev pregled mnogostrukih interpretacija može se promatrati i kao borhesovska fantastična igra povijesnih dokumenata, koji na 'alhemijski način' oblikuju jedan historijski labirint u kojem se razne perspektive prepliću kao 'vrt razgranatih staza'. Zacijelo i njegov zaključak je više jedna hipoteza koja ne može biti potkrijepljena nekim relevantnim dokumentom, pa ni usmenom predajom. Sve ove interpretacije mogu otvarati heterogene i mnogostruke slojeve u samim simbolima, ali ni jedan ne može da pruži neki utemeljen odgovor šta ti simboli znače.

Marian Wenzel prepoznala je mnogostruke kulturne uticaje koje dolaze iz katoličanstva, pravoslavlja, rimske civilizacije, ilirske, kao i drugih civilizacija, a u nekim segmentima i islamske. Tako Wenzel tvrdi da bosanski monolitni nadgrobni spomenici nisu ništa drugo „do jedan aspekt jedinstvene mode, bosanskog stila – mješavine gotičkog, mediteransko-islamskog i bizantskog – koji su u Bosni u 14-15. stoljeću prije dolaska otomanskih Turaka pratili katolici, pravoslavni i pripadnici bosanske crkve, kao i ljudi nejasnih uvjerenja. Pripadnici različitih vjerskih grupa pridonijeli su po nekoliko svojih elemenata hibridnom, a ipak vrlo individualnom rezultatu (bosanskom stilu) za koji se može reći da je izvanreligijski kao par jeans hlača" (1999: 12). Ipak, u srednjem vijeku neka se vrsta vjerovanja proteže kroz svakodnevni život, možda negdje u manjem intenzitetu ili, pak, većem, pa bio on paganski, monoteistički ili kombinacija ta dva svjetonazora, tako da je nešto u likovnom predstavljanju imalo 'izvanreligijski okvir' za autora ovih redova malo je vjerovatno. Zacijelo, postojanje nekog izvanreligioznog trenda, koji ima oblik pomodne sekularne ikonografije, kao što su jeans pantalone, problematično je naročito kada se taj 'izvanreligijski' trend izražava na nadgrobnim spomenicima! I mišljenje same Wenzel da "ikonografija stećaka ima pravu hrišćansku osnovu, protkanu izvjesnim klasičnim ikonografskim rješenjima" (1965: 15) upućuje na religiozni sadržaj na samim stećcima.

Wenzel tvrdi da su spomenici u bosanskom stilu „ogranak europskog korpusa gotičkih nadgrobnih spomenika – monolitnih spomenika, koji u ovom slučaju ne nose skulpturalni prikaz pokojnika kao drugdje, već uklesane ili reljefne portrete preminulog, njegov pogrebni ritual, one koje ga oplakuju (plesači u kolu) i zaštitne znakove" (1999: 13). Mislim da nije jedina razlika u stećcima to što na njima nije isklesana figura, već što u svojoj ikonografiji, i pored toga što ima dosta uticaja iz katoličanstva, pravoslavlja, srednjovjekovne umjetnosti, ipak posjeduje jedan svoj vlastiti izraz. Stoga, ako je umjetnost na stećcima jedan 'ogranak gotike', onda je ona sigurno protkana religioznom simbolikom. Ali, možemo postaviti pitanje čega nema u likovnom motivima na stećcima, a ima u srednjovjekovnoj religioznoj umjetnosti?

TEOCENTRIČNA SLIKA SVIJETA

Jedan od odgovora bi mogao biti da nema toliko teocentrične slike svijeta! A teocentrična slika svijeta počiva na tome da je princip samoga svijeta determinisan transcendentalnim značenjima i simbolikom koju je odredio sam Bog. Tako naprimjer, Panofsky (1997) navodi da se u srednjem vijeku razvilo stanovište da sama slika ili

ikona postaje otjelotvorenje Platonove bezvremene ideje kroz koju se Bog manifestira[4]. Isto tako, navodi Uspenski (1979), ikona u sebi sadrži bezvremeni prostor iz čije perspektive ili fokusa posmatrač treba da posmatra sliku, što hoće reći, kada kažemo da je na ikoni nešto desno ili, pak, lijevo, to se odnosi prema poziciji prikazanog sveca – Isusa ili Marije, a ne prema poziciji samoga posmatrača. Dakle, transcendentalna pozicija svete osobe na slici, koja je u dosluhu za božanskom nepromjenjivom istinom koja kroz nju prosijava, jeste ona koja daje značenje, mjeru i smisao uslikanom svijetu. Stoga, prikazani lik Hristovog tijela u srednjovjekovnoj teocentričnoj umjetnosti ne svjedoči o historijskom događaju, već o bezvremenoj univerzalnoj drami, koju on na simboličan način predstavlja.

Tako će historičar umjetnosti Lionello Venturi (1957) usporediti sliku Hristove glave iz perioda romanike što ju je naslikao Coppo di Marcovaldo (Crocifisso di San Gimignano) sa Giottovom (Cristo ante Caifás) iz perioda kasne gotike. On za Hristovu glavu Coppa di Marcovalda kaže: „Njegova predstava Krista je apstraktna, i pored ukazivanja da se radi o jednoj ljudskoj glavi; i doista, crte koje ocrtavaju tu glavu ne proističu iz iskustvenog poznavanja ljudske glave. Slikarev je cilj da izrazi svoju koncepciju Krista sredstvom apstraktnih linija i čistih kontrasta svijetlih i tamnih boja" (Venturi 1957: 33) Zacijelo, Coppo izražava Hrista kao Boga, dok Giotto predstavlja Hrista kao čovjeka. Zbog toga je Hristos za Coppa artikulisan kao apstraktni simbol, kao univerzalna shema, ili kao opći pojam koji označava nebesku božansku istinu u njemu. I krst na kojem je Coppov Hristos razapet više je stilizirani simbol na kojem se pojavljuju priče iz njegovom života. Za razliku od Coppa Hristos kod Giotta reaguje na datu situaciju, i on je predstavljen više trodimenzionalno, pa samim tim stiče ljudski lik i izražava ljudsku emociju, a ne božansku simboličku moć. Patnja na Hristovom licu kod Cappa je nebeska, dok je na Giottovom ljudska.

Zašto je uslikana glava kod Cappa di Marcovalda predstavljena plošno, bez poznavanje treće dimenzije? Možemo dati uvriježeni odgovor na to pitanje da zbog religioznog dogmatizma u romantizmu nije umjetnik imao otvoreni pogled ka svijetu, koji bi poznavao geometrijsku perspektivu, u kojoj se *slika poklapa sa stvarima, a stvari sa slikom* (Gombrih 1984). Ali logično je i to da u horizontu svijeta koji počiva na teocentričnim principima nije moguća geometrijska perspektiva, jer iz nje gleda pojedinačni čovjek i on daje mjeru stvarima, a ne univerzalna božanska suština koja

4 Max Dvořák objašnjava pojam ljepote kod Tome Akvinskog koji je povezan sa božanskim idejama: „... kao što nekog čovjeka nazivaju lijepim ako su mu udovi proporcionalni u odnosu prema tijelu, tako i od svake ljepote treba tražiti odraz harmonične recipročnosti između pramisli nastanka i njezina isijavanja u zemaljskim stvarima čiju istinitost, ljepotu i dobrotu treba tražiti u podudaranju s božanskim idejama" (1999: 108).

se otjelotvoruje u Hrisu kao bezvremenom simbolu. Dakle, logično je da bezvremeni božanski lik, u kojem se otjelotvoruje nebeska suština, ne posjeduje treću dimenziju, a samim time ni izraženu težinu na svome tijelu.

Jedna od zanimljivosti u slici svetaca, kako je to primijetio italijanski filozof Emanuele Severino (2018), jeste da oni i na nebu pate i da zadržavaju 'dolore eterno', kao i sam Isus, *koji i u vječnosti neba kada je ispunjen beskrajnom srećom, konzervira negativno iskustvo patnje sopstvenog umiranja*. I to je jedan od paradoksa. Kako je zapazio Jacques le Goff (2005), u srednjem vijeku tijelo je bilo dvostruko predstavljeno, s jedne strane, ono je označavalo patnju, stradanje, grijeh, smrtnost, a, s druge strane, ono bi trebalo da je u raju oslobođeno od zemaljskih okova i stega patnje, te da je prepušteno Božijoj blagodati i milosti. Ali, sveci, apostoli, Isus, djevica Marija na freskama, ikonama i drugim srednjovjekovnim prikazima i kada se prikazuju kroz dvodimenzionalnu plošnost, iz koje prosijava božanska svjetlost puna milosti i blagosti, a koju ne determiniše gravitacijska sila što privezuje tijelo u zemaljske okove, pate.

Figure likova na stećcima iako su predstavljene plošno, dvodimenzionalno, ne otjelotvoruju nebesku božansku suštinu, ispunjenu patnjom mučenika, isposnika. Figure imaju ljudske osobine, a ne svetačke, pa se tako pojavljuju i antropomorfni krstovi na stećcima. Ali, one ne prikazuje pojedinačnu ličnost koja posjeduje svoju prepoznatljivu osobenost, kao što su likovi u renesansi, naprimjer, Giottov Hristos. Možemo reći da uslikan lik na stećku, iako se referira na život osobe koja leži pod kamenom, ima i opće i pojedinačne karakteristike istodobno, dakle, klesar nije od te osobe stvorio samo jedan univerzalni božanski simbol, kao kod Coppa, niti je isklesao precizne osobenosti tog lika, kao kod Giotta. Zapravo svi isklesani likovi su jako slični, kao da su izgrađeni po jednom modelu, ali uprkos tome svaki reljefni prikaz posjeduje svoju osobenost, koja se opire mehaničkom, repetitivnom ponavljanju. Uklesani lik ne koristi stećak kao podlogu, već kao da se tektonski gradi iz samoga geometrijskog oblika, kao da ga dopunjava, otvara. Njegovo postojanje je utkano u samom materijalu bijelog mramora.

Tako Marko Vego, osporavajući vezu između bogumila i stećaka, kaže: „Zao bog je, po učenju katara, stvorio ovaj vidljivi svijet, pa i sve vrste spomenika. Sama pojava stećaka i likovna ostvarenja na njima ne idu u prilog bilo koje dualističke vjeroispovjesti. Dualisti su svoje pokojnike pokopavali u šumama, na neobilježenim mjestima. Pravi dualista, katari, ne veličaju ljudsko tijelo nego jedino duh" (Vego 1980: 346-347). On se poziva na odluke Crkvenog sabora katoličkog obreda u Portugalu, održanog 563. godine, u kojima je naglašeno da manihejci – bogumili

smatraju za smrtni grijeh predstavljanje ljudskog tijela. Po snazi tih argumenata možda možemo tvrditi da šiti, naprimjer, nisu muslimani, jer oni dozvoljavaju slike Muhameda, dok suniti ne dozvoljavaju. Iako je opšteprihvaćen stav da u islamskoj civilizaciji nema slika koje mimetiziraju neku određenu zemaljsku pojavu, ipak ne možemo reći da šiti nisu muslimani. Dakle, pravilo koje je važilo za određene katare petsto godina prije u Španiji ne znači da nužno treba da važi za bosanske krstjane petsto godina poslije. No, u ovom je kontekstu bitno da postavimo pitanje: da li je na stećku naslikano tijelo? Naime, naslikani lik sadrži tjelesnost, ali koja se preobrazila u simbol. Lik jeste nadindividualan, ali ne pripada 'carstvu nebeskom' u smislu da je prožet duhovnom bestjelesnošću, koja nam se iz drugog svijeta obraća. Jer da nam se obraća iz drugog svijeta, posjedovao bi autoritativni izgled, kao da bi nam se obraćao iz natpozicije, iz božanske neupitne istine, kako su inače predstavljeni bestjelesni, božanski likovi u srednjovjekovnom evropskom slikarstvu.

POJAVA KRSTA

Ono što je evidentno na stećku, za koji Krleža smatra da predstavlja kosmologiju bogumila, jeste pojava krsta na osnovu koje možemo reći da ukazuje na hrišćanski karakter te umjetnosti. Bešlagić je ponudio jednu sistematizaciju krstova na stećcima: „Postoji više vrsta, a mnogo podvrsta ovoga motiva na stećcima i vrlo je teško i nesigurno sačiniti njihovu listu. Evo, približno tačne liste njihovih osnovnih vrsta: grčki, latinski, Andrijin, Tao-krst, procesijski, kalvarijski, lorenski, antropomorfni, stilizovani, svastika i ostali" (1982: 178). Ali, isto tako, možemo postaviti pitanje da li je riječ o nekim univerzalnim arhetipskim simbolima koji mogu biti i prethrišćanski, kao i ranohrišćanski? Također, da li je povezan sa dualističkim vjerovanjem s obzirom da se smatra kako bogumilsko vjerovanje ne počiva na poštovanju i klanjanju samome krstu, na kojem je Isus razapet, jer je on za njih simbol Isusove kazne i smrti? Zapravo, tumači dualističke ikonografije smatraju da je krst simbol Isusovih raširenih ruku (Dizdar 2021)[5] i svjetlosti koja se iz njega širi. Karakteristično za krstove u

5. Gorčin Dizdar, pozivajući se na ikonologiju Panowskog, u svom tekstu razmatra kako je moguće prikazivanje krstova na stećcima i kako to da su stećci neki oblikovani u obliku krsta, a da se pritom ne isključi mogućnost da su oni nastali u skladu sa učenjem dualističke, manihejske vjere i praksama Crkve bosanske. „U kontekstu obogaćene ikonografske slike križa, čini se da ovaj motiv na stećcima ima najprije alegorijsko ili simboličko značenje, prije negoli mimetičko ili naturalističko. Potpuni nedostatak raspeća već je spomenut i hipotetički povezan s prisustvom doketističke kristologije. Bizantski ili patrijarhalni križ ili, pak, njegove varijacije, pojavljuje se na ukupno osam stećaka, od kojih su četiri locirana na samo jednoj nekropoli (Vrlika kod Knina). Koristeći standardnu heraldičku terminologiju, ostali križevi na stećcima ugrubo bi se dali razvrstati u nekoliko kategorija: grčki, latinski, solarni, plosnati, dvije vrste sidrastog (u ikonografiji poznati kao cercelée i molin), antropomorfni, lisnati te ank i svastika. Neophodno je naglasiti da su ove kategorije u određenoj mjeri artifici-

obliku stećka kao nadgrobne spomenike jeste da na njima nema raspeća, nema tijela Božijeg sina, kao ni ljudi koji kleče pred krstom ili pred Bogom.

Prepoznatljiva figura na stećcima jeste isklesani lik čovjeka, koji stoji uspravno s frontalno otvorenom rukom prema posjetiocu, a iznad njega je sunce. Taj motiv se pojavljuje na možda najpoznatijoj nekropoli stećaka u Radimlji kod Stoca,[6] te Krleža, vjerovatno referirajući se upravo na tu nekropolu, kaže:

> „Jedan od glavnih motiva te zagonetne instrumentacije je ljudska ruka. Ljudska ruka javlja se od dordonjskih spilja do Helade (kao što je poznato) kao važan rekvizit nadgrobnih spomenika. Mirno, tomistički sklopljena na sredovječnim sarkofazima, ljudska ruka živi od gotike do suvremene pariske škole kao glavno pomoćno sredstvo, da nam se ljudski lik protumači i približi upravo pomoću ovog, za portret pojedinca često mnogo važnijeg detalja od ostalih dijelova naše ovozemaljske pojave. Ove viteške, feudalne ruke nepoznatih i davnih bosanskih baruna u oklopu, ruke boljara koji se opraštaju od nas na odlasku za Aheront – u ritualu rimskoga pozdrava – uzdignutom desnicom, s otvorenim dlanom kao ruke saobraćajaca kada zaustavljaju promet u gradovima, ove glomazne, teške desnice, što nam se javljaju s druge obale, da li su znameni prijetnje ili pozdrava – tko bi to znao i mogao da kaže?“ (Krleža 2009: 1)

Čovjek otvorene ruke koji je uklesan na stećku, s druge strane obale, ili s druge strane ovostranog, otvara se ka životu. On ne označava dobrog pastira, vođu, niti na krstu moli Boga da oprosti čovječanstvu koje ne zna šta čini. Dakle, kod njega nije prisutno idolopoklonstvo niti povinovanje nekoj božanskoj, niti stranoj sili. On nietzscheanski stoji uspravno, samo ne sa idejom da je ‘Bog mrtvav’, već da postoji pomirenje nebeskih i zemaljskih sila u njegovoj ispruženoj ruci. Njegov simbol ne označava osjećanje ‘duga’, niti upućuje na ‘nečistu savjest’, o kojoj je Nietzsche govorio u *Genealogija morala* (1986) dok je demaskirao porijeklo hrišćanskih vrijednosti zasnovanih na poniznosti, asketskom moralu i kroćenju tjelesnih impulsa.

jelne, jer unutar križeva na stećcima nalazimo veliku varijaciju oblika te brojne ‘hibridne’ slučajeve, odnosno kombinacije dvije ili više kategorija. Također, križ je često kombiniran s neobičnim geometrijskim motivima i simbolima poput spirala, ljiljana ili grozdova” (Dizdar 2021: 131).

6. O nekropoli stećaka na Radimlji Oto Bihalji-Merin je rekao: „Ova kamena zajednica mrtvih leži u ravnici, na obali rečice Radimlje koja leti sasvim presuši, uokvirena nežnozelenim planinama krša, od iste građe od koje je i ovo kamenje isklesano. Najsnažniji doživljaj na ovom groblju, pod suncem ranog popodneva, kad svetlost i senke ističu plitko izvajane likove i znamenja, pružaju figure muškaraca sa uzdignutom glomaznom rukom i ukrućenim okruglim licem. Plitko izvajane, upečetljive simbolike, uprošćene gotovo da apstrakcije, ove slike nedvosmisleno pokazuju da ne teže prikazivanju prirodne stvarnosti nego stvarnosti svog značenja. Ono nadindividualno i simbolično čini draž ovih predstava. To su većinom valjda vlastela u oklopu i čizmama, sa strelom i lukom levo nad glavom, koji su na to mesto stavljeni možda kao heraldički znaci, ali u isti mah i kao dobro odmeren raspored prostora. Između glava i izdugnute ruke krug, koji se stalno ponavlja, venac, sunčev točak, izvor svetlosti. Oni stoje tu, ti ljudi iz grada mrtvih, jedni pored drugih, jedni iza drugih, kao stražari i čuvari jednog zaboravljenog sveta” (1962: 11).

Ostaje niz otvorenih pitanja o značenju te ruke, da li je njen smisao molitva, nebeski poziv s onoga svijeta, darovanje, briga, poziv, starateljstvo, blagoslov, pomilovanje, poziv drugoj ruci da je dotakne, ljudsko djelo koje komunicira s mrtvima, vječnu kreativnu stranu ljudskog stvaranja koje se ogleda u otvorenim dlanovima, vječni pozdrav koji traje kroz vijekove; poruku da se zaustavimo, da ne diramo umrlog, jer 'on je bio gdje smo mi, a mi ćemo biti gdje je on' ili, pak, simbol „društvenog ugleda, vlasti, a vjerovatno i spremnost na neku osvetu" (Bešlagić 1982: 314)? To ne znamo, to možda možemo da naslutimo!

Otvorene ruke mogu da upućuju na hrišćansku figuru oransa, koji stoje s ispruženim rukama u obliku molitve. U *Leksikonu ikonografije* za oranse se kaže: „Orans, gen. oranta (lat. *orans* 'onaj koji moli' < *orare* 'moliti'). Naziv za molitveni stav u religijama mediteranske antike, uključivši i krišćanstvo prvih stoljeća. Ikonografski se prikazuje kao ženski lik u stojećem stavu raširenih ruku i dlanova okrenutih prema gore. Smisao te geste jeste otvorenost dlanova (a to znači i svega čovjeka) prema gore, to jeste prema Bogu, sa željom da on te prazne dlanove ispuni svojim darovima. Katkad se orans shvaća kao personifikacija pobožnosti (lat. *pietas*) u nehrišćanskoj antičkoj ikonografiji. U kršćanskoj ikonografiji to je uvijek prikaz Bogorodice. Kao molitveni stav, u praksi je u prvim stoljećima kršćanstva bio općenit za sve kršćane, a kasnije se zadržao samo u misi i to samo za svećenika. U nekim krajevima, pa pa tako npr. i u Bosni, vjernici u nekim prigodama i danas mole u tom stavu" (Badurina 2000: 471-472).

Sada se možemo zapitati da li je prikazani lik o kojem govori Krleža orans? Možemo reći da Krleža ne primjećuje vezu između oransa i lika uklesanog na stećku. Zapravo, oransi su vezani, kako to stoji u rječniku, za kult Bogorodice, dakle, radi se o ženskom liku, mada se kaže da su to tako svećenici molili i da se tako ponegdje moli u Bosni. Ali orans drži ruke okrenute ka nebu, dakle, okrenute ka gore, dok lik na stećku drži frontalno ruke, pravo. Dakle, ako se moli, on onda svoju molitvu toliko ne usmjerava ka gore, već i ka ovom svijetu, ka zemaljskom. Onda se možemo se pitati da li se u toj pozi prepoznaje lik minojskih figurina iz grobnice iz Knossosa (Heraklion muzej Kreta), jer su one imale ruke okrenute u molitvu frontalno? Isto tako, postoji muška figura iz Tylissosa, koja drži stisnutu desnu šaku na čelu za vrijeme molitve (Biers 1996). Neke sličnosti ima, ali, isto tako, razlike su upadljive! Širina otvorene ruke na stećku, koja je prema zakonu semantičke perspektive veća od same glave, govori o nekom autentičnom izrazu koji se konvencionalnim znanjima teško može odrediti. Možda možemo tvrditi da je prikazani lik kombinacija paganskih

i monoteističkih simbola, ali i da se opire i jednom i drugom simbolu, te da se izražava na jedan samosvojan način.

Zanimljivo je da u likovnoj kompoziciji ruka na stećku sadrži veće značenje od samog lica. Bešlagić, na svoj način, navodi višeznačna značenja podignute ruke figure uklesane na stećku:

> „Solovjev je muške figure sa raširenim rukama, kao i čovjekolike krstove, tumačio kao heretički simbol Krista, ali je istovremeno smatrao da figura čovjeka raširenih ruku može da označava pokojnika koji se 'načinivši krst tim gestom približava Isusu Krstu'. On smatra, dakle, da figure raširenih ruku mogu da označavaju Krista, a možda i samog 'pravog krstjanina' koji je dobio isti oblik kao i Krist. Slično Solovjevu, D. Vidović je antropomorfne krstače smatrao Kristovim raspećem, ali ne u heretičkom, nego u ortodoksnom smislu. Za M. Wenzel muške stojeće figure često predstavljaju predstave pokojnika 'pretežno onako kako su izgledali za života', a one sa podignutim rukama također vidi kao predstave pokojnika, ali u njihovom 'preobraženom stanju'. Ona misli da oružje u rukama figura označava svjetovni, a krstovi, štapovi, knjige i vijenci da možda označavaju duhovni položaj pokojnika. (…) O. B. Merin u izdignutoj ruci vidi obraćanje višim silama sa magijskim značenjem, da se javlja 'rano kod arhitipičnih figura drevnosti'. On misli da bi to mogao biti gest zaklinjanja, ali ne mora da znači obožavanja, nego 'pravi stav komuniciranja sa mitskim i htonskim silama, stav božanstva, same sile'." (Bešlagić 1982: 312)

Wenzel navodi da je takav pozdrav, zapravo, pozicija ruke bio prisutan i kod rimskih legionara: „Ruka je bila u upotrebi kao legionarski simbol, a pojavljivala se i u vidu bronzane šake posvećene bogovima Sabaziosu i Jupiteru Doluhenu" (1965: 291). Lovrenović (2013) iznosi tezu da je prikazani čovjek sa rukom otjelotvorenje paganskoga boga Vida. Ipak, radi se samo o hipotezama i svaka naša tvrdnja o tome šta one znače je zapravo hipoteza.

RELIGIOZNA PONIZNOST

Trebali bi pojasniti šta za Krležu znači da lik na stećku nikada ne kleči? Veoma čest motiv u srednjovjekovnom slikarstvu je kako vjernik kleči pred Bogom. Tako Ivančević navodi da je donator slike bio prikazan umanjen kako kleči pred Madonom. A onda u renesansi donator se prikazuje kako kleči ravnopravno, po veličini s Madonom:

> „Promotrimo li tako u povijesnom slijedu slika i razvoju srednjovjekovnog slikarstva monumentalnu ikonu zadarskih benediktinki, vidjet ćemo da je manje važno što je lik donatora sićušan, a neusporedivo važnija sama činjenica što se lik jednog suvremenika 'običnog' čovjeka uopće pojavio na 'svetoj' slici, makar i uz Bogorodičina stopala. U prethodnome, romaničkom slikarstvu to nije bilo ni moguće ni zamisliti. Koliko god malen i u funkciji skrušenoga i poniznog donatora, u gotičkom je razdoblju prvi put, nakon gotovo tisuću godina, čovjek – pojedinac ponovo 'stupio na likovnu scenu' zapadnoeuropske sakralne umjetnosti. Kao rezultat i izraz probuđenog humanizma XIII. stoljeća, čovjek se osmjelio da svoj prolazni lik naslika uz najuzvišenija božanska bića kršćanske religije, Bogorodicu i Krista. A budući da oni prema kršćanskoj dogmi i vjerovanju borave u raju, i donator se našao uz njih u raju ili barem neposredno komunicira sa njima 's onu stranu' realiteta. Proglasio se, dakle, pravednikom dostojnim raja, već za života, samouvjereno prejudicirajući Posljednji sud, na kojem će tek, prema Svetom pismu, biti presuđena kazna grešnicima da idu u pakao i nagrada pravednicima da budu u raj." (Ivančević 1996: 30)

Ivančević pravi razliku između gotike i renesanse, u kojoj donator kleči tik pored Madone, jer u renesansi „nebeska bića se počovječuju, a zemaljska uzdižu do božanstva" (Ivančević 1996: 31). Zapravo, donator u slici Madona kancelara Rolina nizozemskog slikara Jan van Eycka, koja je naslikana 1436. godine prikazan je kao čovjek što se 'uzdiže do božanstva' ali koji izražava „skromnost i poštovanje što iskazuje klečanjem i sklopljenim rukama" (Ivančević 1996: 31).

Dakle, za razliku od klasičnih srednjovjekovnih prikaza čovjek na bosanskim srednjovjekovnim mramorovima uspravno stoji. On ne treba da se sićušan pokloni božanskoj nebeskoj veličini, niti da se odvaži da tako pokoran bude ravnopravan sa božanskim stvorenjem kao u renesansi. Iz njegovog ljudskog lika na kamenu progovara božanski beskraj, koji se ispoljava kroz podignutu ruku! Time je Krleža uputio kritiku dogmatskoj religioznoj praksi, koja kroz strahopoštovanje, poniznost, potlačenost nagoni čovjeka da se obraća ne samo prema božanskom apsolutnom već i prema gospodaru ili, pak, prema tuđinskoj sili. Krleža upravo kritikuje hrišćansku umjetnost zbog njezine pretenzije da kroz prizore golgote i kalvarije imperijalno ovlada svijetom i da u čovjeku izazove bogobojaznost i strah koji ga parališu i što ga potčinjava da postane poslušni sluga nekog gospodara, pa bio on predstavljen u obliku Boga, imperatora, Vatikana, Istočne crkve, velike Imperije, aristokratske klase.

Za njega 'crkveni misterij', kako je to rekao u svome čuvenom referatu na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine, kada se obračunavao sa staljinističko-faraonskim dogmatizmom u ime socijalne ideje borbe protiv 'gladi i tiranije', ide

paralelno sa državotvornim patosom, koji svoj univerzalni mesijanizam pretače u kolonijalizam (Krleža 1988). Tako Krleža u tom referatu govori o srednjovjekovnim religioznim slikama:

> „Šta se zbiva na tim religioznim slikama? Ljude sijeku, paraju, režu, kolju, pile, utapaju, kuhaju u vrelom ulju, strijeljaju i vješaju. Na tim crkvenim slikama teku krvave vode iz svetačkih grobova, plamte gradovi, urla pokolj po ulicama i crkvama, muče ljude, bodu ih iglama, noževima, truju ih, pale ih na lomačama, osljepljuju ih, vežu ih lancima, bodljikavom žicom i konopima, muče ih moralnom torturom, nasiljem, prisilnim polaganjem zakletava, odricanjem od svoga uvjerenja, hapse ih, hrane ih ricinusom, duhanom, režu im spolovila, baca ju ih zvijerima, kopaju im oči, siluju djevice, kradu, robe, pale, otimaju, opijaju se i kockaju. Na tim je slikama Krvnik ostvaritelj zemaljskih planova, a jedini ideal jeste Smrt i to Smrt svetačka: držati u rukama svoju vlastitu glavu i tako klečati pred negacijom svakog ljudskog života kao pred božanstvom vječne ljubavi. Moralni teror zrači iz tendencioznog, idejnog, religioznog slikarstva i širi se panika pred smrću, koja je neminovna i svespasavajuća sila, osnovni svemirski zakon. Smrt uništava čovječanstvo po principu mistične postojanosti, u perverznoj i otrcanoj, banalno glupoj monotoniji svakodnevnih molitava: pomolimo se za dušu onoga koji će prvi među nama biti obješen, zaklan, osuđen na smrt, spaljen ili raščetvoren“ (Krleža 1988: 25-26)

Krleža je slične teze iznio u predgovoru *Podravskim motivima Krste Hegedušića* (1971).

Možemo pomisliti da se Krleža suprotstavlja onoj poetici koja opisuje ljudsku brutalnost, vulgarnu tjelesnost, kao i tamnu stranu ljudske prirode te želi da istakne kako svaki govor o zlu glorificira zlo? Ne! Naprotiv! Krleža itekako u svojoj literarnoj poetici opisuje povijesnu brutalnost koja kroz mit o ‘mesijanskom spasenju i sveopćoj ljubavi’, ljudsko meso pretvara u robu, sirovinu za vojnu, tržišnu, ideološku, političku, moć i strategiju. Njegovom stvaralaštvu nisu strani opisi povijesne bestijalnosti, kao i krvoločni zakoni historije, čiji su pronositelji dželati i satrapi, koji u ime licemjerne ideje dobra, najčešće pobjeđuju nad istinskim prosvijećenim pojedincima,[7] spremnim da u ime ideje žrtvuju i svoj život.

Ali njemu je kao i Nietzscheu strano teološko prikazivanje patnje, u kojem je radi nebeskog spasenja nužno proći kroz golgotu sopstvenog tijela. Strano mu je objašnjenje u kojem svaka patnja i svako ljudsko stradanje imaju svoju svrhu i cilj koji se opravdavaju u ime ‘vrhunaravne istine’. (U tom kontekstu, strana mu je i staljinistička dogmatika koja u ime zemaljske ‘vrhunaravne istine’ negira pojedinačni život.) Za Nietzschea (1986) reaktivne snage, prikazujući život kao ‘dolinu plača i

7. O tome možemo svjedočiti u Krležinoj antiratnoj prozi *Hrvatski bog Mars* (1982b).

suza' u kojem vlada 'grešnost', 'izopačenost', 'razvratnost', osuđuju sam život, te nastoje da od njega pobjegnu u imaginarnu transcendentalnu bestjelesnost i pritom su vođene 'duhom osvete' i 'resantimanom'. Zacijelo, kroz bijeg od života i njegove surovosti, te traženje sigurnog nebeskog utočišta i pribježišta, vjernici se ne oslobađaju od istih, već, smtara Nietzsche, još dublje upadaju u zemaljske ponore. Bijeg od tjelesnih okova, jeste, zapravo, tjelesni proces u kojem duh osvete i resantiman caruju na način da se oni doživljavaju kao samo 'vrhunaravno dobro', kao Bog sam. Stoga, Krleža kaže: „Ljudsko tijelo, kao srednjovjekovan pojam, stan je razvrata i pohote smrtnih grijeha. Kao sijelo nečastivog trebalo je to bijedno ljudsko tijelo da prođe kroz čitav filtar dijabolizirane kozmogonije, da bi se u zvjezdanom, vrhunaravnom smislu očistilo otkupljenjem" (1979b: 249). A to tjelesno pročišćenje čovjek treba da izvrši nad samim sobom, da postane zvijer koja samu sebe napada, sistematski poništava i samooptužuje, te da u vlastitom samožrtvovanju upozna vječnu i neiscrpnu ljubav.

Krleža često spominje i portret Jacoba Bellinija u kojem je naslikan posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević kako kleči pred figurom razapetog Isusa i moli za pomoć. Portret je, kako se smatra, urađen 1461. godine, u trenutku kada je čekao krunu od pape i njegovu pomoć od osmanske najezde. U njegovom poniznom i snishodljivom klečanju Krleža prepoznaje i licemjerni politiku Pape koji nije pomogao Bosni kada su osmanske trupe ušle i okupirale je 1463. godine te Tomaševiću odrubile glavu. Krleža je povodom te slike napisao:

> „Ima li u evropskom slikarstvu mnogo kraljevskih donatora koji tako pokornički iskreno kleče pred Likom Spasiteljevim kao što se usitnio pred Kristom posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević? Onaj milosrdni stav Sina Čovječijeg kojim se slabokrvni lik jednog šablonski slikanog akta sagnuo spram kraljevskog molitelja u brokatu, ona uzvišena simbolika mizerne skjavonske kraljevske audijencije pred Pantokratorom svjetova i vijekova govori za sebe čitavo poglavlje naše feudalne historije. Posljednji patarenski kralj, pokajnički krivovjerac i obraćenik u istom licu, na koljenima, sklopljenih ruku, ponizno slavenski vapi za latinskim, zapadnoevropskim, rimokatoličkim spasenjem, jer je bogumil, jer piše knjige bosančicom, jer je mahinejac kojem prijete dvije katastrofe istodobno: turski kolac ili latinska lomača. Duhom odsutna, aristokratska, gotovo nehajna poza Kristova, kojom potpuno pasivno, upravo nervozno, sluša ovog barbarina gdje ga gnjavi nekom svojom mračnom balkanskom političkom problematikom, glavni je motiv ove pogrebne kompozicije." (prema Cvitković 1982: 106)

Za Krležu, kada je jedan manihejac kleknuo i molio za pomoć, tada je usitinu bio poražen i prihvatio je smrtnu presudu. Isus Spasitelj, kojem se moli bosanski kralj, jeste zapravo otjelotvorenje Evrope koja se nemilosrdno odnosila prema hereticima i prema malim narodima.

ŽIVOTNA VEDRINA

Krleža tvrdi da u likovnim prikazima na stećcima nema tjelesne bestijalnosti, koja u ime 'nadnaravne ideje dobra i boga' osuđuju život sam, već da u njima vlada životna krepkost:

> "Dinamika životnog ritma, koji nam gotovo lirski suptilno progovara iz ovoga kamena, sve je prije nego mračan i dijaboliziran pesimizam." (1982a: 368)
>
> „Bogumilsko umjetničko djelo nije imitacija prirode. Neotupljene konvencijom, konture ovih reljefa su u rafiniranoj igri svjetlosti mekane kao hod srne, i ovi jahači, obasjani mjesečinom, djeluju dematerijalizirano kao pojave tihog i zaboravljenog sna. Čovjek ima osjećaj da stoji nad ruševinama jedne davno potonule Atlantide, koja nam progovara kroz nejasnu koprenu tajanstvenih doživljaja o stvarima danas potpuno nepoznatim. U ovoj skulpturi otvaraju se prostori zakarpatskih i azijskih daljina, ona nam diže zavjese nad izgledima sve do Kavkaza i Perzije. Ovi uznemirujući detalji gotovo suvremene postimpresionističke tehnike, ova bogata partitura puna lirizma, ovaj kompendij znanja i moralne svijesti, sve nam to dokazuje jedan neobično visok umjetnički potencijal, koji djeluje sugestivno." (1982a: 365)

Krleža primjećuje da likovni izraz na stećcima nije puko imitiranje prirode, ali nije, isto tako, 'otupljen konvencijom', shemom, fiksiranom normom koja ukrućuje životne prikaze kroz učvršćeni religiozni dogmatizam. Na stećcima vidi 'otvaranje prostora' i vremena, približavanje dalekih civilizacija: do "Kavkaza i Perzije" i zbog toga oni kao da posjeduju neku oniričku stvarnost, iz nekog 'zaboravljenog sna'. Što opet ne znači da je u tim prikazima dominirala oniričke iracionalna nestvarnost puna haosa i košmara, već da taj snoliki izraz omekšava krutu konvencionalnu konturu, dematerijalizira 'u rafiniranoj igri' u kojoj bijeli mramor dobija elemente svjetlosti.

Njegovo poređenje sa postimpresionizmom je zanimljivo, jer jedna od odlika postimpresionizma jeste da povratak linearnom predstavljanju stvarnosti. Zacijelo, impresionizam je razvio likovni izraz u kojem dominira svjetlosna senzacija, u kojoj se svaki zemaljski obris, forma rastače unutar impresija samoga umjetnik. Post-impresionisti se vraćaju konturi, ali ta kontura nije fiksirana i odjelita da se jedno prikazano biće oštro i jasno odvaja od drugog. Tako, naprimjer, Paul Cézanne je u svom slikarstvu pomirio linearno i pikturalno (Venturi 1957). Paul Gauguin otkriva

dvodimenzionalnost u predstavljanju egzotičnih figura na Tahitiju, koje nisu rastočene, u kojima granica nije nejasna i koje nose elementarnu, primordijalnu snagu sličnu onoj koja se pojavljuje u likovnom prikazu stećaka. Možemo reći da prikaz na stećcima u nekoj svojoj poetskoj nedovršenosti i elementarnom izrazu ima nešto od kompozicija Paula Kleea u kojima figure gube gravitacijsku osnovu: predstavljene figure na stećcima, u većini slučajeva, kao da beštežinski lebde na samome stećku. Pozadina u kojoj su smještene figure nije jasna. Ne radi se o interijeru neke prostorije niti, pak, o eksterijeru, dakle, ne možemo racionalno razabrati o kojem pejzažu je riječ, jer možda je predstavljeni pejzaž sama tekstura mramora. Nema teksta koji bi nam nedvosmisleno ponudio neku razumljivu priču, koja opravdava pojavljivanje određenog lika. Oto Bihalji-Merin (1972) na istom tragu posmatra stećke u okviru naivne umjetnosti.

Da preciziramo, u klasičnoj helenskoj umjetnosti, koja je počivala na principima 'harmonije, simetrije i proporcije', općeprihvaćeno je stanovište da konture, koje omeđavaju određene figure, trebaju biti jasne, neprekidne, čvrste, pa i onda kada modeliraju neki sadržajem napet, dinamičan i ritmički heterogen oblik, kao što je, naprimjer, smrt Laokona i njegovih sinova. Tri odvojene figure objedinjuje i ujedinjuje zmija, koja guši dva Laokonova sina i njemu ujedom ubrizgava smrtonosni otrov! Dakle, zmija čija smrtonosna moć ubija, ujedno spaja tri figure, ne da im da se razdvoje, povezuje ih u jedinstven oblik, koji krasi, kako to kaže Winckelmann, „plemenita jednostavnost i smirena uzvišenost" (Pelc 1995: 53). Winckelmann (1996) smatra da su kanon i ideal u oblikovanju ljudskoga tijela, kao i prirode, uspostavljeni u antičkoj, klasičnoj umjetnosti, kroz jasnu i čvrstu konturu. Za Winckelmanna je nezamislivo da su konture na skulpturi ili, pak, na reljefu, raspršene, titrave, nedovršene, te da počivaju na principu pikturalnosti, kojom je Heinrich Wölfflin opisivao Berninijevu baroknu skulpturu. Tako Wölfflin kaže:

> „Ocjenjujući negativno baroknu skulpturu, Winckelmann uzvikuje s prezirom: 'Kakva li je samo to kontura!' Zatvorenu, izražajnu liniju konture on smatra bitnom značajkom svake skulpture, a okreće leđa onoj čiji mu obris ne pruža ništa. Međutim, pored skulpture s naglašenim, osmišljenim obrisom zamisliva je i skulptura s obezvrijeđenim obrisom, gdje se izraz ne oblikuje u liniji – takva je umjetnost baroka." (1998: 65-66)

Na stećcima ne možemo prepoznati tu jasnu, preciznu konturu koja razgraničava jednu stvar od druge. Kontura je na jedan elementaran način titrava, nedovršena, neobrađena, sirova, ali to ne umanjuje bogatstvo njezinog izraza. Možda možemo pretpostaviti da klesari koji su obrađivali stećke nisu poznavali umijeće stvaranja

oblika prema principu ‘harmonije, simetrije, proporcije’, ali su ipak imali smisao za kompoziciju, za ‘ravnotežu’ unutar svoga ‘naivnog izraza’! Zacijelo, oni nisu kao Bernini, koji je, poznavajući renesansno modeliranje, težio da prevaziđe klasične renesansne norme uobličavanja u kojima obris omeđava i zatvara određenu figuru. U samoj nedovršenosti na stećcima prepoznajemo iskrenost, a koju možemo povezati i sa naivnim pogledom na svijet koji odražava neku duboku vjeru i samoprepoznavanje. Možemo postaviti pitanje: zbog čega nedovršenost, titravost, isprekidanost konture posjeduje autentičan izraz? Upravo stoga što su život, priroda i svijest u stalnom ‘trajanju’; oni su uvijek u neravnoteži, koja se odmotava i otvara; dakle, sam život se opire zatvaranju u omeđene forme! Čvrsta i snažna linija na reljefu koristi materijal na kojem je utisnuta kao sredstvo, dok kroz nedovršenu i titravu liniju materijal sam – mramor od stećka – progovara. Tako ono što je rekao Wölfflin za barok, u kojem je kontura ‘obezvrijeđena’, možemo reći, u još radikalnijem smislu, za impresionizam. Ali postimpresionizam, koji vraća formu, i dalje sadržava nešto od impresionističke rastočenosti, tako da forma kod postimpresionista nije posjedovala ukrućenost, simetriju, proporciju, klasičnu racionalnu ravnotežu, već se u samim konturama odigravala drama kretanja, vibriranja, koju možemo, mada u sasvim različitom kulturnom i historijskom kontekstu, prepoznati i na stećcima! Isto tako, možemo pretpostaviti da je jedan od razloga za fluidnost oblikovnih linija na stećcima oniričkи karakter motiva koji se mimetiziraju. No, ostaje otvoreno pitanje: da li su motivi koju su utisnuti na ‘bogumilskim mramorovima’ prikazi arhetipskih simbola, koje susrećemo u snovima, u dubinama psihe, u nesvjesnom?

ŽELJA ZA SLOBODOM

I povrh svega, Krleža u bosanskom stećku prepoznaje želju za slobodom, čovjeka koji nije sluga nečije tuđe volje, jer nad njim ne vlada ‘kult smrti’, Stećak, zapravo:

> “... negira zaglupljujuću misao umiranja na koljenima pred zagonetkom bilo kakve prekogrobne hijerarhije, i od hiljada i hiljada ljudskih ruku na ovim monolitima ni jedna nije sklopljena u predsmrtnoj molitvi. Ni jedan bogumilski lik ne kleči pred autoritetom religioznih nadzemaljskih i ovozemaljskih simbola. Pred nama su nadgrobni spomenici naivnih i čistih evanđelista, laika koji nijesu do svoje propasti priznali nikakve crkvene hijerarhije, smatrajući umorstvo najvećim grijehom, a cezaropapinstvo đavolskom negacijom svih evanđeoskih principa” (Krleža 1982a: 360).

Možda je Krleža i prenaglasio želju ka samostalnosti i slobodi, jer nakana skulptora nije tolika da kroz stojeći stav prikazanog lika naglasi otpor spram stranog zavojevača, već da veliča djelo ukopanog. No, bilo kako bilo, čovjek sa otvorenom rukom ne izvršava volju neupitne i beskonačne božanske sile, koja stoji nad njim i koja njime upravlja. Možemo reći da se na stećcima, iako oni dobrano predstavljaju velmože, otjelotvoruje, 'narodna, pučka, paganska, umjetnost', koja se opire kanoniziranoj vjerskoj hijerarhiji nametnutoj od crkvene elite koja je tada vladala Evropom. A za nju Krleža, pišući o Erazmu Roterdamskom, kaže: „Sve se u Crkvi pretvorilo u formalnosti: inkvizicija, šizma, hereza, krivovjerstvo, lomača i smrtne osude u masama, sve to predstavlja negaciju Kristova simbola kao lika ljubavi i vjere" (1979b: 19).

Isto tako, na stećku ne možemo prepoznati templarsko-mesijansku snagu ratnika – viteza koji kroz 'oganj, krv i mač' nameće 'istinsku i jedinu moguću vjeru'. U tom kontekstu Bešlagić navodi: „Ne bi bilo veliko iznenađenje kada bismo na nekom od stećaka i našli scenu da afrontirani konjanici gaze životinju ili čovjeka, zbog toga što su scene svetih ratnika mogle biti od izvjesnog utjecaja na majstore stećaka, ali takve scene na stećcima nema" (Bešlagić 1982: 349). On, doduše, kaže da ga ne bi začudilo, ali, isto tako, utvrđuje da krvavog prizora ubijene životinje ili, pak, 'nevjernika' jednostavno nema.

U svakom slučaju isklesani lik je 'svoj', pripada samome sebi i pored njega ne leži ubijeni ili poraženi neprijatelj, jer mu on nije potreban da sebe istakne. Zapravo, u mnogim prizorima na stećcima, pa makar oni bili prizori lova, konjanika ratnika sa kopljem, ne ukazuje se toliko dijabolični karakter samoga svijeta, predstavljen kroz snažne apokaliptične vizije u kojima su prisutne scene ubistava, masakara, kao i golgote i kalvarije. To opet ne znači da oni koji su klesali reljefne oblike nisu vjerovali u apokalipsu! No, na nadgrobnom spomeniku, ispod kojeg leži umrlo tijelo, ne prikazuje se makabrično tijelo ubijene životinje, čovjeka, kako bi se potcrtala, naprimjer, kroz krvavi žrtveni obred silina Božije moći, veličala Božija kazna, glorificiralo samožrtvovanje, prijetilo... Preciznije, iako su prisutni simboli, koji po svojoj sadržini upućuju na nasilje: kao što su scene lova, simbol mača, viteškog sukoba, koji može da označava konflikt između dobra i zla, ipak ono što se proteže kroz sve prikaze je 'životna radost', kako to zapaža Krleža.

Naprimjer, Bešlagić analizira stećak na kojem se prikazuje borba lava protiv zmaja: „Mislim da pojavu reljefnih motiva lava u borbi sa zmajem na stećku u Uboskom i Brotnjicama treba shvatiti kao starokršćansku alegoriju borbe dobra i zla…" Ali tijelo zmaja nije raščerečeno, nije iskidano, u njegovo tijelo se nije zarilo

zubalo, niti kandže lava, te se nije istakla osvetnička volja samog dobra da ovladava nad zlom koje je poraženo. U slučaju lova na jelena Bešlagić zapaža: „... u scenama stećaka nema ubijenog jelena (ima strijela već zabodenih u vrat jelena, ali nema onesposobljenog, ili usmrćenog jelena)" (1982: 339). Na tragu te konstatacije, Alojz Benac opisuje prikaz lova na medvjeda kopljem i kaže: „Karakteristična je scena sa medvjedom koji se uspravio na zadnje noge, a lovac mu probada trbuh svojim kopljem" (1967: 10). Dakle, medvjed ne leži, on nije strvina, ubijena životinja, nad kojom lovac demonstrira svoju apsolutnu moć.

Tako i Huizinga (1964) tvrdi da je u srednjem vijeku vladavala ideja fanatične osvete u ime dobra nad zlom, a postojao je i kult smrti, koji se manifestirao kroz lik leša u raspadanju. Zanimljivo je i to da na stećcima nema prizora proganjanja, paljenja, mučenja bosanskog čovjeka u srednjem vijeku od rimske kurije, s jedne, i pravoslavne crkve, s druge strane. Iz nekog razloga nisu ni prikazivali 'demonski lik' vlastitog neprijatelja, niti su prikazivali vlastito žrtvovanje. Nasuprot tome, evropska srednjovjekovna umjetnost prepuna je prikaza ognja, pakla, dijaboličkih figura koje se koriste za zastrašivanje. Jedan od primjera je kapela Scrovegni koju je oslikao Giotto, u kojoj je naslikan Saturn koje jede vlastitu djecu. Prikazani motiv izmasakrirane djece kroz biblijsku temu *La strage degli innocenti* – Pokolj nevinih – naslikali su: Giotto, Duccio da Buoninsegna, Giovanni Pisano, Gentile da Fabriano, Domenico Ghirlandaio…

Stoga, Krleža kaže:

> "Ovi bosanski nadgrobni spomenici, koji nam poganski prkosno govore o životnim radostima, o plesovima, o ljepotama lova, životinja i bilja, očit su dokaz jakog artističkog i moralnog nonkonformizma, koji je trajao stoljećima. (…) Aleksandru Sapiehi pao je u oči i bizaran oblik ovih bosanskih spomenika, koji podsjećaju na 'krov posmrtne kuće', i on je dao opis ovih skulptura koje nam simbolično predstavljaju vječnost životnog ritma, svakoj zaglupljujućoj misli o smrti – uprkos. Sapieha osjetio je poetsku inspiraciju koja nam s ovih spomenika govori o ljepoti ptica sličnih Ibisu, o sablasnim priviđenjima fantastičnih životinja, o rijekama koje teku obasjane svjetlošću zvijezda, mjeseca i nebeskih sunaca, o oklopima viteškim, o turnirima, o kacigama, o konjima i o oružju, o trci gazela, medvjeda, pasa i kurjaka kroz beskrajnu množinu šuma, pejzaža i daljina, uokvirenih dekorativnim konopom slavenskih mrtvačkih sanduka." (Krleža 2009)

Iako je Sapieha vjerovatno od jelena vidio gazele, i čitav opis posjeduje egzotičan ton i zanos, ipak, sam duh 'životne radosti' u prizorima na stećcima je prepoznat.

POSMRTNO KOLO

Interesantno je pitanje da li se životni ritam manifestira, naprimjer, u prikazu kola, plesa na stećcima. Naime, Wenzel (1999) smatra da je na stećku prikaz posmrtnog kola, u kojem se oplakuje umrli; Lovrenović pak da kultni plesovi nisu nastali u kršćanstvu, već je taj paganski ritual, u kojem se plesalo i jelo za vrijeme pogreba, metamorfozirao i „kroz cijeli srednji vijek održao se u crkvama, osobito oko Uskrsa, vjerojatno kao simbol uskrsnuća" (2013: 94). Lovrenović kolo povezuje i sa plesom mrtvih koji se u Evropi pojavio kao reakcija na demografsku katastrofu što ju je oko 1350. izazvala crna smrt, kuga.

> „Alegorijsko značenje plesa mrtvaca – procesija različitih ljudskih sudbina u neprestanom kretanju k smrti, egzorcizam i kajanje – samo je opći, zajednički okvir u koji se, sukladno vremenu i prostoru, uklapaju brojne lokalne varijante. Uz različite asocijacije, plesovi mrtvaca kao omiljena europska tema sve do XVIII stoljeća, naročito asociraju temu zrcala – predstavu čovjeka koji sebe unaprijed vidi onakvog kakav će biti u trenutku smrti. Franjevci, posebno zaslužni za širenje ove ideje, stalno su upotrebljavali izraz 'ogledalo' u značenju 'moralna pouka'." (Lovrenović 2013: 96-97)

Lovrenović smatra da „s ovom temom franjevačke inspiracije srednjovjekovna se Bosna mogla upoznati ponajprije preko franjevačkih krugova, kao što u njihovom prenošenju ne treba isključiti ulogu dubrovačkih trgovaca i njemačkih rudara Sasa" (2013: 96). Zatim naglašava: „Tema mrtvačkoga plesa živjela je u nerazrješivoj opoziciji između radosti i žalosti; ona je upozoravala na iznenadnost smrti i jednakost svih pred njom…" (2013: 97) Za Lovrenovića tema posmrtnog kola je nastavak bliske teme srednjoevropskog slikarstva: 'Susret tri živa i tri mrtva' (*Incontro dei tre vivi e dei tre morti*), kao i 'Trijumfa smrti' (*Trionfo della Morte*).

Ali posmatrač, ako ne zna da je to posmrtno kolo povezano s oplakivanjem, teško da može steći dojam o samoj žalosti, o oplakivanju! Ono odudara od prizora plesa smrti, *Dance macabre*, koje su predstavili poznati srednjovjekovni slikari, kao što su Hans Holbein i Guyot Marchant. Motivi *Dance macabre* nastaju jer „duh srednjovjekovna čovjeka koji prezire svijet oduvijek se rado zadržavao na prašini i crvima: u crkvenim traktatima o preziranju svijeta dočarane su već sve strahote raspadanja" (Huizinga 1964: 140). U toj sveopćoj 'misli o smrti' dominira u srednjem vijeku „strah od života, poricanje ljepote i sreće jer su s njima povezane patnje i bol" (Huizinga 1964: 141). Pa tako „... lik same smrti u likovnom i literarnom prikazu bio je poznat već stoljećima u više oblika: kao apokaliptički jahač koji preskakuje gomilu

ljudi što leže na zemlji, kao megera sa šišmišovim krilima koja se spušta iz visine (npr. Santo Campo u Pisi), kao kostur s kosom ili sa strelicom i lukom, katkad na kolima koja vuku volovi, ponekad jašući na volu i kravi" (Huizinga 1964: 144).

Naime, Huizinga navodi kao je groblje u Parizu *Des Innocents* bilo poprište simbolike što prikazuje tijelo u umiranju, raspadanju, kao i prikaze mrtvačkih glava, kostura što plešu, a koji su naslikani na arkadama groblja:

> "Ono što smrt doziva pred oči, nije bilo nigdje tako potresno skupljeno na jednom mjestu kao na groblju Des Innocents u Parizu. Tu je duh mogao do dna iskapiti čašu makabralne jeze. Sve se tu skupilo da tome komadiću zemlje dade mračnu svetost i jezivu šarolikost (…) Već su i sami sveci kojima su bili posvećeni crkva i groblje, ona nevina djeca koja su bila poklana umjesto Krista, svojim tužnim martirijem izazivala snažno uzbuđenje i krvavo ganuće kojim se naslađivalo to doba." (Huizinga 1964: 149)

Za nekropole stećaka, koliko god one bile povezane s prikazom umrlog, nestalog, ne može se ipak vezati 'kult smrti', zbog toga i nema tu kostura kako plešu, kao ni prikaza mrtvačkih glava koji govore o prolaznosti života i da je čitav zemaljski život samo 'taština nad taštinama'. U njihovom se plesu može nazrijeti značenje tuge, patnje, jedino ako se pojavi neki povijesni dokument koji bi to potvrdio! On ipak za sada ne postoji! U kolu se nazire neiscrpni izvor života, koji se stalno obnavlja i vrti oko sebe. Kako kaže Umberto Eco: „U pozadini Mrtvačkog plesa i Trijumfa Smrti očituje se jesenski osjećaj umiruće ljepote." (2001: 19) No, osjećaj 'umiruće ljepote' ne možemo prepoznati na stećku.

Možda je *Dance macabre* uticao na prikaze kola na stećcima, ali oni su vizuelno dobili neka sasvim nova svojstva, koja nisu 'varijacija na temu', već su postali nešto sasvim nešto. Lovrenović zapaža da se u *Dance macabre* prelamaju život i smrt, radost i tuga, ali mi ipak tu žalopojku, tu tugu teško da možemo vizuelno prepoznati na kolu što se prikazuje na stećku. Možemo postaviti pitanje: Da li se u kolu oplakuju mrtvi? Možda se oplakuju, ali ta tema nije obrađena na način kako je to, naprimjer, naslikao Giotto na fresci u Asisiju *Smrt i uzdignuće svetog Franje* (*Morte e Ascensione di San Francesco*) – gdje se monasi naginju nad tijelom umrlog svetog Franje i oplakuju njegovu smrt. Kao što je Krleža primijetio, na stećku čovjek ne kleči, dočim na slici Giotta monasi kleče i oplakuju smrt. Isto tako, ne možemo reći da su plesači 'ogledalo' – predstava čovjeka onakvog kakav će on biti u trenutku smrti – jer oni su najvjerovatnije živi, zapravo, nisu kosturi.

Naime, poznato je da se na pojedinim stećcima prikazuje lik umrlog. Ali prikazuje se njegovo umrlo tijelo u spokoju, a ne raspadajući leš, skelet, u kojem bi se ogledala zemaljska trulež. A u biblijskim temama, kao što su 'Trijumf smrti' i 'Tri žive vode

tri mrtva', koje navodi Lovrenović, mrtvaci posjeduju zastrašujući izgled. Oni se kao leševi raspadaju i nalik su jezivom kosturu.

S druge strane, Rudolf Kutzli, koji smatra da se na stećcima izražava bogumilska kosmologija, za kolo i njegov kružni ritam kaže: „Ritam je tajna života. Istinski ritam, u skladu sa zakonima prirode i kosmosa, može postati kapija prema oplođujućim, oživljujućim, produhovljujućim utjecajima i dovesti do harmonije nebeskih i zemaljskih sila. U tom smislu, ples u starim vremenima nije bio prosta zabava i zadovoljstvo, nego sakralan, kultni čin" (2019: 228).

PRIKAZ PATNJE

Dakle, stećak ne otjelotovoruje, za Krležu, 'kult smrti' pred kojim se živi trebaju povinovati i podrediti! Isto tako, ne prikazuju moć zemaljske patnje, zemaljske prolaznosti i prokletstva. Jedan od aspekata diskursa o hrišćanskoj besmrtnosti jeste prikaz patnje, čija je uloga da istakne princip oslobađanja od zemaljskog svijeta. Zapravo, sveci pate, te oni na taj način odlaze u raj, a smrt je jedna stepenica u oslobađanju od životnih okova. A odnos prema unutrašnjoj patnji, koja vodi do Boga, izrazio je Hegel kada je govorio o razlici između paganske Niobe i kršćanske Marije. Naime, Nioba je izgubila svu svoju djecu i skamenila se, te nam ona ne govori o unutrašnoj ljepoti duše koja se oslobodila tijela, već je sama postala kamen, skulptura.

> „Međutim, bol Marije po svojoj prirodi je sasvim drugačiji. Ona osjeća nož koji prodire posred njene duše, njeno je srce prepuklo, ali ona se ne pretvara u kamen. Ona nije samo imala ljubav, već njena celokupna unutrašnjost jeste ljubav, slobodna konkretna usrdnost koja čuva apsolutnu sadržinu onoga što gubi, i u samom gubitku ljubljenoga sina ostaje u spokojstvu ljubavi." (Hegel 1986: 228)

Dakle, Nioba, kao paganska mitska figura, gubitkom djece se skamenila u određenoj figuri – skulpturi, njezino tijelo ne poznaje više unutrašnjost, dok Marija, kroz gubitak sina, u svojoj patnji otkriva besmrtnu unutrašnjost, koja se, slijepa za vanjski svijet i tjelesnu pojavnost, nalazi na nekom drugom mjestu, u samoj transcendenciji, u besmrtnom nebu. I kao što kaže Umberto Eco:

> „Tijelo mučenika izgledom su jeziva, ali sjaje životnom duhovnom ljepotom. Ono što se gubi na jednoj strani nadoknađuje se na drugoj. I ono što se gubi (ili odbacivanjem ili naravnim zakonom) izaziva duboko žaljenje, činjenica da je ovozemaljska ljepota prolazna ne čini je dostojnom prezira nego, dapače, izaziva izrazit osjećaj melankolije" (2001: 19).

Kroz patnju, dakle, dolazi se do 'duhovne ljepote' koja se nalazi s onu stranu, u besmrtnosti, u atemporalnosti, koja je, isto tako, i nevidljiva. Stećci, iako možemo govoriti da oni simboliziraju simboličku nadidividualnost i da njihova težnja nije u „prikazivanju prirodne stvarnosti nego stvarnosti svog značenja" (Bihalji-Merin 1962: 11), ipak ne sadrže transcendentalnu, nebesku istinu, koja kroz patnju premašuje granice čulnoga svijeta, niti sadrže melanholiju.

UTICAJ SREDNJOVJEKOVNE UMJETNOSTI

U knjizi Dubravka Lovrenovića (2013) nastoji se dokazati da se srednjovjekovna tematika na stećcima ne može posmatrati bez evropskog konteksta i bez uticaja srednjovjekovne umjetnosti. Tako on nastavlja se tezom Wenzel da je umjetnost izgradnje stećaka jedan ogranak gotičke nadgrobne umjetnosti. On prihvata tezu da su stećci transkonfesionalni nadgrobni spomenici u kojem su se sahranjivale i druge konfesije osim one koja pripadaju 'šizmatičkoj bosanskoj crkvi' te tvrdi da Krleža nije bio u pravu kada je povezao stećke s bogumilima. Kroz iscrpne primjere dokazuje kako je, naprimjer, simbol vinove loze zapravo hrišćanski simbol, što potvrđuje i Bešlagić. A Marian Wenzel navodi:

> "Kompozicija krsta spojenog sa lozom čini osnovu hrišćanske ikonografije. Ona proističe iz Hristovih riječi upućenih apostolima (Jovan, XV: 1) 'Ja sam istinska loza, a moj Otac je vinograd' i dalje, 'Ja sam loza, vi ste grane' (Jovan XV: 5). Prikazi slični ovima na stećcima često se nalaze i na hrišćanskim nadgrobnim spomenicima, od kojih je, možda, najbliži ukras sa groba Jaroslava Mudrog iz 11. vijeka u Kijevu. Slična kompozicija nalazi se, dalje, na mozaiku u apsidi bazilike San Clemente u Rimu. U oba slučaja krst se nalazi između voluta dvostruke spirale. Kako je dvostruka spirala bila u srednjem vijeku povezana sa funkcijom rađanja, njeno povezivanje sa krstom u ovim okolnostima ne iznenađuje. Na nadgrobnim spomenicima krst, dvostruka spirala i grozd treba da posvjedoče stapanje pokojnika sa Hristom kroz vino pričešća i njegovo neizbježno ponovno rođenje na nebu." (1965: 203-204)

Isto tako, simboli zvijezde – rozete, polumjeseca, jelena, lava, ljiljana, antropomorfnog krsta, kao i krsta u obliku slova T, a koji se povezuje sa egipatskom kosmologijom, povezani su sa hrišćanskom kosmologijom. Tako, naprimjer, krst u obliku slova T, navodi Lovrenović, pojavljuje se na srednjovjekovnim slikama kod Pietra Lorenzettia i Beata Angelica. A o krstu Tao Bešlagić kaže:

> „Tao se naziva i 'slovom gospodnjeg znaka'. Tao krst je u germanskoj simbolici imao moć zaštite od demona. Antropomorfni krstovi su najviše bili predmet zanimanja istraživača stećaka. Za D. Vidovića su to antropomorfne stilizacije Kristovog drveta raspeća, koje su na stećcima imale istu vrijednost kao i ortodoksni krstovi, a i M. Wenzel kaže da je srednjovjekovno predstavljanje ljudske figure u obliku krsta vezano sa Kristovim raspećem." (1982: 189)

Isto tako, Lovrenović navodi: „Sunce, polumjesec i zvijezda pojavljuju se na likovnim predstavama Kristova rođenja i uznesenja Bogorodice na nebo" (2013: 80-81). Također, ljiljan je, prema tvrdnjama Marian Wenzel, „glavni motiv hrišćanske, mistične ikonografije" (1965: 163). On je „poistovjećen sa Kristovim mukama, a simbolizirao je i Bogorodičinu bol što ga je osjetila u srcu dok je gledala Krista na križu. (…) Na pojedinim stećcima postoje kompozicije slične kombinaciji ljiljana i predstave Krista na križu, koje naglašavaju njegovu religioznu simboliku. U slučaju gdje su, kao na ploči iz Biskupije kod Knina, predstavljeni križ, ljiljan, i mač, zrcali se puna ikonografska poruka – 'ponovno rođenje pokojnika kroz Krista'…" (Lovrenović 2013: 81-82).

Lovrenović ne spominje da je krst u obliku T kod Beata Angelica, kao i kod Pietra Lorenzettia u Sieni, prikaz Hristovog raspeća, a čega evidentno nema na likovnom prikazu stećaka. Isto tako, sveti Damjan kojeg je naslikao Angelico, kleči pred Hristom dok, kako to uočava Krleža, na stećku čovjek nikada ne kleči. Zvijezde i mjesec mogu da označavaju Bogorodicu, ali nje nema na prikazu stećaka. Također, ljiljan može da označava Isusa, kao i da simbolizira patnju Bogorodice, kao i bezgrešno začeće, ali samoga prizora Isusa nema kao jasnog lika. Nema uslikanog njegovog tijela, kao ni tijela Bogorodice! Grob Jaroslava Mudrog uistinu jako je sličan stećku i na njemu se pojavljuje skoro identična simbolika, mada stilska izvedba u likovnom izrazu je drugačija. Ipak, sam njegov grob je smješten u crkvi, dakle, on je dio crkve u kojoj su oslikani svi biblijski sveci, kao i sama Madona, dok stećak se ne nalazi u crkvi, niti je dio crkvenog prostora.

Pitamo se šta su podražavali, mimetizirali Beato Angelico i Lorenzetti? Podražavali su biblijsku priču i slikali je kroz toskanski pejzaž. Toskanski pejzaž im nije bio problem da naslikaju biblijsku scenu koja se odvijala u Palestini prije hiljadu i nešto godina? Jedan od mogućih odgovora jeste da ta priča posjeduje bezvremenost, ahistorijsko trajanje. A da li na likovnom prikazu stećaka možemo prepoznati to ahistorijsko, bezvremeno trajanje biblijske priče? Na način kako je prikazano u srednjovjekovnom evropskom slikarstvu sigurno da ne možemo.

Možemo vjerovatno prepoznati biblijske simbole, ali ne možemo priče. I Ema

Mazrak, analizirajući stećak – stupac s lokaliteta Donja Zgošća kod Kaknja, a koji se sada nalazi u vrtu Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, prepoznaje Kristovo prisustvo kao grafički simbol, monogram, a ne kao ljudsku figuru u kojoj se odražavala nebeska patnja. Ona ističe da osnovno tumačenje „grafičkog simbola vezano je za Kristov monogram, odnosno grčko i ćirilično slovo X (ovakvo). On se javlja još od 2. stoljeća u slikarstvu katakombi, nekada urezan na kruh (*panes decusatti*). Dijagonalno postavljeni krakovi križa dijele površinu na četiri dijela tako da se ova podjela može odnositi i na četiri strane svijeta, četiri godišnja doba, četiri doba dana, a također se povezuje s četvoricom evanđelista, četiri bića ispod prijestolja, te četiri evanđelja koja sadrže sveukupnost Spasiteljeva učenja" (2021: 15).

Dakle, predstava Hrista nije izražena kroz raspeće, a koje se pojavilo u historiji umjetnosti u desetom vijeku, već kroz Kristov monogram, koji se pojavio u slikarstvu katakombi u II vijeku, kada je kršćanstvo bilo bjesomučno proganjano od Rimskog carstva i kada je Rimsko carstvo predstavljalo neku vrstu Antihrista, zatiralo prve kršćane, koji su se više 'obraćali carstvu nebeskom'. Zacijelo, u to doba kršćanski vjernici nisu posjedovali crkvenu moć, koja bezuslovno, u ime Kristovog spasenja, nastoji da kroz krstaške ratove i kolonijalizam ovlada svijetom.

POGREBNA UMJETNOSTI

Dakle, skoro sva vizuelna poetika srednjovjekovne Bosne izrazila se za nas, danas, preko nadgrobnih spomenika: stećaka. Neki od stećaka, u obliku kuće, hiže, podsjećaju na crkve ili su, pak, otjelotvorenje same crkve. I tu se pojavljuje razlika između srednjovjekovne gotičke umjetnosti u izgradnji bogomolja i Crkve bosanske. Jedna od glavnih karakteristika srednjovjekovnih gotičkih katedrala jeste da one predstavljaju po svojoj veličini Božije carstvo na zemlji. Tako Max Dvořák opisuje specifičnost katedrala kao tipičnih srednjovjekovnih tvorevina:

> „Ljudi stanovahu u sumornim malim gradovima uskih ulica i mračnih stanova, skučeni duševno i tjelesno, a isti ti ljudi izvodili su zdanja koja, čini se, razbijaju sve okvire zemaljske vezanosti, dižu se prostrana i lagana u vrtlogave visine, na kojima su radili umjetnici izbliza i daleka, i koja su zajedničko djelo pokoljenja, naroda i čitavog kršćanstva, nastala kao simbol božjeg carstva na zemlji i izraz ideja što, pročišćujući zemaljsko, predočuje čovječanstvu višu egzistenciju." (Dvořák 1999: 93).

Ti ljudi koji žive u prljavim uskim ulicama za vrijeme srednjeg vijeka upućeni su da kroz veličinu i raskoš katedrala posmatraju veličinu samog Boga. Na bosanskim stećcima te vrste raskošne veličine nema. Na njima ne vidimo umrlog kako kroz neku božansku, nadsvjetsku i veleljepnu perspektivu, sličnu onoj sa egipatskih piramida, spasiteljski promatra zemaljski svijet. U njima se otjelotvoruje skromnost, nazvao bih je "ljudska mjera", koja je Krleži bila bliska.

Ali ako je riječ o nadgrobnim spomenicima, onda je nužno riječ i o odnosu spram same smrti, prolaznosti, a Krleža tvrdi u *Podravskim motivima Krste Hegedušića* (1971) da je glavni čovjekov cilj u umjetnosti da odgovori na pitanje ljudske prolaznosti, smrti. Tako Lovrenović odgovara da je jedno od vrhunskih civilizacijskih dostignuća to što je kršćanstvo ponudilo naraciju o smrti na način da se čovjek poslije smrti spašava, zadobijajući nebesku bestjelesnost, kao i oslobođenje od zemeljske muke i patnje. Kako Lovrenović ispravno primjećuje, paganski prikaz smrti na nadgrobnim spomenicima upućuje više na zemaljska djela pokojnika, dok hrišćansko-monoteistička upućuje na život poslije smrti. I u stećcima, vjerovatno, možemo prepoznati obje ove kosmologije.

Panofsky navodi kakva je razlika između nadgrobnih spomenika na primjer u starom Egiptu, antičkoj Grčkoj i ranom hrišćanstvu:

> „Stari Egipćani su radije želeli da mrtvima obezbede budućnost, nego što su slavili njihov prošli život. Pogrebne statue i reljefi, skriveni od ljudskog oka, imali su za cilj da obezbede pokojnicima sve potrepštine budućeg života (…) Sama nepomičnost egipatskih statua svedoči o tome da one nisu namenjene portretisanju ljudskog bića obdarenog pravim životom, već obnavljanju čovečjeg tela, koje večno čeka da ga neka magična sila oživi. Grci, koji su se radije bavili životom na zemlji nego životom posle smrti i imali običaj da svoje mrtve sahranjuju, umesto da ih mumificiraju, preokrenuli su ovo stanovište. Grčka reč za grob je muema, što znači: spomenik: tako je klasična umetnost građenja grobnica postala retrospektivna i reprezentacionalna, dok je egipatska umetnost građenja grobnica bila prospektivna i magijska. Antička stela i pokazuju junake kako pobeđuju neprijatelja, ratnike kako ginu u borbi, žene kako se opraštaju od muževa, koji su spremaju na poslednje putovanje, a jedan rimski državnik ili trgovac mogao je ponovo da proživi etape sopstvene karije po reljefima na svome sarkofagu. Sa opadanjem klasične civilizacije i istovremenim prodiranjem orijentalnih religija može se zapaziti jedna interesantna reakcija. Grobnična umetnost ponovo počinje da se usredsređuje na budućnost, umesto na prošlost. Međutim, budućnost se sada shvata kao prelazak u jednu poptuno drugačiju oblast postojanja, a ne kao običan nastavak zemaljskog života u večnosti. Dok je egipatska grobnička umetnost bila magično sredstvo, koje je snadbevalo mrtve njihovim fizičkim

> sposobnostima i materijalnim dobrima, poznoantička i ranohrišćanska grobnička umetnost stvarala je simbole koji su anticipovali spasenje njihove duše. Umesto magije večni život je obezbeđivala vera i nada i on je smatran ne ovekovečenjem stvarne ličnosti već uzdizanjem besmrtne duše.“ (1975: 144-145)

Dakle, pretpostavke su da likovi na stećcima označavaju prošli život, kao što su to označavali grčki spomenici ili, pak, besmrtnost duše, koja će se desiti u budućnosti, kao u kršćanstvu ili, pak, magijski prelazak u svijet mrtvih, kao u egipatskoj umjetnosti. Vjerovatno, oni su bliži grčkom principu, koji se referiše na život umrlog, ali, isto tako, mogu da se predstave u ‘preobraženoj ulozi’, kako je to zapazila Wenzel (1965). Oni sa svojim prošlim životom kao da borave u nekom novom prostoru, u nekom prostoru koji se odvija s ‘onu stranu Ahetona’, kako kaže Krleža, i koji je ‘nadindividualan’ i ‘simboličan’ (Bihalji-Merin 1962: 11). Možemo pretpostaviti da tu postoji kombinacija elemenata: grčko-rimskih sarkofaga u kojima se pripovijedalo o prošlosti i o nekom obliku uskrsnuća. Imaju, doduše, neki oblik shematizma kakvog možemo nazrijeti u starom Egiptu. Isto tako, ulogu simbola na njima možemo protumačiti kao nastojanje da se magijski pomogne umrlom. Ipak, ne postoji začahurenost, fiksiranost, koja je povezana sa ‘magijskim preobražajem’ i balzamiranjem kao u Egiptu.

Krleža je primijetio da nikada niti jedna figura na stećku ne kleči. Ali, isto tako, možemo reći da se u sakralnom poimanju samoga stećka ne traži da posjetilac, prolaznik, onaj živi čovjek, koji se susreće sa stećkom, klekne pred njim.

Zacijelo, u narodu se zaboravilo značenje i značaj samih stećaka, i u folklornoj predaji postoji mnogoliki spektar fantazija o tome šta predstavlja stećak. Naravno, mahom one su udaljene od istinskog značenja o njima. A, isto tako, naučnici, historičari više iznose hipoteze nego stvarne, evidentirane dokaze šta znače simboli. Ali ono oko čega se skoro svi historičari slažu jeste da su stećci nadgrobni srednjovjekovni spomenici! Oni se nalaze na proplancima, vrhovima planina, pored puta, na visoravnima… Pored njih ne postoji neki urbanistički sačuvani referencijalni centar, kao što su: tvrđava, zamak, crkva, grad iz perioda njihovog nastanka. Doduše, Alojz Benac je istakao i to da mnoge nekropole leže oko ruševina crkava, te da se poštuje njihova arhitektura. On ističe:

> „Neosporno je da u Bosni i Hercegovini nema onako monumentalnih građevina ili ruševina crkava iz srednjeg vijeka, kao što je slučaj u Srbiji, Makedoniji ili pojedinim zapadnim zemljama. No, to je samo pitanje monumentalnosti. Crkve u ovim zemljama su sigurno bile skromnijih

> razmjera, a mnogobrojne invazije i dugotrajna turska okupacija su negativno djelovale na održavanje crkava. Osim toga, u šumovitim krajevima Bosne su sasvim vjerovatno postojale i drvene crkve…" (1967: 20)

No, možemo se pitati zbog čega je u srednjem vijeku u Bosni postojala tako sofisticirana, vješta i začuđujuća praksa izgradnje stećaka, a ne crkava. Da li to znači da nisu znali graditi monumentalne crkve ili, pak, nisu htjeli? Odgovor je da, vjerovatno, nisu težili sakralnoj monumentalnosti, jer je Crkva bosanska propagirala skromnost. Muhamed Filipović smatra da je suvislo konstatirati kako bi „ogroman broj nadgrobnih spomenika-stećaka, mogao biti protumačen kao dokaz za tvrdnju da bosanski krstjani nisu prakticirali instituciju posvećene zemlje-groblja, nego da su cijelu zemlju koju su naseljavali, a osobito šumske proplanč6ke i slična mjesta, smatrali svetim" (2006: 260). To može značiti da je njima priroda bila neki oblik sakralnog mjesta, neka 'vrsta crkve'! I Krleža o izgradnji crkava kaže: „Smatrajući Svetog Oca đavolom, oni su, vjerojatno, i cezaropapističke umjetničke formule prezirali kao ikonoklasti latinskog i grčkog likovnog duha. Crkva rimska nije sa svojih dvadesetak naročitih poslanika i poklisara, kardinala, legata i inkvizitora za četiristo godina uspjela da podigne na bogumilskom tlu ni jedne biskupske crkve!" (1982, 362)

Sam položaj nekropola je takav da su dio prirodnog ambijenta. Tako Amila Buturović (2019) kada govori o stećcima, naglašava kako su se oni uklopili u prirodni ambijent, dakle, oni su samim time dio prirodnog pejzaža. Kao nadgrobni spomenici oni ne štrče, ne odvajaju se od prirodnog konteksta, pa da govore o onostranom, te da se kroz svoj prijeteći karakter odvajaju od prirode. Oni nisu postavljeni da svojom veličinom usijecaju samu prirodu, da svojom glomaznošću dominiraju, upravljaju značenjem same prirode iz neke božanske perspektive u kojoj se nalazi umrli, a njihov posjetilac, prolaznik nema magijsko-religioznu potrebu da pred njima kleči.

Dakle, iako su nadgrobni spomenici, u njima se ne oglašava strah od smrti i strah od samog pokojnika. Možemo reći da su mramorovi mrtvi, a priroda, koja ih okružuje, dio je jedinstvenog prostornog i duhovnog horizonta. Teško je sa sigurnošću reći kakvog, ali njim smo obuhvaćeni kada se susretnemo sa njima, ali, zacijelo, taj horizont nas ne uvlači u sebe kroz strah i prijetnju od smrti.

U njima se pojavljuje jedan drugačiji odnos spram sakralnog, jer sakralno, kako to kaže Rudolf Otto (2006), posjeduje svoje dvije strane. S jedne znači fascinaciju, a s druge prijetnju, opasnost. Da napomenemo, nadgrobna umjetnost se uspostavlja da bi se kroz izvajane figure ili, pak, kroz uklesane likove stvorila ravnoteža između živih i mrtvih, između vidljivog i nevidljivog, i ona nužno ima neki odnos sa

sakralnim. Ali, u odnosu koji živi imaju spram stećka teško se mogu nazrijeti osjećanja bogobojaznosti, idolopoklonstva, zaziranja od nevidljive moći koja se u njemu krije.

Uzmimo naprimjer da isklesani lik umrlog predstavlja 'pretka'. Predak označava utemeljitelja zajednice, onoga koji je kao demijurg stvorio zajednicu. Prema njemu osjećamo neizrecivi dug i potrebno je njemu polagati žrtve. Kao što zapaža Lucien Lévy-Bruhl (1966), u mnogim plemenskim zajednicama postoji vjerovanje da se karakter umrlog, iako je za života bio dobronamjeran, promijeni, i u trenutku smrti se transformiše i postaje prijetnja za samu zajednicu. Isto tako, u mitskoj svijesti skoro da ne postoji prirodna smrt, jer uvijek postoji krivac za nečiju smrt. Dakle, predak se uvijek može osvetiti onima koji su živi. Tako da je pretku nužno poklanjanje žrtve, da bi se njegov bijes spram živih smirio (Nietzsche 1996). Jedan od načina da on postane zaštitnik zajednice jeste da se prema njemu izražava strahopoštovanje, dakle, da se kleči, da se prinose žrtve i moli za milost, i da se uvijek održava pamćenje na njega (Musabegović 2019).

Uzmimo drugi primjer, da je uklesani lik moćni vitez koji izražava prijeteću moć i snagu kojoj se posjetilac treba povinovati i iskazati strahopoštovanje. I u tom slučaju posjetilac bi trebao biti zadivljen, ponizan pred snagom kao takvom. U trećem slučaju, pretpostavimo da je uklesani lik svetac – onda bi posjetilac morao biti ponizan, te osjetiti u sebi patnju, krivicu i grijeh. Preciznije, pred grobom zemaljsko tijelo bi se poimalo kao simbol tamnice, okova i težilo bi se da kroz smrt, zapravo, kroz tijelo umrlog, osjeti oslobođenje, uskrsnuće, uznesenje, koje će se desiti s onu stranu, u budućnosti, u transcendenciji. Prema podjeli koju je sačinio Panofsky, prva dva primjera bila bi više vezana za prošli život samoga heroja ili, pak, pretka, dok bi se treći odnosio na budući transcendentalni život. S tim da i kult heroja pretka nosi elemente 'preobraženog života', a i elemente magijske transformacije vezane za Egipat, a svetac, mučenik svoju životnu prošlost.

RUKA KAO POZDRAV

Ponudili bismo jednu od mogućih interpretacija podignute ruku, za koju Krleža ne zna predstavlja li 'pozdrav ili prijetnju'. Prema našem mišljenju, da predstavlja prijetnju, onda bi se morao pojaviti neki zastrašujući osvetnički element u uklesanom liku, a i Krleža je uočio da na njima nema dijaboličnih prikaza. Ukratko, podignuta ruka obraća se živome, onome koji se sa stećkom susreće u sadašnjosti. Ona ima

elemente pozdrava, a samim tim i neposrednog susreta, što hoće reći da ona uplivava u sadašnjost. Kao što je opjevao Mak Dizdar motiv ruke na Radimlji: „Ova ruka kaže da ti staneš/ i zamisliš se nad svojim rukama" (1981a: 48). To znači da se ukazani lik pomalja iz prošlosti, kao i iz 'preobraženog stanja' s onu stranu, ali se susrećemo s njim u sadašnjosti. A šta je predmet mišljenja kada se zaustavimo i zapitamo, kako to kaže Mak, 'nad svojim rukama'? Upravo bogatstvo poruke sa stećka je u tome što ne ukazuje, ne objašnjava, ne komanduje, ne vodi, ne daje precizno značenja onoga šta treba da vidimo i mislimo. Ono šta ruke mogu da osjete jeste susret, kontakt, neki simbolički dodir između živih i mrtvih, između vidljivog i nevidljivog. Ali za taj susret je potrebno da stanemo, da se ne krećemo, da se suočimo frontalno i da se zamislimo!

Taj susret bih predstavio i natpisom koji stoji na mnogim stećcima, a čija poruka otprilike glasi: „Ne diraj me, ja sam bio gdje si ti, ti ćeš biti gdje sam ja". Jedan od originalnih natpisa na starom bosanskom jeziku, koji je zabilježio Mak Dizdar, glasi: "Ja sam bil jako vi,/ a vi ćete biti/ jako i ja" (1981b: 134). U tom natpisu prepoznajemo igru s vremenom. Umrli kazuje da je bio na mjestu onoga kome se obraća, preciznije, sa onima živima, koji se susreću sa bijelim stećkom, a što znači i sa nama samima, i da će oni koji se susreću s njim, dakle, i mi sami, biti u budućnosti na njegovom mjestu. Samo kretanje vremena u toj retoričkoj figuri je ciklično, ide se od prošlosti ka sadašnjosti, a onda od sadašnjosti ka budućnosti, pa se ponovo vraća na sadašnjost, što hoće reći, da se prošlost, sadašnjost i budućnost prepliću, ulaze jedno u drugo. Ujedno pozicije živog i mrtvog se prepliću, također ulaze jedne u drugo i preklapaju se. To preplitanje se odvija u direktnom obraćanju, u sadašnjosti![8.]

8. U ovom kontekstu prisjetio bih se i pjesme T. S. Eliota u prepjevu Ivana Lalića:

Četiri kvarteta
Vreme sadašnje i vreme prošlo
Oba su možda prisutna u vremenu budućem,
A vreme buduće sadržano u vremenu prošlom.
Ako je čitavo vreme večno prisutno
Čitavom vremenu nema iskupljenja.
Šta je moglo biti jeste apstrakcija
I ostaje trajna mogućnost
Samo u jednom svetu razmišljanja.
Šta je moglo biti i šta bilo je
Ukazuje na isti kraj, uvek prisutan.
Koraci odjekuju sećanjem
Niz hodnik kojim nismo krenuli
Ka vratima što ih nikad ne otvorismo
U vrt ruža. Moje reči odjekuju
Tako, u tvom duhu. (Eliot 1978: 119)

Slobodan Blagojević u svome eseju "Mak Dizdar i bogumilstvo" (1986) objašnjava poetsku viziju bogumilstva u poeziji Maka Dizdara, koja se obraća prošlosti ne kroz idolopoklonstvo i povinovanje nekoj neupitnoj tradiciji, već kao trenutak napregnut 'pun života sada'. On citira Makovu izjavu:

> „Satima sam stajao pred stećcima nekropola ove zemlje, smještenim pod noge prastarih šuma. Sa kamenih gromada ulazili su u mene raznoliki simboli sunca, isprepletenog bilja i ispruženih ljudskih ruku. (…) U pohode mi tada dolazi spavač ispod kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju mi se da bi njegov nemušti jezik postao zvučan. U njemu prepoznajem sebe… " (prema Blagojević 1986: 181)

Dakle, 'kameni spavač' mu se obraća, a on nije onaj umrli što prijeti, koji traži da mu se povinuješ. U njemu se ne otjelotvoruje 'kult smrti' koji počiva na osveti, na traženju vlastite ili, pak, tuđe žrtve, već Mak u njemu prepoznaje sebe i to u punini sadašnjosti, u punini jednog trena! Ta punina sadašnjeg trenutka, kao i „prozirnost samoga bića pred samim sobom" (Blagojević 1986: 173) upravo se osjeća kroz tijelo. Blagojević dalje navodi:

> „Taj bogumil, nadalje, ne pita se, u duhu kasnijih kršćanskih objavljenja o 'kraljevstvu nebeskom', kad će ono sanjano 'nebo' da se 'približi i vrati'. On u duhu prvih kršćanskih gnostika, ili budističke anti-ontologije, cijelo povijesno pitanje 'kraljevstva nebeskog' vraća na 'tijelo', kao simbol i realnost one psihofiziološkoduhovne stanice egzistencije unutar koje prebiva izvor i suština cjelokupne Stvarnosti. Taj bogumil je u saglasju sa Agripom von Nettesheimom koji kaže: 'U nama prebiva, ne u hadu, niti na zvjezdanome nebu, Duh što sve to sačinjava živeći u nama', On ćuti isto, ali u prisutnoj egzistencijskoj 'gorčini' tijela, on traži uvid u mogućnost da se onaj Agripin 'Duh' i povijesno otjelotvori u tijelu kao djelu.
>
> *U tom kolu bola ni potonji ni prvi*
> *Igrište si strvi i ročište crvi*
> *Zalijepljen od tijela greb za sebe djela*
> *Kad će tijelo samo da*
> *Postane djelo?*
> (Peto)
>
> Samo tijelo, najsitniji njegov segment, harmoniziran s vlastitim izvorom (Agripinim 'Duhom'), daće, ostvarenjem sebe kao djela, povijesni odgovor o onom ljudskom 'Raju' za kojim uzaludno i pogrešno čeznemo. Jer 'Raj' je već tu, 'cartsvo slobode', 'kraljevstvo nebesko', nirvana već su tu, treba se samo osloboditi onog pitanja 'Potonji' il'/Prvi' i dozvoliti da biće samo sebi odgovara vlastitom egzistencijom, bez metafizičkih posrednika." (1986: 183-184)

Iz ove vizure mogla bi se objasniti i Krležina blagonaklost ka stećku u kojem 'biće samo sebi odgovara vlastitom egzistencijom bez metafizičkih posrednika', jer Krleža se opirao, u savremenom kontekstu, nacionalističkoj ideji koja je tretirala tradiciju kao tijelo umrlog pretka, kojem se treba vratiti i koje kroz narodno pamćenje treba uskrsnuti. Isto tako, opirao se dogmatskom staljinizmu koji je u ime budućnosti i 'novog čovjeka' nastojao da žrtvuje stvarnog čovjeka. U svim tim kategorijama metafizička esencija dominira nad stvarnom ljudskom egzistencijom.

Njegova vizija umjetničke slobode je da ne služi nikakvim uzvišenim ciljevima, pa bili oni ucrtani u svetoj nacionalnoj prošlosti, kao Platonova vječna ideja koja postoji prije samoga svijeta ili, pak, u budućnosti, kao utopijski cilj komunističkog besklasnog društva. Za njega čovjek nije sredstvo za realizaciju nekog cilja. Stoga, on ne treba da ponizno kleči pred Bogom, Carstvom, Državom, Autoritetom, Idejom, makar, oni posjedovali izraz apsolutnog dobra i predstavljali se kao mesijansko izbavljenje za čitavo čovječanstvo!

Misao vodilja za Krležu je da čovjek može promijeniti svoj život samo ako prihvati sebe, svoju sadašnjost, svoju trenutnu poziciju, u kojoj jeste uslovljen tradicijom i strukturama moći, ali neće sebe slijepo žrtvovati u ime neke apstraktne ideje, u ime Boga, ili u ime apsolutne slobode postati apsolutni sluga. A prihvatanje samoga sebe nužno mora da ima nečega heretičkog, kritičkog spram postojećeg stanja, nečega što se opire klasificiranoj shemi, a umjetnost na stećcima, iako u se u njoj prepliću mnogi uticaji, ipak je heretička, jer na svoj način originalan artikulira vjersku i umjetničku poruku, koja se po mnogim segmentima, iako se može smatrati dijelom evropske civilizacije, ujedno, i razlikuje od nje. Tako se kroz likovni izraz na stećcima Krleža obračunao s inkvizicijskom moći koja nastoji da ovlada svijetom, a koja se u devetnaestom i dvadesetom vijeku transformirala u imperijalizam, koji je krstaške ratove zamijenio kolonijalnim osvajanjima.

PREMA ZAKLJUČCIMA

Zahvaljujući razlikama koje smo navodili u tekstu mnogi smatraju da je umjetnost stećaka izraz bogumilske, manihejske religije. Zastupnik teze da se na stećcima nazire bogumilska simbolika je Aleksandar Solovjev. Njegovo učenje Aloj Benac je sistematizirao u niz teza:

> „ – Solovjev kaže da su česti znaci polumjeseca i zvijezda na stećcima posljedica ezoteričnog učenja bogumilske crkve, po kojem su sunce i mjesec nebeske lađe 'obitavalište pravednih duša

pred odlazak u raj'. Ovo staro manihejsko i pavlićansko učenje našlo je dubok korijen među bosanskim bogumilima, pa su ga oni tako nametljivo očitovali na svojim nadgrobnim spomenicima.

– Bogumili su, kao i katari i neomanihejci, prezirali realističko raspelo, no oni su poštovali sam znak krsta i to u tri oblika: a) u antropomorfnom i teomorfnom obliku, b) kao ravnokraki grčki krst, c) kao krst svjetlosti, odnosno krst u sunčanom krugu. Teomorfni krst simboliše samoga Isusa Krsta 'koji je, raširivši ruke i načinivši time znak krsta pobijedio smrt'. Krst je i Sunce, koje će poslije Strašnog suda 'sijati u veke vekova'.

– Jelen na bosanskim spomenicima ne označava, po mišljenju Solovjeva, samo konzumiranje mesa, nego ima duboko simbolično značenje. To će vjerovatno biti simbol pravedne duše i onda je sasvim prirodno da jelena tako mnogo srećemo na našim spomenicima. Gledajući stvari u tom svijetlu, lov na jelene može da simboliše čovječju dušu 'napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova (lovačkih pasa)'.

– Zahvaljujući psaltiru, koji su bogumili tako često čitali, motiv štita je u velikom broju ušao među ukrase na stećcima, jer sam Gospod je 'snaga i štit moj'.

– Kolo je sakralni motiv u bogumilskoj zemlji, a čovjek sa raširenim rukama 'označava pokojnika koji se, načinivši krst, tim gestom približava Isusu Krstu'." (1967: 18-19)

Međutim, Benac, uzimajući u obzir niz „iznesenih fakata i logično komponovanih zaključaka o bogumilsko-manihejskom karakteru stećaka" (1967: 19), smatra da se treba imati u vidu i druge elemente koji upućuju da se u njima naziru i evropski uticaji. Tako, naprimjer, „(u)ticaj romanike na formiranje nadgrobnih sarkofaga sa arkadnim stupovima" (Benac 1967: 21) je očit. „Prikazi lova, turnira ili kola zapravo su tipični motivi za zapadnoevropsku umjetnost kasnijeg srednjeg vijeka. To su motivi koje tako rado slikaju talijanski majstori renesanse na svojim platnima" (Benac 1967: 21). Benac je zapazio da prikazi na stećcima odišu nekom srednjovjekovnom veselošću, nasuprot predrasudi da je srednji vijek mračan, apokaliptičan i krvav. Ali problem je u tome što je jedna od osobenosti srednjeg vijeka i dijabolični prikaz života, kojeg uistinu nema na stećcima.

Kao što smo naveli na početku teksta, postoje dva ugla gledanja na pojavu stećaka: jedan, da oni predstavljaju bogumilsku religiju koja se kao heretička opire konvencijama evropskog hrišćanstva srednjeg vijeka; a drugi da se na njima prepoznaju sva ikonološka svojstva koja su prisutna i u evropskoj tradiciji, zapravo, da se ne radi o bogumilima niti Crkvi bosanskoj, te da se ništa toliko originalnog i različitog nije izraženo na umjetnosti stećaka. Lovrenović kaže, pozivajući se na Alojza Benca, da „stećak nije nikakva originalna tvorevina bosanskog i humskog

srednjovjekovnog podneblja, nego prilagođena i masovno korištena forma nadgrobnog spomenika jedne epohe" (2013: 72).

Ali na njegovu tezu možemo postaviti pitanje: zašto nečega nema u ikonološkom predstavljanju stećaka, a ima ga u hrišćansko-evropskoj civilizaciji? I zašto se nešto u 'procesu prilagođavanja' kombiniralo i selekcioniralo na originalan način, koji ipak ne možemo pronaći u ostatku Evrope? Mislim da se tu ne radi samo u 'zapuštenosti' ili pak 'neznanju' bosanskih klesara, već se upravo kroz neprihvaćanje određenih motiva izrazio vjerski, a, možemo reći, i politički stav onih koji su sahranjivani pod stećcima. Činjenica da su se pod stećcima sahranjivali i oni koji ne pripadaju Crkvi bosanskoj: katolici, pravoslavci, pa i muslimani, ne znači da su stećci samo izraz uticaja drugih civilizacija i vjera, već da, i pored toga što u raznolikom likovnom predstavljanju postoji izvjestan uticaj religija i kultura, postoji nešto autentično, neponovljivo, heretičko u likovnom izrazu na stećcima, a koje možemo nazvati, kako je to rekla Wenzel, bosanski stil.

Kada je Krleža govorio o stećcima i bogumilima, on ih sigurno nije razumijevao kao neku samozatvorenu sektu, niti je u njima prepoznao 'zlatno doba prošlosti' kojem se u ime nacionalnog mita treba vratiti. Prepoznavši u bogumilima vedrinu, životnost, on ih nije razumijevao kao otpadnike koji su se otrgli od civilizacije i koji grade neki svoj paralelni, sektaški svijet.

Rudolf Kutzli za bogumile kaže: „Bogumil svijet vidi kao pozornicu borbe između svjetlosti i tame. On poznaje svoje mogućnosti i zadatak da se bori protiv zla i za dobro, za klice svjetlosti, iako prevazilaženje i spasenje tame snagom ljubavi vidi kao još viši, kao istinski zadatak perfectusa" (2019: 196). Na drugom mjestu, citirajući Rudolfa Steinera, navodi njegov stav o Maniju, začetniku dualističkog manihejstva, koje se, prema njegovom shvatanju, utkalo u bosansku bogumilsku vjeru: „U manihejskom smislu, biće zla jeste nepravovremeno dobro (...) U manihejskom smislu, zadatak prema zlu jeste njegovo pretvaranje u dobro" (prema Kutzli 2019: 132). Ta teza da zlo ne treba posmatrati kao apsolutnu suprotnost, kao nečastivu radnju, kojom treba prijetiti radi kažnjavanja, Krleži je bliska. Kada govorimo o zlu, pa bilo ono individualno ili kolektivno, treba ga prepoznati u samome sebi, osvijetliti ga i preobraziti ga u kreativni i stvaralački proces, koji se profilira kroz otvaranje, povezivanje, kretanje ka naprijed.

Mada smo već istakli na početku teksta da je Kreža za bogumile rekao da su i kroz predstavu 'svemira kao đavolske kreacije' bili dio neke iracionalne fantazije srednjega vijeka, on je u likovnim motivima na stećcima prepoznao princip otvaranja, povezivanja, a koji se opire modernoj nacionalnoj mitskoj svijesti koja počiva, na-

primjer, na Kosovskom mitu, i na mitu o izgubljenom srednjovjekovnom carstvu, kao što je Dušanovo! Njihovu heretičnost nije razumio samo u savremenom kontekstu kao princip borbe protiv istočnog ili zapadnog imperijalizma – kapitalizma oličenog u NATO savezu i državnog kapitalizma oličenog u Varšavskom bloku – već i kao princip dekonstrukcije nacionalne samoisključivosti, koja se naročito razvila u srpskoj i hrvatskoj buržoaskoj svijesti. Stoga, on u Bosni vidi čudo u kojem se reflektira nastojanje naših naroda da budu svoji, da sami o sebi odlučuju, da budu slobodni, a da pritom ne zapadnu u samoisključivi zatvoreni identitet. A ta će se 'heretičnost' reflektirati i u Titovoj politici, kada je razvijao pokret nesvrstanih, koji počiva na principima borbe protiv kolonijalizma, a koji je 'bosanska crkva', za Krležu, oličavala. I za kraj bih citirao teze Macieja Czerwinskog koji za Krležu rekao:

> „Nakon 1948. do izražaja dolazi još jedna korekcija u predodžbama rata. Zbog Titova sukoba sa Sovjetskim Savezom bio je potreban novi ideologem koji bi, s jedne strane, sačuvao herojsku matricu, a s druge istaknuo borbu komunista kao pokušaj pomirenja Istoka i Zapada. Time se herojski ideologem koji se oslanja na hajdučku tradiciju, polako zamjenjivao bogumilskim ideologemom, a službena konceptualizacija Jugoslavije bila je sve manje militaristička (hajdučka), a sve više heretička. Idejni začetnik tog ideologema (...) je Miroslav Krleža, koji će bogumile nazvati pretečama socijalizma koji su 'negacija feudalne organizacije društva' (Goldstein). Bogumili su za Krležu 'anticipirali jugoslavensku suverenost i poseban put u socijalizam, drugačiji od onog za koji se zalagala Moskva' (Zimmermann). O tome je Krleža pisao već prije – u važnom članku Hrvatska književna laž (1919.) Na taj će način Bosna postati službeni brend Jugoslavije u kojem će se stopiti dvije naizgled suprotstavljene tendencije: srpski heroizam i hrvatski pacifizam; ujednačen pod okriljem bosanskih heretika (...). Takav sinkretizam reafirmirat će Bosnu kao most koji povezuje različite tradicije. Organizacija Olimpijskih igara u Sarajevu 1984. godine vrhunac je te evolucije: od nepismenih zagorskih seljaka, preko srpskih hajduka do svjesnih i miroljubivih pacifista koji unatoč militantnom ekspanzionizmu Istoka i Zapada znaju povezati oprečne tradicije, a ujedno biti izvan njih. To je središnji okvir za Jugoslovenski treći put. To je okvir za politiku nesvrstanih." (2018: 18)

LITERATURA:

1. Badurina, Anđelko (2000), *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
2. Benac, Alojz (1967) *Stećci*, Izdavački zavod "Jugoslavija", Beograd
3. Bešlagić, Šefik (1982), *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo
4. Biers, William (1996), *The Archaeology of Greece*, Cornell University Press, Ithaca & London
5. Bihalji-Merin, Oto (1962), *Stećci*, Izdavački zavod "Jugoslavija", Beograd
6. Bihalji-Merin, Oto (1972), *Naivna umjetnost svijeta*, Mladost, Zagreb
7. Blagojević, Slobodan (1986), *Poezija, mistika, povijest*, Svjetlost, Sarajevo
8. Buturović, Amila (2018), *Kameni govornik: Stećci, prostor i identitet u poeziji Maka Dizdara*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske ″Preporod″, Zagreb
9. Cvitković, Ivan (1982), *Krleža o religiji*, Oslobođenje, Sarajevo
10. Czerwinski, Maciej (2018), *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
11. Čengić, Enes (1986), *S Krležom iz dana u dan. U sjeni smrti*, Globus, Zagreb
12. Dizdar, Mak (1981a), *Kameni spavač / Osvojena tajna*, Svjetlost, Sarajevo
13. Dizdar, Mak (1981b), *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo
14. Dizdar, Gorčin (2020), ″Ikonografska analiza motiva križa na stećcima″, *Hercegovina*: *Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 6, 123-138.
15. Dvořák, Max (1999), *Bečka škola povijesti umjetnosti – Idealizam i naturalizam u gotičkoj skulpturi i slikarstvu*, Barbat, Zagreb
16. Džaja, Srećko (1992), *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo
17. Eco, Umberto (2001), *Estetički problem u Tome Akvinskog*, Globus, Zagreb
18. Eliot, Thomas Stearns (1979), *Izabrane pesme*, BIGZ, Beograd
19. Gombrich, Ernest (1984), *Umjetnost i iluzija, Psihologija slikovnog predstavljanja*, Nolit, Beograd
20. Filipović, Muhamed (2006), *Historija bosanske duhovnosti*, Svjetlost, Sarajevo
21. Filipović, Muhamed (2023), ″Anatomija genocida nad Bogumilima″, https://www.youtube.com/watch?v=Rd-rZvr5UPA na dan 09. 05. 2023.
22. Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1986), *Estetika III*, BIGZ, Beograd
23. Huizinga, Johan (1964), *Jesen srednjeg vijeka*, Matica hrvatska, Zagreb
24. Ivančević, Radovan (1996), *Perspektive*, Školska knjiga, Zagreb

25. Krleža, Miroslav (1979a), *Kalendar jedne parlamentarne komedije*, Oslobođenje, Sarajevo
26. Krleža Miroslav (1979b), *O Erazmu Rotterdamskom*, Oslobođenje, Sarajevo
27. Krleža, Miroslav (1979c), *Deset krvavih godina*, Svjetlost, Sarajevo
28. Krleža, Miroslav (1971), *Podravski motivi Krste Hegedušića*, Liber, Zagreb
29. Krleža, Miroslav (1988), *Svjedočanstva vremena*, Oslobođenje, Sarajevo
30. Krleža, Miroslav (1982a), *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, Oslobođenje, Sarajevo
31. Krleža, Miroslav (1982b), *Hrvatski bog Mars*, Oslobođenje, Sarajevo
32. Krleža, Miroslav (2009), ″Krleža o stećcima (1)″, https://makdizdar.ba/?p=517 na dan 04. 06. 2023.
33. Kutzli, Rudolf (2019), *Bogumuli: Historija, umjetnost, kultura*, Buybook - Dobra knjiga, Sarajevo
34. Le Goff, Jacques (2007), *Il corpo nel Medioevo*, Laterza, Bari
35. Lovrenović, Dubravko (2013), *Stećci*, Naklada Ljevak, Zagreb
36. Lévy-Bruh, Lucien (2023), *The 'Soul' of the Primitive*, Routledge, London
37. Mazrak, Ema (2021), ″Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: Analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta″, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, 7, 7-49.
38. Musabegović, Sadudin (1999), *Karta i teritorija*, Mala biblioteka biblioteka Dijalog, Sarajevo
39. Musabegović, Senadin (2009) *Rat – konstitucija totalitarnog tijela*, Svjetlost, Sarajevo
40. Musabegović, Senadin (2019), *Umiruće tijelo politike*, Buybook, Sarajevo
41. Nietzsche, Friedrich (1986), *Genealogija morala*, Grafos, Beograd
42. Otto, Rudolf (2006) *Sveto. O iracionalnom u ideji božanskog i njezinu odnosu spram racionalnog*, Scarabeus, Zagreb
43. Panofsky, Erwin (1997) *Idea*, *Prilog istoriji pojma starije teorije umetnosti.* Samostalno izdanje Bogovađa
44. Panofsky, Erwin (1975) *Ikonološke studije*, Nolit, Beograd:
45. Pelc, Milan (1995), *Ideal, forma, simbol: povijesnoumjetničke teorije Winckelmanna, Wölfflina i Warburga*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb
46. Severino, Emanuele (2018) *Tecnica, Morte, Gioia;* https://www.google.com/search?q=severino+Emanuelle+2018+techina%2C+morte&rlz=1C1G, na dan 03. 05. 2023.
47. Šamić, Jasna (2019), ″Mit o bogumilima″, *Behar*, br. 149-150.

48. Uspenski, Boris (1979), *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Nolit, Beograd
49. Venturi, Lionello (1952), *Od Giotta do Chagala*, Mladost, Zagreb
50. Wenzel, Marian (1999), *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
51. Wenzel, Marian (1965), *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo
52. Winckelmann, Johann Joachim (1996), *Istorija drevne umjetnosti*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
53. Wölfflin, Heinrich (1998), *Temeljni pojmovi povijesti umjetnosti: Problem razvoja stila u novijoj umjetnosti*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

PRESENT-DAY IMPORTANCE OF KRLEŽA'S INTERPRETATION OF ARTISTIC MOTIFS ON BOSNIAN MEDIEVAL TOMBSTONES

Summary:

The present text provides an analysis of Krleža's deliberations on medieval Bosnian art, which are most evidently reflected in his views about the tombstones – the stećci. Back in the 1950s, following Tito's split with Stalin, Miroslav Krleža organized an exhibition in Paris, France, themed "Medieval Art of Yugoslav Peoples", placing the tombstones in the center of attention. The reason for this lies in the fact that, in their appearance as monuments, he recognized the heretic efforts of the Bosnian Church, which was persecuted in the Middle Ages by Western Catholicism and Eastern Orthodox Christianity. Similarly, Tito's Yugoslavia expressed its heretic character by standing up against the Western capitalist bloc – NATO, as well as Stalin's dogmatism – the Warsaw Pact. The reason for the persecution of the members of the Bosnian Church back in the day was religious, whereas in the 1950s when Yugoslavia was fighting for its independent road towards further building socialism, the split was purely ideological. When the Berlin Wall fell and Yugoslavia was crushed by aggressive nationalist politics, many intellectuals found Krleža's observations on the importance of the Bosnian medieval tombstones an expression of naïve romanticism, or an ideological construction hiding Tito's absolute power, and his thirst for power and ethnic balancing. This text attempts to reaffirm Krleža's deliberations on the tombstones, which, the author of these lines believes have not at all lost their importance, nor do they merely represent "an idealized past".

Key words: Krleža; Bosnian medieval tombstone (stećak); Bosnian Church; bogomils; Yugoslavia

Adresa autora
Author's address

Senadin Musabegović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
senomusa@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.173

UDK 316.334.56:75.046“15“

Primljeno: 18. 03. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Džana Mehmedović

PROLIFERACIJA MOTIVA IZGONA TRGOVACA IZ HRAMA U SLIKARSTVU 16. STOLJEĆA: URBANOSOCIOLOŠKI KONTEKST

U radu se nastoji ispitati urbanosociološki kontekst značajne proliferacije motiva izgona trgovaca iz Hrama u slikarstvu od 16. stoljeća. Uvriježene interpretacije ove pojave ističu isključivo kontekst protureformacije, odnosno katoličke obnove, smatrajući motiv simbolom odbacivanja protestantske dogme ili borbe Katoličke crkve protiv demoralizacije u vlastitim redovima. Taj kontekst neprikosnoveno je značajan, no upravo se kao jedan od njegovih aspekata, vrijedan ispitivanja, nameću i izvjesni socioekonomski procesi što obilježavaju 16. stoljeće, poput povoja protokapitalizma u Italiji, ustanovljavanja cjelogodišnje trgovine u gradu i pojave nove, ekonomski i politički dominantne klase bankara i trgovaca. Francuski sociolog Henri Lefebvre smatrao je 16. stoljeće prijelomnom točkom u razvoju grada i ukazao na vezu između ove biblijske priče i zazora od restrukturiranja urbanih oblika usljed tih promjena. Na tragu njegovih teza o proizvodnji prostora, promatrat ćemo ovu pojavu uzimajući u obzir dvojaku ulogu Crkve u kretanjima priječenja i potjecaja tih procesa što, proizvodeći novu vrstu prostora, remete ravnotežu koja je osiguravala njezinu materijalnu i simboličku moć.

Ključne riječi: 16. stoljeće; slikarstvo; renesansa; izgon trgovaca iz Hrama; urbana sociologija

1. UVOD

Prikaz novozavjetne priče o Kristovu napadu na trgovce i mjenjače novca u Hramu[1.] javlja se u kršćanskoj umjetnosti još od ranog srednjeg vijeka,[2.] no do sredine 16. stoljeća se uglavnom pojavljuje rijetko i ne samostalno, već kao dio ciklusa koji prikazuje Kristov život.[3.] Među slikarima koji su od tada ponudili obradu ovog motiva,[4.] većina autora ističe El Grecov doprinos, koji čini najmanje šest slika slične kompozicije (Casper 2014: 97),[5.] nastalih uglavnom u drugoj polovici 16. stoljeća.[6.] Stoga se, kad je riječ o ovom motivu, najveća pažnja pridaje njegovim slikama. Budući da pokret protureformacije, odnosno katoličke obnove, čiji povod je najvećim dijelom bila potreba da se odgovori na protestantsku reformaciju, također djeluje u ovom periodu, značajna proliferacija ovog motiva smješta se, u navedenoj literaturi, isključivo u kontekst protureformacije. Ona se interpretira kao simbol odbacivanja Lutherove dogme ili simbol borbe Crkve protiv demoralizacije u vlastitim redovima. El Greco je doživljen kao "slikar protureformacije" (Locker 2019: 9) i jedan od prvih koji uviđaju značaj ove teme za novi stav Crkve protiv protestantskog pokreta, a slike koje prikazuju izgon pripisane su njegovom nastojanju da prigrli zahtjeve Tridentskog sabora (Casper 2014) za uzornošću (*decorum*) umjetnosti. Budući da se proces protureformacije ili katoličke obnove povijesno blisko poklapa s ovom pojavom, iznesena interpretacija nije

1. Izgon trgovaca iz Hrama ili čišćenje Hrama opisano je na sličan način u sva četiri kanonska evanđelja (Marko 11: 15-19; Ivan 2: 13-16; Luka 19: 45-48; Matej 21: 12-14). Na praznik Pesah, Krist sa svojim učenicima ulazi u hramsko dvorište namijenjeno trgovini, pretura stolove trgovaca i mjenjača novca, a potom ih bičem protjeruje iz Hrama.
2. Kao rane primjere iz 6. stoljeća Louis Réau (1957: 403) navodi prikaze teme u iluminiranom manuskriptu Evanđelistara iz Rossana (*Codex purpureus Rossanensis*) i na stubovima ciborija bazilike Svetog Marka u Veneciji.
3. Kratak pregled ikonografske teme i izbor umjetničkih djela između 6. i 18. stoljeća nudi Louis Réau (1957). Popis likovnih obrada motiva izgona trgovaca iz Hrama u sklopu ciklusa Kristova života navodi i Richard G. Mann u svom prikazu španjolskog slikarstva od 15. do 19. stoljeća (1990: 71). Tim prikazima pripadaju, između ostalog, znana Giottova freska iz ciklusa u kapeli Scrovegni (14. st.) i jedan od Ghibertijevih panela na sjevernim vratima baptisterija u Firenci (15. st.).
4. Među mnogima, to su bili: Bonifacio Veronese, Marcello Venusti, Johannes Stradanus, Jacopo i Francesco Bassano, Jan Sanders van Hemessen i Allesandro Alloriu 16. stoljeću; Giovanni Benedetto Castaglione, Guercino, Bernardino Mei, Scarsellino, Aniello Falcone, Bernardo Cavallino, Jacob Jordaens, Caravaggio (Cecco), Luca Giordano, Valentin de Boulogne i Rembrandt van Rijn u 17. stoljeću.
5. Kao svoje izvore za ovaj broj verzija Casper navodi: Finaldi, Gabriele (2003), „Antomía de una serie: Los cuadros de la Purificación del Templo'', u: José Alvarez Lopera (ur.), *El Greco,* 51-60, Galaxia Gutenberg/Círculo De Lectores, Barcelona; Harris, Enriqueta (1943), *El Greco: The Purification of the Temple,* Lund Humphries, London
6. Sačuvano ih je pet: Frick Collection, New York (ca. 1600); National Gallery, London (ca. 1600); National Gallery of Art, Washington (vjerovatno prije 1570); Minneapolis Institute of Art, Minneapolis (ca. 1570-75); crkva San Ginés, Madrid (nakon 1610)

bez osnova, no ovdje se radije ukazuje na postojanje još jednog značajnog aspekta protureformacijskog konteksta, čije izučavanje može biti plodonosno. Prva cjelina teksta ukratko će izložiti doprinose ovoj uobičajenoj percepciji iz dostupne literature.

Sociolog Henri Lefebvre u knjizi *Urbana revolucija* (1974) kratkom opaskom ukazuje na vezu između ove biblijske priče i pojave trgovačkog grada. Razvojni put grada, prema njemu, obilježava nekoliko prijelomnih točaka, od kojih kao izuzetno značajnu izdvaja promjenu što se odvija tijekom 16. stoljeća, koju odlikuje prijelaz iz prostora još uvijek *političkog* u prostor *trgovačkog* grada (1974: 18). Taj prijelaz obilježen je razvojem cjelogodišnje trgovine, koju smatra pokazateljem naglog napretka procesa integracije robe sa gradom, što znači da trgovačka razmjena postaje *osnovna* gradska funkcija (Ibid. 19). Urbani oblik političkog grada tad se, smatra Lefebvre,''osjeća ugroženim'' (Ibid. 18). Mnoštvo autora razmatra period poznog srednjeg vijeka, renesanse i baroka upravo kroz prizmu urbanizacije i razvoja nove socioekonomske strukture. Tako se za zaključak, na koji nas navodi Lefebvreova opaska, da je za ovu pojavu značajan i ovaj kompleksan urbanosociološki kontekst, nalazi čvrsta osnova u literaturi koja će biti iznesena u drugoj cjelini teksta.

Naposlijetku, zaključak da uobičajena interpretacija ove pojave nije netočna, već tek nedovoljno slojevita, bit će potkrijepljen navodima iz literature koja pokazuje specifičnu poziciju koju u ovim procesima zauzima Katolička crkva (u postreformacijskom periodu čest naručitelj umjetnosti te, vjerojatno, naručitelj i mnogih prikaza ove teme), a osobito njezin odnos prema razvoju novog urbanog prostora, što se odvija uporedo s njima, o njima ovisi, te ih nadalje omogućuje. Prikazi izgona trgovaca iz Hrama pokazat će se u zaključku kao dio diskursa koji, na izvjestan način, potvrđuje dvojaku ulogu Crkve u procesima razvoja protokapitalističkog ekonomskog sustava i onoga što Lefebvre naziva "apstraktnim prostorom'', koji prodire u urbani oblik zajedno s razvojem trgovačkog grada. Kao institucija što djeluje u javnom urbanom prostoru, ona teži zadržati materijalnu moć i povlastice koje joj ovaj razvoj pruža i istodobno ga, naizgled, priječiti kroz prakse poput zauzimanja centralnih točaka u gradovima ili posvećivanja simboličkom i praktičnom "čišćenju'' demoraliziranih gradova (odnosno onih u kojima se, u najvećoj mjeri, razvija trgovina robom i novcem, a nova ekonomska klasa ima značajnu političku moć), kako bi zadržala simboličku moć.

Ovaj tekst neće razmatrati pojedina umjetnička djela, već samu činjenicu naglog[7] porasta broja likovnih obrada ove teme od 16. stoljeća, imajući u vidu da njezina popularnost ne jenjava ni u stoljeću što slijedi. Tako se ona "u širokim potezima'' povezuje

7. Djela s motivom izgona trgovaca iz Hrama se, uvjetno rečeno, "naglo" javljaju u 16. i 17. stoljeću – time se misli na znatno povećanje njihova broja u odnosu na dugi period između 6. i 16. stoljeća, na koje ukazuju i već navedeni popisi likovnih obrada ovog motiva kod R. G. Manna i L. Réaua.

s kompleksnim procesima promjene uloge i značaja institucije Crkve i materijalne/simboličke promjene urbanih oblika u 16. stoljeću, koji se mogu podvesti pod generalne kretnje između zapreke i poticaja razvoja novih socioekonomskih struktura, odnosno prostora koje one proizvode. Između pojave i njezina konteksta, ipak, ne postoji direktna uzročno-posljedična veza, a cilj ovog teksta nije potraga za "pravim" simbolizmom ove teme u datom razdoblju,[8] već je to radije skroman doprinos i uputa na dalje i dublje istraživanje složenih odnosa između umjetnosti i urbanog fenomena kroz povijest.

2. PERCEPCIJA UČESTALE POJAVE MOTIVA IZGONA OD 16. STOLJEĆA

Kako je već napomenuto, tema izgona trgovaca iz Hrama smatra se osobito značajnom u kontekstu protureformacije ili katoličke obnove. Čini se da to shvaćanje ima zahvaliti pažnji posvećenoj El Grecovoj obradi teme, objašnjivoj neobično velikim brojem verzija koje se daju pripisati ovom umjetniku.[9] William Jordan (1982) ističe značaj njegove cjeloživotne posvećenosti ovoj temi i jedan je od autora koji smatraju da su El Grecovi suvremenici vidjeli taj prikaz kao paralelu za način na koji je Crkva u datom periodu težila ka "očišćenju" od hereze, odnosno protestantske dogme. El Greco je shvaćen kao jedan od umjetnika što su djelovali „na čelu Tridentske reforme", a „na kršćanske teme primjenjivali novu protureformističku teologiju" (Burke 2019: 56).[10] Prva učestala interpretacija, dakle, naglašava simboličku paralelu između izgona trgovaca i izgona protestantske hereze. Prema Richardu G. Mannu (1990), ova tema obilježavala je i napore da se suspregnu svećeničke zlouporabe crkvenih povlastica radi stjecanja novčane dobiti. Andrew R. Casper (2014) također smatra da je to bio simbol borbenog stava koji Crkva zauzima u eradikaciji korupcije u vlastitoj praksi. Druga interpretacija temelji se, dakle, na shvaćanju da je prikaz izgona imao ukazati na unutarnje probleme Crkve koje je Tridentski sabor uzeo u razmatranje, poput zlouporabe indulgencija.

Obje interpretacije očito se zasnivaju na stajalištu da su predstavnici Katoličke

8. Budući da ovaj pristup direktno prati Lefebvreove stavove o odnosu umjetnosti, društva i svakidašnjeg života, navest ćemo ovu izjavu iz njegova poznatog intervjua u časopisu *EPD: Society and Space:* „There have been interminable discussions about economic conditions ... it's as ifyou said "Goethe had to eat every day in order towrite Faust". Really, where doesthat get you? The conditions are of incredible complexity and subtlety, the moreso as you try to grasp them more closely. The conditions which lead to theproduction of a poem, a sonata, areextremely difficult to grasp, so that to reducethem to economic circumstances is terribly gross" (Lefebvre 1987: 31).

9. Kad se u literaturi spominje sam porast popularnosti ovog motiva, to je obično kratka opaska o kontekstu El Grecova rada, iako je, kako je već navedeno, poznato mnoštvo obrada drugih slikara u 16. i 17. stoljeću.

10. "El Greco quickly became a leader in applying the new Counter-Reformation theology to Christian subjects."

crkve bili i uobičajeni naručitelji prikaza ove teme.[11] Poznato je da se između 1555. i 1585. godine ovaj motiv nalazio na papinskim medaljama – papa Pavle IV prvi je od njih dao da se načini jedna takva medalja, a upravo on je, znakovito, zabranio prošnju u crkvenom prostoru (Wethey 1962). U slučaju El Grecova rada, poznata je njegova veza s teološkim krugovima oko nadbiskupije u Toledu tijekom 1580-ih, a njegovi naručitelji u Italiji i Španiji bili su, većinski, predstavnici Katoličke crkve (Davies 1984; Burke 2019). S obzirom na to, Mannova i Casperova paralela ima izvjesnu osnovu.

Tridentski sabor bio je jednim dijelom posvećen i uredbama o religioznoj umjetnosti, od kojih neke nalažu da prikazi svetih osoba djeluju poučno i učvršćuju doktrine u vjernicima (Schroeder 1960: 216).[12] Peter Burke (2014) kao naročit slučaj didaktičke funkcije umjetnosti razmatra jednoznačno predstavljanje izvjesnih tema – to jest, umjetnost shvaćenu kao sredstvo propagande i uvjeravanja. Takva uporaba umjetničkih medija u Crkvi, za koju on tvrdi da postaje značajnija i više samosvjesna u 16. stoljeću (Ibid. 147), u slučaju motiva izgona ipak se ne može svesti isključivo na borbu protiv protestantske dogme. Protestantska reformacija prva je reagirala na problem prodaje indulgencija. Štoviše, Lutherove teze nisu tek osuđivale zlouporabu, već sam koncept trgovine oprostima, pa bi ovaj motiv simbolizirao radije Lutherovu, a ne katoličku osudu te prakse. Dok protestantizam time simbolički „istjeruje trgovce iz hrama", odbacujući mogućnost akumulacije profita u Crkvi, prigovori Tridentskog sabora vezani za prodaju indulgencija ne ukidaju praksu, već joj nameću tek izvjesna ograničenja, dovoljna da opravdaju njezino daljnje upražnjavanje.

Ukoliko se uzme u obzir odnos između poslijetridentskog propagiranja težnje ka duhovnoj obnovi, odnosno povratku korijenima kršćanstva s jedne strane i praktičnog

11. Sanja Cvetnić (2007) navodi kako je Karlo Boromejski, milanski kardinal i izuzetno utjecajan traktatista nakon Tridentskog sabora, u smjernicama za izgradnju crkava oštro osudio korištenje crkvenog predvorja za svjetovne potrebe (37), što svakako ukazuje na to da se o ovoj biblijskoj temi raspravljalo po okončanju Tridentskog sabora. Autorica potom izdvaja i dva primjera prikaza ove teme u Hrvatskoj, čiji naručitelji su bili nadbiskup i pripadnici pavlinske crkve u Hrvatskoj, a koja iskazuju „istu poslijetridentsku volju da se očiste i tvarni prostor crkava i duhovni prostor Crkve" (38). Poznato je da je barem jedna od verzija koje je načinio El Greco, ona koja se čuva u crkvi San Ginés u Madridu, bila je poručena za potrebe Crkve. Naručitelji religiozne kršćanske umjetnosti u poslijetridentskom razdoblju i inače su u većini slučajeva bili predstavnici Katoličke crkve, što bi se podrobnim istraživanjem povijesnih izvora, poput ugovora o izradi, moglo sa sigurnošću i potvrditi za motiv izgona, no pretpostavka prisutna u većini navedene literature čini se opravdanom.

12. „Moreover, let the bishops diligently teach that by means of the stories of the mysteries of our redemption portrayed in paintings and other representations the people are instructed and confirmed in the articles of faith, which ought to be borne in mind and constantly reflected upon; also that great profit is derived from all holy images, not only because the people are thereby reminded of the benefits and gifts bestowed on them by Christ, but also because through the saints the miracles of God and salutary examples are set before the eyes of the faithful, so that they may give God thanks for those things, may fashion their own life and conduct in imitation of the saints and be moved to adore and love God and cultivate piety."

djelovanja institucije Crkve s druge strane, mnogobrojne predstave izgona ipak se pokazuju kao iznimna pojava u kontekstu poslijetridentske umjetnosti. Kako bi se probala ispitati njezina složenost, pažnja će biti usmjerena na uvjete i okolnosti koji bi mogli jednim dijelom ukloniti nedoumice što se prirodno javljaju ako se uvidi kontradikcija na koju je ovdje ukazano.

3. OSNOVE ZA ŠIRU INTERPRETACIJU: RENESANSNI GRAD IZMEĐU APSOLUTNOG I APSTRAKTNOG PROSTORA

Razmatrajući povijesni period što se uobičajeno naziva renesansom,[13] Peter Burke (2014) u svojoj studiji zauzima "srednju poziciju" između marksističke usmjerenosti na materijalne uvjete i autora što polaze od velikih ideja, radije nego svakidašnjeg života. On se, napominje, bavi društvenim utjecajima na umjetnost, ali kulturu shvaća kao nešto više od zbroja izraza ekonomskih i društvenih kretanja. Sličan pristup nalazimo i kod Henrija Lefebvrea, koji se u svojim tekstovima izričito suprotstavio posebice nekritičkom marksističkom pristupu. Premda se u prethodnoj cjelini nameće pitanje uzroka pojave koju razmatramo, iznimno je značajno zadržati ovu srednju poziciju, kako se ne bismo odali tome da svodimo umjetničko djelo tek na izraz prilika političke, ekonomske ili religijske svakidašnjice, ali ni velikih ideja za kojima se, navodno, upravljao svakidašnji život. Niti jedno niti drugo nije slučaj s temom izgona ili bilo kojom drugom temom u umjetnosti. Kako bilo, potrebno je razmotriti prilike te svakidašnjice, koje se nameću ne kao uvjet, već kao značajan kontekst.

Suštinski drugačija poimanja prostora i vremena, koja se začinju u srednjem vijeku i postaju pretežna tijekom razdoblja renesanse i baroka, prepoznaju mnogi. Mumford i Lefebvre smještaju "kritičnu točku" razvoja grada u Evropi u 16. stoljeće. Obojica smatraju da je pokazatelj te promjene u svakidašnjem životu lagano pomjeranje i, naposlijetku, iščeznuće granice koja razdvaja trgovinu od društvenog prostora grada. Mumford primjećuje da je ovaj proces lako uočljiv ukoliko se prati kretanje topografske pozicije novog "predgrađa" u kojem stanuju i rade trgovci. Još u 11. stoljeću, ta "četvrt" nalazila se zapravo izvan gradskih zidina, dok su palača i samostan zauzimali prostor gradske jezgre i djelovali iz nje. Zidine se oko 12. stoljeća proširuju

13. Lefebvre, Mumford i drugi nalaze da je ovaj termin problematičan, s obzirom na to da on podrazumijeva jedinstvo u zbroju umjetničkih, političkih i uopće svih društvenih pojava izvjesnog povijesnog perioda, otvarajući tako klopku simplifikacije, generalizacije i pretjerana širenja djelatnog polja pojma koji, u stvarnosti, služi kako bi se u današnjici objedinio izvjestan broj vremenski i prostorno ograničenih, fragmentiranih nastojanja što su se nekonzistentno javljala tijekom više stoljeća, ali nisu sačinjavala ni cjelokupnost, niti veliki dio svakidašnjeg života.

kako bi obuhvatile trgovačke četvrti, koje već tada, uz vladarsku i svećeničku četvrt, posjeduju značajniju ekonomsku i političku moć (Mumford 1961). Mumford ipak napominje kako je u srednjovjekovnom gradu još bila očuvana čvrsta ravnoteža između trgovaca, zemljoposjedničke vladajuće klase i Crkve. Do kraja srednjeg vijeka niti jedan od ovih elemenata nije bio dovoljno snažan da preuzme vlast nad drugima (Ibid. 252).

Pozni srednji vijek ipak je obilježen događajima koji su utjecali na snažan ekonomski razvoj gradova u Evropi, osobito u Italiji. Tijekom 14. stoljeća nastupile su neizbježne promjene usljed značajnijeg širenja Crne kuge u mediteranskoj regiji i početka malog ledenog doba, kao i dugog perioda ratova. Ono što nazivamo renesansom, smatra Jensen de Lamar (1992), period je značajno obilježen težnjom ka oporavku od ovih događaja i njihovih posljedica, ali i crkvene krize, uzrokovane općim stanjem očaja. Tijekom 15. i 16. stoljeća nastupa nagli razvoj trgovačkih metropola u Italiji,[14.] za koje se primjećuje da su "netipične" i "prerasle" već u srednjem vijeku (Mumford 1961: 261).

Intenzivne promjene urbanih oblika tijekom perioda renesanse temeljito razmatra Lefebvre uz pomoć teorije proizvodnje prostora. Prema toj teoriji, svaki način proizvodnje proizvodi sebi svojstven prostor (Lefebvre 1991: 31). Ta proizvodnja svakako obuhvaća ekonomiju i tehnologiju, ali najprije, prostor je "politički proizvod" (Ibid. 84). Svaka ideologija održava se proizvodeći prostor koji će jamčiti njezinu postojanost, te ju i sačinjava najprije diskurs o tom prostoru (Ibid. 54). Tako je i kršćanska ideologija u srednjem vijeku stvorila prostor koji je osiguravao njezino trajanje (Ibid. 44), a u prijelomnoj točki njegovo održavanje bilo je od najvećeg značaja.

Oko te kritične točke, primjećuje Lefebvre, prostor je istodobno bio proizvod značajne "duhovne razmjene" i "materijalne razmjene" (Ibid. 217). Razjašnjavajući ovu jedinstvenu povijesnu poziciju, autor rabi kategorije *apsolutnog* i *apstraktnog* prostora. "Apsolutni prostor" drevnih civilizacija nastaje posvećenjem i tabuiranjem određenih mjesta u prirodi i razvija se uporedo s pretvaranjem tih svetih ili prokletih toposa u hramove, palače i spomenike. On omeđuje svakidašnjicu brojnim religioznim i političkim zabranama. Razlikuje se od "apstraktnog prostora", odnosno reprezentacije prostora koja je karakteristična za kapitalistički način proizvodnje.[15.]

14. Burke (2014) napominje da je geografija znatno utjecala na prvobitni ekonomski razvoj toskanske regije i osta tka Italije – centralna lokacija u Evropi, pristup moru, ali i negativni poticaji, poput zemljišta koje je otežavalo poljoprivredne aktivnosti.

15. Teorija proizvodnje prostora počiva na distinkciji tri aspekta prostora: *reprezentaciji prostora* (konceptualiziranom prostoru znanosti, onom aspektu koji dominira u apstraktnom, odnosno prostoru razmatranom u izolaciji koji Lefebvre naziva *praznom apstrakcijom*), *prostornoj praksi* (percipiranom prostoru) i *prostoru reprezentacije* (življenom, rabljenom i prisvojenom prostoru) (Lefebvre 1991: 33).

Ukoliko je srednjovjekovlje još uronjeno u apsolutni prostor, njegov kraj i razdoblje renesanse i baroka Lefebvre (2009) promatra kao međusobno nadmetanje društvenih praksi što predstavljaju poticaje, odnosno zapreke procesa prelaska ka apstraktnom prostoru kapitalističke akumulacije, koji se ipak neminovno odvija i naposlijetku, u 19. i 20. stoljeću, donosi dominaciju apstraktne reprezentacije. Renesansni grad tako je još uvijek „organska medijacija između zemaljskog i nebeskog" (Lefebvre 1991: 271),[16.] cjelina što ju sačinjava mnoštvo suprotstavljenih elemenata.[17.]

Crkva igra značajnu ulogu u ovim kretanjima. Povlačenje apsolutnog prostora značilo je gubljenje moći reda zabrana što je upravljao prostorom i tijelima u njemu, ustrojstva koje je jamčilo održanje njezine ideologije. Papinstvo je u poznom srednjem vijeku imalo razloga da postane jedna od sila zapreke (Lefebvre 1992), no postat će jasno da je Crkva djelovala na oba pola ovog dinamičnog procesa. Lefebvre (1991) napominje da je on dugotrajan i neravnomjeran, radije nego nagli prekid koji se točno može locirati i datirati. Pa ipak, nešto se značajno događa u 16. stoljeću. Mumford opisuje srednjovjekovni evropski grad kao „kolektivnu strukturu čija je glavna svrha bila živjeti kršćanskim životom" (1961: 267),[18.] ali prema kraju ovog razdoblja „religija ustupa mjesto trgovini, a vjera kreditu" (Ibid. 315).[19.] Prema riječima historičara Edwarda Muira, po jedna Djevica nalazila se na svakom gradskom ćošku još u 14. stoljeću (prema Ruggiero 2015). Na svakom drugom, ubrzo iskrsavaju mjesta trgovine. Desakralizirajuća tendencija se, smatra Lefebvre (1991), širi iz jedne točke, mjesta gdje se obavlja cjelogodišnja trgovina u gradu: gradske pijace i tržnice, koje su od početka usko povezane s vijećnicom. On će napomenuti kako je politički grad velikim naporima priječio trgovinu u svojim granicama, ukazujući na ozbiljnost i značaj ove promjene:

> „Mesta određena za razmenu dobara i za trgovinu najpre su jasno obeležena heterotopijskim znacima. Kao i ljudi koji se njima bave i koji ih zauzimaju, ta mesta su pre svega isključena iz političkog grada: karavanseraji, sajmišta, predgrađa itd. Proces integracije pijace i robe (ljudi i stvari) sa gradom traje vekovima i vekovima. (…) Politički grad se opire svom snagom, svom svojom kohezijom; on se oseća ugroženim, zna da mu prete pijaca, roba, trgovci, njihov oblik vlasništva (pokretna imovina, pokretna prema definiciji: novac). Hiljadu činjenica svedoči tome,

16. "Together with its territory, the Renaissance town perceived itself as a harmonious whole, as an organic mediation between earth and heaven."

17. Jedinstvo inače razilazećih duhovnih i svjetovnih vrijednosti izražava se jasno i duhovito frazom, što je navodi Iris Origio u *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini, 1335-1410* (citirano u Miller 2013: 66), kojom je toskanski trgovac Marco Datini običavao započeti svoje računovodstvene knjige: „U ime Boga i Profita".

18. "In a very definite sense, despite its manifold origins and its ambivalent results, the medieval city in Europe may be described as a collective structure whose main purpose was the living of a Christian life."

19. "Religion gave way to commerce, faith to credit."

> tako, npr., postojanje pored političke Atine, i trgovačkog grada Pireja, kao i uzalud postavljanje zabrane da se postavlja roba na agori, slobodnom prostoru određenom za političke sastanke. Kad Hristos tera trgovce iz hrama, to je ista zabrana, isti smisao. U Kini i u Japanu trgovci su dugo ostali niža građanska klasa, prognana u "specijalizovanu'' četvrt (heterotopiju). Pravo rečeno, samo na evropskom Zapadu, krajem srednjeg veka, roba, pijaca i trgovci provaljuju kao pobednici u grad." (Lefebvre 1974: 18)

Ukoliko je jezgra političkog grada bila forum, mjesto intenzivne društvene i političke aktivnosti (za što je služio i prostor crkvenog trga), sad se urbani život okuplja oko pijace (Lopez 1976). Tako nastaje "trgovački grad'', onaj urbani oblik u kojem dominantnu gradsku funkciju čini trgovačka razmjena (Lefebvre 1974). Nad drugim aspektima urbanog prostora počinje polako dominirati reprezentacija i grad se od 16. stoljeća počinje konceptualizirati – ovo razdoblje proizvest će dotad najveći broj planova i predstava grada iz ptičje perspektive, a putopisi streme ka znanstvenim, geografskim opisima, što Lefebvre (1991) povezuje s općom težnjom ka ekspanziji i oslanjanju na mogućnost precizne mjere i računa. Nova koncepcija vremena i prostora pretpostavlja da se oni mogu precizno izmjeriti, a navika računanja je, primjećuje Burke (2014), u 15. i 16. stoljeću bila izuzetno raširena u ekonomski najrazvijenijim gradovima – u Firenci i Veneciji posebna se pažnja počinje obraćati na statistiku uvoza i izvoza, a dvojno knjigovodstvo postaje raširena praksa.[20.]

Sve ove promjene materijalno i simbolički znatno restrukturiraju urbani prostor (Lefebvre 1974). Evropski grad u 16. stoljeću nije umnogome vizualno promijenjen, uporedimo li ga s gradom u razdoblju realizacije novog sistemskog urbanog planiranja u 17. stoljeću i dalje (Mumford 1961), ali nekolicina izuzetno ekonomski razvijenih metropola u Italiji čini izuzetak. Venecija, koja je zbog svoje orijentacije ka Istoku zauzela vodeću poziciju među trgovačkim gradovima Italije, pred kraj 16. stoljeća doživjela je najveća urbana restrukturiranja (Tafuri 1989). Tu se najranije primjećuje raščlanjivanje grada po funkcionalnim zonama, dijelom objašnjivo potrebom za izdvajanjem zasebnog industrijskog područja.[21.] Jedan dio te restrukturacije bio je

20. Burke podsjeća i na činjenicu da se ova tendencija zrcali u umjetnosti već u 15. stoljeću. Ono što nazivamo renesansom u slikarstvu odnosi se, najprije, na odražavanje nove, perspektivističke koncepcije prostora. Nakon kozmološkog i simboličkog prostora, tvrdi Lefebvre, u renesansnom razdoblju razvijenih gradova Toskane, javlja se ono što bismo mogli nazvati "perspektivističkim prostorom'' (Lefebvre 2009: 231), a njega izumljuje najprije slikar.

21. Ovo ima veze i sa specifičnim prirodnim geografskim odlikama grada – mnoštvo otočića oko gradske jezgre, odvojenih vodenim kanalima, pogoduje razvoju tendencije ka prostornoj segregaciji s obzirom na funkcije (Mumford 1961). Mumford tvrdi da su Venecijanci već izumili "novi tip grada'' (Ibid. 323), osmišljen prema principima racionalnog planiranja što će svoj vrhunac doseći u 20. stoljeću.

usmjeren na revitalizaciju ekonomije, ali Crkva će, s druge strane, provoditi vlastiti projekat duhovne urbane revitalizacije, čije se posljedice najjasnije mogu ispratiti u Rimu i koje ćemo razmatrati u narednoj cjelini teksta kao dio praksi što pripadaju težnji da se prividno prije ći razvoj novog poretka.

Nadmetanje duhovnog i svjetovnog odvija se istodobno s klasnim nadmetanjem između zemljoposjedničke aristokracije i trgovačke buržoazije (Lefebvre 1991). Do pojave nove klase trgovaca i bankara u pitanjima gradskog upravljanja s Crkvom su se nadmetale vojna služba i zemljoposjedničko plemstvo (Ruggiero 2015). Njihovo prisustvo, napominje Ruggiero, izazvalo je nasilne sukobe i mnoštvo kriza (Ibid. 76), nakon kojih su uvijek iskrsavali očvrsnuti, dok naposljetku nisu legalno zauzeli poziciju dominantne političke i društvene klase (Ibid. 82). Italija se brzo urbanizira i gradovi s rastućim brojem stanovništva postaju ekonomska žarišta; najisplativija djelatnost postaje trgovina novcem, a već od 14. stoljeća ona dominira evropskim bankarstvom (Burke 2014).

U prethodno navodenom ulomku Lefebvre ukazuje na netrpeljivost koju društvo pokazuje prema trgovcima. Razlog za to bio je, dijelom, kruti red srednjovjekovlja, u koji se društveno pokretljivi subjekt nije mogao uklopiti.[22.] Kako sažima de Lamar, „plemstvo ih je mrzilo, svećenici im nisu vjerovali, a seljaci su im zavidjeli“ (1992: 11).[23.] Netrpeljivost ipak nije bila uzrokovana tek činjenicom da su trgovci akumulirali profit nauštrb malih proizvođača, ili da su prenebregnuli pobožni ideal odricanja i siromaštva, ili da je njihovo prisustvo mijenjalo urbano tkanje.[24.] Uz povoj novog tipa organizacije u vidu trgovačkih cehova, trgovačke obitelji počele su stjecati značajnu političku moć i nova klasa svugdje se pojavljivala u ulozi vladajućeg elementa (de Lamar 1992), odnosno ušla je u krug nadmetanja do tada rezerviran za Crkvu i plemstvo.

Čak iako se Crkva prihvaća kao jedan od elemenata što se najsnažnije opirao "prirodnoj'' ekspanziji finansijskog kapitalizma (de Lamar 1992), nepobitan je kontinuirani prosperitet nove klase usprkos zvanično iskazanom negodovanju, što je po-

22. Von Martin (1944) insistira na nekompatibilnosti kapitalističkog načina proizvodnje sa srednjovjekovnom hijerarhijom u kojoj je svaka stvar, intelektualna ili ekonomska, imala svoje mjesto, s redom čijem idealu je odgovarala statičnost. Kapitalistička ekonomija, nasuprot tomu, izraz je volje za neprestanim napretkom.

23. ''The merchants did not fit well into the accepted niches of medieval society; they were despised by nobles, distrusted by priests, and envied by the peasants.''

24. Kao što napominje de Lamar (1992), samo koncentrirano bogatstvo, a ne opće blagostanje, moglo je izgraditi renesansne palače. Trgovci su u 15. i 16. stoljeću naručivali izgradnju zdanja koja su se po svojoj veličini, vrsnoći izrade i položaju u gradu mogla porediti s onima što su ih naručivali Crkva i plemstvo. Čuvena Brunelleschijeva Ospedale degli Innocenti (1445) u Firenci bila je narudžba ceha trgovaca svilom. Palače Medicijevih i drugih obitelji trgovaca i bankara, mnoštvo manjih gradskih kuća i druga zdanja nicala su tijekom ovog perioda u Firenci i Veneciji u značajnom broju.

sljedica proste činjenice da je u novom ekonomskom sustavu opstanak tog elementa bio ovisan upravo o trgovcima, bankarima i mjenjačima novca. To se osobito dobro primjećuje na primjeru ambivalentnog stava Crkve prema novoj klasi i novom poretku.

4. ULOGA CRKVE U KRETNJAMA PRIJEČENJA I POTICAJA NASTUPA APSTRAKTNOG PROSTORA

Djelatna moć Crkvene institucije u svakidašnjici renesansnog grada umanjena je srazmjerno opadanju moći srednjovjekovne vladajuće klase, a porast moći buržoazije velikim dijelom je izazvao oboje. Prostor trgovačke klase djeluje potiskujući, „prinuđujući ih na ustupke" (Lefebvre 1974: 20). U nastojanju da održi materijalni status iz srednjovjekovne epohe, imala je „ostvariti bliske odnose" s novom ekonomskom klasom, čime je „indirektno morala potpomoći razaranje starog društvenog i ekonomskog poretka i tolerirati novu ekonomsku etiku" (Von Martin 1944: 88).[25.] Ne samo da je Sveta Stolica koristila usluge bankara, poput ubiranja poreza, za svoje financijske transakcije u drugim gradovima (Sée 2004), već su kapital u tom razdoblju uspijevali akumulirati upravo oni koji su svoje usluge nudili Crkvi i drugim velikim zemljoposjednicima (Ibid. 26). Čak i franjevački red uviđao je kako pitanje smještaja i opskrbe velikog broja fratara više nije moglo biti riješeno izvan suradnje s novom klasom, koja je uz to financirala izgradnju zdanja – poput Santa Croce, glavne franjevačke crkve u Firenci – koja su potvrđivala njihovo prisustvo u gradovima (Miller 2013).

Kako to sažima Mumford, „njezin vlastiti svjetovni primjer ne bi ukorio one koji su tražili sve veće bogatstvo na tržnici" (1961: 318).[26.] Znane ličnosti ovog razdoblja neće u svojim tekstovima štedjeti svećenstvo – Alberti (prva polovina 15. st.) je smatrao da su svećenici, „kao što svatko zna", najpohlepniji od svih ljudi (prema Von Martin 1944: 79), a Machiavelli (vjerovatno početak 16. st.) da su za korupciju naroda odgovorni upravo Crkva i njezini predstavnici, koji „nude najgori primjer" (prema Burckhardt 1990: 272). Von Martin eksplicitno tvrdi da je Crkva pravovremeno prepoznala nužnost akumulacije novca za održavanje svoje „centralizirane administrativne mašinerije", a da ovu potrebu za novcem izvrsno zadovoljavaju kapitalističke financije dostupne u

25. "As the Church had to rely upon the new economic upper class to keep its organization functioning, it was forced to come to terms and even enter into close relations with it. Thus, indirectly it had to assist the destruction of the old social and economic order and tolerate the new economic ethics."

26. "No matter how many individual saints she might continue to bring forth, her own worldly example was not such as to chasten those who sought for wealth in ever larger quantities in the market place, for power on the battlefield, of for loot and treasure in a conquered city."

ovom periodu (1944: 78). On smatra da su crkvene institucije postale *osnovni* pokretači renesansnog financijskog kapitalizma, budući da je ovo bio jedini način da održes voju materijalnu moć, koja je tijekom renesanse bila daleko od opadanja (Ibid.).

Istodobno, Crkva je morala održati izvjestan stupanj simboličke moći u urbanom prostoru, a diskurs kojim ju je osiguravala bio je usmjeren protiv novog poretka. Suštinski zadatak protureformacije ili katoličke obnove bio je osuditi protestantsku dogmu i u istom mahu osloviti (mada ne iskorijeniti) unutarnje probleme Crkve, među kojima su demoralizacija i pohlepa za novcem svećenstva, koje je zlorabilo indulgencije, bili jedna od glavnih meta. Tako se Crkva predstavila javnosti kao zaštitnik od hereze i moralizirajući element, brana ispred nadolazeće izopačenosti što ju donose trgovci i burza. U trenutku nastupanja Tridentskog sabora već je, prepoznaje Mumford (1961), bilo prekasno zaustaviti raščinjavanje srednjovjekovne urbane cjeline – zbog toga se vjerojatno naginjalo ka praksama koje su imale simbolički snažno označiti dijelove grada na kojima bi zajedno s religioznom arhitekturom izrastao i simbolički prostor, makar omeđen prostorom i vremenom apstrakcije i kalkulacije. S druge strane, moguće je prepoznati mnoštvo praksi koje su bile nužna pratnja ovoj prvoj vrsti, a podrazumijevaju simboličko čišćenje grada, nužno zbog njegove navodne demoralizacije, čiji uzrok su uvijek upravo trgovci, bankari i mjenjači novca.

Kako bi se zaštitila percepcija Crkve kao utemeljitelja urbanog života, ističu se legende o nastanku gradova, čije su centralne figure bili likovi svetaca, osobito onaj Blažene Djevice. Znamenito, takav je slučaj bio u Sieni, čiji osnutak je na mnogim umjetničkim djelima tijekom poznog srednjeg vijeka povezan s Djevicom, koja zauzima poziciju zaštitnika i suvladara grada (Miller 2013). Mitologija Venecije smješta utemeljenje grada na datum Blagovijesti i kao Siena, grad ima posebnu zaštitu Djevice (Ibid. 78). Nadalje, Tafuri (1989) podsjeća na legendu o Kristovom ukazanju i uputi za pronalazak mjesta izgradnje crkve San Salvatore u Veneciji, kao i zapis iz 1506. godine, neposredno prije početka rekonstrukcije, koji ju potvrđuje kao *centar* što ga je odredio Krist, čija volja i naredba „oduvijek upravljaju gradom“ (prema Tafuri 1989: 20). Rekonstrukcija je, smatra on, tako potvrđivala Kristovu moć, a time i moć Crkve, da odredi i zauzme simboličku jezgru grada (Ibid. 21). Dovoljno je razloga da se vjeruje, tvrdi Tafuri, kako je ovo bio obred ponovnog utemeljenja (Ibid. 22) usljed kojega bi, Lefebvreovim terminima, trebalo biti uspostavljeno utočište simboličkog apsolutnog prostora. San Salvatore bio je jedan od najvećih crkvenih prostora izgrađenih tijekom renesanse u Veneciji – Tafuri će zaključiti kako je njegova rekonstrukcija bila jedan u nizu zahvata osmišljenih u okviru specifičnog „političkog i ekonomskog projekta“ (Ibid. 25), čiji se cilj ovdje može prilično jasno nazrijeti.

Drugi motiv crkvene simboličke opozicije bio je pročišćenje. Burckhardt (1990) spominje ceremonije čiji cilj je bilo čišćenje grada od poroka koje donosi luksuz – na drvene skele skupile bi se karte, kocke i slični predmeti za igre na sreću, na vrhu bi se postavila figura đavola i sve bi bilo zapaljeno. Demoralizacija velikih gradova, osobito Rima, bila je velika tema protestantske reforme, ali i katoličkog privida borbe protiv unutarnje korupcije. Prerasle financijske potrebe Rima igrale su veliku ulogu u sjedinjenju papinstva i nove ekonomske klase (Von Martin 1944), pa je jasno zašto su i crkveni napori bili usmjereni ka njegovu simboličkom pročišćenju. Rim je smatran, navodi Burke, „trgovinom religije" i „velikim biznisom" kojim su upravljali papski bankari (Ibid. 236).

Zanimljivo je istraživanje Katherine W. Rinne u kojem se, upravo u kontekstu težnje ka "pročišćenju'', razmatra intenziviranje zahvata na popravkama i širenju vodovodne infrastrukture u Rimu protureformacije, osobito prethodeći Crkvenom jubileju 1575. godine. Kako bi grad ponudio uzor pobožnosti hodočasnicima, morao se posvetiti i pročistiti – ovo je podrazumijevalo mnoštvo zabrana koje su se odnosile na grupe smatrane "okaljanim'', a među kojima su se našli Jevreji i prosjaci, te mjesta poznata po djelatnosti prosjaka ili kockara (Rinne 2019). Plan je, nadalje, podrazumijevao obnovu starovjekovne vodovodne infrastrukture koja je, prema Rinne, bila glavno sredstvo urbane reformacije, začetak racionalnog okvira za urbano planiranje novovjekovnog Rima (radi zaštite nove strukture, ulice su proširene, popločane i ispravljene) i centralni događaj njegova ponovnog uspostavljanja u ulozi centra kršćanskog svijeta (Ibid. 223).

Vratimo se, napokon, činjenici proliferacije motiva izgona ili čišćenja Hrama i počnimo od značaja koji je ovaj događaj imao za Crkvu u starom vijeku, a koji direktno zrcali strepnje što ih prepoznajemo u 16. stoljeću. Ched Myers (1988) se u svom političkom čitanju Markova evanđelja bavi pitanjem Kristove ljutnje u priči o izgonu trgovaca. Krist, napominje autor, nije mogao biti iznenađen samom činjenicom trgovine u hramskom dvorištu, budući da je ona bila uobičajen dio svakog starovjekovnog kulta. Svakodnevne potrebe Hrama okupljale su, između ostalog, mjenjače novca i trgovce žrtvenim životinjama, čije stolove Krist u bijesu prevrće i koje istjeruje bičem. Myers vidi izgon trgovaca kao prvu etapu napada na sam položaj Hrama u političkom i ekonomskom životu grada. Jeruzalemski Hram bio je „u svom temelju ekonomska institucija" što je upravljala komercijalnim djelatnostima u gradu (Ibid. 300). Prema Myersu, dva su uzroka Kristova bijesa u evanđeoskim pričama. Na osnovnom nivou, Krist napada Hram zbog iskorištavanja siromašnih – žrtveni golubovi, kao jedina hramska roba što ju siromašni vjernici mogu priuštiti, predstavljaju

zapravo plaćenu žrtvu, od koje trgovci profitiraju, koju moraju platiti kako bi nadoknadili štetu vlastitog "nečistog" prisustva (Ibid. 301). S druge strane, Myers smatra da ono što uznemiruje Krista nije sam čin trgovine, već to što se u aktivnosti mjenjača novca prepoznaje tendencija ka sjedinjenju vladajuće klase s trgovačkim djelatnostima u Hramu (Ibid.).

Na jednak način, Crkva u renesansi prepoznaje da je nužno održati privid autonomije u odnosu na nastupajuće promjene, jer ih zbog temelja kršćanske vjere, čija vrijednost se ističe nakon Tridentskog sabora (a koje dijelom izražava upravo Kristov bijes u priči o izgonu trgovaca iz Hrama), ne smije prestati zvanično osuđivati kao ono od čega je potrebno očistiti se i što je potrebno prognati. S jedne strane, ona bez ograničenja surađuje s novom ekonomskom klasom jer joj to pomaže održati materijalnu moć. S druge strane, njezinoj simboličkoj moći, koja se uspostavlja najprije kroz proizvodnju simboličkog prostora, prijeti činjenica da novi poredak proizvodi vlastiti prostor, koji direktno restrukturira simboličku i materijalnu datost grada. Kroz obredne radnje koje prizivaju postanak grada povezan s najznačajnijim figurama kršćanskog svijeta, ali i kroz prakse protjerivanja i pročišćenja od "nečistih" elemenata, čemu pripada i novi interes za temu izgona, ona se pokazuje – ne bivajući to istinski, u cijelosti – kao element priječenja napretka novog poretka i njegova prostora.

5. ZAKLJUČAK

Promatrajući značajan porast broja likovnih obrada motiva izgona trgovaca iz Hrama u 16. i 17. stoljeću kao pojavu širih razmjera, povezanu s procesom integracije trgovačke funkcije i renesansnog urbanog oblika, te suprotnim kretanjima koja ga sačinjavaju – materijalnim poticajem s jedne i simboličkom zaprekom s druge strane – moguće je smjestiti veliki broj umjetničkih djela u jedan značajan i složen kontekst. Na taj način izbjegavaju se neka prethodno učinjena pojednostavljenja i ova se pojava povezuje s temeljitije istraženom prirodom još jednog aspekta protureformacije, odnosno katoličke obnove. Kako se na tragu Burkeove i Lefebvreove pozicije nastojalo pokazati, nije nužno značajno otkriti jedinstven uzročni korijen i tako na jednostavan način (ali ne vrlo poticajan za dalja istraživanja) objasniti ovu pojavu. Lefebvreova usputna opaska nas radije upućuje ka razmatranju drugih uvjeta svakidašnjice koji se s njom mogu povezati, mada ne uzročno-posljedično, već u horizontalnom odnosu. Njegova urbana sociologija sve društvene pojave razmatra s obzirom na prostor koji se proizvodi u međusobno oplođujućem odnosu s njima. Tako je i ovaj rad nastojao promotriti povezanost ove pojave i djelovanja snažnih pokreta poticaja i zapreke što

ih sa sobom nosi neminovni prelazak ka apstraktnom prostoru, čija se kritična točka smješta u isto razdoblje.

Ta veza ukazala je na činjenicu da kao "pozadina" proliferacije datog motiva (pa i njegova pretpostavljenog simbolizma i namjene u okviru poslijetridentskih diskursa) stoji ne samo jedinstven odnos sila koje učestvuju u proizvodnjama urbanog prostora u renesansi, nego i specifična uloga koju u tom procesu igra Crkva i način na koji su prividne kontradikcije – između praktičnog djelovanja i zvaničnog stava izraženog različitim simboličkim praksama – zapravo izraz jedinstvene težnje da se istodobno sačuva materijalna i simbolička moć u novom poretku. Moglo bi se reći kako se tijekom 16. i 17. stoljeća u životu urbanih oblika ponovo ističu motivi "izgona" i "čišćenja", ali i "postanka" i "utemeljenja" i da su svi oni na vlastiti način usko povezani s osjećanjem prijetnje i potrebom odbrane od nastupanja apstraktnog prostora reprezentacije, što ulazi na gradska vrata zajedno s novom ekonomskom klasom, cjelogodišnjom trgovinom, burzom, računom i racionalnim planiranjem.

LITERATURA

1. Brown, Jonathan, Richard G. Mann (1990), *Spanish Paintings of the Fifteenth Through Nineteenth Centuries*, National Gallery of Art, Cambridge University Press, Washington, Cambridge
2. Burckhardt, Jacob (1990), *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Penguin Books, London, England, New York, NY, USA
3. Burke, Marcus (2019), ″Spanish Painters in the Forefront of the Tridentine Reform″, u: Jesse M. Locker (ur.), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, Routledge, New York, London, 47-72.
4. Burke, Peter (2014), *The Italian Renaissance: Culture and Society in Italy*, Polity Press, Cambridge
5. Casper, Andrew R. (2014), *Art and Religious Image in El Greco's Italy*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania
6. Cvetnić, Sanja (2007), *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*, FF-press - Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet, Zagreb
7. Jordan, William B. (1982), ″Catalogue of the Exhibition″, u: Jonathan Brown (ur.), *El Greco of Toledo*, Little, Brown & Company, Boston, 225-264.
8. de Lamar, Jensen (1992), *Renaissance Europe: Age of Recovery and Reconciliation*, D.C. Heath & Company, Lexington, Mass

9. Lefebvre, Henri (1974), *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd
10. Lefebvre, Henri (1987), ″An Interview with Henri Lefebvre″, Gallia Burgel et al. (int.), *Environment and Planning D: Society and Space*, 5, 27–38.
11. Lefebvre, Henri (1991), *The Production of Space*, Blackwell, Oxford
12. Lefebvre, Henri, Neil Brenner; Stuart Elden (ur.) (2009), *State, Space, World: Selected Essays*, University of Minnesota Press, Minneapolis
13. Locker, Jesse M. (ur.) (2019), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, Routledge, New York, London
14. Lopez, Robert S. (1976), *The Commercial Revolution of the Middle Ages: 950-1350*, Cambridge University Press, New York
15. von Martin, Alfred (1944), *Sociology of the Renaissance*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Company Ltd., London
16. Miller, Julia (2013), ″Religion, Politics, and Art in Late Medieval and Renaissance Italy″, u: Bohn, Babette; James M Saslow (ur.), *A Companion to Renaissance and Baroque Art*, Wiley-Blackwell, Chichester, West Sussex, 65-85.
17. Mumford, Lewis (1961), *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., New York
18. Myers, Ched (1988), *Binding the Strong Man: A Political Reading of Mark's Story of Jesus*, Orbis Books, New York
20. Réau, Louis (1957), *Iconographie de l'art chrétien, tome second: Iconographie de la Bible, II Noveau testament*, Presses Universitaires de France, Paris
21. Rinne, Katherine W. (2019), ″Water in Counter-Reformation Rome″, u: Jesse M. Locker (ur.), *Art and Reform in the Late Renaissance: After Trent*, 222-240, Routledge, New York, London
22. Ruggiero, Guido (2015), *The Renaissance in Italy: A Social and Cultural History of the Rinascimento*, Cambridge University Press, New York
23. Schroeder, Henry Joseph (1960), *Canons and Decrees of the Council of Trent: Original Text with English Translation*, B. Herder Book Company, London
24. Sée, Henri (2004), *Modern Capitalism: Its Origin and Evolution*, Batoche Books, Kitchener
25. Tafuri, Manfredo (1989), *Venice and the Renaissance,* The MIT Press, Cambridge, Mass, London
26. Wethey, Harold E. (1962), *El Greco and His School*, Princeton, Princeton University Press

PROLIFERATION OF THE SUBJECT OF CHRIST CLEANSING THE TEMPLE IN 16TH-CENTURY PAINTING: THE URBAN-SOCIOLOGICAL CONTEXT

Summary:

This paper aims to provide the urban-sociological context for the significant proliferation of the topic of Christ Cleansing the Temple in 16th-century painting. Widely accepted interpretations of this phenomenon consider it exclusively in the context of the Counter-Reformation, i.e. the Catholic Revival, considering the topic to be a symbol of the rejection of Protestant dogma or, otherwise, the Church's struggle against the demoralization of its clerics. The Counter-Reformation context is indisputably significant. However, certain socioeconomic processes that mark the 16th century, such as the development of protocapitalism in Italy, i.e. the establishment of year-round trade in the city and the emergence of a new, politically and economically dominant class of merchants and bankers, also emerge as an aspect worth examining. French sociologist Henri Lefebvre considered the 16th century to be a turning point in the development of urban forms and pointed out the connection between this biblical story and the disdain for the restructuring of the city which was due to those changes. Owing to his theses on the production of space, we will observe a dual involvement of the Church in the motions of inhibition and initiation of processes which, by producing a new type of space, disrupt the balance that ensured its material and symbolic power.

Keywords: 16th century; painting; the Renaissance; Christ Cleansing the Temple; urban sociology

Adresa autorice
Author's address

Džana Mehmedović
samostalna istraživačica, Sarajevo
mehmedovicdzana@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.191

UDK 316.663-056.24:791
316.663-056.3:791

Primljeno: 29. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Marija Đaković, Emina Berbić Kolar, Ksenija Romstein

PORTRETIRANJE OSOBA S INVALIDITETOM U SUVREMENIM FILMSKIM OSTVARENJIMA

Tijekom povijesti mijenjao se odnos društva prema osobama s invaliditetom, ponajprije pod utjecajem znanstvenih spoznaja, ali i umjetničkom prikazu invaliditeta. S obzirom na to da je kinematografija globalno prisutna, postavlja se pitanje njezina utjecaja na formiranje stavova društva. U radu je analizirano 20 filmova u kojima glavni likovi portretiraju osobe s invaliditetom. Analiza filmova pokazuje kako su protagonisti dominantno muškog spola. Glavni likovi najčešće imaju motoričke teškoće, iza čega slijede psihičke i intelektualne teškoće. Uz psihičke teškoće glavnim likovima se atribuira i agresivnost (npr. nasilništvo). Produkcijski se radi uglavnom o mainstream filmovima orijentiranima na profit i gledanost. Implikacije su višestruke: potrebno je započeti konstrukciju inkluzivne kinematografije – (sub)discipline unutar medijske kulture kojom bi se adekvatno adresirala pitanja socijalne stigme i marginalizacije osoba s invaliditetom u globalno prisutnim medijima (filmovima i serijama), zatim uvesti kritičke sadržaje vezane uz medijsku kulturu u odgojno-obrazovne kurikulume te promovirati alternativnu kinematografiju kao primjeren medij promicanja inkluzivnih vrijednosti društva.

Ključne riječi: osobe s invaliditetom; kinematografija; filmografija; mediji; inkluzija

1. UVOD

Tijekom povijesti mijenjao se pristup tumačenju invaliditeta. Etimološki, riječ invaliditet je „latinskog podrijetla (*invalidus*) što znači nevrijedan, nesposoban, nejak, nemoćan, slab iz čega možemo utvrditi da je u prvom planu ljudsko ograničenje čime se osoba stavlja u nezavidan položaj i dovodi se do njene stigmatizacije u društvu" (Dadić, Bačić, Župa i Vukoja 2018: 64-65). Zahvaljujući pokretu Antipsihijatrije, koji se javio sedamdesetih godina 20. stoljeća s najpoznatijim predstavnikom Foucaultom, jača postmodernistička perspektiva u kojoj se invaliditet počinje razumijevati u terminima prirodne raznolikosti društva. Foucault (2003a, 2003b, 2003c) kazuje kako invaliditet postaje vidljiv tek kada se njime počnemo baviti i kada nam je u fokusu normativnost, a ne individualnost. Prema njegovu mišljenju, način na koji se u medijima prezentira invaliditet utječe na šire društvo (Foucault 2006, 2008) i odnose moći, pri čemu je pojedinac s odstupanjima uvijek u submisivnom položaju u odnosu na druge članove društva. Sličnog su mišljenja i autorice Chivers i Markotić (2010) koje tvrde kako su osobe s invaliditetom marginalizirana socijalna skupina, što je vidljivo i u maloj zastupljenosti filmova koji se bave ovom problematikom. Norden (2001, 2007) ističe kako se mediji, posebice kinematografija, ne bave dublje pojavama u društvu već su namijenjeni masama, orijentirani na zaradu i promidžbu.

Da mediji i popularna kultura imaju utjecaj na šire društvo govore različiti autori (Hoeksema i Smit 2001; Norden 2001, 2007; Labaš i Mihovilović 2011) i zaključuju kako je potrebno dublje promišljanje o reperkusijama atribuiranja karakternih osobina likovima s invaliditetom koji se portretiraju u filmovima. Smit i Enns (2001) naglašavaju kako su osobe s invaliditetom postale dio filmske umjetnosti sredinom 80-ih godina prošloga stoljeća kao odraz jačanja svijesti društva o pravima različitih socijalnih skupina, uključujući prava osoba s invaliditetom. Pritom se nije dublje ušlo u problematiku invaliditeta već se površnim pristupom nastojalo privući pozornost publike. Kao najveći problem portretiranja osoba s invaliditetom na filmskom platnu Smit i Enns (2001) navode neznanje i stereotipe tvoraca filmova te ambivalentnost prema likovima, koje se nerijetko prikazuje kao fizički i moralno nakazne pojedince, čime se stvara kontra-učinak i produbljuje negativan stav društva prema osobama s invaliditetom. Longmore (2001) primjećuje kako se uz igrane filmove invaliditet pojavljuje i u animiranim filmovima, a likovima se uz invaliditet pripisuju različite osobine i to najčešće nepoželjne (nespretnost, nepromišljenost, neuspješnost itd.). Posljedice koje ima ovakav pristup teško je kasnije korigirati jer djeca usvajaju predrasude u ranoj dobi, pod utjecajem odraslih, okruženja i medija. Iako se osobe s

invaliditetom portretira kroz mnoge vrste invaliditeta, prevladavaju psihičke teškoće i tjelesni invaliditet. Ovu pojavu bilježi i Longmore (2001) te napominje kako se u kinematografiji često povezuje deformitet tijela s deformitetom duše, dok se invaliditet nerijetko prikazuje kao kazna za zla djela koja je pojedinac počinio. Odnosno, invaliditet se prikazuje kao njihov vlastiti izbor i rezultat malicioznih aktivnosti prema drugim likovima.

Propitujući odnos estetike tijela i koncepta ljepote Ellis (2015) tvrdi kako se osobe s invaliditetom ne uklapaju niti u jednu kategoriju tradicionalnog poimanja ljepote i skladnosti tijela, što ih dodatno udaljuje od vizualnih medija u kojima je upravo ljepota jedan od glavnih aduta privlačenja pozornosti javnosti. Hoeksema i Smit (2001) zapažaju kako se osobe s invaliditetom u filmovima prikazuje kroz dvije krajnosti – ili kao krajnje negativne pojedince ili kao pozitivce kojima treba samo malo podrške okoline kako bi procvjetali i razvili svoje potencijale. Kao jednu od bitnih osobina likova s invaliditetom Longmore (2001) navodi gubitak kontrole nad vlastitim životom pa su likovi agresivni, nasilni ili pak skloni psihičkim teškoćama poput depresije i suicidalnih misli. Upravo su likovi sa psihičkim teškoćama najčešće portretirana skupina osoba s invaliditetom te ih se prikazuje kao maladaptivne, sklone konfliktima i samosažaljenju (ibid.). Time se sugerira kako je invaliditet isključivo intrapersonalno stanje, a ne adresiraju se socijalne barijere i predrasude kao generatori invaliditeta. Naime, unutar socijalnoga modela invaliditet se tumači kao rezultat socijalnih aranžmana, a ne organskog i/ili funkcionalnog oštećenja pojedinca. Dok se na organsko i/ili funkcionalno oštećenje ne može izvanjski utjecati jer se radi o relativno trajnim stanjima, moguće je adresirati socijalne aranžmane poput zakonskog uređenja i dostupnosti socijalnih resursa (odgoja i obrazovanja, zdravstvene zaštite, socijalne skrbi, uklanjanja fizičkih i arhitektonskih prepreka i dr.).

S obzirom na to da kinematografija ima važnu ulogu u oblikovanju javnih mišljenja posebice o onim aspektima života s kojima ljudi nemaju iskustva iz prve ruke (Ross prema Norden 2001) važno je jačati socijalni dijalog o posljedicama simplificiranih pristupa u portretiranju invaliditeta u filmovima i serijama. U skladu s time načinjen je uvid u filmove od 80-ih godina do danas, u kojima se u glavnim ulogama javljaju osobe s invaliditetom.

2. METODE

Cilj je rada steći uvid u zastupljenost osoba s invaliditetom u odabranim filmovima.

U skladu s ciljem, postavljena su četiri istraživačka pitanja:

1. Koje vrste invaliditeta prevladavaju u suvremenim filmovima?
2. Jesu li glavni glumci osobe s invaliditetom?
3. Koji model invaliditeta je dominantno prisutan u odabranim filmovima?
4. Radi li se o nagrađivanom filmu?

Primijenjena je kvalitativna metodologija kojom je obuhvaćeno 20 filmova (Tablica 1).

Tablica 1. Prikaz analize odabranih filmova po istraživačkim pitanjima

Naslov filma	Godina produkcije	Spol protagonista	Ima li glavni protagonist invaliditet u stvarnom životu?	Vrsta invaliditeta portretirana u filmu	Broj osvojenih nagrada	Mainstream ili alternativni film
CODA	2020.	Ž i M	DA	Oštećenje sluha	16	Mainstream
The Paramedic	2020.	M	NE	Diplegija	1	Mainstream
The Peanut Butter Falco	2019.	M	DA	Sy. Down	19	Alternativni
Walk. Ride. Rodeo	2019.	Ž	NE	Diplegija	0	Mainstream
Joker	2019.	M	NE	Poremećaj ličnosti	122	Mainstream
Breathe	2017.	M	NE	Tetraplegija	1	Mainstream
Wonder	2017.	M	NE	Treacher Collins sy.	5	Mainstream
Upside	2017.	M	NE	Tetraplegija	2	Mainstream
The Fundamentals of Caring	2016.	M	NE	Duchenneova mišićna distrofija	0	Mainstream
The Theory of Everything	2014.	M	NE	ALS – amiotrofična lateralna skleroza	26	Mainstream
Margarita with s Straw	2014.	Ž	NE	Cerebralna paraliza	16	Mainstream
The Voices	2014.	M	NE	Shizofrenija, poremećaj ličnosti	3	Alternativni

Shutter Island	2010.	M	NE	Poremećaj ličnosti	1	Mainstream
Rory O'Shea Was Here/ Inside I'm Dancing	2004.	M	NE	Cerebralna paraliza i Duchenneova mišićna distrofija	5	Alternativni
Ray	2004.	M	NE	Oštećenje vida (sljepoća)	20	Mainstream
I am Sam	2001.	M	NE	Intelektualne teškoće	3	Mainstream
Forrest Gump	1994.	M	NE	Intelektualne teškoće	50	Mainstream
Scent of a woman	1992.	M	NE	Oštećenje vida (sljepoća)	5	Mainstream
My left foot	1989.	M	NE	Cerebralna paraliza	11	Mainstream
Born on the 4th of July	1989.	M	NE	Paraplegija	9	Mainstream

Filmovi su izabrani u odnosu na njihovu dostupnost lokalnom filmskom tržištu i godinu produkcije. Uvažavajući mišljenje autora Longmorea (2001), jednog od začetnika u području kritičke kinematografije, odabrano je razdoblje od 80-ih godina do danas. Naime, prema njegovim navodima značajnija pojava osoba s invaliditetom na filmskom platnu započinje 80-ih godina 20. stoljeća, što je uzeto i kao referentni raspon pri odabiru filmova. Prikupljeni su podatci o spolu glavnog lika, vrsti invaliditeta kojeg ima glavni lik, je li glavni lik u stvarnosti osoba s invaliditetom, radi li se o *mainstream* ili alternativnom filmu te je li film dobio nagradu/e.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Od odabranih 20 filmova samo tri se mogu okarakterizirati kao alternativni. Dominiraju mainstream filmovi s velikim post-produkcijama i promidžbama. Ukupno 7 filmova osvojilo je jednu ili više nagrada Oskar (*CODA*, *Joker*, *The Theory of Everything*, *Ray*, *Forrest Gump*, *My left foot*, *Born on the 4th of July*). Analiza pokazuje kako su muški glavni likovi više zastupljeni od ženskih – u samo tri filma glavni lik je žena. Ovaj rezultat sukladan je nalazima autora Longmorea (2001) koji tvrdi kako su likovi s invaliditetom tradicionalno muškog spola. U prilog potrebi da se više govori i raspravlja o položaju žena s invaliditetom u društvu pišu Corker i

Shakespeare (2006) koji smatraju kako su djeca s teškoćama u razvoju i žene s invaliditetom posebno osjetljiva skupina, ne samo u općoj populaciji već i unutar populacije osoba s invaliditetom jer imaju najmanju moć u društvima. Stoga je potrebno uložiti napore da im se omogući ravnopravna participacija u svim sferama društva, uključujući medije.

U polovici analiziranih filmova glavni lik ima tjelesni invaliditet (10), nakon toga slijede poremećaji ličnosti (3), intelektualne teškoće (3) i ostali sindromi i stanja (oštećenje vida, oštećenje sluha). U analiziranim filmovima samo tri glavne uloge bile su povjerene osobama s invaliditetom. To su filmovi *Penaut Butter Falco* u kojemu glavni lik ima Sindrom Down i u stvarnom životu te film *CODA* u kojemu roditelji glavne glumice imaju invaliditet tj. oštećenje sluha. Niti jedan drugi film nema osobu s invaliditetom u glavnoj ulozi.

U odabranim filmovima nije jasno vidljiv model pristupa invaliditetu. Naime, svi glavni likovi se susreću s cijelim nizom predrasuda svoje okoline, no na kraju ih uspješno savladavaju. Možda se u tom kontekstu izdvajaju samo tri filma u kojima glavni likovi bivaju osuđeni radi svojih postupaka (*Joker*, *Voices*, *Shutter Island*). Glavni likovi u navedena tri filma neupitno čine zločine (ubojstva), no fabulom se otkrivaju različite tragične pozadine nastanka njihovih poremećaja zbog čega se u gledatelja izaziva suosjećanje. U tom smislu socijalni model je nešto jasnije naznačen samo u ta tri filma, i to na način implikacije geneze invaliditeta, ali ne i u smislu jasnog modela koji se adresira filmom.

Filmska industrija i filmovi mogu potencijalno stigmatizirati tako da često npr. osobe s psihičkim teškoćama predstavljaju kao nasilnike, dok su gotovo sve osobe s motoričkim teškoćama (likovi s motoričkim poremećajima potpunog izostanka funkcionalnosti ekstremiteta i likovi kod kojih još u određenoj mjeri postoji motorička funkcionalnost) prikazane depresivne i visoko ovisne o drugima. Na taj način šire se netočne predrasude među ukupnim društvom, a one se mogu zaustaviti edukacijom osoba koje su zadužene za razvitak društva. Filmska industrija pripada suvremenoj popularnoj kulturi i kao takva dio je makrosustava koji ima golem utjecaj na čovjeka. Dakle, sve što je prikazano na filmu ima utjecaj na formiranje stava društva pa bi popularna kultura trebala predstavljati istinite tvrdnje i prikaze osoba s invaliditetom kako bi se uklonile sve „etikete“ s ove populacije.

Kao glavne nedostatke istraživanja navodimo nepostojanje baze filmova o osobama s invaliditetom, odnosno nepostojanje jednog mjesta na kojemu bi filmovi bili dostupni u istraživačke svrhe. Također, istraživanja na području kritičke kinematografije u nas su gotovo nepostojeća, dok se u anglosaksonskoj literaturi

uglavnom radi o kvalitativnim analizama pojedinog filma čime izostaje širi uvid u ovu problematiku. Bilo bi poželjno da se u budućnosti više istraživanja bavi ovom temom na način da se oforme interdisciplinarni timovi koji bi se posvetili podjednako kvalitativnim i kvantitativnim aspektima kritičke kinematografije i inkluzivne medijske kulture.

4. ZAKLJUČAK

Status osoba s invaliditetom mijenjao se kroz povijest pa se tako razvitkom društva mijenjao i stav prema invaliditetu. Slika invaliditeta oblikuje se i kroz različite vrste medija (posebno kroz kinematografiju kao globalno prisutni medij), što se može različito reflektirati na osobe s invaliditetom. To se posebice vidi kod prikazivanja mentalnih bolesti, uz koje se pretežito veže nasilje, što je analizom filmova i dokazano. Stoga je potrebno da se u školama kroz sadržaje primjerene djeci određene dobi (počevši od slikovnica, animiranih i/ili igranih dječjih filmova pa nadalje) približi ovo područje kako bi djeca bila dovoljno educirana o spomenutoj temi. Educiranjem djece mlađe školske dobi izbjegava se pojava stigmatizacije i izoliranja osoba s invaliditetom iz društva jer se edukacijom usvajaju točne tvrdnje, stanja i slike osoba s invaliditetom, uklanja se stigmatizacija zbog postojećeg (ispravnog) znanja. Alternativni filmovi prikazuju realniju sliku invaliditeta i osoba s invaliditetom, dok su *mainstream* filmovi snimani i iz drugih razloga (budžet i zarada) pa stoga treba izabrati kvalitetne filmove koji imaju pozitivan učinak na djecu. Uvijek je preporuka izabrati alternativni film, ali puno je veći broj *mainstream* filmova pa treba pripaziti kakav prikaz daje takav film i kakav je odjek takvog odabranog filma na djecu. Filmska industrija se razvija, a samim time raste gledanost filmova, dok opada potražnja za knjigama. Dobri filmovi koji predstavljaju točne, ispravne i realne prikaze osoba s invaliditetom mogu imati učinak podizanja svijesti o pravima i potrebama osoba s invaliditetom.

Naposljetku, valjalo bi započeti i socijalni dijalog o inkluzivnoj kinematografiji kao akademskoj disciplini unutar medijske kulture. U njoj se mogu kritički propitivati sadržaji filmova i serija, kao sveprisutnih, globalnih medija. Na taj bi se način moglo javnosti jasnije prezentirati inkluzivne vrijednosti koje kinematografija može promovirati.

Literatura

1. Chivers, Sally, Nicole Markotić (2010), *The Problem Body: Projecting Disability on Film*, Ohio State University Press, Columbus
2. Corker, Marion, Tom Shakespeare (2006), ″Mapping the Terrain″, u: Marion Corker, Tom Shakespeare (ur.) *Disability/Postmodernity: Embodying Disability Theory*, 1-18, Continuum, New York
3. Dadić, Mario, Ante Bačić, Ivana Župa, Ana Vukoja (2018), ″Definiranje pojma invaliditet i osoba s invaliditetom″, *Hrana u zdravlju i bolesti: znanstveno--stručni časopis za nutricionizam i dijetetiku*, Specijalno izdanje No. 10, Štamparovi dani, 64-66.
4. Ellis, Katie (2015), *Disability and Popular Culture*, Routledge, New York
5. Foucault, Michael (2003a), *Society must be defended*, Picador, New York
6. Foucault, Michael (2003b), *The Birth of the Clinic*, Routledge, New York
7. Foucault, Michael (2003c), *Abnormal*, Verso, New York
8. Foucault, Michael (2006), *Psychiatric Power*, Palgrave MacMillian, New York
9. Foucault, Michael 2008), *The Birth of Biopolitics*, Palgrave MacMillan, New York
10. Hoeksema, Thomas, Christopher Smit (2001), ″The Fusion of Film Studies and Disability Studies″, u: Christopher Smit, Anthony Enns (ur.), *Essays on Cinema and Disability*, University Press of America, Lanham, 33-46.
11. Labaš, Danijel, Maja Mihovilović (2011), ″Masovni mediji i semiotika popularne kulture″, *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, 2(1), 95-122.
12. Longmore, Paul (2001), ″Screening Stereotypes: Images of Disabled People″, u: Christopher Smit, Anthony Enns (ur.), *Essays on Cinema and Disability*, University Press of America, Lanham, 1-18.
13. Norden, Martin (2001), ″The Hollywood Discourse on Disability: Some Personal Reflection″, u: Christopher Smit, Anthony Enns (ur.), *Essays on Cinema and Disability*, University Press of America, Lanham, 19-32.
13. Smit, Christopher, Anthony Enns (2001), ″Introduction: The State of Cinema and Disability Studies″, u: Christopher Smit, Anthony Enns (ur.), *Essays on Cinema and Disability*, University Press of America, Lanham, ix-xviii

TRAYING PERSONS WITH DISABILITIES IN CONTEMPORARY CINEMATIC ART

Summary:

Over time, the societies' relation towards people with disability has changed its course, due to the influence of scientific knowledge, as well as the influence of artistic representation of disability. Cinema is a globally present medium, so the question of its influence on the attitudes of society has emerged. In this paper, overall 20 movies in which the main character has a disability have been analyzed. The analysis shows the dominance of disabled male characters. The main characters often have motoric impairment, followed by mental disorders, and intellectual disability. Mental disorders are in analyzed movies portrayed with aggressive behavior (e. g. violence). The movies are mostly mainstream, and profit-driven. Implications are multiple: there is a need to construct inclusive cinematography – (sub)discipline within the media culture, which could adequately address the question of social stigma and social marginalization of people with disabilities, which is at this point globally present in current media (movies and series). Also, there is a need for the introduction of critical content in media culture within the education curriculums, as well as a need for promoting alternative cinema, as adequate media for promoting inclusive values.

Keywords: people with disability; cinematography; filmography; media; inclusion

Adrese autorica
Author's address

Marija Đaković
samostalna istraživačica, Slavonski Brod, Hrvatska
mdjakovic117@gmail.com

Emina Berbić Kolar
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
eberbic@foozos.hr

Ksenija Romstein
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
kromstein@foozos.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.201

UDK 81'27:78.011.26(497.11)

Primljeno: 04. 04. 2023.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Svetlana Lazić, Mirjana Matović, Sanja Maričić Mesarović

KONSTRUKTIVIZAM KAO POPULARNI MUZIČKI NARATIV: SLABLJENJE ZVUČNOG, IDEOLOŠKOG I VIZUELNOG MONOPOLA U SRPSKOJ MUZIČKOJ INDUSTRIJI

Činjenica da se popularna kultura i muzika kao deo mejnstrima (engl. mainstream) kontinuirano menjaju i međusobno prilagođavaju postavlja ih u okvire savremene kritičke teorije. U ovom radu popularna muzika se analizira kroz prilagođavanje produkcije značenja dominantnoj ideologiji i tako omogućava razumevanje veze sociokulturnih parametara, jezičkog sistema, političkih, ekonomskih faktora i umetnosti. Kao refleksija društveno-političkih promena u Srbiji su se u poslednje tri decenije preplitale muzičke ideje koje su u najvećoj meri izrastale iz folk i ulične gradske kulture. Ovaj rad predstavlja sociolingvističku analizu muzičke misli kantautorke Ane Đurić, poznatije kao Konstrakta, koja je u okviru kampanje za takmičenje za pesmu Evrovizije maja 2022. godine u Torinu svoj umetnički uticaj proširila i van granica Srbije. Analiziran je muzički sadržaj u kojem se prizmatično ističu društveno-politički i ekonomski aspekti stvarnosti u Srbiji. Iz aspekta kritičke teorije muzika se tretira sociolingvistički i tumači iz vizuelnog, auditivnog, muzičkog, ali sa nemuzičkog (informativnog) stanovišta. Rezultati takve analize potvrđuju multimodalnu funkciju muzike i mogućnost oblikovanja posebnog narativa u kojem je realnost predstavljena muzikom u okvirima zbiljske realnosti. Vešto kombinujući elemente muzičkog i nemuzičkog izraza, Ana Đurić se pokazala kao razumljiva publici svih starosnih doba, onoj koja razume srpski, ali i onoj drugoj, koja razume njen paralelni, vizuelni jezik. Narativ koji stvara navodi na zaključak da je nivo konzumiranja muzike kao čiste zabave od vodećeg na putu da postane sekundarni kolosek srpskog muzičkog mejnstrima. Prepoznatljivi antagonizam starih i novih muzičkih ideja, u snazi društvene angažovanosti Ane Đurić oblikuje originalni srpski muzički jezik XXI veka, jasan i nezavisan od inercije aktuelne muzičke high-hiperprodukcije.

Ključne reči: sociolingvistika; popularna muzika; muzički narativ; Konstrakta

1. UVOD

Opis paradigme života današnjice mogao bi počivati u nekoliko izraza: migracija, panika, sebičnost, nepoverenje, nemar, elementarne nepogode, pandemija, zdravlje, život i na kraju smrt. Posmatrano kroz istorijski okvir, odnos prema sebi i drugima se značajno menjao razvojem civilizacije, ali se kurs ljudskog ponašanja dramatično promenio u poslednjih nekoliko godina. Pojedinci, grupe, narodi i državni aparati traže načine kako da odgovore na izazove XXI veka, a da u isto vreme ne zanemare humanost i demokratičnost kao osnovne principe društvenog života.

Muzika prilagođava svoja značenja svrsi i konceptu nastanka, pa se od funkcije zabave kreće ka društvenoj angažovanosti s jasnom korelacijom sociokulturnih parametara, jezičkog sistema, političkih i ekonomskih faktora, ali i same umetnosti. Posmatrajući period državne samostalnosti, u Srbiji nije zaživeo dovoljno snažan društveno angažovani muzički koncept koji bi reflektirao aktuelnu društveno--političku dinamiku još od Novog talasa, koji se iz Beograda kao centra nastanka 80--tih godina XX veka proširio na Zagreb, Ljubljanu, Sarajevo kao centre popularne kulture SFRJ (Матовић 2014: 52). Konstrakta predstavlja iskorak u stvaranju nove urbane muzičke autentičnosti koja nosi dovoljno snage da muziku pretvori u multimodalnu, jasnu i često eksplicitnu poruku.

2. TEORIJSKI OKVIR

Kreativni odnos prema stvarnosti i proaktivno delovanje omogućuju pojedincu odnos sa drugim ljudima koji se opisuje terminom *konstruktivizam*, a koji označava stvaranje, kreiranje, građenje, potvrđujući da su mišljenje, delovanje i tumačenje ključni za artikulisanje različitih značenja stvarnosti. Konstruktivizam je model sastavljen iz heterogenog skupa teorijskih pristupa u različitim naučnim oblastima, a „… najčešće (se) svodi na preispitivanje održivosti dve temeljne tvrdnje naučnog realizma“ (Milutinović 2016: 56). Implicira stav da se znanje proizvodi u društvu u kojem su činjenice proizvod ljudske realnosti, dok je znanje nešto što je sazdano društvenom aktivnošću ljudi (Von Glasersfeld 1995, Stojnov 2005, Gutvajn 2009). Kao takav *socijalni konstruktivizam* pokazuje različita usmerenja, a izdvajaju se četiri tipa sa svojim specifičnostima:

1. *Sociologija znanja i konstrukcija realnosti* razotkriva načine na koje pojedinci i grupe učestvuju u konstruisanju socijalne stvarnosti, pri čemu formiranje i održavanje fenomena teče kroz društvenu praksu i konsenzus, čak i naučni.

2. *Individualna konstrukcija stvarnosti* svoje utemeljenje pronalazi u učenju Žana Pijažea (Jean Piaget) po kojem je socijalna dimenzija sekundarna u odnosu na individualnu konstrukciju sveta. Prema ovoj teoriji saznavanje stvarnosti se razume kao aktivan proces svakog pojedinca, a pristalice Pijažeove teorije socijalnog konstruktivizma su na stanovištu da znanje treba da korespondira sa stvarnošću koja postoji izvan čoveka (Von Glasersfeld 2000).
3. *Radikalni konstruktivizam* ukazuje da se procesi asimilacije i akomodacije uvek odvijaju u određenom društvenom kontekstu, zbog čega status znanja nikada ne treba uzimati kao gotovu činjenicu (Milutinović 2016). Ovaj stav je nadogradnja ideje Fon Glasersfelda (Von Glasersfeld 2000) koji navodi da svako znanje zavisi od strukture saznavaoca. Time je napustio shvatanje da je znanje ispravna refleksija jednog sveta esencijalnih svojstava.
4. *Sociokulturno-istorijska teorija* se usmerava na istraživanje dinamičkih interakcija između društva i pojedinca. Utemeljio ju je Lav Semjonovič Vigotski (Лев Семёнович Выготский) koji je istraživao psihičke funkcije, fokusirajući se na uobličavanje kolektivnih odnosa u lične karakteristike pojedinca (Horvat 1986; Vigotski 1996). Govor se vidi kao glavna socijalna karika posredovanja u razvoju viših psihičkih funkcija, a svaki napredak se razume preko zone narednog razvoja.

Na bazi razumevanjā stvarnosti iskazanih u navedenim tipovima socijalnog konstruktivizma nastao *je kritički konstruktivizam* koji podrazumeva transformaciju društva uz elemente preuzimanja lične i socijalne odgovornosti. Teoretičari koji, kako navodi Milutinović (2016), pripadaju kritičkim usmerenjima, poput Freira (Freire), Žiroa (Giroux), Rodrigesa (Rodríguez) i drugih, podržavaju dosezanje jednakih mogućnosti, uporedo sa razvojem kulture prava i preuzimanjem personalne i socijalne odgovornosti. Kritički konstruktivizam kombinuje gledišta razvijena u radikalnom i socijalnom konstruktivizmu sa kritičkom teorijom i njenim emancipatorskim programom za brojne životne delatnosti, uključujući i obrazovanje (Milutinović 2015, 2016). U tom smislu se može reći da socijalni konstruktivizam situira znanje u socijalni i kulturni kontekst, istražujući načine na koje se društvene pojave razvijaju. S druge strane, kritički konstruktivizam je usmeren na mogućnosti samopreispitivanja, upravljanja sopstvenim životom i kritičkog delovanja (Freire 2002). Stoga je fokus na istraživanju jezika, kulture i moći, a politička priroda kritičkog konstruktivizma ogleda se u činjenici da predmet analize predstavlja opšta dobrobit

i kontinuiran razvoj. U tom smislu postupanje osoba koje se u društvenim relacijama vide kao odgovorne, oslikava glavnu ideologiju u društvu, koja se preliva u brojne sadržajno sledbene delatnosti.

2.1. Refleksija društveno-političke dinamike i Ana Đurić – Konstrakta

Džordž Aleksandar Keli (George Alexandar Kelly 1955), autor teorije ličnih konstrukata, smatrao je da jedan deo života čovek može sebi da reprezentuje, predstavi, osmisli, a ne samo da reaguje. Zagovarao je tvrdnju da je viđenje realnosti podložno mnogim alternativama, s obzirom da se stvarnost ne prikazuje neposredno, već kroz konstrukte – šablone, koje ljudi sami stvaraju, neprestano isprobavajući njihovu valjanost u odnosu na predviđanje (Stojnov 2003). Refleksija stvarnosti i skretanje pažnje na dešavanja, čije posledice su vidljive samo nekim našim sa-vremenicima, karakteristični su za vizionare i umetnike.

Ana Đurić, muzička umetnica poznatija pod pseudonimom Konstrakta, po bazičnom obrazovanju je arhitektica, otuda i potiče njen pseudonim. Moglo bi se reći da njeno muzičko stvaralaštvo predstavlja konstrukciju umetničkog izraza u okviru kritičke teorije konstruktivizma. Kroz istupanje, ukazivanje na poteškoću ili izazov sa kojima se suočavaju obični, nedužni i/ili nedovoljno pravno učeni ljudi u sistemu, Konstrakta se lično postavlja prema problemu, zauzima kritički stav, ogoljava se i postaje jedna od njih (koji su tema njenih pesama). Svoj umetnički rad u značajnoj meri zasniva na premisi društvene angažovanosti i postizanja socijalne, odnosno lične odgovornosti, čime iz socijalnog ulazi u kritički konstruktivizam, vešto izbegavajući da ostane u pukom osećanju bunta i otpora, već nudeći forme otvorenog i kritičkog diskursa. Uvođenje ideje kritičkog konstruktivizma u umetnički izraz pretpostavlja visok nivo angažovanosti umetnice i njene istraživačke kompetencije (Milutinović 2016), zbog čega su vidljivi postulati kritičkog konstruktivizma u njenom stvaralaštvu, kao uostalom i u drugim sferama života (Dawson & Taylor 1998).

Kao umetnica vešta u zapažanju diskretnih i prikrivenih poruka stvarnosti, Konstrakta kroz funkciju zabave čini uvid i osvrt, ispoljava ga u originalnosti, dok modalitet iskazivanja, shodno predmetu umetničkog, racionalnog i emotivnog istraživanja, pronalazi u drugačijem, alternativnom muzičkom izrazu kao protivteži mejnstrimu u muzici.

U slučaju Konstrakte važno je pojasniti pojam alternativno, koji u osnovnom sagledavanju znači drugi put, dakle, levo ili desno. U kontekstu smera kojim teče Konstraktino alternativno govorimo o više pravaca koji podržavaju ideju ujedinjenja

u alternativno, što podrazumeva ličnu odgovornost i hrabrost u istupanju, negovanje koncepta odgovornih pojedinaca koji deluju radi postizanja zajedničkih ciljeva za opštu dobrobit (Milutinović 2016), dok je rekonstrukcija celokupne zajednice projicirana s ciljem optimalnog razvoja svakog pojedinca.

3. POPULARNA MUZIKA: SOCIOLINGVISTIKA MUZIKE I KREATIVNE INDUSTRIJE

Popularna muzika predstavlja jedan od načina uspostavljanja komunikacije u društvu. Strukturno i simbolički čitljiva, muzika (popularna, tradicionalna, umetnička) svojim spektrom značenja omogućava kontinuiranu razmenu informacija. Sa aspekta strukture, popularna muzika se približava jeziku i jezičkim interpretacijama. Povezanost muzike i jezika u okvirima sociolingvističke teorijske orijentacije polazi od definicije jezika kao sistema znakova koji koristimo u komunikaciji i svakodnevnoj interakciji sa članovima govorne zajednice kojoj pripadamo (Filipović 2009) i potvrđuje se kroz strukturalistički fokus jezika kao sistema u kojem društvena dinamika, interakcija i kontekst utiču na razumevanje njegove funkcije (Sosir 2004, prema Filipović 2009). Jezik, dakle, kao i muzika, nudi spektar značenja od svega što jeste do svega što nije društveno. Razumevanje povezanosti kulture, jezika i misli (Hymes 2000), uočavanje promena u jeziku koje su uslovljene društvenim faktorima (Labov 1983), usmerava proučavanja jezika ka kvantitativnom metodološkom pristupu (Filipović 2009).

Popularna muzika je složena značenjska struktura organizovana u sistem u kojem muzički i nemuzički elementi deluju istim intenzitetom. U muzici i jeziku se promene dešavaju na nivou makro i mikroistraživačke perspektive i posmatraju se u odnosu na intenzitet i kontinuitet društvene dinamike (Hymes 2000; Матовић, Лазић 2020; Perić, Lazić & Matović 2021). Ovakva pomeranja pokazala su se ključnim u postavljanju popularne muzike u teorijski fokus varijacionističke sociolingvistike koja jezik posmatra kao heterogen, uređen i dinamičan sistem u kojem su sva dešavanja uslovljena društvenim kontekstom (Weinreich, Labov & Herzog 1968, prema Filipović 2009). U okvirima varijacionističke sociolingvističke teorije muzika se potvrđuje kao deo jezičkog sistema određenog društvenim, ekonomskim, po-litičkim, kulturnim promenama (Матовић, Лазић 2020).

Teorijsko pozicioniranje muzike u sociolinvističke okvire poznato je kao sociolingvistika muzike (Матовић 2014) koja se definiše kao teorijska disciplina u okviru makro-sociolingvističkog pristupa zasnovanog na multimodalnoj semiotici,

kombinaciji slike, zvuka i teksta (Van Leuven & Krass 2001). Uz značajan uticaj nemuzičke dimenzije sociolingvistika muzike dalje proučava povezanost popularne muzike i savremenog društva prateći dinamiku međusobnih promena i prilagođavanja (Матовић 2018).

Iz perspektive komunikacijske, društvene i simboličke (ideološke) analize sociolingvistika u muzici odnosi se na identifikaciju i tumačenje četiri paralelna stanovišta: vizuelno, auditivno, muzičko i nemuzičko[1] (Матовић 2014). Ovakav fokus potvrđuje muziku kao multimodalnu umetnost povezanu sa socijalnom semiotikom i uključuje sve aspekte savremenog diskursa: reč, zvuk, sliku, pokret, prostor (Filipović i Vučo 2019). Multimodalnost u muzici omogućava razumevanje muzičkog sadržaja kao jedinstvene informacije u kojem su sva četiri stanovišta istovremeno aktivna, ali i u kojem je pažnju moguće odvojeno usmeriti na pojedinačno svako od njih (Matović, Lazić 2018).

Iz perspektive govornog jezika multimodalna semiotika i multimodalni diskurs podrazumevaju prisustvo fizioloških i tehničkih resursa u cilju ostvarivanja smislene komunikacije (Van Leeuwen 2005, prema Filipović 2018). Pored realizacije lingvističkih jezičkih predstava multimodalna semiotika odnosi se i na tehnička sredstva koja se koriste u komunikaciji, kao što su muzički instrumenti, parfemi koje nanosimo (Filipović 2018), odeća, gestovi, mimika, ljudi kojima smo okruženi. Multimodalna semiotika, koja je deo vizuelnog stanovišta, insistira na kontekstualnom pristupu informacijama (Maruyama 1980) i prilikom razumevanja sociolingvističkog diskursa popularne muzike, koja je sada već u potpunosti zavisna od tehnološkog razvoja, omogućava interpretacije muzičkog sadržaja i kroz najnovije muzičke makro i mikro forme (reklame, tutorijali, džinglovi). Interpretacija muzike kao multimodalnog diskursa objašnjava stanovište vizuelne semiotike u teorijskom okviru sociolingvistike muzike.

Auditivnoa i muzičko stanovište popularne muzike odnose se na auditivnu semantiku i princip prema kojem muzika funkcioniše kao komunikacija na nivou auditivnog razumevanja između muzičara i publike, kroz identifikaciju stilova i muzičkih žanrova. Sociolingvistički, pripadaju delu semantičke analize muzičkih informacija. Razlika između ova dva stanovišta je u tome što se auditivni nivo odnosi isključivo na identifikaciju muzike kao slušne informacije u okviru koje je važan nivo prepoznavanja

1. Nemuzički nivo interpretacije muzike predstavljaju informacije koje izvođači iznose, a koje nisu konkretno u vezi sa njihovom strukom – muzikom koju izvode, poput ličnih stavova u vezi sa pojavama u savremenom društvu. Vidi dalje tekst.

određenog muzičkog stila, žanra, autora, dok se muzički nivo odnosi na muziku i tekst kao jedinstvenu informaciju: posmatraju se odvojeno, ali se tumače istovremeno.

Analiza govora popularne muzike, nemuzičko stanovište, ostvaruje se kroz praćenje adaptacije kompetencija govornika, u sociolingvistici muzike muzičara (kao govornika) i zavisi od uloge koju on ima u trenutku predstavljanja publici – nastupa. Prema Koplandu (Coupland 2011), postoje dva vida nastupa muzičara kao govornika: svakodnevno i scensko. Scensko je unapred organizovano i sa pažljivo osmišljenim konkretnim i simboličkim značenjima, dok je svakodnevno čin kada izvođač izađe iz nastupačkog moda. Ova pojava prepoznatljiva je kao *breakthrough into performance* (Hajms 1981, prema Coupland 2011) i predstavlja pokušaj da se poboljša celokupna estetika izvođača (Schuck 2004). U sociolingvistici muzike ovaj fokus posmatranja primenljiv je upravo na nemuzičkom, odnosno informativnom aspektu, kada izvođač pravi iskorak iz profesionalnog sveta i neformalnim jezikom obraća se široj slušalačkoj publici. Na taj način proširuje sliku o sebi kao autoru/izvođaču. Identifikacija nemuzičkih elemenata u diskursu popularne muzike utiče na konačnu estetiku vizuelne predstave pojedinca koja je prilagođena njegovoj muzičkoj estetici. Jezik izvođenja oblikovan je uslovima u kojima se izvodi (Bauman 1977) dok je nastup uvek prilagođen muzičkom žanru (Coupland 2007) kao i zahtevima koje pred popularne umetnike stavljaju nova tehnološka dostignuća.

Napredak modernih tehnologija samo osnažuje funkciju glavnog kriterijuma u popularnoj muzici, a to je komercijalizacija (Tagg 2006, prema Coupland 2011). Upotreba muzike sa celim spektrom njenih značenja, muzičkih i nemuzičkih, a posebno imajući u vidu konstantnu digitalnu dostupnost, postavlja je u središte kreativnih industrija kao centralni deo sektora nove razvojne industrije.[2.] Na ovaj društveni i umetnički značaj muzike uticala je i situacija oko virusa Covid-19 i lokdauna koja je ostavila snažan trag na sam odnos prema muzici i stvaralačkom procesu kako autora tako i konzumenata (*Rebuilding Europe* 2021). Sa prostorne organizacije, glamura, velikog broja ljudi na jednom mestu, akcenat se premeštao na samo postojanje muzike kao takve i mogućnosti reprodukcije muzičkog materijala. Veliku scenu u značajnoj meri zamenili su kućni i improvizovani prostori, broj učesnika, glamur i kadar, svedeni su na telefonske kamere i jednog izvođača. Novi krug evolucije doneo je nova razumevanja svakodnevice, pa je čak dobio i novo ime

2. Poslednji podaci Evropske Komisije potvrđuju da muzička industrija zapošljava više od 2 miliona ljudi (EU i Velika Britanija) što je duplo više zaposlenih nego u IT sektoru i skoro 16% više nego u autoindustriji. Više na: https://cnm.fr/wp-content/uploads/2021/09/Final-Report-EU-Music-conference-2021-march.pdf i https://culture.ec.europa.eu/cultural-and-creative-sectors/music/music-moves-europe

– prema magazinu *Manager* koji je u terminu *Era Koronozoika* „lingvistički prilagodio novonastale ekonomske, društvene i komunikativne okolnosti" (Šarenac 2021: 1365). Pokazalo se da samoj muzici nije potrebno mnogo da se prilagodi i nastavi dalje.

Mehanizmi tumačenja popularnog muzičkog sadržaja koje predlaže sociolingvistika muzike olakšavaju pristup proučavanju muzike kao društvene refleksije, a sama pozicija lidera kreativnih industrija nedvosmislena je u sagledavanju njenog potencijala u kontekstu razvoja šire ekonomske strategije.

U Srbiji je muzička scena transparentan pokazatelj dinamike ekonomskih, društvenih, kulturnih promena i često nudi široku panoramu nemuzičkih informacija. Primećuje se kolosek društvene angažovanosti i paralelni, a opet potpuno suprotan, gde je suština proizvodnje isključivo zabava. Delovanje umetnika u zajednici, a u kontekstu globalnih tema, u fokusu je muzičke produkcije Konstrakte. Dakle, stvaranje muzičkog izraza sa pozivanjem na s(a)vest, vraćanje sebi i promišljanje. Ana Đurić dolazi iz Novog Beograda u kojem je pronašla izazove za svoje stvaralaštvo i, kako je navela u emisiji Zorana Kesića (2022: 0:25), smatra ga „važnijim od univerzuma". Novi Beograd odlikuje susret neverovatnih suprotnosti, apsurda, čovečnosti i humanosti uz koje se po potrebi može dodati prefiks 'ne'.[3] Više puta je rekla da njene aspiracije nisu išle izvan granica Srbije, ali je 2022. godine ipak postala svetski popularna, osvojivši peto mesto na takmičenju za pesmu Evrovizije (engl. *Eurovision Song Contest*). Ništa od toga ne bi bilo neobično da ona sama nije potpuno drugačija od evrovizijskog mejnstrima, da ne kreira semikonceptualni lik kroz koji u popularnom muzičkom sadržaju analizira društveno-političke i ekonomske aspekte stvarnosti u Srbiji.

3.1. Muzički narativ

Muzički narativ koji Ana Đurić stvara u ovom radu će biti posmatran iz ugla kritičkog sociolingvističkog pristupa koji uzima u obzir različite aspekte pojava u centru narativa i van njega, sa posebnom pažnjom na kontradikcije, suprotnosti i nedoumice koje dati tekst proizvodi u osobi ili osobama sa kojima dolazi u kontakt (Filipović 2018). Na njegovo oblikovanje utiču etičke i estetske vrednosti teksta, socio-istorijsko-politički i kulturni kontekst zemlje, regiona ili kontinenta na kome nastaje (Filipović 2018). Složena sociolingvistička narativna mreža uz sve navedene činioce

3. Književnoumetničku sliku tog sveta na verodostojan način donosi Mihajlo Pantić u nagrađivanoj zbrici pripovedaka *Novobeogradske priče* (1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2010, 2016)

pomaže u tumačenju kompleksne narativne strukture muzičkog sadržaja. Takva kompleksna struktura uključuje svestan, odnosno, nesvestan odabir diskurzivnih sredstava koje autorka ili autor koriste tokom njegovog stvaranja; istorijski trenutak u kome tekst nastaje i distribuira se biografiju, stavove i ideologije autorke ili autora; globalne, lokalne i glokalne trendove i politike izdavačkih kuća; tehnološke semiotičke resurse koji nam pomažu u stvaranju značenja i konstrukciji znanja u toku samog čina čitanja (Filipović 2018).

4. ANALIZA KORPUSA

Konstrakta pravi značajan iskorak iz uobičajene sfere kreativnosti. Njene pesme ulaze duboko u svakodnevicu, ona govori o stvarnosti koja je sada i u ovom trenutku, prateći informacije iz dnevne (žute) štampe i e-medija. Njena vizionarska ili, pak, samo posmatračka sposobnost, učinila je da Srbija svojim nastupom na pesmi Evrovizije 2022. godine u Torinu sa pesmom *In corpore Sano* bude najzapaženija zemlja u mnogim izvođačkim aspektima: tekst, muzika, scenski nastup. Takođe, Konstraktina pesma, čiji se deo teksta peva na latinskom jeziku, postala je prva srpska pesma na *Spotifaj* listi 50 viralnih pesama u svetu našavši se na 23. mestu (*Veliko priznanje za Konstraktu i Srbiju posle Evrovizije* 2022). Njeno stvaralaštvo je višeznačno, višedimenzionalno, protkano svakodnevicom i upitanošću šta se dešava, koliko se razmišlja, ima li rešenja, gde su, kakva su. Svojim *Triptihom* (2022), čiji koncept osmišljava u saradnji sa Anom Rodić i Majom Uzelac, prikazuje autentično, ljudsko, umetničko interesovanje za teme koje je u svom bivstvovanju pronašla kao značajne i društveno (ne)opravdane. Pesme *Nobl*, *In Corpore Sano* i *Mekano* čine dvaneastominutni *Triptih* koji, prema rečima Zorana Stajčića (2022), spada u visoko stilizovano EP izdanje i produkt je „neupitne originalnosti stila". U smislu društvenog sagledavanja, svakom pojedinačnom pesmom otvorila je vrata onome što vidi kao (kon)tekst, a što jeste deo njenog interesovanja i istraživanja. Svaka pesma nudi uvid u deo stvarnosti i kao takva svaka je dovoljno autonomna, a u isto vreme dovoljno zavisna od druge dve, zbog čega postaje holon. Sjedinjenjem sve tri pesme dostiže se celina potrebna za puni doživljaj i razumevanje. Dinamična međuigra između dve komplementarne tendencije – zavisnosti i autonomije – čitav sistem čini elastičnim i otvorenim za promene (Petrović-Sočo 2007).

Imajući u vidu navedene argumente koji objašnjavaju Konstraktin pristup popularnoj muzici, kao složenoj informaciji, muzičkom sadržaju i konceptu, analitički korpus ovog rada upravo i predstavljaju tri pesme koje čine *Triptih*. Iz aspekta

sociolingvistike muzike sve tri mogu biti sagledavane na pomenutim nivoima interpretacije: vizuelnom, auditivnom, muzičkom, nemuzičkom.

Tabela 1 In corpore Sano (Triptih)

Aspekt	***Analiziran je primer sa nastupa na takmičenju za pesmu Evrovizije 2022.***
Vizuelni	Scenografija jednostavna, bez glamura i preteranog kretanja, minimalizam u pokretima sveden na gestove, lavor i stolica, ona pere ruke dok izvodi pesmu.
Muzički/ Tekst	Prozni, nema rime, rečnik medicinski, suština u refrenu: *Umetnica mora biti zdrava.* Konstrakta potvrđuje realnu situaciju umetnika u Srbiji stihom: *Umetnica je nevidljiva.* Ovim želi kazati da je umetnicima u Srbiji neregulisan zdravstveni status u smislu njihove neprepoznatljivosti u sistemu. Moraju sami da se pobrinu za sebe, država nema mehanizme da im izađe u susret.
Muzički/ Muzika	Elektronska podloga, bez solo deonica, dominira glas i ritmička organizacija pesme.
Auditivni	Kompletna informacija o primeru jeste muzička jednostavnost, pri čemu je muzika podređena tekstu.
Nemuzički	Anticipirana situacija iz realnog života u kojem je potcenjen status umetnika, on je prepušten sam sebi, odgovoran je sistem. U razgovoru sa voditeljkom nakon pobede na Beoviziji pred takmičenje za pesmu Evrovizije, na pitanje da li ima zdravstvenu knjižicu, Ana je odgovorila da je nema.
Prisutne reference: Realna: Imaginarna:	društvena i porodična zdravlje i Megan Markl Ne postoji.

Tabela 2 Nobl (Triptih)

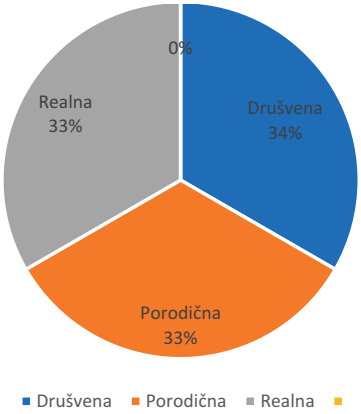
Aspekt	***Analiziran muzički spot***
Vizuelni	Ambijent ispunjen simbolima visokog društva, klavir, slike na platnu, večera u dvoje, vino, tišina uz večeru, stilski nameštaj, previše cveća, ona obučena u svedeno klasično žensko odelo. Mali prostor, granica koja deli kič od nesnađenosti u sopstvenom okruženju i vremenu.
Muzički/ Tekst	Prozni, nema rime, rečnik svakodnevice, opis životnih okolnosti žene u četrdesetim godinama. Fraze na italijanskom i francuskom jeziku.
Muzički/ Muzika	Elektronski zvuk, bez instrumentalnih specifičnosti.
Auditivni	Muzika u službi teksta.
Nemuzički	Žena – sredovečna kao simbol: stub i krah. Anticipacija moralnog posrnuća u vinu: užas. Šeron Stoun kao ikona, svesna prolaznosti koja se odupire vremenu: *Šeron Stoun se ne botoksira*. Negiranje modernih estetičkih postulata, priznavanje prirodnosti. Žena koja je odrasla oblikujući svoj intelekt prema pravilima visokog društva učeći francuski, svirajući klavir, učeći se lepom ponašanju, pripremajući se za „visoko društvo“. Krah je smešan, primenila je sve to u sopstvenoj, duhovno i moralno oronuloj sredini. Bespotrebno utrošeno vreme, snaga, novac, iluzija i nada. Sistemska referenca: svakodnevni pogled na Crkvu – Genex kulu. Beograd, Novi Beograd. Crkva kao simbol srpstva, stare/nove države, Genex kao podsećanje na federativni sistem. Šta je starije i značajnije, šta odlučuje: simbolička ili arhitektonska težina? Obe vrede, imaju trag, smisao. Referenca na prošlost i budućnost: budućnost je starenje – starenje je budućnost – povratak korenima je budućnost. Veoma značajan pogled na statičnost, prolaznost, pripadnost: *Crkva čini da mislim na Srbiju,* *tu ću umreti (užas),* *A možda baš ja neću (užas).* Transparentno komična slika je osa pesme u kojoj autorka poredi Francusku i Srbiju, tj. odnos kultura prema sopstvenom nasleđu: *Imam sliku u lepom ramu, ulje na platnu* *Francuska slikarka Fey, rođena 1912.* *Kao i moja baba Desanka.* *Fey u Parizu slika gradove u izmaglici,* *Desanka u Glibovcu čita sudbine u džigerici.*
Prisutna referenca:	društvena i porodična
Realna:	porodična žena, Država, Šeron Stoun, slikarka Fey, baba Desanka
Imaginarna:	Ne postoji

Tabela 3 Mekano (Triptih)

Aspekt	***Analiziran muzički spot***
Vizuelno	Počinje kao Nobl i predstavlja nastavak triptiha. Opisuje savremeni bračni *selfcare*. Kraj muzičkog spota: njih dvoje fino obučeni „žderu“ krilca za finu večeru.
Muzički/ Tekst	Prozni bez rime. Težina savremenog pritiska da bi se bilo u toku modernog odgajanja dece, braka, svakodnevica pod „moranje“ i pridružene obesmišljene radnje. Potrošačko društvo, deca rastu, idu na sportove, uče jezike, idu na odmor, more, skijanje itd.
Muzički/ Muzika	Elektronska muzika, bez novih muzičkih rešenja.
Auditivni	Muzika podređena tekstu.
Nemuzički	Diskusija o uzvišenim stvarima, ali na kraju povratak porocima bez granica: jedemo, opušteni smo, gledamo serije, opuštamo se... i tako ukrug Suština je u refrenu: *Ti i ja na mekanom, nijedna senka pod mesečinom,* *Nijedan trag nije ostao* *Mekano nek je prokleto* *Nek je prokleto mekano, mekano – x 8* Akcenat je na tome da se ne radi ništa značajno, u vozu sa pravilima koje je nametnuo neko drugi, bez sopstvenosti, svog traga, bez identiteta, bez sebe, bez ličnosti. Bez prostora za sebe, sopstvena interesovanja.
Prisutna referenca:	društvena i porodična
Realna:	društvena briga o sebi (*selfcare*)
Imaginarna:	Ne postoji

Reference navedene na kraju svakog tabelarnog prikaza analiziranih pesama izdvojile su se kao samostalne i dominantne i govore o odnosu umetnice prema sebi i svetu oko sebe. U ukupnom pregledu zahvaćenosti referenci (v. Grafikon 1) vidi se da je jednako prisutan odnos prema društvu, porodici i realnosti, a da imaginarna referenca ne postoji ni u jednoj analiziranoj pesmi.

Prikaz referenci jasno implicira da je umetnica u svojim pesmama konkretna, analizira sebe i svet oko sebe kroz stvarne likove i događaje. Kako je navedeno na kraju svake tabele, imaginarna referenca u izabranim primerima nije zabeležena. Apsolutna ujednačenost sve tri reference rezultira skoro nadrealnim prikazom stvarnosti što je pomalo neobično jer je popularna muzika veoma otvorena umetnička forma koja skoro da podrazumeva svoje postojanje sa određenim kvantumom imaginarnih elemenata.

Grafikon 1 - Reference

5. DISKUSIJA

Iako je popularna muzička scena u Srbiji obeležena dominacijom pop i folk kulture i nije konceptualno upečatljiva, prisutnost različitih muzičkih žanrova ipak održava kontinuitet urbane muzičke prepoznatljivosti. Jedna jasna muzička ideja medijski je snažno podržana kroz rad kantautorke Ane Đurić – Konstrakte. Ona je na muzičkoj sceni Srbije prisutna prvo kao članica vokalno-instrumentalnog sastava *Mistake--mistake*, a zatim kao jedan od ženskih vokala u grupi *Zemlja gruva* od 2007. godine, da bi se 2019. godine osamostalila i počela sa oblikovanjem sopstvenog muzičkog izraza upustivši se u solo-projekat. Kada je osvojila peto mesto na takmičenju za pesmu Evrovizije, Konstrakta je kod publike u Srbiji probudila, kako je to sročio Zoran Kesić (2022: 0:52), „ushićenje, euforiju, iznenađenje, te navijačku strast, ponos i patriotizam ali pre svega svežinu, optimizam i nadu“.

Živeći dva meseca u lokdaunu tokom prvog dela 2022. godine Konstrakta je, kako je više puta sama naglasila, u nemoći pronašla spas i posmatrala ljude, sebe i promene koje se svakodnevno dešavaju. Napravila je otklon od konvencionalne percepcije stvarnosti, vešto izbegla da ostane u osećanju bunta i otpora i ponudila forme otvorenog i kritičkog diskursa, videvši u toj slici i sebe kao žrtvu državne zdravstvene politike. Dubinsko sagledavanje uočenog je pretočila u jedinstven i otrežnjujući muzičko-scensko-narativni produkt, sažimajući ga multimodalno i konceptualno. Njena promišljanja artikulisana u jedinstvenom i svedenom muzičkom izrazu, potkrepljena scenskim sadržajem, oblačenjem, šminkom, ponašanjem na sceni su omo-

gućila da kroz veoma malo pokreta, a više prikazanog, do publike dospe mnoštvo poruka, što implicira visok nivo angažovanosti umetnice i njene istraživačke kompetencije. Stvarnost je tu da bude posmatrana, proučavana, da se komparira, analizira, sintetiše i, na kraju, razume. Konstraktin muzički sadržaj nosi tekstualnu i muzičku poruku, ali se na tome ne završava. Umetnica iz perspektive kritičkog konstruktivizma stvara sliku stvarnosti, govori o iskušenjima današnjice i nudi ključ za promenu aktuelnog društvenog obrasca. Sociolingvističkom analizom pesama izdvojile su se dominantne reference odnosa umetnice prema svakodnevici, porodici, ženama i sebi. Jasna i realna, a opet umetnički inkorporirana u izrazu, Konstrakta prikazuje svet u kojem smo trenutno iz ugla koji je njoj dostupan, deli ga sa javnošću i upozorava u svakoj analiziranoj pesmi iz *Triptiha*. Tako u realnoj referenci posebnu pažnju posvećuje zdravlju, porodičnoj ženi, pretkinjama, poznatim umetnicama i društvenoj brizi o sebi. Vizuelno i nemuzičkim sredstvima umetnica stvara sasvim novi muzički narativ u popularnoj muzici u Srbiji, dopirući do širokog spektra publike kod koje izaziva različite reakcije (zbunjenost, nerazumevanje, oduševljenje).

Posebno je značajno izdvajanje porodičnih, realnih i društvenih referenci čija apsolutna ujednačenost pokazuje da kantautorka traži inspiraciju u stvarnosti, u svetu oko sebe, dok u isto vreme govori i o tome koliko je u postojećem okruženju važna intelektualna, socijalna i umetnička osvešćenost. Razlika između korisnog i manje korisnog, dobrog i nedovoljno dobrog upakovana je u jasan vizuelni i eksplicitni lingvistički sistem. To je jasno prikazano u svim primerima iz analize korpusa.

U pesmi *In Corpore Sano* Konstrakta naglašava važnost zdravlja kao životnog etalona koji se u situaciji nastanka pesme slabije ili nikako nije mogao ostvariti, čime je značaj realne reference i brige o zdravlju doveden u pitanje. U tom trenutku, kako umetnica tvrdi, apsurd su dodatno doživljavale grupe ljudi koje usled institucionalnih barijera nisu mogle da ostvare svoja prava. Ovoj grupi je, kako je više puta pominjala, pripadala i ona sama. U analizi korpusa *Nobl*, koji predstavlja hrabar i nesvakidašnji prikaz svakodnevnih očekivanja od porodične žene, kristalizuje se hrabar pogled na ženu koja svoje vrednosne stavove formira između Istoka i Zapada. Kroz generacijski prikaz žena iz porodica okruženja kojem i sama pripada, umetnica pokušava da uvidi udaljenost vrednosnih orijentacija žena danas, otelotvorenih u uzorima širom sveta, u odnosu na geografski i kulturni prostor. Shvata da su vrlo upitne želje biti osvešćena, nezavisna, moderna žena koja je zbog ličnih i profesionalnih postignuća, koja su izvan porodice, uzor drugim ženama i devojčicama.

U pesmi *Mekano* umetnica kroz stihove u prozi izlaže kako izgleda život u opuštenom stilu (mekani život) i kako se živi svakodnevica bez preterane svesti o

tome zbog čega se životne aktivnosti sprovode na način koji je neko nametnuo. Važno je pripadati zlatnoj sredini, odnosno biti poslušan.

6. ZAKLJUČAK

Rezultati analize korpusa pokazali su, na svim nivoima, da Ana Đurić – Konstrakta nudi isto rešenje koristeći se diskursima različitih aspekata komunikacije (vizuelni, auditivni, muzički i nemuzički) koje objedinjuje u jedinstven umetnički izraz. Njen nesvakidašnji govor u popularnoj muzici dovoljno je snažan da oblikuje prodornu poruku, usmeri je ka širokoj ciljnoj demografiji kao prepoznatljivu i dominantnu. Fokus je pri tome ne samo na muzici već i na svim ostalim analiziranim aspektima u muzičko-vizuelnom spektru značenja. U tom se smislu sociolingvistika muzike, kao teorijski pristup u okviru kritičke teorije, koji se potvrđuje kao plodotvoran u tumačenju popularne muzike omogućujući transfer simboličkog značenja u konkretno, realno i razumljivo. Istu operaciju dekodiranja konzumenti Konstraktine muzike obavljaju intuitivno ali ne i manje delotvorno.

Pojava Konstrakte kao konceptualne umetnice na muzičkoj sceni je osvežavajuća i unosi dah optimizma. Način na koji govori o društvu kao apsurdu, balkanskim kompleksima i patetici u iskazivanju moći, institucionalnim barijerama i ideološkim zabludama, kao i idealizaciji prošlog vremena, u potpunosti je razumljiv i verodostojan u svojoj jednostavnoj ironiji, bez primesa siline, nametanja i besa. Njeno poznavanje konteksta u kojem živi, angažovanost u uočavanju finih nijansi (ne)skrivene stvarnosti, prihvatanje postojanja društvene inertnosti u menjanju uhodanih obrazaca ponašanja (ponekad i apsurdnih) i na kraju javno istupanje tim povodom, čini njen umetnički kontekst i korpus rada. Oni joj kumulativno daju priliku i nadahnuće da upire prstom, dovodi u pitanje, postavlja kritički okvir, te da o društveno neprihvatljivim temama priča na društveno prihvatljiv način i, nadasve, da bude lično odgovorna. U završnici ovog promišljanja može se reći da je novi muzički narativ Srbije satirična refleksija stvarnosti, smelo upakovana u paket udarnog dejstva na dominante obrasce i vrednosti prepoznatljive u društvenoj i kulturnoj stvarnosti celog regiona.

KORPUS

1. Konstarkta (2022), *In corpore sano,* nastup na pesmi Evrovizije, dostupno na: https://youtu.be/wLAYRJv6nQc, pristupljeno 17. 05. 2023.
2. Konstrakta (2022a), *Nobl*, dostupno na: https://youtu.be/FXZZqwKYU0k, pristupljeno 17. 05. 2023.
3. Konstrakta (2022b), *Mekano*, dostupno na: https://youtu.be/_R-eSE4oSHE, pristupljeno 17. 05. 2023.

LITERATURA

1. *24 minuta sa Zoranom Kesićem* (2022), epizoda 291, deo 11; emisija od 31. 12. 2022, dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=Zdtv0E3VZfg&list=PLh57bbOQmA2QC_DEK-8F8vB3H8YsssRrG&index=11, pristupljeno 10. 03. 2023
2. Bauman, Richard (1977), *Verbal Art as Performance. Prospect Heights*, Waveland Press, Illinois, USA
3. Bauman, Richard (2004), *A World of Others' Words: Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality*, Blackwell, Malden, Massachusetts, USA
4. Coupland, Nikolas (2007), *Style*, Cambridge University Press, Cambridge, UK
5. Coupland, Nikolas (2011), ″Voice, place and genre in popular song performance″, *Journal of Sociolinguistics*, 15(5), 573–602.
6. Dawson, Vailley M., Peter Charles Taylor (1998), ″Establishing Open and Critical Discourses in Science Classroom: Reflecting on Initial Difficulties″, *Research in Science Education*, 28(3), 317-336.
7. Filipović, Jelena (2009), *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Zadužbina Andrejević, Beograd
8. Filipović, Jelena (2018), ″Multimodalna sociolingvistička narativna mreža kao konstruktivistički pristup činu čitanja u 21. veku: Čimamanda Ngozi Adiči″, u: Snežana Gudurić i Biljana Radić-Bojanić (ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru. Tematski zbornik*, 7(1), Filozofski fakultet, Novi Sad, 109-121.
9. Filipović, Jelena, Julijana Vučo (2019), ″Multimodal transdisciplinary approach to cultural heritage preservation: linguistic and cultural landscapes″, u: Snežana Gudurić i Biljana Radić-Bojanić (ur.), *Jezici i kulture u vremenu i prostoru. Tematski zbornik, 8*(2), 347-358, Filozofski fakultet, Novi Sad

10. Freire, Paulo (2002), *Pedagogija obespravljenih*, Odraz – održivi razvoj zajednice, Zagreb
11. Glasersfeld, Ernst von (2000), ″Problems of Constructivism″, in: L. Steefe & P. Thompson (eds.), *Radical Constructivism in Action: Building of a Pioneering Work of Ernst von Glasersfeld*, Routhledge Falmer, London, 3-9.
12. Gutvajn, Nikoleta (2009), *Konstruktivistički pristup obrazovnom postignuću učenika*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Novom Sadu; dostupno na: https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/5431/Disertacija 2649.pdf?sequence=4&isAllowed=y, pristupljeno 12. 03. 2023.
13. Horvat, Ludvik (1986), *Predškolsko vaspitanje i intelektualni razvoj*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
14. Hymes, Dell, Hathaway (2000), ″The emergenece of sociolinguistics: A dialogue with Samaran″, *Journal of Sociolinguistics*, 4(2), 312-315.
15. Kelly, George Alexandar (1955), *The Psychology of Personal Constructs*, Norton, New York
16. Kress, Gunter, Theo van Leeuwen, (2001), *Reading images. The grammar of visual design*, Routledge, London, New York
17. Labov, William (1983), *Modelos sociolingüísticos,* Cátedra, Madrid
18. Матовић, Мирјана (2014), *Друштвена теорија језика и стилских форми популарне музике у контексту српске културе краја 20 .века*, докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филолошки факултет, Београд
19. Матовић, Мирјана (2018), *Музика на крају века – популарна музика и нација у Србији крајем 20. века*, Академска мисао, Београд
20. Matović, Mirjana, Svetlana Lazić (2018), ″Multimodalno čitanje muzike″, *Komunikacija i kultura online*, 9(9), 159-173.
21. Матовић, Мирјана, Светлана Лазић (2020), ″Социолингвистика и музика: Перспектива значења и комуницирања″, у: Снажана Гудурић, Биљана Радић-Бојанић и Предраг Мутавџић (ур.), *Језици и културе у времену и простору. Тематски зборник*, 9(1), Филозофски факултет, Нови Сад, 199-208.
22. Maruyama, Magoroh (1980), ″Mindscapes and science theories″, *Current anthropology*, 21(5), 589-608.
23. Milutinović, Jovana (2015), ″Kritički konstruktivizam – koncepcija i mogućnosti u oblasti obrazovanja″, *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 437-451.
24. Milutinović, Jovana (2016), *Socijalni i kritički konstruktivizam u obrazovanju*, Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet, Novi Sad

25. *Music Moves Europe* (2022), EUROPEAN COMISSION, dostupno na: https://culture.ec.europa.eu/cultural-and-creative-sectors/music/music-moves-europe, pristupljeno 12. 03. 2023.
26. Pantić Mihajlo (1994), *Novobeogradske priče,*1. izdanje, Arhipelag, Beograd
27. Perić, Dušan, Lazić, Svetlana & Matović, Mirjana (2021), ″Popular Music in Young People's Social and Cultural Values Formation″, *Didactica Slovenica – Pedagoška obzorja, 36*(3-4)
28. Petrović-Sočo, Biserka (2007), *Kontekst ustanove za rani odgoj i obrazovanje – holistički pristup*, Mali profesor, Zagreb
29. *Rebuilding Europe. The cultural and creative economy before and after the COVID-19 crisis* (2021), Ernst & Young publishing, dostupno na: https://www.rebuilding-europe.eu/_files/ugd/4b2ba2_1ca8a0803d8b4ced9d2b683db60c18ae.pdf, pristupljeno 12. 03. 2023.
30. Stajčić, Zoran (2022), ″Konstrakta 'Triptih' – najljepši užas″, (18. 03. 2022.), *Ravno do dna. Magazin kulture*, dostupno na: https://ravnododna.com/konstrakta-triptih-najljepsi-uzas/; pristupljeno 07. 03. 2023.
31. Stojnov, Dušan (2003), *Psihologija ličnih konstrukata: Uvod u teoriju i terapiju*, Zepter Book World, Beograd
32. Stojnov, Dušan (2005), *Od psihologije ličnosti do psihologije osoba: Konstruktivizam kao nova platforma u obrazovanju i vaspitanju*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
33. Vigotski, Lav Semjonovič (1996), *Problemi opšte psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
34. Šarenac, Dijana (2021), ″Krizna komunikacija globalnih brendova na društvenim mrežama tokom pandemije Covid-19″, *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*, Novi Sad, 1364-1367.
35. *Veliko priznanje za Konstraktu i Srbiju posle Evrovizije*, (16. 05. 2022), *Telegraf*, dostupno na: https://www.telegraf.rs/pop-i-kultura/muzika/3498933-veliko-priznanje-za-konstraktu-i-srbiju-posle-evrovizije, pristupljeno 16. 02. 2023.

CONSTRUCTIVISM AS A POPULAR MUSICAL NARRATIVE IN SERBIA: CHANGING OF SOUND, IDEOLOGICAL AND VISUAL MONOPOLY IN SERBIAN MUSIC INDUSTRY

Summary:

The fact that popular culture and music, as part of the mainstream, continuously change and adapt, places them within the framework of contemporary critical theory. In this paper popular music is analyzed through the adaptation of the production of meaning to the dominant ideology and thus enables the understanding of the connection between socio-cultural parameters, language system, political, economic factors, and art. As a reflection of socio-political references, in Serbia, in the last three decades, musical ideas that grew out of the folk and street culture of the city have become intertwined. This paper represents a sociolinguistic analysis of the new musical thought of the singer-songwriter Ana Đurić, who goes by the artistic name Konstrakta, who, within the campaign for the Eurovision Song Contest in May 2022 in Turin, extended her artistic influence beyond the national borders of Serbia. In the analyzed musical content, socio-political and economic concepts of reality in Serbia stand out. From the critical theory standpoint, music is placed sociolinguistically and is interpreted from textual, visual, musical, and non-musical (informative) aspects. The results of such analysis confirm its multimodal function and form a special narrative in which reality in music is represented by music within the framework of reality. Showing the ability to combine the elements of her own both musical and non-musical expression, Ana Đurić proved herself to be comprehensible to an audience of all ages, to those who understand Serbian, but also to others who understand Konstrskta's parallel, visual language. The narrative she creates leads to the conclusion that the level of music consumption as pure entertainment has become a secondary track of the Serbian musical mainstream. In the strength of Ana Đurić's social engagement, the recognizable antagonism of old and new musical ideas shapes the original Serbian musical language of the 21st century – clear and independent of the inertia of current musical high-production.

Key words: sociolinguistics; popular music; musical narrative; Konstrakta

Adrese autorica
Authors' address

Svetlana Lazić
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača
Novi Sad, Republika Srbija
pedagogns@gmail.com

Mirjana Matović
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača
Novi Sad, Republika Srbija
mirjanamtvc@gmail.com

Sanja Maričić Mesarović
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
Novi Sad, Republika Srbija
sanja.maricic.mesarovic@ff.uns.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

BOSNISTIKA

Ali Hasanović
MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO IZMEĐU USMENIH PREDAJA I DOKUMENTIRANE BIOGRAFIJE / MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO: BETWEEN ORAL TRADITIONS AND DOCUMENTED BIOGRAPHY 223

Nehrudin Rebihić
PJESNIČKO I DRAMSKO DJELO ALIJE NAMETKA /POETRY AND DRAMATIC WORK OF ALIJA NAMETAK 241

Muhidin Džanko
SA MARGINA BOSNISTIČKE TEKSTOLOGIJE I „KNJIŽEVNE ARHEOLOGIJE“: POKUŠAJ KOMPARATIVNO-TEKSTOLOŠKE ANALIZE UZ NEKOLIKO IZDANJA KNJIGA *KAMENI SPAVAČ* I *STARI BOSANSKI TEKSTOVI* MAKA DIZDARA / FROM THE MARGINS OF BOSNIAN TEXTOLOGY AND LITERARY ARCHEOLOGY: COMPARATIVE-TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER* AND *OLD BOSNIAN TEXTS* 259

društvene i humanističke studije

Edina Murtić
USMENA KNJIŽEVNOST U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU ALIJE ISAKOVIĆA I LJUBICE OSTOJIĆ / ORAL LITERATURE IN LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH OF ALIJA ISAKOVIĆ AND LJUBICA OSTOJIĆ 269

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.223

UDK 821.163.4(497.6).09:398.21
9292 Ejubović M.

Primljeno: 30. 05. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ali Hasanović

MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO IZMEĐU USMENIH PREDAJA I DOKUMENTIRANE BIOGRAFIJE

Na prelazu između 17. i 18.stoljeća u Bosni i Hercegovini je živio jedan od naših prominentnih pisaca na arapskom jeziku Mustafa Ejubović - Šejh Jujo. Pored toga što je bio veoma plodonosan autor iz oblasti arapske stilistike i islamske teologije, cijenjen ne samo kod nas, već i diljem tadašnje Osmanske carevine, jedna je i od najznačajnijih ličnosti bošnjačkih usmenih predaja. O njemu se posljednjih nekoliko stoljeća prepričavaju razne zgode koje su generacijama raspirivale narodnu maštu i snažile vjerovanje. U tim kazivanja, koje u bošnjačkoj usmenoj tradiciji pripadaju žanru usmenih *predaja o evlijama,* akcenat je stavljen na čudesa i natprirodne moći kojima su bili obdareni ovi nesvakidašnji ljudi. Ono što je interesantno u slučaju ovog neobičnog mostarskog muftije, je to što o njemu, za razliku od drugih ličnosti iz predaja u BiH, ima mnogo biografskih podataka i činjenica, pa je iznimno zanimljiv njihov dodir sa brojnim usmenim predajama, što je kod mnogih istraživača proizvelo kontroverzne stavove.

Ključne riječi: Šejh Jujo; predaja; predaje o evlijama; biografija

UVOD

Predaje o svecima i duhovno posvećenim ljudima karakteristične su za sve religije i narode svijeta. Ne postoji nijedna značajnija vjerska zajednica koja svojim pobožnjacima nije pridavala posebnu pažnju. Štaviše, takve priče postajale su kroz stoljeća sastavni dio tradicije i to ne samo u abrahamovskim monoteističkim vjerama,

već i u budizmu i hinduizmu kao i drugim istočnjačkim religijama i pravcima, u kojima su priče o duhovnim učiteljima i guruima bile od prvorazredne važnosti. Ono što je izazivalo interesovanje kod većine vjernika (čitalaca/slušalaca), uglavnom nisu činjenice i njihov stvarni život, već raznorazna čudesa i nadnaravne pojave, koje se vežu za protagoniste predaja. Pripisujući im snagu vjere njihovi mnogi postupci su često bili izvan pravila i zakonitosti vremena, prostora i izvan dosega razuma. Stoljećima je narod crpio svoju duhovnu snagu upravo iz takvih kazivanja, pronalazeći u njima inspiraciju vlastite vjere i duhovnosti, jer su običnom čovjeku stroga doktrinarna učenja i teološke knjige oduvijek bili isuviše složeni i strani. Štaviše, izuzimajući neke slučajeve gdje je crkva kanonizirala te priče, one su nerijetko bile oprečne oficijelnim vjerskim učenjima i dogmama.

Međutim, nije jedini razlog te očigledne suprotstavljenosti samo nepristupačnost teoloških djela, religijskih pravila i dogmi, već i to što vjernici, u praksi, često nisu imali povjerenja u svećenstvo, koje je uglavnom bilo blisko vlasti ili politici. Štaviše, neke sasvim prizemne ideje i interesi našli su put u kreiranju određene vjerske dogme, kanona ili pravila. Kada bismo analizirali uticaj Rima ili Bizantije na današnje kršćanstvo ili uticaj emevijskog ili abasijskog hilafeta na današnji islam, vidjeli bismo kako mnoga učenja nemaju nikakve veze sa svojim izvorima i da su, itekako, presvučena određenom ideologijom i interesima tadašnjih vladara. Isti je slučaj i sa modernim državama i kulturama čije su ideologije također ostavile traga na sve svjetske religije, tako da je u današnjim društvima teško odvojiti nacionalno ili etničko od vjerskog i duhovnog. Kroz historiju obični narod rijetko je, zato, svoju duhovnu snagu tražio u teološkim knjigama, ili uputama oficijelnog svećenstva, a češće u pričama i predajama o pobožnim ljudima. O bilo kojoj religiji da je riječ, kroz njenu povijest su se mijenjali, zavisno od trenda i društvenih kretanja, raznorazne interpretacije, škole, pravci i denominacije, ali priče i predaje o svecima i duhovnim prvacima su trajale i zauzimale značajno mjesto.

Kada govorimo o našim prostorima, među prvim pisanim djelima na južnoslavenskim jezicima prednjače žitija svetaca (hagiografije), koja imaju dugu i bogatu tradiciju i bila su popularna među čitaocima, gotovo koliko i Sveto pismo. Ali ne samo da su predaje o svecima bile temelj crkvene literature, već su, u to vrijeme, bile i nezaobilazna tema u književnosti. Naročito popularno štivo bilo je *Varlaam i Joasaf*, roman koji je, ustvari, kristijanizirana pripovijest o Gotama Budi i predstavlja svojevrsni sinkretizam dvije religije (Deretić 1990). Paralelno sa hagiografijama koje su baštinjene unutar kršćanske tradicije, među muslimanima Balkana, čak i prije masovnog širenja islama u Bosni i Hercegovini, kružile su

pripovijesti i predanja o Sari Saltuku, bektašijskom mistiku i sufiji (Mićijević 2005). Zanimljivo je da su priče o njemu nadilazile granice religije kojoj je pripadao, tako da je ovaj legendarni lik uživao ugled nerijetko i među kršćanima. Nije, također, nepoznata ni činjenica da su i Vasilija Ostroškog muslimani uvažavali kao velikog mistika i bogougodnika (Anadolija 2015), a ti oblici, ne samo međusobnog uvažavanja, već i određenog sinkretizma svakako nisu bili rijetki i slučajni. Ako su oficijelne religije kroz cijelu povijest uglavnom bile međusobno suprotstvaljene, i ako su stalno naglašavale razlike i pojačavale nesuglasice, životi svetaca i priče o njima su išle u drugom pravcu. Bez obzira na različite obrede, molitve i metode bogosluženja, svi oni su prolazili kroz ista ili slična duhovna stanja i zato svoju vlastitu religiju nikada nisu doživljavali kao ekskluzivnu. Za njih religije nisu predstavljale ništa drugo nego različite puteve koji vode jednom istom cilju. Upravo zbog toga su često bili optuživani za heterodoksiju, a nerijetko su, naročito u teokratskim režimima, proglašavani i hereticima. Međutim, njihova popularnost u narodu uvijek je bila istaknuta i zato su priče o njima nadživjele svoje vrijeme, možda iz istog razloga iz kojeg su epski junaci ostali zapamćeni, iako su oficijelnom historiografijom cirkulirala neka druga imena, a centri moći se trudili da junacima predstave neke druge ličnosti.

Međutim, priče i predaje o svecima i duhovnim prvacima nisu nikada ostale samo stvar prošlosti. I u novijoj su književnosti pronašle svoje mjesto i bile predmet interesovanja mnogih svjetskih književnika. Gustave Flaubert je još 1874. napisao *Iskušenja svetog Antonija* za koja je tvrdio da su njegovo životno djelo. Radnja romana je bazirana upravo na životu monaha i isposnika, Sv. Antonija, koji je živio od 251. do 356. godine i koga zbog njegovih unutarnjih duhovnih borbi i pustinjskog asketizma smatraju ocem monaštva. I nije to jedino Flaubertovo djelo o nekom kršćanskom svecu, poznata je i njegova *Legenda o svetom Julijanu Neznancu.* Hermann Hesse napisao je *Sidartu*, po mnogima najljepšu knjigu o Budi, ali i nezaobilazno štivo za sve koji traže duhovni smisao izvan oficijelnih religija. I u domaćoj književnosti često se pisalo o značajnim duhovnim prvacima. O Hasanu Kaimi-babi pisao je Derviš Sušić, o Šejh Juji Alija Nametak, a o Abdulvehabu Ilhamiji Rešad Kadić. O Vasiliju Ostroškom Milovan Đilas je napisao priču (2003) u kojoj problematizira nastanak svetaca u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Smatrao je sv. Vasilija jedinim pravim svecem, dok su svi drugi postali sveci jer su bili vlastela ili im je oficijelna crkva iz drugog razloga bila naklonjena. U ovakvim tipovima ljudi, kao što je bio Vasilije Ostroški, Đilas je vidio idealiste koji podnose život, odriču se samih sebe, suočavaju se sa svojim dubokim tajnama i žrtvuju se za druge.

PREDAJE – HISTORIJSKO-TEORIJSKI POGLEDI

Kada govorimo o *predajama* u žanrovskom smislu, one su specifičan oblik usmene proze raširen u većini evropskih i svjetskih književnih tradicija. Veoma su bliske legendama, a u nekim tradicijama, kao što su francuska, engleska, italijanska, oba termina imaju istovjetno značenje (Bošković-Stulli 2018). Za predaju se može kazati kako je, za razliku od bajke ili narodne pripovijetke, pojednostavljena i najmanje organizirana i ukrašena forma, ali ono što je zajedničko svim ovim spomenutim žanrovima jeste da govore o događajima iz prošlosti koji nisu *historijski ovjereni*. To posebno vrijedi za predaju. S obzirom na mnoštvo različitih mišljenja o *predajama*, ovaj pojam ni do danas nije upotpunosti rasvijetljen i jednoznačan. U tom smislu, prema nekim autorima, možda „najveću prepreku predstavlja građa, koja se razlikuje od jedne do druge usmene tradicije što otežava uspostavljanje jedinstvenog kriterija za određivanje pripadnosti ovoj usmeno-književnoj vrsti“ (Dervišević 2022: 93). Prema Andre Jollesu (2000: 61) on je evoluirao i poprimao različita značenja, ponekada noseći čak i potpuno negativno značenje, osobito u onom vremenu kada su *predaju* doživljavali ne samo kao nešto suprotstavljeno povijesti i istini, već i klevetničko.Raniji autori, poput Rankea i von Sydowa, su pripisivali predajama „objektivno neistinit i izmišljen sadržaj koji se nije mogao dogoditi već je oblikovan pripovijedačkom darovitošću naroda“ (Degh, Vazsonyi 2018: 323). Jedno vrijeme se na nju gledalo kao na specifičan izvještaj o prošlosti koji se prenosio s koljena na koljeno, da bi na kraju, u modernoj kritici, ona postala „naivna povijesna priča koju je, pri njezinu lutanju, preobličila pjesnička sposobnost pučke naravi, u vidu slobodna ostvarenja narodne mašte, koja je svoje tvorevine nadovezivala na važne događaje, osobe, mjesta“ (Jolles 2000: 61).

Ono zbog čega se predaja kao specifičan usmeni žanr potcjenjivala u istraživanju velikog broja ranijih folklorista i historičara književnosti je upravo njena težnja da svoj sadržaj, za razliku od bajke, prikaže istinitim. Iako i pripovijedač i njegova publika najčešće vjeruju u istinitost predaje, to je formalno teško dokazati, bez obzira što je narod iz kojeg je ona iznjendrena predaju smatrao *činjenicama*, ili *ranijim činjenicama* (Degh, Vazsonyi 2018: 327). Ipak, zahvaljući nekim savremenim autorima, predaji se vraća kulturalni kredibilitet koji je ona, uostalom, stoljećima, na drugi način u nekim svojim oblicima uživala u mnogim društvenim zajednicama. U istraživanju Linde Degh i Andrewa Vazsonya naglašavaju se neke specifične dimenzije *predaja* kao što je *pitanje vjerovanja*, što je prema ovim autorima jedan od ključnih faktora za razumijevanje žanra. U predaji se, tako, ne bi trebala, kao što je

ranije bio slučaj, razmatrati tzv. objektivna ili *historijski ovjerena* istina, koja, između ostaloga, i ne može biti dostupna preniosiocu predaje, već prije svega komunikacijski kanal, koji oni nazivaju *cijev predaje* kroz koji se uspostavlja specifičan suodnos pripovijedača i slušatelja, gdje se predaja *oblikuje, stvara i preobražava*, što predstavlja čin *procesa predaje* (Ibid. 325). U predajama je tako „saradnja govornika/kazivača i njegove publike mnogo prisnija nego u oblikovanju bilo kojeg drugog prozno-pripovijedačkog žanra" (Ibid. 325). Štaviše, za razliku od usmenog kazivača koji prenosi bajku, junačku pjesmu, baladu ili neku drugu bogatije ukrašenu usmenu formu, i koji je priznat kao *samosvjestan umjetnik*, kazivač u predajama, ustvari je „samo jedan od skupine čiji članovi dijele isto znanje i ponašaju se kao publika ili često kao njegovi pomoćnici, suradnici u priči" (Ibid. 330).U tom su pogledu od presudne važnosti za nastanak i funkcioniranje predaja religija, tradicija i sustav vjerovanja jedne zajednice. Jer jedan kolektiv „ne bi stvarao predaje da nema zajednički temelj koji ih podupire" (Ibid. 331)

Predaje, prema tome, nemaju zadatak da se dopadnu publici, koliko da prenesu neka određena znanja i vjerovanja. U tom smislu su neki istraživači odricali predajama njihov umjetnički karakter, da bi na kraju, Maja Bošković Stulli (2018: 221) kompromisno ustvrdila kako su predaje neka vrsta hibridne forme „sa umjetničkim ali i životnim funkcijama"

Savremena istraživanja su od posebnog značaja i za shvatanje usmenih predaja o evlijama kojima se bavimo u ovom radu. Ako ne obratimo pažnju na njihov specifičan kontekst i tradiciju iz koje su ponikle, a baziramo se isključivo na istragu historijskih činjenica, mogli bismo zapasti u zamku ranijih istraživača i folklorista. U islamskoj tradiciji ovaj žanr je uvijek bio veoma popularan. Nema gotovo nijedne muslimanske zajednice koja ne posjeduje svoju tradiciju priča o evlijama, koje su se kazivale po tekijama, obrazovnim institucijama, ali i svakodnevno među običnim narodom. U određenom periodu od usmenih kazivanja ove priče su pretočene i u pisanu formu. Od pisanih djela o evlijama, među najznačajnijim su *Spomenica dobrih* Feridudin Attara, te *Sufije Andaluzije* Šejhul-ekbera Muhjidina Ibn Arebija, ali, također, gotovo da ne postoji nijedan klasični sufijski autor koji se, direktno ili indirektno, nije bavio životima svojih prethodnika. I u novije vrijeme zapadni istraživači, poput Martina Lingsa ili Clauda Fielda, zanimali su se za ovu temu. Međutim, ishodište i prirodu takvih kazivanja kod muslimana svakako treba tražiti u Kur'anu, iz kojega muslimanska tradicija crpi cjelokupnu životnu filozofiju, ali i afinitet prema određenim umjetničkim oblicima i kulturnim obrascima. Za nas je, zato, od posebne važnosti priča o Musau (Mojsiju) i Hidru (Pandža-Čaušević 1937: 352) koja, u ovom slučaju,

čini se, zauzima gotovo arhetipsku poziciju. Susret jednog od Božijih poslanika i *običnog* Božijeg roba slojevita je pripovijest koja omogućava mnogostruka čitanja i u tom pogledu nudi specifične i složene odgovore onima koji su na različitim razinama duhovnog puta. U tom kazivanju, već na prvi pogled, uočavamo suprotstavljenost dva različita koncepta znanja i poimanja svijeta. Sa jedne strane razumsko znanje, postavljeno u okvir vremena, prostora i uzročno-posljedičnih veza, koje predstavlja Musa (Mojsije), a sa druge ono duhovno, tajno i skriveno, nadvremeno znanje, koje Uzvišeni Bog daruje kome hoće, a u ovom slučaju ga predstavlja Hidr, *obični* Božiji rob. Mnogo je takvih i sličnih susreta bilo i kasnije, a oni su predstavljeni upravo kroz predaje i priče o sufijskim prvacima i njihovim neobičnim učiteljima, među kojima su najpoznatiji: susret Dželaludina Rumija i Šemsudina Tabrizija, Junusa Emrea i Taptuk Emrea, te mnogo drugih sličnih priča i narativnih obrazaca.

BOŠNJAČKE PREDAJE O EVLIJAMA

U bošnjačkoj tradiciji priče o evlijama igraju jednako značajnu ulogu kao i u većini drugih muslimanskih zajednica. I u njima su u prvom planu nesvakidašnji događaji i natprirodne pojave, koje su uvijek rezultat iznimne pobožnosti i uvida u vanvremena i tajna znanja njihovih vinovnika. Međutim, u našem slučaju, nekada znaju biti povezane i sa značajnim historijskim događajima i borbom naroda za pravdu, tako da ih Aiša Softić (1997) sa pravom uvrštava u grupu historijsko-religijskih predanja. Duhovni prvaci i evlije koje bilježe narodne predaje u Bosni i Hercegovini svakako nisu pustinjske askete, već često nosioci borbe za pravdu, predvodnici zanemarenog i potlačenog naroda, kakvi su, recimo, Abdulvehab Ilhamija ili Hasan Kaimija. Oni su kritikovali tadašnju vlast, ali i vjerske velikodostojnike koji su, umjesto u službi narodu, bili u službi ličnih interesa, kompromitirane vlasti i države. U takvom tipu predaja imamo mnogo historijskih činjenica, ali i, kako ističe Softić (1997: 15), mnogo fantastike i bajkovitosti, kao što je slučaj sa stvarnom smrću Dželaludin-paše i načinom na koji je umro u narodnim predajama. Presudnu ulogu u pamćenju ovih predaja imali su derviši koji su posjedovali utjecaj u narodu, a često nisu bili naklonjeni vlasti.

Najveći broj narodnih predaja o evlijama ipak su lokalnog karaktera. Nema gotovo nijedne bosanske čaršije koja ne pripovijeda o svojim duhovnim prvacima i neobičnim događajima u vezi sa njima. Tu svakako prednjači Sarajevo sa ličnostima kao što su Merdžan-kaduna, Žuti Hafiz, šejh Ibrahim Bistrigija, Muslihudin Čekrčija, Sulejman Jakubović i drugi. Prema Esmi Smailbegović (1998: 701), koja se bavila

predajama o sarajevskim evlijama, postoje dva osnovna tematska tipa ovih predaja: o duhovnim vrlinama glavnih aktera i o čudesima i neobičnim sposobnostima kao što su: neobično brzo putovanje kroz prostor, proročki dar i vidovitost.

U tom velikom broju predaja i legendi, od onih gdje su ovi duhovni prvaci bili društveno angažirane osobe i onih koji su, s druge strane, bili askete i izuzimali se iz društva,veoma je specifičan slučaj Mustafe Ejubovića – Šejh Juje. Sa jedne strane, on je lokalni evlija duboko uvažen među običnim narodom i okružen nesvakidašnjim pojavama, dok je, s druge strane, hercegovači muftija i naučnik poznat širom Osmanskog carstva, dakle, ličnost koja spaja mističku i racionalnu dimenziju ljudskog identiteta. O njemu ne samo da postoje stvarni podaci, bazirani na autobiografskim bilješkama iz njegovih djela, veći pisane biografije koje su priredili njegov učenik Ibrahim Opijač i pjesnik Huremi. Naslanjajući se na mnogobrojne podatke o Mustafi Ejuboviću kasnije će o njemu pisati Safvet-beg Bašagić, Hazim Šabanović, Hifzija Hasandedić, a u novije vrijeme Mustafa Ejubović će biti predstavljen i kroz svoja djela, od kojih su neka prevedena na bosanski i komentarisana. Na osnovu današnjeg uvida u njegov život i pisana djela, za većinu autora on slovi kao ozbiljan naučnik 17. i 18. stoljeća u Bosni i Hercegovini i šire.

To što o njemu ima mnogo više podataka nego i o jednoj drugoj našoj ličnosti iz usmenih predaja i što pred sobom imamo naučnika i uticajnog čovjeka, neće naštetiti Šejh Juji iz legendi i priča, iako su neki od historičara i priređivača zapali u pozitivističku zamku tvrdeći kako je konačno došlo vrijeme da se objelodani ko je Šejh Jujo i da on nije neko o kome su pripovijedane nestvarne i fantastične priče. U ovakvom stavu, kao prvo, prisutna je jedna tipična predrasuda da evlija ili bogougodnik mora biti neko ko je, u potpunosti, izvan konvencionalnih tokova društva i nauke i ko u ruci jedino nosi tespih i serdžadu (a Šejh Jujo se svojim naučnim radom svakako ne uklapa u takvu sliku), a, kao drugo, posrijedi je jedan krajnje rigidan stav da su usmene predaje rezultat praznovjerja i da su čudesa i nadnaravne pojave samo i jedino priče za raspirivanje mašte siromašnom duhu kolektiva.

U tom smislu, Muhamed Mujić, priređivač Opijačeve biografije, koja je prvi put u prijevodu na bosanski jezik predstavljena našoj javnosti 1956 godine, sasvim u duhu ideoloških konjunktura vremena, kazuje:

> „Nasuprot ovakvim njegovim kvalitetima, tokom vremena se među manje-više neukim i primitivnim narodnim slojevima Šejh Jujinoj ličnosti počeo pridavati neki svetački karakter. Čak se počelo vjerovati da on, iako mrtav, može pomoći čovjeku. I ljudi su se molili na njegovom grobu, vjerujući da će im se molba uslišati i želja ostvariti. Želeći da muslimansku javnost

> pravilno informišemo o ličnosti Šejh Juje i da istovremeno razbijemo sujevjerja, koja moguće tu i tamo još postoje u vezi sa njegovom ličnošću, odlučili smo da na ovom mjestu objavimo biografiju Šejh Juje na arapskom jeziku, iz pera Ibrahima Opijača, jednog od njegovih zahvalnih učenika. Vjerujemo da će ona, bar u najgrubljim potezima ukazati na njegove visoke, moralne, pedagoške i naučne kvalitete; na njegovo mjesto u prošlosti bosansko-hercegovačkih muslimana i istovremeno dokazati da pri njegovoj ličnosti nije bilo ničeg nadprirodnog, po čemu bi mu se kasnije pridavao neki svetački karakter.“ (Opijač 1956: 10)

Ne samo da nas autor ovog uvodnika i priređivač Opijačeve biografije nije ubijedio da su predaje o Šejh Juji tek plod trivijalne fantazije i neobuzdane mašte, već očigledno nije pažljivo pročitao Opijačevu biografiju kojoj je napisao predgovor. Iako u samoj biografiji, koliko god skromnoj i nedorečenoj, ima mnogo direktnih i indirektnih dokaza da je Šejh Jujo bio po mnogo čemu posebna i nesvakidašnja pojava, o čemu ćemo kasnije iscrpnije pisati, već i ono što priređivač spori, kao najveću moguću izmišljotinju i sujevjerje, pobija sam Šejh Jujo, kada je svom učeniku Ibrahimu rekao:

> „Molim Boga –neka mu je uzvišena vlast – da svakom onom ko bude imao neriješenih pitanja u nauci poslije moje smrti, otkriju na mome grobu! ‘Života mi, ja sam se osvjedočio da je njegova duhovna snaga veća od fizičke!’“ (Opijač 1956: 17)

MUSTAFA EJUBOVIĆ – STVARNI ŽIVOT

O životu Mustafe Ejubovića među prvima jepisao Ibrahim Opijač, njegov učenik, koji za sebe tvrdi da je i njegov nasljednik u znanju i učenju, iako o tome iz nekih drugih izvora ne saznajemo ništa pouzdano. Ipak, iz samog teksta, ali mnogo više iz povremenih digresija koje govore o njegovom privatnom životu, možemo saznati koliko je Ibrahim Opijač poštovao svoga učitelja i u kakvom odnosu je s njim bio:

> „Profesor-kapacitet, teoretičar i stilista je gospodin veliki učenjak Mustafa, sin Jusufa, sina Muratova, Mostarac – neka ih Stvoritelj svjetova smjesti u najviše dijelove raja! Njegove plemenitosti i dobrote su me obasule i osvojilo me njegovo dobročinstvo i ljubaznost. Pošto sam ja bio u srodstvu (s njim) i jedan od obrazovanih ljudi – neka ga Uzvišeni Bog najljepšom nagradom nagradi – to sam jedno izvjesno i kraće vrijeme bio pod njegovim časnim odgojem, a on mi je ukazivao krajnju pažnju – neka mu Uzvišeni Bog ukaže pažnju najvišim počastima u raju! Ukazao mi je put ka postizanju visokih položaja, sticanju obrazovanja i odbacivanju svega što je nisko. I ja sam bio korektan služeći mu, po prirodi težeći za njegovim društvom

> tako da je čak među nama postojala velika ljubav, kao između roditelja i djeteta. I štaviše, držao me je kao svoje dijete – neka ga Onaj koji „nije rodio i nije rođen“ obaspe Svojom milošću.“ (1956: 11)

Već na samom se početku naglašava se, što je bio i običaj tadašnjih biografija, svrha pisanja, gdje autor ističe kako je ovo jedna vrsta oduženja učitelju, poklon njegovim prijateljima i dar njegovim poštovaocima. Iako je Opijač, kako kaže, kraće vrijeme bio Jujin učenik, njegova pojava ga je zadivila tako da je sam zažalio, nakon što je učitelj preselio, što nije bio uz njega cijeli svoj život.

Iz ove, za današnje prilike, skromne biografije, saznajemo da je Mustafa Ejubović rođen 1650/51. godine u Mostaru i da je i njegov otac Jusuf bio, također, jedan od zapaženih učenjaka. U Mostaru, u svojoj ranoj mladosti učio je nauke pred šejhom Ahmedom Opijačem, muftijom Hasanom i šejh Smailom, mostarskim kadijom.

> „Bio je oštrouman, inteligentan, talentovan i velike nadarenosti, da ovi učeni ljudi nisu mogli da riješe neka teška pitanja koja je on postavljao. Tad se svojom sposobnošću isticao iznad svojih drugova i na njega se prstom pokazivalo među prijateljima.“ (1956: 12)

Kako je Mostar za njega brzo postao skromna sredina kada je u pitanju nauka, Mustafa Ejubović odlazi u Carigrad 1677. godine gdje je ostao petnaest godina. Za to vrijeme je učio pred najvećim alimima tadašnjeg Carstva, pa i sam postao jedan od najuglednijih. Uz rezervu prema panegiričkom maniru tadašnjih biografija spomenućemo i to da je, kao prvak u nauci ali i u duhovnom odgoju, uziman za primjer čovjeka koji je u vremenu kada je nestajalo interesa za pojedine znanosti, on bio taj koji se njima bavio i činio da se ne zaborave. Bio je lični učitelj djeci osmanskih paša i uglednika. Kada je u Mostaru umro tadašnji muftija Hasan, njegovi prijatelji su mu poslali pismo, tražeći da se on prihvati te uloge. Iako ga je u Carigradu čekala svijetla budućnost, jer je, po svojme ugledu i znanju mogao birati poziciju, odlučio se vratiti u rodni Mostar i tim povodom je izrekao rečenicu, koja je ostala poznata i uzima se, gotovo, kao poslovica: ***Da nije ljubavi prema domovini, propale bi slabe zemlje***. Mostarski muftija postao je 1692/93.

> „Njegova muftiska dužnost trajala je koliko i njegov boravak u Carigradu. Bio je muftija sve do smrti u spomenutom gradu. Svijet mu se obraćao u stvari izdavanja decizija (fetve) i rješavanja teških pitanja. Našu zemlju je preporodio slatkom naukom i krijepošću! U svoje vrijeme iskorijenio je tvrdoglavost i neznanje. Svakog ko je žedan, napojio je iz mora nauke i pobožnosti.“ (1956: 15)

Pored muftijske dužnosti u Mostaru je predavao gotovo sve islamske nauke, a također i stilistiku arapskog jezika. Među učenike nikada nije došao neraspoložen, jer su njegova ljubav i žudnja prema nauci, kako ističe Opijač, bile pretjerane. Toliko je bio popularan među učenicima da bi se dok je šetao kroz Mostar i išao prema medresi za njim uhvatio red učenika, što mu je stvaralo nelagodu jer je bio skroman. Iako je bio muftija i muderis nikada nije dozvoljavao da njegovu učionicu održava i opslužuje neko drugi. Čistio je i meo, ložio i palio svjetiljku kao i svaki drugi ponizni rob, a tako se u svakoj prilici i ponašao. Kada bi bio s nekim u društvu ne bi ustao sve dok nekoga ko je bio tužan i u brizi ne bi oraspoložio u učinio veselim. Bio je duhovit i prijatan. Volio je pripovijedati o dobrim prethodnicima i znao njihove biografije, a bio je i veliki ljubitelj muzike i pjesme, pa je i sam znao zapjevati i oraspoložiti društvo.

> „Jedna od njegovih vrlina je da on nije dozvoljavao da se u njegovom društvu ma o kome loše govori. Govoraše: „Kada bi neko imao hiljadu mana, a samo jednu vrlinu, nju spomeni, a ne spominji drugo, jer svaka se ovca vješa za svoj papak". A kada bi mu neko napravio neko zlo, odvratio mu je dobrim. Prilikom molitve govoraše: „Uzvišeni Bože, naputi me da dobro činim onome ko mi je neko zlo napravio. Ustinu Bog zna i prema djelu nagrađuje i čovjeka koji ima vid i slijepca." (1956: 16)

Dug je spisak Ejubovićevih pisanih djela. Uglavnom su to rasprave, komentari i glose, kao najznačijniji diskurzivni žanrovi u spisateljstvu Osmanskog carstva17. i 18. stoljeća. On ih je lično pobrojao, a taj sačuvani spisak neki pripisuju Salihu, navodno njegovom sinu, iako Ibrahim Opijač navodi da Mustafa Ejubović nije imao svoje djece. Među najznačajnim djelima su: *Rasprava o disputaciji; Komentar Zamahšerijevog djela o jeziku (gramatika-sintaksa); Komentar na superglosu Atirijieve disputacije o filozofiji religije; djelo Hulusatu-l-adab; Glosu na djelo šejhul-islama Harevije o stilistici arapskog jezika; Komentar poeme Al-Lamiyyah o filozofiji religije; Komentar na djelo Aš-Šamsiyya o logici; Komentar Taftazanijevog djela o logici i filozofiji religije itd*. (Mrahorović 2001: 212)

U Opijačevoj biografiji u prvom planu i jeste Ejubovićev naučni rad. Iz onoga što je napisano možemo zaključiti da je nedvojbeno bio Šejh Jujin učenik, ali više u nauci i formalnim znanostima, negoli u duhovnom putovanju. Međutim, bio je opčinjen njime i itekako svjestan njegove duhovne veličine. Iako nije previše govorio o njegovom privatnom životu, niti direktno pisao o njegovim kerametima i nesvakidašnjim događajima koje bilježe narodne predaje, uz njegovo ime je uvijek

koristio uzrečicu *kaddesse sirruhu*[1], što ide samo uz imena sufijskih pirova i velikih evlija. Da ništa drugo nije kazao, to dovoljno govori o Opijačevoj percepciji svoga učitelja.

Hazim Šabanović (1973) predstavlja Šejh Juju kao markantnu ličnost i najplodnijeg bošnjačkog pisca na prelazu iz 17. u 18. stoljeće. I on ističe kako Opijačeva biografija predstavlja osnovu Ejubovićevog stvarnog života, dok je druga njegova biografija, pjesnika Huremija, manje važna, jer ne donosi neke nove podatke. Šabanović ističe njegovu važnost i kroz činjenicu da ga spominju i međunarodni istraživači, među kojima Brokelman u *Historiji arapske književnosti*, a spomenut je i u drugim međunarodnim leksikonima (Sami, Sureyya i dr.) (Sami, Sureyya i dr. 1973: 391). Šabanović ističe njegovo originalno ime i u dilemi je vezano za prezime Ejubović koje, prema njemu, tada nije bilo poznato u Mostaru:

> „Ovaj pisac je u našem narodu opće poznat pod imenom Šejh Jujo, a njegovo potpuno ime glasi: Mustafa Yuyi bin Yusuf bin Murad Ayyubi-zade al-Mostari al Bosnawi. Odakle mu nadimak Juji odnosno Jujo i da li se zvao Ejubović ili Ejubić sada se ne zna, jer danas niko više na pamti da je nekada u Mostaru živjela porodica Ejubovića ili Ejubića, što sasvim jasno proizilazi iz navedenog turskog oblika njegovog prezimena.“ (1973: 391)

Šabanović (1973: 397), također, ističe da o njemu postoje brojne legende, ali ih ni u kom slučaju ne obezvređuje, već, štaviše, ističe kako su one sačuvane upravo zbog njegove posebnosti i uzornog života. Navodi nam također i podatak da je Šejh Jujo prepisao djelo *Fethu-l-esrar*, a ilhamom (nadahnućem) mu je naređeno da napiše na taj tekst i svoj kometar, što nam upravo govori o njegovom duhovnom položaju i posebnosti.

O Šejh-Juji pisao je i Safvet-beg Bašagić, uvrstivši ga u svoju znamenitu studiju *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1986)*,* iako se Mustafa Ejubović, koliko znamo, nije direktno bavio književnim radom, što za Bašagića i nije bilo problematično s obzirom na tada široko poimanje spisateljskog rada unutar islamsko-orijentalnog kulturnog kruga. Poglavlje o njemu započinje citatom na arapskom jeziku upravo iz Opijačeve biografije, a onda kazuje kako su prošle dvije stotine godine kako je Šejh Jujo zaklopio svoje oči, i da su Mostarci u međuvremenu zaboravili mnogo odličnih djedova, ali Šejh Juju nisu nikada. U Mostaru, prema Bašagićevim riječima, „majka o njemu pripovijeda sinu kao o dobrom čovjeku, koji je svojim pobožnim i uzornim životom stekao čast evlije“ (1986: 159). Bašagić ističe i toda Mostarci čuvaju brojne anegdote o njemu i njegovom životu te kako od Šejh-

1. ar. (neka je posvećena njegova tajna)

Jujine duše imaju korist čak i poslije njegove smrti. Ali, također, naglašava i njegovu ljubav prema rodnoj grudi, što je bio jedini razlog da se iz Carigrada vrati u Mostar, ističući njegovu izreku: *Da nije ljubavi prema domovini, opustile bi hrđave pokrajine.* (1986: 160)

USMENE PREDAJE O ŠEJH JUJI

Onaj ko je imao priliku odrastati u Mostaru i okolini, sasvim sigurno mogao je čuti neku od predaja o Šejh Juji. Toliko su ih stariji ljudi pripovijedali da se mogao steći dojam kako je Šejh Jujo sinonim za evliju (dobrog), pa stoga i ne čude neke priče koje se pripisuju ujedno i Šejh Juji i nekim drugim evlijama. Međutim, ipak je mnogo više onih kazivanja koja se pripisuju samo njemu i većina takvih kazivanja su obilježena lokalnim toponimima i karakterističnom leksikom. Tih priča i kazivanja u ranijim vremenima sigurno je bilo mnogo više, a danas su samo neke dospjele do nas. Za te lokalne predaje bili su zainteresirani i književnici, Hamza Humo npr, a ponajviše Alija Nametak koji je bio ijedan od najmarljivijih sakupljača usmenih predaja u Bosni i Hercegovini. Predaje o Šejh Juji su ostvarene u oba oblika koja, pišući o morfologiji predaje, u svom istraživanju spominje Oldrich Sirovatka (2018 : 209) – u izvornim autentičnim predajama i stiliziranim obradama. Istraživači predaja, u pravilu, uvijek su davali prednost sirovoj predaji, koja u stvari i nema svoj jasno naznačen početak i kraj, a „slijed motiva je linearan i slobodan, što je čini nestalnom i lepršavom“, dok stiliziranje predaja, koliko god bilo dopadljivo čitaocima ili slušaocima, narušava njenu prvobitnu kompoziciju i motivsku strukturu.

U tekstu *Šejh Jujo u narodnoj predaji* Alija Nametak (1932: 208) govori o njegovim biografima i faktografskim podacima, ali i ističe i nekoliko predaja. U jednoj od najglasovitijih predaja o Mustafi Ejubovićuu koja je bila zabilježena čak i izvan Mostara, u Kladnju, (u rukopisu Ćazima Ruščuklije), čiji je rad Nametak pronašao u redakciji *Novog behara*, kaže se:

> „Priča se, da je nekakav „duka“, knez, valjda iz Vlaške, imao jedinca sina, pa mu je uzeo kao druga jedno siroče, s kojim je njegovo dijete raslo i zajedno se odgajalo, tako da je u svačemu bilo ravno kneževu sinu. „Duka“ je siroče gledao kao i svoje dijete, a i njega je siroče smatralo svojim ocem. Desilo se, kad je ovo dvoje djece odraslo do muževne dobi, da je „duka“ umro, a njih obojica započeše borbu za kneževsku vlast. Ili su ta djeca bila tako slična da se nije poznavalo koje je dukino, a koje siroče, ili su izumrli oni, koji su bili na kneževu dvoru, kad je on uzeo siroče u svoj dvor, nastao je spor oko toga da li da obojica naslijede kneza ili samo onaj

koji je znao za se da je knežev sin, dok je i drugi, koji je u dvor došao kao siroče, tvrdio da mu je „duka“ otac. Spor se nije mogao nikako u Vlaškoj riješiti, pa pošalju izvještaj u Carigrad, da im Šejh-ul-islam presudi. Ali ni tamo nisu znali kako bi presudili, pa pošalju tatara u Mostar, da Šeh Jujo tu stvar prouči i riješi. Rekoše: „Ako on to ne znadne, neće niko ni znati“. Pojahao tatar na ata, pa put Hercegovine. Dođe u Mostar, a tu mu rekoše da je Šeh Jujo otišao u BijeloPolje, gdje je imao imanje, kamo bi ljeti isptrljavao. Tatar pođe odmah u Bijelo Polje i kod Zalika susretne jednog hodžu. Upita ga: „Znaš li ti, gdje bih mogao naći Šeh Juju?“ „Ja sam, šta ti trebam?“ Tatar sjaše s konja i izvadi mu pismo. Šeh Jujo čučne ukraj ceste, pročita pismo, izvadi iz džepa papira, a iza pasa divit, pa napisa rješenje i dade ga tatarinu. Evo kako je on presudio: Treba otkopati mrtvaca, izvaditi mu jedno rebro, oprati to rebro i staviti ga u jednu posudu čiste vode. Tada treba uzeti po jednu kap krvi od ove dvojice, koji tvrde da su dukina djeca i pustiti kap da kane na vodu. Kap krvi od pravoga djeteta će pasti ravno na kosti, s njom će se sastaviti, a onoga drugoga, ako nije sin, razliće se po vodi. Tada će samo sin naslijediti oca.“

Predaja zorno svjedoči o spomenutoj dvojnosti Jujina identiteta, odnosno spoju racionalnog i nekonvencionalnog, čemu doprinosi i prikladna ambijentacija same priče – ″suđenje″ se ne odvija ni u kakvim zvaničnim prostorijama nego na cesti, Jujo ″čučne″ i na licu mjesta piše ″rješenje″, a sve to implicira težnje širokih masa, čije mišljenje predaja kao žanr i reprezentira, za pravednom vlašću bliskoj narodu koja povjerenje stiče pravičnošću, a ne materijalnim simbolima moći.

U istom tekstu Nametak ističe još jednu kraću predaju koja je govorila o Jujinoj vidivitosti. U njoj se kaže kako su Šejh Juju htjeli iskušati neki obijesni mladići koji su ga pozvali da njihovom umrlom drugu klanja dženazu. Međutim, kako bi ga prevarili, u tabut je legao živ i zdrav čovjek. Kada su se poredali Šejh Jujo se okrenu i upita ih: *Ali ćemo klanjati mrtvom, ali živom?* Oni su se zgledali i odgovorili mu da treba klanjati mrtvom. Kada se dženaza sklanjala i on otišao, ovi provjeriše svoga druga, a on je ležao mrtav.

Ove dvije predaje će Nametak kasnije impostirati u svoju umjetničku priču *Šejh Jujo*, objavljenu, prvo 1942. godine u časopisu *Osvit*, a kasnije i u zbirci priča *Trava zaboravka* (1966) i napravit će tako od klasične narodne predaje, koja je po običaju kratka i jednostavna, proširenu i stiliziranu umjetničku tvorevinu, koja ima svog okvirnog pripovijedača i smještena je u njegovo djetinjstvo. Pored ove dvije predaje u istom tekstu Nametak ističe i dvije njegove glasovite izreke koje bilježi i većina drugih istraživača:

> „Priča se da je šeh Jujo jednom rekao: „Kojemu se djetetu ne da u nauci, neka mi za četrdeset dana prouči Jasin, pa će mu se otvoriti za učenje“. Muslimanska su djeca išla izjutra svako jutro za četrdeset dana pred Jurjev do Šeh Jujine turbe, gdje bi prije sunca svako proučilo Jasin za dušu Šeh Jujinu. Kažu da je to pomagalo, a čini mi se da se ovaj običaj izgubio. Priča se i druga slična verzija, da je Šeh Jujo rekao: ″Ako je što kome muškil (mučno), neka mi pohodi kabur za četrdeset jutara, pa će mu s božjom pomoći oblakšati″“. (1932: 209)

Hamza Humo se također zanimao za predaje o Mustafi Ejuboviću. U svom tekstu „Šejh Jujo“, objavljenom 1956. godine, ističe sljedeću predaju:

> „Pošao Šejh Jujo u Vrapčiće na kobili. Neki trgovac iz Sarajeva imao je pred njim parnicu u Mostaru, pa što nije bio siguran da će je dobiti, pokuša da podmiti kadiju Šejh Juju i pristade za njim vičući: „Efendija, efendija, koliko ti kobila ima nogu?“ Čuvši to, Šejh Jujo sjaha s kobile i poče glasno brojati: jedna, dvije, tri, četiri – pa doviknu trgovcu: Četiri! – i opet uzjaha na konja. „A, ovaj broji kobili noge. Ovaj se ne da podmititi“, reče trgovac.“ (Humo 1959)

Postoje još i tri predaje koje sam, pored ovih koje spominju Nametak i Humo, lično osamdesetih godina, još kao dijete, slušao o Šejh Juji i nisam ih kasnije pronašao zapisane ni u jednom tekstu koji mi je bio dostupan.[2.] U jednoj se govori kako je neko od Šejh Jujinih bliskih prijatelja u petak držao hutbu, a Šejh Jujo zakasnio i stao u posljednje safove u blizini džamijskih vrata. Kada je hutba završena i imam predvodio namaz, u onom dijelu kada su, na sjedenju, svi u sebi učili molitve, Šejh Jujo je prekinuo tišinu i gromoglasno viknuo: *Za trs*[3.] *brate, ja za šta ćeš!* Kada se namaz završio usljedilo je negodovanje svih prisutnih, jer je poznato da se namaz kvari ako se progovori bilo šta što nisu kur'anski odlomci ili dove. Takvo nešto je, u tom trenutku, zato, bilo ravno bogohuljenju, posebno što je bilo izgovoreno iz muftijinih usta. I taman kada je trebalo doći do nekog većeg incidenta, imam je smirio ljude riječima: „Nemojte ga ljudi kuditi, nije do njega, ja sam krivac. Dok sam bio u namazu, nisam razmišljao o molitvi i onome o čemu bih trebao, već o tome kako ću otići danas s magaretom u svoje vinograde. Toliko sam se udubio u to da sam došao do onoga dijela kada sam bio u dilemi za šta zavezati magarca. I onda je Šejh Jujo rekao to što je rekao“.

U drugoj predaji se kaže kako je kod Šejh Juje jedne večeri na sijelu bio njegov zet. Stanovao je s druge strane Neretve, a u to vrijeme su, vjerovatno zbog učestalih nereda ili neke druge neprilike, u određeno doba noći zatvarali Stari most. I kako se

2. Predaje sam slušao od djeda rahmetli Mehmeda Drljevića i oca Abdulaha Hasanovića
3. stabljika vinove loze

sijelo oduljilo, zet je odjednom skočio, zabrinut da se neće moći vratiti svojoj porodici. Šejh Jujo ga je, onda, poveo sporednim putem i, na njegovo čuđenje, nisu krenuli putem prema mostu, već se spustili uz samu obalu rijeke. Kada su došli do vode, Šejh mu je naložio da stane na njegove cipele, stisne oči i, ni u kom slučaju, ih ne otvara, dok ga je on držao za ruke i učio neke njemu poznate dove. Odjednom, u djeliću sekunde, našli su se na drugoj obali i tu noć sve se dobro završilo.

U trećoj predaji kazuje se kako je Šejh Jujo brijao bradu kod jednog berbera u Mostaru. Kada je berber bio taman u pola posla, Šejh Jujo je izletio iz radnje, uzeo svoj štap i na čuđenje svih prolaznika, počeo da zamahuje štapom gore-dolje, sasijecajući zrak dok mu je čelo bilo ozbiljno i namrgođeno. Svjetina ga je posmatrala misleći da je izgubio razum, a onda se nakon nekog vremena, kao da se ništa nije dogodilo, vratio kod berbera koji je završio započeti posao. Od tog događaja prošlo je neko vrijeme, a onda su neki naši naši vojnici koji su ratovali za Osmanlije daleko od svoje otadžbine, kazivali kako su bili u jednoj teškoj bitci. I taman kad je neprijatelj bio gotovo da ih savlada, uletio je neki poluobrijan djed koji je neprijatelja kosio svojim mačem, što je prevagnulo i preokrenulo bitku u njihovu korist.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ovo je, naravno, mali dio poznatih predaja o Mustafi Ejuboviću – Šejh Juji. Mnoge od njih sigurno su zaboravljene, a neke se možda, još uvijek, provlače po sijelima, gdje ih neko pripovijeda, prkoseći novim surovim prilikama u kojima se, u užurbanom ritmu današnjeg svijeta, nema vremena za priču. Naročito za onu u kojoj se prepliću moguće i „nemoguće“ i u kojoj je unutarnji svijet i svijet duha važniji od onog vidljivog i materijalnog, kojim je preokupiran današnji čovjek.

Usmene predaje o dobrima (evlijama) u Bosni i Hercegovini svakako predstavljaju važan dio našeg usmenog blaga i zaslužuju mnogo veće interesovanje i pažnju stručne javnosti. Jer, na koncu, cjelokupno naše usmeno predanje, pored svog estetskog kvaliteta vrednovanog unutar književno-naučnih krugova, u prošlosti je itekako doprinosilo odgoju mnogih generacija i izgradnji našeg identiteta (vidjeti Spahić 2016), gdje su ljubav prema prirodi i čovjeku, empatija i osjećaj za pravdu i prava drugog imali nezaobilaznu ulogu.

LITERATURA:

1. Bašagić, Safvet-beg (1986), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
2. Bošković-Stulli, Maja (2018), ″Narodna predaja – Volkssage: kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze″, u: Ljiljana Marks, Evelina Rudan (ur.), *Predaja: temelji žanra*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 213-231.
3. Degh, Linda, Andrew Vazsonyi (2018), ″Predaja i vjerovanje″, u: Ljiljana Marks, Evelina Rudan (ur.), *Predaja: temelji žanra*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 321-351.
4. Dervišević, Amira (2022), *Usmena proza Bošnjaka*, Slovo bosansko, Sarajevo
5. Deretić, Jovan (1990), *Kratka istorija srpske književnosti,* BIGZ, Beograd
6. Đilas, Milovan (2003), *Najlepše priče Milovana Đilasa*, Prosveta, Beograd
7. Humo, Hamza (1959), ″Šejh Jujo″, *Oslobođenje*, god. XVII, 6. juni
8. Jolles, Andre (2000), *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb
9. Marks, Ljiljana, Evelina Rudan (ur.) (2018), *Predaja: temelji žanra*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
10. Mićijević, Senad (2005), *Sari Saltuk – historija i mit*, Baština duhovnosti, Mostar
11. Mrahorović, Muhamed (2001), *Filozofijska razmeđa islamske duhovnosti*, El-Kalem, Sarajevo
12. Nametak, Alija (1932), ″Šejh Jujo u narodnoj predaji″, *Novi behar*, br.16, str.209.
13. Opijač, Ibrahim, (1956),″Biografija Mustafe Ejubovića″, *Glasnik vrhovnog islamskog starješinstva*, god.VII, Sarajevo
14. *Kur'an Časni* (1937), prijevod Muhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević, izdao Džemaluddin Čaušević, Sarajevo
15. Smailbegović, Esma (1998),″Predaje o evlijama u Sarajevu″, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* (knjiga II), Alef, Sarajevo, 701-707.
16. Sirovatka, Oldrich (2018), ″O morfologiji predaje i katalogizaciji predaja″, u: Ljiljana Marks, Evelina Rudan (ur.), *Predaja: temelji žanra*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 203-213.
17. Softić, Aiša (1997), *Antologija bošnjačke usmene priče*, Alef, Sarajevo
18. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u konstrukciji/reprezentaciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK ″Preporod″, Tuzla

19. Šabanović, Hazim (1973), *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo
20. Agencija Anadolija (2015), reportaža: *Manastir Ostrog-mjesto na kojem se mole ljudi svih vjera* (https://n1info.ba/regija/a56769-unutrasnjost-manastira-ostrog/)

MUSTAFA EJUBOVIĆ – ŠEJH JUJO: BETWEEN ORAL TRADITIONS AND DOCUMENTED BIOGRAPHY

Summary:

Mustafa Ejubović-Šejh Jujo, one of our prominent Arabic-language writers, lived in Bosnia and Herzegovina during the transition between the 17th and 18th centuries. Besides being a highly prolific author in the fields of Arabic stylistics and Islamic theology, respected not only locally but also throughout the Ottoman Empire at that time, he is also one of the significant figures in Bosniak oral traditions. Over the past few centuries, various anecdotes about him have been retold, fueling the imagination and strengthening beliefs for generations. These narratives, belonging to the genre of oral traditions about saints (evliyas) in Bosniak oral tradition, focus on the miracles and supernatural powers bestowed upon these extraordinary individuals. What is interesting in the case of this extraordinary mufti from Mostar is that, unlike other figures in Bosnian folklore, there is a wealth of biographical data and facts about him, which has led to controversial perspectives among many researchers regarding their intersection with numerous oral traditions.

Keywords: Šejh Jujo; saints; oral traditions; biography

Adresa autora
Author's address

Ali Hasanović
Behram-begova medresa, Tuzla
ali.hasanovic@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.241

UDK 821.163.4(497.6).09 Nametak A.

Primljeno: 12. 04. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Nehrudin Rebihić

PJESNIČKO I DRAMSKO DJELO ALIJE NAMETKA

U bosanskohercegovačkom književnom polju Alija Nametak etablirao se kao pripovjedač i romansijer, ali ne i kao pjesnik i dramski pisac. U ovom radu se po prvi put cjelovito predstavljaju poetička i stilsko-formacijska obilježja Nametkove poezije objavljivane od 1925. do 1932. godine u časopisima *Jugoslovenska njiva, Književnik* i *Novi Behar.* Njegova mladalačka poezija, raslojena na intimistički i socijalni tematsko-motivski registar, koketira sa onovremenim modernističkim i avangardnim poetskim tendencijama kakve pronalazimo u poeziji Muse Ćazima Ćatića i Hamze Hume. Drugi dio rada tretira njegovo dramsko djelo u rasponu od historijske drame (*Narodna vlada*), preko komedija (*Omer za naćvama i Abdullah-paša u kasabi*), pa sve do svetopovijesne legende (*Jusuf i Zulejha*). Osim posljednje drame, koja je ostala u rukopisnoj ostavštini, u svim ostalim prisutan je kritički uklon spram određenih društvenih devijacija. Dok u drami *Narodna vlada* Nametak razvija patriotski diskurs kao jedan vid antikolonijalnog otpora, u komedijama *Omer za naćvama* i *Abdullah-paša u kasabi,* u duhu pučke i kasabalijske karnevaleskne kulture, podriva primitivizam i stereotipizirane uloge u društvu, da bi u drami *Jusuf i Zulejha* uprizorio kur'ansko-biblijsku svetopovijesnu priču o Jusufu a. s. (Josipu.) Kao folklorista, Nametak je u drame unio različite elemente iz narodnog života i običaja, ali ne samo da bi kreirao kontekst za oblikovanje karaktera svojih likova, nego i da bi iskoristio njihov potencijal za pučko, karnevaleskno i subverzivno podrivanje ustaljenih društvenih i kulturnih normi i obrazaca. Poezija i drmatika Alije Nametka, u književnopovijesnom smislu, značajna je jer nam otkriva ovoga pisca kao protagonistu višestrukog književnog identiteta – to je svojevrsni identitet otpora koji se, osim u već etabliranoj vjerskoj i etničkoj, ostvaruje u socijalnoj pa i feminističkoj dimenziji.

Ključne riječi: Alija Nametak; poezija; eros; socijalno; drama; moderna; subverzivno; komedija; Bosna

"MRAK SUNCE ZAKLA": NADANJA I SUOČENJA U MLADALAČKOJ LIRICI ALIJE NAMETKA

Alija Nametak je kao i većina bošnjačkih pjesnika između dva svjetska rata, svoje lirske prvijence napisao pod utjecajem modernističkih, intimno-impresionističkih poetičkih tendencija artikulisanih na fonu mladalačkih životnih i pjesničkih spoznaja. Zanosi i nadanja, proizašli iz mladalačke strasti i ljubavnih pregaranja, vitalistički su natapali njegov poetski izraz, oslobođen tereta forme i ustaljenih pjesničkih slika. Kao takav, on ne samo da klizi iz okvira modernističke, ćatićevske forme i stila, nego se u dobroj mjeri naslanja na već zaživjeli avangardni poetski izraz koji negira koncept stroge metrike i forme, a poetski imaginarij oblikuje na fuziji racionalnih i iracionalnih slika. Lepezom poetskih slika, motiva i tema Nametak koketira sa najizraslijom poezijom onovremenih bošnjačkih pjesnika (H. Humo, A. Mu-radbegović, S. Alić), ali, za razliku od njih, kao i brojni drugi mladi pjesnici i saputnici, ne uspijeva uvijek dovesti do jedinstva projiciranu mentalnu sliku i jezički izraz; odlične metafore, metonimije i poređenja trivijaliziraju se prozaičnim rimama, redundantim opisima, prekomjernošću riječi i izražajno-strukturalnom inkohe-rencijom početka i kraja pjesme. No, i pored svega toga, u Nametkovoj poeziji raskriva se raznovrstan registar religijskih, intimističkih te socijalnih tema i motiva kojima on ne prilazi poetski izvještačeno, nego mladalački drčno i nekonvencionalno. Nije, stoga, slučajno da se u nekoj od njegovih pjesma istovremeno pojave proturječja: ambijentalnog, arhaičnog, utopijskog, strastvenog, prirodnog naspram svakodnevnog, razboritog, objektivnog, te dijalektičke dvojnosti: mladost prema starosti, dinamika prema smiraju, život prema smrti itd.

Prvu pjesmu objavio je s nepunih osamnaest godina u časopisu *Gajret* 1925. godine, ali pjesničkom izrazu, nažalost, nije ostao dugo vjeran budući da je ob-javljivanje poezije prekinuo već 1932. godine. Osim *Gajreta*, pjesme je tokom 1926. godine publikovao i u *Jugoslovenskoj njivi*, da bi potom sa pokretanjem *Novog Behara* 1927. godine – u čijem je uredničkom timu bio od samog osnivanja – objavio u tom časopisu najviše pjesama. Volumenom skromno pjesničko djelo sigurno je i posljedica Nametkovog sve izrazitijeg interesovanja za pripovjednu prozu po kojoj je i postao prepoznatljiv u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti 20. stoljeća.

Gotovo sve Nametkove pjesme objavljene u *Jugoslavenskoj njivi*[1] mladalački su

1. Uz *Književni jug* i *Novu Evropu,* časopis *Jugoslavenska njiva* promicao je ideju multikulturalnog jugoslavenskog unitarizma. Do 1926. godine časopis je publikovan na latinici i ćirilici, a kasnije samo na latinici. Kao sljedbenici mutikulturalnog jugoslavenstva, uredništvo je prihvatilo ekavski izričaj pa su i Nametkove pjesme u ovom časopisu publikovane na ekavici. Valja ovdje napomenuti da je Cvjetko Milanja Nametkove pjesme uvrstio u antologiju *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma: panorama* (2000).

impregnirane čulnošću i strastima, erosom i vitalizmom. Žudnja i eros ovdje ne ispunjavaju pjesnikovo biće, već ga, naprotiv, u svojoj neutaživosti „raspinju“ između “boli i strasti“. Ta raspoloćenost pjesnikova unutrašnjeg bića proizvodi proturječne slike koje se prelamaju između libida i svetosti, žudnje i očaja, čovjeka i žene. U *Crvenoj pesmi* Nametak potpuno izvrće jednu arhetipsku sliku o Isusovom raspeću tako što je iz religijske žrtveničke sakralnosti preobražava u strastveno “raspelo“ tijela zahvaćeno strašću, erosom i porivima. Iz tijela ovdje ne kaplje sveta Isusova krv, kao sakrament žrtve i pobjede čovjeka nad sotonom, nego “strasna krv“ koja negira sakralnost martirija i duhove uzvišenosti. Ljudska borba s tijelom i porivima uzdiže se na razinu Isusovog mučeništva: dok je Isusova žrtva pobjeda Carstva nebeskog nad Carstvom zemaljskim, duhovnog nad profanim, lirski subjekt ovdje pobjeđuje svoje tijelo prevladavanjem tjelesnog nagona upravo preko žene koja je u pjesmi uhvaćena oksimoronskom slikom “grešnice sveta“. Simbolička proturječnost i dvojnost njenog bića grešnice i svetice ukazuje se kao medij pjesnikova spasa, a ne ponora. Otuda će Nametak u stihovima *I ti mi dođi, topla bela ženo,/ Dođi mi, o Marijo Magdaleno* intertekstualno prizivati biblijsku priču o Mariji Magdaleni, grešnici i svetici, koja je, prema predlošku, svjedočila Isusovom Otkrovenju, odnosno Spasenju. Svedemo li ta biblijska značenja na kontekst pjesme, žena ovdje postaje simbol dominacije erosa nad ethosom, pa u toj plimi strasti pjesnik dvoji o njenoj prirodi koja je i sakralna i profana, i grijeh i spas. Ambivalentnost pjesničke vizije, čini se, ipak mnogo više ukazuje da instiktivno i porivno rastače čovjeka jer je otuđen od središta moralnoga bitka.

Erotski zanos javit će se i u pjesmi *Aeterna* u kojoj se lirski subjekt simbolističko-impresionističkim poetskim igrama otvara prirodi kao sveprožimajućem erosu. Slike u kojima se djevojačko rumeno lice poistovjećuje sa “zarudelim šumskim jagodama“, dojke sa opojnim “amforama nebeskog nektara“ i crna kosa sa “noćima beskućnika“ hvataju erotsku čežnju u kojoj žudnja čovjeka za ženom prerasta u žudnju za sjedinjenjem sa prirodom kao kosmičkim erosom. Analogije žene i prirode u prvoj i drugoj slici odvijaju se na razini čulnog, dok treća slika narušava, ali ujedno i obogaćuje, taj odnos jer se djevojačka kosa poredi u registru socijalnog (beskućnik). U drugoj strofi pjesnik ponovo koketira sa kršćanskom duhovnom topografijom, pri čemu to ovdje nije direktna aluzija kao u prethodnoj pjesmi, nego je preobražena u metaforu koja početni eros u pjesmi na kraju pretvara u vječnu (*aeterna*) ljubav budući da žena kroz pjesmu gubi erotsku privlačnost, a poprima sakralnu “prenoseći krst preko svih Golgota“, “razderana besnom snagom plota“. Sveprožimajući eros najizrazitiji je u pjesmi *Zemlja* u kojoj se lirski subjekt kao “najgrešniji Edip svih

vekova“ spaja sa “majčicom zemljom“, a kako bi se u tom strastvenom edipovskom činu sve vratilo mitskom jedinstvu čovjeka i prirode.

Kad legnem po majčici zemlji
Ja, najgrešniji Edip svih vekova,
Ja čujem, kako njeno ogromno srce kuca
I dok ozgo peče
Sunce vrelo,
Čujem,
Kako njena krv snažno
Teče
I kroz moje telo.

U kontekstu pjesnikova posezanja za biblijskom duhovnom topografijom valja spomenuti i pjesmu *Beli krin*, jer se žena ovdje u simboličkom potencijalu “belog krina“ (atribucije čednosti, čistote i bezgrešnosti) naposljetku oduhovljuje u liku Bogorodice. Petrificirana slika ženske čednosti, zasnovana na kršćanskoj simboličkoj osnovi, uhvaćena je stihovima pjesme *Ide beli krin/ (Čist kao Hrist)*, a semantički je produbljena poređenjem sa krinom kao Bogorodičinim cvijetom. Ovakvom usporedbom pjesnik se odriče ljepote kao putenosti i tjelesnosti, dosežući imaginacijom i kontemplacijom sinestezijski potaknutim čulom mirisa (cvijet) lijepo kao uzvišeno.

Za razliku od pjesama objavljenih u *Jugoslovenskoj njivi*, u kojima se zrcale refleksi moderne i avangardne poezije, s motivima i temama koje prepoznajemo, naprimjer, u Ćatićevoj i Huminoj poeziji, pjesme objavljene u časopisima *Novi Behar i Književnik* nisu motivski i tematski koherentne, nego raslojene – od socijalno angažirane preko religijske do poezije intimističkih transmorfoza. Bez obzira na tematsko-motivsku raslojenost, svaka pojedinačna pjesma ipak, s manje ili više estetskog uspjeha, u dosluhu je s vladajućim poetikama i duhom vremena. Tako se u pjesmi *Beskućnici* ukazujena nehumanu društvenu zbilju u kojoj će Nametak figurom radnika-beskućnika uhvatiti egzistencijalno beznađe malog čovjeka na pozadini moralnog sunovrata društva. Ukazujući na deformitete društvene stvarnosti – na nepravdu i ljudsku patnju – pjesnik ih kritički markira sa moralnog stanovišta, suprotstavljajući dvije slike: (1) tešku egzistencijalnu kob radnika-beskućnika razapetog između pjevanja i režanja, između stvarnosti i iluzije, trudnih kostiju i gladi, egzistencijalne muke i metafizičkog spasa, kao suprotnost (2) “dami napundranoj“ i mantilu što vrijedi “sto ljudski života“. Dijalektički ishod polariziranih slika, međutim, izostaje, pjesnik ne pronalazi izlaz iz takvog stanja, čak ga ne vidi ni u

intervenciji neke više sile – božanske pravde. Pjesnička skepsa spram mogućnosti ostvarenja pravde u ovozemaljskoj zbilji najupečatljivije je uhvaćena u dvije slike: (1) kada kurtizana "pljuje" na radnike, a "ne nage se ni zemljina os", a potom i (2) u stihovima "samo nebo, vječnih patnika vječni krov". U beznađu dehumaniziranog svijeta Nametak će metonimijsku sliku noći, kao psihološke i socijalne vizije svijeta, preobraziti u "avet", sablast i muku života, ali i nemogućnost subjekta da rasuđuje stvarnost te povrati smisao životu (*Kao pauk noć ispija/ Mozak i tijelo*). Poezija se, prema Nametku, mora suočiti sa zbiljom a pjesnici bi trebali biti moralni glasnogovornici, zastupnici onih koji, iz svog egzistencijalnog beznađa, ne umiju ili ne mogu progovoriti o sebi.

I c'jelog života trao ih jad,
Prošla, pljunula i začepila nos.
(Desilo se nije ništa -
Ne nage se ni zemljina os)
Samo nebo,
Vječnih patnika vječni krov,
Treptjelo je.
Kao pauk noć ispija
Mozak i tijelo.

Pobunjenička gesta vidljiva je i u pjesmi *Jedna muslimanka* u kojoj Nametak, na fonu intelektualne dinamike vremena, propituje ukorijenjene svjetonazorske paradigme o kulturnom i društvenom tretmanu muslimanske žene. Prateći intelektualne tendencije 30-ih godina 20. stoljeća, Nametak, zajedno sa drugim književnicima (npr. A. Muradbegović, Z. Dizdarević) i intelektualcima (Dž. Sulejmanpašić), kritički piše o dehumaniziranom statusu žene u osornoj kulturi patrijarhata i pobunjenički se protivi takvom obliku autoritarne kulturne norme. Uvodnim slikama pjesnik ukazuje da je život mlade muslimanke lišen mogućnosti izbora. Pjesnik to plastično hvata slikama u kojima njen životni usud gradacijski počinje činom "davanja" za "Memišagu starog" kod kog je bila "ko kafezna ptica", zatim kulminira potpunom pokornošću mužu kojem je samo "smjela poljubiti ruku" i dozivati ga "neizreć' mu ime" već samo titulu – aga, kako bi završila u nadi da će na onom svijetu biti darovana "momkom ko karanfil nježnim". Zatučena kulturom patrijarhalne zajednice muslimanka svoju nerealiziranu mladalačku čežnju transponira u utopijsku viziju onog svijeta gdje će zemaljske žudnje biti ostvarene, dok je muku životnog usuda primila kao neminovnost božanske volje. U drugom dijelu pjesme intenzitet životnog usuda

prenesen je u doba starosti obavijeno mrakom koji pečati potpuni besmisao takvog života. U obesmišljenom životu i duboko lična molitva biva desakralizirana jer je učinjena "iz navike" – bez svrhe i smisla (*Iz navike još je molila kašto/ (...) I molila Boga dugo, žarko, vruće // Hvalila dugo ne znajući zašto.*) Nametak pjesmu ipak ne završava bogohuljenjem, nego benignijom "navikom" molitve i vjere (*Hvalila dugo do zadnjeg daha:/ Nema drugog Boga osim Allaha*) kao neizgubljenih utočištâ u kojima obitavaju neostvareni djevojačkisnovi. Iz jedne drugačije perspektive završetak pjesme mogao bi se tumačiti kompenzatorno: vjerom, čak i iz navike, moguće je na budućem svijetu nadomjestiti nesreću ovozemaljskog života, dakle – "momak ko karanfil", "Bogom odabran", čeka svaku onu ženu koja podnese nevoljnu sudbinu života. Nametak, moguće je, ovdje relativizira smisao ovozemaljske patnje. Takva interpretacija daje nam podlogu za razumijevanje Nametkove socijalne poezije u ključu Bloomove konceptualizacija odnosa književnih savremenika prema tradiciji. Nametkova poezija bi pripadala onom kanonskom razdoblju bošnjačke književnosti koje je i "demokratično i haotično", odnosno razdoblju koje je istovremeno i inovativno i tradicionalno na sebi svojstven način, a u kojem pjesnici hotimično "iskrivljenim čitanjem" prethodnika (u ovom slučaju otupljivanjem idejne oštrice angažovanog socijalno-avangardnog pjesništva), pa i kanoniziranih savremenika, osiguravaju prostor vlastitom svjetonazoru i imaginaciji. (Usp. Zlatar Violić 2022: 96)

Četrnesto ljeto kad opasa joj grudi,
Jednoga dana kad je sunce vidje,
Vidje je i on — Memišaga stari.
(Na njegovu srcu žudnja se probudi).

Čim zaprosi je, dadoše je njemu.
I ne pitaše je. Čemu još i to?
A ona sama ko kafezna ptica
Reče tad Zbogom Životu i svemu

I s dana na dan živila je s njime,
Rađala djecu ko i druge žene.
Mužu je smjela poljubiti ruku,
Dozivljući ga neizreć' mu ime.

(...)

Suprotno ovakvoj slici Nametak će u pjesmi *Podne* progovoriti o ljudskoj nemoći da se suoči sa prirodom već je mora prihvatiti kao usud. Agoniju sunčane vreline u ljetne dane lirski subjekt opredmećuje poetskim slikama u kojima se sunčeve zrake preobražavaju u "sunčane grude", a zrak nije izvor vitaliteta nego obamrlosti. Potpuno materijaliziran (šnita – komad nečeg), zrak postaje sinegdoha egzistencijalne tjeskobe i more koju čovjek mora prihvatiti. Sve je pretvoreno u očaj, izgubljena je nada i u metafizičku, božansku pomoć (*Ne čuje se mujezina glas*). Vrelina "kao ognjeni poklopac" premješta se iz prostora ličnog osjećaja u stanje kolektivne psihološke drame grada koja, na kraju pjesme, gradacijskim nizanjem slika, poprima gotovo apokaliptičke dimenzije.

Podne

Grude sunca padaju po krivim plohama.
Zrak obamro, šniti.
U nedogled se otegnuli puti
(...)
Ne čuje se mujezina glasa
Ni dašak vjetra da se zatalasa.
Ko ognjeni poklop nadvilo se nebo
I sunce dolje u snopovima pada.
Ah, grad bi samo kaplju vode trebo.
Al zalud...
Agonija...
Strada.

Među pjesmama objavljenim u *Novom Beharu* posebno se izdvajaju *Vjetar*, *Poslanica prijatelju* i *Nebesko carstvo.* U njima lirski subjekt žudi za nekim (samo)preobražajem ili (samo)prevladavanjem, odnosno transferom u neke nematerijalne svjetove. Prizemnost i prozaičnost ovoga svijeta u pjesmi *Vjetar* kontrastirana je vjetrom kao simbolom slobode, otvorenosti, neobuzdanosti. Vjetar je ovdje svojevrsni psihotop kojim pjesnik "propuhuje'' unutrašnju skučenost i zatvorenost, razbija sumornu atmosferu "zemlje crne" koja guši i zatomljuje; vjetar je i "saputnik" iz ovozemaljskog "spleena" u onostrani, utopijski "mirni kut". Učmali i zasićeni duh sredine, u kojem dosada kao egzistencijalno, psihološko, pa i socijalno iskustvo, ubija svaki životni smisao i akciju u pjesmi *Poslanica prijatelju* binarnom se, sada već možemo reći – nametkovskom, logikom izdiže etosom novih misaonih

iskustava (*imati misao ko nebo široko*), ali taj pokretački misaoni i životni agens, nažalost, bivao obuzdan zadahom "smetišta" – svijeta (*I letjet' nebu, a pasti sred smetišta*). Pobunjenički duh dolazi do izražaja i u pjesmi *Nebesko carstvo* koje se opire "zemaljskom carstvu" oličenom u materiji, novcu i zlatu. U cijelom ovom ciklusu pjesama jasno se razaznaje pjesnikova vizija svijeta: praznina današnjeg "vijeka" jeste praznina od smisla, a popunjavanje te praznine moguće je unutrašnjim (samo)prevladavanjem. I pjesme *Daleki pozdrav* i *Živa baklja* zasnovane su na intimno-impresionističkom doživljaju, uz nekoliko ekspresionističkih bljesaka: u prvoj pjesmi ljudska nadanja i suočenja uhvaćena su simbolikom broda i mora, a u drugoj ponovnim rastakanjem talasima strasti i erosa.

Svjestan da će jednog dana "talasi erosa" splasnuti i da će se neminovno okončati u ništavilu smrti, pjesnik ispisuje i dvije poetizirane molitve kojima je u fokusu gašenje "obogotvorenih strasti" i okretanje čovjeka drugim utočištima – Bogu, vjeri. Prelaskom iz jednog životnog stadija u drugi, iz mladosti u zrele godine i starost, čovjek preobražava i svoj identitet: u mladosti je određen tjelesnim (strast, nagon, pohota), a u starosti duhovnim vrijednostima. Takva promjena opjevana je u *Pobožnoj pjesmi* u kojoj gašenjem tjelesnosti "rađa se Bog" (*Pet puta ću na dan licem zemlji pasti/ Kad prođe mladost i poumiru strasti*), dakle – prelazak erosa u thanatos ovdje biva zaogrnut plaštom vjere. I u drugoj pjesmi *Molba upućena Gospodinu Bogu* lirski subjekt moli Boga da ga "oženi smrću" u mladosti kako ne bi dočekao starost, i to *u nadi da...* će u budućim počivalištima ostati vječno mlad. Zapravo preobražaj lirskog subjekta poistovjećuje se s cikličnim prirodnim procesom rađanja i umiranja (proljeće vs. zima), i sve to prati poetski i molitveni preobražaj lirskog subjekta od konkretnog čovjeka do Čovjeka. Otkrovenje Nametkove poezije, u književnopovijesnom smislu, kako smo se mogli uvjeriti, značajno je jer nam objelodanjuje ovoga pisca kao protagonistu višestrukog književnog identiteta – to je svojevrsni identitet otpora (vidjeti Spahić 2016) koji se, osim u već etabliranoj vjerskoj i etničkoj, ostvaruje u socijalnoj pa i feminističkoj dimenziji, a što će potvrditi i njegovo dramsko stvaralaštvo kojemu su su posvećene sljedeće stranice.

OD HISTORIJSKE DRAME DO HIJEROPOVIJESNE LEGENDE: DRAMSKI OPUS ALIJE NAMETKA

Još od mladalačkih dana Alija Nametak je pokazivao veliki interes za dramu, o čemu svjedoči činjenica da je kao dječak nastupio u jednom dramskom komadu koji je odigran u avliji njegovog "adže". Riječ je o drami *Pokradeno grožđe* Husejna Đoge

Dubravića u kojoj je glumio ulogu podvornika. Budući da su dramu vježbali bez profesionalnog reditelja, na probama im se pridružio pekar iz komšiluka koji je glumačko iskustvo stekao u diletantskim družinama. Vježbao ih je govoru, dikciji i izrazima lica. Po odlasku na studiji u Zagreb 1925. godine posjećivao je redovno gradska kazališta, da bi se u jednom trenutku odlučio upisati glumačku školu. Kada je otišao na prijemni ispit s kolegom Markom Perkovićem, koji je već studirao slavistiku i glumačku školu, tadašnji upravitelj škole Branimir Livadić rekao mu je da ne može biti primljen jer nema simetrično lice. Po povratku u Sarajevo određeno vrijeme nije posjećivao pozorišta jer nije htio, kako sam kaže, kvariti dojmove iz Zagreba, ali je nakon toga ipak gledao samo dramske komade iz svjetske književnosti koje nije imao priliku čitati (Usp. Nametak 1942/43: 133-135). Također, odlazio je u beogradska pozorišta kad god bi se tamo zadesio, da bi za vrijeme NDH dva mjeseca obnašao i funkciju upravitelja sarajevskog kazališta. Ovi kroki inserti iz biografije Alije Nametka govore nam da njegov interes za dramu i pozorište nije bio slučajan. U trenutku kada piše svoje drame on nije bio hobist i diletant, već neko ko je kontinuirano rafinirao svoj dramski ukus.

Sve navedeno ovjerio je kao autor kroz različite dramske žanrove, u rasponu od historijske drame, preko komedije pa do dramatizacija hijeropovijesnih kur'ansko-biblijskih priča. Dramske tekstove nije pisao na fonu moderne avangardne nego tradicionalne drame,često s prozaičnom radnjom i tipiziranim likovima bez dublje psihologizacije. Ono što dosadašnja književna kritika (Lešić 1991; Muzaferija 1996; Hasanbegović 2006) nije prepoznala u Nametkovim dramskom opusu jeste da je on zapravo radio uprizorenja već postojećih književnih, historijskih i religijskih predložaka, pa je tako, naprimjer, u drami *Narodna vlada* (1938) primjetno oslanjanje na sadržaj knjige Hamdije Kreševljakovića *Sarajevo u doba okupacije – 1878.* (1937), zatim u drami *Omer za naćvama* (1942) imamo uprizorenje narodne pripovijetke *Muž i žena* objavljene u *Beharu* (br. 19, str. 302-303), te u drami *Jusuf i Zulejha* svetih tekstova.

Jedna od opsesivnih tema bošnjačke književnosti 20. stoljeća jeste dolazak Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu. Ni Nametak kao pisac nije ostao imun na ovaj historijski događaj. Napisat će jednočinku *Narodna vlada* (1938) u kojoj dramsku okosnicu čini, s jedne strane, društveni i nacionalni refleks bosanskog stanovništva na okupaciju te, s druge, razočarenje Osmanskim Carstvom koje je olahko "prodalo Bosnu" novom kolonijalnom upravitelju. Iako bez složene radnje, drama otvara nekoliko važnih pitanja iz perioda okupacije, a jedno od njih je upravo odnos Osmanskog Carstva prema Bosni. Nametak se kritički odnosi prema osmanskom licemjerstvu i nebrizi

za sudbinu Bosne, potkopavajući tadašnji među Bošnjacima uvriježen narativ o zaštitničkom i posebno emotivnom odnosu Osmanlija prema Bosni. Svoj antiosmanski stav Nametak je vješto projicirao u lik Mahzar-paše koji Bosnu doživljava kao "prokleti vilajet" u kojem žive "ljudi surovi, mrki, divlji". "Prokleti vilajet" je metafora tribalizma, iracionalnosti i historijske margine nasuprot Stambola "kao grada careva i cara gradova". Nemarnost za bosanske muslimane i odricanje od Bosne Nametak će prikazati kao traumatično povijesno iskustvo sublimirano u riječima Muhameda Hadžijamakovića: *... a Turska sada njihovu domovinu kida od živa svoga tijela i baca ga neprijatelju u krilo*. Narativima o izdaji i prodaji Bosne, o uskraćivanju oružja u otporu razara se emotivni identifikacioni odnos bosanskog (najprije muslimanskog) stanovništva spram Osmanskog Carstva: osmanska vlast je neprijatelj kao i nadolazeća austrougarska. (*Hadžijamaković: Oni (pokazuje na Mazhar-pašu) stranci, njima Bosna nije ono što je nama, oni nemaju za nju osjećaja. Oni daju Bosnu kao komadić nepotrebne zemlje...*)

Slika Austro-Ugarske Monarhije oblikovana je na uvriježenim imagološkim predodžbama o "dušmanima", "Švabama" i "kaurima" nastalim kao rezultat stoljetnih graničnih sukoba između dvije carevine, a u kojima je bosansko stanovništvo uglavnom bilo "krvav kusur". Strah Bošnjaka od novog okupatora korijeni u dubokoj kolektivnoj traumi uzrokovanoj upadom Eugena Savojskog i odvođenjem preko "sedam stotina djevojaka". Osmansko nerazumijevanje ove kolektivne traume bit će cinično-ironijski začinjeno komentarom Mahzar-paše: *Možda sada da vam dođe koji rođak od tih sužnjeva u austrijskoj vojsci*. Dolazak austrougarskih trupa služi kao čin kojim se motivacijski pokreću reakcije likova, najprije na licemjeran osmanski stav, a potom i iz kolektivne jeze pred dolazećim okupatorom.

Nametak u drami razvija tezu o autentičnom bosanskom pokretu oličenom u "narodnoj vladi", kada je bosansko stanovništvo samostalno i bez ičijeg utjecaja zauzelo zajednički i jedinstven politički stav o prošlom i nadolazećem okupatoru. Prema Nametku, Hadžijamaković, Selmanović i Šemsekadić nisu poveli otpor iz vjerskog fanatizma već iz nacionalno-patriotskih uvjerenja s ciljem oslobođenja Bosne od okupatorâ. Na drugoj strani, Nametak je likom Hadži Loje uhvatio i onu fanatičnu i iracionalnu reakciju mase na političke promjene, ali on je i kao lik, i kao historijska ličnost, u drami potpuno marginaliziran. Po svemu sudeći Nametak ovom dramom replicira onim narativima koji su bosanski otpor Monarhiji (i Osmanskom Carstvu) tumačili kao fanatični refleks skupine pojedinaca koje je pokrenuo strah od hrišćanske sile koja dolazi da nad Bosnom zamrači sjaj polumjeseca, ali ne i kao autentičnu patriotsku reakciju (*Hadžijamaković: Čuo sam da će i naši sugrađani*

hrišćani s nama, a i jehudije će nam pomoći). Iako je trajala kratko,"narodna vlada" bila je izraz unutrašnjeg autonomnog refleksa. Pročitamo li poruke drame u kontekstu i vremenu objavljivanja (1938), uočava se njena upregnutost u afirmaciju tadašnjeg političkog pokreta za "autonomiju Bosne" predvođenog Džafer-begom Kulenovićem, uz podršku, između ostalog, i *Narodne uzdanice* koja je tokom 1939. godine pridržavala prava za njeno prikazivanje. (Usp. Bougarel 2020: 81-82)

I druga Nametkova drama *Omer za naćvama* (1942) ima svoju genezu. Nastala na šaljivoj narodnoj pripovijesti *Muž i žena*, ona slijedi osnovnu okosnicu predloška, sa nekim dodatnim scenama i likovima. U ovom uprizorenju Nametak se nije baš najbolje snašao budući da je "seoski pučki igrokaz" zahtjevan dramski žanr koji osim piščea talenta traži i sasvim određena tehnička znanja. Pučki igrokaz nema za cilj samo da zabavi, već, kao i kod Nametka, da problematizira neka aktuelna društvena pitanja. Slijedeći prototekst Nametak oblikuje komični zaplet tako što preinačuje "svakodnevnu", društveno stereotipiziranu raspodjelu poslova na muške i ženske. Dok je u predlošku komici izložen samo muškarac, u drami je to proširenо i na ženu koja obavlja "muške poslove". Komične situacije ne proizlazi samo iz zamijenjenih uloga već i iz živog uprizorenja svakodnevnog život. Omer protagonira u prozaičnim situacijama kako bi komične scene njegovog nesnalaženja bile što uvjerljivije, s tim što neke od situacija bivaju toliko trivijalne i banalne da potpuno izostaje estetski učinak: od vješanja teleta na drvo do gubljenja odjeće. Uvođenjem novih likova (Husein, Hatidža, djeca) u odnosu na predložak, kreira se mnoštvo neočekivanih situacija u kojima Omer sve ono što je minimizirao sam nije umio uraditi; njegova superiornost biva travestirana do potpunog apsurda izmještanjem iz kulturno predodređenog prostora – iz vanjskog u unutrašnji, a dodatno komično usložnjena kada Husein, kao suprotnost Omeru, pokazuje da poslovi ne mogu biti rodno predodređeni. Komičnim upadicama on potkopava, iz muške perspektive, Omerov tip superiornog muškarca dok, na drugoj strani, "lahke muške" poslove ne završava ni Fata, mada s manjom štetom.

Aktuelizirajući narodnu šaljivu pripovijest u formi komedije, Nametak se hvata ukoštac s recentnom temom rodne distribucije poslova u društvu, kritički ukazavši da takvo šta suštinski unazađuje i muškarca i ženu ukoliko "priroda" određuje njihove društvene uloge. Međutim, ovdje rodna raspodjela poslova proizlazi i iz kulturno-semiotičke diferencijacije prostora na vanjski i unutrašnji, pri čemu je vanjski – muški, a unutrašnji – ženski, pa njihova izmjena dovodi do komičnih (pa i tragikomičnih) situacija. Ali, u posljednjim replikama drame i glavni akteri ipak autoironijskom gestom obesmišljavaju vlastiti pristanak na rodno uvjetovanu podjelu

rada. Kao i svaki pučki komad, i ovaj odlikuje narodna leksika, aktuelne socijalne ili političke teme, ali i umetanje usmenih i satiričnih pjesma, kao i scena teferiča s ciljem da se „neobaveznom veselom igrom“ (Lešić 1991: 450) nenametljivo potkopaju i dovedu do apsurda određene devijacije u društvu. Korištenjem (pseudo)folklorne građe od poslovica preko narodnih pjevanja uz rad, pa do narodnih gatanja, Nametak nastoji zahvatiti i prenijeti širu bošnjačku etno-kulturnu sliku narodnog života, s tim što ova građa nema za cilj stvaranje samo kontekstualno-psihološkog ambijenta za oblikovanje karaktera likova već i subverzivno – u duhu pučkog karnevalesknog mentaliteta – podrivanje uvriježenih društvenih anomalija. (Usp. Nazibegović 2004: 66-67)

Treća Nametkova drama – komedija *Abdullah-paša u kasabi* – prvi put prikazana pod naslovom *Zabavni odbor*,[1.] djelimično je, također, zasnovana na predlošku budući da inkorporira tekst Bašagićeve historijske melodrame *Abdullah-paša*. Nametak ne problematizira toliko Bašagićevu dramu na razini prikazanog svijeta i žanra, koliko društvene prilike i postulate diletantske pozorišne umjetnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Sam naslov drame uspješno fokusira njeno temeljno pitanje: kakav je bio status drame i pozorišta u bosanskoj kasabi s kraja 19. i početkom 20. stoljeća?

Zatvorenost i tradicionalizam kasabe, čiji je duh ‘‘zaboravljen od historije’’, protivi se svemu što je nepoznato i novo. Kasablije “njegovani“ tradicionalizam vide kao svoju prednost (vidjeti Musabegović 2023), a ne kao nedostatak, pa se, iz tog redukcionističkog pogleda na svijet, superiorno rugaju svemu što nije produkt tog mentaliteta. Upravo u takav svijet Nametak smješta likove svoje drame, dodatno ga usložnjavajući vremenskim okvirom, tranzicijom iz Osmanskog Carstva u Austro-Ugarsku Monarhiju. Već u prvom činu do izražaja dolazi mentalitet kasabe vidljiv, pri formiranju dobrotvornog društva, u otporu kadije Karadže, čovjeka konzervativnih

1. U listu Osvit 1944. godine (br. 6, str. 7) veoma oštru kritiku na ovu Nametkovu dramu napisao je Enver Čolaković pod pseudonimom KORKO. U tekstu “Dvie praizvedbe u Hrvatskom državnom kazalištu“ autor kritički opservira drame *Zabavni odbor* Alije Nametka i *Džaferbegov jemin* Safveta Kafedžića, pa, između ostalog, o Nametkovoj drami kaže: “ Prvi čin je prilično zabavan. Tu je Nametak dao dosta duhovit zaplet, galeriju provincijskih tipova, koja je svojom raznovrstnošću uviek zahvalan material za komediografa. U drugom činu Nametkova “komedija“ već zaostaje i gubi onu živost radnje, kojom je počeo prvi čin. Nestaje pomalo duhovitosti, karikiranje uzima previše maha. Teći čin je najslabiji. Tu su neki momenti tako razvučeni i nategnuti, da se je osjećala čak neka vrst dosade. Nastaje natezanje i ponavljanje sličnih fraza i smicalica kao u prvom činu. Djelo ne ostaje niti na moralnoj visini, jer je za volju ideje, da načini komičan da zaplet, Nametak napravio od i ko kadije Mehmeda Karadže neko osvetoljubivo biće, koje izpada u podpuno lošem svielu, jer tako ozbiljnu stvar, kao što je vjenčanje, zloupotrebljava, da bi se osvetio svome protivniku. Jedno je Nametku ipak dobro uspjelo: tip Hasana Zvizdića. To je dobro pogođen i dobro ocrtan tip, naročito u prvom činu. Pisac ga je stavio u središte radnje i obradio s mnogo smisla i vještine. Dobili smo pravi dojam našeg intelektualca koji se našao u sredini, u kojoj malo pomalo postaje i sam provincialac, ali je ipak zadražo superiornost nad njima...“

nazora, svemu što je progresivno, a što propagira učitelj Zvizdić. Uspostavljeni svjetonazorski polaritet dalje se proširuje likovima Hadže Zeca i Ibrahima Trnke, narodnih šereta koji svojim upadicama i komičnim komentarima, u duhu kasabalijske smjehovne kulture, podrivaju svaku ozbiljnost i kultiviranost; oni se rugaju svemu pa i sebi. U drugom činu drama se dodatno zapliće pri raspodjeli uloga za Bašagićevu dramu jer neki likovi, glumci, moraju dodatno fikcionalizirati svoj identitet, a drugi ostati u svom prvotnom identitetu. Tim postupkom Nametak je u drami uspostavio dva svijeta: teatar i "stvarni svijet" – teatar u teatru. (Usp. Čale-Feldman 1997). Likovi se zaodijevaju identitetima Bašagićevih likova, zatim postaju reditelji i gledaoci, što dovodi do novih komičnih scena jer se neki ne žele prerušiti u drugog osim ako taj drugi ne utjelovljuje njihove stvarne, društvene uloge. Tako Hamidaga Gvozden ne želi glumiti Abdullah-pašu nego sultana, jer ne može pristati da sultana glumi Memija koji je nižeg socijalnog staleža od njega, ili da ženske uloge moraju igrati "brkati" muškarci – poreznik Mahmud Kotlić – budući da su kulturne norme ženama zabranjivale učešće u predstavama.

Posebno su zanimljive komične scene u kojima kadija Karadža, koji se protivi prisustvu žena u predstavi i u sali, na probi ispravlja učitelja Zvizdića da glumac pri izgovaranju rečenica iz Bašagićeve drame treba naglasiti riječ ženskinje, a ne neku drugu u "da *ženskinje* Bosna sprema" te riječ muž u "da u njojzi *muža* nema" ili, pak, da jedina muslimanka među gledaocima bude njegova kćerka. Ovakvim scenama Nametak subvertira provincijski mentalitet izvrćući ga naopačke. U trećem činu susreću se svijet kasabe i austrougarski "odličnici". U jednoj sceni spajaju se "svečane odore" i primitivni duh kasabe, odnosno arija iz *Rigoleta* i narodna pjesma. Bez obzira na nastojanja učitelja Zvizdića da kultivira i preobrazi duh kasabe, takvo šta, nažalost, neće se desiti jer zaostalost i konzervatizam ipak nadvladavaju težnje za emancipacijom. Bašagićeva drama je prekinuta uz sveopći metež: sve se završilo kao "Para ćara, četiri zijana" (Usp. Lešić 1988: 505). Svjestan realnog stanja duha kasabe Nametak ipak ne pretjeruje u kritici, već na kraju nenametljivo ukazuje da kasaba svoje neuspjehe i svoj primitivizam ne doživljava dramatično, štaviše, sve što se zbilo ona relativizira ("Prvi se mačići u vodu bacaju"). Sve, kao i u prethodnoj drami, završava veseljem/svadbom kao metaforom kolektivne sreće kojom se i ovdje u isto vrijeme i hrani i prevladava provincijalizam. S druge strane, postavivši u svojoj drami Bašagićevu dramu, zasnovanu na visokom patosu, Nametak suočava svijet drame i duh kasabe, ali s obzirom da ta dva svijeta – visoki i niski patos – ne mogu koegzistirati, jer jedan isključuje drugi, likovi će neminovno dolaziti u brojne komične situacije. To je naročito uhvaćeno u scenama u kojima Nametak proturječi svijetu

Bašagićeve drame: dok u Bašagićevoj drami o značajnim historijskim / društvenim pitanjima zasijeda vijeće begova i aga na minderu, u Nametkovoj drami "narodno vijeće" čine konzervativne i neprosvijećene kasablije koji zasjedaju u "kiraethani", odnosno kafani. Načelno, gotovo svi komični efekti i scene u drami proizlaze iz neznanja ili gluposti likova, iz postupaka koji nisu u skladu sa konvencijama kasabe (npr. prerušavanje muškarca u ženu), zatim iz osobina likova (npr. progresivnost, emancipacija) koje ne odgovaraju njenim vrijednostima, ali i iz nesporazuma usljed preinačavanja riječi ili upotrebe drugog jezika.

Uz ove objavljene, u rukopisnoj ostavštini Alije Nametka našla se i drama *Jusuf i Zulejha* koja je, prema našem mišljenju, napisana najkasnije do 1943. godine, kada je i kandidirana za uprizorenje na sceni ondašnjeg sarajevskog kazališta. I ova drama, kao i prethodne, nastala je na osnovu već postojećeg predloška, u ovom slučaju svetopovijesne priče o Jusufu a.s. Nametkova opsesija ovom pričom prisutna je i u njegovoj mladalačkoj lirici npr. kao gradivni motiv pjesme *Trubadur* iz 1928/29. Riječ je o predaji prema kojoj je Allah dž.š. na zemlju spustio deset kapljica ljepote od kojih je devet palo na Jusufa a. s., a jedna na svijet, s tim što je u pjesmi, u duhu mladalačkog erosa i impresionističke poetike, tu kapljicu ljepote koja je pala na svijet, utjelovila njegova draga, pjesnikova Zulejha.[2.] Prepoznavši u ovoj priči potencijal dramske kompozicije od uvoda do raspleta, autor radnju dijeli u tri čina od kojih je prvi vezan za odnos Jusufa s braćom, drugi za boravak na dvoru i u zatvoru te treći za dolazak Jusufove porodice u Egipat, pri čemu se je okosnica dramskog sukoba u sva tri čina sama priča o Jusufu i Zulejhi kao univerzalnim simbolima zaljubljenosti. Za razliku od karaktera likova, koji su ovdje preslikani iz svetih tekstova, događaji ipak odudaraju od kanona, jer Nametak dramsku radnju manje-više konstruira na hijatusima kur'ansko-biblijske svetopovijesne naracije, popunjavajući je različitim predajama, istrailijatima (judeo-kršćanska predanja) ili prihvaćenim tumačenjima priče. Pa tako, sva ona mjesta u drami koja su na prvi pogled plod autorove imaginativne slobode, samo su uprizorena predanja; naprimjer, scene u kojima se govorio tome kako je Zulejha slijedila monoteizam i prije nego je upoznala Jusufa, zatim da je bila djevica iako je imala muža (Aziza) te, na koncu, da se udala za Jusufa (Usp. Ibn Kesir 2007: 204-236). Kao dio autorske slobode drama uspostavlja još jednu opreku prema svetopovijesnim kazivanjima: u kanonskim tekstovima nema politeističkih vjerovanja egipatskog stanovništva, imenā njihovih bogova i sl., što Nametak unosi u dramu s ciljem potpunijeg oživljavanja konteksta, ali i postizanja dodatne dramske napetosti. Drama postavlja i neka univerzalna pitanja o čovjeku kao

2. U drami *Jusuf i Zulejha* ovu predaju izgovara jedna Misirka i vezuje je za egipatskog boga Amona.

i svetopovijesno kazivanje o Jusufu, npr. o mržnji, o pravednosti, o strasti, o duhovnosti, ljudskim karakterima..., s tim da njenu temeljnu okosnicu čini unutarnja raspolućenost čovjeka/žene između strasti i Boga, bluda i braka, tijela i duha. Bez obzira na književnu slobodu, drama slijedi svetopovijesnu priču o Jusufu a.s. kao i narative kanonizirane u kasnijoj kršćanskoj i muslimanskoj hermeneutičkoj tradiciji.

KA ZAKLJUČKU

U ovom kratkom presjeku pjesničkog i dramskog stvaralaštva Alije Nametka uočava se jedna važna karakteristika: riječ je o autoru koji je svojim djelima postavljao brojna pitanja o čovjeku i njegovoj sudbini u svijetu i sve to propuštao, s manje ili više uspjeha, kroz okular tad prisutnih svjetonazorskih, poetičkih i stilsko-formacijskih konjunktura. Uz pripovjednu prozu po kojoj je ostao prepoznatljiv ne samo među piscima svoje generacije nego i u ukupnom književnom polju bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, i njegov pjesnički i dramski opus zaslužuju pronaći svoje mjesto u historiji književnosti. Ponekad svjesno zanemaren, pa i prešućen, opus nekog autora nerijetko mnogo više zrcali stvaralački habitus epohe negoli kanonizirana i općeprihvaćena djela, bilo da je riječ o afirmativnom odnosu prema identitetskim, ideološko-političkim i poetičkim matricama, ili kao svojevrstan književni identitet otpora, čiji je protagonist Alija Nametak u daleko većoj mjeri od mišljenja uvriježenih ne samo u laičkoj javnosti, već i u književnoj historiografiji. Okupljena u jednom svezku i poezija i drama sigurno će, uz pripovjednu prozu i folklorističke radove, potvrditi da je Nametak doista bio jedna po svemu autentična pojava u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj i kulturnoj historiji 20. stoljeća.

IZVORI:

1. „На њен рођендан“, *Gajret*, 9/1925, 15, 226.
2. „Crvena pesma“, *Jugoslavenska njiva*, 10/1926, 01, 01-12. 153.
3. „Beli krin“, *Jugoslavenska njiva*, 10/1926, 01, 01-12. 222.
4. „Aeterna“, *Jugoslavenska njiva*, 10/1926, 01, 01-12. 223.
5. „Zemlja“, *Jugoslavenska njiva*, 10/1926, 01, 01-12. 358.
6. „Poziv“, *Jugoslavenska njiva*, 10/1926, 01, 01-12. 358.
7. „Brodolom duše“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 2, 3.
8. „Poslanica prijatelju“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 6, 82.

9. „Pobožna pjesma; Molba upućena Gospodinu Bogu“, *Književnik*, 1/1928, 5, 163-164.
10. „Živa baklja“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 7, 107.
11. „Jesen“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 13, 195.
12. „Daleki pozdrav“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 22, 362.
13. „Tebi i njima“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 22, 362.
14. „Trubadur“, *Novi Behar*, 1/1927-1928, 22, 363.
15. „Jedna muslimanka“, *Novi Behar*, 2/1928-1929, 24, 375.
16. „Poslanica plačidruzima“, *Novi Behar*, 2/1928-1929, 14, 211.
17. „Na iskap“, *Novi Behar*, 3/1929-1930, 4, 62.
18. „Nebesko carstvo“, *Novi Behar,* 3/1929-1930, 10, 158.
19. „Trubadurska“, *Novi Behar*, 3/1929-1930, 23, 368.
20. „Podne“, *Novi Behar*, 4/1930-1931, 7, 101.
21. „Vjetar“, *Novi Behar*, 5/1931-1932, 7-8, 103.

***

22. *Narodna vlada, događaj iz god. 1878. u jednom činu*, *Novi Behar*, XI/1938, 13-16, 218-221
23. *Omer za naćvama: Pučki igrokaz iz seoskog života u Bosni s pjevanjem*, u 3 čina (1942), br. 1, str. 11-17; br. 2-6, str. 50-56.
24. *Abdullah paša u kasabi*, Novi Behar, 16 (1944), br. 16, str. 251- 253; br. 17, str. 270-272; br. 18, str. 283-285; br. 19, str. 302-304; br. 20, str. 313-316; br. 21, str. 330-331; br. 22, str. 352-353; br. 23-24, str. 376- 381.
25. *Jusuf i Zulejha* (rukopis drame), drama u 3 čina, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Literatura:

1. Anonim (1942/43), ″Razgovor s prof. Alijom Nametkom prigodom premijere njegova igrokaza “Omer za naćvama”″, *Sarajevska hrvatska pozornica*, br. 9-10, 133-135.
2. Bougarel, Xavier (2020), *Nadživjeti carstva*, UMHIS, Sarajevo
3. Čale-Feldman, Lada (1997), *Teatar u teatru u hrvatskom teatru*, Matica hrvatska, Zagreb

4. Čolaković, Enver (pseudonim KORKO) (1944), ″Dvie praizvedbe u Hrvatskom državnom kazalištu″, *Osvit*, br. 6, str. 7.
5. Hasanbegović, Fatma (2006), *Sunce i suton: književno djelo Alije Nametka*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
6. Ibn Kesir, Hafiz (2007), *Kazivanje o vjerovjesnicima*, Ilum, Bužim
7. Kreševljaković, Hamdija (1937), *Sarajevo u doba okupacije – 1878.*, naklada piščeva, Sarajevo
8. Lešić, Josip (1988), *Međuratna bh drama*, *Pozorište*, br. 5-6, Tuzla
9. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost I*, Svjetlost - Institut za književnost, Sarajevo
10. Milanja, Cvjetko(2000). *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma: panorama,* Matica hrvatska, Zagreb
11. Muzaferija, Gordana (1996), "Predgovor", u: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo
12. Musabegović, Senadin (2023), ″Kružno samozatvaranje – ideal palanačkog nacionalizma″, *DHS – Društvene i humanističke studije*, 1(22), 125-146
13. Nazibegović, Sead (2004), *Folkloristički i etno-kulturni elementi u dramskom stvaralaštvu Alije Nametka*, magistarski rad, Univerzitet u Tuzli – Akademija dramskih umjetnosti, Tuzla
14. Zlatar Violić, Andrea (2022), *Uvod u povijest književnosti: teme i izazovi*, Leykam Interanational, Zagreb.
15. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK ″Preporod″, Tuzla

POETRY AND DRAMATIC WORK OF ALIJA NAMETAK

Summary:

In the Bosnian-Herzegovinian literary field, Alija Nametak established himself as a storyteller and novelist, but not as a poet and playwright. In this paper, for the first time, the poetic and stylistic-formational features of Nametak's poetry published from 1925 to 1932 in the magazines Jugoslovenska njiva, Književnik and Novi Behar are fully presented. His youthful poetry, stratified into an intimate and social thematic-motive register, flirts with contemporary modernist and avant-garde poetic tendencies, which we find in the poetry of Muse Ćazim Ćatić and Hamza Huma. The second part of the paper deals with his dramatic work: from historical drama (Narodna vlada), to comedy (Omer za naćvama and Abdullah-paša u kasabi), all the way to the holy-historical legend (Jusuf and Zulejha). Except for the last play, which remained in the manuscript legacy, in all the others there is a critical attitude towards certain social deviations. While in the drama Narodna vlada Nametak develops a patriotic discourse as a form of anti-colonial resistance, in the comedies Omer za naćvama and Abdullah Paša u kasabi, in the spirit of folk and palanquin carnival culture, he undermines primitivism and stereotyped roles in society. In the drama Jusuf and Zulejha staged the Qur'anic-Biblical historical story about Yusuf a.s. (Joseph.) As a folklorist, Nametak introduced various elements from folk life and customs into the drama, not only to create a context for shaping the character of his characters but also to use their potential for popular, carnival, and subversive distortion of established social and cultural norms and patterns. The poetry and drama of Alija Nametka, in a literary-historical sense, are significant because it reveals this writer to us as the protagonist of a multiple literary identity – it is a kind of identity of resistance which, apart from the already established religious and ethnic one, is realized in the social and feminist dimension as well.

Keywords: Alija Nametak; poetry; Eros; social; drama; modern; subversive; comedy; Bosnia

Adresa autora
Author's address

Nehrudin Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
nehrudinrebihic@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.259

UDK 821.163.4(497.6).09 Dizdar M.
811.163.43

Primljeno: 20. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Muhidin Džanko

SA MARGINA BOSNISTIČKE TEKSTOLOGIJE I „KNJIŽEVNE ARHEOLOGIJE“: POKUŠAJ KOMPARATIVNO-TEKSTOLOŠKE ANALIZE UZ NEKOLIKO IZDANJA KNJIGA *KAMENI SPAVAČ* I *STARI BOSANSKI TEKSTOVI* MAKA DIZDARA

U radu se pokušava uspostaviti termin bosnistička tekstologija preko komparativno-tekstološke analize različitih izdanja pjesničke zbirke *Kameni spavač* Maka Dizdara i knjige *Stari bosanski tekstovi.* Različite sudbine i recepcijski odjeci ovih dviju knjiga dovedeni su u kulturno-historijski kontekst osvijetljen jednim od ključnih toposa bosanskohercegovačke kulture i književnosti 20. stoljeća – toposom *raskršća,* koji se pripisuje Midhatu Begiću premda ga kod Maka Dizdara nalazimo ranije i to upravo u onom značenju koje će u javnosti biti dominantno eksploatirano. Rad potom problematizira različita izdanja i redakcije zbirke *Kameni spavač* izražavajući sumnju u ″završnu riječ″ tekstoloških pothvata koji si žele priskrbiti atribute autentičnih i definitivnih izdanja.

Ključne riječi: bosnistička tekstologija; književna arheologija; Mak Dizdar; *Kameni spavač*; *Stari bosanski tekstovi*

Knjige *Kameni spavač* (1966) i *Stari bosanski tekstovi* (1968) Mehmedalije Maka Dizdara postavljaju pred nas nekoliko krucijanih književno-naučnih i kulturno-civilizacijskih pitanja i problema koje bismo, bar u teorijskom smislu, mogli vezati uz književnohistorijske i književnoteorijske discipline koje su u našoj sredini tek u povojima – to su bosnistička tekstologija i „bosnistička književna arheologija“, nauke koje se primarno bave poviješću rukopisa, književne ostavštine, kritičkih izdanja i

recepcije određenih knjiga, studija ili tekstova. Pitanja i problemi tekstološke i „književno-arheološke“ prirode možda niti kod jednoga bosanskohercegovačkog pisca nisu toliko egzemplarna i nezaobilazna kao u slučaju rukopisa, tekstova i književnih djela (bilo neobjavljenih ili objavljenih) Maka Dizdara. Nažalost, bosnistika kao opća nacionalna nauka, i (nenapisana!) povijest bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti unutar te šire nauke, nisu se uspjele konstituirati ili bar očuvati neke fundamentalne naučne institucije koje bi rezultirale, primjerice, toliko puta spominjanom i nasušno potrebnom knjigom/ama historije bošnjačke ili bosanskohercegovačke književnosti[1], ili priređivanjem kritičkih i sabranih djela svojih najznačajnijih pisaca, kakav je svakako i Mak Dizdar.

IGNORANTSKA RECEPCIJA MAKOVE KNJIGE STARI BOSANSKI TEKSTOVI

Mada nije zahvalno uspostavljati takve kritičke paralele i iznositi apodiktitičke sudove, ipak se nije teško složiti sa mišljenjem da je zbirka pjesama *Kameni spavač*, uz roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića, najuticajnija i najznačajnija knjiga bosansko-bošnjačke književnosti. Usudio bih se čak kazati da su te knjige, uz Makove *Stare bosanske tekstove* i još neke koje ovom prigodom nećemo navoditi, civilizacijske knjige bosansko-bošnjačke književnosti i kulture općenito, međašna i razdjelna mjesta naše intelektualnosti u smislu kako je to opisao i definirao Rusmir Mahmutćehajić u jednom svome intervjuu za list „Preporod“:

> „Kada bismo se pitali o pet ili deset najvažnijih knjiga bosanske kulture, teško bismo mogli naći ijedan uvjerljiv odgovor u kojem *Kameni spavač* ne bi bio prva od njih. Bosanska intelektualna narastanja povezana su s pojavom te knjige. Većina ju je osjetila kao glas iz dubine spomenutog zaborava Bosne, bosanstva i bošnjaštva, a tako i jezgre ljudskosti. (...) Čini se da je samo u tom pjesničkom otkrovenju bilo moguće osluhnuti taj gotovo posve nestali svijet. Ali i u tome je, na razini razumnog diskursa, postojala nelagoda uzrokovana ideologiziranom predstavom o bosanskome muslimanstvu. Nametane predstave, održavane za račun vladavinskih sistema orijentalizma, nacionalizma, komunizma i fundamentalizma, činile su se neuskladivim s tim pjesničkim govorom o Bosni. Bilo je očito da muslimanski sentimentalizam, posve odvojen od muslimanske intelektualnosti, priječi čisti govor u bosanskome jeziku. Dugo ovdje ne postoji bosansko mišljenje. A ono je, uvjeren sam, važnije od svega drugog. Ono je uvjet oslobođenja ljudskosti. Tu pjesničku knjigu istraživao sam polazeći od tog. Radovao sam se, otkrivajući u

1. Metaforički, ali i stvarno gledano, bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost „čekaju svoga Godoa“, pisca svoje povijesti, ali, kako sada stvari stoje, „Godoa“ još zadugo nećemo dočekati.

njenim obzorjima onu intelektualnost bez koje nema istinskog pjesništva. Knjiga *Kameni spavač* je temeljno bosanska, a tako i univerzalna.“ (2017: 31)

Umjetnička ali i civilizacijsko-kulturalna vrijednost *Kamenog spavača* odmah je bila prepoznata u cijelom nizu studija i knjiga najeminentnijih bosanskohercegovačkih i exjugoslavenskih književnih kritičara i filozofa (Muhamed Filipović, Kasim Prohić, Midhat Begić, Muharem Pervić, Enes Duraković, Enver Kazaz, Rusmir Mahmutćehajić, Risto Trifković, Slobodan Blagojević, Miljko Šindić, Amila Buturović...). To se, međutim, ne bi moglo reći za Makovu knjigu *Stari bosanski tekstovi*, koja je na bezbroj načina neodvojiva i neraskidiva od *Kamenog spavača*. *Stari bosanski tekstovi* naišli su na hladan, gotovo ignorantski prijem u ondašnjim medijavelističkim bosanskim i jugoslavenskim krugovima (prije svih u prikazima Jovana Palavestre, Nevenke Gošić i Herte Kune), gdje se Makova knjiga uglavnom predstavljala kao stilistička i bezmalo amaterska preradba srednjovjekovnih bosanskih tekstova, a Mak se tretirao kao nedovoljno kompetentan poznavatelj historije bosaničkog/ćiriličnog pisma i povijesti jezika. Posebno je znakovit kritički prikaz Nevenke Gošić „Osvrt na knjigu *Stari bosanski tekstovi*“, koji je najprije prezentiran kao referat na naučnom skupu „Književnost BiH u svjetlu dosadašnjih istraživanja“ (1977), a potom (1978) je kao prikaz objavljen u istoimenom zborniku koji je trebao biti neka vrsta prolegomene za pisanje povijesti bosankohercegovačke književnosti u izdanju ANUBiH. Tim tekstom Nevenke Gošić, inače filološkog stručnjaka za ćirilicu u Bosni i Hercegovini, zapravo je Mak Dizdar sa svojom knjigom o starim bosanskim tekstovima bio na jedan suptilan način eliminiran kao ozbiljan autor i istraživač povijesti bosanske srednjovjekovne književnosti, zapravo perfidno i maliciozno diskvalificiran i kao jedan od mogućih autora historije srednjovjekovne bosanske književnosti, za koju se projicirala autorska uloga Herte Kune, nesumnjivo kompetentne znanstvenice za oblast medijavelističke pismenosti i jezika, ali suspektne za pisanje historije bosanske srednjovjekovne književnosti.

Ovu Makovu knjigu spominjemo i zbog još jednog, važnog razloga: u njoj je, zapravo, prvi put u bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji afirmirana figura Bosne kao raskršća Istoka i Zapada.[2] Midhat Begić, kome se s pravom topos

2. Toliko odomaćenu i eksploatiranu figuru raskršća u našoj književnoj kritici i historiografiji smatramo u određenom smislu prijepornom, jer se njome u bosanskohercegovačku kulturu učitava (i podrazumijeva!) neka spolja određena vrijednost, primjerice zemaljski položaj, granice duž riječnih tokova ili planinskih lanaca, gdje su se susretali ili sukobljavali različiti narodi, plemena, religije i slično, čime se, na posredan način, dovodi u pitanje postojanje neke vrijednosti koja bi dolazila iz nutrine te kulture i civilizacije. Tipičan primjer takvog izvana postuliranog pojma Bosne kao raskršća jeste i kršićevski srodni ili izvedeni pojam „pripovjedačke Bosne“, gdje se taj estetski fenomen derivira iz regionalne (vanjske, srpsko-hrvatske, jugoslavenske), a ne unu-

raskršća prvom pripisuje, izvorno je pod tim pojmom i naslovom svoje knjige (*Raskršća*) više mislio na raskršća kritičara pred kojima oni mogu da se nađu unutar svoje kritičarske branše. Tako se i Begić našao na svome „raskršću“ – od jugoslavenskih i evropskih književnih tema da krene ka esejističkim elaboracijama bosanskohercegovačke i muslimanske književnosti (tadašnji naziv za bošnjačku književnost). Mak Dizdar je ustvari autentični tvorac figure Bosne kao raskršća i vododjelnice svjetova i gotovo cijeli početak njegove studije na način prikladan svrsi književnohistorijske sinteze će kasnije Muhsin Rizvić akuelizirati u svojoj knjizi *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985), kao i mnogi drugi autori (književni kritičari i kulturni historičari) koji će različitim povodima govoriti o figuri Bosne kao raskršću i vododjelnici kultura i svjetova (Kasim Prohić, Džemal Čelić, Muhsin Rizvić, Nirman Moranjak Bamburać, Mirsad Kunić, Enver Kazaz, Vedad Spahić, Alija Isaković, Enes Duraković i dr.).

Čitajući danas Makovu knjigu *Stari bosanski tekstovi* možemo uvidjeti da to nije samo bila poetska priprema za pisanje *Kamenog spavača*, već je to bila i suštinska priprema za pisanje historije srednjovjekovne bosanske književnosti, knjige koja bi ispunjavala znanstvene i književnokritičke kriterije, ali u isto vrijeme i nacrt za jednu vrstu poetsko-filozofskog i književnopovijesnog romana o bosanskom srednjovjekovlju. Makovi tekstovi o staroj bosanskoj književnosti, zajedno sa pjesničkom zbirkom *Kameni spavač*, predstavljaju zapravo takvu kulturološku činjenicu koju i metaforički možemo označiti kao „Bosansko Književno Kraljevstvo“ u kome je Mak tragao za srednjovjekovnim pisanim i lapidarnim spomenicima Bosne i Huma, njihovim značenjima i identitetskim formativima, univerzalnim, ali i aktuelnim u vremenu, kontekstu i procesima pred disoluciju zajedničke države.

MAKOVI „GLASOVI IZ TMAČE“

Iako je do sada edicirano više izdanja Makove knjige *Stari bosanski tekstovi*, treba odmah kazati da bi se teško i za jedno od ovih izdanja moglo reći da predstavlja kritičko izdanje. Svim dosadašnjim izdanjima (nakon autorskog izdanja Maka Dizdara) nedostaje, metodološki gledano, za takav vid publikacija obligatna popratna studija u kojoj bi se elaborirala geneza ove knjige, a pogotovo nedostaje usporedna analiza tekstova autorskoga izdanja, uvodne Makove studije i Makovih prethodnih studija o bosanskom književnom srednjovjekovlju. U tome smislu neizbježno je

tarnje, književnoestetske konjunkture. O tome više pišem u uvodu za svoju novu knjigu pod naslovom *Raskršća i rukavci bosnistike*. Nadam se da ta knjiga neće doživjeti maloprije spominjanu „godoovsku“ sudbinu.

spomenuti jedan neobjavljeni Makov tekst koji sam pronašao pod nazivom „Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)“ a koji je datiran sa 1962. godinom. Danas se taj rukopis, otkucan na pisaćem stroju, čuva u Historijskom arhivu Sarajevo pod inventarskim brojem ZV- 522. Za ovaj izbor Mak Dizdar napisao je kratki uvod, gdje je naglasio da je njegov izbor prvi takve vrste u BiH i skromno primijetio da takav izbor „... može da ima i niz prednosti i niz nedostataka u isti čas“ (1962: rukopis 3). S druge strane, Mak je dobro znao da starobosanski zapisi i natpisi imaju vanredni značaj za „ocjenu pismenosti i književnosti svoga vremena“. Sa vidnom gorčinom i konsternacijom Dizdar također primjećuje da se bosanska srednjovjekovna pismenost i književnost prešućivala, potcjenjivala i desetljećima zaobilazila u znanstvenim krugovima kao „sirovi, primitivni i nezanimljivi bosanski tekstovi“, mada je bila prihvaćena i priznata od pojedinih velikana europske kulture, na primjer od Getea i Puškina. Pri ovim sudovima Mak Dizdar nije bio sklon zatvaranju srednjovjekovne bosanske književnosti u bilo kakve atare nacionalnih književnosti na Balkanu, osobito srpske i hrvatske, već je smatrao da bosansko književno srednjovjekovlje može biti „živa spona između srpske i hrvatske književnosti i ma koliko posebna i osobena, jednako pripada i jednoj i drugoj.[3.] Ovaj, imajući u vidu vrijeme i politički kontekst, kompromisni stav Mak je ipak poentirao svojom temeljnom tezom o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti, a to je stav da je ona po svome sadržaju i izrazu bila bogumilska:

> „Bosanska srednjevjekovna književnost obimom nije velika, ali je značajna i po izrazu i po sadržini. Po izrazu je svjetovna, narodna, po sadržini duboko ljudska. Ona u nizu slučajeva izražava i jedan poseban pogled na svijet, kao odraz najznačajnijeg religioznog i socijalnog pokreta na Balkanu – bogumilstva.“ (Dizdar 1962: rukopis 3)

Danas možemo samo nagađati zašto Mak Dizdar nikada nije objavio svoj rukopis „Glasovi iz tmače“, a koji je vjerovatno sačuvao njegov brat Hamid Dizdar i pohranio ga u Historijski arhiv u Sarajevu, gdje je obavljao funkciju direktora. Kasnije će Mak objaviti i serijal studija o bosanskim srednjovjekovnim književnim spomenicima u časopisima „Život“ i „Odjek“, naslovivši u „Životu“ svoje studije posve antologičarskim nazivom „Pečatom zlatnim pečaćeno“. Prije ovoga serijala objavio je studiju *Stari bosanski epitafi*, gdje je akcentirao i svoje antologičarsko-hrestomatijsko autorsko gledište ustvrdivši kako je njegov izbor epitafa izvršen je po kriteriju koji

3. Mak Dizdar je evoluirao u svome stavu o srednjovjekovnoj bosanskoj književnosti kao nekoj vrsti kopče između srpske i hrvatske književnosti, držeći, u jednome svom kasnijem tekstu, da su ove dvije nacionalne književnosti tendenciozno svojatale bosansko književno srednjovjekovlje i odricale mu njegov heretički karakter. (Vidjeti Dizdar 1974)

podrazumijeva prvenstveno lični ukus. Također, pridodao je kako je radi ilustracije raznovrsnosti tekstova i takve primjerke koji imaju samo historijski značaj ili su interesantni po tome što pripadaju bogumilskim učiteljima. Dakle, sam Mak nije krio da je u svome pristupu srednjovjekovnom književnom nasljeđu Bosne i Huma pristupao dvojako – i kao antologičar-esteta i kao književni historičar-naučnik. To je važno istaknuti jer je Dizdar bio latentno pritiskan od bosanskohercegovačke i jugoslavenske naučne javnosti (primjerice od A. Babića i B. Koneskog) da skraćuje svoj izbor i da možda čak i mijenja svoje temeljne stavove o pripadnosti određenih tekstova. U svakom slučaju, naša suvremena bosnistika i književna arheologija morala bi se suočiti sa svim verzijama Makovih tekstova koji su na kraju objavljeni pod naslovom *Stari bosanski tekstovi*. Bez njihove adekvatne komparativne analize ova će nam dragocjena knjiga uvijek izmicati u nekim svojim osnovnim značenjima i vrijednostima. Komparativni pristup i znanstveni napor da se ispita tekstualna arheologija knjige *Stari bosanski tekstovi* ostaje važan zadatak bosnističke medijavelistike.

IZDANJE MAKOVOG *KAMENOG SPAVAČA* U REDAKCIJI GORČINA DIZDARA I SANJINA KODRIĆA

Zbog svega rečenog za svaku je pohvalu nemali kritički i znanstveni napor koji su uložili Gorčin Dizdar i Sanjin Kodrić da 2017. godine prirede tzv. autentično i definitivno izdanje *Kamenog spavača*, pjesničke zbirke koja je do sada imala više izdanja i veoma znakovitu tekstualnu povijest o kojoj je iscrpno pisao Kodrić u pogovornom slovu, koje predstavlja jednu od pionirskih tekstoloških studija u našoj književnoj historiografiji. Na žalost, odrednica „definitivno izdanje“ nije najsretnije upotrijebljena, jer su književni tekstovi uvijek „otvorena djela“ (kako je već davno pisao Umberto Eko). U književnosti, kao i u životu, ništa nije zauvijek definirano i „zapečaćeno“ – citiramo Maka, naprotiv, sve je podložno kritici i novim tumačenjima. I pitanje autentičnosti bilo kojeg književnog djela je suspektno, jer se u budućnosti u prašnjavim arhivama uvijek mogu pronaći i neka star(ij)a „autentična“ djela, a za neka se autentičnost nikada neće ni ustanoviti, kao primjerice za Šekspirove drame, koje su zapisane na tzv. Prvoj foliji, zapisu nastalom znatno nakon Šekspirove smrti.

S druge strane, Gorčin Dizdar s pravom ukazuje na središte Makove poetsko-filozofske inspiracije u *Kamenom spavaču*, prepoznajući je u dualizmu kao ontološkoj i egzistencijalnoj kategoriji, kao i u elokventno opisanim pjesnikovim doživljajima stećka kao materijalnog čvorišta njegove poetike. Također, Gorčin Dizdar govori o

Makovom „imaginativnom rekreiranju“ autentičnih historijskih dokumenata i natpisa koje je godinama akribično sakupljao i elaborirao, referirajući se bezmalo na svu poznatu literaturu o bosanskom srednjovjekovlju. Međutim, veoma je važno i podsjećanje Gorčina Dizdara na Makovo upozorenje da se njegovi stihovi prečesto svode na „inspiraciju koju daju stećci“. To zapažanje smatram posebno važnim, jer smo svjedoci da mnogi književnohistorijski prilozi i interpretacije [primjerice studija o Maku u knjizi *Krugovi i elipse* (2017) Vedada Spahića], pa čak i zbornici o poeziji Maka Dizdara koji se pojavljuju u posljednje vrijeme, inzistiraju gotovo isključivo na intertekstualnom odnosu natpisa sa stećaka sa stihovima iz *Kamenog spavača*. I Gorčin Dizdar i Sanjin Kodrić u svojim studijama inzistiraju na novim čitanjima *Kamenog spavača* i na tendenciji ka istraživanju cjelokupnog Makovog djela, dakle i esejistike, i proze i drame, riječju jedne iznimno bogate književne zaostavštine različitih književnih, naučnih i publicističkih žanrova, te na potrebi iščitavanja *Kamenog spavača* u kontekstu cjelokupnog Makovog djela. Tekstološka pogovorna studija Sanjina Kodrića samo potvrđuje tu Gorčinovu tezu i potrebu uviđanja historičnosti Makovog poetskog remek-djela, koje je izuzetno tekstualno slojevito kao malo koje djelo u povijesti bošnjačke književnosti. Zato ova knjiga treba poslužiti i kao neka vrsta kritičkog bedekera za buduće istraživače ne samo *Kamenog spavača* nego i cjelokupnog književnog djela Maka Dizdara, a posebno *Starih bosanskih tekstova* (do sada najreprezentativnije izdanje ove knjige izašlo je u ediciji „Svjetlosti“, III izdanje, Sarajevo, 1990), knjige koja također zaslužuje novo kritičko izdanje, budući da postoji više Makovih studija i rukopisa koje su u izravnoj vezi s njom[4.] i trebalo bi ih obavezno usporediti i sravniti, kako bi se dobila najvjerodostojnija verzija. To opet potvrđuje našu tezu da nema i ne može biti zakovanih „autentičnih i definitivnih izdanja“ bilo kojeg književnog teksta ili književnog djela, pa tako ni Makovog *Kamenog spavača*, o kojemu su na izvanredan način do sada pisali primjerice autori Midhat Begić, Kasim Prohić i Enes Duraković, koje danas možemo smatrati utemeljiteljima bosničke „makologije/dizdaristike“.

4. Vidjeti Literaturu (selektivni popis eksponata) u katalogu „Vremeno kolo. Mak Dizdar“, Galerija Mak, Sarajevo, 17. 11. 1997.

Literatura:

1. Mahmutćehajić, Rusmir (2017), ″Valja se vraćati otkrivanju sebe″, intervju, *Preporod, Islamske informativne novine*, XLVII, br. 7/1089, str. 31.
2. Dizdar, Mak (1974), ″Nad žutim pergamenima″, u: *Fotomonografija Bosna i Hercegovina*, Sekretarijat za informacije Skupštine SR BiH, Sarajevo
3. Dizdar, Mak (1962), ″Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)″ rukopis otkucan na pisaćem stroju, Historijski arhiv Sarajevo, inv. broj ZV- 522
4. Dizdar, Gorčin (2017), ″Predgovor. Uvod u *Kameni spavač* Maka Dizdara”, u: *Kameni spavač – Autentično i definitivno izdanje,* Fondacija Mak Dizdar Sarajevo
5. Gošić, Nevenka (1977), ″Osvrt na knjigu Stari bosanski tekstovi″, u: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 27-34.
6. Kodrić, Sanjin (2017), ″Pogovor″, u: *Kameni spavač – Autentično i definitivno izdanje*, Fondacija Mak Dizdar, Sarajevo
7. Galerija Mak (1997), *Katalog za izložbu ″Vremeno kolo. Mak Dizdar″*, Sarajevo, 17. 11. 1997.
8. Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselim Masleša, Sarajevo
9. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla

FROM THE MARGINS OF BOSNIAN TEXTOLOGY AND LITERARY ARCHEOLOGY: COMPARATIVE--TEXTOLOGICAL ANALYSIS OF MAK DIZDAR'S *STONE SLEEPER* AND *OLD BOSNIAN TEXTS*

Summary:

The paper aims to establish the idea of Bosnian textology on the basis of the comparative-textological analysis of different editions of Mak Dizdar's *Stone Sleeper* and *Old Bosnian Texts*. Different fates and receptions of the two books have been analyzed from the perspective of the Bosnian-Herzegovinian culture and literature in the 20th century, with the emphasis on *the crossroads* as one of its key topographical figures. The origin of this feature was ascribed to Midhat Begic, even though Mak Dizdar had used it long before him with the same exact meaning that would be dominantly exploited in the future. The paper then problematizes different editions of *Stone Sleeper* and questions the *closing word* of textological attempts that aspire to be characterized as authentic and definitive.

Key words: Bosnian textology; literary archeology; Mak Dizdar; *Stone Sleeper*; Old Bosnian Texts

Adresa autora
Author’s address

Muhidin Džanko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
muhidindzanko@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.269

UDK 398:821.163.4(497.6).09 Isaković A.
398:821.163.4(497.6).09 Ostojić LJ.

Primljeno: 26. 03. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Murtić

USMENA KNJIŽEVNOST U KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU ALIJE ISAKOVIĆA I LJUBICE OSTOJIĆ

U ovom tekstu cilj je pokazati kako se elementi usmene književnosti interpoliraju u savremenoj književnosti za djecu i omladinu, konkretno u djelima istaknutih bosanskohercegovačkih autora Alije Isakovića i Ljubice Ostojić. U radu se prvo teorijski obrazlaže prisustvo elemenata usmene književnosti u književnosti za djecu i omladinu. Ova dva različita književna toka dotiču se u svom korijenu, a u savremenom interpoliranju paralelno egzistiraju kroz efekte žanrovskog resemantiziranja elemenata usmene književnosti. Slijedeći teorijske postulate najznačajnijih autora južnoslavenske interliteralne zajednice u polju istraživanja usmene književnosti i književnosti za djecu i omladinu, pokazat ćemo, kako se jezičko-stilsko nasljeđe tradicionalnih usmenih književnih oblika reinterpretira u tekstovima savremenih autora, te kako se elementi usmenosti pojavljuju u novim narativnim strukturama – pričama i bajkama novog tipa. Pokazat ćemo kako se retoričke i ritmičke vrijednosti teksta pretaču u jezički ludizam, te kako se narativno oneobičavaju, dekonstruiraju i parodiraju stare usmene strukture, narodne pjesme i narodne bajke.

Ključne riječi: književnost za djecu i omladinu; usmena i pisana književnost; interferencija; interpolacija

UVOD

U brojnim teorijskim razmatranjima koja se bave književnošću za djecu i omladinu usmena književnost se uobičajeno javlja na samom početku. Ona je „zajednički sadržalac" utemeljen u početke cjelokupne (za)pisane književnosti. Zbog toga se interpoliranje usmene književnosti u književnost za djecu i može posmatrati u kontinuitetu od prvih tekstova u više segmenata. Jedan manji dio usmenih tvorevina bio je usmjeren isključivo prema djetetu; uspavanka, neke brojilice, priče za upozorenje, a djela poput bajki i basni ravnopravno su slušali i odrasli. Iako se dio slojevitosti usmene književnosti, koja se primarno recipira u krugu kazivača (pjevača) i neposrednih slušatelja, gubi zapisivanjem, interpoliranje usmene književnosti u pisanu, a mnogi smatraju i obrnuto, traje već čitav niz stoljeća. Proces interferencije je bio posebno naglašen u srednjem vijeku. Zapisani tekstovi usmene književnosti, posebno oni tekstovi i elementi koji su retorički potentni interpoliraju se u prozi i poeziji za djecu. Preplitanje i interpoliranje usmene književnosti egzistira i u književnosti za odrasle i u književnosti za djecu. Proces interferencije u književnosti za djecu i omladinu odvija se na različite načine pri čemu diferenciramo onu koja za uzor uzima tekstove iz tradicionalne književnosti, ili se tradicija obuhvata novim modernim pristupom. U zavisnosti da li se bave tradicionalnim temama ili samo koriste neke elemente usmene književnosti, na primjer provjerenu strukturu narodne priče, zvukovne elemente u poeziji i prozi i recepcijsku prihvatljivost, autori „će se spram usmene književnosti (šire: svijeta usmenosti) odnositi kao **stilski tradicionalisti** (a), a drugi kao **stilski modernisti** (b)" (Hranjec 2009: 181). U ovom radu ćemo analizirati tekstove dvoje istaknutih bosanskohercegovačkih autora čije poetike ponaosob u bitnome ostvaruju vezu sa tradicijom i usmenom književnošću. Alija Isaković i Ljubica Ostojić u bogatom i svestranom književnom opusu imaju i tekstove koji na avangardan način uključuju svijet djece i omladine, a istovremeno se usmena književna tradicija prožima i interpolira u književni tekst.

POETIČKE KORELACIJE USMENE KNJIŽEVNOSTI I KNJIŽEVNOSTI ZA DJECU I OMLADINU

Usmenu književnost u brojnim evropskim tradicijama nalazimo na počecima onog što je zapisano ušlo u književni korpus, uključujući i onaj dio koji obuhvata književnost za djecu i omladinu. Međutim, ovdje se veza produbljuje, jer u suštini počiva na bitnim zajedničkim poetičkim polazištima. Osnovni elementi ovih dviju poetika sva-

kako su: jednostavnost i povezanost sa igrom, kao nekom vrstom rituala uključenog od najranijeg djetinjstva. Jednostavnost u načinu prikazivanja svijeta ne znači pristup kojim se umanjuje vrijednost misli, slika, već težnju da se u slučaju usmene književnosti obuhvati što širi krug recipijenata, a u slučaju književnosti za djecu pouzdanost da će tekst biti iskomuniciran. O važnosti igre u životu odraslih kao i djece pisali su brojni autori (Caillois, Huizinga...), a upravo igra je jedno od temeljnih načela na kojima počiva poetika odabranih tekstova Ostojićeve i Isakovića. Iako je proces interferiranja usmene i pisane književnosti moguć u oba smjera, nas ovdje prvenstveno zanima na koji način su tekstovi iz usmene književnosti prisutni kod navedenih autora.

Dodiri i preplitanje usmene književnosti u pisanoj književnosti za djecu odvijaju se manje ili više u kontinuitetu u različitim književnim epohama i pravcima, na različite načine koji variraju od potpunog preuzimanja forme i tema iz usmene književnosti, do postmodernističkog uplitanja tekstova kroz parodiju, pastiš i citate. Ova „poetika korelacija" (Pavletić 2007) se i u bosanskohercegovačkoj književnosti za djecu i omladinu može pratiti dijahronijski. Prije punog samostalnog konstituiranja i zamaha u razvoju književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini, kao i na cijelom južnoslavenskom području, spomena vrijedna je uloga časopisa[1.] „koji su na svojim stranicama skromno i na malom prostoru njegovali književnu riječ za mlade" (Idrizović 1976: 14). Baveći se historijatom književnosti za djecu i omladinu Muris Idrizović navodi da u bosanskohercegovačkim časopisima šezdesetih i sedamdesetih godina XIX stoljeća („Bosanski prijatelj", „Bosanski vjestnik", „Neretva", „Mladi Hercegovac"), nema literarnih priloga za djecu. „Časopisi i listovi njegovali su folklornu tradiciju, donosili su narodne pjesme, priče, basne i bajke" (Ibid.). Urednici ovih časopisa upravo su taj dio narodne književnosti (pjesme, priče, bajke, basne) koristili da preko njih djeluju sa moralno-didaktičkog aspekta. Čak i u onim časopisima i listovima sa početka XX stoljeća u kojim nije bilo rubrika za djecu i omladinu („Behar", „Biser") kroz glavni dio časopisa ili kroz neke podlistke bila je zastupljena narodna književnost namijenjena širokim čitateljskim krugovima, pa i najmlađim.

1. Idrizović govoreći o začecima književnosti za djecu u Bosni i Hercegovini navodi tadašnje listove koji su izlazili na južnoslovenskom prostoru – somborski „Golub", novosadski "Neven", zagrebačke "Pobratim" i „Smilje", a od bosanskohercegovačkih izdvaja mostarsku „Zoru" i sarajevsku „Bosansku vilu". U nekim od njih objavljivali su i začetnici ove književnosti, koji su primarno bili pisci za odrasle. Aleksa Šantić, Jovan Dučić i Svetozar Ćorović pisali su kao „pjesmotvori za djecu" (Idrizović 1976: 13). Treba spomenuti i časopis, mjesečnik Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine „Školski vjestnik" (Sarajevo 1894-1909), koji je donosio priloge sa naglašenom odgojnom komponentom, a manje literarnog i stvaralačkog usmjerenja. (Idrizović 1976: 27)

Tako usmena književnost preko časopisa iz austrougarskog perioda supstituira originalne pisane tekstove za djecu i omladinu, u vremenu kada nije bilo dovoljno autorskog interesa niti dostatne književne kulture za ovaj dio čitateljske publike. Glavna poveznica koja to omogućava u prošlosti, ali i danas, jeste poetička korelacija koja se očituje prije svega u jednostavnom i jasnom jeziku i stilu. „Najviše je bila na cijeni narodna lirika i epska poezija, a uredništva su, čak, organizovala prikupljanja i obradu narodnih pjesama“ (Idrizović 1976: 29). Za našu temu je značajna i činjenica da je evropski romantizam u XIX stoljeću bio primjer intenzivnog interesovanja za folklor u svoj njegovoj kompleksnosti, pa je u tom smislu važan rad braće Grimm i njihov interes za bajku, koji će je trajno vezati za najmlađe čitatelje. Pojam usmenog se kod različitih autora različito imenuje: „narodna ili pučka poezija, narodna književnost, narodno stvaralaštvo, folklor, folklorna književnost, književni folklor, usmena književnost, usmena tradicija, tradicijska književnost, tradicijska verbalna umjetnost, verbalni folklor i dr.“ (Bošković-Stulli 1983: 16). U korijenu različitih evropskih jezika kojim se označava riječ narod pojavljuju se razlikovne nijanse, koje se dalje prenose i povezuju sa nominiranjem narodne književnosti.

> „Engleska riječ *folk,* slično kao švicarskonjemačka dijalektalna *Volch,* ne označuje narod kao naciju, nego se odnosi na slabije obrazovane pripadnike širih društvenih slojeva, na nekadašnje niže staleže (mi ih zovemo *narod* i *puk*).
>
> Različne nijanse značenja riječi narod i njegovih izvedenica u pojedinim jezicima povezuju se i s poimanjem narodne poezije, pa ondje gdje se njihov naglasak ne osjeća kao nacionalan, nego je značenje orijentirano prema tzv. nižim društvenim slojevima i narodna se poezija shvaća prvenstveno kao pjesništvo tih slojeva i katkad se stapa s pučkim pjesništvom pretežnije urbanog tipa.“ (Bošković-Stulli 1983: 10)

Kako nadalje smatra Maja Bošković-Stulli sam pojam se u definicijama nerijetko suprotstavlja u stajalištima. I baš zbog toga što su evidentne različite interpretacije i poimanja uz leksemu narod u zavisnosti sa kojeg aspekta se pristupa (etnološko-folkloristički, politološki itd.), mi smo se opredijelili za termin usmena književnost. Nerazumijevanje okolnosti nastanka i egzistiranja usmene književnosti može biti podloga za eventualno izbjegavanje i potiskivanje usmene književnosti iz polja zanimanja djece i omladine. Zbog toga neka savremena istraživanja dvojako pristupaju i proučavaju usmenu književnost, kao primarne, „originalne“ zapise onoga što se nekada govorilo i pamtilo, i s druge strane kao tekstove „koji uspostavljaju specifične interferencijske procese s usmenom književnošću“ (Kos-Lajtman 2008: 296). Andrijana Kos-Lajtman je dobro zapazila da je od svih šest primarnih funkcija interferiranja

koje je izdvojio Stjepan Hranjec[2] recepcijski u književnosti namijenjenoj djeci i mladim iznimno važan *ludizam* i *nova bajkovitost*.

> „Takvi su tekstovi, ludički, igrivi te novobajkoviti, uglavnom izuzetno zanimljivi učenicima ove dobi i kao takvi dobro čitateljski prihvaćeni, a to je, opet, važan motivacijski faktor za potencijalna daljnja čitanja i, uopće, daljnja posezanja za književnom riječju.“ (Kos-Lajtman 2008: 308)

Istraživanju Kos-Lajtman u kojem propituje status usmene književnosti na primjeru hrvatskih čitanki, prethodili su značajni radovi i knjige Vladimira Kekeza u kojima on ukazuje na primjere preplitanja južnoslavenske usmene i pisane književnosti sa posebnim osvrtom na autore iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Kada je riječ o književnosti za djecu i omladinu, poseban interes i doprinos istraživanjima pozicije i preplitanja usmenog u pisanu književnost imaju Hranjecova promišljanja. Za status i recepciju originalne usmene književnosti kod učenika i najmlađih čitatelja bitan je način interpretacije koja je nerijetko stavlja u nepovoljniju poziciju u odnosu prema savremenoj književnosti. Hranjec dalje navodi da je nužna adekvatna lokalizacija tekstova „kao čin premošćivanja recepcijske blokade“. Ovakav pristup potreban je na svim nivoima od osnovne škole do univerzitetske nastave[3] (Hranjec 2009: 204). Također, ovaj tretman i pozicija usmene književnosti je podudaran sa pozicijom književnosti za djecu i omladinu prema književnosti za odrasle, koja je nerijetko višestruko marginalizirana. Brojni zbornici usmene književnosti podupiru teze naučnika da usmena književnost u svom obraćanju širokom krugu slušatelja ne odvaja djecu od odraslih, što je logično, ako imamo na umu povijesni razvoj poimanja djetinjstva i djeteta. Uz već navedene izuzetke: uspavanke i brojilice i basme, koje su oduvijek razmatrane kao dio usmene književnosti, kod nekih autora u teorijskom pristupu i podjeli kao dio folklora ističu se i dječije pjesme uz poslovice, izreke, zagonetke i ostale usmene vrste.[4] Od početka zasebnog izučavanja književnosti za djecu i omla-

2. Hranjec je u svom zanimanju za motiviranost i interpoliranje usmenog testa u književnosti za djecu zapazio šest *funkcija interferencije*. A to su: arhaizacija, regionalizacija, domoljubna funkcija, nova bajkovitost, kontekstualno poantiranje i ludička funkcija (2009: 205-222). Ova podjela nam je poslužila kao osnova za prepoznavanje najbitnijih modela interferiranja usmene književnosti u promatranim tekstovima.

3. Kako u bosanskohercegovačkoj metodici u skorije vrijeme nije bilo tekstova i istraživanja koji bi na sličan način poput navedenih autora analizirali egzistiranje i status usmene književnosti u savremenoj nastavi i udžbenicima, smatramo važnim istaknuti potrebu za tim. Takva istraživanja bi doprinijela boljem razumijevanju usmene književnosti i njenom približavanju učenicima. Značajan dio zaključaka koje prezentiraju Hranjec i Kos-Lajtman u vidu zapažanja i preporuke mogu koristiti i u savremenoj bosanskohercegovačkoj metodici i nastavi književnosti i jezika.

4. „Napokon, pojam folklor tumači se i kao ukupnost svih ili gotovo svih oblika tradicijski prenošene umjetnosti-književnih, glazbenih, dramskih, plesnih, likovnih (likovni oblici se katkad isključuju)“ (Bošković-Stulli 1983: 26).

dinu zapaža se njena povezanost sa usmenom književnosti. Smatra se da se u svom razvoju naslanja na prethodnicu, kao što zajedno čine jedno tkivo (usmeno i pisano) na istom jeziku. To je evidentno u brojnim evropskim primjerima kao što je u slučaju bajki Charlesa Perraulta, braće Grimm, a na istoku najpoznatiji primjer su priče iz zbornika *1001. noć* koje se pojavljuju u različitim varijantama, obradama i medijima. Navedeni primjeri osim što pripadaju uvijek istoj kulturi, približavaju se i interpoliraju u uzajamnom djelovanju. Razloga za to je više, a Hranjec navodi najbitnije zajedničke poetičke odrednice kao ključna mjesta.

> „Prva je jednostavna slika svijeta, ne naivistička nego jasna i transparentno naglašena. Druga je sklonost igrivom; koliko god se usmena smatrala „okamenjenim kulturnim dobrom" koje funkcionira pretežito formulaično, u njoj će se naći niz igrivih modela (na razini oblika i mikrostruktura). Sukladnost ćemo isto tako naći na strukturnoj i tematsko-motivskoj razini. Modeli međuprožimanja su recepcijske naravi, činjenice da autor teksta za djecu računa da će upravo upućivanjem, pozivanjem na izgrađenu, ustaljenu i tradicionalnu poetiku ostvariti i provjerenu strukturu u dječjoj književnosti." (Hranjec 2009: 181)

Postoji još jedan razlog koji bitno povezuje ove dvije književne oblasti. Usmena književnost se u načelu ostvaruje kroz neposrednu komunikaciju, a upravo to izražava potrebni vid blizine govornika i slušatelja u slučaju književnosti za djecu. Primjer zahtjeva, izrečenih od dječaka u Isakovićevim *Lijevim pričama*, za živim glasom i pričom neposredno ispričanom od oca ili majke podsjeća nas koliko je najmlađima bitan retoričko-poetički aspekt usmenih tekstova. Najmlađi slušatelji/čitatelji dugo zadržavaju potrebu da se uvjeravaju zvukom, načinom interpretacije, ritmom izgovorenog/napisanog. Proces interpretacije u ovoj komunikaciji je složen i povezan sa širim aspektima komunikacije. I konačno, vid komunikacije djeteta sa tekstom iz usmene ili pisane književnosti započinje prvo u procesu slušanja, dok dijete još ne nauči samostalno čitati.

INTERTEKSTUALNO UPLITANJE USMENE I PISANE KNJIŽEVNOSTI KAO (POST)MODERNISTIČKO OBILJEŽJE ODABRANIH TEKSTOVA

Značajan dio književnosti za najmlađe čitatelje Ljubice Ostojić, kao i *Lijeve priče* Alije Isakovića određen je (post)modernističkim uplitanjima koja uključuje citatnost. Susret čitatelja sa intertekstualnim procedurama ove vrste, podsjetimo, uvijek je uokviren podrazumijevajućim zahtjevom: „... da bi prvotno značenje citata bilo recep-

cijski djelotvorno u procesu svoje preobrazbe kroz projekciju teksta u tekst, mi ga, lišeni svake predrasude, moramo dekodirati u mjeri koja taj proces omogućuje“ (Spahić 2005: 150). U tekstovima Isakovića i Ostojićeve postoji ista ili slična motiviranost za posezanjem ka citatima i aluzijama na poznate tekstove. Cilj možemo okarakterizirati kao dvosmjeran, upućivanje na poznato radi kontekstualizacije i poigravanje sa elementima usmene književnosti i dobro poznatim „klasicima književnosti za djecu“. U procesu uključivanja citata na ovaj način dolazi se do novih tekstova, koji imaju relaciju sa poznatim tekstovima iz prošlosti, ali i sa savremenim, uključujući i realni svijet savremenog djeteta. Tako bismo uvažavajući Hranjecovu podjelu na „stilske tradicionaliste“ i „stilske moderniste“ odabrane autore uvrstili u drugu grupu uz mogućnost da se pored modernih ovdje opravdano govori i o poetičkim elementima postmodernizma. Interferiranje usmenih tekstova, posebno bajke odvija se uz neskrivenu ironizaciju i parodiranje, čime se postiže efekat jednog vida relaksacije napetosti i bahtinovskog detroniziranja u kojem dominira humor. Citatnošću ili parafrazom uobičajenih formulaičnih rečenica iz usmene književnosti, referira se na poznate tekstove a ponekad i direktno uključuju naslovi iz šireg popisa školske lektire. Primjere naslova bajki, knjiga ili citiranih stihova npr. Jovana Jovanovića Zmaja kod Isakovića možemo vidjeti istaknute kurzivom, što inače nije uobičajen postupak u književnosti za djecu. I ovo grafičko odvajanje teksta ukazuje na svijest o značaju i funkciji umetnutih dijelova odnosno mreži intertekstualnosti koja u prozi za djecu i omladinu zahtijeva viši stepen markiranosti i komunikabilnosti.

> - Eno vam *Mačak u čizmama,* ja odoh. (Isaković,18)
> - Nema mame i mene ste najahali do pola noći. Nisam ja Napoleon da me jašu vlastita djeca! Ne mogu se s vama valjati po podu. Bole me kosti! *Điha, điha, sve četiri krute!*...(Isaković, 19)
> - Majko moja, eno knjiga na polici. Neka čita mlađi starijem, pardon, neka čita stariji mlađem. Uvijek su stariji čitali mlađim … Kakva ste vi djeca! Eno *Vinetua*! Eno *Orlovi rano lete*! Eno ruske bajke koje vam je majka donijela iz Moskve! Eno gomila šarenih slikovnica na stolu!.. (Isaković, 19)
> - Pili su čaj i gledali *Marka Kraljevića i vilu*. (…)
> Ko je Marko Kraljević? Upita mama. Tek tako.
> Marko Kraljević se borio sa Musom Kesedžijom.
> Dobar si! Je li te to deda naučio?
> Deda mi čita *Politikin zabavnik.* (Isaković, 66)

Svi ovi tekstovi, kao i u književnosti za odrasle, čine „mrežu odnosa“ i uspostavljaju „poetiku korelacije“ (Pavletić 2007) u kojoj se prožimaju čitateljska i stvarna

iskustva. Lektira i opća znanja provociraju nastanak novih priča, koje se redaju jedna iza druge. U odabranom korpusu Isakovića i Ostojićeve postoji mnoštvo primjera aludiranja na poznate svjetske bajke (iz tadašnje bosanskohercegovačke lektire za djecu) koje u sebi sadrže korijen usmene tradicije.

Brojni elementi karakteristični za postmodernu poetiku prisutni su u odabranom korpusu Isakovića i Ostojićeve. Oni se u književnosti za djecu i omladinu odabranih autora provlače kroz: hiperboličnost, pomjeranje i izdvojenost pozicije pripovjedača u odnosu na tradicionalne tekstove, elemente „proze u trapericama" (Flaker 1983) koja podriva jezički standard ubacivanjem slenga i žargona u ovu književnost. Pored toga intermedijalno se prepliću i primjeri iz masovne kulture aktuelne u vrijeme nastanka tekstova, npr. kod Isakovića likovi i priče iz svjetske književnosti na zvučnim kasetama, lik Pink Pantera poznat iz animiranog i igranog filma pretočen u fantastičnu priču, jednu od brojnih umetnutih. Slične primjere pronalazimo u novijim tekstovima Ostojićeve, s tim što se u tehnološkom i komunikacijskom smislu otišlo korak dalje, te se kao savremeni način komuniciranja autorice i koautorice pojavljuju Internet i Skype (Ostojić 2015). Sama forma Isakovićevih *Lijevih priča* njihovom uokvirenošću u priču o porodici dječaka Adia i Faria i pričama koje izviru iz tog okvirnog miljea podudara se sa formom *1001 noći*, jednim od najznačajnijih zbornika svjetske usmene književnosti. Kroz okvirnu priču upoznajemo porodični svijet Adia i Faria, koji od oca zahtijevaju priču, ali im je posebno bitna očeva živa riječ i blizina, što je platforma na kojoj počiva originalna komunikacija usmene književnosti. Glas koji je u prošlosti bio usmjeren prema krugu slušatelja, u našoj savremenoj verziji udovoljava iskonskoj i neutaživoj potrebi djece za komunikacijom kroz živu riječ, ali i potrebu za igrom.[5] Oni ne priznaju i ne žele nikakvu supstituciju koju predlaže otac, glas popularnog i uglednog glumca Ziketa[6], ili knjige koje im preporučuje. Ideja da je živi glas nezamjenjiv, i to u neposrednoj komunikaciji, nas suštinski usmjerava ka usmenoj književnosti i njenoj biti.

> „U čemu bi drugom, napokon, bila suština usmenosti ako ne u procesu pokretanja nečijih usta koja se obraćaju nečijem uhu, uhu koje sluša spontano odgovor drugoga. U tom uvek različitom, fleksibilnom, ekspresivnom i trenutnom procesu spontane razmene treba tražiti suštinu komunikacije." (Havelok 1991: 87)

5. U narednim poglavljima ćemo vidjeti kako se ova igra realizira u procesu kojim izgovoreni zvuk postaje važniji od značenja onoga što se govori.

6. Zike je nadimak za Zijaha Sokolovića, poznatog bosanskohercegovačkog dramskog umjetnika. On je krajem osamdesetih godina XX stoljeća u izdanju Izdavačke kuće Svjetlost i Diskotona snimio zvučne kasete za kućne kasetofone. Interpretirao je poznate svjetske umjetničke bajke, ali i neke tekstove usmene književnosti, među njima i priču *Pošla koka na Pazar.* Osim toga interpretirao je i druge značajne autorske tekstove za djecu.

Iako glavnu temu, uobičajeno, kod naših autora predstavlja savremeni život djeteta unutar porodice, veza sa tradicijom i usmenošću protkana je u gotovo svim odabranim tekstovima, i to najčešće kroz referiranje na narodnu priču. Brojni su primjeri za to, a navešćemo ovdje parodiranje i blago ironiziranje okoštale forme narodne bajke:

> „Bili Djed i Baka, svega su imali, samo nisu imali dukata. Kako to već biva u bogatih ljudi, oni požele nešto što je teško poželjeti, a kamoli ispuniti želju. Zapravo, Baka je poželjela. Baka reče: ja bih htjela dukata. Djed reče: eno dukata u banci, ispuni ček… E, neću te dukate, poče baka zanovijetati, kako već zanovijetaju bogate žene. Pa kakve hoćeš dukate, upita djed. Hoću one dukate iz narodne priče – kad je Horoz otišao u svijet preko sedam gora i sedam mora i iščeprkao dukate iz zemlje, iz bunjišta. Punu kesu žutih dukata. Znam, reče Djed pomirljivo i potegnu još jedan gutljaj viskija i zapali još jednu cigaru od najskupljeg duhana, ali ženo, mora onda ići i Koka da traži dukate pa će naći potkovicu i udariti te njome u glavu. Šta onda? upita Djed.

Ali, čovječe, mi smo toliko bogati da možemo naručiti drugačiji kraj priče. Ne može tako, reče Djed odlučno. Narodna priča je nepotkupljiva i ne pomaže ti što si bogata ako ćeš u narodnu priču. Ili ćeš kupiti dukate u banci ili ćeš se prepustiti sudbini narodne priče.“ (Isaković 2003: 85)

Iz odlomka umetnute priče Djed i baka primjećujemo da Isaković narodnu književnost interpolira poštujući njene formalne i suštinske zakonitosti, ali i da se znatiželja mladih čitatelja potiče umetanjem savremenih likova i situacija koje omogućavaju neposrednije čitanje i doživljaj teksta. Kod oba autora se provlači „splet dviju iskustvenih razina“ (Hranjec 2009: 197), i taj susret omogućava novu književnu realnost koja se realizira u novom tipu bajkovitosti. Glavna priča teče paralelno kod oba autora sa onom izvanzbiljskom, najčešće fantastičnom pričom. Naracija se podupire kroz uvođenje novih likova u realnost, javljaju se „novi začudni aktanti“ (Hranjec 2009: 198). Tako Ljubica Ostojić uvodi elemente narodne bajke na način da ih dekonstruira. Lik zmaja, preuzet iz narodne bajke, jedan od glavnih likova u njenim novim bajkama *Spasiti Yoa, žurno!* (Ostojić 2005) i *Priceza Ariel i Yo* (2010). Iako su u pričama zastupljeni likovi iz tradicionalne narodne bajke; vitez, konj, princeza, Deda kralj, Baka kraljica, svi ti tradicionalno etablirani likovi povezani su sa realnošću tako što radnja iz oniričke fantastične priče ide paralelno sa radnjom iz realnosti dječaka Danijela. Nova bajkovitost u tekstovima Ljubice Ostojić zasniva se na fantastičnim elementima, koji nerijetko humorom parodiraju glavne likove i postupke iz narodne priče.

„Otac njezin bijaše lijep i mlad mornar. A majka, najljepša ribara starog kći. Te se oni smrtno zaljubiše. Ona ga je vjerno čekala i odbijala mnoge prosce, mlade ribare. Čekala i tiho plakala noću. A on je na svojim plovidbama stalno na nju mislio i noću sanjao njen dragi lik.“ (Ostojić 1982: 46)

Vidimo kako se navedeni odlomci suprotstavljaju dobro poznatim i današnjoj djeci nerijetko nezanimljivim tradicionalnim modelima narodne bajke. Nema one dosljednosti u aktantskim funkcijama likova prema teoriji Vladimira Proppa (1982), već sve aludira na dobro poznatu formu, ali sadržanu u modelu nove bajke.

INTERPOLIRANJE USMENOKNJIŽEVNE RETORIKE U FUNKCIJI POETIKE

U Isakovićevim *Lijevim pričama* nailazimo na stihove pjesme upućene majci u kojima je odraslom čitatelju teško pronaći povezana značenja. Djeca i mladi čitajući tekst sa njihovim čitateljskim i realnim iskustvima zasigurno imaju vlastiti doživljaj teksta pjesme, koji je različit od našeg zapažanja.

Majci: Lijeva pjesma
Da si Eva bila **bi** sardina,
Da si „riba“ rodila **bi** sina;
Da si pile tresla **bi** te str**uja**,
Da si crtić ti **bi** bila g**uja**;
Da si šešir **ne bi** bilo m**jesta**,
Da si ljepša bilo **bi** nas dv**jesta**;
Da si l’jeva to **bi** bila plj**ačka**,
Da si desna **ne bi** bila „m**ačk**a“;
Da nas voliš **ne bi** pošla za te;
Da umremo **bi** nas ostavila…

Kad smo tihi zašto padaš s **uma**,
Kad nas maziš čemu masna gl**uma**?
Kad te nema zašto vr’jeme š**ušti**,
Kad si marka što nas tata lj**ušti**?
Kad smo sami što namještaj h**oda**,
Kad dođete što pljušti v**oda**?

Ko te šiša što si tako r**avna**,
Da se peglaš već bi bila sl**avna**. (Isaković 2003: 27-28)

Gotovo je nemoguće pronaći smisleno značenje stihova osim onih u sredini pjesme koji nedvosmisleno poznavaoce narodne lirike upućuju na završne stihove poznate sevdalinke Ali-paša na Hercegovini.[7]

Ali-paša na Hercegovini,
l'jepa Mara na Bišću bijaše;
koliko su na daleko bili,
jedno drugom jade zadavali!

Knjigu piše paša Ali-paša:
„L'jepa Maro, bi li pošla za me?"

S Bišća Mara njemu poručuje:
„Da me prosiš, ne bih pošla za te,
da s' oženiš, bih se otrovala!" (Maglajlić 1997:110)

Citatnost se u *Lijevoj pjesmi* pojavljuje kroz „nepotpunu transformaciju motiva" (Šemsović 2021: 87). Riječ je, prema našem mišljenju, samo o aludiranju na dobro poznate stihove iz bošnjačke usmene tradicije.

> „Takav se motiv polovično oslanja na prethodni kontekst, a polovično uklapa u novi. Kao takav, motiv nužno zahtijeva kontekst nastao po istom receptu, odnosno nepotpuno transformiran motiv kvalitetno se uklapa samo u kontekst izgrađen na temelju konteksta iz koga je motiv preuzet. Ova podudarnost prethodnog i novog konteksta ne mora biti na nivou strukture, ali mora na značenjskom nivou.
>
> Nepotpuno transformirani motiv koristi se u slučaju kada se želi samo aludirati na staro značenje bez želje za naslijeđivanjem." (Šemsović 2021: 92)

7. Sasvim pouzdano Isaković je, kao priređivač prvog izbora bošnjačke književnosti u XX vijeku pod nazivom *Biserje,* poznavao više varijanti motiva i pjesme o lijepoj Fati i Ali-paši. U njegovom izboru pronašli smo dvije pjesme koje govore o istom događaju: *Ali-paša na Hercegovini* (Isaković 1972: 20) i *Ali-paša i Bišćanka Fata* (Isaković 1972: 51-53). Prva verzija je dosta kraća od druge, dok se u pjesmi *Ali-paša i Bišćanka Fata* daje kompletna priča o djevojci Fati koja je nadmudrila Ali-pašu i razlozi nedopadanja zbog kojih se pretvara da je mrtva i tako uspije izbjeći udaju. Najkraća varijanta stihova iz dijaloga dva poznata lika navedenih pjesmama sa istim motivom jeste ona u *Antologiji bošnjačke usmene lirike* (Maglajlić 1997: 110). Ova varijanta je najbliža stihovima kojim se u pjesmi *Majci: Lijeva pjesma* aludira na narodnu pjesmu i motiv tragičnosti, koji je ovdje iskarikiran.

Osim stihova u kojima se opet humorom i vedrim tonovima poigrava sa tradicijom, izvrćući stihove koji imaju smisao u tekstu bez jasnog značenja, glavnina pjesme nema osnovnu ideju, niti neko drugo značenje osim ludičkog i retoričkog. Cjelovit značenjsko-logički smisao stihova ne postoji, nego se naglašava retorička funkcija sa ritmično-zvukovnim elementima transponiranim iz usmenih oblika kao što su npr. brojilice, basme ili brzilice. Isticanjem veznika *da*, pjesma se dovodi u korelaciju sa još jednom usmenom pjesmom – bugaršticom.[8] Naročitim ponavljanjem asemantičkog teksta ovdje se kao i u slučaju stihova iz usmene književnosti postiže stilski efekat, pa uviđamo da ovim, kao i drugim primjerima interferiranja usmenog u pisano, književni tekst „nije podvrgnut samo ritmizaciji nego i stilskom isticanju" (Kekez 1988: 82), kojim se potvrđuje, naglašava „u značenju *tako, neka, nego*, *dakle*" (Ibid.). I ovaj poetički manir svojstven je usmenoj književnosti. Sam tekst ima funkciju određenu više zvukom, nego značenjem, jer stalno ponavljanje na početku stihova te raspored riječi i ostalih glasova koji se ponavljaju i variraju zahtijeva ubrzan, živ govor. Stoga brzilice svoje funkcije kao što su vježbanje koncentracije, vježbanje pravilnog govora i dikcije, sasvim opravdano zadržavaju i u književnosti za djecu. Njihov izgovor zahtijeva određeni napor, koji se lakše savladava ubrzanim tempom govora, pa se zato tako i nazivaju. U Isakovićevom tekstu oponaša se neposredna, živa komunikaciju, jer izvorno usmena književnost se govori, a ne čita. Tako sa našim primjerom korelira zanimljivo zapažanje koje povodom asemantičnosti stihova iz pjesme *Šibum šibovala*, za konkretan zabilježeni tekst u formi brojalice ili nabrajalice iznosi Josip Kekez[9]. Kako nam Kekez (1988) navodi, sakupljači i zapisivači su de-

8. I u bugarštici/bugaršćici, staroj južnoslavenskoj epskoj vrsti pjesme, ovo se svojstvo isticanja pojavljuje na početku stiha. Kao primjer možemo navesti pjesmu Marko Kraljević i brat mu Andrijaš. Etimološki su ove pjesme povezane sa glagolom bugariti, kojim se označava tužno, melanholično pjevanje. „Za razliku od ostalih lirskih i epskih pjesama, bugaršćice su iznimno dugog stiha" (Kekez 1987: 51).

9. **Šibum šibovala**

Šibum šibovala
kamen kamovala,
trnom trnovala,
bičum bičovala,
hižom hižovala,
klopom klopovala,
stenom stenovala,
knjigom knjigovala,
grehom grehovala,
božom božovala,
sinom sinovala,
bratom bratovala,
decom decovala,

cenijama griješili što su ovim i sličnim pjesmama, koje imaju isključivo retoričku vrijednost, tražili da budu podvrgnute uobičajenim kriterijima podjele na pjesničke vrste. Tako je prilikom zapisivanja pjesme *Šibum šibovala* sakupljač u 19. stoljeću pitao kazivača „što taj čudni tekst znači, ovaj mu je odgovorio da ne znači ništa". Ovo nam potvrđuje tezu da zvuk u usmenoj književnosti u izvedbi doprinosi čari slušanja, pa se to može povezati i sa poetikom književnosti za djecu kao još jedna dodirna tačka. Ali, ne samo u književnosti za djecu, jer su u 20. stoljeću u poeziji brojni primjeri transponiranja ovih narodnih brojiličkih načina izražavanja. Kekez (1988) navodi primjere Jure Kaštelana, Zvonimira Baloga i Maka Dizdara. Uz primjer Dizdarevog stiha kojim se dodavanjem čestice **li** transponira narodni dvostih *Blaga nema do očinjeg vida/ draža si mi od očiju draga* u *libla liga line lima* itd. navodi se da je neposredni kontekst kazivanja i slušanja drugačiji. U njemu „stvaralački postupak traži više kreativno-retoričkog napora: onaj tko usmeno oblikuje tekst koji će tečno izgovoriti, mora na dotičnim mjestima ubacivati izabrani umetak, a isto tako slušalac mora dešifrirati tekst kao da je bez umetka" (Kekez 1987: 39). Znamo da je brzilica dio poezije za djecu, ali su i basma i brojilica, prisutne u književnosti od srednjeg vijeka, tj. transponirane u pisanu književnost. Ovaj Isakovićev tekst ima elemente kojim se na savremen način oponaša narodna brzilica, a od sedamdesetih godina imamo sličnih primjera u tekstovima popularne rep ili šire sinonimski obuhvaćene hip-hop muzike[10.] bazirane na ritmičnom i rimovanom govoru koji se pjeva, odnosno repuje, što je vremenski relativno blisko Isakovićevom tekstu.

U navedenim stihovima *Lijeve pjesme* pojavljuju se pojmovi koji imaju veze sa kontemporarnim kontekstom odnosno svakodnevnicom dječaka: Eva sardina (naziv tvornički konzervirane sardine), crtić (crtani film), ali i sleng kojim se upućuje na zgodnu, lijepu ženu: „riba", „mačka". Na inkorporiranje usmene književnosti, konkretno stihova, referira se formulaičnim naročito naglašenim zvukovnim ponavlja-

ocom ocovala,
mater matovala,
vujcem vujcevala,
kumom kumovala,
listom listovala,
svetom svetovala,
Ježuš ježuvala,
ludem ludevala,
nožom noževala,
ženom ženovala,
bratom bratovala. (Kekez 1987: 32-33)

10. Za razvoj hip hopa/ rep-a važni su uticaj afričke tradicije koja je sa doseljenicima, robovima i dr. dospjela do SAD, Ujedinjenog Kraljevstva i Jamajke, odnosno šire, Kariba. Uglavnom se smatra da je pokret nastao u Bronxu, dijelu New Yorka, a potom se preko Ujedinjenog Kraljevstva i Jamajke proširio po cijelom svijetu.

njem u prvom i drugom dijelu pjesme, što stvara ritam koji povezujemo sa ritmom iz popularne muzike. Samim zvukom postiže se trendovski učinak toliko bitan djeci i mladima. Stihovi započinju anaforom „Da si" „Da" i „Kad" i završavaju sličnim ponavljanjem, homojoteutolonom. Asocijativno se prepoznaju tek neki elementi značenja koji u konačnici ne upotpunjuju jedinstvenu sliku smisla, ali ritam i zvuk najviše upućuju na ludičku stranu „pjesme". Uvjerljiv primjer interferiranja usmene književnosti i književnosti za djecu, sa posebnim fokusom na brojilicu, možemo prepoznati i u pisanoj Isakovićevoj varijanti. Za nju gotovo u potpunosti vrijedi zapažanje koje za navedenu narodnu brojilicu iznosi Kekez (1987: 35), kao „primjer zvukovne primjene jezičnih elemenata metodom asocijacije".

> „Brojilica se naziva tako jer nabraja stanovite zvukovne elemente ostvarujući na taj način ritmičko-akustičtičko-muzički ugođaj. Izvan toga ona nema nikakav drugi sadržaj; izražajno ona ostaje unutar jezika, ne zanimajući se za jezična značenja. Ona je, kažemo, asemantičan oblik i ostvaruje estetiku muzičko-akustički, pa u tu svrhu upotrebljava, osim slučajnih ili namjerno ostvarenih etimoloških podudarnosti još i nizove stranih ili inače nerazumljivih ali uvijek zvonkih i rimovanih riječi." (Kekez 1987: 35)

S druge strane umetanje narodne brojilice/priče *Pošla koka na Pazar*, tipičnim nabrajanjem, a onda vraćanjem istim redom, gradi se narativna struktura koja također ima elemente basme[11], poznate narodne priče za uspavljivanje. U basmi su se riječi doslovno koristile kao vid magijske medicine (Kekez 1987). Zbog toga je naglašena retorička snaga teksta, koji mora biti metrički precizan i uvjerljiv. Koristila se protiv različitih bolesti, a formulativno ponavljanje riječi je u funkciji tjeranja i uvjeravanja demona, uroka i nesanice, da odu što dalje od paćenika ili bolesnika. Smatra se da je basma nastala u mnogobožačkom, pretkršćanskom i predislamskom periodu vjerovanja slavenskih naroda, ali se u našim južnoslavenskim krajevima i danas može u narodu čuti kako se izgovaraju riječi protiv najšire raspostranjenog straha od uroklji-vosti, naročito za djecu "ne ureklo se" (Kekez 1987: 35). U Isakovićevom tekstu korporiraju tradicija i suvremenost paralelno, tako što se, intermedijalno, referira na interpretaciju ovog i sličnih primjera koje je na audiokasetama ostvario glumac. Ono što je formulaično, asocijativno i asemantično u *Lijevim pričama* za dječake postaje neprihvatljivo, oni ukazuju na nelogičnost u tekstu. Umetanjem teksta *Pošla koka na Pazar* nastavlja se tendencija zvukovnog poigravanja uz djejstvo figura ponavljanja i figura variranja. „A treba imati na umu da su upravo *ponavljanje* i *variranje* osnovni

11. „*Basma* ili *zaklinjanje* takav je retorički oblik koji pretendira na to da mu moć uvjeravanja bude toliko funkcionalna da čovjeka štiti ili oslobađa od bolesti svih vrsta" (Kekez: 1987: 34).

principi umjetničke organizacije uopće“ (Lešić 2005: 156). U retorički stihovanim rečenicama prisutna je konsonanaca, ponavljaju se suglasnici **s**, **m**, **k** i **v** na početku riječi, ponavlja se ista rečenica sa anaforom na početku: *I dovede jednog…, I dovede jednu…, I dovede jedno*…., kao i u rečenicama: *Stade .. . jesti, Stade…gristi...* (Isaković 2003: 12-15). U našim primjerima evidentno je umetanje rečenica, sintagmi pa i frazema kojima se asocijativno referira na tekstove usmene književnosti, kao i druge tekstove koji su nezaobilazni dio školske lektire ili općih znanja iz različitih znanstveno-popularnih područja bliskih djeci i omladini. Ovo umetanje ima funkciju izazivanja dodatne pažnje, kao u slučaju ponavljanja formula tradicionalnog kazivača/pjevača. Tako savremeni tekst „pousmenjava“ priče intrpoliranjem stihova sa poznatom rimom, metrom, te strukturom priče i temama iz usmene književnosti. Interferiranjem se asocijativno uspostavlja korelacija sa ambijentom zaboravljene davnine kada se pričalo i slušalo. To je zapravo onaj ‘ekološki’ kontekst u kojem nastaje i egzistira usmena književnost. I Ostojićeva i Isaković su u tekstovima za djecu i omladinu kroz neposrednu komunikaciju odraslih likova i djece naglašavali bitnost glavnih postulata usmenosti kao trajno aktuelnu kategoriju književnih tekstova. U primjerima književnosti za djecu i omladinu takav književni stav i postupak doprinose ležernosti i relaksiraju mlade čitatelje na način kako se humorom i parodiranjem služi „proza u trapericama“ (Flaker 1983).

OD USMENOSTI DO NOVE BAJKOVITOSTI UTEKSTOVIMA LJUBICE OSTOJIĆ

Igra kao temeljna poetička odrednica tekstova Ljubice Ostojić omogućava zapravo tu volšebnu „novu bajkovitost“[12.] (Hranjec 2009: 192). Likovi djece su radoznali, skloni propitivanju svih (za)datosti, pa tako dominira parodijski pristup kroz „poigravanje“, sa dobro poznatim formulaičnim početkom narodne bajke. U interpretiranju usmene književnosti u tradicionalnom ambijentu, onaj koji govori formulom je postizao efekat „buđenja“, skretanja pažnje, neku vrstu uvođenja i motiviranja za slušanje. I upravo izvrtanjem te forme, ironiziranjem na sintagmatskoj razini postiže se nova bajkovitost. Ljubica Ostojić se kao i Isaković približava savremenom jeziku i realnom svijetu djece i omladine, ali na originalan način. Modernost u tekstovima Ostojićeve, gotovo paradoksalno, egzistira i kroz revitaliziranje usmene književnosti.

12. „Prihvaćajući čudesnu zbilju usmene bajke, dječji pisac najčešće uz nju suprotstavlja drugu iskustvenu razinu, onu iz realne zbilje ili naprosto izmišljenu, fantastičnu, te je tad o tom spletu moguće govoriti kao o trećoj iskustvenoj razini, „novoj bajkovitosti“ (Hranjec 2009: 197).

„Davno, vrlo davno (ili koliko jučer, moguće i danas, evo sad, jer vrijeme je u bajkama skroz bajkovito i skokovito), iza sedam mora, iza sedam visokih gora (nije sto posto provjereno, uvijek sam i pored super profesora bila sa zemljopisom hm…) živjela je i vladala u Svijetu bajki, u gradu Bajkogradu, divna princeza Ariel…
Nije mi ovo baš kako valja. Idemo iz početka:
Iza mnogih gora, pješaka i na konju, iza mnogih mora, plivajući i brodeći. Iza pustara i pustinja, hodeći s karavanima, na kamilama. Iza mnogih šuma i prašuma lutajući i boreći se sa snima i divljim zvijerima, stiže se u to kraljevstvo.
Plavičasto i zlatasto ovisno o dobu dana.“ (Ostojić 2010: 35)

Od prve njene knjige za djecu *Tu stanuje Danijelova priča* (1974) Ostojićeva je u temelje poetike ugradila trajan „antitradicionalna i eksperimentalan“ (Idrizović 1976: 209) pristup, koji uključuje i takav odnos spram usmene bajke. Sve je u funkciji nove bajkovitosti, koja se postiže „izvrtanjem“, poigravanjem s kojim nastaje potpuno nova imaginativna razina u kojoj egzistiraju fantastične priče. Tradicionalni elementi su interferirani kroz ustaljeni početak i kraj, ustaljene likove i njihove funkcije, ali na sasvim moderan način. Udaljena od „stilskog tradicionalizma“ (Hranjec 2009: 181) Ostojićeva nerijetko ove elemente interpolira parodirajući dobro poznate likove i formule, uključujući humor i igru, inače temeljne elemente književnosti za djecu i omladinu. Takav postupak je svojstven većini analiziranih tekstova. Uz to u tekstovima o dječaku Danijelu *Dječak sa ključem oko vrata* i *Zašto dubiš na glavi Danijele* nalazimo i dobro poznati motiv iz usmene bajke – motiv otete princeze umetnut kao paralelna priča unutar fantastične priče. Svijet bajke isprepliće se sa dječakovom zbiljom. Uz lik pinceze u novoj bajci prisutni su: kraljica-mama, kraljica-baka, kralj--tata, vještica, aždaja, a od čarobnih sredstava (Propp1982) tu su čarobni ključ, čarobni napitak itd. *Dječak sa ključem oko vrata* je fantastična priča sa novobajkovitim elementima u kojoj paralelno sa realnom pričom o gradskoj samoći dječaka teče priča o princezi koju treba spasiti od zlog Crnog kralja. Fantastični dio se realizira u snu ili bunilu, oniričk, fantastična radnja prepliće se sa realnom pričom. Poetička odlika nove bajke autorice Ostojić jesu kontrastivni opisi sela, koje je prikazano idilično, jer tamo u stvarnosti živi dječakova baka i sve je u suprotnosti sa frustrirajućom gradskom zbiljom. Usamljenost dječaka se rješava oniričk naglim prebacivanjem kod bake na selo. Priroda je element duboko involviran u usmenu književnost što predstavlja još jednu interpolirajuću poveznicu.

„Stojimo, Princeza i ja, kod istog onakvog cvijeća, pred Bakinom kućom. I sve ti je skoro kao zaprave. Zavjesica lepršа na otvorenom prozoru. Na pragu se proteže mačak. Jedno veliko drvo,

trešnja, svo se rascvjetalo. Pod njim sto i klupice. Zuje pčele. Tamo, dalje, šumarak. Na putu kola zakačena za konja i on ih vuče. Kukuriče na ogradi šareni pijetao. Baka, u plavoj kecelji, hrani koke i piliće. Jao, majko moja, skroz sam se raspametio od radosti. Znam, jest čarolija, ali je zato super!" (Ostojić 1986: 14)

Dječak koji je zasićen samoćom i brigom za sebe kad nema roditelja u kući, njihov umor, svađe i razmirice koje je dječak mrzio, tjeskoba od gužve u tramvaju i sveopće gradske vreve – sve je to u potpunom je kontrastu sa bajkovitim svijetom koji mu dolazi kada zaklopi oči.

„Zatvorim oči: visoka debla sa rupama za vjeverice, cvijeće na livadi, ptice što grade gnijezda i pospano žuto čudovište, mravi u mravinjaku, skupine bijelih pečurki, pčele u gustim žbunovima zvončića, ljutiti div sa crvenim okom, šumski plavkasti predjeli, crvena stijena na suncu, divlji pačići sa mamom idu prema potoku, stari panj sa velikom paučinom, zuj, cvrkutanje, preplašeno stado jelena i srna, šumski zbor na proplanku i ples zlatokosih vila, patuljci koji se vraćaju iz rudnika dijamanata, staza mrava, ovce koje u podne kunjaju na livadi…" (Ostojić 1986: 62)

Nasuprot gradskoj monotoniji koja u dječaku izaziva strah i nelagodu, u navedenom odlomku prisutni su sadržaji i likovi iz usmene bajke koji žive u prirodi. Sasvim nenametljivo, ali ipak dostatno, provlači se misao i stav autorice da se kreativnošću i intelektom, odnosno nekom pričom/razgovorom u najtežim trenucima zamora i straha pobjeđuje u realnom svijetu, kao i svijetu književne fikcije. U tom fantastično-realnom prepletu likovi, životinje i neki predmeti su antopomorfizirani – takav je konj koji pjeva, zviždi i pravi se blesav.

„PRVA GLAVA ROMANA: KONJ I KONJANIK STIŽU NA MORE
Bilo je to ovako: Kroz nepregledne gajeve naranči sa krupnim i zrelim narančastim plodovima vodila je plava staza obrasla različkom. Plava je bila zato što je vodila u pravcu mora.
Sunce je bilo na zahodu ili, bolje reći, zalazilo je kad se na stazi pojaviše Konj i Konjanik. Lijep, duge plave kose i zlatne svilene odjeće, mislim Konjanik, jahao je zamišljen i nekako tužan. A konj je jezdio i pjevao iz sveg glasa neku pjesmicu koju je skinuo sa Malog šlagera.
Konjanik reče: »Koji ti je to sad fol, da pjevaš da me uši zaboliše. A maloprije si smazao naranču. Kao pojma nemaš čije je sve ovo i da nije naše. Samo se ti pravi blesav!«
Konj je nastavio da zviždуće u stilu »Boli me briga«…" (Ostojić 1982: 28)

U tekstovima glavna priča započinje ustaljenim početkom, ali se preobražava tako što se poznata formula sa početka bajke stavlja u novi kontekst. Tema i nadalje aktualizira univerzalne postulate konfrontiranja dobra i zla. Vještice, vile, zmaj Yo, ča-

robni pomagači i protivnici promiču u tekstu kroz paralelne svjetove realnosti i fantastike. Kao što se može primijetiti u navedenim primjerima iz različitih tekstova autorice Ostojić jednostavna struktura narodne bajke data je samo kao okvir ili paralelna slika, koju dopunjuju nove poetizirane slike uklopljene u snove i čežnje urbanog djeteta.

JEZIČKI LUDIZAM I NARODNI GOVOR „PROZE U TRAPERICAMA“

U tekstovima Ostojićeve, kao i u Isakovićevim *Lijevim pričama*, jezik je sredstvo izrazito podređeno funkciji ludizma, pri čemu parodija i parodiranje postaju jedno od centralnih poetičkih obilježja ovih tekstova posebnu u kontekstualizaciji prema usmenoj književnosti. Uz to tekstovi iz našeg korpusa obuhvataju novu govornu stvarnost mladih, a uz pomoć strukturnih obrazaca usmene književnosti resemantiziraju tradiciju u savremene bajke i fantastične priče. Humor jeste bitna odlika književnosti za djecu i mlade, ali je on nerijetko i subverzivan u odnosu prema postavljenim normama i pravilima, koje mladi nerijetko dovode u pitanje, pa su i teorijski aspekti „proze u trapericama“, na koje nas upozorava Aleksandar Flaker (1983) ovdje očigledni. To je ono poznato „približavanje pripovjedačeva jezika usmenom spontanom govoru na razini pripovjedačeve svijesti o vlastitu pripovijedanju, unošenje žargona mladih ljudi u pripovijedanje s izrazito urbanom, civilizacijskom stilematikom; ironično-parodistički odnos prema zatečenim vrijednostima kulturnih struktura; naposlijetku i težnja prema mitologizaciji omladinskog nonkonformizma ...“ (Flaker 1983: 38). Isakovićev tekst je zasićen ovakvim primjerima, kao i tekstovi Ostojićeve. Ono što likovi djece mogu jeste kršiti sve norme pomoću jezika, a autor im u tome daje potpunu slobodu. Opozicija „nedorasli“ i odrasli naglašena je pežorativnim tonom koji u sebi ima elemente anarhičnosti i drskosti u odnosu prema odraslim, a ponajviše prema tradicionalnim normama koje su u tekstu podvrgnute ironizaciji.

> „Prvo su rekli:
> Tatura, pričaj nam nešto iz Narodnooslobodilačke borbe.
> Zatim je tata pričao. Opširno i tvrdokorno.
> Zatim su rekli da im je to naporno.
> Ti si dosadan živi pisac, reče Adi
> Ja ljepše pišem o eN-O-Beu nego što vama pričam. Vi me zbunjujete svojom nezainteresovanošću.
> Čitao sam ja tvoje, reče Adi, ima u čitanci za osmi razred. Isto je tako naporno.

Naporno! Kakvo je to izražavanje? Meni su pisala djeca iz Vojvodine da im je moje ratno pisanje zanimljivo.
Oni te ne znaju dobro, reče Adi.
Lijepo bogami, sa mnom još ni jedno školsko dijete nije tako razgovaralo. (Isaković 2003: 78)

Osim ovoga imamo primjere iz razgovornog jezika, koji su također u humornoj funkciji:

„ČETRNAESTA GLAVA: PROSCI STIŽU NA OSTRVO
Dovukao se tog kasnog i pospanog poslijepodneva Poštar do Dvorca. Onako podobro smušen i žarko crvenog nosa. Donio u boci od soka od narandže TELEGRAM. Sutra predveče u ostrvsku luku uploviće lično Serđo, gospodar Narančinih gajeva, da prosi Tetu-princezu (nije to ono kao prosjaci kad ti traže siću nego on će pitati Dedu-kralja i šta ja znam još koga da se Teta-princeza za njega uda).“ (Ostojić 1982: 60)
„ - E pa, sinko, deder kaži šta je, u čemu je stvar? De brate, ne stidi se. Mi smo ti fini i uljudni svijet. Hajde!
Serđo, kad nije bilo druge, poče onako tuc-muc:
- Došao sam da isprosim ruku vaše poštovane kćeri...
- A što samo ruku, bratac. Vodi ti nju čitavu…(1982: 64-65)

Moderniziranje se u prozi u trapericama postiže paralelnim interferiranjem kroz unošenje i modificiranje *narodnih frazeologizama*, (pr.1 i pr.2.) a s druge strane posezanjem npr. za anglizmima (pr.3), ili drugim stranim riječima. Neologizmima iz govora djece i mladih teži se naglasiti modernost mladih likova, kao i sklonost ka takvom vidu razonode.

Primjer 1.
„Danijel se vrati u položaj u kome se inače nalazi dobar dio čovječanstva - **stade na svoje noge** što opet ne znači da je završio školu, odslužio vojsku i zaposlio se. Uzdahnu. Soba je opet bila obična. Mračna. Prava pravcata pustinja.“ (Ostojić 1982: 9).
Primjer 2.
„Ugleda nas Baka (a i mene više **ne drži mjesto** što ona kaže kad sam nemiran). Izljubimo se kao i uvijek.“ (1986: 14)
Primjer 3.
„Mum i Dad dobili su obećanje da će im Ariel poslati razglednice u Adelaide i Sydney. Relly? Aha. A ja ću samo potpisati. Bon voyage!“ (2015: 41)

Propitivanje jezičkih uvriježenosti u skladu je sa procesom traženja odgovora na pitanja koja Danijela muče u njegovom stvarnom životu. Žargon, dječija sklonost ka izvrtanju riječi i time stvaranju neologizama, van standardnog jezika, u kontekstu opisanih događaja generira nova značenja teksta približavajući ih realnom svijetu mladih i najmlađih čitatelja. Ukoliko se izravno spominju likovi ili tekstovi usmene književnosti onda se i ovdje, u našim primjerima, ironizira i parodira ono što je bilo tradicionalno neupitno, kao npr. lik Kraljevića Marka (Kekez 1988). Narodna poezija u književnosti za djecu i mlade biva parafrazirana i u druge svrhe, često je dio karakterizacije likova, a naročito je u funkciji postizanja efekata smijeha i humora.

> „Narodna će poezija biti parafrazirana i onda kada nije riječ o parodiji povijesnih vrijednosti, nego naprosto o dosjetki u podsmješljivoj parodiji na zbivanja među samim likovima, pa tako postaje dijelom govornog stila mlade proze. I ovaj način izvođenja parodije posuđen je zapravo iz ruralnog ambijenta i samo je kao misaoni proces prenesen u gradsku sredinu pa onda i u gradsku prozu.“ (Kekez 1988: 310-311)

Brojni su primjeri za to, kao i posezanja za ironijom kao figurom, koja je također subverzivni poetički element u funkciji otpora prema tradiciji. Vladimir Biti teorijski promišljajući o parodiji podsjeća na tezu Mihaila Bahtina o parodiji kao elementu koji je prisutan u svakom ponavljanju nekog teksta u drugom tekstu, bilo da je ono ironično, ili ne. „Otvarajući pojam p. i za neironična ponavljanja, Bahtin se približio riskantnoj tezi da su sva književna djela parodična jer na ovaj ili onaj način ponavljaju svoje prethodnike“ (Biti 1997: 262). Ovaj stav potvrđuju i razmatranja Linde Hutcheon, koja parodiji priznaje „kompleksnost i kreativnost koja joj danas omogućuje da služi na različite načine u različite svrhe, podjednako metafikcijske i komičke“ (Biti 1997: 262).

Jezički ludizam u odabranim primjerima iz književnosti za djecu Ostojićeve najviše se povezuje sa usmenom književnošću na semantičko-sintaktičkom planu. U tekstovima koji imaju elemente fantastične priče realnost se oneobičava elementima čudesnog i fantastičnog. Tako se stvara zaplet oko lika dječaka Danijela u knjizi *Zašto dubiš na glavi Danijele* (1982), koji na majčin nagovor pokušava napisati vlastitu knjigu i tako riješiti svoj problem sa dosadnim knjigama. Naime, Danijel se nikako nije mogao držati prepričavanja zadanih tekstova, pa je dobijao ukore i loše ocjene, jer je mijenjao i izmišljao. To nije nailazilo na razumijevanje učiteljice. Danijel pronalazi izlaz bijegom u svijet bajke. Već u ovoj knjizi nailazimo na raznovrsna jezička izokretanja i „osvještavanja značenja“. U nastavnim planovima i programima u Bosni i Hercegovini je do osamdesetih godina u epskoj poeziji bio dominantan epski lik

Marka Kraljevića. Uz to što je bio epski junak, važio je i kao neko ko rado pije vino. (pjesme *Oranje Kraljevića Marka*, *Marko pije uz ramazan vino* itd.). Na sintagmatskoj razini ostvarena je prepoznatljiva aluzija na taj njegov manir, koju prosječni (mladi) čitatelji sigurno mora zapaziti, jer se ponavlja na više mjesta u tekstu rečenicom: „Čak je i kraljevska porodica tu bila i vino pila i još joj je jezik mokar (osim Viteza)“ (Ostojić 1982: 46). Nerijetko i ovdje fantastična priča završava razrješenjem cijele situacije svadbom, kao u narodnoj bajci.

ZAKLJUČAK

U odabranim tekstovima Alije Isakovića i Ljubice Ostojić unos elemenata usmene književnosti aktualizira usmenu tradiciju na potpuno nov i originalan način. Pokazali smo kako se proces resemantiziranja dobro poznatih formi i sadržaja odvija na različitim nivoima: strukturnom, tematskom, semantičko-sintaktičkom, napose unutar tekstova sa obilježjem nove bajkovitosti. Ovim se usmena književnost uključuje u književnost za djecu na indirektan, a mladima prihvatljiv način, respektujući za književnost za djecu presudno bitan „recepcijski kriterij“ (Kos-Lajtman 2008: 308). Svako interpoliranje i interferiranje u tekst koji se interpretira u nastavi može biti i prilika za aktualiziranje usmene književnosti. S druge strane, u tekstovima se uspostavlja i intertekstualna kontaktna mreža sa brojim drugim tekstovima, citatima, ili aluzijama na njih. Uz „žanrovsku resemantizaciju“ pokazali smo u navedenim primjerima kako se aktualizira daleki autor odnosno djelo nekim stihom ili pričom, čak i tekstom koji jedino ritmom ili retoričkim efektima izražavaju vrijednosti bliske i prihvatljive savremenom slušaocu/čitatelju. Brojni primjeri u djelima Isaković i Ostojićeve kroz likove djece insistiraju na djetetu kao subjektu života, ravnopravnom sudioniku u govorenju i slušanju. Time se potvrđuje iskonski, ali i svevremenski značaj književnosti kao jedinstvenog vida komunikacije, odnosno neprekidnog, nikad dovršenog razgovora između autora/pisca i čitatelja/sagovornika na koji nas sa posebnim žarom upozorava humanistički duh Dževada Karahasana:

> „Naprotiv, sve što pišem ja i osjećam kao fus-note, dodatke, krhotine, ja namjerno pišem tako da stalno podsjećam, citiram, aludiram i upozoravam na knjige i autore s kojima razgovaram. Kulturna tradicija je kao ribarska mreža, nešto ste stvarno uradili ako ste se spleli s bar nekoliko čvorova.“ (Karahasan 2004: 10)

Ovo bogatstvo dodira u preplitanju različitih glasova, tradicija i kultura, slušanje i kazivanje stihova ili rečenica čiji je smisao nerijetko samo u retoričkoj dimenziji

teksta, jeste ono na šta nas opominju ovi tekstovi za djecu i omladinu. Čak i onda kada priča ili stihovi nemaju fabulu, bitno je govoriti i slušati, jer se u tom procesu ostvaruju itekako važni misaoni procesi, razvijaju/vježbaju neophodne sposobnosti govornika i slušatelja, bilo da je riječ o usmenoj ili pisanoj književnosti.

IZVORI:

1. Isaković, Alija (prir. i ur.) (1972), *Biserje*, Stvarnost, Zagreb
2. Isaković, Alija (2003), *Lijeve priče*, Svjetlost, Sarajevo
3. Maglajlić, Munib (1997), *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Alef, Sarajevo
4. Ostojić, Ljubica (1974), *Tu stanuje Danijelova priča*, Svjetlost, Sarajevo
5. Ostojić, Ljubica (1982), *Zašto dubiš na glavi, Danijele*, IRO »Veselin Masleša«, OO Izdavačka djelatnost, Sarajevo
6. Ostojić, Ljubica (1986), *Dječak sa ključem oko vrata*, SOUR »Veselin Masleša«, IRO »Sarajevo«, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo
7. Ostojić, Ljubica (1990), *Tu stanuje Danijelova priča*, Veselin Masleša - Svjetlost, Sarajevo
9. Ostojić, Ljubica (2005), *Spasiti Yoa, žurno!*, Hercegtisak, Široki brijeg - Split
10. Ostojić, Ljubica (2010), *Princeza Ariel i Yo*, Bosanska riječ, Tuzla
11. Ostojić, Ljubica (2015), *Najdalja zvijezda do koje se voli*, Bosanska riječ, Tuzla

LITERATURA:

1. Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb
2. Bošković-Stulli, Maja, (1983), *Usmena književnost nekad i danas*, Prosveta, Beograd
3. Caillois, Roger (Kajoa, Rože) (1979), *Igre i ljudi. Maska i zanos*, Nolit, Beograd
4. Flaker, Aleksandar (1983), *Proza u trapericama*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
5. Havelok, Erik A. (1991), *Muza uči da piše: razmišljanja o usmenosti i pismenosti od drevnosti do danas*, prev. Gorana Krkljuš, Svetovi, Novi Sad
6. Hranjec, Stjepan (2009), *Ogledi o dječjoj književnosti*, Alfa, Zagreb

7. Huizinga, Johan (1970), *Homoludens: o podrijetlu kulture u igri*, Matica Hrvatska, Zagreb
8. Idrizović, Muris (1976), *Književnost za djecu u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo
9. Karahasan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo
10. Kekez, Josip (1987), *Usmeno-pisani književni suodnosi: izbor rasprava i ogleda*, Univerzitetska riječ, Nikšić
11. Kekez, Josip (1988), *Prva hrvatska rečenica*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
12. Kos-Lajtman, Andrijana (2008), ″Usmena književnost u hrvatskim osnovnoškolskim čitankama za više razrede″, *Metodika: časopis za teoriju i praksu metodikâ u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi*, 9(17), 296-309.
13. Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
14. Pavletić, Vlatko (2007), *Poetika korelacija, Sveopća mreža odnosa*, Školska knjiga, Zagreb
15. Propp, Vladimir (1982), *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd
16. Spahić, Vedad (2005), *Vrt Bašeskija: Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti i književnoj znanosti: intertekstualne i metatekstualne relacije*, BosniaArs, Tuzla
17. Šemsović, Sead (2021), *Od zvuka do znaka: intertekstualni odnosi usmeno-pisano u bošnjačkoj književnosti (modeli i paradigme)*, Slovo bosansko - Dobra knjiga, Sarajevo

ORAL LITERATURE IN LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH OF ALIJA ISAKOVIĆ AND LJUBICA OSTOJIĆ

Summary:

The purpose of this paper is to show how the elements of oral literature interpolate in the contemporary literature for children and youth of the prominent Bosnian-Herzegovinian authors Alija Isaković and Ljubica Ostojić.Firstly, this Paper theoretically elaborates on the presence of the elements of oral literature in the literature for children and youth. These two different literary directions touch each other at their roots, and in the contemporary interpolation, they exist parallelly in the genre re-semanticization of the elements of oral literature. Following theoretical postulates of the most prominent authors from the South-Slavic Interliterary Community in the field of researching oral literature and literature for children and youth, we will show how the linguistic-stylistic heritage is re-interpreted through the traditional oral literary forms in the texts of contemporary authors, and how the elements of orality appear in new narrative structures- short stories and fairy tales of a new type. We will show how the rhetorical and rhythmical values of a text spill over in linguistic audacity, and how old oral structures; folk songs, and folk tales are narratively defamiliarized, deconstructed, and parodied.

Keywords: literature for children and youth; oral and written literature; interference; interpolation

Adresa autorice
Author's address

Edina Murtić
Univerzitetu Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Aida Džiho-Šator, Amela Džiho-Hidović
GENDER AND VIOLENCE IN TONY MORRISON'S *A MERCY*, ELENA FERRANTE'S TETRALOGY *MY BRILLIANT FRIEND* AND CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE'S *PURPLE HIBISCUS* / SPOL I NASILJE U *MILOSTI* TONI MORRISON, TETRALOGIJI *MOJA GENIJALNA PRIJATELJICA* ELENE FERRANTE I *PURPURNI HIBISKUS* CHIMAMANDE NGOZI ADICHIE 295

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.295

UDK 364.63-055.2:82-31
316.647.82-055.2:82-31

Primljeno: 14. 07. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Aida Džiho-Šator, Amela Džiho-Hidović

GENDER AND VIOLENCE IN TONI MORRISON'S *A MERCY*, ELENA FERRANTE'S TETRALOGY *MY BRILLIANT FRIEND*, AND CHIMAMANDA NGOZI ADICHIE'S *PURPLE HIBISCUS*

This paper explores the portrayal of violence and gender in its relation to different historical periods, countries, cultures, and religions. The aim is to determine the role these different aspects have in forming of characters' identities and more specifically how it is all related to gender. The research will focus on Toni Morrison's *A Mercy,* Elena Ferrante's Tetralogy *My Brilliant Friend,* and Chimamanda Ngozi Adichie's *Purple Hibiscus*. All three novels, regardless of the different periods they fictionalize and discuss, and the literature they belong to, are connected by the captivating darkness that runs deeply through their fictional fiber and portrays the horrible conditions and struggles women have to go through because of the violence they were succumbed to, but also the violence they have to resort to to survive and even thrive in the ever-changing, but always firmly men's world. Morrison's novel is set in the early stages of the slave trade in America when racial, religious, and class tensions were just beginning to form, Ferrante's tetralogy focuses on the post-WWII Italy, poverty-stricken and violent neighborhoods of the outskirts of Naples, and *Purple Hibiscus* is set in postcolonial Nigeria, a country struggling with political instability and economic difficulties. All three authors with their respective novels render vibrant pictures of the lives of young girls and grown women, mothers, daughters, and friends, across times, countries, but also classes, that offer plenty of space for comparative research focusing on the presence and role of violence in their lives.

Key words: gender; violence; Morrison; Ferrante; Adichie

INTRODUCTION

The matter of gender violence has become a very important field of study in literature and cultural studies, particularly with the emergence of the feminist movement in the twentieth century. Gender violence has been an everyday phenomenon in different societies and the factors such as patriarchy, culture, religion, and colonial education have contributed to violence and conflict. *Cambridge English Dictionary* defines violence as actions or words that are intended to hurt people; extreme force; and, extremely forceful actions that are intended to hurt people or are likely to cause damage.[1.] The United Nations defines violence against women as „any act that results in, or is likely to result in physical, sexual or mental harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life". (Article 1)[2.] The Council of Europe Istanbul Convention mentions the following types of violence: psychological violence (Art. 33), stalking (Art. 34), physical violence (Art. 35), forced marriages (Art. 37), sexual violence, including rape (Art. 36), female genital mutilation (Art. 38), forced abortion and forced sterilization (Art. 39), sexual harassment (Art. 40), aiding or abetting and attempt (Art. 41), unacceptable justifications for crimes, including crimes committed in the name of so-called honor (Art. 42).[3.] On these bases, five types of violence can be differentiated: physical violence, verbal violence (including hate speech), psychological violence, sexual violence, socio-economic violence. There are also two other categories of violence: domestic violence and (sexual) harassment, both of which may be a combination of all five types of violence mentioned above. All of the mentioned types of violence are in some form and extent present in the three novels the paper focuses on. The main characters are girls coming of age. We follow them through their childhood and teenage years (in Ferrante as adult women as well). The themes in the novels are different, but they all reflect the patriarchal system of society, the violence of it, and how it affects women. Florens is violent, Elena isn't, but Lila is and Kambili isn't nor is her mother, but in the end, she is pushed towards violence and commits a crime, a violent act. It is also important to note that all novels start with explicit or implicit tone of violence: "Don't be afraid. My telling can't hurt you in spite of what I have done..." (Morrison 2008: 10), „This morning Rino tele-

1. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/violence
2. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women
3. Ibid.

phoned. I thought he wanted money again and I was ready to say no. But that was not the reason for the phone call: his mother was gone... My tone must have seemed hostile, even though I wasn't angry or offended; there was just a touch of sarcasm". (Ferrante 2011: 15), „Things started to fall apart at home when my brother, Jaja, did not go to communion and Papa flung his heavy missal across the room and broke the figurines on the étagère". (Adichie 2003: 6) Evidently, darkness and violence are set forth as important topics right from the opening pages of all three books and the authors stay on the course of depicting violent human nature throughout the novels.

A Mercy

In her ninth novel, *A Mercy*, Toni Morrison takes the readers into the world of pre-national and pre-racial America, into the world of the endless wilderness of the New Continent, when national and racial identities as feelings and notions were only beginning to emerge. In an interview with National Public Radio's Lynn Near Morrison says that she: „wanted to separate race from slavery to see what it was like, what it might have been like, to be a slave but without being raced; where your status was being enslaved but there was no application of racial inferiority".[4.] The plot of the novel points to the fact that slavery and racism in America hadn't been there from the start, from its colonial beginnings, but that it had, in fact, evolved by being "constructed, planted, institutionalized, and legalized".[5.] The position of women within such a significant historical period is another theme Morrison explores. Morrison's way of creating a fictional world of this nature is unique. With her novel, she seeks to credibly portray the social, cultural-historical sentiment of America in the 17th century and recreate the suppressed, unwritten, marginalized 'truth' of historical events and the beginnings of what will become the U. S. The novel aims to deconstruct the grand narrative of America as a great nation of freedom and progress that has succeeded in suppressing the way it came to be. Moreover, Morrison embarks on a journey of rendering a vivid picture of an extremely common occurrence of violence that women faced in 17th-century America. Throughout the novel, readers see female characters that experience beatings and sexual violence that are not only condoned by the society but are even legally regulated.

The novel is set in colonial Virginia and Maryland, and Morrison uses the stream-of-consciousness approach to narrate the experiences of a wide range of early North

4. https://audiobookhistory.wordpress.com/2013/07/29/talking-to-myself-an-interview-with-toni-morrison/
5. Ibid.

American settlers. The novel addresses the issues of hybrid identity, as well as the functions of colonialism and religion in relation to the development of the system of slavery and the status of women. Given that the novel is set in 17th-century America, violence exists in most spheres of life, regardless of gender. Nonetheless, within the context of this article, it is crucial to consider how violence affects women in this context.

Morrison starts her novel with a tone implying violence: "Don't be afraid. My telling can't hurt you in spite of what I have done and I promise to lie quietly in the dark – weeping perhaps or occasionally seeing the blood once more – but I will never again unfold my limbs to rise up and bare teeth". (Morrison 2008: 10) The sentence initially portrays a stance of one being in power but also suggests that the speaker has committed a crime, an act of violence. The hurt is metaphorical, the telling of stories can't physically hurt the reader that she is addressing, but the violence itself here is shown as not only of physical nature but also contained in words/language. Telling stories can cause emotional harm and can therefore be seen as an act of violence. The speaker, however, immediately moves from that place of being in power to the place of a victim to the person having been hurt and still hurting. At the end of the sentence, she circles back to being a strong person, one that can attack and evokes animalistic references and comparisons, but wows never to act upon those instincts and drives. Morrison here describes Florens on a very primal level and implies all her actions stem from that place, but also summarizes what happens to her. Morrison wants to give her character power in a world where women were powerless. She wants Florens to be the one to tell her own story and not be the one whose story is told by a male narrator, character, or even a third-person narrator of an unknown gender. To be able to do so, she gives her the ultimate power, the power of words and literacy. Her literacy, which would be an oddity and rarity for those times, is explained right at the beginning by telling us the Father Reverend taught them reading and writing every week. There is a sad irony in the fact that Florens places emphasis on reading and comprehending signs and is unable to read or understand her mother "giving" her away and not her brother as an act of love and protection, but as the one of abandonment, emotional hurt and therefore in its essence violent. Her own hurt starts with being given away by her mother in Florens's eyes, but effectively her whole existence is embedded in the context of violence. She is born into slavery then separated/abandoned by/from her mother and traded to another man. Mother's act is actually the one that saves her from another act of violence, sexual abuse.

The language Morrison uses, the choice of words, motifs, and symbols is also one invoking darkness and violence. Rebekka's thoughts bled into one another for example.

Florens refers to her mother as *minhamae*, Portuguese for my mother, she uses the language she distanced herself from to distance her mother from herself, so it would be less hurtful. She also refers to her brother as her mother's boy. Her mother calls her dangerous and wild, but she sees dangers in her being wild and her "prettifying ways", wanting to know and understand. Florens wants to wear shoes, "The beginning begins with the shoes". Shoes represent a good and safe upbringing. Feet are physically hurt by one walking barefoot. Slaves were seen as animals and were supposed to walk barefoot like animals. Florens's resisting that kind of life is in itself rebellious hence dangerous.

In terms of physical violence, Florens harms others, she breaks Malaik's arm and is hit by the blacksmith whom she also hits with the tongs. As for the other characters in the novel, Rebekka observes that wife beating is "common" in colonial America even though Jacob does not strike her, but it is only permissible before nine at night and "with cause and not anger". Morrison damningly demonstrates how colonial society in the 17th century institutionalized, normalized, and sanctioned domestic violence against women by highlighting how it was "restricted". Moreover, it is important to note, that the law includes no protections for unmarried women, as Rebekka notes when she describes Lina's past trauma and most of the female characters in the novel are unmarried women. Lina goes through a horrible experience of being beaten and raped by her lover, which leaves her broken, traumatized, and uninterested in sex. Lina, however, is not the only person in the book to have experienced sexual assault; Florens' mother and Sorrow have both been raped and are also without any protection from such assault because of their color and gender. Sorrow's first pregnancy occurs while she is just a young adolescent, proving that whatever intercourse she had as a young girl was not consenting. Morisson nits the web of her female characters' lives closely and carefully to show the burdensome lives of women of that period, but makes sure to point out that it was indeed more difficult for women of color.

The prevalence of violence against women in the novel may be attributable to the position women held in society during the 17th century in the colonies, when the majority of American women were seen as the property of white males, either as slaves, indentured servants, or wives. Black or native women who were enslaved were particularly at risk for brutality and assault. Even white, free women, who experience far less brutality than black women under slavery, are portrayed as being valuable commodities to be traded. For instance, when her father sends Rebekka away in exchange for money, she marries Jacob. Rebekka's father plainly views this as an opportunity to use his daughter as a pawn in a business deal even if the money is supposed to pay for her trip. Women who are unattached to males, such as widows

and single mothers, are marginalized by society in 17th-century America because they are seen as the property of men.

Morrison demonstrates how all the female characters in the book are vulnerable to abuse and discrimination because of their gender. When Florens' mother says, "I don't know who your father is. It was too dark to see any of them. They came at night and took we three including Bess to a curing shed…To be female in this place is to be an open wound that cannot heal" (143), she sums up Morrison's portrayal of female suffering. Even if scars appear, the infection persists behind. In other words, trauma, oppression, and its inescapable, long-lasting impacts define females in early colonial America. The bonds the women in the book form with other women who have experienced similar trauma give them comfort, even though the violence they experience hurts them. Rebekka, for instance, makes friends with a group of women from various socioeconomic classes aboard the ferry from Europe (including prostitutes and disgraced middle-class women). Together, the women address their constraints as women, their lives with men, sex, and the impact of the commodity of women's bodies. Rebekka and Lina have a tight bond despite their different races, which gives Lina a safe place to communicate about her past trauma. Rebekka believes that Sorrow's failure to develop strong female relationships in the book is a result of not being raised by women as a youngster, Sorrow was trained to pursue male attention. While the pain, violence, and oppression of gender burden the female characters in the work, Morrison demonstrates how these heartbreaks are dealt with by the women by establishing supportive ties outside of the masculine world.

My Brilliant Friend

There are plenty of words that come to mind concerning Ferrante's *My Brilliant Friend*, beautiful, passionate, natural, brazen, an array of themes and motifs as well, friendship, women, community, post-WWII Italy, but also violence, and the one word we would associate with violence in her novels is its omnipresence. In contrast to the novel *A Mercy*, slavery and human trafficking are not present, but the sheer physical violence, in its most brutal form, pervades all parts of the novel and the lives of the protagonists and all other characters. The book is set in an impoverished Naples neighborhood in Italy during the 1950s and 1960s, so the time frame of the novel hints at a greater presence, but also the acceptance and legality of male violence against women. Men from Lena's and Lila's environment commit various violent acts, and their reasons are inexhaustible; from revenge, fighting for their wives or

sisters in defense of their honor, debt-settling altercations, and extortion to forbidding further education for their female children. Ferrante, however, does not aim to portray only male violence, she shows the readers in a very careful and methodical way how this continuous world of raw male violence imprints itself on the very core of the community and also affects and transforms the community of women and children and turns their life and community into a hellish world of everyday violence that they don't even notice – women fight with women, and women beat children, both their own and other people's and shouting, rudeness and bigotry are part of everyday discourse and constitute the main element of the very fabric of their existence. Ferrante wants to make it apparent that even in a society where men are more likely to use physical force, women and children often act out the same violence. Physical violence and emotional cruelty are primarily initiated by men in their families, first as sons, then as husbands and fathers, and are transmitted to the entire family as a whole and in the end community. Furthermore, children become cruel and violent towards each other and repeat all kinds of violence committed by adults, from beatings to psychological abuse, verbal abuse, and threats. The importance of the community and dynamics between families in it is clear from the very beginning of the novel – each novel in the tetralogy is preceded by the detailed introduction of the central families and their respective members, so it is safe to say that Ferrante wants to make sure that interconnectedness of the violence throughout the segments of the community is not lost on the readers. Two main characters, Lila and Lenù experience physical assaults from both men and women while witnessing violence and even murder, and though they share a beautiful and strong friendship, it is also one suffused with cruelty, betrayal, envy and to least say with competition.

The violence in *My Brilliant Friend* is a way of life – it governs how neighbors interact with one another, assist one another out when they're in need, raise their children, run their companies, and create or shatter plans. By juxtaposing the violence committed by men, usually in the name of honor or retaliation, with the violence committed by women, sometimes physical, but just as frequently emotional, Ferrante shows how violence is a taught response that is replicated and disseminated throughout an entire community. Toxic masculinity and sexism are the origins of much of the novel's tension, but as women take on the violent behaviors they witness men engaging in daily, they confirm that violence serves as an unsatisfactory tool not only for men but also for women who are fighting to be seen, heard, and respected.

Elena develops an atmosphere of dread, escalation, and terrible but unspoken power dynamics by connecting the tale of ascending the stairs to Don Achille's apartment with other scenes of daily life in the area of her upbringing. She demonstrates

that even at a considerable personal sacrifice to herself, as a little girl, she was prepared to follow Lila into unimaginable situations. The frightening nature of the unwritten laws in Lila and Lenù's area is made abundantly plain in this section. The girls have been indoctrinated to fear Don Achille, but they are unaware that their parents fear him in a sense that is much more realistic than the "ogre" or golem-like visions that the kids have conjured up in their imaginations since he controls the neighborhood's financial ins and outs. From this point on, every little experience Lila and Lenù have had together has been flavored with violence and dread, whether it was a rock war with Enzo and the other boys, a climb into the cellar, or a confrontation with Don Achille. The first independent decision they make about themselves, and their freedom is skipping school, but there is still an underlying sense of unease and dread that they feel about it, and the way the whole adventure ends shows how unprepared they are for the world that is yet to be taken on.

The first sentence in the novel opens with a sense of danger and mystery, but also with an air of animosity: "This morning Rino telephoned. I thought he wanted money again and I was ready to say no. But that was not the reason for the phone call: his mother was gone". (Ferrante 2011: 1) Elena here is not violent towards Rino, but the permeating violence that readers witness throughout the novel, thus throughout the course of the lives of its characters is also shown in this very first sentence, and more importantly it shows the readers the subtle potential of the violence of language and discourse. Elena, who is a writer like Ferrante, lives and breathes the words, and her power in this respect is presented to the readers right from the beginning: "My tone must have seemed hostile, even though I wasn't angry or offended; there was just a touch of sarcasm. He tried to respond but he did so in an awkward, muddled way, half in dialect, half in Italian". (Ibid.) The position of power via language is here clear and is reverse to what it would be if the power was drawn from physical strength, in the context of gender. Ferrante is precise in her adumbration of the power of language, intellect, but also education for women, so that it does seem as the only way to counteract the well-established societal and systemic power of men. However, she does seem to imply that an assertive if not aggressive linguistic approach is at times a recourse or even a strategy in the ongoing endeavor of changing and improving the position of women in society, and the opening chapter does end on that note since Elena finishes her conversation with Rino in the same tone telling him not to call her and hanging up on him. The roughness and terseness of the tone of Naples's suburb that the readers see as a characteristic of almost every character in the novel except for Lenu's is here evident and stands as proof that is also inescapable.

Another element of volatility that the novel opens with is the actual disappearance of Lila. A disappearance is an act or the fact of someone or something going missing or the process of something ceasing to exist or be in use which in itself implies danger, mystery, and violence. Lila vanishes without a trace and even eliminates all traces of her existence. Her clothes are gone, her computer, birth certificates, telephone bills, and receipts, she even cuts herself out of all the photographs even those with Rino and those when he was little, as Rino puts it, implying perhaps when he was not a source of worry and disappointment for his mother. Elena reflects upon the whole event after talking to Rino:

> "Lila is overdoing it as usual, I thought. She was expanding the concept of trace out of all proportion. She wanted not only to disappear herself, now, at the age of sixty-six, but also to eliminate the entire life that she had left behind. I was really angry. We'll see who wins this time, I said to myself. I turned on the computer and began to write – all the details of our story, everything that still remained in my memory." (Ibid. 18)

Elena is angered by Lila's act of disappearance and that feeling is what inspires or rather fuses the storytelling act. The act of novel writing starts here, starts out of anger, competition, and out of spite, but also love, and Ferrante doesn't want the readers to miss that fact.

Ferrante also plays with the metaphor of light and darkness, good and evil, love and anger. Elena's efforts to put light on Lila's, but also on her own life, are juxtaposed with the inherent darkness that surrounds the context of their living and of their relationship. In the context of traditional literature, love is light, anger is dark, and it is precisely out of the entanglement of these two feelings that the novel writing starts. Lila and Lenu love each other, but are also angry at each other, jealous and envious. The word dark appears 225 times in the tetralogy, including the words darkness and darkened. The word black also appears 148 times. The very description of their friendship starts with the two of them going up the dark stairs to the apartment of Don Achille, who is the dark presence in their lives and the lives of their parents: "My friendship with Lila began the day we decided to go up the dark stairs that led, step after step, flight after flight, to the door of Don Achille's apartment". (21) The sentence is also a metaphor or even a summary of their friendship and lives, the flights and steps are their efforts and tenacity while Don Achille is a symbol of the problems that they need to face and solve. However, quite wittingly Ferrante names them the names of light – Elena, a name of Greek origin meaning literally 'shining light', and Raffaella, the name of the archangel from the Old Testament, meaning 'god heals'.

The word light, for the sake of comparison, appears 137 times in the book, and the word white 116 times, which perhaps speaks of Ferrante's intention to put forth this struggle between good and evil, but also darkness, thus violence as the underlying tone and theme in the novel and the obstacles the girls, women have to go against. They quite obviously have to fight through life against very dark moments and the violence of this very premise should not be lost on the readers.

The most brutal form of violence shown in their childhood is the act of throwing Lila out of the window of their family apartment which her father does in a fit of anger over Lila's wish to continue her education. Lila's persistence is driven by the wish to compete with Lenu and the spiteful vowing she would get into middle school even though she missed the admission tests so she threw insults at her father worse than usual.

> "Often, as I waited for her to come down to the courtyard, I heard her shouting from the windows. She hurled insults in the worst street dialect, so vulgar that listening to them made me think of order and respect; it didn't seem right to treat adults like that or even her brother. Of course, her father, Fernando the shoemaker, when he lost his head turned ugly. But all fathers had fits of anger. And hers, when she didn't provoke him, was a kind, sympathetic man, a hard worker." (71)

The effect of this instant is twofold, it shows Lila's almost mad-like persistence, her violent nature, but also the sad appreciation of men who are kind when not provoked. Being a child, Lila's only way of fighting is her words, and given the lack of education and refinement, built-up anger, they are vulgar. She is presented as a character who establishes relations with people by being her truest but also her ugliest self and by pushing them to their limits. "Suddenly the shouting stopped and a few seconds later my friend flew out the window, passed over my head, and landed on the asphalt behind me. "Lenu is stunned at Fernando throwing her like a thing and still yelling at her from the window. She looks "at her terrified while she tried to get up and said, with an almost amused grimace, "I haven't hurt myself." But she was bleeding; she had broken her arm". (72) This moment sums up Lila's character thus far, but it also affects and changes her, and tells us that, unlike Lenu, she has a whole world and herself to fight up against.

Lenù intuitively feels the presence of violence in her neighborhood and describes it as a malicious inescapable force encompassing everyone and everything.

> "I feel no nostalgia for our childhood: it was full of violence. Every sort of thing happened, at home and outside, every day, but I don't recall having ever thought that the life we had there

> was particularly bad. Life was like that, that's all, we grew up with the duty to make it difficult for others before they made it difficult for us. Of course, I would have liked the nice manners that the teacher and the priest preached, but I felt that those ways were not suited to our neighborhood, even if you were a girl. The women fought among themselves more than the men, they pulled each other's hair, and they hurt each other. To cause pain was a disease. As a child I imagined tiny, almost invisible animals that arrived in the neighborhood at night, they came from the ponds, from the abandoned train cars beyond the embankment, from the stinking grasses called fetienti, from the frogs, the salamanders, the flies, the rocks, the dust, and entered the water and the food and the air, making our mothers, our grandmothers as angry as starving dogs. They were more severely infected than the men, because while men were always getting furious, they calmed down in the end; women, who appeared to be silent, acquiescent, when they were angry flew into a rage that had no end." (30)

Elena describes their childhood as being a disease-ridden existence. No one seems to see the constant need to cause each other pain as anything out of the ordinary, it is simply a way of existence, except for Lenu. Ferrante portrays the point of view of an observant and intuitive child and gives the readers an insight into how this violent world looks and imprints itself on a child. Ferrante moves from Elena's point of view as an adult to her younger point of view to describe with precision the intuitive perception and visualization of the presence of violence at a young age. It is only fitting that the animal symbolism is unspecified. One lurking beast would not suffice in describing the violent darkness in people of their world, it would be too isolated, unexpected, and sudden when Ferrante wants to present it as something present and pulsating in everyone and the community as a whole. She does not name the animals, but Lenu imagines them as tiny and invisible, ingestible, omnipresent, and as beings that make an integral part of all of them. Ferrante however does state in the end, that female rage had no end, and it is this unbroken cycle of feminine innate anger that she wants to delineate and explore in the novel.

As we see Lila and Lenù growing up, we also see how the violence in their neighborhood changes, becomes more present, more serious, and begins to affect them more directly. As children and later adolescent girls, they are surrounded by men of all ages who have learned that using violence to solve problems is the best course of action. These men include their parents, Don Achille, Solaras, and even their friends Antonio, Enzo, and Pasquale. The girls witness all sorts of violence, ultimately, becoming violent themselves to a varying extent. Lila, for instance, constantly carries a knife and is also cruel to Lenù most of the time which is a learned behavior. The

girls admire each other, but they are also constantly jealous of each other, and the intertwining of these feelings, which forces them into constant mutual competition, becomes the basic element of their relationship.Lenu thinks to herself that Lila is malicious, but also feels that now that they are becoming women, Lila is about to release something more vicious. So, it is womanhood that is in Lenu's eyes synonymous with viciousness and she realizes it is a dark and malicious path they are headed for as adults.

Purple Hibiscus

Chimamanda Adichie is a prominent feminist activist, and she often addresses the issue of gender violence and focuses on domestic violence. *Purple Hibiscus* which she wrote when she was just 25is her first book and is an example of a novel about women, women's struggles and sufferings, but also their resilience and perseverance. The novel is an example of gender violence as well as domestic violence stemming from religious fanaticism and cultural norms. In this novel, Adichie portrays the various tortures her characters received for trivial reasons. She presents the impact of religious fanaticism on family relations and how education and knowledge are pivotal in empowerment and enlightenment.

Adichie tackles gender violence from different perspectives, particularly the religious one. Most of the violence that happens in the novel occurs within the family and in one household and is done in the name of religion, by the fanatic father. The nuclear family in the novel is Achike family, which is made up of Eugene Achike, his wife Beatrice, and their children Jaja and Kambili. Ifeoma, Eugene's sister, and her children, as well as Papa-Nnukwu, Eugene's father, make up the extended family. Sisi, the housekeeper, Kevin, the driver, and the gardener have all been incorporated into the family as a result of their employment. Adichie depicts in graphic detail the struggles of this family, a typical African family with a history of abuse and domestic violence. Adichie in addition, reveals that religion is being utilized to justify violence and oppression. The final act of violence, the murder, however, happens not out of religious zest but because of it and as a form of self-defense. Beatrice doesn't see another way out, precisely because of cultural norms, expectations, and economic reasons. The process of reasoning behind this act is left out in the novel and the readers are to see it by themselves. With this kind of ending of violence, by violence itself, Adichie reiterates the idea of violence being a vicious circle where violence begets violence.

Like Morrison and Ferrante, Adichie also starts with providing the readers with the picture of violence in society. She wishes to portray the cycle of violence in Nigerian society, the governmental and political violence, and the violence that occurs within families. British colonialism's persecution was the first source of violence, which later resulted in corruption and hostility in the Nigerian administrations that were established as a result. There is a sense of constant lurking danger in the novel, with regards to government and domestic lives. Ade Coker and the pro-democracy campaigner Nwanketi Ogechi are killed by the military government of the Head of State, and Ifeoma's apartment is ransacked, Eugene beats, lashes out on his family, even resorts to pouring boiling water on his daughter in order to impose his own type of oppression on them. Much like the oppressive government, Eugene imposes strict rules that are to be followed in his family. These rules and punishments stemming from breaking them are not self-invented, they are rooted in religion or have to do with religion in some way, but Eugene's maniacal nature pushes them to extremes. He flogs his wife for giving Kambili food before mass which she does so before giving her Panadol to relieve the menstrual cramps.

> "Papa's white shirt, with its perfectly tailored lines, did little to minimize the mound of flesh that was his stomach. While he stared at the glass bowl of corn flakes in my hand, I looked down at the few flaccid flakes floating among the clumps of milk and wondered how he had climbed the stairs so soundlessly.
>
> "What are you doing, Kambili?"
>
> I swallowed hard. "I…I…"
>
> "You are eating ten minutes before Mass? Ten minutes before Mass?"
>
> "Her period started and she has cramps" — Mama said.
>
> Jaja cut her short. "I told her to eat corn flakes before she took Panadol, Papa. I made it for her."
>
> "Has the devil asked you all to go on errands for him?" The Igbo words burst out of Papa's mouth. "Has the devil built a tent in my house?"He turned to Mama. "You sit there and watch her desecrate the Eucharistic fast, makannidi?"
>
> He unbuckled his belt slowly. It was a heavy belt made of layers of brown leather with a sedate leather-covered buckle. It landed on Jaja first, across his shoulder. Then Mama raised her hands as it landed on her upper arm, which was covered by the puffy sequined sleeve of her church blouse. I put the bowl down just as the belt landed on my back."(76)

The reasoning behind Beatrice's permission is not good enough for Eugene because it is a sin to eat food one hour before mass: "The Eucharist fast mandated that

the faithful not eat solid food an hour before Mass". (Adichie 76) The frightening dynamics of the violence in the family are portrayed quite graphically in this paragraph. The father sneaks up on them with omnipresent-like abilities, much like the God or the regime government would, and finds them in an otherwise normal moment, but in his eyes committing a sin in which they are all equally guilty. The mother and children do not protest, they do not yell, and they accept the punishment silently. The father lands his blows on children where it wouldn't be seen and the mother offers for beating that same, easily hidden, part of her body by herself. It all seems rhythmical, accepted, and performed because of the repetitive nature of the moment – they have all lived through it many times before. Learned and permitted violence in society and one endorsed by religious scripts becomes a way of life.

The attempt to avoid violence subsequently results in further violence in the same way it happens in *My Brilliant Friend*. Similar to how colonialism led to a corrupt autonomous government, the aggression of the father forces the mother to poison and kill him. As a result, Adichie, like Ferrante, demonstrates that using violence as a tool of oppression or in the pursuit of liberation nearly invariably results in more violence. In *Purple Hibiscus*, domestic violence is the most common form of gender abuse. Beatrice experiences this abuse at the hands of her husband and bears it in silence because she is afraid of the stigma and consequences of divorce which is never considered in the novel and even tries to justify her husband's behavior by ascribing his violent behavior to stress by political situation in the country as well.

In *Purple Hibiscus*, domestic abuse is present in the form of either physical, psychological, or emotional violence and it does seemto be more disturbing in its nature when compared to *A Mercy* and *My Brilliant Friend* because of its rootedness in religion, its fanatic nature, and the presence of certain eery calmness about it. Eugene succumbs his family to actual physical brutality by way of kicking, beating, flogging, slapping, and even burning parts of body. Psychological violence, however, is characterized by persistent fear, anxiety, and depression that either the mother or the children feel, and emotional and mental violence is reflected in oppression, repression, abuses, and assaults. These different types of violence are all rooted in colonialism, cultural norms, and religious fanaticism. The domestic violence depicted in the book is at times done so vividly, explicitly, as in the previously cited paragraph, or in the scene where Kambili has boiling water poured over her feet in the bath, at other times it is presented silently, through the omission of sounds and descriptions, as in the scene where Kambili blacks out as Eugene kicks her while she is on the ground, and at other times using auditory images, the most striking of which is the thudding on the walls of the parent's room.

In most societies and varying in extent, women are typically marginalized, oppressed, and treated unfairly in one or more ways, but more importantly, they are also historically referred to as defective and impure in different contexts. Many of these egregious mistreatments and atrocities are the result of perceptions and interpretations of religious teachings and can be traced back to religious texts. Religion has been used for patriarchal ends since its beginnings and it has been a successful tool in achieving men's supremacy over women. In religious context men are taught to exert power over women and women are in turn taught to be submissive and obedient which is to say that ideology plays a significant role in keeping the status quo between genders. For this reason, Adichie approaches the problems of Eugene's family and the lack of their resistance to him despite all the horrors they endure from an ideological standpoint. The father has all the power because he uses ideological power to manipulate them into obedience. Jaja is the first to see this which is why he refuses to go to church – he questions the authority of religion to question and dismantle the authority of the father. Adichie starts the novel by alluding to Chinua Achebe's Novel Things Fall Apart to precisely point to deconstructing and demystifying of the authorities and oppressiveness: "Things started to fall apart at home when my brother, Jaja, did not go to communion and Papa flung his heavy missal across the room and broke the figurines on the étagère". (Adichie 1) The sentence can sum up the beginning of any form of resistance – one starts questioning and standing up to the nearest authority, one they are directly governed by and submitted to by refusing to adhere to simple rules of a larger authority that is used as a means of control and holds the absolute power. Eugene's power is drawn from the fact that he is a man in a patricentric society, a devout Catholic in a highly religious country, and a philanthropist in a high poverty rate country. For those same reasons, his family is unable to stand up to him – mother would be shamed by the divorce, children as well, and they would be left in father's care because for the outside world Eugene is good, pious, and modest:

> "Papa always sat in the front pew for mass, at the end beside the middle aisle, with Mama, Jaja and me sitting next to him. He was first to receive communion. Most people did not kneel to receive communion at the marble altar… but Papa did. He would hold his eyes shut so hard that his face tightened into a grimace…" (Adichie 6)

Eugene is highly respected by the pastor and members of the St. Agnes Catholic Church, where he frequently worships with his family. Father Benedict often mentions him in his sermons, lauded as a role model to be emulated and revered. Eugene is a

philanthropist who donates to the church and the local community, earning him the title of "The One Who Does for the Community". Eugene is also a human rights activist who utilizes "The Standard", his publication, as a weapon in his campaign to expose, contest, and denounce the wrongs of the government which earns him an award from Amnesty World. In contrast to this public persona, the Eugene Achike readers see at home, within the private and intimate world of his own family, is a violent, abusive husband, father, brother, and son, who holds his family hostage to his vicious forms of abuse.

The opening paragraph presents the dual personality of the father, the Christian, and the violent abuser, but it also demonstrates the psychological and spiritual damage that a child's mind endures under the circumstances of domestic abuse and how it changes it because Jaja would rather be dead than continue living in constant fear. Spiritual abuse, which is a form of psychological and emotional abuse manifests in Jaja's open defiance of his father through his refusal to receive communion in church. Eugene sees as sacrilege Jaja's reference to the 'host' as 'wafer' and the touch of the priest as 'nauseating'.

> "The wafer gives me bad breath." (…) "And the priest keeps touching my mouth and it nauseates me," Jaja said. He knew I was looking at him, that my shocked eyes begged him to seal his mouth, but he did not look at me.
>
> "It is the body of our Lord." Papa's voice was low, very low. His face looked swollen already, with pus-tipped rashes spread across every inch, but it seemed to be swelling even more. "You cannot stop receiving the body of our Lord. It is death, you know that."
>
> "Then I will die." Fear had darkened Jaja's eyes to the color of coal tar, but he looked Papa in the face now. "Then I will die, Papa." (Adichie 8)

This first instant of Jaja's rebellion against religion and his father infuriates Eugene, propels his violence, and even worse, because of its religious context, it offers him absolution after each atrocity he commits. Regardless of the fear, to Jaja, death is obviously preferable to his father's harshness and hypocrisy. This reaction serves as the catalyst for Jaja's determination to defend his mother and siblings from his father's misdeeds despite the negative consequences. The world of their family does start falling apart in this moment. Even though Jaja is missed by the missal and unharmed, the figurines which serve as an outlet for Beatrice's pain are broken: "I used to wonder why she polished them each time I heard sounds from their room like

something banged against the door. She spent at least a quarter of an hour on each ballet-dancing figurine. There were never tears on her face". (Adichie 10). Beatrice uses figurines to deal with her pain, it is a form of soothing activity that suppresses the trauma and creates a protective barrier between her and the life she is living and the resolution to not replace them is indicative of change in her as well as it is in Jaja.

Beatrice sees herself as a woman through wifehood and motherhood and she suppresses the fact that by continuing to be the good wife, she is, in fact, being a bad mother. In spite of Eugene being the cause of her bodily, emotional, and spiritual suffering, she chooses to stay with him. Unlike Lila, who eventually leaves all the men harming her in any way or Lenu who leaves both Pietro and Nino, though for different reasons, Beatrice believes she is forced to stay with her husband because of things like the stigma associated with divorce, the stability of the children, financial security, her religious convictions, and social expectations. She does this while stoically tolerating his brutality and enduring it while her scarred and disfigured children serve as the silent witnesses to and victims of his extreme violence.

Beatrice only briefly leaves her husband once, when he beats her while being pregnantto the point of miscarriage, and when she returns, she has excuses for him: "He is carrying more than any man should carry. Do you know what Ade's death did to him? It is too much for one person". (Adichie 250). She accepts her condition and the position of a subjugated victim. Unlike the female characters in*A Mercy* and *My Brilliant Friend* who each in different ways and to a varying extent fight back, Beatrice is silent and submissive throughout her marriage, but in the end, she is the one who resorts to the most violent act there is, a murder. Ironically enough, but in line with Beatrice's circumstances and character, the murder itself isn't perpetrated in a violent manner, but in a silent one because she chooses to poison her husband.

CONCLUSION

All three authors build fictional worlds based on real-life circumstances and societies. The novels contain and depict violence in the societies as a whole: colonial America, 1950s and 1960s Italy, especially the south of Italy, and 1980s Nigeria with its colonial past and military coup happening when the events in the novel are taking place. Historical periods the novels are set in, but cultural and religious contexts, as well, enormously affect the presence of violence in general, but especially violence towards women. *A Mercy* contains violence in the form of slavery, beatings, rapes, but it is not graphically portrayed as it is in *My Brilliant Friend* and *Purple Hibiscus*. Physical

violence is represented in all three novels. The physical beating of children by the parent(s) is most striking and upsetting in *Purple Hibiscus* as a constant form of abuse but is as equally present in *My Brilliant Friend*, the moment of Lila being thrown through the window, being the most striking scene and grown Elena being slapped by her mother, perhaps another one even though Elena at that point is not a child. However, physical violence, the omnipresence of it in all aspects of life is most present in *My Brilliant Friend*. There is domestic violence in all three novels, but the most considerable attention to it is given in *Purple Hibiscus*. All the violence in the novels is in a way rooted or connected to religion. In 17th century America, post-WWII Italy and 1980s Nigeria, but again the issue is most present in the *Purple Hibiscus*. Rape is most prominently represented in *A Mercy* in a manner that the main character herself is the product of rape and is abandoned by the mother because of the possibility of her actual father raping her as well. Sorrow and Lina are survivors of rape as well. Statutory rape is most controversially described in *My Brilliant Friend* and spousal rape most explicitly as well. Gender violence affects and shapes the identities of all main characters in the novels. Female characters are abused, but they also resort to violence themselves as a response to the circumstances in their lives.

BIBLIOGRAFY

1. Adichie, Chimamanda Ngozi (2003), *Purple Hibiscus*, Harper Collins E-books
2. Ferrante, Elena (2011), *My Brilliant Friend*, Europa Editions, New York
3. Gates, Henry Louis Jr., Antony Appiah (1993) *Toni Morrison: Critical Perspectives past and present*, Amistad, New York
4. https://audiobookhistory.wordpress.com/2013/07/29/talking-to-myself-an-interview-with-toni-morrison/
5. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/violence
6. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women
7. Meade, Teresa A., Mary E. Weisner-Hanks (2004), *A Companion to Gender History*, Blackwell Publishing Ltd.
8. Morrison, Toni (2008), *A Mercy*, Alfred A. Knopf, Toronto
9. Parpart, Jane L., M. Patricia Connelly, V. Eudine Barriteau (2000), *Theoretical Perspectives on Gender and Development*, IDRC, Ottawa, ON, Canada
10. Russo Bullaro, Grace, Stephanie V. Love (2016), *The Works of Elena Ferrante Reconfiguring the Margins*, Palgrave Macmillan

SPOL I NASILJE U *MILOSTI* TONI MORRISON, TETRALOGIJI *MOJA GENIJALNA PRIJATELJICA* ELENE FERRANTE I *PURPURNI HIBISKUS* CHIMAMANDE NGOZI ADICHIE

Sažetak

Rad istražuje načine predstavljanja nasilja i spola, a u kontekstu različitih historijskih razdoblja, kao i zemlja, kultura i religija. Cilj je utvrditi značaj različitih aspektata u formiranju identiteta likova te, preciznije, njihovu povezanost sa spolom. Istraživanje je usredotočeno na djela: *Milost* Toni Morrison, tetralogiju *Moja genijalna prijateljica* Elene Ferrante i *Purpurni hibiskus* Chimamande Ngozi Adichije. Sva tri romana, bez obzira na različita razdoblja fikcionaliziranja i različite književnosti kojim pripadaju povezana su impresionirajućom tamom koja se prožima kroz njihovu srž i reflektuje užasne tegobe i borbe koje žene proživljavaju zbog nasilja kojem su podvrgnute, ali i nasilja kojem moraju pribjeći da bi preživjele i opstale, pa čak i napredovale u stalno promjenjivom, ali zasigurno muškom svijetu. Radnja Morrisonina roman odvija se u ranim fazama trgovine robovima u Americi, u vremenu začetka rasnih, vjerskih i klasnih napetosti; Ferranteina tetralogija usredotočila se na Italiju nakon Drugog svjetskog rata, na vrijeme siromaštva i prostore nasilnih četvrti Napulja, dok *Purpurni hibiskus* tematizira postkolonijalnu Nigeriju, zemlju koja se bori s političkom nestabilnošću i ekonomskim poteškoćama. Sve tri autorice u svojim romanina vješto donose živopisne slike o životima mladih djevojaka i odraslih žena, majki, kćeri i prijatelja, provodeći nas kroz vrijeme, različite zemlje, ali i staleže, nudeći obilje materijala za komparativno istraživanje usredotočeno na prisutnost i ulogu nasilja u njihovim životima.

Ključne riječi: spol; nasilje; Morrison; Ferrante; Adichie

Authors' address
Adrese autorica

Aida Džiho-Šator
Univerzitet „Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
aida.dziho@unmo.ba

Amela Džiho-Hidović
Gimanzija Mostar
amela.dziho@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

TRADUKTOLOGIJA

Milena Z. Škobo, Vedran D. Petričević
NAVIGATING THE CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF LITERARY TRANSLATION IN THE AGE OF AI: STRIKING A BALANCE BETWEEN HUMAN EXPERTISE AND MACHINE POWER / IZAZOVI I MOGUĆNOSTI KNJIŽEVNOG PREVOĐENJA U DOBA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE: USPOSTAVLJANJE RAVNOTEŽE IZMEĐU LJUDSKE EKSPERTIZE I MOĆI MAŠINA 317

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.317

UDK 81'255.4:004.8

Primljeno: 07. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Milena Z. Škobo, Vedran D. Petričević

NAVIGATING THE CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF LITERARY TRANSLATION IN THE AGE OF AI: STRIKING A BALANCE BETWEEN HUMAN EXPERTISE AND MACHINE POWER

This paper explores the evolving role of teachers and literary translators in the era of artificial intelligence and machine translation and addresses the challenges encountered in literary translation. It focuses on achieving a balance between human expertise and machine power to ensure faithful translations of literary works while preserving their inherent artistic value. The study analyses four translations of an excerpt from the short story "Lake Como" by Serbian writer Srđan Valjarević. These translations, from Serbian to English, were conducted in groups by third-year Anglistics students at the Faculty of Philology, Sinergija University in Bijeljina, whose native language is Serbian. The quality and accuracy of the translations were assessed, accompanied by detailed justifications of our preference judgments. A comparison was made between our assessments and those generated by Chat GPT-3, aiming to provide insights into the advancements made by AI in the realm of literary translation. This comprehensive evaluation of translations, encompassing both human translators and AI-powered language models (LLMs), offers a deeper understanding of the specific strengths and weaknesses exhibited by LLMs in the context of literary translation. Through this human evaluation process, we strive to shed light on the specific areas where LLM translators excel and identify the challenges they are still facing. The findings contribute to a deeper understanding of AI's impact on literary translation and pave the way for future research and advancements in this area.

Keywords: literary translation; machine translation; challenges of literary translation; artificial intelligence; Chat GPT-3

1. INTRODUCTION

Contemplating a world in which a machine can instantaneously translate one's cherished novel into any language may not appear far-fetched. Although resembling a utopian ideal, the truth remains that the craft of literary translation surpasses mere word-for-word substitutions, entailing intricate complexities. As a conduit for bridging cultural divides and fostering cross-cultural comprehension, literary translation assumes a profound role in cultivating cultural interchange and understanding across national borders. It bestows upon individuals the ability to access and relish literary masterpieces that would otherwise remain beyond their grasp.

Within this technologically immersed era, educators, instructors, and literary translators must adeptly navigate the challenges and prospects presented by the age of artificial intelligence. In the article entitled "AI and education: the importance of teacher and student relations", Alex Guilherme (2019) identifies the 'technologisation of education' and 'learnification' as the key stumbling block in establishing teacher-student and student-student relationships. Guilherme (2019: 48) argues that the technologisation of education, which brought about changes in schools and educational systems, has had a direct impact on teachers and teaching due to its "focus on education as *Erziehung*, or education as the learning of a skill or trade, to the detriment of education as *Bildung*, or education as character formation". Guilherme draws on Michael Apple's book, initially published in 1987, which explores the political economy of schooling and examines power dynamics in shaping class and gender relations (see Apple 1988). Apple's perspective challenges the notion that techno-philia automatically brings progress in education, raising critical questions such as "Whose idea of progress?" or "Who ultimately benefits from this notion of progress?" (Apple 1988: 151). The diminished understanding of education as *Erziehung*, as argued by Guilherme (2019: 48), comes as a result of the technologisation trend and the 'learnification' process, which is said to promote the idea that teaching should be concerned with the creation of rich learning environments supported by various technologies. According to Guilherme, the process of 'learnification' has led to a failure in appreciating the importance of the role of the teacher and teaching, thus negatively impacting the relations between teachers and students, as well as among students.

The role of teachers in the age of AI is shifting from being the primary source of information to becoming guides and facilitators who help students navigate the vast amount of information available online and use AI tools to enhance their learning experience. This shift acknowledges the positive impact of AI in education, such as per-

sonalised learning through data analytics and targeted support for individual students' needs. Also, as AI takes over routine tasks, teachers can focus on cultivating students' creativity and critical thinking skills, which stimulate students' intellectual growth and prepare them for the challenges of the future. Another important point to stress is the fact that AI-powered tools facilitate collaboration, enabling cooperative learning environments where students work together to achieve shared objectives. To effectively integrate AI into instructional practices, teachers must engage in lifelong learning, staying abreast of the latest developments in AI technology. This commitment ensures that educators remain competent and adaptable in an evolving educational landscape. If teachers are willing to embrace this change and learn how to harness the power of AI technology, they will be in the best position to help their students succeed in the 21st century. By striking a balance between human expertise, which encompasses our cumulative knowledge, intrinsic characteristics, and latent potential, and machine capabilities, teachers can effectively conduct lectures across various subjects and educational levels.

One significant concern surrounding the integration of AI in educational practices revolves around the potential replacement of teachers by AI technology. As AI continues to improve, there is a possibility of it taking over various tasks traditionally performed by teachers, such as grading, lesson planning, and instruction itself. This raises concern about the diminishing role of teachers and the potential loss of human connection in the classroom. Interpersonal interactions play a vital role in students' social and emotional development, and an overreliance on AI systems may impede the cultivation of these important skills (i.e. it can hinder the development of critical skills like problem-solving and critical thinking among students).

Another crucial challenge is the presence of bias in AI algorithms. If AI systems are trained on biased data, they may perpetuate and reinforce existing biases and inequalities within educational settings. This highlights the need for careful consideration and monitoring to ensure that AI tools used in education promote fairness and equity. In a similar vein, concerns regarding privacy also arise, as AI-powered tools often collect substantial amounts of data about students, raising questions about data privacy and accessibility. Therefore, it is imperative to recognize that these negative consequences are not inevitable but require deliberate and thoughtful implementation of AI in education.

The challenge regarding the integration of AI in the field or translation relates to the ways in which we can ensure the faithful translation of literary works, while preserving the inherent artistic value akin to the original. Machine translation, a promi-

nent outcome of technological advancements, has brought forth a paradigm shift in the translation landscape, offering the promise of the increased efficiency and accessibility of translations across diverse domains, including literary texts. The integration of AI-powered translation tools has undoubtedly streamlined the translation process, facilitating quick and automated translations of vast amounts of text. Machine translation has become an indispensable resource for translating technical documents, facilitating communication in multilingual business environments, and enabling individuals to obtain a general understanding of texts in foreign languages. However, the advancements in machine translation also raise pertinent questions and challenges for the field, particularly concerning the ethical implications of text generated by AI agents (see Illia et al. 2023) and the faithful translation of literary works. The ethical issues regarding the development and use of AI are associated with: the commoditisation of user data, the algorithmic amplification of biases, and the opaque responsibility of AI agents' outputs (see O'Neil 2016; West et al. 2019; Campolo & Crawford 2020; Munoko et al. 2020; Colleoni & Corsaro 2022). Illia et al. (2023: 204-206) identified three new challenges created by the use of AI agents for automated text generation: automated mass manipulation and disinformation (i.e. fake agenda problem), massive low-quality content production (i.e. lowest common denominator problem), and the creation of a growing buffer in the communication between stakeholders (i.e. the mediation problem). They also provide recommendations for addressing these issues effectively (Illia et al. 2023: 206-207). First, they propose controlling AI agents or restricting the use of such agents by independent organisations consisting of experts in the field (1) and regulating the 'educational standards' of AI agents (i.e. the European Union Artificial Intelligence Act (AIA) (2). Along with the restrictions on the use of AI agents by governments and government agencies, the authors also suggest keeping educating actors on how to use AI agents. According to Karpinska and Iyyer (2023: 15), ethical concerns within literary translation predominantly stem from subpar output quality, which can impact the perception of the author's work, hinder the reader's language skills, and impede the effective transfer of ideas to the target language. While the authors acknowledge the potential of machine translation as a valuable tool to assist human translators, they emphasise that it is not feasible to completely replace human translators with machines.

Due to the fact that AI-generated text (i.e. GPT-3 text) is perceived as being as credible as a human-written text (Kreps et al. 2022), that it is trained on Microsoft Azure AI supercomputer (Scott 2020) and that it uses more than 175 billion parameters (Floridi & Chiriatti 2020), it can be said that AI agents, as argued by Illia et al.

(2023: 202), have the potential to blur the traditional boundaries between humans and computers in content production for the web. This phenomenon challenges scholars to reconsider their position and significance within society (Murray et al. 2020) and prompts them to reflect on their role in shaping human communication (Beer 2017).

In their paper "Large language models effectively leverage document-level context for literary translation, but critical errors persist" Karpinska and Iyyer (2023) point out that even though LLM translators are capable of providing good translation at paragraph-level, they cannot fully replace human translators – in terms of both preserving the overall artistic quality and value of literary works and possible ethical issues pertaining to the role of machine learning in literary translation. While AI has made significant strides in machine translation, the nuances and intricacies of literary texts present formidable obstacles for automated systems. Literary works often contain ambiguities, metaphors, cultural references, and other forms of figurative language that require a deep understanding of the source language and its cultural context. Translating literary works demands not only linguistic proficiency but also the sensitivity to capture the author's style, tone, and artistic intentions. Machine translations, despite their efficiency, may struggle to replicate the subtleties and nuances of the original text, potentially diminishing the richness and depth of the literary work.

As researchers, translators, teachers and practitioners in the field of literary translation, it is crucial to navigate the evolving landscape shaped by technological advancements. We must critically examine the implications of technology, acknowledging its benefits in terms of accessibility and efficiency, while also recognizing its limitations in faithfully conveying the artistic essence of literary works. Striking a harmonious balance between human expertise and the computational capabilities of machines is paramount in ensuring the preservation of the inherent artistic value and cultural significance of literary translations.

In this research paper, our objective is to examine the role of technology, specifically advancements in AI and machine translation, within the context of literary translation. The initial section of the paper primarily focuses on the challenges faced in the field of literary translation, particularly those arising from technological advancements such as the utilisation of Chat GPT-3. Through this exploration, we aim to contribute to the ongoing discourse surrounding the intersection of technology and translation. The second part of our paper focuses on a comprehensive analysis and evaluation of four translations of an excerpt from Srđan Valjarević's short story "Lake

Como". These translations were completed by third-year Serbian Anglistics students at the Faculty of Philology, Sinergija University. We assessed the quality and accuracy of these translations and provided free-form justifications of our preference judgments. We compared our assessment to the one generated by Chat GPT-3, 'a third-generation, autoregressive language model that uses deep learning to produce human-like text' (Floridi & Chiriatti 2020: 684). This comparison aims to gain insights into the advancements made by AI in the realm of literary translation. By conducting a thorough evaluation of the translations, generated by both human translators and Chat GPT-3, we can gain a deeper understanding of the specific strengths and weaknesses of AI-powered LLMs in the context of literary translation. Through human evaluation, we aim to shed more light on the concrete aspects where LLM translators excel and where they still face challenges.

2. OVERCOMING STUMBLING BLOCKS IN LITERARY TRANSLATION

The task of literary translation is a multifaceted and arduous endeavour that transcends mere linguistic proficiency. Rendering literature into another language entails not only transposing the literal meaning, but also capturing the essence of its tone, style, and cultural backdrop. The translator must deftly grasp the author's intentions and safeguard the artistic merit of the work within the target language. Furthermore, a formidable challenge lies in the intricate structures and wordplay often inherent in literary compositions, which pose difficulties in faithfully reproducing them in the translated text. This demands the translator's mastery of both languages, as well as an astute penchant for creativity and imagination. The array of challenges confronting literary translators is extensive, encompassing the navigation of cultural disparities (1), the interpretation of idiomatic expressions (2), the subtle linguistic nuances and connotations that prove elusive to convey in an alternate language (3), the preservation of literary style (4), and the management of subjective elements (5).

In the realm of literary translation, the complexities engendered by cultural differences pose significant challenges. Marcel Proust's renowned novel, *In Search of Lost Time* (*À la recherche du temps perdu,* 1921-22), presents a formidable challenge in translation due to its abundant employment of French idioms and cultural references. The complexities inherent in accurately conveying these elements into English have a significant impact on the translation process and ultimately shape the final outcome. In Volume 4, entitled 'Sodom and Gomorrah' (Sodome et Gomorrhe), the

protagonist Swann is portrayed as possessing 'le compas dans l'oeil' (Proust 1921-22: 624), denoting his exceptional ability to discern the beauty of art and music. This idiomatic expression can be rendered as 'having a good eye' or 'exhibiting precision in evaluating proportions and distances.' Notably, it denotes not only a keen sense of judgment but also the capacity to estimate measurements or proportions accurately without relying on instruments. A query posed to Chat GPT-3 yielded the English equivalent 'to have an eagle eye.' It is important to consider that while the English phrase commonly characterises someone with sharp eyesight or the ability to discern minute details or distinctions, the French idiom also encompasses a broader sense of judgment and proportion. Consequently, nuances in meaning and usage may persist between the two languages.

Additionally, literary works frequently incorporate cultural references that lack direct counterparts in the target language, introducing another layer of complexity for translators. For instance, a novel set in a specific region may allude to local customs or traditions unfamiliar to readers in other countries. Translators must be acutely aware of these disparities and devise strategies to convey the essence of the original text in a manner that resonates with the target culture. In Gabriel Garcia Marquez's seminal work, *One Hundred Years of Solitude* (1967), which is set in the fictional town of Macondo in Colombia, the narrative bears a profound imprint of Colombian culture and history. Exploring the concept of 'macondismo', a term emblematic of Colombia, the novel delves into a sense of fatalism or resignation in the face of adversity. This conceptual framework is intricately interwoven with the plot and thematic elements of the work but may be unfamiliar to readers outside the Colombian context.

By acknowledging and addressing the intricacies posed by cultural differences, translators assume a pivotal role in facilitating cross-cultural comprehension and appreciation. Their skillful navigation of linguistic and cultural nuances serves to construct a bridge, enabling readers to access and embrace the rich tapestry of global literature in their native language. Idiomatic expressions often rely on cultural and linguistic contexts that are unique to a particular language. Consequently, achieving an exact equivalence in translation can prove challenging, requiring the translator to exercise creativity and adaptability in order to effectively convey the intended meaning to readers in the target language. An illustrative example is the English idiom 'before you can say Jack Robinson', which conveys a sense of rapidity or suddenness. It is often employed to describe a situation where something occurs or someone emerges unexpectedly and swiftly. Although its origin in the 18th century remains

somewhat obscure, the exact identity of Jack Robinson has been lost to history. In Serbian, a comparable phrase is 'dok si rek'o piksla', which literally translates to "before you can say: ´an ashtray´". When attempting to translate this expression into English, Chat GPT-3 provided the following response: "To my knowledge, there is no established Serbian idiom or expression that uses the phrase "dok si rek'o piksla". 'Piksla' is not a standard word in Serbian and does not possess a clear meaning or usage. It is plausible that the phrase may be specific to a particular locale or region." While an AI translation may provide a literal translation of the words, it often falls short when it comes to conveying the intended meaning of localisms.

Overcoming linguistic challenges posed by word choice, sentence structure, and the utilisation of literary devices such as metaphors, similes, and allusions requires translators to possess not only linguistic proficiency but also a deep understanding of the cultural contexts and associations tied to the original work. They must employ their creative and interpretive skills to capture the essence of these linguistic nuances, ensuring that the translated version resonates with readers in the target language while staying faithful to the artistic value of the original work. Idioms and cultural references abound in literary works, and their understanding may be confined to specific cultural contexts. For example, F. Scott Fitzgerald's *The Great Gatsby* portrays the main character, Gatsby, as possessing "an extraordinary gift for hope" (Fitzgerald 1999: 3). This phrase is rooted in the concept of the American Dream,which may carry distinct cultural connotations and significance that are not easily translatable to other languages.

Translators face the challenge of capturing the author's voice and style in a manner that remains faithful to the original text while making sense in the target language. Ernest Hemingway, renowned for his spare and minimalist writing style, employed simple language and concise sentences to convey complex emotions and ideas. Themes of loss, perseverance, and the human condition permeate his novels, such as *The Old Man and the Sea* (1952). Translating Hemingway's works necessitates the preservation of his distinct voice and style, while also conveying the depth and intricacy of the original text. A skilled translator must effectively convey the sparse and minimalist qualities of Hemingway's writing while retaining the profound thematic elements and well-developed characters. Furthermore, Hemingway's works often contain cultural references and idioms that may lack the same meaning or significance in other languages. In *The Old Man and the Sea,* for instance, the protagonist Santiago frequently alludes to Joe DiMaggio, a baseball player, as a symbol of strength and perseverance. A competent translator must adeptly communicate the cultural significance of DiMaggio in a manner that resonates with readers in the target language.

In the case of translating Hemingway's novel into Serbian, a competent translator can provide contextual information about Joe DiMaggio, highlighting his status as a legendary baseball player in American culture, consider finding an equivalent Serbian cultural figure or sports icon who shares similar qualities or is associated with strength and perseverance as an equivalent cultural reference, or may choose to find a suitable counterpart in Serbian culture and seamlessly integrate it into the translation, i.e. Novak Djokovic's achievements and his unwavering commitment to his craft make him a prominent figure in Serbian culture, embodying qualities akin to those of Joe DiMaggio. However, it is crucial to exercise caution in selecting the Serbian equivalent, as Djokovic is not a contemporary of DiMaggio, and the setting differs. The translator must carefully weigh the available options to seamlessly integrate a suitable counterpart from Serbian culture into the translation.

Capturing the intricate subjectivity inherent in the text is magnified by the fact that literary works often leave room for interpretation, which further complicates the translation process. The task at hand for translators is to deftly navigate the layers of meaning and symbolism embedded within the text, all while remaining faithful to the author's original intention and ensuring accessibility for readers in the target language. In J. D. Salinger's renowned novel, *The Catcher in the Rye* (1951), a timeless coming-of-age tale that delves into themes of alienation, isolation, and the search for meaning, the protagonist Holden Caulfield embodies a cynicism and disillusionment towards life. Translating this novel requires an adept understanding of the nuanced interpretations and symbolic elements prevalent throughout the narrative. An illustrative example of this challenge arises in the novel's culminating moments, in which Holden watches his little sister ride a carousel in Central Park. This concluding scene has provoked divergent interpretations among readers. While some perceive it as a moment of hope and redemption for Holden, others view it through a lens of ambiguity and uncertainty. Thus, a skilled translator must skillfully navigate these subjective layers of meaning, crafting a translation that captures the author's intent while simultaneously resonating with readers in the target language. To accomplish this, the translator can employ various strategies. First, providing additional contextual information can aid readers in comprehending the overarching themes and the subjective nature of the story. Secondly, preserving the inherent ambiguity found in the original work is crucial, allowing readers in the target language the freedom to engage with the text and form their own interpretations. Also, the translator must skillfully render the emotions, tone, and voice of the characters, faithfully transposing the cynicism, disillusionment, and intricate emotional landscape onto the target language.

3. CORPUS ANALYSIS

Dealing with linguistic, cultural, and stylistic challenges in literary translation is an essential aspect of every literary translator's role. It is crucial to remain attentive to these difficulties, even when faced with apparently uncomplicated passages in literary works. The analysis, based on four different translations presented in this section, will demonstrate the significance of these challenges. Twenty third-yearAnglistics students attending the course Contemporary English Language 6[1] at the Faculty of Philology at Sinergija University were divided into four groups. The students, whose L1 is Serbian, were assigned a task to translate an excerpt from a short story "Lake Como" by Srđan Valjarević from Serbian into English. Prior to assigning the task to Chat GPT-3, the authors of the paper assessed the quality and accuracy of each translation on general subjective observations (Task 1). Next, all the translations were given marks on the basis of the International English Language Testing System (IELTS) band descriptors (Task 2). Then, the authors decided whether any of the translations should be failed, and after that if any of them should be given the highest mark (a ten) (Task 3). The main idea behind the analysis was to compare the answers of human translators to those of the Chat GPT-3 that are also set out in the paper, with a view to gaining an insight into the extent to which AI and machine learning has improved its understanding of the intricacies of literary translation. The original text is given below, while students' translations are given in *Appendix 1*:

Stjuardesa je donela hranu u plastičnoj kutiji, zatražio sam joj pivo i rekla mi je da nemaju pivo, samo sokove, flaširane vode, čajeve i kafu. Rekao sam joj da bi mi pivo baš prijalo, i da novac nije problem, platiću ga, bio sam užasno mamuran, i pivo sam baš želeo. Pričali smo na engleskom. Ponovila je da nemaju pivo i rekla je da imaju neke tablete, ukoliko se plašim letenja. Bio sam mamuran i plašio sam se svega, i samo mi je pivo trebalo, to sam joj i rekao, ali ona me je slušala i gledala začuđeno (*Komo* 9).

3.1. Assessing translation by human translators

When it comes to ranking the translations from 1 (the highest quality) to 4 (the lowest quality) (Task 1), the authors identified *Translation 3* as the most accurate and

1. It is important to note that the study programme in Anglistics at Faculty of Philology at Sinergija University in Bijeljina does not offer a specific 'translation module' per se. However, it does include courses such as Literary Translation, Simultaneous and Consecutive Translation, as well as Contemporary English Language courses 1-8. These courses focus on practical translation sections in both directions.

Translation 1 as the lowest in terms of quality. In *Translation 3*, no basic translation errors are detected. It is well-structured, the meaning of all words, phrases and whole sentences in the source language have been correctly conveyed into the target language, and in terms of syntax and sentence structures, they appear natural. It is worth mentioning that the translator's decision to put the noun 'tea' in its plural form in the target language is an indication that they are familiar with the subtleties and nuances of English grammar, knowing that this noun, which is uncountable, can actually have a plural form when referring to more than one type of tea. *Translation 1* ranks the lowest compared to the other three translations in terms of quality, accuracy and coherence. Several basic semantic and grammatical mistakes were made. The noun 'pivo' is translated as 'bear' in English – an error which could have occurred due to the fact that the nouns 'beer' and 'bear' are homophones, i.e. have the same pronunciation but different spelling. The adjective 'mamuran', the English equivalent of which is 'hungover' is translated as 'tipsy', which completely changes the meaning conveyed in the source language, given that the latter word means slightly drunk. Similarly, the part 'ukoliko se plašim letenja' is translated as 'in case that I was afraid of flying an airplane'. Based on this mistranslation, it could be wrongly interpreted that the narrator is the one who is operating the controls of the airplane, which is certainly not the case. In addition to some major semantic errors and wrong vocabulary, grammatical errors were also noted, i.e. inaccurate verb forms and tenses in certain sentences.

Translation 2 takes second place. Some minor mistakes were noticed in the translated text, regarding the choice of vocabulary and the ideas expressed in some parts of sentences, e.g. 'zatražio sam joj pivo' is translated as 'I asked her to bring me a glass of beer', despite the fact that nowhere in the source language is it indicated that beer is served in glasses, nor that the narrator asks for a glass of beer. Furthermore, instead of 'have a fear of flights', it would be more natural and better to express the same idea using the phrase 'be afraid of flying'.'Money is no object', on the other hand, should be translated using the past tense form of the verb 'to be', according to the rules of tense shift in narration and indirect speech in the English language, etc.

Translation 4 is in third place in terms of mistakes and the overall quality of this translation. It is not as good as *Translations 3* and *2*; however, the text is coherent and the meaning of the original text is conveyed better in comparison to *Translation 1*. The noun 'bag' is not an adequate translation of the noun 'kutija' in the original text, and the phrase 'great hungover' is not a good choice of a collocation – it sounds more natural to say 'bad/awful/terrible hangover'. The translation of the first part of

the penultimate sentence in the original text, "Owing to my hangover I was afraid of everything", is incorrect and indicates that the meaning conveyed in the source language was misunderstood.

When it comes to assessing translations referring to the IELTS band descriptors[2.] which can give an indication of their quality and accuracy (Task 2), the scores are as follows:

Translation 1: Grammatical Range and Accuracy (4), Lexical Resource (3), Coherence and Cohesion (4), Task achievement (4);

Translation 2: Grammatical Range and Accuracy (7), Lexical Resource (6), Coherence and Cohesion (7), Task achievement (7);

Translation 3: Grammatical Range and Accuracy (9), Lexical Resource (8), Coherence and Cohesion (9), Task achievement (9);

Translation 4: Grammatical Range and Accuracy (6), Lexical Resource (5), Coherence and Cohesion (5), Task achievement (5).

When determining whether any of these translations should be failed and whether any of them would get a ten (Task 3), the authors argue that *Translation 1* should be failed. It contains quite a few grammatical and semantic errors, incorrect vocabulary, the meaning in some parts is inaccurately conveyed, and some sentence structures appear unnatural. *Translation 3* is the most accurate one. The reader gets the impression that the excerpt had been written in English, not translated into this language. Needless to say, there is always room for small stylistic and linguistic improvements, but overall, we deem this translation to be a very good one and giving it the highest mark would probably not be a mistake.

3.2. Chat GPT-3 assessment of the translations

When asked to rank the translations based on grammar, vocabulary and overall coherence with an explanation for the choice made (Task 1), Chat GPT-3 provided the following answers: (1) *Translation 3*, (2), *Translation 2*, (3) *Translation 4*, (4) *Translation 1*. The explanation regarding the ranking by Chat GPT-3 is given below:

Translation 1 has several grammatical errors, including misspelling 'beer' as 'bear'and inconsistent use of verb tenses. It also lacks clarity in some parts. The translation is of poor quality and contains multiple errors. The meaning of the original text

2. ELTS results are reported on a 9-band scale. They are designed to be simple and easy to understand and are re ported as band scores on a scale from 1 (the lowest) to 9 (the highest).https://www.ielts.org/for-test-takers/how-ielts-is-scored

is conveyed, but the grammar, vocabulary, and style are all inaccurate. *Translation 2* is much better in terms of grammar, vocabulary, and style. The meaning of the original text is accurately conveyed. *Translations 2* and *3* are both well-written and accurately convey the meaning of the original text, but *Translation 3* has slightly better grammar and flow. *Translation 3* is fairly accurate, it has no major mistakes and it is of good quality with only minor adjustments needed for a smoother read. *Translation 4* has some awkward phrasing and unclear sentence structure, but it still conveys the meaning effectively.

When asked to provide an evaluation of the translations based on the IELTS band descriptors and a short explanation for the choices made (Task 2), Chat GPT-3 provided the following response:

Translation 1: Grammatical Range and Accuracy (5), Lexical Resource (5), Coherence and Cohesion (4), Task achievement (3);

Translation (2): Grammatical Range and Accuracy (6), Lexical Resource (6), Coherence and Cohesion (5), Task achievement (4);

Translation 3: Grammatical Range and Accuracy (6), Lexical Resource (6), Coherence and Cohesion (6), Task achievement (4);

Translation 4: Grammatical Range and Accuracy (6), Lexical Resource (6), Coherence and Cohesion (5), Task achievement (4).

The Chat GPT-3 explanation of the assessment:

Based on the band descriptors, Translation 1 appears to have the most significant errors in grammar, vocabulary, and coherence, which could lead to a lower score. Translations 2, 3, and 4 are generally more accurate, and their language use and coherence are mostly coherent, which can lead to higher scores. Based on the sample text and the band descriptors, I would say that Translation 1 has several significant errors that affect the overall accuracy of the translation. The errors include misspellings, incorrect word choices, and confusing sentence structures. Additionally, some parts of the translation are difficult to understand, which could cause confusion for the reader.

In Task 3 Chat GPT-3 was asked to award each translation a mark from 5 to 10 with a short-written explanation mentioning the good and the bad characteristics of each translation. The answers are given below:

Based on the translations provided, I would give the highest mark to Translation 3. It accurately conveys the meaning of the original text, has few errors or awkward phrasings, and uses appropriate vocabulary and grammar. While there are some minor issues, overall it is a well-done translation.

Translation 1: 5/10 This translation has several errors in grammar, spelling, and vocabulary. It also lacks fluency and coherence in some parts. However, it manages to convey the main idea of the text and some sentences are correctly translated. The use of colloquial expressions, such as "terribly tipsy," shows some effort to make the text more natural. Overall, it needs significant improvement in accuracy and structure.

Translation 2: 7/10 This translation is generally accurate and well-structured, with only a few minor errors in grammar and vocabulary. It maintains the coherence and fluency of the original text, and uses appropriate vocabulary and expressions. However, there are some parts where the translation is not faithful to the original text. For example, the use of "different kinds of bottled water" instead of "bottled water" might give a slightly different meaning. Nevertheless, it is a good translation overall.

Translation 3: 9/10 This translation is very accurate and faithful to the original text, with correct grammar, vocabulary, and structure. It is also fluently and coherently written, making it easy to understand. The translator has managed to convey the nuances of the original text, such as the speaker's desperation for a beer, and the stewardess's surprise at his request. The only minor issue is the omission of the word "some" in the phrase "some pills", which might slightly affect the meaning. Overall, this is an excellent translation.

Translation 4: 6/10 This translation has some significant errors in grammar and vocabulary, which make it difficult to understand in some parts. The use of "Owing to" instead of "Due to" and "great hangover" instead of "bad hangover" are examples of inaccurate vocabulary choices. However, it still manages to convey the main idea of the text, and some sentences are correctly translated. The use of contractions, such as "didn't" and "I'd", show some effort to make the text more natural. Overall, it needs improvement in accuracy and structure, but it is still understandable.

4. DISCUSSION

Based on the answers provided by human translators and the ones given by Chat GPT-3, the assessment of the translations is the same. *Translation 3* is ranked the highest, followed by *Translation 2*, *Translation 4* and *Translation 1* at the bottom of the list. The arguments provided for the assessment are quite similar: AI was capable of detecting and identifying different kinds of translation mistakes and oversights in

each translation of the excerpt, ranging from slight and subtle stylistic errors to major semantic and grammatical ones.

When it comes to evaluating the quality of each translation based on band descriptors, i.e. IELTS criteria, it is noticed that evaluations provided by Chat GPT-3 were somewhat lower than ours. The highest mark that the AI chatbot gave for each of the four criteria was six out of a maximum nine. Interestingly, even though it commented on *Translation 3* being excellent in terms of accuracy, sentence flow and choice of vocabulary, phrases and expressions, it assigned 6 points to it for grammar, vocabulary and fluency and coherence respectively, and only 4 points for task achievement.

Notwithstanding the evaluation given on the basis of IELTS band descriptors, which is where the answers differ to some extent, the chatbot's overall assessment of the quality of translations is in line with ours, as evident in Task 3 assigned to Chat GPT-3. The analysis goes to show that AI has made a step forward in machine translation and is likely to improve in this area in the coming years. To support this argument, the Chat GPT-3 translation of the original text into English is provided below:

The flight attendant brought food in a plastic box, and I asked her for a beer. She told me they didn't have any beer, only juices, bottled water, teas, and coffee. I told her that I really wanted a beer and that money wasn't a problem – I would pay for it. I was terribly hungover and really wanted a beer. We were speaking in English. She repeated that they didn't have beer and asked if I was afraid of flying. I was hungover and afraid of everything, and all I wanted was a beer. I told her that, but she just looked at me surprised and continued to listen.

It needs to be borne in mind, however, that the analysis was carried out on a relatively small number of students and on a relatively small and straightforward excerpt from a literary work. This work is not very challenging in terms of the use of figurative and idiomatic language, or the connotative meanings of words and phrases in the target language, which are key to understanding and faithfully reproducing the content, style, and spirit of a literary work. Overcoming cultural challenges and differences, another very important factor in literary translation, is another aspect of translation that AI developers will still have to work on and put a lot of effort into in order for AI to make more headway towards a deeper understanding of linguistic and cultural complexities and translating finesse that are indispensable to literary translation.

Further research can focus on exploring additional ways of utilising ChatGPT as an assessment tool, including a more complex comparative analysis with human-generated translations, error analysis to identify patterns and areas for improvement (i.e.

analysis of the types of errors made by ChatGPT in its translations), assessing the efficiency of post-editing ChatGPT translations (i.e. human translators edit and improve the initial output generated by ChatGPT), or evaluating its performance in specialised translation tasks, such as technical or legal translation (exploring the suitability of ChatGPT for specific translation domains).

The utilisation of AI in the translation process offers both advantages and limitations, particularly for translating literary works. Striking a delicate balance between the capabilities of AI and the human touch is paramount in ensuring faithful and artistically valuable translations. While AI has its restrictions, it can still serve as a valuable tool in the translation process, augmenting the efforts of human translators. Literature, being an intricate and creative realm, necessitates the discerning eye and creative prowess of human experts to produce translations of exceptional quality.

5. CONCLUSION

The integration of AI into translation brings several notable benefits: time-saving through draft generation, which can subsequently be refined and enhanced by human translators; ensuring consistency and accuracy through AI-powered terminology management tools; and facilitating style analysis tools that enable a nuanced understanding that can be reflected in the translation, among others. These tools also aid language learning and sentiment analysis, enhancing translation quality. However, the intricate nuances, metaphors, and figurative language present in literary works pose challenges for AI systems, which struggle to comprehend and convey the richness and depth of such artistic expressions. Hence, the importance of human expertise, creativity and critical thinking in producing translations that resonate with the artistic value of the original work cannot be understated.

The harmonious fusion of AI capabilities and human ingenuity ensures the preservation of the artistic essence of literary works and the cultivation of ethical and moral development. By embracing the collaborative potential of AI and harnessing the distinctive contributions of human translators and teachers, we can navigate the challenges and opportunities of the AI era, enriching the field of translation and empowering students to become adaptable, resilient, and ethically conscious individuals.

In the context of education, the emergence of AI necessitates a reevaluation of the roles of both teachers and students. While AI provides valuable assistance and insights, it cannot replace the pivotal role of teachers in fostering a supportive and en-

riching learning environment. Teachers serve as mentors, guiding students in navigating complex ethical issues and developing their own moral compass. Education is linked to the psychological, social, and political facets of the human being, as argued by Guilherme (2019: 53), which can only be truly fulfilled by *Bildung*, that is, by establishing a real and deep connection between teachers and students who respect and accept each other. In addition, it is important to note that this relationship should not be confused with dialogue (i.e. questioning and answering). Literature and art, with their capacity to cultivate critical thinking, ethical principles, and a deeper understanding of human values, remain indispensable in the education process. AI, while offering valuable support, falls short in nurturing these essential aspects of education, emphasizing the enduring significance of human "intervention".

REFERENCES

1. Apple, Michael W. (1988), *Teachers and texts: a political economy of class and gender relations in education*, Routledge, London
2. Beer, David (2017), ″The social power of algorithms″, *Information, Communication & Society*, 20(1), 1–13.
3. Campolo, Alexander, Kate Crawford (2020), ″Enchanted determinism: Power without responsibility in artificial intelligence″, *Engaging Science, Technology, and Society*, 6, 1–19.
4. Colleoni, Elanor, Daniela Corsaro (2022), ″Critical issues in artificial intelligence algorithms and their implications for digital marketing″, In: R. Belk & R. Llamas (eds.), *The Routledge companion to digital consumption*, Routledge, 166–177.
5. Crawford, Kate (2016), ″Can an algorithm be agonistic? Ten scenes from life in calculated publics″, *Science, Technology & Human Values*, 41(1), 77–92.
6. Fitzgerald, Scott (1999), *The Great Gatsby*, Wordsworth Editions, London
7. Floridi, Luciano, Massima Chiriatti (2020), ″GPT-3: Its nature, scope, limits, and consequences″, *Minds and Machines*, 30, 681–694.
8. Guilherme, Alex (2019), ″AI and education: the importance of teacher and student relations″, *AI & Soc*, 34, 47–54.
9. Illia, Laura, Elanor Colleoni, Stelios Zyglidopoulos (2023), ″Ethical implications of text generation in the age of artificial intelligence″, *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 32(1), 201–210.

10. Karpinska, Marzena, Mohit Iyyer (2023), ″Large language models effectively leverage document-level context for literary translation, but critical errors persist″, arXiv preprint arXiv: 2304.03245.
11. Kreps, Sarah, R. Miles McCain, Miles Brundage (2022), ″All the news that's fit to fabricate: AI-generated text as a tool of media misinformation″, *Journal of Experimental Political Science*, 9(1), 104–117.
12. Munoko, Ivy, Helen L. Brown-Liburd, Miklos Vasarhelyi (2020), ″The ethical implications of using artificial intelligence in auditing″, *Journal of Business Ethics*, 167, 209–234.
13. Murray, Alex, Jen Rhymer, David G. Simon (2020), ″Humans and technology: Forms of conjoined agency in organizations″, *Academy of Management Review*, 46(3), 552–571.
14. O'Neil, Cathy (2016), *Weapons of math destruction. How big data increases inequality and threatens democracy*, Crown Books, New York
15. Proust, Marcel (1921-22), *À la recherche du temps perdu* (French edition), https://ebooks-bnr.com/
16. Scott, Kevin (2020), ″Microsoft teams up with OpenAI to exclusively license GPT-3 language model″, Official Microsoft Blog. https://blogs.microsoft.com/blog/2020/09/22/microsoft-teams-up-with-openai-to-exclusively-license-gpt-3-language-model/
17. Valjarević, Srđan (2019), *Komo*, Laguna, Beograd
18. West, Sarah Myery, Merdith Whittaker, Kate Crawford (2019), ″Discriminating systems: Gender, race and power in AI″, In: *AI Now Institute*. https://ainowinstitute.org/discriminatingsystem

Milena Z. Škobo, Vedran D. Petričević *Navigating the Challenges and Opportunities of Literary Translation in the Age of AI: Striking a Balance between Human Expertise and Machine Power*
DHS 2 (23) (2023), 317-336

IZAZOVI I MOGUĆNOSTI KNJIŽEVNOG PREVOĐENJA U DOBA VEŠTAČKE INTELIGENCIJE: USPOSTAVLJANJE RAVNOTEŽE IZMEĐU LJUDSKE EKSPERTIZE I MOĆI MAŠINA

Sažetak:
U ovom radu se sagledava uloga nastavnika i književnih prevodilaca u doba veštačke inteligencije i mašinskog prevođenja te uočavaju se izazovi koji se javljaju prilikom prevođenja književnih tekstova. Posebna pažnja usmerena je na postizanje ravnoteže između ljudske ekspertize i moći mašina kako bi književna dela bila dosledno prevedena, a u isto vreme njihova temeljna umetnička vrednost bila zadržana. Korpus rada čini analiza četiri prevoda odlomka iz kratke priče *Komo* srpskog pisca Srđana Valjarevića. Odlomak sa srpskog na engleski jezik preveli su studenti treće godine Anglistike Filološkog fakulteta Univerziteta Sinergija u Bijeljini, kojima je srpski maternji jezik. Ocenjeni su kvalitet i tačnost prevoda, uz detaljno obrazloženje naših preferencijalnih ocena. Ocena i kvalitet prevoda su, zatim, upoređivani sa onima koje je generisao Chat GPT, kako bi se dobila saznanja o napretku veštačke inteligencije u oblasti književnog prevođenja. Ova sveobuhvatna evaluacija prevoda, koja uključuje kako ljudske prevodioce tako i jezičke modele podržane veštačkom inteligencijom (LLM), pruža dublje razumevanje konkretnih prednosti i nedostataka koje LLM pokazuje u kontekstu književnog prevođenja. Ovim procesom ljudske evaluacije nastojimo da osvetlimo specifična područja u kojima se LLM prevodioci ističu i identifikujemo izazove s kojima se i dalje suočavaju. Rezultati doprinose dubljem razumevanju potencijala i ograničenja veštačke inteligencije u oblasti književnog prevođenja i otvaraju put za buduća istraživanja u ovoj oblasti, ističući kontinuirane napore za postizanje ravnoteže između ljudske kreativnosti i efikasnosti mašine.

Ključne reči: književno prevođenje; mašinsko prevođenje; izazovi književnog prevođenja; veštačka inteligencija; Chat GPT-3

Adrese autora
Authors' address

Milena Z. Škobo
Vedran D. Petričević
Univerzitet Sinergija, Bijeljina
mskobo@sinergija.edu.ba
vpetricevic@sinergija.edu.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

TEORIJA FILMA

Boris Balta, Maja Lasić, Neven Buzuk
UVOD U ELEMENTE FILMSKE UMJETNOSTI: MONTAŽA I RAD KAMERE KAO OSNOVNI ELEMENTI FILMSKOG DJELA / INTRODUCTION TO THE ELEMENTS OF FILM ART: MONTAGE AND CAMERA AS BASIC ELEMENTS OF THE FILM 339

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.339

UDK 791.43.01

Primljeno: 16. 03. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Boris Balta, Maja Lasić, Neven Buzuk

UVOD U ELEMENTE FILMSKE UMJETNOSTI: MONTAŽA I RAD KAMERE KAO OSNOVNI ELEMENTI FILMSKOG DJELA

Rad se bavi osnovnim elementima filmske umjetnosti kao i evolucijom filmskog medija. Film, kao medij pripovijedanja, doživljava promjene zbog napretka tehnologije, a produkcija filma u amaterskom kontekstu postaje dostupnija i demokratičnija. Autori teksta raspravljaju o tehničkim elementima pripovijedanja u filmu, a bez obzira na tehnološka poboljšanja, kvalitet naracije ostaje u središtu izrade. Ističe se važnost rukovanja osnovnim elementima kamere i montaže, te stvaranja emocionalne korespondencije između filma i publike. Osim aspekta pripovijedanja i zabave, film neizbježno utječe na promjenu kulturnih i društvenih perspektiva. Proteklih godina digitalna tehnologija je donijela promjene u razumijevanju filmske stvarnosti, a budućnost ima tendenciju da se iz filmske predstave transformiše u filmsko iskustvo. Autori raspravljaju o elementarnim aspektima filma, koji će, bez obzira na tehnološke aspiracije, ostati bitni u stvaranju filma.

Ključne riječi: film; montaža; rad kamere; kadar; efekat; afektivni ton; zvuk; scena; filmsko vrijeme

1. OPĆI UVOD O FILMSKIM ELEMENTIMA

Rad je fokusiran na predstavljanje općeg uvoda u filmsku umjetnost, te elaboraciju temeljnih elemenata filma kao i njihovih razlika. Kako rad nije mogao obuhvatiti sve aspekte filmskih kodova, manifestacije fizičkih radnji kao i semiotike filmskog jezika,

autori su se fokusirali na dva usko vezana elementa koji korespondiraju u direktnom kauzalitetu, a to su rad kamere i filmska montaža. Kako je medijska i digitalna kultura postala dominanta našeg okruženja, iznimno je izražena potreba za prilozima ovakve vrste. Razvrstavanje i eksplikacija bitnih elemenata filmske umjetnosti kao osnovnih alata za razumijevanje medijske informacije predstavljaju preduslov za zasnivanje procesa mišljenja prilikom analize medijskog sadržaja. Bez spoznaje o načinu upotrebe općih elemenata filmske umjetnosti ne može se ni započeti promišljanje o istom, niti formiranje predodžbe o datom sadržaju sa nosača medija. Za formiranje analitičkog diskursa kao i njegove eventualne promjene, primjene ili nadgradnje neophodno je poznavati osnovne gradivne jedinice medijskoga sadržaja. Naspram toga, autori su zauzeli eksplikacijski stav, te su radom pokušali ukazati na osnovne elemente neophodne za analizu filmskog odnosno medijskog sadržaja. Rad započinje kratkim povijesnim pregledom kako bi prešao na analizu i elaboraciju neophodnih pojmova, te razjašnjavanje strukturalnog fenomena kao takvog. Teorijskog je karaktera i njegov doprinos je u razjašnjavanju temeljnih elemenata filmske umjetnosti. Nakon uvoda, slijede dva odjeljka gdje prvi dio govori o elementima filma i filmu kao mediju masovne komunikacije, dok se drugi dio bavi dijalektičkim procesima kao konstrukcionim okvirima modernog filma. U drugom dijelu rada, istraživanje je fokusirano na analizu pet zasebnih kanala informacija, te na koji način su objedinjeni putem rada kamere i filmskog vremena u proizvod koji nazivamo film.

1.1. Elementi filma i film kao medij masovne komunikacije

„Filmsko djelo pruža najpotpuniju iluziju stvarnosti“ (Musabegović 2007: 1). Film[1] predstavlja elastičnu, prozirnu, bezbojnu i perforiranu podlogu, obično od triacetata celuloze ili poliestera, na koju je nanesena fotografska, na svjetlo osjetljiva emulzija, odnosno željezni oksid koji služi za snimanje zvuka. Filmski uradak nastaje snimanjem na filmsku vrpcu i projicira se kinoprojektorom. Film je i sredstvo tj. medij masovne komunikacije zajedno sa tiskom, radijem i televizijom.

Film je također i umjetnost pokreta, a postoji više čimbenika kretanja:

a) pokreti živih i mrtvih predmeta koje snima kamera;
b) efekt udaljenosti između predmeta i kamere;
c) učinak pokretne kamere;

1. “Film, kao riječ potječe od engl. film, što već od XI. st. znači opna, kožica, staroengl. Fylmen.” (*Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020)

d) sinteza pojedinačnih kadrova koji nastaju postupkom montaže;
e) uzajamno djelovanje pokreta u montaži.

Film je postao izražajno sredstvo u onome trenutku kada se u potpunosti oslobodio statičnosti. To se postiglo povezivanjem kadrova u montažnom procesu sa svrhom pričanja filmske priče. Filmska montaža „način je povezivanja kadrova u svrhu ostvarenja izlagačke cjeline“ (https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41780). To je umjetnost slijeda (sekvencijalna umjetnost), odnosno može se definirati i kao organizacija slika u vremenu. Može biti tehnička i stvaralačka. Tehničkim postupcima postižu se montažni učinci. Montaža može biti metastrukturirana, narativna, asocijativna i diskurzivna. Montaža je tehničko-tehnološki postupak, koji ne obuhvaća samo tehniku ljepljenja vrpce ili pripajanja slike i zvuka, nego i složene audio-vizualne postupke. Za montažu ukratko možemo reći da je to posebno sredstvo za sažimanje i dramatiziranje priče, povezivanje vremenskih odvojenih dijelova radnje, povezivanje različitih prostora, oblikovanje likova, pojačavanje napetosti same radnje ili stvaranje određenih emocionalnih raspoloženja. Brojni teoretičari filma montažu smatraju temeljem filmske umjetnosti. To je prijelaz iz filma radnje (klasične montaže) u film misaonosti (idejna montaža). Montažu najčešće promatramo i kao ispuštanje nebitnoga, odnosno slaganje izrezanih dijelova. Kao što kaže Bela Balaš, montažom se „... može ne samo ispjevati, već i prepjevati i flasifikovati, bolje no sa ma kakvim drugim ljudskim izražajnim sredstvom“ (1948: 114). Zapravo riječ je o sastavljanju ili spajanju. Klasična montaža koristila se tridesetih i četrdesetih godina. Ona je težila eleganciji, tečnosti, te komprimiranosti u izrazu.

Montaža je relativno jednostavan postupak, jer postoje samo dvije mogućnosti kako spojiti dva različita prizora. Oni ili prikrivaju jedan drugog (dvostruka ili višestruka ekspozicija) ili spajaju kadrove jedan iza drugoga. Dijalektički proces je slučaj kad kombinirajući dva kadra dobijemo neko treće značenje. Druga mogućnost je niz kratkih kadrova, gdje se u kratkom vremenu postiže efekat mnoštva informacija. Hollywoodski film danas ima više montažnih pravila – nizanje planova, režijski šablon u scenama dijaloga itd. Cilj je ostvariti neprimjetan prijelaz iz kadra u kadar i koncentrirati gledatelja na samu radnju. „Ali neutralan kvalitet ove “nevidljive” montaže ne uspeva da iskoristi puni potencijal montaže. S druge strane, ovi potencijali su jasno vidljivi iz tri procesa općenito poznata kao paralelna montaža, ubrzana montaža, montaža po privlačnosti“ (Bazin 1967: 25).

Definirati kadar nije lagan postupak. Postoje, prema Tanhoferu, najmanje dvije definicije kadra:

> „Jedna je montažna, po kojoj se smatra da je kadar najmanja montažna jedinica filma ili neprekinuti komad filmske vrpce između dva reza. Druga je definicija tehnička: kadar je neprekinuti komad filmske vrpce od kretanja motora filmske kamere do njegova zaustavljanja.“ (1981: 171)

Idealno bi bilo postići „neprimjetan rez“, odnosno međusobno spojiti odvojeno snimljene prizore, ali javio se problem „jump cut“ (skok). On se koristio kao sredstvo komprimiranosti „mrtvog hoda radnje“. Primjerice, čovjek ulazi u veliku prostoriju na čijem kraju se nalazi stol, tako da je nepotrebno prikazivati čitavo njegovo kretanje prostorijom. „Jump cut“ omogućuje da jednostavno preskočimo dio radnje kretanjem, gdje se neprimjetno izvodi skok u prostoru i vremenu. Hollywoodska montažna pravila tražila su da se u takvom slučaju prikaže neki drugi element scene, primjerice stol ili neka druga osoba, čime se skraćuje mrtvi hod. Također je moguće promjeniti i kut snimanja.

O elipsi govorimo kada u filmu započinje jedna radnja, gdje se naslućuje njen budući tijek, a onda se odjednom prelazi na neku drugu radnju. Druga radnja uvijek upotpunjuje onu prvu i logički je slijed prve. Iako se izostavljaju pojedini dijelovi, moguće je zaključiti o cjelini.

Kada govorimo o montaži, možemo govoriti o dva procesa. Prvi proces međusobno povezuje dva kadra, pri čemu treba voditi računa o njihovoj duljini, i s obzirom na prethodni kadar, i s obzirom na kadar koji slijedi, te na radnju koju kadar prikazuje. Strogo se zahtijeva, u slučaju kad se pojavi uzlazna dramaturška linija, a nakon nje silazna, rez (smjena kadrova). Rez slijedi točno na mjestu i u vrijeme koje je malo ispred najviše točke klimaksa. Mjesto reza češće određuju pokreti u kadru, pogledi, zvukovi, promjene u prizoru i drugo.

Ritmička mogućnost montaže najbolje se ogleda kod efekta ubrzanja ritma, kad se kraćenjem kadrova gledateljeva pozornost skreće samo na događaje u sceni. To je osobito vidljivo u scenama potjere. Također postoji i paralelna montaža koja omogućuje gledatelju smjenu dva tijeka radnje, koji međusobno mogu biti povezani, ali i ne moraju. Ponavljanje u radnji se može prikazati i tako da se zanemari kronologija događaja, odnosno kadrovi se smjenjuju bez kronološkog reda. Bitno je da kadrovi imaju neku podudarnost i tada govorimo o analogijskom prijelazu iz kadra u kadar.

Kontinuirana ili narativna (pripovijedna) montaža je postupak kojim se stvara iluzija fabulativnog kontinuiteta. Gledatelju takva montaža izgleda kao da radnja teče, da nema nikakvih prostorno-vremenskih skokova, da su jasni svi uzroci i posljedice zbivanja, dok raznoliki detalji stvaraju vjerniju sliku zbilje. Ova montaža poštuje

cjelokupnu dramsku konstrukciju: uvod, zaplet, sukob, vrhunac, rasplet. Redatelj i montažer određuju intenzitet doživljaja, jer su događaji detaljnije izloženi. Diskontinuirana (idejna) montaža, još je nazivaju i metaforičkom, asocijativnom i simboličkom montažom, služi ne samo da služi za iznošenje priče, nego se priča i tumači, te se iz nje izvlače zaključci i ideje.

Hrvoje Turković ukazuje na važnost odnosa između točke promatranja odnosno promatračkog položaja i kadra odnosno prizora u vidnome polju. Dakle radi se o modelima promatranja nekog prizora u koje ulazi i montaža pored statičnosti i dinamičnosti točke promatranja. Za montažu kaže da je: "... diskontinuirano uzastopno smjenjivanje točki promatranja u odnosu na isti prizor; ili pak smjena različitih prizora, a ti podrazumijevaju i uzajamno različit smještaj točki promatranja u niima..." (Turković 1988: 151)

Ritmička montaža je treći oblik stvaralačke montaže. Isključivo nastaje spajanjem više kadrova raspoređenih po nekom principu. Ako se uspori ili ubrza montažni ritam stvara se montažni tok koji utječe na raspoloženje gledatelja (od napetosti do opuštanja gledatelja). Svaki kadar ima dramski razvoj – uvod, kulminaciju i antiklimaks, a montaža može biti u bržem ili sporijem ritmu, spajajući različite informacijske vrijednosti.

2. DIJALEKTIČKI PROCESI KAO SUBLIMACIJA FILMSKE UMJETNOSTI

Ton u filmu osigurava kontinuitet te stvara prostornu i vremensku atmosferu. Dijalog koji vidimo u kadru je aktualan, a ako neki zvukovi dolaze izvan kadra, govorimo o komentaru toga što vidimo. Također postoje sinkroni i asinkroni ton. Sinkroni ton odgovara dijalogu, a asinkroni komentaru. Glavna podjela je na paralelni i kontrapunktni zvuk. Paralelni je aktualan i sinkron, a kontrapunktni je komentirajući, asinkron ili suprotan slici. Stari hollywoodski filmovi koristili su isključivo paralelan stil, što se osobito odnosi na glazbu koja prati radnju. Današnji filmovi imaju oba oblika zvuka, ali je zbog prisutnosti radija teže ocijeniti koji je aktualan, a koji komentirajući zvuk. Hollywoodski filmovi tridesetih i četrdesetih godina su imali tečno izlaganje radnje i komprimiranost. Tada se pokušalo postići neprimjetni prijelaz iz kadra u kadar i osigurati pozornost gledatelja.

Filmovi u prvo vrijeme su težili spajanju kadrova, tako da radnja teče kontinuirano, uz poštivanje prostornih i vremenskih odrednica, sve kako bi se sačuvali ritam i atmosfera unutar scene, osobito kontinuitet pokreta. Novi film u potpunosti

je izmijenio stavove o montaži. Eisenstein uvodi dijalektički sukob kadrova i rez kao osnovno izražajno sredstvo. Zatvorena dramska radnja zamjenjuje se otvorenom, kadar teži samostalnosti i film je desinktatiziran. Šezdesetih godina Metz uvodi sintagme, koje postoje unutar jedne snimke, ali i između nekoliko snimaka. Sintagme su scene koje imaju samostalno značenje. U gornjem dijelu skice uvijek je autonomni kadar, a u donjem skup kadrova koji su međusobno povezani. Sljedeća podjela je na kronološke i akronološke sintagme. Rez određuje kronološki slijed neke priče ili to ne omogućava. Akronološke sintagme se dijele na paralelne i narativne sintagme. Samostalni kadar može biti dubinski (kadar-sekvencija), dok paralelnu sintagmu najčešće nazivamo paralelna montaža. Metzovo vlastito otkriće je povezujuća sintagma, odnosno serija kratkih scena koje prikazuju događaje vezane za određeno zbivanje i nisu vremenski povezani, tako da se približavaju literarnom eseju. Opisna sintagma koristi se samo u uvodu fima i služi za opisivanje uglavnom prostora, rjeđe vremena. Narativna sintagma je najbliža paralelnoj sintagmi. Paralelna sintagma služi za povezivanje dvije scene ili sekvencije koje nisu povezane pričom, a narativna povezuje međusobno vezane elemente.

Razlika između scene i sekvencije je u tome što je u sekvenciji nizanje događaja linearno, narativno, kronološko, ali nije kontinuirano, dok je u sceni linearno--kontinuirano. Razlika između sekvencije po epizodama i jednostavne sekvencije nije u potpunosti objašnjena. Sekvencija po epizodama je organizirani diskontinuitet (sekvencija-scena), što ne možemo reći za jednostavnu sekvenciju. Jedan od načina uvođenje reda u motažnom procesu između scena i sekvencija, te naglašavanja pojedine emocionalne vrijednosti, su i filmske interpunckije koje se u zvučnom filmu zamjenjuju rezom. Filmske interpunkcije funkcijom su slične interpunkcijama u jeziku. Temelje se na čovjekovu iskustvu vezanom uz svjetlo (dan) i tamu (noć). Zora je pojavljivanje svjetla, a suton polagani nestanak svjetla. Pojava zatamnjenja je kada kadar postaje sve tamniji i tamniji, do potpune tame i najčešće se javlja na samom kraju filma. Odtamnjenje je pojava u kojoj se kadar pojavljuje iz potpune tame do optimalne osvijetljenosti. Pretapanje je kad jedan kadar nestaje u tami, a preko njega se javlja drugi iz tame do potpunog osvijetljenja. Zastor je pojava kod koje jedan kadar prelazi preko drugoga te ga „gura“ u horizontalnom ili vertikalnom smjeru. Ako pretapanje i zavjesu usporedimo, zaključujemo da zavjesa daje dominantan značaj kadru koji dolazi, dok onaj koji odlazi pripada prošlosti. Ove interpunkcije više se koriste u nijemom filmu, a zvučni film se najviše koristi rezom.

Rez je montažna spona čiju nazočnost vidimo u trenutku trajanja kadra. Trajanje reza je kratko (1/96 sekundi), te stvara dojam kontinuiranog zbivanja u filmu, iako

je riječ o diskontinuitetu. Rez omogućuje skokovito, diskontinuirano prikazivanje stvarnosti, gdje se stvara privid kontinuiteta i kreira filmsko vrijeme. U filmu se realno vrijeme mijenja u filmsko vrijeme.

> „Filmskim se prikazivanjem (a o njemu se još govori kao o: filmskom predstavljanju, oponašanju, podražavanju, odslikavanju, oslikavanju, mimezisu, imitaciji, reprezentaciji...) smatraju oni filmovi u kojima se dadu razabrati prizori s prizornih točaka promatranja, s time da se to razabiranje temelji na općeživotnom razabiračkom iskustvu (koje može obuhvatiti i iskustvo gledanja filmova, ali ne samo njega i ne nužno i njega).“ (Turković 2012: 48)

2.1. Filmsko vrijeme

Vrijeme se sastoji iz više elemenata: iskustvenog vremena (vrijeme zbilje), vremena radnje (organizacije vremena) i vremena gledatelja (vrijeme opažanja). Svojim vizualnim sredstvima film daje značaj iskustvenom vremenu, što se ne javlja u drugim umjetnostima. Dužina trajanja kadrova ima mogućnost preobrazbe stvarnog vremena (sažimanje, rastezanje, fragmentiranje i narušavanje kronologije). Prvi filmovi ograničavali su se na iskustveno vrijeme, zatim se prikazuje vremenska organizacija fabule i na kraju oblici filmskog vremena, kao što su montaža, rad i pokreti kamere. Kao izražajno sredstvo vrijeme nema dominantnu ulogu, pa se gotovo i ne primjećuje (iluzija). Filmsko vrijeme je specifično vrijeme, a nastaje tijekom snimanja (usporeno kretanje, kretanje unatrag...), montažom (izbacivanjem nezanimljivih detalja ili produžavanjem kadrova) i u laboratoriju (multipliciranje zaustavljenog snimka u obliku fotografije).

Vrijeme u filmu dijeli se na:

a) <u>Vrijeme trajanja filmske projekcije</u>
   Filmovi mogu trajati dvadest minuta, devedeset, stodvadeset i stoosamdesetpet minuta. U metrima se označava duljina protoka filma, pa možemo reći da kod 35 mm kinofilma 20 minuta projekcije odgovara 547 metara duljine filmske vrpce. Možemo zaključiti da film koji traje dva sata ima 3283 metra.
b) <u>Literarno ili dramsko vrijeme</u>
   To je vrijeme priče koja može trajati od jednog dana, nečijeg cijelog života ili jednog stoljeća, što je sve ispričano u vremenu trajanja filma (90 ili 110 minuta).

c) Psihološko vrijeme
To je iluzija vremena. Kada gledatelj gleda film i kada ga netko upita koliko je trajao, nerijetko će odgovoriti u nekoj drugoj dužini trajanja od stvarnog trajanja. Zašto dolazi do toga? Zbog toga što je u kratkom vremenu (do jedne minute) montažom bilo prikazano puno promjena, a što je rezultiralo našim osjećajem duljine.

d) Mehaničko vrijeme
Nastaje promjenom brzine snimanja, a time se vrijeme može ubrzati, usporiti, zaustaviti ili vraćati unatrag. Filmska slika nastaje reprodukcijom pojedinačnih sličica na filmskom platnu. Utvrđeno je da je dovoljno 12 do 15 sličica u sekundi, maksimalno do 40 sličica. Problem sa 40 sličica u sekundi je treperenje sličica na ekranu, što se mora svesti na minimum. Današnja standardna brzina je 24 sličice u sekundi, gdje zaslon svaku od sličica jednom zamrači, što znači da se svaka sličica projicira 48 puta u sekundi. Tijekom razdoblja nijemog filma, brzina je bila od 16 do 18 sličica u sekundi, iako je znala biti i 20 ili 22 u sekundi. Kako je uveden zvučni film došlo je do uvođenja standarda od 24 sličice u sekundi, čime je zadovoljen uvjet za kontinuiranu filmsku sliku. Nijemi filmovi komedije snimali su se sa 12 sličica u sekundi, a projicirali sa 16, što je ubrzanje od 25%. Kod današnjih filmova sa 24 sličice u sekundi ubrzanje je dvostruko. Efekt ubrzanja dobijemo tako da je učestalost snimanja sporija od učestalosti projekcije (snima se 12 sličica, a projiciraju 24 u sekundi). To ubrzanje prizor čini komičnim, ali i nestvarnim. Tako se može snimati u pravilnim vremenskim razmacima (svakih 10 sekundi), i prizor na ekranu koji traje pola minute u stvarnosti traje satima. S druge strane, efekt usporenja je veće učestalosti (48 sličica u sekundi). Ovim efektom moguće je produžiti vrijeme, zapravo nešto što u stvarnosti traje kratko, ovdje traje duže. Usporenje je blisko snu i najčešće se koristi u promidžbenim filmovima. Obrnuti pokret (vraćanje pokreta) javlja se u obrnutom slijedu od kraja prema početku i rezultat je komičnost. Zaustavljeni pokret (stop-snimka, stop-fotografija, zamrznuti kadar) nastaje tako da se neki pokret naglo zaustavi i iz filma nastaje fotografija. Koristi se kada se želi naglasiti neko zbivanje, stanje, trenutak ili osoba. Danas se koristi u funkciji *flashbacka* (engl. *flash* – iznenada se pojaviti i *back* – nekada ili u prošlosti).

2.3. Zvuk

Kako bi informacije u potpunosti bile prenese u realnost, prilikom procesa montaže neophodno je ukomponirati zvuk (govor, glazba, šumovi). Zvuk je uvijek prisutan u stvarnosti, šumovi su najrealističniji, a glazba najmanje. „Sa stanovišta autorstva razlikujemo filmsku glazbu koja je neposredno komponovana (eventualno improvizovana) za dato djelo, tj. orginalna, i glazbu preuzetu od drugih autora, iz arhive" (Blaha 1993: 13). Off zvuk je zvuk izvan kadra (okvira). Govor se javlja u obliku dijaloga, monologa i komentara. Način govora ovisi o oblicima izrečenoga, te o govorniku i njegovu raspoloženju. Filmski govor je realističan, za razliku od onog u kazalištu. Može se prekidati, montirati, ljudi jedni drugima upadaju u riječ, zastajkuje se itd. Prednost se daje jeziku u lice ili kolokvijalnom govoru, rijetko književnom govoru. Dijalogom upoznajemo karaktere likova, doznajemo bitne informacije i radnju filma. Lik koji je smiren govori sporije i koristi kratke rečenice. Također, nazočan je i dijalekt (u hrvatskom filmu više je prisutno čakavsko i kajkavsko narječje, nego štokavsko). U filmu se koristi i monolog, najviše u slučajevima kada se žele izraziti osjećaji i stanje lika (unutarnji monolog).

Tišina također spada u zvuk. To je naglo stišavanje šumova i uvijek je depresivna i nelagodna. Kombinacijom tišine i šumova stvara se napetost. Glazba je umjetni proizvod čovjeka u filmu, dok su govor i šumovi neprestano prisutni i u našim životima. Glazba se dijeli po dramskoj, lirskoj i ritmičkoj ulozi, također može biti u funkciji kontrapunkta (slika prikazuje jednu situaciju, a glazba sugerira potpuno suprotnu). Najbolja glazba u filmu je kada se "ne čuje", odnosno tako dobro je uklopljena da se stopila sa svim ostalim elementima. To bi se moglo primijeniti i na neke videospotove. Danas je veza slike i zvuka, a posebno glazbe, veća nego ikada. Oko reagira brže od slušnih organa. Najprije se promatra slika, a tek onda zvuk i neprestano se isprepliću. Filmska glazba se isključivo komponira za određeni film. Osim ostalih izražajnih oblika, glazba je redateljski komentar viđenoga. U slučaju da glazba nije ambijentalna, tada treba izbjegavati trenutno popularne skladbe, jer će zasjeniti sliku filma.

U periodu nijemog filma trenutni ukus publike se odražavao i na glazbene oblike. U prvim danima zvučnog filma se koristilo glazbom Čajkovskovskoga, Straussa i Rahmanjinova. Od sredine tridesetih godina razvija se tipični hollywoodski stil simfonijske glazbe. Šedesetih i sedamdesetih godina se intenzivno istraživala funkcionalna filmska glazba. Tada su dominirali rock, pop i jazz. U novije vrijeme dolazi do obnavljanja simfonijske filmske glazbe. U najnovije doba koristi se

elektronska i konkretna glazba. Nijemi filmovi su imali glazbenu pratnju izravno („u živo"). Kako se uveo optički, a kasnije magnetski tonski zapis, skladatelji su imali mogućnost tonske reprodukcije aparature. Prvih godina u filmu je sve moralo biti popraćeno govorom, šumovima ili glazbom, gdje dolazi do udvostručenja u slici već prikazane situacije, ponovljene zvukom. Imamo tri funkcije glazbe. Najprije se razvija „laitmotiv" kao karakterizacija lika ili situacije u filmu. Zatim „Mood-tehnika" kako bi se glazbom razvila atmosfera i interpretirala slika. U kasnijem periodu pojavljuje se emocionalna glazba, čiji je cilj utjecati na emociju gledatelja. Glazba se javlja kao posrednik između funkcije i filma, te može olakšati interpretaciju filma. Ako su gledatelji prisustvovali napetoj radnji u filmu, oni se ne sjećaju glazbe u filmu. Ako radnja u filmu nije tako zanimljiva, gledateljeva pažnja je više na auditivnim elementima (dijalog, glazba i šumovi).

2.4. Rad kamere

Od izrazite je važnosti precizno ukomponirati rad kamere, kako bi se zadržala pažnja gledatelja. Gledatelj aktivnom selekcijom bira da li će pokloniti pažnju filmskom predlošku ili ne, te na osnovu toga redatelj kao i ekipa filma prije ulaska u produkcijske procese trebali bi napraviti plan preciznog rada kamere, kroz knjigu snimnja. Različiti su aspekti, kao i značenja pokreta kamere. Određena su spram emocionalno-logične sekvence unutar kadra, ali, kako govorimo o osnovnim elemetnima montaže i rada kamere, zadržat ćemo se na razjašnjavanju bazičnih kretnji. Ovisno o tome da li se kamera kreće il ne, kadar može biti statičan ili dinamičan. Osnovne značajke filma su vizualne promjene, ritam, dinamika, pokret i živa slika. „Film je kinetička umjetnička forma. Od svih umjetnosti kretanje ovdje ima višestruko uzbudljivo značenje. Kretanje je krvotok pokretnih slika" (Babac 2000: 186). Kretanje u filmu je značajan izražajni element. Kadar vlaka koji dolazi prema kameri djeluje psihološki ekspresivnije u odnosu na vlak koji se kreće poprečno. Kada se vlak kreće poprečno gledatelj saznaje i druge odrednice (duljina vlaka, broj i vrsta vagona, boja i sl.). Ali u tome je slučaju sam psihološki doživljaj siromašniji.

Hollywoodska redateljska škola je posebno razvila režiju kamerom, koja se temelji na aktivnom sudjelovanju kamere. Pokretna kamera je jedno od temeljnih izražajnih sredstava koje pripada samo filmu i u funkciji je redatelja i snimatelja. U filmu pokretna kamera opisuje i stvara prostor, te prati likove i predmete u pokretu. „U filmu postoje približno tri vrste kretanja. Ljudi ili objekti se kreću ispred kamere.

Kamera se kreće prema, preko ili od statičnih ličnosti ili objekata. Svi pokreti se izvode istovremeno“ (Eridžon 1983: 1). Kamera također može stvarati privid pokreta kod nepokretnih predmeta, naglašavati prostorne odnose radnje, isticati neki lik ili predmet, stvarati subjektivnu sliku iz kuta gledanja osobe koja se kreće, izražavati psihološku napetost i drugo.

Uloge kamere su: a) opisna (deskriptivna), b) dramska (pokret ima dramsko značenje), c) ritmička (stvaranje dinamike). Pokretna kamera ističe filmski prostor i filmsko vrijeme, odnosno kontinuitet prostornih odnosa. Redatelj odlučuje hoće li se kamera u filmu kretati samo kada je to potrebno ili će skrenuti pozornost na nešto novo. Vrste pokretne kamere su: panorama, vožnja, kranski pokreti, slobodna kamera (kamera iz ruke) i kamera na staedicam i slično. Panorama je pokret u kojem se kamera okreće oko svoje osi. Prvi filmovi su imali panoramske pokrete, s tim da je kamera bila statična, uvijek na istoj udaljenosti, te je sve snimala iz istog kuta. Može biti vertikalna ili horizontalna. Opisna panorama se izvodi s tronožca (stalka, stativa), a ponekad i snimanjem iz ruke. Panorama ima i ulogu u stvaranju iznenađenja, gdje na kraju otkriva nešto novo i neočekivano. Filaž (franc. *filage* – izvlačenje) ili brišuća panorama je podvrsta panorame. Obično kod snimanja panorame polagano se prelazi preko objekta snimanja, dok kod filaža taj pokret je brz, pa se ne može ni razaznati. Vožnja kamere ili far (njem. *fahren* – voziti) je pokretanje kamere zajdeno s postoljem na kojem se nalazi. To mogu biti automobil, autobus, tramvaj, tzv. dolly kolica (pokretljiva platforma, invalidska kolica i slična pomagala). Godine 1896. je snimljena i zabilježena prva vožnja. Vožnja kamere može biti: vožnja prema naprijed (frontalna), vožnja unatrag i bočna (lateralna) vožnja. Vožnjom prema naprijed, redatelj želi zainteresirati gledatelja time što se nešto naglašava, komentira i objašnjava. Vožnjom iz šireg prostora, prostor se sužava na ono bitno i time se pojačava dramatičnost. Kretanje prema naprijed za gledatelja izgleda kao odlazak u nešto novo, u budućnost ili čak prošlost. Vožnja je u izravnoj vezi s ritmom, tako da će lirski film biti sa više vožnje i panoramskih pokreta od dramskog filma, mada sve to na koncu ovisi od redatelja. Vožnja kamere unatrag predstavlja gubitak nečega, rastanak ili odlazak. Tom vožnjom predmeti i osobe postaju manji tako da se u filmovima često koristi i kao odlazak u prošlost. Osim toga može biti rezultat i efekt iznenađenja, jer na kraju vožnje dolazi do otkrića nečeg novog. Bočna ili lateralna vožnja je vožnja gdje kamera prati kretanje osobe ili predmete. Dovodi do toga da se poistovjetimo sa osobom koju kamera prati i u tom slučaju vožnja kamere je komentar samog autora i njegovo viđenje priče. Vožnja kamere i zumiranje stvaraju dva različita dojma. Zumiranjem se ponekad nastoji zamjeniti vožnja, a to je kretanje kamere kroz prostor gdje se osim okvira i

plana mijenja i perspektiva među likovima. Zumiranje je optičko sužavanje vidnog kuta, gdje se mijenja izrez i plan, a perspektiva među likovima je onakva kakva je bila i pri uporabi srednjeg objektiva. Kad je kamera na specijalnoj dizalici – kranu, snimatelj i njegov pomoćnik mogu izvoditi pokrete u svim smjerovima (okomito, vodoravno, dijagonalno). Ponekad se kran montira i na kolica, što pojačava dinamičnost. Ali negativna strana toga je što gledatelj prepoznaje preveliku prisutnost filmske tehnike. Atraktivnost pokreta krana je u tome što tijekom snimanja mijenja poziciju kamere u svim smjerovima i tako dovodi i do izrazite promjene rakursa. Lagani kran (louma) je jedna od varijanti krana (bez snimatelja). Ovaj kran izgleda kao nosač mikrofona (boom), samo što se na njemu nalaze lagane kamere. Louma omogućuje neke nezamislive pokrete, koji nisu izvedivi kod standardnog glomaznog krana. Pomoću monitora s tla svi pokreti se kontroliraju daljinski i na taj način kamera lebdi u prostoru, što djeluje očaravajuće. Kod slobodne kamere, snimatelj pokretima kamere daje novu kvalitetu, jer kad je kamera učvršćena (na tronošcu, dizalici ili kolicima) može se kretati, ali je to kretanje ograničeno. Kamera iz ruke je podređena događaju ili osobi, pri čemu se možemo potpuno poistovjetiti s likovima. Koristimo ju kada se želi obratiti pozornost, naprimjer na nečiji pogled. Na taj način dolazi do vjerodostojnijeg prikazivanja psihičkog stanja lika. Najčešće se koristi u reportažama i dokumentarnim snimcima, jer je snimatelj puno pokretniji i manje ograničen. Postoji još jedna velika prednost ovakvog načina snimanja. Ako je snimatelj manje opterećen prisutnošću kamere, i manje iskusni glumci će djelovati prirodnije. S druge strane ako je neophodno dinamičko praćenje glumaca u sceni, ali sa statičnim radom kamere, primjenjuje se tehnika snimanja steadicam. U suštini steadicam je uređaj (engl. *steady* – čvrst, nepomičan, stalan, oslonljiv) montiran na snimateja. To je organizirani sustav opruga napravljen da djeluje u korelaciji s kamerom. Svrha mu je snimanje dinamičnih kadrova, ali sa jasnom i mirnom slikom. Dojam koji publika stiče jeste prividno lebdenje kroz prostor. Na ovaj način steadicam može zamijeniti i male pokrete krana. Prednost u odnosu na kameru iz ruke je što se tako mogu snimiti vrlo dugi kadrovi. Kod kamere iz ruke, snimatelj nije u mogućnosti dulje vrijeme održavati kameru mirnom. Nedostatak steadicama je u neprirodnosti izgleda. Rakursi snimanja ne dojimaju se realistično zbog načina promjene POV-a.

Kako bismo preciznije razumjeli rad kamere, neophodno je objasniti polje rakursa i filmskih planova. Rakurs (franc. *raccourcir* – skratiti) je kut između zamišljene horizontalne osi subjekta i optičke osi kamere, da li je kamera iznad ili ispod objekta snimanja. „Prema položaju kamere rakursi mogu biti normalni, gornji, donji i promjenjivi. Po intenzitetu podizanja i spuštanja horizontalne ravni u kadru, rakurs

može biti blag ili oštar“ (Babac 2000: 80). Kad je kamera na visini, govorimo o normalnoj vizuri, gdje ne postoji rakurs. Razlikujemo gornje i donje rakurse. U početcima kinematografije rakurs je bio u visini očiju (očišta), a kasnije u visini prsa. Sve niže ili više od te točke zovemo rakurs donji ili gornji. Najniži rakurs je žablja perspektiva, a najviši ptičja perspektiva. Razlikujemo emotivno-ekspresijski, likovni i prostorni rakurs. Emotivno-ekspresijski je gornji rakurs, gdje osobe i predmeti djeluju sitno, što može značiti i usamljenost, izgubljenost i otuđenost. S druge strane, donji rakurs znači suprotno (uvećani osobe i predmeti) – snaga, moć, agresivnost, veličina… U likovnom rakursu – snimke iz zrakoplova – polja, livade, ceste, jezera izgledaju kao geometrijski oblici (apstraktna slika). Prostorni rakurs – gornji rakurs je rjeđi i pokazuje više prostora, a donji smanjuje prostor. Redatelji znaju koristiti rakurs zbog njega samoga, kako bi sve izgledalo zanimljivije i neobično. Sa druge strane, filmski plan je mjera za filmski prostor što ga obuhvaća objektiv kamere. Zapravo, filmski plan je zapremina filmskog ekrana.

Ne zna se točno tko je prvi u povijesti filma koristio neki filmski plan. U samom početku nijemog filma kamera je bila statična, a glumci su se približavali ili udaljavali od nje, što je izmjena filmskog plana. Kada se glumac približava dolazi do veće zapremine od prizora udaljavanja od kamere. Naziv plana se uvijek određuje prema visini odrasle osobe prosječnoga rasta, tako da ne postoje posebni planovi za krajobraz ili predmete. Možemo reći da o planu ovisi hoće li biti snimljena cijela osoba, samo njena glava, usta itd. Planovi prostora (total) su prva grupa planova. Dijeli se na podplanove: polutotal (nešto uži plan) i veliki – daleki total (širi plan od totala). U ovom planu naglasak je na širokom prostoru – ambijentu, dakle čovjek je nezamjetljiv. Primjerice, plan pustinje, prerije i morske pučine može simbolizirati i samoću, otuđenje i slično. Plan radnje ili akcije (srednji plan) je druga grupa. Njegov podplan je američki i najčešće se koristi u vesternima (izvlačenje revolvera). Planovi osobe ili lika (blizi i krupni plan) je treća grupa planova. Blizi plan prikazuje osobu od pojasa do tjemena i na taj način smo koncentrirani na lik, dok je prostor zanemariv. Krupni plan prikazuje samo ljudsku glavu. Na početcima kinematografije krupni plan se nije uveliko koristio. Služio je za stanovite prelaze ili iskazivanje jake emocije/šoka na licu.

> „... rana kinematografija spontano je eksploatirala “profondeur de cham” (dubinu polja), mnogo prije analitičke montaže. U tom periodu rezovi su služili samo za povezivanje prostora, a ne za razbijanje scene na bliže prikaze, ali kada su redatelj počeli koristiti analitičko rezanje, kamera sa dubokim fokusom ustupila je mjesto plitkom fokusu. Selektivnost fokusa bila je najefikasniji način da se gledalac usmjeri na blizinu.“ (Bordwell 1997: 62)

Posljednji plan je detalj. On prikazuje dio osobe ili predmeta (oko, uho, kazaljku sata i slično). Ovaj plan je dokaz da film nije stvaran, jer u životu nikada ne možemo vidjeti nečije oko (bez ostatka lica), a u filmu je to moguće. Najčešće se koristi za izazivanje šoka, napetosti i iznenađenja. Svi planovi su frormirani kroz kadrove. Kadar je osnovna jedinica filma i u izražajnom i u tehničkom smislu. Kadrovi se dijele prema nastanku: snimateljski (tehnički kadrovi) – kadrovi nastali tijekom snimanja; montažerski kadrovi (umontirani u filmu) – kadrovi koji se nalaze u već snimljenom i prikazivanom filmu. Tehnički kadrovi su snimljeni dijelovi filma od uključenja do isključenja kamere, tako da duljina filma ovisi od količine filmske vrpce u kameri. Redateljski kadar je najčešće kraći od tehničkog kadra, odnosno to je neprekinuti filmski snimak između dva reza.

> „Kadar, shvaćen kao građa kompozicije, otporniji je od granita. Ta otpornost je njegova osobenost. Sklonost kadra da ostane potpuno činjenično nepromenjen ima korijen u njegovoj prirodi. Otpornost kadra, uglavnom, uslovljava bogatstvo i raznovrsnost vidova i stilova montaže — jer montaža postaje najumnije sredstvo za odista suštinsko stvaralačko preoblikovanje prirode.“ (Ajzenštajn 1964: 34)

Kadrove dijelimo prema duljini, na kratke i duge. Duljina ovisi od niza preduvjeta, najviše o sadržaju, dok doživljaj kratkoće ili duljine ovisi o mjestu samog kadra između ostalih kadrova. Kratki kadrovi djeluju na emocije gledatelja, dok su dugi kadrovi realniji. Ako imamo izuzetno kratak kadar jedva ga možemo zamijetiti i služi samo za priopćavanje. Kod dugog kadra, zbog same duljine, postajemo svjesni njegovog trajanja, čime se suočavamo sa metaforičkim značenjem. Suvremeni filmovi imaju 600 do 800 kadrova, a akcijski zbog dinamike čak i do 2500 i više kadrova. Kadar u filmu može biti statični i dinamični. To najviše ovisi o kameri, da li se kreće ili stoji u mjestu. Dinamični kadar je samo onaj koji je snimljen pokretnom kamerom, gdje je nevažno da li se pokreću glumci (prizor tučnjave, npr.) ili se snima neka kuća. Ako je kamera statična, to je statični kadar. Razlikujemo dubinske i plošne kadrove. Dubinski kadar jasno prikazuje prednji i srednji plan kao i pozadinu. To djeluje dosta realističnije od plošnog kadra. Plošni kadrovi su kadrovi bez dubine i snimaju se uskokutnikom ili teleobjektivom. To su slučajevi kada je lik u krupnom planu i potpuno odvojen od pozadine. Takvim kadrom se želi koncentrirati na lik i radnju koju on obavlja i ne želi odvući pozornost gledatelja na nešto suvišno. S obzirom na promatrača kadrovi se dijele na: objektivne, subjektivne i redateljske. Objektivni kadar daje dojam kako bi ga gledatelji vidjeli da su na mjestu snimanja. Djeluje realistično i dokumentaristički. Subjektivni kadar pokazuje viđenje samo jedne osobe

iz filma, odnosno kamera gleda njegovim očima. Redateljski kadar u sebi ima redateljski komentar onoga što vidimo u kadru. Kadrovi se povezuju u veće cjeline, a prva je scena (prizor). Kadrovi se prostorno-vremenskim jedinstvom povezuju u scenu. Primjerice, prizor cijele sobe, zatim samo stol, zatim osobe u sobi, namještaj itd. Sekvenca (sekvencija) je veća cjelina od scene i sastoji se od niza scena. Primjerice, scena buđenja, scena odjevanja, uređivanja u kupaonici, scena izlaska iz stana i odlaska na fakultet itd. Postoje naime i filmovi gdje su objedinjeni kadar i sekvencija (kadar-sekvencija). To je slučaj kad se tijekom jednog jedinog kadra izmjenjuje niz scena. Efektnost ove cjeline je u tome što dinamična kamera stvara privid kontinuiteta, a zapravo je riječ o montaži unutar kadra kako bi se naglasilo neko zbivanje.

ZAKLJUČAK

Film je svakodnevno prisutan u našim životima. Napredak tehnologije olakšava pristup izradi filmskog uradka u amaterskom smislu. Za profesionalni segment filmske djelatnosti i dalje je neophodno posjedovati profesionalnu filmsku opremu kao i kvalitetno znanje. Razvoj tehnologije podigao je ljestvicu postprodukcije, te se čini kako je produkcijska faza filma danas pretprodukcija za postprodukciju. Osnovni elementi filma nisu se promijenili u smislu kreiranja i prenosa informacija. S obzirom na to kako ljudi i dalje funkcioniraju na pet fizičkih čula, film će daljnjim razvojem tehnologije imati mogućnost napredovanja. Tendencija filmske umjetnosti je da iz 2D filmske projekcije (bez obzira na 3D filmove, projekcija je i dalje na platnu), pređe u 3D doživljaj. Neophodnost je intervencije na čulo dodira, mirisa i ukusa, te će film potencijalno iz promatračke umjetnosti prerasti u umjetnost doživljavanja i participacije. Razvojem umjetne inteligencije, kao i odjela za trenutnu interakciju s korisnikom, radna sposobnost filmadžija preći će sa zanatske sposobnosti na jedini validan resurs koji preostaje, a to je mašta. Razvojem tehnologije, sposobnost kreativne imaginacije, te kreiranja doživljaja za potencijalne korisnike, predstavljat će neprocjenjiv resurs, međutim kretanje unutar navedenih okvira informacija, kao i razrade filmskih planova, rakursa, i kadrova i dalje će ostati nezamjenjiv princip, koji će egzistirati dokle god se ljudi oslanjaju na čulo vida.

LITERATURA

1. Ajzenštajn, Sergej M. (1964), *Montaža atrakcije*, Nolit, Beograd
2. Babac, Marko (2000), *Jezik montaže pokretnih slika,* Clio, Beograd
3. Balaš, Bela (1948), *Filmska kultura*, Filmska biblioteka, Beograd
4. Blaha, Ivo (1993), *Osnove dramaturgije: Zvuk u filmskom i televizijskom djelu*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd
5. Bazin, André (1967) *What is cinema?*, University of California press, London
6. Bordwell, David (1997), *On the history of film style*, Harvard university press
7. Eridžon, Daniel (1983), *Gramatika filmskog jezika*, Univerzitet umetnosti, Beograd
8. *Hrvatski leksikon* (1997), Naklada Leksikon, Zagreb
9. https://www.enciklopedija.hr (02. 03. 2023.)
10. https://www.kinematografija.net (02. 03. 2023.)
11. Musabegović, Senadin (2007), *Film kao vremenski oblik*: *Predavanja iz estetike filma*, Armis print, Sarajevo
12. Tanhofer, Nikola (1981), *Filmska fotografija*, ČGP Delo, Ljubljana
13. Turković, Hrvoje (2012), *Teorija filma: Prizor, montaža, tematizacija*, KlikaGraf, Zagreb
14. Turković, Hrvoje (1988), *Razumijevanje filma*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

INTRODUCTION TO THE ELEMENTS OF FILM ART: MONTAGE AND CAMERA AS BASIC ELEMENTS OF THE FILM

Summary

The paper deals with the basic elements of film art as well as the evolution of the film medium. The film, as a medium of storytelling, experiences changes due to the advancement of technology, and the production of a film in an amateur context becomes more accessible and democratic. The authors of the text discuss the technical elements of storytelling in film, and regardless of technological improvement, the quality of the narrative remains at the center of craftsmanship. The importance of handling the basic elements of the camera and editing, and the creation of an emotional correspondence between the film and the audience, is emphasized. In addition to the aspect of storytelling and entertainment, the film inevitably affects a change in cultural and social perspectives. In the past years, digital technology has brought about changes in the understanding of film reality, and the future has the tendency to transform from a film performance into a film experience. The authors discuss the elementary aspects of the film, which regardless of technological aspirations, will remain essential in filmmaking.

Adrese autora
Authors' address

Boris Balta
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
baltaboris@tff.ba

Maja Lasić
Sveučilište u Mostaru
FPMOZ
maja.lasic@fpmoz.sum.ba

Neven Buzuk
Sveučilište u Mostaru
FPMOZ
neven.buzuk@fpmoz.sum.ba

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Martina Musa
PREGLED RAZVOJA FILOZOFIJE ZNANOSTI U HRVATSKOJ /
OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY
OF SCIENCE IN CROATIA 359

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.359

UDK 1:001(497.5)

Primljeno: 20. 04. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Martina Musa

PREGLED RAZVOJA FILOZOFIJE ZNANOSTI U HRVATSKOJ

Ovaj rad bavi se pregledom razvoja filozofije znanosti u Hrvatskoj. Filozofija znanosti bavi se problemima prirodnih znanosti, traži smisao znanosti, te na racionalan način s različitih aspekata promatra znanost kao svoj *obiectum materiale*. U Hrvatskoj se filozofija znanosti razvijala kao i kod drugih europskih naroda, dakle neodvojivo od razvoja prirodnih znanosti i društvenog konteksta. U radu su navedeni neki od značajnijih predstavnika filozofa i događaja koji su utjecali na razvoj filozofije znanosti u Hrvatskoj.

Ključne riječi: filozofija; filozofija znanosti; znanost; hrvatska filozofija

UVOD

Po svojoj definiciji filozofija znanosti je filozofska disciplina koja kritički i s različitih aspekata promatra znanost kao svoj objekt i nastoji na racionalan način istražiti opće znanstvene probleme (Kutleša 2012). Tematizira pitanja smisla znanosti, njezina utemeljenja, nastanak znanstvenih pojmova, bavi se i pitanjima prosudbe znanstvenih iskaza i objašnjava filozofske posljedice znanstvenih teorija. Razvija se usporedno s drugim posebnim znanostima, a svoje utemeljenje kao posebna filozofijska disciplina stječe početkom 20. stoljeća. S tim u vezi, treba reći da se filozofija znanosti u Hrvatskoj razvijala sukladno znanstvenoj situaciji i društvenom kontekstu. Dakako, razvoj filozofije znanosti nije moguće pratiti odvojeno i od kulturnih konteksta i ideoloških svjetonazora koji imaju utjecaj na filozofiju i znanost općenito. Stoga treba reći da hrvatsku filozofiju možemo podijeliti na stariju i noviju. Početak hrvatske

filozofije vezan je uz uključivanje hrvatskog naroda u europski kulturni i civilizacijski krug. Starija hrvatska filozofija pisana je najvećim dijelom na latinskom jeziku , a manjim dijelom na nekim drugim jezicima, prvenstveno na italijanskom. Iako je starija hrvatska filozofija većinom pisana latinskim jezikom, to nikako ne znači da je bila isključivo pod utjecajem skolastike. Najznačajniji predstavnici starije hrvatske filozofije su Herman Dalmatin, koji je ujedno prvi poznati hrvatski filozof još u 12. stoljeću, Frane Petrić u 16. stoljeću i Ruđer Bošković u 18. stoljeću. Oni su prvi započeli i promišljanja o duhovnoj i povijesno-identitetskoj individuaciji hrvatskoga naroda u okviru konstituiranja hrvatske filozofije u širem europskom duhovnom kontekstu.

Tako možemo reći da se razvoj hrvatske filozofije i filozofije znanosti zapravo i ne razlikuje od razvoja bilo koje filozofije kod europskih naroda, koji imaju zajedničke korijene. Ipak može se reći da, kronološki gledano, korijen hrvatske filozofije treba vezati uz europski renesansni humanizam, iz razloga što je to najstarije europsko kulturno razdoblje iz kojega imamo identificirana imena filozofa „hrvatskoga roda" (Zenko 1997: 12). Dalje, u tom razdoblju razvijaju se i hrvatska nacionalna književnost i umjetnost. Osim navedenoga, uz korijen razvoja hrvatske filozofije vežu se i religijski i mitološki pristup, te jezična građa hrvatskih narodnih govora.

Novija hrvatska filozofija počela se razvijati na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće (Zenko 1995). U to vrijeme značajnu ulogu ima duh prosvjetiteljstva, koji se rađa iz ideje o slobodi i autonomnom samoodređenju. Događa se socijalna revolucija u kojoj feudalizam biva dokinut, a stvara se novo građansko društvo, koje se temelji na ekonomskoj i socijalnoj društvenoj dimenziji. Događa se jedan narodni preporod, odnosno narodno osvještenje i zanimanje za moderni politički život, a to se sve prelijeva i na literaturu koja dobiva filozofsko-politički karakter. Tako se hrvatska filozofija počinje razvijati u određenjima europsko-filozofskog konteksta, ali svakako i u određenju prema hrvatskoj kulturi i političkim prilikama. Najzaslužniji za razvoj novije hrvatske filozofije je Franjo Marković (1845-1914.). On je ujedno prvi profesor filozofije na obnovljenom zagrebačkom Sveučilištu. Godine 1874. on počinje voditi Katedru za filozofiju, a iste godine održao je i poznati rektorski govor *Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII.* u kojem je odredio smjernice istraživanja hrvatske filozofije.

1. BUĐENJE FILOZOFIJE ZNANOSTI

Početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj jača svijest o doprinosu koji može dati filozofija znanosti, a posebno su u tom smislu značajno doprinijeli članci objavljeni u časopisu

Hrvatska straža (za kršćansku prosvjetu). Jedan od takvih je i tekst Ljudevita Dostala iz 1903. godine u kojem kaže: „Moderni je svijet izgubio vjeru u Boga, jedini kolut, koji ga može s Bogom svezati, jest znanost, a osobito filozofija", te apelira na filozofe, posebno na kršćanske, i kaže da bar „temeljne nauke moramo znati" (prema Kutleša 2013: 189).

Prvi doktor filozofije sa Sveučilišta u Zagrebu Gjuro Arnold koji je djelovao na razmeđu 19. i 20. stoljeća, u svom rektorskom govoru, koji je naslovljen „Filosofija, prirodne nauke i sociologija", navodi da se stoljeće na izmaku, koje se prozvalo prirodoslovnim (…) da bi se moglo misliti da su prirodne znanosti jedina oznaka 19. stoljeća (…), ipak je obilježeno jednom trećinom pod dojmom apsolutne filozofije kao baštine Kantovog kriticizma, a posljedna se odnosi na naše zanimanje za socijalne nauke (Arnold 1898: 23). U istom govoru Arnold navodi da o dojmu prirodnih znanosti na druge discipline je suvišno govoriti, jer nema znanosti koja se pod njihovim utjecajem ne bi promijenila. Tako kaže da se književnost i umjetnost pod utjecajem prirodoslovnog pozitivizma javljaju u obliku *naturalizma*, te da je moderna umjetnost baš kao i moderna znanost bez svake metafizike (Arnold 1898). Hrvatski filozof Vladimir Dvorniković (1888-1956.) napisao je prvi sustavni prikaz suvremene filozofije u Hrvatskoj (*Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje 2023) u svome djelu pod nazivom *Savremena filozofija.* U „Preglednom izvještaju o njemačkoj literaturi iz filozofije prirode (Naturphilosophie) u godinama 1914. i 1915." navodi da se pod tadašnjim nazivom za „filozofiju prirode" ne može više podrazumijevati schellingovski pojam za *Naturphilosophie.* Naime, Dvorniković ističe da je u suvremenom stanju prirodnih nauka filozofija prirode zapravo prava organička podloga za prirodne znanosti.

Za znanstvenu filozofiju zalaže se i Ognjen Prica u svome tekstu iz 1937. godine pod naslovom „Savremena filozofija i prirodne znanosti".

> „On smatra da prirodne znanosti ne mogu bez filozofije, a ni obrnuto. Zato zagovara njihovo približavanje. Međutim, njemu je filozofija ideološki određena: pravom znanstvenom filozofijom Prica smatra dijalektički materijalizam, dok je svaka građanska filozofija a priori loša." (Kutleša 2008)

Hrvatska straža (za kršćansku prosvjetu) je bio najznačajniji časopis koji je početkom 20. stoljeća bio prenositelj misli hrvatske filozofije znanosti, a kao značajniji časopisi u kojima su izlazile filozofske rasprave o znanosti nakon 1950. godine navode se *Naše teme*, *Pogledi*, *Filozofija*, *Praxis*, *Forum*, *Razlog*, *Encylopaedia moderna*, *Filozofska istraživanja* … (Kutleša 2008). Razvoju misli filozofije

znanosti u Hrvatskoj pridonijelo je i nekoliko simpozija na temu filozofija i znanost koje je u drugoj polovini 20. stoljeća organiziralo Hrvatsko filozofsko društvo (HFD) te objava zbornika *Znanost, tehnika, društvo*[1] u kojoj su zastupljeni radovi hrvatskih autora Zvonka Posavca, Branka Despota, Branke Brujić, Danila Pejovića, Davora Rodina, Ante Pažanina, Pavla Novosela, Eduarda Kalea i Miroslava Vujevića (Kutleša 2008).

Jedan od prethodno navedenih simpozija održan je 1962. godine i to upravo pod nazivom *Filozofija i znanost.* Na ovom simpoziju se raspravljalo o odnosu filozofije i znanosti te se došlo do zaključka da, bez obzira na izrazito ubrzan razvitak pojedinačnih prirodnih znanosti koje ipak ne daju odgovor na pitanje smisla te ostaju pitanja koja znanost ne može riješiti, filozofija ne gubi svoju važnost, a izlagači su bili: Vladimir Filipović, Ivan Supek, Rudi Supek, Danilo Pejović, Danko Grlić, Branko Bošnjak, Ivan Babić. Drugi simpozij istog karaktera organiziran je 1964. godine pod nazivom *Istina i spoznaja*, ali s istim počelima i zaključcima.

Društveno uređenje određivalo je ideološki karakter javne misli, a izuzetak nije bilo ni područje filozofije znanosti. Nisu bila rijetka organiziranja znanstvenih (i drugih) događanja posvećenih predstavnicima marksističke misli, a jedan od takvih je simpozij o Marxu i suvremenosti organiziran u Opatiji 1965. godine. Ono što ga čini posebnim jeste činjenica da je tema bila posvećena marksizmu i suvremenim prirodnim, matematičkim i tehničkim znanostima. Takvo ulaganje u razvoj i istraživanje u području filozofije znanosti održava se i u modernoj Hrvatskoj. Treba zato navesti simpozij *Filozofija u dijalogu sa znanostima* koji je 2012. godine organizirao Institut za filozofiju u Zagrebu. Jedno od izlaganja koja se tiču odnosa filozofije i znanosti održao je Stipe Kutleša, pod nazivom „Filozofijske pretpostavke znanosti“ (Institut za filozofiju 2023). Simpozij je rezultirao istoimenim zbornikom.

1.2. Fokus filozofske misli XX. stoljeća

Može se slobodno reći da je najviše rasprava općenito, pa i u filozofiji znanosti, uz Planckovu kvantnu teoriju, izazvala Einsteinova teorija relativnosti, odnosno da je ona dovela do jedne od najvećih kriza u znanosti koja se onda reflektirala na planu filozofije, ideologije, politike... Međutim, nije to bila jedina tema filozofskih rasprava. Naime, rasprave o konkretnim znanstvenim teorijama potakle su opća pitanja o teorijama u znanosti. Tako godine 1914. godine u *Nastavnom vjesniku* Franjo Mihletić u članku „O značenju teorije u fizici“ izriče svoje pozitivističko stajalište. Ističe da

1. Knjigu je 1980. godine objavio Fakultet političkih znanosti u Zagrebu.

mehanistička koncepcija fizikalne teorije potječe od Descartesa, kojemu je mehanika neka vrsta analitičke geometrije s dodatkom parametra koji karakterizira gibanje. Smatra da su osnivači mehanike previše slijedili aksiomatizaciju u geometriji te da to nije primjereno fizikalnoj teoriji. Uspoređuje aksiome geometrije kao posve evidentne tvrdnje s aksiomima fizike, koji nisu ni evidentni niti na prvi pogled prihvatljivi.

> „Drugim riječima, zakoni gibanja (leges motus) mehanike nisu aksiomi. Aksioma u fizici uopće i nema, ima samo principa i zakona. Teorije u fizici nisu deduktivne, nego se od eksperimentalnih činjenica dolazi do zakona i principa. Tim je jedanput za uvijek potkopano tlo taštim metafizičkim pretenzijama tumačenja prirodnih pojava. I dalje: Tako je nauka sakupljajući činjenice i svaki dan ih proširujući dala pozitivnoj filozofiji u ruke moćno oružje protiv presezanja metafizike i idealizma. U svim prirodnim znanostima najsavršenije su fizikalne teorije, tako da one trebaju biti uzor u svim znanostima.“ (Kutleša 2008: 118)

Što se tiče filozofskih i znanstvenih rasprava potaknutih teorijom relativnosti one nisu u Hrvatskoj vremenski puno zaostajale za Europom. Prvi ju je u Hrvatskoj u vremenu od 1911. do 1913. godine obrađivao Vladimir Varićak. Njegovo tumačenje se temeljilo na geometriji Lobačevskoga, smatrajući to opravdanim zbog toga što se time u teoriji relativnosti sve opisuje na jednostavniji način. Neki su svjetski znanstvenici podržali takvo tumačenje, neki nisu, a i sam Einstein nije ignorirao njegove stavove te je uputio prigovor Varićaku zbog razlikovanja Lorenzove i Einstenove kontrakcije dužine (Kutleša 2008).

Nakon Varićakovih rasprava uslijedili su i drugi radovi koji su podržavali teoriju relativnosti kao što su oni Vladimira Vrkljana, Stanka Hondla[2], Ladislava Stjepaneka, Josipa Goldberga, Ivana Brichte, Rikarda Podhorskyog, Zvonimira Richtmanna (Hanžek 2006). Ne zanemarujući prethodno navedene autore, možda je važno posebno izdvojiti i prvu ženu u Hrvatskoj koja je zastupala tu teoriju – Zdenku Makanec. Ona 1917. godine u *Prirodi* objavljuje rad „O relativnosti“ u kojem između ostalog navodi:

> „Ako sada pomislimo, da se Zemlja ne giba samo oko Sunca, već da sa čitavim sunčanim sistemom juri kroz svemir – a tko bi znao sva ona gibanja, što se tamo još zbivaju – onda će nam biti jasno, da je vrijeme relativno, jer se može uvijek odrediti, samo s obzirom na jedno stajalište, a tih stajališta imamo na izboru neizmjerno mnogo. Na tu relativnost vremena prvi je upozorio Einstein.“ (prema Valenta 2006: 602)

2. Hondl je već 1910. godine na sveučilišnom predavanju kao privatni docent, u sklopu kolegija pod nazivom *O prostoru i vremenu* (1 sat tjedno), spominjao Einsteinove transformacije.

U istom broju prethodno navedenog časopisa i Vladimir Vrkljan objavljuje rad kojim zagovara principe teorije relativnosti, ali je taj rad kao i radovi objavljeni u *Vjesniku ljekarnika* (1926/1927. i 1931/1932.) sadržavao samo fizikalne osnove teorije, te se tek 1934. godine u tekstu „Osvrt na neke prigovore protiv teorije relativnosti" objavljenom u *Nastavnom vjesniku* osvrće i na spoznajno-teorijske primjedbe Einstenovoj teoriji relativnosti (Kutleša 2013).

> „Osvrt na prigovor protiv specijalne teorije počinje objašnjenjem da je četverodimenzionalni svijet fizikalna relacija, jer tu dolaze fizikalne veličine i matematika ne može reći ništa o tome da su prostor i vrijeme sastavni dijelovi četverodimenzionalne tvorevine ili ne, a drugi prigovor o paradoksu blizanaca – rješava se uz pomoć opće teorije relativnosti." (Hanžek 2006: 611).

Bilo je, međutim, i onih koji nisu prihvaćali teoriju relativnosti. Jedan od njih je Franjo Brössler (1893-1953.) koji u članku „Borba o teoriju relativnosti" nastoji dokazati neodrživost Einstenove teorije relativnosti. „On zastupa ideju postojanja etera te tvrdi: ako njegova svojstva ne znamo, to ne znači da iz toga možemo zaključiti da on ne postoji" (Kutleša 2013: 154).

Uz Brösslera je prema Einstenovoj teoriji relativnosti vrlo kritičan bio Mladen Hegedušić (1899-1995.), koji smatra da ona ne zadovoljava potpuno te da se treba ispitati principe na kojima počiva, te Stjepan Zimmermann (1884-1963.), koji teoriji relativnosti pristupa s realističkog stajališta i Einsteinov stav procjenjuje kao pozitivistički, ali najznačajniji protivnik Einstenove teorije relativnosti u Hrvatskoj svakako je Stjepan Mohorovičić (1890-1980.). On ne samo da kritizira Einstenovu teoriju relativnosti nego predlaže vlastitu (1916/17) (Kutleša 2008).

Mohorivičić govori o matematičkom, fizikalnom i filozofijskom karakteru Einsteinove teorije relativnosti. Mohorovičiću su neprihvatljive, između ostalih, Einsteinove tvrdnje da eter treba izbaciti iz znanosti. Prigovara uvođenju četvrte dimenzije, koja je uz to ravnopravna s ostale tri prostorne dimenzije, što je za njega samo nedokazana hipoteza. Teorija relativnosti je matematički, ali ne i fizikalni opis prirode. Mohorovičić dvoji da bi na različitim mjestima vrijedile različite geometrije (Kutleša 2008).

> „U čemu se Mohorovičićeva teorija relativnosti razlikuje od Einsteinove? Rečeno vrlo kratko: Mohorovičić gradi svoju teoriju na kontrakciji i u smjeru gibanja i u okomitom smjeru, dok se kod Einsteina kontrakcija događa u smjeru gibanja. Mohorovičić zadržava eter, a Einstein ga odbacuje. To su samo neke razlike među njima." (Kulteša 2008: 118)

Nakon Drugog svjetskog rata kvantna teorija[3.] i Einsteinova teorija relativnosti bivaju opće prihvaćene te više nema bitnih rasprava o njima. Isto tako, nakon Drugog svjetskog rata mnoge rasprave o znanosti imale su više ideološko nego pravo filozofijsko obilježje, ali kod nekih autora i prije Drugog svjetskog rata prirodne znanosti se tumače sa stajališta dijalektičkoga materijalizma. Takvih rasprava bilo je pogotovo u radovima marksistički orijentiranih autora kao što su Brichte, Podhorski, Ricthmanna, Iveković, Popović i drugi.

Planckova kvantna teorija i Einsteinova teorija relativnosti nisu bile jedini interes filozofije znanosti i jedini pokretač filozofske misli u Hrvatskoj. Tu je i matematika, a njezinim filozofskim problemima najviše su se bavili Vladimir Devide i Zvonimir Šikić koji su o korijenima i razvoju filozofije matematike, o njezinu ontološkome statusu, o novijoj filozofiji matematike i njezinim smjerovima u 20. stoljeću (logicizam, formalizam, intuicionizam) te o budućnosti filozofije znanosti kao filozofiji biologije.

Činjenica je da je nakon Drugog svjetskog rata filozofija znanosti ponešto izgubila u svom „uzletu" i u svijetu i u Hrvatskoj. Međutim i dalje se radi na njezinom razvoju. Tako se u okviru programa i projekata Instituta za filozofiju u Zagrebu nekoliko tematskih ciklusa u razdoblju od 1973. do 2000. godine bavilo odnosom filozofije i znanosti (ciklusi posvećeni logici, matematici i filozofiji kod Fregea, konceptu znanosti u strukturalizmu, koncepciji znanosti u Dalmaciji u 19 stoljeću, utjecaju materijalizma na prirodoznanstvenu misao u Hrvatskoj u 19. stoljeću, pojmu znanosti u hrvatskoj renesansnoj filozofiji) (Kutleša 2008) te ne jenjava svijest o međusobnoj upućenosti filozofije i znanosti. U tom smjeru djeluje i Nenad Trinajstić koji kao moto svog razumijevanja filozofije znanosti uzima stav Dereka Gjerstena prema kojem znanost bez filozofije nije moguća, dok je filozofija bez znanosti nedorasla. Nenad Trinajstić jedan je od najcitiranijih hrvatskih znanstvenika. U svom bogatom akademskom opusu između ostalog bavio se i odnosom filozofije i kemije. Naime, 2017. godine sudionik je tribine o filozofiji kemije u okviru ciklusa *Eppur is muove*, na kojoj je naglašeno da je odnos kemije i filozofije, a posebice filozofije znanosti dvosmjeran. Također, navedeni ciklus održavao se i ranije, a odnos filozofije i znanosti obrađivan je i 2015. godine pod uredništvom Darija Hrupeca.

3. Izuzetak čini rad Srđana Lelasa koji je tematizirao odnos subjekt-objekt u kvantnoj teoriji te je kasnije pokušao iznijeti integralnu teoriju znanosti (Kutleša 2008).

1.3. Filozofija znanosti danas

Hrvatska filozofija znanosti u suvremeom kontekstu sigurno puno duguje Srđanu Lelasu (1939-2003.) (*Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje 2023). Naime, Lelas je bio redoviti profesor na Zavodu za povijest, filozofiju i sociologiju znanosti. Bio je od znanstvenog autoriteta ne samo u Hrvatskoj, nego i na međunarodnoj razini. Tijekom svojega znanstveno istraživačkoga rada utemeljio je međunarodni poslijediplomski seminar iz filozofije znanosti u Dubrovniku, koji se kasnije naziva *Philosophy of Science Conference.* Jedno od svojih glavnih djela *Filozofija znanosti* (1996) je objavio u koautorstvu s Tihomirom Vukeljom. U knjizi obrazlažu pojam znanosti iz filozofske perspektive, ali i daju prikaz tekstova istaknutih filozofa znanosti.

Danas se filozofija znanosti poučava kao studijski sveučilišni predmet gotovo na svim hrvatskim visokoškolskim institucijama. Primjerice, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu kolegij *Filozofija znanosti* izvodi prof. dr. sc. Davor Lauc. Teme koje se obrađuju u okviru kolegija su odabrani problemi filozofije znanosti (što je znanost, problem znanstvenog objašnjenja, prirodni zakoni i uzročnost, deduktivno-nomologički model, pragmatika objašnjenja i unifikacija, struktura znanosti, razvoj znanosti, itd.), te filozofije egzaktnih, prirodnih, društvenih, tehničkih i humanističkih znanosti (Sveučilište u Zagrebu 2023). U sklopu Sveučilišta u Splitu, točnije Filozofskog fakulteta, djeluje Znanstveni centar „Berislav Žarnić“. Navedeni znanstveni centar osnovan je 2016. godine pod nazivom Znanstveni centar za logiku, epistemologiju i filozofiju znanosti, a danas nosi naziv po svom idejnom tvorcu i utemeljitelju prof. dr. sc. Berislavu Žarniću. Glavne djelatnosti centra su znanstveno istraživački rad u području logike, epistemologije i filozofije znanosti. Centar je suizdavač zbornika tekstova *Physics and Philosophy*, koji je rezultat istoimenog međunarodnog znanstvenog skupa održanog 2016. i 2017. godine (Znanstveni Centar Berislav Žarnić 2023). U sklopu projekta *Hrvatska filozofija i znanost u europskom kontekstu od 12. do 20. stoljeća* koji je od 2014. do 2018. provodio Institut za filozofiju u Zagrebu, a pod vodstvom dr. sc. Erne Banić-Pajnić tema očuvanja i preispitivanja vlastitog identiteta postala je glavni prioritet filozofske i znanstvene zajednice u Hrvatskoj, a posebice u svjetlu članstva Hrvatske u Europskoj Uniji. Proučavane su teme poput: „Značajke recepcije Platonove filozofije u djelima hrvatskih filozofa od 12.-16. stoljeća”; “Razvoj i promjene filozofije aristotelizma u 16. i 17. st.”; “Filozofija Jurja Dragišića”; “Hrvatska estetika i poetika u europskom kontekstu od 16. do 18. st.”; “Odnos prirodne filozofije i alkemije hrvatskih autora

Andrije Dudića, Pavla Skalića i Frane Petrića", "Razvitak i napuštanje alkemije u Hrvata", "Pregled povijesti hrvatske filozofije 19. i 20. stoljeća" (Institut za filozofiju 2023). Osim toga, Institut za filozofiju 2017. godine organizira i znanstveni skup u okviru projekta pod nazivom *Hrvatska filozofija i znanost. Jučer, danas, sutra 3*, na kojemu je između ostaloga i predstavljena knjiga akademika Nenada Trinajstića *Život u znanosti, uspomene iz nepovrata*. Također, treba spomenuti i istraživanja akademika Žarka Dadića koja su svakako obogatila spoznaje iz filozofije znanosti u Hrvatskoj. Naime, akademik Dadić bavio se istraživanjima odnosa filozofije i znanosti, poglavito prirodnih znanosti. U svom djelu *Povijest znanosti i prirodne filozofije u Hrvata (s osobitim osvrtom na egzaktne znanosti)* navodi „da se povijest znanosti i povijest filozofije moraju povezivati i međusobno nadopunjavati, ako se hoće bolje sagledati cjelokupni razvitak ljudskog stvaralaštva" (Dadić 2015: 13). Napisao je veći broj djela iz povijesti znanosti i prirodne filozofije u Hrvata, točnije osam knjiga koje odgovaraju vremenskom obuhvatu od srednjeg vijeka do suvremenog doba.

Na Institutu za filozofiju u Zagrebu djeluje i prof. dr. sc. Boris Kožnjak, čiji su osnovni interes znanstvenog istraživanja povijest i filozofija znanosti, sociologija i psihologija znanstvenog znanja i hrvatska filozofija. Kožnjak je autor knjige *Eksperiment i filozofija* (2013). U knjizi autor analizira korištenje eksperimenta u modernoj znanosti i daje prikaz post-pozitivističke filozofije znanosti. Na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti djeluje doc. dr. sc. Marina Novina, koja izvodi kolegije iz filozofije znanosti i seminar iz filozofije znanosti: Filozofija i umjetna inteligencija. Također, istraživanjima filozofije znanosti u Hrvatskoj bavi se prof. dr. sc. Stipe Kutleša. Njegova knjiga *Prirodno-filozofski pojmovi Ruđera Boškovića* (1994) prikazuje Boškovića kao filozofa i teoretičara prirodne filozofije. Kutleša je i glavni urednik *Filozofskog leksikona* (2012), te je autor velikog opusa iz područja filozofije znanosti. Dakako, filozofija znanosti u Hrvatskoj u konstantnom je razvoju. Treba navesti i da se filozofija znanosti kao posebna znanstvena disciplina obrađuje i u udžbenicima. Tako primjerice u knjizi *Uvod u filozofiju* (2009) urednika Kristijana Krkača, poglavlje o filozofiji znanosti napisao je Tomislav Janović. Pri Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti djeluje Odsjek za filozofiju znanosti od 1965. godine kao samostalni Zavod za filozofiju znanosti i mir. Pristupa znanosti s multidisciplinarnog aspekta, odnosno zagovara utemeljenje filozofsko-znanstvenih istraživanja na povijesti znanosti, pri tom uvažavajući suvremene tendencije u filozofiji znanosti. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera, na Odsjeku za filozofiju izvodi se kolegij Egzaktne znanosti u djelima hrvatskih

filozofa.[4.] Dalje, Hrvatsko filozofsko društvo 2010. godine organizira Simpozij *Pitanje o istini u suvremenoj filozofiji i znanosti*. Hrvatski filozof Tonći Kokić s Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu objeavio je knjigu *Teorije o postanku života - Znanost i filozofija* (2021). U navedenom djelu autor nam daje prikaz dosadašnjih znanstvenih i filozofskih objašnjenja postanka svijeta od antike do danas. Također, autor je i radova u kojima tematizira nastanak prvog života, a filozofsku interpretaciju problema objašnjava na način da filozofija u razmatranju teorija postanka prvog života kao primarno vidi metafizički spor oko ontološke zbilje živoga; također naglašava nužnost proučavanja logičkog odnosa različitih načela i hipoteza, te smatra da je zadatak filozofije i valjana metodologija proučavanja podrijetla prvoga života (Kokić 2011).

Filozofija znanosti među hrvatskim filozofima je aktualna i zanimljiva znanstvena problematika, a doprinosa u razvoju te filozofske discipline u Hrvatskoj ima i više nego što su pobrojani u ovome radu. Naime, kako je kazano, kao i svaka druga znanstvena disciplina i filozofija znanosti je u konstantnom razvoju i podložna kontekstu vremena, tako da možemo reći da se nova istraživanja ove tematike tek mogu očekivati, s afirmacijom još nekih imena iz područja filozofije znanosti.

ZAKLJUČAK

O odnosu filozofije i znanosti pisali su mnogi filozofi u Hrvatskoj. Filozofija, naime kao holistička znanost promatra stvarnost u svim njezinim manifestacijama, a filozofija znanosti kao filozofska disciplina proučava znanost i njezinu ulogu društvu. Problematizira metafizičke, etičke, epistemološke, logičke, ontološke i druge aspekte prirodnih znanosti, metoda, hipoteza, teorija i tomu slično. Znanstvena filozofija razvila se iz potrebe da se daju odgovori na ona pitanja na koja to posebne znanosti ne mogu učiniti. Njezin razvoj u Hrvatskoj išao je ukorak s drugima u svijetu. Iako je na početku (a ponekad i danas) bilo teško odvojiti koji dio rada određenih autora pripada filozofskom, a koji drugom specifičnom znanstvenom području, ipak se može istaknuti da je razvoj hrvatske filozofije znanosti počeo još s Hermanom Dalmatincem, Franom Petrićem, a poseban doprinos u 18. stoljeću dao je i Ruđer Bošković. Danas je filozofija znanosti kao predmet zastupljena na većini hrvatskih visokih učilišta, i po navedenim djelima i događajima u tekstu jasno je da je ona zanimljiva znanstvena problematika mnogih hrvatskih filozofa. Daljim nastojanjima i afirmacijom sigurno će i razvoj ove discipline u Hrvatskoj u budućnosti biti još plodonosniji.

4. Autor članka nema pristup sadržaju i nositelju kolegija preko mrežnih stranica.

LITERATURA

1. Arnold, Gjuro (1898), *Filosofija, prirodne nauke i sociologija,* govor nastupajućeg rektora, https://www.ifzg.hr/digitalna_bastina/gjuro-arnold/
2. Dadić, Žarko (2015), *Povijest znanosti i prirodne filozofije u Hrvata (s osobitim osvrtom na egzaktne znanosti, knj. I, Srednji vijek,* Izvori, Zagreb
3. Dvorniković, Vladimir (1886), ″Pregledni izvještaj o njemačkoj literaturi iz filozofije prirode (Naturphilosophie) u godinama 1914. i 1915″, *Glasnik Hrvatskog prirodoslovnog društva*, 27-38.
4. Dvorniković, Vladimir, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb (http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16797)
5. Filozofija znanosti, sillabus, Sveučilište u Zagrebu, Odsjek za filozofiju; https://filoz.ffzg.unizg.hr/syllabi/filozofija-znanosti/
6. *Filozofski leksikon*, (2019), Stipe Kutleša (ur.), Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, Zagreb
7. Hanžek, Branko (2006), ″Hrvatski sljedbenici teorije relativnosti u Einsteinovo vrijeme″, *Filozofska istraživanja,* 24(3), 607-615.
8. *Hrvatska enciklopedija,* mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb (http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35944)
9. *Hrvatska filozofija i znanost u europskom kontekstu od 12.-20. stoljeća*, Institut za filozofiju Zagreb, https://www.ifzg.hr/projekti/hrvatska_filozofija_i_znanost_u_europskom_kontekstu_od_12_-_20_stoljeca/
10. Kokić, Tonći (2011), ″O podrijetlu prvog života″, *Filozofska istraživanja*, 31(4), 843-859.
11. Kutleša, Stipe (2008), *Filozofske rasprave o znanosti u Hrvatskoj u 20. stoljeću*, u: Hekman, Jelena (ur.), *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb
12. Kutleša, Stipe (2013), *Iz povijesti hrvatske filozofije i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb
13. *Simpozij ″Filozofija u dijalogu sa znanostima″,* Institut za filozofiju Zagreb, https://content.ifzg.hr/filozofija_u_dijalogu_sa_znanostima2012/Simpozij_Filozofija_u_dijalogu_sa_znanostima.pdf
14. Valenta, Ankica (2006), ″Hrvatske žene sljedbenice Einsteinove teorije relativnosti do 1950. godine″, *Filozofska istraživanja,* 23(3), 595-605.
15. Zenko, Franjo (1995), *Novija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb

16. Zenko, Franjo (1997), *Starija hrvatska filozofija*, Školska knjiga, Zagreb
17. Znanstveni Centar „Berislav Žarnić“, https://www.ffst.unist.hr/centri/centar_lefz

OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY OF SCIENCE IN CROATIA

Summary:

This paper deals with an overview of the development of the philosophy of science in Croatia. The philosophy of science deals with the problems of the natural sciences seeks the meaning of science, and rationally looks at science from different aspects as its material object. In Croatia, the philosophy of science developed as in other European nations, therefore inseparable from the development of natural sciences and the social context. The paper presents some of the most significant representatives of philosophers and events that influenced the development of the philosophy of science in Croatia.

Keywords: philosophy; philosophy of science; science; Croatian philosophy

Adresa autorice
Author’s address

Martina Musa
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
martina.musa@fpmoz.sum.ba

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Gorica Vuksanović, Olivera Kalajdžić, Ivana Zečević
SOCIO-KULTURNI ASPEKTI UPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI KOD ADOLESCENATA / SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE USE IN ADOLESCENTS 373

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.373

UDK 316.7:613.83-053.6

Primljeno: 11. 04. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Gorica Vuksanović, Olivera Kalajdžić, Ivana Zečević

SOCIO-KULTURNI ASPEKTI UPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI KOD ADOLESCENATA

Upotreba psihoaktivnih supstanci kod adolescenata jedan je od ozbiljnijih problema savremenog društva. Socio-kulturni kontekst igra značajnu ulogu u pogledu uticaja na obrazce upotrebe psihoaktivnih supstanci. Cilj rada je prikaz najznačajnih socio-kulturnih faktora koji utiču na upotrebu psihoaktivnih supstanci kod adolscenata, kao i prikaz i analiza studija upotrebe psihoaktivnih supstanci kod adolscenata s obziorm na kulturnu, rasnu i etničku pripadnost. Identifikovani faktori koji pripadaju kategoriji socio-kulturalnih odrednica su: kvalitet porodičnih odnosa i dinamike; vršnjački pritisak; dio grada ili drugog mjesta u kojem mladi žive, borave i/ili i idu u školu; socijalne norme, očekivanja i uvjerenja; zakonska regulativa, te opšte karakteristike društva U analaliziranim studijama adolscenti najčešće koriste alkohol, a od ilegalnih psihoaktivnih supstanci najčešće se koristi marihuana. Među populacijom adolscenata, ispitanici muškog pola su nešto skloniji upotrebi psihoaktivnih supstanci nego djevojke. Visoka prevalenca korištenja psihoaktivnih supstanci registrovana je kod adolescentata i adolescentkinja među američkim Indijancima i mladima u Kolumbiji, dok je niska prevalenca zabilježena u azijskim zemljama. Obrazac konzumiranja droga među mladima analiziran je u istraživanjima obavljenim na nekoliko plemena koja žive u Indiji, na Tajlandu i u SAD-u. Duvan, alkohol i opijum su supstance koje pripadnici ovih plemena najčešće koriste.

Ključne riječi : socio-kulturni aspekti; psihoaktivne supstance; adolescenti

UVOD

Adolescencija je zasigurno veoma osjetljivo razdoblje ljudskog razvoja, budući da predstavlja period prelaska u odraslu dob. Posebno mjesto u raspravama o periodu adolescencije zauzima proces socijalizacije, za koji se može reći da je intenzivan i zahtjevan za svaku mladu osobu koja prolazi kroz ovo razdoblje. Razvojni stadijum adolescencije smatra se fazom najvećeg rizika od započinjanja sa upotrebom psihoaktivnih sredstava – cigareta, alkohola i ilegalnih psihoaktivnih supstanci. Više od polovine pojedinaca koji koriste psihoaktivne supstance tokom svog života započinju sa njihovom upotrebom prije 20-te godine (Blanco at al. 2018).

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije zavisnost o pshoaktivnim supstancama je stanje fizičke ili psihičke ili stanje i fizičke i psihičke zavisnosti prouzrokovano stalnim uzimanjem jedne ili više vrsta psihoaktivnih supstanci, kao i nemogućnost apstinencije i postojanje želje za korištenjem psihoaktivne supstance (WHO 2003).

Adolescenti koji koriste psihoaktivne supstance ispoljavaju specificne probleme: poremećaje u ponašanju, emocionalne poremećaje, teškoće u učenju i praćenju obrazovnog procesa, zatim konflikte u porodici i ozbiljne poremećaje mentalnog zdravlja (Boak et al. 2016). Korištenje psihoaktivnih supstanci (alkohol, marihuana, amfetamini, benzodiazepini, heroin i dr.) u svakom slučaju, značajno nepovoljno utiče na tok odvijanja adolescencije, a zbog prisustva faktora rizika koji su u adolescenciji mnogobrojni, te nepovoljnih okolnosti u okruženju, mogu dovesti do nastanka bolesti zavisnosti (adikcije) i svih posljedica koje iz toga proističu (Nastasić 2011). Isto tako, razvijanje zavisnosti, nezaposlenost, beskućništvo i odlazak u pritvor ili zatvor mogu biti još neki negativni ishodi učestale upotrebe ovakvih sredstava (Halley Grigsby, Forster, Soto, Baezconde-Garbanati i Unger 2014). Rezultati novijih studija govore da je 70% smrtnih slučajeva i trajne onesposobljenosti u adolescenskom uzrastu povezano sa rizičnim ponašanjima vezanim u najvećoj mjeri za upotrebu psihoaktivnih supstanci. Kao vodeći uzročnik u ubistvima, suicidima i nesrećama sa smrtnim ishodom u adolescenciji, naročito se izdvaja alkohol – više adolescenata život izgubi usljed posljedica korištenja alkohola, nego od posljedica upotrebe svih ostalih psihoaktivnih sredstava zajedno (Rončević et al. 2001, prema Marić 2011).

Upotreba psihoaktivnih susptanci može se posmatrati sa različitih aspekata. U ovom radu opisanom problemu se pristupa iz *socio-kulturološke perspektive*, što podrazumijeva opisivanje i analiziranje međudjelovanja širokog spektra različitih uticaja, faktora i varijabli.

Poseban problem predstavlja zloupotreba ovakvih supstanci, ali i upotreba psihoaktivnih supstanci u socijalnim grupama koje ne drže korak sa tehnološko-industrijskim razvojem na globalnom nivou, već funkcionišu kao izolovani i samodovoljni sistemi. Primjer ovakvih grupa predstavljaju plemena ili specifične vjerske zajednice koje žive na prostoru daleko od uobičajenih, ostalih naseljenih mjesta. U njihovom slučaju, konzumiranje droga je u principu dio tradicije, ustaljenih navika i uobičajenih socijalnih, odnosno grupnih normi.

1. SOCIJALNI ASPEKTI KONZUMIRANJA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI

Kada je riječ o socijalnim faktorima upotrebe psihoaktivnih supstanci, među najvažnijima su faktori vezani za porodicu. Unutar porodice uspostavljaju se prvi odnosi i stiču prva iskustva o sebi i svijetu oko sebe. Porodica se prepoznaje kao socijalna jedinica koja predstavlja most između pojedinca i društvene zajednice, te je kvalitet ranih socijalnih odnosa ključan za kasniji razvoj ličnosti.

Veliki broj istraživača početak konzumacije psihoaktivnih supstanci objašnjava kvalitetom odnosa unutar porodice. Porodični ambijent u kojem dijete odrasta značajan je prediktor negativnih oblika ponašanja kao što je zoupotreba psihoaktivnih supstanci (Sanković 2005).

Rezultati istraživanja pokazuju da percipirano odbijanje majke i oca u djetinjstvu teži da bude značajno više među zavisnicima o psihoaktivnim supstancama nego kod onih koji nisu zavisni (Campo i Rohner 1992; Rohner 2002, prema Šuljagić 2020). Dodatni faktor rizika za adolescente je porodična istorija korištenja psihoaktivnuh supstanci. Adolescenti čiji roditelji zloupotrebaljavju alkohol imaju četiri puta veću šansu da razviju zavisnost (Van Wormer & Davis 2013).

Disfunkcionalni porodični odnosi predisponiraju adolescenata za nalaženje načina da se pobjegne iz neprijatne situacije. Među socijalnim faktorima u vezi sa porodicom nalaze se zlostavljanje, svjedočenje nasilju u porodici, različite duševne bolesti i alkoholizam nekog ili više članova porodice (Ivandić Zimić 2011). Zanimljiv rezultat upravo navedenog istraživanja predstavlja veći uticaj rizičnih faktora u porodici kod djevojaka, u odnosu na momke. Djevojke su izvještavale i o većoj sklonosti suicidu, dok su momci češće bili izvršioci kaznenih djela. Pored toga, adolescentkinje su ipak ostvarivale bolji školski uspjeh od adolescenata.

Studije pokazuju da je upotreba alkohola u adolescentom uzrastu karakterističnija za osobe muškog pola (Cohen et al. 1993; Johnston et al. 2000 prema Chassin et al. 2004; Hibell et al. 2009; Kosić et al. 2009 prema Marić 2011). Rezultati ESPAD studije iz 2008. godine, u kojoj je učestvovala i naša zemlja, pokazali su da i kod nas mladići koriste alkohol u nešto većem procentu od devojaka – 89,9% mladića, naspram 88,3% djevojaka je popilo barem jedno alkoholno piće u toku života. Mladići u značajno većem procentu i redovno piju alkohol – 36,7% mladića, prema 14,7 devojaka (Marić 2011). Razlozi učestalije upotrebe alkohola među mladićima, jednim dijelom leže u specifičnostima kulture, koja upotrebu alkohola smatra prihvatljivijom, pa u određenom smislu čak i poželjnom, kada je reč o pripadnicima muškog pola. Poznato je i da su mladići u periodu adolescencije mnogo skloniji buntovničkom ponašanju, te prekomjerno korišćenje alkohola može biti izraz tog bunta i težnje da se osjete odraslim. Dok su djevojke u ovom periodu odrastanja smjernije, mladići su skloniji preuzimanju rizika, čime dokazuju odvažnost i obezbjeđuju isticanje među vršnjacima, te se češće upuštaju u potencijalno problematična ponašanja (Kapor-Stanulović 1988; Wenar 2003; Jessor & Jessor 1977, prema Marić 2011).

Dosadašnji nalazi slažu se i u tome da su mladići skloniji upotrebi zakonski sankcionisanih psihoaktivnih sredstava u odnosu na devojke (Cohen et al. 1993, Johnston et al. 2000, prema Chassin et al. 2004; Hibell et al. 2009; Kosić et al. 2009 i dr.). Nalazi evropskog ESPAD istraživanja za 2007. godinu ukazuju na to da je upotreba ilegalnih psihoaktivnih supstanci nešto učestalija kod adolescenata muškog pola. To se odnosi i na marihuanu, najčešće korišćenu drogu među mladima, koju je tokom meseca koji je prethodio istraživanju koristilo 9% mladića i 6% devojaka (Hibell et al. 2009, prema Marić 2011).

Drugi socijalni faktori zloupotrebe droga u periodu adolescencije mogu uključivati (Eisenberg, Toumbourou, Catalano & Hemphill 2014):

(1) uticaj roditelja, braće, sestara, vršnjaka i prijatelja kao modela za oblikovanje ponašanja mladih (eng. *role modelling*),
(2) percipirane norme ponašanja (tj. kako se ponašati i šta okolina očekuje od mene u tom pogledu) i
(3) politiku škole u vezi sa zloupotrebom droga (npr. koje su posljedice ovakvog prestupa).

Uticaj roditelja možemo posmatrati iz perspektive teorije socijalng učenja Alberta Bandure. Ova teorija pretpostavlja da ljudi uče jedni od drugih, posmatranjem, imitacijom i modeliranjem. Većina ljudskih ponašanja naučena je opservacijski kroz

modeliranje: posmatranjem drugih ljudi oko sebe oni formiraju ideju o tome kako se nova ponašanja implementiraju, a kasnije koriste ove kodirane podatke kao vodič za akciju (Bandura 1977).

Socijalno učenje je najčešći način na koji ljudi uče, a društvene interakcije koje imaju najveći utjecaj su interakcije s ljudima koji su nam važni tokom odrastanja. Oponašanje modela i učenje prema modelu najizraženije je u ranoj dobi, a najjači modeli su roditelji te braća i sestre, odnosno najuža djetetova okolina. Tako je moguće da mladi ljudi primjete da su se njihovi roditelji opuštali i zabavljali dok su se kockali. Možda su se sa stresom nosili pušeći cigarete ili se nikada nisu družili bez konzumiranja alkohola. Isto tako, ako ovu teoriju primjenimo na primjer upotrebe psihoaktivnih supstanci, moguće je da su posmatrali jednog ili oba roditelja kako se opuštaju pušenjem marihuane. Ako djeca i mladi primijete takve stvari, veća je vjerovatnoća da će i sami isprobati ova ponašanja, jer su posmatranjem saznali da su ljudi iz okruženja postigli naizgled pozitivan rezultat kockanjem, pušenjem cigareta, konzumiranjem alkohola i drugim psihoaktivnim supstancama.

Posebno mjesto zauzima uticaj, odnosno pristisak vršnjaka (eng. *peer influence/pressure*) uz koji je vezana potreba mladih da budu prihvaćeni u određenom društvu (grupi vršnjaka), a ne izopšteni kao neprilagođeni i nedovoljno vrijedni ovakve pripadnosti. Vrsnjačke grupe u ovom periodu imaju izrazitu privlačnost i značaj, jer stvaraju kontekst za razvojne napretke u procesu izgradnje identiteta adolescenata. Njihova unutrašnja struktura oslanja se na principe adolescentne emocionalnosti, a u nju se ugrađuju parametri iz grupe odraslih (hijerarhija, vrednosne odrednice moći, pravila napredovanja u grupi). Međutim, djeca i adolescent često nisu u mogućnosti da izvrše slobodan izbor vrsnjačke grupe. Zna se dogoditi da budu odbijeni od povoljne grupe, pa se prihvatanje traži od devijantnih grupa (Nastasić 2011).

U adolscentnom periodu, pojedinci provode više vremena sa vršnjacima nego sa svojim porodicama (Piko & Kovács 2010). Pored toga, adolscencija je obilježena izraženim osjećajem za dobijanjem nagrade. Fokus na dobijanje nagrade može dovesti do povećane želje adolscenata da udovolje svojim vršnjacima, što im otežava da se odupru pritisku vršnjaka (Van Ryzin et al. 2012). Ako se adolescenti druže sa vršnjacima koji koriste drogu i alkohol, veća je vjerovatnoća da će i oni početi da koriste psihoaktivne supstance kao način da budu prihvaćeni.

Konceptualni model u okviru kojeg su socijalni faktori povezani sa nastankom ili nastavljanjem sa upotrebom psihoaktivnih supstanci u periodu adolescencije obuhvata sljedeće četiri kategorije ovih faktora (Boyd-Ball, Dishion, Myers i Light 2011):

1. društveni rizik i socijalna dezorganizacija;
2. upravljanje porodičnim odnosima i organizacija porodičnog života (eng. *family management*);
3. postojanje odgovarajućih kulturnih organizacija (i njihova umreženost) i
4. devijantno grupisanje vršnjaka.

Prva grupa faktora u vezi sa samim društvom, odnosno sredinom u kojoj mladi odrastaju, djeluje na porodičnu klimu i atmosferu, na uspostavljanje i rad mreže kulturnih institucija/organizacija i na udruživanje vršnjaka u grupe. Nepostojanje adekvatne mreže kulturnih organizacija čija bi se djelatnost poklopila sa interesovanjima mladih i okupila ih u grupe koje bi se bavile svrsishodnim aktivnostima, može stvoriti plodno tlo za devijantno grupisanje mladih. Po predstavljenom modelu, disfunkcionalne porodice i devijantna okupljanja adolescenata i adolescentkinja su u direktnom odnosu sa (zlo)upotrebom psihoaktivnih supstanci.

Kako ističu Slobodin i Crunelle (2019), *socio-kulturalni faktori* koji determinišu, podstiču i održavaju korištenje psihoaktivnih supstanci (ne samo kod adolescenata i adolescentkinja) mogu se podijeliti u sljedeće četiri kategorije:

1. *socioekonomski status* (slabije materijalne prilike udružene sa pripadnošću nižem sloju društva dovode do veće zastupljenosti i češće konzumacije pomenutih supstanci);
2. *vjerska pripadnost* (eng. *religious affiliation*, neke religije strogo zabranjuju ovakve aktivnosti, a vjernici pokušavaju zadržati pozitivnu sliku o sebi kao o osobi koja poštuje religijske norme);
3. *proces akulturacije* (prilagođavanje novoj kulturi može biti praćeno visokim nivoom stresa i anksioznosti, pa neki imigranti mogu pribjegavati ovim sredstvima, kako bi postigli stanje smirenosti, pribranosti i redukovali nivo uznemirenosti usljed izazova i zahtjeva nove sociokulturne sredine) i
4. *etnički identitet* (objašnjenje je slično upravo navedenom, budući da se jedan dio novopridošlih osoba trudi zadržati svoj etnički identitet i ponos uz samoafirmaciju u novoj sredini, što takođe zahtijeva određeni napor i podrazumijeva određenu dozu percipiranog ili doživljenog stresa).

2. EPIDEMIOLOŠKI PODACI U RAZLIČITIM KULTURALNIM SREDINAMA

Slijede prikazi nekoliko epidemioloških studija, u kojima se pokušala odrediti prevalencija zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u različitim kulturnim sredinama. Prikazom je obuhvaćena procjena prevalencije korištenja ovakvih sredstava među mladima u jednom broju država u Evropi, Africi, Aziji, Sjevernoj i Južnoj Americi, te Australiji.

U istraživanju provedenom u Srbiji, dobijeno je da je 14.2% ispitanih osnovnoškolaca i srednjoškolaca probalo jednu ili više psihoaktivnih supstanci (Pavlović i Jakovljević 2008). U istoj studiji, utvrđeno je da je najviše adolescenata probalo marihuanu (10.8%), potom neku od supstanci koja spada u inhalante (4.4%), zatim amfetamine (4.1%), supstance iz grupe sedativa (3.7%), kokain (2.8%), heroin (2.3%) i ekstazi (1.6%). Ovim istraživanjem jeste obuhvaćen veliki uzorak adolescenata (bilo je nešto više od 1000 učesnika), međutim, postavlja se pitanje u kojoj mjeri su iskreno izvijestili o konzumaciji narkotika.

U jednoj engleskoj studiji provedenoj na velikom i reprezentativnom uzorku (N = 43607) mladih od 14 i 15 godina zasebno je ispitivana prevalencija zloupotrebe jedne vrste droge i više psihoaktivnih supstanci. Još jedna prednost ove studije jeste da su podaci prikazani s obzirom na pol učesnika. Takođe, obuhvataju period od 12 godina (1998–2009). Rezultati pokazuju da je najveća prevalencija upotrebe bilo jedne ili više psihoaktivnih supstanci zabilježena 1998, a najmanja prevalencija 2009. godine (Hale i Viner 2013). Kod adolescenata prevalencija zloupotrebe jedne vrste droge iznosila je 6.2% (1998. godine) do 15.7% (2009. godine). Kod adolescentkinja stopa zloupotrebe kretala se od 5.6% do 12.7% (istih godina). Kada je riječ o zloupotrebi više supstanci, prevalencija zloupotrebe droga uz pušenje kretala se od 3 do 9.1% (adolescenti), odnosno od 3.3 do 10.1% (adolescentkinje). Abuzus droga i alkohola bio je prisutan kod 4.4-11.4% adolescenata i kod 3.8-9.8% adolescentkinja.

U meta-analizi 27 radova objavljenih od 2000. do 2016. godine na temu prevalencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u subsaharskoj Africi, sa ukupnim uzorkom od 143.201 adolescenata i adolescentkinja (Olawole-Isaac, Ogundipe, Amoo i Adeloye, 2018), utvrđeno je sljedeće. Najviša prevalencija registrovana je u zemljama centralne Afrike (primjeri su Čad i Kongo) i iznosila je 55.5%. Treba napomenuti da je ovdje takođe uključeno konzumiranje kafe, cigareta i alkohola.

Kada je riječ o Aziji, Peltzer i Pengpid (2017) su dali prikaz rezultata zloupotrebe kanabisa i amfetamina među mladima u sljedećih pet država: Iraku (N = 2038),

Kuvajtu (*N* = 2672), Maleziji (*N* = 25507), Mongoliji (*N* = 5393) i Vijetnamu (*N* = 3331). Ispitivalo se da li su mladi ikada prije koristili ove supstance, a ne samo u vremenskom periodu kada je provedeno istraživanje. Dobijena prevalencija ovog tipa iznosila je 0.9% za kanabis (1.5% adolescenata, a 0.4% adolescentkinja) i 1% za amfetamine (1.4% adolescenata i 0.6% adolescentkinja). Ipak, ova studija je, kao što se vidi, imala daleko veći uzorak mladih iz Malezije nego iz drugih analiziranih država. Zanimljiv dodatni nalaz iste studije odnosi se na statistički značajnu povezanost anksioznosti sa korištenjem amfetamina u svim državama, ali ne i sa upotrebom kanabisa (osim na uzorku mladih u Kuvajtu). Percipirana usamljenost mladih nije bila u statistički značajnoj korelaciji ni sa upotrebom kanabisa ni amfetamina

U Sjedinjenim Američkim Državama mladi od 12 do 17 godina su u 2016. godini bar jednom koristili sljedeće psihoaktivne supstance: marihuanu (14.8%), inhalante (8.3%), halucinogene – LSD, ekstazi i PCP (2.7%), kokain (0.9%), amfetamine (0.3%), heroin (0.1%) (Centar za statistiku bihevioralnog zdravlja i kvalitet, 2017). U istoj studiji, utvrđeno je da je 23% (do 2015. godine), odnosno 25.3% (do 2016. godine) mladih iz pomenute starosne grupe koristilo neku od nedozvoljenih supstanci. Korištenje lijekova poput sedativa, stimulansa i trankvilizera bilo je prisutno kod 5.9% mladih 2015. godine i 5.3% mladih 2016. godine. U pomenutom istraživanju, podaci su prikazani na način da je (zlo)upotreba nedozvoljenih sredstava analizirana za period do 2015, odnosno 2016. godine, i to tokom ove dvije godine i proteklog mjeseca u odnosu na mjesec u kome je istraživanje provedeno. Tako je, na primjer, ova sredstva koristilo 7.9% mladih u mjesecu prije anketiranja, u 2016. godini.

U *Svjetskom izvještaju za 2018. godinu* o zloupotrebi psihoaktivnih supstanci (Kancelarija Ujedinjenih nacija za droge i kriminal 2018), u dijelu o Srednjoj i Latinskoj Americi nalaze se podaci o prevalenciji iz četiri zemlje: Bolivije, Kolumbije, Ekvadora i Perua. Utvrđeno je da u Kolumbiji oko 20% mladih konzumira kanabis, za razliku od Bolivije i Perua, gdje prevalencija iznosi oko 5%. U Boliviji preko 6 puta više anketiranih starosti 18-24 godine konzumira kanabis, upoređeno sa ljudima starosti 36-50 godina u istoj državi. Kada je riječ o kokainu, prevalencija je oko 1.5% (Bolivija), 7.5% (Kolumbija), 4% (Ekvador) i 1.5-2% (Peru). Procjena prevalencije zloupotrebe LSD-a iznosila je 2-2.5% za Boliviju, 9.5% za Kolumbiju, 2-2.5% za Ekvador i 0.5-1% za Peru. Procjena zastupljenosti korištenja inhalanata iznosila je 1.5%, 3.5%, 2% i 2.5%, a trankvilizera 3%, 5-5.5%, 3.5-4% i 4% (za svaku zemlju, po redoslijedu njihovog prethodnog navođenja).

Rezimirajući rezultate istraživanja prikazanih u ovom odjeljku može se primijetiti da konzumiranje proizvoda od kanabisa dominira navikama mladih u području (zlo)upotrebe droga. Prisutna je i kombinacija više psihoaktivnih supstanci, a procjene prevalencije uglavnom se razlikuju u različitim dijelovima svijeta.

3. UPOTREBA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U PLEMENSKIM ZAJEDNICAMA

Plemena su specifične socijalne zajednice, koje ne moraju nužno biti u potpunosti izolovane od ostatka društva. Neki pripadnici plemena idu u škole, drugi rade u lokalnim zajednicama, što govori u prilog određenom stepenu socijalne inkluzije.

Whitesell i njegovi saradnici (2012) ispitivali su početak pušenja, te konzumiranja alkohola i marihuane kod jednog indijanskog plemena koje živi u sjevernim ravnicama SAD-a. Uzorak je činilo 450 mladih od 10 do 13 godina, na kojem je utvrđeno da je oko 10. godine prisutan visok rizik za konzumiranje prve cigarete koji se ustaljuje do 13. godine. Kada je riječ o marihuani, kod desetogodišnjaka je bio prisutan nizak rizik za njenu (zlo)upotrebu, ali se on značajno povećao do 12. godine, kada je i dostigao maksimum u posmatranom periodu. Visina rizika za konzumaciju alkohola tek je u 13-oj godini prevazišla rizik za započinjanje pušenja.

Chaturvedi, Bajpaim i Pandey (2016) su proveli istraživanje u četiri plemenske zajednice na sjeveroistoku Indije: Khamti, Singhphu, Tangsa i Tutsa. Ispitivali su kada su njihovi članovi počeli koristiti duvan, alkohol i opijum. Premda, generalno gledajući, podaci među ovim plemenskim zajednicama prate sličan trend (alkohol se u većini slučajeva konzumira prije početka korištenja duvana, a opijum nakon što se prije probao duvan), dobili su i neke razlike među plemenima. U plemenu Khanti prosječna starost njegovih članova kada su počeli koristiti duvan bila je 18.5 godina. Alkohol počinju koristiti nešto ranije (sa 14-15 godina), a razne forme opijuma kasnije (sa 23 do 24 godine). Pripadnici plemenske zajednice Singhphu alkohol počinju koristiti sa 15-16 godina, duvan sa 17-18 godina, a opijum sa oko 25 godina. U plemenu Tangsa, alkohol se prvi put probao oko 14. godine, duvan oko 18. godine, opijum oko 23. godine. Članovi plemenske zajednice Tutsa takođe prvi put probaju alkohol sa oko 14. godina. Duvan počinju konzumirati nedugo zatim (između 15. i 16. godine), ali zato opijum probaju tek nakon dužeg perioda (tačnije sa 29-30 godina). Inače, 26.3% pripadnika ovih plemena, starosti od 15 do 24 godine, koristi bar jednu navedenu supstancu. Kada je riječ o polnim razlikama, to čini 36.9% muškaraca nasuprot 15.2% žena.

Singkorn je sa saradnicima (2019) u plemenima Lahu i Akha koja žive u brdima sjevernog Tajlanda istraživao faktore (zlo)upotrebe alkohola među mladima starosne dobi od 15 do 24 godine. U istraživanju je učestvovalo 737 adolescenata i adolescentkinja. Rezultati pokazuju da njih 45% konzumira alkohol, a 17.3% koristi i duvanske proizvode. Veći broj konzumenata alkohola zabilježen je među muškarcima, budistima (u odnosu na hrišćane), mladima koji nisu studenti (u odnosu na nezaposlene i zaposlene ispitanike), onima čiji očevi piju alkohol, mladima koji u istom selu imaju šest ili više prijatelja koji takođe konzumiraju alkohol. Ovim istraživanjem je još jednom potvrđeno da su pritisak vršnjaka i norme koje vladaju u vršnjačkim grupama povezani sa većom konzumacijom psihoaktivnih supstanci u ovom slučaju, alkohola. Isto tako, otac kao model svojim sinovima u principu zauzima značajno mjesto u njihovom životu i pripadnici plemena Lahu i Akha oponašaju njegove navike. Jedna od tih navika je konzumacija alkohola. Drugo objašnjenje navedenog rezultata uzima u obzir nastanak neadekvatnih, nefunkcionalnih porodičnih odnosa, usljed očevog (pretjeranog) konzumiranja alkohola. Ovakva porodična situacija može nagnati adolescente i adolescentkinje da se distanciraju, odnosno da pobjegnu od nje. Alkoholizam predstavlja jedan od načina za bijeg od stresnih situacija.

Opisane studije se većinom, dakle, bave određivanjem dobi u kojoj mladići i djevojke koje žive u plemenskim zajednicama počinju da konzumiraju psihoaktivne supstance. Najčešće se istražuje upotreba alkohola, duvana i opijuma. Ovakve aktivnosti takođe predstavljaju jedan vid inicijacije u svijet odraslih. Dakle, osobe mlađe i srednje adolescentne dobi (čak i oni koji prolaze kroz razdoblje kasnog djetinjstva) na ovaj način stiču određeni stepen autonomije i zrelosti, postajući u neku ruku ozbiljniji i hrabriji članovi plemena nego što su bili. Sigurno je da prvo konzumiranje pomenutih supstanci nije fiziološki prijatan osjećaj, budući da izaziva izvjesnu dozu mučnine, a možda i povraćanje. Takođe se vjerovatno javljaju stanja nešto izmijenjene svijesti koja mogu biti nepoznanica mladima u ovim svojevrsnim obredima koji su dio procesa odrastanja..

4. KROSKULTURALNA KOMPARATIVNA ISTRAŽIVANJA

Slijedi prikaz nekoliko studija u kojima je analizirana upotreba psihoaktivnih supstanci na uzorcima adolescenata i adolescentkinja s obzirom na njihovu rasnu i etničku pripadnost. Wu, Woody, Yang, Pan i Blazer (2011) su analizirali poremećaje povezane sa zloupotrebom psihoaktivnih supstanci kod bijelaca, hispanoamerikanaca,

afroamerikanaca, domorodačke-indijanske populacije (eng. *Native Americans*), doseljenika iz Azije i sa pacifičkih ostrva, te mladih kojima su roditelji različite rase (eng. *multiple-race adolescents*). Uzorak je činila 72.561 osoba, uzrasta od 12 do 17 godina. Rezultati su pokazali da je u protekloj godini 37% mladih konzumiralo alkohol, droge ili oboje. Nadalje, 8% mladih ispunilo je kriterijume za dijagnozu poremećaja iz domena alkoholizma ili narkomanije. Najveća prevalencija upotrebe alkohola i/ili droga dobijena je u domorodačkoj populaciji (48%), gdje je registrovan i najveći procenat mladih koji ispunjavaju kriterijume za pomenute dijagnoze (15%). Najmanja prevalencija dobijena je za ispitanike azijskog porijekla i one koji su u SAD došli s pacifičkih ostrva (ukupno 23.7%). Kada se analizira samo procenat mladih koji koriste droge, domorodačko (indijansko) stanovništvo ponovo prednjači sa 31%, a za njima slijedi grupa mladih čiji su roditelji različitih rasa (23.3%), potom bijelci (20%). Procenat afroamerikanaca i hispanoamerikanaca koji konzumiraju droge je međusobno sličan (18.6% i 18.3%), dok je kod mladih porijeklom iz Azije i sa pacifičkih ostrva najmanji (11.7%). Autori ovog istraživanja ističu sljedeće faktore (zlo)upotrebe psihoaktivnih susptanci: individualne (delinkventno ponašanje i depresija), izloženost neadekvatnom roditeljstvu (npr. zanemarivanje, zlostavljanje, neodgovarajuće ispoljavanje emocija unutar porodice), uticaj vršnjaka, lokaciju na kojoj se nalazi škola (npr. problematičan kraj sa visokom stopom kriminaliteta i lošim socioekonomskim prilikama), izazove akulturacije i probleme sa rasnim identitetom.

Löfving-Gupta i saradnici (2018) istraživali su izloženost nasilju u socijalnoj zajednici iz kros-kulturalne perspektive. U uzorku je bilo 10.545 ispitanika, starosti od 12 do 18 godina. Studija je obuhvatila tri države – Češku, Rusiju i SAD. Nalazi ove studije pokazuju da su (zlo)upotreba psihoaktivnih supstanci i problematično ponašanje u sve tri države bili u sličnoj mjeri povezani sa intenzitetom nasilja u njihovim socijalnim zajednicama. Asocijacija između pomenutih varijabli bila je gotovo podjednaka kod adolescenata i adolescentkinja. Autori su zaključili da ovaj vid povezanosti nije uslovljen kulturom. Međutim, kako su podaci prikupljeni u samo tri zemlje, generalizacije ove vrste potrebno je ipak uzeti sa priličnom dozom rezerve.

Tisak, Chen, Fang i Baker (2017) upoređivali su percepciju problema u ponašanju među mladima u Kini i SAD, pri čemu su na anketna pitanja odgovarali i roditelji adolescenata i adolescentkinja. Mladih je bilo 395, starosti od 11 do 19 godina, a njihovih roditelja 255. Naime, i mladi i roditelji trebali su procijeniti u kojoj mjeri su određena ponašanja pogrešna i nepoželjna. Odnos obje grupe ispitanika prema korištenju droga istražen je uz pomoć dvije stavke. Jedna se odnosila na teške droge (poput kokaina), a druga na lake droge (ovdje su ubrojeni i duvan i alkohol). Rezultati

pokazuju statistički značajne kroskulturalne razlike u domenu korištenja teških droga, pri čemu ovakvo ponašanje nailazi na veću osudu kako mladih Kineza, tako i njihovih roditelja. Razlika u pogledu percepcija i stavova o lakim drogama nije bila statistički značajna. Ipak, adolescenti i adolescentkinje i njihovi roditelji iz Kine težili su osuditi konzumaciju ove vrste droga više nego Amerikanci. Ovakvi rezultati objašnjeni su činjenicom da su za posjedovanje i korištenje droga u Kini predviđene strože kazne u odnosu na one u SAD-u. Drugo objašnjenje odnosi se na roditeljski nadzor i očekivanja od strane roditelja, koja su u Kini veća. Osim prethodnih nalaza ove studije, dobijene su i statistički značajne razlike s obzirom na generaciju, gdje su, očekivano, roditelji u obje zemlje navodili veći stepen nepoželjnosti upotrebe kako teških, tako i lakih droga.

Kros-kulturalna istraživanja čiji je cilj komparacija određenih fenomena, obrazaca ponašanja i pojava u različitim kulturnim sredinama i utvrđivanje faktora povezanih sa njima, nalaze svoju primjenu i u domenu korištenja psihoaktivnih supstanci. Karakteristike neke kulture u kojoj postoji manja prevalencija ovakvih ponašanja mogu poslužiti kao dobar primjer drugim kulturnim sredinama za osmišljavanje ne samo preventivnih, već i mjera psihosocijalne rehabilitacije.

5. ZAKLJUČAK

Identifikovani faktori koji pripadaju kategoriji socio-kulturalnih odrednica su: kvalitet porodičnih odnosa i dinamike; vršnjački pritisak; dio grada ili drugog mjesta u kojem mladi žive, borave i/ili i idu u školu; socijalne norme, očekivanja i uvjerenja; zakonska regulativa, te opšte karakteristike društva u kojem žive (materijalne prilike, mogućnost nalaženja odgovarajućeg zaposlenja, aktuelni sistem vrijednosti).

Adolscenti najčešće koriste alkohol, a od ilegalnih psihoaktivnih supstanci najčešće se koristi marihuana. Među populacijom adolscenata, ispitanici muškog pola su nešto skloniji upotrebi alkohola i psihoaktivnih supstanci nego djevojke.

Što se tiče zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u svijetu, rezultati istraživanja pokazuju da je visoka prevalencija korištenja ovakvih supstanci registrovana kod adolescentata i adolescentkinja među američkim Indijancima i mladima u Kolumbiji (u odnosu na ispitanike iz Bolivije, Ekvadora i Perua). Nasuprot tome, mnogo manji broj mladih iz azijskih zemalja istraživanih u prikazanim studijama ispoljava ovakva ponašanja (bez obzira je li riječ o rekreativnoj upotrebi, zloupotrebi ili zavisnosti). Ove zemlje su Indija, Irak, Kuvajt, Malezija, Mongolija i Vijetnam.

Obrazac konzumiranja psihoaktivnih supstanci među mladima analiziran je u

nekoliko plemena koja žive u Indiji, na Tajlandu i u SAD-u. Duvan, alkohol i opijum su supstance koje pripadnici ovih plemena najčešće koriste, a ova vrsta inicijacije u razdoblje zrelosti je, izgleda, uobičajena praksa čije korijenje seže daleko u prošlost.

Kada je riječ o socio-kulturalnim studijama uopšte, ovdje treba napomenuti da su i za ovaj tip istraživanja karakteristična određena ograničenja i nedostaci. Prvo, socio-kulturalni uticaji ne mogu biti posmatrani kao vremenski stabilni faktori koji determinišu i regulišu odnose u nekoj društvenoj zajednici. Oni se, dakle, mijenjaju u većoj ili manjoj mjeri, tako da istraživanje provedeno u jednoj tački vremena ne mora biti reprezentativno za analiziranu kulturalnu sredinu ili društvenu zajednicu u nekom drugom vremenskom razdoblju. Drugo ograničenje jeste sama priroda socio-kulturalnog pristupa. Naime, riječ je o zagovaranju šire perspektive iz koje se opservira, analizira i zaključuje o istraživanom problemu, čime se u određenoj mjeri zanemaruju individualni faktori. Na primjer, to mogu biti psihološki faktori kao što su osobine ličnosti, motivacija i inteligencija. Treća grupa ograničenja i nedostataka odnosi se na opasnost od pristrasnosti u korist vlastite kulture. Ovaj problem dolazi do izražaja kada istraživač društvenu zajednicu kojoj i sam pripada upoređuje s drugim socijalnim zajednicama i kulturama. Primjer su počeci antropoloških izučavanja plemenskih zajednica, koje su eksplicitno procjenjivane kao primitivnije i nerazvijenije u odnosu na zapadni svijet. Na istraživačima je, dakle, da održe metodološku distancu i ispitivane pojave opišu na nepristrasan i što objektivniji način, bez etnocentričkih nastojanja da se o vlastitoj kulturi zaključi kao o superiornijoj.

Upotreba psihoaktivnih supstanci predstavlja dominantan problem savremene populacije adolescenata, s obzirom da na svjetskom nivou, ali i na našim prostorima, broj korisnika alkohola, duvana i droga među mladima stalno raste. Imajući na umu sve posljedice koje upotreba psihoaktivnih supstanci ostavlja na mlade u osjetljivoj razvojnoj fazi kao što je adolescencija, cjelokupno društvo na svim svojim nivoima – od zakonodavne sfere, sredstava masovog informisanja, preko lokalne zajednice, škole, sve do same porodice, treba krajnje ozbiljno i odgovorno da pristupi radu na sprečavanju širenja ovog fenomena, pružajući maksimalni potencijal u svakom svom segmentu.

LITERATURA:

1. Al Ghaferi, Hamad A., Ahmed Y. Ali, Tarek A. Gawad, Shamil Wanigaratne (2017), ″Developing substance misuse services in United Arab Emirates: The National Rehabilitation Centre experience, *BJPsych International*, 14, 92–96.
2. Atul Ambekar, Alok Agrawal, Ravindra Rao, Ashwani Kumar Mishra, Sudhir K. Khandelwal, Rakesh K. Chadda (2019), *Magnitude of substance use in India*, Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, New Delhi
3. Bandura, Albert (1977), *Social learning theory*, Prentice Hal, Englewood Cliffs
4. Blanco, Carlos, Ludwing Flórez-Salamanca, Roberto Secades-Villa, Shuai Wang, Deborah S. Hasin (2018), ″Predictors of initiation of nicotine, alcohol, cannabis, and cocaine use: results of the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions (NESARC)″, *Am. J. Addict.* 27 (6), 477–484.
5. Boyd-Ball Alison J., Thomas J. Dishion, Michael W. Myers, John Light (2011), ″Predicting American Indian adolescent substance use trajectories following inpatient treatment″, *Journal of Ethnicity in Substance Abuse*, 10(3), 181–201.
6. Center for Behavioral Health Statistics and Quality (2017), *2016 national survey on drug use and health: detailed tables*, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Rockville, MD
7. Chaturvedi, Himanshu K., Ram C. Bajpai, Arvind Pandey (2016), ″Predictors of substance use in the tribal population of Northeast India: Retrospective analysis of a cross-sectional survey″, *Journal of Addiction Research & Therapy*, 7(5), 1000295.
8. Eisenberg, Marla E., John W. Toumbourou, Richard F. Catalano, Sheryl A. Hemphill (2014), ″Social norms in the development of adolescent substance use: a longitudinal analysis of the International Youth Development Study″, *Journal of Youth and Adolescence*, 43*,* 1486–1497.
9. Hale, Daniel, Russell Viner (2013), ″Trends in the prevalence of multiple substance use in adolescents in England, 1998-2009″, *Journal of Public Health*, 35(3), 367-374.
10. Halley Grigsby, Timothy J., Myriam Forster, Daniel Wood Soto, Lourdes Baezconde-Garbanati, Jennifer Beth Unger (2014), ″Problematic substance use among Hispanic adolescents and young adults: implications for prevention efforts″, *Substance Use & Misuse*, 49(8), 1025–1038.

11. Ivandić Zimić, Jadranka (2011), ″Žene ovisnice – razlike u obilježjima obitelji i obilježjima psihosocijalnog razvoja između žena i muškaraca ovisnika o drogama″, *Kriminologija & socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 19(2), 57-71.
12. Kuyokwa, John, Symon Chiziwa, Miriam Chinkhata, Daniel Muyila (2019). ″Epidemiology of psychoactive substance use and associated factors among adolescents: A descriptive study of selected secondary schools in South West Education Division″, *Integrative Journal of Global Health*, 3(1), 1-8.
13. Sandra Löfving-Gupta, Mimmie Willebrand, Roman Koposov, Marek Blatný, Michal Hrdlička, Mary Schwab-Stone, Vladislav Ruchkin (2018), ″Community violence exposure and substance use: cross-cultural and gender perspectives″, *European Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 493–500.
14. Marić, Mia (2011), ″Socio-demografski činioci i upotreba psihoaktivnih supstanci u adolescenciji″, *Stanovništvo*, 49(2), 91-113.
15. Nastasić, Petar (2011), *Bolesti zavisnosti u adolscenciji*, Publikum, Beograd
16. New South Wales Ministry of Health (2014), *Substance use and young people: framework*, NSW Ministry of Health, North Sydney
17. Olawole-Isaac, Adebanke, O. Ogundipe, Emmanuel Olagunju Amoo, Davies Adeloye (2018), ″Substance use among adolescents in sub-Saharan Africa: A systematic review and meta-analysis″, *South African Journal of Child Health*, 12, S79-S84.
18. Omar, Yusuf Sheikh, Anna Jenkins, Marieke van Regteren Altena, Harvey Tuck, Chris Hynan, Ahmed Tohow, Prem Chopra, David Castle (2015), ″Khat use: What is the problem and what can be done? BioMed Research International″, Article ID 472302, 1-8.
19. Pavlović, Zorana, Branko Jakovljević (2008), ″Frequency and risk factors of the use of psychoactive substances among the young″, *Vojnosanitetski pregled*, 65(6), 441-448.
20. Peltzer, Karl, Supa Pengpid (2017), ″Cannabis and amphetamine use among adolescents in five Asian countries″, *Central Asian Journal for Global Health*, 6(1), 288.
21. Piko, Bettina F., Eszter Kovács (2010), ″Do parents and school matter? Pro tective factors for adolescent substance use″, *Addictive Behaviors*, 35, 53−56.
22. Resnicow, Ken, Robin Soler, Ronald L. Braithwaite, Jasjit S. Ahluwalia, Jacqueline Butler (2000), ″Cultural sensitivity in substance use prevention″, *Journal of Community Psychology*, 28, 271–290.

23. Singkorn, Onnalin, Tawatchai Apidechkul, Bukhari Putsa, Sudkhed Detpetukyon, Rachanee Sunsern, Phitnaree Thutsanti, Ratipark Tamornpark, Panupong Upala, Chadaporn Inta (2019), ″Factor associated with alcohol use among Lahu and Akha hill tribe youths, northern Thailand″, *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 14(5), 1-14.
24. Slobodin, Ortal, Cleo L. Crunelle (2019), ″Mini review: Socio-cultural influences on the link between ADHD and SUD″, *Front. Public Health*, 7, 173.
25. Suljagić, Nejra Z. (2020), ″Porodica i ovisnost o psihoaktivnim supstancama″, *Zbornik radova, Porodica i savremeno društvo - izazovi i perspektive*, Peta međunarodna Naučna konferencija "Društvene devijacije", *Društvene devijacije*, 5(1), 543-549.
26. Tisak, John Yiwei Chen, Qijuan Fang, Erin R. Baker (2017), ″Adolescent misconduct behaviors: A cross-cultural perspective of adolescents and their parents″, *Journal of Cross-cultural Psychology*, 48(2), 155–167.
27. United Nations Office on Drug and Crime (2018), *World drug report 2018.*, Division for Policy Analysis and Public Affairs, Wien
28. Van Ryzin, Mark J., Gregory M. Fosco, Thomas J. Dishion (2012*)*, ″Family and peer predictors of substance use from early adolescence to early adulthood: An 11-year prospective analysis″, *Addictive Behaviors*, 37(12), 1314−1324.
29. Van Wormer, Katherine, Diane Rae Davis (2013) *Addiction treatment: A strengths perspective* (3rd ed.), Brooks/Cole, Belmont, CA
30. Whitesell, Nancy Rumbaugh, Carol E. Kaufman,Ellen M. Keane, Cecilia Crow, Carly Shangreau, Chrstina M. Mitchell (2012), ″Patterns of substance use initiation among young adolescents in a Northern Plains American Indian tribe″, *American Journal of Alcohol Abuse*, 38(5)*,* 383-388.
31. World Health Organization (2003), *Investing in mental health*
32. Wu, Li-Tzy, George E. Woody, Chongming Yang, Jeng-Jong Pan, Dan G. Blazer (2011) ″Racial/ethnic variations in substance-related disorders among adolescents in the United States″, *Archives of general psychiatry*, 68(11), 1176–1185.

SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE USE IN ADOLESCENTS

Summary:

The use of psychoactive substances by adolescents is one of the more serious problems of modern society. Socio-cultural context plays a significant role in influencing the form of psychoactive substance use. The aim is to show the most important sociocultural factors for psychoactive substance use among adolescence, as well as a show and analysis of studies on the use of psychoactive substance use in adolescents about cultural, racial, and ethnic affiliation. Identified factors that belong to the category of sociocultural determinants are the quality of family relationships and dynamics; peer pressure; part of the city or other place where young people live, stay and/or go to school; social norms, expectations, and beliefs; legal regulations, and the general characteristics of the society. In the analyzed studies, alcohol is the most used substance among adolescents, and marijuana is the most used illegal psychoactive substance. Male adolescents are more likely to use psychoactive substances, than girls. A high prevalence of the use of psychoactive substances was registered among American Indian adolescents and young people in Colombia, while a low prevalence was recorded in Asian countries. Patterns of drug use among youth were analyzed in several tribes living in India, Thailand, and the United States. Tobacco, alcohol, and opium are the most used substance in members of these tribes.

Keywords: socio-culture aspects; psychoactive substance; adolescents

Adrese autora
Authors' address

Gorica Vuksanović
Olivera Kalajdžić
Ivana Zečević
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
goricavuksanovic@gmail.com
olja.kalajdzic@yahoo.com
Ivana8898@hotmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Elvis Fejzić
POLITIČKA MISAO U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: PRIMARNE ODREDNICE, KONTEKSTUALNA ISKUSTVA I TEMATSKE ORIJENTACIJE / POLITICAL THOUGHT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS: PRIMARY DETERMINANTS, CONTEXTUAL EXPERIENCES, AND THEMATIC ORIENTATIONS 393

Nife Elizabeth Ogunbodede
MAKING WOMEN COUNT: AN APPRAISAL OF WOMEN-CENTERED POLICIES OF NIGERIA POLITICAL PARTIES / ZASTUPLJENOST ŽENA: PROCJENA POLITIKA NIGERIJSKIH POLITIČKIH STRANAKA USMJERENIH NA ŽENE 417

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.393

UDK 321(497.6)"1918/1941"

Primljeno: 06. 06. 2023

Pregledni rad
Review paper

Elvis Fejzić

POLITIČKA MISAO U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: PRIMARNE ODREDNICE, KONTEKSTUALNA ISKUSTVA I TEMATSKE ORIJENTACIJE

Politička misao u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata markirana je sadržajnim prosvjetiteljskim aktivitetom, ali i produkcijom koja ima panpolitička obilježja. Zbog toga je važno istražiti u kojoj mjeri tematska usmjerenost tadašnje bosanskohercegovačke političke misli korespondira sa najznačajnijim kontekstualnim događanjima u unutardržavnoj (jugoslavenskoj) i vandržavnoj sferi politike? Teorijski pristup koji ukazuje da je politički aktivitet, ponašanje i mišljenje determinirano izazovnim kontekstualnim odrednicama reprezentira jedan od klasičnih i temeljnih istraživačkih modela u politologiji. Ipak, dostignuti nivo političke svijesti, razvijenost političke kulture i uspostavljeni sistem vlasti u određenom državnom kontekstu mogu značajno uticati na tematski dijapazon političkog mišljenja, kao i na sudjelovanje građana u političkom procesu. Stoga je potrebno uzeti u obzir navedene kontekstualne i varijabilne odrednice u analizi tematske usmjerenosti bosanskohercegovačke političke misli u vremenu između dva svjetska rata. Nakon provedenog istraživanja bit će identificirani i detektirani dominirajući narativi i tematske preokupacije u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj političkoj misli, a bit će ispitana i njihova kompatibilnost sa ključnim političkim izazovima.

Ključne riječi: politička misao; Bosna i Hercegovina; državna vlast; ideologija; politika

UVODNE INSTRUKCIJE

Razvoj političke misli u svim dosadašnjim političkim epohama koje su osiguravale autonoman znanstveni aktivitet determiniran je uveliko kontekstualnim okvirom, a to se u pravilu reflektira i na njene tematske preokupacije i usmjerenost. Tako je, na primjer, praktično primijenjena i etablirana prosvjetiteljska politika dala snažan poticaj naučnim istraživanjima u sferi demokratske vladavine, narodnog suvereniteta, predstavljanja, republikanizma, sekularizma, ustavnosti, političkih institucija i ideologija. Već u tom periodu istraživački fokus političkih mislilaca bio je predominantno usmjeren na državnu vlast, političke institucije i režime vlasti. Period između dva svjetska rata – kao označeni temporalni okvir – reprezentira jednu od najturbulentnijih političkih etapa u svjetskoj politici i ekonomiji, što je, u osnovi, uticalo i na tadašnji razvoj političke misli, tj. tematski karakter i produkciju političke teorije. U to vrijeme pojavljuju se i nastaju panpolitički režimi politike, pa se akcenat u politološkim istraživanjima, pored institucionalnih i klasičnih političkih tema, sve više stavlja na političko vođstvo, odnosno na ponašanje i praktični aktivitet nedemokratskog liderstva, kao i implikacije njihovog djelovanja u društveno-političkoj sferi. S obzirom na to da se Bosna i Hercegovina tada nalazila u sastavu prve jugoslavenske države, njena je monarhistička i autoritarna vlast svakako bila primarni izazov za selektiranu bosanskohercegovačku političku reprezentaciju, ali, uz to, i važan kontekstualni orijentir za tadašnju bosanskohercegovačku političku misao.

Skiciranu vremensku etapu obilježili su neki bitni politički događaji, preciznije, ekspanziju i planetarni uticaj tada doživljavaju nacifašistički i ekstremno-desničarski režimi destruktivne panpolitike, kolonijalna politika i kapitalistički imperijalizam u to vrijeme dostižu svoj vrhunac, posljedice Velike ekonomske krize destabiliziraju svjetsku ekonomiju, staljinistička politika ortodoksnog komunizma provodi totalitarno-ekspanzionističku ideološku agendu, kemalistički svjetonazor naprečac kreira i stvara sekularnu tursku državu, a u tom periodu formirana je i islamsko-fundamentalistička organizacija Muslimansko bratstvo. Pored spomenutih akcentacija, u prvoj Jugoslaviji, koja je iskusila više razvojno-političkih faza te bila izuzetno nestabilna politička zajednica, već krajem decembra 1920. godine desio se sukob radnika i monarhističke vlasti u Husinskoj buni, zatim je Obznanom zabranjen javni aktivitet Komunističke partije Jugoslavije, a vodile su se neprekidno i kontingentne rasprave oko centralizma i federalizma, potom je kralj uveo Šestojanuarsku diktaturu i oktroiran je novi ustav. Tako je etabliran ortodoksni autoritarizam u političkoj praksi, pri čemu još uvijek nije bilo konačno riješeno agrarno pitanje kao nasljeđe feudalističkog sis-

tema te se, također, u formi defanzivnog odgovora na ekspanzionističke pretenzije pojavljuju političke inicijative za bosansku autonomiju, da bi u završnoj fazi postojanja države bio dogovoren destruktivni Sporazum Cvetković-Maček. Moguće je pretpostaviti da su svi apostrofirani kontekstualni izazovi u određenoj mjeri uticali na tematske preokupacije i promišljanja tadašnjih bosanskohercegovačkih intelektualaca, političkih djelatnika i mislioca, ali potrebno je detektirati koji su od tih političkih događaja bili u njihovom istraživačkom fokusu te da li su neki od njih presudno usmjeravali njihov politički aktivitet?

S tim u vezi, potrebno je identificirati probleme, pitanja i ključne političke ideje, koje su okupirale misao bosanskohercegovačkih intelektualaca u međuratnom periodu, te istražiti njihovu povezanost sa kompliciranim vandržavnim i unutardržavnim kontekstom. No, pri tome je posebno važno akcentirati da do sada nisu realizirana tako tematski koncipirana i sublimirana politološka istraživanja, što predstavlja dodatni analitički izazov. Ipak, iako se predmetno istraživanje koncentrira na političku misao i aktivitet relevantnih, uticajnih i angažiranih intelektualaca u međuratnoj Bosni i Hercegovini, nezavisno od njihove ideološke, političke i etno-religijske identifikacije, u ovoj studiji nije moguće zbog sadržajnih ograničenja i instrukcija u potpunosti kritički rekonstruirati ideje svih značajnih mislilaca i političkih predstavnika, ali se zato mogu prezentirati idejne koncepcije najreprezentativnijih predstavnika tadašnje bosanskohercegovačke političke misli. Štaviše, imajući u vidu skicirani politički milje i političke rascjepe unutar prve jugoslavenske države, moguće je pretpostaviti, čak, da se tematske preokupacije i političke preferencije bosanskohercegovačkih intelektualaca mogu diferencirati prema ideološkoj, a u nekim slučajevima i prema etničko-religijskoj pripadnosti, ali traganje za takvim diferencijacijama ne reprezentira primarni istraživački cilj ove znanstvene studije, iako takav pristup neće biti u potpunosti isključen u politološkoj analizi. S obzirom da se u tom periodu politološka nauka nalazila još uvijek u klasičnoj fazi razvoja, recimo, tadašnje političke rasprave i studije bile su uglavnom zasnovane na istraživačkom pristupu kojim dominira shvatanje politologije kao historije političke misli, koje apologira upotrebu kritičke analize te primjenu historijske i komparativne metode. Predmetno istraživanje ima ambiciju da detektira da li je bilo odstupanja, kada je u pitanju tadašnji razvoj i tematsko profiliranje bosanskohercegovačke političke misli? Uzimajući u obzir kontekst i temporalni okvir treba apostrofirati da će i u ovoj studiji biti anticipirano poimanje politologije kao historije političke misli u provođenju kritičke analize, zato što takav teorijski pristup u datom slučaju osigurava odgovarajuću istraživačku poziciju i, uz to, omogućava adekvatno rekonstruiranje i kontekstualiziranje detektiranih političkih ideja i koncepcija.

KONTEKSTUALNI OKVIR I KRUCIJALNI POLITIČKI IZAZOVI

Posljedice Prvog svjetskog rata imale su dalekosežan i vrlo štetan uticaj na svjetsku, evropsku i regionalnu balkansku politiku, ekonomiju i društvene odnose. Njegove političke implikacije uticat će postepeno i na promjene i preoblikovanje tradicionalnih funkcija i prirode vestfalske državnosti, štaviše, na etabliranje nove političke mape evropskih država, što je iznova iniciralo neke latentne međudržavne konflikte, koji su prijetili da prerastu u manifestna militaristička oponiranja, posebno zbog sterilnog i haotičnog funkcioniranja novoformiranog Društva naroda koje je demonstriralo nesposobnost u pogledu rješavanja međunarodnih sukoba i drugih otvorenih pitanja. Propast velikih imperija i monarhija, što se posebno odnosi na njemačku, austrougarsku, rusku i osmansku monarhističku državu, dovela je do novog talasa dekolonizacije i prividne demokratizacije, ali je, uz to, inicirala i pojavu reakcionarnih panpolitičkih projekata, koji su bili destruktivan i ekspanzionistički odgovor na političke rezultate tek okončanog Prvog svjetskog rata (Trencsenyi et al. 2018). Ekonomsko beznađe i inflacija podsticali su i osnaživali tek rođene nacifašističke politike, koje su imale opojan i anestezirajući uticaj na siromašne narodne mase u sumornoj postratnoj evropskoj stvarnosti. Pojava Velike ekonomske depresije dala je dodatni poticaj ekspanziji malignih režima panpolitike i, čak, uspostavljanju novih političkih radikalizama i ekstremno-desničarskih režima, kao što je Frankov u Španiji. Staljinistički obrazac politike je u godinama nakon Prvog svjetskog rata praktično primijenjen u sovjetskoj Rusiji, što se direktno odrazilo i na ideološko profiliranje te politički aktivitet Komunističke partije Jugoslavije, ali i na svjetonazore mladih bosanskohercegovačkih intelektualaca koji su pripadali toj političkoj struji (Karabegović 1973; Fejzić 2012). Markirani politički projekt ortodoksnog komunizma imao je uticaj na politička kretanja i u drugim državama, a dao je bumerang efektom još veći poticaj ekspanziji rigidnih nacifašističkih režima. Na taj način se ideološko-politički spektar nekontrolirano radikalizirao, a političke elite s krajnje desnice i ljevice stekle ogroman uticaj na političke tokove većine tadašnjih država. To je u određenim slučajevima dovelo do potpune suspenzije demokratskog procesa u nekim državama.

Politike kapitalističkog kolonijalizma i imperijalizma su u periodu između dva svjetska rata doživljavale procvat i ekspanziju. Većina azijskog i afričkog kontinenta nalazila još uvijek pod kolonijalnom kontrolom i u podređenom političkom statusu. Imperijalistička politička matrica i realpolitički ciljevi kolonijalizma svrstavaju se među ključne uzroke Prvog svjetskog rata, a taj politički rezon je i u međuratnom periodu snažno destabilizirao svjetsku politiku, pa na kraju bio i jedan od primarnih

uzroka Drugog svjetskog rata. Velike i moćne kolonijalne države su politiku liberalnog kapitalizma u to vrijeme transformirale u politiku imperijalizma, koja je svoje profiterske interese i pragmatične ciljeve ostvarivala svim mogućim sredstvima. Također, u periodu između dva svjetska rata politika kemalizma uspjela je konačno srušiti višestoljetnu monarhističko-autokratsku vladavinu u Osmanskom carstvu. Tim činom su udareni temelji moderne i sekularne turske države, što je izazvalo snažno protivljenje tradicionalnih islamskih i fundamentalističkih struja, a pretpostavlja se da se takve političke reakcije javljaju i u tadašnjem bosanskohercegovačkom političkom diskursu. Jedan od reakcionarnih odgovora na kemalističku politiku bilo je i osnivanje radikalne organizacije Muslimansko bratstvo, koja je formirana u Egiptu 1928. godine. Ta sunitska islamistička organizacija klasični je egzemplar islamskog fundamentalizma, unutar kojeg se promovira teokratija kao model vlasti. Pored protivljenja kemalističkom sekularizmu bila je, također, odgovor i na agresivne politike zapadnog imperijalizma i osvajačkog kolonijalizma. Imala je svoje sljedbenike u različitim dijelovima islamskog svijeta, pa i u Bosni i Hercegovini, s obzirom da je skupina Mladi muslimani slijedila njen aktivitet i uspostavljala veze s tom asocijacijom preko pristalica i simpatizera koji su u to vrijeme studirali teologiju u Egiptu na Univerzitetu Al-Azhar. Spomenuti politički događaji su tada predstavljali ključne političke izazove globalnoj politici, a reflektirali su se, po svemu sudeći, i na političke odnose i status Bosne i Hercegovine u prvoj Jugoslaviji, tako da su, razumljivo, okupirali i političku misao ondašnje bosanskohercegovačke intelektualne elite.

Bosna i Hercegovina je u prvoj fazi postojanja monarhističke jugoslavenske države – zvala se tada Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca – uspjela sačuvati svoj teritorijalni integritet. Već tada se pojavljuju centralističke i decentralizacijsko-federalističke političke struje, čije međusobno oponiranje kontinuirano destabilizira politički sistem i kontaminira odnose političkih elita (Išek 1981). Radikalne promjene događaju se u oktobru 1929. godine (prije toga je 6. januara iste godine kralj Aleksandar zaveo diktaturu, ukinuo Vidovdanski ustav i raspustio Narodnu skupštinu) kada je donesen Zakon o nazivu i podjeli kraljevine na upravna područja, pa je država preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju, dok se njena unutarnja struktura nakon toga sastojala od devet banovina i posebnog upravnog područja glavnog grada Beograda (Imamović 2003). Spomenutim činom prvi put je atomiziran historijski teritorij Bosne i Hercegovine, koja je podijeljena između četiri novoformirane banovine, čime su ignorirane stare i prirodne granice bosanskohercegovačkog državnog područja o kojima sredinom 17. stoljeća piše franjevac Filip Lastrić. U uspostavljenom mandatu apsolutističko-monarhističke vlasti u prvoj jugoslavenskoj državi, koja je imala centra-

lističko-diktatorske tendencije, u Bosni i Hercegovini je uspostavljen improvizirani politički poredak bez bilo kakvog demokratskog legitimiteta. Pored političkih problema u tom periodu prisutni su i zahtjevni ekonomski izazovi, koji se uglavnom sagledavaju kroz loš socijalno-ekonomski položaj radničke klase, ali i seoskog stanovništva, čiji je status u velikoj mjeri bio determiniran postojećim agrarnim odnosima. Neriješeno agrarno pitanje kao nasljeđe feudalizma biće regulirano tek nakon Drugog svjetskog rata donošenjem Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Status radničke klase, također, nije bio povoljan, zbog čega su radnici nerijetko štrajkovali i otvoreno se sukobljavali sa monarhističkom vlašću, koja je pokušavala nasilno ugušiti njihovo nezadovoljstvo, ali i revolucionarni duh, kao što je bio slučaj u Husinskoj buni. Politički zaštitnik interesa radničke klase u to vrijeme bila je Komunistička partija Jugoslavije, čije je javno djelovanje bilo zabranjeno još u ranoj fazi postojanja prve Jugoslavije. Primarni protivnici autoritarno-monarhijske vladavine u toj državi bili su, zapravo, progresivni radnici, politički djelatnici i intelektualci, koji u to vrijeme zagovaraju republikanski oblik vladavine te brane i promoviraju interese socijalno deklasiranih, tj. uglavnom pripadnika radničke klase i seoskog stanovništva, a to i jesu tada bile najmasovnije socijalne skupine (Prica 1960; Berberović 1981; Berberović 1986; Šnajder 1986). Imajući navedeno u vidu, politički kontekst u prvoj jugoslavenskoj državi nije osiguravao adekvatna politička, socijalna i ekonomska prava većini građana, a političke okolnosti su dodatno pogoršane u drugoj fazi postojanja te državne tvorevine.

Nakon što je kralj nametnuo Oktroirani ustav u septembru 1931. godine samo je potvrđena i uveliko radikalizirana već iskušana autokratska vladavina, bez stvarnih obilježja demokratske vlasti (Išek 1991; Fejzić 2023). Zbog toga su politički odnosi bili vrlo zategnuti i kontingentni, a politička opozicija je sve glasnije dovodila u pitanje mandat i legitimitet monarhijske vladavine, koja je narodnu vlast svodila, u pravilu, samo na ceremonijalnu formu, pa je tako imala 'janusovsko naličje'. To je primarni razlog zašto je prva Jugoslavija bila izrazito nestabilna država sa naglašenim ideološkim i etnonacionalnim polarizacijama u sferi praktične politike.

Iako je `bošnjačko pitanje´ aktualizirano nakon što je u doba austrougarske vladavine suspendiran bošnjački nacionalni identitet, ni u međuratnom periodu bosanskohercegovačke historije navedeno pitanje neće pronaći svoje političko rješenje, uprkos tome što, na primjer, Husein Ćišić u to vrijeme nastavlja beskompromisnu političku borbu za tu ideju, na tragu ranijeg koncepta Mehmeda Kapetanovića Ljubušaka i Safveta Bašagića (Zgodić 2022). Kontinuitet takvog političkog aktiviteta oličen je u Mehmedu Spahi, zvaničnom zastupniku tadašnje bošnjačko-muslimanske

politike, koji je, doduše, vodio umjereniju političku borbu u skladu sa poimanjem politike kao kompromisa, slijedeći zbog kontekstualnih izazova logiku funkcionalnog konformizma. Sve navedeno itekako jasno ukazuje da politički pluralizam u to vrijeme figurira unutar bošnjačko-muslimanske praktične politike, iako se ona istovremeno suočavala sa vrlo izazovnim političkim iskušenjima i prijetnjama (Jahić 2015). No, zato će se 'hrvatsko pitanje' približiti rješenju – u traganju za političkom autonomijom i jugoslavenskim federalizmom – i to na račun historijski potvrđenog državnog teritorija Bosne i Hercegovine koji je nakon koncipiranja Sporazuma Cvetković-Maček, sklopljenog krajem avgusta 1939. godine, dodatno atomiziran i podijeljen. Tako je dio bosanskohercegovačkog državnog područja, uprkos protivljenju tadašnjih bosanskohercegovačkih patriotskih elita koje su pripadale i političkoj ljevici, ali i političkoj desnici, pripao novoformiranoj Banovini Hrvatskoj. Mlada, studentska i progresivna ljevičarsko-komunistička inteligencija iz Bosne i Hercegovine bila je tom periodu uglavnom okupljena oko zagrebačkog časopisa *Putokaz*, a njen primarni cilj bio je da sačuva bosanskohercegovačku političku autonomiju i njenu etničku, kulturalnu i religijsku posebnost i raznolikost, zbog čega se navedena politička elita često i oštro konfrontirala sa tadašnjim monarhijskim režimom, koji je otvoreno radio na političkom rastakanju lijevo orijentisanih stranaka i grupacija. Spomenuta politička skupina progresivne omladine bila je na tragu beskompromisnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, a poznata je i po tome što se otvorenim pismima obraćala javnosti nekoliko puta krajem tridesetih godina dvadesetog stoljeća, tražeći priznanje posebnosti i političkog subjektiviteta te autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Ideja bosanskohercegovačke političke autonomije, za koju su se borile različito ideološki profilirane patriotske skupine iz Bosne i Hercegovine realizirana je konačno tokom Drugog svjetskog rata odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) i Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), čime je, u osnovi, obnovljena bosanskohercegovačka državnost i priznata konstitutivnost njenih naroda: Muslimana, Srba i Hrvata (Filandra 1998; Pejanović 2015; Fejzić 2020). Markirana politička načela, vezano za bosanskohercegovačku autonomiju, izrijekom su navedena nakon Drugog svjetskog rata u novim ustavima Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Narodne Republike Bosne i Hercegovine.

KRITIČKE POLEMIKE I TEMATSKO PROFILIRANJE POLITIČKE MISLI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Jedna od ključnih političkih tema koja je okupirala misao tadašnje bosanskohercegovačke intelektualne elite odnosila se na *državu i oblike vladavine*. U tom kontekstu problematizira se i kritički sagledava prije svega politička pozicija Bosne i Hercegovine u prvoj jugoslavenskoj državi. Rasprave se uglavnom koncentriraju na političke efekte republikanskog i monarhijskog oblika vladavine, tj. istražuju se i tematiziraju njihove prednosti i mane (Glumac 1918). Intelektualna elita svjetonazorski bliska političkoj ljevici u to je vrijeme beskompromisno preferirala uvođenje republikanskog oblika vladavine (takav sistem vlasti doduše zagovaraju i neki pojedinci unutar ideološkog spektra političke desnice), a istovremeno su tako orijentirani javni djelatnici i mislioci snažno kritizirali tadašnji jugoslavenski monarhizam zbog njegovih političkih devijacija i nedemokratskih praksi (Defterdarević 1939). Ističe se u tom pogledu posebno značaj političke participacije građana, koja je važna za podizanje i razvoj političke svijesti, ali je ona i pretpostavka razvijene političke kulture. S tim u vezi, Safet Krupić konstatira slijedeće: „Svijest o čovjeku, o slobodi i demokraciji koju osjeća još mutno, nejasna naša izrabljena sredina mora se razviti do kristalne jasnoće koja će ju snažnije ponijeti u borbu za punu političku i ekonomsku demokraciju“ (1937: 6). Odnos pojedinaca i vlasti projektuje se – u prikazanom političkom diskursu – nedvosmisleno kao dvosmjeran proces, u kojem građani iznose zahtjeve, a državna vlast odgovara na njih posebnim zakonskim rješenjima i konkretnim politikama, što i jeste ključno obilježje republikanske vladavine i demokratskog režima vlasti. Prema tome, ograničena politička autonomija, koju je generirao jugoslavenski monarhistički sistem, nije spriječila tadašnje bosanskohercegovačke intelektualce i politički angažirane pojedince da slobodno, štaviše, heretički misle te analitički promišljaju republikanizam i demokratsku vlast u njihovom normativnom određenju.

Kada je u pitanju odnos prema demokratskoj politici, recimo, tadašnje rasprave bile su uglavnom koncentrirane na *specifičnosti demokratije, značaj političkog predstavljanja* i *nedostatke autokratske politike*. U istraživačkom fokusu bosanskohercegovačke inteligencije bio je, razumljivo, i parlamentarizam te sistem predstavljanja u prvoj jugoslavenskoj državi, koji je iz pragmatično-političkih motiva izazivao polemike i vrlo izražena neslaganja. S tim u vezi, akcentira se analitički, također, i javni aktivitet političara i političkih stranaka u institucijama vlasti, pri čemu se ukazuje na značaj interesne političke borbe, javnih rasprava i političke odgovornosti (Behmen

1920; Krulj 1928; Krulj 1934). Tako je, na primjer, tokom normativne analize strukture parlamentarne vlasti, funkcija parlamenta i uloge inteligencije u sistemu predstavničke demokratije Asim Behmen isticao: „Parlament, čim je prestao da bude ustanova za kontrolu (a to mu je bila prvobitna zadaća), čim je počeo da stvara, zapao je u krizu, i u njoj se danas nalaze svi parlamenti na svetu“ (1920: 345). Ipak, demokratija kao režim, uloga ciljnih grupa u društvu i općenito politički aktivitet građana omiljene su teme tadašnje bosanskohercegovačke političke elite i angažiranih intelektualaca. Studije iz te oblasti imaju uglavnom kritički tonalitet i deskriptivnog su karaktera, s obzirom da prikazuju različite segmente političkog procesa u tadašnjoj državi, a u nekolicini njih se otvoreno kritiziraju antidemokratske prakse monarhijske vlasti i politička segregacija marginaliziranih grupa (Stojanović 1920; Dizdarević 1937; Kikić 1937a). Značajan broj intelektualaca u svojim radovima pridaje poseban značaj – što treba naglasiti – političkim pravima seoskog stanovništva, agrarnoj politici i zastupanju interesa te društvene skupine.

Vlast, suverenitet i *unutarnja politika* su politički fenomeni koji zauzimaju važno mjesto u tadašnjim političkim polemikama i istraživačkim studijama. To je i razumljivo ako se uzmu u obzir specifičnosti tadašnjeg unutardržavnog konteksta i s njim povezani politički izazovi. Kritika političkog autoritarizma, policijske države i rigidne monarhističke vlasti u prvoj Jugoslaviji – posebno nakon Husinske bune – dominira u studijama koje se fokusiraju na funkcije državne vlasti (Behmen 1922a; Behmen 1922b; Spaho 2001). U to vrijeme pojavljuju se i prve sistematične analize nekih javnih politika kao što su saobraćajna i populacijska (Krulj 1920; Krulj 1925; Krulj 1935). Rasprave o populaciji i populacijskoj politici imaju uglavnom obilježja biologističkog pristupa, a nerijetko su tematski usmjerene na pitanja rase i eugenike, što je implikacija vanjskih uticaja, tj. rasističkih teorija i nacističke politike koja tada doživljava ekspanziju. Pojmovi suvereniteta i ustavne politike, također, zauzimaju važno mjesto u polemikama i radovima. Takav pristup populariziran je u vrijeme donošenja Vidovdanskog ustava, a navedene teme ostaju u fokusu sve do donošenja novih ustava u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji i Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini (Spaho 2001; Čolaković 1946). U tom pogledu moguće je diferencirati progresivnu i reakcionarnu političku misao o fenomenima vlasti, suvereniteta i općenito unutarnje politike.

Percepcija međuratne *međunarodne politike* je vrlo intrigantna, ali itekako usklađena i sinhronizirana u pogledu detektiranja aktuelnih tema i problema u tadašnjoj svjetskoj politici, što samo dodatno potvrđuje da je politička misao u Bosni i Hercegovini u to vrijeme meritorno pokušavala sagledati vanjskopolitička događanja, od-

nosno da je tragala za adekvatnim odgovorima na političke izazove. Posebno je interesantan odnos bosanskohercegovačke intelektualne elite prema *kemalističkoj politici*, *staljinizmu*, *nacifašizmu*, *Velikoj ekonomskoj krizi* i *Španskom građanskom ratu*. Nakon propasti Osmanskog carstva i osnivanja sekularne Republike Turske napisan je u Bosni i Hercegovini veliki broj polemičkih studija o političkom karakteru turske Republike, kao i samom kemalističkom svjetonazoru. Odnos prema kemalističkoj politici u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj političkoj praksi uveliko je ideološki polariziran i slijedi standardne diferencije koje generiraju desnica i ljevica (Sarajlić 1926; Sarajlić 1935; Ćišić 1938b, Bulbulović 1939; Šahinović 1939). Tako na primjer Husref Ćišić sa revolucionarnim zanosom hvali sekularni kemalistički režim, pa konstatira da se u prvom redu u toj državi posvećuje „... pažnja seljacima koji su bili glavna snaga revolucije" (1938b: 234). Također, aktualizirano je i pitanje ekonomske saradnje prve jugoslavenske države sa islamskim i općenito vanevropskim državama (Sarajlić 1935). Imajući u vidu unutarnja ideološka i politička neslaganja među jugoslavenskim ljevičarima i komunistima prije Drugog svjetskog rata, viđenja staljinističke politike nisu konsolidirana i itekako su diferentna, tako da je pored apologetskog diskursa prisutna i kritička interpretacija tog sistema nedemokratske vlasti. S obzirom da moć reakcionarnih nacifašističkih režima permanentno raste tokom tridesetih godina dvadesetog stoljeća pojavljuju se različite rasprave o njemačkom nacizmu i italijanskom fašizmu (Kršić 1979). U nekim studijama ovi totalitarizmi i ekspanzionizmi ne sagledavaju se do kraja racionalno, i to uglavnom od strane autora koji su sljedbenici južnoslavenskih panpolitičkih projekata kao što su pansrbizam i pankroatizam – dok, ipak, prevladavaju radovi o toj temi u kojima se kritiziraju ekspanzionističke namjere i nedemokratske prakse spomenutih režima (Kulenović 1938; Dizdarević 1939). S tim u vezi, Skender Kulenović, zabrinut zbog prisilnog anektiranja dijela teritorija Čehoslavačke od strane nacističke Njemačke, uznemireno proriče: „Iz svega onoga što se je dogodilo poslije kasapljenja Čehoslovačke i iz zavijenih nagovještaja svjetske štampe jasno se vidi da očito jurimo u susret još uzbudljivijim događajima" (1938: 222).

Poseban interes za događanja u Španskom građanskom ratu iskazivali su pripadnici komunističke i progresivne intelektualne elite, a veliki broj njih se i borio protiv Frankovih snaga u tom ratnom sukobu (Čolaković 1937; Kikić 1937b). Da su bosanskohercegovački intelektualci u to vrijeme adekvatno poimali ključne probleme svjetske politike pokazuje i njihov odnos prema Velikoj ekonomskoj krizi, koja se promatra kao posljedica nereguliranog kapitalizma, imperijalizma i kolonijalizma, ali i u kontekstu posljedičnih problema koje je producirala u različitim dijelovima

svijeta. Tako Šemsudin Sarajlić sugerira da vlast mora imati aktivistički odnos prema krizi, kako bi je čim prije mogla staviti pod kontrolu jer „... poslovni ljudi sve drugo u krizi prije rade, negoli da objese ruke niza se. To se najbolje odražava u Americi. Tamo se kriza iskorišćava na bezbroj načina. Prije svega stavlja se posao pod nova pravila rada“ (1933: 9). Imajući sve apostrofirano u vidu, primijetno je da su bosanskohercegovački intelektualci u tom periodu stvarali i pisali pod snažnim dojmovima međunarodnog političkog konteksta, a ne samo domaćih i unutardržavnih previranja, tako da njihove tematske preokupacije nisu uključivale samo probleme i pitanja balkanske i jugoslavenske politike.

Socijalno, političko i ekonomsko pitanje koje je u to vrijeme izazivalo najviše reakcija, kontroverzi i polemičkih oponiranja odnosilo se na *agrarnu reformu*, tj. način njene implementacije i provedbe, a sav taj proces se uveliko reflektirao na socijalnu strukturu, ali i političke odnose. Oko tog pitanja nije bilo moguće postići konsenzus – tek će nakon Drugog svjetskog rata biti do kraja zakonski regulirano – pa su itekako bile vidljive i izražene etno-religijske i ideološke razlike kada je riječ o modalitetima i mogućnostima njegovog rješavanja, što je bio slučaj i u vremenu austrougarske vladavine (Markušić 1911; Truhelka 1918; Ćišić 1919; Lapčević 1919; Ćišić 1920; Ćišić 1938a). Kritizirajući zvanični stav funkcionera u ministarskom sektoru za agrarne odnose – pri čemu akcentira svoj konzervativni odnos prema tom pitanju – Husein Ćišić iznosi slijedeće: „Zaludu oni ‘demokratsko cvijeće svoje’ onako pomno skrivaju i svijaju pod aureol, tzv. ‘nužde državne’, dirigirane tobožnjim socijalnim pokretom i tome, sličnim!“ (1920: 30). Dakle, po tom osnovu moguće je prepoznati izolovanu i konzervativnu bošnjačko-muslimansku poziciju, kao i progresivnija viđenja bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, dok su poseban, drugačiji i revolucionaran stav po tom pitanju imali komunisti. U političkim raspravama o tom bitnom pitanju učešće uzimaju i političari i intelektualci iz drugih dijelova Jugoslavije (Lapčević 1919). No, i neka druga srodna socijalno-ekonomska pitanja se u to vrijeme nalaze u političkom fokusu, a to su: kapitalistička privreda i tretman radnika, ekonomski razvoj i životni standard građana te status i prava seoskog stanovništva (Sarajlić 1921; Lapčević 1926; Kurtagić 1927; Šahinović 1933; Sladović et al. 1937). Treba istaknuti da je bosanskohercegovački radnički pokret u tom periodu imao značajan broj sljedbenika, iako je djelovao pod zabranama i pritiscima vlasti, pa su nerijetko protestne i štrajkačke akcije radnika inspirirale i tematski usmjeravale tadašnje intelektualce i političare u njihovom kritičko-polemičkom aktivitetu.

Jedna od frekventnih tematskih preokupacija u političkim raspravama bile su *korelacije religije* i *politike*, a to se posebno odnosi na misao bošnjačko-muslimanskih

intelektualaca. No, o odnosima religije, prava i politike u bosanskohercegovačkom političkom miljeu, kao i implikacijama tih veza, pišu i drugi bosanskohercegovački mislioci te istraživači iz drugih dijelova tadašnje Jugoslavije (Sladović 1926). U tom pogledu moguće je diferencirati tradicionalnu i modernu struju, čije razlike prate konfrontiranje i oponiranje konzervativnog i liberalnog svjetonazora u politici (Čokić 1924; Hadžić 1925; Hadžić 1931; Sulejmanpašić 1933; Čaušević 1935; Dobrača 1937; Đozo 1937; Badnjević 1938; Ljubunčić 1937). Dio pripadnika tradicionalnog političkog usmjerenja – posebno se to odnosi na egipatske studente, koji su studirali na Al-Azharu – djelovao je pod evidentnim uticajem islamsko-fundamentalističke organizacije Muslimansko bratstvo. Sakralizirali su teokratiju u politici, što će kasnije dati poticaj formiranju skupine Mladi muslimani. Modernistička struja prihvatala je progresivne ideje evropskog liberalizma i socijalne demokratije, pri čemu je bila uvjerena u kompatibilnost islamskih ideja sa liberalno-demokratskim vrijednostima. S tim u vezi, Bakir Badnjević smatra da se demokratija nalazi u samim temeljima islama, pa tako ističe: „Islam je prije 13 i po vjekova zaveo najsavršeniju formu demokracije, a demokracija najbolje zadovoljava vječitu težnju čovječijeg duha za progresom i usavršavanjem“ (1938: 127). Akcentirani politički tabori su na različit način percipirali i uspostavljeni sistem kemalističke vlasti u Turskoj, pri čemu jedni preferiraju stari poredak, tj. ideje teokratije, monarhizma i feudalizma, dok zagovornici prosvjetiteljske modernizacije beskompromisno zagovaraju načela demokratije, republikanizma i sekularizma.

Uzimajući u obzir da se Bosna i Hercegovina u periodu između dva svjetska rada suočavala sa raznovrsnim političkim izazovima i prijetnjama, kao i Bošnjaci muslimani, razumljivo je što se tadašnje rasprave nerijetko tematski koncentriraju na pitanja *bosanske autonomije, patriotizma, nacije* i *nacionalnog identiteta*. Navedena pitanja problematiziraju se unutar različitih političkih pristupa i tumačenja. Poseban akcenat stavlja se na porijeklo, status i identitet bosanskohercegovačkih muslimana koji se tada suočavaju sa raznolikim svojatanjima, pa o tim političkim fenomenima i koncepcijama ne pišu samo bosanskohercegovački intelektualci. Moguće je identificirati i ideološke polarizacije u razumijevanju tih koncepata (Lapčević 1925; Truhelka 1934; Badnjević, E. 1938; Begović 1938; Ljubunčić 1937; Handžić 1940; Ćišić 1991). Husein Ćišić samouvjereno tvrdi, dok iznosi protivljenje bošnjačko-muslimanskoj denacionalizaciji, da je „... kod naših Muslimana posve razvijena svijest o njihovom slavenskom porijeklu, pa sljedbeno tome ne može im biti nepoznata ni činjenica, da su nesumnjivi ogranak stabla velikog slavenskog naroda i da u etnološkom pogledu sa Srbima i Hrvatima sačinjavaju jednu zajednicu“ (1991: 11). Pan-

političke pretenzije prema teritoriju Bosne i Hercegovine i različite prakse svojatanja bosanskohercegovačkih muslimana navode se u ovim radovima kao primarni izvor političkih problema (Ramić 1937; Badnjević 1938). Zbog toga se nerijetko kritizira oportunističko držanje bosanskohercegovačkih predstavnika u vlasti i traži selektiranje novog bošnjačko-muslimanskog političkog liderstva, koje bi bolje i efikasnije reprezentiralo krucijalne političke interese i, uz to, osiguravalo ostvarivanje socijalnih potreba deklasiranih i marginaliziranih skupina, kao što su radnici i seosko stanovništvo.

Političke polemike u međuratnoj Bosni i Hercegovini su često, direktno ili indirektno, koncentrirane na *odnos ideologije* i *politike*. Štaviše, u tom periodu je već moguće prepoznati političko mišljenje, diskurs i aktivitet, koji je u aksiološkom smislu blizak različitim klasičnim ideologijama, kao što su liberalizam, konzervativizam i socijalizam (Jakšić 1918; Pilar 1918; Hotić 1918; Behmen 1920; Krulj 1925; Begović 1931; Đozo 1937; Prica 1941; Dizdarević 2004). Liberalni intelektualci u to vrijeme čine manjinsku političku skupinu, koja promovira ideje političke jednakosti i ravnopravnosti svih identitetskih grupa, dok pripadnici konzervativne elite ustrajavaju na reakcionarnim političkim formama, uveliko distanciranim od demokratske i prosvjetiteljske politike, pri čemu nerijetko njihov aktivitet ima atribucije radikalnog biologističkog pristupa, panpolitike i različitih verzija religijskog fundamentalizma. Socijalistički orijentirani intelektualci tog vremena mogu se diferencirati na reformističku i revolucionarnu struju, pri čemu je prva imala izražen oportunistički karakter, dok je druga baštinila marksističke ideje, borila se protiv monarhističkog režima i, uz to, imala je naglašen patriotski stav prema Bosni i Hercegovini, što se posebno odnosi na skupinu koja sarađuje s časopisom *Putokaz*. Dok s primijetnom dozom zanosa piše o aktivitetu Komunističke partije Jugoslavije, revolucionar Asim Behmen konstatira: „Ona je najači protest protiv sadašnjeg režima; ali je, voljom i razumom, disciplinovala svoje redove, i čuvala se oružanih sukoba i uzbuna, ne hoteći da revoluciju započne onda i onako kada i kako to buržoazija hoće“ (1921: 35). Među reprezentativne predstavnike tadašnje revolucionarne, ljevičarsko-komunističke i općenito progresivne elite mogu se svrstati: Ognjen Prica, Asim Behmen, Đuro Đaković, Mitar Trifunović, Stjepan Tomić, Marcel Šnajder, Veselin Masleša, Hasan Kikić, Skender Kulenović, Safet Krupić, Nafis Defterdarević, Rizo Ramić, Husref Ćišić, Zija Dizdarević, Ilija Grbić, Rodoljub Čolaković, i dr. Dio njih stradao je za vrijeme monarhističko-apsolutističke vladavine u prvoj Jugoslaviji, dok je značajan broj izgubio živote u Drugom svjetskom ratu tokom borbi protiv nacifašističkih okupatora i njihovih balkanskih sljedbenika.

U Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata bile su prisutne i *panpolitički inspirirane prakse autokroatiziranja* i *autosrbiziranja Bošnjaka muslimana*, posebno među dijelom intelektualne elite, a takav nesigurni, iznuđeni i incidentalno-ceremonijalni aktivitet pojavljuje se još u periodu austrougarske vladavine kada se bošnjački identitet suočio sa nepravednim i nehumanim političkim zabranama, suspenzijama i orkestriranom diskreditacijom (Kurtović 1914; Kurtović 1919; Kurtagić 1927; Dizdarević 1936; Mulalić 1936; Šahinović 1939). Tako na primjer, dok ukazuje na odanost i privrženost bosanskohercegovačkih muslimana islamskoj vjeri, Abdulatif Dizdarević naglašava njihovu hrvatsku etničku identifikaciju i tvrdi: „Zato su i očuvali sve hrvatske starine i hrvatsko narodno biće. Tip, jezik, karakter i stotine karakterističnih sitnica glavne su osobine koje bjelodano dokazuju njihovo hrvatsko porijeklo“ (1936: 13). S druge strane, Mustafa Mulalić eklatantan je primjer bošnjačke autorsbizacije, ali on je, uz to, i gorljivi zagovornik pansrbizma kao jedne od paradigmi južnoslavenske i balkanske ekspanzionističke politike (Mulalić 1936).

Kada je u pitanju tadašnja južnoslavenska politika, unutar nje moguće je prepoznati nekoliko panpolitičkih projekata, a otvorene političke aspiracije prema historijskom bosanskohercegovačkom teritoriju u to vrijeme iskazuju *pansrbizam* i *pankrotaizam*, kao radikalni ovdašnji obrasci panpolitike. Ti retrogradni politički projekti su, uz prethodno spomenute diskvalifikacije, producirali denacionalizirajući, dehumanizirajući i demonizirajući diskurs o Bošnjacima muslimanima, pri čemu su imali pretenzije da ih po svaku cijenu, koristeći instrumente i simboliku nacionalnog mesijanizma, inkorporiraju u svoje matične etnonacionalne zajednice (Mitrinović 1926). Unutar navedenih i rivalskih panpolitičkih naracija ponekad se konstruiraju i diskursi o denacionalizaciji Srba ili Hrvata te se producira demonizirajuća slika o njima, što zavisi od panpolitičke orijentacije koja stvara takve predstave, a sve to jasno prikazuje halucinantnu prirodu i namjere ovih političkih projekata (Pilar 1918; Ćorović 1933; Čubrilović 1939; Pilar 1990). Svi navedeni kritički uvidi i prezentacije eklatantno ukazuju na destruktivni karakter radikalno-desničarskih i nacionalističkih projekata u međuratnom južnoslavenskom političkom miljeu, koji su, štaviše, uspjeli uspostaviti i interesni kooperantski odnos sa nacifašističkim režimima pred i tokom Drugog svjetskog rata.

Politički odgovor bosanskohercegovačkih progresivnih i angažiranih intelektualaca na rigidne politike ekspanzionizma, imperijalizma, kolonijalizma i militarizma formuliran je kroz teorijsko i praktično manifestiranje svjetonazora *antikolonijalizma* i *antifašizma* u periodu do kraja Drugog svjetskog rata. Naime, veliki broj studija i političkih rasprava u to vrijeme problematizirao je različite ekspanzionističke prijetnje

– i one nacifašističke koje su imale planetarni karakter, ali i one regionalne i balkanske, kao što su politike pansrbizma i pankroatizma, koje su bile jednako destruktivne i na koje se, u pravilu, odgovaralo politikom antifašizma u čijim je temeljima bila uklesana libertanska i egalitaristička aksiologija (Rezolucija ZAVNOBiH-a 1943, Čolaković 1945; Ramić 1956; Ramić 1961). Također, vrlo frekventna tema bila je i politika antikolonijalizma. Ona uključuje pravo na slobodu koloniziranih država, odnosno pravo na nacionalno samoopredjeljenje njihovih naroda, a ta politička koncepcija bila je, u osnovi, preventivni odgovor na destruktivnu politiku imperijalizma – njen konačni produkt je kolonijalizam – koja je realizirala svoje ciljeve uglavnom nasilnim i militarističkim metodama (Jakšić 1918; Hotić 1918; Slijepčević 1921, Masleša 1945; Ramić 1961). Politike antifašizma i antikolonijalizma imaju izražen slobodarski karakter i emancipatorski duh, što je itekako prepoznato u studijama libertanski orijentirane bosanskohercegovačke elite u međuratnom periodu, a ti svjetonazori i koncepcije praktične politike asistirat će uveliko nakon Drugog svjetskog rata u implementiranju i realizaciji masovnog talasa dekolonizacije i demokratizacije u svjetskim okvirima.

Kada je u pitanju percepcija *prava žena* i općenito spolne politike, u tadašnjem bosanskohercegovačkom političkom diskursu moguće je identificirati liberalna i konzervativna tumačenja. Preciznije, sljedbenici liberalnog pogleda na prava žena smatraju da one trebaju biti ravnopravne sa muškarcima te da svakako imaju pravo uzeti učešće u javnim poslovima i političkoj sferi, dok pristalice konzervativnog tumačenja to ne prihvataju i smatraju da je za žene rezervirana isključivo privatna sfera, što nastoje objasniti u fatalističkom stilu, kroz pozivanje na vjersku dogmatiku i običajnu tradiciju (Sulejmanpašić 1918; Slijepčević 1923; Dizdarević 1929; Begović 1931; Čokić 1931; Dizdarević 1933; Hodžić 1937; Begović 1939). Dvije skicirane koncepcije, koje se nalaze u kontingentnom odnosu, najeklatantnije prikazuje politička rasprava Begović - Čokić o pravima žena muslimanki. Naime, Mehmed Begović prava žena poima u maniru liberalnog mislioca, pri čemu konstatira da su u svakom smislu sposobne participirati u javnoj sferi, ističući sljedeće: „Islam se ne protivi, kako to neki misle, da žene uzmu učešće u javnom životu; on iako želi da se žena preda domaćim poslovima, ipak joj dopušta da se meša u društveni život i da tu sarađuje“ (1931). S druge strane, Ahmed Lutfi Čokić konzervativnom logikom pokušava diskreditirati Begovićevo mišljenje o pravima žena, pa tako tvrdi: „Izložena pitanja u predavanju, g. Dr. Begovića a dopunjena u njegovu djelu, nesporni su rezultati, njegova cijelog rada koji mu je krivo prikazan, ubjedivši ga, da je to prikazivanje tačno, a islamskih naučnjaka krivo, da su njegovi učitelji kao nemuslimani bolji prijatelji

Islama, nego islamski naučnjaci i kapaciteti“ (1931). Neke od akcentiranih rasprava o pravima žena bit će nastavljene i nakon Drugog svjetskog rata u političkom miljeu druge jugoslavenske države, a vremenom će uticajnija politička tendencija postati ona koja zagovara punu emancipaciju i ravnopravnost žena u društvu i općenito u javnoj sferi.

Jedna od fokus-tema u političkim raspravama koje su se vodile u bosanskohercegovačkoj javnoj sferi između dva svjetska rata odnosila se na *obrazovanje* i *omladinu*, pa s tim u vezi i na socijalizacijsku ulogu medija, što je i razumljivo imajući u vidu visoku stopu nepismenosti s početka tridesetih godina dvadesetog stoljeća, a o čemu su prezentirani vrlo zanimljivi podaci u studiji “Bosna i Hercegovina u mraku” (Defterdarević 1939). U to vrijeme se još uvijek vode polemike čak i oko uloge, značaja i prioriteta vjerskog ili sekularnog obrazovanja, a problematizira se i etičko-pedagoška vrijednost kratkih edukativnih obuka, zatim se kritički elaboriralo pitanje ispravnog odgoja omladine, ali se posvećuje značajna pažnja i analizi uloge medija u procesu sveukupne socijalizacije (Ljubunčić 1925; Grbić 1935; Sulejmanpašić 1936; Defterdarević 1939). Mišljenja oko edukativne uloge štampanih medija bila su uveliko suprotstavljena, jer se značajan broj časopisa i listova nalazio već pod kontrolom vlasti i političkih elita, te su zbog toga bili rezervirani prema promoviranju principa slobode, istine i objektivnosti u informiranju. Posebno izražen kritički odnos prema takvoj medijskoj djelatnosti, koja je alijenirana od normativnih funkcija, imao je Dževad Sulejmanpašić. Uveliko razočaran zbog različitih zloupotreba slobode medijskog aktiviteta i štampe, on konstatira sljedeće: „Žurnalistika je, kako je rečeno, danas najjači faktor u formiranju moralnog i duhovnog života, i to kao sušta negacija i morala i duha. U tom delovanju žurnalistike leži i osnovno, primarno kvarenje bitnosti prave demokratije“ (1936: 191). Pitanje obrazovanja mladih nerijetko se u tom periodu bosanskohercegovačke političke misli povezivalo i sa razvijanjem patriotskog, libertanskog i egalitarističkog duha kod omladine, što je, po svemu sudeći, jedna od supstancijalnih pretpostavki zaživljavanja pacifističke politike i tolerancije u društvima heterogene identitetske strukture.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon provedenog istraživanja i kritičke analize moguće je konstatirati da su pretpostavke o razvoju bosanskohercegovačke političke misli u periodu između dva svjetska rata uglavnom potvrđene, posebno kada je u pitanju povezanost tadašnjih međunarodnih i unutardržavnih političkih izazova sa ključnim tematskim orijentaci-

jama intelektualne elite. Detektirane su tokom istraživanja i neke specifičnosti, koje su autentično obilježje bosanskohercegovačkog političkog diskursa, što je, u osnovi, nasljeđe kompliciranog političkog razvoja, vjerskih uticaja na socijalizaciju i reflektiranja običajnih tradicija na socijalnu egzistenciju. Dio tadašnje bosansko-hercegovačke intelektualne elite anticipirao je i razvijao neke političke ideje, koje su produkt biologističkog i geografističkog diskursa u klasičnoj politologiji, što je u određenim slučajevima uključivalo i sakraliziranje panpolitičkih formi. Određena promišljanja bila su pod izraženim uticajem religijske dogmatike, premda je značajan broj politički profiliranih intelektualaca slijedio u polemičkim studijama, raspravama i knjigama ideje evropskog prosvjetiteljstva, što je ključna pretpostavka za etabliranje demokratske vlasti u sferi praktične politike. Izgrađena politička svijest o normativnom značenju demokratske i republikanske politike, koju je moguće detektirati u studijama i političkim raspravama progresivne elite, predstavlja istovremeno i oblik političkog otpora podaničkoj politici monarhističke vlasti, ali i pokušaj oslobađanja, humaniziranja i demokratiziranja javne i političke sfere u prvoj jugoslavenskoj državi.

Tematsko orijentiranje bosanskohercegovačke političke misli u periodu između dva svjetska rata, po svemu sudeći, kompatibilno je u velikoj mjeri sa političkim idejama i aksiologijom koja u to vrijeme markira političku teoriju u razvijenim evropskim državama. To saznanje je istovremeno i važan dodatni dokaz da je politička misao u međuratnoj Bosni i Hercegovini bila aktuelna i kontekstualizirana, a ne anahrona. Sve to ukazuje da je tadašnja bosanskohercegovačka intelektualna elita blagovremeno tragala za funkcionalnim i racionalnim odgovorima na sve značajne političke izazove vremena, što i jeste glavni smisao politologije, ako je definiramo kao regulatologiju, koja treba da traži rješenja za različite probleme i stavlja pod kontrolu političke konflikte.

LITERATURA

1. Badnjević, Bakir (1938), ″Islam i demokracija″, *Putokaz*, 2(5), 121-127.
2. Badnjević, Ešref (Mustafa Orlanović) (1938), ″Problem napretka bosansko-hercegovačkih muslimana″, *Putokaz* 2(5), 106-116.
3. Begović, Mehmed (1931), *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci u duhu današnjeg vremena*, Grafički umjetnički zavod „Planeta", Beograd
4. Begović, Mehmed (1938), *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića, Beograd
5. Begović, Mehmed (1939), *Može li prelaz na islam poslužiti kao uzrok za razvod braka?*, s. n., Beograd
6. Behmen, Asim (1920), ″Inteligencija i parlament″, *Nova Evropa*, knjiga I, 1(9), 344-346.
7. Behmen, Asim (1921), ″Komunisti u parlamentu″, *Nova Evropa*, knjiga III, 2(1-2), 33-37.
8. Behmen, Asim (1922a), ″Pismo gospodinu ministru policije″, *Nova Evropa*, knjiga IV, 3(8), 245-247.
9. Behmen, Asim (1922b), ″Tuzlanski proces″, *Nova Evropa*, knjiga VI, 3(10), 314-318.
10. Berberović, Jelena (1981), ″Kritičko-polemički radovi Stjepana Tomića″, *Radio Sarajevo – Treći program*, 10(35), 459-480.
11. Berberović, Jelena (1986), ″Marcel Šnajder – život i djelo″, u: Jelena Berberović (ur.), *Marcel Šnajder: Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo, 255–326.
12. Bulbulović, Edhem N. (1939), *Turci i razvitak turske države: sa uvodom u kulturnu i političku povijest islama*, Bosanska pošta, Sarajevo.
13. Čaušević, Mehmed Džmaluddin (1935), ″Nacija i vjera″, *Novi behar*, 9(1-3), 1-2.
14. Čokić, Abdurahman Adil (1924), *Islam: o vjeri uopće, kratak pregled svih vjera i vijesnici objavljene vjere do Muhameda a. s.*, Knjiga 1, autor, Sarajevo
15. Čokić, Ahmed Lutfi (1931), *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića: o njegovom naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*, Štamparija Jovana Petrovića, Tuzla
16. Čolaković, Rodoljub (Bosanac R.) (1937), *Španija u plamenu*, Naklada Književni glas, Zagreb

17. Čolaković, Rodoljub (1944), *Oružana borba protiv okupatora i Draža Mihajlović*, Nova Jugoslavija, Beograd
18. Čolaković, Rodoljub (1946), *Govor u načelnoj debati o nacrtu Ustava*, Svjetlost, Sarajevo
19. Čubrilović, Vaso (1939), *Politička prošlost Hrvata*, Politika, Beograd
20. Ćišić, Husein (1919), *Agrarno pitanje i pojam o socijalnoj pravdi naše demokratije*, vlastito izdanje (Štamparija Daniel & A. Kajon), Sarajevo
21. Ćišić, Husein (1920), *Malo odgovora 'stručnjaku' iz agrarnog ministarstva Gj. M. Mariću*, vlastita naklada pisca (Hrvatska tiskara F. P.), Mostar
22. Ćišić, Husein (1991), *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija (1928-1945)*, Preporod, Sarajevo
23. Ćišić, Husref (1938a), ″O agrarnim odnosima i agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini″, *Putokaz*, 2(7-8), 169-176.
24. Ćišić, Husref (1938b), ″Gazi Kemal Ataturk″, *Putokaz*, 2(9-10), 233-235.
25. Ćorović Vladimir (1933), *Istorija Jugoslavije*, Narodno delo, Beograd
26. Defterdarević, Nafis (1939), ″Bosna i Hercegovina u mraku″, *Putokaz*, 3(1-2-3), 262-276.
27. Dizdarević, Abdullatif (1929), *Ženska prava*, s. n., Zagreb
28. Dizdarević, Abdullatif (1936), *Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb
29. Dizdarević, Abdullatif (1937), *Demokracija naših dana*, Štamparija Grafika, Zagreb
30. Dizdarević, Abdullatif (1939), *Njemačka u naponu snage*, Tiskara Kuzma Rožmanić, Zagreb
31. Dizdarević, Abdullatif J. (1933), *O muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji: odgovor gosp. dr. Muhamedu Begoviću*, Štamparija Risto J. Savić, Sarajevo
32. Dizdarević, Zija (2004), ″Pismo Zije Dizdarevića Miroslavu Krleži″, *Sarajevske sveske*, 3(6-7), 454-465.
33. Dobrača, Kasim (1937), ″Porijeklo i prvi oblik vjere u Boga″. *Novi behar*, 11(3-4), 33-36.
34. Đozo, Husein (1937), ″Da li je problem panislamizma i uspostave hilafeta jedini put progresu muslimana ili je to samo puka utopija″, *Novi behar*, 11(17-19), 266-269.
35. Fejzić, Elvis (2012), ″Political Thought in Bosnia and Herzegovina During Austro-Hungarian Rule, 1878–1918″, *East Central Europe*, 39(2-3), 204-236.

36. Fejzić, Elvis (2020), ″Političke atribucije i struktura Narodne Republike Bosne i Hercegovine″, u: Miodrag N. Simović, Mirko Pejanović, Zijad Šehić (ur.), *75. godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a: Uloga Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a u društvenom i političkom razvoju Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 31-41.
37. Fejzić, Elvis (2023), ″Contemporary Politics in Bosnia and Herzegovina: Historical Determinants and Political Experiences″, *Eurasian Research Journal*, 5(2), 49-60.
38. Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
39. Glumac, Dušan (1918), *Republika ili monarhija*, Bosanska pošta, Sarajevo
40. Grbić, Ilija (1935), *Udžbenici – Deca – Život*, 'Vrček' i dr., Sarajevo
41. Hadžić, Osman Nuri (1925), ″Muslimanska versko-prosvetna autonomija u Bosni i Hercegovini i pitanje Carigradskog Halifata″, *Gajret* 9(7), 97-99; 9(8), 115-118; 9(9-10) 145-147; 9(11), 173-174; 9(12), 186-188, 9(15), 230-231; 9(16), 244.
42. Hadžić, Osman Nuri (1931), *Muhamed i Koran: Kulturna istorija Islama, Deo 1*, G. Kon, Beograd
43. Handžić, Mehmed (1940), *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo
44. Hodžić, Samija (1937), ″Prodaja djevojaka″, *Putokaz*, 1(1), 25-27.
45. Hotić, Alija (1918), *Megju Moskvom i Parizom: Političko-socijalna studija*, Izdanje Nikole Pijukovića, Sarajevo
46. Imamović, Mustafa (2003), *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 3. dopunjeno i redigirano izdanje, Magistrat - Pravni Fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
47. Išek Tomislav (1981), *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Svjetlost, Sarajevo
48. Išek Tomislav (1991), *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941.*, Institut za istoriju, Sarajevo
49. Jakšić, Jovo (1918), *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*, Glas slobode, Sarajevo
50. Jahić, Adnan (2015), *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju - Naučnoistraživački institut 'Ibn Sina', Zagreb - Sarajevo

51. Karabegović, Ibrahim (1973), *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909-1929)*, Svjetlost, Sarajevo
52. Kikić, Hasan (Alija Korjenić) (1937a), ″O demokraciji″, *Putokaz*, 1(3-4), 84-86.
53. Kikić, Hasan (Alija Korjenić) (1937b), *Šta se događa u Španiji*, Mala knjižnica 'Selo govori', Koprivnica
54. Kršić, Jovan (1979), *Sabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo
55. Krulj, Uroš (1920), *Važnost higijene za državu i naciju*, Zdravstveni odsjek za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
56. Krulj, Uroš (1925), *Politika i rasa: (rasni nacionalizam)*, pisac, Sarajevo
57. Krulj, Uroš (1928), *Kriza parlamentarizma i njegova reforma*, prerađeno i dopunjeno izdanje, S. B. Cvijanović, Beograd
58. Krulj, Uroš (1934), *Senatski govori*, Knjižara S. B. Cvijanovića, Beograd.
59. Krulj, Uroš (1935), *Naša saobraćajna (željeznička) politika*, Knjižara S. B. Cvijanovića, Beograd
60. Krupić, Safet (1937), ″Današnjica i mi″, *Putokaz*, 1(1), 3-7.
61. Kulenović, Skender (1938), ″Stara Evropa″, *Putokaz*, 2(9-10), 222-230.
62. Kurtagić, Fadil (1927), *Intelektualni radnici i radnički pokret: (predavanje održano 15. januara 1927. u Kulturno prosvjetnom odsjeku Radničke komore zagrebačke)*, vlastita naklada, Zagreb
63. Kurtović, Šukrija (1914), *O nacionalizovanju muslimana*, autor (štamparija 'Naroda'), Sarajevo
64. Kurtović, Šukrija (1919), ″Ideja Jugoslovenstva″, *List Budućnost*, 1(2)
65. Lapčević, Dragiša (1919), *O agrarnom problemu*, Glas Slobode, Sarajevo
66. Lapčević, Dragiša (1925), *O našim muslimanima (sociološke i etnografske beleške)*, G. Kon, Beograd
67. Lapčević, Dragiša (1926), *Iz bosanske privrede*, Radnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
68. Ljubunčić, Salih (1925), *Vidovićeva škola kao kulturno-etički i socijalno-pedagoški pokret*, Uzgajatelj, Sarajevo
69. Ljubunčić, Salih (1937a), *Dr. Ante Radić o bosanskohercegovačkim muslimanima*, Kalendar Narodna uzdanica, Sarajevo
70. Ljubunčić, Salih (1937b), ″Stjepan Radić o islamskoj kulturi″, *Novi behar*, 11(9-11), 130-132.
71. Markušić, Josip (Hranić Vojislav) (1911), *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Vogler i drugovi, Sarajevo

72. Masleša, Veselin (1945), *Mlada Bosna*, Kultura, Beograd
73. Mitrinović, Čedomil (1926), *Naši Muslimani: studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Biblioteka 'Društvo', Beograd
74. Mulalić, Mustafa A. (1936), *Orijent na zapadu: Savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslovena*, Štamparija 'Grafički institut' knjižare 'Skerlić', Beograd
75. Pejanović, Mirko (2015), *Država Bosna i Hercegovina i demokratija*, University Press - Magistrat izdanja, Sarajevo
76. Pilar Ivo (1918), *Politički zemljopis hrvatskih zemalja: Geopolitička studija*, Komisijonalna naklada 'Hrvatske Knjižare', Sarajevo
77. Pilar, Ivo (L. von Südland) (1990), *Južnoslovensko pitanje: Prikaz cjelokupnog pitanja*, Hrvatska demokratska stranka, Varaždin
78. Prica, Ognjen (D. Kovčić) (1941), *Politički rječnik*, Knjižara Odjek, Zagreb
79. Prica, Ognjen (1960), *Izbor članaka*, Kultura, Beograd
80. Ramić, Rizo (1937), ″Tri generacije književnika Muslimana″, *Putokaz*, 1(1-2), 20-25, 42-49.
81. Ramić Rizo (1956), *Ilija Grbić: književnik – borac*, autor, Sarajevo
82. Ramić, Rizo (1961), *Na putevima slobode: Eseji i kritike o književnicima borcima i izbor njihovih radova*, Svjetlost, Sarajevo
83. *Rezolucija ZAVNOBiH-a* (1943), Mrkonjić Grad, 25-26. novembar 1943. godine (original).
84. Sarajlić, Šemsudin (1926), *Nova Turska: sa više tabela i 1 kartom*, Hrvatska tiskara, Sarajevo
85. Sarajlić, Šemsudin (1935), *Mi i bližnji Istok: aktuelna pitanja o iskorišćenju dobara i o izvozu jugoslavenskih proizvoda*, autor, Sarajevo
86. Sarajlić, Šemsudin (1921), *Naša ekonomska organizacija*, preštampano iz 'Pravde' – Štamparija D. & A. Kajon, Sarajevo
87. Sarajlić, Šemsudin (1933), *Šta da činimo dok kriza traje?*, Nova tiskara Vrček i dr., Sarajevo
88. Sladović, Eugen (1926), *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd
89. Sladović, Eugen (ur.) (1937), *Selo i seljaštvo: studije i članci*, Pregled, Sarajevo
90. Slijepčević, Pero, (ur.) (1921), *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, izdali prijatelji i drugovi (Štamparija Petra N. Gakovića), Sarajevo

91. Slijepčević, Pero (1923), *Uloga žene u našoj kulturi: jedno predavanje*, P. N. Gaković, Sarajevo
92. Spaho, Mehmed (2001), ″Zašto smo protiv centralizma?″, *Godišnjak BZK Preporod*, 1(1), 180-182.
93. Stojanović, Nikola (1920), *Seljačka demokratija*, N. Stojanović, Sarajevo
94. Sulejmanpašić, Dževad (1918), *Muslimansko žensko pitanje: jedan prilog njegovu riješenju*, autor (Daniel & A. Kajon), Sarajevo
95. Sulejmanpašić, Dževad (1933), *Slobodna misao i hikmetovština: dva gledanja na naše muslimanske verske i socijalne probleme*, Gaj, Zagreb
96. Sulejmanpašić, Dževad (1936), *Žurnalizam razarač čovečanstva: i novinstvo sa najmanjom merom žurnalizma*, Gaj, Zagreb
97. Šahinović, Munir Ekremov (1933), *Muslimanska ekonomska obnova*, Muslimanska knjižnica 'Naša pitanja' 1, Sarajevo
98. Šahinović, Munir Ekremov (1939), *Turska – danas i sjutra: prosjek kroz život jedne države*, Muslimanska svijest, Sarajevo
99. Šnajder, Marcel (1986), *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo
100. Trencsenyi, Balazs, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabrijelčič, Maria Falina, Monika Baar, Maciej Janowski (2018), *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume II: Negotiating Modernity in the 'Short Twentieth Century' and Beyond, Part I: 1918-1968*, Oxford University Press, Oxford
101. Truhelka, Ćiro (1918), *Nekoliko misli o riješenju bosanskog agrarnog pitanja*, Hrvatski dnevnik, Sarajevo
102. Truhelka, Ćiro (1934), *O porijeklu bosanskih muslimana*, s. n., Sarajevo
103. Zgodić, Esad (2022), *Ideja bosanske nacije i druge teme*, 2. dopunjeno izdanje, Dobra knjiga, Sarajevo

POLITICAL THOUGHT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS: PRIMARY DETERMINANTS, CONTEXTUAL EXPERIENCES, AND THEMATIC ORIENTATIONS

Summary:

Political thought between the two world wars in Bosnia and Herzegovina was marked by substantive educational activity and production with pan-political characteristics. For this reason, it is important to investigate to what extent the thematic focus of Bosnian political thought at that time corresponds to the most significant contextual events in the domestic and extra-national spheres of politics. The theoretical approach that indicates that political activity, behavior, and thinking are determined by challenging contextual determinants represents one of the classic and fundamental research models in political science. Nevertheless, the achieved level of political awareness, the development of political culture, and the established system of government in a specified state context can significantly influence the thematic range of political opinion as well as the participation of citizens in the political process. Therefore, it is necessary to take into account the mentioned contextual and variable determinants in the analysis of the thematic orientation of Bosnian political thought in the period between the two world wars. The dominant narratives and thematic preoccupations in Bosnian political thought at the time will be identified and detected, after the research is conducted, and their compatibility with the key political challenges will be examined.

Keywords: political thought; Bosnia and Herzegovina; state power; ideology; politics

Adresa autora
Author's address

Elvis Fejzić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
elvis.fejzic@fpn.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.417

UDK 305-055.2:32(669)

Primljeno: 23. 04. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Nife Elizabeth Ogunbodede

MAKING WOMEN COUNT: AN APPRAISAL OF WOMEN-CENTERED POLICIES OF NIGERIA POLITICAL PARTIES

This article examines the effectiveness of various policies and strategies aimed at promoting women's participation in politics in Nigeria, implemented by advocacy groups, international organizations, political parties, and the Nigerian government. Despite the legal right of women to engage in politics and governance, cultural beliefs have hindered their active involvement in politics, leading to inadequate representation of women in politics. By liberal feminist theory, the study evaluates women's responses to these initiatives, the challenges encountered in implementing them, and how political parties can enhance their effectiveness. The article suggests that legislative reform is necessary to enable women to achieve equal status to men in society, which will boost women's political participation. Furthermore, it argues that Nigeria's political parties have not done enough to encourage women's participation in politics. Hence, political parties should establish a welcoming and inclusive environment accommodating women's needs. To achieve this, political parties should organize party meetings at convenient and accessible times and places for women, eliminate obstacles that impede women's participation in politics, develop gender-sensitive training programs to enhance women's confidence and skills, and establish mentoring programs to support potential women candidates in navigating the political landscape.

Keywords: gender; gender equality; liberal feminism; political participation; political party

INTRODUCTION

Globally, there has been a growing concern regarding the inadequate representation of women in political positions. Despite constituting half of the world's population, women continue to be underrepresented in the decision-making process across all levels of governance (Nwabunkeonye 2014). Non-governmental organizations, international agencies, and political parties have implemented various mechanisms and strategic plans to enhance women's political participation. However, the progress made towards improving women's political representation has been limited worldwide.

The issue of women's underrepresentation in politics is a global one, with even mature democracies like the United States struggling with the problem. However, the socio-cultural contexts and entrenched patriarchal institutions in developing countries make the issue more complex than in Western countries. Interestingly, African women seem to be relatively politically empowered in comparison to other regions, at least in terms of the percentage of women in parliament, ministerial positions, and the number of female heads of state in the last 50 years. For example, Liberia produced Africa's first elected female president, Ellen Sirleaf Johnson, in 2005, and since then, two other women have been elected as presidents in Africa. Rwanda is the global leader in terms of the percentage of women in parliament and ministerial positions, with 61% of women in parliament and 55% of women in ministerial positions. In addition, Rwanda had a female prime minister for a brief period in 1993-1994, which helped raise its ranking to the sixth position on the political empowerment sub-index of the 2021 Global Gender Gap Report. South Africa, Mozambique, and Namibia are also among the top 20 countries in terms of political empowerment (Ette & Akpan-Obong 2022).

Indeed, roughly twelve nations across the world have achieved a representation of over 30 percent of women in their legislative houses, with approximately five nations surpassing 40 percent. Notably, Rwanda stands out as the leading country, having elected more than 60 percent of women to various elective positions (IPU 2015). In contrast, Nigeria's efforts towards increasing women's political representation have been unsatisfactory, despite initiatives by advocacy groups, international agencies, political parties, and the Nigerian government to encourage more women to participate actively in politics. This circumstance falls below the recommended benchmarks of the Beijing Platform of Action, which recommends a minimum of 30% women representation, and the National Policy on Women in Nigeria, which suggests a target of 35% (Nwabunkeonye 2014). In line with global perspectives, women constitute

half of Nigeria's male population, but cultural beliefs remain a significant obstacle that has impeded women's active involvement in politics, resulting in a nightmare for women's political representation.

Nonetheless, section 42(1) of the Nigerian Constitution of 1999 explicitly states that "A citizen of Nigeria from any community, place of origin, ethnic group, dialect, sex, religion, or political opinion shall not, by reason only that he or she is such a person, be subjected to any form of discrimination".

Thus, Nigerian women possess the legal right to engage actively in politics and governance. For instance, the Electoral Act 2022 stipulates the requirements for participating in elections in the country. First, individuals must be Nigerian citizens to ensure that only citizens have the right to participate in the elections. Second, they must have reached the age of 18 years, ensuring that only adults can register as voters. Third, individuals need to be residents, work in, or originate from the Local Government, Area Council, or Ward covered by the registration center, emphasizing local connections and participation. Additionally, individuals must present themselves to registration officers in person, emphasizing active engagement with the registration process. Finally, individuals must not have any legal incapacity to vote under the laws, rules, or regulations in Nigeria, preventing those with certain legal restrictions from registering as voters. Collectively, these criteria aim to establish an inclusive, transparent, and fair electoral system that upholds democratic principles by ensuring that only eligible individuals who meet these requirements can participate in the voter registration process. These criteria do not in any way limit the chances of women to participate in politics and the governance process.

Although women's participation in politics has witnessed a significant increase concerning certain benchmarks, such as the number of women who cast their ballots during elections (Nwabunkeonye 2014), the participation of women in partisan politics remains low, despite the implementation of several policies and strategies by international agencies, the Nigerian government, and political parties to promote women's active participation in politics. Therefore, this study aims to evaluate the efficacy of these strategies in promoting women's inclusivity within political parties, women's responses to the initiatives, the obstacles to the implementation of these strategies, and how political parties in Nigeria can make these policies more effective.

In recent years, international civil society organizations have played a significant role in supporting the development of female politicians in major cities, alongside local initiatives. In 2018, UN Women organized a conference to address the issue of women's underrepresentation in politics. The outcome of the conference was the

Nigerian Women's Charter of Demands, which highlighted the importance of political commitment to gender equality, increased women's participation, and principled leadership. Although the charter received endorsements from all political parties except the ruling party APC, the efforts made did not lead to significant progress in women's representation during the 2019 general elections (Ette & Akpan-Obong 2022).

To encourage women's involvement in the political process, certain political parties have implemented measures, such as waiving membership dues, providing free nomination forms, and assisting with campaign expenses. For example, iKnow Politics (2009) reported an initiative that offered women the opportunity to obtain nomination forms without cost. Prior to the 2019 general elections, the People's Democratic Party (PDP) took the initiative to distribute nomination forms to women free of charge to increase their participation. However, despite these efforts, women's aspirations and candidacy did not show a significant boost, and there was no noticeable increase in the percentage of women elected. It is worth noting that while the nomination forms were free, female aspirants still had to pay for the expression of interest forms, with substantial costs ranging from N100,000 to N2 million, depending on the position sought (Agina-ude & Fijabi 2020).

In contrast, the All Progressives Congress (APC) made a written commitment to waive fees for the expression of interest and nomination forms. However, these waivers were generally rejected by women who saw them as further marginalized. As a result, the APC reinstated the financial requirements but reduced the fees by half for women's aspirants and candidates. The party also promised to mobilize and campaign on their behalf. Nevertheless, the reduced fees remained significant and, in some cases, were not waived. For instance, in Anambra State, Onyinye Okongwu, an aspiring candidate for the Idemili North seat of the State House of Assembly, revealed that only 5% of the expression of interest fee was waived for her (Agina-ude & Fijabi 2020). Looking ahead to the upcoming 2023 elections, the APC has announced its decision to provide free forms of nomination to female aspirants. This step was taken by the party's leadership with the aim of promoting the greater inclusion of women in the political sphere (Akinwale 2022).

THEORETICAL FRAMEWORK: LIBERAL FEMINISM THEORY

Liberal feminism emerged during the eighteenth, nineteenth, and early twentieth centuries, with prominent figures such as Mary Astell, Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill, Elizabeth Cady Stanton, and Virginia Woolf advocating women's rights and

equal participation in public life (Ackerly 2001). These feminists challenged the discriminatory laws and practices that treated women as legal dependents and sought to secure their voting rights, access to education, and individual rights.

Liberal feminists drew upon the principles of equality and individual freedom within liberal tradition, emphasizing personal independence, economic opportunities, and equality for all individuals (Ackerly 2001; Wolff 2007). They argued against sex-based discrimination and believed that education and professional opportunities are crucial for individual development and societal progress. However, early liberal feminists often overlooked the specific challenges faced by working-class women and failed to adequately address their circumstances (Ackerly 2001).

Liberal feminists highlight the barriers women face in entering and succeeding in the public sphere, including social norms, labor patterns, and formal laws. They argue for equal opportunities and expectations for women, aiming to reform existing economic, political, and social structures to create a system in which women and other marginalized groups can succeed on par with men. By contrast, Marxist/socialist feminists view the systemic exploitation inherent in class-based societies as a hindrance to women's advancement (Tong 2012).

Sociologists focusing on women's experiences have identified the role of marriage and family in perpetuating gender roles and expectations, which limits options for both men and women (Wolff 2007). The traditional nuclear family structure has been used to justify the division of labor, placing an unequal burden on women in terms of childcare, household responsibilities, and support for their husbands' careers. Liberal feminists have also advocated for women's rights to privacy and control over their bodies, which becomes complex when addressing issues related to sexuality, healthcare, and reproduction. While liberal feminism has been influential in advocating for women's rights and political inclusion, it has faced criticism for its narrow focus on abortion rights and its failure to comprehensively analyze the social structures that perpetuate gender inequality (Wolff 2007).

This paper is grounded in liberal feminist theory because of its focus on women's systematic exclusion from personal autonomy and representation in important spheres of modern life. Liberal feminists advocate for women's full political inclusion and incorporation into mainstream contemporary politics. Allison Jaggar, a modern proponent of liberal feminism, emphasizes that despite formal equality, women still face discrimination in hiring and promotion, leading to lower chances of obtaining desired outcomes compared to men (Jaggar 1983).

Liberal feminists identify the under-representation of women in national and international politics and suggest various means of overcoming obstacles to political participation (Ryan 2003). Factors contributing to low representation include domestic responsibilities, cultural attitudes, lack of support from the family, lack of confidence, and insufficient financial resources (WFUNA 2018). Legislative reform is a primary focus of liberal feminism, seeking changes within existing systems to achieve equal status for women, rather than addressing the root causes (Meghan 2014). The goal is to achieve parity between men and women, with equal representation in politics reflecting the large population (Meghan 2014).

Liberal feminism is not without its criticism. Some critics argue that liberal feminism seeks entry into existing institutions rather than advocating fundamental change. This criticism led to divisions within the Women's Liberation Movement, with radical feminism emerging as a response, calling for transformative changes in social systems and structures (Wolff 2007).

WOMEN POLITICAL PARTICIPATION IN NIGERIA, 1999-2023

The participation of women in Nigerian politics has been inconsistent since the country transitioned to civil rule in 1999. While the percentage of women's representation in the lower parliament reached its peak of 7.0% in 2007, the figures decreased to 6.8% and 5.6% in 2011 and 2015, respectively (Orji, Orji, & Agbanyim 2018). The government has attempted to increase women's representation by adhering to international agreements and enacting national policies. Women's participation in elective and appointive offices in Nigeria has remained around 6%, lower than the West African sub-regional average of 15%, with only marginal improvements achieved through government-sponsored capacity-building programs, such as women's empowerment and seminars (Ette & Akpan-Obong 2022).

Reports from the Nigerian National Bureau of Statistics in 2018 show that only a small percentage of women held councilor positions, were appointed as judges in federal courts, and held high-level government positions. However, the Nigerian government has attempted to improve women's representation in government, with the number of women elected to both houses of the legislature increasing from an average of 2.3% between 1999 and 2007 to 7.8%, though there was no significant increase in 2011. The 2015 election saw only 5.6% of women being elected to the Lower House and 6.4% to the Upper House, ranking Nigeria 180th in the world in terms of women's political participation (Orji, Orji, & Agbanyim 2018).

The challenges faced by female politicians in Nigeria include economic resources that are greater than those experienced by their male counterparts (Ette & Akpan-Obong 2022). As of January 2021, women made up 10.3% of ministerial positions and 5.8% of parliament members in Nigeria, with the country ranking 149th out of 155 countries in political empowerment on the 2021 World Economic Forum Global Gender Gap Report. In the overall global gender gap index for 2021, Nigeria ranks 139th out of 156 countries, with a 63% gender gap based on four indicators: educational attainment, health and survival, economic participation and opportunity, and political empowerment (Ette & Akpan-Obong 2022).

Women's underrepresentation in Nigeria's National Assembly remains a significant concern, with historical data showing that since 1999, only 157 women have been elected, compared to 2,657 men. The recent 2023 elections have further highlighted the failure to implement measures that support women's political involvement, as evidenced by the low success rate of female candidates. Out of the 92 women who contested for Senate seats, only three emerged as winners, while 15 out of 286 women secured seats in the House of Representatives. Despite 18 political parties fielding 380 female candidates, the overall representation of women remained disappointingly low (Okafor & Ileyemi 2023). Moreover, the gender gap is evident in voter registration, with 52.5 percent of registered voters being male and 47.5 percent female. Nigeria's ranking of 184th out of 192 countries for women's representation in the national parliament emphasizes the severity of the issue (Okafor & Ileyemi 2023).

The current composition of the ninth National Assembly reflects the limited presence of women in positions of power, with only 21 female members out of 469. The situation is not much different at the sub-national level, where out of 990 state House of Assembly members, only 45 are women. Additionally, 15 out of the 36 states have no female representation at all (Okafor & Ileyemi 2023).

The trend of low female representation in Nigerian politics is persistent. In previous assemblies, such as the 1999-2003 and 2003-2007 periods, women held a meager 3.3 percent and 5.8 percent of seats in the House of Representatives, respectively (Okafor & Ileyemi 2023). Furthermore, the 2007 elections demonstrated a pattern of low female candidate participation, with only 8.8 percent of candidates being women (Okafor & Ileyemi 2023).

Currently, the outlook for the forthcoming 10th Assembly is concerning. Out of 378 women who ran for Senate and House of Representatives seats, only 17 were successful. This represents a projected representation of 3.62 percent in the incoming Assembly. Additionally, all female senators from the previous Assembly lost their re-

election bids, resulting in only three new female senators for the next Assembly. The number of women in the House of Representatives will decrease by three compared to the current Assembly. However, there will be seven new female members in the House, alongside seven who were reelected (Orizu 2023). In the gubernatorial and state houses of assembly elections, the number of female candidates remains low. Out of 837 candidates for governorship and deputy governorship positions, only 124 are women. Similarly, out of 10,231 candidates for state Houses of Assembly, only 1,019 are women (Orizu 2023).

The persistently low representation of women in the National Assembly calls for urgent action. Implementing inclusive policies, providing support for female candidates, and addressing societal barriers are essential steps toward achieving gender parity. Such efforts are crucial for ensuring equitable progress and diverse representation in Nigeria's political landscape (Okafor & Ileyemi 2023).

According to Nkereuwem (2023), in the 2023 electoral cycle, there were a total of 15,269 candidates, consisting of 13,725 male candidates and 1,544 female candidates. The elections also saw a decrease in the number of political parties from 76 to 18. However, women constituted only 10% of the candidates, with 9% at the federal level, and 11% at the state level. The analysis focuses on party-level factors that hinder women's access to competitive politics. Smaller parties tend to have lower barriers for women, with 96% of female candidates in the 2019 elections coming from such parties. In the 2023 cycle, women made up 11% of the candidates in small parties, while dominant parties showed a larger gender gap in national offices. However, the gender gap is smaller in subnational elections, especially for small parties.

Women tend to participate more in executive positions with limited power, such as vice president and deputy governor positions. In the 2023 cycle, women performed better as deputy governors at the subnational level, while fewer women ran in more competitive governorship primaries. Women were relatively more competitive in subnational legislative positions than in the House of Representatives and the Senate at the national level. However, female candidates for deputy governorship positions were more numerous than those in legislative positions, although these roles lacked substantive power. Despite the historical favorability of the vice presidential role of women, no woman vice presidential candidate has emerged from the dominant parties since 1999. This limits women's competitiveness, with the majority of female gubernatorial candidates belonging to smaller parties (Nkereuwem 2023).

The representation of female candidates varies across Nigeria's regions, with southern states outperforming northern states. In the 2023 elections, women ac-

counted for 9% of the candidates running federal legislative offices across all parties. The Northwest region had the lowest proportion of female candidates, while the Southeast region had the highest proportion.

Despite efforts made by the Nigerian government to improve women's representation in politics, the participation of women remains low and inconsistent. Female politicians in Nigeria face significant challenges related to economic resources, which are greater than those experienced by their male counterparts. Nigeria's poor ranking in the global gender gap index underscores the need for further efforts to increase women's political participation and empowerment in the country. Women in Nigerian politics often find themselves uncompetitive, especially at the national level. Novice female candidates face challenges because of their lack of political capital and competitive advantage. They also have lower advancement persistence, indicating a higher likelihood of dropping out after losing an election than their male counterparts (Nkereuwem 2023).

PROVISIONS BY INTERNATIONAL AGENCIES, CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS, GOVERNMENT AND POLITICAL PARTIES TO ENCOURAGE WOMEN POLITICAL PARTICIPATION IN NIGERIA

Despite various efforts made by international bodies, civil society organizations, and political parties to encourage active participation of women in politics through promoting gender equality, economic empowerment, security and peace building, gender education, and capacity building programs for leadership, advocacy, mentoring, funding, and networking opportunities, the involvement of women in politics has remained low since the return of democracy in 1999 in Nigeria. The effectiveness of implementing policies introduced by these groups seems to be weak and unable to withstand the test of time. Although various capacity building and behavioral change programs have been implemented to encourage active representation of women in politics, significant improvements have yet to be achieved (Kelly 2019).

Numerous attempts have been made to tackle the issue of underrepresentation of women in both elected and appointed roles in Nigeria. Some of these efforts include the creation of entities like the Women Political Empowerment Office, the Nigeria Women Trust Funds, and Women Lobby Group. Additionally, there have been initiatives like the development of an INEC gender policy, the national multi-stakeholder dialogue, the implementation of affirmative action, and the organization of the Nigeria

Women Strategy Conference. The National Center for Women Development is also working alongside the National Bureau of Statistics to gather empirical data on this matter (Oluyemi 2016).

In 2018, a conference sponsored by UN Women, the leading advocate for gender equality, brought together political parties to explore ways to address the problem of women's marginalization and lack of representation within political party governance and structure (Orizu 2018). One significant result of the conference was the Nigerian Women Charter of Demands, which identified three primary political priorities: (a) exhibiting political determination and dedication, (b) supporting women's political participation and representation, and (c) promoting gender equality and women's rights (Ette & Akpan-Obong 2022).

Several Civil Society Organizations (CSOs), supported by international development partners, have developed programs to encourage women to demand greater political representation in Nigeria. The number of CSOs in Nigeria is unknown, making it difficult to determine the number of organizations working to improve women's political representation. However, it is clear that prominent organizations like the Women Advocates Research and Documentation Centre (WARDC), Women Law and Development Centre, Women's Rights Advancement and Protection Alternative (WRAPA), and Association of University Women are either founded by professionals or consist of professionals (Orji, Orji, & Agbanyim 2018).

PROVISIONS OF INTERNATIONAL BODY AND CIVIL SOCIETIES ORGANIZATIONS

Over the course of several years, a number of international organizations and civil society groups have prioritized women's political participation and devised strategies to promote gender equality in politics. Among these organizations is the International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), the Inter-Parliamentary Union (IPU), the National Democracy Institute (NDI), the United Nations Development Programme (UNDP), and the United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women), all of which fall under the umbrella organization known as "iKnow politics". Other organizations involved in these efforts include the Department for International Development (DFID), the European Union (EU), the Nigerian Women's Trust Fund (NWTF), Voice for Change (V4C), the Ministry of Women Affairs and Social Development (MWASD), the Policy Advice and Legal Centre (PLAC), and others. These organizations are united in their goal of in-

creasing the participation and effectiveness of women in political life. They have utilized technology-enabled forums to provide access to critical resources and expertise, stimulate dialogue, create knowledge, and share experiences among women in politics (Orji et al. 2018).

The aforementioned organizations have made significant contributions to the global advancement of women, particularly with regards to gender inequality. They work in collaboration with government and civil society to design laws, policies, programs, and services necessary for the implementation of their initiatives. The organizations prioritize women's equal participation in all aspects of life, and though their specific focuses and priorities may vary, their ultimate objectives align.

One notable example is the UK Aid-funded £29 million programme called "Voice for Change (V4C)", which aimed to create an enabling environment for gender equality in Nigeria. The program targeted young women and men between the ages of 16 and 25, with a focus on three main areas: women's voice and leadership, women's role in decision-making, and violence against women and girls (Asubiaro-Dada & Gaynor 2017). V4C is a unique example of a program that applies social norms theory at scale and addresses the structural barriers to gender equality, particularly discriminatory and harmful attitudes, behaviors, and social norms (Kelly 2019). While V4C operated in four states in Nigeria, namely Enugu, Kaduna, Kano, and Lagos, its impact was far-reaching.

Nigeria Women Trust Fund (NWTF) is a civil society organization who works with the backing and supported by Ministry of Women Affairs and Social Development (MWASD), UN Women and others to help women into politics through funding, monitoring, training for leadership, advocacy and networking opportunities (Kelly 2019). The following are the objective of NWTF:

- To encourage women aspiring for political seat by providing support such as money for campaigns through transparent processes irrespective of their political inclinations.
- To facilitate networking opportunities for female politicians with the support from relevant organizations.
- To raise funds, invest and manage recourses for women's political participation in fulfillment of Nigeria's affirmative action quota, designating at least 35 percent of seat in political bodies to women.
- To enhance the leadership capacity of aspiring female politicians and women in appointed positions.

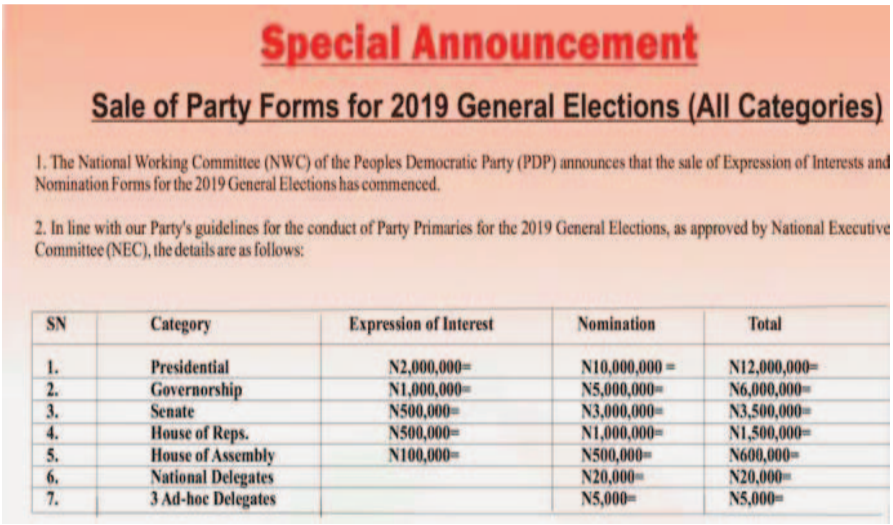
- To promote and carry out research and advocacy that raises awareness about the current situation of women in politics, and that generates support for women who currently hold or are seeking high elective or appointed position in government.

PROVISIONS OF POLITICAL PARTIES TO ENCOURAGE WOMEN POLITICAL PARTICIPATION IN NIGERIA

This section examines the pro-women provisions of political parties that promote women's political participation in Nigeria. Although there are no documented legal requirements for political parties to select or appoint a certain number of women candidates for government positions, political parties have attempted to incorporate measures that encourage more women to participate in political contests.

One such measure is the waiving of nomination form costs. In Nigeria, most political parties waive the cost of nomination forms for women aspirants who may have the vision for politics but lack the financial capacity to participate. In 2015, the two major political parties in Nigeria, the People's Democratic Party (PDP) and the All-Progressives Congress (APC), waived nomination fees for women to encourage their inclusion in the government process. Despite these efforts, they did not translate to a significant increase in the number of women elected (Eucom 2015). The same initiative was also implemented in 2019, with all major political parties encouraging women to obtain nomination forms free of charge. This is particularly noteworthy because the cost of nomination forms among the leading political parties can be exorbitant.

Figure 1: Cost of PDP nomination form

Special Announcement

Sale of Party Forms for 2019 General Elections (All Categories)

1. The National Working Committee (NWC) of the Peoples Democratic Party (PDP) announces that the sale of Expression of Interests and Nomination Forms for the 2019 General Elections has commenced.

2. In line with our Party's guidelines for the conduct of Party Primaries for the 2019 General Elections, as approved by National Executive Committee (NEC), the details are as follows:

SN	Category	Expression of Interest	Nomination	Total
1.	Presidential	N2,000,000=	N10,000,000 =	N12,000,000=
2.	Governorship	N1,000,000=	N5,000,000=	N6,000,000=
3.	Senate	N500,000=	N3,000,000=	N3,500,000=
4.	House of Reps.	N500,000=	N1,000,000=	N1,500,000=
5.	House of Assembly	N100,000=	N500,000=	N600,000=
6.	National Delegates		N20,000=	N20,000=
7.	3 Ad-hoc Delegates		N5,000=	N5,000=

Source: Nairaland Forum (2018)

The two tables above show the high cost of nomination forms for the two major political parties in Nigeria. However, it is instructive that the forms are free for women aspirants.

Political parties have also established women wings or women groups to provide a platform for women to deliberate on matters of concern to them. A woman leader is appointed by party leaders to coordinate women within political parties. Additionally, parties disseminate information that prioritizes women, which could potentially attract more women voters. Parties also recruit women as party agents to monitor the election process at polling stations.

One of the policies of major political parties in Nigeria is the inclusion of women as part of the delegates during their conventions. Conventions are crucial events for political parties as they make important decisions, such as the selection of flag bearers during elections. The inclusion of women in this critical process indicates that political parties are making efforts to encourage women's participation in the political process.

Figure 2: Cost of APC nomination form

APC

ALL PROGRESSIVES CONGRESS

SCHEDULE / TIMETABLE OF ACTIVITIES

The National Working Committee (NWC) of the All Progressives Congress (APC) in line with the provisions of our Party's Guidelines for the conduct of Party Primaries for the 2019 General Elections as approved by the National Executive Committee (NEC) announces the commencement of our Nomination process as follows;

S/N	DATE	EVENT	ACTIVITY
1.	Wednesday 5th – Monday 10th September, 2018	Sale of Expression of Interest and Nomination Forms for Elective Offices	Sale of Forms to Aspirants for all Elective Offices
2.	Wednesday 12th September, 2018	Nationwide Congresses	To elect Delegates
3.	Thursday 13th – Friday 14th September, 2018	Appeals	Appeals arising from Congresses.
4.	Saturday 15th – Tuesday 18th September, 2018	Screening of Aspirants	Screening of all Aspirants that have Purchased Forms
5.	Wednesday 19th – Thursday 20th, September, 2018	Appeals	Appeals arising from the conduct of Screening of Aspirants
6.	Thursday 20th September, 2018	Presidential Primary	To elect Presidential Candidate; Direct Primary
7.	Saturday 22nd September, 2018	Appeals	Appeals arising from the conduct of Presidential Primary
8.	Tuesday 25th, September, 2018	Governorship Primaries	To elect candidates for Governorship Elections
9.	Wednesday 26th – Thursday 27th September, 2018	Appeals	Appeals arising from Governorship Primaries
10.	Thursday 27th September, 2018 Saturday 29th September, 2018	Legislative Primaries i. Senate ii. House of Reps	To elect Candidates for Senatorial electionsand for House of Representatives elections.
11.	Friday 28th – Sunday 30th September, 2018	Appeals	Appeals arising from all Legislative Primaries
12.	Tuesday 2nd October, 2018	House of Assembly and FCT Area	To elect State House of Assembly and Area

A. **HOUSE OF ASSEMBLY**
- Expression of Interest N100,000.00
- Nomination N750,000.00

N850,000.00

B. **HOUSE OF REPRESENTATIVES**
- Expression of Interest N 350,000.00
- Nomination N3,500,000.00

N3,850,000.00

C. **SENATE**
- Expression of Interest N1,000,000.00
- Nomination N6,000,000.00

N7,000,000.00

D. **GOVERNORSHIP**
- Expression of Interest N 2,500,000.00
- Nomination N20,000,000.00

N22,500,000.00

E. **PRESIDENCY**
- Expression of Interest N5,000,000.00
- Nomination N40,000,000.00

N45,000,000.00

Source: Lawal (2018)

The Nigerian government has taken significant institutional steps to improve women's political representation. One of these measures was the signing and ratification of the United Nations' Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Women (CEDAW) in 1984 and 1985, respectively. In addition, various governments in Nigeria have implemented women's empowerment programs since the introduction of the Better Life Program for Rural Women (BLP) in 1987 (Orji et al, 2018). The National Commission for Women was established in 1989 and later upgraded to the Ministry of Women Affairs in 1995 to coordinate efforts aimed at advancing women's affairs in the country. The ministry has implemented legislative, policy, and administrative measures to improve women's political representation, including the adoption of the National Policy on Women in 2000 and the National Gender Policy in 2006. These policies aim to empower women, eliminate practices that marginalize them, and promote Affirmative Action to achieve 30% representation of women in government. The adoption of the National Gender Policy has prompted

other state institutions such as the National Assembly and the Independent National Electoral Commission (INEC) to adopt their own gender policies (Orji et al. 2018).

Previously, Nigerian political parties received criticism for providing little room for women's representation. However, after interventions by different stakeholders, many political parties now claim to be conscious of gender issues. This is reflected in their manifestoes, which include plans to ensure that the objective of achieving 30% representation of women in political positions is met. Table 1 presents the various plans of some Nigerian political parties to encourage women's involvement in politics, as outlined in their manifestoes.

Table 1: Political parties' manifesto concerning women representation

Peoples Democratic Party (PDP)	**All Progressive Congress (APC)**	**Labour Party (LP)**
Ensure gender equality in employment and socioeconomic advancement and promote greater women involvement and effective participation in politics.	Put in place measures that will ensure active participation of women in politics. Encourage female political aspirants by making nomination forms free for them, and encourage quotas for women participation. Make efforts so that women occupy up to 30% in party structures and government. Include gender as component of federal character.	Establish a 30 percent minimum quota in all appointive and elective positions shall be considered, and mechanisms for demanding and monitoring the implementation of such quotas should be developed. An Equal Opportunities Commission could be a viable organ to support this process.
All Progressives Grand Alliance (APGA)	**Social Democratic Party (SDP)**	**Young Progressive Party (YPP)**
Sponsor public enlightenment programmes to fight gender inequality and gender insensitivities in every aspect of our national life and promote affirmative action by employers to place women in positions of authority. Encourage women to seek elective office in local governments, the states and at the federal level. Give women senior political appointments in the spirit of Beijing Declaration	Cultivate women and youth and ensure their fair representation and inclusion in key position of the party and government. Affirmative action and Proportional Representation (PR) are the two key political instruments through which the marginalization and exclusion of women and youth are being redressed all over the world and our party will equally use them.	Pursue policies enshrined in the Beijing Declaration. Ensure adequate women representation in all the organs and institutions of the party and of its government through enhanced participation of women in electoral contests and through political appointments.

Source: Orji et al. (2018)

Despite these efforts, women's political representation remains significantly low in Nigeria, indicating that the measures put in place by political parties to increase women's involvement in the political process have not been entirely successful.

IMPEDIMENTS TO PARTY PROVISION ON WOMEN POLITICAL PARTICIPATION IN NIGERIA

The challenging nature of the political landscape in Nigeria poses a significant barrier to women's political participation. Women are often deterred due to their inherent physical and emotional limitations, making it difficult for them to contend with their male counterparts in a context of struggle, violence, and stress. As a result, despite the availability of free nomination forms, women's ability to compete equally with men remains limited (Olawale & Olabanji 2021).

The prevalence of hate speech against women in Nigeria during the 2015 election was investigated by the National Democratic Institute (NDI). The study, which utilized approximately 900 observers across Nigeria's 774 local government areas, revealed a high incidence of gender-based hate speech, often accompanied by acts of gender-based violence such as blackmail, threat of divorce, destruction of property, and sexual violence (NDI 2015).

The fear of the unknown is a significant obstacle to women's participation in politics. Women are typically averse to the atmosphere of rancor and violence that often characterizes political engagements. Unlike their male counterparts, most women are not disposed to employ thugs against their opponents. In the Nigerian context, these limitations impede women's adequate involvement in politics (Elaigwu 2017).

Inadequate support from family members, particularly husbands, is a significant challenge for women's political participation in Nigeria. The patriarchal nature of Nigerian society means that women often require the permission of their families to engage actively in politics. Housework and childcare responsibilities further limit women's ability to attend political meetings, particularly those held at night. Women are also often dissuaded from pursuing political ambitions due to the level of violen and the nocturnal nature of political engagements (Nwabunkonye 2014; Kelly 2019)

Financial constraints: The Nigerian political scene is known to be highly expensive, especially when it comes to campaigns and other political activities. Due to the high cost of politics, many women are hesitant to participate and invest their hard-earned money in a struggle that they may not be certain of winning. Additionally, many women in Nigeria are dependent on their families or husbands for financial

support, which often does not align with the huge spending required in Nigerian politics (Arowolo 2016).

Lack of media coverage: Female aspirants in Nigerian politics often face a lack of media coverage, as the patriarchal nature of the country tends to undermine the credibility of women in the political sphere. Many political programmes initiated by women in Nigeria are not documented or mentioned in the national history, making them irrelevant to the nation's heritage (Nwabunkeonye 2014). Moreover, media outlets tend to discriminate against female political campaigns and other electoral activities, thereby making it difficult for women to gain the necessary support to succeed in politics.

Constitutional restrictions: The Nigerian constitution also presents a barrier to women's active political participation. If a woman marries outside her state of origin, she cannot claim her husband's state of origin for political ambitions. This presents a challenge for women who have relocated to other states, as they may be regarded as non-indigenes and face intimidation upon returning to their state of origin (Adelakun 2018).

Lack of support from fellow women: Women often lack support from their fellow women in politics. Female leaders do not always have the confidence of their female constituents, who often prefer to support male candidates. Women's envy and jealousy of one another, in spite of their numerical strength, has placed Nigerian men at an advantage when it comes to mobilizing support for elections (Nwabunkoonye 2014). Additionally, women who are actively participating in politics are often subject to public ridicule by male counterparts, who use abusive language and derogatory names to describe women in politics, causing many women to withdraw from active participation in politics in Nigeria.

Gender discrimination by political parties: Political parties in Nigeria are often controlled by men, who dominate decision-making processes and funding. This makes it difficult for women to participate fully in the political process. Manifestoes and party constitutions rarely include affirmative action for women, and when they do, they are often insufficient. Discrimination against women within political parties is intentional and often takes the form of holding important meetings at night or requiring travel, which effectively excludes women from key positions within the party (Orji et al. 2018).

Unhealthy political environment: Nigerian politics is characterized by violence, intimidation, and assassination attempts. Women are often specifically targeted in both private and public spheres, preventing them from participating in rallies, voting,

or running as candidates. This poses a significant threat to Nigerian democracy and efforts to reduce incidents of violence against women must be prioritized (Kelly 2019).

Financial barriers: The cost of seeking elective positions in Nigeria is prohibitively expensive, particularly for women. Large amounts of money are required for primaries and campaigns, and a nomination form for women still requires the influence of elders. Direct primaries used by parties are often costly, and only a small number of party leaders are in a position to choose candidates. The high cost of running for elective office is a significant barrier to the full participation of women in Nigerian politics (Nwabunkeonye 2014; Hodo et al. 2015).

MECHANISMS FOR BOOSTING WOMEN POLITICAL PARTICIPATION IN NIGERIA

To enhance the competency of women candidates, research has shown that skills-based training is beneficial. Thus, it is recommended that both political parties and the Nigerian government provide monitoring and training programs for women who are members of political parties and women candidates in the country. Such competency programs should focus on building women's platforms, networks, and pools of potential candidates. Consistent and ongoing training by parties and government has been shown to yield better results. The training can include encouraging women to build fundraising networks to reduce the financial obstacles they may face. Orientation programs for newly elected women governance skills can also enhance their active participation in politics (USAID 2016).

Furthermore, political parties should adopt policies and techniques that provide financial assistance and aid to female aspirants. The assistance should not only cover campaign expenses but also alleviate their financial burden and passion for political participation. Considering the recent rise in campaign costs, it is crucial for political parties to provide financial assistance and incentives to women candidates during campaigns. Such assistance can include building fundraising networks for women candidates (Orji et al. 2018).

In order to combat violence against women in politics, it is necessary to enact special legislation that serves as a tool against women's abuse during the political process. Such legislation should empower poll workers to monitor and report violence against women during voting, establish an emergency telephone system for women candidates and voters to call if they experience threats, and create a tracking system to monitor police response to calls (USAID 2016).

The government should create funding initiatives to promote women's participation in political parties. These initiatives can take the form of seminars, training, and networks for female politicians. This will enable women to acquire the necessary skills and knowledge to participate effectively in the political process.

Candidate quotas should also be legally introduced either at the selection or election stage. The number of reserved seats should be made available for women, and voluntary party quotas should be encouraged. Quotas will enhance an efficient increase in the number of women participating in political processes. Relevant stakeholders such as the Independent National Electoral Commission and political parties should ensure adherence to these quotas.

Tracking women's representation is also necessary to have data on the number of women actively involved in politics and to identify challenges and successes. It will also help in monitoring the effectiveness of policies and initiatives designed to promote women's participation in politics.

In addition, civil society programs should be established to improve women's chances of election by bringing together female aspirants to discuss strategies, network, provide training, and engage in research and advocacy. Existing civil society programs should also be encouraged by political parties and the government to do more (Working Together for 2019, 2019).

CONCLUSION

This study sheds light on the numerous obstacles and challenges that hinder women's active participation in politics in Nigeria. Despite possessing constitutional rights to engage in politics, cultural beliefs continue to act as a significant barrier for women. To effectively tackle this issue, a multifaceted approach is recommended, encompassing societal transformation, educational and career opportunities, legislative reform, and the implementation of inclusive policies within political parties.

The urgent need to address the underrepresentation of women in Nigeria's political landscape is evident. Despite some efforts by political parties to encourage women's political involvement, such as waiving nomination form costs, the impact has been limited. Women face a range of challenges that impede their political participation, including economic constraints, gender-based hate speech and violence, fear of the unknown, lack of support from family members, financial limitations, inadequate media coverage, constitutional restrictions, lack of support from fellow women, gender discrimination by political parties, and an unfavorable political environment.

The current composition of the National Assembly, with only 21 female members out of 469, highlights the severity of the problem. Similar imbalances are observed in state assemblies, with only 45 women out of 990 members. Previous assemblies have shown minimal progress in female representation, with as little as 3.3 percent in the 1999-2003 period and 5.8 percent in the 2003-2007 period. The recent 2023 elections further underscore the failure to address this gender imbalance, as only a small number of female candidates were successful in securing seats in the Senate and the House of Representatives.

RECOMMENDATIONS

Based on the findings of the study, it is clear that Nigeria's political parties have not done enough to promote women's participation in politics. Thus, political parties have a responsibility to create an inclusive and welcoming environment for women to encourage their active participation in politics. Parties should set up convenient and friendly meeting times and places for women to attend party meetings, remove any barriers that might prevent women from participating in politics, and develop gender-sensitive training programs to build women's confidence, skills, and knowledge needed to run successful political campaigns. Mentoring programs can also be implemented to offer guidance and support to potential women candidates, which can help them to navigate the political landscape.

Political parties should also focus on promoting women to leadership positions in campaign management and ensure that women are given additional media exposure during campaigns. Internal party quotas can be a powerful tool to encourage women's participation in politics, and parties should consider setting quotas for women's representation in leadership positions, candidate selection, and decision-making bodies. Targets should be set for the participation of women during party conventions, and political parties can work with civil society organizations to oversee the implementation of quotas and hold parties accountable for meeting their targets.

Finally, training programs should be made available to women candidates on essential skills such as fundraising and media relations. By offering these resources, political parties can help to level the playing field and give women the tools they need to succeed in politics. In conclusion, political parties have a vital role to play in promoting gender equality in politics and should take concrete steps to encourage women's active participation. By doing so, Nigeria can achieve the recommended benchmarks for women's political representation and enhance its democratic governance.

REFERENCES

1. Ackerly, Brooke A. (2001), ″Feminist Theory: Liberal″, In: N. J. Smelser & P. B. Baltes (eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Pergamon, pp. 5499-5502.
2. Agina-ude, Ada, Mufuliat Fijabi (2020), *Women's representationin Nigeria's leading political parties*, Abuja: Centre for Democracy and Development; https://www.cddwestafrica.org/uploads/reports/file/Women_s-Representation-in-Nigeria_s-Leading-Political-Parties_-CDD-Report.pdf
3. Ajayi, Titilope (2019), ″Women and Nigeria's 2019 Elections″, *Kujenga Amani*, retrieved February 22, 2020, from https://kujenga-amani.ssrc.org/2020/02/15/women-and-2019-elections/
4. Akinwale, Adedayo (2022), ″2023: APC Declares Free Nomination Forms for Female Aspirants″, *This Day*; https://www.thisdaylive.com/index.php/2022/04/08/2023-apc-declares-free-nomination-forms-for-female-aspirants/
5. Asubiaro-Dada, Wumi, C. Gaynor (2017). ″Thinking and working politically for legal reform on gender equality″, *Voice for Change Legacy Paper*, (July), 1-12.
6. Constitution of the Federal Republic of Nigeria (1999), retrieved from http://www.nigeria-law.org/constitutionofthefederalrepublicofnigeria.htm on February 22, 2020.
7. Peace Direct (2019), *Civil Society and Inclusive: Peace Key insights and les sons from a global consultation convened on Peace Insight*; retrieved from https://www.peacedirect.org/wp-content/uploads/22-2-2020/P833-PD-IPTI-LVP-Report_LR3.pdf on February 22, 2020.
8. Ette, Mercy, Patience Akpan-Obong (2022), ″Negotiating Access and Privilege: Politics of Female Participation and Representation in Nigeria″, *Journal of Asian and African Studies*, 0(0)
9. EUCOM (2015), *Final Report Federal Republic of Nigeria*; https://www.ecoi.net/en/file/local/1307387/1226_1454409164_eu-eom-nigeria-2015-final-report-en.pdf
10. International Knowledge Network of Women in Politics (2009), *Best Practices Used by Political Parties to Promote Women in Politics*; https://iknowpolitics.org/sites/default/files/cr_best_practices_used_by_political_parties_to_promote_women_in_politics.pdf

11. Kelly, Luke (2019), ″Barriers and enablers for women's participation in governance in Nigeria″, *K4D Helpdesk Report*, Institute of Development Studies, Brighton, UK
12. Lawal, N. (2018), ″FACT CHECK: How much do the APC, PDP nomination forms actually cost?″, *Legit News*; https://www.legit.ng/1190547-fact-check-how-apc-pdp-nomination-forms-cost.html
13. Megham, Murphy (2014), ″The Divine is not between Sex Negative and Sex Positive Feminist - It's between Liberal and Radical Feminist″, *Feminist current*; retrieved February 29, 2020. from https://www.feministcurrent.com/2014/04/11/the-divide-isnt-between-sex-negative-and-sex-positive-feminists-its-between-liberals-and-radicals/
14. Nairaland Forum (2018), *PDP2019: Special Announcement*; https://www.nairaland.com/4700180/pdp2019-special-announcement
15. National Democratic Institute Nigeria (2018), retrieved from https://www.ndi.org/sites/default/files/Nigeria-one-pager-21-2-2020.
16. NDI (2015), *NDI Launches Global Campaign to Address Violence against Women in Elections*, National Democratic Institute; retrieved February 21, 2020, from https://www.ndi.org/violence_against_women_elections.
17. Nkereuwem, Elor (2023), ″Why Women Haven't Been Successful in Nigerian Elections″, *Carnegie Endowment for International Peace*; retrieved from https://carnegieendowment.org/files/Nkereuwem_Women_Attrition.pdf
18. Nwabunkeonye, Ugwuegede Patience (2014), ″Challenges to Women Active Participation in Politics in Nigeria″, *Journal of Sociology and Anthropology*, 2(7), 284-290.
19. NWTF (2019), *Women Representation in the Nigerian Elective Position (1999-2019)*; retrieved from http://nigerianwomentrustfund.org/wp-content/uploads/Women-Representation-in-the-Nigeria-Elective-Positions.pdf on March 10, 2020.
20. Okafor, Chiamaka, Mariam Ileyemi (2023), ″IWD 2023: Nigeria falling in women's political participation″, *Premium Times*; https://www.premiumtimesng.com/gender/587049-iwd-2023-nigeria-falling-in-womens-political-participation.html
21. Oluyemi, Oloyede (2016), *Monitoring participation of women in politics in Nigeria*; https://unstats.un.org/unsd/gender/Finland_Oct2016/Documents/Nigeria_paper.pdf

22. Orizu, Udora (2023), ″Women Underrepresented with Only 17 Members in 10th N'Assembly″, *This Day*; https://www.thisdaylive.com/index.php/2023/03/20/women-underrepresented-with-only-17-members-in-10th-nassembly/
23. Orji, Nkwachukwu, Chukwuemeka Orji, Oluchi Agbanyim (2018), *Women's Political Representation in Nigeria*; https://placng.org/i/wp-content/uploads/2019/12/Women-Political-Representation.pdf
24. Ryan Musgrave, L. (2003), ″Liberal Feminism, from Law to Art: The impact of Feminist Jurisprudence on Feminist Aesthetic″, *Hypatia*, 18(4), 214-235.
25. Tong, Rosemarie (2012), ″Feminist Ethics″, In: R. Chadwick (ed.), *Encyclopedia of Applied Ethics* (2nd ed.), Academic Press, 295-303.
26. UNDP (2016), *Strengthen Women Political Participation: An Analysis of the Impact of Women Parliamentary Network in Europe and Central Asia*; https://www.undp.org/belarus/publications/strengthening-women%E2%80%99s-political-participation-analysis-impact-women%E2%80%99s-parliamentary-networks-europe-and-central-asia
27. Voices for Change (2015), *Nigeria Men and Gender Equality Survey (NiM AGES) Nigeria country report 2015*; retrieved from http://promundoglobal.org/wp-content/uploads/2016/03/V4C-Nigeria-Men-and-Gender-Equality-Survey-NiMAGES.pdf on February 29,
28. WFUNA (2018), *Increasing Women's Political Participation: A Primer on Best Practices*; retrieved from https://wfuna.org/wimum/brazil
29. Wolff, Kristina (2007), ″Liberal feminism″, In: G. Ritzer (ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. John Wiley & Sons, Ltd; https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781405165518.wbeosl040

ZASTUPLJENOST ŽENA: PROCJENA POLITIKA NIGERIJSKIH POLITIČKIH STRANAKA USMJERENIH NA ŽENE

Sažetak:

Ovaj članak ispituje djelotvornost različitih politika i strategija usmjerenih na promoviranje učešća žena u politici u Nigeriji, koje provode grupe za zagovaranje, međunarodne organizacije, političke stranke i nigerijska Vlada. Uprkos zakonskom pravu žena da se bave politikom i upravljanjem, kulturna uvjerenja su ometala njihovo aktivno učešće, što je dovelo do neadekvatne zastupljenosti žena u politici. Koristeći liberalnu feminističku teoriju studija procjenjuje odgovore žena na ove inicijative, izazove sa kojima se susreću u njihovoj provedbi i način na koji političke stranke mogu poboljšati svoju učinkovitost. Članak sugerira da je reforma zakonodavstva neophodna kako bi se ženama omogućilo da ostvare ravnopravan status sa muškarcima u društvu, što će povećati učešće žena u politici. Nadalje, članak tvrdi da nigerijske političke stranke nisu učinile dovoljno da podstaknu učešće žena u politici. Stoga bi političke stranke trebale uspostaviti gostoljubivo i inkluzivno okruženje koje zadovoljava potrebe žena. Da bi se to postiglo, političke stranke treba da organiziraju stranačke sastanke u vrijeme i na mjestima koja su pogodna i pristupačna za žene, eliminišu prepreke koje ometaju učešće žena u politici, razviju rodno osetljive programe obuke kako bi poboljšali samopouzdanje i vještine žena te uspostave programe mentorisanja za podršku potencijalnim kandidatkinjama u navigiranju političkim krajolikom.

Ključne riječi: rod; rodna ravnopravnost; liberalni feminizam; političko učešće; politička stranka

Author's address
Adresa autorice

Nife Elizabeth Ogunbodede
University of Delaware, Newark DE, USA
Department of Political Science and International Relations
nifemi@udel.edu

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRAVNA MISAO

Zlatan Begić
TRACES OF THE RULE OF LAW AS AN IDEA AND LEGAL PRINCIPLE IN THE THEORY OF THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD: SOME OF THE CHARACTERISTIC THEORETICAL CONSIDERATIONS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE CONTEMPORARY MEANING / TRAGOVI VLADAVINE PRAVA KAO IDEJE I PRAVNOG PRINCIPA U TEORIJI ANTIČKOG I SREDNJOVJEKOVNOG PERIODA: NEKA OD KARAKTERISTIČNIH TEORIJSKIH RAZMATRANJA I NJIHOV DOPRINOS SAVREMENOM ZNAČENJU 443

društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.443

UDK 340.131:340.15

Primljeno: 17. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Zlatan Begić

TRACES OF THE RULE OF LAW AS AN IDEA AND LEGAL PRINCIPLE IN THE THEORY OF THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD: SOME OF THE CHARACTERISTIC THEORETICAL CONSIDERATIONS AND THEIR CONTRIBUTION TO THE CONTEMPORARY MEANING

When talking about the rule of law as a contemporary constitutional and theoretical principle, most of the public usually refers to the period of the emergence of theoretical models that tend to the modern understanding of the organization of the state, legal order, and society, from the period of the Enlightenment to the period of various theoretical concepts of the modern era. However, as it is known in the domain of constitutional theory, ideas concerning the concept and purpose of government, the constitution, laws and legislation, rights and obligations, legality and legitimacy, and all other categories that constitute elements of the principle of the rule of law (as it is understood today) – as a very complex notion, have been the subject of consideration since the earliest times, at the very beginnings of the development of the philosophical-legal thought. The purpose of this paper, by its capacity and scope, is not contained in the elaboration of all theoretical models regarding elements that make the content of the rule of law which appeared during the historical development of human civilization – which would otherwise be an impossible task, but in the elaboration of some characteristic theoretical considerations during ancient and medieval period in which the beginnings of the idea of the rule of law can be found as well as the very beginnings of the development of that idea in contemporary sense.

Key Words: Rule of Law; Constitution; Acts of Law; State; Authority; Theory

INTRODUCTION

It is often disregarded in wide public that the origin of contemporary legal institutes of key importance for the organization of the state, society and legal order have its roots back to the earliest known considerations and philosophical endeavors in this field. Moreover, although it is about of completely different historical periods and circumstances of the development of human civilization in general, certain ideas and principles observed in the ancient period have proven to be universal and, in the essential sense, necessary in contemporary circumstances as well. Thus, the ideas and elements that make the content of the rule of law (as it is understood today) have been the subject of consideration since the earliest times, of course in the context of the historical circumstances that were characteristic of that period.

The purpose of this paper is not to include all theoretical models and theorists, even in one period of historical development, nor in the overall history of the development of philosophical-legal thought – which is an impossible task that exceeds the capacity of this paper many times over. The purpose of this paper is to consider some of the characteristic philosophical-legal considerations and understandings at the very beginnings of the development of the ideas that are close to the rule of law. In this regard, in the first part of this paper, some characteristic considerations from the ancient period are pointed out. The second part of the paper is dedicated to the dominant concept of the medieval period. In this part of the paper, certain considerations were elaborated that indicate to the transition from theological dogmas to a concept that is much more closer to the modern understanding of the organization of the state, society, and legal order. It is a period of development of philosophical-legal thought that can be considered as an introduction to the expansion of the critical thought during the Enlightenment period. Within this part of the paper, some characteristic views of Jean Bodin, Thomas Hobbes, and Machiavelli (whose philosophy has caused a special controversy for centuries), are elaborated.

1. TRACES OF THE IDEA OF RULE OF LAW IN THE ANCIENT GREECE PHILOSOPHY: BASIC NOTIONS

The traces of the consideration of the rule of law as a system of universal values by contents embodied in law are encountered even in ancient Greece. Thus, even during this period of development of legal and political philosophy, it is crystallized in the

material sense what is under modern circumstances categorized as the rule of law, which necessarily includes the general interest of a community that is superior to individual interests – especially of those who rule. Also, even in the deliberations of ancient philosophers, the contours of what is part of the formal side of the rule of law can be observed. For example, in Plato's ideal state, Acts of Law are made for the welfare and interest of all members of the community, and the rulers themselves are subordinate to them. It is the rule of one or a few, where their rule is based on laws and subjected to the general interest of the community, which is the definition of a state based on the rule of law which is essentially very little different from the definitions of the rule of law in modern democratic states and societies.

As Koplston states, contrary to the ideal state, oligarchy, democracy and tyranny are undesirable forms of state order because they are class states where Acts of Law are brought in the interests of not all members of the community, but only those who, according to their status, belong to the ruling class. In such a relation, Acts of Law are generally a mere mechanism for achieving the interests of a few. From the unlawful rule, according to Plato, the worst is the unlawful rule of one, or tyranny (see more on that: Koplston 1988: 270-271). Thus, the ideal form of state order Plato sees in the rule of one or a few, where their rule is based on laws and is subjected to the general interest of the community as a whole, as mentioned before (see more: Plato 2002: 237-267).

From the standpoint of what is regarded as the rule of law in contemporary terms, Aristotle's division of state structures into bad and good is also interesting, bad - which is the purpose of the public authority to promote the interests of those who rule and good – state power serve for the promotion of general interest. Thus Aristotle states "that those state orders that take into account the common interest, are right, according to what is just right; those, however, whose only concern is the gain of the rulers interests, are wrong and they are deviations of the right state orders; namely, they are self-forced..." (1988: 87). According to Aristotle "...when one or a minority or a majority rule based on a common interest, such state order is necessarily right..." (1988: 88). In addition, as Posavec emphasized, Aristotle also recognizes in the course of his deliberations the need for the division of power into an – so called – advisory, executive and judicial one and the consistency of the entire state order depends on each other's consistency of these powers (see more on that: Posavec 1988: XXVI-XXIX).

Thus, ancient philosophers have defined the essence of what is meant by the term "rule of law" in the modern sense, which includes Acts of Law that are equally applicable to all as well as limitation of the holders of power that is divided between

different subjects. Later, legal and political philosophy will, in the contemporary sense, determine the fundamentals of this principle in the contemporary sense, including the mechanisms of constitutionality and constitutional justice that serve as an instinctive mechanism and support for the realization of the principle of the rule of law. In fact, Aristotle has explicitly defined the elements constituting a constitution, which he equates with the state order. His doctrine of the constitution has been the basic starting point for political and legal science in general for centuries. As author Posavec points out, "although Aristotle's "paradigm" has lost its importance, its experience is the foundation of every political theory" (1988: XXIX).

One must not lose the sight of all the specificities of the ancient society and of democracy in relation to the contemporary age, especially the slave relations that dominated this period of development of human civilization. Greek philosophers, as Wiedemann emphasized, whose philosophy was based on the idea of the existence of opposing pairs (light-dark, good-evil, etc.), had observed slavery in the context of the necessity of the existence of duality in relations between owners and goods (freedom-slavery). In ancient Greece, the division of free citizens and slaves was considered as completely natural, just as it is for example division of sexual affiliation between women and men (see more on that: Wiedemann 2005: 1-2, 33-40).

Of course, Greek philosophers, including Plato and Aristotle, accepted the existence of slavery as a completely natural and necessary phenomenon, so that the category of slaves is not included in their deliberations of citizenship and political rights of citizens, or what is considered in the modern sense of the concept of the rule of law. As Garnsey notes, Aristotle even introduces the term "natural slavery". According to this philosopher, a human being, who by nature does not belong to himself but to another person, is a slave and a part of his owner's property, that is, the tool that the owner uses. Slaves cannot decide on his own life independently, but the others do it for them. Aristotle specifically points out two characteristics of natural slavery – the natural symbiosis of a master and slave, and the mental disadvantages of the person in the position of slave – which is unacceptable in the modern sense, of course (see more on that: Garnsey 1996: 107-110).

However, if the rule of law is observed and understood solely in the formal sense as a mere mechanism for implementing norms in force that at the historical moment represent a law in force then such an approach could represent absolute negation all of that what the principle rule of law presents in a democratic and modern sense. This is what characterizes the medieval period of theocratic legitimization of public authority as will be seen from the following text.

2. MIDDLE AGES DOMINANT PHILOSOPHY

In the Middle Ages, in Europe there is an era of absolute domination of Christianity and church in all spheres of human life, as well as in the development of philosophical thought, where the theological approach, which clearly neglects the past achievements of the philosophical thought of the ancient period, is prevalent and prefers the theocratic concept of state and justification of public authority. As Deanesly emphasized, when Christianity became the official religion of the Roman Empire, the ministers of the Christian church have deliberately ignored the works of Greek and Roman philosophers. They considered this unnecessary because, in the first place, the Christian church could not accept classical Greek mythology and a polytheistic belief. But at the same time, members of church could not be immune to the beauty of Greek-Roman literature, especially poetry. Thus it is recorded that St Augustine complained that he could not find such beauty of expression and lyrical forms in the Christian gospel as he found in Aeneas's fairy tales (see more on that: Deanesly 2005: 231-232).

A characteristic example of this approach are the philosophical considerations of St. Augustine (Aurelius Augustinus Hipponensis, 354-430), which represented the theoretical foundation for the concept that dominated over the European continent until the late Middle Ages. This concept is based on the dogmatic-theological view of the world, which essentially differed from the approach of ancient philosophers. St. Augustine, as Rosenfeld emphasized, did not relinquish of all the postulates of ancient Greek philosophy. On the contrary, he considered Plato as the most supreme of all other pagan philosophers. Of course, he does not hesitate to criticize certain segments of his philosophy (e.g. polytheism), but he often uses Plato's authority to explain Christian morality. For Augustine, Aristotle is a worthy follower of Plato, though he did not consider him as such a great literate as his teacher was (see more on that: Rosenfeld 2011: 15-16).

However, the philosophy of St. Augustine partly relied on the philosophical achievements of ancient philosophers, especially Plato, to the extent that it was compatible with the Christian-theological approach. In his work *On the Ideas*, as Luscombe states, St Augustine explains Plato's views in the following way: "The reason for everything that will be, and for everything that is created, is contained in God's mind. Nothing besides what is eternal and unchangeable can be contained in God's mind. The main causes of human existence Plato calls ideas. These reasons are not

just ideas, they are also the truth, because they are eternal and unchangeable" (Luscombe 1997: 10-11).

This concept, however, completely denies any possibility of the existence of the real freedom of individuals within the boundaries established by the secular state. According to St. Augustine, as Maurer notes, the sinners do not have the strength to recognize their own good. Man is a slave of one's own passions that dissuade him from spiritual values and God. St Augustine insists that a man in the state of sin holds the freedom of choice, but he does not enjoy it because he does not use it properly. Freedom in the true sense of the word is incompatible with sin, and as the Bible says-whoever does sin is the slave of sin. In fact, according to St Augustine – as Maurer emphasized, a man can enjoy complete freedom only in the next life, under the protection and grace of God, where he will be unable to sin. Only then it can be, in the eternal heavenly kingdom of God, spoken of total freedom that cannot be achieved within the boundaries set by the secular earthly state (see more on that: Maurer 1982: 17).

So, it is the God's state in which power comes from God, and since the will of God cannot be questioned, so it is not allowed to question the actions of the ruler based on the will of God without the severe sanction. This is a concept in which there are no citizens, but subjects, in which there are no human rights and freedoms, there is no rule of law, but only the rule of monarch and its nobles on the basis of the will of God. In such systems there is no division of power either. So, it is a concept of governance that was not based on the rule of law, but rather on negating not only what this principle represents in contemporary sense, but also in the sense of the achievements of ancient philosophy. Europe has for a long time regressed in this regard, bearing in mind the centuries-long domination of theological dogmas over the universal values that were contained in the philosophy of the ancient period, and which will experience their full affirmation during the period of enlightenment and the development of liberalism.

In the period between the 8th and 12th centuries, as Saunders notes, the Arabs conquered countries in which the development of scientific philosophical thought was booming. Within this empire, in addition to the Muslims of Arabia, a large number of Christians, Jews and pagans lived. The Arabian Empire was, therefore, a cosmopolitan society within which the continuing development of philosophical and scientific thought continued. At the same time, the area of Western Europe fell into a hypocrisy that directly affected the development of science in general. This situation

was initiated by the domination of Church and Church dogmas in all spheres of social life (see more on that: Saunders 2002: 187-198).

Under such circumstances where the power of the rulers - the kings nominally made out of the will of God – was in reality trimmed and limited by the ecclesiastical authority and competences of feudal nobles. In fact, it can be concluded that the Middle Ages were marked by the weak position of the rulers – kings in relations with the Church and the feudal nobility in the Europe, which ultimately influenced the scope of the prerogative of authority in the hands of rulers – kings.

However, in time, totally different standpoints appeared in the relation between secular and spiritual authority. Thus, in the XIV century, the Franciscan friar William Ockham (1285-1347) considered that secular power is above to spiritual and pointed to the need to separate these two powers. He explicitly denied any competencies of the Roman Pope with respect to secular power. As Schulze noted, Ockham wrote: "The secular power is older than the spiritual, and it is independent of the Pope. Pope has no right to confirm the election of the princes; not even in accordance with the state law because they have no state; it does not belong to them, even on the basis of ecclesiastical law, because it is valid in the state only if it has been approved by the prince; it does not belong to either custom law because it is invalid if it harms the general good" (see: Wilhelm von Ockham, Traktat gegen Benedikt V, Dialogus III, trac. II / 4, 2/17, cited by Schulze 2002: 28).

3. THEORETICAL VERY BEGINNINGS AND FURTHER DEVELOPMENT OF A DIFFERENT CONCEPT

The need for a strong and centralized state government is followed by the first philosophical reflections that favor the state and its institutional mechanisms in relation to any form of parallelism, including ecclesiastical, in the exercise of prerogatives of authority. The philosophical concept of the state thus gains a new meaning, completely different from the Christian-theological meaning. In this context, the state is dominantly regarded as a secular creation, which has to be rational and, above all, functional in order to ensure its survival and the survival of its population.

One of the first theoreticians of that period who pointed to the need to relativize the role of Christianity in state administration and the practical exercise of authority was Niccolo Machiavelli (1469-1527), an Italian theoretician of the late Middle Ages, whose creative opus is one of the most controversial in the history of development of philosophical-political thought. Thus, for example, as Snyder emphasized, Leo

Strauss and Harvey Mansfield consider Machiavelli as "the teacher of evil". Other scientists see Machiavelli as advocate of imperialism and imperialist conquests. Many well-known German thinkers emphasized Machiavelli's role in establishing nationalism in the XIX century. Others again find that Machiavelli has separated politics from the moral, justifying the concept of using the pure political power and a real-political approach. Some believe that Machiavelli does not advocate a pure power politics, but has simply shown how politics works in reality. It is not uncommon that there are those who believe that Machiavelli was, in fact, a republican by his convictions (see more on that: Snyder 2004: 215).

It is about the author whose works, due to their originality and expressive real-practicalism in the consideration of social and political relations, attracted a significant public attention, both of his contemporaries and in the later phases of the development of philosophical-political thought. Between 1513 and 1525, as Anglo states, Machiavelli wrote a series of papers dealing with political, military and historical issues. One of these works – The Art of War was published in 1521, while the other capital works of this author were published five years after his death (The Prince, Discourses, History of Florence). Enthusiasts of this period translated his works into French, English, Spanish and Latin. It is quite clear that translating a particular piece into a foreign language is not possible without its careful reading and studying. Also, other authors from that period often refer to Machiavelli and his works. All this says that the works of this controversial author, as Anglo emphasized, have attracted the attention of both scientific and public opinion, as well as common readers. Machiavelli's attitudes over time have made his name overgrew his works. His name eventually became even more famous than his works when in 1611 Randle Cotgrave used the word "machiavellism" for the first time in his contemplation, as Anglo emphasized. Many authors believe that Machiavelli was already so well known in that period that he could have continued his public career completely independent of the acts that celebrated him, of course if he could have lived so long (see more on that: Anglo 2005: 2-3).

As Ross King emphasized, because of *The Prince* Machiavelli became known and hated during his life, although this work was only published after his death, as it was available in the manuscript for a certain narrow circle of public. In fact, the Art of War is the only Machiavelli's work that was published during his life. Only four years after his death, The Prince was printed and published. As King noted, in the summer of 1531, Pope Clement VII issued a license to Antonio Blado, the largest publisher in Rome, to print and publish The Prince together with Machiavelli's Discourses and History of Florence. So, these works became accessible to a wider audience. Pope

Paul IV, 25 years after the publication of the Prince, put this work on the so-called the *librorum prohibitorum* list, as one of the most notorious works the Church prohibited. In some circles of this period Machiavelli became almost the mythical manifestation of evil, while his name represented the synonym of hypocrisy and atheism. Even in literary circles, as King emphasized, his name was often used to reveal something that is evil and satanic, and even in the works of famous writers Christopher Marlowe and William Shakespeare, "Machevill" term used as the word game: Evil in English (see more on that: King 2007: 231-232).

As Mikko Lahtinen states, Louis Althusser believes that Machiavelli's work is not just a mere text on the policy of ruling, but that this work alone is a special political act. Although the ruler is a subject of political activism, the criteria for political decisions in this work are established from the standpoint of the people. This is how the idea of an alliance of rulers and people is faced with a few nobles. In this connection, as Lahtinen noted, Althusser warns of the unilateralism of the Prince's interpretation by which this work constitutes an immoral manual to rule in general. However, this is a revolutionary political manifesto, where political practice is defined through the ultimate political goal that comes from the opinion of the people. Democratic interpretations of the Prince, on the other hand, are also unilateral, because according to them, this work represents the realization of republican ideas as it reveals to the public the secrets of the immoral politics of the rulers, which could be of some kind of assistance in their efforts to liberate themselves from the absolutist yoke, as Lahtinen emphasized (see more on that: Lahtinen 2009: 10-11).

His capital work *The Prince*, which has become famous all over the world, shocked the public at the time. In this work Machiavelli as the supreme goal of human activity does not place religion, but a state power as superior to everything. The main task of the state power/ruler is contained in the obligation to preserve the state and power. The Christian reason, in the context of Machiavelli's political philosophy, is essential solely from the point of view of the king's justification. Regarding the way of ruling, Christianity not only that it has no particular importance, but it is not even advisable to adhere to what this religion preaches. In preserving the state and power, which is the ultimate goal, Machiavelli allows and recommends the use of all necessary means, without regard to any moral or religious boundaries.

It was the first stage of theoretical conception of the state as a secular category, the state responsible for the territory and the population, of course under the historical conditions dictated by the attainment of the civilization level of mankind development in the Middle Ages. Subsequently, there were a group of theoreticians who concep-

tualized the model of sovereign state power – from Jean Bodin to Thomas Hobbes as characteristic representatives of the theory of a unified and powerful state authority personalized in the person of an absolutist ruler who should be the bearer of all prerogatives of authority.

The civil war in France, and the anarchy in the country, as Duignan states, led Bodin to consider how to ensure a stable social order and efficient state power. In that sense, Bodin thought that the key to solving this problem in recognizing the sovereignty of the state, whose basic mark is supreme authority. This power is unique and absolute, as Duignan noted, it is not limited by time or any of the competences that could be set above it, and does not depend on the consent of any subject in society and the state (see more on that: Duignan 2011: 66-67).

However, at this stage of the development of the political and legal theory, it is being discussed whether the ruler is or is not constrained by any laws – in addition to the very fact of the existence of responsible and sovereign authorities, is an indispensable substantive of what is considered under the rule of law. In accordance with the Bodin's concept of organization of the state, as Weinert states, the sovereign authority derives from the natural and divine law. Bodin explicitly states that there is no ruler in the world that could be considered sovereign, if sovereignty implies exemption from the law. All rulers are subject to divine and natural laws and even certain human laws common to all peoples. Even the hereditary monarchs, according to Bodin, are bound by the oaths of their ancestors. In this connection, the minimum application of natural laws implies the respect of the agreement and private ownership by the ruler and his obligation to conclude fair and reasonable treaties regarding the individual and collective interests of those over which he governs. In the case of conflict of laws, the ruler should always prefer honorable laws, that is, laws that produce natural and correct consequences, as Weinert emphasized (see more on that: Weinert 2007: 35-36).

Hobbes' political philosophy was largely based on the critique of the concept of divided sovereignty, as Collins emphasized. Leviathan (state/state authority), according to Hobbes, can only exist as unity. The bearer of sovereignty may also be the collective representative body/assembly, but the monarchy, in which the individual will of one individual governs, is a better model of state government organization than the rule of the unity of the group according to Hobbes. This is because sovereignty in the rule of one is almost impossible to divide. Every division of sovereignty, even between the various branches of powers, Hobbes considered illegitimate. In that sense, Hobbes specifically emphasized the essence of the division of sovereignty be-

tween secular and spiritual authority, as Collins noted (see more on that: Collins 2005: 12-13).

Whether the laws of nature impose certain duties on the ruler is one of the key questions that may arise when considering Hobbes's theoretical settings. In this connection, as Lloyd emphasized, considering the Hobbes's philosophy it is possible to find such argumentation by which the laws of nature are not binding for the ruler. These are the early Hobbes's works by which the interpretation of natural laws is considered as the ruler's right, with which he determines their content and meaning. However, as Lloyd states, in his more mature phase Hobbes points out that rulers are bound by natural laws, as is the case with other citizens. Authority is subject to the laws of nature, because these laws of divine nature and cannot be abolished by human or state decisions. Sovereign and sovereignty are divine categories, and sovereign is obliged to respect natural laws. Only children and mentally ill persons, as Hobbes points out, are exempt from liability for violating natural laws. It is also in this regard the obligation of the ruler to refer his subjects to the fundamental rights that constitute the basic natural laws of sovereignty, with the ultimate purpose of preserving peace and prosperity in society, as Lloyd noted (see more on that: Lloyd 2009: 134-136).

Thus, from the earliest times, the sources of power and the basis for the possible limitation of the holders of authority in various forms and with different levels of intensity have been discussed since the ancient Greece, then in the period of domination of theological dogmas and ruler's absolutism in the Middle Ages until the complete conceptualizing a model that corresponds to the contemporary understanding of the rule of law in all its segments.

After the era of the ruler's absolutism, in the Enlightenment era, the theoretical concept of responsible public authority is gradually developed – based on the democratic will of citizens expressed in the procedure of free elections, the power that is constrained by the Constitution and the Acts of Law and divided by the principle of division of power, arising from human rights, respecting its legitimacy and legality, and having effective mechanisms for the exercise of constitutional justice, i.e. the protection of constitutionality and lawfulness, including the protection of human rights and freedoms, the prohibition of discrimination, or equality before the Constitution and the Acts of Law. Of course, this theoretical concept that necessarily implies the rule of law as an indispensable element for its existence and survival gradually evolved – from theoretical considerations of Montesquieu, through John Locke, Jean Jacques Russo, Jeremy Bentham, John Stewart Mill, John Mill, to Rawls, Dworkin, and many other theorists.

For example, Montesquieu's concept of division of power into legislative, executive and judicial constituted the basis for the adoption of modern constitutions. The Founding Fathers in the United States, as Fekete emphasized, explicitly referred to Montesquieu's authority and his views on the division of powers. In addition, for the Third United States President, Tomas Jefferson, Montesquieu's Spirit of the Law represented the most creative work on politics and the organization of state power (see more on that: Fekete 2009: 151). As Dennis C. Mueller notes, it is interesting to note that, according to many important authors, Locke's political philosophy was created under the great influence of Levellers, who in 1647 proposed the first written Constitution based on the overarching principles for that period: 1. No property limitation for the status of citizenship; 2. Political power is in the representative body, not in the hands of the king, and 3. The power of government must be limited (see more on that: Mueller C. Dennis 1996: 346-347).

In their works, these and many other philosophers gradually have theoretically found what constitutes the principle of the rule of law and constitutional justice in the contemporary sense and in its formal and material – essence (see on that: Begić 2021: 73-127).

INSTEAD OF A CONCLUSION: CONTEMPORARY MEANING AND HISTORICAL DEVELOPMENT

As can be seen from the previous text, ideas concerning the concept and purpose of government, constitution, laws and legislation, rights and obligations, legality and legitimacy and all other categories and ideas that constitute elements of the principle of the rule of law (as it is understood today), have been the subject of consideration since the earliest times, at the very beginnings of the development of the philosophical-legal thought. These considerations were determined by historical circumstances and the reached level of development of human civilization and philosophical thought in different historical periods. The history of human civilization could be described, besides the others, as the history of the struggle of ideas, in which some concepts were replaced by other, sometimes more advanced ones, sometimes not.

In this regard, any principle of legal nature (such as rule of law) or a system of legal norms does not arise from nowhere and from nothing, especially it is not a cause, but a consequence of a certain set of ideas and philosophical-theoretical principles shaped into a certain theoretical model, doctrine, ideology, that could be achieved and implemented through positive norms of the legal order. Therefore, the legal norms

in force that give life to theoretical principles are only a consequence, not a cause. The causes of the content of legal norms and legal principles in force as well as it's understanding, and interpretation are contained in the original ideas that are part of a certain philosophical-theoretical model and value system on which that model is based. It should be emphasized that a philosophical approach necessarily precedes a theoretical conceptualization of a certain system of values into a special theoretical model. Legal norms by which a certain system of values of a philosophical-theoretical nature is brought to life and becomes legally protected, therefore, represent only the consequences of causes that should originally be sought in the sphere of philosophy.

The law in force is usually observed and interpreted in the context of dominant doctrine of theoretical nature. The quality of implementation and protection of the adopted values of a theoretical nature often crucially dependent on the spirit and level of enlightenment of the interpreter himself in the role of constitutional maker, legislator, or holder of judicial office in individual proceedings and cases. In this regard, the meaning of the principle of the rule of law can have a different and even wrong meaning if it is taken too narrowly, exclusively in its formal part, in the sense of effective enforcement of law in force. Thus, the quality of the law in force i.e., its content, is very important. In contemporary sense, as properly observed by the author Zvonimir Lauc, the concept of the rule of law has its own formal and material side. Formal – referring to the necessity of having procedures for the effective implementation of what is prescribed by the norms, according to their hierarchy, and the material side that relates to the content of what is written in the norms. Thus, as Lauc correctly states, the formal side of the rule of law highlights its procedural importance in which the rule of law appears to be crucial for the effectiveness of the legal order, without taking into account the content of regulations, while the material aspect of the rule of law is a set of ideals, values, goals based on public morality – where the rule of law exists only if the content of the norms being implemented is fulfilled by those values (see for that: Lauc 2016: 51; for the rule of law see also: Møller, Skaaning 2014; Tamanaha 2004; Bingham 2011).

In a modern democratic society and in the material sense, these values must be based on modern democratic principles. These contemporary democratic principles of an originally theoretical nature have become part of positive law in force over the time, through their codification at the international and internal level. However, as can be seen from the previous text, certain ideas and principles observed during the different historical periods have proven to be universal and, in the essential sense, necessary in contemporary circumstances as well, although it is about of completely

different historical periods and circumstances of the development of human civilization.

BIBLIOGRAPHY:

1. Anglo, Sydney (2005), *Machiavelli – the first century: Studies in enthusiasm, hostility, and irrelevance*, Oxford University Press, New York
2. Aristotle (1988), *Politika/Politics*, Globus – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
3. Begić, Zlatan (2021), *O ustavu, legalitetu i legitimitetu: Osnove teorije legaliteta i legitimiteta,* Fakultet za upravu, Sarajevo
4. Bingham, Tom (2011), *The Rule of Law*, Penguin Books Limited
5. Collins, Jeffrey R. (2005), *The allegiance of Thomas Hobbes*, Oxford University Press, New York
6. Deanesly, Margaret (2005), *History of the medieval church 590-1500*, Routledge / Taylor & Francis e-Library, London - New York
7. Duignan, Brian (2011), *The history of philosophy: Modern philosophy from 1500 to the present*, Britannica Educational Publishing, New York
8. Fekete, Balázs (2009), ″The unknown Montesquieu: An essay on Montesquieu's intellectual background″, *Iustum Aequum Salutare*, 1, 151-159.
9. Garnsey, Peter (1996), *Ideas of slavery from Aristotle to Augustine*, Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge - New York - Melbourne
10. King, Ross (2007), *Machiavelli: Philosopher of power*, Harper Collins Publishers Inc. (e-book), New York
11. Koplston, Frederik (1988), *Istorija filozofije*, BIGZ, Beograd
12. Lahtinen, Mikko (2009), *Politics and philosophy: Niccolo Machiavelli and Louis Althusser's aleatory materialism*, Brill, Leiden - Boston
13. Lauc, Zvonimir (2016), ″Načelo vladavine prava u teoriji i praksi″, *Pravni vjesnik*, 3-4, 45-67.
14. Lloyd, S. A. (2009), *Morality in the philosophy of Thomas Hobbes: Cases in the law of nature*, Cambridge University Press, New York.
15. Luscombe, David (1997), *A history of western philosophy, Part II: Medieval thought*, Oxford University Press, Oxford - New York.
16. Maurer, Armand (1982), *Medieval philosophy – second edition*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto
17. Møller, Jørgen, Svend-Erik Skaaning (2014), *The Rule of Law*, Palgrave Macmillan UK

18. Mueller Dennis C. (1996), *Constitutional democracy*, Oxford University Press, New York
19. Platon (2002), *Država*, BIGZ, Beograd
20. Posavec, Zvonko (1988), ″Značenje Aristotelove politike″, In: Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb, V-XXX
21. Rosenfeld, Jessica (2011), *Ethics and enjoyment in late medieval poetry, Love after Aristotle*, Cambridge University Press, New York
22. Saunders John J. (2002), *A history of medieval Islam*, Routledge - Taylor & Francis e-Library, London - New York
23. Schulze, Hagen (2002), *Država i nacija u Evropskoj istoriji*, Filip Višnjić, Beograd
24. Snyder, Claire R. (2004), ″Machiavelli and the citizenship of civic practices″, In: Maria J. Falco (ed.), *Feminist interpretations of Niccolo Machiavelli*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 213-247.
25. Tamanaha, Z. Brian (2004), *On the Rule of Law: History, Politics, Theory*, Cambridge University Press, Cambridge
26. Weinert, Matthew S. (2007), *Democratic sovereignty: Authority, legitimacy and state in a globalizing age*, UCL Press - Taylor & Francis Group, New York
27. Wiedemann, Thomas (2005), *Greek and Roman slavery*, Routledge - Taylor & Francis Group, London - New York.

TRAGOVI VLADAVINE PRAVA KAO IDEJE I PRAVNOG PRINCIPA U TEORIJI ANTIČKOG I SREDNJOVJEKOVNOG PERIODA: NEKA OD KARAKTERISTIČNIH TEORIJSKIH RAZMATRANJA I NJIHOV DOPRINOS SAVREMENOM ZNAČENJU

Sažetak:

Kada se govori o vladavini prava kao savremenom ustavnom i teorijskom principu najveći dio javnosti obično se referira na razdoblje nastanka teorijskih modela koji su bliski savremenom shvatanju uređenja države, pravnog poretka i društva, od razdoblja prosvjetiteljstva do modernog doba i njemu svojstvenih različitih teorijskih koncepata. Međutim, kao što je poznato u domenu ustavne teorije, ideje koje se tiču pojma i svrhe vlasti, ustava, zakona i zakonodavstva, prava i obaveza, legaliteta i legitimiteta i svih drugih kategorija koje čine elemente principa vladavine prava (kako se to danas razumije) kao veoma složenog pojma, predmet su razmatranja od najranijih vremena, još od samih početaka razvoja filozofsko-pravne misli. Svrha ovog rada, u skladu sa njegovim kapacitetom i obimom, nije sadržana u razradi svih teorijskih modela u vezi sa elementima koji čine sadržaj vladavine prava, a koji su se javljali tokom historijskog razvoja ljudske civilizacije – što bi, inače, bio nemoguć zadatak – već u elaboraciji nekih karakterističnih teorijskih razmatranja iz antičkog i srednjovjekovnog perioda u kojima se mogu pronaći začeci ideje vladavine prava, kao i samih početaka razvoja te ideje u savremenom smislu.

Ključne riječi: vladavina prava; ustav; zakoni; država; vlast; teorija

Adresa autora
Author's address

Zlatan Begić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
zlatan.begic@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Iva N. Manić
STRUČNO USAVRŠAVANJE VASPITAČA ZA POTREBE INKLUZIVNE VASPITNO-OBRAZOVNE PRAKSE / PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATIONAL PRACTICE 461

Amina Smajović, Belma Alić Ramić, Edina Nikšić Rebihić
ULOGA OBITELJI U POSREDOVANJU MORALNIH VRIJEDNOSTI / THE ROLE OF THE FAMILY IN MEDIATING MORAL VALUES 481

Весна Љ. Минић, Снежана П. Перишић
СТАВОВИ ВАСПИТАЧА О ЗНАЧАЈУ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У НАСТАВНИМ ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА / TEACHERS' ATTITUDES ON THE IMPORTANCE OF MORAL EDUCATION IN THE CURRICULUM AND PROGRAMS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS 501

Isidora Korać, Jelena Đermanov
HORIZONTALNO UČENJE: IZAZOVI ZA PROMENE U PROFESIONALNOM RAZVOJU NASTAVNIKA I VASPITAČA / HORIZONTAL LEARNING: CHALLENGES FOR CHANGES IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SCHOOL TEACHERS AND PRESCHOOL TEACHERS 523

Biljana Jeremić, Zagorka Markov, Lidija Nikolić
TRADICIONALNA MUZIKA U VRTIĆU I RAZVOJ SOCIJALNO-EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA / TRADITIONAL MUSIC IN PRESCHOOL AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-EMOTIONAL COMPETENCIES OF PRESCHOOL CHILDREN 541

društvene i humanističke studije

Sanja Živanović, Ranka Perućica, Sonja Kaurin, Bojana Vuković, Olivera Kalajdžić, Slađana Ćalasan
(NE)INTENCIONALNI UTICAJI U VASPITANJU – POGLED IZ UGLA PEDAGOGA / THE PROBLEM OF (UN)INTENTIONALITY IN PEDAGOGY – A VIEW FROM THE PEDAGOGICAL POINT OF VIEW 557

Saša Lj. Stepanović, Ana Grbić
FUNKCIONISANJE PORODICA UČENIKA SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU / FUNCTIONING OF THE FAMILIES OF STUDENTS WITH BEHAVIORAL PROBLEMS 579

Danijela N. Vasilijević, Hadži Živorad M. Milenović, Biljana M. Alavanja
NACIONALNI SIMBOLI I OBELEŽJA U UDŽBENICIMA O PRIRODI I DRUŠTVU PRVOG CIKLUSA OBRAZOVANJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA / NATIONAL SYMBOLS AND MARKS IN TEXTBOOKS ON NATURE AND SOCIETY OF THE FIRST EDUCATION CYCLE OF THE COUNTRIES OF THE WESTERN BALKAN 601

Биљана М. Смаилагић
КОРЕЛАЦИЈА ПРОЦЈЕНА И ЗНАЊА О МУЗИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ УЧЕНИКА ПЕТИХ РАЗРЕДА БАЊАЛУЧКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА / CORRELATION OF ASSESSMENTS AND KNOWLEDGE OF MUSICAL TRADITION OF FIFTH GRADE STUDENTS OF BANJALUKA ELEMENTARY SCHOOLS 625

Anida Manko
MUZEJ KAO RESURS UČENJA I PODUČAVANJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI/THE MUSEUM AS A LEARNING AND TEACHING RESOURCE IN HIGH SCHOOL TEACHING 639

Jelena Krulj, Emilija Marković, Ivana Simijonović
SPECIJALNE KOMPETENCIJE U FUNKCIJI UNAPREĐENJA PROFESIONALNOG RADA NASTAVNIKA / COMPETENCES IN THE FUNCTION OF PROFESSIONAL WORK OF TEACHERS 655

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.461

UDK 371.14:373.21
373.21:376

Primljeno: 16. 05. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Iva N. Manić

STRUČNO USAVRŠAVANJE VASPITAČA ZA POTREBE INKLUZIVNE VASPITNO-OBRAZOVNE PRAKSE

Razvojem globalizacije i kontinuiranim promenama u pogledu formalnog uključivanja dece u društvene sisteme, prepoznata je potreba prihvatanja i uključivanja u sistem dece sa teškoćama u razvoju. Cilj istraživanja bio je utvrditi okolnosti koje su značajne za stručno usavršavanje vaspitača (učestalost, motivacija, oblici, samoprocene o sposobnostima, primena novih znanja, saradnja) za potrebe inkluzivne obrazovno-vaspitne prakse u predškolskim ustanovama. Prigodnim uzorkom u istraživanju je učestvovao 141 vaspitač sa teritorija grada Pirota i Niša. Vaspitači su svoje stavove o ovoj temi izražavali na skali Likertovog tipa koja je sačinjena od 52 ajtema podeljenih u 7 subskala, primenom Google Forms upitnika. Dobijeni rezultati pokazuju da: vaspitači smatraju da im je kontinuirano stručno usavršavanje za potrebe organizacije i realizacije inkluzivne prakse značajno i potrebno; vaspitači se u oblasti inkluzije stručno usavršavaju kroz aktivnosti kao što su tematske radionice, onlajn programi i zajedničke aktivnosti sa drugim vaspitačima, a ređe primenjuju individualna i grupna istraživanja, pri čemu vaspitači sa manje godina radnog staža primenjuju raznovrsne oblike stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije; vaspitači koji realizuju inkluzivnu obrazovno-vaspitnu praksu sa jaslenom ili mlađom vaspitnom grupom su manje motivisani za stručno usavršavanje u oblasti inkluzije; vaspitači sa manje godina radnog iskustva imaju veće tendencije da primene nova znanja iz oblasti inkluzije (koja su stekli stručnim usavršavanjem). Na osnovu dobijenih rezultata, preporučuje se podsticanje i pružanje podrške vaspitačima pri odabiru aktivnosti za stručno usavršavanje koje doprinosi razvoju sposobnosti i znanja za rad u inkluzivnoj obrazovno-vaspitnoj praksi.

Ključne reči: inkluzija; deca sa teškoćama u razvoju; predškolska ustanova; predškolsko vaspitanje; praksa

UVOD

Sagledavajući istorijski razvoj obrazovno-vaspitne prakse primećuje se da su deca sa teškoćama u razvoju u velikoj meri bila isključena iz nje. Čini se da nisu postojali adekvatni uslovi, niti odgovarajuće okolnosti za pohađanje institucionalnog predškolskog sistema, budući da on nije odgovarao na individualne potrebe dece koja zahtevaju posebnu društvenu podršku. Implementacijom inkluzije u predškolski sistem, otvaraju su mogućnosti za pružanje adekvatnog odgovora na individualne potrebe dece. Shodno tome, jedan od činilaca koji u velikoj meri treba da odgovori na potrebe sve dece jeste profesionalni kadar. Budući da predškolska ustanova predstavlja početak institucionalnog sistema vaspitanja i obrazovanja, očekuje se da stručni saradnici, a naročito vaspitači, budu osposobljeni da prepoznaju, uvaže i odgovore na individualne potrebe dece. Dakle, neophodno je kontinuirano stručno usavršavanje u oblasti inkluzije kako bi se inkluzivna obrazovno-vaspitna praksa organizovala i realizovala na način koji dovodi do uspešnog ostvarivanja vaspitno-obrazovnih ciljeva i zadataka. Pretpostavlja se da se utvrđivanjem stavova o ličnim iskustvima vaspitača može istražiti u kojoj su meri oni uspešni u organizaciji i realizaciji inkluzije u predškolskim ustanovama, kao i to koje su otežavajuće okolnosti vezane za stručno usavršavanje u ovoj oblasti.

1. INKLUZIVNA OBRAZOVNOVASPITNA PRAKSA

Ideja o inkluziji u osnovi podrazumeva uključivanje dece sa teškoćama u razvoju u vršnjačku grupu (Kobešćak 2000; Justice & Rhoad-Drogalis 2020). Ova ideja pojavila se usled nerazumevanja individualnih potreba dece sa teškoćama u razvoju i diskriminisanja njihovih individualnih potencijala (Šćuri 2021). Na Svetskoj konferenciji održanoj u Salamanci doneta je odluka o uključivanju sve dece u institucionalni obrazovno-vaspitni sistem, bez obzira na njihovo fizičko, intelektualno, socijalno i drugo stanje (Karamatić Brčić 2011). Sam pojam „inkluzija" najpre se odnosio na proces uključivanja dece sa teškoćama u razvoju u vaspitno-obrazovni proces, a tokom razvoja proširena su shvatanja, pa danas podrazumeva i nadarenu decu. Deca sa teškoćama, odnosno smetnjama u razvoju, mogu imati oštećenje vida, sluha, teškoće vezane za jezičku i glasovnu komunikaciju, in-telektualne teškoće, motoričke poremećaje, poremećaje iz spektra autizma ili hronične bolesti (Bouillet 2019). Nadarena deca takođe imaju posebne vaspitno-obrazovne potrebe, koje

proizlaze iz visokog nivoa inteligencije, kreativnosti, motivisanosti i drugih natprosečnih individualnih sposobnosti (Prlić 2021).

Inkluzivna praksa postala je globalna norma 2006. godine, kada je više od 175 zemalja širom sveta prihvatilo Konvenciju Ujedinjenih Nacija o pravima osoba sa invaliditetom (Krischler et al. 2019). Obrazovna inkluzija dece sa smetnjama u razvoju u institucionalnu obrazovno-vaspitnu praksu od tada podrazumeva dostupnost svoj deci, uvažavanje razvojnih specifičnosti i pružanje vaspitno-obrazovnih usluga u skladu sa individualnim karakteristikama (Baldaš 2021). Na osnovu različitih tumačenja može se konstatovati da deca sa smetnjama u razvoju, kao i nadarena deca, imaju potrebu za posebnom društvenom podrškom. Smatra se da socijalna sredina treba da obezbedi adekvatne uslove kako bi odgovorila na individualne potrebe svakog deteta.

2. STRUČNO USAVRŠAVANJE VASPITAČA

Inkluzija u Republici Srbiji je u sistem vaspitanja i obrazovanja uvedena 2009. godine (Službeni glasnik RS, br. 72). Za organizaciju i realizaciju vaspitno-obrazovnih ciljeva značajno je da vaspitači budu inicijatori promena, jer time doprinose kvalitetu rada u grupi koju čini jedno ili više dece sa smetnjama u razvoju. Za proces donošenja promena značajno svojstvo predstavlja profesionalni razvoj vaspitača, odnosno njegovo stručno usavršavanje. Profesionalni razvoj se pre svega odnosi na promene u verovanjima, stavovima, znanjima i praksi vaspitača (Hammond & Scarparolo 2018). To je kompleksan i celovit proces u kojem je neophodno kontinuirano raditi na razvijanju svih potencijala vaspitača (Radovanović 2019). Sastavni i neizostavni deo profesionalnog razvoja je stručno usavršavanje, koje podrazumeva sticanje novih i usavršavanje postojećih kompetencija koje su značajne za unapređivanje vaspitno-obrazovnog, stručnog rada i nege dece (Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika, 48/2018). Unapređivanje i inoviranje vaspitno-obrazovnog rada trebalo bi da bude zasnovano na uvažavanju potreba i prioriteta ustanove, ali i pojedinaca (Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika, 109/2021).

Profesija vaspitača podrazumeva proces kontinuiranog učenja, prilagođavanja i unapređivanja. Stručno usavršavanje zaposlenih u obrazovno-vaspitnim ustanovama je u našoj državi propisano kao obavezna pedagoška norma u okviru 40-časovne radne nedelje (Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika, 109/2021). Shodno tome, značajno je ukazati

na podršku predškolskog pedagoga, kao značajnog aktera u unapređivanju kvaliteta rada ustanove. Podaci dobijeni istraživanjem stavova o inkluziji u sistemu državnih predškolskih institucija pokazuju da su stručno usavršavanje vaspitača i saradnja vaspitača i stručnih saradnika neophodni preduslovi za uspešnu realizaciju inkluzije (Marković i sar. 2022). Budući da proces stručnog usavršavanja zahteva sistematski pristup, saradnja vaspitača i stručnih saradnika ogleda se u planiranju i organizaciji stručnog usavršavanja, kako kako bi se adekvatnim odabirom aktivnosti (seminara, konferencija i sl.) ostvarili pozitivni ishodi za obrazovno-vaspitnu praksu (Pavlović i Stanisavljević Petrović 2017).

U tom kontekstu značajno je ukazati na neophodnost stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije, budući da se potrebe savremenog društva sve brže menjaju i da se od sistema vaspitanja i obrazovanja očekuje da adekvatno odgovori na njih. Značajnu ulogu u procesu stručnog usavršavanja imaju i nove medijske tehnologije, koje u savremenom dobu imaju posebnu ulogu i predstavljaju neophodne alate za stručno usavršavanje vaspitača (Pavlović i Mihajlov-Prokopović 2015; Stanisavljević-Petrović i Pavlović 2017; Mamutović 2018). Na osnovu toga vaspitači mogu u velikoj meri olakšati svoje stručno usavršavanje u oblasti inkluzije, tako što će pohađati onlajn seminare, radionice, naučne konferencije i slično. Na taj način se doprinosi obezbeđivanju kontinuiteta stručnog usavršavanja.

Na osnovu rezultata ranijih istraživanja (Bouilet 2014; Kujundžić 2021) dolazi se do saznanja da sprovođenje inkluzije u institucionalnom predškolskom vaspitanju i obrazovanju nailazi na brojne teškoće. Nažalost, nije uvek moguće da se deca sa potrebom za posebnom društvenom podrškom uključe u proces institucionalnog vaspitanja i obrazovanja. Razlog je što pojedine lokalne samouprave nemaju mogućnosti da osiguraju inkluzivni proces zbog nedostatka materijalnih sredstava i drugih institucionalnih resursa (Bouilet 2014). Ovakve situacije predstavljaju nedostatak inkluzivne prakse jer se deca iz siromašnijih sredina nalaze u nepovoljnijem položaju, u odnosu na decu koja pripadaju lokalnim samoupravama boljeg materijalnog statusa (Bouilet 2014). Ovakve okolnosti ne bi trebalo da predstavljaju poteškoću u planiranju, organizaciji i realizaciji inkluzivne prakse, niti da budu prepreka stručnom usavršavanju vaspitača. Potrebno je temeljno razmotriti okolnosti, osmisliti strategiju za unapređivanje same inkluzivne prakse, čime bi se podstaklo i stručno usavršavanje vaspitača u oblasti inkluzije.

Rezultati istraživanja Kujundžić (2021) ukazuju na poteškoću koja se odnosi na stavove roditelja dece sa smetnjama u razvoju i njihova nerealna očekivanja. Naime, pojedini roditelji imaju problem da prihvate činjenicu da je njihovom detetu potrebna

posebna društvena podrška ili se stide toga. U savremenoj praksi postoje slučajevi gde roditelji očekuju mnogo više nego što sama predškolska ustanova i vaspitač mogu da pruže. Na primer, roditelji očekuju da će njihovo dete pohađanjem inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse brzo napredovati i da se neće nailaziti na poteškoće u ostvarivanju vaspitno-obrazovnih ciljeva. Uprkos tendenciji i pozitivnim aspektima stručnog usavršavanja vaspitača za potrebe inkluzivne prakse, situacije treba sagledavati objektivno. Shodno tome, stručno usavršavanje vaspitača za potrebe inkluzivne prakse trebalo bi da obuhvata i aspekt saradnje sa roditeljima dece koja imaju potrebu za posebnom društvenom podrškom. Unapređivanjem te sposobnosti u velikoj meri se mogu kreitati efikasne strategije za ostvarivanje vaspitno-obrazovnih ciljeva negujući saradnju između dve najvažnije instance (roditelji i vaspitač). Rezultati pomenutog istraživanja ukazuju na nedovoljno angažovanje socijalnih resursa, kao što su pedagoški asistenti i članovi mobilnih stručnih timova (specijalni pedagog, psiholog i slično), čime bi se znatno olakšalo uključivanje dece u predškolsku ustanovu (Kujundžić 2021). Ovaj podatak takođe ukazuje na značaj uspostavljanja i negovanja saradnje sa drugim akterima koji su značajni za planiranje, organizaciju i realizaciju inkluzivne prakse u predškolskoj ustanovi.

Nalazi istraživanja Sijam (Siyam 2019) ukazuju na to da vaspitači koji se žele usavršavati u oblasti inkluzije pokazuju da imaju pozitivne stavove prema upotrebi inovativne tehnologije za potrebe stručnog usavršavanja. Preporuka je planirati, organizovati i realizovati inkluzivnu praksu u predškolskim ustanovama u skladu sa savremenim inovativnim metodama i sredstvima. Veruje se da inovativna tehnologija u velikoj meri doprinosi ostvarivanju vaspitno-obrazovnih ciljeva, omogućava interaktivno i zanimljivo učenje. Shodno tome konstatuje se da su uslovi za stručno usavršavanje vaspitača pogodni, budući da postoje brojni seminari, radionice, konferencije i sl., koji se organizuju onlajn, što omogućava ekonomičnost u pogledu vremena i finansija (Siyam 2019).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

3.1. Cilj i zadaci istraživanja

Ovo istraživanje polazi od pretpostavke da se utvrđivanjem iskustava vaspitača najpreciznije može saznati aktuelno stanje, kada je u pitanju stručno usavršavanje nakon uvođenja inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse u Srbiji. Cilj istraživanja se ogleda u ispitivanju okolnosti koje su značajne za stručno usavršavanje vaspitača

(učestalost, oblici, samoprocene o sposobnostima, motivisanost, stavovi prema inkluziji, primena novih znanja, saradnja) za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse u predškolskim ustanovama u Srbiji. Cilj je operacionalizovan kroz sledeće istraživačke zadatke: 1. Ispitati stavove vaspitača o učestalosti stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije; 2. Istražiti oblike stručnog usavršavanja koje vaspitači najčešće pohađaju; 3. Utvrditi samoprocene vaspitača o potrebama stručnog usavršavanja za inkluzivnu vaspitno-obrazovnu praksu; 4. Istražiti motivisanost vaspitača za stručnim usavršavanjem za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse; 5. Istražiti stavove vaspitača prema inkluzivnoj vaspitno-obrazovnoj praksi; 6. Istražiti primenu stečenih znanja o inkluziji u inkluzivnoj vaspitno-obrazovnoj praksi. 7. Istražiti da li vaspitači ostvaruju saradnju sa drugim značajnim akterima inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse.

3.2. Varijable istraživanja

Prilikom realizacije ovog istraživanja, uzete su obzir dve nezavisne varijable: godine radnog staža (manje od 10; više od 10); uzrasne grupe dece sa kojom rade vaspitači (jaslena ili mlađa vaspitna, srednja ili starija vaspitna, pripremna predškolska grupa). Izbor nezavisne varijable godine radnog staža izvršen je jer se pretpostavlja da postoji izvesna korelacija između stručnog usavršavanja, odnosno stečenog iskustva vaspitača, i organizacije i realizacije inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse. Pretpostavlja se da se vaspitači sa više radnog iskustva kontinuirano usavršavaju, potpunije i bez većih poteškoća planiraju, realizuju i ostvaruju vaspitno-obrazovne ciljeve u inkluzivnoj praksi. Nezavisna varijabla uzrasne grupe odnosi se na utvrđivanje korelacije između stavova vaspitača koji rade sa određenom uzrasnom grupom dece i okolnosti, tj. potrebe za stručnim usavršavanjem, kako bi se adekvatno odgovorilo na konkretne potrebe dece određenog uzrasta.

3.3. Uzorak istraživanja

U nameri da se utvrde okolnosti stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije istraživana su saznanja vaspitača i tom prilikom je obuhvaćen 141 vaspitač. Od tog broja, 74 ispitanika (52.5%) ima iskustvo u radu manje od 10 godina, a 67 ispitanika (47.5%) ima više od 10 godina radnog iskustva. Od ukupnog broja ispitanika 44 (31.2%) radi sa jaslenom ili mlađom vaspitnom grupom, 50 (35.5%) ispitanika sa srednjom ili starijom vaspitnom grupom dece, a 47 (33.3%) ispitanika sa pripremnom pred-

školskom grupom. Uzorak istraživanja utvrđen je prigodno, uspostavljanjem kontakta sa zamenicom direktora PU „Čika Jova Zmaj" u Pirotu i preko ličnog kontakta sa vaspitačima iz PU „Pčelica" iz Niša. Prikupljanje podataka obavljeno je elektronskim putem, uz pomoć *Google Forms* programa za izradu skale procene.

3.4. Metode, tehnike, instrumenti istraživanja

U istraživanju su primenjene deskriptivna i analitička metoda. Podaci su prikupljeni anketiranjem. Shodno definisanim zadacima istraživanja, konstruisana je skala procene Likertovog tipa, koju su ispitanici popunjavali uz pomoć *Google Forms* platforme. Ispitanik je mogao da iskaže saglasnost čekiranjem jednog od pet ponuđenih odgovora: 1 - uopšte se ne slažem; 2 - ne slažem se; 3 - niti se slažem, niti se ne slažem; 4 - slažem se; 5 - u potpunosti se slažem. Izračunavanjem vrednosti Kronbahovog Alfa testa (*Cronbah Alpha*), konstatuje se da je instrument relijabilan ($a > .70$, $a = .88$).

Nakon utvrđivanja godina radnog iskustva i uzrasne grupe dece sa kojom rade, vaspitači su imali prilike da iskažu svoje stavove, mišljenja i iskustva kada je u pitanju stručno usavršavanje za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse.

3.5. Obrada podataka

Podaci dobijeni istraživanjem obrađeni su u programu *IMB SPSS Statistics 20*. Nakon faktorske analize, utvrđene su frekvencije odgovora, korelacije, aritmetička sredina odgovora, standardna devijacija, statistički značajna razlika, *t*-test i *F*-test.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Faktorskom analizom izdvojeno je 12 faktora sa značajnim vrednostima. Uvažavajući preporuku da svaki faktor koji nosi preko 50% ukupne kumulativne varijanse može biti odabran za dalju statističku analizu, zadržano je 7 faktora. Rezultati su dobijeni palijativnom rotacijom, a naziv faktora je određen prema sadržaju čestica (ajtema): F1 – učestalost stručnog usavršavanja; F2 – oblici stručnog usavršavanja; F3 – samoprocene o potrebama stručnog usavršavanja za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse; F4 – motivisanost vaspitača za stručnim usavršavanjem; F5 –

stavovi vaspitača o inkluzivnoj praksi; F6 – primena stečenih znanja; F7 – indicije za saradnju.

Postupak faktorske analize omogućio je izdvajanje zavisnih varijabli, a kasnije i ekstrahovanje značajnih faktora. Najpre je utvrđena vrednost *Kaiser-Meyer-Olkinovog* indeksa adekvatnosti uzorkovanja. Vrednost je iznosila 0.81, tako da se može ustanoviti da je matrica korelacija odgovarajuća za faktorizaciju.

Za potrebe ovog istraživanja primenjena je *Varimax*. Izdvajanjem faktora, opcija *scree plot* je pomogla u preseku krucijalnih faktora. Utvrđeno je da ukupni kumulativni procenat varijanse iznosi preko 70% kod dvanaestog faktora, ali je za dalju analizu izabrano sedam faktora, koji nose preko 50% kumulativne varijanse. Odabrani faktori su u skladu sa zadacima istraživanja: učestalost stručnog usavršavanja; oblici stručnog usavršavanja; samoprocene o potrebama stručnog usavršavanja za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse; motivisanost vaspitača za stručnim usavršavanjem; stavovi vaspitača o inkluzivnoj praksi; primena stečenih znanja; indicije za saradnju.

Na osnovu analize rezultata dobijenih deskriptivnom statistikom može se konstatovati da se aritmetičke sredine odgovora kreću u vrednostima oko 3, što znači da vaspitači nisu u velikoj meri iskazali saglasnost sa tvrdnjama. Prema tome, vaspitači smatraju da imaju previše obaveza i da nemaju vremena za stručno usavršavanje u oblasti inkluzije (26.2% je u potpunosti saglasno i 20.6% je saglasno sa tvrdnjom). U pogledu učestalosti stručnog usavršavanja, 19.1% vaspitača je u potpunosti saglasno sa tvrdnjom da se stručno usavršavaju u oblasti inkluzije kako bi zadovoljili osnovne zahteve za usavršavanjem, dok je 21.3% iskazalo neopredeljen stav prema istoj tvrdnji. Vaspitači se za potrebe realizacije inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse najčešće stručno usavršavaju kroz aktivnosti kao što su tematske radionice (24.8%), onlajn programi (23.4%), zajedničke aktivnosti sa drugim vaspitačima (26.2%) i praćenje rada svojih kolega (29.1%), a najmanje primenjuju individualna (12.8%) i grupna istraživanja (17.7%). Najveći broj vaspitača (54.6%) smatra da su neophodna lična znanja i zalaganja kako bi se deca sa teškoćama u razvoju ili nadarena deca adekvatno uključila u redovni sistem vaspitanja i obrazovanja, pri čemu 68.8% smatra da je neophodno doneti individualni obrazovni plan za rad sa decom sa potrebom za posebnom društvenom podrškom u predškolskoj ustanovi. U tom smislu, 50.4% vaspitača smatra da znanja koja su stekli stručnim usavršavanjem o inkluziji zahtevaju dodatne materijalne i tehničke uslove za njihovu primenu u praksi.

Tabela 1. Vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije i statističke povezanosti

Grupisane varijable (faktori)		Dužina radnog staža	Uzrasna grupa dece
Učestalost stručnog usavršavanja	*r*	0.08	-0.04
	p	0.31	0.62
Oblici stručnog usavršavanja	*r*	-0.19	0.01
	p	0.01	0.90
Sopstvene procene za rad u inkluzivnoj praksi	*r*	0.08	-0.04
	p	0.31	0.62
Motivisanost za stručnim usavršavanjem za rad u inkluzivnoj praksi	*r*	-0.09	-0.13
	p	0.24	0.01
Stavovi vaspitača o inkluzivnoj praksi	*r*	-0.13	-0.01
	p	0.12	0.83
Primena stečenih znanja o inkluzivnoj praksi	*r*	-0.20	0.01
	p	0.01	0.87
Indicije za saradnju	*r*	-0.13	-0.04
	p	0.10	0.58

U Tabeli 1 prikazane su vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije (*r*) i statističke povezanosti varijabli sa nezavisnim varijablama: dužina radnog staža i uzrasna grupa dece. Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 3 može se konstatovati da Pirsonov koeficijent korelacije učestalosti stručnog usavršavanja i dužine radnog staža iznosi $r = 0.08$, a statistički značajna povezanost $p = 0.31$, što znači da stavovi ispitanika koji se odnose na učestalost stručnog usavršavanja nisu statistički značajno povezani sa nezavisnom varijablom dužina radnog staža. Pirsonov koeficijent korelacije učestalosti stručnog usavršavanja i uzrasne grupe dece iznosi $r = -0.04$, a statistički značajna povezanost $p = 0.62$, pa na osnovu toga možemo konstatovati da je korelacija negativnog smera, što znači da porast vrednosti u jednoj varijabli prati smanjenje vrednosti u drugoj, pri čemu se konstatuje da ne postoji statistički značajna povezanost ($p > 0.05$; $p = 0.62$).

Prilikom analize dobijenih vrednosti primećena je statistički značajna povezanost ($p < 0.05$, $p = 0.01$), uz vrednost Pirsonovog koeficijenta korelacije $r = -0.19$, kada su u pitanju oblici stručnog usavršavanja. Na osnovu toga može se konstatovati da je korelacija negativnog smera, a istovremeno da postoji statistički značajna povezanost između stavova vaspitača o oblicima stručnog usavršavanja i dužine radnog staža. Korelacija negativnog smera znači da povećanje vrednosti koje se tiču oblika stručnog usavršavanja prati smanjenje vrednosti godina radnog staža. Dakle, vaspitači sa manje godina radnog staža više pohađaju raznovrsne oblike stručnog usavršavanja sa ciljem unapređivanja svojih znanja i sposobnosti iz oblasti inkluzije (radionice, konferencije,

seminare i sl.) u odnosu na vaspitače sa više godina radnog staža, koji primenjuju učestali oblik stručnog usavršavanja.

Daljom analizom podataka prikazanih u Tabeli 1 dolazi se do zaključka da postoji statistički značajna povezanost između stavova vaspitača o primeni znanja stečenih stručnim usavršavanjem ($p < 0.05$; $p = 0.01$) i dužine radnog staža, pri čemu je korelacija negativnog smera $r = -0.20$, što znači da je smer vrednosti jedne varijable obrnut smeru promena vrednosti u drugoj varijabli. Konkretno, porast vrednosti koje se odnose na primenu znanja stečenih stručnim usavršavanjem u oblasti inkluzije prati smanjenje vrednosti godina radnog saža. Dakle, vaspitači sa manje godina radnog iskustva imaju veće tendencije da primene znanja iz oblasti inkluzije koja su stekli stručnim usavršavanjem, u odnosu na vaspitače sa više godina radnog staža, koji ne primenjuju (ili ređe primenjuju) novostečena znanja iz oblasti inkluzije.

Nalazi pokazuju da postoji statistički značajna povezanost između motivisanosti za stručnim usavršavanjem i varijable uzrasna grupa dece ($p < 0.05$; $p = 0.01$). Dakle, porast motivacije za stručnim usavršavanjem praćen je smanjenjem vrednosti varijable uzrasna grupa dece, i to tako da su vaspitači koji rade sa jaslenom ili mlađom grupom dece manje motivisani za stručno usavršavanje u oblasti inkluzije ($r = - 0.13$).

U Tabeli 3 prikazane su prosečne vrednosti odgovora vaspitača dobijenih na osnovu tvrdnji koje su grupisane u varijable, u odnosu na dužinu radnog staža.

Tabela 2. Stavovi vaspitača u odnosu na dužinu radnog staža

Grupisane varijable (faktori)	Dužina radnog staža	*N*	*M*	*SD*	*t*	*df*	*p*
Učestalost stručnog usavršavanja	<10	74	3.00	1.05	-1.00	139	.41
	>10	67	3.18	1.06			
Oblici stručnog usavršavanja	<10	74	3.36	.97	2.36	138	.39
	>10	67	2.97	.93			
Sopstvene procene za rad u inkluzivnoj praksi	<10	74	3.24	.93	- .42	139	.46
	>10	67	3.31	1.03			
Motivisanost za stručnim usavršavanjem za rad u inkluzivnoj praksi	<10	74	3.91	.48	1.16	139	.01*
	>10	67	3.69	.62			
Stavovi vaspitača o inkluzivnoj praksi	<10	74	3.32	.83	1.55	139	.76
	>10	67	3.11	.80			
Primena stečenih znanja o inkluzivnoj praksi	<10	74	3.98	.61	2.46	138.4	.24
	>10	67	3.73	.59			
Indicije za saradnju	<10	74	3.34	1.16	1.62	139	.58
	>10	67	3.02	1.14			

*Napomena: *Statistički značajna razlika*

Na osnovu vrednosti prikazanih u Tabeli 2 može se konstatovati da postoji statistički značajna razlika u odgovorima vaspitača u pogledu motivisanosti za stručno usavršavanje (t (139) = 1.16, $p <$ .05; $p =$ .01). Vaspitači sa manje godina radnog iskustva iskazali su pozitivnije stavove, odnosno viši stepen saglasnosti sa tvrdnjama koje opisuju postojanje motivisanosti za stručno usavršavanje u oblasti inkluzije (M = 3.91, SD= .48), u odnosu na svoje kolege sa više od 10 godina radnog iskustva (M = 3.69, SD = .62). Na osnovu prikazanih rezultata može se konstatovati da vaspitači sa više od 10 godina radnog iskustva iskazuju viši nivo saglasnosti sa tvrdnjama koje se odnose na učestalost stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije (M = 3.18, SD = 1.06), na osnovu samoprocena smatraju da im je potrebno stručno usavršavanje za potrebe inkluzivne prakse (M = 3.31, SD = 1.03), u odnosu na vaspitače sa manje od 10 godina radnog staža (M = 3.00, SD = 1.05); (M = 3.24, SD = .93). Primećeno je da vaspitači sa manje od 10 godina radnog iskustva iskazuju viši stepen saglasnosti sa tvrdnjama koje se odnose na primenu stečenih znanja o inkluziji u inkluzivnoj vaspitno-obrazovnoj praksi (M = 3.98, SD = .61) pri čemu vrednost t-testa iznosi (t (138.4) = 2.46, $p >$ .05, p = .24).

Tabela 3. Stavovi vaspitača u odnosu na uzrasnu grupu dece sa kojom rade

Grupisane varijable (faktori)	Uzrasna grupa dece	*N*	*M*	*SD*	*F*	*df*	*p*
Učestalost stručnog usavršavanja	JM	44	3.29	1.01	2.67	2	.07
	SS	50	2.82	1.03			
	P	47	3.17	1.09			
Oblici stručnog usavršavanja	JM	44	3.13	.91	.10	2	.90
	SS	50	3.27	1.08			
	P	47	3.16	.93			
Sopstvene procene za rad u inkluzivnoj praksi	JM	44	3.18	.97	2	.30	.74
	SS	50	3.32	.83			
	P	47	3.31	1.14			
Motivisanost za stručnim usavršavanjem za rad u inkluzivnoj praksi	JM	44	3.03	.53	2	1.37	.25
	SS	50	3.77	.39			
	P	47	3.64	.69			
Stavovi vaspitača o inkluzivnoj praksi	JM	44	3.06	.78	2	6.56	.002*
	SS	50	3.55	.76			
	P	47	3.04	.84			
Primena stečenih znanja o inkluzivnoj praksi	JM	44	3.82	.60	2	.24	.78
	SS	50	3.92	.55			
	P	47	3.85	.69			
Indicije za saradnju	JM	44	3.35	1.06	2	.97	.37
	SS	50	3.02	.97			
	P	47	3.21	1.31			

*Napomena: *Statistički značajna razlika; JM – jaslena ili mlađa vaspitna; SS – srednja ili starija vaspitna; P – predškolska.*

Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 3 može se konstatovati da je primećena statistički značajna razlika u odgovorima vaspitača (F (2) = 6.56, $p < .05$, $p = .002$) samo u stavovima o inkluzivnoj praksi. Prosečne vrednosti aritmetičke sredine dobijenih odgovora pokazuju da su vaspitači koji rade sa srednjom ili starijom vaspitnom grupom imaju pozitivnije i humanije stavove o inkluzivnoj vaspitno-obrazovnoj praksi. Vaspitači koji rade sa srednjom ili starijom vaspitnom grupom dece iskazuju viši stepen saglasnosti (M = 3.92) sa tvrdnjama kojima se ispituje

primena znanja koja su stečena stručnim usavršavanjem za potrebe inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse.

5. DISKUSIJA

Inkluzija je u Srbiji uvedena kasnije u odnosu na razvijenije zemlje sveta, pri čemu je nailazila na otpore i poteškoće u ostvarivanju. Jedan od često primećenih indikatora sa negativnom orijentacijom jeste stav okoline prema inkluziji. Vođeno time sprovedeno istraživanje (Stančić i Stanisavljević-Petrović 2013) pokazuje da većina ispitanika prepoznaje koristi od inkluzije i ukazuje na brojne činioce značajne za ostvarivanje inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse. Ovo istraživanje pokazuje drugačije rezultate u odnosu na rezultate dobijene prethodnim istraživanjem – vaspitači samo deklarativno prihvataju inkluziju, jer nisu dovoljno spremni da se lično angažuju u ostvarivanju prava dece sa teškoćama u razvoju (Stanisavljević-Petrović i Stančić 2010). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da većina ispitanika ima pozitivan stav prema inkluziji i smatra da deca sa potrebom za posebnom društvenom podrškom treba da pohađaju predškolsku ustanovu. Na osnovu analize istraživanja stranih autora zaključuje se da skoro svi vaspitači koji su učestvovali u istraživanju imaju negativan stav prema inkluziji (Huang & Diamond 2009) ili je suptilno ne prihvataju (Akalin et al. 2014). Rezultati istraživanja koje je sprovedeno na uzorku od devedeset devet vaspitača i nastavnika u Sremskoj Mitrovici pokazuju da su njihovi stavovi prema inkluziji blago pozitivni, pri čemu je važno uzeti u obzir činjenicu da više od polovine ispitanika nije imalo iskustva u radu sa decom sa smetnjama u razvoju (Mijić 2018). Slično ovom, podaci dobijeni drugim domaćim istraživanja potvrđuju blago pozitivne stavove nastavnika prema inkluziji i ukazuju na to da vaspitači koji ispoljavaju pozitivne emocionalne reakcije prema deci sa smetnjama u razvoju imaju i pozitivnije stavove prema samoj inkluziji (Zobenica i Kolundžija 2019). Na osnovu toga može se uvideti da se inkluzija kao značajna karika u ostvarivanju vaspitno-obrazovnog procesa još uvek utemeljuje u okviru obrazovnog sistema naše zemlje. Suština je u tome da se pojedinci sve više upoznaju sa značajem i karakteristikama inkluzije, pa i sopstvena uverenja postepeno preorijentišu ka pozitivnim i humanim vrednostima.

Ovim istraživanjem je ustanovljeno da se većina vaspitača stručno usavršava kako bi ostvarila minimalne zahteve, pri čemu ističu da manjak vremena ne dozvoljava veću učestalost stručnog usavršavanja. Rezultati pokazuju da vaspitači smatraju da imaju previše obaveza, tako da nedostatak vremena utiče na učestalost njihovog

stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije. Ovaj podatak je u saglasnosti sa rezultatima dobijenim inostranim istraživanjem koji pokazuju da vaspitači nisu adekvatno osposobljeni za podučavanje dece sa teškoćama u razvoju, tako da im je stručno usavršavanje u oblasti inkluzije neophodno, ali se ono ne realizuje zbog nedostatka vremena (Bruns & Mogharreban 2009). Uzimajući u obzir sliku savremene prakse (preokupiranost vaspitača administrativnim poslovima, veliki broj dece u grupi i slično) može se konstatovati da su dobijeni podaci delimično objektivni. Može se takođe pretpostaviti da stavljanje u prioritet kontinuiranog stručnog usavršavanja u oblasti inkluzije nesumnjivo doprinosi ostvarivanju pozitivnih ishoda u obrazovno-vaspitnoj praksi. U tom smislu vaspitač odgovara na individualne potrebe dece, razvija unutrašnju motivaciju za rad sa decom, a samim tim i za kontinuiranim stručnim usavršavanjem. Razvojem ličnih znanja i sposobnosti u različitim sferama indirektno unapređuje i inovira svoje veštine značajne i za obavljanje drugih obaveza.

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem pokazuju da se vaspitači u oblasti inkluzije najčešće stručno usavršavaju kroz aktivnosti kao što su tematske radionice, onlajn programi i zajedničke aktivnosti sa drugim vaspitačima, a najmanje primenjuju individualna i grupna istraživanja. Takođe, vaspitači sa manje godina radnog staža imaju izraženije tendencije da primenjuju raznovrsne oblike stručnog usavršavanja. Prethodno sprovedeno domaće istraživanje ukazuje na to da vaspitači sa manje godina radnog staža pridaju veći značaj inicijalnom obrazovanju u radu sa decom sa potrebom za posebnom društvenom podrškom (Korać i sar. 2018). Kao značajne aspekte inicijalnog obrazovanja vaspitači su naveli: unapređivanje kompetencija iz oblasti planiranja i programiranja (individualni obrazovni plan i pedagoški profil deteta) te znanja o specifičnim potrebama i sposobnostima dece. U navedenom istraživanju se došlo do saznanja da vaspitači smatraju da je potrebno više prakse u radu sa decom sa potrebom za posebnom društvenom podrškom tokom inicijalnog obrazovanja (Korać i sar. 2018). Slično, analizom studijskih programa za obrazovanje vaspitača (Prtljaga i sar. 2014) ustanovljeno je da je u Srbiji zastupljen model nastave u kome su predmeti koji se odnose na inkluzivno vaspitanje i obrazovanje dece u statusu izbornih predmeta, tako da nisu svi studenti podjednako osposobljeni za rad.

Značajan aspekt u procesu stručnog usavršavanja predstavlja motivisanost za učešće u određenoj aktivnosti. Podaci skorašnjeg domaćeg istraživanja pokazuju da na motivisanost vaspitača u našim predškolskim ustanovama značajno utiču stereotipna predstava o detetu, procena inicijalnog obrazovanja i seminari stručnog usavršavanja (Rajić i Mihić 2017). U tom smislu rezultati našeg istraživanja pokazuju

da je ujednačen broj ispitanika koji su motivisani da uvode inovacije u vaspitno-obrazovnu praksu i onih koji uopšte ne iskazuju saglasnost sa tim. Vaspitači imaju ravnomerno podeljena iskustva u pogledu motivisanosti za pružanje pažnje deci sa potrebom za posebnom društvenom podrškom i deci tipičnog razvoja. Vaspitači koji realizuju inkluzivnu obrazovno-vaspitnu praksu sa jaslenom ili mlađom vaspitnom grupom su manje motivisani na stručno usavršavanje u oblasti inkluzije u odnosu na vaspitače koji rade sa srednjim ili starijim vaspitim i pripremnim predškolskim grupama dece. Ovaj podatak može se protumačiti ukoliko se sagledaju razvojne, fiziološke i druge potrebe dece jaslene ili mlađe vaspitne grupe. Budući da deca ovog uzrasta zahtevaju pre svega negu i pomoć u zadovoljavanju sopstvenih potreba, može se konstatovati da vaspitači smaraju da poseduju znanja i sposobnosti u adekvatnoj meri.

Vaspitači sa manje godina radnog staža više primenjuju nova znanja koja su stekli stručnim usavršavanjem u oblasti inkluzije u odnosu na vaspitače sa više godina radnog iskustva. Pritom vaspitači sa manje godina radnog iskustva smatraju da znanja stečena stručnim usavršavanjem za potrebe inkluzivne prakse nije moguće primeniti ukoliko se ne obezbede dodatni materijalni, tehnički i ljudski resursi. Slični podaci dobijeni su i u ranije sprovedenom istraživanju (Stančić i Stanisavljević-Petrović 2013), čiji rezultati ukazuju da je potrebno obezbediti i dodatne kadrovske uslove, odnosno osigurati dodatnu obuku vaspitača, mehanizme pomoći i podrške vaspitačima, kao i u istraživanju Skenderović i sar. (2018), čiji rezultati ukazuju na neophodnost postojanja preduslova (pre svega u pogledu didaktičkih materijala i prostornih resursa) za organizaciju i realizaciju inkluzivne vaspitno-obrazovne prakse.

Podatak da stariji vaspitači ređe primenjuju nova znanja koja steknu stručnim usavršavanjem se može protumačiti sa aspekta dugogodišnjeg iskustva i stečenih navika, kao i dobro poznatih metoda rada kod vaspitača sa više godina radnog staža. To znači da oni verovatno smatraju kako je njihovo dugogodišnje iskustvo dragoceno i da daje provereno adekvatne rezultate, pa zbog toga ne iskazuju inicijativu za implementiranje novih znanja, metoda i slično. Takođe, veruje se da vaspitači sa više godina radnog staža imaju manje elana za rad, pa i to može biti jedan od razloga da u inkluzivnoj praksi ne primenjuju ili retko primenjuju znanja stečena stručnim usavršavanjem.

Kao značajan aspekt ostvarivanja inkluzivne obrazovno-vaspitne prakse u predškolskoj ustanovi izdvaja se saradnja sa drugim akterima. Shodno tome, podaci dobijeni ovim istraživanjem pokazuju da vaspitači smatraju da su profesionalno sposobni da uspostave i neguju saradnju sa roditeljima i drugima, imajući u vidu

ostvarivanje vaspitno-obrazovnih ciljeva i zadataka u radu s decom kojoj je potrebna posebna društvena podrška.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analizirane literature i na osnovu dobijenih rezultata istraživanja može se reći da je vaspitačima stručno usavršavanje neophodno i značajno, bez obzira na godine radnog iskustva i uzrasne grupe dece sa kojom rade. Stručnim usavršavanjem će se, dakle, osposobiti da odgovaraju na inidividualne potrebe dece u skladu sa savremenim shvatanjima i okolnostima. Primećeno je da je potrebno raditi na podsticanju unutrašnje motivacije za stručnim usavršavanjem u oblasti inkluzije. Smatra se da bi se time u značajnoj meri doprinelo inoviranju i unapređivanju rada vaspitača, unapredile njihove sposobnosti za prepoznavanje, reagovanje, adekvatno odgovaranje na detetove potrebe za posebnom društvenom podrškom. Na osnovu dobijenih rezultata sugeriše se podsticanje i pružanje podrške vaspitačima pri odabiru aktivnosti za stručno usavršavanje koje na odgovarajući način doprinose razvoju sposobnosti i sticanju znanja za rad u inkluzivnoj vaspitno-obrazovnoj praksi, bez obzira na godine radnog iskustva ili uzrasnu grupu dece sa kojom vaspitači rade.

Ovo istraživanje na prigodnom uzorku pokazuje iskustva vaspitača, odnosno okolnosti kada je u pitanju kontinuirano stručno usavršavanje u pogledu organizacije i realizacije inkluzivne obrazovno-vaspitne prakse u predškolskim ustanovama u dva grada. Smatramo da je time je ostvaren doprinos u smislu sagledavanja okolnosti i procene potreba za stručnim usavršavanjem u oblasti inkluzije na ovom prostoru. Shodno tome, mogu se se sagledati efekti primene znanja i veština stečenih stručnim usavršavanjem u oblasti inkluzije, i eventualno preduzeti mere usmeravanja i pružanja podrške u održavanju kontinuiteta stručnog usavršavanja, bez obzira na dužinu radnog iskustva. Podrška vaspitačima prilikom uključivanja u aktivnosti koje se odnose na stručno usavršavanje može se pružiti na osnovu saradnje sa stručnim saradnicima, edukacijama o značaju kontinuiranog stručnog usavršavanja, motivisanjem na stručno usavršavanje ukazivanjem na rezultate koje mogu ostvariti svojim radom u praksi, organizacijom obaveznih seminara koje bi trebalo češće pohađati, a koji bi bili manjeg obima. Smatra se da češće pohađanje organizovanih oblika stručnog usavršavanja održava kontinuitet, a umerena obimnost uvažava raspored i organizaciju obaveza.

Ograničenja ovog istraživanja mogu se pripisati izostanku miks metodologije. Preporuka za buduća istraživanja može biti orijentisana ka primeni raznovrsnih metoda i instrumenata, kako bi se ostvario temeljniji uvid u prednosti i nedostatke

same inkluzije u predškolskim ustanovama. Utvrđivanjem uverenja vaspitača bi se mogle utvrditi prepreke i poteškoće sa kojima se suočavaju prilikom organizacije i realizacije obrazovno-vaspitne inkluzivne prakse. Poteškoće u ostvarivanju pristupa detetu sa autizmom mogle bi se prevazići utvrđivanjem efektivnih metoda koje bi omogućile uključivanje deteta u vršnjačku grupu, čime bi se ostvarili uslovi za dalji razvoj aktivnosti.

LITERATURA

1. Akalin, Selma, Şeyda Demir, Bülbin Sucuoğlu, Hatice Bakkaloğlu, Fadime Işcen (2014), ″The needs of inclusive preschool teachers about inclusive practices″, *Eurasian Journal of Educational Research*, 14(2), 39–60.
2. Baldaš, Melita (2021), *Inkluzija djece s teškoćama predškolske dobi i razvoj usluga podrške na području grada Velike Gorice*, završni specijalistički rad, Edukacijsko-rehebilitacijski fakultet, Zagreb
3. Bouillet, Dejana (2019), *Inkluzivno obrazovanje: odabrane teme*, Učiteljski fakultet, Zagreb
4. Bruns, Deborah A., Cathy C. Mogharreban (2009), ″The gap betveen beliefs and practices: Early childhood practitioners' perceptions about inclusion″, *Journal of Research in Childhood*, 46(2), 143–156.
5. Hammond, Lorraine, Gemma Scarparolo (2018), ″The effect of a professional development model on early childhood educators' direct teaching of beginning reading″, *Profesional Development in Education*, 44(4), 492-596.
6. Huang, Hsin-Hui, Karen E. Diamond (2009), ″Early childhood teachers' ideas about including children with disabilities in programmes designed for typically developing children″, *International Journal of Disability, Development and Education,* 56(2), 169–182.
7. Justice, Laura M., Anna Rhoad-Drogalis (2020), ″Is the proportion of children with disabilities in inclusive preschool programs associated with children's achievement?″, *Journal of Early Intervention* 42(1), 83–96.
8. Karamatić Brčić, Matilda (2011), ″Svrha i cilj inkluzivnog obrazovanja″, *Acta Iadertina*, 8(1), 39-47.
9. Kobešćak, Sanja (2000), ″Što je inkluzija?″, *Dijete, vrtić, obitelj. Časopis za odgoj i naobrazbu predškolske djece namijenjen stručnjacima i roditeljima*, 6(2), 23-25.

10. Korać, Isidora, Marijana Kosanović, Jasmina Klemenović (2018), ″Inicijalno obrazovanje vaspitača i njihove profesionalne kompetencije za rad u inkluzivnom okruženju″, u: Rajka Đević, Nikoleta Gutvajn (ur.) *Uvažavanje različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 61-74.
11. Krischler, Mireille, Justin J. W. Powell, Ineke M. Pit-Ten Cate (2019), ″What is meant by inclusion? On the effects of definitions on attitudes toward inclusive education″, *European Journal of Special Needs Education*, 34(5), 632-648.
12. Kujundžić, Nikolina (2021), *Inkluzija u odgojno-obrazovnom procesu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja*, završni rad, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split
13. Mamutović, Anastasija (2018), ″Računarske igre u vaspitno-obrazovnom radu predškolskih ustanova″, *Godišnjak za pedagogiju*, 3(2), 91-102.
14. Marković, Marija, Zorica Stanisavljević-Petrović, Anastasija Mamutović (2022), ″Inkluzija u sistemu državnih predškolskih ustanova Srbije iz perspektive roditelja″, *Društvene i humanističke studije*, 4(21), 695-720.
15. Mihajlov-Prokopović, Anka, Dragana Pavlović (2015), ″Attitudes of Teachers to the Application of Computers in Preschools″, *E-Learning and Software for Education*, 2, 277-283.
16. Mijić, Monika (2018), *Stavovi vaspitača, nastavnika i profesora o uspešnosti realizacije inkluzije*, master rad, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd
17. Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika, *Službeni glasnik RS,* br. 14/4, 13/2012, 85/2013, 86/2015, 3/2016, 73/2016, 80/2016, 81/2017, 48/2018; 109/2021.
18. Pavlović, Dragana, Zorica Stanisavljević Petrović (2017), ″Stručno usavršavanje vaspitača u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija″, *Godišnjak za pedagogiju*, 2(1), 21-30.
19. Prlić, Iva (2021). *Inkluzija djece s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama u ranoj i predškolskoj ustanovi*, završni rad, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split
20. Prtljaga, Jelena i drugi (2014). *Uporedna analiza studijskih programa za obrazovanje vaspitača na visokim školama strukovnih studija u Vršcu, Novom Sadu, Kruševcu i Sremskoj Mitrovici*, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Novi Sad

21. Radovanović, Nena (2019), ″Profesionalni razvoj i stručno usavršavanje vaspitača predškolskih ustanova″, *Sinteze*, 15, 79-91.
22. Rajić, Milana, Ivana Mihić (2017), ″Doživljaj kompetentnosti i motivacija vaspitača za rad sa decom sa smetnjama u razvoju″, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 42(2), 339-359.
23. Siyam, Nur (2019), ″Factors impacting special education teachers' acceptance and actual use of technology″, *Education and Information Technologies*, 24(3), 2035-2057.
24. Skenderović, Ibro, Suada Kadrić, Fatima Kriještorac, Mustafa Fetić (2018), ″Inkluzivno obrazovanje djece ometene u razvoju″, *Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, 85, 485-497.
25. Stančić, Milan, Zorica Stanisavljević-Petrović (2013), ″Mišljenje vaspitača o koristima od inkluzije i načinima njenog ostvarivanja″, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(3), 353-369.
26. Stanisavljević-Petrović, Zorica, Milan Stančić (2010), ″Stavovi i iskustva vaspitača o radu sa decom sa posebnim potrebama″, *Pedagogija*, 65(3), 451-461.
27. Šćuri, Ines (2021), *Inkluzija djece s teškoćama u ustanove ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja*, završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
28. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik RS*, br. 72/2009.
29. Zobenica, Anđa, Ksenija Kolundžija (2019), ″Menjaju li se stavovi nastavnika prema inkluziji?″, *Pedagoška stvarnost*, 65(2), 177-185.

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATIONAL PRACTICE

Summary:

With the development of globalization and continuous changes in terms of the formal inclusion of children in social systems, the need for acceptance and inclusion in the system of children with special social support needs has been recognized. The research aimed to determine the circumstances that are significant for the professional development of preschool teachers (frequency, motivation, forms, self-assessment of abilities, application of new knowledge, and cooperation) for the needs of inclusive educational practice in preschool institutions. A convenience sample of 141 preschool teachers from the territory of the cities of Pirot and Niš participated in the research. Teachers expressed their views on this topic using a Likert-type scale composed of 52 items divided into 7 subscales, through the use of a Google Forms questionnaire. The obtained results show that: teachers consider continuous professional development for the organization and implementation of inclusive practice to be significant and necessary; teachers enhance their expertise in the field of inclusion through activities such as thematic workshops, online programs, and joint activities with other teachers, while individual and group research is less frequently applied. Preschool teachers with fewer years of work experience apply various forms of professional development in the field of inclusion. Teachers who implement inclusive educational practices with the nursery or younger preschool group are less motivated for professional development in the field of inclusion. Preschool teachers with less work experience tend to apply new knowledge in the field of inclusion (acquired through professional development). Based on the obtained results, it is recommended to encourage and support teachers in choosing activities for professional development that contribute to the development of skills and knowledge for working in inclusive educational practice.

Keywords: inclusion; children with developmental disabilities; preschool institution; preschool education; practice

Adresa autorice
Author's address

Iva N. Manić
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
gc.iva.manic@filfak.ni.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.481

UDK 173:177

Primljeno: 07. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Amina Smajović, Belma Alić Ramić, Edina Nikšić Rebihić

ULOGA OBITELJI U POSREDOVANJU MORALNIH VRIJEDNOSTI

Osvijestiti i poticati čovjeka da se slobodno i odgovorno (samo)usavršava temeljna je svrha odgoja. Prve korake (samo)oblikovanja čovjek prolazi u obitelji koja ima značajnu ulogu u posredovanju općih ljudskih vrijednosti, posebice onih najviših naravnih vrijednosti – moralnih. Cilj ovoga rada je ispitati stajališta studenata o ulozi obitelji u posredovanju moralnih vrijednosti. Učesnici istraživanja su studenti prvog i drugog ciklusa Odsjeka za pedagogiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (N=100). Propitujući njihova stajališta i životno iskustvo dobijeni su rezultati koji ukazuju na visok stepen podudarnosti između okvira pedagoških razumijevanja morala i načina na koji se moralne vrijednosti posreduju u njihovim obiteljima. Također, prema rezultatima istraživanja, česti obiteljski razgovori su procijenjeni kao osnova za izgradnju moralnih spoznaja, uvjerenja, ponašanja i djelovanja kod djece i mladih.

Ključne riječi: metodika; moralne vrijednosti; obiteljski odgoj; posredovanje

UVOD

Današnji pedagoški diskurs rijetko zalazi u tumačenje i istraživanje pojma moralnosti u odgoju i obrazovanju. S obzirom na nedostatna ispitivanja i praznine u literaturi, kroz ovaj rad želimo istražiti moral kao pedagošku kategoriju, bez namjere propitivanja razloga zbog kojih se moral rijetko razmatra kroz prizmu pedagogijske znanosti, a među koje ubrajamo strah od „samorazumljivosti" te diverzifikacijsko,

pluralističko i relativističko poimanje morala. Cilj rada jeste propitati metodičke smjernice i stajališta studenata o ulozi obitelji u odgojnom posredovanju moralnih vrijednosti. Slijedom navedenog rad je koncipiran na način da se u prvom dijelu, u osnovnim crtama, iznosi pregled pedagoškog razumijevanja morala i moralnog odgoja kao i preporuka za kvalitetno metodičko-odgojno posredovanje moralnih vrijednosti. U drugom dijelu rada donosimo rezultate istraživanja o suštinskom razumijevanju moralne kategorije učesnika istraživanja i njihovih pedagoških stajališta o ispravnosti posredovanja moralnih vrijednosti u obitelji.

ZNAČAJ MORALNIH VRIJEDNOSTI U ODGOJU

Pitanje morala često je zanemareno jer se smatra samorazumljivim, posebno u kontekstu odgoja. Spaemann (2008) ističe da se najčešće te samorazumljive stvari nikada ne pojavljuju u čistom obliku, jer društveni etos nosi tragove neznanja, potiskivanja i potčinjavanja. Moralni odgoj je u pedagoškoj literaturi označen kao proces moralne izgradnje ličnosti. U tom procesu se formiraju moralne kvalitete čovjeka, njegova svijest, predanost i stavovi, uvjerenja i obzori, volja i karakter, navike i obrasci ponašanja, a sve u skladu s vrijednostima pripadne kulture (Vukasović 1977). Kroz ovakvo određenje moralnog odgoja jasno se razabire da je njegova svrha izgradnja moralnih spoznaja, uvjerenja, ponašanja i djelovanja. Premda se moralna izobrazba, prihvatanje i izgradnja moralnih uvjerenja te kultiviranje moralnog (pro)aktivnog ponašanja prihvataju kao tri temeljne etape u procesu moralnog (samo)oblikovanja čovjeka, Vukasović (1991) upozorava da se moralnost može postići isključivo kroz simultano, koordinirano djelovanje na sve sfere života odgajanika; kognitivnu, afektivnu i djelatnu. Partikularno postupanje neće ishoditi istinskim moralnim rastom. Slično, Jukić (2013) navodi da moralno odgajanje mora sadržati i obrazovnu i vrijednosno-oblikujuću sastavnicu. Težište prve je na znanjima, a druge na osjećanjima i stavovima, prosuđivanju i djelovanju. Pedagoški oblikovati svakodnevne situacije upotpunjene adekvatnom primjenom odgojno-metodičkih smjernica pri posredovanju moralnih vrijednosti imperativ je u procesu moralnog odgoja. U obiteljskom realitetu je kroz odgojni proces bitno djelovati na sve komponente – racionalnu, emocionalnu i voljno-djelatnu te baštiniti smisao za vrijednosti (Vukasović 1991). Vrijednosti su integral moralnog rasuđivanja i djelovanja, „krajnji cilj ljudskih težnja (telos) i najviše dobro" (Senković 2006: 59). Vrijednosti višeg reda su istina, dobrota, ljepota, pravda, svetost i drugo, dok je najviša vrijednost *opće dobro* (Vukasović 2008). Kerschensteiner (1939) prepoznaje

duhovne vrijednosti istinitosti, ljepote, svetosti, ćudorednosti i ideju odgoja kao vrijednost koja obuhvata prethodne četiri. Slatina (2023) izdvaja sljedeće vrijednosti: Ljepota, Pravda, Dobrota i Sve(to)st.

Nadalje, Schwartz (1992) razvija teoriju univerzalnih vrijednosti određujući vrijednosti kao putokaz, orijentir u čovjekovom životu. Schwartzova tipologija (strukture) vrijednosti odražava jedan dinamički sistem u čijoj podlozi se nalaze tri pragmatična zahtjeva. Ti zahtjevi (potrebe) čine osnovu čovjekove egzistencije i ujedno predstavljaju motivacijske ciljeve. Riječ je o biološkim potrebama, potrebi za susretima, dijalozima i interakcijom te potrebi za opstankom i životom u zajednici. Teorija prepoznaje deset motivacijskih tipova vrijednosti. Tipovi vrijednosti i njima ekvivalentni motivacijski ciljevi uključuju: moć, aktualizaciju, hedonizam, poticanje, nezavisnost, univerzalizam, dobronamjernost, tradiciju, konformizam i sigurnost. Ovih deset tipova vrijednosti su pozicionirani u četiri kategorije vrijednosti više razine, označenih kao vlastito odricanje, vlastiti probitak, otvorenost za promjene i zadržavanje tradicionalnih odnosa. Ferić (2005) ukazuje da su ove više vrijednosti suprotni polovi dvije dimenzije (vlastito odricanje nasuprot vlastitog probitka, otvorenost za promjene nasuprot njegovanju tradicionalnih formi i obrazaca). U svakom slučaju, sve navedene vrijednosti se ne prenose nego posreduju potičući odgajanike na promišljanje i unutarnju borbu. Posredovanjem istih potiče se duhovno-umsko usvajanje vrijednosti i vrijednosnih doživljaja. Zato je za taj proces nužna obitelj i, u okviru iste nastojanje da, „duša odgajanika (...) se slobodno usmjeri prema vrijednostima" jer je to moguće samo kroz „moć duhovne ljubavi" (Vuk-Pavlović 1932: 57). Moć duhovne ljubavi ispoljena kroz toplinu, zaštitu, strukturu, uključenost, visok stepen obiteljske kohezije, učinkovite stilove komunikacije nesumnjivo korelira s uspješnijim internaliziranjem društvenih normi, pravila i vrijednosti te, posljedično, sa višim nivoima moralnog rasuđivanja i ponašanja (Dedih 2018; Susilo 2020; Tan i Yasin 2020; Hou 2023).

S obzirom na to da dijete obitelj vidi kao sliku društva (Atamurodova 2022), ono u tom prvom socijalnom kontekstu uči i uspostavlja odnos prema samom sebi, prema drugima i prema Bogu, odnosno svome svjetonazoru. Vrijednosti koje će umnogome regulirati ta tri odnosa, npr. istina, pravda, poštenje/čestitost, solidarnost, odgovorna sloboda, dostojanstvo, duhovnost, skromnost, stid, stvaralaštvo, poštovanje života, poštovanje socijalnih normi i slično, postat će dijelom ličnosti djece prvenstveno obiteljskim odgojem.

MORALNI ODGOJ U OBITELJSKOM MILJEU

Moral je vrijednosna dimenzija stvarnosti čovjekova života, a time i samog odgoja kao procesa (samo)oblikovanja. U obitelji kao prvom odgojnom agensu, ali i socijalnom kontekstu, otpočinje prisvajanje moralnih vrijednosti. Važnost obiteljskog posredovanja moralnih vrijednosti uočava se već kod Platona koji objašnjava da će u čovjeku moralnu svjetiljku upaliti samo česti obiteljski razgovori: „Samo nakon češćeg obiteljskog razgovora baš o tom predmetu kao i iz iskrenog zajedničkog života iznenada u duši izvire ona ideja kao svjetlo što ga je upalila iskra plama pa tada samoj sebi dalje krči put“[1.] (Platon 1973: 136).

Temelj za razvoj moralnosti potrebno je graditi još u obiteljskom domu u ranoj razvojnoj dobi djece, gdje se kroz česte razgovore umno analiziraju i evaluiraju pojave u polaritetu dobra i zla, savjesti i nagona, sebe i drugoga. Smisao odgoja je da odgajanik jača vlastita umijeća i obrazuje vlastitu volju, kako bi se mogao odgojno (samo)usavršavati. Uloga obitelji se očituje u poticanju odgajanika da razmišlja, samoprocjenjuje i gradi vlastiti vrijednosni sistem, naravno uz pedagoško vođenje roditelja u interakcijama sa sadržajem iz svijeta kojima je odgajanik izložen. Odgajanik može razviti svoje snage samo u zbilji koja mu pruža otpor. Stoga, zadaća odgajatelja/roditelja se ogleda u dovođenju odgajanika u interakciju i borbu s realnom, samostojnom zbiljom koja se opire (Spaemann 2008). Odgajatelj je, dakako, dužan pružiti odgajaniku pedagošku podršku u toj interakciji, omogućavajući mu da usavršava vlastite sposobnosti samoposredovanja pri novim interakcijama sa svijetom. Pedagoški imperativ je pedagoško vođenje odgajanika, a ne prepuštanje odgajanika samome sebi kao izoliranog rastućeg subjekta. U tom kontekstu i Hegel navodi kako je osnova pedagoškog umijeća da se čovjek (samo)učini ćudorednim (*sittlich*) (Zovko 2014).

S druge strane, bitno je naglasiti da se moral nikada ne prenosi kao neka represija, jer je to suprotno biću samoga odgajanika – čovjeka. Čovjek je biće slobode koje slobodnim umovanjem treba razlučivati šta je dobro, a šta ne, šta činiti, a šta ne. Dakle, odgojno djelovanje ne smije biti prisilno vođenje kroz moralne staze, kao što ne smije biti ni prepuštanje izboru u prostore lišenosti morala. Također, uloga roditelja je poučavati djecu da se moral poima kao “opće dobro”, a ne “dobro za mene”, jer slobodna moralna volja ne znači da se čovjek prepušta samovolji. Samovolja je uvijek rezultat nedostatka sposobnosti samosavladavanja. Slobodna moralna volja treba biti izraz cjelokupnog i tjelesnog i umnog i duhovnog bića čovjeka, a ne samo htijenja,

1. Prevod prema Speamann (2008)

jer čovjek nikada kao izdvojen nije dostatan. Sloboda u ovome kontekstu zasigurno znači i oslobađanje umnog i duhovnog bića od vlastitih unutarnjih nagona i poriva. Jasno je da čovjek ne treba uzimati sebe kao mjeru stvarnosti, niti referentnu tačku procjene dobra ili nužnosti, odnosno biološka i/ili socijalna korist za pojedinca ne smije biti temelj vrijednosne prosudbe (Spaemann 2008, Sternberg 2017). Čovjek da bi bio moralan, treba biti razuman; da bi bio *homo moralis*, mora biti i *homo sapiens*. Za čovjekovo moralno djelovanje odgovorna je umno-duševna dispozicija – razumski vid duše (Aristotel 1988). Čovjek samo razumom može jačati svoj duh za moralne procjene i moralno djelovanje. Moralnost predstavlja unutarnju snagu, ali i borbu koja proizlazi iz misaonog kruga čovjeka, u kojemu se upravlja sobom, prepoznajući i sebe i drugoga (Herbart 1902). Baš zbog toga je moralno razlučivanje nemoguće naučiti, ispredavati odgajaniku bez njegovog misaonog pristanka i napora, bez njegove obrade i promjene samoga sebe (Herbart 1902, prema Siljander 2012). Odgojno djelovanje treba biti fokusirano na jačanje slobodne inicijative, samostalnosti, srčanosti, moralne hrabrosti i ostalih aktivnih vrlina (Slatina 1998). Tek slobodna i odgovorna svjesnost i savjest pojedinca čini sposobnost promatranja vlastite nutrine i nagnuće ka percipiranju i djelovanju u vanjskoj stvarnosti za sebe i drugoga.

ODGOJNO-METODIČKE SMJERNICE POSREDOVANJA MORALNIH VRIJEDNOSTI

Neizostavno je u strukturi rada koji se bavi moralom kao pedagoškom kategorijom razmotriti i metodičke pretpostavke obiteljskog odgoja u posredovanju moralnog odgoja, pa ćemo u nastavku predočiti neke od pedagoško-metodskih postupaka.

Najznačajniji trag u elaboriranju metodičkog okvira ostavio je Vukasović (1991, 1993, 1999, 2001, 2008). On prepoznaje četiri metode u procesu moralnog odgoja: metoda poučavanja o moralnim pojmovima, normama, načelima; metoda uvjeravanja ili etičko vrednovanje; metoda navikavanja na moralne postupke i metoda sprečavanja nepoželjnih uticaja. El-Ghazālī (1995) izvodi, također, slične faze razvoja morala. Prema njegovom uvjerenju čovjeka odgaja, duhovno njeguje i usavršava istina koju dohvaća svjetlom *spoznaje*, što je duhovna vrlina (*fada'il*), koju potom uozbiljuje vrlinom ethosa (*edeb*) i moralne kreposti (*makarim al-akhlaq*) tj. *moralnog ponašanja i djelovanja.* Smisao metode poučavanja, prema Vukasoviću (1991), je u spoznaji odgajanika o moralnim pojmovima, normama, načelima. Druga metoda ne stavlja akcenat na kognitivno usvajanje sadržaja kao što je to kod metode usvajanja. Metoda

uvjeravanja zahtijeva odgovarajuću pedagošku atmosferu u kojoj se kroz obiteljski razgovor objašnjava, argumentira, ali i potiče odgajanika da promišlja, analizira, pita i odgovara, s ciljem da se samostalno i slobodno prihvate vrijednosti (Damon 1988, prema Družinec 2016). Sljedeća metoda, prema Vukasoviću, je metoda navikavanja. Osigurati izloženost različitim iskustvima uz refleksiju istih osnova je moralnog profiliranja. Stoga su odlučujuća iskustva koja djeca imaju u obitelji, a koja im omogućuju navikavanje na stalno moralno promišljanje i djelovanje. Usmjeravati odgajanika i poticati ga na vrednovanje susreta sa svijetom i vlastito pozicioniranje u svijetu znači buditi ga u smjeru sebesvijesti. U toj unutarnjoj borbi (*Innere Freiheit*[2]) sa samim sobom, u susretu sa sadržajem i vlastitim pozicioniranjem u svijetu, u buđenju sebesvijesti, odgajanik duhovno i moralno jača, gradi savjest i sposobnost vrijednosne orijentacije. Autori dosljedno naglašavaju da rana iskustva imaju ključnu ulogu u tome kakve ćemo osobe postati (Tan i Yasin 2020, Shonkoff i Philips 2000, prema Karić Camović 2021). Slijedom ovoga, očekivati je da će posredovanje vrijednosti biti uspješnije pod uticajem kvalitetnih ranih obiteljskih iskustava i intraobiteljskih odnosa, koji su orijentirani ka razvoju cjelovite ličnosti djeteta. Ponajviše iz tog razloga i nije dovoljno zadržati se na ideji da će sama moralna spoznaja garantirati moralno djelovanje jer je spoznaja, prema Vukasović (1991), tek jedan segment u izgradnji stava prema životu. On smatra da moralne spoznaje i uvjerenja potiču na moralno djelovanje, ali da je za moralno djelovanje neophodna snaga volje kroz „principijelnost, odlučnost, upornost, dosljednost i moralnu odgovornost", koje se razvijaju iskustveno u interakciji sa svijetom i okolinom. Značaj posredovanja moralnih vrijednosti i odgoja za dalje razumsko djelovanje ogleda se u poticanju odgajanika da formira vlastiti karakter tako da „sam sebe pronađe, birajući dobro, odbacujući zlo" jer upravo „samo to i ništa drugo je oblikovanje karaktera" (Benner 1997, prema Palekčić 2010b: 327) odgajanika. Konačno, posljednja metoda koju Vukasović izdvaja je metoda sprečavanja kojom odgajatelj treba prevenirati negativne uticaje koji narušavaju pravilnu izgradnju vrijednosnog sistema.

Transmisiju vrijednosti Glass i saradnici (1986) opisuju kroz izravnu socijalizaciju, poučavanje, modeliranje, klasično i operantno uvjetovanje ili, pak, neizravno kroz nasljeđivanje statusa, dok Josua i saradnici (2019) potcrtavaju da su u obrazovanju karaktera presudne vrijednosti koje treba internalizirati, socijalizirati i prakticirati u životu. Dalje kazuju kako se proces usvajanja vrijednosti najčešće odvija po automatizmu. Iako istraživanja pokazuju da vrijednosti djece snažno koreliraju s

2. Herbart (1902)

vrijednostima njihovih roditelja čak i kada se uzmu u obzir razlike među skupinama zbog brojnih transformacijskih procesa (Acock i Bengtson 1987; Copen i Silverstein 2008; Miller i Glass 1989; Vollebergh i dr. 2001, sve prema Min i dr. 2012), pogrešno bi bilo reducirati svu složenost internalizacije vrijednosti i svesti je na proces pukog "kopiranja" (Barni i dr. 2017). Ovo stajalište oštro je kritizirano. Uvažavanje dinamike međudjelovanja različitih okruženja i razvojnih procesa osiguralo je šira i potpunija objašnjenja o posredovanju vrijednosti u obiteljima. Tako se transmisija sada razumijeva kao interaktivni proces u kojem roditelji imaju inherentne sposobnosti da biraju koje će vrijednosti posredovati, a djeca koje će vrijednosti prihvatiti ili odbaciti (Gruseci Goodnow 1994).

Posredovanje moralnih vrijednosti osigurava vrijednosni kontinuitet. Nalazi brojnih studija sugerišu da pozitivni obiteljski odnosi mogu olakšati "prijenos" vrijednosti sa starije na mlađu generaciju (Bengtson i dr. 2002, prema Min i dr. 2012). Schönpflug (2001) akcentira da je međugeneracijska transmisija vrijednosti selektivna, jer se ne posreduju svi relevantni sadržaji. Dvije su kategorije vrijednosti koje se posreduju u obiteljima. Prve su one koje sami roditelji žive i procjenjuju ih važnim, a druge su one koje vrednuju društvo i kultura, a koje i roditelji percipiraju kao izuzetno bitne za život i rad u savremenom društvu (Družinec 2016). U posredovanju vrijednosti koje roditelji žive i cijene, oni su iznimno uspješni (vidjeti više u Min i dr. 2012). Daleko izazovnije je posredovati vrijednosti iz druge grupe i to iz najmanje dva razloga: one prolaze bržu transformaciju i nisu uniformne. Socio-kulturna dešavanja na globalnoj razini su iznjedrila i promjene u vrijednosnim orijentacijama. Moralni pluralizam i moralni relativizam redovni su pratioci evolucijskih kriza, upravo zato jer ove krize „prati dugotrajno obezvređivanje i banaliziranje, te postupno iščezavanje odgoja i obrazovanja kao temeljnog oblika ljudskog življenja, i osnove cjelovite i svestrane – individualne i društvene, moralne, intelektualne i duhovne oblikovanosti čovjeka" (Isanović 2016: 27). No, bez obzira na izmijenjene društvene prilike i krize, ne dvoji se da je obitelj ta koja ima najsnažniji uticaj na moralno (samo)oblikovanje čovjeka. U empirijskom dijelu rada se ispituju stajališta studenata Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu o određenju moralnih vrijednosti, ali i ulozi obitelji u posredovanju moralnih vrijednosti.

METOD

Cilj istraživanja je ispitati stajalište studenata o ulozi obitelji u posredovanju moralnih vrijednosti. Zadaci ovog istraživanja bili su usmjereni ka propitivanju suštinskog

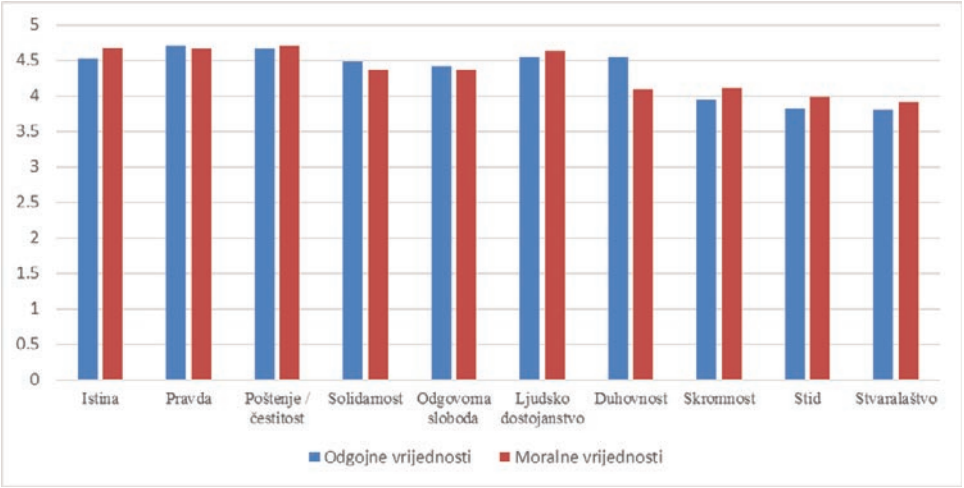
razumijevanja moralne kategorije kod učesnika istraživanja, potom njihovih životnih iskustava o moralnom posredovanju u obitelji, kao i njihovih pedagoških stajališta o ispravnosti posredovanja tih vrijednosti u obitelji. Važnim se čini spomenuti da ovo istraživanje nije propitivalo moralnost učesnika, nego tek njihovo stajalište o tome šta za njih moralne vrijednosti jesu i kako su se te vrijednosti, koje su oni smatrali ili i dalje smatraju vrijednostima, posredovale u njihovim obiteljima. Jednako tako njihova stajališta o tome šta moralna vrijednost jeste nužno ne odražavaju stajalište autorica ovoga rada.

Uzorak istraživanja su sačinjavali studenti prvog i drugog ciklusa Odsjeka za pedagogiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. U istraživanju je učešće uzelo ukupno 100 studenata: 90 ženskog i 10 muškog pola. Od ukupnog broja, 27 studenata je prva, 16 druga, 30 treća godina I ciklusa studija, te 14 studenata prva i 13 druga godina II ciklusa studija.

Za propitivanje pedagoških stajališta i životnih iskustava studenata kreiran je online upitnik koristeći *Google obrazac*. Upitnik se sastoji od 15 pitanja različitog tipa. U prvom dijelu upitnika ispitanici su odgovarali tako što su birali jedan od ponuđenih odgovora i/ili unosili odgovore koje su smatrali ispravnijim odgovorom od ponuđenih u predviđeni prostor. U drugom su procjenjivali važnost navedenih procesa pri moralnom posredovanju, a u trećem dijelu su učesnici na pitanja otvorenog tipa odgovarali narativno.

REZULTATI I DISKUSIJA

Vrijednosti predstavljaju orijentir za smislen, sadržajan i ispunjen život. Uvidom u Grafikon 1 može se opaziti kako studenti vrlo visoko vrednuju važnost odgojnih vrijednosti. Znakovito je da su odgojne vrijednosti poput pravde, poštenja/čestitosti, ljudskog dostojanstva, istine, odgovorne slobode i drugo prepoznate kao moralne vrijednosti, tj. sastavnice moralnosti. Literatura sugeriše da postoji mnoštvo pokušaja definiranja i kategorizacije vrijednosti. Hooper je sa saradnicima (2003) ustanovio da se prema jednoj klasifikaciji vrijednosti dijele na intelektualne, moralne, estetske, obrazovne, kulturne, političke, religijske, ekonomske i sl., dok se prema drugoj sve vrijednosti smatraju moralnim vrijednostima. Ovakvo stajalište podržava i Aspin (2007, prema Rakić i Vukušić 2010: 773) i pojašnjava kako su moralne i odgojne vrijednosti zapravo neodvojive, odnosno da se „sve vrijednosti smatraju podvrstama moralnosti, koja je pak temeljna vrijednost".

Grafikon 1. Važnost odgojnih i moralnih vrijednosti

Moralnost osigurava rješavanje sukoba unutar sebe i u međuljudskim odnosima (Vukasović 1977) te pronalazak ravnoteže između različitih interesa. Iako postoji tendencija „filozofa da moralu i moralnom životu ospore svaki karakter društvenosti, kao da je pojedinac svijet za sebe i sam sebi propisuje moralne obzire prema svojim unutarnjim osjećanjima i svojoj individualnoj svijesti" (Veladžić 2017: 51), ona je uveliko demantovana činjenicom da je suština „moralnosti davati interesima drugih jednaku težinu kao vlastitima" (Rakić i Vukušić 2010: 782). I Koprek (1995: 121) zaključuje da je moralnost "ono što nam se događa u odnosu prema drugome, a moral započinje gostoljubljem, budnošću i prihvaćanjem drugoga".

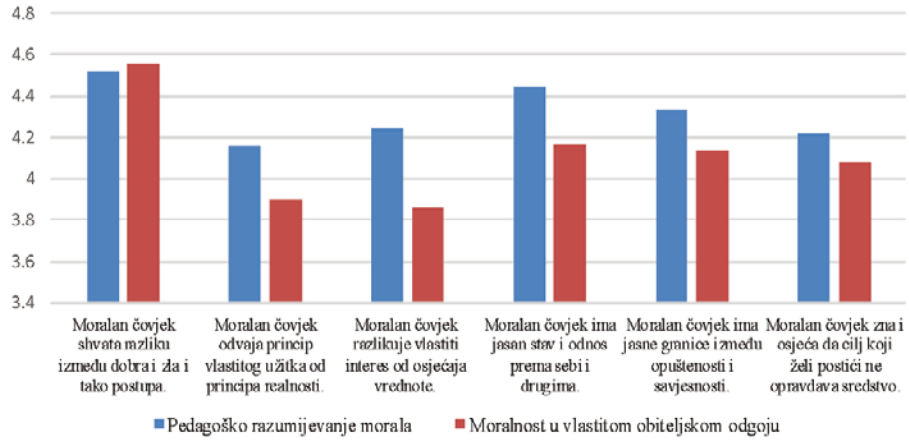
Prema Hegelu (1979) samosvijest upravo proizlazi iz refleksije svijesti o drugome, dok je za Kierkegaarda (prema Golubović 2013) razumijevanje čovjeka jedino određeno odnosom prema Bogu. Scheler (1987) pak smatra da čovjeka određuje svijest o svijetu ili drugome, samosvijest i svijest o Bogu. Tragom toga željeli smo provjeriti koju od ovih kategorija učesnici istraživanja smatraju određenjem moralnosti ocjenjujući kategorije od najmanje važnih do iznimno važnih. Rezultati su pokazali da studenti smatraju da se moralnost određuje kroz relacije čovjeka prema sebi (M=4.61), drugima (M=4.55) i Bogu (M=3.96). Također, ispitali smo i da li postoji statistički značajna razlika u stajalištima studenata različitih godina prema određenjima morala kroz ova tri elementa. Analiza varijanse (ANOVA) je pokazala

da razlike aritmetičkih sredina statistički nisu značajne s obzirom na godinu studija (vidjeti Tablicu 1).

Tablica 1. Rezultati ANOVA-e za Stajalište učesnika istraživanja o relacijama prema sebi, drugima i Bogu kao određenjima kategorije moralnosti s obzirom na godinu studija

Skala	Suma kvadrata	df	Prosječni kvadrat	F	p
Odnos prema sebi	0.416	4	0.104	0.146	0.965
Odnos prema drugima	2.023	4	0.506	0.680	0.607
Odnos prema Bogu	2.334	4	0.584	0.267	0.898

Suštinsko razumijevanje moralne kategorije pozicionirano je u središte etičkog obzora. Na narednom grafikonu (vidjeti Grafikon 2) je prikazano pedagoško razumijevanja morala i načina na koji se moralne vrijednosti posreduju u obiteljima učesnika istraživanja. Jasno je da se u moralnom razvoju isprepliću dvije komponente koje su konstantno u međudejstvu: društvena (moralno rasuđivanje) i moralna (moralno ponašanje). Naslanjajući se na Kohlbergov kognitivno-razvojni pristup moralnom odgoju Nedimović (2012) određuje društvenu komponentu kao komponentu kognitivnih sposobnosti, motrište na osnovu kojeg se donosi odluka, dok je moralna komponenta pod uticajem iskustava u različitim okruženjima, najprije, obiteljskom. Još jedan uticajan znanstvenik Piaget (1965) je ostavio trag u razvoju kognitivnih modela moralnog odgoja izdvojivši četiri faze moralnog razvoja djeteta: fazu anomije, moralnog realizma, moralnog relativizma i moralne autonomije. Kretanjem kroz ove faze dijete postupno prelazi iz nekritičkog prihvatanja moralnih normi ka autonomnom moralu, obilježenom stabilnošću u moralnom prosuđivanju i ponašanju (Łobocki 2007, prema Langier 2016).

Grafikon 2. Razumijevanje morala

Učesnici akcentiraju da je najbitniji faktor u posredovanju odgojnih vrijednosti, i prema njihovim pedagoškim saznanjima i prema uvidu u vlastita životna iskustva, obitelj. Prve korake (samo)oblikovanja čovjek prolazi u obitelji koja ima značajnu ulogu u posredovanju općih ljudskih vrijednosti, posebice onih najviših vrijednosti – moralnih. Prvi društveni odnosi u kojima dijete stiče, između ostalih, i moralna iskustva jesu obiteljski odnosi. Vukasović (1999: 139) tvrdi da se u obitelji „postavljaju čisti temelji buduće osobenosti i karaktera" kroz prve moralne spoznaje, uvjerenja i navike moralnog ponašanja i djelovanja. Propitujući stajališta studenata i njihova iskustva, dobijeni su rezultati koji ukazuju na visok stepen podudarnosti između okvira pedagoškog razumijevanja morala i načina na koji se moralne vrijednosti posreduju u njihovim obiteljima – dominantno putem čestih obiteljskih razgovora, pružanja primjera i davanja savjeta. Za moralno profiliranje kao krucijalni su se pokazali procesi samoregulacije i samokontrole (M=4.57), samorefleksije (M=4.42), preoblikovanja vlastitog vrijednosnog sistema (M=4.32) te, nešto manje, dobijanje povratnih informacija od drugih (M=3.87).

Prilikom procjene važnosti perioda u kojem roditelji mogu posredovati moralne vrijednosti na skali od 0 (potpuno nevažno) do 5 (od iznimne važnosti), studenti su naznačili da je na prvom mjestu predškolski uzrast (M=4.45). Potom, slijedi osnovnoškolski uzrast (M=4.37), srednjoškolski uzrast (M=3.88) i, konačno, mladalaštvo (M=3.41). Neupitno je da proces moralnog (samo)usavršavanja traje cijeli život, ali se njegove osnove stiču u djetinjstvu. U prilog ovome Maleš i Stričević (2005: 17) bilježe da „usmjerenost prema humanim vrijednostima i razvijanje ponašanja u skladu s njima

započinje tijekom ranog djetinjstva kad dijete uči prve korake prema nenasilnom ponašanju, poštovanju sebe i drugoga te prihvaćanju različitosti, a odrastanjem se razvija kognitivni i afektivni okvir ponašanja temeljen na usvojenim vrijednostima". Naredno pitanje je bilo usredotočeno na propitivanje vrijednosti koje su roditelji studenata posredovali u odgojnom djelovanju. Učesnici istraživanja su stajališta da su "gotovo sve" vrijednosti koje su njihovi roditelji posredovali odgojno prisvojili te da su još uvijek dijelom njihovih vrijednosnih sistema. Ističu da su zapravo vrijednosti koje su roditelji pokazivali vlastitim primjerom u svakodnevnom životu najsnažnije ostavile utisak na njih. Djeca koja imaju kvalitetan uzor u svojim roditeljima zasigurno usvajaju vrijednosti koje postaju temelj za buduće interakcije sa svijetom. Damon (1988, prema Družinac 2016) izdvaja da su to pretežno vrijednosti poput pravednosti, iskrenosti, odgovornosti, ljubaznosti i poslušnosti.

Prema stajalištu učesnika istraživanja postoje vrijednosti koje su njihovi roditelji cijenili, a oni ih ne smatraju važnim ili, štaviše, uopće ih ne procjenjuju kao vrijednosti, npr. skromnost, duhovnost, sramota, pravda, religioznost, ispunjavanje društvenih normi zbog pritiska u vezi s društveno poželjnim oblicima ponašanja, potom pomaganje, opraštanje i poštovanje prema ljudima koji to nisu zaslužili. S druge strane, kada promatramo nalaze istraživanja o vrijednostima koje roditelji nisu posredovali u odgoju, a učesnici istraživanja ih ocjenjuju kao izuzetno važne za život i rad u današnjem društvu, vidi se da su navedeni samopoštovanje i sloboda. Naime, učesnici istraživanja smatraju da roditelji nisu poticali razvoj samopoštovanja, ljubav i brigu prema sebi, osluškivanje vlastitih potreba i interesa. Vrijednosti koje su roditelji posredovali su redovno u vezi s odnosom prema drugome, a veoma rijetko vrijednosti koje potenciraju odnos djece prema sebi. Samoregulacija, samokontrola, borba i rad na sebi su također neke od vrijednosti koje učesnici istraživanja izdvajaju kao nešto što nije akceptirano u obitelji, a opet iznimno bitno. Zanimljivim se čini da interkulturalnost, inkluzivnost i otvorenost za drugo i drugačije smatraju važnim humanističkim vrijednostima, koje također nisu prepoznate u obiteljskom posredovanju vrijednosti.

Grafikon 3. (Ne)posredovanje vrijednosti koje učesnici (ne) percipiraju kao vrijednosti potrebne za život i rad u današnjem društvu

Značajno je istaknuti da ovi nalazi ne vrijede jednako za sve učesnike istraživanja, i da je na Grafikonu 3 pregled najfrekventnijih odgovora koje je nemoguće generalizirati na cijeli uzorak.

Dalje, može se uočiti da su metodička sredstva, kojima su se roditelji služili kako bi potakli moralno rasuđivanje i ponašanje tokom odrastanja učesnika, bila sredstva poticanja. Najčešće su to bila priznanja i pohvale kojima su ih hrabrili i podržavali u moralnom sazrijevanju. Znatan broj studenata napominje da su njihovi roditelji od njih očekivali moralno ponašanje, što je na neki način jačalo intraobiteljske relacije. Na adekvatno moralno prosuđivanje i ponašanje roditelji su odgovarali toplijim i bližnijim odnosom; većim stepenom prihvatanja i poštovanja, lijepim riječima, iskazivanjem zadovoljstva, sreće i ponosa. Također, učesnici istraživanja su ukazali i na nagrade kao primijenjena sredstva poticanja, među kojima su ispunjavanja određenih želja, materijalni pokloni, dopust za odlazak na neko mjesto, produženo vrijeme za korištenje mobitela, gledanje televizije, izlazak itd. Nasuprot tome, ponašanja djece koja nisu bila u okviru percepcije morala njihovih roditelja bila su kažnjavana. Učesnici istraživanja tvrde da su među sredstvima sprečavanja moralno neprihvatljivih oblika ponašanja najdominantnija bila upozorenje, zahtjev i kazna. Upozorenjem se eksplicitno davala uputa da takvo ponašanje nije prihvatljivo u obiteljskom okruženju, uz zahtjev za korekcijom nepoželjnih vidova ponašanja. Kazna kao najčešće korišteno sredstvo sprečavanja u obiteljskom miljeu ispitanika

imala je oblik oduzimanja telefona, igračaka, uskraćivanja stvari kojima je dijete u tom periodu pridavalo značaj, potom zabrana izlazaka, emotivne ucjene i pogrdne riječi. Prema rezultatima istraživanja 20% ispitanika je izdvojilo da su ih roditelji fizički kažnjavali, a 40% ispitanika da su roditelji "vikom" i "galamom" ukazivali na nedopustive oblike ponašanja. Smatramo da je takav oblik roditeljskog ponašanja potpuno pedagoški neprihvatljiv. Oko 40% učesnika istraživanja dodaje da su se razgovorom, savjetom i uputom rješavale situacije koje izlaze iz okvira moralnog ponašanja, a koji su određivali njihovi roditelji.

Posljednje pitanje u istraživačkom upitniku bilo je prilika da učesnici istraživanja ukažu na preporuke za efikasnije posredovanje moralnih vrijednosti u obitelji. U osnovi većine preporuka bili su lični primjer roditelja te iskren i blizak razgovor roditelja i djece. Da bi roditelji posredovali određenu vrijednost trebaju je nužno i sami posjedovati te demonstrirati ličnim primjerom, konstatiraju učesnici istraživanja. Snagu odgojnog uticaja kroz primjer odgajatelja isticali su mnogi autori (Locke 1967; Vukasović 1990; Bratanić 1990; Bašić 2000; Milat 2005; Feinberg i Wehling 2018; Hazra i Mittal 2018; See 2018; Susilo 2020; Tan i Yasin 2020). Kako se nijedna vrijednost ne treba uzimati kao završena, usvojena ili zaokružena, već je uvijek treba iznova osvježavati, osvijestiti, (samo)poticati, (re)afirmirati veoma je značajno okruženje privrženo vrijednostima koje želimo da se razvijaju u odgajanicima. Poticanjem odgajanika da razmišljaju, djeluju i da se ponašaju u skladu s moralnim vrijednostima oni razvijaju naviku da moralno prosuđuju vlastite odluke, što postaje dio njihovog karaktera. Držimo bitnim spomenuti da su učesnici istraživanja, koji su izdvojili primjer roditelja, studenti starijih godina studija, što je, kako smatraju, ostavilo najdublji trag u izgradnji njihovog vrijednosnog sistema.

Druga najzastupljenija preporuka učesnika istraživanja je otvorena komunikacija i blizak odnos roditelja i djeteta. Otvorenom komunikacijom i kvalitetnim pedagoškim odnosom, bez straha od osude, opresivnih praksi i kazne se suptilno, ali snažno, potiče prisvajanje moralnih vrijednosti. Odgoj se ne može poistovjetiti s prisilnim usađivanjem vrijednosti, bilo morala ili dobrote, jer je odgoj uvijek baziran na principu slobode kao najuzvišenije vrijednosti čovjeka (Hegel 1979). Dakle, da bismo pedagoški vodili odgajanika ka (samo)oblikovanju i razvijanju u slobodnog moralnog čovjeka, moramo ga poticati na slobodno moralno samousavršavanje. Samo sloboda u odgojnom djelovanju „budi i razvija samostalnost i aktivitet učenika, izgrađuje njegovo osjećanje vlastite vrijednosti, njegovo slobodno i kritičko mišljenje, njegovo dostojanstvo" (Slatina 1998: 275). U ovakvoj komunikaciji neizostavan je kvalitetan pedagoški odnos u kojem se odgajanik suptilno usmjerava i savjetuje. Taj pedagoški, obiteljski razgovor

podrazumijeva planirani dijalog između roditelja i djeteta koji je „utemeljen na ravnopravnom dostojanstvu – dijalog koji će djeci omogućiti da pronađu sebe" (Juul i Jensen 2010: 54). Dakle, jedino razumijevanjem sugovornika, toplinom i brigom koju prema njemu pokazujemo, podsticanjem na vlastita promišljanja mi dajemo podršku odgajaniku u razvoju moralne volje, slobodne, a time i odgovorne osobe.

ZAKLJUČAK

U posredovanju moralnih vrijednosti najznačajnija je pedagoška uviđavnost odgajatelja te umijeće vođenja odgajanika na način da on sam prolazi kroz misaone procese o moralu i vrijednostima. Nikako se od odgajatelja ne traži teorijska obrada morala, niti prisilno zahtijevanje ili očekivanje moralnog djelovanja kod djece, već postepeno upoznavanje s vrijednostima, promišljanje o njima, iskustveno proživljavanje, vrednovanje i prisvajanje u skladu s individualnim ljudskim snagama svakog pojedinca. Dakle, smisao odgoja je osposobljavanje odgajanika za moralnost, ali onu Herbartovu (1902) moralnost stečenu razvojem unutarnje snage i borbom unutar misaonog kruga u kojemu odgajanik upravlja sobom i prepoznaje i priznaje drugoga. S tim u vezi, rezultati ovog istraživanja predstavljaju razumijevanje morala i moralnih vrijednosti kroz prizmu stajališta studenata. Interpretirana stajališta studenata iniciraju potrebu podrobnijeg istraživanja moralnog razvoja u okviru različitih mikrosistema, imajući u vidu da se moralne vrijednosti nužno ne mijenjaju, ali da je njihovo razumijevanje determinirano društvenim diskursom. Sve prethodno navedeno u ovom radu implicira važnost obiteljske kulture koja predstavlja osnovu za izgrađivanje sistema moralnih vrijednosti u pluralističkom društvu važne za emancipaciju svakog pojedinca.

Odgojni proces zahtijeva snažnu socijalnu interakciju i komunikaciju odgajanika i odgajatelja u kojoj je prisutno pedagoško razumijevanje, poznavanje odgajanika, slušanje, ophođenje i djelovanje u smjeru ostvarivanja odgojnog smisla – posredovanja vrijednosti. Ovim djelovanjem jača se već kvalitetan i razvijajući pedagoški odnos odgajatelja i odgajanika. U pedagoškom odnosu roditelja i djeteta "subjekt-subjekt" daje se odgajaniku mogućnost da posjeduje i razvija samostalni identitet koji se uvažava (Buber 1977, 2002), kako bi imao dovoljno snage za sve unutarnje borbe koje mora proći u svakodnevnim interakcijama sa svijetom i, pri tome, ostati moralan.

LITERATURA

1. Aristotel (1988), *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb
2. Atamurodova, Jamila (2022), ″Peculiarities of moral upbringing of children in the family″, *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 8, 71-75.
3. Barni, Daniela, Sonia Ranieri, Silvia Donato, Semira Tagliabue, Eugenia Scabini (2017), ″Personal and family sources of parents' socialization values: A multilevel study″, *Avances en Psicología Latinoamericana*, 35(1), 9-22.
4. Bašić, Slavica (2000), ″Koncept prikrivenog kurikuluma″, *Napredak*, 141(2), 170-181.
5. Bratanić, Marija (1990), *Mikropedagogija*, Školska knjiga, Zagreb
6. Buber, Martin (1977), *Ja i Ti*, Vuk Karadžić, Beograd
7. Buber, Martin (2002), *Between men and men*, Routledge, London and New York
8. Dedih, Ujang (2018), ″Adolescent moral development in families″, *Jurnal Pendidikan Islam*, 4(2), 63-76.
9. Družinec, Vlatka (2016), ″Transfer vrijednosti s roditelja na djecu″, *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 65*(*3), 475-488.
10. El-Ghazālī, Ebd Hamid (1995), *Niša svjetlosti*, Mešihat islamske zajednice u Republici Hrvatskoj, Zagreb
11. Feinberg Matthew, Elisabeth Wehling (2018), ″A moral house divided: How idealized family models impact political cognition″, *PLoS One*, 13(4), 1-31.
12. Ferić, Ivana (2005), ″Univerzalnost sadržaja i strukture vrijednosti: podaci iz Hrvatske″, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16(1-2), 87-88.
13. Glass, Jennifer, Vern L. Bengtson, Charlotte C. Dunham (1986), ″Attitude similarity in three-generation families: Socialization, status inheritance, or reciprocal influence?″, *American Sociological Review*, 51(5), 685-698.
14. Golubović, Aleksandra (2013), *Uvod u Kierkegaardovu antropologiju*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
15. Grusec, Joan E., Jacqueline J. Goodnow (1994), ″Impact of parental discipline methods on the child's internalization of values: A reconceptualization of current points of view″, *Developmental Psychology*, 30(1), 4-19.
16. Hazra, Sneha, Shalini Mittal (2018), ″Role of Parenting in Moral Development: An Overview″, *International Journal of Indian Psychology*, 6*(*2), 2349-3429.

17. Hegel, Georg Wilhelm Fridrih (1979), *Fenomenologija duha*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
18. Herbart, Johann Friedrich (1902), *The science of education – Its general principles deduced from its aim and The aesthetic revelation of the world*, HEATH i CO. PUBLISHERS, Boston
19. Hooper, Carole, Vic Zbar, David Brown, Barbara Bereznicki (2003), *Values education study – Final report*, Curriculum Corporation, Melbourne
20. Hou, Meibaohong (2023), ″The Impact of Parents on Adolescent Moral Development″, *Journal of Education, Humanities and Social Sciences*, 8, 1177-1182.
21. Isanović, Nusret (2016), *Refleksije o društvenim i kulturnim fenomenima*, Centar za napredne studije, Sarajevo
22. Josua, Dian Pertiwi, Euis Sunarti, Diah Krisnatuti (2019), ″Values in the family that affect the youth character habituation with the mother work″, *Jurnal Pendidikan Karakter*, 10(1), 80-92.
23. Jukić, Renata (2013), ″Moralne vrijednosti kao osnova odgoja″, *Nova prisutnost*, 11(3), 401-417.
24. Juul, Jasper, Helle Jensen (2010), *Od poslušnosti do odgovornosti: Kompetencija u pedagoškim odnosima*, Naklada Pelago, Zagreb
25. Karić Camović, Dženeta (2021), *Razvojna perspektiva ranog djetinjstva i roditeljstva: Poticajno porodično okruženje i razvoj djeteta u ranom djetinjstvu*, Perfecta, Sarajevo
26. Koprek, Ivan (1995), *Kao dio mene: etika, prijateljstvo, krepost*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
27. Langier, Cecylia (2016), ″Moral upbringing of children in the context of transformations of modern families: An overview of issues″, *Pedagogika*, 12, 147-157.
28. Locke, John (1967), *Misli o vaspitanju*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
29. Maleš, Dubravka, Ivanka Stričević (2005), *Odgoj za demokraciju u ranom djetinjstvu: Priručnik za rad s djecom predškolske dobi na usvajanju humanih vrijednosti*, Udruženje "Djeca prva", Zagreb
30. Milat, Josip (2005), *Pedagogija – teorija osposobljavanja*, Školska knjiga, Zagreb
31. Min, Joohong, Merril Silverstein, Jessica P. Lendon (2012), ″Intergenerational transmission of values over the family life course″, *Advances in Life Course Research*, 17(3),112-120.

32. Nedimović, Tanja (2012), ″Kognitivno-razvojni pristup moralnom vaspitanju darovite dece: prednosti i ograničenja″, u: Grozdanka Gojkov, Aleksandar Stojanović (ur.), *Darovitost i moralnost,* Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov"; Universitatea de Vest „Aurel Vlaicu" Arad; Univerzitet "Sv. Kliment Ohridski" Bitolj - Pedagoški fakultet; REVI-VIS - Institut za razvijanje nadarenosti Ptuj; Vršac, 597-608.
33. Palekčić, Marko (2010), ″Herbartova teorija odgojne nastave – izvorna pedagogijska paradigma″, *Pedagogijska istraživanja*, 7(2), 319-340.
34. Piaget, Jean (1965), *The moral judgement of the child*, Free press, New York
35. Plato (1973), *Phaedrus and Letters VII and VIII*, Penguin Books, London
36. Rakić, Vini, Svjetlana Vukušić (2010), ″Odgoj i obrazovanje za vrijednosti″, *Društvena istraživanja*, 19(4-5), 771-795.
37. Scheler, Max (1987), *Položaj čovjeka u kosmosu*, Veselin Masleša, Sarajevo
38. Schwartz, Shalom H. (1992), ″Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries″, *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1-65.
39. Schönpflug, Ute (2001), ″Intergenerational Transmission of Values: The Role of Transmission Belts″, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 174-185.
40. See, Beng Huat (2018), ″Understanding the Moral Values of Young People and the Key Influences on their Character Development″, *Interdisciplinary Education and Psychology*, 2(2), 1-32.
41. Senković, Željko (2007), ″Aristotelov odgoj za vrline″, *Metodički ogledi*, 13(2), 43-61.
42. Siljander, Pauli (2012), ″Educability and Bildung in Herbart's Theory of Education″, u: Pauli Siljander, Ari Kivelä, Ari Sutinen (ur.), *Theories of Bildung and Growth, Conections and Controversies Between Continental Educational Thinking and American Pragmatism*, Sense Publishers, Rotterdam - Boston - Taipei, 87-105.
43. Slatina, Mujo (1998), *Nastavni metod*, Filozofski fakultet, Sarajevo
44. Slatina, Mujo (2023), *O pedagogiji čovjeka – od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva*, Ilum, Bužim
45. Spaemann, Robert (2008), *Osnovni moralni pojmovi*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb
46. Sternberg, Robert J. (2017), ″Creativity from Start to Finish: A "Straight–A" Model of Creative Process and Its Relation to Intelligence″, *The Journal of Creative Behavior*, 0(0), 1-13.

47. Susilo, Suko (2020), ″The Role of Families in Cultivating Children's Personality Values: An Analysis of Social Psychology Education″, *Journal of Social Studies Education Research*, 11(4), 275-303.
48. Tan, W. N., Maizura Yasin (2020), ″Parents' Roles and Parenting Styles on Shaping Children's Morality″, *Universal Journal of Educational Research*, 8(3), 70-76.
49. Veladžić, Nevzet (2017), ″Sociološke dimenzije moralnih normi″, *Društvena i tehnička istraživanja*, 1, 49-61.
50. Vukasović, Ante (1977), *Moralni odgoj*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
51. Vukasović, Ante (1991), ″Odgoj za etičke vrijednosti u obitelji i školi″, *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 46(1), 49-58.
52. Vukasović, Ante (1993), *Etika, moral, osobnost: moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja,* Školska knjiga, Zagreb
53. Vukasović, Ante (1999), *Pedagogija*, Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb
54. Vukasović, Ante (2008), ″Teleologijsko i aksiologijsko utemeljenje odgoja u ozračju hrvatske odgojne preobrazbe″, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti,* 63(1), 35-45. URL: https: //hrcak.srce.hr/22489
55. Vuk-Pavlović, Pavao (1932), *Ličnost i odgoj*, Tipografija d. d., Zagreb
56. Zovko, Jure (2014), ″Obrazovanje u kontekstu Hegelove "druge prirode"″, *Acta Iadertina*, II, 83-94.

THE ROLE OF THE FAMILY IN MEDIATING MORAL VALUES

Summary:

The fundamental purpose of education is to make people aware and to encourage them to freely and responsibly improve themselves. The first step of (self) shaping a person goes through the family, which has a significant role in mediating general human values, especially those of the highest natural values - morals. This work aims to examine students' perspectives on the role of the family in the transmission/mediation of moral values. The research participants are students of the first and second cycle of the Department of Pedagogy at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo (N=100). Analyzing their perspective and life experience, we obtained results that indicate a high degree of concordance between the framework of pedagogical understandings of morality and how moral values are transmission/mediated in their families of orientation. Also, the results show that frequent family

conversations are the basis for building moral knowledge, beliefs, behavior, and actions in children and youth.

Key words: family education; methodics; moral values; transmission

Adrese autorica
Authors' address

Amina Smajović
Belma Alić Ramić
Edina Nikšić Rebihić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amina.smajovic@ff.unsa.ba
belma.alic.ramic@ff.unsa.ba
edina.niksic.rebihic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.501

UDK 37.034:373.2.016

Primljeno: 18. 03. 2023

Pregledni rad
Review paper

Весна Љ. Минић, Снежана П. Перишић

СТАВОВИ ВАСПИТАЧА О ЗНАЧАЈУ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА У ПЛАНОВИМА И ПРОГРАМИМА У ПРЕДШКОЛСКИМ УСТАНОВАМА

Основни циљ овог истраживања био је утврдити ставове васпитача о важности и заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма савремених предшколских установа. Морални развој и формирање моралних вредности одвија се у процесу непрекидне интеракције са друштвеном средином у којој делују одрасли (родитељи, васпитачи), школа и вршњаци, а у последње време све више и средства масовне комуникације. Узорак истраживања чинило је 87 васпитача две предшколске установе из Новог Пазара, полно неуравнотежен, са већином женске популације (85 васпитача), различитог узраста и радног стажа. Од инструмената коришћена је скала ставова васпитача о моралном васпитању, која је формирана за потребе овог истраживања. Што се тиче статистичких тестова, примењен је тест поузданости који нам је потврдио да је скала високо поуздана и хомогена, као и тестови дескриптивне статистике и статистике закључивања – Хи-квадрат тест. На основу резултата, основни закључак јесте да је морално васпитање препознато од већине васпитача као значајно и присутно у садржајима плана и програма у раду са предшколском децом, док је са друге стране, присутан и јаз између предложених активности у садржајима и примене истих због тренутне кризе у образовном процесу.

Кључне речи: морално васпитање; предшколска установа; програмски садржаји; васпитач

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Васпитање и образовање деце предшколског узраста у Србији утврђено је и одвија се на организован начин, чиме се унапређује развој свих потенцијала код деце, а тиме се доприноси и развоју моралног васпитања. Према наводима Курија (Currie 2001) сазнања о образовању и интервенцији у раном детињству указују да се развој вештина дели у три области: когнитивне вештине, спремност за школу и социјални и емоционални развој. Васпитно-образовни рад у предшколским установама треба бити организован у складу са квалитетним условима за одрастање и развој деце, унапређујући Васпитно-образовни развој и позитивни утицај на развој моралног васпитања. У студијама (Camilli & et al. 2010; Hsueh 2019) утврђено је да предшколско образовање утиче на социјалне вештине деце и напредак у школи, што се огледа у присутности садржаја моралног васпитања. Садржаји моралног васпитања имају своје место у свим активностима у предшколским установама и од великог су утицаја на развој моралне свести која се изграђује од најранијег дечјег узраста.

Вредности су скуп општих уверења, мишљења и ставова о томе шта је исправно, добро и пожељно. Имају „важну улогу у усмеравању понашања појединца, а познавање специфичних односа, конфликата и компатибилности појединих вредности је од важности за проучавање и објашњавање односа између вредности и понашања појединца“ (Jukić 2013: 403). У савременој предшколској установи намеће се потреба за реализацијом различитих васпитних активности које ће деци омогућити да „развијају свестрану стваралачку личност и да формирају универзалне (општељудске, хумане, генеричке, општедруштвене, културне) вредности, посебне (друштвено-историјске) вредности и појединачне (индивидуалне, персоналне) вредности“ (Стаматовић, Милошевић 2017: 10).

Постоје разноврсне активности којима се може подстаћи морално васпитање предшколске деце и могуће их је реализовати у сваком моменту док деца бораве у предшколској установи, кроз заједничке активности са васпитачима, особама које редовно долазе у вртић као што су библиотекари, педагози и други сарадници. На тај начин могуће је преносити различите моралне вредности о добру, пријатељству, поштењу, узајамној сарадњи и подршци, толеранцији, праштању и др (Келемен 2012). Основни циљ предшколских установа јесте обезбеђивање целовитог развоја свих потенцијала предшколске деце и омо-

гуђавање напретка у циљу формирања еманциповане личности која је свесна себе и властитих могућности, средине у којој живи, особе која је отворена, конструктивна и комуникативна, стваралачки мотивисана, задовољна, која се руководи хуманим вредностима и тежњама и код које постоји уравнотеженост интелектуалних, емоционалних и друштвених одлика. Све се наведено може остварити кроз разнолике активности које се организују у оквиру предшколске установе. Када је реч о садржајима моралног васпитања они су саставни део методикā васпитног рада у предшколским установама и од велике су важности у развоју моралне свести појединца. Стога је од пресудног значаја да се благовремено, у најранијем узрасту започне са њиховом имплементацијом. Од моралног образовања се очекује да произведе појединца са поштовањем чистих вредности, племенитог карактера, снажног идентитета, јединства и патриотског ентузијазма за продуктиван допринос себи, породици, друштву и земљи (Zihani et al. 2018, prema Sabri & Mohamed 2022). Да би дете „усвојило исправне моделе понашања, потребно је његово сазревање (когнитивно, социјално и емоционално)“ (Апостоловић 2022: 65). Примерено и културно понашање је навика која се деци усађује од малих ногу, континуирано обликује и развија у врлину. Садржај моралног васпитања из области развоја говора деце се огледа кроз буђење осећаја за разумевање, тумачење, упознавање, развијање, чување и поштовање културног идентитета и неговања културе слушања саговорника. Садржаје моралног васпитања можемо пронаћи у песмама, причама, баснама, бајкама. За све активности из ове области важно је да утичу на усвајајање моралних норми и формирање навика, уз активно богаћење фонда речи деце.

Музика има важну улогу када се говори о моралном васпитању јер доприноси развоју моралне компоненте личности детета омогућавајући да доживи осећај поноса, части, слободе, достојанства, хуманости, љубави, родољубља. Путем музичких текстова и игара могу се усвојити разне моралне поуке, подстицати развој деце у духу хуманизма, патриотизма, живота у друштвеној заједници, позитивни ставови о раду и радним обавезама, али и позитиван однос према материјалним и друштвеним вредностима (Петровић 2001).

У физичком васпитању могу се пронаћи многобројни начини да деца усвоје друштвено пожељне обрасце понашања.

> „Када се говори о моралном развоју у оквиру физичког васпитања могу се подстицати кооперативна понашања, фер понашања (поштена игра), спортска понашања, тимска игра,

самоконтрола, лојалност, честитост и поштовање других. Такође кроз различите физичке активности могуће је подстицати развој значајних позитивних особина: моралне стабилности, несебичности, отворености, толерантности и самосталности“ (Зрнзевић 2011: 89).

Естетско васпитање је повезано са моралним, а уметнички изрази имају важан утицај на морална осећања и формирање моралне личности. Процес стварања лепог од значаја је за формирање вољних и карактерних особина личности као што су тачност, марљивост, смелост и упорност. Деца са задовољством могу направити неки предмет који ће бити израз њихове емоције, креативности, стваралаштва, стога су и садржаји ликовног васпитања препознати као морално подстичући и развијајући. Резултати истраживања Apostolović (2022a) указују да се у предшколским програмским одређењима у Републици Србији дечја игра повезује с моралним развитком, док се у курикулуму у Републици Хрватској, иако није представљена као део програмских садржаја, игра посматра као главна и примарна активност деце у моралном развоју и васпитању.

Све операције са бројевима (формирање скупа, сабирање и одузимање, придруживање, временске релације, половина, четвртина, осмина) које усваја, треба приближити детету до те мере да је могуће то примењивати у конкретним животним ситуацијама. „Овакав приступ размишљања подразумева да смо ми сви део једноће, да смо део целине. Деца изложена оваквом приступу бројева, имплицирано уче о људским вредностима и моралности. Уче да поштују живот, себе људе око себе“ (Петровић, Пинтер 2006: 47). Усвајањем релација и бројева деца су у прилици да кроз наведене садржаје, кроз конкретне животне ситуације негују морално.

Садржаји у оквирима методике упознавања природне и друштвене околине усмерени су на могућности детета да упозна себе, своје окружење, знаменитости свога краја и очување природних и друштвених добара, чување природе, народну традицију, правила лепог понашања, правила понашања у саобраћају итд. Ова област се односи и на људске делатности јер обухвата садржаје моралног васпитања који „описују човеково стварање: услове за живот и рад, потребе људи, производе људског рада, очување биљака и животиња, човека као део живе природе и његову улогу у очувању природне равнотеже.” (Минић, Јовановић 2015: 45).

Како се може уочити, садржаји моралног васпитања присутни су у свим областима васпитног деловања у предшколској установи, што указује на то да

се са моралним васпитањем мора почети од најранијег узраста и фокусирати се на његово правилно усмеравање и свакодневно спровођење. Апостоловићева (2022) је анализирајући актуелне предшколске програме/курикулуме донела закључак да поменута програмска одређења – Опште основе предшколског програма (2006), Основе програма предшколског васпитања и образовања – Године узлета (2018) и Национални курикулум за рани и предшколски одгој и образовање (2014) – региструју појавност истоветних задатка за васпитача који се односе на морални развој и васпитање детета. У свим горепоменутим програмима:

> „... очување дечјег самопоштовања, уважавање детета као јединке без обзира на различитост, подстицање одговорности за своје одлуке и поступке, неговање пријатељства, толеранције, упорности и истрајности, подстицање самосталности, развијање самоконтроле, као и поштовање и прихватање правила понашања заједнице – јесу задаци васпитача који засигурно доприносе моралном развоју и моралном васпитању детета" (Апостоловић 2022: 67).

Разлике које се јављају међу овим програмима јесу различито дефинисани, одређени и процењени задаци. Иста ауторка истиче да су у Републици Србији задаци васпитача одређени кроз улогу и подршку васпитача, док се у програмским одређењима у Хрватској задаци васпитача не издвајају прецизно већ се уочавају кроз организацију васпитно-образовног рада установе, као места које доприноси свестраном развоју дечје личности. Уочавамо да се подразумева се да је васпитач особа која организује васпитно-образовни рад и ствара услове за активно учествовање детета у његовом васпитању, стога се то односи и на морално васпитање.

II МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Проблем истраживања

Морално васпитање има за циљ изграђивање моралних осећања, моралне свести, ставова, уверења, моралног посматрања и суђења те доприноси развијању и очувању квалитетних, хуманих људских односа, пријатељских веза и склада између речи, мисли и дела у свакодневном животу, изграђивању моралних интересовања, моралних ставова и уверења (Budimir-Ninković 2006). Предшколска установа представља основну институцију која се бави ва-с-

питањем у савременом друштву. Улога васпитно-образовних институција јесте усвајање и прихватање моралних вредности и ставова код деце предшколског узраста. У складу са наведеним дефинирали смо проблем истраживања: Да ли је и у којој мери морално васпитање заступљено у садржајима плана и програма рада са децом предшколског узраста, посматрајући ставове васпитача?

2.2. Предмет истраживања

Из горе наведеног проблема истраживања можемо закључити да ће основни предмет овог истраживања бити испитивање ставова васпитача о заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада савремених предшколских установа.

2.3. Циљеви истраживања

Истраживање има за циљ да укаже на ставове васпитача о важности и заступљености моралног васпитања у садржајима плана и програма рада савремених предшколских установа, који ће нам указати на евентуалне пропусте и могуће предлоге решења и додатних видова образовања у контексту укључивања моралног васпитања у образовни процес.

2.4. Задаци истраживања

На основу предмета истраживања постављамо следеће истраживачке задатке:

1. утврдити ставове васпитача о важности моралног васпитања;
2. утврдити ставове васпитача о заступљености садржаја моралног васпитања у предшколској установи;
3. утврдити ставове васпитача о позитивном утицају садржаја моралног васпитања на децу предшколског узраста;
4. Утврдити ставове васпитача о личним моралним вредностима као неопходним за правилно спровођење садржаја моралног васпитања у раду.

2.5. Хипотезе истраживања

На основу постављених задатака истраживања изводимо следеће хипотезе:

1. Ставови васпитача о важности моралног васпитања су позитивни.
2. Садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у садржајима програма рада предшколских установа.
3. Садржаји моралног васпитања позитивно утичу на децу предшколског узраста.
4. Поседовање моралних вредности васпитача неопходно је за остварење (реализацију) садржаја моралног васпитања у предшколској установи.

2.6. Варијабле истраживања

Независне варијабле које смо уврстили у истраживање су пол испитаника, године старости, дужина радног стажа, док смо важност моралног васпитања посматрали као зависну варијаблу (детаљније у делу о популацији и узорку истраживања).

2.7. Методе, технике и инструменти истраживања

Након што смо дефинисали и представили предмет, проблеме, циљеве, задатке, хипотезе и варијабле истраживања можемо представити методе, технике и инструменте који ће се користити у истраживању. У теоријском делу користиће се теоријска анализа уз технику анализе садржаја. У методолошком делу користиће се дескриптивна метода и статистика закључивања, како бисмо могли одговорити на постављене хипотезе и утврдити да ли су оне адекватно постављене.

Инструмент истраживања који смо користили јесте скала ставова васпитача о моралном васпитању, а која обухвата 12 ајтема, на које се одговара заокруживањем једног од понуђених одговора на петостепеној скали Ликертовог типа (где ознаке значе: 1 - Уопште се не слажем, 5 - У потпуности се слажем). Испитаници су одговарали заокруживањем једног од понуђених одговора, у односу на лични степен слагања са тврдњом. Поузданост скале је испитана применом Кронбаховог алфа коефицијента, који је за целокупно скалу износио 0.911, што је висока поузданост. Такође, исти тест поузданости је примењен и на појединачне ајтеме, где се показало да су два ајтема испод очекиване поузданости (0.478 и 0.336), па су исти искључени из даље анализе. Коначна

верзија скале обухватала је 4 субскале: важност моралног васпитања за целокупан развој детета, заступљеност садржаја моралног васпитања у предшколској установи, утицај садржаја моралног васпитања на децу предшколског узраста и утицај личних вредност васпитача за правилно спровођење садржаја моралног васпитања у раду. Инструмент истраживања сачињен је и испитан за потребе овог истраживања.

2.8. Популација и узорак истраживања

Узорак истраживања чинио је 87 васпитача предшколске установе Младост и предшколске установе Чаролија из Новог Пазара, где је полна структура чинила 2 испитаника мушког и 85 испитаника женског пола, што нам говори о неуједначености узорка. Што се тиче узраста, највише испитаника је старости од 30 до 50 година (55,2%) нешто мање испитаника је старости испод од 30 година (39,1%), док је најмање испитаника старости преко 50 година (5,7%). Уколико посматрамо године радног стажа, највише испитаника је са радним стажом мањим од 5 година (48,3%), нешто мање испитаника има радни стаж од 5 до 20 година (43,7%), док је најмање испитаника са радним стажом преко 20 година (8%).

2.9. Организација и ток истраживања

Истраживање је спроведено у јулу 2022. године на територији општине Нови Пазар. Због епидемолошке ситуације упитник је послат путем имејла.

2.10. Статистичка анализа података

Одговоре васпитача смо разврстали на оне који доприносе и оне који не доприносе добром разумевању и изражавању ставова о моралном васпитању у савременим предшколским установама.

Статистичка анализа прикупљених података извршена је преко програма СПСС. Добијени резултати су табеларно приказани. За потребе анализе података су коришћени параметри дескриптивне статистике – фреквенције (f), проценти (%), мере централне тенденције, односно аритметичка средина (M) и стандардна девијација (Sd), као и тест статистике закључивања – Хи-квадрат тест.

III РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Ставови васпитача о важности моралног васпитања

Пре свега желели смо да испитамо процентуалну расподелу одговора на питањима која се односе на важност моралног васпитања, и да на њима применимо Хи-квадрат тест како бисмо утврдили да ли постоје статистички значајне разлике у дистрибуцији одговора васпитача на дате тврдње. У Табели 4 приказана је процентуална расподела одговора, као и коефицијент Хи-квадрат теста за припадајуће ајтеме субскале „Важност моралног васпитања за целокупан развој детета".

Табела 1 - Важност моралног васпитања за целокупан развој детета

Заступам став да је морално васпитање веома важан фактор за целокупан развој детета		**f**		**%**		χ^2	
Уопште се не слажем		0		0		214,207 (,000)	
Не слажем се		0		0			
Неодлучан сам		2		2,3			
Слажем се		14		16,1			
У потпуности се слажем		71		81,6			
Укупно		87		100,0			
Приликом реализације активности стално истичем важност моралног васпитања	f		%		χ^2		
Уопште се не слажем	0		0		111,218 (,000)		
Не слажем се	0		0				
Неодлучан сам	8		9,2				
Слажем се	28		32,2				
У потпуности се слажем	51		58,6				
Укупно	87		100,0				
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности	f		%		χ^2		
Уопште се не слажем	53		60,9		95,471 (,000)		

Не слажем се	0		0				
Неодлучан сам	8		9,2				
Слажем се	28		32,2				
У потпуности се слажем	51		58,6				
Укупно	87		100,0				
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности	f		%		χ^2		
Уопште се не слажем	53		60,9		95,471 (,000)		
Не слажем се	16		18,4				
Неодлучан сам	5		5,7				
Слажем се	7		8,0				
У потпуности се слажем	6		6,9				
Укупно	87		100,0				

На основу резултата приказаних у Табели 4 закључује се да највећи број испитаника (81,6%) заступа став да да је морално васпитање веома важан фактор за целокупан развој детета, док је само 2,3% испитаника неодлучно.

Уколико посматрамо други ајтем, закључује се да више од половине испитаника (58,6%) приликом реализације активности стално истиче важност моралног васпитања. Неодлучно је само (9,2%) испитаника.

На основу резултата приказаних за трећи ајтем, може се закључити да се највећи број испитаника (60,9%) уопште не слаже са тврдњом да морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности.

Након провере процентуалне расподеле одговора и Хи-квадрат теста, извршен је дескриптивни приказ питања која се односе на важност моралног васпитања. У наредној Табели 5 приказан је минимум и максимум одговора, аритметичка средина одговора (AS), стандардна девијација одговора (SD).

Табела 2 - Дескриптивни приказ питања о важности моралног васпитања

Важност моралног васпитања	N	Min	Max	AS	SD
Заступам став да је морално васпитање веома важан фактор за целокупан развој детета	87	3,00	5,00	4,7931	,460
Приликом реализације активности стално истичем важност моралног васпитања	87	3,00	5,00	4,4943	,662
Морално васпитање није од великог значаја у раду са децом предшколског узраста па га није неопходно увести у оквиру предшколских активности	87	1,00	5,00	1,8161	1,262

На основу резултата приказаних у Табели 5 може се закључити да се испитаници највише слажу са тврдњом да је морално васпитање веома важан фактор за целокупан развој детета AS = 4,79.

На основу резултата приказаних у Табели 5 може се закључити да се испитаници највише слажу са тврдњом да је морално васпитање веома важан фактор за целокупан развој детета AS = 4,79. Одговори испитаника су се кретали од минимума 2 не слажем се до максимума 5 у потпуности се слажем.

Код сва три ајтема статистичку значајност међу одговорима васпитача потврђује и коефицијент Хи-квадрат теста који износи 0,000, а који нам говори да се васпитачи разликују према дистрибуцији одговора о важности моралног васпитања за целокупан развој детета, где се велика већина слаже да је морално васпитање веома важно за целокупан развој детета. Овом констатацијом постављену хипотезу можемо да прихватимо.

3.2. Ставови васпитача о заступљености садржаја моралног васпитања

Затим смо желели да испитамо процентуалну расподелу одговора на питању које се односи на заступљеност моралног васпитања у наставном плану. У Табели 6 приказана је процентуална расподела одговора.

Табела 3 - Заступљеност моралног васпитања у наставном плану и програму

Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у наставном плану и програму са децом предшколског узраста	**f**	**%**	χ^2
Уопште се не слажем	5	5,7	33,747 (,847)
Не слажем се	5	5,7	
Неодлучан сам	27	31,0	
Слажем се	31	35,6	
У потпуности се слажем	19	21,8	
Укупно	87	100,0	

На основу резултата приказаних у Табели 6 може се закључити да највећи проценат испитаника (35,6%) слаже са тврдњом да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у наставном плану и програму за децу предшколског узраста, док је нешто мањи проценат испитаника (31%) неодлучан. С обзиром да је дистрибуција код три понуђена одговора приближно једнака, самим тим је и коефицијент Хи-квадрат теста од 0,847 показао да не постоје статистички значајне разлике у дистрибуцијама одговора на дату тврдњу. Овим закључком одбацујемо постављену хипотезу.

Након провере процентуалне расподеле одговора извршен је дескриптивни приказ питања која се односе на заступљеност моралног васпитања. У наредној Табели 4 приказан је минимум и максимум одговора, аритмтичка средина одговора (AS), стандардна девијација одговора (SD).

Табела 4 - Дескриптивни приказ питања које се односе на заступљеност моралног васпитања

Заступљеност моралног васпитања	**N**	**Min**	**Max**	**AS**	**SD**
Сматрам да садржаји моралног васпитања нису довољно заступљени у наставном плану и програму за децу предшколског узраста	87	1,00	5,00	3,62	1,070

На основу резултата приказаних у Табели 4 закључује се да су се одговори испитаника на питања која се односе на заступљеност моралног васпитања кретали од 1 минимума до 5 максимума. Испитаници су показали више слагања са тврдњом „Сматрам да је у наставном плану и програму неопходна већа заступљеност моралног образовања“ AS= 4,13.

3.3. Ставови васпитача о позитивном утицају моралног васпитања на децу предшколског узраста

Пре свега желели смо да испитамо процентуалну расподелу одговора на питањима која се односе на субскалу „Позитивни утицај моралног васпитања на децу предшколског узраста“. У Табели 5 приказана је процентуална расподела одговора.

Табела 5 - Позитивни утицај моралног васпитања на децу предшколског узраста

Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима	**F**	**%**	χ^2
Уопште се не слажем	0	0	84,782 (,729)
Не слажем се	1	1,1	
Неодлучан сам	14	16,1	
Слажем се	26	29,9	
У потпуности се слажем	46	52,9	
Укупно	87	100,0	
Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацији деце	F	%	α
Уопште се не слажем	1	1,1	108,115 (,322)
Не слажем се	0	0	
Неодлучан сам	8	9,2	
Слажем се	27	31,0	
У потпуности се слажем	51	58,6	
Укупно	87	100,0	

На основу резултата приказаних у Табели 5 закључује се да се највише испитаника (52,9%) у потпуности слаже са тврдњом „Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима“. Неодлучно је 16,1% испитаника. С обзиром на то да је преко 80% васпитача истакнуло да моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација као и драмске игре, Хи-квадрат тест се није показао као статистички значајан (0,729).

На основу резултата приказаних за други ајтем закључује се да се највише испитаника у потпуности слаже да морално васпитање поспешује социјализацију код деце (58,6%). Као и код претходне тврдње, преко 85%

процената васпитача истиче како сматрају да морално васпитање поспешује социјализацију деце, па и ниво значајности Хи-квадрат теста не показује статистички значајне разлике, јер су одговори умногоме хомогени. Са овим резултатима постављену хипотезу можемо да одбацимо.

Након провере процентуалне расподеле одговора извршен је дескриптивни приказ питања која се односе на позитиван утицај моралног васпитања. У наредној Табели 6 приказан је минимум и максимум одговора, аритмтичка средина одговора (AS), стандардна девијација одговора (SD).

Табела 6 - Дескриптивни приказ тврдњи које се односе на позитиван утицај моралног васпитања

Позитиван утицај моралног васпитања	N	Min	Max	AS	SD
Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима	87	2,00	5,00	4,34	,789
Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацију деце	87	1,00	5,00	4,45	,759

На основу резултата приказаних у Табели 6 закључује се да је веће слагање испитаника са тврдњом „Сматрам да морално васпитање поспешује социјализацију деце“ AS= 4,45 у односу на тврдњу „Моралном развоју посебно доприносе игре у којима се појављује симболичка имитација, као и драмске игре – зато што као битан елемент садрже односе међу људима“ AS=4,34. Одговори испитаника се крећу од 1 минимум до максимума 5.

3.4. Важност личних моралних вредности васпитача за правилно спровођење моралног васпитања деце

Пре свега желели смо да испитамо процентуалну расподелу одговора на питањима која се односе на субскалу „Позитиван утицај моралног васпитања на децу предшколског узраста“. У Табели 7 приказана је процентуална расподела одговора.

Табела 7 - Позитиван утицај моралног васпитања на децу предшколског узраста

Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце	**f**	**%**	χ^2
Уопште се не слажем	0	0	211,908 (,922)
Не слажем се	0	0	
Неодлучан сам	4	4,6	
Слажем се	12	13,8	
У потпуности се слажем	71	81,6	
Укупно	87	100,0	
Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером	**f**	**%**	χ^2
Уопште се не слажем	0	0	163,287 (,487)
Не слажем се	0	0	
Неодлучан сам	5	5,7	
Слажем се	19	21,8	
У потпуности се слажем	63	72,4	
Укупно	87	100,0	
За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица)	**f**	**%**	χ^2
Уопште се не слажем	0	0	218,805 (,119)
Не слажем се	0	0	
Неодлучан сам	4	4,6	
Слажем се	11	12,6	
У потпуности се слажем	72	82,8	
Укупно	87	100,0	

На основу резултата приказаних у Табели 7 закључује се да се највећи број испитаника (81,6%) у потпуности слаже са тврдњом „Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце". На основу коефицијента значајности од 0,922, закључујемо да статистички значајна разлика у дистрибуцији одговора не постоји.

Што се тиче другог ајтема, на основу резултата закључује се да се највише испитаника (72,4%) у потпуности слаже са тврдњом „Веома је важно да

васпитачи кроз свој рад утичу на развој моралности код деце“. На основу коефицијента значајности од 0,501 закључујемо да статистички значајна разлика у дистрибуцији одговора не постоји.

Код дистрибуције одговора трећег ајтема може се закључити да се највећи број испитаника (72,4%) у потпуности слаже са тврдњом „Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером.“ На основу коефицијента значајности од 0,487, закључујемо да статистички значајна разлика у дистрибуцији одговора не постоји.

Коначно, код четвртог ајтема и резултата приказаних у табели може се закључити да се највећи број испитаника (82,8%) у потпуности слаже са тврдњом „За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица).“ На основу коефицијента значајности од 0,119, закључујемо да статистички значајна разлика у дистрибуцији одговора не постоји.

Након провере процентуалне расподеле одговора извршен је дескриптивни приказ питања која се односе на важност личних моралних вредности васпитача. У наредној Табели 8 приказан је минимум и максимум одговора, аритмтичка средина одговора (AS), стандардна девијација одговора (SD).

Табела 8 - Дескриптивни приказ питања о важности личних моралних вредности васпитача

Значај личних вредности васпитача	**N**	**Min**	**Max**	**AS**	**SD**
Подржавањем хуманизама, искрености, поштења, поштовања, равноправности, самосталности, самосвести, послушности, добрих манира подржавамо и развој моралности код деце	87	3,00	5,00	4,77	,521
Веома је важно да васпитачи кроз свој рад утичу на развој моралности код деце	87	3,00	5,00	4,68	,535
Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером	87	3,00	5,00	4,66	,584
За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица)	87	3,00	5,00	4,78	,515

На основу резултата приказаних у Табели 8 закључује се да је највеће слагање испитаника са тврдњом „За успешан морални развој личности морају јединствено деловати васпитачи (васпитно-образовне институције) и родитељи (породица)“, AS= 4,78, док се испитаници најмање слажу са тврдњом „Сматрам да васпитачи у великој мери утичу на развој моралности код деце у предшколском периоду својим понашањем и личним примером“, AS=4,66. Одговори испитаника крећу се од 3 минимум до 5 максимум. На основу резултата Хи-квадрат теста постављену хипотезу можемо да одбацимо.

IV ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Главни циљ овог истраживања био је да се испита колико је морално васпитање заступљено у садржајима рада са децом предшколског узраста, уколико се посматрају ставови васпитача. Узорак је пригодан и неуравнотежен, а чинило га је укупно 87 испитаника – васпитача, различитог узраста и дужине радног стажа. За испитивање ставова коришћен је упитник (скала) васпитача о моралном васпитању, која обухвата 12 ајтема, а на које се одговарало заокруживањем једног од понуђених одговора на петостепеној скали Ликертовог типа.

Применом статистичке анализе и теста поузданости утврдили смо да је упитник високо поуздан и валидан, те га стога можемо посматрати као адекватан за изражавање ставова васпитача о моралном васпитању и заступљености истог у садржајима рада код деце предшколског узраста.

Провером прве хипотезе где смо желели да испитамо какав је став васпитача по питању важности моралног васпитања за целокупан развој детета, а на основу добијених резултата, закључујемо да велика већина васпитача (97,7%) сматра да је морално васпитање од кључног значаја за развој и рад са децом предшколског узраста и да га је неопходно увести и у што већој мери истицати у оквиру предшколских активности, а и у самим садржајима плана рада. На овај начин код деце развијамо моралне вредности као што су доброта, пријатељство, поштење, сарадња и толеранција, као и праштање, и овај концепт би требало да буде главни циљ предшколских установа, како би се обезбедио целовити развој свих потенцијала деце предшколског узраста, како је то навела Келемен (2012).

Што се тиче ставова васпитача о застуљености садржаја моралног васпитања, мишљења су подељена. Док једни сматрају да садржаји моралног

васпитања нису довољно заступљени у плану и програму рада (57,4%), други су, пак, неодлучни или сматрају да је довољна количина садржаја усмерена и конципирана на начин да развија морално васпитања код деце предшколског узраста (42,6%). Овакав резултат нам даје простора да пажњу усмеримо на преиспитивање тренутног садржаја плана и развијемо концепт који би помогао да исти детаљније анализирамо и предложимо додатне активности и промене које би садржај употпуниле са моралним нормама и концептима да би се дечји потенцијал и потреба за моралним васпитањем развили у што већој мери и да би се повећала морална свест која се развија од најранијег дечјег узраста, а детету пружа могућност да упознаје себе, своје окружење и активира своје потенцијале (Минић, Јовановић 2015: 45).

Уколико посматрамо резултате треће хипотезе и утицај моралног васпитања на децу предшколског узраста, можемо закључити да већина васпитача сматра да морално васпитање поспешује социјализацију деце (89,6%) као и да игре у којима се појављује симболичка имитација (82,8%) поспешују развој моралног васпитања. Иако резултати нису статистички значајни, сматрамо их меродавнима с обзиром да нам је позитиван став васпитача изузетно битан код доношења закључака у вези са утицајем морланог васпитања. Ове резултате можемо да повежемо са теоријским концептом Зрнзевићеве (2011: 89), која сматра да је физичко васпитање као један вид активности који подстиче тимску игру, кооперативна понашања, као и фер понашања или поштену игру, добар предиктор у развоју значајних позитивних особина које се могу повезати са моралним васпитањем, а то су морална стабилност, несебичност, отвореност, толерантност и самосталност.

Последњи сегмент који смо анализирали у односу на морално васпитање јесу личне моралне вредности васпитача у правилном спровођењу моралног васпитања деце. Резултати нам говоре о изузетно позитивним и потврдним ставовима који се односе на утицај и важност личних вредности васпитача, њиховог рада и понашања на развој моралног васпитања код деце. Сматрамо да су предшколска институција, као и лични ставови васпитача, најбитнији за правилан развој моралног васпитања код предшколске деце.

Институција као и васпитач су лично одговорни за извршавање одређених задатака, испољавање заинтересованости и понашања ка одређеним активностима. Такође, осећај припадности заједници и групи, чију кохезију ствара управо васпитач, постиче осећај одговорности, међусобног поштовања, уважавања различитости и других позитивних одлика детета. Све ово доводи

до позитивне климе и психосоцијалног развоја у заједници, а пресудну улогу има управо васпитач. Васпитач је тај који највише утиче на превенцију неприхватљивих облика понашања деце, на основу активности васпитног рада у групи као и применом садржаја плана, и тиме поспешује развој моралног васпитања код предшколске деце.

За развој моралног васпитања, поред институција и васпитача, важно је укључити и улогу родитеља, јер је ефикасност примене васпитних садржаја у раду са предшколском децом умногоме под утицајем сарадње васпитача и родитеља. Васпитачи примају веома важне информације од родитеља, и обрнуто, па је ова веза незамењив извор информација у подстицању просоцијалних облика понашања и превенцији неприхватљивих облика понашања, као и усмеравању адекватног садржаја плана на развој моралног васпитања код деце предшколског узраста.

Познато је да деца предшколског узраста имају развијен специфичан начин размишљања и мало животног искуства. Самим тим неопходно је осмислити методе и стратегије моралног васпитања које ће се базирати на акумулацији позитивних животних искустава деце. На пример, формирање карактера, особина поштења и истинољубивости у односу на неистину и непоштење (уколико будемо лагали, једног дана ће се за то сазнати и неће вам се више веровати). У овом случају знање не треба да саопштава васпитач, већ деца треба понаособ да га доживе и разумеју свако за себе, кроз различите васпитне садржаје, а које ће деци на занимљив начин приказати васпитач. Ово осећање биће основа јединства, слоге и моралнog заједништва међу децом. По правилу, моралним нормама деца треба да приступе кроз процес расуђивања, како би на адекватан начин исте биле прихваћене. Тако ће морално васпитање бити формирано на основу практичног искуства и личних закључака деце.

Веома је важно да децу предшколског узраста још у раним фазама развоја кроз различите стратегије учења припремимо за даље одрастање и да им омогућимо развој широког спектра способности, како моралних тако и социјалних, које ће им помоћи да стекну искуства у разумевању себе самих и личних карактеристика. Ове карактеристике произаћи ће као резултат интеракције деце са другом децом и одраслима (васпитачима), где ће деца развити осећања радости и среће, личне односе, наклоност и моралне вредности. У истраживању Korotaeva, Chugaeva (2019) наводи се занимљива стратегија социјалног и моралног васпитања, садржана у четири сугестивне фазе, а која би могла да се примени и уврсти у васпитне садржаје:

- Фаза 1 - „То сам ја“ - фаза која помаже детету да формира идеју о себи, да се идентификује са собом и својим личним особинама, и да себе разуме као субјекта активности (едуактивне, радне или комуникативне);
- Фаза 2 - „Ја и ти“ - учење детета предшколског узраста како да изгради комуникацију или дијалог са вршњаком, да види пријатеља у саговорнику, да побољша и изгради своје идеје о моралном васпитању и понашању;
- Фаза 3 - „Ја и ми“ - проширење разумевања деце о себи као делу групе, идентификација конфорне зоне и зоне ризика у комуникацији и интеракцији са вршњацима и одраслима, како би се усвојила начела правилне и здраве социјалне интеракције;
- Фаза 4 - „Ја и свет“ - фаза која треба да води до свети о укључености деце предшколског узраста у социокултурно окружење и институцију (предшколска установа, школа, породица), што је веома важно у периоду предшколског доба, како би се формирала спремност за нову друштвену етапу – учење у школи, до нових друштвених контаката, до нове друштвене улоге, свести о вредности учења, и како би се на тај начин морално васпитање прожело кроз све сфере и улоге детета као адекватно развијено и примењено.

Посматрајући целокупне резултате овог рада сматрамо да су садржаји плана који се користи за рад са предшколском децом усмерени на подстицање моралног васпитања и развоја код деце, али да још увек има простора да се садржаји ажурирају, надограде и обогате додатним активностима, а све то на основу повратних информација васпитача, родитеља и инситуције као главних актера развоја моралног васпитања. С обзиром да се у данашње време рад са децом посматра као изазов, уколико узмемо у обзир кризу морала и вредносног система уопште, сматрамо да се много већа пажња треба посветити васпитању, како социјалном тако и моралном.

ЛИТЕРАТУРА

1. Apostolović, Ivana (2022), ″Zahtevi i zadaci vaspitača u funkciji moralnog razvoja i vaspitanja dece ranih uzrasta u predškolskim programima/ kurikulumima u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj″, *Norma*, 27(1), 53-68.
2. Apostolović, Ivana (2022a), ″Dečja igra u predškolskim programima/kurikulumima u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj u funkciji moralnog razvoja

i vaspitanja dece ranih uzrasta", *Krugovi detinjstva - časopis za multidisciplinarna istraživanja detinjstva,* 10(1), 28-38.
3. Budimir-Ninković, Gordana (2006), *Savremena porodica i škola,* Učiteljski fakultet, Jagodina
4. Зрнзевић, Невенка (2011), *Методика наставе физичког васпитања,* Учитељски факултет, Лепосавић
5. Jukić, Renata (2013), "Moralne vrijednosti kao osnova odgoja", *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja,* XI (3), 401-416.
6. Келемен, Љиљана (2012), *Идејни и етички смисао књижевно-уметничких дела у припремном предшколском периоду као подстицај и развој морала даровитих,* Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов", Вршац
7. Korotaeva, Evgeniya, Irina Chugaeva (2019), "Socio-Moral Development of Preschool Children: Aspects of Theory and Practice", *Behavioral Sciences* 9(12), 129.
8. Минић, Весна, Марија Јовановић (2015), "Потреба, значај и садржаји моралног васпитања у млађим разредима основне школе", *Зборник радова Учитељског факултета у Призрену – Лепосавић*, 9, 37–50.
9. Петровић, Ненад, Јанош Пинтер (2006), *Методика наставе математике,* Педагошки факултет, Сомбор
10. Стаматовић, Јелена, Александра Милошевић (2017), "Место и реализација васпитних програма у савременој школи", *Зборник радова Педагошког факултета у Ужицу*, 19, 9–20.
11. Sabri, Nurhana Binti, Suziyani Binti Mohamed (2022), "Implementation of Teaching and Learning (PdP) of Moral Education in Preschool", *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development,* 11(4), 792–804,
12. Camilli, Gregory, Sadako Vargas, Sharon Ryan, W. Steven Barnett (2010), "Meta-analysis of the effects of early education interventions on cognitive and social development", *Teachers College Record,* 112(3), Article 15440.
13. Currie, Janet (2001), "Early Childhood Education Programs", *Journal of Economic Perspectives,* 15(2), 213-238.
14. Xu, Jing (2019), *The Good Child: Moral Development in a Chinese Preschool*, Stanford University Press, Stanford, Calif.

TEACHERS' ATTITUDES ON THE IMPORTANCE OF MORAL EDUCATION IN THE CURRICULUM AND PROGRAMS IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Summary:

The main goal of this research was to determine the attitudes of educators about the importance and representation of moral education in the contents of the curriculum and work program of modern preschool institutions. Moral development and the formation of moral values take place in the process of continuous interaction with the social environment in which adults (parents, educators), school and peers, and more recently, mass communication media, act. The research sample consisted of 87 teachers from two preschool institutions from Novi Pazar, gender imbalanced, with the majority of the female population (85 teachers), of different ages and years of service. Among the instruments used was the scale of teachers' attitudes about moral education, which was formed for this research. As for statistical tests, a reliability test was applied, which confirmed that the scale is highly reliable and homogeneous, as well as tests of descriptive statistics and statistical inference - Chi-square test. Based on the results, the main conclusion is that moral education is recognized by the majority of educators as important and present in the contents of the curriculum in work with preschool children, while on the other hand, there is also a gap between the proposed activities in the contents and their application due to the current crises in the educational process.

Key words: moral education; preschool institution; teaching contents; teacher

Adrese autorica
Authors' address

Весна Љ. Минић
Снежана П. Перишић
Универзитет у Приштини Косовска Митровица
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић
snezana.perisic@pr.ac.rs
vesna.minic@pr.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.523

UDK 159.953.5:371.13/.14

Primljeno: 08. 05. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Isidora Korać, Jelena Đermanov

HORIZONTALNO UČENJE: IZAZOVI ZA PROMENE U PROFESIONALNOM RAZVOJU NASTAVNIKA I VASPITAČA

Autorke u radu polaze od stava da horizontalno učenje podrazumeva refleksivni dijalog učesnika u procesu učenja u okviru profesionalnog razvoja nastavnika i vaspitača, kritičko ispitivanje, sagledavanje i razumevanje teorije i prakse iz različitih perspektiva, građenje zajedničkih znanja, umenja i vrednosti na osnovu kojih se mogu planirati i realizovati potrebne promene u samoj praksi. Nalazi niza istraživanja ukazuju da je horizontalno učenje, i pored prepoznate dobrobiti od strane učesnika procesa, i dalje slabo zastupljeno u praksi. Cilj istraživanja je usmeren na sagledavanje činilaca koji, po uverenju nastavnika i vaspitača, negativno utiču na njihovu motivisanost za učešće u horizontalnom učenju i na analizu njihovih predloga o načinima na koji bi se postojeći problemi i teškoće u aktuelnoj praksi u Republici Srbiji horizontalnog učenja mogli prevazići. Uzorak istraživanja obuhvatio je vaspitače, nastavnike predmetne i razredne nastave zaposlene u ustanovama iz više gradova u Republici Srbiji. U istraživanju je primenjen je kombinovani metod. Za potrebe kvantitativnog dela istraživanja konstruisan je upitnik (N=330), dok je kvalitativni deo istraživanja realizovan putem polustrukturisanog intervjua (N=30). Na osnovu dobijenih nalaza istraživanja možemo zaključiti da je nepovoljno socijalno okruženje za učenje dominantan faktor koji determiniše motivisanost nastavnika i vaspitača za participaciju u aktivnostima horizontalnog učenja. U vezi sa tim, nalazi istraživanja ukazuju da višim nivoom podrške horizontalnom učenju u ustanovama u kojima su ispitanici zaposleni raste i njihova motivacija za učešće u aktivnostima horizontalnog učenja. Nastavnici i vaspitači prepoznaju direktora ustanove kao lidera promena i razvoja ustanove, ali i menadžera koji obezbeđuje uslove za realizaciju horizontalnog učenja. Nalazi istraživanja i zaključna razmatranja daju doprinos mapiranju aktuelne prakse i potpunijem razumevanju procesa ho-

rizontalnog učenja, te pružaju osnovu za kreiranje budućih politika profesionalnog razoja zaposlenih u obrazovanju.

Ključne reči: horizontalno učenje; profesionalne zajednice učenja; profesionalni razvoj; nastavnici; vaspitači

1. UVOD

Profesionalni razvoj i kontinuirano stručno usavršavanje nastavnika i vaspitača je tema koja se već duže vreme intenzivno teorijski i empirijski istražuje u kontekstu podrške učenju učenika/dece, unapređenja kvaliteta rada škole / predškolske ustanove, školskog/obrazovnog liderstva i rukovođenja i sl. Međutim, primetno je da se u novijoj literaturi u ovoj oblasti poslednjih godina snažno afirmiše značaj horizontalnog učenja nastavnika/vaspitača, učenja kao kolaborativnog procesa koji se odvija u mreži uspostavljenih odnosa unutar ustanove (Đermanov i Korać 2023; Hofman & Dijkstra 2009; Korać 2018; 2022; Peleman et al. 2018; Pavlović Breneselović i Krnjaja, 2012; Vangrieken et al. 2017; i dr.). Autori koji razmatraju problem profesionalnog razvoja i stručnog usavršavanja nastavnika/vaspitača posebno ističu važnost sistemskog pristupa, naglašavajući međuzavisnost individualnih promena i organizacionih procesa koji se unutar ustanove dešavaju (Guskey & Yoon 2009; Hill 2009; Korać 2022), te integraciju profesionalnog razvoja praktičara u svakodnevne aktivnosti ustanove (Đerić i sar. 2014). Sistemni pristup je najpogodniji za istraživanje procesa horizontalnog učenja u obrazovnim institucijama, budući da su same institucije složeni socijalni sistemi, a profesionalni razvoj zaposlenih organizacijski proces (Stanković i Pavlović 2010). Osim toga, ovim pristupom se naglašava važnost povezivanja te preispitivanje teorije i prakse u datom kontekstu, pozivaju praktičari da problematizuju uobičajene načine delovanja, otvore pitanja za dijalog sa kolegama, budu refleksivni istraživači sopstvene prakse (Radulović 2011).

U svetlu rečenog, horizontalno učenje se u literaturi najčešće definiše kao „planiran i organizovan način učenja, koji se odvija kroz kokonstrukciju znanja među ravnopravnim učesnicima tog procesa“ (Korać 2020: 19). Kao takvo, ono podrazumeva refleksivni dijalog učesnika u procesu učenja, kritičko ispitivanje, problematizovanje, sagledavanje i razumevanje teorije i prakse iz različitih perspektiva, građenje zajedničkih znanja, umenja i vrednosti (Đermanov i Korać 2023; Korać 2020, 2022) na osnovu kojih se mogu planirati i realizovati potrebne promene u samoj praksi (Laki-

ćević i sar. 2022). Rečju, cikličan, uzajamni odnos teorije i prakse omogućava da učesnici procesa grade svoju „radnu/praktičnu teoriju" (Džinović i Đerić 2012) sagledavajući je u okviru određenih teorijskih koncepata i ličnih uverenja, ali i preispitujući je i isprobavajući je u praksi (Breneselović i Krnjaja 2018). Na taj način, menjajući praksu, kroz proces eksperimentacije i refleksije (Džinović 2011) promene se dešavaju i u ličnom i profesionalnom domenu praktičara.

Primetno je da se horizontalno učenje poslednjih godina intenzivno teorijski razmatra u različitim organizacijskim kontekstima (Korać 2020), ali i da se sve učestalije empirijski proučava sa različitih aspekata, te je korpus empirijske evedincije o njegovim potencijalima i prednostima već solidan, iako je reč o relativno mladom naučnom konstruktu i istraživačkom problemu. U polju obrazovanja problematika horizontalnog učenja se najčešće proučava u kontekstu *profesionalnih zajednica učenja* (Vangrieken et al. 2017). Pomenute zajednice karakteriše refleksivan dijalog njenih članova, međusobni odnosi poverenja, podrške i kolaboracije, zajednička vizija, vrednosti i ciljevi, motivisanost i otvorenost za učenje i promene prakse, kolektivna i individualnu odgovornost za razvoj obrazovne ustanove, otvorenost prema okruženju, podržavajuće i podeljeno liderstvo (Korać 2020).

Nalazi niza istraživanja sprovedenih u kontekstu obrazovanja su pokazali da sami akteri uključeni u proces horizontalnog učenja (nastavnici i vaspitači), prepoznaju njegov značaj, naročito u pogledu: jačanja saradničkih odnosa i timskog rada unutar kolektiva; produbljivanja i osveščivanja ličnih razumevanja vaspitno-obrazovnih praksi; pružanja prilika za učenje i menjanje postojeće prakse; sticanja uvida o praksi kolega; razvijanja postojećih i sticanja novih kompetencija, prilika za građenje zajedničkih znanja i vrednosti, jačanja profesionalnog identiteta i poboljšanja kvaliteta vlastitog rada i sl. (Korać 2018, 2020; Korać et al. 2021; Lakićević i sar. 2022; Vangrieken et al. 2017 i dr.). Međutim, i pored prepoznate dobrobiti horizontalnog učenja za lični i razvoj vaspitno-obrazovne ustanove, horizonatalno učenje je i dalje slabo zastupljeno u praksi (Pavlović Breneselović i Krnjaja 2012; Stanković 2011; Korać 2020).

Navedeno otvara različita pitanja i dileme za istraživače. Izazov koji smo prepoznali odnosi se na otvaranje pitanja motivisanosti nastavnika i vaspitača za stučno usavršavanje koje podrazumeva horizontalno učenje. Naime, važećom zakonskom legislativom, stručno usavršavanje zaposlenih u obrazovanju, kao obavezni deo profesionalnog razvoja, koji se ostvaruje kroz različite definisane aktivnosti od kojih se većina oslanja na horizontalno učenje: izvođenje uglednog, odnosno oglednog nastavnog časa; izlaganje na telima i sastancima stručnih organa o učešću u programu

profesionalnog usavršavanja ili drugim oblicima stručnog usavršavanja sa pratećom analizom i diskusijom; prikaz didaktičkog materijala, stručnog članka, knjige, priručnika, istraživanja, stručne posete ili studijskog putovanja sa analizom i diskusijom; učešće u istraživanju koje se realizuje unutar ustanove; učešće u obrazovno-vaspitnim projektima i programima nacionalnog značaja u ustanovi, oglednom programu, radu model centra; učešće u međunarodnim projektima, programima i mrežama; studijsko putovanje, odnosno stručna poseta drugim ustanovama i projekat mobilnosti, razvijanje partnerstva sa drugim ustanovama i horizontalno učenje (*Službeni glasnik RS br. 48/2018*, prema Korać 2020: 71). Poslednjim izmenama i dopunama Pravilnika (*Službeni glasnik RS, br. 109/2021*) lista navedenih aktivnosti proširena je i *razvijanjem partnerstva sa drugim ustanovama i horizontalnim učenje*, pri čemu, u dokumentu, nije precizno definisano šta se pod horizontalnim učenjem podrazumeva.

Pitanje koje se ovde postavlja, imajući u vidu već pomenute nalaze istraživanja, jeste da li su, na koji način i čime su zaposleni u obrazovanju (de)motivisani da participiraju u pomenutim aktivnostima. Stoga, cilj ovog istraživanja je usmeren na sagledavanje činilaca koji po uverenju nastavnika i vaspitača negativno utiču na njihovu motivisanost za učešće u horizontalnom učenju i na analizu njihovih predloga o načinima na koji bi se postojeći problemi i teškoće u aktuelnoj praksi horizontalnog učenja mogli prevazići.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA[1.]

Uzorak istraživanja. Uzorak je po strukturi dvoetapni. Kvanitativni deo istraživanja obuhvata 330 ispitanika, po 110 ispitanika iz tri kategorije zaposlenih u obrazovanju. Prvu grupu ispitanika čine vaspitači, drugu nastavnici razredne nastave, a u trećoj grupi ispitanika su nastavnici predmetne nastave. Ispitanici su, s obzirom na predmet istraživanja (motivacija za horizontalno učenje), bili odabrani svrsishodnim uzorkovanjem po sledećem kriterijumu: slučajnim izborom odabrano je najviše 6 ispitanika iz jedne institucije, sa ciljem da se uzorakom obuhvati veći broj institucija (27 predškolskih ustanova, 31 škola), kako bi se obezbedila heterogenost motiva i iskustava ispitanika o horizontalnom učenju. Drugi, selekcionisani deo uzorka za kvalitativno istraživanje je činilo po 10 ispitanika iz tri kategorije prosvetnih radnika, koji su bili zaposleni u različitim obrazovnim ustanovama.

1. Rad je rezultat sekundarne analize podataka šire studije (Korać 2020). Deo nalaza istraživanja je predstavljen u radu Korać, Đermanov, Šćepanović (2021).

Metod i instrumenti istraživanja. U istraživanju je primenjen je kombinovani metod (kvantitativni i kvalitativni pristup). U kvantitativnom delu istraživanja usmerili smo se na sledeća pitanja: 1) kako ispitanici procenjuju ličnu motivisanost za učešće u horizontalnom učenju kroz različite oblike stručnog usavršavanja; 2) mišljenje ispitanika o podršci ustanove horizontalnom učenju; 3) identifikovanje dominantanih činilaca koji, po mišenju ispitanika, negativno utiču na njihovu motivaciju za učešće u aktivnostima horizontalnog učenja. Za potrebe kvantitativnog dela istraživanja konstruisan je upitnik. Oblici stručnog usavršavanja su u svrhu operativnosti, preuzeti iz pomenutog Pravilnika (*Službeni glasnik, Prosvetni glasnik RS*, br. 109č2/2018).

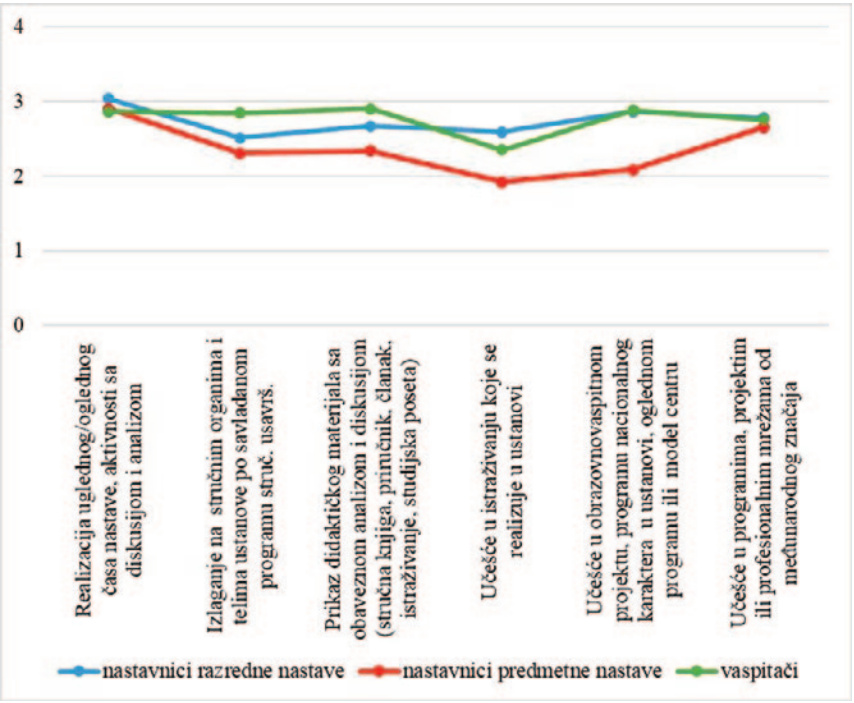
Kvalitativni deo istraživanja realizovan je putem polustrukturisanog intervjua, koji sadrži nekoliko tematskih celina. U ovom prilogu analizirane su: a) percepcije i uvidi ispitanika o faktorima koji negativno utiču na njihovu ličnu motivaciju za učešće u procesu horizontalnog učenja; b) predlozi ispitanika o načinima na koji bi se postojeći problemi i teškoće u aktuelnoj praksi horizontalnog učenja mogli prevazići.

Analiza podataka. U kvantitativnoj analizi podataka korišćeni su analiza varijanse (ANOVA), Hi kvadrat-test i T-test. Primenjena je tehnika tematske analize sadržaja. Korpus kvalitativne analize je činio transkribovani materijal u kojem su najpre izdvojene manje jedinice (kodovi), koje su potom, uz konsenzus istraživača na osnovu identifikovanja dominantnih tema ili koncepata, svrstane u opštije kategorije. Kategorije su formirane konsenzusom istraživača prema sličnosti sadržaja na osnovu autentičnih podataka, a ne na osnovu unapred određenih teorijskih konstrukata. Za potrebe obrade podataka korišćen je program za kvalitativna istraživanja MAXQDA v. 18.

3. NALAZI ISTRAŽIVANJA

Nalazi istraživanja ukazuju da zaiteresovanost i motivacija ispitanika za učešće u oblicima stručnog usavršavanja varira zavisno od njihovog stručnog profila (Grafikon 1).

Grafikon 1. Lična motivacija za učešće horizontalnom učenju u odnosu na stručni profil ispitanika

Rezultati pokazuju motivisanost nastavnika i vaspitača prvenstveno za učešće u stručnim studijskim putovanjima (AS=2.93; SD=.670), zatim, za realizaciju uglednog/oglednog časa sa diskusijom i analizom (AS=2.91; SD=.757) i za učešće u međunarodnim projektima (AS=2.73; SD=.778). Najmanju motivisanost prepoznaju za angažovanje u istraživanjima koja se realizuju unutar ustanove (AS=2.30; SD=7.48). U proceni lične motivisanosti za učešće, kod dva oblika stručnog usavršavanja, razlike su statistički značajne. Naime, Tuckey post hoc test pokazuje da su vaspitači motivisaniji za izlaganje na sastancima stručnih organa koje je rezultat pohađanja programa stručnog usavršavanja sa analizom i diskusijom, od nastavnika razredne i predmetne nastave ($F(16.079;8.039)=14.340$, $p=0.000$). Pored navedenog, nalazi ukazuju da su kod sve tri grupe ispitanika razlike statistički značajne na varijabli učešće u istraživanjima unutar ustanove ($F(24.891;12.445)=25.566$, $p=0.000$). Najmotivisaniji za ovaj oblik stručnog usavršavanja su nastavnici razredne nastave, zatim, vaspitači, dok su najmanje motivisani nastavnici predmetne nastave (Korać at al. 2022: 146-147).

Nadalje, ispitali smo povezanost lične motivacije nastavnika i vaspitača za uključivanje u različite aktivnosti i dostupne oblike usavršavanja sa njihovim procenama institucinalne podrške horizontalom učenju u ustanovama u kojima su zaposleni.

Tabela 1. Procena istutucionalne podrške horizontalnom učenju – uzimajući u obzir ukupan uzorak i varijablu radno mesto ispitanika

	nastavnici razredne nastave			nastavnici predmetne nastave			vaspitači			ukupan uzorak	
uopšte nije podržano	13	11.8%	16		14.5%	1		0.9%	30		9.1%
podrška je mala	**56**	**50.9%**	**72**		**65.5%**	30		27.3%	158		47.9%
podržava se	38	34.5%	20		18.2%	**58**		**52.7%**	116		35.2%
podrška je značajna	3	2.7%	2		1.8%	21		19.1%	26		7.9%
N	110	100.0%	110		100.0%	110		100.0%	330		100.0%

Nalazi jednofaktorske analize varijanse ($F(2.327)=43.910$, $p<0.01$) ukazuju na postojanje značajnih razlika u odnosu na radno mesto učesnika istraživanja, kada je u pitanju njihova procena istutucionalne podrške horizontalnom učenju. LSD post hoc test pokazuje da vaspitači (AS=2.9, SD=.703) u većoj meri od nastavnika predmetne nastave (AS=2.07, SD=.631) i nastavnika razredne nastave (AS=2.28, SD=.706) smatraju da se u ustanovi gde su zaposleni značajno podržava horizontalno učenje.

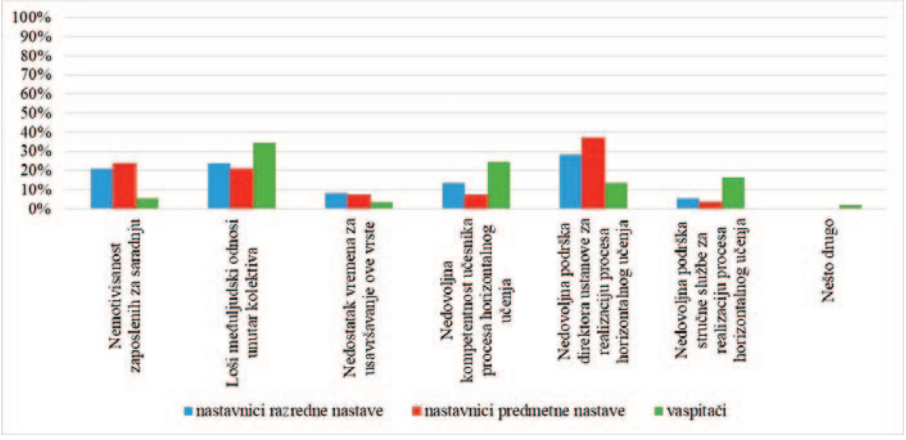
Tabela 2. Povezanost lične motivacije za učešće u pojedinim oblicima stručnog usavršavanja i institucionalne podrške horizontalom učenju

Lična motivacija za učešće u stručnom usavršavanju	**Podrška ustanove horizontalnom učenju**
Ugledni, ogledni čas nastave (realizacija) sa diskusijom i analizom	.436**
Izlaganje na stručnim organima i telima ustanove po savladanom programu stručnog usavršavanja	.501**
Prikaz didaktičkog materijala sa obaveznom analizom i diskusijom (stručna knjiga, priručnik, članak, istraživanje, studijska poseta)	.484**
Učešće u istraživanju koje se realizuje u ustanovi	.348**
Učešće u obrazovno-vaspitnom projektu, programu nacionalnog karaktera u ustanovi, oglednom programu ili model centru	.424**
Učešće u programima, projektima ili profesionalnim mrežama od međunarodnog značaja	.346**
Stručna poseta / studijsko putovanje/ projekat mobilnosti	.397**

Nalazi istraživanja dati u Tabeli 2. pokazuju da lična motivacija nastavnika i vaspitača za učešće u stručnom usavršavanju, statistički značajno i pozitivno korelira sa institucionalnom podrškom horizontalom učenju u njihovim ustanovama. Vrednosti korelacije, koje su srednjeg intenziteta (raspona od .35 do .50), upućuju na zaključak da sa višim nivoom podrške horizontalnom učenju u samim ustanovama u kojima su nastavnici i vaspitači zaposleni, raste i njihova motivacija za paricipaciju u aktivnostima horizontalnog učenja.

Kako bismo celovitije sagledali motivaciju nastavnika i vaspitača za participaciju u aktivnostima horizontalnog učenja, istraživački fokus smo usmerili na činioce koji ih demotivišu, odnosno negativno utiču na njihovu motivaciju za učešće u procesu horizontalnog učenja. Testiranjem razlika na celokupnom uzorku ispitanika utvrđeno je da su statistički značajne ($\chi2(6)=135.436$, $p=0.000$). Rezultati, nadalje pokazuju su je dominantan demotivišući faktor po mišljenju nastavnika i vaspitača *loši međuljudski odnosi unutar kolektiva* (27.9%). Drugi po demotivacinom uticaju je *nedovoljna podrška direktora ustanove* (24.8%), a potom *nedovoljna profesionalna kompetentnost aktera u procesu horizontalnog učenja* (15%). Faktor koji je najmanje zastupljen je *nedostatak vremena za stručno usavršavanje* (6.4%).

Grafikon 2. Radno mesto i činioci koji negativno utiču na motivaciju isptanika za učešće u aktivnostima stručnog usavršvanja i horizontalnom učenju

Rezultati analiza činilaca demotivacije za učešće u aktivnostima horizontalnog učenja u odnosu na radno mesto ispitanika (Grafikon 2) pokazuju da su razlike među tim kategorijama statistički značajne ($\chi2(12)=58.194$, $p<0.01$). Dominantan činilac koji identifikuju nastavnici predmetne i razredne nastave je *nedovoljna podrška direktora*

ustanove, dok su za vaspitače vodeći činilac *loši međuljudski odnosi unutar kolektiva*.

Iskazi, dobijeni kroz intervjue, u vezi sa činiocima koji, po mišljenju nastavnika i vaspitača, negativno utiču na ličnu motivaciju za učešće u procesu horizontalnog učenja, prikazani su u *Tabeli 3*.

Tabela 3. Činioci negativne motivacije za učešće nastavnika i vaspitača u procesima i aktivnostima horizontalnog učenja

Tema	Kategorija	Kod	f
Podrška horizontalnom učenju	Nivo ustanove	• Nedovoljna podrška od strane direktora ustanove (nezainteresovanost za profesionalni razvoj zaposlenih, nedovoljno ulaganja resursa u stručno usavršavanje, nedovoljno isticanje važnosti zalaganja zaposlenih za promene i sl.) • Stručno usavršavanje koje podrazumeva horizontalno učenje nije unutar ustanove organizovano kroz određen oblik (ili nije uopšte organizovano horizontalno učenje) • Neprepoznavanje važnosti profesionalnog razvoja zaposlenih od strane kolektiva • Nedovoljna podrška od strane stručne službe ustanove (nejasne instrukcije, nedostupnost stručnog saradnika)	15 10 6 4
	Lični nivo	• Neprepoznavanje dobiti od horizontalnog učenja (*nije mi potrebno dodatno angažovanje, imam potreban broj sati usavršavanja; na taj način ne mogu u značajnoj meri da usavršim lične kompetencije i sl.*)	7
	Nivo sistema	• Pravilnikom se manje vrednuje stručno usavršavanje u aktivnostima koje podrazumevaju horizontalno učenje • Neprepoznavanje važnosti profesije nastavnik/vaspitač	6 2
Aktivnosti horizontalnog učenja	Nezadovoljstvo načinom planiranja i organizacijom horizontanog učenja	• Preklapanje termina realizacije aktivnosti horizontalnog učenja i nastavnih aktivnosti/aktivnosti u vrtiću • Nedovoljna uključenost učesnika procesa u planiranje procesa horizontalnog učenja	11 8
	Neadekvatni sadržaji učenja	• Neadekvatnost tema, sadržaja učenja (neaktuelne teme) • Teme i sadržaji se ponavljaju • Teme, sadržaji neprimenjivi u praksi	10 8 5
Odnosi unutar kolektiva	Nedovoljna otvorenost kolega za saradnju	• Loši odnosi unutar kolektiva (postojanje klika, klima nepoverenja, nedovoljnog međusobnog uvažavanja) • Pasivnost kolega i otpor prema promenama • Sujeta kolega • Neprepoznavanje kompetentnosti mlađih kolega od strane starijih za uključivanje u aktivnosti horizontalnog učenja	18 16 6 4

Uslovi za realizaciju	Nedostatak resursa za realizaciju aktivnosti horizontalnog učenja	• Nedostatak vremena za stručno usavršavanje (dodatni posao, dodatna dokumentacija) • Nedostatak finansijskih sredstava • Nedostatak prostora	9 5 2
Kompetencije učesnika procesa učenja	Nedovoljna kompetentnost kolega	• Nedovoljno razvijene komunikacijske veštine (aktivnog slušanja, davanja povratne informacije, postavljanja pitanja, vođenja diskusije...) • Nedovoljno razvijene veštine prezentovanja sadržaja učenja • Nepripremljenost za sastanak, neinformisanost o temi • Loša interpretacija usvojenih sadržaja koji se prezentuju	12 10 7 4
	Lična nedovoljna kompetentnost	• Trema i strah od javnog nastupa • Nedovoljno iskustva za učešće u horizontalnog razmeni • Nepoverenje u sopstvene kompetencije • Nedovoljno razvijene IKT kompetencije • Nepoznavanje stranog jezika potrebnog za uključivanje u projekte organizovane u inostranstvu	8 7 7 5 4

Nalazi sugerišu da su *loši odnosi unutar kolektiva* (postojanje klika i klanova, klima nepoverenja, nedovoljnog međusobnog uvažavanja) vodeći činilac koji negativno utiče na motivisanost ispitanika da se u aktivnosti horizontalnog učenja intenzivnije uključe. Drugi po učestalosti nepovoljan činilac ispitanika je *pasivnost kolega i otpor prema promenama*. Kao ilustraciju navodimo autentičan odgovor ispitanika:

> *Kolege su uglavnom sasvim nezaiteresovane za horizontalnu razmenu ili zainteresovane samo da zbrajaju bodove stručnog usavršavanja. Neće da menjaju svoju praksu, da probaju nešto novo, jer to podrazumeva dodatno angažovanje. Neće da se izlažu kritici, vrednovanju od strane drugih, skrivaju probleme. Greške se ne vide kao prilika za učenje, već se shvata lično i onda je najlakše da smo u otporu i da je reforma besmislena.* (nastavnik predmetne nastave, 20 godina radnog staža).

Treći po učestlosti činilac koji su identifikovali nastavnici i vaspitači jeste *nedovoljna podrška od strane direktora ustanove* (nezainteresovanost za profesionalni razvoj zaposlenih, nedovoljno ulaganja resursa u stručno usavršavanje, nedovoljno isticanje važnosti zalaganja zaposlenih za promene i sl.).

U pogledu predloga ispitanika o mogućim promenama i načinu prevazilaženja poteškoća u praksi horizontalnog učenja ispitanici su u intervjuu sugerisali sledeće: potrebna je strukturirana diskusija, unapred pripremljen okvirni scenario za vođenje

procesa učenja, formulisanje pitanja za refleksiju; potrebna je kontinuirana podrška stručne službe (stručni saradnik kao moderator procesa učenja, diskusija); podrška direktora ustanove (direktor kao lider promena); organizovanje dodatnih obuka za unapređivanje komunikacijskih veština (aktivnog slušanja, davanja povratne informacije, postavljanja pitanja, vođenja diskusije...); razvijanje veština (samo)refleksije (provežbavanje tehnika za (samo)refleksiju); osnaživanje za realizaciju istraživanja unutar ustanove; organizacija studijskih poseta drugim ustanovama; promovisanje važnosti uloge kritičkog prijatelja (kolega koji pruža podršku, hrabri, postavlja pitanja, ukazuje na potrebne promene i sl.); uključivanje svih učesnika procesa u planiranje horizontalnog učenja kako bi teme o načinima osmišljavanja inovativnih praksi bile aktuelne i autentične.

4. DISKUSIJA REZULTATA

Dobijeni nalazi istraživanja nedvosmisleno ukazuju da višim nivoom podrške horizontalnom učenju u ustanovama u kojima su ispitanici zaposleni raste i njihova motivacija za učešće u aktivnostima horizontalnog učenja. Kao dominantne činioce unutar ustanove koji ih demotivišu za učešće u procesu horizontalnog učenja izdvajaju: loše međuljudske odnose unutar kolektiva i nedovoljnu podršku direktora ustanove. Slični nalazi dobijeni su kroz intervjue, koji ukazuju da nastavnici i vaspitači identifikuju loše odnose unutar kolektiva, zatim pasivnost kolega, otpor prema promenama i nedovoljnu podršku od strane direktora ustanove kao dva dominantna činioca koji ih demotifišu za uključivanje u horizontalno učenje. Slični su nalazi drugih istraživanja koja pokazuju da su odnosi unutar kolektiva i podška od strane direktora ustanove snažno povezani sa motivacijom nastavnika i vaspitača da se stručno usavršavaju (Harris & Chrispeels 2006; Opfer & Pedder 2011; Korać et al. 2022 i dr.). Rezultati više studija sugerišu da je upravo direktor škole ključan interni faktor za kreiranje podsticajnog okruženja učenja i građenje profesionalne zajednice učenja unutar svake škole / predškolske ustanove (Buttran & Farley Ripple 2016; Korać 2020; Ovesni at al. 2016; Pont et al. 2008 i dr.). Nalazi našeg i pomenutih istraživanja ne iznenađuju, budući da je direktor kreator načina na koje će se u ustanovi primeniti različite mere obrazovne politike (Đermanov i Korać 2022), te da je odgovoran za organizaciju vremena i obezbeđivanje materijalnih resursa za realizaciju horizontalnog učenja. Pored navedenog ne treba izgubiti iz vida da je direktor lider promena, onaj koji utiče na stavove zaposlenih prema promenama (Bolam et al. 2005), odgovoran za uspostavljanje normi ponašanja, pisana i nepisana pravila, očekivanja od za-

poslenih. On je odgovoran za uspostavljanje klime poverenja, uvažavanja, pripadnosti i zajedništva (Đermanov i Korać 2022), rečju, za promovisanje promena, učenja, a time i razvoja pojedinaca i ustanove.

Zanimljiv je i nalaz našeg istraživanja koji ukazuje da u okviru pomenutog pitanja postoje statistički značajne razlike među kategorijama ispitanika u odnosu na radno mesto. Naime, dominantan negativan činilac koji utiče na motivaciju za horizontalno učenje, a koji identifikuju nastavnici predmetne i razredne nastave je *nedovoljna podrška direktora ustanove*, dok je su nastavnike vaspitače najdominantniji činilac *loši međuljudski odnosi unutar kolektiva*. Jedan od razloga može biti činjenica da, za razliku od škola, jedna predškolska ustanova ima do 15 objekata, kojima rukovodi jedan direktor ustanove, te, shodno tome, vaspitači prepoznaju u svojim kolegama značajan izvor podrške u radu, dok sa direktorom ustanove retko imaju neposredan kontakt te od njega, moguće je, imaju i manja očekivanja u pogledu podrške.

Važnim prepoznajemo nalaz istraživanja da sami ispitanici izdvajaju kako je *nedovoljna profesionalna kompetentnost samih aktera u procesu horizontalnog učenja* treći po redu činilac koji ih demotiviše za učešće u procesu horizontalnog učenja. Sa navedenim u vezu dovodimo i nalaze dobijene kroz intervjue. Naime, pojedini nastavnici i vaspitači prepoznaju da učesnici procesa horizontalnog učenja imaju nedovoljno razvijene komunikacijske veštine (aktivno slušanje, davanje povratne informacije, postavljanje pitanja, vođenje diskusije...), zatim, veštine prezentovanja sadržaja učenja, kao i da su često nepripremljeni za sastanak, neinformisani o temi i da loše interpretiraju usvojene sadržaje koje prezentuju grupi. Kada su u pitanju lične kompetencije, izdvajaju, pre svega, personalne faktore (lične karakteristike) kao što su: trema i strah od javnog nastupa, nedovoljno iskustva za učešće u horizontalnoj razmeni, nesigurnost i nepoverenje u sopstvene kompetencije, a mnogo manje kompetencije u vezi sa određenim sadržajima potrebnim za učešće u horizontalnom učenju. Pored navedenog, u ovoj kategoriji odgovora javljaju se i iskazi ispitanika koje smo skloni tumačiti kao prebacivanje lične odgovornosti za profesionalno usavršavanje na odgovornost kolega (direktora, nastavnika/vaspitača i/ili stručnih saradnika), njihovu (ne)kompetentnost i (ne)odgovornost, što tumačimo nekom vrstom profesionalne apatije, potrebom da se ostane u *zoni konfora* bez interesovanja i ulaganja dodatnog truda za kontinuirani lični profesionalni razvoj i razvoj ustanove.

Nalaze istraživanja u vezi s tim da vaspitači u većem stepenu od nastavnika predmetne i razredne nastave prepoznaju da postoji podrška ustanove horizontalnom učenju dovodimo u vezu sa aktuelnom reformom predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Naime, reformski koraci, između ostalog, podrazumevaju profesionalni razvoj

zaposlenih promovisanjem horizontalnog učenja unutar i između predškolskih ustanova, refleksivne prakse i građenje zajedničkih znanja i vrednosti kao osnove za razvijanje i unapređivanje prakse. U okviru sistemskih rešenja u pružanju podrške predškolskim ustanovama u procesu reforme realizovani su brojni programi stručnog usavršavanja, kao i mentorska podrška za primenu novih Osnova programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Sa namerom da se osnaži horizontalno učenje zaposlenih izdvojene su predškolske ustanove kao *jezgra promena,* s ciljem da zaposleni jedne ustanove uče kroz neposredno iskustvo sa zaposlenima iz druge ustanove, koji su iskusniji u primeni novog programa. Predškolska ustanova je, u tom kontekstu, u obavezi da kreira preduslove potrebne da see pomenuti proces ostvaru.

5. ZAKLJUČCI I IMPLIKACIJE

Istraživanjem smo nastojali da utvrdimo koji činioci, po uverenju nastavnika i vaspitača, negativno utiču na njihovu motivisanost za učešće u horizontalnom učenju, kao i na analizu njihovih predloga za promene u praksi, kojima bi se mogli prevazići demotivišući činioci za horizontalno učenje. Na osnovu dobijenih nalaza istraživanja, možemo zaključiti da je nepovoljno socijalno okruženje za učenje (loši međuljudski odnosi unutar kolektiva, pasivnost kolega, otpor prema promenama i nedovoljna podrška direktora ustanove) dominantan faktor koji determiniše motivisanost nastavnika i vaspitača za participaciju u aktivnostima horizontalnog učenja. U vezi s tim nalazi istraživanja ukazuju da višim nivoom podrške horizontalnom učenju u ustanovama u kojima su ispitanici zaposleni raste i njihova motivacija za učešće u aktivnostima horizontalnog učenja. Oslanjajući se na teorijski okvir i iznete nalaze istraživanja, možemo zaključiti da je klima poverenja, međusobne podrške i kolaboracije unutar kolektiva jedan od ključnih uslova za delotvoran proces horizontalnog učenja. Ukoliko želimo da kreiramo uslove za školu / predškolsku ustanovu kao *profesionalnu zajednicu učenja* neophodno je osnaživanje svih učesnika za refleksivnu praksu, za građenje zajedničkih profesionalnih znanja i vrednosti, deljenje i preuzimanje odgovornosti za proces učenja. Deprivatizacijom prakse, kroz građenje zajedničkih znanja, učesnici procesa učenja produbljuju svoja promišanja o praksi, osvešćuju lična razumevanja prakse, sagledavaju i stvaraju osnovu za promene u samoj praksi (Korać 2020).

Pored navednog, nalazi istraživanja ukazuju da je treći po redu činilac koji ih demotiviše za učešće u procesu horizontalnog učenja nedovoljna profesionalna kompetentnost učesnika procesa horizontalnog učenja. Pomenuti nalaz ukazuje na

potrebu da se na nivou ustanove utvrde područja kompetentnosti zaposlenih, njihovih potreba za daljim profesionalnim razvojem, te organizuje kontinuirano stručno usavršavanje koje odgovara na identifikovane potrebe.

Sumirajući predloge nastavnika i vaspitača o mogućim promenama i načinu prevazilaženja poteškoća u praksi horizontalnog učenja možemo zaključiti da oni prepoznaju da im je na nivou ustanove potrebna podrška u vidu strukturiranih priprema za realizaciju procesa horizontalnog učenja (unapred pripremljen okvirni scenario za vođenje procesa učenja, formulisanje pitanja za refleksiju, moderiranje procesa i sl.). Predloženu profesionalnu podršku oni pre svega očekuju od stručne službe ustanove (stručnih saradnika kao moderatora procesa horizontalnog učenja). Pored navedenog oni prepoznaju direktora ustanove kao lidera promena i razvoja ustanove, ali i menadžera koji obezbeđuje uslove za realizaciju horizontalnog učenja (finansijska sredstva za stručno usavršavanje zaposlenih, organizacija prostora i vremena za realizaciju aktivnosti horizontalnog učenja i sl.). Iskazi ispitanika u vezi sa predlozima za prevazilaženje poteškoća, a time i povećanjem motivacije za uključivanje u proces horizontalnog učenja, upućuju na zaključak da je neophodno da učesnici procesa jasnije definišu i/ili rekonstruišu uloge i odgovornosti u procesu horizontalnog učenja.

Nadalje, nalazi istraživanja ukazuju na potrebu organizacije dodatnih programa stručnog usavršavanja koji će nastavnike i vaspitače osnažiti u oblasti komunikacijskih veština (aktivno slušanje, davanje konstruktivne povratne informacije, postavljanje pitanja, vođenje diskusije i sl.), razumevanja uloge i značaja „kritičkog prijatelja“, znanja i veština (samo)refleksije, kao i osnaživanja za realizaciju istraživanja unutar ustanove. Upravo istraživanja unutar ustanove mogu da doprinesu otvaranju profesionalnog dijaloga, preispitivanju problema prepoznatih u samoj praksi, građenju novih uvida kao osnove za promenu prakse.

Pored navedenog, nalazi istraživanja ukazuju da postoji potreba za organizacijom studijskih poseta drugim ustanovama u cilju umrežavanja i građenja platformi za zajednička znanja. Neosporno je da se ista praksa ne može ponoviti, preslikati iz jednog konteksta u drugi, ali se može oprobati proces dolaženja do kvalitetnije prakse. Studijske posete mogu biti prilika da nastavnici/vaspitači uče kroz realizaciju zajedničkih planiranih aktivnosti sa kolegama. One mogu biti i prilika da manje iskusni nastavnici/vaspitači dožive kvalitetnu praksu kroz neposredno iskustvo rada sa iskusnijim kolegom. Pored navedenog, studijske posete mogu biti prilika za posmatranje aktivnosti kolega, postavljanje refleksivnih pitanja, otvaranje dijaloga povodom određene teme, problema iz prakse i sl.

Rečju, o procesu horizontalnog učenja treba promišljati kao o diskursu u kojem se problematizuje razumevanje određene pedagoške situacije iz različitih perspektiva, sa naglaskom na pitanju: *zašto se nešto radi na određen način*, od kojih pretpostavki, uverenja, teorijskih postulata se polazi? (Korać 2020, 2022). Na ovaj način učesnici procesa u dijaloškoj praksi imaju priliku da osveste lične implicitne pedagogije, grade zajednička razumevanja, značenja i vrednosti, što omogućava da problematizuju vlastitu praksu, sagledaju je iz drugačijeg ugla, revidiraju lična značenja i uverenja te potom unose potrebne promene.

LITERATURA

1. Buttram, Joan L., Elizabet N. Farley-Ripple (2016), ″The role of principals in professional learning communities″, *Leadership and Policy in Schools*, 15(2), 192-220.
2. Džinović, Vladimir (2011), ″Profesionalno učenje kao iskustveni, socijalni i imaginacioni događaj″, u: Vonta, Tatjana, Slavica Ševkušić (ur.), *Izazovi i usmerenja profesionalnog razvoja učitelja*, Pedagoški institut, Ljubljana, 71-86.
3. Džinović, Vladimir, Ivana Đerić (2012), ″Nova paradigma profesionalnog razvoja nastavnika – podsticaj za inicijativu, saradnju i stvaralaštvo″, u: Šefer, Jasmina, Jelena Radišić (ur.), *Stvaralašvo, inicijativa i saradnja. Implikacije za obrazovnu praksu*. Drugi deo, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 113–135.
4. Đermanov, Jelena, Isidora Korać (2023), ″Horizontalno učenje i rukovođenje: interni potencijal za razvoj škole u zajednicu učenja″, *Inovacije u nastavi*, 1(36), 86-101.
5. Đerić, Ivana, Vladeta Milin, Dejan Stanković (2014), ″Pravci unapređivanja stručnog usavršavanja nastavnika u Srbiji: perspektive različitih aktera″, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 46(1), 29-49.
6. Guskey, Tomas R., Kwang Suk Yoon (2009), ″What Works in Professional Development?″, *Phi Delta Kappan*, 90(7), 495–500.
7. Harris, Alma, Michaelle Jones (2010), ″Professional learning communities and system improvement″, *Improving Schools*, 13(2), 172–181.
8. Hill, Heather C. (2009), ″Fixing teacher professional development″, *Phi Delta Kappan*, 90(7), 470-476.
9. Hofman, Roelande, Bernadette Dijkstra (2009), ″Effective Teacher Professionalization in Networks?″, *Teaching and Teacher Education*, 26, 1031-1040.

10. Lakičević, Olga, Isidora Korać, Milena Mihajlović, Vesna Zlatarović (2022), *Zajedničkim učenjem do kvaliteta*, Ministarstvo prosvete nauke i tehnološkog razvoja RS, Beograd.
11. Korać, Isidora (2018), ″The Teams for Inclusive Education as a Context of Preschool Teachers' Horizontal Learning″, *Teme, Jornal for Social Science*, 42(2), 401-416.
12. Korać, Isidora, Marijana Kosanović, Svetlana Kostović (2018), ″Models Horizontal Support in Preschool Inclusive Education″, in: Krajnc, Majda, Danijela Rus Kolar, Eva Kranjec (eds.), *The Role of Inclusive Pedagogue in Education*, Univerzitetna založba Univerze, Maribor, 159-167.
13. Korać, Isidora (2020), *Horizontalno učenje u funkciji podsticanja profesionalnog razvoja nastavnika i vaspitača*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
14. Korać, Isidora, Jelena Đermanov, Danijela Šćepanović (2021), ″Primary school and preschool teacher motivation for horizontal learning: The challenges and perspective of the professional learning communities development″, in: Gutvajn, Nikoleta, Jelena Stanišić, Vera Radović (eds.), *Problems and Perspectives of Contemporary Education*, Institute for Educational Research, Belgrade, 141-155.
15. Korać, Isidora (2022), ″Two discourses of understanding horizontal learning″, in: Stefanović, Jelena, Dragana Gundogan, Branislav Ranđelović (eds.), *The State, Problems, and Needs of the Modern Education Community*, 28th International Scientific Conference Educational Research and School Practice, University of Belgrade, Institute for Educational Research and Teacher Education Faculty, Belgrade, 176-180.
16. Opfer, Darleen V., David Pedder (2011), ″Conceptualizing teacher professional learning″, *Review of educational research*, 81(3), 376–407.
17. Ovesni, Kristinka, Emina Hebib, Vera Radović (2019), ″Kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika – međusobna igra školskog menadžmenta, školske klime, motivacije i insentiva″, *Nastava i vaspitanje*, 68(2), 159–177.
18. Özer, Niyzi, Kadir Beycioglu (2010), ″The relationship between teacher professional development and burnout″, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 4928–4932.
19. Pavlović, Jelena, Dejan Stanković (2010), ″Modeli profesionalnog razvoja nastavnika″, u: Polovina, Nada, Jelena Pavlović (ur.), *Teorija i praksa profesionalnog razvoja nastavnika*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 17-39.

20. Pavlović Breneselović Dragana, Živka Krnjaja (2012), ″Perspektiva vaspitača u profesionalnom usavršavanju sa stanovišta sistemske koncepcije profesionalnog razvoja″, *Andragoške studije*, 1, 145-161.
21. Pavlović Breneselović Dragana, Živka Krnjaja (2018), ″Građenje kvaliteta u praksi vrtića″, *Odgojno-obrazovne teme*, 1-2, 25-47.
22. Peleman, Brecht, Bente Jansen, Jan Peeters (2018), ″Inovative approaches to continuous professional development in early childhood education and care. A European perspective″, *Europian Journal of Education, Research, Development and Policy*, 53(1), 3-8.
23. Pont, Beatris, Deborah Nusche, Hunter Moorman (2008), *Improving School Leadership, Volume 1: Policy and Practice*, OECD, Paris.
24. *Pravilnik o stalnom stručnom usavršavanju i sticanju zvanja nastavnika, vaspitača i stručnih saradnika*, Službeni glasnik RS, br. 48/2018.
25. Radulović, Lidija (2011), *Obrazovanje nastavnika za refleksivnu praksu*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd
26. Stanković, Dejan (2011), ″Sistem profesionalnog razvoja nastavnika u Srbiji: glavne teme i pravci razvoja″, u: Ševkušić, Slavica (ur.), *Izazovi i usmerenja profesionalng razvoja učitelja*, Pedagoški institut, Ljubljana, 87-100.
27. Vangrieken, Katrien, Chloe Meredith, Eva Kyndt (2017), ″Teacher communities as a context for professional development: A systematic review″, *Teaching and Teacher Education*, (61), 47-59.

HORIZONTAL LEARNING: CHALLENGES FOR CHANGES IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF SCHOOL TEACHERS AND PRESCHOOL TEACHERS

Summary:

The authors of this paper start from the position that horizontal learning implies a reflective dialogue among participants in the learning process within the professional development of teachers and preschool teachers, critical examination, observation, and understanding of theory and practice from different perspectives, building common knowledge, skills, and values based on which the necessary changes in practice can be planned and implemented. The findings of several types of research indicate that horizontal learning, despite the recognized benefit by the participants of the process, is still poorly represented in practice. The research aims to examine the factors that, according to school teachers and educators, negatively affect their motivation to participate in horizontal learning and at the analysis of

their proposals on how to overcome the existing problems and difficulties in the current practice of horizontal learning in the Republic of Serbia. The combined method was applied in the research. The research sample included preschool teachers, subject and classroom teachers employed in institutions from several cities in the Republic of Serbia. For the quantitative part of the research, a questionnaire was constructed (N=330), while the qualitative part of the research was carried out through a semi-structured interview (N=30). Based on the obtained research findings, we can conclude that an unfavorable social environment for learning is the dominant factor that determines the motivation of teachers and educators to participate in horizontal learning activities. In this regard, the research findings indicate that with a higher level of support for horizontal learning in the institutions where the respondents are employed, their motivation to participate in horizontal learning activities also increases. Teachers and preschool teachers recognize the director of the institution as a leader of changes and development of the institution, but also as a manager who provides conditions for the realization of horizontal learning. Research findings and concluding considerations contribute to mapping current practice and a more complete understanding of the process of horizontal learning, providing a basis for creating future policies for the professional development of employees in education.

Keywords: horizontal learning; professional learning communities (PLC); professional development; school teachers; preschool teachers

Adrese autorica
Authors' address

Isidora Korać
Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare Sirmijum,
Sremska Mitrovica
oisidora@gmail.com

Jelena Đermanov
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
jdjer@ff.uns.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.541

UDK 784.4:373.2
398.8:373.2

Primljeno: 23. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Biljana Jeremić, Zagorka Markov, Lidija Nikolić

TRADICIONALNA MUZIKA U VRTIĆU I RAZVOJ SOCIJALNO-EMOCIONALNIH KOMPETENCIJA DECE PREDŠKOLSKOG UZRASTA[1.]

Tradicionalna muzika čini značajan deo duhovnog nasleđa ljudskog roda koje uprkos protoku vremena i dalje predstavlja vrednost kao izvor kreativnosti današnjih generacija. Cilj ovog istraživanja jeste utvrđivanje mišljenja vaspitača o uticaju primene tradicionalne muzike na razvoj socijalno-emocionalnih kompetencija predškolske dece. Uzorak je činilo N=164 vaspitača zaposlenih u predškolskim ustanovama u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj. U istraživanju je korištena Skala o socijalno-emocionalnim kompetencijama učenika (SSEK) (Jeremić et al. 2015) koja je prilagođena za potrebe ovog istraživanja. Rezultati istraživanja pokazali su kako se vaspitači slažu da primena tradicionalne muzike ima uticaj na razvoj socijalno-emocionalnih kompetencija (SEK) dece predškolskog uzrasta. Vaspitači primenjuju tradicionalnu muziku u vaspitno-obrazovnom radu, a oni koji češće primenjuju tradicionalnu muziku procenjuju uticaj primene većim na socijalno-emocionalne kompetencije dece. Ovo istraživanje implicira buduća istraživanja o učestalosti i modalitetima primene tradicionalne muzike na razvoj predškolske dece.

Ključne reči: vaspitači; vaspitno-obrazovni rad; muzička kultura; muzičko vaspitanje; tradicionalna muzika

1. Ovaj rad napisan je u okviru kratkoročnih naučnoistraživačkih i razvojnoistraživačkih projekata nacionalnih manjina - nacionalnih zajednica u APV 2023, pod nazivom *Ostvarivanje koncepta prava deteta kroz obrazovnu inkluziju romskih učenika u Vojvodini: značaj profesionalne pripreme budućih učitelja.*Finansiran Rešenjem Sekretarijata broj 142-451-2184/2023-01

1. UVOD

Savremena pedagoška paradigma podrazumeva holistički pristup detetovom razvoju jer taj razvoj čini isprepletenost i međusobna uslovljenost svih njegovih domena (Nedimović et al. 2022) pa je i socijalno-emocionalna domena vrlo važna. Socijalno-emocionalna dobrobit u predškolskom uzrastu podrazumeva otvorenost deteta prema svetu oko sebe, nova iskustva, samoprihvatanje, samopoštovanje i samosvest deteta, sposobnost privremene odgode zadovoljavanja svojih potreba, razvoj ličnog i socijalnog identiteta, razumevanje i prihvatanje drugih i njihovih različitosti, usklađenost s pravilima i zahtevima socijalne grupe, uspostavljanje, razvijanje i održavanje kvalitetnih odnosa s drugom decom i odraslima, konstruktivno rešavanje konfliktnih situacija, usklađeno delovanje s drugom decom i odraslima, etičnost, solidarnost i toleranciju u komunikaciji s drugima. Dalje, tu su i mogućnost prilagođavanja novim okolnostima, percepcija sebe kao važnog dela zajednice i onoga koji može da doprinese zajednici, odgovorno ponašanje prema sebi i drugima, osećaj prihvaćenosti i pripadanja, samopouzdanje i pozitivna slika o sebi (NKRPO 2014). Razvijanjem nabrojanih socijalno-emocionalnih kompetencija (Nikolić i Ruškan 2022) omogućuje se detetov skladan opšti razvoj.

Brojna istraživanja ukazuju na dobrobit muzičkog obrazovanja u aspektu socijalno-emocionalnog razvoja dece. Neeksperimentalna istraživanja koja su pratila efekte muzičkog obrazovanja dece od 3 do 12 godina pokazala su kako je muzičko obrazovanje povezano s doborobitima za dečji razvoj kao što su akademsko obrazovanje, bolje akademsko postignuće i razvoj prosocijalnih veština (Blasco-Magraner et al. 2021). Vrlo je malo eksperimentalnih i kvazieksperimentalnih istraživanja u kojima se ispitivala uzročno-posledična veza između muzičkog obrazovanja i aspekata socijalno-emocionalnog razvoja koji se odnose na decu predškolskog uzrasta (Nikolić i Ruškan 2022). To ne iznenađuje jer se emocionalna dimenzija u ovom uzrastu dece prati uglavnom kroz subjektivne i anegdotske dokaze koje daju vaspitači, roditelji ili istraživači. Do sada je dokazano kako sprovođenje grupnih muzičkih aktivnosti s decom predškolskog uzrasta dovodi do povećanja samoregulacije kod dece, poboljšanja prosocijalnog ponašanja, veće spontane saradnje i međusobnog pomaganja, povećanja empatije i osećaja zajedništva te povećanja samoefikasnosti (Ibid.).

Istraživanja socijalno-emocionalne domene nailazila su do sada na znatne poteškoće zbog nejasnog definisanja same domene, ali i zbog raznolikosti i manjkavosti mernih instrumenata koji su primenjivani u istraživanjima (Monnier 2015). Zbog ovih poteškoća još uvek nije u potpunosti objašnjena priroda uticaja muzičkog

obrazovanja na socijalno-emocionalni razvoj deteta, a istraživači je pokušavaju objasniti pristupajući joj s različitih aspekata. Priroda veze između muzičkog obrazovanja i socijalno-emocionalnog razvoja objašnjava se socijalnom i emocionalnom povezanošću deteta s roditeljima ili starateljima s kojima dete kroz govor i pevanje ostvaruje prvu muzičku komunikaciju (Nikolić i Ruškan 2022). Zajedničke muzičke aktivnosti deteta u krugu porodice ili predškolske ustanove predstavljaju vidove neverbalne i verbalne komunikacije (Ilari 2016), što dovodi do istovremenog ostvarivanja muzičke i socijalne komunikacije. Iako veza između zajedničkog muziciranja i socijalno-emocionalnog razvoja još nije objašnjena Kros i saradnici (Cross et al. 2012) ističu da zajedničko muziciranje stvara priliku za saradničku interakciju, fleksibilnost, ritmičku sinhronizaciju i međusobnu imitaciju onih koji izvode muziku, što su karakteristike socijalnog ponašanja. Razlog zbog čega je muzika pogodan medij za uvežbavanje različitih veština s djecom pa i za razvoj socijalno-emocionalnih veština jeste to što deca vole muziku, vole biti muzički aktivna i uključena u zajedničke muzičke aktivnosti.

Muzički sadržaji koji se mogu primeniti u radu s decom predškolskog uzrasta su pesme, muzičke igre, slušanje muzike i sviranje jednostavnih dečjih instrumenata. Muzičke aktivnosti se trebaju uskladiti s uzrastom i mogućnostima dece i sprovoditi integrisano s drugim područjima predškolskog vaspitanja. Tradicionalna narodna muzika takođe je jedan od muzičkih sadržaja koje se mogu primenjivati u vaspitno-obrazovnom radu (u nastavku VOR) u vrtićima upoznavanjem i učenjem tradicionalnih narodnih pesama, uspavanki, brojalica, igara s pevanjem i igranjem kola. Sadržaji tradicionalne muzike koji su prikladni u radu s decom predškolskog uzrasta predstavljaju kulturnu baštinu dečjeg stvaralaštva i sadržaje koje su stvarali odrasli namenjujući ih deci.

Osim upoznavanja tradicionalne baštine kao dela sopstvenog nacionalnog i zavičajnog identiteta i upoznavanja kulturne baštine druge dece koja žive zajedno, kao načina razvijanja interkulturalnosti, prikladnost primene tradicionalne muzike u VOR-u leži i u muzičkim posebnostima tradicionalnih muzičkih sadržaja. Naime, savremeni muzički sadržaji oslanjaju se na autorska dela namenjena deci (pesme, muzičke igre) ili su to vredna muzička dela koja su odgovarajuća za decu (npr. slušanje muzike). Autorske pesme i muzičke igre po svojoj su prirodi nepromenljive i fiksne te se oslanjaju na sopstveno iskustvo autora muzike. Muzičko i pedagoško iskustvo autora muzike je individualno i ne mora da odražava stvarne mogućnosti dece u percepciji muzičkog dela i izvođačkih mogućnosti (pevanje, pokret). Tradicionalna muzika se, iako je i ona potekla od kreativnog pojedinca, prenošenjem s

kolena na koleno menjala u odnosu na mogućnosti i interesovanje onih koji su je preuzimali i na taj način su se muzički zahtevi prilagodili u odnosu na mogućnosti izvođača, što znači da će se tradicionalna pesma ili muzička igra lakše usvojiti i lakše će se postići uspešnost u njenom izvođenju, što će je učiniti prihvatljivom za decu. Nadalje, autorsko muzičko delo prezentuje se deci kao izolovani muzički entitet te samo o vaspitaču zavisi u kojoj meri će muzički sadržaj povezati sa životom deteta. Primenjivanje tradicionalne muzike podrazumeva etnomuzikološki pristup i upoznavanje folklora koji deci predstavlja životne okolnosti u kojima je neki muzički sadržaj nastao i izvodio se. Uz pesmu i muzičku igru deca se upoznaju s odnosima među ljudima, njihovim zajedništvom u poslovima koji se nekada nisu mogli obaviti bez podrške cele zajednice, običajima koji odražavaju društvene uloge i emocionalne odnose među članovima porodice i zajednice, ljubavi prema životinjama i prirodi, usvajanjem pravila i normi ponašanja zajednice. Slušajući npr. narodne uspavanke "dete doživljava nežnost, naklonost, poverenje, iskrenost, spokoj, sigurnost, što je veoma važno za njegov emocionalni i društveni razvoj" (Ilić i sar. 2020a: 308). Ovim pristupom primena tradicionalne muzike u VOR-u dobija dimenziju koja povezuje muzički i socijalno-emocionalni razvoj deteta.

U kojoj se meri tradicionalna muzika primenjuje u vrtićima u Srbiji i Hrvatskoj, te u kojim oblicima, zabeleženo je u samo nekoliko istraživanja. U istraživanju koje su Lazarić i saradnici (2020) sproveli sa 87 vaspitačica zaposlenih u vrtićima iz cele Hrvatske utvrđeno je kako one u svom radu s decom često koriste muzičku baštinu i tradicionalne zanate i običaje prilagođene uzrastu dece. Od tradicionalnih sadržaja vaspitačice najčešće koriste tradicionalne pesme i brojalice, zatim priče, legende i zagonetke, dok dečji folklor ili stare igre koriste vrlo retko (Lazarić et al. 2020). U istraživanju koje je provela Kelemen (2017) sa 41 vaspitačicom u vrtićima u Hrvatskoj pokazalo se kako njih 59% u radu s decom više puta mesečno sprovodi aktivnosti koje sadrže tradicionalnu muziku, njih 7% to čine jednom nedeljno, a 34% nikada ne sprovodi aktivnosti sa elementima tradicionalne muzike. Najčešće se provode tradicionalne brojalice i igre s pevanjem, a u manjoj meri tradicionalne uspavanke, pesme, rugalice, kola i narodni plesovi i sviranje na tradicionalnim instrumentima (Kelemen 2017). Vukićević i saradnici (2016) u svom su istraživanju u Srbiji zabeležili kako vaspitači u vrtićima od elemenata narodne tradicije najviše primenjuju narodne pesme i igre, dok su ostali elementi kao što su stari predmeti i zanati i narodni običaji zastupljeni u znatno manjoj meri, a najređe se primenjuje upoznavanje života ljudi u prošlosti, narodni instrumenti i narodne nošnje. U istraživanju koje su u Srbiji proveli Ilić i saradnici (2022) među roditeljima (N=340) i vaspitačima (N=352)

predškolske dece zabilježeno je kako se po njihovoj proceni tradicionalne uspavanke ponekad pevaju deci u vrtiću, a njihova je zastupljenost podjednaka kao zastupljenost autorskih uspavanki.

Učestalost primene tradicionalne muzike u vrtićima zavise i od stavova vaspitača i njihovih kompetencija vezanih uz tradicionalnu muziku i folklor. Drandić (2022) je u istraživanju provedenom s vaspitačicama (N=285) u vrtićima u Hrvatskoj zabeležila kako one imaju izrazito pozitivne stavove prema primeni tradicionalnih sadržaja u muzičkim aktivnostima i prema sprovođenju interkulturalnog vaspitanja. Vaspitačice misle kako je važno što ranije početi s primenom tradicionalne muzike i upoznavanja folkora „kako bi se kod djece u vrtiću kroz igru i razgovore potaknuli pozitivni stavovi i odnosi među vršnjacima te ukazalo na vrijednosti, lepote zavičaja, tradicionalnih pesama i igara, blagdana i običaja" (Drandić 2022: 21). U istraživanju koje su proveli Vukićević i saradnici (2016) sa 74 vaspitača u Srbiji nije pronađena značajna razlika u mišljenjima vaspitača o tome da li su elementi narodne tradicije zastupljeni dovoljnoj meri u njihovom radu i u osnovnom dokumentu predškolskog programa u Srbiji (*Pravilnik o Opštim osnovama predškolskog programa* 2006) u odnosu na godine radnog staža pa autori ističu da kod vaspitača generalno postoji svest o značaju očuvanja narodne tradicije i da su u kreiranju aktivnosti upoznavanja dece s elementima narodne tradicije podjednako angažovani vaspitači bez obzira na njihovo radno iskustvo.

Uticaj tradicionalnih sadržaja na razvoj socijalno-emocionalnih kompetencija (u nastavku SEK) do sada je istraživan u odnosu na primenu tradicionalnih igara koje ne sadrže muzičke elemente u radu s decom predškolskog uzrasta. Istraživanja provedena u Indoneziji pokazala su kako igranje tradicionalnih igara potstiče decu predškolskog uzrasta na saradnju i pozitivnu interakciju, pomaže deci da se prilagode, razviju samokontrolu, empatiju prema drugoj deci, da poštuju pravila i uvažavaju druge (Kurniawati et al. 2013), da pomaže deci u socijalnom prilagođavanju (Putri 2013), usvajanju tradicionalne moralne vrednosti poštenja (Lusiana 2012) i poboljšanju socijalnih veština (Lestari i Prima 2017). U Hrvatskoj su Marušić i Jukić (2022) u svom istraživanju zabeležili dobrobiti primene tradicionalnih igara bez elemenata muzike u radu s decom u vrtiću za njihov socijalno-emocionalni razvoj jer su deca u tim igrama pokazala međusobnu povezanost, toleranciju prema mlađima, izostanak sukoba i dogovor u nejasnim situacijama, podsticanje neuspešnih na ponovne pokušaje te slobodno uključivanje sve dece bez obzira na nivo sposobnosti, pol i uzrast deteta. Štaviše, deca su pokazala veći interes za tradicionalne nego za didaktičke materijale, a autori to tumače većim dečjim interesom prema „grupnim igrama s elementima stvarne životne socijalizacije, postizanje dogovora, saradnje i

rešavanje problemskih situacija" (Marušić i Jukić 2022: 127). Osim produbljivanja dečjih spoznaja i iskustava vezanih uz baštinu igranjem tradicionalnih igara ostvaruje se i razvoj empatije, unapređuju se socijalne veštine i prosocijalno ponašanje (Marušić i Jukić 2022).

Istraživanje uticaja primene tradicionalne muzike u VOR-u s decom predškolskog uzrasta još uvek nije pronašlo metodologiju kojom bi se merio njen uticaj. Može se navesti jedno istraživanje koje se bavi ovim problemom, a to su istraživanje provele Markov i Mesaroš Živkov (2019) među 118 vaspitača u Srbiji koji su procenili da primena sadržaja narodne tradicije i tradicionalnih dečjih igara i pesama pozitivno utiče na vršnjačku prihvaćenost dece sa smetnjama u razvoju.

S obzirom na rezultate istraživanja primene tradicionalnih igara bez elemenata muzike na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta te dobrobiti muzičkog vaspitanja za socijano-emocionalni razvoj dece može se pretpostaviti da će se primenom tradicionalnih sadržaja u okviru muzičkog vaspitanja ostvariti pozitivan uticaj na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta. Pregledom dosadašnjih naučnih istraživanja u Srbiji i Hrvatskoj nisu pronađena istraživanja koja su se na sistemski način bavila ovim problemom pa se pristupilo eksplorativnom istraživanju.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem istraživanja u ovom radu formulisan je u vidu istraživačkog pitanja da li primena tradicionalne muzike u vaspitno-obrazovnom radu utiče na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta. Cilj empirijskog istraživanja jeste utvrditi mišljenja vaspitača o uticaju primene tradicionalne muzike u vrtiću na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta.

Zadaci istraživanja su:

a) deskripcija demografskih varijabli (godine života, pol, mesto prebivališta);
b) deskripcija varijabli radnog iskustva (mesto vrtića, godine staža u struci);
c) deskripcija varijable učestalosti primene tradicionalne muzike u VOR u vrtiću;
d) deskripcija procene uticaja primene tradicionalne muzike u vrtiću na SEK predškolske dece (21 stavka skale);
e) utvrditi značajnost razlike u proceni vaspitača SEK predškolske dece u odnosu na starost vaspitača, godine njihovog iskustva u struci i učestalost primene tradicionalne muzike u VOR-u;
f) utvrditi značajnost razlike u proceni vaspitača SEK predškolske dece u odnosu na mesto prebivališta vaspitača (selo/grad) i države u kojoj rade vaspitači.

Uzorak čini 164 vaspitača zaposlenih u predškolskim ustanovama u Republici Srbiji (53.66%, N=88) i Republici Hrvatskoj (46.34%, N=76). Prikupljeni podaci odnose se na vaspitače zaposlene u 37 mesta od kojih je 20 u Srbiji, a 17 u Hrvatskoj. U istraživanju je učestvovalo 95.12% (N=156) ispitanika ženskog pola i 4.88% (N=8) ispitanika muškog pola. Ispitanika koji imaju prebivalište u gradu bilo je 70.73% (N=116), dok njih 29.27% (N=48) živi u selu. Najmlađi ispitanik ima 22 godine, dok je najstariji imao 64 godine (M=38.28, SD=10.50), a u struci rade prosečno 12.11 (SD=9.73, Min.=0, Max.=40) godina.

Za potrebe ovog istraživanja kreiran je upitnik koji se sastojao od opšteg dela koji je sadržavao stavke o opštim demografskim podacima o ispitanicima (godine života, pol, mesto prebivališta) te podacima o radnom iskustvu u struci (mesto vrtića, godine staža u struci) s pitanjima otvorenog tipa i učestalosti primene tradiconalne muzike u VOR-u s pitanjem višestrukog izbora (često, retko, povremeno). U upitniku je korišćena *Skala o socijalno-emocionalnim kompetencijama učenika* (SSEK; Jeremić et al. 2015) koja je za svrhe ovog istraživanja prilagođena. Skala sadrži 21 tvrdnju koje se odnose na procenu uticaja primene tradicionalne muzike na pojedine socijalno-emocionalne kompetencije predškolske dece s petostepenom Likertovom skalom (1 - *uopšte se ne sla*žem; 2 - *ne slažem se*; 3 - *neodlučan/a sam*; 4 - *slažem se*; 5 - *u potpunosti se sla*žem). Skala SSEK sastojala se od dve supskale: Socijalne kompetencije (SSK; 12 tvrdnji) i Emocionalne kompetencije (SEK; 9 tvrdnji). Cela skala SSEK je pokazala dobru unutrašnju konzistenciju jer koeficijent Krombahove alfe (Crombach's α) iznosi .973. Štaviše, unutrašnja konzistencija se pokazala zadovoljavajućom i na supskali SSK jer je α=.951, te na supskali SEK s koeficijentom α=.947. Podjednaku pouzdanost imaju i skale promatrane u odnosu na državu u kojoj rade ispitanici (Srbija: skala SSEK α=.977, supskala SSK α=.957, supskala SEK α=.957; Hrvatska: skala SSEK α=.948, supskala SSK α=.913, supskala SEK α=.895). Pirsonov koeficijent linearne korelacije (r=.92, N=164, p<.001) između supskala SSK i SEK pokazao je jaku pozitivnu povezanost što upućuje na analizu rezultata na celovitoj skali SSEK. Navedene mere su pokazale kako skala SSEK ima vrlo dobru pouzdanost pa je ovaj instrument pogodan za prikupljanje podataka o predmetu istraživanja. Budući da skale ne zadovoljavaju normalnost raspodele skorova merenu Kolmogorov-Smirnovljevim testom (p=.000) za potrebe analiza inferencijalne statistike rezultati na skali su normalizovani.

Tokom decembra 2022. godine na 200 imejl adresa vaspitača zaposlenih u predškolskim ustanovama u Srbiji i Hrvatskoj poslane su molbe za učestvovanje u istraživanju s linkom za pristup na gugl formu (eng. *Google forms*) koju su ispitanici

ispunjavali anonimno u zatvorenom obliku. Prikupljeni podaci istraživanja analizirani su korišćenjem statističkog paketa SPSS (verzija 20.0). U obradi podataka provedene su analize deskriptivne i inferencijalne statistike.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

3.1. Primena tradicionalne muzike u vrtiću

Vaspitači su procenjivali uticaj primene tradicionalne muzike u vrtiću na razvoj SEK predškolske dece. Za kontekst ove procene važno je u kojoj meri oni sami primenjuju tradicionalnu muziku u VOR-u. Rezultati pokazuju kako 55.45% (N=91) vaspitača često primenjuje tradicionalnu muziku u VOR-u, a ostali ispitanici primenjuju je retko (N=60, 36.59%) ili ponekad (7.93%, N=13). Hi-kvadrat test nezavisnosti nije pokazao značajnu razliku u učestalosti primene tradicionalne muzike u vrtiću u odnosu na državu u kojoj rade vaspitači (c^2 (2, n=164) =.137, p=.215, fi=.137). S obzirom da je učestalost primene tradicionalnih sadržaja teže pratiti onda smo se u ovom istraživanju oslonili na procene vaspitača u odnosu na njihove kompetencije i činjenicu da najviše vremena provode sa decom, te stoga mogu putem praćenja i dokumentovanja razvoja dece (Krnjaja i Pavlović Breneselović 2022), a takođe analizom i evaluacijom VOR-a, utvrditi na koji način tradicionalna muzika utiče na socijalni i emocionalni razvoj predškolske dece. Kada se dobijeni rezultati uporede s rezultatima istraživanja Lazarić i saradnici (2020) te Kelemen (2017) može se zaključiti kako vaspitači često primenjuju tradicionalnu muziku u VOR-u u Hrvatskoj, a s obzirom da ne postoji razlika između ispitanika u odnosu na državu rezultati se mogu primeniti i na ispitanike iz Srbije.

3.2. Procena uticaja primene tradicionalne muzike u vrtiću na razvoj SEK predškolske dece

Rezultati dobijeni na skali SSEK pokazuju kako se vaspitači slažu da primena tradicionalne muzike u VOR-u utiče na razvoj SEK dece (M=3.84), ali ne u najvećoj meri. Podjednak stepen slaganja postignut je i za supskale SSK i SEK (Tabela 1).

Tabela 1. Rezultati na skali SSEK

skala	raspon	M	SD	M	SD	C_V
SSEK	21-105	80.60	18.88	3.84	90	23.43
SSK	12-60	47.46	84	3.95	90	22.75
SEK	9-45	33.15	.66	3.68	93	25.32

Legenda: M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; M – ponderisana aritmetička sredina; SD – standardna devijacija ponderisane aritmetičke sredine; CV – koeficijent varijacije.

Deskriptivni podaci za svaku stavku skale prikazani u Tabeli 2 pokazuju kako vaspitači nisu bili homogeni kod pojedinih tvrdnji SEK. Analizom stavaka u kojima nije postignuta homogenost može se uočiti kako se one odnose na SEK koje ne moraju biti specifične za predškolski uzrast, nego se njihov razvoj može očekivati u starijem uzrastu kao što je učtivo ponašanje i prihvatanje dobronamerne kritike (SSK4), odabir socijalno odbačenog vršnjaka za rad u paru ili grupni rad (SSK8), učenje muzike van vrtićkog konteksta (SSK9), konfliktne situacije (SEK4), ljutnju kod takmičarskih igara (SEK5), prevazilaženje nepoželjnih situacija u vrtiću (SEK6) i iznošenje svog mišljenja otvoreno i bez straha (SEK9). Homogenost ispitanika u ostalim stavkama podržava ukupni skor na skali i zaključak koji iz njega proizlazi.

Tabela 2. Skala SSEK

Oznaka	Stavka			
	Primena/om tradicionalne muzike u VOR-u…		**D**	v
SSK1	… deca postaju otvorenja za saradnju sa decom u grupi.	.06	.058	6.06
SSK2	… deca pružaju podršku vršnjacima koji se teže uključuju u izvođenje tradicionalne muzike.	.91	.115	8.52
SSK3	… podstiče prosocijalne aktivnosti dece.	.15	.105	6.63
SSK4	… doprinosi učtivom ponašanju dece prema vaspitaču i prihvatanju dobronamerne kritike.	.66	.168	**1.91**
SSK5	… doprinosi jačanju prijateljskih veza sa decom iz marginalnih grupa.	.99	.048	6.27
SSK6	… doprinosi jačanju prijateljskih veza sa decom sa smetnjama u razvoju.	.77	.089	8.89
	… deca bodre vršnjake koji se ističu talentom u pevanju			

SSK7	tradicionalne muzike.	.01	.091	7.21
SSK8	… deca biraju za para ili za grupni rad i vršnjake koji su socijalno odbačeni.	.30	.235	**7.42**
SSK9	… podstiče učenje muzike i van vrtićkog konteksta.	.90	.279	**2.79**
SSK10	… podstiče želju dece da istražuju i stiču nova znanja.	.02	.148	8.56
SSK11	… predstavlja radost za decu, jer im je pružena prilika da upoznaju tradicionalnu muziku različitih naroda i narodosti.	.37	998	2.84
SSK12	… doprinosi u oslobađanju dece straha od javnog nastupa.	.30	.004	3.35
SEK1	… deca postaju motivisanija da pomažu deci koja teže realizuju zadatke tokom aktivnosti.	.59	.079	0.06
SEK2	… deca prilaze deci koja su u različitim situacijama usamljena i podstiču ih da se igraju i uče.	.80	.034	7.21
SEK3	… doprinosi jačanju samopoštovanja kod dece.	.95	.109	8.08
SEK4	… smanjuje konfliktne situacijacije među decom.	.52	.127	**2.02**
SEK5	izgubi u takmičarskoj igri.	.26	.107	**3.96**
SEK6	… kod dece se podiže prag tolerancije i lakše prevazilaze nepoželjne situacije u vrtiću.	.57	.114	**3.35**
SEK7	… doprinosi jačanju samopouzdanja kod dece.	.05	.107	7.33
SEK8	… doprinosi jačanju odgovornosti kod dece.	.68	.084	9.46
SEK9	… ojačava decu da otvoreno i bez straha iznesu svoje mišljenje.	.73	.245	**3.38**

*Podebljani rezultati koeficijenata varijacije pokazuju heterogenost uzorka na pojedinim stavkama.

Poređenjem rezultata na SSEK sa spomenutim rezultatima istraživanja primene tradicionalnih igara bez muzičkih elemenata (Kurniawati et al. 2013; Lestari i Prima 2017; Marušić i Jukić 2022) te primene tradicionalne muzike (Markov i Mesaroš Živkov 2019) na razvoj SEK mogu se uočiti slične dobrobiti na socijalno-emocionalni razvoj dece.

3.3. Razlike u proceni uticaja primene tradicionalne muzike u vrtiću na razvoj socijalno-emocionalnih kompetencija predškolske dece

Pretpostavka istraživanja jeste da će stariji vaspitači te vaspitači s više godina iskustva u struci više vrednovati tradicionalnu muziku u VOR-u pa i njen uticaj na socijalno-emocionalni razvoj jer se procesom globalizacije u mlađih generacija gubi kontakt s tradicionalnim baštinom. Jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražen je uticaj godina starosti vaspitača na rezultate na skali SSEK predškolske dece. Ispitanici su po starosti podeljeni u četiri grupe (Grupa 1: N=45, ≤29 godina; Grupa 2: N=40, 30–38 godina; Grupa 3: N=38, 39–45 godina; Grupa 4: N=40, 46 i više godina). Test nije pokazao statistički značajne razlike (F (3, 159) =1.990, p=.118).

Nadalje, jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) istražena je razlika u razultatima na skali SSEK u odnosu na godine iskustva vaspitača u struci podeljene u četiri grupe (Grupa 1: N=42, ≤3 godine staža; Grupa 2: N=40, više od 3 i manje od 11 godina; Grupa 3: N=44, od 11 do 18 godina staža; Grupa 4: N=38, više od 18 godina staža. Nisu pronađene statisitički značajne razlike (F (3, 160) =2.234, p=.086).

Pretpostavka se nije potvrdila jer nisu utvrđene razlike u proceni vaspitača o uticaju primene tradicionalne muzike na SEK dece predškolskog uzrasta u odnosu na godine života i rada u struci, a s obzirom na rezultate Vukićević i saradnika (2016), koji nisu zabeležili razliku u stavovima o učestalosti primene narodne tradicije u vrtiću u odnosu na godine radnog staža, može se zaključiti kako odnos vaspitača prema tradicionalnim sadržajima nije povezan s godinama života i radnog staža u struci te to treba potvrditi budućim istraživanjima.

Kako bi se utvrdilo postojanje razlika u proceni vaspitača u odnosu na njihovo prebivalište korišten je t-test nezavisnih uzoraka. Nije utvrđena značajna statistička razlika (t (162) =1.631, p=.105) između vaspitača s prebivalištem u gradu (M=82.33, SD=19.44) i na selu (M=77.11, SD=19.44). S obzirom da je tradicionalna narodna muzika nastajala primarno u ruralnim sredinama pa tek onda urbanim (Žunić 2020), te kako se ona duže održavala u ruralnim sredinama, očekivala se razlika u proceni vaspitača sa sela u odnosu na one iz grada. Međutim, razlika nije zabeležena te se u budućim istraživanjima treba istražiti međusobna zavisnost stavova o tradicionalnoj muzici, uključenosti vaspitača u rad folklora, proceni o važnosti primene tradicionalne muzike u radu s decom predškolskog uzrasta i kompetencija vaspitača za primenu tradicionalnih sadržaja u vrtiću.

Kada su upoređeni rezultati na skali SSEK vaspitača iz Srbije (M=77.20, SD=20.84) i Hrvatske (M=85.02, SD=14.45) utvrđena je značajna statistička razlika

(t (155.095) =-2.821, p=.005) prema kojoj vaspitači iz Hrvatske uticaj tradicionalne muzike na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta procenjuju većim nego vaspitači iz Srbije. Osim istraživanja Drandić (2022) u kojemu se pokazalo kako vaspitači u Hrvatskoj imaju izrazito pozitivne stavove o primeni tradicionalne muzike u VOR-u nema adekvatnih rezultata sa kojim bi se ovaj rezultat poredio i objasnila razlika između vaspitača iz ove dve države.

Postoje li razlike u proceni vaspitača o uticaju primene tradicionalne muzike na SEK dece predškolskog uzrasta u odnosu na učestalost sprovođenja muzičkih aktivnosti koje sadrže tradicionalnu muziku u VOR-u istraženo je jednofaktorskom analizom varijanse (ANOVA) kojom je potvrđena značajnost razlike (F (2, 161) =8.074, p=.000). Test Tukey HSD je pokazao da se srednja vrednost grupe koju čine vaspitači koji često primenjuju tradicionalne muzičke sadržaje u vrtićkim aktivnostima (M=35.41, SD=8.17) značajno razlikuje od druge grupe koju čine vaspitači koji retko primenjuju tradicionalne muzičke sadržaje u vrtićkim aktivnostima (M=30.32, SD=7.39). Nije utvrđena značajnost razlike u odnosu na grupu vaspitača koji ponekad primenjuju tradicionalnu muziku u VOR-u. Dakle, vaspitači koji češće primenjuju tradicionalnu muziku u VOR-u s decom uticaj primene tradicionalne muzike na SEK dece procenjuju većim.

S obzirom na utvrđenu značajnu razliku u proceni uticaja primene tradicionalnih muzičkih sadržaja na SEK dece predškolskog uzrasta u odnosu na učestalost primene i s obzirom na državu u kojoj rade ispitanici, dvofaktorskom analizom varijanse različitih grupa istražen je uticaj učestalosti i države u kojoj vaspitač radi na njihovu procenu. Uticaj interakcije između države vaspitača i učestalosti primene tradicionalnih muzičkih sadržaja u vrtićkim aktivnostima nije bio statistički značajan (F (2, 158) =1.627, p=.200). Utvrđen je statistički značajan glavni uticaj učestalosti primene tradicionalnih muzičkih sadržaja u vrtićkim aktivnostima: F (2, 158) =8.023, p=.000 smatra se velikim uticajem (parcijalni eta kvadrat je .09). Utvrđen je statistički značajan glavni uticaj države u kojoj vaspitač radi, F (2, 158) =9.735, p=.002, uticaj je srednji (parcijalni eta kvadrat je .06). Procena vaspitača više je pod uticajem učestalosti primene tradicionalne muzike u VOR-u nego pod uticajem države u kojoj rade, a učestalost i država nisu u interakciji. Dobijeni rezultati ukazuju na potrebu provođenja daljih istraživanja koja bi proučila međuodnos stavova prema pojedinom tradicionalnom muzičkom sadržaju, njegove primenu u vrtiću, procene dobrobiti za dečji razvoj i kompetentnosti vaspitača za ove procene, ali i za primenu sadržaja tradicionalne baštine u vrtiću.

4. ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazali su kako se vaspitači slažu da primena tradicionalne muzike ima uticaj na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta, ali ne u najvećoj mogućoj meri. Pri tome vaspitači iz Hrvatske uticaj tradicionalne muzike u VOR-u procenjuju većim nego vaspitači iz Srbije. Više od polovine vaspitača često primjenjuje tradicionalnu muziku u vrtiću, dok ostali tradicionalnu muziku primenjuju retko ili ponekad. Utvrđeno je kako vaspitači koji često primenjuju tradicionalnu muziku u VOR-u uticaj te primene na razvoj SEK dece procenjuju većim nego vaspitači koji tradicionalnu muziku primenjuju retko. Nije utvrđena statistički značajna razlika u proceni uticaja primene tradicionalne muzike u VOR-u među vaspitačima u odnosu na starost i godine rada u struci vaspitača niti u odnosu na mesto prebivališta (selo/grad). Procena vaspitača o uticaju primene tradicionalne muzike u VOR-u na razvoj SEK pod velikim je uticajem učestalosti primene tradicionalne muzike u vrtiću, dok uticaj države zaposlenja vaspitača ima slabiji uticaj na procenu.

Rezultati ovog istraživanja ukazuju na pozitivan uticaj primene tradicionalne muzike u VOR-u na razvoj SEK dece predškolskog uzrasta koje su neophodne za detetov neometani razvoj. Može se zaključiti da postoji potreba za planiranjem smernica, a potom i donošenjem eksplicitnih programa kojim bi se podstakle predškolske ustanove da u svojim vaspitno-obrazovnim sadržajima obuhvate tradicionalnu muziku. Ovo istraživanje implicira buduća istraživanja o učestalosti i modalitetima primene tradicionalne muzike na razvoj predškolske dece.

LITERATURA

1. Blasco-Magraner, José Salvador, Gloria Bernabe-Valero, Pablo Marín-Liébana, Carmen Moret-Tatay (2021), ″Effects of the Educational Use of Music on 3- to 12-Year-Old Children's Emotional Development: A Systematic Review″, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(7), 3668.
2. Cross, Ian, Felicity Laurence, Tal-Chen Rabinowitch (2012), ″Empathy and Creativity in Group Musical Practices: Towards a Concept of Empathetic Creativity″, u: Gary E. McPherson i Graham F. Welch (ur.), *The Oxford Handbook of Music Education, Vol. II*, Oxford University Press, 337-353.

3. Drandić, Dijana (2022), ″Tradicijsko glazbovanje u kontekstu interkulturalnog odgoja djece predškolske dobi″, u: Ivana Paula Gortan-Carlin, Kristina Riman, Blaženka Bačlija Sušić (ur.), *Mùzika: zvuk, logos, odgoj i obrazovanje, terapija*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, 13-28.
4. Ilari, Beatriz (2016), ″Music in the early years: Pathways into the social world″, *Research Studies in Music Education*, 38(1), 23–39.
5. Ilić, Petar M., Anđelka M. Kovač, Biljana M. Pavlović (2022a), ″Serbian Folk Lullabies in Preschools: Significance and Representation″, *Društvene i humanističke studije*, 3(20), 295-314.
6. Ilić, Petar M., Anđelka M. Kovač, Biljana M. Pavlović Belojica (2022b), ″Specifičnost i zastupljenost narodnih uspavanki u predškolskoj vaspitno-obrazovnoj praksi″, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 52(4), 377-396.
7. Jeremić, Biljana, Ruženka Šimonji-Černak, Zagorka Markov, Jelena Pantić (2015), ″Efekti primjene metodičkog pristupa izvođenja glazbe pjevanjem na socioemocionalne kompetencije (SEK) učenika mlađeg školskog uzrasta″, *Croatian Journal of Education 17 (Sp. Ed. 3)*, 151-185.
8. Kelemen, Zita (2017), *Upoznavanje folklorne glazbe u predškolskoj dobi*, završni rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
9. Kurniawati, Mei Wulan, Kartono Kartono, Maria Goretti Dwijiastuti (2013), ″Peningkatan Keterampilan Sosial Melalui Permainan Tradisional Pada Anak Kelompok A TK Cemara Dua Surakarta Tahun Ajaran 2013/2014″, *Kumara Cendekia*, 1(2), 1-7.
10. Lazarić, Lorena, Dijana Drandić, Andrea Bruner (2020), ″Zavičaj u odgoju i obrazovanju djece predškolske dobi″, *Knowledge*, 40(2), 361-366.
11. Lestari, Putu Indah, Elizabeth Prima (2017), ″The Implementation of Traditional Games to Improve the Social Emotional Early Childhood″, *Journal of Educational Science and Technology*, 3(3), 178-184.
12. Lusiana, Ernita (2012), ″Membangun Pemahaman Karakter Kejujuran Melalui Permainan Tradisional Pada Anak Usia Dini Di Kota Pati″, *BELIA, Indonesian Journal of Early Childhood Education Studies*, 1(2), 15-19.
13. Markov, Zagorka, Angela Mesaroš Živkov (2019), ″Primena sadržaja narodne tradicije i njihov uticaj na vršnjačku prihvaćenost dece sa smetnjama u razvoju u predškolskim ustanovama″, u: Jelena Mićević Karanović (ur.),

Tradicionalno narodno stvaralaštvo u edukaciji i socijalizaciji dece predškolskog i nižeg školskog uzrasta i dece marginalnih grupa u Vojvodini, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi, 118-145.

14. Marušić, Andriana, Tonća Jukić (2022), ″Tradicijska igra u odgojno-obrazovnom procesu predškolske ustanove s ciljem očuvanja nematerijalne kulturne baštine″, *Napredak*, 163(1-2), 115-132.
15. Monnier, Moana (2015), ″Difficulties in Defining Social-Emotional Intelligence, Competences and Skills – a Theoretical Analysis and Structural Suggestion″, *International Journal for Research in Vocational Education and Training*, 2(1), 59-84.
16. *Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje* (NKRPO) (2014), Republika Hrvatska, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.
17. Nedimović, Tanja P., Ivana Đ. Đorđev, Aleksandar M. Stojanović (2022), ″Primena holističkog pristupa u praksi iz perspektive vaspitača″, *Inovacije u nastavi*, 35(4), 13-27.
18. Nikolić, Lidija, Sanja Ruškan (2022), ″Utjecaj glazbenoga obrazovanja na socijalno-emocionalni razvoj djeteta″, *Diacovensia*, 30(1), 129-149.
19. Pravilnik o Opštim osnovama predškolskog programa (2006), *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik RS,* br. 14.
20. Putri, Aulia Rifki Nourovita (2013), ″Efektivitas Permainan Tradisional Jawa dalam Meningkatkan Penyesuaian Sosial pada Anak Usia 4-5 tahun di Kecamatan Suruh″, *BELIA*, *Early Childhood Education Papers*, 2(1), 8-15.
21. Vukićević, Nataša, Irena Golubović Ilić, Vladimir Stanojević (2016), ″Predškolsko vaspitanje u funkciji očuvanja narodne tradicije u savremenom društvu″, u: Emina Kopas-Vukašinović, Biljana Stojanović (ur), *Zbornik radova sa nacionalnog naučnog skupa sa međunarodnim učešćem „Savremeno predškolsko vaspitanje i obrazovanje: Izazovi i dileme”*, Fakultet za pedagoške nauke Univerziteta u Kragujevcu, 167-181.
22. Žunić, Dragan (2020), ″Čemu tradicionalna muzika danas″, u: Jelena Jovanović, Dragan Žunić (ur.), *Prisustvo tradicionalne muzike u Srbiji danas – u izmenjenom radnom i prazničom svakodnevlju*, Srpska akademija nauka i umetnosti – Ogranak SANU u Nišu, 11-26.

TRADITIONAL MUSIC IN PRESCHOOL AND THE DEVELOPMENT OF SOCIAL-EMOTIONAL COMPETENCIES OF PRESCHOOL CHILDREN

Summary:

Despite the passage of time, traditional music continues to hold importance as a source of creativity for new generations. It is an important component of the spiritual history of the human race. This research aims to ascertain the opinions of preschool teachers regarding the influence of traditional music on young children's social and emotional development. The sample consisted of 164 preschool teachers employed in preschool institutions in the Republic of Serbia and the Republic of Croatia. The Student's Social and Emotional Competences Scale (SSEK) (Jeremić et al. 2015) was used as an instrument, adapted for this research. The findings showed that preschool teachers concur that teaching preschoolers traditional music affects their ability to develop their social and emotional skills. Preschool teachers implement traditional music in their educational work, and those who do so more often assess the influence of traditional music on the social and emotional development of children as more prominent. This research implies a need for future research on the frequency and modalities of implementing traditional music in preschools to benefit the development of children.

Key words: preschool teachers, educational work, music education, music lessons, traditional music

Adrese autorica
Authors' address

Biljana Jeremić
Univerzitet u Novom Sadu
Pedagoški fakultet u Somboru
mrbiljana@gmail.com

Zagorka Markov
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi
zagorka.markov@gmail.com

Lidija Nikolić
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
lnikolic@foozos.hr

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.557

UDK 159.9:37.01

Primljeno: 09. 05. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Sanja Živanović, Ranka Perućica, Sonja Kaurin, Bojana Vuković, Olivera Kalajdžić, Slađana Ćalasan

PROBLEM (NE)INTENCIONALNOSTI U PEDAGOGIJI – POGLED IZ UGLA PEDAGOGA

Kada govorimo o vaspitanju uglavnom se misli na planske uticaje koji se vrše na vaspitanika u cilju razvijanja svih njegovih potencijala. Postavlja se pitanje da li u procesu vaspitanja postoje i nenamjerni uticaji, da li je njihov ishod pozitivan (ona ponašanja ili vještine vaspitanika koji imaju karakter poželjnosti ili prihvaćenosti) ili negativan, te da li se pedagogija bavi i takvim spontanim, nenamjernim procesima? Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati i analizirati pogled pedagoga o prirodi uticaja koji se ostvaruju u okviru vaspitanja. Uzorak ima karakteristike namjernog i prigodnog uzorka, a čine ga pedagozi saradničkih i naučno-nastavnih zvanja sa dva javna univerziteta u Republici Srpskoj. U radu je korištena metoda teorijske analize i deskriptivna metoda, a od tehnika, tehnika anketiranja. Rezultati pokazuju da pedagozi, saradničkih i naučno-nastavnih zvanja pod vaspitanjem podrazumijevaju sintezu namjernih i nenamjernih uticaja na vaspitanika. Samo mali broj pedagoga smatra da je termin funkcionalno vaspitanje neadekvatan za ono što predstavlja te i ne daju prijedloge za njegovo redefinisanje. Pedagozi su mišljenja da je (ne)intencionalnost vaspitanja još uvijek aktuelno i otvoreno pitanje pedagogije ali ne i fundamentalno. U kontekstu sredine smatraju da je porodična zajednica sinteza namjernog i nenamjernog uticaja, a iste integracije se ne odriču ni u institucionalnom okruženju kao ni djelatnosti vaspitanja koja se odvijala još u predcivilizacijskom periodu. Rezultati mogu poslužiti kao inicijalno istraživanje fenomena (ne)intencionalnosti u vaspitanju te kao osnova za dalja kvantitativno i kvalitativno veća istraživanja, ali i kao teorijska osnova svima onima koji na bilo koji način raspravljaju o teorijskim pitanjima opšte pedagogije.

Ključne riječi: vaspitanje; intencionalnost; nenamjernost

UVOD

U krilu filozofije, još prije dva vijeka, pedagogija prolazi put od uopštavanja iskustava do prihvatanja kao nauke čiji je predmet proučavanja vaspitanje u najširem smislu, odnosno vaspitno-obrazovna djelatnost specifična za ljudsku vrstu. Kompleksan predmet proučavanja determiniše i veći broj pedagoških disciplina ili užih aspekata vaspitanja. Krenuli smo od pitanja kako razvijati opštu pedagogiju, najčešće shvaćenu kao teorijski dio pedagogije? Naime, ovaj rad je upravo posvećen tematskom pitanju opšte pedagogije, odnosno prirodi uticaja na vaspitanika. Važno je pomenuti da kada govorimo o (ne)intencionalnim uticajima u određenju vaspitanja, govorimo u kontekstu vaspitanja u širem smislu, dakle intencijama u okviru ukupnosti komponenti ili ukupnosti kognitivnog, afektivnog i psihomotornog razvoja. Kada je riječ o aplikativnoj vrijednosti (ne)intencionalnosti kao dijela opšte pedagogije, ona se može odnositi na sve pedagoške discipline (porodična pedagogija, školska pedagogija, andragogija, pedagogija slobodnog vremena, predškolska pedagogija, didaktika i pojedine metodike nastavnih predmeta), osim na istoriju pedagogije budući da ona naprosto nema praktični značaj jer je riječ o kontekstu koji je daleko iza nas.

Ako bismo uzeli u obzir i konstitutivne elemente nauke, jedan od njih je i jezik kojim se opisuju pedagoške pojave i svakako termini koji se koriste za opisivanje određene pojave. Intencionalnost je termin koji se pojavljuje u velikom broju opštih pedagogija i njime opisujemo planirane uticaje na ličnost vaspitanika. Pored društvene uslovljenosti, sistematičnosti, organizovanosti i sl., navedeni termin pominje se kao osnovna karakteristika vaspitanja. Činjenica je da čim se javi intencija javlja se i sistematičnost i organizovanost, jedno drugo ne isključuje. Plan, svjesnost i namjera su suštinska svojstva vaspitanja, ona po kojima se djelatnosti koje se odvijaju u tom procesu suštinski razlikuju od djelovanja koja to nemaju (Antonijević 2014). Termini suprotni intenciji su neintencionalnost, spontanost ili nenamjernost. Međutim za uticaje koji nisu namjerni i planirani u pedagogiji se koristi termin funkcionalno vaspitanje. Funkcionalnost se, kako navodi Bagarić (2010), odnosi na nešto što služi nečemu, ima svoj efekat, uspjeh i svrhu, a u pedagoškom smislu funkcionalno vaspitanje označava nenamjerno pozitivno i negativno djelovanje različitih činilaca na vaspitanika i pripada tradicionalnoj pedagogiji. Ti činioci mogu biti roditelji, pojedinci iz šire porodice, učitelji, vršnjaci, mediji ili cjelokupna društvena sredina. „Osnovna karakteristika vaspitanja koje se odvija na početku razvoja (i kad je riječ o čovječanstvu i kad je riječ o individui) jeste spontanost. Ono se odvija bez

svjesnih, planiranih aktivnosti, odvija se automatski kao prirodan integralni dio različitih aktivnosti koje se odvijaju u sredini u kojoj dijete živi“ (Pavlović 2015: 114). Funkcionalno vaspitanje podrazumijeva društvene činioce koji nisu stvoreni da bi vaspitali ali utiču na mlade. Taj spektar obuhvata televiziju, časopise, sportske zajednice pa sve do običaja. U intencionalnom vaspitanju središte je namjerni uticaj pa intencionalno i funkcionalno vaspitanje ograničavaju jedno drugo (Gudjons 1993).

Kakvi su odnosi intencije i nenamjernosti u vaspitanju? Šta ako su nenamjerni uticaji pozitivni, a vaspitanje se određuje isključivo kao namjerna i planska djelatnost? Da li je funkcionalno vaspitanje adekvatan termin za ono što predstavlja? Kako odrediti širinu složenog fenomena vaspitanja? Sve su to pitanja koja su navela autore da se dublje pozabave ovim problemom.

Vukasović (2003) ističe da se u društvenim i humanističkim naukama ne smijemo strogo „uhvatiti“ za određene pojmove jer sama specifičnost takvih nauka (za razliku od prirodnih) podrazumijeva stalna previranja u traženju rješenja. Stoga im se zbog toga ne osporava naučni dignitet. To ujedno može biti i jedan od razloga zašto se i možemo baviti takvim opštim pitanjima bez da imamo namjeru umanjiti značaj nauke ili pedagoške terminologije, već naprotiv – njen razvoj i usavršavanje. I drugi autori takođe ističu da određena sumnja, pitanja zašto i kako podstiču napredak i nova otkrića (Matijević, Bilić, Opić 2016), a kod naučnih radnika bude radoznalost i želju za proučavanjem i istraživanjem naučnih oblasti kojima se bave. Stoga, pored isključive kvantitativne paradigme u metodologiji pedagoških istraživanja, ne smijemo zaboraviti ni na inovativnost i domišljatost istraživačkih poduhvata. Pitanje intencionalnost – neintencionalnost jedno je od važnih pitanja same suštine vaspitanja, zato je važno šta o tome misle svi oni koji se bave vaspitanjem, a posebno oni koji se njim naučno bave.

TEORIJSKA ISHODIŠTA (NE)INTENCIONALNOSTI

Pedagogija je najviše povezana sa naukama koje proučavaju čovjeka i među njima postoje brojne isprepletene veze. Tako psihologija pokušava da odgovori na pitanja šta je to ličnost, od čega se sastoji, od čega zavisi njen razvoj i ponašanje, a vaspitanjem utičemo na ličnost vaspitanika (Pavlović 2022). Suštinska svojstva vaspitanja možemo tražiti i u psihološkom pristupu fenomena vaspitanja. Kroz različite teorije ličnosti možemo da pronađemo i ishodišta intencionalnosti i neintencionalnosti vaspitanja, a u kontekstu ovog rada fokus je na psihoanalitičkoj teoriji Zigmunda Frojda,

sociokognititivnom pristupu Alberta Bandure te bihejviorističkoj teoriji Frederika Skinera.

U vrijeme kada je nastala Frojdova koncepcija čovjeka značila je nešto sasvim novo i drugačije od prethodnih shvatanja da je čovjek svjesno, autonomno biće. Prema Frojdu čovjek je biće bez potpune mogućnosti slobodnog odlučivanja koje ne može uvijek donositi racionalne i svjesne odluke i vladati sobom. Čovjekom štaviše dominira onaj dio nesvjesnog, odnosno dominira nesvjesno nad svjesnim. Za Frojda je čovjek ispunjen dinamikom unutrašnjih snaga i stanja proizašlih iz realnih životnih situacija. U analizi pojedinaca otkrivaju se pokretačke snage i determinante njegovog manifestnog ponašanja. Čovjek je nesvjestan pravih pokretača svojih aktivnosti zato što je područje nesvjesnog po svom opsegu i značenju daleko veće u poređenju sa svjesnim. Nesvjesno se prema psihoanalitičkoj teorije manifestuje u svakodnevnom životu (Fulgosi 1997) te i vaspitni uticaji koji nisu planirani, a javljaju se kod pojedinca, mogu imati ishodište u psihoanalitičkoj teoriji.

Intencionalnost kao karakteristika vaspitanja i neintencionalnost kao (ne)karakteristika vaspitanja mogu biti zanimljive ako se posmatraju i sa stanovišta sociokognitivnnog pristupa Alberta Bandure. Naime, u središtu njegovog pristupa je tzv. modelovanje (Repišti 2015). U kontekstu namjernih i nenamjernih uticaja, modelovanje može biti od interesa u bilo kom području vaspitanja. U centru Bandurinog pristupa ličnosti je posmatranje. Vaspitanik posmatra živi model (onog ko vaspitava), bilo da je to roditelj, staratelj, učitelj ili sl., usmjerava pažnju na ponašanje te osobe, a potom opaženo postaje njegova vlastita akcija ili ponašanje. Vaspitač može imati intenciju da na vaspitanika djeluje, a i ne mora. U prvom slučaju radi se o intencionalnom vaspitanju, a u drugom o funkcionalnom vaspitanju. Nije slučajno da se identifikacija navodi kao jedan od osnovnih mehanizama porodičnog vaspitanja (Ilić 2013). Posmatra se tuđe ponašanje (tzv. opservaciona teorija), nema nikakvog potkrepljenja, dovoljno je da se posmatra model, a radnja se čak ne mora izvoditi, stiču se novi oblici ponašanja, a učenje se odvija bez namjernog podsticanja modela ili bilo koga sa strane.

Intencionalnost u vaspitanju može imati ishodište i u Skinerovoj bihejviorističkoj teoriji prema kojoj je ponašanje kontrolisano posljedicama (potkrepljivačima). Ukoliko pomoću potkrepljivača usmjeravamo nečije ponašanje u željenom pravcu, riječ je o oblikovanju nečijeg ponašanja (Repišti 2015). Skinerova teorija može biti posebno zanimljiva kada je u pitanju intencionalno vaspitanje, u kontekstu nagrada, pohvala, priznanja ali i kazni. Ima autora koji na direktan način povezuju pedagogiju sa potkrepljenjem, govoreći da je zadatak pedagogije da „... istražuje i nalazi

najučinkovitije načine – oblike, metode rada, uvjete, aktivnosti i sadržaje potkrepljenja kojima će svrhovito i u svim aspektima razvijati svekolike sposobnosti pojedinca“ (Milat 2007: 194). Relevantna potkrepljenja, potrebna za razvoj određenih sposobnosti, nisu ništa drugo nego sadržaji i aktivnosti koje su u skladu sa ciljem i zadacima u pedagoškom djelovanju. Sa druge strane, ishodište može biti i u nepostojanju namjere u vaspitanju. Naime, malo dijete, kada je gladno, ili mu nešto drugo nije po volji, počinje da plače, pa se pojavi majka ili neko drugi ko otkloni problem (potkrepljenje). Kada se ista situacija ponavlja dovoljan broj puta, u određenim uslovima dijete može učvrstiti takvu reakciju da kada mu nešto ne odgovara počinje plakati. Onaj ko vodi brigu o djetetu nije imao namjeru da dijete postane „kmezavo“ ali se to dogodilo i dijete je formiralo takvu osobinu. Dakle, možemo zaključiti da se radi o tzv. funkcionalnom vaspitanju.

DILEME U POGLEDU ŠIRINE PREDMETA PEDAGOGIJE

U kontekstu onog o čemu govorimo neophodno je sagledati i određene dileme u vaspitanju kao ključnom pojmu pedagogije. Za intencionalno vaspitanje ključni pojmovi su namjera, svjesnost, plan i uticaj onog ko vaspitava, dok se za nenamjerne, neplanske, uzgredne, spontane uticaje koristi termin funkcionalno vaspitanje (Pavlović 2022; Matijević, Bilić i Opić 2016). Ima autora koji ističu da je funkcionalno vaspitanje djelatnost potpore vaspitanju ili smetnja vaspitanju (Bagarić 2010), u zavisnosti da li su ti spontani uticaji negativni ili pozitivni. Sa aspekta jezika vidljiva je besmislenost izraza funkcionalno vaspitanje za neplanirane vaspitne uticaje jer je vaspitanje svrsishodna djelatnost koja podrazumijeva funkcionalnost kao neodvojivo svojstvo vaspitanja, pa ne postoji razlog kojim bismo spontane, nenamjerne, uticaje proglasili funkcionalnijim od planiranih. Stoga, izraz funkcionalno vaspitanje nije adekvatno povezan sa takvom vrstom uticaja (Kulić i sar. 2019). Dakle, segment vaspitanja koji ima tendenciju da bude osviješten i zaista postane funkcionalan, da služi vaspitnoj djelatnosti, ima zbunjujući izraz u pedagoškoj teoriji. Pojmovi u pedagogiji zbog svoje složenosti nisu jednoznačno već višeznačno određeni, te se to kosi sa insistiranjem isključivo na vaspitanju kao intencionalnoj aktivnosti. Ako je vaspitanje sveukupnost pedagoškog djelovanja, na kakvu sveukupnost se misli? Sveukupnost uticaja ili sveukupnost strana razvoja ličnosti, ili čak sveukupnost svega toga zajedno? Ako je vaspitanje rezultat u smislu vaspitan/nevaspitan pojedinac, onda je to rezultat i nekih nenamjernih uticaja. Ako je vaspitanje društveni fenomen, toliko više je kako namjernih tako i spontanih uticaja. Sve su to razlozi zbog kojih je vaspi-

tanje u pedagoškoj nauci toliko složen fenomen koliko i ljudski organizam u medicinskoj nauci.

Pavlović (2022) ističe da vaspitanje predstavlja, najkraće rečeno, uticaje usmjerene na oblikovanje ličnosti i njenog razvoja, ali se dileme javljaju kada je potrebno odrediti prirodu tih uticaja i to u tri segmenta: da li su ti uticaji samo starijih na mlađe, da li vaspitanje obuhvata samo pozitivne uticaje, te da li se vaspitanje samo odnosi samo na namjerne uticaje? Moramo priznati da su sva tri segmenta o kojima govori autor međusobno povezana, ali posebna povezanost odnosi se na drugi i treći segment ili dilemu, jer malo ko djeluje sa namjerom da izazove negativna ponašanja kod vaspitanika. Jednostavno rečeno, nemoguće je povući strogu granicu između druge i treće dileme, jer samim tim ako se djeluje sa određenom namjerom i planski, ishod bi trebao biti pozitivan.

I suštinske karakteristike vaspitanja su međusobno povezane. Naime, poznato nam je da društvena uslovljenost kao osnovna karakteristika vaspitanja označava pojavu da se vaspitanje mjenjalo sa promjenama u društvu. Naprimjer, u prvobitnoj zajednici vladala je potpuna jednakost i vaspitanje je bilo podjednako za svu djecu osim razlike s obzirom na pol. Mlade generacije su vaspitavane za neposredno učestvovanje u svim poslovima svog roda. Sa složenijim ljudskim zajednicama usložnjava se i organizacija, članovi dobijaju specijalizovane uloge i dešavaju se radikalne promjene u svim sferama života, a odnose se i na potrebu poučavanja mladih (Pavlović 2022). Dakle, možemo da zaključimo da se sa razvojem društva razvijala i intencionalnost. Stoga, se postavlja suštinsko pitanje: da li se može govoriti o vaspitanju u prvobitnoj zajednici ili o vaspitanju govorimo samo kada je riječ o institucionalnom planu i namjeri? Iz tog razloga smo se u metodološkom dijelu rada osvrnuli i na odnos (ne)intencionalnosti i društvene sredine. Ako uzmemo u obzir da je vaspitanje društveno uslovljena pojava, onda nije čudo što je vaspitanje definisano kao isključivo intencionalna djelatnost i što se takvo shvatanje zadržalo do današnjih dana. U vremenima iza nas i nije bilo mnogo uticaja, koji bi mogli djelovati spontano, kao što je to danas (internet, raznolikost televizijskih programa, društvene mreže, razne socijalne grupe kojima se pridružujemo). U vezi sa tim, ima autora koji ističu da „određivanje procesa, a time i pojma vaspitanja, ne može se izvršiti izdvojeno od društva u kome se to vaspitanje ostvaruje“ (Krneta, Potkonjak i Potkonjak 1965: 18). Plansko vaspitanje počinje sa kulturnim nivoom prvog civilizacijskog talasa i to iz razloga što za pojedine aktivnosti više nije bilo dovoljno samo puko posmatranje, odnosno aktivnosti više nisu dovoljno jednostavne (kao što je primjera radi sakupljanje hrane), ali se ne gubi u potpunosti karakter spontanosti (Pavlović 2022). Rekli bismo da taj razvojni oblik nije izgubljen ni vijekovima poslije. Kada raspravljamo o pitanju da li

uticaje na vaspitanika u prvobitnoj zajednici koju karakteriše spontanost i vaspitanje za život putem života možemo smatrati procesom vaspitanja, Mikanović (2017) daje zanimljivu konstataciju. Naime, autor smatra da je pedagogija ostvarila zavidan stepen razvoja, ali da još uvijek postoje brojna otvorena i aktuelna pitanja, te da se pedagogija nalazi u stalnom procesu konstituisanja. Mi bismo ipak rekli razvoja i napredovanja jer pedagogija je konstituisana kao nauka, ali se stalno nalazi u procesu progresivnog razvoja i usavršavanja. Mikanović (2017) u razvoju pedagoške nauke razlikuje prednaučni i naučni razvoj smještajući pritom vaspitna djelovanja u doba prvobitne zajednice u prednaučna.

Roditelji i drugi članovi porodice vrlo često uspješno vaspitaju dijete i to u mnogim slučajevima bez svjesnosti i posebnog plana. Oni spadaju u činioce funkcionalnog vaspitanja, a ako je namjera važna karakteristika vaspitanja znači li to da im se treba oduzeti vaspitački status (Bagarić 2010)? Možda bismo samo trebali domišljato razmisliti o redefinisanju termina funkcionalni jer nije garancija da (ne)postojanje namjere ima pozitivne efekte. Zamislimo uobičajni radni dan bračnog para i djeteta. Dok se spremaju na posao i u školu, roditelji uzgred raspravljaju o nekom porodičnom problemu. Dijete slušajući, usvaja obrasce komuniciranja i rješavanja sporova (Pavlović 2022). Bez obzira da li su ti obrasci pozitivni ili negativni, da li su roditelji tokom razgovora imali namjeru i plan da dijete usvoji određeni obrazac ponašanja? Vrlo vjerovatno da nisu, ali su nesvjesno u svakom slučaju djelovali i na to. Dakle, nenamjernost se ne može isključiti iz vaspitanja, ali oni koji se bave vaspitanjem, u bilo kom kontekstu i momentu, moraju biti svjesni uticajā na vaspitanika kako bi negativne uticaje sveli na minimum. Porodična pedagogija kao pedagoška disciplina, samim svojim konstituisanjem isključuje dominantnost neintencionalnih uticaja. Iako je u porodičnom okruženju veliki broj spontanih i nesvjesnih uticaja, ipak se oni ne mogu svesti samo na iste. Materinska škola Jan Amosa Komenskog djelo je koje možemo posmatrati kao potporu porodičnom vaspitanju kojim se ukazuje da namjera treba da postoji. Samim ukazivanjem da djeca oponašaju svoje roditelje i veličanje roditeljskog uzora ukazuje da u porodičnom okruženju što manje toga treba prepuštati spontanim reakcijama (Komenski 2000).

Kako bismo na praktičan način približili (ne)intencionalnost uticaja u vaspitanju, a u skladu sa navedenim dilemama, navodimo sljedeći primjer. Svakom roditelju je cilj da dijete bude zdravo? Stoga preduzima određene akcije kao: svakodnevno tuširanje djeteta, pranje ruku, sjeckanje i serviranje raznog voća, strpljivo daje djetetu kašiku po kašiku ne bi li unijelo što više zdravih namirnica, adekvatno oblači dijete prema vremenskim prilikama itd. Pitanje je sledeće: Da li takvim aktivnostima poz-

itivno djeluje na zdravstveni razvoj djeteta te da li negativno djeluje na samostalnost djeteta, brigu o sebi, finu i grubu motoriku? Da li je adekvatan termin za navedenu situaciju podizanje/odgajanje djeteta (u smislu fizičko-zdravstvene brige i zaštite) ili vaspitanje?

RAZLIČITA STANOVIŠTA U DEFINISANJU VASPITANJA

Proučavanje problematike širine predmeta vaspitanja moglo bi i u teorijskom dijelu da ima istraživački zadatak koji glasi: Na koji način su pedagozi do sada definisali vaspitanje te ima li razlike među njima? „Izgleda da se autori koji su pisali o ovom problemu mogu podijeliti u dvije grupe. Prvu čine oni koji su izričito na stanovištu da se vaspitanje odnosi samo na intencionalne uticaje. Drugu grupu čine oni koji dopuštaju da vaspitanje obuhvata i neintencionalne uticaje“ (Pavlović 2022: 169). U ovom radu definisanje vaspitanja biće analizirano sa tri stanovišta, što je u skladu sa odgovorom na postavljeni teorijski zadatak sa početka ovog naslova: 1) stanovišta autora definicija u kojima se jasno očitava intencija, 2) stanovišta autora definicija u kojima se na indirektan način ukazuje na nenamjernost uticaja, 3) stanovišta autora definicija u kojima nije naglašen ni namjerni ni nenamjerni uticaj kao i definisanja koja obuhvataju oba uticaja.

a) Definisanja u kojima se jasno očitava intencionalnost:

„Vaspitanje nije svako uticanje na mladu generaciju, nego samo svesno, plansko i organizovano uticanje, njime se uvek želi da postigne izvestan cilj“ (Teodosić 1957: 6). „Pod vaspitanjem se podrazumijeva ukupnost uticaja koje vrši društvo, društvene grupe, posebno organizovane institucije i pojedinci pomoću raznih sredstava, pod uslovom da su svi ti uticaji usmjereni ka ostvarenju postavljenog cilja vaspitanja, tj. da su pozitivni“ (Krneta, Potkonjak i Potkonjak 1965: 18). Vaspitanje je proces, kretanje, prelaz iz jednog stanja u drugo sa određenom usmjerenošću. Među osnovnim karakteristikama pedagoškog procesa je i intencionalnost i ima prognostičko značenje jer je djelatnost profesionalnog pedagoga povezana sa predviđanjem rezultata i tokom određenog pedagoškog procesa (Boritko 2007). „Vaspitanje obuhvata svjesne intencionalne i organizovane aktivnosti društva na pripremi pojedinca za preuzimanje društvenih uloga, kao i podsticanje ukupnog razvoja same ličnosti“ (Gvozdenović 2011). Intencionalnost je ona karakteristika vaspitanja kojom se izražava namjernost vaspitanja u vaspitnom djelovanju, pa se može konstatovati da je vaspitanje organizovano prema nekom planu, namjerna, svjesna, planska

aktivnost (Branković i Ilić 2004). Vaspitanje je određeno pozitivnošću cilja, zadataka, metoda i postupaka i ništa što nije vrijednosno pozitivno orijentisano ne može ponijeti njegovo ime. Jednostavno rečeno pozitivnost je važno svojstvo vaspitanja. Ako je namjernost djelovanja važno obilježje vaspitanja onda je svijest o svrsi podrazumljiva. Tačnije, svijest o svrsi ili nije bitno obilježje vaspitanja ili nepostojanje svijesti o svrsi čina taj čin isključuje iz vaspitnog djelovanja (Bagarić 2010). Postoje i definisanja u kojima se intencija navodi na indirektan način, ili je namjera autora upravo izbjegavanje terminoloških zamki koje širina predmeta pedagogije postavlja? Vaspitanje u najširem smislu podrazumijeva „delatni aktivitet u cilju prilagođavanja i menjanja ponašanja, poželjnim oblicima humanog ljudskog razvoja koji za cilj postavlja samoprevazilaženje i usavršavanje ljudske prirode i njoj saobraznih potencijala“ (Petričković 2008: 81).

b) Definisanja u kojima se na indirektan način ukazuje na nenamjernost uticaja:

„Vaspitanje definišemo kao svjesni, cjelishodni, sistematičan i organizovan proces, usmjeren na holistički razvoj ličnosti i svih njenih potencijala. Dakle, vaspitanje predstavlja rezultat ukupnog uticaja svih faktora i (samo)aktivnosti vaspitanika“ (Mikanović 2016: 18). Ako je vaspitanje svjesno, organizovano i usmjereno i predstavlja rezultat svih faktora, a svi faktori nisu usmjereni isključivo na pozitivne strane (kao mediji i okruženje npr.) da li se u ovakvom definisanju ipak kriju i nenamjerni uticaji? Slično definisanje pronalazimo u novijem izdanju istog autora sa većim stepenom uključivanja nenamjernih uticaja. „Vaspitanje je sveobuhvatan intencionalni uticaj i proces. Obuhvata sve uticaje na djecu, mlade i odraslog čovjeka. Vaspitanje obuhvata sve intencionalne i nenamjerne uticaje – funkcionalno vaspitanje (porodica, slobodno vrijeme, vršnjaci)“ (Mikanović 2017: 34). Vaspitanje „se odnosi na sve što ljudi svesno, namerno, sistematski i organizovano preduzimaju na planu formiranja ličnosti, kako ono što organizuje društvo u odnosu na vaspitanika, tako i ono što preduzima sama ličnost koja se razvija i formira u okolnostima jednog konkretnog društva“ (Trnavac i Đorđević 1998: 8). Predstavljeno definisanje navodi na zaključak da bi društvo (i sama ličnost koja vaspitava) u svakom momentu trebalo biti svjesno kvaliteta uticaja koji se ostvaruju, a svjedoci smo da su prisutni i pozitivni i negativni uticaji društva u cjelini. Ovakvo definisanje se može posmatrati i sa druge strane, odnosno da autor pod vaspitanjem podrazumijeva isključivo one svjesno, namjerno organizovane akcije i društva i pojedinca koji pozitivno utiču na ličnost. Pronalazimo i obrazloženja vaspitanja u kojima se uzimaju u obzir neintencionalni uticaji ali isključivo sa tendencijom prerastanja u intencionalne. Postavlja se pitanje

da li se, definišući vaspitanje kao namjerno, svjesno i cjelishodno djelovanje na razvoj jedne ličnosti, ustvari podrazumijevaju i potencijalni neintencionalni uticaji koji imaju tendenciju da budu intencionalno usmjereni i preoblikovani? Vaspitanje ustvari predstavlja jedan „kompleks pojava struktuiran iz funkcionalnih i intencionalnih uticaja, sa tendencijom prerastanja funkcionalnih u intencionalne" (Medić 1993: 43). Nenamjerni vaspitni uticaji su takođe dio čovjekovog pozitivnog ili negativnog životnog iskustva i pedagogija se bavi i tim formama ponašanja ali prvenstveno sa namjerom da svjesno iskoristi njihovo pozitivno dejstvo, a ukloni i preduprijedi negativno (Trnavac i Đorđević 2013).

v) Definisanja koja uzimaju u obzir sveukupne uticaje kao i ona u kojima nije naglašen uticaj:

Kada govorimo o vaspitanju uvijek mislimo na ukupne ishode i događaje u vaspitno-obrazovnom procesu, jer u današnjem društvu roditelji i učitelji nisu jedini vaspitači. Sve su prisutniji uticaji vršnjaka, medija i sl. (Matijević, Bilić i Opić 2016). I istaknuti pedagozi bili su u dilemi po pitanju širine i obuhvatnosti uticaja vaspitanja. Tako nailazimo na stav da je duboka zabluda kada se imitiranje poistovjećuje sa procesom vaspitanja koji je vođen proces sa određenim ciljem, ali u kome treba biti elastičan i pod njim ne podrazumijevati samo pisane i formalne ciljeve već mnoštvo interakcijskih uticaja koji se dešavaju među ljudima a koji ih kao takvi reorganizuju i formiraju u ličnost (Trnavac i Đorđević 1998). Pokušali smo analizirati prvi i drugi dio ovakvog stava, te došli do zaključka da se ipak u drugom dijelu rečenice in-direktno ne odričemo ni uticaja u hodu. Ožegović (2009) vaspitanje određuje kao svjesnu ili nesvjesnu, namjernu ili nenamjernu aktivnost u cilju osposobljavanja mladih za društvene uloge. Sve prethodno izneseno govori o izuzetnoj složenosti fenomena vaspitanja pa se nameće pitanje da li kompleksnost možemo svrstati u karakteristiku vaspitanja, jer je i ona povezana sa društvenom uslovljenošću, a sadašnji nivo saznanja i razvijenosti pedagoške nauke (a samim tim i vaspitanja) takav je da oslikava vaspitanje kao složen, progresivan i još uvijek potpuno neistražen fenomen.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i zadaci istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati i analizirati pogled pedagoga, saradničkih i naučno-nastavnih zvanja o prirodi uticaja vaspitanja, odnosno o tome da li se vaspitanje odnosi samo na intencionalne uticaje na ličnost ili i na intencionalne i

neintencionalne. Na osnovu postavljenog cilja proizlazi nekoliko istraživačkih zadataka, i to:

1) ispitati da li akademsko osoblje pod vaspitanjem podrazumijeva samo intencionalne uticaje ili i intencionalne i neintencionalne;
2) ispitati da li akademsko osoblje (ne)intencionalnost posmatra kao suštinsko/osnovno i otvoreno pitanje pedagogije;
3) ispitati kako akademsko osoblje posmatra odnos društvene sredine i (ne)intencionalnosti;
4) ispitati da li i kako akademsko osoblje smatra da je potrebno redefinisati pojam funkcionalno vaspitanje.

U skladu sa postavljenim istraživačkim zadacima, formulisane su hipoteze istraživanja:

H1) Pretpostavlja se da akademsko osoblje pod vaspitanjem podrazumijeva i intencionalne i neintencionalne uticaje.
H2) Pretpostavlja se da akademsko osoblje (ne)intencionalnost smatra suštinskim i aktuelnim pitanjem pedagogije.
H3) Pretpostavlja se da akademsko osoblje društvenu sredinu posmatra kao činioca koji nenamjerno djeluje na vaspitanika, a te uticaje ne smatraju procesom vaspitanja.
H4) Pretpostavlja se da će akademsko osoblje dati prijedloge za redefinisanje pojma funkcionalno vaspitanje.

Prikladno je napomenuti da je odnos društvene sredine i (ne)intencionalnosti, konkretizovan kroz odnos školskog i porodičnog okruženja intencionalnosti.

Metode i uzorak istraživanja

Shodno naučno-istraživačkim metodama te postavljenim zadacima istraživanja u radu je korištena metoda teorijske analize, deskriptivna metoda. Od tehnika korištena je analiza sadržaja i tehnika anketiranja radi prikupljanja osnovnih podataka o mišljenju pedagoga, saradničkog i nastavno-naučnog osoblja o (ne)intencionalnosti vaspitanja. Anketni upitnik sadrži kombinaciju pitanja otvorenog i zatvorenog tipa.

Učešće u istraživanju od strane akademskog osoblja bilo je isključivo na dobrovoljnoj osnovi. Uzorak ima karakteristike namjernog i prigodnog uzorka, koji čini dvadeset pedagoga u saradničkih i naučno-nastavnim zvanjima sa dva javna

Univerziteta u Republici Srpskoj – Univerziteta u Istočnom Sarajevu (Filozofski fakultet Pale, Pedagoški fakultet Bijeljina, Akademija likovnih umjetnosti Trebinje) i Univerziteta u Banjoj Luci (Filozofski fakultet). Pošto se radi o univerzitetu, akademsko osoblje pokriva najčešće više članica istog univerziteta, a specifičnost populacije u realnosti često je takva da ograničava naučne radnike, čime bismo opravdali kvantitet uzorka.

Tabela 1. Struktura uzorka prema polu i univerzitetskom zvanju

Univerzitetsko zvanje	N
asistent	1
viši asistent	3
docent	6
vanredni profesor	3
redovni profesor	7
ukupno	20
Pol	
muški	5
ženski	15
ukupno	20

Prvim dijelom anketnog upitnika prikupljeni su podaci o polu i univerzitetskom zvanju, dok drugi dio upitnika čini kombinacija otvorenih i zatvorenih pitanja, jasno predstavljenih u rezultatima i diskusiji, sa mogućnošću pojašnjenja odgovora uz svako pitanje s obzirom da se radi o prilično složenom problemu.

REZULTATI I DISKUSIJA

Analizom dobijenih odgovora od strane pedagoga, predstavljamo rezultate koji govore o prirodi uticaja na vaspitanika. Analiza rezultata prikazana je u Tabeli 2.

Tabela 2. Mišljenja pedagoga o prirodi uticaja u vaspitanju

		N	%
1.	*Koja se od navedenih definicija više slaže sa vašim viđenjem vaspitanja:*		
	a) Vaspitanje je intencionalni proces formiranja čovjeka kao ljudskog bića sa svim fizičkim, intelektualnim, moralnim, estetskim i radnim kvalitetima.	2	10
	b) Vaspitanje je intencionalni i neintencionalni proces formiranja čovjeka kao ljudskog bića sa svim fizičkim, intelektualnim, moralnim, estetskim i radnim kvalitetima.	18	90
2.	*Da li smatrate da je definisanje pojma „funkcionalno" vaspitanje neadekvatno za ono što predstavlja (karakteristiku kojom se izražava nenamjernost vaspitanja)?*		
	a) da	3	15
	b) ne	9	45
	v) neodlučan sam	8	40
3.	*Ukoliko je vaš odgovor na prethodno pitanje DA, navedite prijedloge za redefinisanje pojma „funkcionalno vaspitanje" ili za njegovu zamjenu drugim adekvatnijim terminom:*		
	Nenamjerno, spontano vaspitanje	3	15
	Nije najsrećnije rješenje ali nije poznato neko značajno bolje od njega	1	5
	Bez odgovora	16	80
4.	*Smatrate li da je intencionalnost/neintencionalnost jedno od fundamentalnih pitanja pedagogije:*		
	a) da	8	40
	b) ne	7	35
	v) neodlučan sam	5	25
5.	*Smatrate li da je intencionalnost/neintencionalnost jedno od aktuelnih/otvorenih pitanja pedagogije:*		
	a) da	16	80
	b) ne	0	0
	v) neodlučan sam	4	20
6.	*Vaspitanje u prvobitnoj zajednici se najvećim svojim dijelom odvijalo kroz učešće djeteta u životu zajednice, odnosno bez svjesne namjere članova zajednice da vaspitavaju. Da li se onda po vašem mišljenju taj proces u prvobitnoj zajednici može smatrati vaspitanjem?*		
	a) da	18	90
	b) ne	2	10
	v) neodlučan sam	0	0
7.	*Smatrate li da je vasitanje u porodičnim uslovima:*		
	a) više intencionalno	1	5
	b) više neintencionalno	4	20
	v) sinteza i jednog i drugog	15	75
8.	*Smatrate li da je institucionalno vaspitanje:*		
	a) više intencionalno	12	60
	b) više neintencionalno	0	0
	v) sinteza i jednog i drugog	8	40

Kao što može da se vidi iz Tabele br. 2 samo dva pedagoga su mišljenja da je vaspitanje isključivo intencionalna djelatnost dok se većina slaže sa definisanjem vaspitanja koje obuhvata i intencionalne i neintencionalne uticaje. Postoji naime jedan zanimljiv stav o kojem govori Vukasović (2003), a koji se može dovesti u vezu sa razumijevanjem i shvatanjem sadržajne širine određenja vaspitanja i njegovih uticaja. Naime, ovaj autor smatra da ne bi trebalo analize i dokaze o određenom pedagoškom pitanju izvoditi na osnovu udžbenika pedagogije osim ako to nisu zasnovana naučno-istraživačka djela. Zašto? Jer u udžbenicima pedagogije su obično preporuke, prijedlozi, mišljenja stavovi autora koji se bave teorijom vaspitanja i sistemom pedagoške nauke. Dakle, mogli bismo biti opredjeljeni ka zaključku da vaspitanje i njegovi intencionalni uticaji (kako se obično definišu u udžbenicima) nisu sigurno i reprezentativno postignuće pedagoške nauke. Postavljamo pitanje da li rezultati analize kao ipak određeno istraživačko djelo manjeg obima govori da se pedagozi (i to oni koji imaju neposredan dodir i sa teorijom i sa praksom vaspitanja) ne odriču nenamjernih uticaja u definisanju vaspitanja?

Sa mišljenjem da je termin funkcionalno vaspitanje u pedagogiji neadekvatan se slaže ukupno tri pedagoga. Kod ispitanih pedagoga preovladava stav da je takav termin adekvatan za ono što predstavlja ili su neodlučni po pitanju istog. Možemo pretpostaviti da je uzrok neodlučnosti sama kompleksnost fenomena o kojem govorimo, te je potrebno biti prilično domišljat da bi se opredijelilo za pozitivan ili negativan odgovor. I pored mogućnosti da dodatno obrazlože nešto vezano za ovu problematiku, nismo dobili nijedan komentar. Oni koji su mišljenja da takav termin nije adekvatan za ono što predstavlja, naveli su potencijalno redefinisane termine poput nenamjerno vaspitanje ili spontano vaspitanje, te jedno mišljenje koje ne daje konkretan prijedlog ali svakako ukazuje na to da ni termin funkcionalno nije najsretnije rješenje. Iako ove rezultate ne možemo generalizovati jer predstavljaju početne korake u istraživanju predmetne problematike, oni se ne podudaraju sa teorijskim stavovima koje smo pronašli. Pavlović (2022) ističe da je dosta pedagoga koji smatraju da termin funkcionalno vaspitanje nije odgovarajući i da bi vjerovatno bilo bolje kada bismo imali različite riječi za označavanje različitih termina odnosno značenja koja im se pridaju. Bagarić (2010) ističe da pedagogiji manjkaju pojmovi koji se odnose na pozitivne situacijske uticaje i za ukupnost pozitivnih i negativnih situacijskih uticaja. Negativna namjerna i nenamjerna djelovanja naziva nevaspitanje ili asocijalni uticaji. Nenamjerne uticaje u vaspitanju autori dovode u vezu i sa socijalizacijom, pa tako Bagarić (2010) govoreći o pedagoškim nenamjernostima u pedagoškim pojmova predlaže termin vanvaspitna socijalizacija koji će obuhvatiti

područje nenamjernih pozitivnih i namjernih i nenamjernih negativnih djelovanja. Ima još autora koji indirektno za nenamjerne uticaje koriste pojam socijalizacije definišući vaspitanje kao proces ka cilju usmjerene, svjesno kontrolisane socijalizacije ličnosti (Kodzaspirova i Kodzaspirov 2005, prema Kulić i sar. 2019: 45) ili vaspitanje shvataju kao dio procesa socijalizacije, sa jedne strane, ali i kao orginalni mehanizam ubrzanja procesa socijalizacije kojim se umanjuju negativne posljedice socijalizacije. Socijalizacija obuhvata sve planirane i neplanirane uticaje kojima se djeca i mladi uklapaju u društvo, a onaj dio koji je isključivo planski naziva se vaspitanjem (Gisecke 1993: 58). „Vaspitanje podrazumijeva samo ono što se svjesno i planski događa radi optimalnog dječjeg razvoja" (Ibidem, 59). Istaknuto se slaže sa stavom drugih autora koji smatraju da oni koji insistiraju na tome da se vaspitanje odnosi samo na namjerne uticaje, nenamjerne uticaje podvode pod druge pojmove kao što su socijalizacija, razvoj ličnosti ili slično, jer je po njima pojam socijalizacije širi (Pavlović 2022). Isti autor (2011), govoreći u kontekstu razvojnih oblika vaspitanja, ističe da se novi oblik vaspitanja formira u dugom procesu, odnosno da izrasta iz starog i to tako da je novi oblik nužno funkcionalno povezan sa starim iz kojeg se razvio. Tako je pojava namjernog vaspitanja funkcionalno povezano sa spontanim. Za istu konstataciju koristi analogiju – biljka je u funkcionalnom jedinstvu sa podlogom iz koje je iznikla. Navedeno ima smisla uzmemo li u obzir ustaljenost izraza funkcionalno vaspitanje, iako i dalje smatramo da nije adekvatan termin za ono što predstavlja.

Većina pedagoga mišljenja je da priroda uticaja u vaspitanju je i dalje aktuelno i otvoreno pitanje, ali se dilema javlja kada je riječ o tome da li je i fundamentalno, s obzirom na razlolikost odgovora koji su prikazani u Tabeli 2. Laketa (2010) ističe da su vaspitanje i ličnost dvije integralne cjeline koje je nemoguće odvojiti. S obzirom na to da se u glavne faktore razvoja jedne ličnosti ubrajaju nasljeđe, društvena sredina, vaspitanje i svjesna aktivnost vaspitanika, prilično je jasno da predmet proučavanja pedagogije čini samo jedan segment razvoja ličnosti, čiji bi uticaji trebali biti isključivo intencionalni, ali da bi se ličnost cjelovito sagledala neophodno je voditi računa i o neintencionalnim uticajima. To bi možda mogao biti razlog zašto pedagozi (ne)intencionalnost smatraju otvorenim i aktuelnim pitanjem, ali ne jednoglasno i fundamentalnim.

U radu smo razmatrali i odnos prirode uticaja vaspitanja i kontekstualnog okruženja u kojem se ono odvija. Naime, zanimalo nas je kakvog su stava pedagozi po pitanju namjernosti i nenamjernosti vaspitanja u porodičnom i institucionalnom okruženju. Najveći broj odgovora pedagoga ukazuje da se u porodičnom okruženju

odvija sinteza namjernih i nenamjernih uticaja na vaspitanika. Kada je riječ o institucionalnom kontekstu, od ukupnog broja ispitanih pedagoga na dva javna Univerziteta, 60% njih smatra da je priroda uticaja vaspitanja planska i namjerna dok 40% smatra da je sinteza oba uticaja. Postojanje porodične pedagogije kao pedagoške discipline podrazumijeva logički zaključak da u porodičnom kontekstu mora da postoji sinteza namjernim i nenamjernih uticaja, jer svođenje porodičnog konteksta isključivo na spontanost bi porodičnu pedagogiju kao disciplinu učinilo besmislenom. Zašto je izučavamo ako dominira isključivo spontanost? Odgovori insistiraju na tome da je institucionalno vaspitanje više intencionalno (Lazić 2008), da obrazovne i vaspitne intencije u školi određuju sve pedagoške aspekte, od sadržaja, izvora, sredstava, pravila rukovođenja, principa te didaktičko-metodičkog oblikovanja. Gvozdenović (2011) ističe da je vaspitno-obrazovni proces sistematski, planski, organizovan i institucionalizovan (samim tim i intencionalan), dok proces socijalizacije podrazumijeva sveukupnost uticaja, intencionalnih i neintencionalnih. Prvi dio konstatacije autorke možemo dovesti u vezu sa odgovorima akademskog osoblja na posljednje pitanje, dok drugi dio dovodimo u vezu sa pojmovima na koje nailazimo kod različitih autora, a odnose se na nenamjerno vaspitanje. Stoga primjećujemo da autorka pojmu socijalizacije pridaje šire značenje od pojma vaspitanje.

U mnogim situacijama kada roditelji djetetu služe kao uzor, roditelji nemaju svijest o uticaju koji vrše na dijete. Tada vladaju spontani, nenamjerni uticaji iako je porodica izvor i namjernih i nenamjernih uticaja (Pavlović 2011). Neki bi možda rekli da se radi o izjednačenju termina učenje po modelu/imitacija i sponatnog vaspitanja. Zato je važno istaći da Pavlović učenje po modelu ne izjednačava sa pojmovima nenamjernosti i spontanog uticaja, već u kontekstu razvojnosti vaspitanja shvaćenog kao prenošenje kulturnih tekovina učenje po modelu navodi kao mehanizam na kojem počiva spontano vaspitanje koje je razvojni oblik a poučavanje mehanizam namjernog vaspitanja, dok šegrtovanje kao termin pominje kao prelazni oblik između spontanog i namjernog vaspitanja. Porodični život se i ne smije pretvoriti samo u vaspitanje, odnosno samo u intencionalne uticaje, iz prostog razloga što život u porodičnoj zajednici ne služi samo djeci nego i mnogim potrebama supružnika (Giesecke 1993). Možda bi ovo mogao da bude logičan i prikladan odgovor povezan sa dobijenim rezultatima da vaspitanje u okviru porodice ima i intencionalni i neintencionalni karakter. Dakle, suštinski odgovor je u primarnoj ulozi sredine o kojoj se govori, samim time u školi kao vaspitno-obrazovnoj instituciji ti uticaji su više intencionalni. Pedagozi se slažu u mišljenju da se djelatnost koja se odvijala u prvobitnoj zajednici

ipak može nazvati vaspitanjem. Samo 10% od ukupnog broja ispitanika smatra da se u kontekstu probitne zajednice ne može govoriti o vaspitanju. Kada govorimo o dilemi vaspitanja predcivilizacijskog perioda i o kakvim se uticajima radi, Pavlović je vjerovatno među rijetkim autorima koji upotrebljava termin ugledanje ističući: „Gotovo cjelokupno vaspitanje zasnovano je na ugledanju djece na odrasle dok oni obavljaju uobičajne svakodnevne aktivnosti“ (2022: 33).

ZAKLJUČAK I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Nije jednostavno doći do preglednog, istraživačkog ili teorijski orijentisanog rada iz opšte pedagogije posvećenog tematici kojom se bavi ovaj rad. Svjesni ograničenosti dobijenih rezultata i kvantiteta uzorka ne možemo da generalizujemo dobijene rezultate, iako je populacija naučnika – pedagoga u Republici Srpskoj mala. Ovaj tekst predstavlja ideju za neka buduća istraživanja ili nadgradnju iste problematike, te pokušaj osvježavanja onog dijela opšte pedagogije koji je od krucijalnog značaja i za teoriju i za praksu. Prva polazna hipoteza od koje se krenulo u radu je potvrđena. Naime, pedagozi se više slažu sa defininisanjima vaspitanja koja podrazumijevaju i namjerne i nenamjerne uticaje na vaspitanika. Druga i treća istraživačka hipoteza su djelimično potvrđene – pedagozi se slažu da je priroda uticaja u vaspitanju još uvijek otvoreno pitanje u pedagogiji, ali ne i fundamentalno. Završna generalizacija dobijenih rezultata navodi na zaključak da je porodica društvena zajednica koju karakteriše jedinstvo planskih i sponatnih uticaja na vaspitanje djeteta. Procesi koji su se odvijali u predcivilizacijskom periodu mogu se nazvati vaspitanjem, dok je priroda uticaja institucionalizovanog vaspitanja namjerna i planska. Posljednja hipoteza je odbačena iz razloga što su pedagozi mišljenja da je termin funkcionalno vaspitanje adekvatan za ono što predstavlja ili su neodlučni, te u skladu sa tim i ne daju prijedloge za njegovu zamjenu.

Društvo u cjelini, a posebno profesionalci koji se bave vaspitanjem trebaju da koriste saznanja do kojih je došla pedagogija, racionalno, u smislu usmjerenosti, svjesnosti i namjere, ali ne bi trebali otići samo u jednu krajnost i oslanjati se isključivo na normativizam. Na kraju bi bilo sistematično i logično poentirati stavom autora rada prema određenju vaspitanja, te bismo izveli završni zaključak koji, posmatrajući vaspitanje u širem smislu, uključuje i intencionalne i neintencionalne uticaje na ličnost vaspitanika, sa tendencijom da neintencionalnih negativnih uticaja bude što manje služećise dostignutim stepenom pedagoške nauke.

Ovaj tekst može poslužiti kao inicijalno istraživanje fenomena (ne)intencionalnosti u vaspitanju i kao osnova za dalja kvantitativno i kvalitativno obuhvatnija istraživanja, te pružiti minimalnu osnovu za poređenje i diskusiju sa drugim istraživanjima koju autori rada nisu imali, a što ujedno smatramo i osnovnim nedostatkom ovog rada. Uprkos trome, naše istraživanje svakako može biti značajno svima onima koji planiraju naučno baviti se uticajima u vaspitanju kao i onima koji u praksi „osluškuju" tokove i pravce kako namjernih tako i nenamjernih aktivnosti kao i značaj koji imaju u vaspitanju pojedinca.

LITERATURA

1. Antonijević, Radovan (2014), *Utemeljenje sistema znanja u pedagogiji*, Univerziteta u Beogradu - Filozofski fakultet - Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd
2. Bagarić, Miroslav (2010), ″Pedagoške nenamjernosti protiv pedagogijskih pojmova″, *Pedagogijska istraživanja*, 7(1), 43-53.
3. Boritko, Nikolaj (2007), ″Modelovanje pedagoškog procesa: humanističko integrativni pristup″, *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 39(1), 20-31.
4. Branković, Drago, Mile Ilić (2003), *Osnovi pedagogije,* Comesgrafika, Banja Luka
5. Branković, Drago (prir.) (2006), *Savremeni tokovi u pedagogiji*, Hrestomatski izbor tekstova, Banja Luka
6. Fulgosi, Ante (1997), *Psihologija ličnosti, teorije i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb
7. Giesecke, Herman (1993), *Uvod u pedagogiju,* Educa, Zagreb
8. Gudjons, Herbert (1993), *Pedagogija, temeljna znanja*, Eduka, Zagreb
9. Gvozdenović, Slavka (2011), ″Obrazovanje i drugi srodni pojmovi″, *Sociološka luča,* 5(2), 82-93.
10. Ilić, Mile (2013), *Porodična pedagogija*, Univerzitet u Banjoj Luci - Filozofski fakultet, Banja Luka
11. Komenski, Jan Amos (2000), *Materinska škola,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
12. Krneta, Ljubomir, Milena Potkonjak, Nikola Potkonjak (1965), *Pedagogija,* Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd

13. Kulić, Radivoje, Petar Rajčević, Radomir Arsić, Vesna Minić (2019), *Pedagogija, temeljna pitanja*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Leposavić - Kosovska Mitrovica
14. Laketa, Novak (2010), *Vaspitanje i škola*, Učiteljski fakultet, Užice
15. Lazić, Bojan (2008), ″Intencionalnost obrazovanja u kontekstu didaktičkih teorija″, *Norma,* 13(3), 81-92.
16. Matijević, Milan, Vesna Bilić, Siniša Opić (2016), *Pedagogija za učitelje i nastavnike,* Školska knjiga, Zagreb
17. Medić, Snežana (1993), *Obrazovanje i socijalizacija odraslih,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd
18. Milat, Josip (2007), ″Epistemologija pedagogije: dileme, pitanja, moguća rješenja″, *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 189-201.
19. Mikanović, Brane (2017), *Osnove pedagogije*, Univerzitet u Banjoj Luci - Filozofski fakultet, Banja Luka
20. Mikanović, Brane (2016), *Naučni razvoj pedagogije i područja vaspitanja,* Grafomark, Banja Luka
21. Ožegović, Dragica (2009), ″Ishodišne kompetencije vaspitanja u svjetlu društveno-istorijskih faktora″, *Nastava*, 1-2, 1-6.
22. Pavlović, Zlatko (2022), *A ta pedagogija, šta je to?*, Dis-Company, Pale
23. Pavlović, Zlatko (2015), *Oblici vaspitanja i ontogeneza*, Univerzitet u Istočnom Sarajevu - Filozofski fakultet Pale, Istočno Sarajevo
24. Pavlović, Zlatko (2011), *Razvojni oblici vaspitanja*, Univerzitet u Istočnom Sarajevu - Filozofski fakultet, Istočno Sarajevo
25. Petričković, Milan (2008), ″Vaspitne nepoznanice socijalnog rada lišenog pedagogije″, *Socijalna misao*,15(3), 79-99.
26. Repišti, Selman (2015), *Psihologija ličnosti, teorija i empirija*, Index Line, Podgorica
27. Teodosić, Radovan (1957), *Pedagogika,* Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
28. Trnavac, Nedeljko, Jovan Đorđević (2013), *Pedagogija*, Naučna knjiga, Beograd
29. Trnavac, Nedeljko, Jovan Đorđević (1998), *Pedagogija*, Naučna knjiga komerc, Beograd
30. Vukasović, Ante (2003), ″I redefinisanje osnovnih pedagoških pojmova može praviti zbrku″, *Obnovljeni život,* 58(3), 373-382.

THE PROBLEM OF (UN)INTENTIONALITY IN PEDAGOGY – A VIEW FROM THE PEDAGOGICAL POINT OF VIEW

Summary:

When we talk about education, we usually mean planned influences that are exerted on the student to develop all his potential on the one hand. On the other hand, the question arises whether there are unintended influences in the education process, whether their outcome is positive or negative, and whether pedagogy also deals with such spontaneous, unintended processes. Therefore, the goal of this research was to examine and analyze the views of pedagogues, associate and scientific-teaching professions on the nature of the influence that is realized within the framework of education. The sample has the characteristics of a deliberate and convenient sample, and it is composed of pedagogues with associate and scientific-teaching titles from two public universities in the Republic of Srpska. The paper used the method of theoretical analysis and descriptive statistics, and of the techniques, the survey technique. The results show that pedagogues, associate, and scientific-teaching professions under education imply a synthesis of intentional and unintentional influences on the student, only a small number of pedagogues consider that the term functional education is inadequate for what it represents and do not give suggestions for its redefinition. The pedagogues think that the (un)intentionality of education is still a current and open question of pedagogy, but not a fundamental one. In the context of the environment, they believe that the family community is a synthesis of intentional and unintentional influence, and the same integrations are not renounced in the institutional environment as well as in the educational activities that took place even in the pre-civilization period. The results can serve as an initial investigation of the phenomenon of (un)intentionality in education and serve as a basis for further quantitatively and qualitatively larger research, but also for the theoretical foundations of all those who in any way discuss the theoretical issues of general pedagogy.

Keywords: upbringing; intentionality; unintentionality

Adrese autora
Authors' address

Sanja Živanović
Ranka Perućica
Sonja Kaurin
Bojana Vuković
Olivera Kalajdžić
Slađana Ćalasan
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
sanja.zivanovic@ues.rs.ba
ranka.perucica@ues.rs.ba
sonja.kaurin@ff.ues.rs.ba
bojana.vukovic@ues.rs.ba
olivera.kalajdzic@ues.rs.ba
sladjana.calasan@ues.rs.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.579

UDK 316.356.2:316.624-053.2

Primljeno: 14. 04. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Saša Lj. Stepanović, Ana Grbić

FUNKCIONISANJE PORODICA UČENIKA SA PROBLEMIMA U PONAŠANJU

Kako porodično funkcionisanje predstavlja važan aspekat u razvoju deteta, a kasnije adolescenta, ukoliko nije adekvatno nastaju uslovi za pojavu raznih adolescentnih problema. Poremećaj ponašanja je jedan od prvih adolescentnih problema sa kojim se možemo sresti u njihovom razvoju. Zato je predmet istraživanja ovoga rada porodično funkcionisanje učenika viših razreda osnovne škole (VII i VIII razreda), koji su dobili ukor odeljenskog starešine ili odeljenskog veća: „pojačan roditeljski nadzor“ zbog ometanja nastave, velikog broja izostanaka sa časova ili učestvovanja u vršnjačkom nasilju. Cilj istraživanja je definisanje porodičnog funkcionisanja kao uzroka ispoljavanja problematičnog ponašanja adolescenata, iz čega proističe pedagoška implikacija rada – mogućnost korišćenja dobijenih rezultata za kasnija strukturisanja savetodavnog rada sa roditeljima u preventivnim programima. U radu su korišćeni upitnici: o demografskim podacima i FACES IV. Upitnik opštih demografski podataka, sastavljen za potrebe istraživanja, sadržao je sledeći set pitanja: o starosti, mestu rođenja, obrazovanju, zaposlenju, bračnom statusu, uslovima života, materijalnom stanju, podatke o prisustvu psihopatologije u užoj i široj porodici. FACES IV – Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale utemeljena je na tri koncepta koja su, po mišljenju autora modela, neophodna za razumevanje funkcionalne porodice: kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija. U poslednjoj reviziji modela pridodata je skala zadovoljstva. Razvijeno je osam skala, od kojih šest mere porodičnu kohezivnost i fleksibilnost, a preostale dve procenjuju porodičnu komunikaciju i porodično zadovoljstvo. Istraživačku grupu činilo je 30 roditeljskih parova dece adolescentnog uzrasta koja su dobila meru, koju izriče nastavničko veće – “pojačan roditeljski nadzor”, ravnomerno raspoređenih po mestu boravka. Opšta hipoteza da problematično porodično

funkcionisanje predstavlja generator uzroka nastajanja problematičnog ponašanja dece adolescentnog uzrasta školskom okruženju, zbog čega su dobili meru „pojačanog roditeljskog nadzora", sasvim je potvrđena.

Ključne reči: škola; roditeljski nadzor; problemi u ponašanju; vršnjačko nasilje

1. UVOD

Od postanka sveta, ljudi su živeli i funkcionisali u zajednicama. Zajedno sa zajednicom rastu i razvijaju se, obrazuju, identifikuju se i individulizuju istovremeno. Prva čovekova zajednica je porodica. Ona čini rasadnik vrednosnih, etičkih i edukativnih funkcija dajući pojedincu psihološku stabilnost i moralni koordinatni sistem (Grbić 2017). Većinu života čovek provede u porodici. Najpre u primarnoj porodici u kojoj se rađa, razvija i raste, kasnije u sekundarnoj porodici koju sam stvara.

Životne cikluse porodice definišemo u odnosu na značajne događaje i razvojne faze pojedinih članova (Dukanac i sar. 2018). Nije ni moguće razumeti pojedinca ukoliko ga izdvojimo iz porodice. Dakle, porodica je početna tačka iz koje sve počinje, a najznačajniju fazu i u individualnom i u porodičnom razvoju predstavlja period kada deca ulaze i prolaze kroz adolescenciju. Adolescencija je razvojno-normativna kriza koju karakteriše visok potencijal rasta, ali i pojačana vulnerabilnost mlade ličnosti ka raznim poremećajima (Ćurčić 2004). S druge strane, većina razvojnih problema dece i adolescenata predstavljaju eksternalizaciju roditeljskih individualnih nerešenih problema ili problema u roditeljskoj dijadi (Kondić 1984). Adolescentni period uvek predstavlja veliki izazov, kako za adolescente koji kroz njega prolaze, tako i za roditelje i okruženje. Sve stvari koje su loše postavljene u detinjstvu, u adolescenciji dobijaju ponovni, ali mnogo veći značaj, sve prećutane nesuglasice roditelja, njihovi sukobi i razmimoilaženja, koja su do tada mogla da se tolerišu, sada postaju jasniji i dostižu nivo većih konflikta (Dukanac 2013).

Poremaćaj ponašanja je jedan od prvih adolescentnih problema sa kojima se možemo sresti u njihovom razvoju.

2. PORODIČNO FUNKCIONISANJE ZDRAVE PORODICE

Porodično funkcionisanje ostavlja jedan od najznačajnijih uticaja na psihološki razvoj svakog pojedinca. Ukoliko nije dovoljno dobro, stvaraju se uslovi za pojavu raznih

dečijih i adolescentnih problema, kao što su asocijativnost, smanjeno samopouzdanje, loš uspeh u školi, razvoj agresivnosti, sklonost ka delikventnom i kriminalnom ponašanju, zloupotreba PAS-a itd. Veliki broj istraživanja ukazuje da upravo kod adolescenata, koji odrastaju u problematičnim porodicama, dolazi do ispoljavanja nekih od vidova problematičnog ponašanja (Stepanović 2019).

Jedan od najčešće korišćenih upitnika za procenu porodičnog funkcionisanja Olsonov Cirkumpleks model bračnih i porodičnih odnosa proizilazi iz multidimenzionalnog pristupa i utemeljen je na konceptu tri dimenzije neophodne za razumevanje funkcionisanja porodice (Olson 2008, 2011): kohezivnost, fleksibilnost i komunikacije. Kohezivnost predstavlja emotivnu povezanost članova porodice. Fleksibilnost je kapacitet za promenu vođstva u porodici, promenu u odnosima među ulogama i u pravilima tih odnosa, kao i u dogovoranju. Komunkacije predstavljaju pospešujuću dimenziju porodičnog funkcionisanja u pravcu pozitivne komunikacione sposobnosti na dijadnom, trijadnom i na nivou celokupnog sistema porodice. Model postulira da uravnotežene porodice imaju znatno adekvatniju komunikaciju, u odnosu na neuravnotežene, te da im je zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem znatno izraženije. Prva dva aspekta porodičnog funkcionisanja – kohezivnost i fleksibilnost – predstavljaju tzv. balansirane dimenzije porodičnog funkcionisanja, karakteristične za dobro porodično funkcionisanje. Ekstremne vrednosti ovih dimenzija zalaze u nivo lošeg porodičnog funkcionisanja i opisuju se kao nebalansirani aspekti dimenzija. Nebalansirani aspekti kohezivnosti označeni su kao neuključenost i isprepletenost. Nebalnsirani aspekti fleksibilnosti označeni su kao rigidnost i haotičnost.

Na osnovu ovako definisanih aspekata i dimenzija porodičnog funkcionisanja napravljena je nova tipologija porodica od 6 tipova, a u skladu sa tim i tipova roditeljstva. Samo prvi tip porodice opisuje zdravu i funkcionalnu porodicu sa demokratskim stilom roditeljstva. Ova porodica označena je kao uravnotežena i ima sledeće karakteristike: na najbolji mogući način izlazi na kraj sa svakodnevnim stresogenim sadržajima, interpersonalnim relacijama i promenama koje se tokom vremena dešavaju u porodici. Malo je verovatno da se ove pordice sretnu u terapiji. Ostali stilovi – autoritarni, permisivni, odbacujući, nezainteresovani – stvaraju potencijalno problematično porodično funkcionisanje (Olson 2011).

3. ADOLESCENCIJA

Adolescencija predstavlja period života koji nas vodi od detinjstva ka odrastanju (Bojanin i sar. 2012), što ukazuje i samo poreklo termina (lat. adolescere) što znači “preći

u odraslo doba". Psihologija i psihijatrija su dugo poznavale samo odrasle, a zatim odrasle i decu. Sol Nichtern zaključuje da adolescencija, kao doba, počinje da se zapaža u vreme industrijske revolucije u XIX veku. Prvu studiju o adolescenciji je 1904. godine objavio Sten Hol (Stepanović 2023a). Danas psiholozi adolescenciju dele na ranu, srednju i poznu. Iako se Frojd i njegovi savremenici nisu preterano bavili ovom oblašću, pravi opis adolescencije započinje onim što su oni pisali. Period adolescencije prepoznaju kao vreme puberteta i „ponavljanje" infantilnog seksualnog perioda. Oni ističu da se retko u ovom periodu sreću konflikti koji nemaju prethodnika u infantilnoj seksualnosti. Iskustva puberteta mogu rešiti konflikte ili ih dodatno iskomplikovati. Pubertet nastaje nakon prijatne ravnoteže latencije, u kojoj su učvršćeni izvesni neprijateljski stavovi prema seksualnim nagonima (Stepanović 2023a). Za ovaj period psihoseksualnog razvoja važne aspekte predstavljaju: kontradiktornost u različitim aspektima (u odnosu prema sebi i drugima, u socijalnom i interpersonalnom funkcionisanju, u načinu prevazilaženja strahova i odnosu prema sopstvenoj seksualnosti) i sklonost ka istopolnom druženju. Veću pažnju na ovaj period skreće, kasnije, psihoanlaitičar Erikson (2008) svojom psihosocijalnom teorijom razvoja i modelom „životnih kriza". U njegovom modelu peta razvojna faza predstavlja period adolescencije na koju je stavljen poseban akcenat: period prelaska iz detinjstva u odraslo doba. Za zdravu odraslu ličnost od najvećeg je značaja ono što se dešava tokom ovog perioda. Adolescencija je najburniji period u životu jer se u njemu prelamaju svi problemi i sva dobra i loša rešenja iz ranijih životnih faza i ranijih razvojnih kriza. Savremeni autori, oslanjajući se na ove dve teorije, daju sveobuhvatnije sagledavanje adolescencije na koje se pozivaju novija istraživanja (Stepanović 2019, 2023a).

Bitno je napomenuti da su promene koje se dešavaju u adolescentnom dobu individualne i samim tim različite u zavisnosti od osobe do osobe. Iz tog razloga ne može se odrediti tačna dužina trajanja adolescencije. Ono što je poznato jeste da uključuje period od 11. do 12. godine pa do 20-25. godine (Bojanin i sar. 2012). Promene koje se dešavaju u ovom periodu odrastanja dele se u pet grupa (isto 2012). Ukratko ćemo se osvrnuti na svaku od njih, osim na bihejvioralne koje nas najviše zanimaju u skadu sa problematikom kojom se u radu bavimo:

1. Telesne promene, sposobnost reprodukcije
2. Kognitivne – napredniji način razmišljanja, apstrahovanje ideja, mogućnost hipotetiziranja, relativitet a ne apsolutitet odnosa
3. Emocionalne – složeniji doživljaj sebe, emocionalno sazrevanje i stvaranje sopstvenog identiteta

4. Socijalne – formiranje vršnjačkih grupa, poistovećivanje i osećaj pripadnosti grupi, povećana potreba za intimnošću
5. Bihejvioralne – promene ponašanja.

Uz sve promene koje prate adolescenciju potpuno je logično da dolazi i do promena u ponašanju. Kako su adolescenti skloni istraživanju i eksperimentisanju javlja se i mogućnost razvoja rizičnih oblika ponašanja. Međutim, promene u ponašanju pomažu adolescentima da oblikuju svoj identitet, isprobaju i otkriju nove sposobnosti donošenja odluka, realno počnu da procenjuju sebe, steknu vršnjačko prihvatanje i poštovanje.

Pored pozitivnih stvari koje promene ponašanja donose, postoje i one negativne. Adolescentni rizici u koje se upuštaju eksperimentisanjem mogu ih dovesti u veliku opasnost. Zato je neophodno adolescente voditi i usmeravati kako bi svoju potrebu za različitim oblicima ponašanja usmerili ka konstruktivnim oblicima. Studijama je utvrđeno koji znaci ukazuju na to da rizično ponašanje prevazilazi eksperimentisanje, pa je moguće na osnovu toga odreagovati na vreme. Mogućnost nastanka problematičnog ponašanja ogleda se u školskom neuspehu i napuštanju škole, delikventnom ponašanju, u učestvovanju u nasilju... Kako bi se smanjio rizik od nastanka problematičnog ponašanja neophodno je da adolescenti odrastaju u pozitivnom porodičnom okruženju, da ostvare dobar odnos sa bar jednom odraslom osobom, da imaju odgovarajuću podršku. Najveći uticaj na adolescente ima njihovo okruženje. Ukoliko je ono stabilno znatno se smanjuju šanse javljanja problematičnog ponašanja (Stepanović 2019, 2023).

Kako se u ovom radu bavimo porodičnim funkcionisanjem, moramo napomenuti da porodica ima presudnu ulogu u adolescentnom dobu. Iako adolescencija na neki način predstavlja period odvajanja od porodice i početak nezavisnosti, to ne mora da znači nužnu pobunu protiv roditelja. Jasno je da je za izbalansirano odvajanje potrebno da su prethodni odnosi i porodično funkcionisanje bili stabilni.

4. PROBLEMI U PONAŠANJU

Probleme u ponašanju odlikuje ponavljano i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog odnosa koji se u bitnoj meri razlikuje od socijalno očekivanog ponašanja (Bojanin i sar. 2012, Stepanović 2023a). Probleme u ponašanju takođe odlikuje izražena sklonost ka započinjanju tuča, krađe, bežanje od kuće, suprotstavljanje autoritetu. Neophodno je da postoje ekstremni i trajni obrasci ovakvog ponašanja koji

imaju negativne posledice po dete kako bi se postavila dijagnoza. Sa medicinske tačke gledišta ovo je heterogena grupa problema u ponašanju, sa višestrukim činiocima nastanka, ali bez mnogo nedoumica. Međutim, sa psihološke, sociološke i šire društvene tačke gledišta kategorija problemi u ponašanju još uvek je puna terminoloških, teorijskih i terapijskih nedoumica.

U medicinskim udžbenicima i priručniku dijagnostičkih kriterijuma evropske MKB 10 klasifikacije bolesti problemi u ponašanju definisani su kao ponovljeno i trajno prisustvo antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja, koje se u bitnoj meri razlikuje od socijalno očekivanog ponašanja za uzrast; u ovu kategoriju ne spadaju nestašluci i adolescentni bunt (SZO 1992). Nalazi se u velikoj grupi dijagnoza od F 90 do F 98, a sam problem u ponašanju definisan je dijagnozom F 91 (Stepanović 2019). Ova grupa sadrži poremećaje ponašanja ograničene na porodičnu sredinu, nesocijalizovane i socijalizovane probleme, probleme u vidu protivljenja, prkosa i druge. Osnovni oblici ponašanja koje srećemo u ovoj kategoriji su: učestale tuče ili zastrašivanja drugih, surovost prema ljudima ili životinjama, destruktivna ponašanja prema imovini, krađe, laganje, izostajanje i bežanje iz škole i od kuće, neobjašnjivi i neprovocirani napadi besa, provokativna i prkosna ponašanja, neposlušnost i drskost. Svi navedeni oblici u minimalnom trajanju od 6 meseci, sami za sebe, mogu biti dovoljni za postavljanje dijagnoze (Stepanović 2023b).

Sa sociološke tačke gledišta postoji dilema o nazivu poremećaja: da li je to problem u ponašanju ili problem u društvenom ponašanju. Dilema postaje jasnija kad se ima na umu da se sa problemima u ponašanju ne srećemo samo u medicini, psihologiji i psihoterapiji, već i u socijalnoj sredini, ali i u sudskim i vaspitnim institucijama (Stepanović 2019). Iz svega navedenog jasno je da su vršnjačko nasilje ili neki drugi vid ispoljavanja agresije i nepoštovanja definisanih normi školskog ponašanja jedan od vidova problematičnog ponašanja kojima se bavimo u ovom radu.

Istraživanjima se ukazuje na povezanost rano, u samom detinjstvu, dijagnostikovanog problema u ponašanju i kasnijeg postavljanja dijagnoze antisocijalnog poremećaja ličnosti (Pejović Milovančević 2012; Popović 2012). Međutim, takođe postoje i dijagnostikovani problemi u ponašanju tokom adolescentnog doba koji ne ukazuju na antisocijalni sklop ličnosti (Stepanović 2019). Poremećaj ponašanja definiše širok dijapazon ponavljajućih antisocijalnih obrazaca. Sa jedne strane imamo preddelikventne obrasce koji u svojoj osnovi ne moraju obavezno imati antisocijalni sklop. Oni mogu biti deo razvojne krize ili izazvani određenom situacijom, dok se, sa druge strane, javljaju ponašanja koja imaju crte maloletničke delikvencije, kao što su krađa, podmetanje požara, vandalizam, agresija i sl. Ovakav vid problema se

otkriva još u ranom uzrastu, a u osnovi se nalazi antisocijalni sklop i sklonost ka antisocijalnom poremećaju ličnosti u kasnijem uzrastu (Radulović 2007). Za razumevanje antisocijalnog ponašanja i antisocijalnog poremećaja ličnosti postoje dva modela u DSM V klasifikaciji. Oni su određeni kao dečji i adolescentni tip problema u ponašanju. Razlika između ova dva tipa se ogleda u tome da deca koja pre adolescencije manifestuju pokazatelje problema u ponašanju, kasnije po pravilu nastavljaju da manifestuju iste simptome i u odraslom dobu (Ghaemi 2007), dok u adolescentnom dobu ukoliko se jave simptomi problema u ponašanju oni mogu biti prolaznog karaktera (Stepanović 2019).

5. PORODIČNA SREDINA KAO UZROČNIK POJAVE PROBLEMA U PONAŠANJU

U praksi je dokazano da deca sa problemom u ponašanju češće potiču iz porodica koje su nižeg socioekonomskog statusa, niskih zarada i nižeg obrazovnog nivoa. Kao najčešći porodični činioci povezani sa poremećenim ponašanjem dece navode se (Bojanin i sr. 2012):

- nepripremljenost roditelja za složenu ulogu podizanja dece;
- slaba roditeljska briga, nezainteresovanost, nedostatak podrške;
- uskraćivanje pozitivnih emocija;
- kruta porodična disciplina;
- bračna nesloga;
- višečlanost porodice i poremećeni vrednosni sistemi porodične egzistencije i dr.

Agresivnost roditelja koja je usmerena direktno prema detetu ili nasilnički partnerski sukobi takođe dovode do nastajanja nasilničkog ponašanja deteta, po principu usvajanja ponašanja po modelu. Deca koja imaju problema u ponašanju se udružuju u vršnjačke grupe sa sebi sličnima, gde zajedno učestvuju u različitim oblicima vandalizma, nasilničkog ponašanja, krađama itd (Stepanović 2019).

Pored gore navedenih činjenica koje su vezane za porodičnu sredinu u kojoj deca odrastaju, danas se susrećemo sa nekim novim odlikama porodičnog funkcionisanja, gde možemo reći da porodica umesto primarne na neki način postaje sekundarna zajednica. Kako je svet danas uznapredovao u ekonomskom, tehnološkom i obrazovnom smislu dolazimo i do drugačijih pokazatelja. Zanimljiva činjenica je ta da roditelji danas sve manje vremena provode u krugu porodice zbog značajne promene

stila življenja (Stepanović 2021). Suočeni smo s tim da ljudi sve više vremena provode na poslu, a sve manje u krugu porodice. Iako je i dalje standard radnog vremena 8 sati dnevno, sve više je zastupljen prekovremeni rad kako bi se porodici obezbedila materijalna sigurnost u društvu izloženom pritisku praćenja nametnutih trendova za koje moramo imati određena materijalna sredstva kako bi išli u korak sa vremenom i bili prihvaćeni od strane grupe.

6. METODE I REZULTATI ISTRAŽIVANJA

6.1. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je porodično funkcionisanje učenika viših razreda osnovne škole (VII i VIII razreda), koji su dobili meru izrečenu od nastavničkog veća „pojačan roditeljski nadzora“, zbog ometanja nastave, velikog broja izostajanja sa časova i učestvovanja u vršnjačkom nasilju.

6.2. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je definisanje porodičnog funkcionisanja kao uzroka ispoljavanja problematičnog ponašanja adolescenata.

Cilj istraživanja smo racionalizovali na više specifičnih ciljeva koji se ogledaju u:

1. definisanju funkcionisanja porodica čija deca adolescentnog uzrasta imaju izrečenu meru “pojačanog roditeljskog nadzora”,
2. upoređivanju funkcionisanja ovih porodica sa funkcionisanjem porodica čija deca nemaju pomenutu disciplinsku meru.

6.3. Hipotetički okviri

6.3.1. Hipoteza istraživanja

Postoje statistički značajne razlike u nivou kohezivnosti, fleksibilnosti, komunikativnosti i zadovoljstva porodičnim funkcioniranjem između porodica učenika sa “pojačanim roditeljskim nadzorom” i porodica koje nemaju pojačani nadzor u smjeru češćeg nezadovoljstva porodica učenika sa „pojačanim roditeljskim nadzorom“.

6.4. Tok istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu između janura i juna 2021. godine u dve osnovne škole od kojih je jedna bila iz centralne gradske opštine grada Beograda, a jedna iz prigradskog naselja.

Kriterijumi uključivanja u istraživanje bili su:

a) učenici koji su dobili meru "pojačanog roditeljskog nadzora" na sednicama nastavničkog veća tokom školske 2020/2021. godine
b) Spremnost ispitanika-roditelja za učešće u istraživinju potpisivanjem formulara informisanog pristanka.

Upitnici koje su roditelji popunjavali bili su iz kategorije samopopunjavajućih. Roditelji su ih dobili od razrednih starešina, popunjavali ih u kućnim uslovima i narednih dana vraćali popunjene. Na osnovu popunjenih upitnika se vršila samoprocena.

6.5. Uzorak istraživanja

Shodno problemu i ciljevima rada, opredelili smo se za uzorak roditelja čija deca pohađaju VII i VIII razred osnovne škole i adolescentnog su uzrasta.[1.] Razlog odabira baš ovog školskog uzrasta je početak adolescentnog doba, koje kao što je ranije navedeno uključuje period od 11-12. godine pa do 20-25. godine, a koje, kako za decu tako i za njihove roditelje, predstavlja turbulentan period života. U ovom uzrastu može doći do prvih simptoma socijalizovanog i nesocijalizovanog problema u ponašanju, koji se u starijem adolescentnom uzrastu ili gube ili strukturišu u neki komplikovaniji vid psihičkog poremećaja.

Istraživačku grupu činilo je 30 roditeljskih parova dece adolescentnog uzrasta koji su dobili meru "pojačanog roditeljskog nadzora" ravnomerno raspoređenih po mestu boravka.

Ispitivani očevi su u momentu istraživanja bili starosti od 41 do 52 godine, prosečne starosti od 46,93 godina. Uglavnom su dolazili iz gradske sredine, njih 18 (60%), dvoje je – 2 (6,66%) dolazilo iz predgrađa, 6 (20%) iz manjeg grada, a 4 (13,3%) iz seoske sredine.

Ispitivani očevi su uglavnom imali više i visoko školsko tj. fakultetsko obrazovanje: njih 16 (53,33%), ostalih 14 (46,660%) je imalo završenu srednju školu. Ispitivane majke su u momentu istraživanja bile starosne dobi od 37 do 52 godina,

1. Za ovo istraživanje dobili smo saglasnost škola za odabrani uzorak roditelja.

prosečne starosti od 44,13 godina. Uglavnom su dolazile iz gradske sredine, njih 23 (76,66%), 6 iz manjeg grada (20%), a 1 (33,33%) iz seoske sredine.

Ispitivane majke uglavnom su imale završenu srednju školu 15 (50%). Druga polovina ispitivanih majki je prema obrazovanju raspoređena na sledeći način: 13 (43,33%) završen fakultet i 2 (6,66%) završene poslediplomske magistarske i doktorske studije. Stepen obazovanja majki se neznatno razlikuje od obrazovanja očeva u smislu posedovanja višeg stepena obrazovanja u odnosu na očeve.

Socioekonomske i materijalne aspekte procenjivali smo na osnovu mesta sta-novanja i na osnovu mesečnih prihoda porodice. Od 30 ispitanih porodica, njih 15 (50%) žive u stanovima, a 15 (50%) u kućama. Po pitanju mesečnih primanja, njih 10 (33,3%) je iz porodica sa mesečnim primanjima između 30.000 i 60.000 dinara, 15 (50%) iz porodica sa mesečnim primanjima između 60.000 i 120.000 dinara i 5 (16,66%) iz porodica sa mesečnim primanjima preko 120.000 dinara.

6.6. Varijable istraživanja

Generalni stav je da porodično funkcionisanje kao dispozicioni faktor uzrokuje probleme u ponašanju kod dece adolescentnog uzrasta, tako da bi na osnovu pretpostavljenih kauzalnih odnosa odredili kao:

Nezavisne varijable: dimenzije porodičnog funkcionisanja, a kao
zavisne varijable: probleme u ponašanju i bez identifikovanog problema.

6.7. Instrumenti istraživanja

Teorijska osnova upitnika korišćenog u istraživanju je Cirkumpleksni model bračnog i porodičnog sistema Dejvida Olsona (Oslon 2008). Sadašnja verzija FACES IV utemeljena je na tri koncepta koja su, po mišljenju autora modela, neophodna za razumevanje funkcionalne porodice: **kohezivnost, fleksibilnost i komunikacija.** U poslednjoj reviziji modela pridodata je i skala **zadovoljstva**. Razvijeno je osam skala, od kojih šest mere porodičnu kohezivnost i fleksibilnost, a preostale dve procenjuju porodičnu komunikaciju i porodično zadovoljstvo. Od navedenih šest skala, koje su označene kao dimezije porodičnog funkcionisanja, dve su osnovne: **kohezivnost i fleksibilnost.** Kao centralne dimenzije navedenog modela označene su izbalansirane skale. Ostale četiri skale, koje takođe predstavljaju dimenzije porodičnog funkcionisanja, označene kao neizbalansirane, zapravo su ekstremne vrednosti osnovnih dimenzija (Dukanac 2013). U istraživanju koje sledi postoji opredeljenost za

sledeće pojmove: dimenzije neizbalansirane kohezivnosti nazvane su **neuklju-čenost i upletenost;** dok su skale neizbalansirane fleksibilnosti nazvane **rigidnost i haotičnost.**

Kohezivnost se definiše emocionalnom povezanošću koju članovi porodice osećaju jedni prema drugima. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koji predstavljaju neizbalansiranu dimenziju – **neuključenost**, preko tri nivoa balnasirane kohezije do ekstremno visokih vrednosti neizbalansirane dimenzije – **upletenost.**

Porodična fleksibilnost se definiše kao kvalitet i izraz liderstva i organizacije, odnosa među ulogama, pravila i odgovora vezanih za odnose. Kreće se od ekstremno niskih nivoa koji predstavljaju neizbalansiranu dimenziju – **rigidnost**, preko tri nivoa balnasirane fleksibilnosti do ekstremno visokih vrednosti neizbalansirane dimenzije – **haotičnost** (Olson 2008, 2011).

Glavna odlika ovog modela je sledeća: balansirani nivoi kohezije i fleksibilnosti više vode ka zdravom porodičnom funkcionisanju, dok su neizbalansirani nivoi osnovnih dimenzija povezani sa problematičnim porodičnim funkcionisanjem. Ove četiri neizbalansirane skale pouzdane su i validne u diferencijaciji problematičnih i neproblematičnih porodica.

Pouzdanost skala ili pokazatelji interne konzistentnosti skala, merene Kronbahovim koeficijentom alfa - α.

Konzistentnosti skala FACES IV u našem uzorku istraživanja šarolike su i kreću se od .50 do .90 kod majki i od .53 do .94 kod očeva. Kod majki skale koje imaju konzistentnost ispod .60 su sledeće: balansirana skala – Fleksibilnost: .54, neizbalansirane skale – Rigidnost: .50 i Haotičnost: .59. Ove konzistentnosti se smatraju niskim. Kod očeva, skale koje imaju konzistentnost ispod .60 su neizbalasirane skale: Neuključenost: .53, Upletenost: .53 i Rigidnost: .59. Ove konzistentnosti se, takođe, smatraju niskim. Niska konzistentnost skala smanjuje njihovu sposbnost koreliranja sa drugim skalama testa, ali i njihovu prediktivnost. U svakom slučaju ovako niske konzistentnosti pojedinih skala FACES IV predstavljaju donekle ograničenja u tumačenju rezultata. Pokazatelji interne konzistentnosti ukupnog uzorka za skale koje navode autori su sledeće: balansirana Kohezivnost: .89, Neuključenost: .87, Upletenost: .77, balansirana Fleksibilnost: .84, Rigidnost: .82, Haotičnost: .86, Komunikacije: .90 i Zadovoljstvo: .92 (Olson 2008, 2011). Pokazatelji interne konzistentnosti u nekim domaćim istraživanjima niži su od ovih i kreću se od .08 za Fleksibilost u muškom uzorku do .94 za Zadovoljstvo u muškom uzorku (Đerković 2011, Ranković 2012).

U slikovnoj Tabeli 1. dat je opis balansiranih i neizbalnsiranih dimenzija FACES IV kao i opis dve nove skale.

Tabela 1. Deskripcija dimenzija i skala FACES IV

Dimenzije porodičnog funkcionisanja	Neizbalnsirane	Izbalansirane	Neizbalansirane
Kohezivnost: meri svaku od sledećih stavki: emocionalnu vezanost, granice, koalicije, vreme, prostor, prijatelji, donošenje odluka, interesovanje i reakcije	**Neuključenost:** često ekstremno emocionalno razdvojene, malo zajedničkih aktivnosti između članova, značajna je nezavisnost i izdvojenost pojedinih članova, pojednici „gledaju svoja posla“ i vreme provode odvojeno, nemaju mogućnosti da se obrate jedni drugima za pomoć	Ostvaruju više nivoe funkcionalnosti kroz život, donose zajedničke odluke, supružnici se međusobno podržavaju, odlikuje ih emocionalna bliskost i odanost svim članovima porodice, vreme koje provode zajedno je značajnije od onoga koje porvode samostalno	**Upletenost:** postoji ekstremno visoka emocionalna bliskost, a odanost se zahteva od svih članova, pojednici su veoma zavisni jedni od drugih, prisutan je nedostatak individualnosti i ličnog prostora, energija pojedinca usmerava se unutar porodice, a van porodice imaju malo prijatelja i aktivnosti
Fleksibilnost: odnosi se na obim do kojeg je porodični sistem fleksibilan i sposoban da se menja; obuhvata sposobnost: promenu postojećih uloga, vođstva i postojećih pravila unutar porodice	**Rigidnost:** rigidno vođstvo i donošenje odluka od strane vođe koji kontroliše sve ostale	Odlikuje ih umerenost i stabilnost u promenama. Oni poseduju demokratsko i egalitarno vođstvo, demokratski pristup u donošenju odluka, otvoreno dogovaranje sa uključivanjem dece, uloge i pravila se prema fazi i potrebi menjaju	**Haotičnost:** haotočni odnosi sa ograničenim vođstvom, impulsivno donošenje odluka i nejasne uloge koje se često menjaju od strane pojedinca
Komunikativnost	Smatra se odlučujuće pospešujućom dimenzijom, u smislu podsticanja kretanja ostalim ka dvema dimezijama; procenjuje se u odnosu na porodično-grupni kvalitet veštine slušanja, govorenja, jasnoće govora, mogućnosti praćenja kontinuiteta razgovora, uvažavanja i poštovanja drugih naspram isticinja sebe.		
Zadovoljstvo	Definisano je kao stepen do kojeg su članovi porodice srećni i ispunjavaju jedni druge; definisano je zadovoljstvo kohezivnošću, zadovoljstvo fleksibilnošću i zadovoljstvo kuminakcijom		

Analiza kriterijuma validnosti ukazuje na to da je FACES IV u stanju da prosečno u 78% slučajeva ukaže na smanjenu funkcionalnost porodice. Kada je svih 6 skala analizirano prediktivna podesnost kretala se u opsegu od 84 do 99% (prosek 92%). Ukupni Cirkumpleks racio skor manifestovao je adekvatnu prediktivnu valjanost u prosečno 85% slučajeva.

7. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Tabela 2. Deskriptivna statistika

Očevi/Majke	M	SD	Min	Max	Sk	Ku	Br. pita	α
Kohezivnost	26.9/28.1	4.3/ 4.1	18/ 20	35/35	-0.12/-0.4	-0.83/-0,79	7/7	.83/.83
Fleksibilnost	25.2/25.4	3.3/3	18/19	32/35	-0.44/0.12	-0.38/-018	7/7	.60/.54
Neuključenost	17.9/17.7	3.6/4	9/8	26/26	-0.21/-0.03	0/-0.62	7/7	53/63
Upletenost	16.8/16.7	3.5/3.9	7/7	29/26	0.57/0.03	0.64/-0.16	7/7	.53/63
Rigidnost	18.6/18.4	3.6/3.4	10/10	29/27	0.06/0.4	0.42/0.21	7/7	.59/50
Haotičnost	15.7/16.6	3.8/3.8	7/8	27/33	0.21/0.4	-0.21/1.87	7/7	.69/.59
Komunikativnost	37.5/38.9	6.3/5.5	18/27	50/50	-0.43/0.04	0.52/-0.55	10/10	.90.87/
Zadovoljstvo	35.3/35.5	7.5/6.9	18/20	50/50	0.15/0.39	-0.63/-0.88	10/10	.94/.92

U okviru deskriptivne statistike kategorički podaci postavljeni su frekvencijama (N)i (%), a varijable merene na intervalnom nivou aritmetičkom sredinom (M) i standardnom devijacijom (SD). Razlika u porodičnom funkcionisanju ispitivana u odnosu na kontrolne grupe analizirana je multiplom analizom varijanse za svaku od datih varijabli posebno. Analize na nivou roditelja rađene su posebno za očeve, a posebno za majke, kako bi se ispitale razlike na pojedinim dimenzijama porodičnog funkcionisanja.

Iz Tabele 2. vidimo da skale Kohezije, Komunikacije i Zadovoljstva porodicom imaju dobru pouzdanost. Jedva prihvatljivu pouzdanost imaju skale Neuključenosti i Umreženosti, a nezadovolajvajuću pouzdanost imaju skale Fleksibilnosti, Rigidnosti i Haotičnosti. Niske pouzdanosti ovih skala mogu ograničiti povezanost ovih indikatora sa drugim varijablama. Ove karakteristike skale nisu iznenađujuće i u skladu su sa opštim shvatanjima slabosti pomenutih skala.

Tabela 3. Interkorelacija skala porodičnog funkcionisanja (procena majke)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Kohezivnost	/	.59**	-.58**	-.11	.17	-.51**	.80**	.79**
2. Fleksibilnost		/	-.39**	-.15	.24**	-.41**	.62**	.61**
3. Neuključenost			/	.29**	-.05	.59**	-.61**	-.53**
4. Upletenost				/	.36**	.45**	-.26**	-.19*
5. Rigidnost					/	-.09	.08	.14
6. Haotičnost						/	-.57**	-.55**
7. Komunikativnost							/	.86**
8. Zadovoljstvo								/

Tabela 4. Interkoleracija skala porodičnog funkcionisanja (procena oca)

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Kohezivnost	/	.58**	-.63**	-.25**	.01	-.40**	.71**	.67**
2. Fleksibilnost		/	-.33**	-.11	.16	-.48**	.51**	.45**
3. Neuključenost			/	.15	.07	.40**	-.64**	-.50**
4. Upletenost				/	.28**	.38**	-.13	-.07
5. Rigidnost					/	-.01	.07	.14
6. Haotičnost						/	-.47**	-.43**
7. Komunikativnost							/	.84**
8. Zadovoljstvo								/

Tabela 5. Analiza varianse oca skorovi

	Grupa sa problemima u ponašanju		Opšta populacija		*F*	df_b	df_w	*p*	η_2
	M	*SD*	*M*	*SD*					
Kohezivnost	**27.40**	2.51	**30.60**	3.58	20.19	3	115	.000	.35
Fleksibilnost	26.03	2.09	**27.17**	2.64	8.89	3	115	.000	.09
Neuključenost	**18.23**	2.61	**15.77**	3.35	5.86	3	115	.001	.13
Upletenost	16.97	2.88	**16.47**	3.95	.84	3	115	.472	.02
Rigidnost	17.70	3.01	**20.00**	4.08	2.62	3	115	.054	.06
Haotičnost	15.97	3.41	**13.87**	4.72	3.96	3	115	.010	.09
Komunikacije	**37.57**	4.02	**41.90**	6.24	8.94	3	115	.000	.19
Zadovoljstvo	**34.10**	5.47	**41.90**	6.28	14.66	3	115	.000	.28

Na osnovu multiple analize varijanse (MANOVA) možemo zaključiti da postoji statistički značajna razlika između datih grupa u pogledu dimenzija porodičnog funkcionisanja procenjenog od strane oca, Wilks' Lambda iznosi .44, F(24,313.83)=4.27, p<.001.

Na osnovu pratećih analiza varijanse (ANOVA) vidimo da se grupe razlikuju na skoro svim dimenzijama porodičnog funkcionisanja procenjenim od strane oca, osim na dimenziji Upletenosti i Rigidnosti, što se vidi iz Tabele 5.

Na osnovu multiple analize varijanse možemo da zaključimo da postoji statistički značajna razlika između datih grupa u pogledu dimenzija porodičnog funkcionisanja procenjenog od strane majke, Wilks' Lambda iznosi .53, F(24,313.83)=3.07, p<.001.

Na osnovu pratećih analiza varijanse vidimo da se grupe razlikuju na sledećim dimenzijama porodičnog funkcionisanja procenjenim od strane majke: Kohezija, Fleksibilnost, Neuključenost, Komunikacija i Zadovoljstvo, što se vidi u Tabeli 6.

Tabela 6. Analiza varianse majke skorovi

	Grupa sa problemima u ponašanju		Opšta populacija		*F*	df_b	df_w	*p*	η_2
	M	*SD*	*M*	*SD*					
Kohezivnost	**27.30**	3.54	**31.57**	2.39	12.15	3	115	.000	.24
Fleksibilnost	**24.57**	2.66	**26.73**	3.60	3.21	3	115	.026	.18
Neuključenost	**19.60**	3.93	**15.40**	3.07	6.54	3	115	.000	.15
Upletenost	18.00	3.94	**15.97**	3.59	1.86	3	115	.140	.05
Rigidnost	17.87	3.03	**19.07**	4.34	.67	3	115	.575	.02
Haotičnost	17.40	2.66	**15.03**	5.73	2.50	3	115	.063	.06
Komunikacije	**36.87**	5.69	**43.07**	4.70	9.36	3	115	.000	.20
Zadovoljstvo	**33.50**	6.54	**40.87**	6.10	11.18	3	115	.000	.23

8. DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Prateći dobru praksu izlaganja rezultata neophodno je na početku diskusije naglasiti da smo kao prvi zadatak obrade rezultata uradili psihometrijske karakteristike zadatog testa FACES IV porodičnog funkcionisanja. Osnovne psihometrijske i deskriptivne karakteristike (aritmetička sredina i standardna devijacija; pouzdanost skala određena Kronbah α koeficijentom, koeficijenti asimetrije i interkorelacija skala) u skladu su sa rezultatima ranijih istraživanja i u našoj sredini, ali i u sredini nastanka instrumenta (Olson 2008, Đerković 2011, Ranković 2012).

Rezultati našeg istraživanja u skladu su sa opštom postavljenom hipotezom i delimično u skladu sa posebno postavljenim hipotezama. Generalno govoreći ova hipoteza je potvrđena. Moglo bi se reći da porodično funkcionisanje predstavlja jedan od generatora nastajanja problematičnog ponašanja dece adolscentnog uzrasta u školskom okruženju.

Porodično funkcinisanisanje procenjeno od strane očeva u saglasnosti je sa prve tri postavljene posebne hipoteze, koje govore da ispitivana grupa ispoljava niži stepen nekih od balansiranih dimanzija karakterističnih za uspešno porodično funkcionisanje, viši stepen nekih od neizbalansiranih dimenzija karakterističnih za problematično porodično funkcionisanje, a da njihov roditeljski stil odogovara jednom od četiri problematična roditeljska stila. Sledi precizniji opis porodičnog funkcionisanja istraživačke grupe onako kako ih očevi vide.

Očevi adolescenata sa problemima u ponašanju smatraju da je komunikativnost u njihovim porodicama na vrlo niskom nivou i da nema pospešujući kvalitet na ostale aspekte porodice. Spekulativno razmišljanje da problem u ponašanju adolescenata predstavlja pokušaj komunikacije adolescenata sa razjedinjenom porodicom postaje razumljivije (Dimitrijević 1994). Ovi očevi su, globalno, vrlo nezadovoljni svojim porodicama, što je u skladu sa rezultatima ranijih istraživanja koja očeve adolescenata sa problemima u ponašanju opisuju kao fizički odsutne, a ako su prisutni, nezadovoljni su i marginalizovani zbog sopstvenog profesionalnog neuspeha, nedovoljnog intelektualnog angažmana, nižeg nivoa obrazovanja u odnosu na majke ili su nezadovoljni nekim drugim aspektom koji im daje odrednicu inferiornosti i posledične agresivnosti (Marković 1994). Zbog nisko izražene Kohezivnosti, a visoko izražene Neuključenosti, moglo bi se reći da ovi očevi ispoljavaju jedan vid Nezainteresovanog roditeljskog stila prema Olsonovom Cirkumpleks modelu (Olson 2008; Đerković 2011). Ovaj stil roditeljstva je problematičan za decu i adolescente, jer ne daje emotivnu podršku i konzistentnost u pravilima i očekivanjima. Deca i adolescenti koji trpe posljedice ovog roditeljskog stila često ostvaruju niska školska i akademska postignuća.

Porodično funkcionisanje procenjeno od strane majke, slično procenama očeva, takođe je u saglasnosti sa prve tri postavljene posebne hipoteze, koje govore da ispitivana grupa ispoljava niži stepen balansiranih dimenzija karakterističnih za uspešno porodično funkcionisanje, viši stepen nekih od neizbalansiranih dimenzija, karakterističnih za problematično porodično funkcionisanje i jedan od četiri problematična roditeljska stila. Sledi precizniji opis porodičnog funkcionisanja ispitivane grupe onako kako ih majke vide.

U stručnoj literaturi se navodi da su majke adolescenata često uspešnije od svojih muževa, vrlo ambiciozne, kako u svom intelektualnom radu, tako i u odnosu na svoju decu i uopšte, ali su duboko neserećne (Marković 1994). Majke adolescenata smatraju da je komunikativnost u njihovim porodicama na vrlo niskom nivou i da nema pospešujući kvalitet na ostale aspekte porodice. Samim tim su vrlo nezadovoljne svojim porodicama. Majke adolescenata potpuno identično opisuju porodično funkcionisanje kao i očevi. Zato i imaju identičan roditeljski stil. Zbog nisko izražene kohezivnosti i fleksibilnosti, a visoko izražene neuključenosti za majke, kao i za očeve ovih adolescenata, moglo bi se reći da prema Olsonovom Cirkumpleks modelu njeguju jedan vid Nezainteresovanog roditeljskog stila.

Postoji potpuna saglasnost očeva i majki kada je u pitanju procena tri od četiri aspekta dobrog porodičnog funkcinisanja: balasirane dimenzije kohezivnosti, skala ko-

munikacije i zadovoljstva. I očevi i majke ispitivane grupe smatraju da je Kohezivnost njihovih porodica mala, komunikacije loše, a opšte zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem nisko. Oko poslednjeg aspekta dobrog porodičnog funcionisanja – balansirane dimenzije fleksibilnosti – ne postoji usaglašenost. Očevi fleksibilnost procenjuju kao zadovoljavajuću, dok majke smatraju da je fleksibilnost porodičnog funkcionisanja nisko izražena. Postoji ujednačenost oko procenjivanja neizbalasiranih dimanzija: i očevi i majke smatraju da je dimenzija neuključenosti, personifikacija lošeg porodičnog funkcionisanja, visoko izražena.

Možemo zaključiti da majke adolescenata ispitivane grupe negativnije i problematičnije procenjuju svoje porodice od očeva. Nije jednostavno odgovoriti na pitanje zašto je to tako? Da li je u pitanju pojačana zahtevnost ili strogost majki? Da li je u pitanju sklonost majki ka dramatizaciji problema? Da li je u pitanju izraženija ambicioznost majki i potreba ostvarivanja kroz roditeljstvo? Ili je odgovor u svemu ovome? Na ova pitanja naše istraživanje ne može da pruži definitivan i potpun odogovor, ali može da pokrene razmišljanje i osmišljavanje adekvatnih preventivnih programa ili prilagođenih intervencija u porodici.

Svi učenici istraživačke grupe našeg istraživanja poticali su iz potpunih porodica. Socijlani status porodica procenjivali smo na osnovu stambenog prostora koji poseduju i u kome porodice žive, kao i na osnovu prosečnih mesečnih primanja. 15 porodica ispitivanog uzorka (50%) živi u adekvatnim stanovima, u kojima njihova deca imaju zasebene sobe, a 15 (50%) u kućama. Ovaj podatak ne treba da iznenađuje, jer smo istraživanje radili i u podrčuju centralnih beogradskih opština i u području prigradskih naselja, u kojima porodice češće žive u sopstvenim kućama, a ne u stambenim zgradama. Ni jedna od ispitivanih porodica nije dala podatak da živi u iznajmljenom stanu ili iznajmljenoj kući. Što se tiče mesečnih primanja rezultati istraživanja govore da su ona raspoređena na sledeći način: 10 porodica (33,3%) istraživačke grupe ima mesečna primanja između 30.000 i 60.000 dinara, 15 porodica (50%) ostvaruje mesečna primanja između 60.000 i 120.000 dinara i 5 porodica (16,66%) ostvaruje mesečna primanja preko 120.000 dinara. Moglo bi se reći da jedna trećina ispitivanog uzorka ima skromna mesečna primanja. Jedna polovina uzoraka solidna mesečna primanja. A jedna šestina uzorka više od solidnih mesečnih primanja. Ovakav raspored mesečnih primanja odgovora uobičajenoj raspodeli socijalnog standarda državnih škola u kojima je naše istraživanje sprovedeno.

9. ZAKLJUČAK

Prikazano istraživanje bavilo se opisivanjem aspekata porodičnog funkcionisanja vezano za problem u ponašanju dece ranog adolescentnog uzrasta, zbog koga su dobili vaspitnu meru „pojačanog roditeljskog nadzora“. Iz dostupne literature, poznato je da su dečiji i adolescentni problemi u ponašanju ili neki ozbiljniji znaci i simptomi socio ili psihopatoloških entiteta zapravo eksternalizacija roditeljskih nerešenih individualnih problema ili problema u roditeljskoj dijadi (Stepanović 2023a, Kondić 1984).

To je bio razlog, da se u ovom istraživinju opredelimo za ispitivanje aspekta porodičnog funkcionisanja. Oslonili smo se na teorijsko polazište po kome porodica predstavlja „poligon učenja“ interpersonalnih relacija, budućeg adekvatnog socijalnog funkciosanja u vanporodičnoj tj. školskoj sredini i osnovu psihološkog sazrevanja adolescenata.

Istraživanjem je potvrđena opšta pretpostavka da problematično porodično funkcionisanje predstavlja generator uzroka nastajanja problematičnog ponašanja dece adolescentnog uzrasta u školskom okruženju, zbog čega su dobili “meru pojačanog roditeljskog nadzora”.

Posebne hipoteze potvrđeno su delimično. Prve dve hipoteze, koje govore o analizi porodičnog funkcionisanja, potvrđene su u potpunosti.

Postoji potpuna saglasnost očeva i majki kada je u pitanju procena tri od četiri aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije kohezivnosti, skale komunikacije i zadovoljstva. I očevi i majke ispitivane grupe smatraju da je kohezivnost njihovih porodica mala, komunikacija loša, a opšte zadovoljstvo porodičnim funkcionisanjem nisko. Oko poslednjeg aspekta dobrog porodičnog funkcionisanja: balansirane dimenzije fleksibilnosti – ne postoji usaglašenost. Očevi ovu dimenziju procenjuju kao zadovoljavajuću, a majke je procenjuju kao nedovoljno izraženu. Takođe postoji neusaglašenost očeva i majki oko izraženosti nebalsirane dimenzije porodičnog funkcionisanja neuključenosti (ekstremno negativno izražen pol dimenzije kohezivnosti i predstavlja jednu od personifikacija lošeg porodičnog funkcionisanja). Majke procenjuju da je ova dimenzija povišenog stepena izraženosti u njihovom porodičnom funkcionisanju, dok očevi ovu dimenziju ocenjuju kao prosečno izraženu.

Možemo zaključiti da su majke ispitivane grupe nezadovoljnije i da negativnije ocenjuju svoje porodično funkcionisanje od očeva. I u tom pogledu našim istraživanjem dajemo podstrek za osmišljavanje adekvatnih preventivnih programa ili prilagođenih intervencija u porodici.

Treća posebna hipoteza, koja govori o definisanju roditeljskog stila, takođe je potvrđena.

Neophodno je naglasiti da smo ispitivali probleme u ponašanju u školskoj sredini učenika koji su dobili meru „pojačanog roditeljskog nadzora“, što bi po važećoj međunarodnoj klasifikaciji bolesti MKB 10 odgovaralo socijalizovanim problemima u ponašanju.

Iz navedenog istraživanja su se izdvojile sledeće naučne implikacije:

- stavljanje akcenta na porodično funkcionisanje kao ključni uzrok ispoljavanja problematičnog ponašanja učenika adolescentnog uzrasta;
- strukturisanje savetodavnog rada sa roditeljima učenika problematičnog ponašanja i eventulano strukturisanje preventivnih programa po pitanju opisane problematike.

LITERATURA

1. Bojanin, Svetomir, Smiljka Popović Deušić (2012), *Psihijatrija razvojnog doba*, Institut za mentalno zdravlje, Beograd
2. Dimitrijević, Ivan (1994), ″Kuća zalazećeg sunca, porodica i alkohol″, u: M. Vukov (ur.), *Putevi i stranputice porodice*, GIP Kultura, Beograd, 54-75.
3. Dukanac, Vesna (2013), *Povezanost sociopatoloških pojava i psihopatologija adolescenata sa strukturom ličnosti roditelja i porodičnim funkcionisanjem*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, FASPER, Beograd
4. Dukanac, Vesna, Sanja Đurđević (2017), ″Porodice adolescenata u sudaru sa novim vremenom: Izmenjeno funkcionisanje ili novi vidovi zavisnosti″, *Socijalna politika*, 2-3, 35-51.
5. Đerković, Nikola (2011), *Afektivno vezivanje članova porodice, porodično funkcionisanje i psihičke teškoće dece*, Master rad, Univerzitet u Beogradu - Filzofski fakultet, Beograd
6. Erikson, Erik (2008), *Identitet i životni ciklusi*, Zavod za udžbenike, Beograd
7. Grbić, Ana, Jelena Vuković (2017), ″Razvoj i implementacija zakonodavstva državne brige o porodici i deci u okvire savremenog porodičnog života″, *Megatrend revija*, 14(2), 145-158.
8. Kondić, Kristina (1984), ″Povezanost dečijih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja″, *Psihološka istraživanja*, 3, 294-370.

9. Ghaemi, Nassir (2007), *Mood disorders: A practical guide*, 2nd ed., Lippincott Williams & Wilkins, Atlanta - Philadelphia
10. Olson, Dezing (2008), *FACES IV Manual*, Life Innovations, Minneapolis
11. Olson, Dezing (2011), ″FACES IV and the Circumplex model: Validation stady″, *Journal of Marital & Family Therapy*, 3(1), 64-80.
12. Pejović Milovančević, Milorad (2012), ″Poremećaj ponašanja″, u: S. Bojanin, S. Popović Deušić (ur.), *Psihijatrija razvojnog doba*, Institut za mentalno zdravlje, Beograd
13. Radulović, Dejan (2007), "Konceptualni okvir poremećaja ponašanja – psihološki pristup", u: Dobrivoje Radovanović (ur.), *Poremećaji ponašanja i prestupništvon mladih: specijalno pedagoški diskurs*, Univerzitet u Beogradu, FASPER, 11-29.
14. Stepanović, Saša (2019), *″ADHD i ADD poremećaj pažnje iz drugog ugla*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
15. Stepanović, Saša (2021), *Organizacija slobodnog vremena*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
16. Stepanović, Saša (2023a), *Pedagoška psihologija*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
17. Stepanović, Saša (2023b), *Organizacija nastave sa metodikom nastavnog rada*, Visoka škola socijalnog rada, Beograd
18. Svetska zdravstvena organizacija (1992), ″MKB-10 Klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja″, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

FUNCTIONING OF THE FAMILIES OF STUDENTS WITH BEHAVIORAL PROBLEMS

Summary:

As family functioning is an important aspect in the development of a child, and later an adolescent, if it is not adequate, the conditions for the emergence of various adolescent problems are created. Conduct disorder is one of the first adolescent problems that we can encounter in their development. That is why the subject of research is the family functioning of students of higher grades of elementary school (grades VII and VIII), who were reprimanded by the head of the department or the department council: for "increased parental supervision", due to disruption of classes, a large number of absences from classes or participation in peer violence. The goal of the research is to define family functioning as a key cause of the manifestation of problematic behavior in adolescents, from which the pedagogical implications of the work arise, and the use of the obtained results for the subsequent structuring of counseling work with parents from preventive programs. Questionnaires were used in the work: on demographic data and FACES IV. The general demographic data questionnaire compiled for research purposes contained the following set of questions about age, place of birth, education, employment, marital status, living conditions, material condition, and data on the presence of psychopathology in the immediate and extended family. FACES IV - Family Adaptability and Cohesion Evaluation Scale is based on three concepts that, in the opinion of the author of the model, are necessary for understanding a functional family: cohesiveness, flexibility, and communication. In the last revision of the model, a satisfaction scale was added. Eight scales were developed, six of which measure family cohesiveness and flexibility, and the remaining two assess family communication and family satisfaction. The research group consisted of 30 parental pairs of adolescent children who received the measure, which is pronounced by the Teachers' Council, of "increased parental supervision" evenly distributed by place of residence. The general hypothesis that problematic family functioning is the generator of the cause of problematic behavior of adolescent children in the school environment, which is why they received the measure of "increased parental supervision", has been fully confirmed.

Keywords: school; parental supervision; behavior problems; peer violence

Adresa autora
Authors' address

Saša Lj. Stepanović
Ana Grbić
Visoka škola socijalnog rada, Beograd
salenono86@gmail.com
grbicana2@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.601

UDK 323.1:37.016
37.016:3/5

Primljeno: 04. 03. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Danijela Vasilijević, Hadži Živorad Milenović, Biljana Alavanja

NACIONALNI SIMBOLI I OBELEŽJA U UDŽBENICIMA O PRIRODI I DRUŠTVU PRVOG CIKLUSA OBRAZOVANJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA*

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja sprovedenog s ciljem utvrđivanja doprinosa udžbenika o prirodi i društvu prvog ciklusa obrazovanja zemalja Zapadnog Balkana formiranju pojma nacionalni simboli i obeležja. U teorijskom delu rada data je deskripcija etiologije zvaničnih nacionalnih simbola i obeležja (zastava, grb i himna) zemalja Zapadnog Balkana. Primenjena je metoda teorijske analize i metoda analize sadržaja. Jedinice analize su rečenice osnovnog teksta udžbenika, vizuelni sadržaji slike, fotografije, crteži te pitanja i zadaci u domenu didaktičko--metodičkog instrumentarija. Istraživanjem su obuhvaćeni udžbenici o prirodi i društvu prvog ciklusa obrazovanja (N=23). Rezultati istraživanja su ukazali da udžbenici o prirodi i društvu u nedovoljnoj meri doprinose formiranju i snaženju pojma nacionalni simboli i obeležja, te da postoji neujednačenost u njihovom obuhvatu i razvojnosti, kako u celini, tako i na nivou pojedinačnih kategorija. Pokazalo se da postoji približno jednaka zastupljenost sadržaja kojima se promoviše nacionalni identitet, ali da udžbenici Republike Hrvatske imaju, u odnosu na ostale, najviše sadržaja posvećenih nacionalnim simbolima i obeležjima, dok u pogledu zastupljenosti osnovnih tekstualnih sadržaja i njihove didaktičko-metodičke interprecije prednjače slovenački udžbenici. Udžbenici zemalja članica Evropske Unije ostvaruju bolji obuhvat pojmova nacionalni simboli i obeležja u svim analiziranim kategorijama. Strani izdavači su se pokazali kao manje osetljivi na nacionalne narative zemalja kojima udžbenički sadržaj namenjuju.

Ključne reči: Jugoslavija; zastava; grb; himna; veksilologija; heraldika

* Rad je rezultat vođenja Biljane Alavanje, doktorantice SP DS Razredna nastava, od strane mentora prema smernicama Bolonjske deklaracije.

UVOD

Nastavši iz Kraljevine Jugoslavije, Jugoslavija je ime države koja je pod različitim nazivima egzistirala od Drugog zasedanja AVNOJ-a održanog u Jajcu 29. novembra 1943. pa sve do njenog konačnog raspada 27. aprila 2003, iako se kao datum raspada Jugoslavije navodi i 27. aprila 1992 (Jović 2009). Složeni odnosi između njenih naroda i narodnosti, obeleženi brojnim nesporazumima s kraja prošlog veka, rezultirali su raspadom Jugoslavije. Za države Jugoslavije se uglavnom koriste četiri sintagme: *države biše Jugoslavije* (Božić-Miljković 2019)*, države nekadašnje Jugoslavije* (Sekelj 2000)*, države negdašnje Jugoslavije* (Vasilijević, Milenović i Botić 2022) i *zemlje Zapadnog Balkana* (Vranješ 2021). U pristupu problemu ovog istraživanja koristiće se sintagma *zemlje Zapadnog Balkana* (ZZP).

Jugoslavija je najpre funkcionisala kao *Demokratska Federativna Jugoslavija* (DFJ) od 10. avgusta 1945. kao naslednica *Kraljevine Jugoslavije*. Pre toga je od 29. novembara 1943. do 7. marta 1945. istim nazivom funkcionisala sa dve paralelne vlade: 1) Kraljevska jugoslovenska vlada van zemlje (KV) i 2) Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ). Prelazni period je obeležila zajednička NKOJ – KV. U sastavu DFJ ulazilo je šest federalnih narodnih država (FND) Srbija sa dve pokrajine (Vojvodina i Kosovo i Metohija), Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija (Petranović 1988).

DFJ 29. novembra 1945. menja naziv u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ). Godine 1946. sve FND promenile su naziv u narodne republike (NR). Pod ovim imenama FNRJ je funkcionisala do donošenja Ustava 12. aprila 1963. kada je preimenovana u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ). Njene sastavnice su ostale iste, samo pod promenjenim nazivom iz NR u socijalističke republike (SR). Sastavnice SR Srbije tada menjaju naziv u socijalističke autonomne pokrajine (SAP) (Antić 2010).

SFRJ je pokretač i nosilac *Pokreta nesvrstanih zemalja*. Paralelno sa sticanjem međunarodnog ugleda i uticaja, država je podrivana iznutra usled ekonomskih problema te stalnog rasta međunacionalne netrpeljivosti (Slović 2014). Problemi su eskalirali donošenjem Ustava SFRJ 1974, a posebno nakon smrti Josipa Broza Tita, 4. maja 1980, što je dovelo do konačnog raspada SFRJ njenom potpunom dezintegracijom 27. aprila 1992.

Otcepljenjem od SFRJ osamostalile su se: SR Slovenija 25. juna 1991, menjajući naziv u Republika Slovenija (1. maja 2004. postala je članica Evropske unije (EU)); SR Hrvatska 25. juna 1991. kada menja naziv u Republika Hrvatska (1. maja 2013.

postala članica EU); SR Makedonija 8. septembra 1991, najpre zbog neslaganja s Grčkom po pitanju državnosti i teritorijalne celovitosti priznata kao Bivša jugoslovenska republika Makedonija (BJRM), dok je *Prespanskim sporazumom* od 12. avgusta 2019. preimenovana u Severnu Makedoniju, i SR Bosna i Hercegovina 6. aprila 1992 međunarodno priznata, a Uredbom od 8. aprila 1992. je izmenjen naziv SR Bosna i Hercegovina u Republika Bosna i Hercegovina (Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, godina I, br. 2, od 11. aprila 1992). Nakon potpisivanja *Dejtonskog sporazuma* u Parizu 14. decembra 1995. postaje država Bosna i Hercegovina koja se sastoji od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republika Srpska (Đukanović 2013).

Nakon raspada SFRJ ova država je funkcionisala od 27. aprila 1992. donošenjem Ustava kao Savezna Republika Jugoslavija (zajednica SR Srbije i SR Crne Gore). Naziv menja u Srbija i Crna Gora 4. februara 2003. Pod tim imenom je funkcionisala do raspada 5. juna 2006. Prethodno se referendumom održanim 21. maja 2006. odvojila Crna Gora i postala samostalna država pod nazivom Republika Crna Gora.

Budući da zemlje (ZZB) dele zajedničku istoriju zanimalo nas je kako na nivou prvog ciklusa obrazovanja (PCO) neguju nacionalne narative (na primeru nacionalnih simbola i obeležja) i ima li ozbiljnijih distinktivnih pristupa. Predmet istraživanja je proučavanje nacionalnih simbola i obeležja u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB. Ono po čemu se svaka država prepoznaje jesu *zastava*, *grb* i *himna.* Zato je od značaja da se ukaže na najznačajnije specifičnosti nacionalnih obeležja (zastava, grb i himna) ZZB. Na temelju rezultata istraživanja izvršiće se komparativna analiza zastupljenosti sadržaja o nacionalnom identitetu – simbola i obeležja u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB. Nacionalni simboli ZZB opisani su prema zvaničnim državnim aktima objavljenim u službenim glasilima pomenutim u radu.

ZASTAVA KAO NACIONALNI SIMBOL I OBELEŽJE

Prva forma zastave *Union Jack* – zastave Ujedinjenog kraljevstva nastala je 1606. godine. Prvobitno se koristila za pomorske aktivnosti. Deset godina kasnije, stvaranjem Kraljevstva Velike Britanije, propisana je njena upotreba i na kopnu. Krajem 18. i početkom 19. veka zastave mnogih zemalja dobijaju na značaju i postaju njihovo nacionalno obeležje. Tako na primer zastava SAD-a krajem 18. veka (slično kao *Union Jack*) postaje zvanična zastava SAD-a. Francuska trobojna zastava postala je simbol te zemlje 1790. i vezuje se za Francusku revoluciju.

Proučavanjem zastave bavi se veksilologija. Utemeljivačem ove nauke smatra se američki naučnik Vitni Smit, koji je naziv veksilologija uveo 1957 (Todorović 2002). Veksilologija je u početku bila deo heraldike (nauka o grbnim znamenjima). Ima i shvatanja da se veksilologija smatra posebnom naučnom disciplinom semiotike (nauka o znakovima). Naučnici koji se bave proučavanjem zastave su veksilolozi, a osoba koja stvara zastave veksilograf. Sve zastave ZZB su pravougaonog oblika. Postoje državne zastave i nacionalne zastave.

Zastava Republike Srbije je trobojka s ravnomernim položenim poljima odozgo na dole: crveno, plavo, belo. Na sredini leve polovine zastave, nalazi se mali grb Republike Srbije. Ova verzija zastave je od 10. novembra 2010. AP Vojvodina ima svoju trobojnu zastavu. Dominira plava boja u središnjem polju sa tri žute zvezdice, dok su gornje polje crvene boje i donje polje bele boje znatno uža od dominantnog središnjeg polja. AP Kosovo i Metohija, koja se od 1999. nalazi pod međunarodnim mirovnim protektoratom UN ima svoju zastavu koja je tamno plave boje s praznom mapom teritorije Kosova i Metohije, a iznad je šest lučno poredanih zvezdica bele boje, koje kao i tamnoplava boja zastave simbolizuju EU.

Zastava Republike Hrvatske se sastoji od jednakih trobojnih polja poredanih odozgo na dole: crveno, belo, plavo. Na sredini zastave je mali grb Republike Hrvatske. Službeno je proglašena 21. decembra 1990 (Zakon o grbu, zastavi, himni i lenti predsjednika Republike Hrvatske, 1990).

Zastava države Bosne i Hercegovine nakon više predloga i verzija nove zastave, koje je dala Vestendorpova komisija, usvojena je 4. februara 1998. kao zvanična zastava. Ona je tamnoplave boje. U desnom delu je žuti pravougli trougao s kraćom stranicom uz gornju liniju. Duž hipotenuze trougla je devet belih zvezdica od kojih su prva i poslednja presečene na pola (Službeni Glasnik BiH, br. 1/2008). Dominantna boja zastave je prethodno bila svetloplave boje, što je bilo u skladu s Ujedninjenim nacijama. Vremenom je promenjena u tamnoplavu boju koja zajedno s devet belih zvezdica simbolizije EU.

Zastava Republike Crne Gore ozvaničena je 13. jula 2004. Tehnički opis zastave ozvaničen je na sednici Vlade Crne Gore 16. septembra 2004. Sastoji se od crvenog polja sa zlatnim obrubom. Na sredini je mali grb Republike Crne Gore (Službeni list RCG, broj 47/2004).

Zastava Republike Severne Makedonije usvojena je 5. oktobra 1995. Zastavom dominira zlatnožuto sunce na crvenoj pozadini sa osam zraka koje se od sunčevog diska na sredini zastave šire ravnomerno u osam pravaca prema rubovima zastave (Grčev 2011: 5).

GRB KAO NACIONALNI SIMBOL I OBELEŽJE

Proučavanjem grbova bavi se *heraldika*. Grb kao nacionalno obeležje sastoji se iz štita, plašta, čelenke, držača štita, postamenta i mota (Brault 1997). Štit prestavlja centralni deo grba. Na štitu se nalaze: polje i motiv. Držači grba su s obe strane grba i štita. Na sredini vrha grba nalazi se čelenka, kaciga, venac ili kruna. Postament se nalazi ispod štita, a moto s obe strane na presavijenom vijugavom platnu.

Elementi grba simbolizuju ono što je karakteristično za određenu državu. Tako na grbu Republike Srbije je kraljevska kruna, iako ona stoji i povrh obeju glava dvoglavog orla, što simbolizuje državno uređenje Srbije; na grbu Republike Slovenije na štitu je bela planina koja simbolizuje planinu Triglav; na štitu grba Republike Hrvatske je istorijski determinisana šahovnica crveno-bele boje; na grbu Bosne i Hercegovine su bele zvezdice koje simbolizuju težnju sva tri konstitutivna naroda za evropskim integracijama; u kandžama ovenčanog dvoglavog orla na grbu Republike Crne Gore je u desnoj žezlo kao simbol borbe i junaštva, a u levoj zapis kao simbol uređenja; na grbu Republike Severne Makedonije u sprezi okvira grba je klasje žita, duvana i maka koji simbolizuju njenu privrednu delatnost.

Grb Republike Srbije utvrđen je 16. juna 1882. Po instrukcijama Stojana Novakovića nacrtao ga je Ernst Kral. Preporukom Narodne skupštine Republike Srbije od 17. avgusta 2004. grb je ponovo obnovljen. Grb Kraljevine Srbije „... je dvoglavi beli orao na crvenom štitu s krunom kraljevskom. Vrh obe glave dvoglavog orla stoji kruna kraljevska, a ispod svake kandže po jedan krinov cvet. Na prsima mu je grb kneževine Srbije: beo krst na crvenom štitu sa po jednim ognjilom na svakom uglu krsta. Grb je ogrnut purpurnim hermelinovim plaštom, ili omoforom, kome se na vrhu nalazi kraljevska kruna“ (paragraf 79).

Grb Republike Hrvatske dizajnirao je Miroslav Šutej 21. decembra 1990. Sastoji se od istorijski determinisane crveno-bele šahovnice, s početnim crvenim poljem u levom delu. Obrubljena je crvenom linijom i nalazi se na germanskom štitu. Štit je krunisan grbovnom krunom s pet manjih štitova. Svi su inverzno okrenuti. Prestavljaju istorijske hrvatske grbove. Na sredini je nastriji grb Hrvatske. S leve na desnu stranu su redom grbovi *Dubrovačke Republike, Dalmacije, Istre i Slavonije* (Božić i Ćosić 2021).

Grb Republike Slovenije sastoji se od plavog štita s crvenim obrubom. Na obrubu se beli Triglav. Ispod Triglava su dve vijugave linije. Prva predstavlja Jadransko more, a druga reke Slovenije. Iznad Triglava su tri zlatne šestokrake zvezde u vidu trougla. Zvezde simbolišu celjske grofove. Autor grba je Marko Pogačnik. Usvojen je 24. juna 1991. godine (Ignacij 2006).

Grb države Bosne i Hercegovine usvojen je 18. maja 1998. Kreiranju grba doprinela je komisija Karlosa Vestendorpa. Grb je sličan zastavi. Čini ga trougao koji simbolizuje tri konstitutivna naroda (Bošnjake, Srbe i Hrvate). Zvezdice simbolizuju težnju naroda Bosne i Hercegovine ka evropskim integracijama, što simbolizuje i tamnoplava boja polovine trougla. Grb Bosne i Hercegovine je jedini grb ZZB koji se u celosti ne nalazi na zvaničnoj državnoj zastavi, nego u izmenjenom obliku (Ademović, Marko i Marković 2012).

Grb Republike Crne Gore usvojen je 13. jula 2004. Čini ga ovenčani zlatni orao s žezlom u desnoj i šarom u levoj kandži. Na grudima dvoglavnog orla je štit u kome je lav koji hoda po zelenoj površini na plavoj pozadini (Vasin, Mikavica i Ninković 2013).

Grb Republike Severne Makedonije je zadržani grb Vasilija Popovića Cica, usvojen 27. jula 1946. Ustavom Republike Makedonije je samo zamenjen, a crvena zvezda petokraka je uklonjena 2009. Grb sačinjava venac od klasja žita, duvana i maka. Povezan je trakom sa narodnim ornamentom. U sredini su planine, reke i jezera. Centralnim delom dominira sunce koje predstavlja bogatstvo države, njenu borbu i slobodu (Ustav na Republika Makedonija, 1991). Grb se ne nalazi na zvaničnoj državnoj zastavi.

HIMNA KAO NACIONALNI SIMBOL I OBELEŽJE

Pored zastave i grba nacionalni simbol i obeležje svake države jeste himna koja predstavlja reprezentativnu vokalno-instrumentalnu kompoziciju. Pored muzike, himna ima, ali ne nužno, i tekst. Retke su himne koje nemaju tekst, no takva jeste himna Bosne i Hercegovine pod nazivom *Intermeco.* Himna države se izvodi prilikom nacionalnih proslava i praznika; izvodi se i na međunarodnim događanjima, prilikom međusobnih poseta zvaničnika država, ali i na svim ostalim prigodnim državnim, društvenim i kulturnim događanjima.

Himna Republike Srbije jeste *Bože pravde*, autora Jovana Đorđevića i kompozitora Davorina Jenka (SG RS, 36/2009 i 10/2023: član 34). U celosti ili s manjim izmenama je bila himna Kneževine Srbije, potom Kraljevine Srbije, pa Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije), kada je imala i delove preuzete iz himni ostalih njenih konstitutivnih naroda. Tekst je nastao kao deo pozorišne predstave *Markova sablja* 1872. godine. Nakon ubistva kneza Mihaila Obrenovića, na dan punoletstva kneževića Milana Obrenovića, izvedena je predstava *Markova sablja* u Narodnom pozorištu u Beogradu 10. avgusta 1872. Nakon scene u kojoj Marko

Kraljević vadeći sablju izgovara *Bože pravde ti što spase, od propasti sada nas*, prisutni su zapevali ovu pesmu i tako se i došlo na ideju o nastanku himne. Zvanično je proglašena za himnu Kraljevine Srbije 22. februara 1882. U tekstu se veličaju slave i borbe te simbolizuje privrženost srpskog naroda Bogu, kome se obraća za spas roda srpskoga, a lepota Srbije oličena je u planinama koje simbolizuju veličinu Srbije, poljima koja hrane srpski rod i rekama koje su izvor života. Nakon smene dinastije Obrenovića 1903. dinastijom Karađorđevića, himna *Bože pravde* je ostala srpska himna. Izmenjen je 12. jula 1909. samo njen završetak, koji je glasio *Kralja Petra Bože hrani, moli ti se srpski rod*. Nakon nastanka *Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 1918. (kasnije preimenovana u *Kraljevinu Jugoslaviju*) nastala je državna himna koju su činile tri pesme. One su: *Bože pravde* (Srbija); *Lijepa naša domovino* (Hrvatska) i *Naprej zastava slave* (Slovenija). Himna je doživela izmenu u delu pesme iz himne Kraljevine Srbije *Bože pravde* na kraju strofe – *Bože spasi, Bože hrani našeg Kralja i naš rod* (Joksimović 1928). Bila je u upotrebi do početka Drugog svetskog rata i raspada Kraljevine Jugoslavije. Izvorni tekst himne Republika Srbija je ponovo uvela u upotrebu 2004. Kao takva potvrđena je Ustavom Republike Srbije 8. novembra 2006. godine (Radojević 2022).

Himna Republike Hrvatske jeste *Lijepa naša domovino*. Nastala je u periodu Kraljevine Jugoslavije. Jednim delom predstavljala je tekst himne Kraljevine Jugoslavije. U periodu Drugog svetskog rata bila je deo himne *Nezavisne države Hrvatske*. Kao takva, 1991. je postala zvanična himna Republike Hrvatske. Tekst je napisao Antun Mihanović 1831, kada je i objavljena u *Danici hrvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj*. Tadašnji naziv je bio *Hrvatska domovina.* Muziku je napisao Josip Runjanin 1846. godine (Kragić 2021). Tekst himne se odnosi na veličanje države Hrvatske u oblastima koje su u ravnici, na planinama i izlaze na more. Poebno se veličaju reke koje protiču kroz Hrvatsku, pri čemu se njihov značaj za Republiku Hrvatsku poistovećuje sa značajem Dunava za Evropu. Jedini termin koji ukazuje na nacionalno određenje jeste termin *Hrvat,* koji se pominje u poslednjem stihu treće strofe.

Himna Republike Slovenije koristi strofu poeme *Zdravljica* koju je 1844. napisao France Prešern (Prešerne i Šorli 1988). Muziku za ovu himnu napisao je Stanko Premrl. Naziv himne je bio *Naprej zastava slave.* U tekstu himne izdvojene iz poeme Frence Prešerna su opevane generacije Slovenaca okrenute prema suncu i Bogu. U himni se nazdravlja Bogu za spas naroda Slovenije, mladih i posebno mladencima koju obnavljaju slovenački rod. Značajno mesto u himni zauzimaju Slovenke, kao „rodice“ naroda i države Slovenije. One blagoslovom od Boga bivaju veličane u misiji obnove roda i istovremeno predstavljaju lepotu i krasotu Slovenije kao države. Ova

himna je bila u upotrebi kod Slovenaca do nastanka države Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i kasnije Kraljevine Jugoslavije. Tada je jedna strofa ove pesme postala deo himne Kraljevine Jugoslavije, sa po jednom strofom himne Srbije *Bože pravde* i himne Hrvatske *Lijepa naša domovino.* Već je napomenuto da je ova himna bila u upotrebi u Kraljevini Jugoslaviji sve do početka Drugog svetskog rata i raspada države. Nakon završetka Drugog svetskog rata u upotrebi je zajednička himna *Hej, Sloveni*, koja je važila i za NR Sloveniju i kasnije SR Sloveniju. To je trajalo sve do 27. septembra 1989. godine (pre formalnog izlaska SR Slovenije iz državne zajednice SFR Jugoslavije). Ova himna je i danas zvanična himna Republike Slovenije.

Himna države Bosne i Hercegovine počev od Drugog zasedanja AVNOJA bila je *Hej, Sloveni*. Nakon rata devedestih godina i *Dejtonskog sporazuma* potpisanog 1995 država Bosna i Hercegovina ustrojena je iz dva entiteta: 1) Federacija Bosne i Hercegovine i 2) Republika Srpska. Nastanku himne kao i ostalih simbola doprineo je visoki predstavnik Karlos Vestendorp. Za himnu Bosne i Hercegovine je 25. juna 1999. određena kompozicija *Intermeco* koja je u upotrebi od 7. jula 1999, autora Dušana Šestića. Himna nema tekst. Sastoji se iz orkestarske partiture. Pre ove se u Bosni i Hercegovini koristila himna *Jedna si Jedina.* Tekst je napisao Edin Dervišhalidović (Dino Merlin) inspirisan poznatom sevdalinkom *S one strane Plive*. Usvojena je 24. novembra 1995. i bila u upotrebi do 1998 (Elsner, Jähnichen & Talam 2014). Korišćena je na međunarodnim nastupima sportista. U njoj je opevana Bosna i Hercegovina od mora do Save i od Drine do Une, kao zajednica svih njenih naroda koji vekovima zajedno žive na njenom prostoru. U tekstu se za spas Bosne i Hercegovine obraća Bogu, uz zakletvu da će svi njeni sinovi i kćeri istrajati u očuvanju voljene i jedine zemlje koju imaju. Druga, četvrta i šesta strofa su refreni. Stihovi ovih strofa ukazuju na jedinstvo, zajedništvo i nedeljivost države.

Himna Republike Crne Gore jeste *Oj, svijetla majska zoro.* Ovu narodnu pesmu je u himnu preuredio Sekula Drljević, a komponovao Žarko Marković. Kao himna ozvaničena je 2004. usvajanjem *Zakona o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore* (član 6.). Usvajanje himne pratili su brojni problemi jer je bila delimično izmenjena u odnosu na izvornu verziju. To se odnosi na umetnute delove pesme *Vječna naša*, koju je 1944. ispevao Sekula Drljević, poznat po fašističkim opredeljenjima. U himni se opeva junaštvo crnogorskih sinova koji nikada nisu priznavali ropstvo. Opevaju se i čojstvo i junaštvo. Deo himne odnosi se na vrletne gore Crne Gore. Simbol izlaska na dva mora – Jadransko i Sredozemno – oslikava izlazak na okean, koji predstavlja večnost života, što istovremeno ukazuje i na večnost Crne Gore. Posebno mesto u himni zauzima Lovćen na kome se nalaze najveće

svetinje Crne Gore. Pominjanje Badnje večeri, simbolizuje privrženost Crne Gore pravoslavlju, s posebnim naglaskom da u Crnoj Gori više nema nevernika, odnosno da je Crna Gora potpuno obožena.

Himna Republike Severne Makedonije datira iz perioda Drugog svetskog rata pod naslovom *Denes nad Makedonija*. Tekst je 1943. napisao Vlado Maleski, a komponovao Todor Skalovski. Nakon odvajanja od negdašnje Jugoslavije 1992. postala je njena zvanična himna. Tekst započinje deskripcijom novog sunca koje se rađa nad Makedonijom, što simbolizuje njenu slobodu. Opeva se borba makedonskog naroda za samostalnost. Pominje se zastava *Kruševske Republike* i znamenite ličnosti Makedonije: 1) makedonsko-bugarski revolucionar i komita Goce Delčev; 2) cincarski revolucionar u otomanskoj Makedoniji i lokalni vođa VMRO Pitu Guli; 3) makedonski revolucionar i jedan od osnivača VMRO Damjan Dame Gruev i 4) makedonsko-bugarski revolucionar i član VMRO Jane Sandanski (Ristovski 2009).

METODOLOŠKI KONCEPT ISTRAŽIVANJA

Nacionalni identitet je višedimenzionalni konstrukt koji karakteriše subjektivni doživljaj pripadnosti nacionalnoj grupi praćen složenim sistemom spoznaja i emocija kojima se izražavaju stavovi prema vlastitoj grupi i drugim nacionalnim grupama. Osim višedimenzionalnosti, bitna je i dinamičnost nacionalnog identiteta koji proizilazi iz „... stalne potrebe i nastojanja da se sačuvaju dobar i poželjan kontinuitet i pravovremeno shvaćeni nacionalni interesi i prevaziđu diskontinuiteti u društvenim procesima i odnosima“ (Vasilijević, Semiz i Bojović 2021: 30). Uočljivo je da su osnovni elementi nacionalnog identiteta: postojanje zajedničke zemlje/države; zajednički mitovi i istorija; zajednička masovna javna kultura, zajednička prava i dužnosti članova društva i zajednička ekonomija. Ujedno, sve su ovo polazišta i motivi za izučavanje formiranja nacionalnog identiteta u ranom uzrastu na uzorkovanom sadržaju. Nacionalni identitet u udžbenicima PCO je istraživačka tema pogodna za kritičko-konstruktivno sagledavanje s različitih naučnih stanovišta. Budući da su istraživanja nacionalnih narativa u obrazovnom kontekstu uglavnom orijentisana na sadržaje maternjeg i stranih jezika, istorije, umetnosti drugog i trećeg ciklusa obrazovanja, naša istraživačka pažnja je usmerena na PCO. U tom smislu posebno je intersantna nastava o prirodi i društvu na nivou PCO zasnovana na integraciji društvenih i prirodnih nauka, čiji sadržajni koncept obuhvata nacinalne simbole i obeležja ZZB.

Republika Srbija

1) Gačanović, Biljana, Ljiljana Novković, Biljana Trebješanin (2018), *Svet oko nas – udžbenik za prvi razred osnovne škole,* Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
2) Gačanović, Biljana (2019), *Svet oko nas – udžbenik za drugi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
3) Gačanović, Biljana, Nataša Protić, Stevan Jokić (2020), *Priroda i društvo – udžbenik za treći razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
4) Lukić, Marija, Radomir Popović (2021), *Priroda i društvo – udžbenik za četvrti razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Republika Hrvatska

1) Letina, Alena, Tamara Kisovar Ivanda, Ivan de Zan (2021), *Istražujemo naš svijet 1 – udžbenik prirode i društva u prvom razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb
2) Letina, Alena, Tamara Kisovar Ivanda (2020), *Istražujemo naš svijet 2 – udžbenik prirode i društva u drugom razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb
3) Letina, Alena, Tamara Kisovar Ivanda, Zdenko Braičić (2020), *Istražujemo naš svijet 3 – udžbenik prirode i društva u trećem razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb
4) Kisovar Ivanda, Alena Letina, Zdenko Braičić (2021), *Istražujemo naš svijet 4 – udžbenik prirode i društva u četvrtom razredu osnovne škole*, Školska knjiga, Zagreb

Republika Slovenija

1) Grošelj, Nataša, Marija Ribič (2018), *Lili in Bine 1 – učebnik za spoznavanje okolja*, Rokus Klett, Ljubljana
2) Grošelj, Nataša, Marija Ribič (2019), *Lili in Bine 2 – učebnik za spoznavanje okolja*, Rokus Klett, Ljubljana
3) Grošelj, Nataša, Marija Ribič (2020), *Lili in Bine 3 – učebnik za spoznavanje okolja*, Rokus Klett, Ljubljana

Država Bosna i Hercegovina – Entitet: Federacija Bosne i Hercegovine

1) Lugavić, Samira, Mediha Pašić (2019), *Moja okolina 1 – udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska knjiga, Sarajevo

2) Lugavić, Samira, Mediha Pašić (2020), *Moja okolina 2 – udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska knjiga, Sarajevo
3) Pašić, Mediha (2021), *Moja okolina 3 – udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Bosanska knjiga, Sarajevo

Država Bosna i Hercegovina – Entitet: Republika Srpska
1) Dabić, Tijana, Ranko Rajović, Orjana Milošević (2020), *Moja okolina – za 1. razred osnovne škole*, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“, Istočno Sarajevo
2) Spasojević, Pero, Petar Đaković, Slobodan Stanojlović (2019), *Priroda i društvo – za 2. razred osnovne škole*, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“, Istočno Sarajevo
3) Stanojlović, Slobodan, Petar Đaković, Pero Spasojević (2021), *Priroda i društvo – za 3. razred osnovne škole*, JP „Zavod za udžbenike i nastavna sredstva“, Istočno Sarajevo

Republika Crna Gora
1) Kipa, Vesna, Tatjana Novović, Snežana Dragićević (2020), *Istražujem svoju okolinu – udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
2) Kipa, Vesna, Tatjana Novović (2021), *Istražujem svoju okolinu – udžbenik prirode i društva za drugi razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
3) Kipa, Vesna, Tatjana Novović (2019), *Istražujem svoju okolinu – udžbenik prirode i društva za treći razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica

Republika Severna Makedonija
1) Rasel, Entoni (2020), *Prirodni nauki – učebnik 1 oddelenie*, preveo sa engleskog Aleksandar Takovski, Ars lamina, Skopje
2) Livsli, Tara, Debora Heridž (2020), *Prirodni nauki – učebnik 2 oddelenie*, preveo sa engleskog Aleksandar Takovski, Ars lamina, Skopje
3) Livsli, Tara, Debora Heridž (2020), *Prirodni nauki – učebnik 3 oddelenie*, prevela sa engleskog Jasna Takovska, Ars lamina, Skopje

Predmet istraživanja je proizašao iz šire istraživačke platforme grupe autora (Vasilijević, Milenović i Adžić 2022; Vasilijević, Semiz i Bojović 2021; Vasilijević,

Semiz i Adžić 2021) posvećenih ispitivanju dimenzioniranosti i razumevanju nacionalnih narativa u obrazovnom diskursu u Republici Srbiji. Istraživačka pažnja je usmerena na udžbeničke sadržaje PCO ZZB, s namerom sveobuhvatnijeg sagledavanja naznačenog fenomena. Sa formiranjem EU – entiteta lišenog političkih, ekonomskih, kulturnih, nacionalnih granica – aktualizovana su brojna pitanja međurelacija evropskog i nacionalanog identiteta (Vasiljević 2015). U tom smislu, ZZB su odličan mikroprimer (uzorak) zemalja različitog statusa, što je moguće dovesti u vezu s vlastitim doživljajima nacionalnog identiteta. Otuda je *cilj istraživanja* utvrđivanje doprinosa udžbenika o prirodi i društvu PCO ZZB formiranju pojma *nacionalni simboli i obeležja*.

Zadaci istraživanja

Na osnovu cilja istraživanja, definisani su naučno-istraživački zadaci. Oni su: 1) utvrditi udeo sadržaja o nacionalnom identitetu u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB; 2) ustanoviti udeo sadržaja o nacionalnim simbolima i obeležjima u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB u domenu: a) osnovnog sadržaja lekcije (OS); b) propratnih vizuelnih sadržaji (VS); i c) pitanja i zadataka didaktičko-metodičkog instrumentarija (DMI); te 3) ispitati potencijalne sadržajne dis/korelative na regionalnom nivou.

Varijable istraživanja

Nezavisne varijable istraživanja čine: informativni sadržaji lekcija, pitanja i zadaci i vizualni sadržaji. Zavisnu varijablu istraživanja čine pojmovi simboli i obeležja (zastava, himna i grb).

Metode istraživanja

U teorijskom pristupu istraživanju korišćene su istorijska, deskriptivna i transferzalna metoda. Osnovne jedinice analize promatrane su metodama teorijske analize i analize sadržaja: a) informativni sadržaji lekcije, b) pitanja i zadaci i c) vizualni sadržajni elementi udžbenika.

Uzorak istraživanja

Uzorak je slučajan i sastoji se od 23 udžbenika o prirodi i društvu PCO ZZB, licenciranih i odobrenih u školskoj 2021/22. za svaki razred: po četiri u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj; po tri u Republici Sloveniji, Bosni i Hercegovini (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska), Republici Crnoj Gori i Republici

Severnoj Makedoniji. Opredeljene za ovakav odabir prevladalo je s obzirom na dužinu trajanja osnovne škole (4+4 u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj) i 3+3+3 u ostalim ZZB. Uzorak je slučajan, ali se može tvrditi da su odabrani udžbenici istovremeno i najčešće korišćeni udžbenici u nastavi o prirodi i društvu na nivou PCO u ZZB.

Obrada podataka

Podaci prikupljeni istraživanjem i beleženi u evidencionoj listi konstruisanoj za potrebe sprovedenog istraživanja, obrađeni su deskriptivnom statistikom izračunavanjem frekvencija. Rezultati istraživanja prikazani su tabelama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu OS, VS i DMI u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB prikazan je prema izračunatim frekvencijama. Kada je u pitanju država Bosna i Hercegovina, analizirani su samo udžbenici zvaničnih entiteta.

Tabela 1. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u Republici Srbiji

Sadržaj udžbenika	Razred				Σ
	I	II	III	IV	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	825	1086	1241	1474	4626
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	34	54	78	347	513
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	0	3	0	8	11
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	0	3	3	9	15
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	0	1	0	1	2

Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu u udžbenicima o prirodi i društvu u PCO povećava se s višim razredom i iznosi na nivou četiri razreda 513 jedinica analize celokupnih sadržaja udžbenika o prirodi i društvu. To nije slučaj kada je reč o udelu nacionalnih sadržaja u kategoriji simboli i obeležja u domenu OS, VS i DMI. Prosečan udeo OS iznosi 11,VS – 15 i DMI – 2 u odnosu na ukupne sadržaje (Tabela 1). U četvrtom razredu, u okviru teme *Srbija u prošlosti*, objašnjene su promene i preoblikovanja simbola u skladu s teritorijalnim transformacijama. Pojašnjene su sve zastave, grbovi i himne u SFRJ, SR Jugoslaviji, Srbiji i Crnoj Gori i Republici Srbiji. Sadržajna interpretacija je obuhvatila i pojam narodne zastave, koja je takođe, kao i zvanična državna zastava trobojna: crvena, plava i bela. Pojašnjeno je i kada i kako se koristi; da se ističe na narodnim proslavama, prilikom dočeka sportista i u sličnim

manifestacijama. Posebna pažnja je posvećena aktuelnim državnim simbolima: zastava (državna i narodna); grb (veliki i mali) i himna Republike Srbije. Evidentno je da ova kategorija nacionalnog identiteta nije obuhvaćena udžbeničkim sadržajima prvog razreda osnovne škole, te da se ne može govoriti o razvojnosti pojma simboli i obeležja, kako u kategorijama OS, VS, tako i u domenu DMI.

Tabela 2. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u Republici Hrvatskoj

Sadržaj udžbenika	Razred				Σ
	I	II	III	IV	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	606	1168	1450	1973	5197
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	76	107	134	553	870
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	1	4	2	6	13
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	5	5	2	16	28
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	1	1	2	6	10

Prema podacima prikazanim u Tabeli 2 se vidi da je udeo sadržaja o nacionalnom identitetu najveći u četvrtom razredu osnovne škole, da na nivou PCO iznosi 870 jedinica analize ukupnih uzorkovanih udžebničkih sadržaja. Posmatrano parcijalno, zastupljenost kategorije simboli i obeležja je različita i u proseku na nivou sva četiri razreda iznosi: za OS – 13, za VS – 28 i za DMI – 10 u odnosu na ukupne sadržaje. Već u prvom razredu može se naći sadržaj koji ukazuje da se tokom blagdana na zgradi osnovne škole ističe državna zastava Republike Hrvatske. Pre toga se, međutim, ne uvode nacionalni simboli (zastava, grb i himna), već se izučavaju samo sadržaji: *Domovina je država u kojoj živimo*. *Naša domovina se zove Republika Hrvatska (OS)*.

Tabela 3. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u Republici Sloveniji

Sadržaj udžbenika	Razred			Σ
	I	II	III	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	325	826	903	2054
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	54	125	150	329
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	1	4	5	10
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	3	3	4	10
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	1	1	1	3

Podaci pokazuju (Tabela 3) da se s višim razredom povećava udeo sadržaja o nacionalnom identitetu, što ukupno na nivou PCO iznosi 329 jedinica analize. Takav trend primetan je i u pogledu udela sadržaja o nacionalnom identitetu o simbolima i

obeležjima, ali ne i u drugim kategorijama (VS i DMI). Njihov prosečan udeo za OS iznosi 10, za VS – 10 i za DMI – 3. U prvom razredu se determiniše državna zastava u kontekstu proslave državnih praznika (OS). Uvođenje simbola države (zastava, grb, himna) se realizuje u drugom razredu (OS). U trećem razredu se obrađuju simboli i zastava EU.

Tabela 4. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u entitetu Federaciji Bosne i Hercegovine

Sadržaj udžbenika	Razred			Σ
	I	II	III	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	892	1104	1188	3184
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	26	32	50	108
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	0	2	2	4
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	0	3	5	8
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	0	0	3	3

Uočljivo je da se s višim razredom povećava udeo sadržaja o nacionalnom identitetu, što ukupno iznosi 108 jedinica analize. U prvom razredu nisu zastupljeni sadržaji o nacionalnim simbolima i obeležjima. Nema ih ni u drugom razredu u domenu DMI. U ostalim slučajevima udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta simboli i obeležja je različit i nema razvojni karakter. U proseku iznose: OS – 4, VS – 8 i DMI – 3 u odnosu na ukupne sadržaje (Tabela 4). Nedovoljno su zastupljeni sadržaji o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja. U drugom i trećem razredu se kao državni simboli navode zastava i grb Bosne i Hercegovine, ali se ne pominje državna himna. Razlozi za ovakav pristup se verovatno nalaze u činjenici da je himna Bosne i Hercegovine *Intermeco* samo melodija bez teksta (Elsner, Jähnichen & Talam 2014).

Tabela 5. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u entitetu Republika Srpska

Sadržaj udžebnika	Razred			Σ
	I	II	III	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	816	1125	1337	3278
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	58	82	99	239
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	2	1	2	5
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	0	1	2	3
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	0	0	0	0

Podaci pokazuju (Tabela 5) da postoji solidna zastupljenost nacionalnih sadržaja u analiziranim udžbenicima, da su najzastupljeniji u trećem razredu 1337 i da ukupno na nivou PCO iznose 3278 jedinica analize. Rezultati pokazuju i da se sadržaji o nacionalnom identitetu simboli i obeležja za VS ne izučavaju u prvom razredu, dok se za DMI izučavaju samo u četvrtom razredu. Ukupan udeo sadržaja o nacionalnom identitetu o simbolima i obeležjima u odnosu prema ukupnim sadržajima u analiziranim udžbenicima je za OS – 5 i VS – 3, dok za DMI nema udela. Po pitanju nacionalnih simbola i obeležja u prvom razredu se pominju dve himne. To su himna Republike Srbije budući da su Srbi većinski narod u entitetu Republika Srpska i himna entiteta Republike Srpske (OS). U drugom razredu se pominje isticanje zastava na svim institucijama u entitetu Republici Srpskoj za Dan Entiteta. Njena zvanična obeležja zastava i himna su predmet proučavanja tek u trećem razredu.

Tabela 6. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u Republici Crnoj Gori

Sadržaj udžbenika	Razred			Σ
	I	II	III	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	312	591	863	1766
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	22	26	122	170
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	0	0	0	0
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	0	2	4	6
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	0	0	0	0

Prema podacima prikazanim u Tabeli 6 se uočava da se udeo sadržaja o nacionalnom identitetu povećava sa višim razredom, što u odnosu na ukupne sadržaje iznosi 170. Analize pokazuju da nema nacionalnih sadržaja u kategoriji simboli i obeležja za OS i DMI, dok za VS ima samo 6 u odnosu na ukupne sadržaje. Evidentno je da se u udžbenicima nedovoljno posvećuje pažnja nacionalnim simbolima i obeležjima. U drugom razredu se od elemenata VS nalazi samo slika *Montenegro erlajnsa* – zastava i zastava kao simbol na aerodromskoj zgradi. Zastava se nalazi u udžbeniku za treći razred, kao i jedna fotografija sa državnim grbom. Međutim, ni zastava, a ni grb se kao pojmovi – simboli i obeležja države Crne Gore – ne uvode u PCO.

Tabela 7. Ukupan udeo nacionalnih sadržaja po razredima u PCO u Republici Severnoj Makedoniji

Sadržaj udžbenika	Razred			Σ
	I	II	III	
Ukupni sadržaj (jedinica analize)	815	604	1069	2488
Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu	6	25	38	69
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (OS)	0	0	0	0
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (VS)	0	0	0	0
Udeo sadržaja o kategoriji nacionalnog identiteta: simboli i obeležja (DMI)	0	0	0	0

Udeo sadržaja o nacionalnom identitetu u udžbenicima o prirodi i društvu u PCO povećava se sa višim razredom. Ukupan udeo ovih sadržaja u analiziranim udžbenicima iznosi 69. Iznenađujuće je da kategoriji nacionalnog identiteta simboli i obeležja autori makedonskih udžbenika, što je nedopustivo, uopšte ne posvećaju pažnju, bilo u tekstualnoj ili vizuelnoj formi (Tabela 7). U analiziranim udžbenicima nema simbola i obeležja države ni u jednom od elemenata – OS, VS i DMI. Dobijeni nalaz se dovodi u vezu sa činjenicom da se koriste prevedeni inostrani udžbenici, odobreni od nadležnog ministarstva.

ZAKLJUČCI, RASPRAVE I PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Na osnovu analiza sadržaja u udžbenicima o prirodi i društvu o nacionalnim simbolima i obeležjima na nivou PCO ZZB može se zaključiti da su oni, iako prema opštoj proceni nedovoljni, ipak zastupljeni, da učenici na ovom nivou mogu prepoznati svoju nacionalnu zastavu, njenu ulogu i značaj u društvu, te kada, kako i u kojim prilikama se ističe. Izuzetak je Republika Severna Makedonija u kojoj se za nastavu o prirodi i društvu koriste inostrani udžbenici. Zanimljivo je da zemlje članice EU imaju izraženije nacionalne narative, da su sudeći po ovim parametrima identitetski „osvešćenije“, što ide u prilog tezi da je i u globalističkom društvu moguće negovati i promovisati nacionalno „sebstvo“ (Vasilijević, Milenović i Adžić 2022).

U nalazima sprovedenog istraživanja je utvrđeno da su u udžbenicima o prirodi i društvu PCO ZZB sadržaji o zastavi kao nacionalnom simbolu različito zastupljeni, iako postoji približno jednaka zastupljenost sadržaja kojima se promoviše nacionalni identitet. Udžbenici Republike Hrvatske imaju, u odnosu na udžbenike ostalih ZZB, najviše sadržaja posvećenih nacionalnim simbilima i obeležjima, dok u pogledu zastupljenosti osnovnih tekstualnih sadržaja i njihove didaktičko-metodičke interpretacije prednjače slovenački udžbenici. Interesantno je da jedino udžbenici

zemalja članica EU (Hrvatska i Slovenija) ostvaruju obuhvatnost pojmova nacionalni simboli i obeležja u svim analiziranim kategorijama (OS, VS, DMI), za razliku od ostalih ZZB. Dobijeni nalazi idu u prilog tezi da je moguće istovremeno graditi i nacionalni i evropski identitet, ali i da ima prostora za dimenzionalno obuhvatnije, celovitije formiranje i razvijanje pojma simboli i obeležja. Nedopustivo je da učenici prvog razreda osnovne škole ne budu upoznati sa nacionalnim obeležjima (Republika Srbija, Republika Crna Gora, entitet Federacija Bosne i Hercegovine), ali još neprihvatljivije je da svi udžbenici budu lišeni sadržaja o nacionalnim simbolima i obeležjima kao što je slučaj s Republikom Severnom Makedonijom, koja i nema svoje udžbenike u nastavi o prirodi i društvu, već koristi prevedene inostrane udžbenike. U takvim udžbenicima ne postoje nastavni sadržaji o nacionalnim simbolima i obeležjima Republike Severne Makedonije, pa se, polazeći od značaja obrazovanja i učenja u kontekstu razvoja nacionalnog identiteta, može postaviti pitanje, čemu ti udžbenici uopšte služe. Strani izdavači su se pokazali kao manje osetljivi na nacionalne narative zemalja kojima su udžbenički sadržaj namenjuju (Vasilijević, Milenović i Adžić 2022).

Drugi značajan simbol i obeležje države jeste grb. U svetu postoje različiti pristupi kada je u pitanju značaj i potrebe učenja sadržaja o nacionalnom grbu na nivou PCO. S jedne strane istraživanja potvrđuju da grb kao nacionalni simbol doprinosi razvijanju nacionalne svesti i nacionalnog identiteta učenika. Polazeći od karakteristika nivoa PCO i mogućnosti učenika razvijen je i drugačiji pristup učenju o grbu kao nacionalnom simbolu i obeležju. Rezultati istraživanja su pokazali da je učenike potrebno dovesti u takvu situaciju da se osećaju u skladu sa onim što uče. Primera radi, ako nose bele mantile, osećaju se pripadnicima lekarske profesije. Na ovom principu učitelji mogu dovesti učenike u situaciju da efikasnije uče o nacionalnim simbolima. Posle Drugog svetskog rata takvo učenje je bilo zastupljeno u okviru *Saveza pionira*, gdje su učenici bili prigodno obučeni sa crvenim maramama i plavim kapicama s crvenom petokrakom zvezdom. Simbolika u učenju o simbolima se i kroz istoriju pokazala kao veoma efikasna, čak i na identitetskim antiprimerima nacističke Nemačke (Milenović i Rajčević 2021; Milenović 2020).

Na značaj učenja o nacionalnim simbolima i obeležjima, posebno grbu, ukazuje se u današnjim okolnostima opšte globalizacije. Ima mišljenja da globalizacija (vesternizacija) i regionalizacija neposredno utiču na učenje, često sa izvesnim negativnim posledicama, da globalizacija podriva nacionalni identitet na račun kosmopolitizma (Vasiljević 2015). Posledice su posebno prisutne u oblasti učenja o nacionalnim simbolima i nacionalnim obeležjima (Milenović i Milovanović 2018).

Globalno učenje, dakle, za posledicu može imati organičenost znanja o nacionalnim temama i nacionalnim simbolima i obeležjima. Predugo održavanje takvog stanja može značajno umanjiti efikasnost razvoja nacionalne svesti, nacionalnog identiteta i osećaja identitetske pripadnosti svome narodu.

Himne su takođe značajno obeležje država i jedan su od njihovih prepoznatljivih simbola. Tekst nacionalne himne ima istorijsku i kulturnu dimenziju. Kratko, u vidu sažetka, predstavlja istoriju naroda. Predstavlja i njenu nacionalnu kulturu, kulturnu baštinu i kulturno nasleđe. Zato i tekst himne treba biti takav da oslikava jednu državnu zajednicu u njenom postojanju. Iako je to ponekad teško izvedivo, potrebno je voditi računa da u multikulturalnim zajednicama, kakve su uglavnom sve zajednice u svetu i zajednice ZZB, tekst himne ni na koji način ne povređuje osećanja manjinskih u odnosu na većinski narod. To je uslov da se himna poštuje, uvažava i peva s posebnim nabojem i osećanjima.

Rezultati istraživanja i prikazane analize pokazuju da su znanja o nacionalnim simbolima i obeležjima značajna za celosni razvoj ličnosti učenika na nivou PCO. Od značaja su i za učenje složenijih sadržaja iz ove oblasti, na višim nivoima školovanja. Zato je njihovo poznavanje za učenike na nivou PCO od primarnog značaja.

Učiteljima se preporučuje da ove sadržaje realizuju na način da oni učenicima budu ne samo dostupni, nego i jasni i razumljivi. Na primerima analiziranih istraživanja učitelji ZZB mogu i sami kreirati nastavne postupke i nacionalne narative kojima će učenicima približiti ove sadržaje. Neophodna je i izmena udžbenika nastave o prirodi i društvu u svim ZZB, pri čemu je potrebno u optimalnoj meri zastupiti sadržaje o nacionalnim simbolima i obeležjima, u odnosu na celokupan obim sadržaja o nastavi o prirodi i društvu za pojedine razrede na nivou PCO, vodeći računa o dimenziniranosti pojma nacionalni simboli i obeležja. U tom pogledu posebno su dragoceni kognitivni, afektivni i konativni ciljevi i ishodi učeničkih aktivnosti. Pored autora udžbenika i učitelja, posebnu odgovornost bi trebalo da ponesu prosvetne vlasti ZZB koje bi kroz operacionalizaciju nacionalnih narativa doprineli pozitivnom razvoju patriotskih osećanja, zasnovanih na uvažavanju drugog i dručijeg.

Takođe, neophodno je stvaranje povoljne društvene klime u kojima će se nacionalni simboli i obeležja poštovati. Potrebno je i razvijanje svesti roditelja i svih odraslih u društvenoj zajednici o potrebi i značaju vaspitnog delovanja na učenike na nivou PCO koje će doprineti da oni nacionalne simbole i obeležja doživljavaju kao simbole države kojoj pripadaju i koje treba poštovati i voleti.

Od učitelja se očekuje da realizaciji ovih sadržaja pristupaju u skladu s konkretnim nastavnim situacijama, s posebnom obavezom da učenici znanja o nacionalnim simbolima i obeležjima steknu kao temeljna i funkcionalna tj. opracionalizovana u svakodnevnici i kohabitaciji sa drugim pripadnicima društvene zajednice.

Opšti je zaključak da je za efikasno učenje o nacionalnim simbolima i obeležjima na nivou PCO ZZB neophodno stvaranje sledećih uslova: postojanje zdravog društva s pozitivnim odnosom prema nacionalnim obeležjima i simbolima vlastite države kao i ostalih država i naroda; okruženje koje je podsticajno za učenje o nacionalnim simbolima i obeležjima; odgovarajuća programska koncepcija nastave o prirodi i društvu i udžbenici o prirodi i društvu opremljeni optimumom nastavnih sadržaja o nacionalnim simbolima i obeležjima; kompetentni učitelji osposobljeni za realizaciju nastave o prirodi i društvu primenom inovativnih nastavnih sistema i didaktičko-metodičkih modela nastave – odgovarajući programi obuke za učitelje za efikasniju realizaciju nastavnih sadržaja o nacionalnim simbolima i obeležjima, ali i veći doprinos nadležnih zavoda za obuku učitelja, fakulteta za obrazovanje učitelja, nadležnog ministarstva, lokalne i šire društvene zajednice...

Bitan faktor su i autori udžbenika koji u velikoj meri opredeljuju način formiranja nacionalnog identiteta učenika na nivou PCO. Uz pravilno, sistmatski obuhvatno građenje pojma nacionalni simboli i obležja, uz uvažavanje konceptualne hijerjarhije, dimenzioniranja ekstenziteta i intenziteta pojma, moguće je na zdravim osnovama formirati nacionalni identitet. U takvim uslovima „nacionalno sebstvo“ može postati integralni deo društva kosmopolitskog opredeljenja i steći kapacitet kojim se može obračunati s nacionalizmom i ostalim negativnim datostima socijalnog okruženja. Pravilno nacionalno osvešćeni pojedinac razume, poštuje i uvažava druga i drugačija nacionalna osećanja, obeležja i simbole. Otuda je odgovornost autora udžbenika posebno važna; konceptualna postavka, deskripcija i formiranje pojma nacionalni simboli i obeležja u tom kontekstu moraju imati ne samo kognitivni i afektivni, već i konativni značaj. Zaključuje se da od kreatora udžbenika o prirodi i društvu delimično zavisi i inicijalno razmevanje drugih nacionalnih identiteta, što u značajnoj meri opredeljuje karkater osećanja prema ZZB i njenim stanovnicima. Korekcijom i unapređenjem udžbeničkih sadržaja moglo bi se u budućnosti doprineti prevazilaženju potencijalnih netrpeljivosti i nestabilnosti.

LITERATURA

1. Ademović, Nedim, Joseph Marko, Goran Marković (2012), *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine,* Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
2. Antić, Čedomir (2010), *Kratka istorija Srbije: 1804-2004,* IP Albatros plus, Beograd
3. Božić-Miljković, Ivana (2019), ″(Ne)uspeh tranzicionih reformi bivše Jugoslavije″, *Sociološki pregled*, 53(3), 1102-1131.
4. Božić, Mate, Stjepan Ćosić (2021), *Hrvatski grbovi: geneza, simbolika, povijest,* Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb
5. Brault, Gerard (1997), *Early Blazon: Heraldic Terminology in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, The Boydell Press, Woodbridge, UK
6. Đukanović, Dragan (2013), ″Etape u razvoju Republike Srpske – formiranje, Dejton i mir″, *Politeia*, 3(6), 65-76.
7. Elsner, Jürgen, Gisa Jähnichen, Jasmina Talam (2014), *Maqām: Historical Traces and Present Practice in Southern European Music Traditions*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge
8. Grčev, Miroslav (2011), ″Vo potraga po novoto zname″, *Makedonski herald,* 5(1), 3-6.
9. Ignacij, Voje (2006), *Slovenica Balcanica - Zgodovinske študije,* Slovenska matica, Ljubljana
10. Јоксимовић, Божидар (1928), *Химна С. Х. С. [Рукописна музикалија]: за женски хор од Б. Јоксимовића*, Б. м.: б. и., Beograd
11. Jović, Dejan (2009), *Yugoslavia: A State that Withered Away*, Purdue University Press, West Lafayette
12. Kragić, Bruno (ur.) (2021), *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje,* Leksikografski zavod *Miroslav Krleža,* Zagreb
13. Milenović, Živorad, Boško Milovanović (2018), ″Nastavnici osnovnih škola Pčinjskog okruga o doprinosu nastave *Pravoslavnog katihizisa* u vaspitanju i obrazovanju učenika za mir i demokratiju″, *Baština,* 28(45), 417-430.
14. Milenović, Živorad (2020), ″Vaspitno delovanje i učenje u Lebensborn projektu nacističke Nemačke″, *Zbornik radova Peagoškog fakulteta u Užicu*, 23(22), 121-130.
15. Milenović, Živorad, Petar Rajčević (2021), ″Vaspitno delovanje u periodu Hitlerove nacionalsocijalističke omladine″, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 51(1), 83-100.

16. Petranović, Branko (1988), *Istorija Jugoslavije 1918-1988,* Nolit, Beograd
17. Prešerne, France, Marjan Šorli (1988), *Prešernova Zdravljica*, Borec, Ljubljana
18. Radojević, Mijodrag (ur.) (2022), *Ustav Republike Srbije,* Službeni glasnik, Beograd
19. Ristovski, Blaže (2009), *Makedonska enciklopedija,* MANU, Skoplje
20. Sekelj, Laslo (2000), ″Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija″, *Sociologija*, 42(1), 1-24.
21. Semiz, Marina, Danijela Vasilijević, Žana Bojović (2022), ″Izraženost i struktura nacionalnog identiteta studenata Pedagoškog fakulteta u Užicu mereni NAIT skalom″, *Sociološki pregled*, 56(1), 54-89.
22. Slović, Srđan (2014), *Kosovo i Metohija – poslednja etapa raspada SFRJ,* Institut za srpsku kulturu u Prištini – Leposaviću, Leposavić
23. Todorović, Jelena (2002), ″Zastave ilirsko-rascijanske regimente u kontekstu efemernog spektakla″, *Nasleđe*, 13(4), 79-87.
24. Vasiljević, Ivana (2015), ″Vuk Karadžić, nacionalni identitet i savremeni problemi obrazovanja u Srbiji″, *Nacionalni interes,* 23(2), 9-30.
25. Vasilijević, Danijela, Hadži Živorad Milenović, Branka Adžić (2022), ″Nacionalni identitet u udžbenicima engleskog kao stranog jezika u starijim razredima osnovne škole″, *Uzdanica*, 19(2), 181-196.
26. Vasilijević, Danijela, Hadži Živorad Milenović, Mladen Botić (2022), ″Pojmovi o prirodi u nekim udžbenicima za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji″, *DHS – Društvene i humanističke studije*, 7(3), 271-292.
27. Vasilijević, Danijela, Marina Semiz, Branka Adžić (2021), ″Nacionalni identitet u udžbenicima engleskog kao stranog jezika″, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 51(3), 35 –53.
28. Vasilijević, Danijela, Marina Semiz, Žana Bojović (2021), ″Nacionalni identitet u udžbenicima o prorodi i društvu″, *Inovacije u nastavi*, 34(2), 27-43.
29. Vasin, Goran, Dejan Mikavica, Nenad Ninković (2013), *Istorija Srba u Crnoj Gori 1496-1918*, Prometej, Novi Sad
30. Vranješ, Nevenko (2021), ″Analiza usklađenosti razvoja javnih politika u zemljama Zapadnog Balkana sa standardima Evropske unije″, *Strani pravni život*, 66(1), 31-45.
31. *Službeni list Republike Crne Gore*, broj 47/2004, od 12. jula 2004.
32. *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine,* broj 1/1998, od 3. februara 1998.

33. *Uredba Republike Bosne i Hercegovine od 8 aprila 1992.* („Službeni list Republike Bosne i Hercegovine, godina I, br. 2, od 11. aprila 1992).
34. *Uredni list Republike Slovenije,* br. 67/94, od 27. oktobra 1994.
35. *Ustav na Republika Makedonija*, broj 08-4642, od 17. novembra 1991.
36. *Zakon o grbu, zastavi i himni i lenti predsjednika Republike Hrvatske,* broj 017-01/90-01/02, od 21. decembra 1990.
37. *Zakon o grbu Kraljevine Srbije,* od 1882.
38. *Zakon o državnim simbolima i danu državnosti Crne Gore,* od 2004.
39. *Zakon o izgledu i upotrebi grba, zastave i himne Republike Srbije* („Sl. glasnik RS“, broj 36/2009 i 10/2023).

NATIONAL SYMBOLS AND MARKS IN TEXTBOOKS ON NATURE AND SOCIETY OF THE FIRST EDUCATION CYCLE OF THE COUNTRIES OF THE WESTERN BALKAN

Summary:

The paper presents the results of research conducted with the aim of determining the contribution of textbooks on nature and society of the first cycle of education in the countries of the Western Balkans to the formation of the concept of national symbols and features. In the theoretical part of the paper, a description of the etymology of the official national symbols and features (flag, coat of arms and anthem) of the countries of the Western Balkan region is given. The theoretical analysis method and content analysis method were used. The units of analysis are sentences of the basic textbook content, visual content - pictures, photographs, drawings and questions and assignments in the domain of didactics and methodology instruments. The research included nature and society textbooks for younger elementary school students (N = 23). The results of the research showed that nature and society textbooks insufficiently affect the formation and strengthening of the concept of national symbols and signs, and that there is imbalance in their coverage and development, both as a whole and at the level of individual categories. It has been shown that there is an approximately equal representation of content that promotes national identity, but that the textbooks in the Republic of Croatia have, compared to the others, the most content dedicated to national symbols and signs, while in terms of the representation of basic textual content and their didactic-methodological interpretation, Slovenian textbooks lead the way. The

textbooks used in the European Union member states have more content related to national symbols and signs within all analyzed categories. Foreign publishers have proven to be less sensitive to the national narratives of the countries to which they intend the textbook content.

Keywords: Yugoslavia; flag; coat of arms; anthem; vexillology; heraldry

Adrese autora
Authors' address

Danijela Vasilijević
Biljana Alavanja
Univerzitet u Kragujevcu,
Pedagoški fakultet u Užicu, Republika Srbija
d.vasilijevic123@gmail.com
biljanaalavanja@gmail.com

Hadži Živorad Milenović
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici,
Učiteljski fakultet, Republika Srbija[2.]
hadzi.zivorad.milenovic@pr.ac.rs

2. Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa, i u skladu je s Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenja Medjunarodnog suda pravde o nezavisnosti Kosova [This designation is without prejudice to status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion od the Kosovo declaration of independence].

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.625

UDK 78:373.3

Primljeno: 09. 03. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Биљана М. Смаилагић

КОРЕЛАЦИЈА ПРОЦЈЕНА И ЗНАЊА О МУЗИЧКОЈ ТРАДИЦИЈИ УЧЕНИКА ПЕТИХ РАЗРЕДА БАЊАЛУЧКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Предмет овог истраживања је постојање корелације између двије значајне варијабле, а то су процјене ученика о традиционалном народном музичком стваралаштву и знања из ове области, али и између укрштених варијабли различитих компоненти. Истраживање је рађено на узорку од N=205 ученика петих разреда три основне школе у Бањој Луци. Истраживања су показала да су процјене и знања ученика повезани скоро у свим параметрима изузев народних инструмената и композитора чија корелација није статистички значајна. Такође, потпуно је потврђена хипотеза да постоји веза између свих параметара процјена народне музичке традиције (традиционалних народних пјесама, народних инструмената, музичких игара) као и са популарним дјечијим пјесмама. Активно бављење традиционалним музичким садржајем као и нова истраживања расвијетлиће значај присуства народне музичке традиције у основним школама.

Кључне ријечи: процјене; знања; традиционална музика; корелација; параметри.

1. УВОД

Много се говорило и говори о интердисциплинарном приступу у областима као што су етномузикологија и методика музичке културе. Научници из области етномузикологије бавили су се етномузиколошким проблемима, док су педагози

свој фокус неријетко усмјеравали на важност програмских садржаја као што су народне бројалице, народне дјечије игре, народни инструменти и слично. Све ово се дешава нажалост тек у ближој прошлости, а сви они који су се раније бавили истраживањем музичке традиције у основношколском образовању били су ограничени многим ванјским факторима, понајвише недостатком научне литературе која би била релевантна у смислу статистичких показатеља: да ли дјеца воле музичку традицију, да ли је његују, а прије свега да ли је разумију, и низ других важних чинилаца које музичка традиција има за дјететов развој. На тај начин би се обезбједила „трајност знања и ефикасност његове примјене“ (Станковић-Јанковић 2012: 190).

Нема сумње да су истраживачи мање пажње посвећивали развоју научног мишљења о области традиционалног народног музичког стваралаштва. Претпоставља се да су се поједини аутори уступчавали да дефинишу нове истраживачке задатке, јер нису имали довољно информација како би могли извести релевантне закључке када је ријеч о односу ученика према музичкој традицији. У том смислу важну улогу имају наставни планови и програми, јер значајније утичу на поклањање пажње традиционалној музици. Досљедном имплементацијом и системским увођењем наставних садржаја у наставне планове и програме музичке културе, дошло би се до бољих резултата када су у питању ученичка знања из области о којој се у овом раду говори. Из поменутих разлога обављено је истраживање фокусирано на повезаност ученичких знања са процјенама (вредновањима) народне музичке традиције, како би нова сазнања утицала на другачији приступ креатора наставних планова и програма у којим би уважавали наглашену потребу за откривањем нових метода са циљем да се допринесе побољшању развоја музичке културе у школама те повећа број „музичких педагога који промовишу могућност упознавања народног музичког стваралаштва кроз област дјечијег музичког стваралаштва“ (Ковач и Чаушевић 2018: 158).

Највећим дијелом досадашња истраживања су била посвећена класичној „страној“ музици. Класична музика је била сигуран темељ за даљи музички развој кроз основношколско образовање ученика. Када се говори о Наставном плану и програму за четврти разред, циљеви и задаци програма не обухватају довољно традиционалну народну музику. На примјер потпуни је квантитатвни несклад између познавања већег броја бројалица и пјесама у смислу савладавања и развијања осјећаја за ритам, у односу на упознавање дјела

композитора Ј. Хајдна, В. А. Моцарта, Л. Ван Бетовена, П. И. Чајковског, С. Ст. Мокрањца (НПП 2021).

У важећем Наставном плану и програму музичке културе Републике Српске (2021. год.) предвиђене су народне дјечије пјесме за четврти разред: „Лазара мајка", „Синоћ је куца лајала", „Поскакуша", „У Ивана господара", „Хопа, цупа", „С оне стране Дунава", „Ерско коло" (дјечија народна игра), „Разгранала грана јоргована", „Вита је јела до неба" и „Ситна је киша падала". За пети разред предвиђене су следеће народне дјечије пјесме: „Ћај, Ћиро", „Ситна је киша падала", „Разгранала грана јоргована", „Кад је синоћ пао мрак", „У Милице дуге трепавице", „Дивна, Дивна" и „Пастирче". Што се тиче народних дјечијих игара, предложена је једна „Игра млинара" и двије ауторске музичке игре „Тетка метка" и „Рибар" В. Томерлина.

У Наставном плану и програму за пети разред (ННП 2021) као општи циљеви наводе се: подстицај когнитивног, етичког и естетског развоја ученика, развијање позитивних емоција о припадности и заједништву, као и упознавање са културном баштином, при чему није наведено одређено теоријско знање које ученици треба да савладају. Од предложених народних дјечијих пјесама које се односе на практични рад са ученицима обухваћено је само седам народних пјесама што је недовољно у односу на број ауторских дјечијих пјесама којих има дванаест.[1] Народни инструменти су такође наведени у актуелном уџбенику иако би знање о њима било потребно уврстити и у исходе, из чега би произашле компетенције ученика из ове области.

Међутим, чињеница је да на подручју Бање Луке не постоје ни системска стручна усаршавања у области народне музичке традиције, а то би било веома значајно за квалитет рада професора разредне наставе на предмету Музичка култура. Јоргић наводи: „Планирање и програмирање стручног усавршавања наставника углавном се изводи „одозго" и врло мало пажње се посвећује уважавању образовних потреба наставника и усклађивању тих потреба са научним и друштвеним образовним потребама" (Јоргић 2015: 42). Како бисмо дошли до темељитијег рада у наставном процесу музичке културе, када је ријеч о програмском садржају традиционалног музичког насљеђа према тематским јединицама, морало би се више залагати за истраживања унутар основношколског образовања, како би у коначници и стручно усавршавање про-

1. Када се говори о исходима у наставним плановима и програмима, препорука би била да се исходи разраде како би професори разредне наставе имали јасније упуте у вези са традиционалним народним музичким насљеђем. Тиме би се олакшао њихов рад, а самим тим и побољшао квалитет процеса у савладавању знања.

фесора разредне наставе придонијело овом задатку.[2.]

Са методолошког аспекта овај рад се бави недовољно истраженом темом при чему се првенствено говори о вези између процјена ученика о традиционалном народном музичком стваралаштву у параметрима традиционалних народних пјесама, народних инструмената, популарних дјечијих пјесама, важности традиционалне народне музике која се учи у основној школи, музичким играма и укупно параметрима о знањима ученика о традиционалним народним пјесмама, народним играма, народним бројалицама и знањима о композиторима. У задњих 30 година постоје радови на тему музичка традиција у Босни и Херцеговини и бившој Југославији (већином теренско, етномузиколошко и етнографско истраживање), које се није довољно инкорпорирало у наставне планове и програме музичке културе Републике Српске, што би било убудуће потребно урадити.

У посљедње вријеме врше се истраживања повезаности наставног садржаја унутар предмета, мотивисаност ученика за одређену област, али недовољно се обраћа пажња на то да ли знање ученика утиче на њихове процјене или вредновање појединих музичких садржаја у параметрима музичке традиције. У Републици Српској иако има сличних истраживања на подручју Бањалуке, у педагошком смислу их има недовољно, што значи да се овим подручјем треба више бавити.

Значење појма процјена је одређивање, утврђивање вриједности нечега (по слободној процјени), мишљење илити суд о вриједностима (Jezikoslovac). У нашем случају то значи да ли ученици, ако познају одређену област, више вреднују то што знају. „Као и свако друго сазнање, и стицање знања у настави ора пролазити кроз етапе опажања, мишљења и практичног про-вјеравања (...) ученици опажају предмете и појаве, размишљају о њима и доносе одговарајуће судове и закључке и своја сазнања верификују примјењивањем у пракси“ (Педагошки лексикон 1967: 233). Стицање знања је дуготрајан процес па и када је ријеч о музичким садржајима (музичкој традицији) што изискује озбиљну разраду плана припреме. Из тог разлога дошло се на идеју да се реализује истраживање и статистичким поступцима утврди да ли заиста постоји повезаност међу ученичким процјенама и знањима о елементима музичке традиције као и између ученичких процјена о једном традиционалном музичком елементу у односу на ученичке процјене других музичко-традиционалних

2. Податке о истраживању на подручју Бање Луке нисмо пронашли а да су уско везани за знања ученика о традиционалном народном музичком насљеђу, као ни податке о стручном усавршавању наставника.

параметара (елемената). За даљи рад у сусрет новим сазнањима била би веома корисна метода опсервације, како би се утврдило на који начин би и путем посматрања ученика у разреду, али и информативним разговорима са учитељима сазнали како ученици најлакше стичу знања у овом сегменту образовања, јер постоји шира област традиционалног народног музичког стваралаштва које се не може испитати једним истраживањем; потребно их је много више. „У процесу примјене стечених знања ученици се оспособљавају за самосталан стваралачки рад, а стечена знања постају средство активног односа и дјеловања ученика на предмете и појаве у објективној стварности“ (Педагошки лексикон 1967: 197).

2. СРОДНА ИСТРАЖИВАЊА

Академски императив у радовима ове врсте јесте, између осталог, и да се наведу сродна истраживања на одабрану тему, у овом случају тему традиционална народна музика, или дио истраживања која су уско везана с темом. „Како је у народу присутна свијест о нестајању многобројних старих обичаја, као и промјенама унутар оних који се и даље одржавају, тако постоје и различита настојања којима се поједини од њих покушавају презентовати или чак „активирати“ на начин прилагођен данашњем времену“ (Bajrektarević-Vidaković 2004: 38). Како је у претходном цитату наглашено управо крајња намјера је да се традиција не заборави. „Очигледно је да су у новије вријеме зимски обичаји готово потпуно заборављени, тако да су те пјесме данашњој дјеци стране“ (Fracile 1987: 64). Навод Фрацилеа указује на то да се полако заборавља оно што је дјеци важно и инсистира да су веома корисна „системска истраживања за један дужи период“ (Ibid. 65). Све ово наговјештава један од праваца даљих етномузиколошких истраживања на терену, али, када је ријеч о истраживањима у школским клупама о овој теми претежно када се ради о подручју бањалучке регије, она су заиста оскудна за што су разлози наведени у претходном дијелу овог рада. Селма Феровић указује да је на подручју Босне и Херцеговине „пратила реализацију ових садржаја у наставној пракси, кроз присуство часовима, семинарима и активима наставника основних школа и гимназија, те смотрама културно-умјетничког стваралаштва младих у Кантону Сарајево. У почетку су ови садржаји од стране ученика били прихваћени као нешто помало смијешно, досадно ... што треба оставити у прошлости“ (Ferović 2006: 117). Током нашег истраживања уочена је радозналост и воља ученика да сарађују

са истраживачем, чак је примијећено да су жељни таквог садржаја. Међутим, Феровић даље истиче да радом са ученицима кроз часове музичке културе дјеца показују све већи интерес (Ibid. 117).

„Музички садржаји националног васпитања су традиционално музичко стваралаштво свога и других народа (традиционалне пјесме, игре са пјевањем и народни музички инструменти), патриотске пјесме свог народа, духовна и умјетничка национална музика“ (Павловић и Цицовић-Сарајлић 2018: 51). Потребно је нагласити и то да, поред разврставања садржаја музичке традиције, постоје и народне ношње које се могу радити кроз реализацију наставе музичке културе у разредној настави, али је и неопходно ученике упознати са подјелом садржаја на вокално и инструментално извођење традиционалне народне музике. „У раду са дјецом раног школског узраста потребно је да музичка игра са пјевањем буде осмишљена правилно, како би ученици у процесу игре развијали музичке способности које су од великог значаја у разредној настави“ (Милићевић-Тракиловић и сар. 2018: 150). Према наводима неколицине аутора (Милићевић-Тракиловић и сар. 2018; Павловић и Цицовић-Сарајлић 2018; Ćalić i Grkić 2013; Судзиловски, Ђалић, Ивановић 2012; Čaušević 2015 и др.) запажено је залагање да народну музичку традицију треба његовати али и бавити се курикулима те анализом предложених народних музичких садражаја, што је и одговорност и позив стручној јавности, педагозима, медијима са аспекта интердисциплинарног посматрања музичке педагогије и бољег позиционирања народне музичке традиције у образовању младих Републике Српске и Босне и Херцеговине. То је још један од битних разлога зашто се убудуће треба бавити и истраживачким радом који ће пружити дубља сазнања када су упитању ученици млађег школског узраста како би се унаприједио наставни процес. „Нажалост, (...) музичка традиција је потиснута у корист других музичких садржаја“ (Čaušević 2015: 389).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИРИ РАДА

Инструменти истраживања

За потребе овог рада користила су се два различита инструмента. Први инструмент тест знања сачињен је од 43 питања типа набрајања, типа надопуњавања и типа вишеструког избора. Питања су постављена по избору ис-

траживача из садржаја Наставног плана и програма музичке културе Републике Српске и из уџбеника. Међу 43 питања, на примјер, поставили смо ученицима задатак да наброје три народне пјесме које су радили на часовима музичке културе. Затим, једно од заданих питања је било да ученици наведу називе игара са пјевањем које су радили кроз реализацију наставе музичке културе. Дакле, ученици су имали задатак да заокруже тачан одговор на постављено питање: „У ливади под јасеном" је народна пјесма или бројалица и сл. Други инструмент скала процјена Ликертовог типа сачињен је од 14 ајтема, помоћу којег су ученици вредновали народне дјечије пјесаме и игре по типу Ликертове скале од 1 до 5; 1- нимало, 2- јако мало, 3- осредње, 4- у доброј мјери и 5- веома. Питања су била на примјер: Колико ти је драга пјесма „Ајде Като, ајде злато"?, Колико волиш да учествујеш у дјечијим музичким играма?, Колико волиш инструмент гајде? и слична питања.

С обзиром на обим инструмента, питања су била груписана према тематским јединицама у варијабле [вредновање народних инструмента, народних дјечијих игара, народних дјечијих пјесама, дјечијих (ауторских) пјесама и композитора]. На основу тога је извршена корелацију између груписаних питања из теста знања који је био нешто другачије структурисан по тематским јединицама у скали процјена. На примјер: Процјене о важности примјене традиционалног народног музичког стваралаштва са варијаблом процјене о музичким играма (видјети у Табели бр. 2.). На основу тога требало се установити да ли једна варијабла утиче на позитивно помјерање друге укрштене варијабле.

Предмет и циљ истраживања

Предмет овог истраживања је постојање корелације између двије значајне варијабле, а то су процјене ученика о традиционалном народном музичком стваралаштву и знања из ове области, али и између укрштених варијабли процјена различитих компоненти. Самим тим циљ истраживања био је испитати да ли постоји повезаност између поменутих варијабли из чега су произашли сљедећи задаци:

1. утврдити да ли постоји статистички значајна корелација између самопроцјена и знања ученика о традиционалним народним музичким параметрима;
2. утврдити да ли постоји статистички значајна корелација између укрштених варијабли ученичких процјена различитих параметара о традиционалном народном музичком стваралаштву.

Хипотезе:

Х1: Претпоставља се да постоји значајна статистичка корелација између процјена и знања ученика о традиционалном народном музичком стваралаштву свих истраживаних параметара.

Х2: Претпоставља се да постоји значајна статистичка корелација између процјена параметара традиционалног народног музичког стваралаштва са процјенама различитих компоненти.

Узорак истраживања и статистичка обрада података

Истраживање је спроведено у три бањалучке основне школе: ОШ „Алекса Шантић“, ОШ „Доситеј Обрадовић“ и ОШ „Петар Петровић Његош“, на узорку од N=205 ученика. У све три школе испитани су ученици петог разреда чији узорак обухвата већи постотак ученика мушког пола у односу на женски пол. За потребе овог рада коришћена је статистичка метода израчунавања Пирсиновог коефицијента корелације. С обзиром на то да је ово истраживање по први пут урађено у Бањој Луци нема резултата са којим би се могло упоређивати. Зато је неопходно установити који би још од фактора утицали на сазнања о побољшању повезаности ових параметара. Било би од велике користи да се као варијабла истражи и мотивација.

3.1. Резултати и дискусија

На основу постављених хипотеза утврђени су резултати истраживања. У Табели бр.1 представљени су односи између компоненти укрштених варијабли процјена и знања гдје је уочена позитивна корелација ниских вриједности веза међу појединим компонентама. Од 36 испитаних корелација укрштених ва-ријабли које су истраживане повезано је само 13.

Табела бр. 1. Корелација компоненти укрштених варијабли процјена и знања

ВАРИЈАБЛЕ	Знања традиционалних народних пјесама	Знања народних игара	Знања народних инструмената	Знања композитора	Знања народних бројалица	Укупно тест знања
Процјене традиционалних народних пјесама	0,144**	0,167*	0,072	0,012	0,082	0,137
Процјене народних инструмената	0,092	0,062	0,149*	0,091	-0,026	0,109
Процјене популарних дјечијих пјесама	0,137	0,254**	0,161*	0,047	0,039	0,200**
Процјене о важности примјене традиционалног народног музичког стваралаштва	-0,051	0,131	0,032	-0,036	-0,064	-0,005
Процјене о музичким играма	0,162*	0,228**	0,105	0,015	0,065	0,207**
Процјене укупно	0,175*	0,291**	0,195**	0,100	0,034	0,235**

*Корелација значајна на нивоу 0,05

**Корелација значајна на нивопу 0,01

Занимљив податак је да знања о традиционалним народним пјесмама нису у корелацији са процјенама ученика о популарним дјечијим пјесмама и исто тако да знања о народним инструментима нису у корелацији са процјенама ученика о традиционалним народним дјечијим пјесмама. Сазнања до којих се дошло током истраживања су да знања и процјене о традиционалним народним пјесама су у корелацији са музичким играма. Сви испитани ученици раде по истом Наставном плану и програму тако да је у овом случају битно истакнути улогу музичког педагога који ради са ученицима. С тим у вези Чаушевић истиче важност музичких игара и указује да оне „представљају неку врсту надоградње пјесмама јер се уводе разни покрети уз музику: тапшање, пљескање, ходање, поскакивање, окрети, а потом се поступно уводе разни плесни кораци и фигуре па се донекле приближавају народним колима“ (2015: 385).

Између знања и процјена о традиционалним народним пјесама видљива је корелација статистички значајна на нивоу 0,01. Пронађена је и позитивна корелација између знања народних игара и процјена о популарним дјечијим пјесмама. Параметар знања о народним играма је у корелацији са процјенама о музичким играма r=0,228 значајно на нивоу 0,01. Овај податак је за нас битан јер би учитељи требали посветити посебну важност развијању знања код ученика за музичку игру која би побољшала и ученичке процјене о народним музичким играма. Карактеристично је то што процјене о важности примјене традиционалног народног стваралаштва у настави музичке културе нису у корелацији са свим параметрима знања, што се може објаснити тиме да ученици о томе имају свој лични став када је ријеч о овом програмском садржају независно од њихових знања. Када дискутујемо о налазима наших истраживања очигледно је да корелација не иде у негативном правцу, осим када је ријеч о корелацији параметра знање народних бројалица са процјенама народних инструмената, међутим она није статистички значајна. На основу прегледа резултата хипотеза је дјелимично потврђена, јер нису сви параметри у статистички значајној корелацији. С обзиром на то да је на почетку овог поглавља установљен незнатан однос корелација када се укупно сагледају резултати што говори о томе да може бити у питању и недостатак ученичких знања о овој области.

Сљедећа Табела бр. 2 даје показатеље на основу укрштених варијабли процјена да ли постоји значајна статистичка корелација. Ови налази су веома важни зато што ће се из њих сазнати да ли, на примјер, процјене ученика о традиционалним народним пјесмама утичу на позитивне процјене о народним играма и да ли оне иду у позитивном смјеру. У скали процјена није изостављено вредновање популарних дјечијих пјесама, које неки аутори издвајају из традиционалних народних музичких елемената. Међутим, истраживање показују да су оне у уској вези са народним пјесмама, односно да позитивне процјене популарних дјечијих пјесама утичу и на позитивне процјене народних пјесама, што указује на нове теоријске закључке.

Табела бр. 2. Корелација укрштених варијабли процјена

ВАРИЈАБЛЕ	Процјене традиционалних народних пјесама	Процјене народних инструмената	Процјене популарних дјечијих пјесам	Процјене о важности примјене традиционалног народног музичког стваралаштва	Процјенео музичким играма	Укупно процјене
Процјене традиционалних народних пјесама						
Процјене народних инструмената	0,519**					
Процјене популарних дјечијих пјесама	0,465**	0,382**				
Процјене о важности примјене традиционалног народног музичког стваралаштва	0,354**	0,364**	0,291**			
Процјене о музичким играма	0,260**	0,180*	0,437**	0,179*		
Укупно процјене	0,755**	0,722**	0,845**	0,515**	0,520**	

*Корелација значајна на нивоу 0,05

**Корелација значајна на нивопу 0,01

У свим параметрима уочена је позитивна корелација процјена ниских, средњих и високих веза. Процјене ученика према народним инструментима су у корелацији са процјенама традиционалних народних пјесмама r=0,519 значајне на нивоу 0,01. Овај податак указује да би учитељи убудуће требали посветити већу пажњу народним инструментима развијајући на тај начин позитивне судове код ученика који би директно утицали и на позитивне ученичке судове о народним традиционалним пјесмама што би утицало и на побољшање њихових знања. Такође, пронађена је корелација између традиционалних народних пјесама са процјенама популарних дјечијих пјесама r=0,465 статистички значајна на нивоу 0,01. Ниска корелација је уочена између

параметара процјене о музичким играма са процјенама важности примјене традиционалног народног музичког стваралаштва r=0,179 статистички значајна на нивоу 0,01. Популарне пјесме су писане претежно од стране домаћих аутора па су због тога у значајној статистичкој корелацији, што указује на то да ако ученици позитивно вреднују народну дјечију пјесму позитивно ће процјењивати и популарну. На основу резултата друга постављена хипотеза је у потпуности потврђена зато што су сви параметри (варијабле) у статистички значајној корелацији.

4. ЗАКЉУЧАК

Покушавајући да се укаже на важност етномузиколошких и педагошких истраживања, запажено је да се ова два, условно речено, правца не развијају равномјерно, а да су једнако важна. Кроз истраживање потврђено је да су она једнако значајна да би музичка традиција опстала и у данашње вријеме била адекватно реализована. Посматрано са методолошког становишта, радује чињеница да резултати и претпоставке везано за ову област говоре да су у позитивном правцу повезане процјене ученика према компонентама традиционалног музичког стваралаштва и да су у одређеним параметрима у корелацији са знањима о истраживаној области. Неопходно је истакнути и то да чак и знање о традиционалним народним играма или народним инструментима корелира са позитивним процјенама према дјечијим популарним пјесмама. То значи да знања и о овим пјесама утичу на знања из традиционалног народног музичког стваралаштва у неким елементима. Због тога су у реализацији наставе музичке културе та знања неопходна и када је ријеч о савладавању народне музичке традиције. Све ово намеће нове истраживачке задатке који ће детаљније говорити у прилог важности програмског садржаја у оквиру реализације музичке културе у разредној настави.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bajrektarević-Vidaković, Sofija (2004), ″Muzika u obredima i običajima stanovnika Čirkin polja: Sjećanja na prošlost i sadašnjost″, *Зборник радова са научног скупа Дани Владе С. Милошевића*, Бањалука, 29-44.
2. Čaušević, Merima (2015), ″Zastupljenost muzičke tradicije u kurikulima nastavnog predmeta Muzička kultura u Bosni i Hercegovini″, 4. *Međunarodni znanstveni simpozij glazbenih pedagoga „Sinteza tradicionalnog i suvremenog u glazbenom odgoju i obrazovanju 21. stoljeća“*, br. 4. Split, 377-391.
3. Ćalić, Maja R., Jelena R. Grkić (2013), ″Nastava Muzičke kulture i upoznavanje učenika sa sadržajima narodne tradicije u mlađim razredima osnovne škole″, *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 15, 291–304.
4. Fracile, Nice (1987), ″Kontinuitet i promene u dečijem folkloru Srba i Rumuna u Vojvodini″, *Referati sa naučnog skupa „Folklor i njegova umetnička transpozicija“*, 29-31. X, Beograd, 61-74.
5. Милићевић-Тракиловић, Јелена, Младен Тракиловић, Десанка Тракиловић (2018), ″Дјечија музичка игра у настави музичке културе″, *Нова школа*, XIII(1), 145-152.
6. *Наставни план и програм за основно образовање и васпитање* (2021) Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево; Преузето 24. 12. 2023. са: http://www.rpz-rs.org.
7. Павловић, Биљана, Драгана Цицовић-Сарајлић (2018), ″Заступљеност српске народне и уметничке музике у основношколским наставним програмима у уџбеницима музичке културе″, *Нова школа*, XIII(2), 49-61.
8. *Педагошки лексикон* (1967), Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, Београд
9. Станковић-Јанковић, Тања (2012), *Учење учења и емоције у настави*, Арт-принт, Бањалука
10. Судзиловски, Данијела, Маја Ћалић, Марија Ивановић (2012), ″Музика и народна традиција у наставним предметима у млађим разредима основне школе″, *Зборник радова Учитељског факултета у Ужицу*, 14, 255–266.
11. https://jezikoslovac.com; очитано 14. 02. 2023.
12. Јоргић, Драженко (2015), *Модели стручног усавршавања наставника*, Графомарк, Лакташи

13. Ковач, Анђелка, Мерима Чаушевић (2018), ″Дјечије стваралаштво у настави музичке културе у млађим разредима основне школе″, *Учење и настава*, 1, 153-168.
14. Ferović, Selma (2006), ″Značaj muzičkog naslijeđa u nastavi Muzičke/Glazbene kulture u osnovnoj i srednjoj školi, *Naučni skup Dani Vlade S. Miloševića, Zbornik radova*, 113-120.

CORRELATION OF ASSESSMENTS AND KNOWLEDGE OF MUSICAL TRADITION OF FIFTH GRADE STUDENTS OF BANJALUKA ELEMENTARY SCHOOLS

Summary:

The subject of this research is the existence of a correlation between two significant variables, namely students' assessments of traditional folk music and knowledge in this area, but also between crossed variables of assessments of different components. The research was conducted on a sample of N=205 fifth-grade students from three elementary schools in Banja Luka. Research has shown that students' assessments and knowledge are related in almost all parameters, except folk instruments and composers, whose correlation is not statistically significant. Also, the hypothesis that there is a connection between all parameters of assessments of folk music tradition (traditional folk songs, folk instruments, musical dances) as well as with popular children's songs was fully confirmed. Actively dealing with traditional musical content as well as new research will shed light on the importance of the presence of folk music tradition in elementary schools.

Keywords: assessments; knowledge; traditional music; correlation; parameters

Адреса ауторице
Author’s address

Биљана М. Смаилагић
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
biljanasmailagic@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.8.2.639

UDK 378:069
069:378

Primljeno: 10. 04. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anida Manko

MUZEJ KAO RESURS UČENJA I PODUČAVANJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI

Visokoškolska nastava u skladu sa savremenim tokovima razvoja pred studente/ice postavlja očekivanja koja zahtijevaju aktivniji individualni angažman u procesu učenja. Sve više se promoviraju vrijednosti suradničkog učenja, poučavanja i učenja zasnovanog na istraživanju i konstruktivističkom pristupu. Od studenata se očekuje kritičko promišljanje, kreativnost, traganje za informacijama i konstruiranje znanja s ciljem osposobljavanja kako za tržište rada, tako i za cjeloživotno učenje. Proces obrazovanja na visokoškolskim ustanovama obogaćen je suradnjom sa značajnim ustanovama koje služe kao nastavna baza s ciljem kreiranja raznovrsnih prilika za podučavanje i učenje. Cilj rada je ispitati mišljenje studenata o korištenju resursa jedne od nastavnih baza Univerziteta u Sarajevu, a to je muzej. Studenti/ce su ispitani o muzeju kao mjestu učenja, njihovom doživljaju prilikom posjete muzeju, učestalosti i najčešćim razlozima posjećivanja muzeja. Postavlja se pitanje da li studenti/ce muzeje posjećuju da bi istražili određene teme za zadatke tokom studija i na koji način percepciraju takav oblik učenja. U istraživanju je učestvovalo 65 studenata/ica Univerziteta u Sarajevu. Rezultati istraživanja ukazuju na važnosti stvaranja nove publike muzeja, zadržavanja postojeće kreiranjem poticajnih aktivnosti i kreiranja takvog nastavnog procesa koji će poticati studente/ice da se ponovo vraćaju, istražuju i uče u muzeju.

Ključne riječi: konstruktivistički pristup; muzej; publika; učenje; visokoškolska nastava

UVOD

Prateći globalne promjene u društvu visokoškolska nastava sve je više izložena potrebi za stalnim unapređenjem i inovacijama s ciljem da se zadovolje potrebe društva. Savremene tendencije u nastavi usmjerene su na potrebe studenata, a sve više se napušta tradicionalni oblik podučavanja koji je usmjeren isključivo na sadržaj i nastavnika. Pored društvenih promjena koje djeluju na ciljeve obrazovanja, znatno se mijenja i nastavnička uloga. Nastavnik gubi neke tradicionalne uloge (više nije jedini izvor znanja), prilagođava se suvremenim prilikama i prihvaća neke nove uloge: inicijator, mentor, kreator odgojno-obrazovnog procesa itd. (Dedić Bukvić 2019). U tom procesu planiranje nastavnog procesa postaje usmjereno na aktivno učenje studenta, razvijanje kritičkog mišljenja, rješavanje problema, organizaciju istraživačke i projektne nastave. Kvalitetna univerzitetska nastava se ogleda u: socijalno-emocionalnoj klimi, kreativnosti, ekologiji i evaluaciji, korištenju raznovrsnih medija u svrhu unapređenja nastave i kreativnosti studenata i profesora (Dubovicki 2016). Istraživanje koje je realizirano sa studentima učiteljskog studija (Peko, Mlinarević, Buljubašić-Kuzmanović 2008, prema Dubovicki 2016) s ciljem propitivanja kvalitete univerzitetske nastave ukazuje da studenti smatraju, između ostalog, da im je potrebno više praktične nastave u odgojno-obrazovnim institucijama i izvan fakulteta uopće, uz više istraživačkog rada, inovativnosti i inovativnih izbornih predmeta. Nastava je institucionalna i intencionalna prilika za susret i rast, a nastava u univerzitetskim okvirima jest susretanje između nastavnika/suradnika i studenta, susretanje iskustva i tradicije, znanja i vrijednosti (Bjelan-Guska i Kafedžić 2019). Upravo tome i svjedoče ciljevi visokoškolskog obrazovanja, gdje se u članu 7. Zakona o visokoškolskom obrazovanju KS (2022), između ostalog, navode ciljevi koji se odnose na stvaranje "autentičnog mislioca" koji će biti sposoban da uči cijeli život, prihvata neizvjesnost i rizik, te teži biti aktivni građanin koji produktivno doprinosi održivom razvoju zemlje; razvoju individualnih i društvenih stvaralačkih kompetencija; podizanju svijesti o značaju umjetnosti, kulturne baštine i njenog očuvanja.

Pored institucionalnog obrazovanja svaka organizaciona jedinica Univerziteta u Sarajevu, u skladu sa svojim naučnim oblastima i postavljenim ishodima u okviru nastavnih predmeta, realizira i praktičnu/stručnu nastavu u ustanovama značajnim za studij, koje imaju status nastavne baze. Za društvene nauke postoji veliki broj ustanova koje su nastavna baza zavisno od studijskog programa, među kojima se izdvajaju muzeji koji trebaju biti snažni resursi za istraživanje, podučavanje i, kako je navedeno u prethodnom cilju, očuvanje kulturne baštine. Važno je naglasiti da je

potrebno promijeniti pristup i gledište koje je prisutno kada je u pitanju učenje u muzeju, koje se usko veže za studije muzeologije, etnologije, arheologije i srodnih oblasti, te poticati otvorenost muzeja za sve naučne oblasti. Promjene koje prate nastavu na svim razinama prisutne su i u drugim društvenim tokovima, stoga promjene u radu, ulogama i načinu rada ne isključuju ni muzeje koji se transformišu s ciljem unapređenja svog rada i odgovaranja na potrebe zajednice. Promjene su vidljive i u samom određenju muzeja koji je prema novoj definiciji ICOM-a (2022) neprofitna i stalna institucija u službi društva koja istražuje, prikuplja, konzervira, tumači i izlaže materijalno i nematerijalno nasljeđe. Otvoreni za javnost, pristupačni i inkluzivni, muzeji njeguju raznolikost i održivost. Oni djeluju i komuniciraju etički, profesionalno i uz učešće zajednica, nudeći različita iskustva za obrazovanje, uživanje, razmišljanje i razmjenu znanja. Teme koje se mogu istraživati u muzeju mogu biti naučne, društvene, ekološke, digitalne, obrazovne ili interdisciplinarne. Pozitivan primjer toga jeste da se muzeji u Velikoj Britaniji mogu prijaviti da postanu „nezavisne istraživačke organizacije", što poboljšava njihov akademski status (Boddington, Boys, i Speight 2016). Na taj način se pruža prilika nastavnicima i studentima da istražuju, a ujedno i doprinose razvoju muzeja, jer mogu otkriti nove informacije ili staviti stvari u kontekst kao dio nekog šireg narativa koji muzej nije do tada predstavio. Ovaj rad se bavi upravo prepoznavanjem muzeja kao nastavne baze koja je prilično zanemarena na svim razinama obrazovanja, a posebno u visokoškolskoj nastavi, u prilog tome govori i podatak da je tek 2022. godine Zemaljski muzej BiH dobio status nastavne baze na Univerzitetu u Sarajevu. U radu se analizira uloga i status muzeja kroz prizmu obrazovnog djelovanja unutar visokoškolske nastave.

OBRAZOVNA ULOGA MUZEJA U VISOKOŠKOLSKOJ NASTAVI

Muzeji su od svog postanka ustanove kulture čija je djelatnost usmjerena na očuvanje i prezentaciju kulturne baštine, a obrazovnu ulogu muzej počinje naglašavati početkom 20. stoljeća. Prve ideje o muzeju kao mjestu učenja prepoznaje John Dewey koji je opisivao idealnu školu kao instituciju koja uključuje biblioteke i muzeje u kojima je prepoznavao prilike za stjecanje novih životnih iskustava (Hein 2004). Gledište o muzeju kao mjestu učenja još uvijek nije u potpunosti jasno definirano i iz tog razloga je često i zapostavljeno. Ipak, jasno je da učenje u muzeju ne može zamijeniti formalno učenje, ali može biti kvalitetan resurs i dopuna istom. Spoznaje psihologije učenja i didaktike u vezi sa faktorima koji uvjetuju izbor mjesta za organiziranje nastavne aktivnosti upućuju da je najefikasnije učenje organizirati u prirod-

noj i društvenoj stvarnosti uz stvarne proizvode ljudskog rada (Matijević i Radovanović 2011). Iz tog razloga učionica nekada može i treba biti prostor van školske/univerzitetske zgrade. Kako muzeji raspolažu resursima koje mogu ponuditi kroz konkretne predmete/eksponate i primjere društvene stvarnosti, mogu biti prostor za učenje na svim nivoima obrazovanja.

Učenje u muzeju karakteriše učenje putem otkrića, učenje na konkretnim predmetima, istraživanje i povezivanje s prethodnim iskustvima. Kolb, Levin, Dewey i drugi naglašavaju iskustveno učenje kao važnu komponentu, koju između ostalog pruža muzejski prostor. Tako pojam konstruktivizma sve više postaje zastupljen u muzejskog pedagogiji, a zasniva se na procesima koji polaze od pojedinca koji transformira i konstruira znanja, te je kao takav prepoznat kao teorijska orijentacija postmodernog mišljenja koja ima veliki utjecaj na muzej, a posebno na polje njegovog odgojno-obrazovnog rada, učenja i prirode iskustva u njemu (Milutinović 2010). Konstruktivizam u muzejima širom svijeta i nije novi koncept, što potvrđuju istraživanja (Falk i drugi 2004, prema Džinkić i Milutinović 2019) koja pokazuju da primjena konstruktivističkog pristupa u muzejima rezultira pobuđivanjem interesovanja, te posjetioci u muzeju uviđaju značaj interaktivnih iskustava u procesu usvajanja znanja uvažavajući interaktivnu prirodu izlaganja sadržaja.

Konstruktivizam u pedagogiji i didaktici podrazumijeva aktivno učešće svih sudionika u nastavnom procesu s naglaskom na aktivitet učenika/studenta. Predstavnici izvornih pedagoških reformskih pokreta poput pokreta radničke škole, koji su se pojavili na prelazu u 20. stoljeće, podupiru aktivan i samostalan rad studenata s posebnim naglaskom na praktični rad učenika/studenata (Topolovčan, Rajić i Matijević 2017). Zagovaranje ideje konstruktivizma u obrazovanju polazi od spoznaje da je okruženje za učenje često usmjereno na učioničko učenje vođeno od strane nastavnika, gdje je fokus na pamćenju i reprodukciji sadržaja, a ne u primjeni rješavanja problema i istraživanja. Učenje u konstruktivističkom okruženju efikasnije je od tradicionalnog načina poučavanja u odnosu na dostignuće i razvoj nivoa vještina što potvrđuju rezultati istraživanja (Ah-Nam & Osman 2017, prema Džinkić 2020), jer na taj način kreirano okruženje povećava vještinu produktivnosti putem aktiviteta u stvarnoj praksi. Prateći epistemološke principe konstruktivizma u odgoju i obrazovanju potvrđuje se da znanje treba biti rezultat aktivnog razumijevanja svijeta koji nas okružuje u formi kreiranja održivog ponašanja u svim okolnostima, s ciljem organiziranja vlastitog iskustva koje je utemeljeno na neurološkoj, socijalnoj, ali i kulturološkoj korelaciji. Iako su pedagoška gledišta o konstruktivizmu različita, prisutan je stav da konstruktivistički pristup učenju i poučavanju može znatno doprinijeti razvoju i napretku obrazovanja (Babić 2007).

Osnovne karakteristike konstruktivističkog učenja (i nastave) su: aktivan proces, aktivno prilagođavanje, situacijsko i kontekstualno učenje, znanje nije pasivno preneseno i primljeno, znanje je društveno konstruirano, temeljni je proces stvaranja smisla i razumijevanja svijeta, iskustvo i prijašnja razumijevanja su ključna za učenje; za učenje je značajna društvena interakcija; rješavanje smislenih, otvorenih i izazovnih problema (Maras, Topolovčan i Matijević 2018). Pristup zasnovan na konceptu konstruktivizma ispunjava i ciljeve visokoškolske nastave, a dodatno omogućava studentima učenje u drugačijem okruženju koje nije tradicionalno, što ujedno potvrđuje da organizacija različitih nastavnih aktivnosti pridonosi kvalitetnoj nastavi u kojoj studenti aktivnije učestvuju, pokazuju interes za sadržaje, gdje se postiže se ugodnija atmosfera i komunikacija u nastavi (Borić i Borić Letica 2011).

Analiziranjem obrazovne uloge muzeja moguće je identificirati da svaki muzej u skladu sa svojim specifičnim djelovanjem treba biti prvenstveno u službi društva, kreirajući formalne i informalne prilike za učenje, s ciljem interakcije i kvalitetnog učenja svakog zainteresiranog posjetitelja. Prilike u muzeju kao mjestu učenja se mogu ostvariti kroz samostalni istraživački rad, suradničko učenje, projektnu nastavu, muzejski teatar, nastavni čas (predavanje ili vježbe), terensku nastava itd. U skladu s takvim pristupom rada učenje u muzeju se treba odvijati kroz diskusiju, komunikaciju i istraživanje u svrhu razvoja identiteta, proširenja postojećeg i stjecanja novog znanja (Žilber 2005). Brojni teoretičari među kojima Dewey, Hein, Cotton, Hooper-Greenhill prepoznaju i naglašavaju važnost učenja u muzeju, međutim, u praksi resursi muzeja često nisu prepoznati, posebno u visokoškolskoj nastavi. Studij koji prepoznaje muzej kao resurs u nastavi je najčešće povezan za samo naučno polje istraživanja, pa tako studenti arheologije, historije, historije umjetnosti kao i studenti muzičke i likovne akademije imaju više prilika učiti u muzeju ili galerijama u odnosu na npr. studente lingvistike, nastavničkih studija, informacijskih i informatičkih studija, psihologije i pedagogije.

Ipak, ne treba generalizirati na osnovu navedenih primjera, jer postoje primjeri u visokoškolskoj nastavi koji afirmišu učenje u muzeju. Tako, npr. u okviru studija pedagogije studentima se nude prilike da istražuju u muzeju sa aspekta pedagoškog rada muzeja. Prepoznavanjem važnosti muzeja kao resursa u učenju, na Odsjeku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu 2019/2020. godine je uveden izborni predmet Muzejska pedagogija, koji priprema buduće pedagoge da prepoznaju resurse u zajednici i da u okviru odgojno-obrazovnih ustanova u kojima će u budućnosti biti uposleni ostvaruju partnerstvo sa muzejima s ciljem osiguravanja i poboljšanja kvalitete u nastavi. Pored teorijskog koncepta, studenti u okviru zadataka

u toku semestra trebaju istraživati o muzeju, analizirati pristupačnost u pogledu sadržaja koje muzeji nude djeci, mladima i odraslima. Zadaci koje studenti imaju u okviru ovog izbornog predmeta stavljaju ih u ulogu refleksivnog istraživača, gdje je zadatak, pored istraživanja, da ponude prijedloge, preporuke i strategije za unapređenje stanja u praksi. Studente se potiče da posjete muzeje koje do sada nisu posjetili, što rezultira širenjem vidika, novih prilika za učenje i kreiranjem nove muzejske publike. Neovisno o izbornom predmetu, studenti u okviru predmeta koji se bave odgojno-obrazovnim radom s djecom s teškoćama u razvoju imaju priliku da kroz rad u muzeju kreiraju nastavne materijale za djecu, ali i da budu učesnici pedagoških radionica koje zajedno sa kustosima muzeja planiraju i realiziraju. Nekada je važno osigurati drugačije okruženje za učenje, tako su studenti u okviru predmeta Interkulturalni odgoj predstavljali svoje istraživačke radove u Etnološkom odjeljenju Zemaljskog Muzeja BiH, što je za studente bilo motivirajuće i drugačije iskustvo, s obzirom da su ih tokom prezentiranja radova mogli slušati i drugi posjetitelji muzeja, a ne samo njihovi profesori i kolege/ice. Refleksije studenata nakon realiziranih aktivnosti su uvijek pozitivne i navode ih da se ponovo vrate u muzej, s ciljem da nauče ili vide nešto što ranije nisu imali priliku. Studenti su najčešće muzeje posjećivali u toku osnovnog i srednjeg obrazovanja, a intenzitet posjeta opada nakon toga, što potvrđuje i istraživanje Europske komisije o posjećenosti muzeja, gdje da 40% mladih u dobi od 15 do 24 godine i 44% onih u dobi od 25 do 39 godine nije posjetilo ni jedan muzej ili galeriju u godini dana (European Commission, Special Barometer Report 2017, prema Komarac i Bešlić 2021). Iz navedenog se javlja pitanje na koji način poticati mlade da ne gube interes za muzej. U današnjoj praksi muzeji posebnu pažnju posvećuju istraživanju publike, ipak nedovoljno da održe kontinuitet. Razloga je mnogo, a oni koji se vežu za područje BiH jesu što ne postoji jasna politika i sistemsko planiranje od početka školovanja. Muzeji se posjećuju u velikim grupama, ne planiraju se aktivnosti kojima će se djeci i mladima približiti i razviti interes za učenje u muzeju. Nastavni proces iako teži reformskim promjenama i dalje u praksi u fokus stavlja sadržaj, a ne učeničke potrebe i interesovanja. Stoga se od početka ne djeluje na razvijanje interesa prema muzejima i to često bude razlog da u periodu mladosti posjećenost od strane studenata opada, izuzev kada imaju obavezu da muzeje posjete kako bi ispunili neki zadatak.

Praksa povezivanja muzeja i visokoškolskih ustanova nije nova ideja. U svijetu već postoje primjeri partnerstva muzeja i visokoškolskih ustanova. Tako, Univerzitet u Londonu u više od 100 nastavnih jedinica uključuje muzejske sadržaje, s ciljem da se kod studenata razvijaju vještine rješavanja problemskih situacija (Boddington,

Boys i Speight 2016). Univerzitet u Ankari nastoji kroz svoje programe pripreme budućih nastavnika integrisati koncept učenja u muzeju. Iako u Republici Turskoj muzejska pedagogija nije u potpunosti razvijena, većina muzeja uvodi obrazovne aktivnosti kroz saradnju muzeja i osnovnog i srednjeg obrazovanja, te kroz obrazovanje na visokoškolskim ustanovama (Karadeniz i Okvuran 2014). Univerzitetsko i muzejsko obrazovanje se predstavljaju često kao suprotnosti u pogledu načina učenja, odnosno formalnog naspram informalnog učenja. Međutim, nove tendencije u obrazovanju teže otvaranju novih prostora učenja gdje se digitalni mediji i sve hibridniji međuodnosi koji se javljaju nude mogućnost pomjeranja konvencionalnih granica između onoga što se uči, kako i gdje se uči (Boddington, Boys i Speight 2016). Tako se u svijetu primjećuje rastući trend uspostavljanja inovativnih partnerstava između muzeja i univerziteta, čemu svjedoče i Muzej prirodnih znanosti Sjeverna Karolina i Univerzitet Sjeverna Karolina (više u Bell i dr. 2016). Prateći pozitivne primjere iz svijeta potrebno je ispitati šta spaja, a šta razdvaja visokoškolsku nastavu od učenja u muzeju, ako smo svjedoci stalne potrebe i primjene novih oblika kolaborativnog učenja, interdisciplinarnosti i povezivanja učenja sa stvarnim svijetom. Poznavajući izazove sa kojima se suočavaju učenici i studenti tokom školovanja, te uvidom u postojeća istraživanja o muzeju kao prostoru učenja, javlja se potreba da se ovakav pristup u učenju afirmira i postane dio obrazovnih praksi te naučnih istraživanja kojih u ovoj tematskoj oblasti skoro i da nema na području Bosne i Hercegovine, pa i šire. S ciljem afirmacije inovativnih strategija i metoda učenja, ovim radom se nastojalo propitati o doživljaju muzeja iz perspektive studenata, što je u nastavku metodološkog dijela rada predstavljeno.

UŽA METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj rada je ispitati mišljenje studenata Univerziteta u Sarajevu o muzeju kao mjestu učenja, njihovom doživljaju prilikom posjete muzeju, učestalosti i najčešćim razlozima posjećivanja muzeja. Postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

- Iz kojeg razloga studenti/ce najčešće posjećuju muzeje?
- Da li studenti/ce muzeje posjećuju da bi istražili određene teme za zadatke tokom studiranja?
- Da li su tokom studiranja posjećivali muzeje u okviru određenog nastavnog predmeta?
- Koliko često su tokom cjelokupnog školovanja nastavnici/profesori naglašavali važnost njegovanja kulture posjećivanja muzeja?

U istraživanju su korištene metoda teorijske analize, deskriptivna metoda i servej metoda, od tehnika istraživanja primjenjeno je anketiranje, gdje korišten online anketni upitnik za studente/ice kreiran za potrebe istraživanja, a koji su studenti ispunjavali putem platforme Google forms. Upitnik se sastojao od tri dijela: opći podaci, 15 pitanja otvorenog tipa i 10 tvrdnji za koje su ispitanici procjenjivali stepen svog slaganja u skladu s Likertovom skalom. Rezultati su predstavljeni desktiptivnom statistikom. U Tabeli 1. je predstavljen uzorak istraživanja kojeg čini ukupno 65 studenata/ica Univerziteta u Sarajevu.

Tabela 1. Uzorak istraživanja

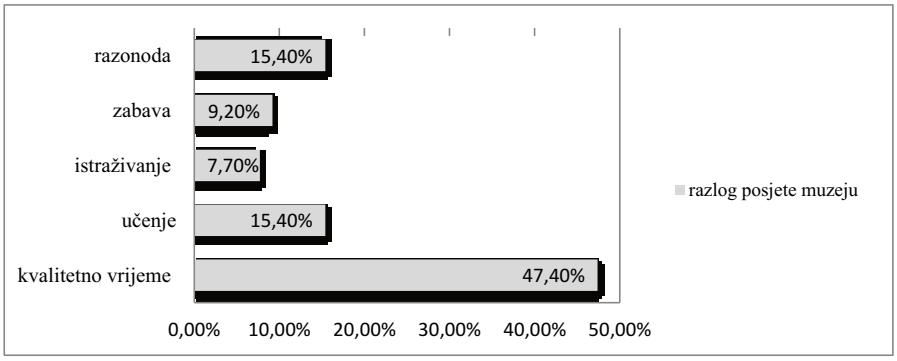
Varijabla	Kategorija	Broj ispitanika/ca (N)	Postotak 100%
Ciklus studija	I ciklus II ciklus	21 44	32,30% 67,69%
Organizaciona jedinica	Filozofski fakultet Muzička akademija	45 20	69,23% 30,76%
Spol	Ženski Muški	52 13	80,00% 20,00%
Ukupno		65	100%

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Prvi korak za učenje u muzeju jeste sama posjeta i boravak u muzejskom prostoru. Posjete muzeju se realiziraju već na predškolskom i osnovnoškolskom nivou obrazovanja kroz organizirane posjete, izlete i/ili ekskurzije. Kako mladi odrastaju učestalost odlazaka u muzej opada. Slično su potvrdili ispitanici, gdje se u istraživanju utvrdilo da 8% studenata/ica često posjećuje muzeje, dok 44% studenata/ca navodi odgovor rijetko, 39% ponekad, a 9% navodi da nikako ne posjećuju muzeje. Ipak, tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja 90,8% studenata/ica se izjasnilo da su muzeje posjetili u okviru školskih posjeta, od čega je 38,5 % studenata/ica navelo da je posjeta realizirana na način da je usko povezana sa nastavnim sadržajem iz određenog nastavnog predmeta, a najčešće su to bili nastavni predmeti poput: Historije, Demokratije i građanskog odgoja, Likovne kulture, Kulture življenja i Biologije. Povezanost sa nastavnim predmetima ne znači nužno i realizaciju nastavnog časa u muzeju, što bi u velikoj mjeri unaprijedilo kvalitetu nastave. Rezultat toga jeste što u zakonima o obrazovanju i nastavnim planovima i programima posjete muzejima

nisu definirane kao obavezne, te omogućavaju nastavnicima da samostalno odluče na koji način će se posjeta realizirati (ako se uopće i odluče za posjetu muzeju), a što obično u toku osnovnog i srednjeg obrazovanja bude grupna posjeta bez usklađenosti sa ciljevima nastave i obrazovnim ishodima, dok na visokoškolskoj razini takav pristup prema nastavi i muzeju i ne postoji.

Razlozi koje studenti/ce navode da posjete muzej su: da bi upotpunili svoje vrijeme na kvalitetan način 47,40%, dok 15,40% ispitanika/ca posjećuje muzej zbog učenja i isti broj studenata/ica navodi da to čini zbog razonode, a tek 7,70% za potrebe istraživanja.

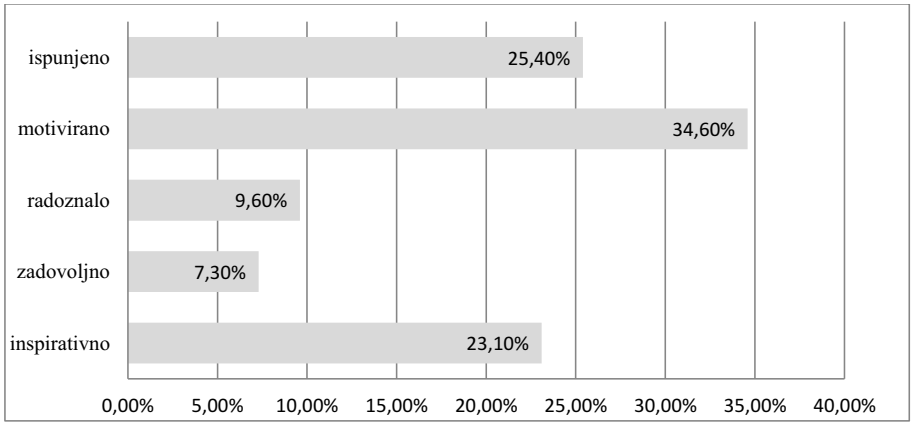
Grafikon 1. Razlog posjeta muzeju

Pretpostavlja se da postoji niz faktora koji utiču na ovakav doživljaj muzeja među studentima, a jedan od razloga jeste što 87,5% studenata/ica navodi da su muzeji isključivo mjesta koja služe očuvanju kulturne baštine. U odnosu na visokoškolsku nastavu posjete muzeju su učestalije u ranijem periodu školovanja, što navode i studenti gdje je 10,7% studenata/ica navelo da su okviru određenih predmeta imali nastavne aktivnosti u muzejskom okruženju u toku studija. Od čega je 18,5% studenata/ca navelo da su muzej posjetili da bi istražili određene sadržaje za realizaciju zadatka za potrebe određenog nastavnog predmeta. Ipak, 85% studentica smatra da bi posjete muzeju mogle da budu sastavni dio određenih akademskih i naučnih aktivnosti u okviru određenih nastavnih predmeta tokom studija, gdje 70,4% ispitanih studenata/ica smatra da bi bolje usvojili određene sadržaje da su imali priliku za iskustvenim učenjem koje se npr. može realizirati u muzejskom okruženju. Navedeni rezultati su pokazatelj da je potrebno mijenjati načine učenja i u visokoškolskoj nastavi. Slične rezultate navode Boodington, Boys i Speight (2016) gdje na osnovu istraživanja iz 2011. godine, primjenjujući učenje usmjereno na objekt/predmet, a

koristeći univerzitetske muzejske kolekcije[1.] u Ujedinjenom kraljevstvu, studenti/ce biologije, geologije, antropologije i medicine potvrđuju da je učenje zasnovano na konkretnom objektu efikasniji način učenja od slušanja predavanja ili razgovora (40,4% studenata/ica se složilo i 20,6 % studenata/ica se u potpunosti slaže sa navedenom tvrdnjom). Studenti/ce navode prednosti iskustvenog i vizualnog učenja, uključenosti u proces učenja i boljeg razumijevanja. Uporedo istraživanje, sprovedeno sa studentima/icama umjetnosti i humanističkih nauka, pokazalo je da su zapažanje i analitičke sposobnosti najjače proizišli iz direktnog kontakta sa umjetničkim predmetima koje su mogli posmatrati u galerijama i muzejima (Boddington, Boys i Speight, 2016).

Pored spoznaja koje studenti navode kao bitan faktor nakon što posjete muzej, 34,6 % studenata/ica navodi da se osjeća motivirano nakon posjete muzeju, dok 25,40% navodi da se osjećaju ispunjeno i 23,10% inspirativno. Navedeni rezultati pokazuju pozitivne osjećaje, jer su studenti/ce imali priliku navesti i samostalno odabrati osjećaje, ali u upitniku niko od studenata/ica nije navodio negativne osjećaje prilikom posjete muzeju.

Grafikon 2. Osjećaji nakon posjete muzeju

Studenti/ce imaju pozitivan stav o muzeju kao mjestu učenja, iako tokom cjelokupnog obrazovanja nisu imali značajne poticaje od strane nastavnika koji su kroz svoja predmetna područja mogli ukazivati na važnost očuvanja kulture kroz posjete muzejima. Prepoznaju resurse muzeja u odgojno-obrazovnom aspektu, a ujedno

1. Univerzitetske muzejske zbirke u Velikoj Britaniji su nastale u 19. stoljeću i bile su eksplicitno namijenje za korištenje u akademskom istraživanju i nastavi. Više u Boodington, Boys i Speight (2016).

64,4% studenata/ica muzej vide kao prostor za poticanje kreativnosti gdje za 70,8% studenata/ica muzej može biti dopuna učioničkom/kabinetskom učenju. Međutim, u skladu s tim da su rijetko imali priliku tokom studija u okviru određenih nastavnih predmeta posjetiti muzej, 64,6% studenata smatra da je učenje u muzeju efikasnije za djecu, što je pogrešno gledište koje su gradili tokom prethodnih nivoa obrazovanja. Pored navedenog, studenti/ce muzej opisuju kao značajan resurs svake zajednice u kojem je fokus na očuvanju kulturne baštine, umjetnosti i znanja.

Tabela 2. Prikaz studentskih iskaza o muzeju kao mjestu učenja

RED. BR.	TVRDNJE	ČESTO	PONEKAD	RIJETKO	NIKAKO
1.	Tokom obrazovanja nastavnici/profesori su naglašavali važnost njegovanja kulture i posjete muzejima.	14,8%	25,9%	33,9%	25,4%
2.	Muzej može biti "dopuna" učioničkom/kabinetskom učenju.	70,8%	21,5%	6,2%	1,5%
3.	Tokom studiranja određene teme se mogu realizirati u muzeju.	80%	5%	4,5%	10,5%
4.	Muzej sam posjetio/la da bih istražio/la i učio/la o određenim temama koje me zanimaju.	32,3%	20,0%	21,8%	26,2
5.	Učenje u muzeju potiče na kreativnost.	64,6%	24,6%	7,7%	3,1%
6.	Učenje u muzeju je efikasnije za djecu.	60%	24,6%	12,3%	3%
7.	Muzej ima između ostalog i odgojno-obrazovnu funkciju	71,9%	21,9%	6,3%	0%

Da, ipak muzej studenti/ce prepoznaju kao poticajan resurs u učenju, potvrđuju izdvojeni iskazi studenata/ica o doživljaju muzeja.

Spoj umjetnosti, kulture, interkulturalizma, književnosti i ljubavi prema materijalnim i nematerijalnim vrijednostima.

Muzej bih opisala kao ustanovu u kojoj se proučavaju, pohranjuju i trajno čuvaju od zaborava različiti vrijedni predmeti određene kulture i civilizacije. Za mene, muzeji su nezamjenjiv izvor znanja, koji odišu historijskim i umjetničkim vrijednostima.

Mjesto koje je neobično po tome što posjeduje i nudi, a na šta se nažalost obraća malo pažnje. U našem gradu imamo veliki broj muzeja za koje ja dugo nisam znala čak ni da postoje, mali prostori koji sadrže veliki broj značajnih historijskih podataka.

Izvor vrijednih spoznaja.

Muzej je institucija koja promovira kulturu prije i sad.

Nakon svake posjete muzeju mi bude žao što češće ne odlazim u muzeje, jer svaki put naučim toliko toga što me iznova fascinira.

Pozitivni stavovi o muzeju, muzejskim zbirkama, posjetama muzeju ohrabrujuće djeluju, ali ipak nisu dovoljni pokazatelji održivosti posjeta i prepoznavanja cjelokupnih resursa koje muzeji mogu ponuditi studentima. Muzejske zbirke, kako navodi Chatterjee (2011), daju vrijednu priliku da posjetitelji odrede fokusnu tačku za sticanje znanja iz specifičnih tema. Iz tog razloga zaista bi bilo važno osvijestiti prilike i moguće načine uvođenja visokoškolske nastave u prostore muzeja. Polazeći od benefita učenja zasnovanog na objektu/predmetu (OBL) konferencija koja je održana na Univerzitetu College London (UCL) naglasila je vrijednosti i mogućnosti primjene ovog oblika učenja sa naglaskom na muzejsko okruženje i prilike koje nudi učenje u muzeju, gdje upravo konkretni predmeti imaju moć da inspirišu, informišu i obrazuju (Chatterjee 2011). U suštini, važno je da prilike za učenje koje nude muzeji i visokoškolske ustanove osiguraju kooperativnost i kontinuitet u kojem će obje ustanove zadržati autoritet i jedinstvenost svog djelovanja s uzajamnim razumijevanjem odvojenih zadataka, organizacije i ciljeva; kolaboraciju gdje obje ustanove mogu ponuditi svoje resurse kreirajući zajedničke aktivnosti (Chesebrough 1998 prema Somerville 2013). Iz tog razloga je potrebno djelovati na afirmaciji muzejske pedagogije s ciljem povezivanja sadržaja nastave sa muzejskim eksponatima, te promovisati muzej kao prostor za učenje i podučavanje.

PREMA ZAKLJUČKU

Muzeji i visokoškolske ustanove trebaju ujediniti komplementarne resurse koje imaju s ciljem da poboljšaju usluge koje su studentima potrebne za učenje i istraživanje. Nove težnje na globalnom nivou u pogledu obrazovanja nastoje univerzitete osnažiti da svoja akademska djelovanja, naučna istraživanja i nove oblike učenja primjenjuju u realnom sektoru ostvarujući partnerstva i zajedničke programe rada. Važno je ohrabrivati učitelje, nastavnike i profesore da od samog početka školovanja njeguju vrijednosti i potiču mlade da tragaju za novim načinima učenja i da koriste resurse iz zajednice. Poticanje učenika/studenata da posjećuju muzeje samostalno u budućnosti

traži od nastavnika, ali kustosa muzeja, da kreiraju nove sadržaje koje će nuditi novim generacijama i motivisati ih da se ponovo vraćaju u muzejske prostorije, što zbog istraživanja, učenja tako i zbog kvalitetnog provođenja vremena, razonode i zabave. Muzej kao značajan resurs, između ostalog i kao nastavna baza, može biti bogat izvor partnerstva u različitim aspektima svog djelovanja. Nažalost u Bosni i Hercegovini obje ustanove ne prepoznaju resurse koje mogu zajednički koristiti u cilju unapređenja društva i nauke u budućnosti. Potrebno je afirmirati muzejsku pedagogiju kroz više istraživanja o prilikama učenja u muzeju na svim nivoima obrazovanja. Ograničenja ovog istraživanja jesu što je uzorkom obuhvaćen samo manji dio populacije, te se rezultati ne mogu generalizirati na cjelokupunu populaciju studenata. Za buduća istraživanja preporučljivo je temeljito analizirati nastavne planove i programe svih studijskih programa, te u skladu s tim dati preporuke o saradnji sa muzejima iz oblasti koje bi mogle biti realizirane u muzejskom okruženju. Također, muzeji trebaju istraživati interesovanja publike, posebno mladih i u skladu s tim nuditi programe. Potrebna su interdisciplinarna istraživanja iz polja muzeologije, pedagogije, ali i marketinga s ciljem kreiranja inovativnih programa. Postoji niz načina kako se obje ustanove mogu povezati, a jedan od njih jeste da u zavisnosti od same djelatnosti muzeja, mogu zajednički kreirati istraživačke projekte i partnerstva, koja mogu biti prilagođena univerzitetima i istraživačima (nastavnicima i studentima). Otvorenost visokoškolskih ustanova i muzeja nudi različite perspektive u kojima zajednički mogu kreirati akreditovane programe, pored prilika za učenje u toku određenih nastavnih predmeta i neformalnog i informalnog učenja za studente/ice, ali i akademsko i muzejsko osoblje. Suština jeste da muzeje ne posjećuju samo oni studenti koji se pripremaju za tržište rada koje podrazumijeva rad u muzeju, već da se tokom studiranja koriste resursi, eksponati i muzejsko okruženje kao neusporediv resurs produžene učionice/kabineta/laboratorije. Iz tog razloga institucionalno i zakonski je potrebno pronaći bolja rješenja za prepoznavanje i korištenje muzejskih resursa za učenje, počevši od osnovnog do visokoškolskog obrazovanja.

LITERATURA

1. Astuti, Eni Puji, I Wayan Suardana, Dwi Retno Sri Ambarwati, Dwi Wulandari, Badrul Isa (2021), ″Teachers' perceptions of museum-based learning and its effects on creativity: a preliminary study″, In: *4th International Conference on Arts and Arts Education (ICAAE 2020)*, Atlantis Press, 215-221.
2. Babić, Nada (2007), ″Konstruktivizam i pedagogija″, *Pedagogijska istraživanja*, 4(2), 217-227.
3. Bell, Jamie, David Chesebrough, Jason Cryan, Emlyn Koster (2016), ″Museum University Partnerships as a New Platform for Public Engagement with Scientific Research″, *Journal of Museum Education*, 41(4), 293-306.
4. Bjelan-Guska, Sandra, Lejla Kafedžić (2019), ″Planiranje, organizacija i realizacija nastave na tercijarnoj obrazovnoj razini″, u: Šušnjara, Snježana (ur.), *Priručnik za visokoškolsku nastavu*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 38-77.
5. Boddington, Anne, Jos Boys, Catherine Speight (2016), *Museums and higher education working together: Challenges and opportunities*, Ashgate Publishing Company, Burlington
6. Borić, Edita, Ivana Borić Letica (2011), *Metodički pristupi nastavi*, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek
7. Chatterjee, Helen J. (2011), *Object-based learning in higher education: The pedagogical power of museums*, University College London
8. Dedić Bukvić, Emina (2019), ″Nastavnik – kompetentan i odgovoran profesionalac″, u: Šušnjara, Snježana (ur.) (2019), *Priručnik za visokoškolsku nastavu*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 21- 37.
9. Dubovicki, Snježana (2016), *Kreativnost u sveučilišnoj nastavi*, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek
10. Džinkić, Olja, Jovana Milutinović (2019), ″Učenje u muzeju u svetlu konstruktivističke teorijske osnove″, *Zbornik Odseka za pedagogiju*, 28, 93-110.
11. Džinkić, Olja (2020), ″Konstruktivistička perspektiva u obrazovanju – od poučavanja do učenja″, *Pedagoška stvarnost*, 66(1), 3-14.
12. Hein, George E. (2004), ″John Dewey and museum education″, *Curator: The Museum Journal*, 47(4), 413-427.
13. ICOM (2022), *International Council of Museum*, https://icom.museum/en/ ; posjećeno 06. 03. 2023.

14. Komarac, Tanja, Stjepan Bešlić (2021), ″Uvid u percepciju muzeja i mogućnosti poboljšanja usluge muzeja: perspektiva studenata″, *Ekonomski pregled*, 72(3), 358-376.
15. Karadeniz, Ceren, Ayse Okvuran (2014), ″Night at the Museum: Museum Education with Ankara University Students at Çorum Museum of Archeology″, *Elementary Education Online*, 13(3), 865-879.
16. Maras, Nevenka, Tomislav Topolovčan, Milan Matijević (2018), ″Konstruktivistička didaktika i neurodidaktika u diskursu reformne pedagogije - Teorijska polazišta, dileme i komparacija″, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 16(3), 561-576.
17. Matijević, Milan, Diana Radovanović (2011), *Nastava usmjerena na učenika*, Školske novine, Zagreb
18. Milutinović, Jovana (2010), ″Učenje u muzeju″, *Povijest u nastavi*, VIII, 2(16), 201-350.
19. Somerville, Katherine (2013), *Museum and P-12 School Collaborations and Role of a Third-Party Facilitator,* Paper 1, Museum Studies Theses
20. Topolovčan, Tomislav, Višnja Rajić, Milan Matijević (2017), *Konstruktivistička nastava: teorija i empirijska istraživanja*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
21. *Zakon o visokoškolskom obrazovanju* KS (2022), Službene novine Kantona Sarajevo, broj 36/22.
22. Žilber, Klod (2005), *Muzej i publika*, CLIO, Beograd

THE MUSEUM AS A LEARNING AND TEACHING RESOURCE IN HIGH SCHOOL TEACHING

Summary:

Higher education, compliant with the new trends, expects students to have a more active and individual engagement in the learning process. Collaborative learning, research-based teaching and learning, and constructive approach are being promoted. Students are expected to demonstrate critical thinking, creativity, and resourcefulness to be qualified for the labor market as well as lifelong learning. The education process at higher education institutions is enriched with collaborations with important institutions that serve as a teaching base aiming to create diverse learning and teaching opportunities. This paper aims to investigate students' opinions about using resources of the University of Sarajevo's teaching base – a museum. Students are asked about the museum as a learning place, their experiences when visiting a museum, and the reasons and frequency of their museum visits. The question is if the students visit museums to explore certain topics for assignments during their studies and how they perceive such forms of learning. 65 students of the University of Sarajevo participated in the research. The results point to the importance of generating a new audience for museums, maintaining the existing one by creating stimulating activities, and designing such a teaching process that would prompt students to return to, explore and learn in museums.

Key words: constructivist approach; museum; audience; learning; higher education

Adresa autorice
Author’s address

Anida Manko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
anida.manko@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.655

UDK 371.213

Primljeno: 03. 07. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Jelena Krulj, Emilija Marković, Ivana Simijonović

SPECIJALNE KOMPETENCIJE U FUNKCIJI UNAPREĐENJA PROFESIONALNOG RADA NASTAVNIKA

Profesija nastavnika predstavlja jedan od najvažnijih i najhumanijih poziva. Svojim radom nastavnici značajno utiču na živote i razvoj svojih učenika, i hoće li afiniteti, sposobnosti, ličnost učenika uopšte, biti razvijeni u punom kapacitetu. Svojom ličnošću, svojim znanjem, motivisanošću, svojim kompetencijama nastavnici utiču na efektivnost celokupnog nastavnog procesa. S druge strane, od ove efektivnosti zavisi i uspešnost odraslih ljudi, kao i celokupan njihov doprinost razvoju jednog društva. Na razvijanje kompetencija nastavnika utiče njihov talenat, želja i spremnost za njihovo kontinuirano profesionalno usavršavanje. Današnji tempo razvoja tehnologija zahtevaće sve više i brže prilagođavanje na promene koje će, posledično, nastupiti u obrazovnom procesu. Stoga je i cilj ovog rada usmeren na analizu uloge kompetencija nastavnika i njihovog profesionalnog razvoja.

Ključne reči: obrazovni proces; nastavničke kompetencije; profesionalno usavršavanje nastavnika; efektivnost nastavnog procesa.

UVOD

Za obavljanje nastavničkog posla veoma su bitne samokompetencije i socijalne kompetencije, jer je to jedna od retkih profesija gde ne postoje oštre granice između profesionalnog i ličnog života, između ličnih i službenih namera, pogotovu ako se

zna da je nastavnik oslonac na kome počiva celokupan školski sistem. Stoga i potreba za doživotnim učenjem kao osnovom postojanja društva znanja ima posebnu važnost.

Didaktičko-metodološke kompetencije podrazumevaju sistem znanja, veština i optimalnih kombinacija operativnih metoda sa pedagoškim ciljevima neophodnih za profesionalnu aktivnost nastavnika. Ove kompetencije razlikujemo kao posebnu vrstu profesionalnih kompetencija. Nastavnici se profesionalno razvijaju sve dok ostvaruju društvene ciljeve vaspitanja, dok prenose učenicima „teorijska i praktična znanja i umijenja, formirajući kod njih pravilan pogled na svijet, razvijajući njihov karakter i crte ličnosti" (Potkonjak i Šimleša1989: 103). Stoga kompetencije u profesionalnom smislu možemo posmatrati kao osnovne specifičnosti nastavničke profesije koje određuju sposobnost nastavnika da učenika zainteresuje za proces učenja i da efikasno organizuje svoje aktivnosti (pedagoško-didaktičke, saznajno-kreativne, metodološko-evalutivne, savetodavne i dr.).

„Teorijske rasprave o kompetencijama najćešće se svode na identifikaciju njihovih strukturnih komponenti. Veći broj autora iznosi shvatanja prema kojima kompetencije sadrže dve konstitutivne komponente: znanje i razumevanje (teorijsko znanje u akademskom području, kapacitet za spoznaju i razumjevanje) i osposobljenost za djelovanje (praktična primena znanja u određenim situacijama" (Brankovic i Popović 2018: 9). Osnovnu grupu čine zajedničke kompetencije, koje su neophodne za obavljanje bilo koje profesionalne delatnosti – od informaciono-komunikacionih, preko jezičkih, kulturnih, do kompetencija u okviru građanskog života i učenja učenja, odnosno permanentnog i celovitog učenja. Specifične kompetencije se razlikuju od profesije do profesije, a u nastavničkoj profesiji predstavljaju metodološko-didaktičku informisanost i stečeno obrazovanje za nastavnu praksu. Ove kompetencije ne isključuju, već naprotiv podrazumevaju, kreiranje sopstvenog stila poučavanja, koji je uvek uokviren svrhom boljih postignuća učenika, njihovog motivisanja za proces učenja. Kompetencije uključuju i objektivno sagledavanje i procesiranje sopstvenog i rada kolega, kao osposobljenosti za predmet koji predaju. Da bi odgovorili tom zadatku nastavnici se moraju profesionalno usavršavati kroz stalno angažovanje na produbljivanju znanja, kako u vlastitoj struci i nauci tako i u informacionim tehnologijama i veštinama za primenu stečenog pedagoško-psihološkog i metodološko-didaktičkog znanja u praksi (Suzić 2005.). Sve to, dakle, podrazumeva stručnost i metodičnost predavača, saradničku i stvaralačku orijentaciju u nastavnoj komunikaciji okrenutost savremenim zahtevima u inoviranju nastavne delatnosti i stalno ispoljavanje odgovornosti za svoj rad.

SPECIFIČNE KOMPETENCIJE NASTAVNIKA

Svedoci smo velikih društvenih promena koje se javljaju u svim oblastima društvenog života i rada, pa samim tim i u obrazovanju. Jedna od njih je i smelije uvođenje savremene nastavne tehnologije u nastavni proces u cilju racionalizacije i kvalitetnijeg učenja. Prateći te promene neophodno je istraživati mogućnosti za njihovo realizovanje. U savremenoj školi nastavnik dobija sve više novih uloga, ali je od ključne važnosti da one budu usklađene sa vaspitno-obrazovnim, nastavnim i društvenim radom, jer nastavnik treba da brine o celokupnom razvoju učenikove ličnosti. Pedagoške kompetencije tom smislu podrazumevaju sposobnost planiranja aktivnosti učenja kao i vođenja i procenjivanja tih aktivnosti (Apriliyanti 2020) u stalnoj interakciji nastavnika i učenika. Struktuiranje efektivnog dijaloga će nastavnicima omogućiti da imaju uvida u način razmišljanja učenika (Blamaire, Engelhardat i Looney 2017). Još je Djuji (2015) smatrao „da je najveća uloga nastavnika da se u ime društva obavezuje da primi učenike za buduće nosioce društvenog razvoja ... njegova obaveza je da pripremi učenike koz stimuslisanje misaonih reakcija i vežbanjem mišljenja da poštuju norme i pravila ponašanja uz puno poštovanje njihovih individualnih potencijala“.

Kompetencije nastavnika se, generalno, mogu podeliti na tri grupe (Ghorbani, Jafari i Sharifian 2018):

- pedagoške kompetencije koje uključuju razumevanje karakteristika učenika, razvijanje nastavnih planova, razumevanje teorija učenja, otkrivanje i razvijanje talenata učenika, razvijanje intrinzičke motivacije, komunikaciju sa učenicima, razvijanje procesa evaluacije i njegovu primenu, unapređivanje kvaliteta refleksivnog učenja;
- socijalne kompetencije koje obuhvataju holistički i inkluzivni pogled na učenike, pravednost, odsustvo diskriminacije, efektivnu komunikaciju, sposobnost prilagođavanja radnim zadacima;
- specifične kompetencije koje se odnose na razumevanje strukture koncepata u cilju podrške učenicima, utvrđivanje kriterijuma za profesionalne kompetencije i dobro poznavanje predmeta kojem podučavaju učenike.

Govoreći o kompetencijama nastavnika i Hantli (2008) ih svrstava u tri područja: 1) područje profesionalnih znanja koje uključuje poznavanje sadržaja i svesnost o učenju i podučavanju; 2) profesionalne prakse sa dizajniranjem procesa učenja i učećeg okruženja i procesa evaluacije; 3) profesionalne posvećenosti, koje uključuju permanentno obrazovanje, etičnost, liderske i komunikacione sposobnosti i specifični

vrednosni sistem. Ova tri područja mogu pokrenuti odnos učenik – nastavnik – nastavni sadržaji u efektivnom pravcu.

Informacije putem radio i TV prijemnika, kompjutera, interneta stižu velikom brzinom u svaku kuću pa se može očekivati da se i deo školskog programa prebaci na porodicu. Zato je potrebno u cilju poučavanja učenika za samoobrazovanje obratiti veću pažnju na primenu sredstava i opreme, što pretpostavlja da je i nastavnik osposobljen za korišćenje tih pogodnosti u čemu ključnu ulogu ima njegova zainteresovanost za sopstveni uspeh (Suzić 2005). Dobijanje i davanje informacija predviđenih školskim programima ranije je uglavnom zavisilo od nastavnika. Nastavnikovu ulogu davaoca informacija treba unaprediti što brže, jednostavnije i efikasnije, kroz primenu odgovarajućih obrazovnih sredstva i postupaka, što će reći da je nastavnik u savremenoj školi postaje sve više posrednik između učenika i znanja koja dolaze iz različitih izvora informacija (Osubel 1968). Pravilno korišćenje već stečenih iskustava i znanja te njihovo dopunjavanje i sistematično rukovođenje u procesu primene tih znanja i iskustava je zahtevan posao. Zato uloga nastavnika postaje sve značajnija. Svojim autoritetom on usmerava učenike da se kritički, kreativno i stvaralački odnose prema informacijama u obrazovnom procesu, a njegova uloga usklađuje se sa svim novim izazovima i pristupa se njenom redefinisanju. U suštini, traži se od nastavnika, koji je imao monopol nad znanjem i bio glavni izvor znanja i informacija – "enciklopedija koja hoda'', da u nastalim uslovima to menja. Kvalitetan posrednički pristup u odnosima učenik – nastavnik – nastavni sadržaj postaje presudno važan za uspešan nastavni rad.

U radu na razvijanju nastavnikovih kompetencija neophodno je uspostaviti sistem profesionalnog razvoja koji će biti koordinisan. Potrebno je razviti svest i pedagoško-metodičku kulturu nastavnika, koji će stalno težiti ličnom i profesionalnom usavršavanju. Savremeni obrazovni koncept u razvoj kompetencija za doživotno obrazovanje ne odnosi se samo na razvoj profesionalnih kompetencija, već i na postizanje zavidnog nivoa opšte kulture (Banđur, Blagdanić i Stojanović 2019). Uslov uspešnog i produktivnog bavljenja nastavničkom profesijom je biti inovativan, kreativan i stalno istraživati vaspitno-obrazovnu praksu, podizati je na viši nivo. Metodičan i sposoban nastavnik neprestano osluškuje i prepoznaje trenutak za promene, koje on inicira i dizajnira tako da budu prihvaćene od učenika i u što je moguće kraćem vremenu postano sastavni deo neposrednog rada nastavnika. Đorđević ističe da „nastavnik stvara određenu atmosferu – klimu u razredu, a njegova lična svojstva, usvojen sistem vrednosti i temperament značajno podstiču određen stepen interakcija ili koakcija koje utiču na kvalitet iskustva učenika" (1969: 287).

PERSONALNE OSOBINE I METODOLOŠKO-DIDAKTIČKO OBRAZOVANJE U PROFESIONALNOM RAZVOJU SAVREMENOG NASTAVNIKA

Jedna od najstarijih institucija koja je opstala i održala se konstantno i uprkos krizama i krivudavim tokovima istorije jeste škola. Nastavnik je jedna od najstarijih profesija. Još je Platon isticao ogromnu ulogu nastavniku, upoređujući ga sa obućarem i upozoravao – da Atinjani neće mnogo izgubiti ako obućar pravi lošu obuću, sem što mogu malo nazepsti, ali ako nastavnik „bude rđavo ispoljavao svoje obaveze, onda će stvarati pokoljenja neznalica i porodičnih ljudi koji će upropastiti svu budućnost otadžbine“ (2017: 65). I kasniji pedagozi su isticali i proširivali ulogu nastavnika ukazivanjem na njegove osobine koje pomažu u ostvarenju tih uloga.

Preduslov razvoja metodološko-didaktičkih kompetencija jeste profesionalno usavršavanje nastavnika o njihovoj svrsi i primeni. Profesionalni razvoj prema Fulanu (Tančić 2022) predstavlja “ukupan broj formalnih i neformalnih iskustava u učenju tokom nečije karijere od pre i post-obrazovanja nastavnika do penzije”. Pod efektivnim profesionalnim razvojem Darling-Hamond i saradnici (Darling-Hammond, Hyler i Gardner 2017) smatraju “struktuirano profesionalno učenje koje rezultira promenama u nastavničkoj praksi i unapređenjem rezultata učenja kod učenika”.

Profesionalno obrazovanje spada u domen permanentnog obrazovanja koje obuhvata: *adaptivno učenje* kao vid prilagođavanja na novonastale okolnosti poput savladavanja i primene novih pristupa u obrazovnom procesu; *generativno učenje* kao primenu novih znanja, npr. savladavanje i primenu novih obrazovnih tehnologija i *transformaciono učenje* kao usvajanje potpuno novih obrazaca mišljenja i ponašanja kroz rekonstrukciju značenja stvari i pojava u vlastitom iskustvu i komunikaciji sa drugima (Sessai, London 2006). U 21. veku nastavnici imaju potrebu za ovladavanjem različitim veštinama poput kritičkog mišljenja, rešavanja problema, komunikacionim veštinama i veštinama za uspostavljanje partnerskih odnosa (Chu, Reynolds, Notari, Taveres i Lee 2016). Trebaju biti fleksibilni i refleksivni profesionalci (Galaczi, Nye, Poulter i Allen 2018). Darling-Hamond sa saradnicima (2017) pridodaju kao uslov za efektivno profesionalno usavršavanje i fokusiranost na sadržaj koji nastavnik predaje u vidu specifičnog kurikuluma, aktivno učenje koje je iskustveno, samousmeravano i reflestivno, sa postavljanjem pitanja, korišćenjem modela i modelovanjem efektivnog podučavanja kroz video materijale, lekcije sa demonstracijama, posmatranjem kolega i sl. Povratne informacije i refleksija na-

stavniku pružaju mogućnost da razmisli o pravcu promene svoje prakse ka efektivnom podučavanju.

Istraživanje Apriliyanti (2020) nalazi da su pedagoške i profesionalne kompetencije osnova izgradnje učećih materijala, da implementacija nastavnikovog znanja koje je rezultat njegovih edukacija, poput primene inovativnih metoda učenja i kreativnog dizajniranja lekcija, predstavlja izazov, ali da implementacija rezultata profesionalnog razvoja kroz izazove i benefite i jeste put unapređivanja nastavničkih kompetencija i postignuća koja iz njih proizlaze. Anđelković (2017) u svom istraživanju kao prepreke, pa samim time i izazove, u našim školama pronalazi probleme kurikuluma, nisku primenu praktičnih aktivnosti, nisku motivisanost učenika, dominaciju frontalne nastave i nedostatak individualizovane nastave, nedostatke u evaluaciji, slabe povratne informacije, nisku komunikaciju nastavnika i učenika, a ove probleme tumači kao rezultat nametanja reformi praktičarima, što može biti rezultat slabe komunikacije sa njima.

Švraka (2022) navodi da na profesionalni razvoj nastavnika utiče međuzavisnost tri grupe faktora, a to su: 1) lične osobine poput radne motivacije, profesionalnog iskustva, kognitivne razvijenosti; 2) kontekstualni faktori poput drugih nastavnika, razreda, školskog sistema, lokalne zajednice, društva u celini; 3) specifični procesi. Miodragović (1914) smatra da nastavnika treba da karakterišu sledeće osobine: psihološko-moralne, profesionalno-stručne i društveno-organizacione, dajući uz to još niz zanimljivih pedagoško-metodskih uputstava za dobro funkcionisanje nastavnika.

Od nastavnika u velikoj meri zavise i kvantitativni i kvalitativni aspekti učenja, kao i vaspitno-nastavni postupci, metode i oblici vođenja, klima u razredu i interpersonalni odnosi. Zato je važno da nastavnici poseduju i sledeće osobine: psihičku uravnoteženost, emocionalnu stabilnost, osećanje dužnosti i odgovornosti, smelost, preferencije prema novinama, težnju za eksperimentisanjem. Zatim, pristojan izgled – pojavu, način govora – verbalno i neverbalno izražavanje, temperament, crte ličnosti, staloženost, inventivnost, ugled i dr., a sve to su lična svojstva koja učenici cene. Đorđevića (1975) je zanimalo kojim nastavničkim kvalitetima učenici daju prednost i došao je do sledećih rezultata:

1. ljudski kvaliteti – ljubaznost, veselost, prirodnost, društvenost, dobro raspoloženje, smisao za humor;
2. kvaliteti koji se odnose na stav prema disciplini – da je nastavnik fer, pravedan, postojan, dispilinovan, nepristrasan;
3. fizički kvaliteti – fizička privlačnost, prijatan glas, urednost, mladolikost, dobro zdravlje;

4. nastavnički kvaliteti – dobar poznavalac struke, pomaganje učenicima, da ume zainteresovati učenike, da predaje jasno i pregledno i da naglašava ono što je bitno.

Kao rezultat duogodišnjeg proučavanja nastavnika Rajans (prema Bjekić-Petrović 1997) izdvaja tri bazična faktora ili dimenzije ličnosti po kojima se dobri nastavnici mogu razlikovati od loših, a to su: 1) dimenzija topline, prijateljstva, razumevanja naspram egocentričnosti, hladnoće, restriktivnosti; 2) dimenzija odgovornosti, organizovanosti, sistematičnosti naspram nemarnosti, izbegavanja odgovornosti, dezorganizovanosti; 3) dimenzija podsticajnosti, imaginativnosti, entuzijazma naspram tuposti i rutini u ponašanju. Ove dimenzije utiču na efektivnost nastavnika kao sposobnost da se učenicima pomogne da postignu uspeh (Njoku 2020). Autor navodi i da veći broj istraživanja, rađenih testom ličnosti Big Five, pronalazi osobinu savesnosti kao značajan prediktor efektivnosti nastavnika. Kao značajna osobina nastavnika navodi se, prema Jurczak i Jurczak (2015), njegova sposobnost da učenika posmatra u celini, a ne fokusirajući se samo na pojedine segmente. U kontekstu efektivnosti nastavnika navode se i parametri emocionalne inteligencije, poput samosvesti, samo-regulacije, empatije, potom osobine tolerantnosti, smisla za humor, težnja da se dobro upoznaju učenici, da se nastavne metode prilagode njihovim potrebama i kreira podržavajuće učeće okruženje. Takođe, kao optimalni tip temperamenta za efektivnog nastavnika navodi se sangvinični temperament sa karakteristikama otvorenosti prema ljudima, lakog uspostavljanja kontakta, socijabilnosti, senzitivnosti, prilagodljivosti i iskrenosti.

Iz svega navedenog mogli bismo izdvojiti najznačajnije personalne osobine koje su od posebne važnosti za profesionalni razvoj nastavnika: pogodna ličnost za poverenu vrstu pedagoškog rada, obrazovan, široke kulture i erudicije, dobrog fizičkog i izvrsnog duhovnog zdravlja, osposobljen da se efikasno i dovoljno brzo koristi izvorima znanja i da sistematično uvodi decu u njihovo korišćenje, suptilnih manira i dobro odmerenog ponašanja, visokog intelektualnog i kreativnog potencijala, osposobljen za istraživačke i analitičke poslove, uzor svojim učenicima u njihovom svakodnevnom svestranom osposobljavanju za život, istančanog smisla za odevanje, igru, razne aktivnosti, druge obaveze i dr. Dobri nastavnici su samopouzdani, imaju rezumevanja za druge, gaje empatiju, adaptibilnost, poštovanje, objektivnost, zrelost, emocionalnu inteligenciju, poverljivi su, zainteresovani, imaju kredibilitet na kojem je zasnovano i poverenje učenika u njih što sve doprinosi boljim rezultatima učenja (Ibad 2018).

Budući da je savremeni nastavnik i praktičar i teoretičar, organizator i informatičar, koji je prisutan kako u školi, tako i u ukupnoj obrazovnoj aktivnosti učenika i koji svoje učenike ne ograničava samo na prostor u učionici, već ih upućuje i na druge prostore i izvore saznanja, sa visokom profesionalnom i pedagoškom stručnošću, sa posebnom ljubavlju prema svom predmetu i umećem da taj entuzijazam prenese na svoje učenike, možemo onda s pravom reći da se u ličnosti današnjeg nastavnika obistinjuje Tolstojeva misao da "savršen nastavnik je onaj koji uspije da sjedini ljubav prema poslu i prema učenicima".

Iz svega rečenog jasno je da nastavnik mora biti osoba priznatih i ostvarenih kompetencija za svoj rad. Sam kvalitet nastavnog procesa (Shneider 2020) zavisi i od potencijala za ostvarivanje ciljeva izraženih u obrazovnim standardima, obrazovnim programima, materijalima i tehničkim osnovama obrazovnog procesa. Kvaliteta metodološkog okvira i uspostavljanje profesionalizma uključuje kvalitet kontrole obrazovnog procesa, kreativnosti i motivacije nastavnika te efektivnosti pedagoškog rada. S druge strane, kvalitet učenikovog stava prema obrazovanju zavisi od upravljanja u obrazovnom procesu, metoda prezentovanja nastavnih sadržaja, rezultata nastavnog procesa u vidu razvoja i implementacije učeničkih sposobnosti i karakteristika, razvoja kapaciteta za samousmeravano učenje, dostupnosti i sposobnosti primene stečenih znanja i veština u praksi.

Evropski eksperti su nastavničke kompetencije utvrdili još 2003.godine i označili ih kao pripremljenost za novi način rada u nastavi za zadatke poučavanja u učionici i van nastave i odeljenju, za saradnju sa partnerima u procesu obrazovanja, ali i kao spremnost za razvijanje i prihvatanje novih znanja za učenike, pa usavršavanja sopstvene profesije i za primenu informacione tehnologije. Simonović (2021) u svom istraživanju pronalazi da nastavnici najviše vrednuju interpersonalne kompetencije u okviru pedagoških kompetencija, dok je vrednovanje IT kompetencija veće kod onih nastavnika koji su posećivali različite IT obuke nego kod onih koji nisu. Inače, OECD (2009) navodi da kao ključnu nedostajuću kompetenciju nastavnici procenjuju veštine u primeni ICT tehnika u radu sa decom sa specijalnim potrebama.

Kako pedagoški rad u školi ne predstavlja stihijski, već sistematizovan, planski i organizovani proces, neophodno je sve aktivnosti usmeriti ka poboljšanju tog procesa. Upravo zato je od izuzetne važnosti metodološki osposobiti nastavnike, što će im u konačnici pomoći i da udovolje zahtevima učenika i napretku društva, ali i pružiti ličnu satisfakciju kroz ostvarenost u svojoj profesiji. S tim u vezi je i pojava pokreta za nastavnikovo uključenje u istraživanja sredinom 60-tih godina (Savićević 2003), kada su se razvile metodološke rasprave i uputstva-vodiči za istraživanja nastavnika

u razredu. Daljim posvećivanjem pažnje ovom problemu metodološko obrazovanje nastavnika nametnuće se kao postaće potreba i neophodnost svim nastavnicima koji su svesni značaja misije da obrazuju i vaspitavaju mlade.

ZAKLJUČAK

Uloga nastavnika u pripremanju mladih za život od nastanka škole pa do današnjih dana od primarne je važnosti kako za pjedince, tako i za društvo u cjelini. Nastavnik ima odlučujuću ulogu u procesu obrazovanja. Ali ona se ne može posmatrati odvojeno od škole i faktora koji deluju u njoj, kao i faktora koji deluju van nje. U savremenom društvu ta je uloga bitno izmenjena zahtevajući od nastavnika da bude otvoren za promene u paradigmama obrazovanja, ciljevima, sadržajima, zadacima, metodama nastave i učenja, naučnim saznanjimam ako i za pojavu raznovrsnih sadržaja koji vrše uticaj na ličnost deteta. Tako on sve više obavlja ulogu konsultanta i organizatora rada, a njegov prevashodni zadatak je da učenicima pomogne da steknu veštinu i tehniku učenja kreirajući pogodnu stvaralačku klimu koja pozitivno podstiče učenje i njegove efekte. Polazeći od toga da se osnovne kompetencije nastavnika mogu grupisati u pedagoške, profesionalne, personalne i socijalne Hakim (2015) nalazi da one, sve zajedno, značajno utiču na rezultate učenja mereno kroz nivo ovladavanja učećim materijalom, sposobnost vođenja procesa učenja kao i posvećenost nastavnika svom radu. Uz to nastavnik inspiriše i podstiče učenike za razvijanje odgovornosti, istrajnosti i vrednosnog sistema u kome se pojedinci ističu na osnovu postignutih rezultata u napredovanju. Da bi u tome uspeo, nastavnik mora dobro da ih upozna.

Nezamenjiva je u svemu tome uloga didaktičko-metodoloških istraživanja koja indetifikuju postojeće stanje i probleme vaspitno-obrazovnih procesa s namjerom da se oni prevaziđu. Istraživanjem se utvrđuje primenjivost, održivost neke nove koncepcije, modela, postupka, partnerskih odnosa učenika i nastavnika. OECD (2009) u tom smislu navodi sledeće ciljeve profesionalnog razvoja nastavnika: unapređivanje individualnih znanja u svetlu novih otkrića u pedagoškoj oblasti; unapređivanje individualnih veština, stavova i pristupa u svetlu razvoja novih tehnika i ciljeva podučavanja na osnovu novih pedagoških istraživanja; omogućavanje nastavnicima da primene promene u kurikulumu i drugim aspektima nastavničke prakse; omogućavanje školama da razviju i primene nove strategije koje se tiču kurikuluma i drugih aspekata nastavničke prakse; razmenu informacija između nastavnika i drugih kako bi se npr. uvidele buduće profesionalne potrebe društva; pomoć nastavnicima niže efektivnosti da tu efektivnost podignu na zadovoljavajući nivo.

LITERATURA

1. Apriliyanti, Dewi Listia (2020), ″Enhancing Teachers` Competencies through Professional Development Program: Challenges and Benefactions″, *Acuity Journal of English Language Literature and Culture*, 5(1), 28-38.
2. Ausube, David P. (1968) *Educational Psychology: A Cognitive View*, Holt, Rinehart & Winston, New York
3. Banđur, Veljko, Sanja Blagdanić, Aleksandar Stojanović (2019), ″Complexity of Professional Training of Teachers for Modern Teaching″, In: Vera Savić, Olivera Cekić-Jovanović (eds.) *Professional Competences for Teaching in the 21st Century*, University of Kragujevac - Faculty of Education in Jagodina, 24-37.
4. Bjekić-Petrović, Dragana (1997), ″Dinamičke osobine ličnosti nastavnika i uspešnost u nastavi″, *Psihologija*, 1-2, 93-110.
5. Blamaire, Roger, Katja Engelhardt, Janet Looney (2017), *The changing role and competences of teachers: Gaps of teacher education provision*, TEACHUP, EU
6. Branković, Drago, Dragana Popović (2018), ″Profesionalne kompetencije nastavnika razredne nastave″, *Naša škola*, 1, 7-26.
7. Chu, Samuel Kai Wah, Rebecca B. Reynolds, Nicole J. Tavares, Michele Notari, Celina Wing Yi Lee (2016), *21st Century Skills Development through Injury Based Learning From Theory to Practice,* Springer Science, New York
8. Darling-Hammond, Linda, Maria Hyler, Madelyn Gardner (2017), *Efective Teacher Professional Development*, Learning Policy Institute, Palo Alto, CA
9. Galaczi, Evelina, Andrew Nye, Monica Poulter, Helen Allen (2018), *Teacher Professional Development*, UCLES, Cambridge
10. Ghorbani, Somayyeh, Seyed Ebrahim Mirshah Jafari, Fereydoon Sharifian (2018), ″Learning to be: Teachers` Competencies and Practical Solutions: A Step Towards Sustainable Development, *Journal of Teacher Education for Sustainability*, 20(1), 20-45.
11. Hakim, Adnan (2015), ″Contribution of Competence Teacher (Pedagogical, Personality, Professional Competence and Social) on the Performance of Learning″, *The International Journal of Engineering and Science (IJES)*, 4(2), 1-12.
12. Hantly, Helen (2008), ″Teachers` work: Beginning teachers` conceptions of competence, *The Australian Educational Researcher*, 35, 125-145.

13. Ibad, Fareeda (2018), ″Personality and ability traits of teachers: Student perceptions″, *Journal of Education and Educational Perceptions*, 5(2), 162-177.
14. Jurczak, Ireneusz, Elwira, Jurczak (2015), ″Personality of the teacher as an important element in the educational process of the child″, *Family Pedagogy*, 5(2), 79-88.
15. Njoku, Chimezie (2020), ″Teacher`s personality traits and their teaching effectiveness: Important factors for student`s success″, *European Journal of Research and reflection in Educational Sciences*, 3(8), 164-171.
16. OECD (2009), *Creating Effective Teaching and Learning Environments*, OECD
17. Platon (2017), *Država,* Dereta, Beograd
18. Potkonjak, Nikola M., Pero Šimleša (1989), *Pedagoška enciklopedija I*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
19. Sessa, Valerie I., Manuel London (2006), *Continuous learning in organizations: Individual, group and organizational perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Washington
20. Shnejder, Lydia, Marina Khmelkova, Tatyana Golovyatenko, Maria Poliakova, Oksana Doroshenko (2020), ″Development of professional competences of teachers as the factor of educational quality management in preschool institutions″, *SHS Web of Conferences* 79, 04001.
21. Simonović, Nikola (2021), ″Teachers' Key Competences for Innovative Teaching″, *International Journal og Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*, 9(3), 331-345.
22. Suzić, Nenad (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, TT Centar, Banja Luka
23. Švraka, Alma (2022), ″Profesionalni razvoj nastavnika″, *Naša škola*, 271(101), 5-17.
24. Анђелковић, Александра (2017), *Професионални развој у образовању - Педагошки концепт наставника и изазови школске праксе*, Педагошки факултет у Врању, Врање
25. Дјуи, Џон (1915), *Васпитање и демократија*, Обод, Цетиње
26. Ђорђевић, Јован (1975), *Општа педагогија - интелектуално васпитање*, Издавачко-информатовни центар студената, Београд
27. Миодраговић, Јован (1914), *Народна педагогија у Срба*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд
28. Танчић, Наташа Д. (2022), ″Предиктори професионалног развоја наставника у инклузивној школи″, *Иновације у настави*, 35(1), 1-16.

COMPETENCES IN THE FUNCTION OF PROFESSIONAL WORK OF TEACHERS

Summary:

The teacher`s profession represents one of the most important and the most human professions. With their work, teachers influence on lives and development of their students importantly, and if affinities, abilities, and personalities of students will be developed in their full capacity depending on the teacher in a significant way. Through their personality, their knowledge, motivation, their competencies teachers influence the effectiveness of the whole educational process. On the other side, the success of an adult and its contribution to the development of any society depends on such effectiveness. Teachers` competencies development depends on their talent, wish, and readiness for permanent professional learning. The tempo of the technologies' development today will require more and more adoption of changes which will, consequently, come in the educational process. So, this article aims to direct the analysis of the role of teachers` competencies and their professional development.

Keywords: educational process; teachers` competencies; professional development of teachers; effectiveness of the educational process

Adrese autorica
Authors' address

Jelena Krulj
Emilija Marković
Ivana Simijonović
Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultet
jelena.krulj@pr.ac.rs
emilija.markovic@pr.ac.rs
ivana.simijonovic@pr.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Nermin Mulaosmanović
POVEZANOST VIRTUALNOG PONAŠANJA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA SA ANKSIOZNOŠĆU I ŠKOLSKIM USPJEHOM ADOLESCENATA / THE CORRELATION OF VIRTUAL CONDUCT ON SOCIAL NETWORKS WITH ANXIETY AND SCHOOL ACHIEVEMENT OF ADOLESCENTS 669

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.669

UDK 004.738.5:364.624.6-053.6
004.738.5:159.922.8

Primljeno: 21. 05. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nermin Mulaosmanović

POVEZANOST VIRTUALNOG PONAŠANJA NA DRUŠTVENIM MREŽAMA SA ANKSIOZNOŠĆU I ŠKOLSKIM USPJEHOM ADOLESCENATA

Današnja generacija mladih uronjena je u virtualni svijet, što sve češće dovodi do negativnog trenda – socijalno izoliranih pojedinaca. Tokom zadnjih godina došlo je do ubrzanog razvoja društvenih mreža, što je ostvarilo poseban uticaj na mlade. Brojne su posljedice koje nastaju: anksioznost, depresivnost, iritabilnost, nemir, česte promjene raspoloženja. Problem kojim se bavi rad jeste veza između virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznošću adolescenata, dok je cilj bio procjeniti virtualno ponašanje mladih u odnosu na spol i školski uspjeh kao i odnos virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznošću u funkciji podizanja svijesti o značaju preventivnog djelovanja i zaštite mentalnog zdravlja adolescenata. Istraživanje je urađeno na prigodnom uzorku od 215 srednjoškolaca, starosti od 15 do 19 godina sa područja Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina. Uzorak je činilo 117 muških (54,42 %) i 98 (45,58 %) ženskih ispitanika. Korišten je upitnik procjene virtualnog ponašanja na društvenim mrežama (VPDM) koji se sastoji od 6 subskala (zavisnost od DM, otuđivanje, socijalizacija, negativan stav, samoprezentacija i virtualni self). Anksioznost je mjerena pomoću skale za procjenu anksioznosti (AT 29). Rezultati ukazuju na pozitivnu povezanost svih ispitivanih aspekata virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznošću. Kada su u pitanju spolne razlike u ispitivanim aspektima virtualnog ponašanja, dobijeni rezultati pokazuju da djevojke ostvaruju statistički značajno veće rezultate na dimenzijama zavisnost od društvenih mreža i virtualno otuđivanje u odnosu na mladiće, dok se na ostalim aspektima virtualnog ponašanja ove spolne razlike nisu pokazale statistički značajnim. Također, u istraživanju je utvrđena negativna povezanost između školskog uspjeha i aspekata virtualnog ponašanja, izuzev

virtualnog otuđenja. Navedeni rezultati upućuju da su potrebne osmišljene strategije za preventivno djelovanje u cilju racionalnijeg korištenja društvenih mreža, očuvanja mentalnog zdravlja mladih i njihovog boljeg školskog postignuća.

Ključne riječi: virtualno ponašanje na društvenim mrežama; anksioznost; školski uspjeh; adolescenti

UVOD

Početkom XXI vijeka društvene mreže doživljavaju ekspanziju, što ih dovodi u sam vrh popularnih oblasti na Internetu. Facebook, MySpace, Twitter i slični servisi su za samo sedam godina postali globalna pojava. Društvene mreže predstavljaju Internet servise za komunikaciju, održavanje i širenje socijalnih kontakata (Biro, Smederevac i Novović 2009). Razvoj i ekspanzija aktivnosti vezanih za društvene mreže je posljedica brzog razvoja tehnologije koja je cijenom i jednostavnošću upotrebe postala pristupačna mnogobrojnim korisnicima. Internet danas značajno određuje formu, način i sadržaj komunikacije, te stoga dominira u čovjekovom životu. Mladima je Internet postao najznačajniji izvor informacija, a sve češćeje i mjesto za opuštanje, razonodu i socijalne interakcije. Smanjeni kontakt licem u lice umanjuje tradicionalno podržavajuće okruženje koje može pomoći mladim ljudima da se nose sa izazovima adolescencije.

Funkcionisanje društvenih mreža bazirano je na kreiranju virtualnog profila koji predstavlja ličnu prezentaciju osobe na Internetu, a preko kog se potom ostvaruje komunikacija sa drugim korisnicima. Internet ne omogućava osobama samo da budu ono što nisu, nego im omogućava i da istaknu one aspekte sopstvene ličnosti koji teže dolaze do izražaja (npr. skrivene talente i kompetencije). O privlačnosti komunikacije putem Interneta govori i podatak da je za mnoge korisnike on postao predmet patološke vezanosti i kompulsivne upotrebe (Bugarski 2003). Nemoguće je pobjeći od novih tehnologija, ali moramo da naučimo koristiti ih na primjeren način.

Uglavnom se ističe šest dimenzija virtualnog ponašanja na društvenim mrežama (DM), a to su: zavisnost od društvenih mreža, virtualno otuđenje, socijalizacija putem društvenih mreža, negativan stav prema društvenim mrežama, samoprezentacija i doživljaj virtualnog profila. *Zavisnost od DM* opisuje se kao ekscesivna upotreba DM koju odlikuje nemogućnost kontrole vremena provedenog na njima i prokrastinacija drugih obaveza zbog aktivnosti na DM. *Virtualno otuđivanje* ukazuje na generalnu

preferenciju DM u odnosu na druga realno-životna iskustva. Ispitanici sa visokim skorom na ovoj dimenziji pokazuju tendenciju ka povlačenju iz aktivnosti koje potiču iz off-line svijeta i izbjegavaju integraciju poznanstava iz DM sa životom van mreže. *Socijalizacija putem DM* opisuje korištenje DM za pospješivanje socijalnog života. Osobe sa visokim skorom na ovoj dimenziji koriste DM za zasnivanje novih prijateljstava koja često bivaju prebačena iz on-line u off-line okruženje i koja za osobu imaju jednak status kao prijateljstva iz realnog života. Četvrta dimenzija se odnosi na *negativan stav prema DM i njihovim korisnicima*. Komunikacija putem DM se percipira kao bezlična, sterilna puna pretvaranja i stereotipa, a korisnici ovih servisa kao prijetvorni, neiskreni i besposličari. Peta dimenzija nazvana *samoprezentacija* u cilju postizanja seksualne stimulacije opisuje namjerno uljepšavanje i filitriranje informacija o sebi sa namjerom da se osvoji nečija naklonost i simpatije, često u svrhe postizanja realnog ili virtualnog seksualnog iskustva. Šesta dimenzija skale VPDM obuhvata *doživljaj virtualnog profila* kao nosioca identiteta osobe, odnosno medijuma za prenošenje važnih informacija o sebi ostalim korisnicima (Biro, Smederevac i Novović 2009).

Složenost definisanja različitih oblika anksioznosti i formi anksioznih poremećaja nerijetko je osujećivala izazove istraživanja i mjerenja ovog fenomena. Anksioznost je stanje iracionalnog straha i s njim povezanih različitih ponašajnih smetnji. Sačinjavaju je tri osnovne komponente fiziološka, subjektivna i bihevioralna (Marić 2002). Prema Krnetić (2006) anksioznost se definiše kao odgovor ljudskog organizma na percipiranu opasnost ili prijetnju u budućnosti. Anksioznost se obično opisuje kao difuzan, neprijatan osećaj nelagodnosti, praćen simptomima autonomnog sistema (Borovčanin i sar. 2008). Neugodan osjećaj opće tjeskobe, napetosti i zabrinutosti propraćen je aktivacijom autonomnog živčanog sistema (Begić 2016)

Fiziološku komponentu čini čitav set unutrašnjih tjelesnih promjena u vidu uzbuđenja organizma koje obično pomažu obnavljanje narušene ravnoteže između organizma i sredine. Subjektivnu komponentu čini introspektivno dato afektivno stanje u kojem obično kao medijator učestvuje interpretacija. Bihevioralnu komponentu čini karaktrerističan obrazac ponašanja koji podrazumijeva interakciju sa sredinom i predstavlja ekspresiju uzbuđenog fiziološkog stanja i manje-više agitiranog psihološkog stanja. Sve tri komponente su u cirkularnom i interkativnom odnosu. Prema Spielbergeru i saradnicima (1970; prema Biro, Smederevac i Novović 2009) anksioznost se može posmatrati kao stanje i crta ličnosti. Crta anksioznosti odnosi se na postojanje stabilnih individualnih razlika u sklonosti da se odgovori stanjem anksioznosti pri anticipaciji prijetećih situacija. Za razliku od tranzitornog stanja

anksioznosti, crta anksioznosti predstavlja stabilnu dispoziciju, a konzistentnost anksioznog reagovanja odnosi se na širi spektar situacija i na vremensku stabilnost ove sklonosti (Biro, Smederevac i Novović 2009). Prema Bardak-Ćurko (2020) potrebno je napraviti distinkciju između anksioznosti i stanja straha. Naime, strah predstavlja emocionalnu reakciju pojedinca na prijetnju koja je aktualna i stvarna, dok, s druge strane, anksioznost podrazumijeva percepciju i predviđanje neke buduće prijetnje. Ista autorica navodi da je anksioznost uopće jedan od najčešćih poremećaja kod djece i adolescenata, pa po nekim autorima čak 20% njih bude zahvaćeno u nekom trenutku odrastanja (Morris i sar. 2004). Elis (1994) smatra da ljudi imaju izbor da izađu iz stanja anksioznosti onda kad uoče da je ono disfunkcionalno i samoporažavajuće, odnosno da ne pomaže u rješavanju problema u budućnosti.

METODOLOGIJA

Cilj ovog istraživanja je ispitati povezanost između različitih aspekata virtualnog ponašanja (zavisnost od DM, otuđivanje, socijalizacija, negativan stav, samoprezentacija i virtualni self) i anksioznosti, te školskog uspjeha kod adolescenata. Također, dodatni cilj je ispitati da li postoji statistički značajna razlika u različitim aspektima virtualnog ponašanja između djevojaka i mladića. Na temelju dosadašnjih naučnih spoznaja očekujemo značajnu pozitivnu povezanost između svih aspekata virtualnog ponašanja i anksioznosti kod adolescenata, te značajnu negativnu povezanost sa školskim uspjehom. Također, očekujemo postojanje statistički značajnih razlika u ispitivanim aspektima virtualnog ponašanja između djevojaka i mladića. Prema dosadašnjim empirijskim nalazima očekujemo da će djevojke u odnosu na mladiće imati više rezultate na svim ispitivanim dimenzijama virtualnog ponašanja.

SUDIONICI

Istraživanje je urađeno na prigodnom uzorku od 215 srednjoškolaca, starosti od 15 do 19 godina sa područja Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina. Prosječna dob sudionika iznosila je (M=17,40, SD= 1,01). Uzorak je činilo 117 muških (54,42 %) i 98 (45,58 %) ženskih ispitanika.

INSTRUMENTI

Za procjenu virtualnog ponašanja na društvenim mrežama (VPDM) korišten je upitnik (Bodroža, Popov i Poljak 2009). Upitnik sadži 6 subskala: zavisnost od DM (10 čestica), otuđivanje (9 čestica), socijalizacija (7 čestica), negativan stav (6 čestica), samoprezentacija (5 čestica) i virtualni self (5 čestica). U upitniku se nalazi ukupno 42 tvrdnje, a odnose se se na različite vidove ponašanja na društvenim mrežama i mišljenje o njima. Uz tvrdnje je ponuđen Likertov format odgovora od pet stepeni. Pouzdanost subskala se kreće od (α = 0,886 do α = 0.939).

Anksioznost je mjerena pomoću skale AT 29 (Tovilović i Novović 2008). Skala sadrži 29 tvrdnji sa četiri stepena za odgovore. Po sadržaju stavki i na osnovu instrukcije ispitanicima da na njih odgovaraju općenito i u skladu sa svojim uobičajenim reakcijama, sakala AT29 pretenduje da mjeri trajniju dispoziciju za anksiozno reagovanje kao jednodimenzionalni konstrukt. Unutarnja pouzdanost ove skale je visoka kao i kod prethodnih istraživanja (α = 0.93).

POSTUPAK

Nakon dobijanja saglasnosti od škola, učenika i njihovih roditelja za sprovođenje i učestvovanje u istraživanju, ispitivanje je izvršeno uživo u četiri škole sa područja Tuzlanskog kantona tokom 2022. godine. Pritom su poštovani principi anonimnosti i dobrovoljnosti. Ispitanicima je data jasna usmena i pisana uputa za rad. Nakon prikupljanja podataka urađene su potrebne statističke analize s ciljem dobijanja odgovora na postavljeni cilj i zadatke istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u trajanju od 20 minuta. Ispitanici su prije početka rada dobili instrukcije za popunjavanje instrumentarija.

REZULTATI

Prije glavnih analiza provedene su odgovarajuće provjere preduslova za korištenje adekvatnih statističkih postupaka. U tu svrhu izračunati su osnovni deskriptivni statistički parametri korištenih mjera, a dobijeni su rezultati prikazani u Tablici 1.

Tabela 1: Deskriptivni statistički parametri varijabli korištenih u istraživanju

	N	Min	Max	M	SE	SD	Sk	Ku	KS	P
Zavisnost	215	10.00	39.00	25.13	.512	7.509	-.018	-.870	.105	.000
Virtualno otuđivanje	215	9.00	38.00	21.05	.497	7.297	-.020	-.834	.118	.000
Socijalizacija	215	7.00	35.00	18.49	.421	6.173	.384	-.303	.137	.000
Negativan stav	215	6.00	30.00	16.49	.383	5.616	.089	-.719	.126	.000
Samoprezentacija	215	5.00	24.00	12.71	.317	4.657	.203	-.366	.113	.000
Virtualni self	215	5.00	23.00	11.88	.295	4.328	.234	.258	.133	.000
Anksioznost	215	4	96	56,27	.656	9.30	-.527	.94	.225	.000

Napomena: N - broj ispitanika; M - aritmetička sredina; SEM - Standardna greška aritmetičke sredine; Sk - skjunis; Ku - kurtozis; KS - Kolmogorov Smirnov z test; p – značajnost

Kako je u Tabeli 1 prikazano, vrijednosti rezultata na Kolmogorov Smirnov testu za sve skale korištene u ovom istraživanju su statistički značajne ($p<.001$), što ukazuje da distribucija rezultata statistički značajno odstupa od normalne distribucije. Budući da je Kolmogorov Smirnov test baziran na hi-kvadratu, koji pokazuje značajnost i kod manjih odstupanja kad su uzorci veći, pomoću parametara asimetričnosti i spljoštenosti utvrđeno je kako sve varijable zadovoljavaju Klineove (2011) kriterije normaliteta distribucije, prema kojima se zadovoljavajućim smatraju koeficijenti asimetričnosti u rasponu +/- 3 (Sk) i koeficijenti spljoštenosti u rasponu +/– 10 (Ku). Koeficijenti asimetričnosti i spljoštenosti za sve varijable u ovom istraživanju su unutar raspona +/– 1. Uvidom u oblik distribucije skala, konstatovano je da distribucije nisu bimodalne niti U-oblika, što, prema Petzu (1997), udovoljava uslovima za primjenu parametrijske statistike.

Kada je u pitanju izraženosti virtualnog ponašanja mladih na društvenim mrežama, rezultati su pokazali da su mladi postigli iznadprosječne vrijednosti na subskali zavisnosti od intereneta (M=25,13, SD=7,50). Na skali virtualno otuđivanje postižu također iznadprosječne skorove (M=21,05, SD=7,29). Kada je u pitanju socijalizacija putem DM mladi postižu prosječan skor (M=18,49, SD=6,17). Na subskali negativan stav prema DM ispitanici također pokazuju prosječan skor od (M=16,49, SD=5,61). Mladi se samoprezentiraju umjereno (M=12,71, SD=4.65). Kada je u pitanju virtualni self mladi su postigli prosječne rezultate na ovoj skali (M=11,88 SD=4,32). Na skali anksioznosti mladi pokazuju iznadprosječan nivo anksioznosti (M=56,27, SD=9,30).

Povezanost virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznosti

Kako bi se ispitala povezanost virtualnog ponašanja na društvenim mrežama i anksioznosti proveli smo korelacionu analizu (Tabela 2).

Tabela 2: Povezanost virtualnog ponašanja na DM sa anksioznosti

	1		**2**		**3**		**4**		**5**		**6**		**7**	
1. Anksioznost		1		**.398****		**.551****		**.356****		**.214****		**.400****		**.442****
				.000		.000		.000		.002		.000		.000
		201		201		201		201		201		201		201
2. Zavisnost				1		.767**		.780**		.648**		.791**		.698**
						.000		.000		.000		.000		.000
				215		215		215		215		215		215
3.Virtualno otuđivanje						1		.571**		.449**		.651**		.675**
								.000		.000		.000		.000
						215		215		215		215		215
4. Socijalizacija								1		.711**		.820**		.707**
										.000		.000		.000
								215		215		215		215
5. Negativan stav										1		.659**		.555**
												.000		.000
										215		215		215
6. Samoprezentacija												1		.719**
														.000
												215		215
7. Virtualni self														1
														215

Napomena: N=215, **p<.000

Rezultati ukazuju na značajnu povezanost aspekata virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznosti: zavisnost od društvenih mreža značajno korelira sa spomenutom varijablom (rZ=.398, p=.0 00), virtualno otuđivanje je povezano sa anksioznosti (rV=.551,p>0,01), socijalizacija putem DM je u značajnoj vezi sa anksioznosti (rn=.356, p=.0 00), negativan stav prema DM je u značajnoj korelaciji sa anksioznosti (rn=.214, p=.0 00), također je samoprezentacija u značajnoj vezi sa anksioznosti (rsp=.400, p=.0 00) kao i virtualni self (rVS=.442, p=.0 00) (Tabela 2).

Virtualno ponašanje na društvenim mrežama i školski uspjeh

Da bi se ispitala povezanost virtualnog ponašanja na društvenim mrežama i školskog uspjeha bilo je potrebno provesti korelacionu analizu (Tabela 3).

Tabela 3: Povezanost virtualnog ponašanja na društvenim mrežama i školskog uspjeha

		1	2	3	4	5	6	7
1. Zavisnost		1	.767**	.780**	.648**	.791**	.698**	**-.180****
			.000	.000	.000	.000	.000	.008
		215	215	215	215	215	215	215
2. Virtualno otuđivanje			1	.571**	.449**	.651**	.675**	.126
				.000	.000	.000	.000	.065
			215	215	215	215	215	215
3. Socijalizacija				1	.711**	.820**	.707**	**-.464****
					.000	.000	.000	.000
				215	215	215	215	215
4. Negativan stav					1	.659**	.555**	**-.400****
						.000	.000	.000
					215	215	215	215
5. Samoprezentacija						1	.719**	**-.315****
							.000	.000
						215	215	215
6. Virtualni self							1	**-.144***
								.035
							215	215
7. Školski uspjeh								1
								215

Napomena: N=215,*p<.005; **p<.000

Rezultati pokazuju da postoji značajna negativna povezanost zavisnosti na društvenim mrežama, socijalizacije, samoprezentacije i virtualnog selfa sa školskim uspjehom (*rZ*=-.180, *p*=.0 08), (*rS*=-.464,p<0,01), (*rn*=-.400,p<0,01), (*rSP*=-.315,p<0,01) (*rVS*=-.144,p<0,05), osim virtualnog otuđenja, gdje nije pronađena značajna povezanost sa školskim uspjehom adolescenata (*rV*=-.126, *p*=.065).

Spolne razlike u virtualnom ponašanju na DM

Kako bi se ispitalo postoje li spolne razlike u aspektima virtualnog ponašanja, provedena je analiza razlika među aritmetičkim sredinama služeći se t-testom za nezavisne uzorke, a dobijeni rezultati prikazani su u Tabeli 4.

Tabela 4: Spolne razlike u virtualnom ponašanju na DM

	Spol	**N**	**M**	**SD**	**t p**
1. Zavisnost	Muški	117	24.01	8.02688	-2.412 .017
	Ženski	98	26.46	6.636	
2. Virtualno otuđivanje	Muški	117	19.47	8.441	-3.707 .000
	Ženski	98	22.93	5.070	
3. Socijalizacija	Muški	117	18.39	6.487	-.271 .787
	Ženski	98	18.62	5.807	
4. Negativan stav o DM	Muški	117	16.44	5.625	-.152 .880
	Ženski	98	16.56	5.633	
5. Samoprezentacija	Muški	117	12.70	4.928	-.008 .994
	Ženski	98	12.71	4.336	.
6. Virttuelni self	Muški	117	11.55	4.645	-1.233 .219
	Ženski	98	12.28	3.903	.

Napomena: N - broj ispitanika muških i ženskih; M - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; t - statistika spolnih razlika, p - značajnost

Utvrđene su spolne razlike kod zavisnosti od društvenih mreža (*tZ*(213)=-2.412, p=.0 17), virtualnog otuđivanja tv(213)=-3.707,p=.0 00), dok nema spolne razlike u socijalizaciji, negativnom stavu, samoprezentaciji i virtualnom selfu (ts(213)=-.271, p>0,05; tn(213)=-.152, p>0,05; tsp(213)=-.008, p>0,05); tvs(213)=-.1223, p>0,05). Navedeni rezultati pokazuju da djevojke, za razliku od muških, postižu veće skorove na subskalama zavisnost i virtualno otuđivanje.

DISKUSIJA

S obzirom na veliku upotrebu društvenih mreža među mladima i široko rasprostranjen uticaj na različite lične, društvene i porodične prilike, ovo istraživanje je provedeno s ciljem da se ispita veza virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznošću i školskim uspjehom adolescenata. Nalazi istraživanja navode na zaključak o negativnom djelovanju Interneta na mentalno zdravlje i socijalni život njegovih korisnika (Campell, Cumming i Hughes 2008). Međutim, postoje istraživanja koja pokazuju da Internet ne uništava socijalnu mrežu njegovih korisnika, već da je učvršćuje i pomaže njenom održavanju (Gross et al. 2002), kao i da ne dovodi do smanjenja učestvovanja njegovih korisnika u realnom društvenom životu (Katz i Aspden 1997, prema Antonijević 1999).

Prema Carević, Mihalić i Sklepić (2013) srednjoškolci veliku količinu slobodnog vremena provode na Internetu. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da na određenim dimenzijama virtualnog ponašanja na društvenim mrežama adolescenti postižu iznadprosječne skorove kao što su dimenzija zavisnost od intereneta i virtualno otuđivanje. Bitno je napomenuti da sam visok skor na skali nije dovoljan indikator za postavljanje dijagnoze zavisnosti, već je neophodno konsultovati ček-listu simptoma iz etabliranih klasifikacionih sistema (ICD-10 ili DSM-Vi njihovih budućih verzija). Kada je u pitanju samoprezentacija, rezultati pokazuju umjereno izraženu težnju samoprezentiranju. Nisu pronađene veće vrijednosti, iznad prosjeka, na dimenzijama socijalizacija, virtualni self, negativan stav.

U rezultatima je uočeno da adolescenti umjereno koriste DM kao još jedan način za pronalaženje novih prijatelja ili čak intimnih partnera. Također adolescenti ne pokazuju veće nezadovoljstvo društvenim mrežama, odosno loša iskustva na osnovu dimenzije negativan stav prema DM. Na osnovu dimenzije virtualni self nije uočeno da adolescenti pretjerano brinu o impresiji koju će ostaviti u virtualnom okruženju, odnosno da nije izražena visoka težnja ka potvrdivanju ličnog identiteta putem Internet interakcija. Ovakve rezultate moguće je objasniti na način da mladi ljudi imaju tendenciju da budu članovi društvenih mreža, zbog sklonosti ka komuniciraju s drugima, radoznalosti i želje da imaju drugačiji život. Virtualno umrežavanje omogućava korisnicima da se okupljaju i formiraju on-line zajednice. Rezultati su većim dijelom u skladu sa rezultatima istraživaja koji ukazuju na povećano korištenje društvenih mreža. Često zbog te radoznalosti i brojnih izazova prelaze granice primjerenog korištenja društvenih mreža. Pokušavaju društvenim mrežama kompenzirati nedostatak određnih vještina i umanjiti disforična osjećanja. Kao objašnjenje za veći

skor na dimenziji samoprezentacije opredijelili smo se za stav da mladi žele pokazati se u najboljem svjetlu i tako prezentirati, kako bi bili pozitivno vrednovani. U današnjem društvu društvene mreže i njihovo korištenje jedan je od načina na koji učenici provode svoje slobodno vrijeme.

U poređenju sa drugim istraživanjima naši rezultati su u skladu sa nalazima Biro, Smederevac i Novović (2009). Također se navodi da pojedinci s različitim osobnostima se predstavljaju na različite načine i imaju različite navike korištenja društvenog umrežavanja (Zhang 2015). Društvene mreže dozvoljavaju da vlastito prezentiranje bude maskirano ili iskrivljeno (Hill 2014). Podaci iz drugih istraživanja pokazuju i da 93% ljudi u dobi od 15 do 17 godina imaju mobilni pristup Internetu putem telefona ili tableta; dok je Facebook i dalje veoma popularan, Instagram i Twitter više cijene tinejdžeri (Statista 2016). Bilo da se radi o računaru ili mobilnom uređaju, mladi koristite društvene medije svakog budnog sata. Smatra se da je konstantno povećavanje upotrebe Interneta (povećana tolerancija) sa ciljem postizanja zadovoljstva; dok ponavljani, ali neuspešni pokušaji da se smanji vrijeme provedeno na Internetu izazivaju osjećanja depresivnosti, iritabilnosti, nemira te česte promjene raspoloženja. Opasnost od gubitka bliskih interpersonalnih veza i profesionalnih i obrazovnih prilika zbog upotrebe Interneta se također ističe, kao i korištenje da bi se pobjeglo od problema ili u cilju oslobađanja od disforičnih raspoloženja (Chak & Leung 2002).

U ovom radu je utvrđena povezanost aspekata virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznosti: zavisnost od društvenih mreža značajno korelira sa spomenutom varijablom, virtualno otuđivanje je povezano sa anksioznosti, socijalizacija putem DM je također u značajnoj vezi sa anksioznosti, negativan stav prema DM i samoprezentacija su u značajnoj korelaciji sa anksioznošću kao i virtualni self. Uglavnom, rezultati u ovom istraživanju, kad je u pitanju veza virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznosti, se slažu sa nalazima Vannucci, Flannery i McCauley Ohannessian (2016) koji su proveli istraživanje na uzorku od 563 Amerikanaca (18-22 god., 50,2% žena) analizirajući prosječnu količinu dnevno provedenog vremena na društvenim mrežama, te anksiozne simptome sudionika. Dobijeni rezultati pokazali su značajnu pozitivnu povezanost korištenja društvenih mreža i anksioznosti kao trajne osobine ličnosti (više vremena provedeno na društvenim mrežama bilo je povezano s većim anksioznim smetnjama). Međutim, nije dobijena značajna povezanost korištenja društvenih mreža i trenutnih anksioznih smetnji. Također, Vannucci i suradnici (2016) otkrili su da je češće korištenje društvenih mreža bilo značajno povezano s većom vjerovatnosti obolijevanja od neke vrste anksioznog

poremećaja, što ima važne implikacije za kliničku dijagnozu i intervenciju. Woods i Scott (2016) zaključuju kako anksioznost onemogućuje kvalitetan san, te samim time anksiozni adolescenti češće koriste društvene mreže preko noći kada ne mogu zaspati. Nadalje, Becker, Alzahabi i Hopwood (2013) proveli su zanimljivo istraživanje u kojem su proučavali povezanost istovremenog korištenja više društvenih mreža (engl. multitasking) i socijalne anksioznosti, te depresije. Naime, u zadnje vrijeme dolazi do izrazitog porasta količine vremena provedenog na istodobnom korištenju dvije ili više vrsta društvenih mreža. Autori navode kako multitasking može dovesti do poteškoća u kognitivnim sposobnostima, tačnije u sustavu pažnje. Budući da se kod korištenja društvenih mreža pojedinci konstantno i u kratkom periodu prebacuju s jedne društvene mreže na drugu, otežava se filtriranje podražaja, odnosno fokusiranje na glavni podražaj i ignoriranje ostalih. Becker i suradnici (2013) smatraju kako bi upravo smanjena kontrola pažnje mogla održati ili čak uzrokovati anksioznost i depresiju.

Rezultati istraživanja Beckera i saradnika (2013) u kojem je sudjelovalo 319 studenata pokazali su da je multitasking specifičan prediktor anksioznih smetnji i depresivnog stanja (Becker i suradnici, 2013). Postoji značajna povezanost ovisnosti o Internetu i drugih problema mentalnog zdravlja, pri čemu je posebno uočljiva povezanost sa poremećajima raspoloženja i anksioznosti (Hundrić, Ricijaš i Vlček 2018).

Prema Dehghani i Mahmoodabadi (2018) utvrđeno je da postoji odnos između upotrebe virtualnih društvenih mreža i stresa kod muških i značajna veza između upotrebe virtualnih društvenih mreža i depresije, anksioznosti i stresa kod ženskih korisnika. Dalje se navodi da virtualne društvene mreže mogu uticati na anksioznost i stres među mladima, što naglašava potrebu obrazovanja mladih i porodica. Korištenje Interneta ima negativne psihološke posljedice, poput depresije, niskog samopoštovanja i anksioznosti (Azizi, Esmaeli i Dhghan Manshadi 2016). Odnos između društvenih mreža i anksioznosti je prikazan u brojnim studijama. Jedna od studija je pokazala da 45% mladih će biti zabrinuti ako ne mogu pristupiti društvenoj mreži i e-pošti (Strickland 2014). Prema APA (2017) 43% Amerikanaca stalno prati e-mailove i virtualne mreže, što je u vezi sa većim stresom kod ovih ljudi. Turi et al. (2014) ističu da su anksioznost, stres i depresija kod studenata ovisnika o Internetu bili znatno veći od normalnih korisnika.

Istraživanje odnosa zavisnosti od Interneta i mentalnog zdravlja, a koje su proveli na Univerzitetu Sari Azad, pokazuje da studenti ovisni o Internetu su više depresivni i zabrinuti. Studija Primack i saradnici (2017) provedena na 1787 mladih ljudi od 19 do 32 godine ukazuje da postoji odnos između upotrebe virtualnih društvenih mreža,

anksioznosti i depresivnosti. Leodoro i drugi (2014) su pronašli kako upotreba Facebooka uzrokuje depresiju, anksioznost i stres. U svom istraživanju Lin i saradnici (2016) su utvrdili odnos između upotrebe virtualnih društvenih mreža i anksioznosti.

Jedno od objašnjenja značajne veze korištenja društvenih mreža i anksioznosti može biti, između ostalog, da većina korisnika obično pokušava svoj život pokazati boljim nego što je u stvarnosti. U objašnjavanju odnosa između društvenih mreža i anksioznosti moguće je i to da se anksioznost javlja kod korisnika prije samog pristupa društvenim mrežama, a osjećaju se bolje prilikom korištenja. S druge strane, moguće je da je anksioznost rezultat pretjerane upotrebe virtualnih mreža. Prema Dehghani i Mahmoodabadi (2018) ljudi koji koriste više društvene mreže su neprestano provjeravali poruke i moguće je da oni osjećaju anksioznost ako nemaju pristup Internetu. Prema rezultatima Seabrooka i ostalih (2016) nije bilo značajnog odnosa između upotrebe virtualnih mreža i anksioznosti, odnosno depresije kod muškaraca. Budući da ih upotreba društvenih mreža vodi do pozitivne interakcije i socijalne podrške, njihova anksioznost i depresivnost se smanjuju.

Vezu između virtualnog ponašanja na DM i anksioznosti možemo objasniti i na osnovu očekivanja adolescenata kakve će povrtane informacije dobiti od virtualnih prijatelja. Anksioznost je i u podlozi želje da se što bolje predstave te previše vremena provode na društvenim mrežama prokrastirajući obaveze. Postoje i istraživanja koja su oprečna navedenim kada je u pitanju socijalna anksioznost i ponašanje na društvenim mrežama. Jedno od dominantnih stanovišta o karakteristikama korisnika Interneta opisano je kroz teoriju socijalne kompenzacije (Peter, Valkenburg i Schouten 2005). Ona odražava gledište da je komunikacija preko Interneta privlačna socijalno anksioznim, povučenim, introvertnim osobama, koje kroz ovaj vid komunikacije kompenzuju probleme u socijalnom funkcionisanju. Na taj način, virtualna komunikacija pruža mogućnost opisanim korisnicima da se ostvare na socijalnom planu. Anonimnost i mogućnost kreiranja novog identiteta također su se pokazali relevantnim činiocima privlačnosti virtualne komunikacije za socijalno anksiozne osobe (Chak i Leung 2004). Na taj način posljedice eventualno neuspješne komunikacije su relativizovane, što je značajno za smanjenje socijalne anksioznosti. Nalazi nekih istraživanja sugerišu viđenje Interneta i virtualne komunikacije kao sigurnog okruženja u kome socijalno anksiozne osobe imaju priliku da poboljšaju svoje socijalne veštine, odnosno mogućeg terapijskog dejstva takve komunikacije na redukciju socijalne anksioznosti (Scealy, Phillips i Stevenson 2002).

Prema Bodroža, Jovanović i Popov (2008) postoje istraživanja koja pokazuju da Internet ne uništava socijalnu mrežu njegovih korisnika, već da je učvršćuje i pomaže

njenom održavanju (Gross et al. 2002), kao i da ne dovodi do smanjenja učestvovanja njegovih korisnika u realnom društvenom životu (Antonijević 1999). McKenna (Bargh i McKenna 2004) smatra da Internet ne omogućava osobama samo da budu ono što nisu, nego im omogućava i da istaknu one aspekte sopstvene ličnosti koji u off-line interakciji teže dolaze do izražaja (npr. skrivene talente i kompetencije). O privlačnosti komunikacije putem Interneta govori i podatak da je za mnoge korisnike on postao predmet patološke vezanosti i kompulsivne upotrebe (Bugarski 2003).

Sve veći broj stručnjaka pokazuje interes za posljedice koje ponašanje u virtualnom kontekstu ima na postignuće učenika? Rezultati u ovom istraživanju su pokazali da postoji značajna negativna povezanost školskog uspjeha sa zavisnošću na društvenim mrežama, socijalizacijom, samoprezentacijom i virtualnim selfom osim sa virtualnim otuđenjem, gdje nije pronađena značajna povezanost kod adolescenata. Navedeni rezultati upućuju da su potrebne strategije za preventivno djelovanje u cilju racionalnog korištenja društvenih mreža, očuvanja mentalnog zdravlja adolescenata i njihovog boljeg školskog postignuća.

Kako bismo uporedili naše rezultate sa drugim istraživanjima, navest ćemo neke od njih. U istraživanju Čizmić (2013) je pronađeno da je dnevna količina vremena provedena na društvenim mrežama negativno povezana sa školskim uspjehom učenika, dok nema povezanosti u slučaju mlađih učenika nižih razreda. Živković i Maršić (2014) navode da učenici s boljim školskim uspjehom u prosjeku više koriste Internet u odnosu na učenike s lošijim školskim uspjehom. Igranje igara na Internetu negativno je povezano sa školskim uspjehom učenika. Učenice koji imaju bolji školski uspjeh više koriste Internet u svrhu obrazovanja, za razliku od učenika koji imaju lošiji školski uspjeh i Internet koriste više u svrhu zabave. Moglo bi se istaći da su rezultati dvojaki, dok jedni autori u svojim istraživanjima izvještavaju o pozitivnim korelacijama korištenja Interneta s uspješnosti (Jackson i sar. 2010; Jackson i sar. 2006.), te s ukupnim školskim uspjehom (Borzekowski i Robinson 2005.), drugi autori nisu dobili značajnu povezanost (Hunley i sar. 2005.). Također, rezultati u matematičkim testovima nisu bili povezani s korištenjem Interneta (Jackson i sar. 2006). Susan Greenfield (2014) utvrdila je da digitalna tehnologija ima štetne efekte na ličnost, identitet i odnose. Također se navodi da pretjerano korištenje Interneta kod nekih učenika može biti povezano s problemima u učenju (Kubey i sar. 2001). Istraživanja pokazuju kako igranje igara na Internetu te korištenje Interneta u zabavne svrhe ima negativnu povezanost sa školskim uspjehom učenika (Kurbey i sar. 2001). Jackson i sar. (2010) su utvrdili i pozitivnu povezanost igranja video igara s vizualno-prostornim vještinama učenika.

Prema istraživanju Lin i sar. (2016), kada su u pitanju spolne razlike, nije prepoznat odnos između upotrebe socijalne mreže i depresija odnosno anksioznosti kod muškaraca. Uočena je značajna veza odnosa između društvenih mreža i depresije, anksioznosti i stresa kod žena. Žene koje provode više vremena na društvenim mrežama su negativno raspoložene (Dehghani & Mahmoodabadi 2018). U ovom istraživanju utvrđene su spolne razlike u virtualnom ponašanju na društvenim mrežama kod dimenzija zavisnosti i virtualnog otuđivanja, dok nema spolne razlike u socijalizaciji, negativnom stavu, samoprezentaciji i virtualnom selfu. U poređenju sa drugim istraživanjima rezultati su djelimično saglasni. Prema Biro, Smederevac i Novović (2010) značajne spolne razlike dobijene su na dimenzijama zavisnost i virtualni self. Na obje dimenzije žene postižu značajno više skorove od muškaraca. Myers i Crowther (2009, prema Raymer 2015) dolaze do spoznaja da pojedinci koji vrše društvene usporedbe imaju i višu razinu nezadovoljstva svojim tijelom, osobito žene. Mogući razlog tome je da žene više koriste društvene mreže za uspoređivanje s drugima i prikupljanje informacija dok ih muškarci prvenstveno koriste za pregled profila drugih ljudi i pronalazak prijatelja (Haferkamp i sar. 2012, prema Zuo 2015). Morrison i sar. (2003, prema Raymer 2015) tvrde da žene s nižom razinom samopoštovanja imaju tendenciju sudjelovanja u društvenoj usporedbi. Prema Chou i Edge (2012) pojedinci s višom razinom zabrinutosti o vlastitom izgledu mogu biti skloniji patološkoj internetskoj ovisnosti, osobito društvenim mrežama.

Veća sklonost žena da razviju zavisnost od društvenih mreža mogla bi se pripisati karakteristikama Internet okruženja u kom su standardi vezani za društveno očekivane spolne uloge i ponašanja manje strogi i kontrolisani, te se korisnice stoga osećaju dezinhibirano i slobodnije, što može voditi vezanosti za ovo okruženje. Kada je u pitanju aktivno kreiranje virtualnog selfa, moguće je da žene virtualni profil doživljavaju kao pandan fizičkom izgledu (kome one tradicionalno posvećuju više pažnje od muškaraca), te da je sličan obrazac brige o „javnom selfu“ prenijet i na on-line okruženje.

Korištenje društvenih mreža bazirano je na kreiranju virtualnog profila koji predstavlja ličnu prezentaciju osobe na Internetu, a preko kog se potom ostvaruje komunikacija sa drugim korisnicima istog servisa, bilo poznanicima iz off-line okruženja ili novim on-line prijateljima. Prema Biro, Smederevac i Novović (2009) rezultati pokazuju da u faktore rizika za razvoj zavisnosti od DM kod žena spadaju neuroticizam i socijalna anksioznost, kao i introverzija i niska savjesnost. Također su značajni introverzija, socijalna anksioznost, ali i niska prijatnost. Sa druge strane, DM kao poligon za razvoj i proširivanje socijalne mreže na funkcionalniji način ko-

ristit će ekstravertne, emocionalno stabilnije i manje socijalno anksiozne žene, koje su pri tom otvorenije za nova iskustva, kako u on-line tako i u off-line okruženju.

Prethodno navedeni autori dalje ukazuju da emocionalno manje stabilni i na potrebe drugih manje osetljivi muškarci će biti skloniji i samoprezentaciji u svrhu pridobijanja naklonosti drugih, a negativan stav prema DM razviće najprije emocionalno nestabilni i manje savjesni muškarci. Konačno, valja uočiti da su socijalizaciji putem DM skloniji emocionalno stabilni muškarci i generalno otvoreniji za nova iskustva.

OGRANIČENJA I PREPORUKA ZA DALJA ISTRAŽIVANJA

Očito su neophodna dodatna istraživanja ne samo za potvrđivanje do sada dobijenih rezultata već i za proučavanje neistraženih pitanja iz ovog područja. Smatra se da dosadašnja istraživanja treba uzeti s rezervom pri pokušaju dobijanja realne slike o današnjem uticaju korištenja Interneta na školski uspjeh. Istraživanja koja su rađena nisu dovoljno opsežna i s jednoznačnim su rezultatima. Također, pri ispitivanju društvenih mreža autori se služe najčešće upitnicima za samoprocjenu, gdje postoji veća mogućnost davanja socijalno poželjnih odgovora. U narednim istraživanjima bilo bi korisno istaržiti odnos virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa drugim psihološkim konstruktima kao šo su: depresija, stres, samopoštovanje, te sagledati da li postoje određene razlike u korštenju društvenih mreža u odnosu na dob ispitanika. Pored svega potrebno je znati da živimo u vremenu informatizacije s Internetom kao najvažnijim medijem s najvećom bazom informacija i stoga on može biti koristan i u obrazovanju. Učenici vođeni stručno osposobljenim učiteljima, nastavnicima ili profesorima mogu u Internetu pronaći kvalitetan izvor znanja. Na prosvjetnim radnicima je zadaća poticati učenike i za korištenje novih, savremenijih načina pristupa informacijama i tako im olakšati i podići kvalitetu obrazovanja.

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da adolescenti postiži iznadprosječne rezultate na subskalama zavisnost i virtualna otuđenost dok na drugim subskalama to nije slučaj. Utvrđene su spolne razlike u određenim aspektima virtualnog ponašanja na društvenim mrežama, i to kod zavisnosti od društvenih mreža i virtualnog otuđivanja, dok nema značajne spolne razlike u socijalizaciji, negativnom stavu prema društvenim mrežama, samoprezentaciji i virtualnom selfu (iako na svim subskalama djevojke postižu veće skorove). Pronađena je

značajna negativna povezanost zavisnosti na društvenim mrežama, socijalizacije, samoprezentacije i virtualnog selfa sa školskim uspjehom osim virtualnog otuđenja gdje nije pronađena značajna povezanost sa školskim uspjehom adolescenata. Rezultati ukazuju na povezanost svih aspekata virtualnog ponašanja na društvenim mrežama sa anksioznošću (zavisnost od društvenih mreža, virtualno otuđivanje, socijalizacija, negativan stav prema DM, samoprezentacija i virtualni self).

Iako postoji velik broj negativnih posljedica korištenja društvenih mreža, moguće je razvijati pozitivna ponašanja adolescenata. Dakle, važno je zaštititi djecu i mlade koji tek pristupaju virtualnom svijetu. Jedno je ipak sigurno, živimo u vremenu informatizacije s Internetom kao najvažnijim medijem, s najvećom bazom informacija i stoga on može biti koristan i u obrazovanju. Učenici vođeni stručno osposobljenim učiteljima, nastavnicima ili profesorima u Internetu nalaze kvalitetan izvor znanja. Na prosvjetnim radnicima je zadaća poticati učenike i za korištenje novih, suvremenijih načina pristupa informacijama i tako im olakšati i podići kvalitetu obrazovanja. Škole su jedan od presudno važnih faktora za unapređenje mentalnog zdravlja adolescenata. Unapređenje mentalnog zdravlja putem promotivnih programa u školama može da razvije osobine koje povećavaju rezilijentnost školske djece. Integrirani pristup uključuje učenike, nastavnike, roditelje kao i socijalne organizacije i grupe. Programi mogu biti usmjereni na ponašanje, samokontrolu, socijalne i emocionalne vještine, akademska postignuća i vještine rješavanja problema. Potrebno je znatno ulaganje u usluge mentalnog zdravlja djece i adolescenata, omogućavanje rane identifikacije ranjivih mladih ljudi, s boljim pristupom podršci i liječenju. Nemoguće je pobeći od novih tehnologija, ali moramo naučiti da ih koristimo na primjeren način.

LITERATURA

1. American Psychological Association (2017), *Stress in America: Coping with Change*, Stress in America Survey; preuzeto 16. 04. 2022. sa: https://www.apa.org/news/press/releases/
2. Antonijević, Smiljana (1999), ″Virtuelne zajednice i društveni odnosi na Internetu″, *Sociologija*, XLI(2), 187-200.
3. Bardak-Ćurko, Nataša (2020), ″Prikaz slučaja racionalno-emotivne bihejvioralne terapije anksiozno-depresivnog stanja″, *Društvene i humanističke studije*, 2(11), 229-248.
4. Bargh, John A., Katelyn Y. A. McKenna (2004), ″The Internet and social life″, *Annual review of psychology*, 55, 573-590.

5. Begić, Dražen (2016), *Psihopatologija*, Medicinska naklada, Zagreb
6. Becker, Mark W., Reem Alzahabi, Christopher J. Hopwood (2013), ″Media multitasking is associated with symptoms of depression and social anxiety″, *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16(2), 132–135
7. Biro, Mikloš, Snežana Smederevac, Zdenka Novović (2009), *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd
8. Borovčanin, Milica, Slavica Đukić-Dejanović, Goran Mihajlović (2008), ″Biološke osnove anksioznosti i novine u psihofarmakološkom tretmanu anksioznih poremećaja″, *Engrami – časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, 30(3–4), 53–59.
9. Borzekowski, Dina L. G., Thomas N. Robinson (2005), ″The Remote, the Mouse, and the No. 2 Pencil: The Household Media Environment and Academic Achievement Among Third Grade Students″, *Archives of Pediatric Adolescent Medicine*, 159(7), 607-613.
10. Bodroža, Bojana, Sandra Jovanović, Boris Popov (2008), ″Latentna struktura ponašanja u virtualnim društvenim zajednicama i njegove relacije sa socijalnom anksioznossću″, *Primenjena psihologija*, 1(1-2), 19-35
11. Bugarski, Vojislava (2003), ″Zavisnost od Interneta – na putu ka novoj dijagnostičkoj kategoriji″, *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja*, *2*, 50–56.
12. Campell, Andrew J., Steven R. Cumming, Ian Hughes, (2008), ″Internet use by socially fearful: Addiction or therapy? *Cyberpsihology & Behavior*, 9(1), 69-81.
13. Carević, Nina, Mateja Mihalić, Marina Sklepić (2014), ″Ovisnost o Internetu među srednjoškolcima″, *Socijalna politika i socijalni rad*, 2(1), 64-81.
14. Chak, Katherine, Louis Leung (2004), ″Shyness and locus of control as predictors of Internet addiction and Internet use″, *Cyberpsihology and Behavior*, 7(5), 559–570.
15. Chou, Hui-Tzu Grace, Nicholas Edge (2012), ″"They are happier and having better lives than I am": the impact of using Facebook on perceptions of others' lives″, *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(2), 117-121
16. Čizmić, M. (2013), *Povezanost vremena provedenog na društvenim mrežama i u druženju s vršnjacima sa školskim uspjehom*, Diplomski rad, Učiteljski fakultet, Zagreb

17. Dastjerdi, Negin Barat, Somayah Sayadi (2013), ″Relationship between using social networks and Internet addiction and depression among students″, *Journal of Research Behavioral Sciences*, 10(5), 332-341.
18. Dehghani, Fatemeh, Hassan Zareei Mahmoodabadi (2018), ″The Effect of Using Virtual Social Networks on Depression, Anxiety, and Stress among Young Adults″, *Social Behavior Research & Health*, 2(1), 174-180.
19. Dodig Hundrić, Dora, Neven Ricijaš, Monika Vlček (2018), ″Mladi i ovisnost o Internetu – pregled suvremenih spoznaja″, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 54(1), 123-137.
20. Ellis, Albert, Windy Dryden (2002), *Racionalno-emotivna bihejvioralna terapija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
21. Ellis, Albert, Robert A. Harper (1975), *Vodič u razuman život*, REBT centar, Beograd
22. Gross, Elisheva F., Jaana Juvonen, Shelly L. Gable (2002), ″Internet use and well-being in adolescence″, *Journal of social issues*, 58(1), 70-99.
23. Greenfield, Susan (2018), *Promjene uma*, Školska knjiga, Zagreb
24. Hunley, Sawyer A., James H. Evans, Maria Delgado-Hachey, Judy Krise, Tammy Rich, Connie Schell (2005), ″Adolescent Computer Use and Academic Achievement, Adolescence″, 40(158), 307-318.
25. Jackson, Linda A., Alexander von Eye, Frank A. Biocca, Gretchen Barbatsis, Yong Zhao, Hiram E. Fitzgerald (2006), ″Does Home Internet Use Influence the Academic Performance of Low-Income Children″, *Developmental Psychology*, 42(3), 429–435.
26. Jackson, Linda A., Alexander von Eye, Edward Witt, Yong Zhao, Hiram Fitzgerald (2010), ″A longitudinal study of the effects of Internet use and videogameplaying on academic performance and the roles of gender, race and income in these relationships″, *Computers in Human Behavior*, 27(1), 228–239.
27. Jelenchick Lauren A., Jens C. Eickhoff, Megan A. Moreno (2013), ″“Facebook depression?” Social networking site use and depression in older adolescents″, *Journal of Adolescent Health*, 52(1), 128-130.
28. Peter, Jochen, Patti M. Valkenburg, Alexander P. Schouten (2005), ″Developing a model of adolescent friendship formation on the Internet″, *Cyberpsychology and Behavior*, 8(5), 423-430.
29. Kubey, Robert W., Michael J. Lavin, John R. Barrows (2001), ″Internet Use and Collegiate Academic Performance Decrements: Early Findings″, *Journal of Communication*, 51(2), 366–382.

30. Krnetić, Igor (2006) ″Evaluacija racionalno emotivno bihejvioralne terapije socijalne anksioznosti: istraživanje na pojedincu″, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, dostupno na: http://www.krnetic.com/download/Igor_Krnetic_Prikaz_slucaja_racionalno_emotivno_bihejvioralne_terapije_socijalne_anksioznosti.pdf
31. Marić, Zorica (2003), *Priručnik iz racionalno-emotivno-bihejvioralne terapije*, REBT centar, Beograd
32. Marić, Zorica (2000), *Priručnik za primarni kurs iz racionalno-emotivno-bihejvioralne terapije*, Pridruženi trening centar Instituta Albert Ellis, Beograd
33. McCrae, Niall, Sheryl Gettings, Edward Purssell (2017), ″Social Media and Depressive Symptoms in Childhood and Adolescence: A Systematic Review″, *Adolescent Res Rev*, 2, 315–330.
34. Morris, Tracy L., John S. March (ed.) (2004), *Anxiety Disorders in Children and Adolescent*, The Guilford Press, New York
35. Primack, Brian A., Ariel Shensa, César G. Escobar-Viera, Erica L. Barrett, Jaime E. Sidani, Jason B. Colditz, A. Everette James (2017), ″Use of multiple social media platforms and symptoms of depression and anxiety: A nationally-representative study among US young adults″, *Computers in Human Behavior*, 69, 1-9
36. Raymer, Kristine (2015), *The effects of social media sites on self-esteem*, Rowan University, New Jersey
37. Scealy, Marita, James G. Phillips, Roger Stevenson (2002), ″Shyness and anxiety as predictors of patterns of Internet usage″, *Cyberpsihology & Behavior*, 5(6), 507–515.
38. Statista (2016), *Reach of leading social media and networking sites used by teenagers and young adults in the United States*; https://www.statista.com /statistics/199242/social-media-and-networking-sites-used-by-us-teenagers/ pristupljeno 17. 11. 2022.
39. Turi, Amir, Mohammadreza Miri, Davoud Beheshti, Elaheh Yari, Horiyeh Khodabakhshi, Gholamreza Anani Sarab (2014), ″Prevalence of Internet addiction and its relationship with anxiety, stress, and depression in intermediate students in Birjand city″, *Journal of Birjand University of Medical Sciences*, 22(1), 67-75.
40. Seabrook, Elizabeth M., Margaret L. Kern, Nikki S. Rickard (2016), ″Social networking sites, depression, and anxiety: A systematic review″, *JMIR Mental Health*, 3(4), e50

41. Vannucci, Anna, Kaitlin Flannery, Christine McCauley Ohannessian (2016), ″Social media use and anxiety in emerging adults″, *Journal of Affective Disorders*, 207, 163–166.
42. Woods, Heather Cleland, Holly Scott (2016) ″#Sleepyteens: Social media use in adolescence is associated with poor sleep quality, anxiety, depression and low self-esteem″, *Journal of Adolescence*, 51, 41–49.
43. Yi Lin, Liu, Jaime E. Sidani, Ariel Shensa, Ana Radovic, Elizabeth Miller, Jason B. Colditz, Beth L. Hoffman, Leila M. Giles, Brian A. Primack (2016), ″Association between social media use and depression among US young adults″, *Depression and Anxiety*, 33(4), 323-331
44. Zuo, Angie (2015), *Measuring Up: Social Comparisons on Facebook and Contributions to Self- Esteem and Mental Health*, University of Michigan, Michigan
45. Živković, Vedrana, Tošo Maršić (2014), ″Povezanost učeničkog pretraživanja nastavnih sadržaja na Internetu sa školskim uspjehom″, *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, 5(1), 123-131.

THE CORRELATION OF VIRTUAL CONDUCT ON SOCIAL NETWORKS WITH ANXIETY AND SCHOOL ACHIEVEMENT OF ADOLESCENTS

Summary:

Today's generation of young people is immersed in the virtual world, which increasingly leads to a negative trend - socially isolated individuals. Recently, there has been an accelerated development of social networks that have changed the way of communication and interaction between people, which has had a special impact on young people. There are multiple attempts to reduce the time spent on social networks because of the countless consequences that arise: anxiety, depression, irritability, restlessness, frequent mood swings. Therefore, the main problem was to examine the relationship between virtual behavior on social networks with adolescent anxiety while the goal was to assess the virtual behavior of young people in relation to gender and school success as well as the relationship of virtual behavior on social networks with anxiety in raising awareness of the importance of prevention and adolescent mental health care. The research was conducted among 215 high school students, ages 15 to 19 years from the Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina. There were 117 male (54.42%) and 98 (45.58%) female participants. The questionnaire used to analyze virtual behavior on social networks (VPDM) is divided

into six subscales (DM addiction, alienation, socializing, negative attitude, self-presentation, and virtual self). The Anxiety Rating Scale (AT 29) was used to assess anxiety. The findings show that all facets of virtual conduct on social networks are associated with anxiety. When it comes to gender differences in the examined aspects of virtual behavior, the results show that girls achieve statistically significantly higher results on the dimensions of dependence on social networks and virtual alienation compared to boys, while these gender differences did not prove to be statistically significant on other aspects of virtual behavior. In addition, with the exception of virtual alienation, the study discovered a negative relationship between academic success and features of virtual behavior. The results indicate that in order to make more rational use of social networks, strategies are needed for preventive action, the preservation of the mental health of young people and improvement of their school achievement.

Keywords: virtual behavior on social networks; anxiety; school achievement; adolescents

Adresa autora
Author's address

Nermin Mulaosmanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
nerminmulaosmanovic1@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Enes Osmančević, Tahani Komarica
MOGUĆNOSTI DIGITALNIH MEDIJA U PERCEPCIJI, PREVENCIJI I BORBI PROTIV KORUPCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI / POSSIBILITIES OF DIGITAL MEDIA IN PERCEPTION, PREVENTION, AND FIGHT AGAINST CORRUPTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 693

Irena Praskač-Salčin, Sabira Gadžo-Šašić
MEDIJSKA PREDSTAVLJANJA OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI / MEDIA REPRESENTATIONS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 711

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.693

UDK 316.774:004.738.5
316.774:343.352

Primljeno: 29. 05. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Enes Osmančević, Tahani Komarica

MOGUĆNOSTI DIGITALNIH MEDIJA U PERCEPCIJI, PREVENCIJI I BORBI PROTIV KORUPCIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Razvoj digitalnih medija omogućio je veću transparentnost fenomena korupcije, ali i mogućnosti aktivne građanske participacije u prevenciji i borbi protiv korupcije. S druge strane, većina medija u Bosni i Hercegovini su pod dominantnim političkim utjecajima što se negativno odražava na posredovanje fenomena korupcije građanima u smislu objektivnog informiranja, edukacije i građanske participacije u demokratskim procesima. Predmet ovog istraživanja je mišljenje građana o mogućnostima i načinima korištenja digitalnih medija u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije. Istraživanje je provedeno metodom kvantitativne i kvalitativne analize upitnika na uzorku od 399 ispitanika.

Ključne riječi: digitalni mediji; korupcija; komunikacijska kultura

UVOD

Bosna i Hercegovina je u fazi paralelne tranzicije na dva fronta: regionalno-lokalnom u kojem je kretanje iz autoritativnog sistema u demokratski, iz jednopartijskog u višestranački, iz zatvorenog nacionalističkog u kulturalno-pluralni, te na globalnom frontu koji prolazi kroz brze promjene uslovljene razvojem komunikacijskih tehnologija, što uzrokuje veću mobilnost ekonomija i tržišta, povećanu deregulaciju medijskog prostora, izmjenu uloga komunikatora, pojavu novih zanimanja, fra-

gmentiranje publike. Složeno državno uređenje Bosne i Hercegovine ove probleme posebno naglašava, ali i uvećava mogućnosti koruptivnog djelovanja.

Novo razmatranje dominacije institucionalne korupcije u savremenim društvima koja nose kolonijalno nasljeđe daje Miroslav Kuka u teoriji iznesenoj u radu *Geneza korupcije – dominantne karakteristike savremenih društava sa kolonijalnim nasljeđem iz prošlosti* (2021). On smatra da „institucionalna korupcija pronalazi svoju genezu u arhetipu" (Kuka 2021: 203). Arhetip razvoja rajinskog[1] mentaliteta Kuka vidi u podaničkom odnosu iz kolonijalne prošlosti i ratovima oslabljenog genetskog materijala koji se prenosi u naredne generacije. Na taj način se doseže kritična masa istog mentaliteta, što povezuje sa eksperimentom „stotog majmuna"[2]. Dosezanje kritične mase vodi do prenosa tog izmijenjenog mentaliteta na sve one s kojima je ta grupa imala kontakt. U konceptualnom razmatranju fenomena korupcije u Bosni i Hercegovini i problema njene percepcije nije zanemariv upravo sindrom „stotog majmuna" koji nudi profesor Kuka, a ni potencijalno rješenje fenomena korupcije. Sindrom je potaknut slobodnijom i bržom komunikacijom uslovljenom tehnološkim promjenama i razvojem digitalnih medija koji omogućavaju brže dosezanje kritične mase, ali i veći broj kontakata sa drugima. Danas pod pojmom digitalnog medija podrazumijevamo „širu definiciju medija kao oblika cirkulacije, diseminacije i komunikacije" (Donsbach 2008: 1314).

Razvoj digitalnih medija omogućio je bolju percepciju i razumijevanje koruptivnosti, ali i mogućnosti aktivne građanske participacije u prevenciji i borbi protiv korupcije. Značajnost prevencije uzroka korupcije nudi dugoročniji efekat od represivnih mjera koje „zaustavljaju korupciju samo u trenutku" (Kuka 2021: 206). Prevencija korupcije prolazi kroz tri stadija: „promjena politike određene zemlje koja se može implementirati u periodu od 6-7 mjeseci, promjena ekonomije u periodu od

1. Pojam ´rajinski´ dolazi od turske riječi raja – sluga, rob, podanici, puk. U doba Osmanskog carstva izraz se odnosio na sve osmanske podanike koji su imali obavezu plaćanja poreza, i muslimane i nemuslimane. „Rajinski mentalitet" je pojam koji se odnosi na mentalitet služenja i robovanja vlasti iz kojeg nastaje specifičan psihološki tip sklon malicioznosti i preziranju zakona. U svom radu profesor Kuka iznosi da je život Srba u vremenima kada su bili podanici određenoj vlasti razvio rajinski mentalitet kojeg karakteriše: „plašljivost, fatalizam, zloba, nepovjerenje, pragmatizam, lukavost, egoizam, slijepa odanost gospodaru, poniznost prema moćnicima i okrutnost prema nemoćnima kao i moralna mimikrija" (2021: 204).

2. Eksperiment „stotog majmuna" je provela grupa naučnika na japanskom otoku Koshima, 1952. godine, na vrsti smeđih majmuna – *Macata fuscata*. Majmuni su naučeni da konzumiraju krompir koji su naučnici umakali u gorku smjesu. Nakon nekog vremena majmunica Imo je otkrila da se krompir može oprati, te tako izbjeći gorki ukus. Tokom narednih 6 godina znanje o pranju krompira se širilo na mlade koje su tome naučili stariji članovi porodice. 1958. godine je određen broj majmuna na otoku Kishoma prao krompire, broj nije tačno poznat, te je simbolički 99. Kada je stoti majmun počeo prati krompire, odnosno kada se formirala kritična masa majmuna koji su počeli prati krompire, odjednom su svi majmuni na otoku Koshima ali i na susjednim otocima počeli prati krompire.

6 -7 godina, dok promjena svijesti jednog naroda traje 6-7 decenija, dakle tri generacije“ (Ibid.).

No, ne smiju se zanemariti ni karakteristike digitalnih medija koje McNair (2000: 4-7) karakterizira kao zaglupljivanje, tabloidizaciju, infotainment, spin, prezasićenost političkim informacijama, elitizam, rast industrije komentara, gladijatorsku arenu političkih borbi za dominacijom, koji imaju negativan učinak na aktivno uključivanje građana u prevenciji i borbi protiv korupcije koja se u bosanskohercegovačkom društvu odvija na više frontova.

TEORIJSKI OKVIR SA PRETHODNIM ISTRAŽIVANJIMA

Riječ korupcija je latinskog porijekla *corruptio* i znači podmićivanje, pokvarenost. Korupcija je društveni fenomen koji mijenja svoje pojavne oblike i razlijeva se od pojedinca do institucija i cjelokupnog društva. Građansko-pravna konvencija o korupciji koju je Savjet Evrope usvojio u Strazburu 04. 11. 1999. godine pod pojmom „korupcija podrazumijeva traženje, nuđenje, davanje ili primanje, direktno ili indirektno, mita ili bilo koje druge nezakonite koristi ili stavljanje toga u izgled, koje izopačuje propisano izvođenje neke dužnosti ili ponašanja koje se zahtijeva od primatelja mita, nezakonite koristi ili osobe kojoj se to stavlja u izgled“ (Građansko--pravna konvencija o korupciji 1999).

Demokratija sama po sebi podrazumijeva da su političari i javni službenici predstavnici građana i izvršavaju funkcije na koje su izabrani za opće dobro. Kada dođe do devijacije funkcije političara i javnih službenika nastaje društveni fenomen „korupcija“. Korupcija se definira kao „zloupotreba javne funkcije, radi privatne koristi“ (Girling 2002: 3). Korupcija je u demokratskim društvima vidljivija, ali i suptilnija od korupcije u totalitarnim društvima gdje je „često direktno povezana sa kršenjem ljudskih prava“ (Pope 2011: ix).

Elimiranje štetnih posljedica korupcije odvija se u dva pravca: preventivnom i represivnom, koji su i normativno regulirani zakonima, strategijama, uredbama, politikama. Bosanskohercegovačko društvo zbog specifične fragmentiranosti pod prevencijom korupcije podrazumijeva i koordinaciju različitih aktera u borbi protiv korupcije.

U skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija protiv korupcije podrazumijeva podizanje javne svijesti o postojanju, uzrocima, ozbiljnosti korupcije i prijetnje koju ona predstavlja za društvo, te aktivno učešće pojedinaca i grupa izvan javnog sektora u demokratskim procesima odlučivanja, zasnovanih na transparentnosti i informacijama u svrhu netolerancije građana prema korupciji.

Savremeni načini komuniciranja podrazumijevaju komuniciranje putem digitalnih medija. Medij koji se upotrebljava za komunikaciju nikad ne postoji samo kao tehnološko pomagalo, već njegovim korištenjem oko sebe razvija cjelokupnu kulturu, a u slučaju digitalnih medija razvija se i digitalna kultura koja je „izgrađena na dvosmjernom odnosu između konačnog i fluidnog, što je omogućeno novim tehnologijama“ (Štadler 2005: 15). Ona se „ne može monolitno ocijeniti kao dobra ili loša“ (Hills 2009: 122).

Komunikacijska kultura koja se gradi oko digitalnih medija ima dvije strane: napredak demokracije koju zastupaju pobornici, ali i porast nezainteresovanosti za demokratske procese odlučivanja koju zastupaju skeptici. Komunikacijska kultura digitalnog okruženja podrazumijeva novu vrstu pismenosti koja prevazilazi polaznu definiciju medijske pismenosti kao „sposobnost pristupa, nalaze i odašiljanja poruka posredstvom medija“ (Aufderheide 1993: 6) koja je ustanovljena na Konferenciji o medijskoj pismenosti, a koju bi trebalo dopuniti „setom kulturnih kompetencija i socijalnih vještina“ (Jenkins i dr. 2006: 4). Ona podrazumijeva i „participativnu kulturu koja pomjera fokus pismenosti sa individualnog izražavanja na uključivanje u zajednicu“ (Ibid.). Stanje komunikacijske kulture u realnom i virtuelnom prostoru u Bosni i Hercegovini je na dosta niskom nivou (Osmančević 2009). U komunikacijskoj kulturi preovladavaju polemosi *ad hominem* koji, kada je o Bosni Hercegovini riječ, vuku korijene iz 1905. godine kada se desio i sudski proces zbog klevete između Adem-age Mešića koji je za uvredu časti tužio Smail-agu Čengića po osnovu Čengićevih pisanja o Mešiću u listu „Srpska riječ“ u broju 177. kao „eklatantan primjer lokalnog polemosa, monovjerski, transnacionalni, *ad hominem* od početka do kraja, tipično balkanski, nalikujući jurišničkome diskursu kakav će se nanovo i nanovo ovdje počesto sretati“ (Fejzić-Čengić 2009: 85). Nizak nivo komunikacijske kulture je već stoljetno obilježje prostora Balkana, pa tako i Bosne i Hercegovine.

Rasprostranjenost korupcije u Bosni i Hercegovini je evidentna u svim značajnim međunarodnim izvještajima za Bosnu i Hercegovinu. U Izvještaju Evropske komisije o Bosni i Hercegovini za 2021. godinu u dijelu koji se odnosi na sprečavanje i borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala stoji da, bez obzira na određen nivo pripremljenosti za djelovanje u ovom polju, „nije postignut napredak“ (Izvještaj Evropske komisije o Bosni i Hercegovini 2021: 5). U publikaciji Transparency Internationala BiH koja je rađena u saradnji sa Ambasadom Kraljevine Švedske u maju 2021. godine „Proces integracija BiH u EU: 14 prioriteta iz mišljenja Evropske komisije 2 godine poslije“ istaknuti su problemi vezani za usvajanje i provođenje

propisa o sukobu interesa i zaštiti uzbunjivača, problem zakonodavnog institucionalnog okvira sistema javnih nabavki, nedostaci u saradnji i razmjeni informacija između tužilaštava i agencija za provedbu zakona. Ova analiza posebno ističe diskriminatoran odnos prema predmetima korupcije na visokom nivou (Proces integracija BiH u EU: 14 prioriteta iz mišljenja Evropske komisije 2 godine poslije 2021: 13). Ovaj nalaz potvrđen je i u Nacionalnom izvještaju za 2021. godinu „Sprečavanje nekažnjivosti u slučajevima korupcije na visokom nivou" koji je radio Transparency International BiH 2020. godine navodeći da „u Bosni i Hercegovini nema procesuiranja korupcije na visokom nivou" (Sprečavanje nekažnjivosti u slučajevima korupcije na visokom nivou 2021: 27).

Prema indeksu percepcije korupcije u Bosni i Hercegovini evidentan je kontinuiran pad sa neznatnim pomacima 2014. i 2018. godine. Bosna i Hercegovina je 2012. godine u rangiranju bila na 72. mjestu dok 2022. godine zauzima 110 mjesto (prema Corruption Perception Index 2022), te u istoj godini spada u najlošije rangirane zemlje regiona (Crna Gora je na 65 mjestu, Hrvatska 57, Srbija i Albanija 101 i Kosovo na 84 mjestu).

S obzirom na činjenicu da Bosna i Hercegovina ima tendenciju porasta percepcije korupcije važno je utvrditi kompetentnost građana u percepciji korupcije i aktivnoj građanskoj participaciji u prevenciji i borbi protiv korupcije koja je uglavnom posredovana medijima. Nedvojbeno dosadašnja istraživanja pokazuju mnoge izazove sa kojima se susreću mediji u Bosni i Hercegovini, što neupitno utječe na medijsko posredovanje ovog fenomena najširoj javnosti. Cilj medija bi trebao biti zaštita demokratije i javnog interesa, što podrazumijeva objektivnost i balansiranost u izvještavanju. U Bosni i Hercegovini svjedočimo medijskoj „pluralnosti jednoumlja" (Fejzić-Čengić 2009: 225) u etnički centraliziranoj tamnici. Pluralnost medija sama po sebi je nedovoljna za proizvodnju demokratije. Mediji u Bosni i Hercegovini su orijentirani profitu, te će „podržati određene političke opcije u zamjenu za finansijsku pomoć, pozicije, ekskluzivno pravo na resurse i ugovore kao i ostvarivanje drugih ciljeva" (Osmančević i Šušnjar 2021: 32). Takva pojava u medijima je također jedan od oblika korupcije, a označavamo je kao klijentelizam. Riječ je o tome da i sami mediji postaju karika u lancu koruptivnih aktivnosti čemu svjedoči i indeks klijentelizma u medijima (Podumljak 2017) koji jasno pokazuje negativan trend, predstavljen u sljedećoj tabeli:

Tabela 1 Indeks medijskog klijentelizma u Bosni i Hercegovini

Godina	Indeks klijentelizma u BiH
2015	-0,51
2016	-0,66
2017	-0,67

Klijentelizmu medija kao pojavnom obliku korupcije doprinosi „fragmentiranost administrativne strukture, zakona i propisa, što je jedan od razloga institucionalne neodgovornosti u smislu (ne)transparentnosti u dodjeli sredstava medijima, pristupu informacijama, angažiranju stručnih osoba u radne grupe za izradu nacrta zakona ili prilikom izbora u bitna tijela Regulatorne agencije za komunikacije“ (Osmančević i Šušnjar 2021: 34). Važno je napomenuti da ne postoji zakon koji regulira transparentnost vlasništva nad medijima, ali je „javna tajna“ da su „vlasnici medija u Bosni i Hercegovini uglavnom bogati pojedinci čiji se kapital mjeri u milionima konvertibilnih maraka.“ (Ibid. 77).

METODOLOŠKI OKVIR

Problem istraživanja

Po osnovu dva globalna parametra mjerenja korupcije u Bosni i Hercegovini i to Indeksa percepcije korupcije koji provodi Transparency International te Worldwide Governance Indicator koji provodi Svjetska banka evidentno je da je u Bosni i Hercegovini korupcija problem koji ima tendenciju rasta. S obzirom na činjenicu da je Okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini država iznimno kompleksno i fragmentirano uređena, to predstavlja dodatnu otežavajuću okolnost u naporima za suzbijanje i prevenciju korupcije. Bosna i Hercegovina je država koja se nalazi u procesima tranzicije iz autokratskog u demokratsko društvo, te u tom procesu mediji, koji i sami prolaze različite tranzicije na tehnološkom, političkom i kulturološkom nivou, odigravaju središnju ulogu posredovanja stvarnosti. Digitalni mediji u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije mogu biti zloupotrebljeni u smislu neprofesionalizma i favoriziranja različitih ličnih interesa, ideologija i politika, ali daju i široke mogućnosti za podizanje nivoa političke pismenosti i komunikacijske kulture građana u oblastima percepcije, prevencije i borbe protiv korupcije, te mogu značajno utjecati na informisanje, edukaciju i aktivnu participaciju građana.

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je percepcija građana o mogućnostima i načinima korištenja digitalnih medija u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije. Stoga proizlaze dva istraživačka pitanja:

- Da li građani Bosne i Hercegovine prepoznaju pojavne oblike korupcije?
- Da li su građani Bosne i Hercegovine imaju uslove za aktivnu participaciju u prevenciji i borbi protiv korupcije?

Ciljevi istraživanja:

- utvrditi da li građani Bosne i Hercegovine prepoznaju pojavne oblike korupcije;
- utvrditi na koji način građani Bosne i Hercegovine doživljavaju informacije o rasprostranjenosti fenomena korupcije u Bosni i Hercegovini;
- utvrditi da li građani Bosne i Hercegovine direktno ili indirektno učestvuju u koruptivnim aktivnostima;
- utvrditi da li su građani Bosne i Hercegovine spremni aktivno učestvovati u prevenciji i borbi protiv korupcije dostavljanjem informacija o koruptivnim djelovanjima medijima, te vladinim ili nevladinim organizacijama;
- utvrditi da li građani Bosne i Hercegovine smatraju da imaju dovoljno razvijene digitalne kompetencije za participaciju u demokratskim procesima;
- utvrditi da li građani Bosne i Hercegovine smatraju da im digitalni mediji nude mogućnosti za aktivno učešće u demokratskim procesima.

Hipoteze

U istraživanju su hipoteze artikulisane u formi potvrđujućih hipoteza.

H1: Građani Bosne i Hercegovine prepoznaju pojavne oblike korupcije.

H2: Građani Bosne i Hercegovine imaju potrebne uslove za aktivno učešće u prevenciji i borbi protiv korupcije.

Metode istraživanja

U istraživanju je korištena metoda ispitivanja tehnikom anketnog upitnika, preciznije konstruiran je namjenski online upitnik na google.forms. Upitnik je podijeljen u dva dijela: opći koji sadrži demografske podatke i političku opredijeljenost te posebni

kojim se ispituje prepoznavanje fenomena korupcije i aktivno učešće građana u prevenciji i borbi protiv korupcije.

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 399 ispitanika koji imaju 18 i više godina, u skladu sa statistički dovoljnim uzorkom čiji minimalan broj je 384 ispitanika za populaciju preko 500.000 stanovnika za postizanje 95% objektivnosti (Vivian 2014: 342).

EMPIRIJSKI DIO RADA

Anektni upitnik se sastojao iz općeg (demografski podaci i politička opredijeljenost) i posebnog dijela (prepoznavanje fenomena korupcije i aktivno učešće građana u prevenciji i borbi protiv korupcije), čiji su rezultati predstavljeni u nastavku.

Rezultati općeg dijela upitnika:

Spol ispitanika:

Tabela 2 Spol ispitanika

Spol	Muški	Ženski	Ostalo	Ukupno
Broj	116	281	2	**399**

Tabela 2 pokazuje da je u istraživanju učestvovao znatno veći broj žena. Veća zainteresiranost žena potvrđuje nalaz u izvještaju o rodnim razlikama po pitanju fenomena korupcije na studiji slučaja Bosne i Hercegovine „da su žene zaista češće žrtve korupcije i da su kao žrtve mnogo spremnije da traže pravdu“ (Divjak 2020: 69).

Starosna dob ispitanika:

Tabela 3 Starosna dob ispitanika

Dob	Do 18 g.	19-28	29-38	39 i više
Procenat	4,79%	30,73%	32,71	31,77

Tabela 3 pokazuje da su svi ispitanici u istraživanju punoljetni, te time imaju i građansku dužnost učešća u demokratskim procesima.

Nivo obrazovanja ispitanika:

Tabela 4 Nivo obrazovanja ispitanika

Nivo obrazovanja	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Visoka škola (180/240 ECTS)	Magistar nauka/master	Doktor nauka
Procenat	0,50%	31,08%	10,53%	40,35%	14,79%	2,76%

Tabela 4 pokazuje da je najveći broj ispitanika u anketi sa završenim I ciklusom studija, ali su zastupljeni ispitanici sa svim nivoima obrazovanja.

Politička opredijeljenost:

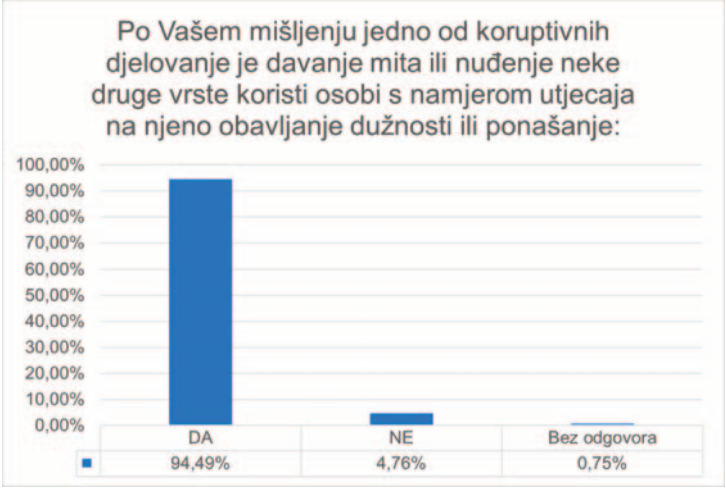
Tabela 5 Politička opredijeljenost ispitanika

Političko opredjeljenje	Član sam političke stranke	Simpatizer sam političke stranke/političara	Niti sam član niti simpatizer političke stranke/političara, ali pratim politička dešavanja	Politika me ne interesuje
Procenat	12,78%	10,78%	54,39%	22,06%

Iz Tabele 5 je vidljiv uznemirujući rezultat da skoro četvrtinu ispitanika 22,06% politika uopće ne zanima. Visoka nezainteresiranost je indikativna te bi u narednim istraživanjima trebalo ozbiljno ispitati njene uzroke, jer posljedice mogu biti dalekosežne.

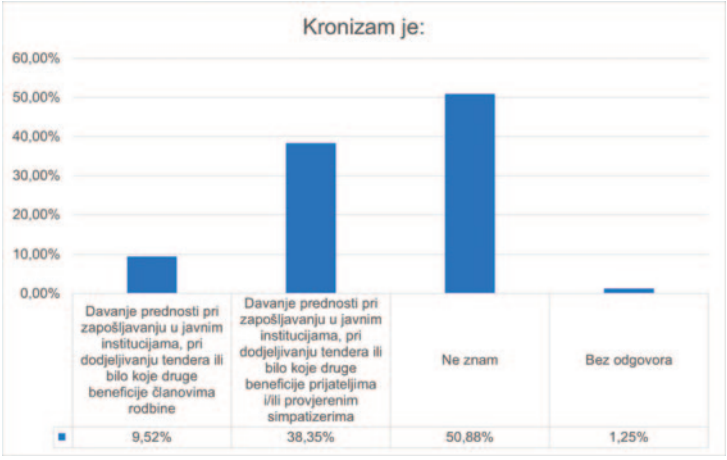
Rezultati posebnog dijela upitnika:

Grafikon 1 Prepoznavanje nuđenja i davanja mita kao koruptivnog djelovanja

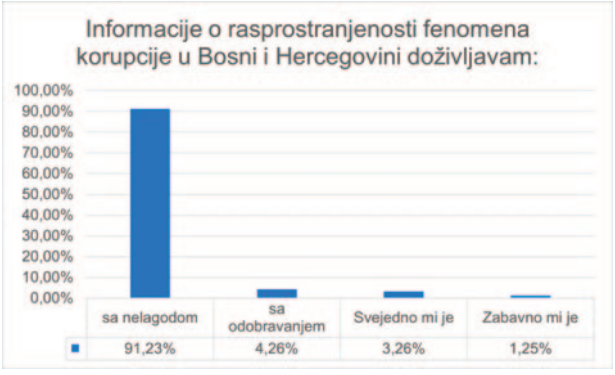
Iz Grafikona 1 vidimo da još uvijek 4,76% ispitanika davanje mita ili nuđenje neke druge vrste koristi osobi s namjerom utjecaja na njeno obavljanje dužnosti ili ponašanje ne percipira kao pojavni oblik korupcije, dok 0,75% nije dalo odgovor.

Grafikon 2 Prepoznavanje osnovnih oblika korupcije

Odgovori ispitanika predstavljeni Grafikonom 2 u većini slučajeva 50,88% su „ne znam“, u 9,52% odgovor je netačan, i 1,25% ispitanika uopće nije odgovorilo na ovo pitanje. Od ukupnog broja anketiranih – njih 38,35% znalo je tačan odgovor. Ovaj rezultat potvrđuje da je potrebno građane educirati iz oblasti pojavnih oblika korupcije, kako bi bili osposobljeni za jasnu identifikaciju i prepoznavanje koruptivnih djelovanja.

Grafikon 3 Lični doživljaj o informacijama o rasprostranjenosti korupcije

Grafikon 3 pokazuje da većina ispitanika 91,23% informacije o rasprostranjenosti korupcije prihvata sa nelagodom, dakle i dio onih ispitanika koje politika ne interesuje iz Tabele 5, dok ukupno 8,77% ispitanika nema osjećaj nelagode.

Grafikon 4 Učešće u koruptivnim djelovanjima

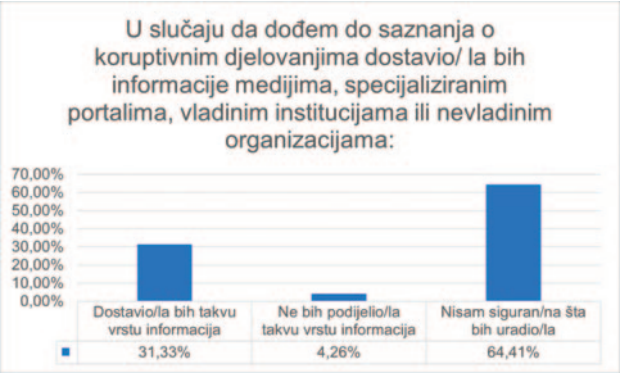

Grafikon 4 pokazuje da 89,47% ispitanika nije učestvovalo u koruptivnim aktivnostima. S obzirom na činjenicu da je prema mjerenjima Transparency International globalni barometar korupcije 20% i da je indeks percepcije korupcije u Bosni i Hercegovini u kontinuiranom opadanju, moguće je nekoliko razloga za ovakav rezultat: loša percepcija vlastitog učešća u korupciji u smislu da ispitanici ne percipiraju kao koruptivno djelovanje i davanje i nuđenje mita ili nekog drugog oblika koristi s namjerom da se utječe na nečije ponašanje ili obavljanje funkcije, ne percipiraju različite oblike koruptivnih aktivnosti te ih kao takve ne mogu ni identificirati, da nisu bili iskreni u davanju odgovora ili da je uzorak nedovoljan, premda se uzorak od 399 ispitanika statistika prepoznaje kao dovoljan.

Iz odgovora ispitanika prikazanih u Grafikonu 5 zabrinjavajuća je činjenica da većina ispitanika (64,41%) pokazuje nesigurnost u smislu dostavljanja informacija o koruptivnim djelovanjima, te njih 4,26% ne bi podijelio/la takvu vrstu informacija. Ovakva stajališta otežavaju gradnju participativne i deliberativne demokratije. Rezultat je potrebno temeljitije istražiti, a ovakav odnos prema komunikaciji sa značajnim akterima u borbi protiv korupcije može ukazivati na: manjak povjerenja, strah, nesvjesnost o dugoročnoj štetnosti korupcije na svakog pojedinca društva, ili na nepoznavanje odnosno nepostojanje mehanizama koji omogućavaju ovakvu vrstu komunikacije između građana i ostalih aktera u prevenciji i borbi protiv korupcije.

S obzirom na činjenicu da su dosadašnja istraživanja pokazala razlike u ponašanju između žena i muškaraca po pitanju fenomena korupcije, postavlja se pitanje da li

Grafikon 5 Činjenje informacija o koruptivnim djelovanjima javnim i transparentnim

postoji statistički značajna razlika u odgovorima između ženskih i muških ispitanika po pitanju da li bi dostavili informacije o koruptivnim djelovanjima medijima, specijaliziranim portalima, vladinim institucijama ili nevladinim organizacijama. Za potrebe ove provjere postavljena je nulta hipoteza:

H0 – Ne postoji statistički značajna razlika u odgovorima između muških i ženskih ispitanika po pitanju da li bi dostavili informacije o koruptivnim djelovanjima medijima, specijaliziranim portalima, vladinim institucijama ili nevladinim organizacijama.

S obzirom na činjenicu da su se dva ispitanika izjasnili kao ostali, izuzeti su iz uzorka za ispitivanje o postajanju statističke značajne razlike između muških i ženskih ispitanika, jer ne spadaju niti u kategoriju muških niti u kategoriju ženskih ispitanika.

Tabela 6 Tabela za potrebe izračuna HI-kvadrata između odgovora ispitanika

	1 – Dostavio/la bih takvu vrstu informacija	**2 – Ne bih podijelio/la takvu vrstu informacija**	**3 – Nisam siguran/na šta bih uradio/la**	**Ukupno**
Žene	75	12	194	**281**
Muški	50	3	63	116
Ukupno	**125**	**15**	**257**	**397**

U Tabeli 6 prikazani su upoređivani podaci odgovora ispitanika. Analizom dobijenih rezultata korištenjem Hi-kvadrata hipoteza je odbačena, jer je dobijena vrijednost **hi-kvadrata = 10,37**, te je veća od granične vrijednosti za 2 stepen slobode koja iznosi 5,991. Dakle, postoji statistički značajna razlika u odgovorima između muških i ženskih ispitanika i ona nije slučajna sa vjerovatnoćom od 95%.

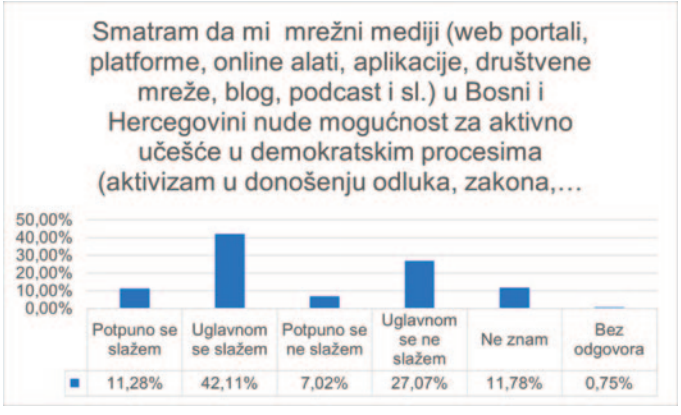
U narednim istraživanjima o dvosmjernoj komunikaciji fenomena korupcije u Bosni i Hercegovini neophodno je posebnu pažnju obratiti na rodne razlike, te uzeti u obzir ovu činjenicu i za potrebe izrade specijaliziranih digitalnih platformi.

Grafikon 6 Samoprocjena digitalnih kompetencija

Grafikon 6 pokazuje da većina ispitanika (79,70%) se smatra dovoljno osposobljenim za korištenje digitalnih medija, međutim postoji jedna petina ili 20,30% ispitanika kojima je potrebno sticanje adekvatnih znanja za ravnopravno učešće u upotrebi digitalnih medija.

Grafikon 7 Percepcija digitalnih medija u smislu mogućnosti za aktivnu participaciju građana u demokratskim procesima

U Grafikonu 7 se uočava disperzija mišljenja među ispitanicima. S obzirom na činjenicu da je pitanje postavljeno po Likertovoj skali, negativnom polu skale naginje

ukupno 34,09% ispitanika koji se ne slažu da digitalni mediji u Bosni i Hercegovini nude mogućnosti za aktivno učešće građana u demokratskim procesima, dok pozitivnom polu skale naginje 53,38% ispitanika koji smatraju da imaju mogućnost aktivne participacije u demokratskim izborima korištenjem digitalnih medija u Bosni i Hercegovini. Odgovora „ne znam" je 11,78% i neodgovorenih 0,75%.

Na početku rada postavljene su dvije hipoteze:

H1: Građani Bosne i Hercegovine prepoznaju pojavne oblike korupcije.

H2: Građani Bosne i Hercegovine imaju potrebne uslove za aktivno učešće u prevenciji i borbi protiv korupcije.

Rezultati pokazuju da je jedna petina ispitanika nezainteresovana za politička dešavanja, što se slaže sa McNairovim zapažanjima o utjecajima digitalnih medija koji u ovoj grupi ispitanika imaju negativan učinak na aktivnu participaciju građana u društvenim procesima koji ih se direktno tiču. Još uvijek 4,77% građana davanje ili nuđenje mita ne percipira kao koruptivno djelovanje, a blizu 60% građana ne poznaje pojam kronizma koji je vrlo čest pojavni oblik korupcije, što onemogućava jasnu identifikaciju koruptivnih djelovanja. Više od 90% ispitanika doživljava sa nelagodom informacije o rasprostranjenosti korupcije, ali ne smijemo zanemariti ni onih 3,26% kojima je svejedno i 1,25% onih kojima su takve informacije zabavne, što opet ima negativan učinak na aktivnu participaciju u demokratskim procesima.

Globalna mjerenja korupcije u Bosni i Hercegovini pokazuju da je korupcija u stalnom porastu, te je bilo očekivano i to da je veliki broj ispitanika direktno ili indirektno učestvovao u koruptivnim aktivnostima. Rezultati provedenog upitnika ipak pokazuju suprotno. Visok procenat od 89,47% ispitanika se izjasnio da nije direktno ili indirektno učestvovao u koruptivnim aktivnostima. Za ovu diskrepancu između globalnih mjerenja i izjašnjavanja ispitanika moguće je da postoji više razloga kao što su nepoznavanje pojavnih oblika korupcije iz čega posljednično proizlazi netačna percepcija o vlastitom učešću u korupciji te neiskrenost prilikom davanja odgovora s obzirom da su koruptivne aktivnosti krivična djela. S obzirom na činjenicu da imaju važnu ulogu u edukaciji građana ovakav rezultat pokazuje da mediji ne ispunjavaju svoju edukativnu ulogu.

Rezultati ankete jasno ukazuju da građani nedovoljno prepoznaju pojavne oblike korupcije, te je tima hipoteza H1: Građani Bosne i Hercegovine prepoznaju pojavne oblike korupcije opovrgnuta u dijelu od 60,4% nevladanja pojmom kronizam koji je vrlo čest pojavni oblik korupcije i 4,77% ispitanika koji još uvijek ne percipiraju davanje i nuđenje mita kao koruptivno djelo.

S obzirom na činjenicu da 64,41% ispitanika nije sigurno da li bi transparentno podijelilo informaciju o koruptivnim djelovanjima sa medijima, specijaliziranim portalima, vladinim ili nevladinim institucijama, te 4,26% onih koji to ne bi uradili, otežavajuća je okolnost za gradnju participativne i deliberativne demokratije, što ukazuje da mediji još uvijek nedovoljno utječu na „proizvodnju" demokratije. Uzroke ovakvih stajališta koji mogu biti višestruki, kao što je manjak povjerenja u navedene institucije, strah i nesvjesnost o dugoročnim posljedicama korupcije na svakog pojedinca, bi trebalo temeljitije istražiti kako bi se djelovalo na njihovom ublažavanju ili otklanjanju. S obzirom na činjenicu da postoji statistički značajna razlika između ženskih i muških ispitanika, prilikom narednih istraživanja i potencijalne izrade specijaliziranih digitalnih platformi za podjelu informacija o koruptivnim djelovanjima rodna razlika ne bi smjela biti zanemarena.

Rezultati pokazuju da postoje elementi koji otežavaju aktivno učešće u prevenciji i borbi protiv korupcije upotrebom digitalnih medija u dva segmenta: samopercepcija nedovoljne digitalne kompetencije jedne petine ispitanika, te jedna trećina ispitanika koja smatra da digitalni mediji ne nude mogućnost za aktivnu participaciju građana. Potrebno je uraditi dodatna istraživanja o digitalnim platformama koje podržavaju prevenciju i borbu protiv korupcije i to u više pravaca: postojanju ili nepostojanju dovoljno digitalnih platformi, njihovoj dostupnosti građanima, *userfriendly* prilagođenosti, te različitim tipovima sadržaja kao što su zakonodavni okvir o prevenciji i borbi protiv korupcije, pravna pomoć, anonimno prijavljivanje, zaštita prijavitelja, dokazivanje korupcije, te široko dostupan pojmovnik koruptivnih aktivnosti i krivičnih djela iz oblasti korupcije.

Rezultati provedene ankete pokazuju da postoje značajni otežavajući faktori kao što su nepovoljna klima povjerenja, nedovoljne digitalne kompetencije, te manjak ili nedostatak digitalni platformi koji onemogućavaju aktivnu građansku participaciju u prevenciji i borbi protiv korupcije. Time je hipoteza H2: Građani Bosne i Hercegovine imaju potrebne uslove za aktivno učešće u prevenciji i borbi protiv korupcije, potvrđena djelomično i to za 79,70% ispitanika koji se smatraju digitlano kompetentnim i 53,39% ispitanika koji smatraju da im dostupni digitalni mediji nude tu mogućnost.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Borba protiv korupcije može se odvijati na dva načina: prevencijom uzroka i represivnim mjerama na njene posljedice. Fokus ovog rada je na mogućnostima prevencije uzroka upotrebom digitalnih medija. Rezultati istraživanja pokazuju da iako digitalni mediji imaju kapacitete da doprinesu razvoju demokratskog javnog

mnijenja njihova upotreba kao sredstva objektivnog informisanja, edukacije i aktivne građanske participacije u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije još uvijek je u prenatalnoj fazi.

Digitalni mediji imaju eskpanzivnu mogućnost širenja informacija među interesnim grupama, ali je to mač sa dvije oštrice, te da bi ta mogućnost bila djelotvorno upotrijebljena mora biti utemeljena na dobroj edukaciji građana, percepciji i kritičkom mišljenju. O online platformama za deliberativnu demokratiju još uvijek je rano govoriti jer Bosna i Hercegovina mora prvo riješiti sindrom „stotog majmuna" i tranzitirati iz vladavine korupcije u vladavinu prava.

Analizom ankete evidentirane su zabrinjavajuće pojave koje otežavaju kvalitetnu i dvosmjernu komunikaciju građana sa ostalim akterima (vladin, nevladin i medijski sektor) u percepciji, prevenciji i borbi protiv korupcije i to: 22,06% ispitanika nezainteresiranih za politiku, 64,41% ispitanika koji nisu sigurni da bi učestvovali u razmjeni informacija o koruptivnim djelovanjima i 4,26% ispitanika koji takvu vrstu informacija ne bi podijelili, kao i statistički značajne razlike u podjeli informacija o koruptivnim djelovanjima između muških i ženskih ispitanika, nedovoljno poznavanje različitih pojavnih oblika korupcije neophodno za ispravnu percepciju i identifikaciju vidova korupcije, te manjak digitalnih alata i medija ili nedovoljno poznavanje javnosti o njihovom postojanju što onemogućava i(li) otežava aktivno građansko učešće u demokratskim procesima. Rezultati ukazuju na nedovoljnu razvijenost komunikacijske kulture, ali i nedovoljno korištenje mogućnosti digitalnih medija u domenu percepcije, prevencije i borbe protiv korupcije.

LITERATURA

1. Aufderheide, Patricia (1993), *The National Leadership Conference on Media Literacy*, The Aspen Institute Wye Center, Queenstown, Maryland; dostupno na https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf [10. 01. 2023.]
2. Divjak, Boris (2020), *Rod i korupcija u neuspjelim demokratijama – studija slučaja Bosne i Hercegovine*, Transparency International BiH, Banja Luka
3. Donsbach, Wolfgang (ur.) (2008), *The International Encyclopedia of Communication*, Blackwell Publishing Ltd, USA – UK - Australia
4. Evropska Komisija (2021), *Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2021. godinu*, Strasbourg
5. Fejzić-Čengić, Fahira (2009), *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*, Connectum, Sarajevo

6. Girling, John (2002), *Corruption, Capitalism and Democracy,* Taylor & Francis e-Library*,* Routledge, London
7. Hills, Matt (2009), ″Participatory culture: mobility, interactivity and identity″, u: Creeber, Glenand, Martin Royston (ur.), *Digital cultures – understanding new media*, Mcgraw Hill, Open University Press, Berkshire, England, 107-116.
8. Jenkins, Henry, Ravi Purushotma, Margaret Weigel, Katie Clinton,Alice J. Robison (2006), *Confronting the Challenges od Participatory Culture: Media Education for the 21st Century,* MacArthur Foundation, Chicago
9. Kuka, Miroslav (2021), ″The Genesis of Corruption — the Dominant Features of Contemporary Societies of the Colonial Past Inheritance, *International Journal of Science Research*, 9(2), 201-207.
10. McNair, Brian (2000), *Journalism and Democracy – An evaluation of the political public sphere*, Routledge, London
11. OECD (2021), Bosnia and Herzegovina profile, u: *Competitiveness in South East Europe 2021: A policy Outlook, Competitiveness and Private Sector Development*, OECD Publishing, Paris
12. Osmančević, Enes (2009), *Demokratičnost www-komuniciranja*, Friedrich--Ebert-Stiftung, Sarajevo
13. Osmančević, Enes, Adis Šušnjar (2021), *Integritet novinarstva i transparentnost medija u Bosni i Hercegovini*, Transparency International Bosna i Hercegovina, Banja Luka
14. Pope, Jeremy (2011), *Suprotstavljanje korupciji kroz sistem društvenog integriteta*, Transparency International, Banja Luka
15. *Proces integracije BiH u EU: 14 prioriteta iz mišljenja Evropske komisije 2 godine poslije* (2021), Transparency International BiH, Banja Luka
16. Štadler, Feliks (2005), *Otvorena kultura i priroda mreža*, Futura publikacije, Novi Sad
17. Vivian, John (2014), *Media of Mass Communication,* Pearson Education Limited, 11. izdanje, England and Associated Companies throughout the world
18. *Zakonodavstvo i praksa zaštite uzbunjivača u Bosni i Hercegovini* (2020), Transparency International BiH, Banja Luka

WEB IZVORI

1. Podumljak, Munir (2017), *Indeks klijentelizma u medijima – mjerenje stvarnosti,* Media Circle Projekt, Fairpress.eu, dostupno na: https://www.hop.com.hr/wp-content/uploads/2017/12/2017-MCI.pdf (Preuzeto: 14. 01. 2023)

2. Transparency International, *Global Corruption barometer*, dostupno na: https://www.transparency.org/en/countries/bosnia-and-herzegovina (preuzeto 14. 01. 2023).
3. Transparency International (2022), *Corruption Perception Index*, dostupno na: https://www.transparency.org/en/cpi/2022, (preuzeto 14. 01. 2023).
3. Vijeće Evrope (1999), *Građansko pravna konvencija o korupciji*, dostupno na: http://apik.ba/zakoni-i-drugi-akti/medjunarodni-dokumenti-i-konvencije/default.aspx?id=170&langTag=bs-BA (14. 01. 2023).

POSSIBILITIES OF DIGITAL MEDIA IN PERCEPTION, PREVENTION, AND FIGHT AGAINST CORRUPTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The development of digital media had made the greater transparency of the corruption phenomena possible, but also the possibilities of active citizen participation in the prevention and fight against corruption. On the other hand, the majority of media in Bosnia and Herzegovina are under dominant political influence which negatively reflects on the intermediation of the corruption phenomena to citizens in terms of objective informing, education, and citizen participation in democratic processes. The topic of this research is the citizens' opinion about possibilities and ways of use of digital media in perception, prevention, and fight against corruption. The research had been carried out via a method of quantitative and qualitative analysis of surveys on a sample of 399 participants.

Keywords: digital media; corruption; communication culture

Adrese autora
Authors' address

Enes Osmančević
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
enes.osmancevic@untz.ba

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije, Sarajevo
tahani.kolar@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.711

UDK 316.774-956.24

Primljeno: 07. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Irena Praskač-Salčin, Sabira Gadžo-Šašić

MEDIJSKA PREDSTAVLJANJA OSOBA S INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI

Povijesni primjeri pokazuju i potvrđuju kontinuiranu obespravljenost osoba s invaliditetom u svim oblastima. S tim u vezi nije posebno drugačija situacija ni u oblasti medijskog predstavljanja ove marginalizirane skupine. Zapravo, nizak nivo svijesti i znanja o invaliditetu pridonosi tome da se osobe s invaliditetom direktno ili indirektno kroz medijski sadržaj diskriminiraju, marginaliziraju, te da se o njima, u isto vrijeme, kreiraju neutemeljeni stavovi, stereotipi i stigma. Polazeći od navedenog u tekstu se analizira aktualno medijsko predstavljanje osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini. Analizom su obuhvaćeni printani mediji, tačnije sadržaj dnevnih izdanja lista Dnevni avaz u razdoblju od 01. aprila do 04. maja 2023. godine u kojem je, u analiziranom periodu, objavljeno ukupno devet (9) tema. Analizirani su i sadržaji elektronskih medija (Federalna televizija, Radio Federacije Bosne i Hercegovine, Radio Televizija Republike Srpske, Radio Republike Srpske), a na kojima je u periodu od 08. do 22. maja 2023. godine u informativnim emisijama prezentirano također devet (9) tema koje se direktno ili indirektno tiču osoba s invaliditetom. Cilj istraživanja bio je ukazati na neadekvatan pristup u izvještavanju o invalidnosti tačnije ukazati da su osobe s invaliditetom i teme važne za njih marginalizirane u medijskim sadržajima u Bosni i Hercegovini, te da ne odražavaju realne životne prilike pripadnika te populacije.

Ključne riječi: invaliditet; osobe s invaliditetom; mediji; predstavljanje; narativi

UVOD

Osobe s invaliditetom, u najširem smislu riječi, kako se i navodi u UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom, su osobe sa dugotrajnim fizičkim, mentalnim, intelektualnim ili osjetilnim oštećenjima koja u interakciji sa različitim barijerama mogu ometati njihovo puno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s ostalim članovima. Zapravo, navedena definicija slikovito odražava socijalni model invalidnosti koji je poslužio kao teorijski osnov za ravnopravnost i punu socijalnu uključenost osoba s invaliditetom, ali u isto vrijeme obavezuje sve članove zajednice na korektan i ravnopravan pristup u predstavljanju i zagovaranju prava ove marginalizirane skupine (Gadžo-Šašić 2018). Međutim, unatoč spomenutom, te činjenici da je Bosna i Hercegovina ratificirala UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom još prije 13 godina, čime se obavezala na stvaranje ambijenta za primjenu socijalnog modela invalidnosti, svakodnevno se može svjedočiti mnogim primjerima koji su suprotni od onoga što propisuje spomenuti dokument. Stoga ne iznenađuje da se svakodnevno svjedoči mnogobrojnim primjerima neprikladne upotrebe termina „invalidnost" kako u formalnoj tako i neformalnoj komunikaciji, ali isto tako neadekvatnom postupanju prema pripadnicima populacije s invaliditetom. Međutim, ozbiljnost problema proizlazi posebno iz činjenice da, unatoč, usvojenom Kodeksu o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom u medijima (2012)[1], neprimjerenu terminologiju iz oblasti invalidnosti koriste svjesno ili nesvjesno novinari koji danas na jedan način predstavljaju kreatore ljudske zbilje i svijesti. Zapravo, nezgrapne fraze kao oblik diskriminacije, kako se navodi u Kodeksu (2012), udomaćile su se u medijskom prostoru, na što je ukazano i u dokumentu autorice Lise Adams u kojem su prezentirani rezultati regionalnog istraživanja provedenog 2006. godine pod nazivom „Invalidnost u štampi: Istraživanje o tome kako su invalidnost i osobe s invaliditetom prikazane u štampanim medijima u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji u 2006. godini". Analizirani medijski formati i sadržaji pokazuju da, nakon jedanaest godina

1. Kodeks o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom predstavlja produkt zajedničkog rada 46 bosanskohercegovačkih organizacija osoba s invaliditetom, okupljenih oko Programa Shia 2011-2012 (SHIA je švedska krovna organizacija unutar pokreta osoba s invaliditetom Švedske koja radi u ime 29 organizacija članica), koje djeluju kroz pet koalicija (Koalicija "KOLOSI-BN" Bijeljina , Koalicija OOSI HNK/HNŽ „Zajedno smo jači", Koalicija "Neformalna grupa organizacija osoba s invaliditetom" regije Doboj, Koordinacioni odbor organizacija osoba s invaliditetom Kantona Sarajevo, Koalicija organizacija osoba s invaliditetom Tuzlanskog kantona), te četiri pridružene organizacije. Cilj Kodeksa je objedinjavanje praktičnih savjeta koje treba slijediti prilikom intervjuiranja osoba s invaliditetom / izvještavanja o osobama s invaliditetom, uz konkretnu i ispravnu terminologiju. Zapravo, to je dokument koji, iako nije obavezujući, treba da vodi ka standardizaciji u medijskom izvještavanju kojom će se izbjeći nekorektnosti i stereotipi.

od usvajanja spomenutog Kodeksa, a što se dogodilo dvije godine nakon ratifikacije UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, nije ništa učinjeno u smislu unapređivanja i poticanja objektivnog i korektnog izvještavanja o problematici ove marginalizirane skupine.

INVALIDNOST U SAVREMENOM DRUŠTVU I MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE OSOBA S INVALIDITETOM

Prema sadržaju UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom invalidnost je koncept koji se razvija, a sam problem invalidnosti proističe iz interakcije osoba s oštećenjima sa okolinskim barijerama i barijerama koje se odražavaju u stavovima zajednice, a otežavaju puno i efektivno učešće osoba s invaliditetom u društvu na osnovu jednakosti sa ostalim članovima tog društva. Navedeno odražava činjenicu da „invalidnost“ nije fiksan pojam i da se može mijenjati ovisno o prevladavajućem okruženju i stavovima u društvu, te da se invalidnost ne smatra zdravstvenim stanjem, nego se radije posmatra kao rezultat interakcije između negativnih stavova ili neprikladne okoline u odnosu na stanje pojedinih osoba. Stoga, za spomenuto, u suvremenim društvima posebno je bitan socijalno prihvatljiv način izvještavanja o osobama s invaliditetom, a što je, sve skupa, bio dovoljan razlog usvajanja publikacije pod nazivom „Kodeks o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom u medijima” 2012. godine u kojem se jasno navode prihvatljivi načini izvještava o fenomenu invalidnosti, osobama s invaliditetom kao i praktični savjeti za komunikaciju s osobama s invaliditetom. Međutim, unatoč usvojenim Kodeksima nerijetko se u bosanskohercegovačkim medijima izvještava na način koji je suprotan od propisanog o navedenoj problematici pri tom koristeći pojam „invalidnost“ na neprimjeren način kako bi se u medijima skrenula pažnja ne na ograničenja s kojima se suočavaju osobe s invaliditetom zbog neadekvatnog sistemskog pristupa u prevazilaženju barijera, nego na razne nedostatke bilo kakve vrste.

Upravo primjer neprimjerenog korištenja termina invaliditet zabilježen je 28. aprila 2023. godine na bosanskohercegovačkoj televizijskoj stanici (Face TV) u vanrednom izdanju centralne informativne emisije koja je emitirana povodom formiranja nove Vlade Federacije Bosne i Hercegovine. U toj emisiji kao gost aktualni načelnik Općine Novi Grad Sarajevo i predsjednik Stranke za Bosnu i Hercegovinu je izjavio: „Znam šta bi sve trebalo da se ova, jedna *invalidna* struktura države pokuša dovesti u red“. Na pitanje novinara: „*Invalidna* u kojem smislu?!” spomenuti gost je nastavio objašnjavati riječima: „Govorim o cijelom našem sistemu koji funkcionira

na jedan *invalidan* način koji nije u stanju da odgovori potrebama građana… Neće ova zemlja nikad prestati biti *invalidna* sve dok pristaju naši političari da umjesto građanima, odgovaraju nekim službenicima iz raznih međunarodnih organizacija, da im oni donose programe, strategije…" (Face TV 2023). Nakon ove izjave članovi Unije osoba i organizacija osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine uputili su zahtjev za izvinjenje: „Pozivamo predsjednika Stranke za Bosnu i Hercegovinu da se sastane sa predstavnicima Unije i direktno im saopšti, šta je mislio (ako je mislio) ovakvim tvrdnjama, koje su uvreda za najranjiviju skupinu našeg društva koja se već godinama grčevito bori za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava!" (Unija osoba i organizacija osoba s invaliditetom u FBiH 2023).

Opisani primjer neprikladnog korištenja pojma „invalidnosti" objašnjava Giddens (2009) koji navodi da su naša svijest i razumijevanje društvenih pitanja dijelom oblikovani riječima koje koristimo. Zato, u kontekstu navedenog, važno je podsjetiti da se riječ „invalidnost" oduvijek koristila u negativnom, nerijetko i uvredljivom značenju kreirajući društvene konstrukcije različitog razumijevanja invalidnosti, a iz čega su proizašli različiti modeli invalidnosti među kojima se u literaturi (Quinn & Degener 2002; Urbanc 2005; Leutar, Orgesta, Milić-Babić 2008; Tatić 2011; Gadžo-Šašić 2020) posebno i najčešće spominju: milosrdni, medicinski, socijalni i model ljudskih prava. Prvi, milosrdni model polazi od toga da osobe s invaliditetom trebaju posebne usluge, njegu i institucije jer nisu u mogućnosti same se brinuti o sebi, dok medicinski model, koji se javio 50-ih godina prošlog vijeka, uključuje ideju pomoći i zaštite, te reduciranje različitih faktora okruženja korisnika na najmanju moguću mjeru stavljajući u fokus ograničenja s kojima se suočavaju osobe s invaliditetom. Nasuprot medicinskog, socijalni model invalidnosti stavlja pojedinca u centar odlučivanja i u tijesnoj je vezi s modelom ljudskih prva koji je skoro isključivo usmjeren na dostojanstvo ljudskog bića (Gadžo-Šašić 2020). Iz spomenutog proizlazi da je razumijevanje invaliditeta ovisno od različitih aspekata i pristupa, ali i od normativnih regulacija, politikā te društvenog i kulturnog konteksta. Međutim, ono što se „usadilo" kao konstanta u većini društava je stigma osoba s invaliditetom. S tim u vezi, u Goffmanovoj studiji o stigmi, preciznije „diskreditiranoj stigmi", ističe se da osobe s invaliditetom mogu biti stigmatizirane na osnovu „lako uočljivih fizičkih oštećenja", a što otežava poimanje i vidljivost njihovih stvarnih, drugih identiteta i vrijednosti. Goffman također tvrdi da je stigma proces isključivanja pojedinca iz društvenog života i rijetko se zasniva na ispravnim shvaćanjima te izvire iz stereotipa ili percepcija koje mogu ili ne moraju biti tačne (1963, prema Giddens 2009). Međutim, duboko konformističko, savremeno društvo vanjštinu, fizički izgled,

tijelo, kako tvrdi Foucault, više glorifikuje nego što jednostavno prihvata (1988, prema Giddens, 2009).

U kontekstu navedenog čini se važnim ukazati i na činjenicu da medijska predstavljanja omogućavaju re/prezentaciju, ponavljanje, učvršćivanje već postojećih društvenih stavova o invaliditetu i osobama s invaliditetom, ali malo ili nimalo pridonosi kreiranju novih zasnovanih na socijalnom modelu invalidnosti. Kroz povijest pristupi medijskog predstavljanja invaliditeta i osoba s invaliditetom imali su različite narative u odnosu na medijske formate i platforme u okviru kojih su (re)producirani. Tako u filmskoj, TV-serijskoj ili dramskoj oblasti, kako tvrdi Evans (prema Brigs; Kobli 2005), te predstave su definirane ne samo invaliditetom već i rodom, tako da su, obično, muškarci s invaliditetom potencirali zavisnost, bespomoćnost i ranjivost, a žene agresivnost i osvetoljubivost. S druge strane analizirajući dobrotvorne kampanje za osobe s invaliditetom namjerno kreirani dominantni narativi potencirali su nesreću, tragični gubitak koji je apelirao na osjećaje krivice i sažaljenja.

Po svemu sudeći nizak stepen društvene svijesti i znanja o invalidnosti proizvodi diskriminaciju, marginalizaciju i kreiranje neutemeljenih stavova, predrasuda, stereotipa i stigmi i to ne samo u svijesti „običnog“ čovjeka nego i u svijesti onih koji ih informiraju o stvarnosti. Takve dominantne narative, između ostalih društvenih interakcija, potiču i mediji, njihovim re/prezentiranjem, kreiranjem, ponavljanjem i učvršćivanjem. Brojna komunikološka istraživanja se bave kontekstom savremenog društvenog ambijenta i socijalne uključenosti, a povijest tih studija govori da su slične ili gotovo iste društvene grupe i identiteti u različitim periodima predstavljani na mnogo različitih načina u okviru medijskih reprezentacija. Okvir tih studija nije se samo ticao načina predstavljanja, zastupanja ili kreiranja određenih narativa o grupama ili identitetima nego i dostupnosti informacijsko-komunikacijskih tehnologija i prilagođenosti medijskih platformi svim članovima društva. Nejednakosti u pristupu i mogućnostima korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija i medijskih platformi samo su naizgled savremeni društveni problemi. Zapravo, teorija jaza znanja, koja polazi od toga da se kod ljudi ne razvija automatski interes za društvene probleme i društvene događaje uopće (Šorđan 2008), najbolje oslikava nejednak pristup, mogućnosti i sposobnosti članova jednoga društva u odnosu na pripadnost određenoj klasi i grupi. Pritom se mogućnosti osoba s invaliditetom, skoro isključivo, motre kroz prizmu ograničenja koja proizlaze iz društvenih barijera. Može se zamijetiti da način medijskog predstavljanja i zastupanja osoba s invaliditetom i tema važnih za njih ovisi od mnogih faktora koje uzima u obzir spomenuta teorija, a koji se najjednostavnije klasificiraju na unutrašnje ili medijske i spoljne/društvene.

U unutrašnje faktore, u najširem smislu, spada medijska pismenost koja je posebno važna u izvještavanju o specifičnim temama dok se u društvene uticaje ubraja sveukupnost historijskih, tradicijskih, kulturnih, političkih, socijalnih i drugih okolnosti.

U kontekstu navedenog važni su nalazi do kojih se došlo u već spomenutom istraživanju iz 2006. godine, gdje je u kontekstu nezastupljenosti unutrašnjih ili medijskih faktora ukazano na upotrebu neprimjerenih termina za osobe s invaliditetom. Neki od termina koji su u publikaciji spomenuti kao korišteni u medijskim izvještavanjima su: „osobe sa mentalnom retardacijom“, „mentalno zaostale osobe”, „nagluhe”, „djeca sa psihofizičkim poremećajima”, „mentalno hendikepirani”. Većina analiziranih tekstova u spomenutom istraživanju pozicionirala je osobe s invaliditetom kao objekte, u nedopustivo komparativnom odnosu sa „zdravim i normalnim osobama”, sugerirajući individualni/medicinski model klasifikacije osoba s invaliditetom sa izvjesnim „nedostatkom” ili „nesposobnosti”, „oštećenjem” koje „ograničava” i time definira cijelu osobu kao objekt potrebe, zavisnosti ili socijalne zaštite. Iz svega prezentiranog proizlazi da je u Bosni i Hercegovini, ali i regiji, još uvijek dominantan, čak i u medijskom predstavljanju osoba s invaliditetom, medicinski model invalidnosti koji polazi od ograničenja s kojima se osobe s invaliditetom suočavaju, a da su socijalni model invalidnosti kao i model ljudskih prava zanemareni, te predstavljaju samo teoretski okvir postupanja prema osobama s invaliditetom daleko od zaživljavanja u praksi.

Istraživačka pitanja i ciljevi

Mediji su uvijek imali veliki, a u današnje vrijeme, može se reći da imaju presudan utjecaj na javno mnijenje. Posjeduju moć da namjerno ili nenamjerno nametnu ljudima određena pogrešno protumačena mišljenja. Međutim, ono što je važno u tom kontekstu jeste činjenica da je svijest društva podložna promjenama, što se može, ali ne mora, pozitivno odražavati na svijest o sposobnostima i mogućnostima osoba s invaliditetom. Na te promjene svijesti u modernim društvima posebno utiču mediji koji direktno ili indirektno oblikuju razumijevanje određenih pojava ili fenomena, te stoga ne iznenađuje potenciranje važnosti medija u shvaćanju invalidnosti (Kolašinac 2021). Ipak, i pored nesagledive važnosti medija za formiranje javnog mnijenja još uvijek se bilježe izvještavanja koja u većoj ili manjoj mjeri osobe s invaliditetom stigmatiziraju i diskriminiraju. Zbog navedenog istraživačka pitanja koja se u našem istraživanju nameću kao važna jesu:

- Kako mediji predstavljaju osobe s invaliditetom?
- Kako mediji zastupaju osobe i teme važne za osobe s invaliditetom?
- Koja je politika medijskog predstavljanja osoba s invaliditetom?
- Zašto je medijsko predstavljanje i zastupanje bitno?

Znanstvena i društvena opravdanost i ciljevi analize vezani su za moguće medijske dekonstrukcije dominantnih praksi prikazivanja i predstavljanja osoba s invaliditetom, ali i za osnaživanje i razvijanje društvene svijesti o ravnopravnosti svih članova društvene zajednice i suzbijanja svih oblika marginalizacije i diskriminacije temeljene na osnovu invaliditeta. Stoga analiza ima za cilj identificirati i analizirati predrasude i stereotipe koji se često koriste u medijskom predstavljanju osoba s invaliditetom, ali isto tako ukazati na važnost korištenja nediskriminirajuće terminologije, te na taj način inicirati moguće pozitivne promjene u medijskoj praksi izvještavanja o ovoj problematici.

Metodologija

Uzorak i istraživački postupak

Istraživanjem su obuhvaćeni printani mediji tačnije jedan od najtiražnijih i najčitanijih dnevnih listova *Dnevni avaz* kao i elektronski mediji (radio i televizije oba entiteta). Razlog zbog kojeg je obuhvaćen samo jedan printani medij, te po dvije televizijske i radio stanice je isključivo što bi analiza više printanih i elektronskih medija zahtijevala dodatne resurse i vrijeme. I premda bi dodatna analiza pridonijela reprezentativnosti i generalizaciji, rezultati za ovu vrstu rada bi bili preopširni, a početni razlog analize, koji se bazira isključivo na ukazivanju značaja korektnog i adekvatnog medijskog prikazivanja invalidnosti, ostao bi nepromijenjen.

Uzorak odabranih medija primarno je određen tendencijom analize klasičnih medijskih formata ne pretendirajući ka dijapazonu analize oskudno reguliranog online medijskog prostora. Analiza klasičnih medijskih formata, shodno ciljevima istraživanja, određena je testnim, manjim uzorkom koji baštini dugu tradiciju programskih regulacija i samoregulacija, te formi konvergencije uzrokovanih savremenim tehnološkim inovacijama. Dakako, sveobuhvatniju sliku medijskih re/prezentacija osoba s invaliditetom pružilo bi uključivanje i drugih medijskih formata poput online, digitalnih platformi, društvenih mreža, podcast sadržaja ili sadržaja „na zahtjev", dramskih, igranih, filmskih, serijskih programa te persuazivnih komunikacijskih oblasti kao što su reklamne i dobrotvorne kampanje. Međutim, vodeći se činjenicom duboko etnički podijeljenog bosanskohercegovačkog društva većina uzrokovanih medijskih formata

zahtijevala bi uzorkovanje analiziranih medija shodno teritorijalnom kriteriju što, primarno, nije bio cilj analize. Iz navedenog proizlazi da su i predmetom analize programi entitetskih javnih servisa obuhvaćeni isključivo u odnosu na kriterij „postavljanja dnevnog reda" tj. tematskih sadržaja koje uključuju programi vezano za komunikacijske potrebe lokalnih zajednica, a koje malo ili gotovo nikako zastupa program Javnog RTV servisa BiH. Specifični formati elektronskih medija, radija i televizije, koji su analizirani, u obzir su uzimali i kriterij normativne obaveznosti programskih smjernica javnih servisa koje su nešto drugačije u odnosu na ostale vlasničke i organizacijske formate koji se vode profitnom medijskom logikom. Ujedno, ograničavajući faktori analize podrazumijevaju i kompletnost analiziranog programa. Analiza je uključila praćenje centralnih informativnih emisija oba radijska i televizijska emitera koji bi trebali biti okosnica mainstream programske strukture.

Metode i tehnike istraživanja obuhvaćaju manji format kvantitativne i kvalitativne analize uzorkovanih medijskih sadržaja. Istraživanje polazi od stajališta da su osobe s invaliditetom i teme važne za njih marginalizirane u medijskim sadržajima u Bosni i Hercegovini, a i oni sadržaji koji su zastupljeni ne prezentiraju istinske slike osoba s invaliditetom niti istražuju svu složenost iskustva invaliditeta, čime ne doprinose ispunjavanju funkcije njihove integracije u društveni život, nego na žalost učvršćuju već postojeće negativne narative.

Prostorna dimenzija istraživanja medijskih formata vezana je za Bosnu i Hercegovinu, a *vremenski okvir* istraživanja je period april/maj 2023. godine. U kontekstu vremenskog kriterija analize važno je naglasiti da je veći istraživački prostor podrazumijevao eventualno kvartalno uzorkovanje medijskih sadržaja. Zato je ovom analizom odabran period koji, u odnosu na realne društvene okolnosti, ne uključuje mogućnosti prigodničarskih tematiziranja osoba s invaliditetom i tema važnih za njih kao što su: obilježavanje specifičnih datuma, prijenosi sportskih i drugih manifestacija (specijalistički programi), priče za potrebe političkog oglašavanja, vanredne situacije (štrajkovi, protesti) itd.

Rezultati istraživanja

Analiza printanih medija

Analiza uzorkovanih printanih medija uključila je 20 dnevnih izdanja lista *Dnevni avaz* u vremenskom razdoblju od 01. aprila do 04. maja 2023. godine. List *Dnevni avaz* svojim uređivačkim konceptom pripada informativnoj štampi dijelom popularističkog koncepta. Pojedina izdanja distribuirana su u formama dvobroja (1. i

2., 8. i 9., 15. i 16., 20 i 21. april) i trobroja (29., 30. april i 01. maj). Analiziran je cjelokupni sadržaj lista, uključujući rubrike: Aktuelno, Pogledi, Globus, Teme, Sarajevski kanton, Crna hronika, Mozaik, Panorama, Biznis, Kiosk, Show biz, Jet set, Sveznadar, Sport te zasebni i specijalni dodaci Panorama, Sport, Auto market, Porodica i zdravlje, TV extra, Bh biznis, Bajramski specijalni prilog, Ramazan, Građevinarstvo, Sveznadar i Sport. Analiza nije uključivala reklamni i oglasni prostor novina, a svako izdanje imalo je najmanje 40, a najviše 72 stranice. Zasebnu jedinicu analize predstavljao je tekst. Indikatori analize bili su: kvantitet objavljenih sadržaja, tematski okviri, izvori vijesti, terminologija, dominantni narativi, stereotipi i medijske slike o invaliditetu. U periodu analize u 20 izdanja lista objavljeno je ukupno 1.516 tekstova. Od tog broja samo njih devet (9) odnosilo se na osobe s invaliditetom i teme vezane za njih. Objavljeni sadržaji bili su u formama vrlo kratkih vijesti i izvještaja, obično pozicioniranih na marginalnim dijelovima novinske stranice, gotovo po pravilu, nepotpisani, osim jednog (1) teksta potpisanog samo inicijalima autora. Tekstovi nisu locirani u glavnim, tematskim rubrikama lista, već u rubrikama manjeg značaja: posljednja stranica (1), Teme (1), Sarajevski kanton (3), Kiosk (2) i Mozaik (1). Dva (2) teksta bila su posvećena dobrotvornim akcijama pomoći osobama s invaliditetom. Prvi pod naslovom „Odluka reisa Huseina ef. Kavazovića – Sredstva od bajramskog prijema Biblioteci za slijepa i slabovidna lica“ (*Dnevni avaz* 2023) je potencirao vrijeme vjerskih praznika u okviru kojih, kako se navodi u tekstu *trebamo imati osjećaj za one koji su u stanju potrebe*, a naslov drugog „Pokrenut apel za pomoć Sarajliji – Edim Nur Hajdarević bori se za život“ (*Dnevni avaz* 2023) ističe značaj pružanja pomoći bolesnim i iznemoglim pri tom navodeći detaljan opis dijagnoza i zdravstvenog stanja osobe, što degradira osnovne principe poštivanja ljudskog dostojanstva. Prateća fotografija drugog (2.) teksta je mladić vidno iscrpljen bolešću u bolničkom krevetu, okružen medicinskim aparatima, iz koje proizlazi emotivna dimenzija vidne eksploatacije ljudske patnje. Pozitivni primjeri prilagođavanja društvenog okruženja podjednako svim članovima društva, prateći društveni/socijalni model shvaćanja invaliditeta, jesu tekstovi: „Poklon UNSA glavnom gradu – Spot za pjesmu Sarajevo, ljubavi moja na znakovnom jeziku“ (*Dnevni avaz* 2023), „Opća bolnica Prim. dr. Abdulah Nakaš – Otvorena ambulanta za djecu i osobe s poteškoćama“ (*Dnevni avaz* 2023) i „Mattel lansira barbiku s Downovim sindromom″ (*Dnevni avaz* 2023). Također dvije (2) vijesti objavljene su u formatu servisnih informacija isplate novčanih naknada i prigodnih sadržaja obilježavanja specifičnih datuma, u ovom slučaju 2. aprila, Međunarodnog dana svjesnosti o autizmu: „Saopćeno iz Službe za protokol i press KS – Počela isplata

naknada civilnim žrtvama rata“ (*Dnevni avaz* 2023) i Sarajevo „˝Zajedno smo čarolija˝“ (*Dnevni avaz* 2023). Tekst posvećen izložbi radova u povodu obilježavanja Dana svjesnosti koristi vrlo upitnu terminologiju kada su u pitanju osobe s invaliditetom, navodeći da su autori izložbe “djeca iz ove populacije”. Osim neutralnih novinarskih uklona pri objavljenim sadržajima zabilježeni su i oni ekstremno oprečni. U tekstu „Gabi Adams – Vetli rodila se bez udova – Danas je inspiracija mnogima“ (Dnevni avaz 2023) opisana je izuzetno „nesretna sudbina mlade vizažistice koju su „zbog njene bolesti roditelji napustili kad je imala samo devet mjeseci” akcentirajući njen položaj ranjivosti i žrtve. Senzacionalističkim pristupom, i pored te činjenice, „vizažistica svojim videozapisima na društvenim mrežama inspirira mnoge”, na način kojim „bez ruku i nogu” sa „rijetkim poremećajem Hanhartovim sindromom” obavlja svakodnevne aktivnosti tj. živi „normalnim životom”. Ova medijska slika opisuje osobe s invaliditetom kao „čuda” ili „super heroje” koje usprkos izvjesnim ograničenjima ipak „žive normalnost” većine. Ujedno, ovo je i jedini tekst u kojem je izvor informacija bila isključivo osoba s invaliditetom koja je o svom svakodnevnom životu i iskustvima pričala iz vlastite perspektive. Izvori informacija drugih sadržaja bili su službeni, dobrotvorne i humanitarne organizacije, udruženja, članovi porodice i preuzeti izvori.

Analiza elektronskih medija

Uzorkovani format elektronskih medija obuhvatio je programe javnih RTV servisa Bosne i Hercegovine tačnije programe *Radija Federacije i Federalne TV* te *Radio Televizije Republike Srpske*. Analiza je uključila praćenje centralnih informativnih emisija oba radijska i televizijska emitera koji bi trebali biti okosnica mainstream programske strukture. Program je praćen 15 dana u periodu od 08. do 22. maja 2023. godine.

Specifični formati televizije i radija koji su analizirani u obzir su uzimali normativnu obaveznost programskih smjernica javnih servisa prema kojima, uzimajući u obzir sadržaj Člana 38 Zakona o Javnom RTV servisu FBiH, se nalaže „osigurati raznovrstan i izbalansiran radijski i televizijski program, koji ispunjava visoke etičke standarde i standarde kvaliteta, poštivanje ljudskog života, dostojanstva i fizičkog integriteta ličnosti i promoviranje demokratskih sloboda, društvene pravde i međunarodnog razumijevanja i mira”. Dalje se u istom Zakonu (Čl. 39 i 40) ističe da je „RTV FBiH dužna prilagoditi praćenje informativnog, kulturnog, obrazovnog i zabavnog programa potrebama lica oštećenog sluha i drugih lica sa posebnim potrebama”, te da je u programima zabranjeno: „podsticati i širiti nacionalnu, rasnu

ili vjersku mržnju i netrpeljivost, antisemitizam i ksenofobiju, kao i podsticati na diskriminaciju i neprijateljstvo prema pojedincima ili grupama zbog njihovog porijekla, boje kože, političkog uvjerenja, religije, zdravstvenog stanja, spola, seksualnih ili drugih određenja ili osobina". Istovjetne programske propise i načela proklamuje i Zakon o Javnom RTV servisu Republike Srpske (RTRS).

Centralna informativna emisija Federalne televizije (FTV) *Dnevnik 2* realizira se u terminu od 19 sati i 30 minuta i njeno trajanje variralo je između 30 i 38 minuta. Svojim sadržajem obrađivala je najaktuelnije političke i društvene teme iz Bosne i Hercegovine, regije i svijeta, u formama vijesti, izvještaja, izjava, reportaža, intervjua, reporterskih javljanja i drugih televizijskih priloga. Svi sadržaji jasno su navodili autore kao i kompletan tehnički i urednički/novinarski impresum. U informativnoj dnevničkoj strukturi analiziranih 15 televizijskih izdanja objavljeno je ukupno 170 tematskih sadržaja. Kvantitativni dio obrađenih tema odnosio se kako na pojedinačne televizijske informativne forme, tako i na više njih u nizu različitih formata, ali povezanih istovjetnom tematikom. Od ukupnog broja objavljenih sadržaja ukupno tri (3) su bila posvećena osobama s invaliditetom.

Izdanje *Dnevnika 2* (FTV 2023) od 09. maja 2023. godine donosi izvještaj sa protestnog skupa koji je organizirala Unija osoba i organizacija osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine ispred Vlade Federacije BiH zbog zahtjeva za izmjene Nacrta zakona o materijalnoj potpori osoba s invaliditetom. Prilog je pozicioniran na samom kraju u poretku vijesti u trajanju od 1 minute i 16 sekundi. Tom prilikom zabilježene su izjave organizatora i predstavnika Vlade, ali bez stavova (izjava) samih osoba s invaliditetom. Samo ilustrativni kadrovi zabilježili su okupljene protestante sa transparentima.

Drugi sadržaj emitiran je u *Dnevniku 2* (FTV 2023) od 14. maja 2023. godine, u kojem se tematizira nepoštivanje Zakona o upotrebi znakovnog jezika donesenog 2009. godine. Četrnaest godina poslije donošenja ovog Zakona o njegovoj neprimjeni u institucijama i posljedicama koje ta neprimjena ima na osobe s invaliditetom govorilo se iz perspektive samih korisnika. O svakodnevnoj diskriminaciji u postupcima kontakata sa policijom, zdravstvenim ustanovama, te sudskim organima koje nemaju certificirane tumače znakovnog jezika govorio je predsjednik skupštine gluhih i nagluhih osoba grada Zenice, te predstavnici Unije organizacija osoba s invaliditetom u FBiH. Iskustva neprimjene ovog zakonskog okvira zabilježena su i iz percepcije predstavnika važnih društvenih ustanova. Prilog je pozicioniran na samom kraju u trajanju od 2 minute i 51 sekundu.

U tematskim okvirima osobe s invaliditetom spomenute su i u kontekstu najvećeg broja apelanata Instituciji ombudsmena za ljudska prava BiH kroz izvještavanje o godišnjem izvještaju ove institucije u *Dnevniku* od 17. maja 2023. godine (FTV 2023), a što je i predstavljalo treću vijest iz ove oblasti.

Dnevnik 2 Radio Televizije Republike Srpske u 15 analiziranih centralnih informativnih izdanja objavio je ukupno 204 teme iz gotovo svih oblasti društvenog i političkog života, pretežno Republike Srpske, zatim regije i svijeta. Emisija je emitirana svakodnevno u terminu od 19 sati i 30 minuta sa trajanjem koje je variralo od 30 do 34 minute. Sve emisije su sadržavale potpuni impresum realizacije. Osobe s invaliditetom bile su samo u dva (2) navrata prikazane kao prateći kadar nevezanih tematika i to u izdanjima od 08. i 15. maja 2023. godine (RTRS 2023).

Centralna informativna emisija Radija Federacije BiH *Vijesti u 17.00* obrađivala je aktuelnu problematiku iz oblasti politike, ekonomije, kulture i svih drugih društvenih tema iz Bosne i Hercegovine, regije i svijeta u formama vijesti, izvještaja, izjava, radijskih reportaža i priloga i intervjua. Trajanje emisija bilo je u rasponu između 26 i 34 minuta, te su sve navodile uredničku/novinarsku i tehničku realizaciju. Ovaj radijski servis u 15 analiziranih centralnih informativnih emisija objavio je ukupno 177 tematskih sadržaja od kojih su samo dva (2) bila vezana za osobe s invaliditetom.

Vijesti u 17.00 (Radio FBiH 2023) od 09. maja 2023. godine donose samo vijest o održanom protestnom skupu Unije organizacija osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine ispred Vlade FBiH u trajanju od 28 sekundi na samom kraju emisije. Emisija od 10. maja 2023. godine također na samom kraju vijesti u formi radijskog priloga trajanja 2 minuta i 48 sekundi najavljuje Treće međunarodne igre za djecu i mlade s poteškoćama u razvoju (Radio FBiH 2023). Prilog je sadržavao dvije izjave organizatora susreta bez bilježenja iskustava samih učesnika.

Informativna emisija *Dnevnik Radija Republike Srpske* emitira se svakodnevno u 16.00 sati. U 15 analiziranih izdanja ova centralna emisija informativnog programa bavila se aktuelnim vijestima iz oblasti politike, ekonomije, socijalnih tematika, kulture i sporta Bosne i Hercegovine, regije i svijeta. Zastupljene forme objavljenih sadržaja bile su vijesti, izvještaji, izjave, radijske reportaže i prilozi te intervjui, potpisani kompletnim uredničkim/novinarskim i tehničkim impresumom. Trajanje emisije variralo je u odnosu na svako pojedinačno izdanje između 30 i 34 minuta. Ovaj servis, u toku analiziranog perioda emisija, objavio je ukupno 219 tema. Naglašavanje invaliditeta ili predstavljanje osobe s invaliditetom u ovom radijskom programu prakticirano je u nekoliko navrata i to prilikom obilježavanja određenih

datuma, u kontekstu potrebe političkog skretanja pažnje sa ili na aktuelna društvena dešavanja, te zahtjeva za ostvarivanje prava.

Tako je tema invaliditeta spomenuta u izdanju od 08. maja 2023. godine sa pričom u povodu obilježavanja Nedjelje Crvenog krsta u Republici Srpskoj u okviru koje su najavljene aktivnosti „njege starih i bolesnih koji nisu u mogućnosti platiti dom ili brigu" (Radio RS 2023). Također sedam dana kasnije u *Dnevniku* od 15. maja 2023. godine zabilježena je izjava osobe s invaliditetom u priči o obilježavanju 31 godišnjice napada na kolonu u Tuzli (Radio RS 2023). Radijski prilozi pozicionirani su u vodećem dijelu emisije.

Kompletna analiza medijskog sadržaja na neki način očekivano ukazuje da su osobe s invaliditetom u medijima neadekvatno prikazane, ali isto tako da im se pruža nedovoljno medijskog prostora. Također se u izvještavanjima o ovoj tematici često zanemaruje osobnost, a naglašava invaliditet, ističe onesposobljenje i zanemaruje sposobnost, prenaglašava uspjeh osobe (uspješan/na iako je osoba s invaliditetom). Stoga, ne iznenađuje da se u publikaciji „Kodeks o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom u medijima" pod motom „kako me oslovljavaš tako me doživljavaš" inicira akcija koja bi, u krajnjoj konsekvenci, trebala dovesti do ostvarenja ciljeva poput standardizacije pojmova koji se koriste u medijskom izvještavanju kada je riječ o osobama s invaliditetom, promjene odnosa prema izvještavanju o osobama s invaliditetom (uključujući, unapređenje komunikacije s osobama s invaliditetom, smanjenje uvriježenih predrasuda o njihovim „velikim dostignućima", prikazivanje osoba s invaliditetom kao sudionika običnog, svakodnevnog života, uzimajući u obzir ljudsku dimenziju ovih osoba i sl.), te ono što i proizlazi iz socijalnog modela invalidnosti – promijeniti ambijent i stav cjelokupne društvene zajednice prema osobama s invaliditetom na način da se na te osobe počne gledati kao na ravnopravne sudionike u društvenim aktivnostima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rezimirajući kako mediji predstavljaju i zastupaju osobe s invaliditetom i teme važne za njih zaključci analize uzorkovanih medijskih formata u Bosni i Hercegovini idu u prilog činjenici da su, u odnosu na kvantitativni kontekst objavljenih sadržaja, tematski okvir, formu, dužinu/trajanje i pozicioniranost, osobe s invaliditetom i tema njima važne marginalizirane u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru. Izvori analiziranih sadržaja, korištena terminologija, kreirane medijske slike, narativi ukazuju na tragove degradacije, diskriminacije i stereotipizacije osoba s invaliditetom.

Aktualna medijska slika kada je riječ o priznavanju, istraživanju i prikazivanju invaliditeta projicirana je u medijskim formatima zavisnosti, bespomoćnosti, poniznosti, zahvalnosti, ranjivosti, bezizlaznosti, nesretne žrtve, „super heroja", „čuda" i neprikladne komparativnosti, podržavajući narative milosrdnog i medicinskog modela u okviru kojih je fokus na „oštećenju", „nedostatku" i, gotovo po pravilu, distanciranju u odnosu na „druge" i „većinu". U tom smislu ne govori se o programu „za osobe s invaliditetom" već o programu „o osobama s invaliditetom".

Prezentirani podaci već sami po sebi apeliraju na politike medijskog predstavljanja i kreiranje medijskih agendi koje bi u fokus izvještavanja o invalidnosti i osobama s invaliditetom postavile teme o općim životnim pitanjima, teme koje se odnosi na cjelokupnu populaciju kao i na način promatranja svijeta očima osobe ili djeteta s invaliditetom. Tačnije, zahtijeva se novinarski pristup koji će uključiti osobe s invaliditetom kako to zahtijevaju njihovi predstavnici, odnosno kroz poštivanje gesla „ništa o nama bez nas". Međutim, u postizanju, usvajanju i prihvaćanju novog medijskog pristupa, vrlo je vjerojatno, neće se moći uticati na organizaciju ili prirodu medija, ali na uredničku politiku da, i to kroz promicanje smjernica razvoja novinarske deontologije kao stalnog procesa prihvaćanja, razvijanja, kritiziranja ili poništavanja određenih etičkih vrijednosti. Zbog toga je poznavanje i primjena Kodeksa o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom iz 2012. godine i drugih zakonskih propisa važno za objektivno kreiranje medijskog sadržaja. Medijske re/prezentacije osoba s invaliditetom važne su kako sa aspekta prepoznavanja potreba i interesa pojedinaca, njihovog osamostaljivanja, socijalizacije, razvoja personalnog identiteta i integracije u društvo, tako i u kontekstu potvrđivanja njihovog statusa te učvršćivanja prihvatljivih društvenih normi i stavova o invaliditetu. Zbog toga je objektivno i vjerodostojno medijsko predstavljanje i zastupanje osoba s invaliditetom i tema neposredno vezanih za invaliditet bitno kao i ravnopravna dostupnost medijskih platformi.

Cjelovitiju sliku medijskih re/prezentacija osoba s invaliditetom pružilo bi uključivanje u analitički okvir svih medijskih formata, kompletnosti programske strukture, komparativne analize medijskih sadržaja, dužeg vremenskog kriterija analize kao i svih ograničavajućih faktora ove analize koja, uz istraživanje stvarnih komunikacijskih potreba građana Bosne i Hercegovine, ostavlja prostor i podstiče buduća istraživanja.

IZVORI:

1. *Dnevni avaz*, Teme, Broj 9982. godina XXVII, (03. 04. 2023), Sarajevo „Zajedno smo čarolija"
2. *Dnevni avaz*, Kiosk, Broj 9983. godina XXVII, (04. 04. 2023), Gabi Adams – Vetli rodila se bez udova – Danas je inspiracija mnogima
3. *Dnevni avaz*, Sarajevski kanton, Broj 9985. Godina XXVII, (06. 04. 2023), Poklon UNSA – e glavnom gradu - Spot za pjesmu Sarajevo, ljubavi moja na znakovnom jeziku
4. *Dnevni avaz*, Kiosk, Broj 9985. Godina XXVII, (06. 04. 2023), Učiteljica iz Slovenije otišla na eutanaziju – Popila je gorko piće i pojela čokoladicu
5. *Dnevni avaz*, Sarajevski kanton, Broj 9991. Godina XXVII, (12. 04. 2023), Saopćeno iz Službe za protokol i press KS – Počela isplata naknada civilnim žrtvama rata
6. *Dnevni avaz*, Sarajevski kanton, Broj 9991. Godina XXVII, (12. 04. 2023), Opća bolnica Prim. dr. Abdulah Nakaš – Otvorena ambulanta za djecu i osobe s poteškoćama
7. *Dnevni avaz*, Teme, Broj 9997. Godina XXVII, (18. 04. 2023), Odluka reisa Huseina ef. Kavazovića – Sredstva od bajramskog prijema Biblioteci za slijepa i slabovidna lica
8. *Dnevni avaz*, Mozaik, Broj 10000. Godina XXVII, (20. i 21. 04. 2023), Pokrenut apel za pomoć Sarajliji – Edim Nur Hajdarević bori se za život
9. *Dnevni avaz*, Zanimljivosti, Broj 10006. Godina XXVII, (27. 04. 2023), Mattel lansira barbiku s Downovim sindromom
10. Face TV (2023), Centralni dnevnik sa Senadom Hadžifejzovićem, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina: Face TV, https://www.face.ba/face-tv/centralni-dnevnik-sa-senadom-hadzifejzovicem/centralni-dnevnik-28-4-2023/167765; pristupljeno 16. 05. 2023
11. Federalna televizija (RTVFBiH) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija. Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 09. 05. 2023. https://federalna.ba/dnevnik-2-09052023-swjlr
12. Federalna televizija (RTVFBiH) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 14. 05. 2023. https://federalna.ba/dnevnik-2-14052023-ujryx

13. Federalna televizija (RTVFBiH) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 17. 05. 2023. https://federalna.ba/dnevnik-2-17052023-2xtgo
14. Federalna televizija (RTVFBiH) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 20. 05. 2023. https://federalna.ba/dnevnik-2-20052023-9wbfn
15. Radio Federacije BiH (RFBiH) (2023), Vijesti u 17.00, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 09. 05. 2023. https://federalna.ba/vijesti-u-17-09052023-fk0ks
16. Radio Federacije BiH (RFBiH) (2023), Vijesti u 17.00, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 10. 05. 2023. https://federalna.ba/vijesti-u-17-10052023-ljd6z
17. Radio Federacije BiH (RFBiH) (2023), Vijesti u 17.00, Informativna emisija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 15. 05. 2023. https://federalna.ba/vijesti-u-17-15052023-sunxg
18. Radio Republike Srpske (RTRS) (2023), Dnevnik, Informativna emisija, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 08., 15., 17. i 21. 05. 2023. https://www.rtrs.tv/av/audio.php?prgid=71
19. Televizija Republike Srpske (RTRS) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 08. 05. 2023. https://www.rtrs.tv/av/pusti.php?id=113891
20. Televizija Republike Srpske (RTRS) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, pristupljeno 15. 05. 2023. https://www.rtrs.tv/av/pusti.php?id=114047
21. Televizija Republike Srpske (RTRS) (2023), Dnevnik 2, Informativna emisija, Banja Luka, Bosna i Hеč6rcegovina, pristupljeno 22. 05. 2023. web: https://www.rtrs.tv/av/pusti.php?id=114204
22. Zakon o Javnom RTV servisu Federacije Bosne i Hercegovine, http://www.fmks.gov.ba/ kultura/legislativa/fbih/44.pdf
23. Zakon o radio-televiziji Republike Srpske, web: https://www.paragraf.ba/propisi/republika-srpska/zakon-o-radio-televiziji-republike-srpske.html
24. Unija osoba i organizacija osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, (29. 04. 2023), Saopštenje za javnost – Semir Efendić da se izvini osobama sa invaliditetom, https://www.facebook.com/unijaosobasa.invaliditetom.fbih/

LITERATURA:

1. Adams, Lisa (2006), *Disability in the press: How disability and people with disabilities are depicted in print media in Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia in 2006,* Handicap International Regional Office for South East Europe, Sarajevo https://www.superando.it/files/docs/Informazione%20SudEstEuropa.doc, pristupljeno 28. 04. 2023.
2. Brigs, Adam, Pol Kobli (2005), *Uvod u studije medija*, Clio, Beograd
3. Gadžo-Šašić, Sabira (2018), ″Problemi socijalne inkluzije osoba s invaliditetom″, *Društvene i humanističke studije,* 1(4), 87-108.
4. Gadžo-Šašić, Sabira (2020), *Socijalni rad s osobama s invaliditetom*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
5. Giddens, Anthony (2009), *Sociology* (6th ed.), Revised and updated with Philip W. Sutton, Polity Press
6. *Kodeks o načinu predstavljanja osoba s invaliditetom u medijima* (2012), Sarić, Zlatko (ur.), Švedska krovna organizacija unutar pokreta osoba s invaliditetom, http://www.myright.ba/uimages/Kodeks%20o%20nacinu%20predstavljanja%20OSI%20u%20medijima%20MyRight.pdf
7. Kolašinac, Haris (2021), *Osobe s invaliditetom kroz medijsku prizmu*, https://globalanalitika.com/osobe-s-invaliditetom-kroz-medijsku-prizmu/
8. Leutar, Zdravka, Jelena Ogresta, Marina Milić-Babić (2008), *Obitelji osoba s invaliditetom i mreže podrške*, Sveučilišna tiskara, Zagreb
9. Quinn, Garard, Theresia Degener (2002), ″The moral authority for change: Human rights values and the worldwide process of disability reform, u: Quinn, Gerard, Theresia Degener (eds.), *Human Rights and Disability: The current use and future potential of United Nations human rights instruments in the context of disability*, United Nations, New York – Geneva,13-28
10. Tatić, Damjan (2011), *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Službeni glasnik, Beograd
11. Šorđan, Zdravko (2008), ″Teorija jaza znanja″, *Informatologia*, 41(1), 56-59.
12. UN (2006), *Konvencija o pravima osoba s invaliditetom*
13. Urbanc, Kristina (2005), ″Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom″, *Ljetopis socijalnog rada*, 12(2), 321-333

MEDIA REPRESENTATIONS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

Historical examples show and confirm the continued disenfranchisement of people with disabilities in all areas. In this regard, it is not a particularly different situation in the field of media representation of this marginalized group. A low level of awareness and knowledge about disability contributes to people with disabilities directly or indirectly discriminating, marginalizing, and at the same time creating unfounded attitudes, stereotypes, and stigma about them. Starting from the above, the text analyzes the current media presentation of persons with disabilities in Bosnia and Herzegovina. The analysis included printed, more precisely the content of daily editions of Dnevni avaz newspaper in the period from April 1 to May 4, 2023, in which, in the analyzed period, a total of nine (9) topics were published. The contents of electronic media (Federal Television, Radio Federation of Bosnia and Herzegovina, Radio-Television of Republika Srpska, Radio-Television of Republika Srpska, Radio Republika Srpska) were also analyzed, and on which, in the period from 08 to 22 May 2023, nine (9) topics that directly or indirectly concern people with disabilities were presented in news shows. The research aimed to point out the inadequate approach to reporting on disability more precisely to point out that people with disabilities and topics important to them are marginalized in media content in Bosnia and Herzegovina, and that they do not reflect the real-life conditions of members of that population.

Keywords: disability; people with disabilities; media; presentation; narratives

Irena Praskač-Salčin
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
irena.praskac@fpn.unsa.ba

Sabira Gadžo-Šašić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
sabira.gadzo.sasic@fpn.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA I SOCIJALNE POLITIKE

Ljubo Lepir
HUMANITARNI RAD RELIGIJSKIH ZAJEDNICA KAO OSNOVA PRAKSE SOCIJALNOG ZBRINJAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI / HUMANITARIAN WORK OF RELIGIOUS COMMUNITIES AS THE BASIS OF THE PRACTICE OF SOCIAL CARE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 731

Vesna Šućur-Janjetović, Andrea Rakanović Radonjić
ZAŠTITA OSOBA SA INVALIDITETOM U SOCIJALNOM RADU – DA LI JE MOGUĆA PROMJENA PRISTUPA OD KLIJENTA DO INDIVIDUE? / CARE OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIAL WORK – IS IT POSSIBLE TO CHANGE THE APPROACH FROM THE CLIENT TO THE INDIVIDUAL? 749

Andrea Rakanović Radonjić
KVALITET ŽIVOTA DJECE BEZ ADEKVATNOG RODITELJSKOG STARANJA SMJEŠTENE U USTANOVU SOCIJALNE ZAŠTITE / QUALITY OF LIFE OF CHILDREN WITHOUT ADEQUATE PARENTAL CARE PLACED IN A SOCIAL PROTECTION INSTITUTION ? 771

društvene i humanističke studije

Dragana Šćepović, Ljubo Lepir, Vesna Šućur-Janjetović
VRIJEDNOSTI U SOCIJALNOM RADU I PROFESIONALNI ODNOS PREMA KORISNICIMA / VALUES IN SOCIAL WORK AND PROFESSIONAL RELATIONSHIP TOWARDS USERS 791

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.731

UDK 2-78:061.235

Primljeno: 29. 03. 2023.

Pregledni rad
Review paper

Ljubo Lepir

HUMANITARNI RAD RELIGIJSKIH ZAJEDNICA KAO OSNOVA PRAKSE SOCIJALNOG ZBRINJAVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

U članku se razmatra doprinos humanitarnih aktivnosti najzastupljnijih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini na razvoj prakse socijalnog zbrinjavanja i socijalne podrške. Razmatra se uticaj socijalnih učenja katoličke, pravoslavne i islamske vjerske zajednice čija se idejna utemeljenja nalaze u Bibliji i Kur'anu. U članku se daje pregled istorijske uslovljenosti prakse socijalne djelatnosti vjerskih zajednica sa posebnim aspektom na periode kada je bio slab odgovor države na životne teškoće građana i kada je bio ostavljen prostor vjerskim zajednicama za uključivanje i praktično djelovanje u oblastima zaštite i pružanja podrške socijalno osjetljivim grupama stanovništva. Solidarnost i dobrovoljnost su bili idejni temelji, a milosrđe je bilo mehanizam praktikovanja socijalnozaštitne funkcije vjerskih zajednica na prostoru Bosne i Hercegovine u prošlosti ali i danas. Članak se završava porukom da je oblast socijalnog aktivizma i karitativnog rada vjerskih zajednica područje boljeg međureligijskog i međunacionalnog razumijevanja i saradnje u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: humanitarni rad; religijske zajednice; socijalna učenja religija

1. UVOD

Religija je oduvijek imala uticaj na organizaciju života ljudi, a pitanja odnosa prema čovjeku, njegovim pravima, humanizmu i solidarnosti činila su osnovu svakog religijskog učenja. Religijske doktrine su u svojim osnovama prožete paradigmom

pomaganja i milosrđa prema socijalno ugroženima. Po svojoj prirodi religije u fokusu imaju etička pitanja, pa njihova povezanost sa praksom humanitarnog rada se nameće sama od sebe. Kako Dirkem (1982) navodi, religije su neraskidivi dio društva dijeleći njegovu sudbinu i utičući na njega.

Ishodište humanitarnog i dobrovoljnog rada religijskih zajednica se nalazi u vjerskim učenjima, a materijalizuje se kroz pružanje neposredne podrške putem obaveza vjernika i institucionalnim djelovanjem vjerskih institucija. Prema Lakićević (1991: 113), vjerske zajednice su po ovom pitanju napravile jasnu distinkciju između obaveza i odgovornosti vjernika i crkve na način da je „dužnost vjernika da čini akte milosrđa, a crkva da pokreće socijalne akcije i neke od njih sama realizuje".

Praksa dobrovoljnog i humanitarnog rada vjerskih zajednica se ostvaruje kroz neposredno angažovanje i provođenje konkretnih akcija pomoći, propovijedanjem (zagovaranjem potrebe pomaganja) i organizovanjem rada karitativnih humanitarnih organizacija i udruženja. Putem humanitarnih aktivnosti vjerske zajednice ostvaruju svoj vjerski uticaj na sekularno tkivo društva, kulturu, tradiciju, moral, idejne i društvene vrijednosti.

Na tlu Bosne i Hercegovine djeluje više religijskih konfesija ali tri, islamska, pravoslavna, katolička su najmnogobrojnije, i samim tim imaju najveći uticaj na praksu humanitarnog rada. Osim ispunjavanja vjerskih ciljeva, značaj ovih vjerskih zajednica proizilazi iz činjenice da su one na ovim prostorima historijski dovele do nacionalne izdiferenciranosti stanovništva, tako da pripadnost religijskoj zajednici čini jednu od najbitnijih identitetskih određenja stanovnika Bosne i Hercegovine. Naime, ogromna većina Bošnjaka su pripadnici islamske vjeroispovijesti, Srbi su pretežno pravoslavci, a Hrvati su dominantno katolici.[1.] Takođe, za razumijevanje djelovanja religijskih zajednica i njihovog uticaja na život ljudi u Bosni i Hercegovini neophodno je imati u vidu da su sve tri pomenute religijske zajednice povezane i sastavni su dio šireg vjerskog organizovanja muslimana, pravoslavaca i katolika u svijetu. Na taj način, putem religijskog uticaja u Bosni i Hercegovini je ostvarena veza sa tradicijima, običajima, kulturama i moralnim svjetonazorima drugih zajednica u svijetu u kojima je isto tako dominantna islamska, pravoslavna i katolička religija. Samim tim praktikovanje humanitarnog rada vjerskih zajednica treba posmatrati kao

1. Prvi zvanični popis stanovništva na području Bosne i Hercegovine je proveden 1879. godine od strane austrougarske okupacione vlasti. Prema istom, na području Bosne i Hercegovine je živjelo 42,83% pripadnika pravoslavne vjere, 38,72% pripadnika islamske vjeroispovijesti i 18,14% pripadnika katoličke vjerospovijesti. Vremenom se taj odnos mijenjao, da bi 1991. godine bilo 43,48% muslimana, 31,21% pravoslavaca i 17,38% katolika, a 2013. godine taj udio je iznosio: 50,70% muslimana, 30,75% pravoslavaca i 15,19% katolika (Marić 1966; Agencija za statistiku BiH 2019).

dio nastojanja da religija zadrži svoj uticaj i da se dublje inkorporira u društveno tkivo Bosne i Hercegovine.

2. SOCIJALNA UČENJA KAO ISHODIŠTA HUMANITARNOG RADA VJERSKIH ZAJEDNICA

Socijalno učenje je sastavni dio svih religija i ono potiče iz sadržaja svetih spisa (Biblija, Kur'an), prakse i tumačenja teoloških mislilaca.[2.] Socijalno učenje je sastavni dio teološko-filozofskih promišljanja o ključnim društvenim i životnim pitanjima zajednice. Ono podrazumijeva traženje odgovora na pitanja ostvarivanja ljudskih prava, humanizma, solidarnosti i milosrđa, kao i odgovora na egzistencijalne potrebe i stanja socijalne ugroženosti ljudi. U operativnom smislu, socijalno učenje religijskih zajednica tiče se ostvarivanje ideja jednakosti i solidarnosti, te načina organizovanja i neposrednog pružanja pomoći onima kojima je ona potrebna. Socijalno učenje kao ishodište humanitarnog djelovanja vjerskih zajednica čine tri ključne komponente, a to su: jednakost svih i svakog, solidarnost i praksa (tradicija) pružanja i organizovanja neposredne pomoći.

Ideja jednakosti svih i svakog čini okosnicu ostvarivanja vjerske i socijalne pravde. Svi ljudi su jednaki pred zakonom postulat je savremene države, a stav da su svi ljudi jednaki pred Bogom zastupaju gotovo sve religije svijeta. Međutim, ta jednakost se ne ostvaruje u praksi, posebno ne ona materijalna. Nastojeći da se adekvatno postave prema problemu siromaštva i pitanju društvene nejednakosti religijske zajednice su imale različite pristupe kroz istoriju.

Odnos prema siromaštvu i bogastvu je polje gdje se najsnažnije materijalizuje socijalna osjetljivost religijskih konfesija prema principu jednakosti. Razlog tome nalazi se u činjenici da je nastanak religija svojevrsni odgovor na postojanje siromaštva u društvu i socijalnih nejednakosti koje ga uzrokuju. Svete knjige u svojim stavovima o siromaštvu i bogastvu opravdavaju postojanje socijalne stratifikacije, s tim da se u nekim religijama siromaštvo izdiže na nivo vrline, a bogastvu se daju negativne konotacije. Gotovo u pravilu, religije su na strani ugnjetenih i siromašnih, pa je odnos prema siromašnima, kod većine religija, postao putokaz i mjera is-

2. Pored izvornog učenja koje je sadržano u Bibliji, posebno u Novom zavjetu, na socijalnu orijentaciju hrišćanskog učenja uticala su učenja mislilaca kao što su Augustin (354-430) i nešto kasnije Toma Akvinski (1225-1274), te pravoslavni Rastko Nemanjić – Sveti Sava (1175-1236). Islamski mislioci, a posebno Ibn Sina – Aviccena (980-1037), Ibn Rušd – Averroes (1126-1198) i Ibn Haldun (1332-1406) svojim su doprinosima razjasnili mnoga učenja Kur'ana vezano za ulogu religije, filozofije i socijalnog učenja sa konkretnim društvenim razvojem. Detaljnije pogledati filozofske hrestomatije, tom II i tom XII, Matice Hrvatske (1983).

punjavanja vjerskih i moralnih dužnosti. Može se reći da etička učenja i moralni stavovi o siromašnima, njihovom mjestu u društvu, čine osnovu socijalnog djelovanja vjerskih zajednica.

Dok pojedine religije vremenom modifikuju svoje dogme u pravcu prihvatanja socijalne diferenciranosti društva, druge nastoje pitanje socijalne jednakosti tumačiti u skladu sa izvornim postavkama svoje vjere. Tako je Katolička crkva krajem devetnaestog vijeka redefinisala svoj odnos prema pojmu jednakosti u društvu na način da je opšteprisutnu nejednakost nastojala interpretirati i opravdavati. Papa Leon XIII (1891, prema Valković 1991) je u encikliki *Rerum novarum* stao u odbranu društvene nejednakosti ustvrdivši da ju je nemoguće ukinuti jer ona proizilazi iz prirode ljudskog bića. Naime, nemaju svi iste umne sposobnosti, radne navike, zdravlje i fizičku snagu. Sa druge strane, protagonisti južnoameričkog katoličkog pokreta *teologije oslobođenja* smatraju da je nejednakost neprirodna pojava protiv koje se treba boriti, a Crkva treba da bude na čelu te borbe (Boff 1983).

Druga komponenta vjerskih učenja koja usmjerava religijske zajednice prema polju humanitarnog djelovanja jeste *pitanje solidarnosti*, odnosno, potreba međusobnog pomaganja, davanja i milosrđa. Sve religijske zajednice zagovaraju pomaganje siromašnima i onima kojima je pomoć potrebna. S jedne strane, to se čini da se ojača moralni potencijal sljedbenika – članova zajednice, a s druge strane da se iskaže posebna socijalna osjetljivost religijskog učenja što može pogodovati širenju uticaja vlastite vjerske zajednica na ukupno društvo. Socijalnim učenjem se naglašava priroda dobrovoljnosti i milosrđa koje je u svim religijskim konfesijama zasnovano na potrebi da se hrane gladni, da se poje žedni, da se odijevaju nagi, da se ugoste stranci, da se posjećuju bolesni, da se utješe nesretni i da se pomogne zatočenim (Cvitković 2007).

Prema hrišćanskom učenju međusobna solidarnost i pomaganje siromašnima postaju osnovno obilježje religijskog života, pa kao takvo i obaveza svakog vjernika. Model milosrđa se često svodi na potrebu pomaganja unutar vlastite uže zajednice, ali kao načelo ono je podignuto na nivo univerzalnosti postupanja u čitavom društvu. Po mišljenju teologa svaka osoba je obavezna da daje milosrdne darove, čak i onaj kome je potrebna pomoć. Upravo ta činjenica je omogućila vjerskim institucijama da kroz istoriju budu prihvaćene kao činioci mreže subjekata koji pomažu ljudima. Iako isključivo dobrovoljan čin, davanje milostinje potaknuto je različitim motivima. Kako navodi Cvitković (2007: 149) oni se kreću „od pokušaja spašavanja od smrti (Talmud), preko želje za stvaranjem ekonomske jednakosti (Novi zavjet) i da se „umili“ Allahu (Kur'an), do iskazivanja ljubavi prema bližnjima“. Akt milosrđa je

dobrovoljan, što znači da je to mehanizam stvaranja svjesnosti kod onoga koji ima (bogatih) o potrebi pomaganja siromašnima, a solidarnost i proizilazi iz potrebe međusobnog pomaganja u situacijama kada čovjek ne može sam da se nosi sa životnim neprilikama. Takav stav u hrišćanstvu dao je osnovu za razvijanje prvih organizovanih akcija unutar crkve, usmjerenim na pružanje pomoći ranjivim i socijalno marginalizovanim grupama stanovništva.

Osnova učenja koje je poticalo muslimansku zajednicu na humanitarne aktivnosti i djelovanje prema socijalno ugroženim članovima se nalazi u islamskom pravu (*šerijat*). Pravne norme kojima su uređivani odnosi u društvu zasnovane su na učenju iz Kur'ana o Alahovoj naredbi o neophodnosti činjenja pravednosti, dobročinstva, materijalnog pomaganja i zabrani „bestidnih djela, nevaljaštine i mržnje" (Odredba XVII, 990 Kur'an). Kur'an propisuje opštu obavezu na milosrđe koje je namjenjeno isključivo siromašnima. U Odredbi II, 172 se navodi: „Pobožan je onaj ... koji iz ljubavi prema Bogu daje od svog imanja svojim bližnjima, sirotim, ubogima, putnicima i onima koji prose milostinju" (prema Bobanović 2005: 118). *Sadaka* (milostinja) kao najeksplicitniji čin milosrđa, ima status religijskog činjenja, i kao takvo postaje orijentir ispunjavanja obaveza vjernika prema religijskoj zajednici kojoj pripada. Ključno u ovoj vrsti pomoći jeste njena dobrovoljnost, odnosno iskazivanju želje da se pomogne onima kojima je pomoć potrebna bez očekivanja bilo kakve protuusluge. Mehanizam sadake, osim što pomaže socijalno najugroženije kategorije društva, utiče i na preraspodjelu bogastva kako se ono ne bi nagomilovalo u rukama manjine, što predstavlja praktični vid ostvarivanja principa solidarnosti u zajednici (Benić 2017).

Treća komponenta odnosi se na praksu odnosno *tradiciju pružanja i organizovanja neposredne pomoći*. Ona je direktno vezana za pitanje odgovornosti organizovanja i institucionalnog djelovanja vjerskih zajednica u ostvarivanju obaveze milosrđa. Zbog uticaja koje imaju na stanovništvo, a time i na kreiranje društvenih odnosa, vjerske zajednice nisu mogle biti amnestirane od odgovornosti organizovanja neposredne pomoći stanovništvu kada se nađe u stanju socijalne potrebe, a posebno prema socijalno osjetljivim grupama. U tom kontekstu treba razlikovati dva pristupa prema pitanjima odgovornosti vjerskih zajednica za pružanja socijalne podrške građanima.

Prvi pristup, kakav se može susresti kod pravoslavne zajednice, zasniva se na stavu da su pitanja socijalne sigurnosti isključivo odgovornost države i njenih institucija, a vjerske institucije su pojavljuju na nivou pružanja hitne socijalne pomoći zasnovane na karitativnom modelu. Ovaj pristup proizilazi iz stava da su odgovornosti svjetovne i vjerske vlasti striktno podijeljene. Prema istom, odgovornost za

socijalna pitanja prevashodno pripada državi i njenim institucijama, dok su vjerske institucije tu radi propagiranja vjere i zadovoljavanja vjerskih potreba, što u konačnici dovodi do veoma male prisutnosti vjerskih zajednica u javnim sistemima socijalne zaštite. Crkva je tu da potiče vjernike na činjenje djela milosrđa i pokreće pojedinačne socijalne akcije. Ona djeluje na nivou opšteg i pojedinačnog, a njen rad se prepoznaje kao propovijedanje i provođenje čina milosrđa kao vjernikove dužnosti prema čovjeku i Bogu. U tom kontekstu, Srpska pravoslavna crkva[3], kao najzastupljeniji i jedini organizacioni oblik pravoslavlja prisutan u Bosni i Hercegovini, nije se bavila institucionalnim organizovanjem socijalnih aktivnosti kao što je to činila Katolička crkva. Većinu aktivnosti vezanih za humanitarni rad Crkva je provodila kroz redovno djelovanje crkvenih opština (parohija) i njihovih sveštenika (paroha). Takav pristup Srpska pravoslavna crkva je zadržala tokom čitavog svog prisustva na tlu Bosne i Hercegovine.

Drugi pristup se odnosi na tendenciju aktivnije participacije vjerskih zajednica u životu društva, što je prisutno kod Katoličke crkve i Islamske zajednice. Politički aktivnije vjerske zajednice posežu za izgradnjom vlastitog institucionalnog okvira djelovanja u oblasti socijalne pomoći. Ovaj pristup se prepoznaje kroz izgradnju institucionalne strukture ili pak kroz podizanja humanitarnog djelovanja na nivo vjerske obaveze.

Prema Lakićeviću (1991: 113), Katolička crkva je zagovarala teoriju da „pravo na političku vlast pripada onome ko pruža zaštitu stanovništvu“, pa se samim tim vidjela kao mogući nositelj svjetovne vlasti. Naklonost Katoličke crkve prema vršenju svjetovne vlasti uticala je na odluke da se unutar Crkve razvija institucionalni pristup provođenja socijalnih programa. Smatrajući se pozvanom da preuzme odgovornost za obezbjeđivanje socijalne podrške ljudima u stanju socijalne potrebe, Katolička crkva je više od ostalih religijskih zajednica izgrađivala institucionalne i organizacione kapacitete za pružanje neposredne pomoći. U tom smislu, Katolička crkva je između dva svjetska rata pokrenula niz socijalnih programa. Istaknutiji programi ovog tipa su bili program *Kruha Svetog Ante*, nastao kao incijativa franjevaca i program *Caritasa*, institucionalno naslonjen na postojeću infrastrukturu Katoličke Crkve.

3. Za razliku od Kataoličke crkve koja ima jedinstvenu strukturu zasnovanu na vrhovnoj religijskoj vlasti Vatikana, Pravoslavna crkva je organizovana na principu samostalnosti (autokefalnost), najčešće povezana uz neki narod ili državu, i sabornost (univerzalnost). Tako postoje, pored Srpske pravoslavne crkve, Makedonska pravoslavna crkva, Ruska pravoslavna crkva, Bugarska pravoslavna crkva i dr. Srpska pravoslavna crkva na tlu Bosne i Hercegovine djeluje kroz četiri eparhija i jedne mitropolije (mitropolija Dabrobosanska, eparhija Banjalučka, eparhija Bihaćko-Petrovačka, eparhija Zahumsko-Hercegovačka i eparhija Zvorničko-Tuzlanska) koje se od 1921. godine nalaze u sastavu jedinstvene Srpske pravoslavne crkve.

Značaj participacije religijske zajednice u svjetovnoj sferi socijalne pomoći u islamskoj zajednici najzornije se prepoznaje kod definisanja plaćanja poreza od strane bogatih (*zekat*), koji predstavlja obavezu pomaganja siromašnih kroz porez za karitativne svrhe. Ova obaveza se odnosi na svakog punoljetnog imućnog muslimana, koji raspolaže imovinom iznad nužnog minimuma (*nisab*), da dio svojih dobara ustupi za potrebe siromašnih. Obaveza zekata čini jednu od pet osnovnih dužnosti islama koje svaki musliman treba da ispunjava tokom svog života.[4] Kako navodi Vuko Pavićević (1980: 294), zekat predstavlja izraz brige islamske zajednice za ostvarivanje principa jednakosti, odnosno, „društveno-moralnu reakciju na socijalne razlike među ljudima, na polarizaciju bogati – siromašni".

3. DRUŠTVENO-ISTORIJSKI KONTEKST HUMANITARNOG RADA VJERSKIH ZAJEDNICA

Ne ulazeći u razmatranje etnogeneze naroda na ovim prostorima, nesporna je činjenica da je stanovništvo, koje je krajem šestog i početkom sedmog vijeka živjelo na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, praktikovalo politeizam slavenskog tipa. Vezanost za prirodu i vjerovanje da njihova sudbina zavisi od porirodnih pojava uticalo je da tadašnje stanovništvo teško prihvati novu religiju (hrišćanstvo) koja se zasnivala na monoteističkim principima. Upravo zbog toga, proces pokrštavanja je išao dosta sporo.[5] *Velika šizma* 1054. godine, koja je podijelila do tada jedinstvenu hrišćansku crkvu na zapadnu (katoličku) sa sjedištem u Rimu (Vatikanu) i istočnu (pravoslavnu) sa sjedištem u Carigradu, otvorila je nove pravce uticaja na religijski život stanovnika u Bosni i Hercegovini.

Kao rezultat otpora procesu pokrštavanja sredinom desetog vijeka pojavila se autohtona Crkva bosanska koja je svoju osnovu crpila iz starog slavenskog paganskog praktikovanja vjere i hrišćanskih dogmi. Crkva bosanska nije priznavala autoritet i

4. Osnov islama čine pet temeljnih obaveza (*stubovi islama*) koje treba svaki musliman da ispunjava tokom svog života, a to su: usvajanje i ispovjedanje ključne teološke postavke islama (*vjera* – prvi stub islama); praktikovanje/manifestovanje vjere (*molitva* – drugi stub islama); uzdržavanje od hrane, vode, duvana i tjelesnih uživanja tokom mjeseca ramazana (*post* – treći stub islama); obaveza pomaganja siromašnima (*zekat* – četvrti stub islama) i da se bar jednom u svom životu posjeti islamsko svetilište Ćabu u Meki (*hadžiluk* – peti stub islama) (Pavićević 1980: 289).

5. Prvi veliki prodor hrišćanstva među slavenskim plemenima desio se za vrijeme cara Iraklija (610-641) na području dalmatinskih gradova. Drugi prodor započeo je sa djelovanjem braće Ćirila i Metodija koje je po pozivu srpskog kneza Rastislava poslao vizantijski car Mihajlo III (842-867) i vizantijski patrijah Fotije 867. godine kako bi širili hrišćanstvo i pismenost među Slavenima (Jovanović, 2013).

vrhovnu vlast rimskog Pape. Imala je posebnu organizacionu strukturu i svoje obrede. Nije se rukovodila konvencionalnim hrišćanskim dogmama već je stavljala u prioritet svog naučavanja ostvarivanje sklada prirode i čovjeka (Šidak 1977). U tom kontekstu sasvim je razumljivo da su sljedbenici ove religije imali drugačije svjetonazore. Za njih je siromaštvo bilo vrlina, a bogastvo je bilo prezreno. Isto tako, vrlina je bila i skromnost, a nejednakost je smatrana neprirodnim stanjem zajednice. Princip solidarnosti se zasnivao na prirodnoj povezanosti članova zajednice gdje uslovi života i zajednički problemi diktiraju potrebu međusobnog pomaganja.

Zbog svog stava prema hrišćanskim dogmama i nepoštivanja vrhovne vlasti rimskog Pape, bogumilska crkva je od strane Vatikana proglašena „herezom koju treba uništiti". Vatikan nastoji na ovom prostoru uspostaviti svoju infrastrukturu i šalje pripadnike franjevačkog reda koji su počeli dolaziti u Bosnu još u trinaestom vijeku. Djelovanje franjevaca odvija se do pada srednjovjekovne Bosne kao i tokom osmanske vladavine, a djelovanje Katoličke crkve u punom kapacitetu započinje tek krajem devetnaestog vijeka uspostavom dijeceze pod austrougarskom vlasti. Tada je ustanovljen i pravni okvir za stvaranje i rad nacionalnih kulturnih, vjersko-prosvjetnih i karitativnih društava (Oršolić 2014).

Osnovni ideal franjevaca je život u siromaštvu i život po jevanđelju, što podrazumijeva lična odricanja i pomaganje ljudima u potrebi. Veoma brzo rad franjevaca se proširuje sa čisto misionarske zadaće i pokrštavanja na druge sfere života, a ponajprije na socijalnu, kulturnu i privrednu. Oni su se bavili poljoprivredom, zanatstvom, prosvjetiteljskim i humanitarnim radom. Franjevci su otvarali prve škole, hospicije, prihvatilišta i sirotišta. Posebno se ističe njihov rad na polju socijalnog zbrinjavanja beskućnika.

Promjene koje su usljedile u socijalnom tkivu evropskih društva krajem devetnaestog vijeka, a bile su rezultat modernizacije, industrijalizacije, proizvodnje za tržište i sve jačih zahtjeva radnika za ostvarivanje svojih prava, zahtjevale su redefinisanje tradicionalnih hrišćanskih dogmi. Prvi dokument koji propituje dotadašnje nedodirljive hrišćanske dogme bila je enciklika *O novim stvarima* („Rerum novarum") pape Lava XIII iz 1891. godine u kojoj se po prvi put postavlja pitanje socijalnog položaja radnika i odnosa Crkve prema istom. To je bio pokušaj uspostavljanja balansa između obaveza i međusobnih odnosa radnika i poslodavaca u procesu proizvodnje na način kako je to vidjela Crkva. U tom dokumentu Crkva opravdava postojanje privatne svojine, proglašava rad kao sredstvo ostvarivanja cilja ovozemaljskog života i veliča njegov značaj za razvoj društva. Naglašava se važnost i potreba poboljšanja aktuelnog položaja radnika i poziva na zajedničko djelovanje

vlasnika fabrika i radnika na uspostavljanju socijalno pravednijih odnosa. Država se poziva na veće uključivanje u regulisanje socijalnih pitanja, donošenje državnih socijalnih mjera i socijalnog zakonodavstva. Istovremeno, Crkva se protivi i energično odbacuje radikalne stavove socijalističkih pokreta tog doba o ukidanju privatne svojine, kapitalizma i kapitalističkih odnosa u društvu (Kršćanska sadašnjost 1991).

Reformski procesi u Katoličkoj crkvi nastavljeni su i tokom burnog dvadesetog vijeka. Svjetski ratovi, širenje socijalizma, globalna kriza, demografska eksplozija, naučno-tehnološka dostignuća i širenje novih moralnih vrijednosti primorali su Katoličku crkvu na daljnja preispitivanja svojih socijalnih učenja. Do kulminacije je došlo na Drugom vatikanskom koncilu 1963. godine, kada je Papa Ivan XXIII (tzv. Crveni papa) doveo u pitanje do tada konzervativnu politiku Svete stolice prema savremenim dešavanjima u svijetu. Na polju socijalnih pitanja od velike važnosti su bila nova tumačenja položaja čovjeka u društvu iz čega su proizašli novi važni socijalni principi katoličkog naukovanja, a to su: solidarnost i supsidijarnost, opšte dobro, pravda, participacija te „preferencijalna opcija za siromašne“ (Kršćanska sadašnjost 1986; Valković 1993).

Uslovi u kojima je djelovala Srpska pravoslavna crkva nisu joj bili naklonjeni[6]. Osmanska vlast, a potom Austro-Ugarska, nisu davale prostor širenju uticaja Srpske pravoslavne crkve. Crkva gotovo da je istisnuta iz javnog života što ju je usmjerilo ka djelovanju prema porodici i porodičnom životu. Zato se Crkva okreće veličanju porodičnih vrijednosti i čuvanju etničkog i religijskog identiteta kao odgovor na stanje u kome se našla.

Zbog siromaštva i političke nemoći Srpska pravoslavna crkva je bila usmjerena na podržavanje patriahalno-zemljoradničke kulture, koja je funkcionisala na bazi rođačke i komšijske solidarnosti – mobe[7] (Žegarac 1999: 59). Stalne prijetnje od suspenzije etničkog i religijskog identiteta prisilie su pravoslavni živalj na poluilegalan način provođenja vjerskih obreda. U tom kontekstu je potrebno posmatrati i jedinstvenu kulturalnu pojavu unutar pravoslavnih zajednica na ovim prostorima, a to su srpske porodične slave koje pored očuvanja nacionalnog, kulturnog i vjerskog

6. Iako je u Osmanskom Carstvu uspostavljen sistem religijskog pluralizma (milestski sistem) kojim je bilo zagarantovano institucionalno iskazivanje i okupljanje pripadnika drugih vjera, na polju javnog života sloboda vjeroispovijesti je bila pod stalnim pritiskom procesa islamizacije.

7. Pod mobama se podrazumijeva tradicijski običaj uzajamne pomoći suseljana pri većim poslovima koje treba završiti u jednome mahu ili u što kraćem roku (gradnja kuće, košnja, žetva, vršidba, berba ...). Ovaj vid organizovanja i međusobnog pomaganja je imao veliku istorijsku ulogu u održavanju solidarizma na prostoru Bosne i Hercegovine.

identiteta imaju ulogu i u razvijanju ideje solidarizma i socijalnog djelovanja. U socijalnom smislu postojanje porodičnih slava usmjereno je na jačanje porodične solidarnosti i razvijanje mehanizama međusobne pomoći njenih članova.

Islam se pojavio na području Bosne i Hercegovine sredinom petnaestog vijeka kao sastavni dio ratnih osvajanja i ekspanzije Osmanskog Carstva. Sa novom vjerom došle su nove vrijednosti, novi životni stilovi i nove navike. Domicilno stanovništva iz temelja mijenja organizaciju života u zajednici, porodične odnose i lične životne navike. Kao i ostale monoteističke religije, islam je zasnovan na poistovjećivanju svjetovnog i duhovnog u svakodnevnom životu. On je eksplicite propagirao jedinstvo vjere i svjetovne vlasti koja se otjeotvoruje u vrhovnom autoritetu – Bogu (*Alahu*), a sultan kao neprikosnoveni svjetovni poglavar ima značaj onoga koji u praktičnom smislu vrši sveopštu vlast nad podanicima. Dužnost je svakog svjetovnog nosioca vlasti da vlada u skladu sa Alahovim zakonima koji su utemeljeni na moralnim načelima islamskog učenja. Upravo zbog te činjenice uticaj islama je bio tako veliki i dugovječan. Prošlo je dosta vremena kako bi taj uticaj počeo blijediti. Uporedo sa slabljenjem Osmanskog Carstva smanjivao se uticaj šerijatskog prava. Dolaskom Austro-Ugarske u drugoj polovici devetnaestog vijeka na ovim prostorima jača građansko zakonodavstvo utemeljeno na vladavini privatnog kapitala i zapadnoevropskim tradicijama. U oblastima socijalne politike to je značilo uspostavljanje zakonom utemeljenih socijalnih prava. Međutim taj proces je išao dosta sporo tako da su tradicijski oblici dobrovoljne uzajamne pomoći i dalje ostali dominantan model humanitarnog rada u Bosni i Hercegovini.

4. PRAKSE HUMANITARNOG RADA RELIGIJSKIH ZAJEDNICA

Najveći doprinos vjerskih zajednica razvoju humanitarnog rada zabilježen je u periodima kriza kada se od njih i očekivalo da djeluju u konkretnim situacijama. Zbog prirode učenja koja su propagirali vjerske zajednice su provodile razne aktivnosti kojima je bio cilj pomaganje licima u stanju socijalne potrebe. Svoje povremene milosrdne akcije pretvarale su u permanentne aktivnosti humanitarnih organizacija koje su našle svoje mjesto u društvu tamo gdje država iz različitih razloga nije uspostavila sistemska rješenja. Dok nisu počeli djelovati državni sistemi socijalne sigurnosti dobrovoljni rad humanitarnih vjerskih organizacija je bio jedini oblik pomoći na koji se moglo računati u kriznim situacijama. Intezitet angažmana vjerskih humanitarnih organizacija je zavisio i od položaja vjerskih zajednica u društvu. Period od 1945. do 1990. godine, doba socijalizma, karakteriše radikalna odvojenost crkve

i države. Religioznost je bila potisnuta u sferu privatnosti, a javno angažovanje vjerskih zajednica bila je svedena isključivo na obavljanje religijskih poslova. Takva situacija nije podrazumijevala sistemski legitimsan javni humanitarni rad vjerskih zajednica. Bila im je uskraćena državna podrška koju su imali u periodu Kraljevine Jugoslavije. Istovremeno, preduzimane su političke aktivnosti da se stanovništvo ideološki udalji od vjere i crkve. Religijske zajednice su svoj humanitarni rad svele na veoma uzak krug aktivnosti, i to isključivo prema malom broju stanovništva koje država nije u dovoljnoj mjeri prepoznala sa aspekta stanja socijalne potrebe, obično pripadnicima vlastite etničke zajednice. Prema riječima Lakičevića (1991: 111), milosrdne ak-tivnosti religijskih zajednica koje su se tokom istorije nalazile na području bivše Jugoslavije bile su, i to u minimalnom obimu, vezane za „organizovanje pojedinačnih socijalnih akcija prikupljanja materijalnih sredstava za siromašne, organizovanje javnih kuhinja za socijalno ugrožena lica, organizovanje prihvatilišta za beskućnike, domova za starija lica i djecu bez roditeljskog staranja, organizovanje usluga kućne njege za bolesne i lica sa invaliditetom i dr".

Historijski gledano, osnivanje vjerskih humanitarnih organizacija je pratilo vjersko--nacionalnu izdiferenciranost stanovništva, ali njihov rad na terenu se nije ograničavao isključivo na pripadnike vlastite konfesije. U periodu od kraja devetnaestog vijeka pa do danas na području Bosne i Hercegovine, sa povremenim prekidima, djelovalo je nekoliko vjerskih humanitarnih organizacija. Tako su biskupije Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini formirale mrežu *Caritasa*, Srpska pravoslavna crkva neposredno je podržavala rad *Dobrotvora* i osnivač je fondacije *Čovekoljublje*, Islamska zajednica stoji iza rada *Merhameta*, a Židovska zajednica Bosne i Hercegovine je osnivač humanitarnog udruženja *La Benevolencija*. Rad ovih organizacija je prepoznat kao sastavni dio šire društvene mreže čineći, zajedno sa javnim sistemom socijalne zaštite, jedinstvenu oblast društvene podrške socijalno osjetljivim grupama građana.

Nastali iz potrebe da se objedine sve humanitarne aktivnosti, programi socijalne podrške Katoličke crkve su najorganizovanije i najaktivnije karitativne aktivnosti u Bosni i Hercegovini . Posebno su aktivni na polju brige o siromašnima, starim osobama, bolesnima i unesrećenima nakon prirodnih nepogoda. Pored *Caritasa*, u okviru Katoličke crkve na tlu Bosne i Hercegovine djelovale su organizacije *Sestre milosrdnice, Klanjateljice krvi Kristove, Kćeri božije ljubavi i Služavke malog Isusa*. Sve one su imale prevshodno karitativni karakter i bile usmjerene prema pružanju pomoći siromašnima i bolesnima te vaspitanju djece i mladih (Bašić 2022).

Srpska pravoslavna crkva je imala povlašten položaj u Kraljevini Jugoslaviji pa je to iskoristila da svoj humanitarni rad podvede pod poluinstitucionalni oblik držav-

ne pomoći. Njen dobrotvorni rad se ogledao u pružanju aktivne podrške radu humanitarnih organizacija *Dobrotvor* (osnovan 1911) i *Kolo srpskih sestara* (osnovano 1906). U tom periodu Srpska pravoslavna crkva je bila posebno angažovana u borbi protiv alkoholizma kao jednog od najprisutnijih socijalnih problema u društvu. Posredstvom udruženja *Pobratimstvo* Crkva je u međuratnom periodu provodila preventivne programe i programe odvikavanja od alkohola, a prema Bašić (2022: 91), putem *Srpske dobrotvorne zadruge* (osnovane 1925) podržala je osnivanje *Prvog srpskog dječijeg zabavišta*, kao i programe novčane pomoći siromašnim đacima, starima i bolesnima.

Neposredan humanitarni angažman Srpska pravoslavna crkva praktikuje još od perioda svog osnivanja. Naime, Sveti Sava je uveo praksu organizovanog milosrdnog rada u dva najznačajnija srednjovjekovna srpska manastira – Studenici i Hilandaru. On je pitanja socijalnog zbrinjavanja i ostvarivanja socijalne pravde unio u prvo pisano pravilo ponašanja vjernika, *Nomokanon – Zakonopravilo*.

Razvoju humanitarnog rada Srpske pravoslavne crkve je doprinijela i praksa periodičnih obilazaka vjernika u njihovim domovima (*veliko i malo osvećenje vodice*). Ovaj obred, pored religijskog značenja, ima svoju socijalnu funkciju. Naime, prilikom „bacanja vodice“, odnosno, obilaska kuća, sveštenik se upoznaje sa socijalnim stanjem svojih parohijana. Porodice koje su u stanju socijalne potrebe time budu prepoznate, a sveštenik sa svojim parohijanima organizuje neposrednu pomoć koja može biti novčana ili materijalna. Ovaj mehanizam često je korišten u vremenima kriza kada nisu postojali državni sistemi podrške.

Na razvoj humanitarnog rada u muslimanskoj zajednici presudan uticaj imao je razrađen mehanizam pomoći siromašnima kroz ispunjavanje vjerskih obaveza – davanja zekata, sadake, dijeljenje kurbana i zavještanje zadužbina (vakufi). Zbog svoje koncepcije vladanja i organske veze sa svjetovnom vlasti šerijatski mehanizmi podrške siromašnim građanima postali su sastavni dio tradicije muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini. Iako je humanitarni rad u muslimanskoj zajednici bio prisutan od samog dolaska osmanske vlasti, formiranjem *Merhameta* 1912. godine uspostavlja se prvi institiucionalni oblik podrške. Djelovanje *Merhameta* do 1946. godine, kada je zabranjen od nove komunističke vlasti, bilo je usmjereno na sljedeće aktivnosti: osnivanje sirotinjskog doma za starija lica, pružanje materijalne pomoći neopskrbljenim i za rad nesposobnim licima, podrška u zapošljavanju sa posebnim akcentom na zapošljavanje mladih. Prema Bašić (2022), prvi angažman *Merhamet* je ostvario u gradu Sarajevu da bi se kasnije proširio na cijelo područje Bosne i Hercegovine, a svoje djelovanje je obogatio novim sadržajima kao što su

borba protiv alkoholizma i pomoć porodicama koje se nađu u stanju socijalne ugroženosti zbog prirodnih nesreća i ratnih stradanja. Posebno treba istaći značaj osnivanja ženske sekcije *Merhameta* 1930. godine, koja je imala za cilj opismenjavanje i moralno vaspitanje muslimanki.

Nakon propasti socijalizma i uspostave nove vlasti 1991. dolazi do revitalizacije značaja i uloge religijskih zajednica u društvenom tkivu Bosne i Hercegovine, ali to više nije podrazumijevalo isti ideološki koncept zasnovan na potpunoj razdvojenosti svjetovnog i religijskog. Naime, u skladu sa principima sekularne liberalne tradicije, poslije tranzicije vlasti 1991. godine, u Bosni i Hercegovini je zadržana institucionalna i funkcionalna odvojenost sfere državnog i vjerskog autoriteta uz istovremenu prepoznatljivost važne društvene uloge vjerskih u ostvarivanju socijalne pravde. Upravo zbog toga, oblast humanitarnog rada vjerskih zajednica dobija novu razvojnu dinamiku. Humanitarni rad vjerskih zajednica postaje sastavnim dijelom šireg konteksta uspostave tzv. mješovitog sistema socijalne zaštite zasnovanog na ravnopravnom učešću javnog (državnog), privatnog i nevladinog sektora (Lepir 2009).

Prema Zakonu o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 5/04) definisano je da crkve i vjerske zajednice ostvaruju svoj rad u oblasti kulture, prosvjetne, odgojno-obrazovne, socijalne, zdravstvene, humanitarne djelatnosti, održavanje grobalja i druge djelatnosti od interesa za građane. Sve vjerske zajednice u BiH preko svojih humanitarnih društava imaju organizovane javne kuhinje za najsiromašnije stanovništvo, brinu se o starim i nemoćnim, pružaju medicinske i obrazovne usluge. Uputstvom o provođenju zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 28/19) su bliže regulisani kriterijumi za učešće vjerskih zajednica u humanitarnom radu.

Danas su vjerske zajednice prisutne u svim sferama života ljudi u Bosni i Hercegovini, a humanitarni rad vjerskih zajednica je prepoznat kao sastavni dio ukupne brige društva o socijalno ugroženim. Religijske zajednice praktikuju dobrovoljni i humanitarni rad u oblastima kulture, prosvjetne, vaspitno-obrazovne, socijalne podrške i zdravstvene njege, a država je to prepoznala i unijela u zakone koji regulišu oblast socijalne podrške. Poseban značaj vjerske zajednice su posvetile zbrinjavanju izbjeglog i raseljenog stanovništva tokom rata devedesetih godina prošlog vijeka, gdje su putem inovativnih socijalnih usluga uspostavile standarde postupanja, posebno u oblasti socijalne zaštite i podrške izbjeglom i raseljenom stanovništvu.

5. ZAKLJUČAK

Religijske zajednice u Bosni i Hercegovini su u značajnoj mjeri uticale na definisanje ciljeva socijalnog razvoja i kreiranje socijalnih odnosa u društvu. One su oblikovale moralne vrijednosti, uticale na društvena kretanja i prakse postupanja prema socijalno osjetljivim kategorijama, te bile dio rješenja životnih problema ljudi. Propovijedi i neposredne akcije koje su provođene, osim što su direktno poticale na pružanje pomoći socijalno ugroženima, oblikovale su javno mnijenje i time uticale na javne (državne) politike socijalnog staranja. Jedno od ključnih pitanja koje je zaokupljalo religijske zajednice u prošlosti bio je odnos prema siromaštvu i dužnosti milosrđa, a posebno u vremenima kada država nije bila konstituisana u svom punom obliku, odnosno kada nisu bili razvijeni državni sistemi socijalne sigurnosti ili kada država nije imala resurse da odgovori na narasle socijalne rizike.

Proizašlo iz svetih knjiga učenje o fundamentalnom odnosu prema čovjeku i potrebi milosrđa odredilo je karakter humanitarnog rada vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini. S druge strane, taj rad se odvijao pod uticajem specifičnih istorijskih i društveno-političkih okolnosti. Katolička crkva je izgradila posebnu organizacionu strukturu za pomoć ljudima u stanju socijalne potrebe zasnovanu na težnji da se što više uključi u svjetovnu mrežu socijalne podrške te da se na taj način nametne kao značajan subjekt u rješavanju problema za koje je odgovorna država. Islamska zajednica svoj humanitarni rad je provodila u skladu sa veoma detaljno razrađenim postavkama šerijatskog prava i obavezama bogatih da pomažu siromašne, što proizlazi iz prirode učenja Kur'ana o jedinstvu svjetovne i religijske vlasti. Srpska pravoslavna crkva se držala isključivo vjerskog tumačenja obaveze svakog vjernika da čini akte milosrđa, dok je crkva dužna da pomaže i pokreće opšte socijalne akcije.

Treba naglasiti da su krize prouzrokovane čestim ratnim sukobima, nestabilnim ekonomskim i socijalnim prilikama, opštom neizvjesnosti, bile plodno tlo za socijalni angažman vjerskih zajednica. Bez njihovog djelovanja oblast socijalne brige i socijalne pomoći zasigurno bi bila siromašnija, a građani bi bili uskraćeni za široku lepezu različitih oblika neposredne pomoći koji su u prošlosti bile organizovani pod okriljem samostana, medresa, manastira, parohija i vjerskih humanitarnih organizacija.

Aktuelni trenutak u kojem se stanovništvo Bosne i Hercegovine nalazi ne isključuje potrebu većeg angažovanja vjerskih zajednica upravo na polju humanitarnog rada i socijalne podrške. Naprotiv, slabosti javnih sistema socijalnog staranja i povećan obim socijalnih potreba stanovništva ostavljaju veliki prostor za

angažman vjerskih zajednica. Oblast socijalne podrške i humanitarnog rada se i dalje nameće kao veoma prihvatljiva alternativa većem učešću u javnom životu i političkom djelovanju vjerskih zajednica. Ujedno, to se čini jednim od najdjelotvornijih načina širenja uticaja vjere među stanovništvom, ali i efikasnim modelom međureligijske saradnje i međusobnog razumijevanja, što su pitanja koja konstantno opterećuje međunacionalne odnose u Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu, osim doprinosa socijalnoj zaštiti ugroženih, humanitarno djelovanje vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini treba posmatrati i kao resurs u rješavanju međunacionalnih i međureligijskih nesporazuma.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku BiH (2019), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini – etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovjest i maternji jezik*; dostupno na: https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_S_E.pdf
2. Bašić, Sanela (2022), *Socijalni rad u BiH. Društveni uvjeti i profesionalne perspektive*, Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka, Sarajevo
3. Benić, Đuro (2017), ″Ekonomske misli i koncepti u Kur'anu″, *Ekonomska misao i praksa*, 26(2), 429-451.
4. Bobanović, Lucija (2005), ″Institucija harema na osmanskom dvoru″, *Ethnologica Dalmatica*, 14, 117-140.
5. Boff, Leonardo (1983), ″Teologija oslobođenja″, *Svesci*, 52, 14–16.
6. Bošnjak, Branko (1983) *Od Aristotela do renesanse*, Filozofska hrestomatija, tom II., Matica Hrvatska, Zagreb
7. Brunović, Karlo (2017), ″Položaj žena u islamu: suodnos kulture i religije″, *Filozofska istraživanja*, 37(4), 763–777.
8. Cvitković, Ivan (2007), *Socijalna naučavanja u religijama*, NUB BiH, Sarajevo
8. Dirkem, Emil (1982), *Elementarni oblici religijskog života*, Prosveta, Beograd
9. *Drugi vatikanski koncil – dokumenti* (1986), Kršćanska sadašnjost, Zagreb
10. Alexander, David, Pat Alexander (ur.) (1987), *Religije svijeta – enciklopedijski priručnik*, Kršćanska sadašnjost i Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
11. Jovanović, Gordana (2013), ″Sveti Ćirilo i Metodije – misionari među Slavenima″, *Kultura*, 2, 138, 11-25.

12. Lakičević, Dušan (1991), *Socijalna politika*, Savremena administracija, Beograd
13. Lepir, Ljubo (2009), ″Procjena potreba za daljnju profesionalizaciju NVO-a i standardizaciju njihovih usluga″, u: Ninković-Papić, Ranka (ur.), *Jačanje profesionačlnih kapaciteta nevladinih organizacija*, IBHI, Sarajevo, 9-34.
14. Marić, Franjo (1996), *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb
15. Minkov, Anton (2004), *Conversion to Islam in the Balkans*. *Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Brill, Boston - Leiden
16. Mrduljaš, Saša (2018), ″Broj Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine u Turskoj″, *Mostariensia*, 22 (2), 149–162.
17. Oršolić, Marko (2014), ″Karitativna djelatnost vjerskih zajednica″, u: Kuburić, Zorica, Ana Zotova (ur.), *Humanitarni rad vjerskih zajednica*, CEIR, Novi Sad, 181-184.
18. Ostojić, Kata (2018), ″Djelovanje Caritasa u Bosni i Hercegovini″, *Hum,* XIII/20, 215-235.
19. Pavićević, Vuko (1980), *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*, BIGZ, Beograd
20. Šidak, Jaroslav (1977), ″Heretička „Crkva bosanska“″, *Slovo – časopis staroslavenskog instituta*, 27, 149-184.
21. Spahić-Šiljak, Zilka (2007), *Žene, religija i politika*, IMIC Zajedno – CIPS – TPO, Sarajevo
22. Valković, Marijan (ur.) (1991), *Sto godina katoličkog socijalnog nauka – socijalni dokumenti Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb
23. Šušnjara, Snježana (2011), ″Školovanje ženske djece u vrijeme osmanske okupacije 1463-1878.″, *Školski vjesnik*, 60 (4), 527-524.
24. Valković, Marijan (1993), *Socijalni nauk Crkve i socijalna politika*, *Revija za socijalnu politiku*, 1(1), 15-23.
25. Vasilj, Snježana, Srećko Džaja, Marko Karamatić, Tomo Vukšić (1993), *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, Sarajevo
26. Veljačić, Čedomil (1983), *Filozofija istočnih naroda*, Filozofska hrestomatija, tom XII., Matice Hrvatske, Zagreb
27. Vranić Mitrić, Maja, i Dragomir Janković (2010), ″Srpska pravoslavna crkva i dobrotvorni rad″, u: Đorđević, Dragoljub (ur.), *Mogućnosti i dometi socijalnog učenja pravoslavlja i Pravoslavne Crkve*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 403-420.

28. Žegarac, Nevenka (1999), ″Dobrovoljni sektor i socijalna politika″, u: Milosavljević, Milosav, Ivan Vidanović (ur.), *Socijalni rad i dobrovoljne socijalne aktivnosti*, Naučno-istraživački centar za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd

HUMANITARIAN WORK OF RELIGIOUS COMMUNITIES AS THE BASIS OF THE PRACTICE OF SOCIAL CARE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The article discusses the contribution of the humanitarian activities of the most represented religious communities in Bosnia and Herzegovina to the development of the practice of social care and social support. The influence of the social teachings of the Catholic, Orthodox, and Islamic religious communities, whose ideological foundations are found in the Bible and the Qur'an, is considered. The article provides an overview of the historical conditioning of the practice of social activities of religious communities, with a special focus on the periods when the state's response to the difficulties of citizens' lives was weak and when space was left for religious communities to engage and practice in the areas of protection and support for socially sensitive groups of the population. Solidarity and voluntariness were the ideological foundations, and charity was the mechanism for practicing the social protection function of religious communities in the territory of Bosnia and Herzegovina in the past but also today. The article ends with the message that the area of social activism and charitable work of religious communities is an area of better interreligious and interethnic understanding and cooperation in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: humanitarian work; religious communities; social teachings of religions

Adresa autora
Author’s address

Ljubo Lepir
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
ljubo.lepir@fpn.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.749

UDK 342.7-056.26:364.4-056.26

Primljeno: 01. 04. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vesna Šućur-Janjetović, Andrea Rakanović Radonjić

ZAŠTITA OSOBA SA INVALIDITETOM U SOCIJALNOM RADU – DA LI JE MOGUĆA PROMJENA PRISTUPA OD KLIJENTA DO INDIVIDUE?

Zaštita osoba sa invaliditetom predstavlja temu koja zahtijeva sagledavanje svih značajnih aspekata, a oni uključuju društveni pristup, profesionalnu podršku kao i potrebe i mogućnosti osobe. U ovom radu predstavljen je teorijski okvir za razumijevanje modela socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem kroz prizmu kritičkog socijalnog rada. Autorke su koristile pomenuti teorijski okvir da bi empirijski istražile kako socijalni radnici rade sa osobama sa onesposobljenjem u kontekstu društvene zaštite sa aspekta socijalnog rada. Istraživanjem su obuhvaćene ustanove zdravstvene i socijane zaštite u kojima je razvijena djelatnost socijalnog rada, a koje zbrinjavaju osobe sa onesposobljenjem koje mogu aktivno participirati u donošenju odluka i tretmanu. Dominantna metoda prikupljanja podataka u ovom istraživanju je fokus grupa u kojoj je kao tehnika korišten strukturisani fokus-grupni intervju, sa elementima dubinskog intervjua. Rezultati istraživanja ukazuju na tradicionalnu primjenu medicinskog i socijalnog modela, uz naznaku da postoje i elementi tzv. trećeg modela socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem – model utjelovljenja. Četvrti (savremeni) model, koji daje mogućnost promjene pristupa u socijalnom radu sa klijenta na individuu uz primjenu modela utjelovljenja, nije prepoznat od strane socijalnih radnika kao model socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem. Treba napomenuti da u radu socijalnih radnika koji su učestvovali u ovom istraživanju postoje elementi pomenutih savremenih modela. Aktuelnost teme stavlja nauku i praksu socijalnog rada pred nove izazove, ali i nudi potencijalne pravce budućih istraživanja ove oblasti.

Ključne riječi: osobe sa invaliditetom; kritički socijalni rad; pristup i modeli; indivudua

UVOD

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom, kao i drugi međunarodni dokumenti kojima se uređuje ova oblast, polaze od osnovnog načela da svaki čovjek ima prava koja se temelje na ljudskom dostojanstvu. Ustav Bosne i Hercegovine, ustavi entiteta Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske te Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine garantuju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava. Po ovoj osnovi u oba entiteta Bosne i Hercegovine formalno je osigurano puno uživanje i ostvarivanje svih ljudskih prava za sve građane, pa tako i za osobe sa invaliditetom, podrazumijevajući i zaštitu od diskriminacije po bilo kojem osnovu, a tako i po osnovu invalidnosti. Pravni okvir zaštite osoba sa invaliditetom (OSI) u najvećoj mjeri sadržan je u tri dokumenta kojima se uređuje zaštita OSI u Republici Srpskoj na čijoj teritoriji je sprovođeno istraživanje: Politika u oblasti invalidnosti u BiH[1.], Strategija unapređenja društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026[2.] i Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 37/12, 90/16, 94/19 i 41/20)[3.].

Društvena zaštita OSI[4.] u socijalnom radu u Republici Srpskoj ima dugu istoriju kroz primjenu različitih modela rada, primarno medicinskog i socijalnog, te se dominantno sprovodi u zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se kroz teorijsko predstavljanje okvira za razumijevanje trenutnog stanja i mogućnosti uvođenja savremenih pristupima u radu sa osobama sa onesposobljenjem učini promjena u pistupu u socijalnom radu sa klijenta ka individui.

Osnovno polazište iz perspektive socijalnog rada prikazano je kroz kritički socijalni rad, koji omogućava analizu i interpretaciju faktora koji nisu direktni uzroci problema sa kojima se suočavaju korisnici usluga socijalnog rada, ali i socijalni radnici. Rad sadrži teorijski okvir i rezultate empirijskog istraživanja, pri čemu je

1. Politika u oblasti invalidnosti u Bosne i Hercegovine dostupna je na web stranici https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/Documents/Politika%20u%20oblasti%20invalidnosti%20u%20BiH.pdf .
2. Strategija unapređenja položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj dostupna je na wec stranici https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Documents/Strategija%20unapre%C4%91enja%20dru%C5%A1tvenog%20polo%C5%BEaja%20lica%20sa%20invaliditetom.pdf .
3. 3 Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske dostupan je na web stranici https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/Pages/Socijalna_zastita.aspx
4. Autorke su u tekstu koristile termin osobe sa onesposobljenjem, dok je termin osobe sa invaliditetom korišten svaki put kada se govorilo o propisima u kojima se zvanično koristi navedeni termin “osobe sa invaliditetom” (OSI), kao i u interpretaciji rezultata zbog poštovanja terminologije korištene od socijalnih radnika koji su učestvovali u radu fokus grupe, ali i samog rada koji problematizuje i korištenje terminologije.

fokus stavljen na modele rada koji su prisutni u socijalnom radu sa osobama sa onesposobljenjem (medicinski i socijalni model), kao i modele koji tek trebaju naći svoju primjenu. U empirijskom dijelu analizirani su podaci prikupljeni metodom fokus grupnog intervjua, u kome su učestvovali diplomirani socijalni radnici u skladu sa standardima kvalitativne metodologije.

Diskusija uključuje ukrštanje teorijskih premisa i empirijskih nalaza, kao i raspravu o mogućnostima i značaju promjene pristupa u socijalnom radu sa osobama sa onesposobljenjem od klijenta prema individui. Ovo zahtijeva uvođenje modela utjelovljenja kao trećeg modela koji je nastao na kritici medicinskog i socijalnog modela, ali i tzv. četvrtog modela socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem, koji ima fokus na pristupu socijalnih radnika.

1. TEORIJSKI OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE PROMJENE PRISTUPA U RADU SA OSOBAMA SA INVALIDITETOM (OSI) KROZ PRIZMU KRITIČKOG SOCIJALNOG RADA

U ovom radu teorijske postavke bazirane su na kritičkoj perspekti koja je veoma značajna za socijalni rad i teorijsko razumijevanje razvoja pristupa i modela socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem. Kritička tradicija ima dugu i bogatu istoriju u oblasti socijalnog rada. Kritička perspektiva u socijalnom radu omogućava analizu i interpretaciju faktora koji nisu direktni uzroci problema sa kojima se suočavaju korisnici usluga socijalnog rada, ali i sami socijalni radnici. Kroz prizmu ovog pristupa socijalni radnici izbjegavaju pretpostavku da stvari moraju ostati onakve kakve jesu, odnosno uzimati ih „zdravo za gotovo“ (Škorić i Škorić 2020). Kritički socijalni rad otvara mogućnost da svi građani u nekom društvu imaju priliku osigurati zadovoljenje svojih potreba, kroz promjene koje će se odvijati na individualnom i strukturalnom nivou. Prema Shuttleworthu (2016) socijalni rad treba da pojača kritički pristup, kako u vezi sa usvajanjem znanja, tako i u samoj praksi, tj. primjeni znanja. Kada se uzme u razmatranje socijalni rad sa marginalizovanim osobama i/ili grupama, često se polazi od pretpostavke da su pitanja vezana za onesposobljenje manje bitna od problema i pitanja u vezi sa klasnim, rodnim i rasnim diskriminacijama (Shuttleworth 2016). Ife (2013) priznaje da se osobe sa onesposobljenjem suočavaju sa problemima potčinjavanja i nedostatka razumijevanja, što isto tako, prema Shuttleworthu (2016), održava jedan hijerarhijski pogled na marginalizaciju koji podrazumijeva da su rod, rasa i klasa podložniji strukturalnim podjelama u odnosu na onesposobljenje i seksualnost.

Posebno je važno uzeti u obzir diskurzivno uokvirivanje onesposobljenja koje proizilazi iz poststrukturalnih perspektiva (Fawcett 2000; Johnson 2009, u Pease et al. 2016). Ključni uticaj na značaj analize konteksta i diskursa treba pripisati Michaelu Foucoultu koji je jedan od utemeljivača analize diskursa i promocije njenonog značaja za društvo uključujući i pitanja marginalizovanih osoba i grupa (Shuttleworth 2016). Shildrick (2009) nudi novi naziv, tzv. post-perspektive, odnosno post-konvencionalni pristupi koji proizilaze iz suprotstavljenih modernističkih studija na temu onesposobljenja (kao što su medicinski, socijalni ili model utjelovljenja). Ove post--perspektive svakako mogu biti od strateške koristi za primjenu modela kritičkog socijalnog rada u radu sa osobama sa invaliditetom (Pease et al. 2016). Nedostatak ovih perspektiva je što ne omogućavaju transkontekstualnu primjenu vrijednosti, tako da socijalni radnik mora u drugim izvorima tražti normativne principe koji daju okvir za kritičko promišljanje i kritičku praksu socijalnog rada (Shuttleworth 2016). U tom pogledu socijalnim radnicima ostaje da inkorporiraju ideje ljudskih prava i socijalne pravde u okvire šire vizije kritičke teorije (Ife 1999; Shuttleworth 2016).

Konceptualizacija invaliditeta je uvijek bila podložna uticajima profesionalnih organizacija koje pružaju neke oblike usluga u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite, ali i individua koje imaju autoritet ili su na položajima s kojih mogu da utiču na definisanje pojma invalidnosti u društvu (Brittain 2004; Haegele & Hidge 2016). Brittain (2004) karakteriše ove organizacije i individue kao *kognitivne autoritete.* Prve definicije invalidnosti možemo pronaći upravo u zapadnim jevrejsko-hrišćanskim društvima u okvirima religioznih organizacija koje su predstavljale tadašnji *kognitivni autoritet* (Haegele & Hidge 2016). Transfer ovog kognitivnog autoriteta se kroz razvoj društva i promjene diskursa kasnije prenio na doktore i nauku (Humpage 2007; Haegele & Hidge 2016). Tako imamo prisutna dva dominantna modela u posljednjih 50 godina koji se u teoriji i praksi nazivaju *medicinski model* i *socijalni model* (LoBianco & Sheppard-Jones 2008; Haegele & Hidge 2016).

1.1. Medicinski model

Više autora (Brittain 2004; Humpage 2007; Haegele & Hidge 2016) objašnjava prenos *kognitivnog autoriteta* sa religioznih lidera na društvo kao dio procesa sekularizacije koji je uslijedio zahvaljujući i dostignućima medicinske nauke te sposobnostima da se definišu oboljenja i onesposobljenja, kao i liječenja povreda i oboljenja. U narativu medicinskog modela invalidnost se razumije kao individualni ili medicinski fenomen koji za posljedicu ima ograničeno funkcionisanje shvaćeno

kao deficit i/ili onesposobljenje (Bingham, Clarke, Michielsens & Van De Meer 2013; Fitzgerald 2006; Marks 2000; Mitra 2006; Palmer & Harley 2012, Haegele & Hidge 2016). Dakle, invalidnost se smatra posljedicom onesposobljenja u smislu funkcionisanja i strukture tijela, uključujući i mentalno funkcionisanje. Onesposobljenje može biti prouzrokovano oboljenjem, povredom ili nekim zdravstvenim stanjem (Forhan 2009; Haegele & Hidge 2016). Invalidnost, koja uključuje probleme uma i tijela, posmatra se kao problem koji treba tretirati medicinski kako bi takve individue mogle da funkcionišu u društvu (Brandon & Pritchard 2011; Forhan 2009; Marks 2000; Haegele & Hidge 2016). Ovakav pogled možemo definisati kao strogo normativni jer se osobe posmatraju kao osobe sa onesposobljenjem pa na osnovu svoje nesposobnosti ne mogu da funkcionišu kao što može tzv. „normalna osoba" (Mitra 2006; Roush & Sharby 2011; Haegele & Hidge 2016). Zapravo, sam pojam onesposobljena osoba je posljedica ovakvog diskursa i sugeriše kategorizaciju i utapanje ličnosti sa onesposobljenje i/ili oboljenjem.

Fokus medicinskog modela je na tretmanu sa ciljem da se umanje posljedice ili "popravi" oštećenje (Bingham et al. 2013; Forhan 2009; Haegele & Hidge 2016). „Popravka" je najbolji put ka funcionisanju i nezavisnosti u društvu, a oni koji ne žele da se podvrgnu tretmanu, smatraju se nemotivisanim i nesaglasnim (Roush & Sharby 2011; Haegele & Hidge 2016). Iz tog razloga, prema medicinskom modelu, postizanje najboljeg rezultata možemo očekivati ako osobe smjestimo u rehabilitacione centre i institucije. Pod direktnim nadzorom i vođstvom profesionalaca možemo očekivati neke rezultate (Humpage 2007; Haegele & Hidge 2016). Medicinski model sugeriše da problemi osoba sa invaliditetom su nezavisni od šireg socio-kulturnog, fizičkog ili političkog okruženja (Blustein 2012; Brittain 2004; Haegele & Hidge 2016). Sa aspekta kritičkog socijalnog rada medicinski model daje ekskluzivno pravo medicinskom osoblju koje uspostavlja dijagnozu, etiketira i suštinski određuje ko može da primi usluge, određuje tip usluga i beneficija, čime se potpuno zanemaruje šta sama osoba sa invaliditetom želi i kojim vrijednostima se vodi (Humpage 2007; Haegele & Hidge 2016). Najčešća kritika medicinskog modela upravo proizilazi iz prethodno rečenog. Dakle, bez obzira koliko bio ispravan pristup u smislu postavljanja dijagnoze, tretmana i liječenja (koje samo i mogu da obavljaju stručnjaci iz medicinskih oblasti), oni ne bi trebali biti ti koji odlučuju o životu osoba sa invaliditetom u smislu stila i mogućnosti, kao i o društvenoj percepciji osoba sa invaliditetom (Humpage 2007; Haegele & Hidge 2016).

Medicinski model posmatra osobe sa invaliditetom kroz *ulogu bolesnika* i vodi diskusiju na ovu temu kroz orijentaciju deficita (Mitra 2006; Haegele & Hidge 2016).

Postoji saglasnost mnogih autora da rječnik i riječi koje se koriste u društvu kako bi se opisale osobe sa invaliditetom, a vode porijeklo iz medicinskog i ranijih modela, imaju direktan uticaj na odnose i interakcije u društvu, a rezultat toga je i slika koju društvo ima o mogućnostima osoba sa invaliditetom (Brittain 2004; Haegele & Hidge 2016). U novijoj stručnoj literaturi možemo pronaći sve više priloga o socijalnom modelu onesposobljenja kao progresivnijem i inkluzivnijem u odnosu na medicinski model, te pomaka u iskustvu i osjećaju osoba sa invaliditetom koje su bile uključene u taj model (Grenier 2011; Haegele & Hidge 2016). Razvoj socijalnog modela svakako ima svoj doprinos i u promjeni perspektiva u socijalnom radu sa osobama sa invaliditetom, pa samim time zaslužuje da mu se i uvom radu detaljnije posvetimo.

1.2. Socijalni model

Socijalni model je prisutan već nekoliko decenija, kako u nauci, tako i u društvenom pristupu i diskursu. Rječnik koji se koristi u okviru ovog modela je dio akademskih diskusija i dan danas (Barney 2012). Treba dodati da, bez obzira na razlike, zajednički imenitelj svih pomenutih modela jesu sličnosti i razlike u vezi sa definisanjem i diskusijama na temu koncepta onesposobljenja. Za potrebe ovog rada ostajemo u okvirima termina *socijalni model.* Najuopštenije rečeno socijalni model tvrdi da je društvo ono koje nameće onesposobljenje individuama sa oštećenjima (Bingham et al. 2013; Brandon & Pritchard 2011; Coles 2001; Palmer & Harvey 2012; Haegele & Hidge 2016). Insistira se na razlici između onesposobljenja i oštećenja. Oštećenje se posmatra kao oštećenje tijela, kao što je ograničen pokret ili nemogućnost pokretanja ekstremiteta (Forhan 2009; Goodley 2001; Haegele & Hidge 2016). Oštećenja mogu da prouzrokuju otežano funcionisanje u svakodnevnom životu, međutim, uzroke za to moramo tražiti isključivo u društvu, a ne u osobi (Barney 2012; Roush & Sharby 2011; Haegele & Hidge 2016). Ovo je najznačajnija razlika između medicinskog i socijalnog modela, a odnosi se, kako vidimo, na razumijevanje mogućnosti za funkcionisanje u društvu. Onesposobljenje je socijalni konstrukt koji je prouzrokovan oštećenjem i veže se za socijalni model u radu sa OSI.

Socijalni model polazi od premise da funkcije tijela ne ograničavaju sposobnosti osobe da učestvuje u društvenom životu, već je odgovornost društva da stvori adekvatne uslove (Barney 2012; Roush & Sharby 2011; Haegele & Hidge 2016). Izolacija i isključivanje su rezultat društvene nesposobnosti, nepostojanja volje ili neulaganja napora da se uklone barijere u okruženju (ovo se ne odnosi samo na fizičke

barijere), kako bi osobe sa onesposobljenjem mogle da učestvuju u punoj mjeri u društvenom životu zajednice (Forham 2009; LoBianco & Sheppard-Jones 2008; Palmer & Harley 2012; Haegele & Hidge 2016). Socijalni model sugeriše postojanje potrebe za političko djelovanje i društvene promjene jer se onesposobljenje posmatra kao forma različitosti koja nudi jedinstvenu perspektivu, stoga treba da se cijeni i uvažava (Roush & Sharby 2011; Haegele & Hidge 2016). Neki autori smatraju da bi adekvatan odgovor u promjeni društvene svijesti i prakse vodio nestanku samog pojma onesposobljenja (kao etikete koja je nastala u okviru socijalnog modela), a s tim i predrasuda vezanih za osobe sa onesposobljenjem (LoBianco & Sheppard-Jones 2008). Postoji visok stepen saglasnosti (Palmer & Harley 2012; Haegele & Hidge 2016) da bi u tom slučaju mogli govoriti o transformaciji društva iz onog koje diskriminiše osobe sa onesposobljenjem u društvo koje ih uključuje.

Jedna od najznačajnijih kritika socijalnog modela je da ne posmatra oštećenje kao često vidljivu karakteristiku, a to je suštinski aspekat životnog iskustva osobe (Palmer & Harley 2012; Haegele & Hidge 2016). Socijalni model pokušava da odvoji onesposobljenje od ličnosti, stoga potpuno izbacuje oštećenje iz onesposobljenja, što znači i iz životnog iskustva (Bingham et al. 2013). Zagovornici socijalnog modela ovakve kritike odbijaju tvrdnjama da se ovdje radi o nejednakosti između osoba sa i bez oštećenja, a interpretacija razlika je zasnovana na socijalnoj konstrukciji onesposobljenja (Palmer & Harley 2012; Haegele & Hidge 2016). Druga kritika socijalnog modela odnosi se na tvrdnje da ne uključuje značaj intersektoralnosti i potčinjavajućeg položaja (Fitzgerald 2006). Intersektoralnost se kao termin koristi u literaturi kako bi se opisala diskriminacija i potčinjavajući položaj osoba po nekoliko osnova, npr. osoba sa invaliditetom, žena i pripadnica druge rase koja je manjina u tom društvu. Dakle, kada imamo diskriminaciju po nekoliko osonova, onda govorimo o intersektoralnosti (Flintoff, Fitzgerald & Scraton 2008; Haegele & Hidge 2016). Ova kritika se nastavlja kroz analizom perspektive prema kojoj se društvo treba prilagoditi potrebama osoba sa invaliditetom, dok koncept intersektoralnosti sugeriše da to nije dovoljno. Dakle, društvo treba da uzme u obzir i druge predrasude, kao što su rasa, rod, nacionalna pripadnost, seksualna orijentacija i dr. (Fitzgerald 2006; Haegele & Hidge 2016). Posljednja značajna kritika socijalnog modela dolazi iz perspektive socijalnog kreativizma (Oliver & Barnes 2012). Sljedbenici ove perspektive vjeruju da diskriminacija ima institucionalno-strukturalni karakter i da dolazi iz institucija društva, a ne iz stavova pojedinaca koji nemaju onesposobljenje. Oliver i Barnes (2012) smatraju da negativne pretpostavke i ideologije duboko ukorijenjene u društvu i njenim institucijama, postoje i u društvenoj svijesti, pa se mogu smatrati

i *društvenim činjenicama* (Haegele & Hidge 2016), ali da ključnu ulogu u njihovom kako održanju, tako i otklanjanju, imaju institucije.

1.3. Treća perspektiva – Model utjelovljenja

Kritike koje su se odnosile na oba prethodna modela (medicinski model i socijalni model) prvi put su detaljno predstavljene u radovima Marks (1999) i Fitzgerald (2006), čije je polazište u perspektivi *utjelovljenja* (Haegele & Hidge 2016). Fokus kritike na račun oba modela uglavnom se odnosi na zanemarivanje i/ili ignosrisanje ličnog iskustva osobe sa onesposobljenjem prilikom analize onesposobljenja (Marks 1999). Dok je medicinski model usmjeren na oštećenje/oboljenje i oporavak, bez uvida u mišljenje i/ili osjećanja osobe, socijalni model dijametralno različito fokus stavlja isključivo na društvene uzroke i promjene u društvu, jednako zanemarujući lična iskustva i osjećanja osoba sa onesposobljenjem. Fitzgerald (2006) sugeriše pomjeranje izvan granica znanja koja imamo iz obje ove operspektive, te da se iskustva osoba sa onesposobljenjem moraju razumjeti iz perspektive utjelovljenja (Haegele & Hidge 2016).

Literatura na temu osoba sa invaliditetom model utjelovljenja često posmatra kao model koji je na neki način „zaglavljen" između medicinskog i socijalnog modela (Siebers 2016). Isti autor obrazlaže ovo viđenje kroz argumentaciju da medicinski model sa svojom biološkom orijentacijom fokus stavlja isključivo na onesposobljenje kao nešto što je utjelovljeno. Nasuprot medicinskom modelu, socijalni model definiše i posmatra onesposobljenje isključivo kroz socijalne faktore i okruženje, nazivajući ga „onesposobljavajućim" okruženjem za tijelo, što implicira intervenciju na nivou socijalne pravde (Siebers 2016). Čini se da postoji saglasnost mnogih autora kako medicinski model pridaje preveliku pažnju utjelovljenju kroz fizičko tijelo, dok socijalni model potpuno zanemaruje koncept utjelovljenja.

Novija literatura u oblasti socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem kroz teoriju o kompleksnom utjelovljenju podiže svijest o efektima okruženja na iskustveni doživljaj osobe vezano za tijelo koje može da ima na osobe sa onesposobljenjem (Siebers 2016; Bolt 2020). Isto tako naglašava se važnost uzimanja u obzir i činjenice da faktori koji utiču na onesposobljenje, kao što su hronična bol, sekundarni zdravstveni efekti i starenje takođe proizilaze iz koncepta „tijela". Pomenuta onesposobljenja i/ili ograničenja na koja utiče okruženje su jednako bitna i ne smatraju se ograničavajućim u smislu onesposobljenja samo zato što su otporna na promjene. Saglasnost autora se ogleda kroz mišljenje da pripadaju spektrumu ljudske

varijacije, kako kroz razlike između individua, tako i kroz varijacije u okviru životnog ciklusa individue. Prema Siebers (2016), teorija kompleksnog utjelovljenja ne posmatra vezu između društvene prisutnosti i tijela kao direktnu (socijalni model), ili kao nepostojeću (medicinski model), već kao recipročnu. Suština ovog modela je u tome da posmatra tijelo i njegovo predstavljanje u društvenom kontekstu kao zajednički transformativno (Siebers 2016).

Perspektiva utjelovljenja sugeriše napuštanje tradicionalnih mišljenja i onoga što mislimo da znamo o svijetu kako bismo uzeli u obzir iskustva svijeta iz druge perspektive (Block & Weatherford 2013; Haegele & Hidge 2016). Da bi započeo razgovor o perspektivi utjelovljenja, Marks (1999: 611 u Haegele & Hidge 2016) daje treću definiciju onesposobljenja kao „kompleksnog odnosa između okruženja, tijela i psihe, koji služi isključivanju određenih ljudi iz pune participacije u interpersonalnim, socijalnim, kulturnim, ekonomskim i političkim dešavanjima“. Ova definicija sugeriše da se onesposobljenje ne nalazi u osobi, kao ni u društvu, već u utjelovljenom odnosu. Socijalna slika (predstavljanje u društvu) zasigurno utiče na iskustvo i doživljaj tijela, stoga socijalni rad sa osobama sa onesposobljenjem treba da uzme u obzir i ovaj pristup u svom radu.

2. METODOLOGIJA

2.1. Učesnici istraživanja

U istraživanju čije rezultate prezentujemo u ovom radu učestvovali su diplomirani socijalni radnici zaposleni u ustanovama zdravstvene i socijalne zaštite za smještaj u Republici Srpskoj. Birane su ustanove koje pripadaju područjima socijalnog rada u sistemu zdravstvene zaštite i sitemu socijalne zaštite stacionarnog tipa u kojima se vrši zbrinjavanje i tretman OSI. U istraživanju je učestovalo 9 diplomiranih socijalnih radnika iz tri ustanove. Dvije ustanove su ustanove socijalne zaštite za odrasla i starija lica u kojima se vrši i smještaj osoba sa invaliditetom. Riječ je o ustanovama koje osniva Republika: JU Gerontološki centar Banja Luka i JU Dom za penzionere i starija lica Prijedor. Treća ustanova iz sistema zdravstvene zaštite čiji su diplomirani socijalni radnici učestvovali u istraživanju je Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju “Dr Miroslav Zotović” u Banja Luci, u kome se vrši liječenje i rehabilitacija osoba sa invaliditetom.

2.2. Kriterijumi za uzorkovanje

Prilikom uzorkovanja vodilo se računa o ključnom pravilu u kvalitativnim istraživanjima. Riječ je o principu homogenosti grupe (Skoko i Benković 2009), koji se kroz predmet ovog istraživanja primjenio na monodisciplinarnu grupu diplomiranih socijalnih radnika, zaposlenih u ustanovama stacionarnog tipa u kojima se vrši zbrinjavanje i tretman osoba sa invaliditetom.

Cilj rada fokus grupe bio je ustanoviti mogućnosti promjene pristupa u socijalnom radu sa osobama sa invaliditetom kroz dinamiku, njene posljedice i uvid u kontekst. Cilj nije bio generalizacija u opštoj populaciji (Skoko i Benković 2009 prema Strauss & Corbin 1990).

U odnosu na navedeni kriterijum, birane su ustanove iz sistema socijalne zaštite koje zbrinjavaju osobe sa invaliditetom, a koje mogu aktivno participirati u donošenju odluka i tretmanu. Zbog ovog kriterijuma izostavljene su ustanove socijalne zaštite u kojima su smještene osobe sa invaliditetom čiji je dominantni uzrok smještaja intelektualni deficit. Zdravstvena ustanova čiji su diplomirani socijalni radnici učestvovali u istraživanju birana je po osnovu dva kriterijuma: da pruža liječenje i tretman osobama sa invaliditetom koje mogu participirati u donošenju odluka i tretmanu, te da ima razvijenu djelatnost socijalnog rada.

U skladu sa metodološkim stanovištem o veličini fokus grupa, gdje se smatra da je grupa od 6 do 12 učesnika, odnosno 8+/-2, optimalna veličina grupe za fokus-grupnu diskusiju (Aston i Bowles 2013), u istraživanju je učestvovalo 9 diplomiranih socijalnih radnika (po tri iz svake od ustanova). Ovakva brojnost grupe omogućila je svakom učesniku da izrazi svoj stav, a da se pri tome nesmetano može razviti određena grupna dinamika.

2.3. Metode prikupljanja podataka

Dominantna metoda prikupljanja podataka u ovom istraživanju je fokus grupa u kojoj je kao tehnika korišten strukturisani fokus-grupni intervju, sa elementima dubinskog intervjua. Fokus grupa je okupila stručnjake iz iste profesije (diplomirane socijalne radnike/ce) čiji je fokus interesovanja na radu sa osobama sa invaliditetom (Aston i Bowles 2013).

Podaci prikazani u radu prikupljeni su od socijalnih radnika/ca zaposlenih u navedenim ustanovama tokom mjeseca marta 2023. godine u fokus grupi. Diskusija vođena tokom rada fokus grupe usmjeravana je uz pomoć prethodno pripremljenog

podsjetnika koji je sadržavao upoznavanje učesnika sa istraživanjem, njegovim ciljevima, teorijskim objašnjenjima pojedinih pojmova (modeli rada koji su predstavljeni ranije u radu) i detaljno razrađena istraživačka pitanja. Istraživačko pitanje o mogućnosti promjene pristupa od klijenta ka individui u socijalnom radu istražena je kroz sledećih 5 pitanja u okviru kojih je vođena fokus-grupna diskusija: 1) DA li u radu sa OSI radite i na pitanjima koja su zakonske prirode (vezano za status), vezano za politike i strategije iz oblasti u kojoj radite? 2) Da li u radu sa OSI radite i na pitanjima promjene profesionalne prakse? 3) Da li u radu sa OSI stavljate pojedince u ulogu ravnopravnih partnera po pitanjima promjene trenutnih politika u oblasti invaliditeta? 4) Da li vaš rad sa OSI uključuje u socijalni rad u zajednici? 5) Da li se u svojoj profesionalnoj ulozi osjećate kao dio strukture koja obavlja svoje propisane zadatke ili imate slobodu da preoblikujete svoj rad u skladu sa potrebama osobe sa kojom radite?

2.4. Obrada podataka

Podaci prikupljeni u fokus krupnoj diskusiji obrađivani su metodom otvorenog kodiranja. Otvoreno kodiranje sadrži tri različita postupka: pripisivanje pojmova empirijskoj građi, pridruživanje srodnih pojmova u kategorije i analiza značenja pojmova i kategorija prema Mesec 1998, prema Ćuk i Rakanović Radonjić 2021; Halmi 2005). Obrada podataka dobijenih kroz fokus-grupni intervju vršena je u skladu sa naučnim principima izvođenja i obrade podataka dobijenih kroz fokus-grupni intervju. Ovaj proces započet je prepisivanjem iskaza socijalnih radnika koji su učestvovali u fokus-grupnoj diskusiji. Prepisivanje diskusija vršeno je u izvornom obliku uz minimalne jezičke korekcije. U odnosu na postavljena istraživačka pitanja obilježene su značajne izjave pri čemu se utvrđivao njihov kvantitativni izraz. Ovim izjavama dat je prvostepeni značaj. Dalje u obradi podataka izjavama prvostepenog značaja pridružene su izjave koje nastoje izraziti suštinu date jedinice teksta. Ove izjave su obilježene kao izjave drugorazrednog značaja. Nakon ovog postupka izvršeno je združivanje pojmova u kategorije. Kako bi se izvorno prenijele izjave, ispitanicima su dodjeljene numeričke oznake.

2.5. Metodološka ograničenja

Osnovno metodološko ograničenje ogleda se u mogućnosti subjektivne interpretacije profesionalnog pristupa u radu sa OSI od strane samih učesnika fokus grupe. Autorice

su vodile računa o ujednačenosti u iskazima svih učesnika, kako bi se izbjegla dominacija stavova nekog od učesnika. Drugo ograničenje ogleda se u faktičkom stanju prakse socijalnog rada u kojoj je u radu sa OSI angažovan ograničen broj diplomiranih socijalnih radnika, što su autorke posmatrale kao metodološku mogućnost u postizanju reprezentativnog uzorka u skladu sa mišljenjem da se korištenjem metode fokus grupe kvantitet ne stavlja u prvi plan (Skoko i Benković 2009).

3. DA LI JE MOGUĆE U PRAKSI SOCIJALNOG RADA POMJERITI PRISTUP SA KLIJENTA NA INDIVIDUU? – REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Promjena pristupa u praksi socijalnog rada sa klijentima zavisi od društvene perspektive, odnosa socijalnog radnika prema osobi sa invaliditetom i profesionalne uloge socijalnog radnika u datom profesionalnom kontekstu.

Dobijeni rezultati grupisani su u tri nova: društveni, organizacijski i individualni. Zakonski okvir, politike i strategije u oblasti zaštite OSI posmatrani su na nivou društva i uloge socijalnog rada u društvenoj zaštiti OSI. Profesionalna uloga socijalnog radnika u radu sa OSI i mogućnostima promjene pristupa posmatrana je na organizacijskom i individualnom nivou, dok je odnos socijalnog radnika prema OSI posmatran isključivo na individualnom nivou.

Rezutati istraživanja su pokazali da se socijalni rad u ustanovi zdravstvene zaštite odvija u okvirima socijalnog modela, dok se u ustanovama socijalne zaštite za smještaj u Republici Srpskoj, koje su bile obuhvaćene istraživanjem, primjenjuje medicinski i socijalni model.

3.1. Socijalni rad sa osobama sa invaliditetom u kontekstu društvene zaštite

Fokus grupna diskusija, koja je vođena po pitanjima konteksta društvene zaštite osoba sa invaliditetom u Republici Srpskoj, bila je uokvirena sa nekoliko pitanja. Učesnici fokus grupe su odgovarali na tri pitanja koja su odražavala društveni nivo zaštite OSI kroz njihovo uključivanje kao ravnopravnih partnera po pitanjima promjene strategija, politika i zakona u oblasti invaliditeta, te uključenost OSI u promjenu profesionalne prakse i rad u zajednici. Kvalitativna analiza odgovora dobijenih u fokus-grupnoj diskusiji pokazala je da ⅓ socijalnih radnika ne posmatra OSI kao ravnopravne

partnere po pitanju promjene strategija, politika i zakona, niti sa OSI radi na promjeni profesionalne prakse u ustanovi u kojoj su zaposleni. Takođe, ne pružaju usluge u zajednici, niti bilo koji aspekt socijalnog rada u zajednici imaju zastupljen u svom radu. [*... Informišem klijente o njihovim pravima (1) ... Na promjeni profesionalne prakse se ne radi sa klijentima (3). Rad sa navedenom kategorijom podrazumijeva rad u ustanovi (1) … Moj rad ne podrazumijeva primjenu metoda socijalnog rada u zajednici (2)*].

Ohrabrujući je nalaz da ⅔ socijalnih radnika koji su učestvovali u istraživanju, uključuju klijente u svoj rad, koji se kao takav može okarakterisati radom SA klijentom. Kada je riječ o radu sa klijentima na promjeni strategija, politika i zakona, prema iskazima učesnika u fokus-grupnoj diskusiji najviše je riječ o informisanju klijenata o postojećim politikama i njihovim pravima i procjeni potreba klijenata u odnosu na specifičnost uzroka boravka u ustanovi, kao i posredovanju u uključivanje pojedinaca u korisničke grupe u zajednici koje za cilj imaju unapređenje položaja OSI [*... U redovnim radnim aktivnostima fokus je usmjeren na adaptaciju na invaliditet i informisanje o postojećim politikama (2) ... Radim sa populacijom koja nema organizovane vidove podrške u zajednici kroz matična udruženja, tako da ih povezujem sa drugim udruženjima za osobe sa invaliditetom (1)… Rad se zasniva na osnaživanju, savjetovanju i integrisanju pacijenata u socijalnu zajednicu kroz umrežavanje sa relevantnim javnim ustanovama, nevladinim i humanitarnim organizacijama (1) ... Pored rada sa pacijentom, obavezno je umrežavanje i zastupanje u zajednici u cilju što bolje reintegracije unutar njegove lokalne zajednice (2) … U praksi nije često slučaj da osobe sa invaliditetom učestvuju u izmjenama zakona (1)*].

3.2. Odnos socijalnih radnika u profesionalnoj praksi prema osobama sa invaliditetom

Kvalitativna analiza odgovora dobijenih u segmentu fokus-grupne diskusije koja se odnosila na odnos socijalnih radnika u profesionalnoj praksi prema klijentima socijalnog rada u ustanovama zdravstvene zaštite i socijalne zaštite za smještaj, ukazala je na sljedeće specifičnosti: Socijalni radnici u ovim ustanovama teže da osobu posmatraju kao individuu, odnosno ličnost za sebe sa specifičnim potrebama i mogućnostima [*...U svom radu nastojim imati pristup prema osobi (1) ... Rad sa osobom uz puno poštovanje dostojanstva, ljudskih prava i socijalne pravde (3) ... Moj se rad odvija u strukturalnom okviru socijalni radnik – pacijent, s tim da se*

podrazumijeva da čovjeka sa kojim radim posmatram kao osobu koja je u datom momentu života u svojstvu pacijenta (1) ... Osobe sa invaliditetom posmatram kao ličnosti ili induvidue, terminološko određenje pacijent je stvar forme koja se mora ispoštovati u skladu sa tipom ustanove u kojoj radim (1) ... Rad sa ličnosšću, poštujući njene potrebe i individualnost (1)]. Socijalni radnici u svom profesionalnom radu klijente ne uključuju u dovoljnoj mjeri (ili ih uopšte ne uključuju) u promjenu profesionalne prakse. Analiza odgovora je pokazala da socijalni radnici nemaju dovoljno razumijevanja za potrebu promjene profesionane prakse kao uzajamnog procesa. Iako su odgovori ispitanika na ovo pitanje bili afirmativni, suštinski se nije moglo zaključiti da se radi na izmjeni profesionalne prakse, već su odgovori više ostajali u domenu deklarativnih [*... Da, radimo (2) ... Radimo, u smislu prepoznavanja prepreka i ograničenja koja treba da se ublaže ili otklone kako bi se poboljšao život osoba sa invaliditetom (1) ... Ovo pitanje razumijem kao promjenu profesionalnih interesovanja OSI u odnosu na nastalu invalidnost (1) ... Opis radnog mjesta ne obuhvata i ne omogućava promjenu profesionalne prakse (2) ... U našem radu dominiraju individualni i grupni rad, nemamo potrebu za promjenom (2)*].

3.3. Profesionalna uloga socijalnog radnika u promjeni pristupa u radu sa OSI

Kvalitativna analiza odgovora ispitanika potvrdila je pretpostavku da socijalni radnici uglavnom rade kao dio strukture, sa napomenom da prostor za preoblikovanje rada u odnosu na potrebe osobe sa invaliditetom postoji. Značajan broj socijalnih radnika (3) navodi da se zbog obavljanja poslova koji su propisani sistematizacijom radnih mjesta nisu u dovoljnoj mjeri u mogućnosti preoblikovati svoj rad u skladu sa potrebama OSI ili profesionalnim preferencijama [*... Obavljam aktivnosti koje su propisane opisom radnog mjesta i u skladu sa ingerencijama koje imam (3)... U svom radu imam slobodu da preoblikujem svoj rad u skladu sa potrebama osobe sa kojom radim (4)... Dio sam strukture sa slobodom individualnog rada sa pacijentom koji je osoba sa invaliditetom. Česte su situacije u kojima se traže kompromisna rješenja u interesu pacijenta koji je osoba sa invaliditetom (1)*]. Ovaj rezultat može ukazivati na to da su diplomirani socijalni radnici kao dio strukture i sistema koji pruža socijalnu i zdravstvenu zaštitu OSI ograničeni u uvođenju novina u pristupu OSI. Isto tako, ovaj nalaz može da se tumači da diplomirani socijalni radnici teško ostvaruju ulogu pokretača promjena. Sa aspetka kritičkog socijalnog rada strukturalne promjene se nameću kao nužne, ali odgovornost za promjene ne leži samo u sistemu već se odnosi i na ličnu odgovornost profesionalaca.

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kako je ranije navedeno, rezutati istraživanja jasno su ukazali da u radu sa osobama sa onesposobljenjem socijalni rad se realizuje u okviru medicinskog i socijalnog modela. Socijalni rad u ustanovi zdravstvene zaštite odvija se u okvirima socijalnog modela, dok se u ustanovama socijalne zaštite primjenjuju medicinski i socijalni model. Ovaj nalaz izlazi iz okvira očekivanog, jer se nije mogla pretpostaviti primjena medicinskog modela u ustanovama socijalne zaštite. Važno je istaći nalaz da se socijalni model primjenjuje u ustanovi zdravstvene zaštite, što se može obrazložiti razvijenošću službe socijalnog rada u ustanovi koja ima dugu tradiciju.

Socijalni model primjenjuje ⅔ socijalnih radnika i rade sa klijentom na promjeni strategija, politika i zakona. Profesionalni rad u najvećoj mjeri je usmjeren na informisanje klijenata o postojećim politikama i njihovim pravima, te procjeni potreba klijenata u odnosu na specifičnost uzroka boravka u ustanovi. Pored navedenog zastupljeno je i posredovanje u uključivanju pojedinaca u korisničke grupe u zajednici u svrhu unapređenja njihovog položaja, što djelimično može biti objašnjeno stavovima koje iznosi Shuttleworth (2016) da kritički socijalni radnik može da bude od pomoći u procesu prikupljanja informacija, preispitivanja ideja, umrežavanja, zastupanja, teoretisanja, analiziranja, interpretacije, evaluacije, savjetovanja, osmišljavanja strategija i implementacije, međutim, donošenje odluke mora da bude odgovornost osoba sa onesposobljenjem sa kojima rade.

Pokušavajući pomiriti sve razlike u pristupima i modelima socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem neki socijalni radnici, savjetnici i istraživači koji se bave sa oblašću onesposobljenja zastupaju primjenu *četvrtog modela rada sa osobama sa onesposobljenjem*, koji prepoznaje potrebu da se omogući praksi socijalnog rada inkorporiranje socijalno-političkih modela u svoj pristup, koji su osjetljivi na različite diskurse onesposobljenja (Raske 2005; Swan, Giffith & Franch 2006; Johnson 2009, u Pease et al. 2016). Ovi modeli prepoznaju nepovoljne efekte procesa i struktura na makronivou, koji direktno utiču na položaj osoba sa onesposobljenjem i konretan rad koji ima za cilj dostizanje socijalne pravde za ovu grupu marginalizovanih. Rezultati provedenog istraživanja govore u prilog činjenici da ⅔ socijalnih radnika, koji primjenjuju socijalni model, imaju inkorporirane neke elemente četvrtog modela, što ukazuje na značaj i mogućnost njegove primjene.

Pease (2003; Pease et al. 2016) smatra da su ograničene mogućnosti u okviru rada po modelu „osoba u okruženju“ jer se često u praksi socijalni rad naslanja i pretvara u „rad na slučaju“, koji može i svakako ima rezultate u smislu osnaživanja osoba sa

onesposobljenjem. Postoji saglasnost i drugih autora koji smatraju da pregovaranje sa ableističkim svijetom (svijetom koji diskriminiše osobe sa onesposobljenjem), mijenjanje diskriminatornih i potčinjavajućih hegemonija i ideologija u okviru društva, naprosto zahtijeva i pomjeranje fokusa u socijalnom radu dalje od individualnog nivoa (Shuttleworth 2016). U nauci i praksi kritičkog socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem već dugo se razvija tzv. „kritički participativni pristup" koji podrazumijeva da se socijalni radnik angažuje sa osobama sa invaliditetom na konkretnom problemu koji zahtijeva promjene u nekoliko oblasti, a prije svega u normativnoj/legislativnoj oblasti politika ili profesionalnoj praksi (zašto ne u svim navedenim?), ili u nekoj formu socijalne akcije koja je značajna u borbi za socijalnu pravdu i društvenu participaciju (Pease et al. 2016). U ustanovama u kojima se u skladu sa rezultatima istraživanja primjenjuje socijalni model vidljivo je da socijalni radnici imaju elemente kritičkog participativnog pristupa u radu sa osobama sa onesposobljenjem jer teže da osobu posmatraju kao individuu, odnosno ličnost za sebe sa specifičnim potrebama i mogućnostima. Specifičnost starosne kategorije osoba sa onesposobljenjem može objasniti primjenu socijalnog modela u ustanovi zdravstvene zaštite u odnosu na primjenu medicinskog u ustanovi socijalne zaštite.

U skladu sa kritičkim pristupom socijalni radnik može sprovesti mnoge aktivnosti i u oblasti socijalnog rada u zajednici kako bi došlo do potrebnih promjena u okruženju osoba sa onesposobljenjem. Rezultati istraživanja su pokazali da socijalni radnici u svom profesionalnom radu klijente ne uključuju u dovoljnoj mjeri (ili ih uopšte ne uključuju) u promjenu profesionalne prakse.

Specifičan je dobijeni nalaz da socijalni radnici primjenjuju u svom radu elemente trećeg modela (modela utjelovljenja), iako ne iskazuju prepoznavanje novijeg modela koji se pominje u stručnoj literaturi i diskutuje u okviru profesije i nauke socijalnog rada (najbitniji elementi su: iskustvo i doživljaj tijela i varijacije u okviru životnog ciklusa individue). Nadalje, u ovom segmentu je značajno napomenuti nalaz koji se odnosi na činjenicu da socijalni radnici uglavnom rade kao dio strukture, s napomenom da prostor za preoblikovanje rada u odnosu na potrebe osobe sa onesposobljenjem postoji.

Na kraju, važno je napomenuti i da socijalni radnik mora refleksivno dekonstruisati i istražiti svoje vlastite vrijednosti i mišljenja koja mogu pojačati potčinjavajuće društvene strukture i kulturalna značenja u odnosu na specifičnu grupu sa kojom radi. Analiza odgovora je pokazala da socijalni radnici nemaju dovoljno razumijevanja za potrebu promjene profesionane prakse kao uzajamnog procesa.

Takođe, ne pružaju usluge u zajednici, niti bilo koji aspekt socijalnog rada u zajednici imaju zastupljen u svom radu.

Na osnovu svega navedenog nameću se sljedeći zaključci:

- Medicinski model socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem je i dalje dominantan u sistemima zaštite i prakse socijalnog rada, uprkos jasnom strateškom cilju iz važeće politike i strategije za uvođenje socijalnog modela rada u svim oblastima rada sa OSI.
- Socijalni model se uspješno primjenjuje u socijalnom radu u zdravstvu premda je uslovljen razvijenošću službe podrške.
- Promjena pristupa u socijalnom radu od klijenta prema individui je moguća u okvirima modela utjelovljenja (trećeg modela) koji u fokus stavlja različitost, kao i četvrtog modela koji omogućava praksi socijalnog rada inkorporaciju socijalno-političkih modela koji su osjetljivi na različite diskurse onesposobljenja. Neki elementi su prepoznati u nalazima dobijenim u istraživanju, ali sami socijalni radnici ne prepoznaju primjenu pomenutih modela.
- Socijalni radnici i socijalni rad predstavljaju značajan faktor osnaživanja i podrške borbi za prava osoba sa onesposobljenjem. Uloga socijalnih radnika u ovim procesima često može da bude zbunjujuća i nejasna, kako u stručnoj literaturi, tako i u praksi socijalnog rada, prije svega zbog postojanja različitih tumačenja same riječi „podrška“, a potom i definisanja očekivanja od socijalnih radnika.
- Da bismo dobili pozitivan odgovor na postavljeno istraživačko pitanje, kao što ističu Pease et al. (2016), bez obzira na postojanje potrebe da se „pročisti“ lista termina u oblasti socijalnog rada sa osobama sa onesposobljenjem, za kritičkog socijalnog radnika je bitno da ne uzima ulogu „podržavača“ zdravo za gotovo, već da jednostavno radi sa marginalizovanim grupama koristeći parcipativne modele i načine koji vode ka društvenoj transformaciji.

LITERATURA

1. Alston, Margaret, Wendy Bowles (2013), *Research for Social Workers – An introduction to methods*, Routledge, London
2. Barney, Keith W. (2012), ″Disability simulations: Using the social model of disability to update an experiential educational practice imprint″, *SCHOLE: A Journal of Leisure Studies and Recreation Education*, 27(1), 1–11.
3. Bingham Cecilie, Linda Clarke, Elisabeth Michielsens, Marc Van de Meer (2013), ″Towards a social model approach? British and Dutch disability policies in the health sector compared″, *Personnel Review*, 42, 613–637.
4. Blustein, Jeffrey (2012), ″Philosophical and ethical issues in disability″, *Journal of Moral Philosophy*, 9, 573587.
5. Bolt, David (2020), ″Complex and critical: A methodological application of the tripartite model of disability″, u: Linda Ware (ed.), *Critical Readings in Interdisciplinary Disability Studies: (Dis)Assemblages*, Springer Cham, 69-78.
6. Brandon, Toby, Gary Pritchard (2011), ″“Being fat”: A conceptual analysis using three models of disability″, *Disability & Society*, 26(1), 79–92.
7. Brittain, Ian (2004), ″Perceptions of disability and their impact upon involvement in sport for people with disabilities at all levels″, *Journal of Sport & Social Issues*, 28(4), 429-452.
8. Coles, Jonathan (2001), ″The social model of disability: What does it mean for practice in services for people with learning difficulties?″, *Disability & Society*, 16(4), 501–510.
9. Ćuk, Mira, Andrea Rakanović Radonjić (2020), ″Socijalna podrška studentima sa invaliditetom u funkciji socijalne uključenosti″, *Društvene i humanističke studije*, 2(11), 381-406.
10. Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, IBHI – Nezavisni biro za humanitarna pitanja (2009), *Politika u oblasti invalidnosti u Bosni i Hercegovini*
11. Fitzgerald, Hayley (2006), ″Disability and physical education″, In: Kirk, David, Doune MacDonald, Mary O’Sullivan (Eds.), *The handbook of physical education*, SAGE, London, England, 752–766.
12. Flintoff, Anne, Hayley Fitzgerald, Sheila Scraton (2008), ″The challenges of intersectionality: Researching differences in physical education″, *International Studies in Sociology of Education*, 18(2), 73–85.

13. Forhan, Mary (2009), ″An analysis of disability models and the application of the ICF to obesity″, *Disability and Rehabilitation*, 31(16), 1382–1388.
14. Goodley, Dan (2001), ″Learning difficulties, the social model of disability and impairment: Challenging epistemologies″, *Disability & Society*, 16(2), 207–231.
15. Grenier, Michelle A. (2011), ″Coteaching in physical education: A strategy for inclusive practice″, *Adapted Physical Activity Quarterly*, 28(2), 95–112.
16. Haegele, Justin A., Samuel Hodge (2016), ″Disability Discourse: Overview and Critiques of the Medical and Social Models″, *QUEST*, 68, 2, 193-206
17. Humpage, Louise (2007), ″Models of disability, work and welfare in Australia″, *Social Policy & Administration*, 41(3), 215–231.
18. Ife, Jim (2013), *Community development in an uncertain world*, Cambridge University Press
19. LoBianco, Anthony F., Kathy Sheppard-Jones (2008), ″Perceptions of disability as related to medical and social factors″, *Journal of Applied Social Psychology*, 37(1), 1–13.
20. Marks, Beth A. (2000), ″Jumping through hoops and walking on egg shells or discrimination, having, and abuse of students with disabilities?″, *Journal of Nursing Education*, 39(5), 205–210.
21. Marks, Deborah (1999), ″Dimensions of Oppression: Theorising the embodied subject″, *Disability & Society*, 14(5), 611–626.
22. Mitra, Sophie (2006), ″The capability approach and disability″, *Journal of Disability Policy Studies*, 16(4), 236-247.
23. Oliver, Mike, Colin Barnes (2012), *The new politics of disablement*, Palgrave Macmillan. New York, NY
24. Palmer, Michael, David Harley (2012), ″Models and measurement in disability: An international review″, *Health Policy and Planning*, 27(5), 357–364.
25. Pease, Bob (ed.) (2016), *Doing critical social work: Transformative practice for social justice*, Routledge, London
26. Roush, Susan E., Nancy Sharby (2011), ″Disability reconsidered: The paradox of physical therapy″, *Physical Therapy*, 91(12), 1715–1727.
27. Shuttleworth, Russell (2016), ″Social work, disability and social change: a critical participatory approach″, in: Pease, Bob (ed.), *Doing critical social work: Transformative practice for social justice,* Routledge, London, 298-309.
28. Shildrick, Margrit (2009), *Dangerous Discourses of Subjectivity, Sexuality and Disability* (2nd ed.), Palgrave Macmillan

29. Siebers, Tobin (2016), ″Disability and the theory of complex embodiment – for identity politics in a new register″, in: Lennard J. Davis (ed.), *The disability studies reader*, Chapter 22, Routledge, 313-332.
30. Skoko, Božo, Vanesa Benković (2009), ″Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene″, *Politička misao*, 46(3), 217-236.
31. Škorić, Jovana, Marko Škorić (2020), ″Rekonceptualizacija Freirevog nasljeđa u kontekstu socijalnog rada″, *Ljetopis socijalnog rada*, 27(1), 57-82.
32. Vlada Republike Srpske (2016), *Strategija unapređenja društvenog položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2017-2026.*
33. Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 37/12, 90/16, 94/19, 41/20 i 36/22.

CARE OF PERSONS WITH DISABILITIES IN SOCIAL WORK – IS IT POSSIBLE TO CHANGE THE APPROACH FROM THE CLIENT TO THE INDIVIDUAL?

Summary:

Social protection of persons with disability represents a topic that requires deep analysis of all significant aspects which include social approach, professional support, as well as the needs and capacities of an individual. This paper includes a theoretical framework for understanding social work models with persons with disability, as well as the underpinning critical social work paradigm. The authors used the above-mentioned theoretical framework to conduct the research and find the answer to the research question. Social workers that participated in this research were hand-picked due to their engagement in the health and social institutions that provide residential social care, and work with clients that are capable of actively participating and making decisions on their own during treatment. The method used for data collection in this research was the focus group method and in depth-interviews as a technic. The research findings presented in this paper indicate that traditional models, medical and social models of social work with persons with disability are being used in practice, with some elements of the third model – the embodiment model. The fourth contemporary model that enables the shift in the social work approach from client to person, using the embodiment model has not been recognized by the social workers that contributed to this research. It is also worth mentioning that the elements of the third and fourth social work models with persons with disability have been present in the social workers' practice. This topic is very much current and requires attention from the science and practice of social work, facing new challenges and at the same time offering new potential directions for research in this social work field.

Keywords: persons with disability, critical social work, approaches and models, individual

Adrese autorica
Authors' address

Vesna Šućur-Janjetović
Andrea Rakanović Radonjić
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
vesna.sucur-janjetovic@fpn.unibl.org
andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.771

UDK 364.4-053.2

Primljeno: 08. 06. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Andrea Rakanović Radonjić

KVALITET ŽIVOTA DJECE BEZ ADEKVATNOG RODITELJSKOG STARANJA SMJEŠTENE U USTANOVU SOCIJALNE ZAŠTITE

Smještaj u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja je jedan od oblika socijalne zaštite djece kojoj je potrebno zbrinjavanje. U Republici Srpskoj, u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštti, ustanove socijalne zaštite za smještaj osniva Republika. Za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj egzistira jedna ustanova socijalne zaštite u kojoj se djeci i omladini obezbjeđuje stanovanje, ishrana, odijevanje, pomoć u obrazovanju i osposobljavanju za rad, njega, briga o zdravlju i drugim potrebama. U ovom radu prikazani su rezultati istraživanja subjektivne ocjene aspekata kvaliteta života u ustanovi socijalne zaštite za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja. Koncept kvaliteta života teorijski je elaboriran kroz subjektivne teorije kvaliteta života. Kvalitet života posmatran je i mjeren kao višedimenzionalni konstrukt koji se odnosi na fizičku, psihičku, socijalnu i bihejvioralnu komponentu djece i omladine smještene u ustanovu socijalne zaštite. Za prikupljanje i analizu podataka u teorijskom dijelu rada korištena je metoda analize sadržaja, koja je korištena i u empririjskom dijelu istraživanja prilikom obrade i tumačenja dobijenih nalaza. U empirijskom dijelu podaci od korisnika prikupljeni su metodom ispitivanja uz korištenje instrumenta anketnog upitnika (KIDSCREEN-27). Za obradu i analizu podataka korištene su različite statističke metode. Dobijeni rezultati pokazali su da djeca i omladina smještena u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj svih pet ispitivanih aspekata života ocjenjuju pozitivno. Većinu ispitivanih aspekata ocijenili su zadovoljavajućom srednjom ocjenom. Ukupna srednja vrijednost ocjena korisnika za sve

ispitivane aspekte iznosi 3.52, što predstavlja ohrabrujući nalaz, zbog permanentne potrebe za rezidencijalnim smještajem djece bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Ključne riječi: djeca bez adekvatnog roditeljskog staranja; zadovoljstvo; kvalitet života; ustanova socijalne zaštite

UVOD

U periodu od približno pedeset godina, od kraja Drugog svjetskog rata do početka novog milenijuma, institucionalni smještaj je imao prioritet u odnosu na sve druge oblike brige o djeci bez adekvatnog roditeljskog staranja. Bosna i Hercegovina je imala veliki broj ustanova za smještaj djece. Paralelno sa razvojem domskog smještaja kod nas i u regionu, u svijetu počinje da raste svijest o štetnosti uticaja institucionalnog zbrinjavanja na razvoj djece (emocionalni, kognitivni, socijalni razvoj), počevši od objavljivanja rezultata studije koju je za Svjetsku zdravstvenu organizaciju provodio Bolbi (Bowlby 1951). Najveći broj istraživanja koja su sprovođena u narednom periodu potvrdila su negativne efekte velikih ustanova na razvoj djece. Posebno su negativni efekti, s trajnim uticajem na razvoj djeteta, zabilježeni kod djece u dobi do 3 godine (Barth 2002). Na temeljima ovih rezultata, mnoge zemlje su u svoja normativna uređenja zaštite djece bez roditeljskog staranja ugradile odredbe o zabrani smještaja djece uzrasta do tri godine u domove, uz odgovarajuće izuzetke kada je to neophodno i u interesu dijeteta. Primjer takve prakse u regionu je Srbija koja ima postavljen zakonski zahtjev da se djeca uzrasta do tri godine ne smještaju u dom, osim u izuzetnim slučajevima i okolnostima (Jugović 2020). Počev s novim milenijumom ovakva praksa preuzeta je i u Republici Srpskoj. Tokom 2005. godine su u većoj mjeri započete aktivnosti na razvoju alternativnih modela za zbrinjavanje djece bez adekvatnog roditeljskoj staranja, a intenzivirane su 2012. godine donošenjem novog Zakona o socijalnoj zaštiti Republike Srpske.

U Republici Srpskoj za zaštitu različitih kategorija djece osnovano je nekoliko ustanova socijalne zaštite od strane Republike. Riječ je o ustanovama koje zbrinjavaju djecu bez roditeljskog staranja i djecu sa smetnjama u razvoju. Dvije ustanove su namijenjene isključivo za djecu, dok su dvije za smještaj lica sa invaliditetom čiji su korisnici i maloljetna i punoljetna lica. Riječ je o ustanovama za smještaj osoba sa intelektualnim poteškoćama, koje su rodno podijeljene, te se u njih vrši smještaj osoba jednog pola. Prema posljednjim podacima Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite

Republike Srpske za 2020. godinu broj djece smještene u ustanove socijalne zaštite u Republici Srpskoj iznosio je 152. Taj broj je i veći ukoliko se uzme u obzir činjenica da u slučajevima kada ustanove čiji je osnivač Republika nisu u mogućnosti odgovoriti na potrebe djeteta, dijete biva smješteno u odgovarajuću ustanovu van prostora Republike Srpske. Istraživanje, čiji su rezultati prikazani u ovom radu, provedeno je u JU Dom za djecu i omladinu bez roditeljskog staranja „Rada Vranješević" u Banja Luci. Riječ je o jedinoj ustanovi socijalne zaštite za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj. Slična istraživanja koja bi ponudila korisničku perspektivu o kvalitetu života u ustanovama socijalne zaštite u Republici Srpskoj nisu provođena.

1. INSTITUCIONALNA ZAŠTITA DJECE BEZ ADEKVATNOG RODITELJSKOG STARANJA

Organizovano zbrinjavanje djece bez adekvatnog roditeljskog staranja u Bosni i Hercegovini prvi put je zabilježeno krajem 19. i početkom 20. vijeka. Intenzivniji razvoj zaštite ove kategorije djece bilježi se sredinom 20. vijeka kada se zbog velikog broja djece koja su ostala bez roditeljskog staranja usljed ratnih dešavanja javlja potreba za različitim alternativnim oblicima zbrinjavanja, te se osnivaju institucije za zaštitu djece (Tustonja, Stanić, Čuljak 2021). Osnova za pružanje zaštite djeci bez adekvatnog roditeljskog staranja od strane države proizilazi iz niza međunarodnih dokumenata kao što su: Ženevska deklaracije o pravima djeteta (1924), Opšta deklaracija o ljudskim pravima (1948), Deklaracija o pravima djeteta (1959) i Konvencija o pravima djeteta (1989). Ovi međunarodni dokumenti definišu osnovna prava za svu djecu, kao i temeljne potrebe djece koje trebaju biti zadovoljene. U fokus stavljaju najbolji interes djeteta, ali i definišu obaveze porodice koja brine o djetetu. Ukoliko nije moguće obezbijediti zaštitu djeteta u okviru sopstvene porodice, ovim dokumentima djeci je garantovana posebna zaštita od strane društva i države. Jedan od oblika zaštite je i institucionalna zaštita djece bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Pregledom domaće i inostrane literature uočavaju se različiti pojmovi koji označavaju djecu koja ne žive sa svojim roditeljima i djecu čija se zaštita realizuje u sistemu socijalne zaštite. Uočljiva je i neusaglašenost terminologije koja se koristi u objašnjenju vrsta smještaja i usluga, ali i mjera koje se preduzimaju u zaštiti djece bez adekvatnog roditeljskog staranja. Smjernice UN za alternativno zbrinjavanje djece (2009) nude generičku definiciju djece bez roditeljskog staranja kojom su

obuhvaćena „sva deca koja ne žive sa najmanje jednim od svojih roditelja, nezavisno od razloga i okolnosti“ (Žegarac 2014).

Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 37/12, 90/16, 94/19, 41/20 i 36/22) definiše djecu bez roditeljskog staranja i djecu čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama kao korisnike socijalne zaštite. U ove dvije kategorije djece kao korisnike socijalne zaštite zakon prepoznaje: djecu koja nemaju roditelje; koja su napuštena od roditelja; čiji roditelji nisu u mogućnosti da pruže potpuno staranje jer su ograničeni u vršenju roditeljskog prava ili su tog prava lišeni; čiji roditelji zbog bolesti ili smrti jednog roditelja, nesređenih porodičnih odnosa, materijalnih ili drugih razloga nisu u mogućnosti obezbijede uslove za pravilno vaspitanje, fizički i psihički razvoj djeteta; djecu čiji roditelji zbog nebrige i nestvaranja uslova za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba djeteta, ozbiljno sputavaju dijete da uživa u svojim pravima i slobodama (Član 18.). Dakle, može se zaključiti da je riječ o djeci bez roditeljskog staranja i djeci bez adekvatnog roditeljskog staranja.

Istim zakonom uređena je i institucionalna zaštita djece u Republici Srpskoj. Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske u članu 38. propisuje da se u ustanovu socijalne zaštite vrši zbrinjavanje u slučajevima kada je ustanova primjerena i ispunjava uslove potrebne za zadovoljavanje utvrđenih potreba djeteta. Ovim propisom uređeno je da se djeci u ustanovama socijalne zaštite obezbjeđuje stanovanje, ishrana, odijevanje, njega, pomoć, briga, vaspitanje i obrazovanje, osposobljavanje za privređivanje, radne, kulturno-zabavne, rekreativno-rehabilitacione aktivnosti, zdravstvena zaštita i druge usluge (Član 38. stav 2). U skladu sa Zakonom, u Republici Srpskoj smještaj u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja vrši centar za socijalni rad nakon provedenog postupka ukupne procjene uslova života, stanja djeteta i njegovog okruženja, sagledavanja mogućnosti drugih oblika zbrinjavanja i mišljenja da je zbrinjavanje u ustanovu najcjelishodniji oblik zaštite (Član 38. stav 4).

Savremena shvatanja zaštite djece u prethodne dvije decenije podrazumijevaju da se za zbrinjavanje djece kao posljednji vid zaštite određuje institucionalni smještaj i to samo u situacijama kada je to jedini način da se zadovolje potrebe i interesi djeteta. Uprkos navedenom, neka istraživanja (Jugović 2020; Vidanović 2007) su pokazala da se u domovima, iako imaju negativan uticaj na djecu, ostvaruju i pozitivni socioemocionalni uticaji na djecu u nekim sferama razvoja (pripadanje grupi, solidarnost, osjećaj za kolektiv i sl.).

U Republici Srpskoj se posljednjih godina radi na transformaciji institucionalnog smještaja za djecu, što je u skladu sa savremenim shvatanjima organizacije života u

domovima. Domski smještaj je organizovan u manjim grupama, tzv. „porodicama“, u kojima boravi do 20 djece. Za funkcionisanje ovih grupa zadužene su određene grupe vaspitača, djeca pohađaju lokalnu školu i funkcionišu u okviru doma kao porodica. Ovakav model uključuje i blisku saradnju stručnih radnika iz nadležnih centara za socijalni rad sa stručnom službom doma i vaspitačima, dajući bolji efekat u ukupnom funkcionisanju djece u domskom smještaju i njihovoj pripremi za osamostaljenje. Ustanova za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja i djece u riziku u Republici Srpskoj u kojoj je provedeno istraživanje čiji su rezultati prikazani u ovom radu od 2018. godine ušla je u proces transformacije u okviru programa „Transformacija institucija i prevencija razdvajanja djece od porodica“. Ovaj program sprovodi se u partnerstvu Ministarstva zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske i UNICEF-a BiH, kroz finansijsku podršku Evropske unije. Programom je predviđeno da navedena ustanova razvije niz novih usluga iz socijalne, dječije i porodične zaštite, te da se proces transformacije završi do kraja 2021. godine. Ovaj proces nije završen u predviđenom periodu i još uvijek traje. Program ima za cilj smanjenje broja djece bez adekvatnog roditeljskog staranja u institucionalnom smještaju, razvijanje novih usluga, kao i obezbjeđivanje podrške spajanju djece sa njihovim biološkim porodicama imajući u vidu najbolji interes djeteta.

2. TEORIJSKI OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE KONCEPTA KVALITETA ŽIVOTA

Kvalitet života (eng. *Qualiti of life – QOL*) je koncept koji je danas u širokoj upotrebi. U pokušaju definisanja ovog koncepta i samog pojma kvaliteta života postoje značajne poteškoće. O kvalitetu života kao konceptu teorijski se počinje raspravljati 70-tih godina XX vijeka. Od početka rasprava o ovom konceptu do danas sve veći broj naučnih disciplina proučava koncept kvaliteta života. Pregledom literature vidljivo je da postoji preko 100 različitih definicija pojma kvaliteta života (Schalock 2004). Definicija kvaliteta života varira od oblasti do oblasti, te je različiti autori u zavisnosti od interesa i ciljeva istraživanja prilagođavaju svojim potrebama (Ilić i sar. 2010). Na ovaj način razvijeni su društveni pokazatelji za procjenu kvaliteta života opšte populacije u državama, regionima ili nacijama, dok su za procjenu kvaliteta života pojedinaca razvijeni socijalni i psihološki pokazatelji.

Na kvalitet života pojedinca utiču različiti faktori. Pitanje faktora lične kvalitete života je sastavni dio evaluacije u svim oblastima pružanja usluga. Koncept kvaliteta života trebao bi posebno da se razmatra u oblasti instutucionalne zaštite djece, jer bi

se postizanjem zadovoljavajućeg kvaliteta života za svako dijete ostvarivala važna pretpostavka za ostvarivanje najboljeg interesa djeteta.

Kako navodi Kovač (2017), za razumijevanje zadovoljstva životom svakog pojedinca potrebno je imati uvid u strukturu zadovoljstva, ali i strukturu faktora koji određuju lični kvalitet života. Važno je imati i uvid koliko određeni faktori doprinose ukupnoj kvaliteti života. Postoji saglasnost mnogih autora, koji su se u prethodnim godinama bavili konceptom kvaliteta života, da je kvalitet života ukupno blagostanje koje zavisi od objektivnih (jasno mjerljivih) faktora, ali i subjektivnih koji predstavljaju percepciju i lično vrednovanje elemenata kvaliteta života koji zavise od ličnog sistema vrijednosti pojedinca (Slavuj 2012).

Objektivni faktori kvaliteta života su faktori koji se mogu evaluirati bez poteškoća. Nazivaju se još i spoljašnji faktori i obuhvataju: prihode koje pojedinac ostvaruje, zdravstveno stanje, bračni status i socijalne kontakte (Živaljević 2015). Među autorima postoji saglasnost da su neki od objektivnih faktora kvaliteta života determinišući za opšte zadovoljstvo životom. U prethodnim godinama pitanja vezana za životnu sredinu sredine su veoma aktuelna i mogu se takođe posmatrati kao jedan od važnih objektivnih faktora kvaliteta života.

Subjektivni faktori predstavljaju individualnu procjenu objektivnog stanja u okruženju i vlastitog života, koju vrši svaki pojedinac. Zasnovani su na ličnim vrijednostima, stavovima, vjerovanjima, aspiracijama, zadovoljstvu i sreći (Joković, Pavlović, Hadživuković 2017). Subjektivni faktori još se nazivaju i unutrašnji. Polazeći od definicije kvaliteta života koju daje Svjetska zdravstvena organizacija (WHO, 1993, 1996 i 2012) može se konstatovati da je kvalitet života prvenstveno psihološka kategorija. Ilić i saradnici (2010) u grupi subjektivnih izdvajaju sljedeće faktore koji utiču na kvalitet života: osjećaj pripadnosti zajednici, materijalni status (imovina), osjećaj sigurnosti, osjećaj sreće, odnosi sa porodicom, zadovoljstvo poslom, klasna identifikacija, sagledavanje sprovođenja pravde u društvu, seksualni život, hobi i članstva u različitim organizacijama.

U teorijskoj elaboraciji koncepta kvaliteta života Brajković i Vuletić (2011) izdvajaju nekoliko značajnih teorija iz ovog područja:

Teorija krajnjih tačaka, čiji je utemeljivač Vilson (Wilson), bazirana je na postulatu da zadovoljavanje potreba dovodi do osjećaja zadovoljstva. Ova teorija se u principu oslanja na Maslovljevu (Maslow) teoriju zadovoljavanja potreba prema kojoj se nakon zadovoljavanja potreba nižečg ranga mogu zadovoljavati potrebe višeg ranga. Prema sadržaju, ove dvije teorije imaju poveznicu ali je suštinsko pitanje da li zadovoljavanje osnovnih životnih potreba može dovesti do osjećaja zadovoljstva?

Teorija zadovoljstva i bola takođe se oslanja na Maslovljevu teoriju zadovoljavanja potreba, pri čemu je osnovna pretpostavka ove teorije da su zadovoljstvo i bol povezani. Penezić (2006) navodi da se ove pretpostavke nalaze u radovima više autora od kojih je najznačajniji Hjuston (Houston 1981, prema Diener et al. 2005) koji navodi da pojedinci posjeduju sklonost da osjete zadovoljstvo nakon što su zadovoljili potrebu koja je zasnovana na uskraćivanju (deprivaciji). Zagovarači ove teorije smatraju da je neophodno postojanje deprivacije da bi se postigao osjećaj zadovoljstva pošto je uskraćivanje eliminisano i zadovoljena određena potreba.

Teorija aktiviteta polazi od pretpostavke da se aktivni pojedinci bolje nose sa različitim životnim fazama, te da se bolje prilagođavaju. Osjećaj zadovoljstva se prema ovoj teoriji ne postiže dostizanjem određenih ciljeva već se povezuje sa uključenošću pojedinca u neku aktivnost koja dovodi do osjećaja sreće ili zadovoljstva. Teorija aktiviteta ne objašnjava različitosti odnosa pojedinca i njegovog okruženja. Ove različitosti su uslovljene individualnim razlikama koje diktiraju individualni osjećaj zadovoljstva određenim aktivnostima za svakog pojedinca.

Kumins (Cummins 2000, prema Šušnjević 2015) koncept kvaliteta života (koji je i objektivan i subjektivan) posmatra kao zbir sedam dimenzija života: materijalno blagostanje, zdravlje, produktivnost, intimnost, sigurnost, zajedništvo i emocionalno blagostanje. Subjektivno, riječ je o ocijenjenim dimenzijama u skladu sa njihovim značajem za svakog pojedinca.

Za potrebe ovog rada veći značaj imaju subjektivne teorije kvaliteta života. Da bi se složeni koncept kvaliteta života razumio potrebno je objasniti njegove tri osnovne komponente (Ventegodt, Hilden, Merrick 2003):

- Subjektivni kvalitet života – ova komponenta se odnosi na ličnu evaluaciju i procjenu koliko je pojedinac zadovoljan sopstvenim životom. Ova komponenta je vodeća komponenta u istraživanju kvaliteta života. Prema Petrak i saradnicima (2006) obilježja pojedinaca kao što su pol, dob i socijalni status, predstavljaju varijable koje snažno djeluju na uslove života, ali i na očekivanja pojedinaca pa i njihove vrijednosti, odnosno na njihovo subjektivno viđenje kvaliteta života.
- Egzistencijalni kvalitet života – dimenzija koja pokazuje koliko pojedinac živi u skladu sa idealom koji je formiran u njegovoj strukturi ličnosti. Ovo je višeslojna komponenta sadržana od duhovne, religijske i etičke potkomponente.
- Objektivni kvalitet života – predstavlja individualni kvalitet života koji svaki pojedinac utvrđuje u odnosu na standard kvaliteta života definisan u određenom društvu. Na ovu komponentu veliki uticaj ima kulturni kontekst.

Analogno teorijskim objašnjenjima koncepta kvaliteta života na koji utiču objektivni i subjektivni faktori, u literaturi se pronalaze dva konceptualna pristupa procjeni kvaliteta života pojedinca. Riječ je o standardnom pristupu zasnovanom na potrebama prema kojem se kvalitet života posmatra kao nivo do koga su zadovoljene određene (univerzalne) potrebe pojedinca i pristupu psihološkog procesa za koji je karakteristično da kvalitet života predstavlja evaluaciju osnovnih aspekata života od strane pojedinca (Kovač 2017). Osnovna razlika između dva navedena pristupa je u tome što su kod procjene kvaliteta života prema pristupu zasnovanom na potrebama ranije određeno koji su to najznačajniji aspekti života koji se procjenjuju, dok je pristup psihološkog procesa specifičan po tome što se kroz njega prvo istražuje koji su to aspekti života značajni za pojedinca, a nakon čega se vrši procjena i mjerenje upravo tih aspekata.

Budući da interes teoretičara i istraživača za koncept kvaliteta života seže dugi niz godina unazad, logično je da postoji veliki broj instrumenata koji su razvijeni u svrhu mjerenja kvaliteta života pojedinca. Za potrebe istraživanja čiji će rezultati biti prikazani u nastavku korišten je jeadn od generičkih instrumenata koji je izradila The KIDSCREEN Group Europe (2006).

3. CILJ I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Cilj istraživanja bio je da se utvrdi subjektivna ocjena aspekata kvaliteta života djece zbrinute u ustanovu socijalne zaštite za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj.

U skladu sa postavljenim ciljem istraživanja definisana su sljedeća istraživačka pitanja:

- Kako djeca zbrinuta u ustanovu socijalne zaštite za smještaj ocjenjuju ukupni kvalitet života u ustanovi?
- Kako djeca zbrinuta u ustanovu socijalne zaštite za smještaj djece ocjenjuju pojedine aspekte kvaliteta života (zdravlje i fizičke aktivnosti, opšte raspoloženje i osjećanja o sebi, porodica i slobodno vrijeme, prijatelji i aspekt koji se odnosi na školu i učenje)?

4. METODOLOŠKI OKVIR

Rezultati predstavljeni u ovom radu dio su većeg istraživanja koje je provedeno 2021. godine na cijeloj teritoriji Republike Srpske. Istraživanje je vršeno za potrebe izrade doktorske disertacije autorice pod nazivom *Karakteristike i razvoj hraniteljstva u*

Republici Srpskoj[1]. U okviru navedenog istraživanja, pored drugih elemenata, ispitivani su i komparirani stavovi djece o kvalitetu života u dva sistemska modela alternativne brige o djeci, hraniteljstvu i institucionalnoj zaštiti. U ovom radu biće prezentovani rezultati koji se odnose na procjenu kvaliteta života djece smještene u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez (adekvatnog) roditeljskog staranja u Republici Srpskoj.

U skladu sa Etičkim kodeksom istraživanja sa djecom i o djeci u Bosni i Hercegovini (Muratbegović i Šućur-Janjetović 2013) istraživanje čiji su rezultati prikazani u ovom radu sprovedeno je u skladu sa sljedećim etičkim principima:

- princip poštovanja ljudskih prava, sloboda i dostojanstva lica;
- princip zaštite dobrobiti učesnika u istraživanju;
- princip odgovornosti u slučaju moralnih dilema;
- princip zaštite integriteta rezultata istraživanja i istraživača.

Prije provođenja ispitivanja istraživač obučen za rad sa djecom obavio je sa djecom koja su smještena u ustanovu socijalne razgovor prilikom kojeg su djeca upoznata sa svrhom i ciljevima istraživanja. Za svako dijete koje je učestvovalo u istraživanju dobijena je saglasnost organa starateljstva, kao i informisani pristanak od djece koja pripadaju starosnoj grupi iznad 15 godina. Ispitivanjem su obuhvaćena djeca starija od osam godina.

4.1. Populacija i uzorak

U periodu kada je vršeno istraživanje populaciju djece bez adekvatnog roditeljskog staranja, koja su smještena u Dom u Republici Srpskoj, činilo je 77 djece[2]. Ukupan uzorak koji je obuhvaćen ovim empirijskim istraživanjem (59) činio je 76,62% populacije djece smještene u ustanovi u kojoj je vršeno ispitivanje.

Prilikom uzorkovanja vođeno je računa o uzorku u skladu sa karakteristikama kojima se određuje reprezentativnost. U prvom redu, vodilo se računa o kvalitetu uzorka i mogućnostima generacizacije, jer karakteristike uzorka treba da odgovaraju karakteristikama populacije iz koje je uzorak uzet (Stojšin i Vidicki 2020), zbog čega su ispitivanjem bila obuhvaćena sva djeca koja su imala iznad osam godina starosti.

1. Doktorska disertacija *Karakteristike i razvoj hraniteljstva u Republici Srpskoj* javno je prezentovana i odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banja Luci septembra 2022. godine.
2. Podaci o broju djece smještene u Dom preuzeti su iz Evaluacionog izvještaja o realizaciji strategije unapređenja socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja (2015-2020), Vlada Republike Srpske, 2021.

Takođe se vodilo računa i o brojnosti uzorka kao određenju reprezentativnosti (Hayes 2006), te je uzorak djece koja su učestvovala u ispitivanju klasifikovan u srednje uzorke (od 30 do 100 ispitanika).

4.2. Metode prikupljanja podataka

U radu su dominantno korištene metoda analize sadržaja (korištena za prikupljanje i analizu podataka u teorijskom i u empirijskom dijelu istraživanja), metoda ispitivanja i statističke metode koje su korištene za obradu i analizu prikupljenih podataka.

U teorijskom dijelu istraživanja korištena je deskriptivna analiza, funkcionalna analiza i faktorska analiza i to u analizi stručne i naučne literature. Ova metoda korištena je i u obradi i tumačenju podataka dobijenih nakon sprovedenog istraživanja. Metoda analize sadržaja korištena je u empirijskom dijelu istraživanja u postupku prikupljanja podataka koji se odnose na sociodemografske varijable.

U empirijskom dijelu istraživanja korištena je metoda ispitivanja. Za potrebe istraživanja kreiran je poseban anketni upitnik u koji je inkorporiran sadržaj upitnika KIDSCREEN-27[3], o kvalitetu života vezanom za zdravlje, uz pomoć koga se kvalitet života mjeri kao višedimenzionalan konstrukt koji se odnosi na fizičku, psihičku, socijalnu i bihejvioralnu komponentu djece i adolescenata (Robitail et al. 2007). Svrsishodno je istaći i gledište nekih autora (Jugović, Bogetić, Živaljević 2018) da je riječ o instrumentu iz porodice instrumenata za pregled, praćenje i evaluaciju kvaliteta života djece koji je u direktnoj vezi sa zdravljem i ima interkulturalna obilježja (istovremeno je razvijen u 13 evropskih zemalja).

4.3. Obrada podataka

Obrada podataka dobijenih sprovedenim empirijskim istraživanjem izvršena je uz pomoć statističkog programa IBM SPSS Statistics 26.0. Za tabelarne i grafičke prikaze rezultata korišteni su programski paketi MS Office Word 2010 i MS Office Excel 2010. U zavisnosti od vrsta varijabli korišteni su različiti statistički postupci. Statistička analiza podataka dobijenih empirijskim istraživanjem započeta je numeričkim opisom i pripremom kroz predstavljanje raspodjele mjera. Obrada podataka nastavljena je primjenom osnovnih (univarijantnih) statističkih tehnika.

3. Upitnik The KIDSCREEN Questionnaires – Quality of life questionnaires for children and adolescents (2006) korišten je uz pismenu dozvolu kreatora upitnika.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

U uzorku djece zbrinute u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj utvrđene su sociodemografske karakteristike djece kako slijedi:

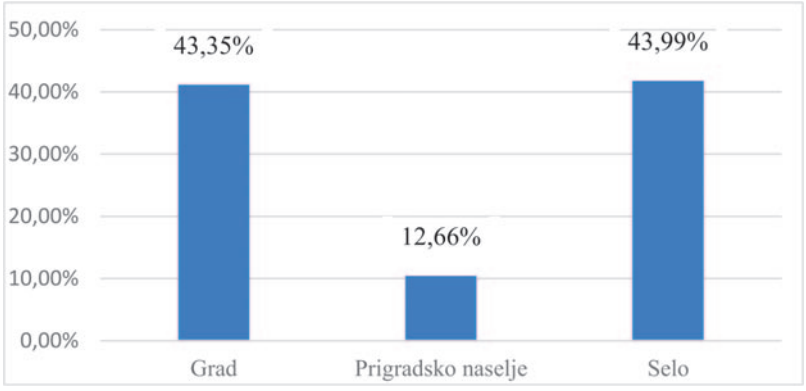
Rodna distribucija djece koja su obuhvaćena ispitivanjem pokazala je da su djeca većinski ženskog pola (32) sa učešćem od 54,2%, dok je procenat muških ispitanika nešto niži 45,8% (27). U Tabeli br. 1. data je rodna distribucija ispitanika.

Tabela br.1. Rodna distribucija djece zbrinute u ustanovu socijalne zaštite za smještaj

	Frekvencija	Procenat
Muški	27	45,8
Ženski	32	54,2
Ukupno	59	100,0

Starosna struktura djece u uzorku pokazala je da su u najvećoj mjeri zastupljena starija djeca i adolescenti uzrasta 15 i 17 godina. Važno je napomenuti da su uzorkom bile obuhvaćene sve dobne grupe djece (počev od osam godina) smještene u ustanovu, što je prikazano u Grafikonu br. 1. Dakle, djeca od 8 do 14 godina u uzorku su učestvovala sa 40,91%, dok su djeca i mladi od 14 do 18 godina u uzorku učestvovali u nešto višem procentu (45,76%).

Grafikon br. 1. Distribucija ispitanika u odnosu na dob

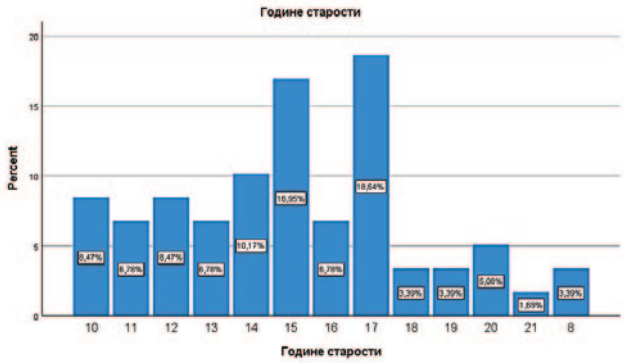

Ispitanici su većinom učenici osnovne škole (54,2%), dok su na drugom mjestu po brojnosti učenici srednje škole (39%). Najmanji broj ispitanika su mlade osobe

na redovnom školovanju nakon 18 godine života (6,8%) koje i dalje koriste smještaj u ustanovu socijalne zaštite kao oblik zbrinjavanja.

U Grafikonu br. 2. prikazani su analizirani podaci koji se odnose na mjesto življenja djece prije zbrinjavanja u ustanovu socijalne zaštite.

Grafikon br. 2. Mjesto življenja ispitanika prije smještaja u ustanovu

Djeca koja su prije smještaja u ustanovu živjela u gradu čine nešto manje od polovine uzorka (43,35%). Nije uočena značajna razlika po pitanju mjesta boravka djece prije smještaja u ustanovu (urbane i ruralne sredine).

U instrumentu kojim se vršilo ispitivanje djeca su imala instrukciju da posmatraju u kraćem periodu aspekte života koje ocjenjuju. U Tabeli br. 2 prikazane su srednje vrijednosti odgovora na pitanja po pojedinačnim aspektima kvaliteta života u odnosu na postavljene varijable.

Tabela br. 2. Srednje vrijednosti odgovora o različitim aspektima kvaliteta života

Aspekti kvaliteta života	Srednja vrijednost
Zdravlje i fizičke aktivnosti	
Kako bi ocijenio/la svoje zdravlje?	4,31
Da li misliš da imaš dobru kondiciju?	2,83
Da li si bio/la fizički aktivna (trčanje, penjanje, vožnja bicikla)?	2,68
Da li imaš dovoljno snage kada trčiš?	1,80
Da li osjećaš da imaš dovoljno energije?	3,69
Opšte raspoloženje i osjećanja o sebi	
Da li osjećaš da uživaš u životu?	3,54
Da li si bio/la dobro raspoložen/a?	3,75
Da li si se zabavljao/la?	3,76
Da li si bio/la tužan/a?	3,61
Da li si se osjećao/la kao da ne želiš ništa da radiš?	3,63
Da li si se osjećao/la usamljen/a?	3,64
Da li si bio/la zadovoljna sobom?	2,73
Okruženje (porodica) i slobodno vrijeme	
Da li si imao/la vremena za sebe?	2,61
Da li si u slobodno vrijeme mogao/la da radiš stvari koje želiš?	2,73
Da li su tvoji vaspitači imali dovoljno vremena za tebe?	3,49
Da li su tvoji vaspitači bili pravedni prema tebi?	3,86
Da li si sa vaspitačima mogao/la da pričaš kada god to poželiš?	3,80
Da li si imao/la dovoljno novca za iste stvari kao i tvoji prijatelji?	3,92
Da li si imao/la dovoljno novca za svoje troškove?	4,20
Prijatelji	
Da li si provodio/la vrijeme sa prijateljima?	3,95
Da li ti je sa prijateljima bilo zabavno?	3,25
Da li ste se ti i tvoji prijatelji međusobno pomagali?	3,61
Da li si mogao/la da se osloniš na svoje prijatelje?	4,20
Škola i učenje	
Da li si se osjećao/la sretan/na u školi?	4,32
Da li ti je išlo dobro u školi?	4,19
Da li si bio/la skoncentrisan/a na časovima?	4,05
Da li si se dobro slagao/la sa nastavnicima?	3,76
Ukupna srednja vrijednost	3,52

Analiza dobijenih srednjih vrijednosti pokazala je da ispitanici u aspektu koji se odnosi na *zdravlje i fizičke aktivnosti* sa najvišom srednjom vrijednosti ocjenjuju subjektivnu procjenu vlastitog zdravlja (4,31) što je očekivano visoka vrijednost, budući da je riječ o djeci bez smetnji, koja su zbrinuta u ustanovi socijalne zaštite, gdje se po pravilu visoka važnost pridaje brizi o zdravlju djece. U ovom aspektu najniže je vrednovana subjektivna procjena vlastite snage (1,80), što se može dovesti u vezu sa niskom srednjom ocjenom realizovanih fizičkih aktivnosti.

Subjektivna ocjena kvaliteta života u aspektu *opšteg raspoloženja i osjećanja o sebi* je pozitivna. Najviša srednja vrijednost (3,76) zabilježena je za osjećanje zabave, dok je najnižom vrednovano zadovoljstvo sobom (2,73).

Ispitanici su aspekt kvaliteta života koji se odnosi na *okruženje i slobodno vrijeme* takođe ocijenili pozitivno. Najniža srednja vrijednost zabilježena je na procjeni vremena koje ispitanici mogu odvojiti za sebe (2,61), dok je najviša srednja vrijednost (4,20) zabilježena kod procjene zadovoljstva količinom novca koju ispitanici imaju na raspolaganju za vlastite troškove. Ovo je siguran pokazatelj da sa aspekta materijalnih potreba, ustanova socijalne zaštite može adekvatno odgovoriti i odgovara potrebama djece.

Vrednovani aspekt koji se odnosi na *prijatelje* pokazao je da ispitanici imaju povjerenje u vršnjake, te da se sa njima osjećaju sigurno. Najviša vrijednost zabilježena je na pitanju koje se odnosi na podršku od strane prijatelja (4,20).

Aspekt kvaliteta života koji se odnosi na *školu i učenje* takođe je ocijenjen pozitivno sa visokim srednjim vrijednostima. Ovi podaci su značajni jer se može pretpostaviti da ustanova socijalne zaštite predstavlja pozitivno okruženje za formiranje adekvatnog odnosa prema školi i postizanje školskog uspjeha, te da je između dva sistema podrške uspostavljena adekvatna saradnja. Posebno se izdvaja visoka srednja vrijednost (4,32) koja se odnosi na osjećanje sreće u školi, što je afirmativan nalaz.

U Tabeli br. 3. dat je pregled srednjih vrijednosti ukupno po procjenjivanim aspektima, gdje se može vidjeti da je najbolje ocijenjen aspekt kvaliteta života aspekt škole i učenja, dok je najniža srednja vrijednost zabilježena u aspektu koji se odnosi na zdravlje i fizičke aktivnosti.

Tabela br. 3. Srednje vrijednosti odgovora djece smještene u ustanove socijalne zaštite u ocjeni aspekata kvaliteta života

	N	Minimum	Maksimum	Srednja vrijednost	Standardna devijacija
Zdravlje i fizičke aktivnosti	59	1,00	4,25	2,7500	,60529
Opšte raspoloženje i osjećanja o sebi	59	1,00	5,00	3,5056	,74726
Okruženje (porodica) i slobodno vrijeme	59	1,00	4,57	3,5157	,60027
Prijatelji	59	1,00	5,00	3,7542	,91502
Škola i učenje	59	1,00	5,00	4,0805	,82713
Kvalitet života	59	1,00	4,74	3,5212	,54329
Valid N (listwise)	59				

Zbog visokog procenta (56,75%) ispitanika koji su zbrinjavanjem u ustanovu socijalne zaštite za smještaj djece bez adekvatnog roditeljskog staranja promijenili mjesto boravka, urađen je test uticaja promjene mjesta boravka na kvalitet života (Tabela br. 4.).

Tabela br. 4. ANOVA test uticaja promjene mjesta boravka na kvalitet života djece u ustanovi socijalne zaštite za smještaj

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Između grupa	,001	1	,001	,010	,922
Unutar grupe	11,669	58	,139		
Ukupno	11,671	59			

Analiza podataka je pokazala da ne postoji statistički značajna razlika između ispitanika koji su promijenili mjesto boravka nakon zbrinjavanja ustanovu socijalne zaštite u ocjeni kvaliteta života u odnosu na djecu koja nisu mijenjala mjesto življenja.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U Republici Srpskoj se posljednjih godina kroz unapređenje socijalne zaštite djece bez adekvatnog roditeljskog staranja radi i na transformaciji institucionalnog smještaja za djecu, što je u skladu sa savremenim shvatanjima organizacije života u domovima. Domski smještaj je organizovan u manjim grupama, tzv. porodicama, u kojima boravi do 20 djece. Program transformacije stvara pretpostavke za viši nivo zadovoljstva aspektima kvaliteta života djece zbrinute u ustanovu, što su pokazali i rezultati istraživanja imajući u vidu da djeca sve aspekte života ocjenjuju pozitivno.

Sprovedeno istraživanje je pokazalo da djeca zbrinuta u ustanovu socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja aspekte kvaliteta života ocjenjuju pozitivno, što potvrđuje nalaze ranijuh istraživanja (Jugović 2020) po kojima ustanove socijalne zaštite imaju pozitivne socioemocionalne uticaje na djecu u nekim sferama života, posebno u odnosu na pripadanje grupi, solidarnost, osjećaj za kolektiv i sl. Vrednovani aspekt života koji se odnosi na prijatelje ocijenjen je sa visokom srednjom ocjenom, što ide u prilog ovoj tvrdnji.

Najniže vrednovan aspekt kvaliteta života od strane ispitanika je aspekt zdravlja i fizičke aktivnosti, što nedvosmisleno ukazuje da ustanove socijalne zaštite trebaju unaprijediti organizovane fizičke aktivnosti u okviru ustanove, te planirati aktivnosti koje se odnose na sva tri aspekta zdravlja: fizički, psihički i socijalni. U skladu sa teorijom aktiviteta aktivni pojedinci se bolje prilagođavaju. Veća uključenost djece u

neku aktivnost koja dovodi do osjećaja sreće ili zadovoljstva, što bi uticalo na subjektivnu procjenu zadovoljstva kvalitetom života kako u ocjenjivanom aspektu koji se odnosi na zdravlje i fizičke aktivnosti, tako i u aspektu kvaliteta života koji se odnosi na opšte raspoloženje i osjećanja o sebi.

Srednja vrijednost zabilježena za ukupnu procjenu kvaliteta života iznosi 3,52, što je zadovoljavajuća vrijednost i ukazuje na pozitivno reagovanje u skladu sa Vilsonovom teorijom krajnjih tačaka, jer se može zaključiti da zadovoljene potrebe djece koje se očituju kroz ispitivane aspekte kvaliteta života dovode do subjektivnog osjećaja zadovoljstva.

Promjena mjesta boravka kod djece zbrinute u ustanovu socijalne zaštite nije značajnije uticala na subjektivnu procjenu kvaliteta života, što takođe objašnjava Vilsonova teorija krajnjih tačaka prema kojoj zadovoljenje životnih potreba u skladu sa njihovom hijerarhijskom postavkom dovodi do osjećaja zadovoljstva, a to je, kako se može zaključiti iz prikazanih rezultata, postignuto u ustanovi socijalne zaštite za djecu bez adekvatnog roditeljskog staranja u Republici Srpskoj.

U okviru programa transformacije jedine ustanove u Republici Srpskoj u kojoj se smještaju djeca bez (adekvatnog) roditeljskog staranja potrebno je u obzir uzeti i korisničku perspektivu smještene djece.

LITERATURA:

1. Barth, Richard P. (2002), *Institutions vs. Foster Homes, the Empirical Base for a Century of Action*, U. S. Department of Health and Human Services - University of North Carolina - Jordan Institute for Families
2. Bowlby, John (1951), *Maternal care and maternal health*, World Health Organization, Geneva
3. Brajković, Lovorka, Gorka Vuletić, (2011), ″Teorije subjektivne kvalitete života″, u: Gorka Vuletić (ur.), *Kvaliteta života i zdravlje*, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku - Filozofski fakultet - Hrvatska zaklada za znanost, Osijek, 17-20.
4. Cummins, Robert (2000), ″Objective and Subjective Quality of Life: An Interactive Model″, *Social Indicators Research*, 52(1), 55-72.
5. Diener, Ed, Richard E. Lucas, Shigehoro Oishi (2005), ″Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Life satisfaction″, u: *Handbook of positive psychology*, Oxford University Press, New York, 63-73.

6. Ilić, Ivana, Ivona Milić, Mirjana Arandelović (2010), ″Procena kvaliteta života – sadašnji pristupi″, *Acta Medica Medianae*, 49(4), 52-60.
7. Joković, Sandra, Rade Đević, Snežana Vilotić, Natalija Hadživuković, Jelena Pavlović (2017), ″Metode ispitivanja i pokazatelji kvaliteta života″, *Biomedicinska istraživanja*, 8(1), 90-94.
8. Jugović, Aleksandar (2020), *Društveno osetljive grupe – Perspektive i politike*, Partenon, Beograd
9. Jugović, Aleksandar, Dragica Bogetić, Dragan Živaljević (2018), ″Značaj procene kvaliteta života kod dece iz osetljivih društvenih grupa″, u: *Zbornik radova: Metode procene u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, 99-106.
10. KIDSCREEN – Health Related Quality of Life Questionnaire for Children and Yuong People and their Parents; dostupno na https://www.kidscreen.org
11. Kovač, Boris (2017), ″Mjerenje kvalitete života vezane uz zdravlje kao mjerilo uspješnosti zdravstvene skrbi″, *Zdravstveni glasnik*, 3(1), 86-93.
12. Muratbegović, Elmedin, Vesna Šućur-Janjetović (2013), *Etički kodeks istraživanja sa djecom i o djeci u Bosni i Hercegovini*, Repro-Karić, Tuzla
13. Petrak, Olivera, Jasminka Despot Lučanin, Damir Lučanin (2006), ″Kvalitet starenja – neka obilježja starijeg stanovništva Istre i usporedba s drugim područjima Hrvatske″, *Revija za socijalnu politiku*, 13(1), 37-51.
14. Robitail, Stephane, Ulrike Ravens-Sieberer, Marie-Claude Simeoni, Luis Rajmil, Jeanet Bruil, Mick Power, Wolfgang Duer, Bernhard Cloetta, Ladislav Czemy, Joanna Mazur, Agnes Czimbalmos, Yannis Tountas, Curt Hagquist, Jean Kilroe, Pascal Auquier (2007), ″Testing the structural and cross-cultural validity of the KIDSCREEN-27 quality of life questionnaire″, *Qual Life Res*, 16, 1335–1345.
15. Schalock, Robert L. (2004), ″The Concept of Quality of Life: What we Know and Do Not Know″, *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(3), 203-216.
16. *Situaciona analiza o djeci pod rizikom od gubitka porodične brige i djeci bez roditeljskog staranja u Bosni i Hercegovini* (2017), UNICEF Bosna i Hercegovina
17. Sladović Franz, Branka, Klaudija Kregar Orešković, Lucija Vejmelka (2007), ″Iskustvo života u dječjem domu: Kvalitativna analiza izjava mladih″, *Ljetopis socijalnog rada*, 14(3), 553- 578.
18. Slavuj, Lana (2012), ″Objektivni i subjektivni pokazatelji u istraživanju koncepta kvaliteta života″, *Geoadria*, 17(1), 73−92.

19. *Smjernice Ujedinjenih nacija za alternativno zbrinjavanje djece* (2009), UN Komitet za prava djeteta, Generalna skupština UN-a A/HRC/11/L.13
20. Stojšin, Snežana, Vladan Vidicki (2020), ″Greške uzorka u istraživanjima u društvenim naukama″, *Kultura*, 166, 256-270.
21. Šušnjević, Sonja (2015), *Kvalitet života odraslih osoba sa motornim invaliditetom na teritoriji Vojvodine*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu - Medicinski fakultet, Nobi Sad
22. The KIDSCREEN Group Europe (2006), *The KIDSCREEN Questionnaires – Quality of life questionnaires for children and adolescents, Handbook*, Pabst Science Publishers, Lengerich
23. Tustonja, Marijan, Dragana Stanić, Anđelka Čuljak (2021), ″Djeca bez odgovarajuće roditeljske skrbi″, *Hum*, XVI/26, 199-221.
24. Ventegodt, Soren, Jørgen Hilden, Joav Merrick (2003), ″Measurement of quality of life I. A methodological framework″, *Scientific World Journal*, 13, 950-961.
25. Vidanović, Vojin (2007), *Socijalna integracija djece bez roditeljskog staranja*, Zadužbina Andrejević, Beograd
26. Vlada Republike Srpske, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite (2021) *Evaluacioni izvještaj o realizaciji strategije socijalne zaštite djece bez roditeljskog staranja za period 2015–2020.*; preuzeto 29. 10. 2021. sa https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/MZSZ/dokumenti/ Documents/Izvjestaj%20Evaluacija%20strategije%20oktobar%202021.pdf
27. WHO (1996, 2012), *WHOQOL-BRIF – Introduction, Administration, Scoring and Generic version of the assessment*, *Field Tial version*, WHO, Geneva
28. WHO Division of Mental Health (1993) *WHO - QOL study protocol: The development of the World Health Organisation quality of life assessment instrument (MNG/PSF/93)*, World Health Organisation, Geneva
29. *Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske*, „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 37/12, 90/16, 94/19, 41/20 i 36/22)
30. Žegarac, Nevenka (2014), *Pravo deteta na kvalitetno staranje, Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Save the Children, Sarajevo
31. Živaljević, Dragan (2015), *Obeležja i socijalna zaštita populacije beskućnika u Republici Srpskoj*, doktorska disertacija, Univerzitet u Banja Luci - Fakultet političkih nauka, Banjaluka

QUALITY OF LIFE OF CHILDREN WITHOUT ADEQUATE PARENTAL CARE PLACED IN A SOCIAL PROTECTION INSTITUTION

Summary:

Placement in a social protection institution for children without (adequate) parental care is one form of social protection for children who need care. In the Republic of Srpska, by the Law on Social Protection, social institutions are established by the Republic of Srpska. For children without (adequate) parents who need placement in the Republic of Srpska, there is one social institution in which children and youth are provided with housing, food, clothing, assistance in education and training for work, care, health care, and other needs fulfillment. This paper presents the results of the research on the subjective assessment of aspects of the quality of life in a social institution for children without (adequate) parental care. The concept of quality of life is theoretically elaborated through subjective theories of quality of life. Quality of life was observed and measured as a multidimensional construct that refers to the physical, psychological, social, and behavioral components of children and youth placed in a social welfare institution. The method of content analysis was used to collect and analyze data, as well as in the empirical part of the research when processing and interpreting the research findings. Data were collected by the survey method with the use of a questionnaire instrument (KIDSCREEN-27). For data processing and analysis, different statistical methods were used. The results showed that children and youth placed in a social institution for children without (adequate) parental care in the Republic of Srpska rate all five examined aspects of life positively. Most of the aspects were rated as satisfactory. The overall mean value rating for all aspects is 3.52, which is an encouraging finding, due to the permanent need for residential placement for children without (adequate) parental care.

Keywords: children without (adequate) parental care; quality of life; social protection institution

Adresa autorice
Author's address

Andrea Rakanović Radonjić
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
andrea.rakanovic-radonjic@fpn.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2023.8.2.791

UDK 364.4:057.875

Primljeno: 03. 07. 2023.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dragana Šćepović, Ljubo Lepir, Vesna Šućur Janjetović

VRIJEDNOSTI U SOCIJALNOM RADU I PROFESIONALNI ODNOS PREMA KORISNICIMA

U radu su predstavljeni rezultati komparativnog empirijskog istraživanja provedenog među studentima socijalnog rada (N=146), koji su bili grupisani u dva subuzorka: studenti sa Koledža primijenjene psihologije u Sidneju i Melburnu (Australian Colledge of Applied Psychology, Sydney and Melbourn) (N=71), i studenti iz Bosne i Hercegovine (BiH) sa Univerziteta u Banja Luci, Tuzli i u Sarajevu (N=75). Predmet istraživanja bile su vrijednosti u socijalnom radu koje određuju profesionalni odnos i načine intervenisanja prema korisnicima sistema socijalne zaštite kod studenata socijalnog rada u dvije različite obrazovne, kulturne i socijalnopolitičke sredine (Australija i BiH). Cilj istraživanja bio je utvrditi da li postoje razlike u stavovima i mišljenjima studenata o vrijednostima socijalnog rada, profesionalnom odnosu i postupanjima prema korisnicima sistema socijalne zaštite, u odnosu na državu studiranja i boravka. Istraživanje je provedeno primjenom metode ispitivanja (tehnika anketiranja) za čije potrebe je izrađen posebno pripremljen instrument – Upitnik (ORiSR/april 2020) kojim su ispitivani stavovi studenata o profesionalnom odnosu i mjerama postupanja prema korisnicima usluga socijalnog rada. Dobijeni rezultati su potvrdili pretpostavljenu hipotezu da postoje značajne razlike u stavovima studenata s obzirom na mjesto studiranja, odnosno, različite kulturalne i društvene okolnosti u kojima se obrazuju budući socijalni radnici. Razlike su uočene kod vrednovanja pojedinih mjera i oblika zaštite korisnika usluga socijalnog rada. Studenti iz BiH smatraju da su usvojenje i hraniteljstvo poželjniji oblici zaštite djece bez roditeljskog staranja, dok je većina studenata iz Australije mišljenja da treba dozvoliti usvojenje djece u istopolnim zajednicama. Također, dobijeni rezultati su pokazali da, i pored toga što se stavovi studenata iz Australije i BiH o nekim vrijednostima socijalnog rada razlikuju, suštinske razlike nisu uočene u vrijednostima koje se

odnose na zadovoljavanje primarnog interesa korisnika, podređivanje ličnih principa vrijednostima socijalnog rada i društvenom aktivizmu socijalnog rada u zajednici.

Ključne riječi: studenti socijalnog rada; vrijednosti i profesionalni odnos; Bosna i Hercegovina; Australija

UVOD

Polazeći od stava da društvene i kulturalne okolnosti profesionalnog obrazovanja mogu uticati na izgradnju vrijednosno-profesionalnih stavova budućih socijalnih radnika, u ovom istraživanju se pretpostavilo da postoje razlike u stavovima i mišljenjima studenata iz Australije i BiH o profesionalnim vrijednostima socijalnog rada i postupanju prema korisnicima usluga socijalne zaštite. Vrijednosti socijalnog rada, koje su proizašle iz humanističkog opredjeljenja nauke o socijalnom radu, i koje predstavljaju sastavni dio prakse socijalnih radnika i drugih stručnjaka zaposlenih u oblasti socijalne zaštite, Banks (1995) određuje kao pravila kojih se treba pridržavati prilikom uspostavljanja i održavanja kvalitetnog odnosa sa klijentom. Urbanc (2001: 154) definiše vrijednosti socijalnog rada kao „niz osnovnih moralno-etičkih principa koji omogućavaju odgovorno i djelotvorno zadovoljavanje potreba pojedinaca uz očuvanje psihičkog i fizičkog integriteta i pomagača i klijenata", a poštovanje individualnosti klijenta i klijentovog prava na samoodređenje predstavljaju dvije osnovne vrijednosti koje karakterišu praksu socijalnog rada. Postoje različite klasifikacije vrijednosti socijalnog rada koje, prema Vidanović (2009: 31), između ostalog, obuhvataju: „poštovanje slobode i dostojanstva ličnosti; uvažavanje individualnih i grupnih osobenosti i razlika; razvijanje spontanosti, kreativnosti i potencijala pojedinaca za lični razvoj i samopomoć; spremnost da se lična osjećanja i potrebe odvoje od profesionalnog odnosa i težnju da se profesionalno znanje i vještine upotrebe u korist drugih". Profesionalne vrijednosti socijalnih radnika se tiču nivoa usvojenosti etičkih stavova i njihove primjene u postupanjima prema korisnicima socijalne zaštite, kao što su: djeca bez roditeljskog staranja, starija i za rad nemoćna lica, lica sa invaliditetom, žrtve nasilja, lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju, beskućnici, siromašne porodice i dr.

Prema Etičkom kodeksu Australijskog udruženja socijalnih radnika (The AASW Code of Ethics 2010, 2020), vrijednosti i etička odgovornost predstavljaju osnov za standarde prakse socijalnog rada na kojima se zasniva profesionalna i odgovorna

etička praksa, etičko ponašanje i odgovornost u socijalnom radu. Standardi prakse socijalnog rada (Practice standards, Australian Association of Social Workers-AASW 2013), koji se periodično revidiraju kako bi bili usaglašeni sa promjenama društvenog i političkog okruženja, usaglašeni su i sa standardima obrazovanja i akreditacije za socijalni rad (Australian Social Work Education and Accreditation Standards, AASW 2020), koji predstavljaju standarde za obrazovanje socijalnih radnika i kriterijume za akreditaciju programa edukacije socijalnih radnika. Vrijednosti i profesionalnost socijalnih radnika prepoznate su kao osnovne komponente standarda prakse (AASW 2013), a prema Savjetu za obrazovanje socijalnih radnika (Council on Social Work Education 2022), profesionalne kompetencije socijalnih radnika, pored znanja i vještina, čine i vrijednosti socijalnog rada.

Za razliku od Australije, u kojoj postoji niz dokumenata u čijem fokusu su vrijednosti i etika u socijalnom radu koji povezuju praksu socijalnog rada i obrazovanje socijalnih radnika, u BiH nije u primjeni nijedan zvanični dokument koji se bavi standardima prakse socijalnog rada. I pored činjenice da se socijalni radnici često suočavaju sa različitim profesionalnim i etičkim dilemama, preispituju ličnu i profesionalnu etiku i vrijednosti koje su značajne za praksu socijalnog rada, udruženja socijalnih radnika u BiH nemaju utvrđen Etički kodeks socijalnih radnika. Prema Buljevac, Opačić i Podobnik (2020: 35), efektivna i profesionalna praksa socijalnog rada zahtijeva upravo postojanje, poznavanje i poštovanje etičkog kodeksa, ali i normativno-pravnog okvira koji reguliše djelatnost i sadržaj profesionalnih vrijednosti, vještine za prepoznavanje etičkih dilema „da aktiviraju mehanizme njihovog razrješenja i da mogu preispitati lične vrijednosti u odnosu na profesionalne". Studenti socijalnog rada sa univerziteta u BiH se tokom studiranja u okviru posebnih nastavnih predmeta upoznaju sa etičkim standardima i vrijednostima savremenog socijalnog rada.

Budući da vrijednosti određuju odnos i postupanja prema korisnicima u fokusu ovog rada su stavovi studenata socijalnog rada o mjerama i oblicima zaštite i zbrinjavanja u sistemu socijalne zaštite. Posebno su istaknute mjere zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja (usvojenje i hraniteljstvo), zbrinjavanje u zajednici starijih lica i smještaj u institucije lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju.

S obzirom na to da djetetu pružaju mogućnost odrastanja u porodici, u sigurnom i stabilnom okruženju, usvojenje i hraniteljstvo se smatraju poželjnim oblicima zaštite djeteta bez roditeljskog staranja, a koji će oblik biti primijenjen zavisi od procjene svakog pojedinačnog slučaja. Zbog činjenice da djetetu obezbjeđuje odrastanje u porodici i omogućava stvaranje trajnog odnosa i sigurne privrženosti između djeteta i usvojilaca, o usvojenju se najčešće govori kao o najpoželjnijem obliku zaštite djeteta

bez roditeljskog staranja. Takođe, i hraniteljstvo se od strane teoretičara, stručnjaka, ali i djece koja su zbrinuta u hraniteljske porodice ocjenjuje kao veoma poželjan oblik zaštite (Grujić 2013). Međutim, i pored toga što se djetetu obezbjeđuje život u porodičnom ambijentu, s obzirom na to da ne predstavlja trajni oblik zbrinjavanja kao usvojenje, hraniteljstvo za dijete donosi čitav niz problema (Dozier, Lindheim 2006). S druge strane, za neku djecu, koja su se dobro adaptirala na hraniteljsku porodicu, usvojenje često ne predstavlja najbolji vid zaštite. U skladu sa odredbama Konvenije UN o pravima djeteta (1989) usvojenje i hraniteljstvo se primjenjuju kada se ocijeni da je to najbolje rješenje za dijete, odnosno da je u najboljem interesu djeteta, a u tom kontekstu se posmatra i pitanje primjene ovih mjera zaštite djece u istopolnim zajednicama. Revidirana Evropska konvencija o usvojenju djece prepušta državama da, ako žele, dozvole usvajanje djece istopolno orijentisanim osobama koje su sklopile brak ili su zasnovale registrovanu zajednicu, kao i onima koji su heteroseksualno ili homoseksualno usmjereni i žive u stabilnoj vezi (Hrabar 2008: 1116). U Australiji, koja ne priznaje istopolne brakove, ali postoje različiti oblici istopolnih veza, usvojenje djece u istopolnim zajednicama dozvoljeno je u prestoničkoj teritoriji (Kanbera) i Zapadnoj Australiji, dok je u Tasmaniji omogućeno usvajanje djeteta partnera/ke. Institut usvojenja u BiH je regulisan Porodičnim zakonom Federacije BiH ("Službene novine FBiH", br. 35/05, 41/05, 31/14. i 32/19) i Porodičnim zakonom Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske", br. 54/02, 41/08. i 63/14) koji ne priznaju istopolne brakove niti istopolne zajednice, i ne omogućavaju usvojenje djece roditeljima istog pola. Kada se govori o najboljim oblicima zaštite drugih korisnika sistema socijalne zaštite, kao što su starija lica i lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju, za razliku od ranije prisutnog pristupa po kome je za ove kategorije korisnika kao najpoželjniji oblik zaštite biran smještaj u ustanovu odgovarajućeg tipa, danas se sve više u svijetu, ali i u sistemima socijalne zaštite u Australiji i u BiH, preferira zbrinjavanje korisnika u okviru lokalne zajednice.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja jesu vrijednosti u socijalnom radu koje određuju profesionalni odnos i načine intervenisanja prema korisnicima sistema socijalne zaštite.

Cilj istraživanja jeste utvrditi da li postoje razlike u stavovima i mišljenjima studenata o vrijednostima socijalnog rada, profesionalnom odnosu i postupanjima prema korisnicima sistema socijalne zaštite, u odnosu na državu studiranja i boravka (Australija i BiH).

***Hipoteza*:** Društvene okolnosti u kojima se socijalni radnici pripremaju za obavljanje profesionalne uloge utiču na percepciju vrijednosti i profesionalni odnos prema korisnicima.

Osnovna metoda istraživanja jeste ispitivanje/anketiranje pomoću namjenski pripremljenog upitnika ORiSR/april 2020 kojim su ispitivani stavovi studenata socijalnog rada iz Australije i BiH vezano za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja, a sastojao se od šest tematskih cjelina (Šućur-Janjetović, Lepir, Šćepović 2023). Dio koji se odnosio na ispitivanje vrijednosnih stavova koji proizilaze iz profesionalnih dilema, rizika, prakse i ciljeva savremenog socijalnog rada uzet je u obzir za analizu razlika u stavovima o profesionalnom odnosu i postupanjima prema korisnicima sistema socijalne zaštite između studenata u Australiji i studenata u BiH.

Uzorak istraživanja su činila 146 studenta socijalnog rada I i II ciklusa studija koji je bio podijeljen na dva subuzorka: 71 student iz Australije sa Univerziteta iz Sidneja i Melburna, te 75 studenata iz BiH sa Univerziteta u Banjaluci, Tuzli i Sarajevu. Većina ispitanika su žene (86.3%) starosti između 19 i 29 godina (75%).

U operativnom smislu istraživanje je podrazumijevalo analizu na dva nivoa: analiza stavova o vrijednostima u socijalnom radu i analiza stavova o mjerama i uslugama koje se pružaju korisnicima. Učestvovanje u istraživanju je podrazumijevalo da ispitanici iznesu stepen slaganja sa vrijednosnim stavovima koji su dati u formi Likertove skale. Za nivo analize o vrijednostima u socijalnom radu korišteni su sljedeći stavovi: *Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja socijalnog radnika; Socijalni radnik treba da podredi lične principe vrijednostima socijalnog rada; Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim; Moj profesionalni pristup u radu zavisi od okruženja u kojem živim* i *Imam profesionalnu odgovornost da budem aktivan i podstičem pozitivne promjene u društvu.* Za nivo analize mjera i usluga namijenjenih korisnicima korišteni su sljedeći stavovi: *Usvojenje je najbolji vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja; Istopolnim zajednicama ne treba dozvoliti usvajanje djece; Hraniteljstvo je veoma poželjan vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja; Zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima* i *Lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju treba smjestiti u institucije.*

Obrada podataka je rađena upotrebom parametara deskriptivne statistike, kao i testiranja značajnosti razlika (χ^2 - Hi kvadrat test i Mann-Whitney test) i mjere korelacije (rs - Spearman's koeficijent korelacije). Rezultati su prezentovani kao cjelina u čijoj osnovi se nalaze razlike koje postoje između dva subuzorka (studenti iz Australije i BiH).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja su predstavljeni prikazom stepena slaganja sa postavljenim tvrdnjama. Nakon uvida u vrijednosti χ^2 testa (Tabela 4) i Spearmanovih koeficijenata korelacije (Tabela 5) utvrđeno je da su za prvu grupu varijabli (tvrdnje o vrijednostima u socijalnom radu) statistički značajni nalazi za tvrdnje *Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja socijalnog radnika* i *Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim*. Naime, kod ovih tvrdnji je dijelom dokazan hipotetički postavljen stav o postojanju statistički značajnih razlika između percepcije vrijednosti u socijalnom radu kod studenata koji žive i studiraju u BiH, u odnosu na percepciju onih koji žive i studiraju u Australiji.

Analiza podataka dobijenih za cijeli ispitivani uzorak (N=146), koji se odnose na tvrdnju *Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja socijalnog radnika*, pokazala je da najveći broj studenata (91%) ima stav da je primarni fokus djelovanja socijalnog radnika interes klijenta, da samo 4,1% ne misli tako i da, za razliku od drugih tvrdnji, mali broj (4,8%) nema jasan stav o ovome. Podaci dobijeni deskriptivnom analizom (Tabela 1) pokazali su da je približno isti udio studenata (89% iz Australije i 93% iz BiH) mišljenja da je interes klijenta prioritetno u fokusu djelovanja socijalnog radnika. Takođe, približno jednak broj ispitanika iz Australije i BiH se ne slažu sa ovom tvrdnjom, ne znaju, odnosno, nemaju svoj stav o tome.

Tabela 1: Tabela kontigencije za tvrdnju Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja soc.radnika

			COUNTRY		Total
			BiH	Australia	
VAR 0074	U potpunosti se slažem	Count	54	35	89
		% within VAR00074	60.7%	39.3%	100.0%
	Slažem se	Count	16	28	44
		% within VAR00074	36.4%	63.6%	100.0%
	Ne znam, nemam stav	Count	3	4	7
		% within VAR00074	42.9%	57.1%	100.0%
	Ne slažem se	Count	1	3	4
		% within VAR00074	25.0%	75.0%	100.0%
	Uopšte se ne slažem	Count	1	1	2
		% within VAR00074	50.0%	50.0%	100.0%
Total		Count	75	71	146
		% within VAR00074	51.4%	48.6%	100.0%

S obzirom na činjenicu da raspored čestica u tabeli kontigencija nije zadovoljavao kriterijum za upotrebu χ^2 - testa (veći broj čestica sa manje od pet slučajeva), urađen je Mann-Whitney test koji je namijenjen za distribucije koje odstupaju od normalne (Tabela 2).

Tabela 2: Vrijednost Mann-Whitney test Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja soc. radnika

Mann-Whitney U	2063.000
Wilcoxon W	4913.000
Z	-2.718
Asymp. Sig. (2-tailed)	.007

Vrijednost ovog testa govori o prisustvu značajne razlike u stavovima studenata prema navedenoj tvrdnji. S druge strane, Spearmanov koeficijent korelacije rs = .226 ($p<.01$), prikazan u Tabeli 5, pokazao je da postoji mala povezanost između stavova studenata o ovoj tvrdnji i njihove pripadnosti državi. Dobijeni rezultati, koji pokazuju da se stavovi studenata iz Australije i BiH razlikuju, ali da ta razlika nije uslovljena prebivalištem, nisu u skladu sa postavljenom hipotezom po kojoj mjesto življenja i društvene okolnosti u kojima se pripremaju socijalni radnici utiču na percepciju vrijednosti u socijalnom radu.

Odnos prema interesu korisnika i instituciji socijalne zaštite, kao dio profesionalnog integriteta, predstavlja veoma važan element vrednovanja profesije socijalnog rada, s obzirom na to da je djelatnost socijalnog rada svugdje u svijetu u neraskidivoj vezi sa profesionalnim integritetom ustanova i institucija koje pružaju usluge socijalnog rada. Mjere na deskriptivnom nivou (Tabela 3) su pokazale da se dvostruko veći broj studenata iz Australije (N=26) u potpunosti slaže sa tvrdnjom *Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim*, a veći je i broj onih koji se djelimično slažu (N=24). Značajan broj studenata iz BiH (N=34) nema stav o ovoj tvrdnji, dok je taj broj studenata iz Australije gotovo trostruko manji (N=12).

Tabela 3: Tabela kontigencije za tvrdnju Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim

			COUNTRY		Total
			BiH	Australia	
VAR 0076	U potpunosti se slažem	Count	13	26	39
		% within VAR00076	33.3%	66.7%	100.0%
	Slažem se	Count	16	24	40
		% within VAR00076	40.0%	60.0%	100.0%
	Ne znam, nemam stav	Count	34	12	46
		% within VAR00076	73.9%	26.1%	100.0%
	Ne slažem se	Count	11	6	17
		% within VAR00076	64.7%	35.3%	100.0%
	Uopšte se ne slažem	Count	1	3	4
		% within VAR00076	25.0%	75.0%	100.0%
Total		Count	75	71	146
		% within VAR00076	51.4%	48.6%	100.0%

Postojanje razlika između subuzoraka potvrđeno je vrijednošću hi-kvadrat testa (Tabela 4). Naime, vrijednost $\chi^2=18.830$, df = 4, $p<.05$ potvrdila je postojanje razlika nivoa slaganja sa tvrdnjom, a Spearmanov koeficijent, koji je najprimjereniji za očitavanje visine korelacije u ovom slučaju ($rs = -.271$, $p<.01$) (Tabela 5), ukazao je na postojanje negativne, izrazito male povezanosti između ova dva subuzorka istraživanja s obzirom na mjesto stanovanja.

Tabela 4: Vrijednosti χ^2 testa

	χ^2 test	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Socijalni radnik treba da podredi lične principe vrijednostima socijalnog rada	1.058	4	.901
Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim	18.830	4	< .001
Moj profesionalni pristup u radu zavisi od okruženja u kojem živim	9.756	4	.045
Imam profesionalnu odgovornost da budem aktivan i podstičem pozitivne promjene u društvu	3.333	3	.343

Tabela 5: Vrijednosti koeficijenta korelacije

Spearman's rho	COUNTRY	Correlation Coefficient	1.000
		Sig. (2-tailed)	.
		N	146
	Interes klijenta treba da bude primarni fokus djelovanja socijalnog radnika	Correlation Coefficient	.226**
		Sig. (2-tailed)	.006
		N	146
	Socijalni radnik treba da lične principe podredi vrijednostima socijalnog rada	Correlation Coefficient	.042
		Sig. (2-tailed)	.615
		N	146
	Moj profesionalni integritet je iznad integriteta institucije u kojoj radim	Correlation Coefficient	-.271**
		Sig. (2-tailed)	.001
		N	146
	Moj profesionalni pristup u radu zavisi od okruženja u kojem živim	Correlation Coefficient	-.235**
		Sig. (2-tailed)	.004
		N	146
	Imam profesionalnu odgovornost da budem aktivan i podsičem pozitivne promjene u društvu	Correlation Coefficient	-.045
		Sig. (2-tailed)	.589
		N	146

Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).**

Drugi nivo analize vezan je za stavove o mjerama i uslugama koje se pružaju korisnicima sistema socijalne zaštite. Analizom koeficijenata korelacije (Tabela 9) utvrđeno je da postoji razlika u iskazanim nivoima slaganja, s obzirom na mjesto stanovanja i studiranja ispitanika, na svih pet prezentovanih tvrdnji. Najveći nivo korelacija sa mjestom stanovanja dobijen je kod tvrdnji: *Hraniteljstvo je veoma poželjan vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja* i *Zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima.* Primjenom mjera deskriptivne statistike dobijeni su podaci (Tabela 6) koji pokazuju da se veliki broj studenata iz BiH (N=62) slaže sa tim da je hraniteljstvo veoma poželjan vid zbrinjavanja djece

bez roditeljskog staranja, dok je broj ispitanika iz Australije koji se sa navedenom tvrdnjom slažu značajno manji (N=20).

Tabela 6. Tabela kontigencije za tvrdnju Hraniteljstvo je veoma poželjan vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja

			COUNTRY		Total
			BiH	Australia	
VAR 0071	U potpunosti se slažem	Count	34	6	40
		% within VAR00071	85.0%	15.0%	100.0%
	Slažem se	Count	28	14	42
		% within VAR00071	66.7%	33.3%	100.0%
	Ne znam, nemam stav	Count	9	22	31
		% within VAR00071	29.0%	71.0%	100.0%
	Ne slažem se	Count	4	19	23
		% within VAR00071	17.4%	82.6%	100.0%
	Uopšte se ne slažem	Count	0	10	10
		% within VAR00071	0.0%	100.0%	100.0%
Total		Count	75	71	146
		% within VAR00071	51.4%	48.6%	100.0%

Dobijenu razliku potvrdila je i vrijednost hi kvadrat testa (χ^2= 49.428) (Tabela 8) koja ukazuje na značajnost razlike na oba nivoa. Koeficijent korelacije rs = .573 ($p<.01$, $p<.05$) (Tabela 9), koji pokazuje da postoji visoka korelacija, značajna na oba nivoa, dodatni je dokaz o postojanju veoma visoke uslovljenosti odgovora studenata društvenim okolnostima u kojima žive i studiraju.

Rezultati dobijeni deskriptivnim postupkom (Tabela 7) pokazali su da studenti iz Australije u najvećem broju (N=32) nemaju stav, značajan broj (N=27) se ne slaže ili se u potpunosti ne slaže, dok se najmanji broj (N=12) u potpunosti ili djelimično slaže da zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima. Za razliku od njih, studenti iz BiH preferiraju ovaj oblik brige, na što upućuju podaci da njih N=58 smatra da je zbrinjavanje u zajednici najbolji način brige o starijim licima.

Tabela 7. Tabela kontigencije za tvrdnju Zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima

			COUNTRY		Total
			BiH	Australia	
VAR 0069	U potpunosti se slažem	Count	18	3	21
		% within VAR00069	85.7%	14.3%	100.0%
	Slažem se	Count	40	9	49
		% within VAR00069	81.6%	18.4%	100.0%
	Ne znam, nemam stav	Count	9	32	41
		% within VAR00069	22.0%	78.0%	100.0%
	Ne slažem se	Count	8	17	25
		% within VAR00069	32.0%	68.0%	100.0%
	Uopšte se ne slažem	Count	0	10	10
		% within VAR00069	0.0%	100.0%	100.0%
Total		Count	75	71	146
		% within VAR00069	51.4%	48.6%	100.0%

Vrijednost χ^2= 56.402 (Tabela 8) potvrdila je da postoji značajna razlika, a vrijednost rs= .560 (Tabela 9) da postoji visoka povezanost, što upućuje na postojanje značajne veze između pripadnosti državi i preferiranja ovog oblika zaštite.

Tabela 8: Vrijednosti χ^2 testa

	χ^2 test	**df**	**Asymptotic Significance (2-sided)**
Usvojenje je najbolji vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja	31.714	4	< .001
Istopolnim zajednicama ne treba dozvoliti usvajanje djece	43.641	4	< .001
Hraniteljstvo je veoma poželjan vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja	49.428	4	< .001
Zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima	56.402	4	< .001
Lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju treba smjestiti u institucije	23.549	4	< .001

Tabela 9: Vrijednosti koeficijenta korelacije

Spearman's rho	COUNTRY	Correlation Coefficient		1.000
		Sig. (2-tailed)		.
		N		146
	Usvajanja je najbolji vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja	Correlation Coefficient		.439**
		Sig. (2-tailed)		.000
		N		146
	Istopolnim zajednicama ne treba dozvoliti usvajanje djece	Correlation Coefficient		.496**
		Sig. (2-tailed)		.000
		N		146
	Zbrinjavanje u zajednici predstavlja najbolji način brige o starijim licima	Correlation Coefficient		.560**
		Sig. (2-tailed)		.000
		N		146
	Lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju treba smjestiti u institucije	Correlation Coefficient		.396**
		Sig. (2-tailed)		.000
		N		146
	Hraniteljstvo je veoma poželjan vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog	Correlation Coefficient		.573**

Pitanja usvojenja i usvojenja djece u istopolnim zajednicama predstavljaju aktuelne teme koje pobuđuju poseban interes u opštoj i stručnoj javnosti. S obzirom na različita iskustva, kulturalne navike i tradiciju porodičnih odnosa bilo je zanimljivo vidjeti kako studenti socijalnog rada iz Australije i BiH percipiraju ove teme. Mišljenja studenata o ovom vidu zaštite ispitivali smo pomoću tvrdnji *Usvojenje je najbolji vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja i Istopolnim zajednicama ne treba dozvoliti usvajanje djece.* Podaci dobijeni deskriptivnom analizom pokazali su da je od ukupno N=50 ispitanika, koji se u potpunosti slažu sa tvrdnjom da je usvojenje najbolji vid zbrinjavanja djece bez roditeljskog staranja, njih čak N=40 iz BiH, dok je samo N=10 iz Australije. Identičan broj ispitanika iz Austalije i BiH (N=22) se djelimično slažu, dvostruko veći broj ispitanika iz Australije se ne slaže ili se u potpunosti ne slaže, a čak jedna trećina studenata iz Australije (N=24) nema stav o ovoj tvrdnji. Rezultat x^2= 31.714 je potvrdio postojanje razlike koja je značajna na oba nivoa (p<.01, p<.05) (Tabela 8), a koeficijent korelacije (rs = .439, p<.01,

p<.05) (Tabela 9) ukazao je na postojanje povezanosti, čime je nedvosmisleno potvrđeno da postoji razlika i veza između odgovora studenata i njihove pripadnosti državi. Polazeći od činjenice da je u nekim državama dozvoljeno da osobe koje su zasnovale istopolne brakove ili zajednice usvajaju djecu, dok druge države mogućnost za realizaciju usvojenja daju isključivo heteroseksualnim brakovima ili zajednicama, ispitivali smo mišljenje studenata o ovoj temi. Rezultati deskriptivne statistike su pokazali da je od ukupno N=51 studenta koji se u potpunosti ne slažu da istopolnim zajednicama ne treba dozvoliti usvajanje djece, njih N=43 iz Australije, a samo N=8 iz BiH. Približno jednak broj ispitanika iz BiH i Australije se ne slaže, dok daleko veći broj ispitanika iz BiH (N=26) nema stav o tome. Od ukupno N=40 ispitanika koji su se izjasnili da se u potpunosti ili djelimično slažu, iz BiH je bilo N=29, a N=11 iz Australije. Vrijednost χ^2=43.641 (Tabela 8) potvrdila je rezultate deskriptivne statistike o postojanju razlike za koju je utvrđeno da je značajna na oba nivoa. Na postojanje značajne povezanosti između pripadnosti državi i stava studenata o tome da li istopolnim zajednicama treba dozvoliti usvajanje djece ukazuje i koeficijent korelacije rs= .496, (Tabela 9) koji je statistički značajan na oba nivoa (p<.01, p<.05).

DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako se tokom studija studenti iz BiH, kao i studenti iz Australije u okviru nastavnih predmeta upoznaju sa istim vrijednostima i etičkim standardima koji određuju postupanja socijalnih radnika prema korisnicima, u istraživanju se krenulo od pretpostavke da društvene okolnosti u određenoj mjeri oblikuju stavove studenata. Osnov za ovu pretpostavku bila je i činjenica da u Australiji, za razliku od BiH, postoji niz usaglašenih dokumenata u čijoj osnovi su vrijednosti i etička odgovornost na kojima se zasnivaju standardi prakse socijalnog rada koji su usklađeni i sa standardima za obrazovanje socijalnih radnika.

Nepostojanje komparativnih istraživanja na temu primjene vrijednosti socijalnog rada u obrazovanju socijalnih radnika u ove dvije zemlje učinilo je izazovnim ovo provođenje, kako sa aspekta istraživačke perspektive, tako i sa aspekta interesa razmjene različitih praksi u kreiranju obrazovnih programa za buduće socijalne radnike u dvije, po mnogo čemu, različite sredine.

Dobijeni rezultati, koji su pokazali da je većina studenata iz obje države mišljenja da interes klijenta treba biti ono što će usmjeravati način profesionalnog djelovanja socijalnog radnika, ukazuju na to da studenti interes klijenta vide kao primarni fokus djelovanja socijalnog radnika. Stavovi studenata o tome da li socijalni radnik treba

podrediti lične principe vrijednostima socijalnog rada značajno se ne razlikuju, a nepostojanje razlike u stavovima studenata koji smatraju da imaju profesionalnu odgovornost da budu aktivni i da podstiču pozitivne promjene u društvu pokazuje da oni neke vrijednosti socijalnog rada percipiraju isto, bez obzira na to u kojoj državi se školuju i žive/borave. Ipak, uočene razlike o prioritetima vezanim za lični i profesionalni integritet i stavovima da profesionalni pristup socijalnih radnika zavisi od okruženja u kome žive, pokazuju da se stavovi studenata u odnosu prema nekim vrijednostima razlikuju s obzirom na njihovu pripadnost državi. Na osnovu analize dobijenih rezultata može se zaključiti da postoje razlike u stavovima studenata iz Australije i BiH o nekim vrijednostima, ali da i jedni i drugi jednako percipiraju podređivanje ličnih principa vrijednostima socijalnog rada i obavezu podsticanja pozitivnih promjena u društvu.

Rezultati su pokazali da se mišljenja studenata o mjerama zaštite i načinima intervenisanja prema korisnicima razlikuju te da je daleko manji broj studenata iz Australije stava da su usvojenje i hraniteljstvo najbolji načini zaštite djece bez roditeljskog staranja. Ovakvi stavovi studenata iz Australije o usvojenju mogu se dovesti u vezu sa njihovim kulturalnim kontekstom i načinom na koji su se provodila usvojenja u Australiji. Opštepoznato je da su vlasti Australije donosile zakone o zaštiti prava djece na osnovu kojih je bilo dozvoljeno da se Aboridžinima oduzimaju djeca i daju bez saglasnosti roditelja drugim porodicama bijelaca. Takvi oblici prisilnog usvajanja, za koje se vjerovalo da su u najboljem interesu djece, koji su se dešavali sve do 60-ih godina prošlog vijeka, nailazili su i nailaze na neprihvatanje i osudu. Termin „ukradena generacija“, prema Tilbury (2018), opisuje djecu Aboridžina koja su nasilno odvajana od roditelja. Mjere, koje je država preduzela kako bi se ublažile posljedice nehumanog postupanja, jasno su vidljive i u dokumentima Australijskog udruženja socijalnih radnika u kojima se naglašava da je Udruženje posvećeno procesu pomirenja sa Aboridžinima i stanovnicima ostrva Tores Strait, da poštuje njihove vrijednosti, te da se socijalni radnici obavezuju osigurati praksu koja će biti kulturalno odgovorna i osjetljiva. Kao što se može vidjeti, daleko veći broj ispitanika iz Australije smatra da istopolnim zajednicama treba omogućiti usvajanje djece, što se takođe može dovesti u vezu sa kulturalnim kontekstom, ali i zakonodavstvom kojim je uređena ova oblast. Odrastanje djece u istopolnim zajednicama još uvijek je u nekim sredinama neprihvatljivo, a predrasude, stereotipi, društvena uvjerenja, negativni stavovi i socijalna stigmatizacija utiču na stavove i mišljenja pojedinaca o ovoj temi. Iako ne postoje dokazi da se djeca koja odrastaju u istopolnim zajednicama razlikuju od djece koja odrastaju u heteroseksualnim zajednicama, često se postavljaju pitanja o tome koliko su istopolne zajednice adekvatne za rast i razvoj djece, za

njihovu polnu identifikaciju, posebno za razvoj polnih uloga i polnog identiteta, te na koji način utiču na ponašanje djece i uspostavljanje njihovih socijalnih odnosa.

Prema Patrčević i Ernečić (2020: 580), zbrinjavanje djece u porodice istopolnih parova nije područje „o kome se može raspravljati na isključivi način – "za ili protiv", već o tome treba govoriti iz različitih perspektiva u kontekstu naučnih dokaza. I pored toga što je u Australiji značajan broj djece smješten u hraniteljske porodice, što potvrđuje podatak da je u 2016. godini 38,7% djece koja su izmještena iz porodica bila zbrinuta u hraniteljske porodice (AIHW 2017 prema Tilbury 2018: 184), rezultati istraživanja prikazani u ovom radu su pokazali da više od jedne trećine studenata ne misli da je hraniteljstvo poželjan vid zbrinjavanja djece, za razliku od studenata iz BiH koji su u najvećem broju ovaj oblik zbrinjavanja djece ocijenili poželjnim, iako u njihovoj državi zbrinjavanje u hraniteljske porodice nije u značajnoj mjeri zaživjelo. Podatak da značajan broj studenata iz Australije nema stav o tome da li je zbrinjavanje u zajednici najbolji način brige o starijim licima može se dovesti u vezu sa manjom zainteresovanošću studenata za rad sa ovom grupom korisnika, na šta upućuju rezultati studije Chonody and Wang (2014) koji su pokazali da se samo 5,4% studenata socijalnog rada iz Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva i Australije izjasnilo da je rad sa starijim licima primarna oblast njihovog interesovanja (prema Hughes i Heycox 2018). Također, činjenica da većina studenata iz Australije nema stav o ovome može se povezati i sa australijskom praksom da se u socijalnom radu sa starijim licima primjenjuje koncept usmjeren na konzumenta, čiji je cilj osnaživanje korisnika i davanje slobode da sami odlučuju kako žele da žive (Laragy, Allen 2015 prema Hughes, Heycox 2018: 105). Za razliku od studenata iz Australije, mišljenje većine studenata iz BiH je da je zbrinjavanje u zajednici najbolji način brige o starijim licima i da lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju treba smjestiti u ustanovu. Prema Petrakis, Sheehan (2018: 151-152), u Australiji je došlo do značajne preorijentacije mentalnog zdravlja „sa bolničkog liječenja na okruženje u zajednici“, a resursi za usluge mentalnog zdravlja preneseni su iz velikih psihijatrijskih bolnica na usluge koje se pružaju u zajednici. Iako je slična situacija i u BiH, gdje u većini lokalnih zajednica postoje centri za zaštitu mentalnog zdravlja koji predstavljaju značajne resurse za pružanje usluga u zajednici (Lakić, Popović, Jovanović, Hrelja-Hasečić 2013), stavovi studenata impliciraju na njihovu nedovoljnu upućenost u prednosti ovog koncepta.

Rezultati koji su potvrdili da postoje značajne razlike u stavovima studenata o odnosu prema korisnicima, mjerama i oblicima zaštite upućuju na zaključak da studenti iz BiH u značajnijoj mjeri percipiraju usvojenje i hraniteljstvo kao poželjne načine zaštite djece bez roditeljskog staranja, a zbrinjavanje u zajednici kao najbolji

način brige o starijim licima, dok je veći broj studenata iz Australije stava da treba dozvoliti usvojenje djece u istopolnim zajednicama i da lica sa smetnjama u mentalnom zdravlju ne bi trebalo smještati u institucije.

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da postoji veza između stavova studenata i društvenih okolnosti u kojima se pripremaju za obavljanje profesionalne uloge, da postoje različite perspektive i prakse društvenog djelovanja prema određenim grupama korisnika u socijalnom radu, ali da im je istovremeno zajednički osnovni princip po kome je interes klijenta prioritet za svakog socijalnog radnika čije je postupanje u skladu sa vrijednostima socijalnog rada i principom aktivnog djelovanja, bez obzira na društvene okolnosti u kojima se školuju, borave i rade, što je u skladu sa preliminarno postavljenom hipotezom ovog istraživanja.

LITERATURA:

1. Alston, Margaret, Samone McCurdy, Jennifer McKinnon (2018), *Social Work Fields of Practice*, 3, Oxford University Press, Melbourne
2. Australian Association of Social Workers (2020), *Australian Social Work Education and Accreditation Standards*; preuzeto 20. 02. 2023. sa https://www.aasw.asn.au
3. Australian Association of Social Workers (2020), *Code of Ethics*; preuzeto 20. 02. 2023. sa https://www.aasw.asn.au/about-aasw/ethics-standards/code-of-ethics/
4. Australian Association of Social Workers (2013), *Practice standards*; preuzeto 20. 02. 2023. sa: https://www.aasw.asn.au/about-aasw/ethics-standards/practice-standards/
5. Australian Association of Social Workers (2010), *Code of Ethics*; preuzeto 20. 02. 2023. sa https://www.aasw.asn.au
6. Banks, Sarah (1995), *Ethics and values in social work*, British Association of Social Workers (BASW), London
7. Buljevac, Marko, Ana Opačić, Martina Podobnik (2020), ″Profesionalne kompetencije socijalnih radnika: temelj identiteta jedne pomažuće profesije″, *Ljetopis socijalnog rada*, 27(1), 31-56.
8. Council on Social Work Education (2022), *Educational Policy and Accreditation Standards for Baccalaureate and Master's Social Work Programs*, Alexandria; preuzeto 21. 04. 2023. sa: https://www. cswe.org

9. Dozier, Mary, Oliver Lindheim (2006), ″This is my child: Differences among foster parents in commitment to their young children″, *Child Maltreatment*, 11(4), 338-345.
10. Grujić, Dobrila (ur.) (2014), *Izazovi hraniteljstva na početku 21. veka*, Zbornik radova sa Internacionalne konferencije o hraniteljstvu, Beograd 16-17. 12. 2013., Centar za porodični smeštaj dece i usvojenje, Beograd
11. Hrabar, Dubravka (2008), ″Posvojenje na razmeđi interesa posvojitelja i posvojenika″, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58(5), 1107-1139,
12. Hughes, Mark, Karen Heycox (2018), ″Working with Older People (Geronological Social Work)″, u: Margaret Alston, Samone McCurdy i Jennifer McKinnon (eds.), *Social Work Fields of Practice*, 3, Oxford University Press, Melbourne, 100-116.
13. Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989), preuzeto 16. 01. 2023. sa: http://www.unicef.org
14. Lakić, Biljana, Tatjana Popović, Sandra Jovanović, Dženita Hrelja-Hasečić (2013), *Koordinisana briga u mentalnom zdravlju*, Univerzitet u Banja Luci - Medicinski fakultet, Banja Luka
15. Patrčević, Sonja, Maja Ernečić (2020), ″Razvoj djece u istopolnim obiteljima –činjenice, predrasude i uloga društva″, *Ljetopis socijalnog rada*, 27(3), 563-590.
16. Petrakis, Melissa, Sheehan Rosemary (2018), ″Social Work Practice in Mental Health Settings″, u: Margaret Alston, Samone McCurdy, Jennifer McKinnon (eds.), *Social Work Fields of Practice*, 3, Oxford University Press, Melbourne, 149-164.
17. *Porodični zakon*, "Službene novine FBiH", br. 35/05, 41/05, 31/14. i 32/19 – odluka US
18. *Porodični zakon*, „Službeni glasnik Republike Srpske", br. 54/02, 41/08. i 63/14
19. Sucur-Janjetovic, Vesna, Ljubo Lepir, Dragana Scepovic (2023), ″Social Work and Global Sustainable Development Goals through the lenses of Social Work Students in Australia and Bosnia and Herzegovina – Comparative Research Project″, Presentation at an international conference ECSWR 2023, 12th European Conference for Social Work Research; preuzeto 10. 05. 2023. sa https://convegni.unicatt.it/ecswr2023-Abstracts%20Books%20ECSRW%20Milan%202023.pdf

20. Tilbury, Clare (2018), ″Social Work in Child Protection Settings″, u: Margaret Alston, Samone McCurdy, Jennifer McKinnonč (eds.), *Social Work Fields of Practice*, 3, Oxford University Press, Melbourne, 180-195.
21. Urbanc, Kristina (2001), ″Etika i vrijednosti u socijalnom radu″, *Ljetopis socijalnog rada*, 2(8), 153-164.
22. Vidanović, Ivan (2009), *Pojedinac i porodica – metode, tehnike i vještine socijalnog rada*, Tiro-erc, Beograd

VALUES IN SOCIAL WORK AND PROFESSIONAL RELATIONSHIP TOWARDS USERS

Summary:

The paper presents the results of comparative empirical research conducted among social work students (N=146), who were grouped into two subsamples: students from the Australian College of Applied Psychology, Sydney and Melbourne (N= 71), and students from Bosnia and Herzegovina (BiH) from the Universities of Banja Luka, Tuzla and Sarajevo (N=75). The subject of the research was the values in social work that determine the professional attitude and ways of intervening towards the users of the social protection system, among social work students in two different educational, cultural, and social-political environments (Australia and Bosnia and Herzegovina). The goal of the research was to determine whether there are differences in the attitudes and opinions of students about the values of social work, professional attitudes, and actions towards users of the social protection system, about the country of study and residence. The research was carried out using the research method (survey technique), for the needs of which a specially prepared instrument - Questionnaire (ORiSR/April 2020) was created, which examined students' attitudes about the professional relationship and measures of treatment towards users of social work services. The obtained results confirmed the assumed hypothesis that there are significant differences in students' attitudes regarding the place of study, that is, the different cultural and social circumstances in which future social workers are educated. Differences were observed in the evaluation of individual measures and forms of protection for users of social work services. Students from Bosnia and Herzegovina believe that adoption and foster care are preferable forms of protection for children without parental care, while the majority of students from Australia think that the adoption of children in same-sex unions should be allowed. Also, the obtained results showed that, even though the views of students from Australia and Bosnia and Herzegovina differ on some values of social work, essential differences were not observed in the values related to satisfying the primary interest

of the user, subordinating personal principles to the values of social work and social activism of social work in the community.

Keywords: social work student; values and professional relationship; Bosnia and Herzegovina; Australia

Adrese autora
Authors' address

Dragana Šćepović
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
dragana.scepovic@fpn.unibl.org

Ljubo Lepir
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
ljubo.lepir@fpn.unibl.org

Vesna Šućur-Janjetović
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
vesna.sucur-janjetović@fpn.unibl.org

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God. III, Br. 1, decembar 2016.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRIKAZI

Ikbal Smajlović
ZNAČAJAN PRILOG BOSNISTICI KOJI JE PROŠAO ISPOD RADARA OVDAŠNJE KNJIŽEVNE KRITIKE (ROBERT HODEL, *ANDRIĆ I SELIMOVIĆ: FORME AKTUELNOSTI,* DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2011) 815

Omer Hamzić
KAKO JE MULTIKUKLTURALNO SARAJEVO PREŽIVJELO RAT IAKO MNOGI NJEGOVI GRAĐANI NISU? (EMILY GREBLE, *SARAJEVO 1941–1945. – MUSLIMANI, KRŠĆANI I JEVREJI U HITLEROVOJ EVROPI,* UNIVERSITY PRESS, SARAJEVO, 2021) 823

Ibnel Ramić
USMENA POEZIJA KAO MEDIJ KULTURALNOG PAMĆENJA BOŠNJAKA (SEAD ŠEMSOVIĆ, *USMENA POEZIJA BOŠNJAKA,* SLOVO BOSANSKO, SARAJEVO, 2021) 831

Nikola Čiča
SLOŽENOST CRKVENO-DRŽAVNIH ODNOSA U UVJETIMA VJERSKE, NACIONALNE I POLITIČKE HETEROGENOSTI [*KRIZE, SUKOBI I SOLIDARNOST U PERSPEKTIVI CRKVENE POVIJESTI* (*OD SREDNJEGA VIJEKA DO SUVREMENOSTI*), ZBORNIK RADOVA S V. KONGRESA HRVATSKIH POVJESNIČARA, ZADAR, 6.–9. LISTOPADA 2016. GODINE, ANA BIOČIĆ (UR.), KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU – KRŠĆANSKA SADAŠNJOST, ZAGREB, 2021] 839

Stefan Elezović
DRUŠTVENI ZNAČAJ FILMA I FILM KAO PREGNANTNA SOCIOLOŠKA TEMA [NEMANJA ĐUKIĆ (UR.), *FILM I IDENTITET: ISTRAŽIVANJE DRUŠTVENO-POLITIČKE UPOTREBE FILMA,* UNIVERZITET U BANJOJ LUCI – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA, BANJA LUKA, 2021] 847

Ibrahim Kabil
TEMELJITO ISTRAŽIVANJE DINASTIČKOG IDENTITETA SLAVNE BOSANSKE VLADARSKE OBITELJI (EMIR O. FILIPOVIĆ, *KOTROMANIĆI: STVARANJE I OBLIKOVANJE DINASTIČKOG IDENTITETA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET, SARAJEVO, 2022) 851

Rijad Delić
INSPEKCIJSKI NADZOR U JAVNOJ UPRAVI: VRSTE, FUNKCIJE I SANKCIJE (EMIR MEHMEDOVIĆ I SELMA STOJANOVIĆ, *INSPEKCIJE I INSPEKCIJSKI NADZOR, ORGANIZACIJA, NADLEŽNOST, POSTUPAK,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FAKULTET ZA UPRAVU, 2022) 859

Zijad Džafić
ANTICIPATIVNA I UVJERLJIVA APOLOGIJA KAPITALIZMA [AYN RAND, *KAPITALIZAM: NEPOZNATI IDEAL* (PREV. DAMIR OVČINA), IMPRUVA, SARAJEVO, 2022] 865

Jasmina Husanović
PROTIV NORMALIZACIJE NASILJA: IZAZOVI ZA TRANSFORMATIVNU PROIZVODNJU ZNANJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM UNIVERZITETIMA (AMER OSMIĆ, LEJLA OSMIĆ, SANELA ŠADIĆ, AMILA ŽDRALOVIĆ, ENITA ČUSTOVIĆ, *NASILJE U PORODICI I RODNO ZASNOVANO NASILJE U VISOKOM OBRAZOVANJU - IZMEĐU TEORIJE I PRAKSE,* FAKULTET POLITIČKIH NAUKA - UNIVERZITET U SARAJEVU, SARAJEVO, 2022) 869

Mirsad Hodžić
KARIKA KOJA JE NEDOSTAJALA U VALORIZACIJI ŽIVOTA I DJELA ISAKA SAMOKOVLIJE (HUSREF TAHIROVIĆ, *DR. ISAK SAMOKOVLIJA – ŽIVOT U BIJELOM MANTILU,* AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2022) 875

Senad Arnaut
POUZDAN NAUČNI ORIJENTIR U DINAMIČNIM BOSANSKOHERCEGOVAČKIM TOKOVIMA KONTEMPORARNOG DRUŠTVENOG RAZVOJA [ADNAN DŽAFIĆ, JUSUF ŽIGA, ŠAĆIR FILANDRA (UR.), *BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO I SUVREMENOST – PRILOZI ZA SOCIOLOGIJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG DRUŠTVA,* UNIVERZITET U SARAJEVU - FAKULTET POLITIČKIH NAUKA, 2023] 883

Ajla Demiragić
NOVO KNJIŽEVNOKRITIČKO I IMAGOLOŠKO TUMAČENJE OSTAVŠTINE JAGODE TRUHELKE (KATARINA IVON, *JAGODA TRUHELKA: POETIKA NA MARGINI,* NAKLADA LJEVAK, ZAGREB, 2023) 887

Lejla Kafedžić
REFORMA OBRAZOVANJA: NAŠ PUT UČENJA (HAJRUDIN NERADIN, EDITA FAJIĆ, ALINA KAROVIĆ-RAHIMIĆ, MONIKA LIKA I ELDINA DIZDAR, *NASTAVNI KURIKULUM, ISHODI ISTRATEGIJE ZA PRVU TRIJADU OSNOVNE ŠKOLE,* BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2023) 893

Adem Azapagić
FUNKCIONALNO POVEZANA CJELINA TEORIJSKOG RAZUMIJEVANJA I PRAKTIČNIH ASPEKATA FORENZIČKE REVIZIJE I FINANSIJSKIH PREVARA (EDIN GLOGIĆ, ERDIN HASANBEGOVIĆ, SEMINA ŠKANDRO, *FORENZIČKA REVIZIJA I FINANSIJSKE PREVARE,* FINRA, TUZLA, 2023) 897

Šeherzada Džafić
(DIS)KONTINUITETI POLITIKA ŽALJENJA U IME POLITIKA PROMJENA (ZLATKO KRAMARIĆ *(DIS)KONTINUITETI ILI PONAVLJANJE POVIJESTI,* MEANDARMEDIA, ZAGREB, 2023) 903

Haris Dervišević
VREMEPLOV KROZ HISTORIJU OSMANSKE MINIJATURE I DEMISTIFIKACIJA TABUA O FIGURALNOM SLIKARSTVU U ISLAMSKIM KULTURAMA (*PUTOVANJE BOJA KROZ VRIJEME:* IZLOŽBA U ČAST 20 GODINA ODSJEKA ZA TURSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST, FILOZOFSKI FAKULTET U TUZLI, MAJ 2023) 909

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 23. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Ikbal Smajlović

ZNAČAJAN PRILOG BOSNISTICI KOJI JE PROŠAO ISPOD RADARA OVDAŠNJE KNJIŽEVNE KRITIKE

(Robert Hodel, *Andrić i Selimović: Forme aktuelnosti,* Dobra knjiga, Sarajevo, 2011)

Robert Hodel je slavista, komparatista i prevodilac rođen 1959. godine u Švicarskoj. Studirao je slavistiku, filozofiju i etnologiju u Bernu, Sankt Peterburgu, Novom Sadu, Dubrovniku i Pragu. Radi kao profesor na Institutu za slavistiku u Hamburgu i član je Leibniz Akademije. Također, inostrani je član Srpske akademije nauka i umjetnosti od 2015. godine te počasni član Srpskog književnog društva. Objavio je niz naučnih radova, monografija, prikaza, antologija i komparatističkih priloga.

Knjiga *Andrić i Selimović: Forme aktuelnosti* (2011), koja ovdje i jeste predmet našeg interesiranja, objedinjuje 11 različitih Hodelovih tekstova od kojih je njih 8 (Ivo Andrić kao „mesto sećanja" u Jugoslaviji, a danas?; Andrićev put Alije Đerzeleza – između poruge i tragike; Zajednica i društvo u Andrićevom romanu *Na Drini ćuprija*; Ljubav u konfliktu između dva socijeteta – Lazarević, Stanković, Andrić, Krleža, Rudan; Antinomije u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt*; Funkcija mirisa u Selimovićevom romanu *Tvrđava*; Muslimanski podtekst – *Tvrđava*; Štokavsko govorno područje između regionalizacije i globalizacije u svjetlu jezičkih kretanja u Evropskoj uniji) već ranije štampao u različitim zbornicima, a preostala 3 (O funkciji divergencija u *Prokletoj avliji*; Imperijalni okviri /srpske/ književnosti – slučaj Meše Selimovića; Diskurs moderne) objavljuje prvi put. Kako to i sam naslov knjige sugerira, Hodel se prvenstveno bavi Andrićem i Selimovićem (i njihovom ličnošću i

njihovim stvaralaštvom), mada se, u znatno manjoj mjeri, dotiče i nekolicine drugih autora (Crnjanski, Krleža, Humo, Lazarević, Stanković, Rudan) i tema. Objavljena prije 12 godina, knjiga je posve nazasluženo prošla ispod radara ovdašnje kritičke javnosti pa je ovaj kritički prikaz pokušaj bar djelimičnog ispravljanja tog propusta.

Motivaciju za pisanje ove knjige u *Uvodnoj bilješci* autor objašnjava nastojanjem da se Andrić i Selimović (ali i niz pisaca šireg regiona) „ponovo u dubljem smislu čitaju kao aktuelni autori" (str. 5) (budući da su *oni samo djelimično podređeni svom vremenu i prostoru*), pozicionirajući ih kao pisce koji prvenstveno *pripadaju čitaocu*, jer „u opšteljudskom smislu pitaju koja je uloga individue u etničko-religioznoj zajednici ili državno organizovanom društvu" (str. 5).

Analizu romana *Na Drini ćuprija* Hodel upravo i zasniva na terminima *zajednica* i *društvo* te na *konkurentskom odnosu* ovih dviju društvenih formi, pritom se pozivajući na postavke njemačkog sociologa Tenisa. Iako ističe da i pojedinačne figure romana zastupaju / reprezentiraju jedan ili drugi spomenuti aspekt, u konačnici svoje kritičko interesovanje usredsređuje na praćenje sučeljavanja ovih principa u smjeni dviju epoha (*period gradnje mosta* te *period austrougarske okupacije i aneksije Bosne*). U tom smislu autor tumači roman kao hroniku koja paradigmatično oslikava metamorfozu bosanskohercegovačke tradicionalne i patrijarhalne zajednice u viši stupanj socijalne organizacije, odnosno modernog društva. Analizom reakcija pojedinačnih figura na tu promjenu koja nastaje u sudaru dviju kulturno i civilizacijski suprotstavljenih tekovina, iako one u suštini znače samo zamjenu jedne imperijalne sile drugom (Otomanske Imperije Austro-Ugarskom Monarhijom), on zaključuje i potencira kako Andrić u ovim *epohalnim prelomima načelno zastupa poziciju civilnog društva*. Svojevrsna argumentacija ovom zaključku jeste i Hodelovo pozivanje u uvodnom dijelu teksta na *Znakove pored puta*, koje tumači ne tek kao Andrićeve *lične ispovesti* nego kao zapise koji su, također, *upućeni jednoj određenoj javnosti* a koji pokazuju *karakter radnih beležaka*, jer su, doslovno ili s preradom, iskorišteni u njegovom književnoumjetničkom stvaranju, izdvajajući nekoliko citata koji pokazuju Andrićev kritički *odnos prema svojim „zemljacima"* i svojoj okolini.

U istom kontekstu, Hodel se poziva i na Andrićevu doktorsku disertaciju *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, iskoristivši je za jedan *duboki pogled u Andrićev sistem vrednosti*, ali i za, kroz konkretni citat, markiranje Andrićevog stava da svekolika zaostalost bh. društva leži u *dugoj izolaciji Bosne unutar Evrope*. Želeći izbjeći ovdje nepotrebno dublje obrazlaganje naročite složenosti „andrićevskog pitanja", ali istovremeno i uvažavajući legitimno pravo drugačijih (nekanonskih) čitanja, podsjetit ćemo samo da ova doktorska disertacija, među ostalim razlozima, upravo i

izaziva reakciju (uglavnom bošnjačkih) kritičara koji je ocjenjuju, najkraće kazano, neznanstveno izvedenom te nedosljednom i nepreciznom u argumentiranju i izvorima, videći je i nukleusom ideja koje će potom biti *utopljene u književni oblik* i tako *pitkije* za konzumaciju (pogledati, naprimjer, tekst V. Spahića „Hljeb od javorove kore“ u knjizi *Tekst, kontekst, interpretacija*, 1999). Njihova bojazan od mogućih posljedica ukoliko se, (zlo)namjerno i ideološki ostrašćeno, u fazi kreacije ili interpretacije, svejedno, pomiješa literarna fikcija sa historijskom fakcijom ili aktuelnom zbiljom, zasniva se koliko na povijesnoj kompleksnosti bosanskohercegovačkog društva općenito, toliko i na činjenici da je Andrić dobitnik Nobelove nagrade i jedan od najčitanijih i najcjenjenijih autora u bivšoj Jugoslaviji. Najzornija potvrda tome su izjave Davida Owena i Richarda Holbrookea da su za svoje diplomatske aktivnost koristili Andrićeva djela kao izvor vjerodostojnih historijskih znanja (Pogledati Katarina Luketić: *Balkan: od geografije do fantazije,* Zagreb, 2013).

O toj popularnosti (što *prevazilazila je sve granice konfesija i etnija*) i općenitom značaju koji je Andrić uživao u bivšoj državi govori Hodel u tekstu „Andrić kao ‘mesto sećanja’ (‘Lieu de Memoire’) (U Jugoslaviji, a danas?)“, kojim se i otvara ova knjiga. On objašnjava književne i vanknjiževne razloge Andrićeve *samerljivosti sa jugoslovenskom državom* i izdvaja ga kao *najpoznatijeg autora štokavske jezičke oblasti* te jednim *od najsjajnijih „toposa sećanja“*. Ovdje će Hodel progovoriti i *o žestokoj kritici poslednjih godina* podrazumijevajući pod tim suprotstavljena tumačenja Andrićevih djela, ali se u tom kontekstu neće baviti gore spomenutim zamjerkama u vezi sa doktorskom disertacijom niti će se detaljnije osvrnuti na svekoliku bremenitost socio-političko-kulturne povijesti Bosne i Hercegovine čije se reperkusije očigledno zrcale i u ovim konfrontiranim čitanjima Andrića. Po Hodelu, Andrićeva djela i likovi *zastupaju njegov implicitni apel ljudskosti*. U završnom dijelu teksta istaknuo je komplikacije *nacionalne kodifikacije književnosti* i ponudio kraći pregled različitih modela, otkrivajući i vlastitu viziju po pitanju književnih kretanja i jezičke politike. Na koncu, zaključuje da, bez obzira koji se princip nametne kao dominantan, Andrića vidi među *polivalentnim autorima*, koji će kao takav ostati *ako ne „jugoslovenski“, a ono „južnoslovenski“ autor*.

Analizu pripovijetke „Put Alije Đerzeleza“ Hodel započinje kratkim pregledom dosadašnjih tumačenja, sistematizirajući ih u 4 *glavna usmjerenja* koja su uspostavljena prema kriteriju *objekta i funkcije smijeha*. Potom objašnjava odabrane motive iz „Ex Ponta“ i „Nemira“ (primjerice, zatvorena vrata, seksualna krivica, prokletstvo roda, usamljenost i neuspjeh kod žena, vjera u predodređenost za posebne i velike stvari), sugerirajući pritom Andrićevu inspiriranost djelom „Ili-ili“ danskog

filozofa Kierkegaarda. On pretpostavlja da je ta povezanost dublja i veća, aludirajući na česta suočavanja sa bolestima i smrću. Povlačeći paralele između Andrićevih djela („Put Alije Đerzeleza“, „Ex Ponto“ i „Nemiri“) i Kjerkegorovog „Ili-ili“ zaključuje da Andrić u svoje literarno stvaralaštvo *unosi autobiografska iskustva* te i „Put Alije Đerzeleza“, zapravo, vidi kao svojevrsni pokušaj da se *objektivizuju sopstvene preokupacije*, čime se, dakle, vlastito životno iskustvo pretače i transformira u jednu veliku parabolu. Pozivajući se na Crnjanskog i Tartalju, koji ističu *značaj Bodlera za celokupno Andrićevo delo*, i na simboličko-alegorijskom planu dovest će Andrićevog Đerzeleza u direktnu vezu s Bodlerovim „Albatrosom“ na temelju *konfrontacije* umjetničkog *ideala sa profanim svetom*.

„Prokletu avliju“ Hodel smatra netipičnim tekstom za Andrića, objašnjavajući to *višeslojnom pripovjedačkom strukturom* djela te *lirski intoniranom identifikacijom sa glavnim likom*. U prvom dijelu analize on se bavi *narativnim divergencijama*, a u drugom objašnjava njihove funkcije. Izdvajajući *značenjske nivoe ovog višeslojnog djela* roman tumači na skali od *konkretno-historijskog do simboličko-alegorijskog* i to kroz različite ravni (*historijska*, *egzistencijalna*, *psihološka* i *etničko-religiozna*), propitujući i prisustvo autobiografskih elemenata, preokupacija i iskustava u tekstu. Riječju, „Prokletu avliju“ vidi kao tekst koji reagira na aktuelnu zbilju vremena u kojem djelo nastaje, zatim i kao reakciju na svepovijesnu ugroženost ovdašnjeg čovjeka totalitarnim strukturama moći, ali, u konačnici, i kao političko-egzistencijalnu parabolu što se jednako odnosi i jednako važi za svako vrijeme i svaki prostor.

Analizu Andrićevih djela Hodel završava tekstom „Ljubav u konfliktu između dva socijeteta (Lazarević, Stanković, Andrić, Krleža, Rudan)“, gdje na odabranim primjerima prati i analizira motiv *nemoguće ljubavi*, kojeg, samo uslovno, određuje i kao *Romeo-i-Julija-motiv*. Ovdje se nadovezuje na Luhmannove postavke prema kojima *literarne predstave ljubavi*, zapravo, *daju obavijest o strukturi datog društva*. Hodel provjerava na odabranim tekstovima Luhmannovu tezu kako se literarna predstava ljubavi od srednjeg vijeka naovamo očituje naglašavanjem njene *čulne strane*, što u daljoj konsekvenci podrazumijeva i *napuštanje familijarnih* veza i posve *novo samoodređenje individue*. Analizom odabranih tekstova od Lazarevića („Švabica“), preko Stankovića (*Nečista krv*), Andrića („Mara milosnica“), Krleže (*Povratak Filipa Latinovicza*) do Rudan (*Uho, grlo, nož*), potvrđuje tezu da se *ljubavni odnosi sve više individualiziraju* (uz sve očitije naglašavanje *čulne strane*) i definišu na osnovi principa diferencijacije, te markira zaključak da je riječ “o tendenciji koja je očigledno nezavisna od lokalnih historijskih okolnosti, a koja već važi za čitavu zapadnu civilizaciju” (str. 96).

Tekstom „Imperijalni okviri (srpske) književnosti – slučaj Meše Selimovića“ Hodel započinje kazivanje o Selimoviću. U prvom dijelu rada date su općenite napomene o imperijalizmu i etimološki bliskim terminima, a pažnja će potom biti usmjerena na rasvjetljavanje imperijalnih okvira (srpske!) književnosti. Drugi dio rada tiče se direktno Meše Selimovića, koji je po Hodelu postao, također, *predmet „imperijalističkog“ čitanja u smislu nacionalnog fokusiranja*. Tragom različitih argumenata pitanje Selimovićeve nacionalne pripadnosti, doduše, Hodel ostavlja otvorenim, podsjećajući na činjenicu kako su u vrijeme Selimovićevog književnog javljanja bile samo "dve etablirane nacionalne književnosti - srpska i hrvatska" i pitajući se "da li bi se Selimović i danas izjasnio onako, kako je to učinio 70-ih godina 20. veka, kada su BiH i Srbija još uvek pripadale istom državnom savezu" (str. 103). Na kraju, Hodel naglašava kako je "nerazumno dovoditi u pitanje postojanje nacionalnih književnosti" ili "osporavati volju države da stvori ili kodifikuje sopstveni jezički standard" (str. 107), ali ističe, također, kako se ne smiju zanemariti ni problemi koje takav pristup može izazvati, misleći tu prvenstveno na Bosnu i Hercegovinu te Crnu Goru. Smatra kako je u današnje vrijeme sve manje objektivnih razloga i opravdanja da se književnost klasificira prema nacionalnim kriterijima te da, imajući u vidu globalni razvoj književnosti, svako "rigorozno nacionalizovanje književnosti na 'štokavskom' prostoru djeluje teško shvatljivo" (str.107). Na kraju, pozivajući se na Selimovićev esej „Između Istoka i Zapada“, Hodel potencira sličnost između Selimovića i Andrića u kontekstu samoodređenja te pripadnosti *trećem svetu* koji proizilazi iz podijeljenosti na *hrišćanski* i *nehrišćanski tabor*, ali aludira i na zajedničke karakteristike koje u ovom smislu pronalazi i kod protagonista njihovih romana.

Ipak, Hodelovo zanimanje za Selimovića posebno je usredsređeno na analizu njegovih romana *Tvrđava* te *Derviš i smrt*. U analizi *Derviša i smrti* on potencira raspoloćenost između nastojanja za slobodnim razvitkom pojedinca te istovremene spoznaje da je svaka individua stiješnjena i obilježena socio-povijesnim fatumom. Rad je usmjeren na otkrivanje i analizu antinomija u romanu, odnosno na objašnjavanje funkcije koju imaju.

Analiza *Tvrđave*, prvenstveno usmjerena na motiv mirisa te propitivanje njihova smisla i funkcije koju imaju na simboličko-značenjskom nivou romana, posebno je zanimljiva i inspirativna. Hodel opoziciju *čist / mirisav – prljav / smrdljiv* prepoznaje kao *temeljnu dihotomiju* kojom je prožet cijeli roman. Prateći tu opoziciju, uviđa kako je Selimović preko mirisa i čulnih utisaka općenito reprezentirao i moralnu stranu društva i u njemu uspostavljenih odnosa. Tako je loš miris uglavnom i znak *nečiste*

zarade, korupcije, samovolje i nasilja, što se u najvećoj mjeri vezuje za sloj *privilegiranih*. Tom *svijetu „smrada"* suprotstavljeni su mirisi Tijane, sobice iznad pekare, biblioteke i prirode. Na sličan način kao što je uradio i u analizama Andrićevih djela (povezujući ih sa *Znakovima pored puta*), ovdje pravi paralele između *Sjećanja* i *Tvrđave*, propitujući koliko je autorovo lično iskustvo uključeno u romaneskno tkivo i povezano sa figurom Ahmeta Šabe. On ističe kako su *Sjećanja* „važan izvor izvantekstualnih informacija za Selimovićeve romane" (str. 130) te da i u njima, također, *mirisi zauzimaju markantnu poziciju* (str. 130).

U narednom tekstu, koji je, također, analitički usredsređen na *Tvrđavu*, Hodel propituje postojanje *muslimanskog podteksta* u višeslojnoj semantičkoj mreži romana. Tražeći pripadajuće mjesto ove teme, on izdvaja neke značenjske slojeve (*historijski*, *egzistencijalni*, *politički* i *religiozni*), obrazlažući svaki od njih i zaključujući kako *islamski sadržaji*, odnosno *religiozni elementi* bez smetnji „mogu da se integrišu u okviru prva tri navedena nivoa značenja" (str. 150) (na historijskom su dio *opisnog miljea*; na egzistencijalnom kao *zabluda religije uopšte*; na političkom / jugoslovenskom kao *metaforički izraz za svemoć partije*). Postavljajući pitanje da li je šezdesetih godina prošlog stoljeća „postojao islamski pokret obnove na koji je Selimović mogao da reaguje u svom romanu", Hodel će, nakon vrlo kratkog i uprošćenog podsjećanja na *nacionalno-religiozni razvoj Muslimana*, pretpostaviti mogućnost da je Selimović, dakle, upravo i reagirao na *Islamsku deklaraciju* Alije Izetbegovića [„baš njena radikalnost čini verovatnim, da je Selimović na nju odreagovao, čak iako se očigledno radi o marginalnoj pojavi" (str. 151)], plasirajući ideju kako je roman, zapravo, subverzivno implicirana kritika baš pomenutom tekstu. U prilog ovome navodi, između ostalog, i izjave iz *Islamske deklaracije* „koje laicističku državu po sebi i na kraju krajeva sve ostale religije u islamski oblikovanoj državi odbijaju" (str. 152). Imajući u vidu prirodu ovog rada, ali i Hodelovo „priznanje" da ove ideje ostaju na nivou *spekulativnog*, nema ni potrebe da to opširnije komentarišemo. Ipak, valja napomenuti kako se javlja utisak da bi bilo značajnije i zanimljivije da je Hodel u obradi određenih tema u kontekstu zanimanja za Selimovića i Andrića, prvenstveno onih koji se (do)tiču svekolike socio-političke kompleksnosti bosanskohercegovačke povijesti, gdje ubrajamo, između ostalog, i nacionalno pitanje Bošnjaka/Muslimana, ponudio sistematičnu i odgovornu analizu umjesto površnog uvida, koja bi onda bila naučno objektivan i neostrašćen doprinos izvana u pokušaju da se razmrse i razriješe nataložena nesuglasja, koja se, i književnim i vanknjiževnim putem, jednako osjećaju i u današnje vrijeme, na šta i sam sporadično upozorava.

Posljednja dva teksta u knjizi samo načelno imaju općenit karakter. U njima Hodel problematizira književna ili pitanja jezičke politike na širem, globalnom planu, da bi ih ubrzo potom, u većoj ili manjoj mjeri, povezao i uporedio sa okolnostima, tendencijama i autorima ovog našeg podneblja. Tako u„Diskursu moderne“ objašnjava i *opisuje evropsku modernu na primjeru široko uzete slavističke osnove*. Nadovezujući se na promišljanja *modernog od Skerlića do Flakera*, on potvrđuje sintetizovanu zajedničku odrednicu koja se otkriva *kroz negaciju prethodnog i preovlađujućeg*, sublimirajući modernističku poetiku terminima *demotivacija, depsihologizacija, deperspektiviranje i dekontekstualizovanje*. Moderna će tako biti predstavljena u svom negativnom odnosu spram realizma, da bi se potom, u drugom dijelu ovog rada, predočilo razbijanje mimetičkog modela i *simboličko-alegorijsko udvajanje stvarnosti* na primjerima *Seoba*, „Hrvatske rapsodije“ i *Grozdaninog kikota*.

U tekstu „Štokavsko govorno područje između regionalizacije i globalizacije u svjetlu jezičkih kretanja u Evropskoj uniji“ Hodel sumira utiske o aktuelnoj jezičkoj politici analizirajući globalne trendove njenog gibanja. Po njegovom shvatanju, sve je očitija težnja za prevlašću engleskog jezika, čime se drugi jezici guraju u drugi plan, što je posebno problematično za „male“ države i jezike. Međutim, i pored tih „opasnosti“, on u globalizaciji vidi, također, i prednosti i šansu, budući da nudi dijalog kultura, susrete, razmjenu i dvosmjernu korist. U tom svjetlu, kada je u pitanju *štokavsko područje*, podsjeća i upozorava na nesuvislost insistiranja na *nacionalnoj kodifikaciji književnosti* i radikalnim jezičkim politikama koje istrajavaju na razlikama. Otuda vjerovatno i odluka izdavača ove knjige da, poštujući jezik prevoditelja, zadrži izvorne verzije prijevoda Hodelovih tekstova, bez lektoriranja u bosanski jezik.

Adresa autora
Author’s address

Ikbal Smajlović
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
ikbal.smajlovic@unze.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 12. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Omer Hamzić

KAKO JE MULTIKULTURALNO SARAJEVO PREŽIVJELO RAT IAKO MNOGI NJEGOVI GRAĐANI NISU?

(Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945. – Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi,* University press, Sarajevo, 2021)

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu je tema koja je do sada zaokupljala pažnju mnogih historičara, domaćih i stranih. Prije promjena devedesetih godina prošlog stoljeća objavljeno je mnoštvo monografija o gradovima Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, najviše na poticaj i uz podršku vladajuće partije (SKJ), koja je i na taj način željela potvrditi svoj legitimitet. Nekoliko takvih monografija napisano je i o gradu Sarajevu. Spomenimo samo četvorotomnu ediciju *Sarajevo u revoluciji* (1977). Sve te knjige pisane su u maniru takozvane socijalističke historiografije, koja je bila opterećena ideologijom i drugim, već poznatim manjkavostima. Knjiga o kojoj govorimo je drugačija – i po pristupu ratnoj tematici, i po metodologiji istraživanja i, konačno, po izloženim stavovima i zaključcima. Drugačija je i od mnogih revizionističkih pokušaja prekrajanja historije i preslikavanja aktuelne političke stvarnosti u narative iz prošlosti, zasnovane na nacionalizmu i mitomaniji. Ono što je izdvaja iz mnoštva literature o Drugom svjetskom ratu je drugačiji ugao gledanja na vrijeme ratno u jednoj, po svemu složenoj multietničkoj gradskoj sredini.

Američarka historičarka Balkana i Istočne Evrope Emily Greble je svojom knjigom *Sarajevo 1941–1945. – Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi* obesmislila sve krajnosti u interpretaciji događaja tokom Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, pristupivši istraživanju bez onih opterećenja kojima su često izloženi autori porijeklom sa ovih prostora. Uspješno je izbjegla zamku već stvorenih stereotipa,

koji se svode na relativiziranje zločina i historijske krivice ili izjednačavanje strana u sukobu. To je od velikog značaja za historijsku nauku u nekadašnjem jugoslavenskom prostoru imajući u vidu činjenicu da ozbiljne akademske i pravosudne institucije, pa i pojedinci, posebno u Hrvatskoj i Srbiji, još uvijek uporno rade na rehabilitaciji „svojih" kvislinga i kvislinških vojnih formacija, pa i ratnih zločinaca iz Drugog svjetskog rata, podstičući te procese i ovdje u Bosni i Hercegovini s krajnjim ciljem da se stvori podloga za relativiziranje, rehabilitaciju, pa i otvoreno negiranje zločina i genocida na ovim prostorima u ratovima devedesetih, bez obzira na presude Haškog tribunala.

U ovoj knjizi obrađena je velika tema Drugog svjetskog rata, na geografski malom i vremenski ograničenom prostoru. Rezultat istraživanja je jedinstven uvid u život grada Sarajeva u teškim ratnim vremenima. To je ratna priča o različitim manifestacijama ratnog stanja na mikro-planu, ali i o različitim načinima suočavanja pojedinca ili zajednice sa zlom koje je zadesilo tu zajednicu. Knjiga počinje uvodnim poglavljem pod naslovom „Linije grada", sa malim osvrtom na historijat multikulturalnog grada Sarajeva, koje je funkcionisalo kao zajednica više zajednica i sa nacijom na rubu vidnog polja te zajednice. Slijedi sedam poglavlja, od kojih svako ima po nekoliko potpoglavlja ili sličica složenih u mozaik jedne dobro osmišljene i zaokružene historijske priče o Sarajevu pod nacističkom okupacijom i ustaškim režimom, čije je mjesto rođenja i centar bio u Zagrebu. Sadržaj knjige znalački je posložen po hronološko-tematskom principu tako da svako poglavlje predstavlja zaokruženu temu, sa vješto izvučenim naslovom, koji je po svojoj formi i sadržini više od naslova – i kao kratka poruka i kao metafora, ponegdje i simbol (na primjer: „Linije grada", „Nacija na rubu vidnog polja", „Božidar Bralo: s jednim okom na Berlinu", „Kooptiranje islama", „Etničko čišćenje nacije", „Dinamika komšiluka i etničko čišćenje", „Otpor i iluzije", „Muslimani na marginama hrvatske nacije", „Ruševine i crvene zvijezde", „Ratni period posmatran kroz lokalnu leću" itd.)

Knjiga se zasniva na bogatoj arhivskoj građi i relevantnoj literaturi. Autorica spominje sedam arhiva u kojima je prikupljala građu i dokumentaciju. Radi se o izvještajima općinskih i viših vlasti, tajne policije, snaga otpora itd. Tu je i onovremena štampa, privatna pisma tadašnjih sarajevskih uglednika, lični fondovi običnih građana. Riječ je o obimnoj građi i relevantnoj literaturi, ali i složenoj temi koju je autorica uspješno obradila, bez obzira na jezičke i kulturalne razlike.

U traženju odgovora na pitanje kako je Sarajevo preživjelo anticivilizacijski teror ustaškog režima, autorica je u prvih nekoliko poglavlja, koja vremenski zahvataju 1941. i 1942. godinu, u prvi plan stavila vjersko-etničke zajednice Sarajeva i njihove identitete koji su bili ugroženi sa više strana. Pod tim pritiscima lokalni lideri su,

zavisno od prilika, taktički prilagođavali lokalne koncepcije svojih zajednica, prihvatajući čak i određene ideološke i političke zahtjeve na nacionalnom i međunarodnom planu, samo da bi zaštitili principe i ideale multikulturalnosti i opće građanske pristojnosti i korektnosti. „Na taj način je", kako zaključuje autorica, „multikuklturalni karakter Sarajeva preživio rat iako mnogi njegovi građani nisu" (str. 32).

Ko je i kako upravljao tim mikrosvjetovima, kakvi su bili njihovi međusobni odnosi, kako ih je tretirala vlast, kako su zauzimali ili mijenjali stranu u globalnom ratnom sukobu, to su pitanja na koja je autorica dala odgovore u drugom dijelu knjige, propitujući u posljednja četiri poglavlja funkcionisanje lokalne vlasti i svakodnevnicu grada u nemogućim uslovima, ponašanje gradskih elita i njihovih građanskih organizacija i udruženja, ali i lažna obećanja muslimanima od strane Waffen SS, razvoj ustanka i otpor u gradu, te razvoj događaja posljednjih mjeseci rata. Baveći se na prvi pogled sitnim temama (lokalne uprave, funkcionisanja humanitarnih društava, izbjeglicama itd.), autorica je uspjela objasniti najkrupnija i najsloženija pitanja – rata, nacije, opstanka, sve iz ugla Sarajeva.

Na tom relativno malom prostoru egzistiralo je više zajednica koje su se diferencirale po etničkoj, vjerskoj ili nekoj drugoj liniji. U teškim i složenim ratnim uslovima nevidljiva su bila i savezništva i sukobi, potencijalni i stvarni. Ključno pitanje je šta su, ustvari, bile svaka od tih zajednica za sebe pojedinačno, ali i u odnosu na one druge. Metodološki je mnogo komplikovanije u etnički heterogenom Sarajevu, sa specifičnim naslagama i opterećenjima prošlosti, ispričati objektivnu ratnu priču o svakoj od tih strana (zajednica) istovremeno ili paralelno. Problem je u tome što su se događaji i procesi međusobno preplitali, sudarali ili poništavali. Istovremeno, svaka od tih strana (zajednica) imala je svoju historiju. Autorica ih na mnogo mjesta u knjizi po prvi puta otkriva na stranicama ove knjige i pronalazi mjesto u svojoj historijskoj priči.

„Linije razdvajanja" između pojedinih strana (zajednica) u gradu najčešće se nisu poklapale sa linijama na dalekim frontovima ili sa uputama iz većih političkih i vojnih centara. Nehumana i odvratna slika rata ne vidi se u na krupnom planu kroz pokrete velikih vojnih jedinica i tehnike i u njihovim sudarima i manevrima kao što se može sagledati bistrim pogledom „odozdo", iz pozicije manjih zajednica i lokalnih sredina. Lokalna istraživanja u pravilu pružaju vjerodostojniju sliku u odnosu na rakurs takozvanog krupnog plana. Tu se ustaljena crno-bijela slika rata (okupatori – kolaboracionisti – branioci) gubi u nekim sivim tonovima iza kojih se odvijala tegobna ratna svakodnevnica grada, ispunjena strahovima i neizvjesnošću (civilni, građanski život). Malom čovjeku u Sarajevu koji je živio u stalnom strahu i na rubu egzistencije jedina

preokupacija je bila da nekako preživi i predevera rat sa svojom porodicom i da pomogne onom do sebe ako može. Sve ostalo mu je bilo daleko i nepoznato i uglavnom u njemu izazivalo zebnju i strahove.

Kad se govori o nacionalnim zajednicama u Sarajevu, one su bile itekako prepoznatljive i vidljive. Međutim, nije bilo isto biti Hrvat, Srbin ili musliman u Sarajevu i izvan Sarajeva, a pogotovo u Beogradu i Zagrebu. Ovaj zaključak, do kojeg je došla i autorica, veoma je važan za razumijevanje odnosa u ratnom Sarajevu 1941–1945. (str. 25) Slijedom toga, na ratnoj slici Sarajeva, mi naziremo neke druge i drugačije ustaše, druge i drugačije četnike, druge i drugačije komuniste, partizane, esesovce. Uslovno govoreći, na toj slici nisu ni svi kvislinzi isti, nisu isto zagrebačke i sarajevske ustaše (iako su i jedni i drugi i katolici i muslimani), nisu isto romanijski četnici i oni skriveni po gradskim logama. Nisu ni svi partizani i partijci bili Valter, a ni Valter nije bio baš onaj Valter koji je branio Sarajevo na filmu. U ovoj knjizi sve je nekako pravilno „posloženo" i dovedeno u realno stanje, na pravu mjeru i sve ima pečat zajednice koju pokriva riječ Sarajevo kao zajednica više različitih zajednica.

S obzirom da je ustaški režim tokom 1941. godine uvodio sve strožije diskriminatrorske i rasne zakone (što će najesen dovesti do masovne deportacije sarajevskih Jevreja), u posebnom potpoglavlju autorica razrađuje pitanje komšiluka (dinamiku promjene komšiluka) i etničko čišćenje. Tu odvratnu pojavu analizira na osobnom nivou i postavlja osnovno pitanje, vrlo grubo i otvoreno: „Hoće li komšije iskoristiti komšije ili će im pomoći? I da li su grupe žrtava imale ikakvog izlaza?" (str. 116) Pitanje nadziranja oduzete ili zaplijenjene imovine i nekretnina protjeranih Srba i Jevreja bilo je moralno pitanje. Režim je teško nalazio povjerenike za taj posao. Povjerenik za Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta" izgleda se nije mogao ni naći.

Osim običnih ljudi i većina gradskih čelnika bila je frustrirana masovnim deportacijama koje su se nastavile krajem 1941. godine. U svemu tome folksdojčeri su se ponašali kao da imaju posebna prava, što je išlo na živce gradskim zvaničnicima. Jednostavno, smetalo im je što su se ti folksdojčeri pitali ko ima pravo da živi i radi u gradu i dizali su svoj glas protiv deportacija, posebno onih koji su prešli na islam ili katoličanstvo.

Međutim, realnost progona, otimačine i deportacija čitavih kvartova u logore smrti bila je vrlo surova. Te realnosti autorica razgolićuje do srži. Iako je režim upozoravao da će svako pomaganje Jevrejima smatrati krivičnim djelom, to nije moglo odvratiti mnoge građane da pruže pomoć svojim ugroženim komšijama. Pa ipak, kako zapaža autorica, „iza svakog Sarajlije koji je pomagao nekom Jevreju, stajao je drugi koji je jedva čekao da zauzme imovinu jevrejskog komšije koji je odveden usred noći" (str. 129). Oni koji su se našli na rubu gladi, bijede i prosjakluka, i katolici i muslimani,

zbog ekonomskog kolapsa grada, „stajali su u redu za jevrejsku odjeću, cipele i namještaj“ (str. 129). Svađe u vezi sa jevrejskom imovinom, njenom raspodjelom, nailazile su na oštre osude mnogih, posebno od jevrejskih čelnika koji su još uvijek bili u gradu – kao nemoralno i materijalističko ponašanje.

Sa puno činjenica u knjizi se pokazuje da Zagreb nije mogao (ili nije htio) osigurati iole pristojne uslove života u Sarajevu kao drugom po veličini gradu u NDH. Naprotiv, trudio se da svojim diskriminatorskim i represivnim mjerama, upravno-policijskim i vojnim, što više zakomplikuje i zagorča život običnih malih ljudi, izmučenih građana. Zato su se svi životni problemi morali rješavati na lokalnom nivou u domenu gradske i županijske uprave, koja je u krajnjem zavisila od ustaške centrale u Zagrebu, ali je bila i najbliža i najizloženija pritisku građana i javnosti, pa je htjela ne htjela morala reagovati, obezbijediti kakve-takve uslove za život i preživljavanje. Onda kada bi i tu zatajilo, stvari su u svoje ruke uzimala brojna udruženja, građanske i privatne inicijative, neformalna gradska zajednica i komšiluk. Da njih nije bilo, Sarajevo bi vjerovatno mnogo prije konačnog oslobođenja doživjelo katastrofu. Njegovo stanovništvo bi „skapalo od zime“ ili poumiralo od gladi.

Dijabolično lice represivnog ustaškog režima nije se moglo jasno vidjeti iz perspektive Zagreba kao što se moglo vidjeti u lokalnoj sredini, među ljudima i sa ljudima i protiv ljudi i protiv normalnog života. To je onaj režim koji je vješao građane po drveću gradskih parkova (Luburić, 1945), ubijao neselektivno po presudama svoga prijekog suda, to je režim koji je bio odvratniji od fašizma. Valja imati u vidu da je s takvim režimom bilo suočeno Sarajevo kao uljuđena gradska zajednica koja mu je na svoj način pružala otpor, takoreći do zadnjeg dana rata.

Na pitanje porijekla tog zla, mada indirektno, u ovoj knjizi nudi se argumentacija da je rodno mjesto ustaštva bilo negdje daleko od Sarajeva, kao, uostalom i njemačkog nacizma i Waffen SS. Pogrešno bi bilo tvrditi da te ideje nisu imale svoje pristalice i u Sarajevu, ali su to bile tako rasute i slabašne snage, da se u političkom smislu „njih nikad nije ozbiljno ništa ni pitalo“. Što se tiče odnosa bosanskih muslimana prema hrvatskoj državi, to je „išlo“, kako je na jednom mjestu jezgrovito napisao Adnan Jahić, „od nade i lojalnosti do gorčine i otpora“. Takav razvoj pokazuje i ova knjiga. Javne osude zločina i represije ustaškog režima, koje su još u drugoj polovini 1941. putem poznatih muslimanskih rezolucija dolazile iz redova muslimanske elite bile su više od simbolike. Njihov značaj i domete ne bi trebalo ni precjenjivati niti podcjenjivati. Treba ih razumjeti, kako sugeriše i autorica, kao izraz razočaranja većine muslimana u NDH zbog progona i represije, u prvom redu Jevreja i Srba. To početno razočarenje postepeno će eskalirati u nepovjerenje i u razne vidove otpora – od bojkota i opstrukcije ustaške vlasti, pogotovo na nižim nivoima, pa do otvorenih

sukoba i obračuna krajem rata. Organizovanje vlastite odbrane (muslimanske milicije, zeleni kadar i dr.), bilo je odgovor muslimana na nemoć ustaške države da ih zaštiti od nadolazeće ustaničke stihije. „Mirovni sporazumi" koje je od sredine 1942. NDH sklapala direktno sa četnicima kasnije će dovesti do sve masovnijeg odlaska muslimana u partizane, ali i u njemačku SS Handžar diviziju. Dramatični iskorak prema Njemačkoj bio je u dobroj mjeri i rezultat naivnog vjerovanja da će tim putem muslimani dobiti vlastitu vojsku i političku autonomiju za Bosnu i Hercegovinu izvan Hrvatske, pod protektoratom Njemačke. Pokazalo se da je to bila zabluda i tek samo jedan odmak, kako napisa autorica ove knjige, „od služenja pod okupacijom ka služenju direktno okupaciji" (str. 169).

U ovom istraživanju autorica je ukazala i na one suptilnije detalje koji počesto ostaju nevidljivi i za pažljivije oko istraživača. Postavila je pitanje kako su se na primjer osjećali sarajevski muslimani na strani režima kada su se našli u položaju da mirno posmatraju ili čak da učestvuju u napadima na druge muslimane. Za ilustraciju je navela primjer kada su se članovi „Narodne uzdanice" prohrvatskog kulturno-prosvjetnog društva, u novim uslovima našli u situaciji da učestvuju u oduzimanju (zaplijeni/otimanju) imovine „Gajreta" (prorežimskog i prosrpskog kulturno--prosvjetnog društva muslimana prije rata). Nije slučajno režim dodijelio tu zadaću muslimanima – članovima „Narodne uzdanice", koji su pokušavali da to izbjegnu na svaki mogući način. Na kraju su, pod pritiskom, pristali da preuzmu imovinu „Gajreta", ali se ni jedan nije dobrovoljno javio da nadgleda likvidaciju „Gajreta" (str. 138).

Kad su u pitanju odnosi sa ustašama, čak je i Ahmed Muradbegović, kao prorežimski ravnatelj sarajevskog pozorišta bio u sukobu sa Zagrebom oko toga kako treba prikazati Hrvatsku u kulturnoj sferi Sarajeva „i ko treba usmjeravati taj proces" (str. 149). Da bi se to sarajevsko nasljeđe održalo živim, otpor je bio prilično tih i skromnih razmjera, da bi kasnije postao „ratna opsesija mnogih intelektualaca koji su iz iskustva znali da su režimi prolazni, a kultura vječna" (150). Najpoznatiji primjer je sarajevska „Hagada".

Za razliku od narativa jugo-komunističke provenijenicije, u kojima se glorifikuje ilegalni partizanski pokret u Sarajevu, autorica je utvrdila da je taj pokret bio vidljiv, ali da je teško hvatao korijene i to iz više razloga. Jedan od najvažnijih je antireligijski stav komunista koji nije privlačio običnog vjernika ni jedne vjeroispovijesti, a posebno islamske. Osim toga, gradovi poput Sarajeva odupirali su se ruralnom i nasilnom karakteru ustanka. Procjenjuje se da je grad Sarajevo početkom rata imao samo 279 članova KP, od kojih je većina ili pobjegla ili je dospjela u ustaške ili u ruke Gestapoa. Ipak, sa razvojem događaja na širim frontovima, sve više je rastao i uticaj komunista

u gradu. Iako je pri kraju rata ilegalni komunistički pokret pokazivao svoju punu snagu (za razliku od prethodnog perioda), konačno oslobođenje, 06. 04. 1945. godine Sarajevo je dočekalo sa skepsom i strahom. Kasnije su počela suđenja, progoni, masovne grobnice i osveta... To će u konačnici poprimiti dimenzije goleme tragedije i ratnog zločina pobjednika, danas poznatog pod pojmom „blajburga“, koji autorica, doduše, ne spominje. U svakom slučaju, pokazalo se da je strah Sarajlija pri ulasku pobjednika u grad bio opravdan.

Ova knjiga pokazuje da su lokalne ratne priče drugačije od etabliranih historijskih narativa. Po svojim naučnim dometima, metodologiji i porukama može biti uzor ili putokaz za istraživanje ove problematike i u nekim drugim sredinama i može se uvrstiti u najbolje primjere lokalne historije na našem jeziku. Ova knjiga potvrdila je da je multikulturalnost Sarajeva njegova trajna konstanta bez obzira na sve udare i historijske kataklizme kroz koje je prolazilo. Ona je ujedno i dokaz da tematika Drugog svjetskog rata u društvenim naukama, a u historijskoj posebno, nikada neće biti iscrpljena.

Adresa autora
Author’s address

Omer Hamzić
Izdavačka kuća „Monos“ Gračanica
hamzicomer@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 01. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Ibnel Ramić

USMENA POEZIJA KAO MEDIJ KULTURALNOG PAMĆENJA BOŠNJAKA

(Sead Šemsović, *Usmena poezija Bošnjaka,* Slovo bosansko, Sarajevo, 2021)

Knjiga *Usmena poezija Bošnjaka* autora Seada Šemsovića dio je šestodijelne edicije *Interpretacije iz bošnjačke književnosti*, koja je zamišljena kao nastojanje da se kako stručnoj tako i široj javnosti ponude *slojevite interpretacije* književnih djela koja pripadaju različitim žanrovima bošnjačke književnosti. Podijeljena je na tri poglavlja nesrazmjerne dužine, obima i dubine analize različitih rodova bošnjačke usmene poezije. U prvom poglavlju autor razmatra osobine i vrste lirske poezije, sa posebnim akcentom na uspavanku i sevdalinku. U drugom poglavlju bavi se baladom, dok je treće posvećeno epskoj poeziji Bošnjaka.

Najduže poglavlje odnosi se na lirsko usmeno pjesništvo. U kratkom uvodu autor navodi kako bošnjačka usmena lirika „započinje uspavankom i završava šaljivom pjesmom“ (str. 13), a da se između ovih vrsta situiraju mitološke, dječije, ljubavne, običajno-obredne, porodične, vojničke i rodoljubivo-patriotske pjesme, te ističe kako nisu svi žanrovi podjednako razvijeni. On navodi kako i najrazvijenije usmene književnosti naroda svijeta baštine manje-više iste žanrove, a da su razlike u poetičkim osobinama zapravo rezultat *kulturalnih slojevitosti*. Usmenu liriku južnoslavenskih naroda Šemsović prvenstveno dijeli na kršćansku i muslimansku, ali navodi kako se u starijim slojevima lirske usmene tradicije kod svih naroda slavenskog juga može prepoznati zajednička osnova u vidu tematsko-motivskog lanca

mitoloških pjesama. Posebno mjesto u ovom kontekstu ima motiv vile, koji potječe iz staroslavenske mitologije, a sreće se kako u kršćanskoj tako i u muslimanskoj lirskoj poeziji, pa i usmenoj književnosti generalno. Šemsović u tome vidi „jedno od važnih čvorišta dugostoljetnog kulturnog preplitanja južnoslavenskih naroda" (str. 14).

Osobenosti bošnjačke usmene lirike i njenu žanrovsku iznijansiranost autor posmatra u suodnosu sa usmenim lirskim pjesništvom ostalih južnoslavenskih naroda, posebno naglašavajući njenu ulogu u konstituiranju i prenošenju kulturnog pamćenja Bošnjaka. Kulturno pamćenje za Šemsovića nije samo *objekt* koji usmena lirika transponira u kolektivno pamćenje Bošnjaka, ono zapravo predstavlja sâmu osnovu kako usmene lirike tako i usmene književnosti generalno.

U okviru usmene lirike autor se najprije bavi uspavankom i njenim poetičkim odlikama. Pritom ističe distinkciju između uspavanki i pjesama namijenjenih nešto starijoj djeci u svrhu igre, a koje Munib Maglajlić naziva *pjesmama za igru i uveseljavanje djece.* U pogledu strukture Šemsović uspavanke razvrstava u tri kategorije, odnosno tri obrasca, koji ne zavise nužno od dužine ili obima određene pjesničke tvorevine: 1) uspavanke sastavljene od jedne ili dvije pjesničke slike, 2) uspavanke sa uspostavljenim tematsko-motivskim lancem i 3) uspavanke razvijenog tematsko-motivskog lanca.

Ne ulazeći podrobnije u analizu navedenih kategorija niti tekstova koji im pripadaju, na ovom mjestu ukazat ćemo samo na jedan neobičan primjer u kojem možemo prepoznati preplitanje različitih žanrova bošnjačke usmene lirike. Naime, među uspavankama koje pripadaju prvom obrascu, a koje mogu biti samostalne cjeline ili fragmenti neke šire pjesničke tvorevine, Šemsović skreće pažnju na nekoliko kratkih primjera koji se zasnivaju na nesvakidašnjem *majčinskom ispovijedanju*, kao naprimjer: *Spavaj, sine, ostao bez babe,/ Ostala ti udovica majka,/ Pa s' udala za prvog sevdaha*. Iako u formalnom smislu zadovoljavaju formu uspavanke, temeljna karakteristika ovih pjesama sastoji se u tome da one ne iskazuju u prvom planu odnos majke i djeteta koje ona uspavljuje, nego *blagi sevdalinski senzibilitet* i majčinu očitu rezigniranost izazvanu udajom za *neželjenog* i neispunjenim ljubavnim nadanjima. U ovoj se pjesmi može iščitati i tiha ženska pobuna izrečena u ambijentu strogog patrijarhalnog okvira ponašanja, pa makar izrečena u osami! Vjerovatno iz tog razloga Alija Nametak, čije su zbirke autoru poslužile kao važan izvor građe, pjesme ove vrste i ne ubraja među uspavanke, navodeći njihov *objesnan ton*, a i sam Šemsović na kraju priznaje kako duhu uspavanke odgovara tek prvi polustih „spavaj, sine", dok preostali stihovi izražavaju melanholično osjećanje više svojstveno sevdalinci (str. 20).

Najobimniju cjelinu knjige predstavlja dio o sevdalinci. Vjerovatno na tragu ocjene Muniba Maglajlića kako je sevdalinka, odmah nakon balade, najreprezentativniji žanr bošnjačke usmene poezije, te usljed neobične simbioze orijentalno-islamskih i slavenskih utjecaja koja se ogleda upravo u ovoj vrsti usmenog pjesništva Bošnjaka – o čemu je svojevremeno podrobno pisao i Muhsin Rizvić – Šemsović najviše pažnje poklanja upravo sevdalinci i osobenostima koje je određuju.

Na samom početku, u nekoj vrsti uvodnog odjeljka pod naslovom „Sevdalinka i pamćenje najstarijih slojeva", Šemsović se ne bavi jezičko-stilskim osobenostima niti ostalim književnoteorijskim obilježjima, nego, u skladu sa naslovom, sevdalinku primarno posmatra kao medij kolektivnog historijskog i kulturnog pamćenja Bošnjaka. U skladu sa Maglajlićevom tezom da su tzv. *lokalna obilježja* jedna od prominentnih značajki bošnjačke balade i sevdalinke, Šemsović ovu osobinu sevdalinke ističe u prvi plan. On uspoređuje odnos različitih književnih žanrova prema *imenima* koja se pojavljuju u pojedinačnim književnim ostvarenjima, te zapaža pomalo paradoksalnu pojavu – da je sevdalinka, kao dio usmene lirike, zbiljske ličnosti i različite zgode u kojima se one pojavljuju *zapamtila* vjernije zbilji nego što je slučaj sa *tretmanom* historijskih ličnosti i događaja u usmenoj epici ili predaji. Iz toga Šemsović zaključuje kako usmena epika i usmena predaja stvarnost *prerađuju*, dok sevdalinka i balada tu stvarnost *memoriraju*.

Osim *lokalnih obilježja*, koja se ogledaju u imenima i prezimenima protagonista, nazivima lokaliteta ili javnih građevina, on izdvaja i *kulturološke posebnosti* koje se iščitavaju iz tekstova sevdalinke, a koje su sadržane u nazivima dijelova kuće, nazivima zanata, odijevnih predmeta i nakita, vojnih i civilnih zvanja i titula, arhaičnim nazivima za biljke, hranu i životinje, itd. Na taj način sevdalinka, sa svojim lokalnim obilježjima i kulturalnim posebnostima, preuzima ulogu svojevrsnih *markera kulture* koji je „čine izvanrednim materijalom za izučavanje kulturne historije Bošnjaka" (str. 40).

U narednim odjeljcima Šemsović se bavi pojedinim aspektima ovog usmenoknjiževnog fenomena koji po njegovom sudu značajno određuju sevdalinku kao žanr usmene lirike, a naslovljuje ih na sljedeći način: *Ašikovanje, Ženska odjeća u sevdalinci, Mjesto kletve u sevdalinci, Na Obhođi prema Bakijama, Mostar u sevdalinci* te Sandžak i sevdalinka.

Šemsović sâm uzrok nastanka sevdalinke vidi u *ašikovanju*, posebnoj vrsti ljubavnog razgovora koja izaziva *sevdahlijski sentiment*, odnosno posebno melanholično osjećanje koje Muhsin Rizvić objašnjava kao *bolnu čežnju bez nade*, uzrokovanu strogim pravilima islamskog morala i načina života koji nije dozvoljavao

fizički kontakt između mladića i djevojke te na taj način zadovoljenje ljubavne čežnje. Iako tvrdi da je ašikovanje odlika *liberalnijeg islamskog života*, koji je smješten „negdje između krute razdvojenosti i potpune raspuštenosti" (str. 50), Šemsović potvrđuje kako su prostor mladića, kao vanjski/javni, i prostor djevojke, kao intimni/kućni, ipak strogo odvojeni te da ne dolazi do prelaska iz jednog u drugi, što rezultira *emotivnom komprimiranošću* njihovih riječi kao rezultatom takvih okolnosti. Stoga on ističe kako ova vrsta ljubavnog razgovora nije tipična za bilo koji „drugi religijski koncept osim islama, i to onog i onakvog kakav je već stoljećima prisutan na prostoru Bosne" (str. 50), te se oštro suprotstavlja tezama o postojanju sevdalinke u usmenoknjiževnim tradicijama i kulturama drugih etno-religijskih zajednica, naglašavajući kako pojava pjesama eventualno sličnih *originalnoj* sevdalinci ukazuje „na neka intertekstualna relacioniranja a nikako na baštinjenje" (str. 49).

Poseban odjeljak Šemsović posvećuje prikazu i simboličkoj vrijednosti djevojačke odjeće u sevdalinci, s obzirom da je ona u osmanskom periodu predstavljala oznaku kako karaktera tako i društvenog statusa porodice iz koje djevojka dolazi, s jedne strane, te je bila jedno od važnih mjesta manifestacije muškarčeve pažnje s druge strane. Opisivanje ili nabrajanje odjeće, te navođenje imena nekih odijevnih predmeta ili njihovih karakteristika, smatra Šemsović, doprinosi razvijanju modela pamćenja prošlosti te raznolikih slojeva kulture (str. 65).

U odjeljku pod naslovom „Ženski glas u sevdalinci" autor se suprotstavlja uvriježenim stereotipima koji se vezuju za tradicionalne oblike življenja te navodno težak i nepovoljan položaj bošnjačke žene u strogim okvirima patrijarhalnog društva. Ističući kako je sliku ovdašnjeg patrijarhata gradila evropska orijentalistika, što je rezultiralo stereotipima o *muslimanskoj ženi bez glasa*, on kao protivargument navodi čitav niz tekstova sevdalinke u kojima slika tradicionalne bošnjačke žene oštro odudara od spomenutih stereotipa, te naglašava kako ženski glas u sevdalinci „nije prigušen mahramom ili velom, nije spriječen zidom ili strahom – sasvim je jasan i dobro raspoznatljiv. Izgovorene riječi nisu tek puka odobravanja muških riječi, nisu prigušena jadanja i bolni jecaji, već glasna negodovanja i još glasniji izljevi ljubavi" (str. 68).

Sevdalinka je u bošnjačkoj usmenoj književnosti u uskoj vezi s baladom „kao poetički i kulturološki najsrodnijim pjesničkim žanrom" (str. 86). Stoga Šemsović, odmah nakon tzv. *lokalnih obilježja*, ističe i prisustvo kletve u oba žanra kao jednu od njihovih važnih karakteristika. On pritom zapaža kako se kletva u sevdalinci pojavljuje u mnogo širem značenjskom opsegu nego što je slučaj u baladi. Navodeći primjere tekstova sevdalinke u kojima se ona sreće, Šemsović daje svojevrsnu

tipologiju kletve: od one koja je u funkciji erotskog razgovora (*Majka Fatu kroz tri gore viče*), preko blagoslova ili dove u formi kletve (*Mujo kuje konja po mjesecu*), majčine ljutite kletve (*Majka kara Šećer Salih-agu*), gorke kletve ostavljene djevojke ili ostavljenog momka, do kletvi upućenih *konkurenciji* ili nekome ko predstavlja prepreku ljubavi.

U sljedećem odjeljku, pod naslovom „Na Obhođi prema Bakijama“, autor posebnu pažnju poklanja istoimenom antologijskom primjeru usmene lirske pjesme koju nazivamo sevdalinkom. To je i jedina pjesma koja je u ovoj knjizi *dobila* zaseban odjeljak budući da je autor prepoznaje kao primjer u kojem možemo pronaći sve ono što obilježava sevdalinku kao vrstu: naglašenu emocionalnost, ranije spominjan osjećaj *bolne čežnje bez nade*, kosmičku usamljenost lirskog subjekta, ljubavnu ispovijest u formi razgovora, bol i očaj djevojačkog čekanja, nesagledivo velik prostor koji razdvaja *ljubavnike*, brojna *lokalna obilježja*, elemente kulturnog pamćenja, itd. Na sve to nam autor knjige ukazuje kroz temeljitu interpretaciju ove pjesme.

U odjeljku „Mostar u sevdalinci“ Sead Šemsović analizira tradiciju sevdalinke u Mostaru kao jednoj od, u kulturnom smislu, najrazvijenijih bosanskih gradskih sredina te duhovnom i kulturnom središtu juga Bosne. „Od zamašnog broja pjesama, u kojima se na neki način javlja ime Mostar, neki mostarski lokalitet ili neki znameniti Mostarac, rekonstruiran je razvoj sevdalinskog izraza ‘u’ i ‘o’ Mostaru“ (str. 95-96), svjedoči o svome naumu sâm Šemsović.

Na sličnom tragu nastao je i odjeljak o tradiciji sevdalinke u Sandžaku, s tom razlikom što je u ovom slučaju riječ o rubnom dijelu bosanskog i bošnjačkog kulturnog prostora. Autor podsjeća na činjenicu da je ovaj jedistven kulturni prostor administrativno podijeljen između Srbije i Crne Gore mimo volje njegovog muslimansko-bošnjačkog stanovništva, te u nekim pjesmama pronalazi svjedočanstva o teškom periodu života Bošnjaka na ovom prostoru. Navodeći tekstove koji svjedoče o bogatoj tradiciji sevdalinke u ovome kraju, on potcrtava i činjenicu o kontinuiranom prisustvu Bošnjaka kao autohtonih starosjedilaca u Novopazarskom sandžaku tokom proteklih stoljeća, te ističe elemente kolektivnog historijskog pamćenja koji baštine ovu činjenicu.

U narednom odjeljku Šemsović na izvjestan način *inovira* teoriju o usmenoj književnosti time što u *tradicionalnu* klasifikaciju usmenoknjiževnih žanrova uvodi i kategoriju *rodoljubivo-patriotske pjesme*. Iako je ova vrsta lirske pjesme u *umjetničkoj* književnosti odavno etablirana na kao jedan od njenih najfrekventnijih žanrova, u klasifikaciji usmene književnosti ranije nije registrirana, barem ne pod tim nazivom. Pjesme koje Šemsović svrstava u ovu kategoriju Munib Maglajlić je oz-

načavao kao *sevdalinke o gradovima*, čemu se Šemsović suprotstavlja, tvrdeći da to sevdalinka „ni po čemu nije“ (str. 118). Iako u takvim pjesmama, kakva je čuvena *Put putuje Latif-aga*, prepoznaje senzibilitet koji „nastaje u okolnostima koje su po svemu sevdalinskog ustrojstva“ (str. 118) – kao što je nepremostiva razdvojenost zaljubljenog i *objekta* ljubavi, ljubavna čežnja izazvana tom razdvojenošću, sjetno prisjećanje na trenutke provedene s voljenim *bićem*, jadanje zaljubljenog nad svojim bolom i sl. – on im *odriče* pravo da budu svrstane među sevdalinke iz prostog razloga što je „objekt ljubavi nešto drugo, a ne djevojka“ (str. 119).

Nakon izuzetno obimnog poglavlja o usmenoj lirici, autor prelazi na nesrazmjerno sažeto poglavlje koje govori o usmenoj baladi, koje se sastoji od samo jednog odjeljka pod naslovom „Čitanje ‘Hasanaginice’“. Nakon kratkih uvodnih napomena o baladi kao pjesničkoj vrsti, njenom nazivu, teorijskom određenju i klasifikaciji, on prelazi na sažeto kazivanje o porijeklu ove balade te donosi njezinu strukturu i relativno kratku interpretaciju fabule i djelovanja likova.

Konačno, u posljednjem poglavlju, o epskoj poeziji, autor – također na veoma sažet način – govori o *osobenostima bošnjačke usmene epike* te o strukturi i poetici pjesme *Đerzelez Alija, carev mejdandžija*.

Na samom kraju knjige autor navodi građu te literaturu koju je koristio.

Rezimirajući naprijed izneseno, mogli bismo kazati kako knjiga *Usmena poezija Bošnjaka* autora Seada Šemsovića predstavlja nastojanje da se u formi naučno-popularnog štiva široj javnosti približi bošnjačko usmeno pjesništvo, ali je prije svega namijenjena nastavnicima svih nivoa obrazovanja, kao nastavni i naučni materijal koji će im pružiti podršku u interpretiranju tekstova usmene poezije Bošnjaka.

Ona pritom ne pretendira da na cjelovit i iscrpan način ponudi odgovore na pitanja vezana uz fenomen usmenog pjesništva Bošnjaka, što potvrđuje i sâm autor iskazujući želju „da se u dogledno vrijeme pojavi nadogradnja u vidu boljih i podrobnijih radova“ (str. 9).

On ističe kako je svoju knjigu pisao na osnovu uvida u literaturu koja je nastajala u razdoblju dužem od jednog stoljeća, iz svih oblasti nauke o književnosti, koristeći se različitim savremenim teorijskim sagledavanjima „brojnih pitanja iz raznolikih oblasti nauke o književnosti“, od teorije žanra, preko teorije intertekstualnosti do imagološkog čitanja (str. 8). Različite žanrove usmene poezije Bošnjaka, pak, on u ovoj knjizi primarno posmatra u kontekstu kulturalnog pamćenja, ističući usmeno pjesništvo kao važan medij kolektivnog pamćenja Bošnjaka, autentično svjedočanstvo njihovog načina života, slojevite tradicije i običajnih praksi u prošlosti, čije se niti provlače kroz čitavu povijest njezina postojanja. Pritom je, kako se iz ove knjige

može razumjeti, orijentalno-islamski kulturni sloj bio dominantan i presudan ne samo za razvoj usmene poezije i njenih pojedinih žanrova – sevdalinke prvenstveno, nego i za oblikovanje identiteta Bošnjaka u cjelini. Utjecaj islama te načina života koji je njime uređen i omeđen odlučujuće je doprinio kreiranju životnog ambijenta koji je iznjedrio bogate kulturalne forme, među kojima se posebno ističe sevdalinka kao poseban dragulj kako usmenog pjesništva tako i bošnjačke kulture u cjelini.

U samoj strukturi ove knjige ne možemo, međutim, ne primijetiti očit nesrazmjer u dužini i obimu pojedinih poglavlja. Usmenoj lirici, tako, posvećeno je više od dvije trećine ukupnog sadržaja knjige, dok je ostatak dodijeljen baladi i epskoj pjesmi. I dok bi se izostanak podrobnijeg bavljenja baladom i usmenom epikom mogao objasniti odranije prisutnim intenzivnim zanimanjem za ove žanrove naše usmene književnosti te postojanjem relativno obimne literature iz tih oblasti na širem južnoslavenskom prostoru, zbog čega je autor mogao smatrati kako je svrsishodnije *pozabaviti* se drugim, manje istraženim žanrovima, ipak ostaje nejasno zašto je izostalo njegovo zanimanje za usmenu romansu.

Naime, iako u Uvodu najavljuje da će usmenu poeziju Bošnjaka sagledavati *žanrovski*, i tog se principa u ovoj knjizi formalno pridržava podijelivši tekstove u tri poglavlja: o lirskoj pjesmi, baladi te epskoj pjesmi, iznenađuje izostanak poglavlja o usmenoj romansi kao žanru *narodne* epsko-lirske poezije. Bez obzira na činjenicu da se značaj romanse u povijesti bošnjačke književnosti i kulture ne može mjeriti niti dovoditi u istu ravan sa značajem balade ili sevdalinke, brojnost i estetski dometi, pa i kulturološki značaj pojedinih pjesničkih ostvarenja ove vrste usmene poezije, njena prisutnost u bošnjačkom usmenom pjesništvu od najranijih zbirki, kakav je *Erlangenski rukopis* naprimjer, ili ranih bilježenja, kao u slučaju romanse *Ramo i Saliha* koju je zapisao još Bašeskija, ipak ukazuje na začuđujuće zanemarivanje, da ne kažemo *prešućivanje*, jednog značajnog žanra bošnjačkog usmenog pjesništva.

Ipak, bez obzira na navedene nedostatke, knjiga Seada Šemsovića *Usmena poezija Bošnjaka* predstavlja značajan doprinos afirmaciji znanja o vrijednostima bošnjačke kulture, a literaturu o našem usmenom pjesništvu sasvim izvjesno obogaćuje novim tekstovima koji, osim teorijskih razmatranja, nude i konkretne interpretacije nekih od najuspjelijih poetskih ostvarenja narodnog duha.

Adresa autora
Author's address

Ibnel Ramić
Univerzitet u Zenici
Islamski pedagoški fakultet
ibnelramic1@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 07. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Nikola Čiča

SLOŽENOST CRKVENO-DRŽAVNIH ODNOSA U UVJETIMA VJERSKE, NACIONALNE I POLITIČKE HETEROGENOSTI

[*Krize, sukobi i solidarnost u perspektivi crkvene povijesti* (od srednjega vijeka do suvremenosti), Zbornik radova s V. kongresa hrvatskih povjesničara. Zadar, 6.–9. listopada 2016. godine, Ana Biočić (ur.), Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2021]

Sukobi i solidarnost su sastavni dijelovi crkvene povijesti od srednjeg vijeka do suvremenosti. Tijekom tog razdoblja Crkva je bila suočena s različitim izazovima, konfliktima i krizama koje su često dovodile do sukoba unutar same institucije, ali i s drugim društvenim silama. Istodobno, Crkva je pokazivala solidarnost, pružajući podršku svojim vjernicima i sudjelujući u različitim humanitarnim djelatnostima.

Srednji vijek bio je razdoblje obilježeno jakim utjecajem Katoličke Crkve na društvo i politiku. Međutim, postojali su sukobi moći između pape i monarha, kao i između različitih frakcija unutar same hijerarhije Crkve. Sukobi između pape i vladara, kao što su tzv. investiturna kriza i sukob između papinstva i Svetog Rimskog Carstva bili su neki od primjera tih napetosti. Isto tako, Velika zapadna šizma koja se dogodila u 14. stoljeću, kada su istovremeno postojala dva pape, svaki podržan od različitih skupina vjernika i političkih moćnika, duboko je podijelila kršćanski svijet.

Također, dolazak Reformacije u 16. stoljeću izazvao je velike sukobe unutar kršćanske Crkve. Martin Luther i drugi reformatori osporavali su dotadašnje crkvene prakse i učenja, što je dovelo do podjele kršćanstva na katolike i protestante. Ova

podjela je rezultirala dugotrajnim ratovima i sukobima u Europi, koji su imali političke, vjerske i ekonomske posljedice.

U kasnijim razdobljima povijesti Crkva je bila svjedokom brojnih društvenih i političkih promjena koje su uzrokovale nove sukobe. Na primjer, franjevački pokret i borba za duhovnost u siromaštvu izazvali su sukob s establišmentom Crkve. Također, tijekom kolonijalizma kršćanska Crkva se suočila s izazovima prilagođavanja i suprotstavljanja imperijalnim silama, te je bila svjedokom nepravdi i sukoba. Unatoč tim sukobima crkvena povijest također bilježi mnoge primjere solidarnosti i zajedništva. Tijekom različitih kriza Crkva je često bila mjesto koje je pružalo utjehu, podršku i materijalnu pomoć onima koji su bili u potrebi. Humanitarne inicijative i redovnički angažmani pružali su značajnu podršku i solidarnost prema siromašnima, bolesnima i izbjeglicama.

U suvremenom dobu Crkva se iznova suočava s raznim pitanjima i izazovima. Globalizacija, sekularizacija i promjene u društvenim vrijednostima doveli su do novih sukoba i podjela unutar Crkve. Na primjer, pitanja vezana uz reproduktivna prava, homoseksualnost i ulogu žena u Crkvi izazivaju rasprave i sukobe među kršćanskim zajednicama, unatoč kojim Crkva i dalje pokazuje solidarnost u mnogim situacijama. Crkvene organizacije i dobrotvorne ustanove često su bile aktivne u pružanju pomoći siromašnima, bolesnim.

Peti kongres hrvatskih povjesničara održan je od 6. do 9. listopada 2016. u Zadru. U sklopu sekcije crkvene povijesti naslovljene „Krize, sukobi i solidarnost u perspektivi crkvene povijesti (od srednjega vijeka do modernoga doba)“ predstavljen je niz izlaganja koja su objavljena u istoimenom zborniku, izdanom u biblioteci Zbornici radova Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ovaj zbornik sadrži sedam znanstvenih radova koji obuhvaćaju crkveno-državne, međuvjerske i unutarcrkvene odnose na hrvatskom povijesnom prostoru različitih razdoblja.

Svi članci objavljeni u ovome zbornku zadovoljavaju visoke standarde znanstvene metodologije, kvalitete i relevantnosti. Članci su temeljeni na validnoj metodologiji s vjerodostojnim podacima. Pouzdanost, visoka kvaliteta i integritet priskrbljuju izuzetnu vrijednost ovih znanstvenih radova koji će produbiti naša saznanja u razvoju znanja i napretku u ovom području istraživanja.

Zbornik počinje člankom »Bizantska ecclesia u kasnosrednjevjekovnom Zadru? Pismo pape Inocenta III. Kaptolu sv. Anastazije (6. veljače 1198.)« (13-41) Marka Petraka u kojem autor analizira ključne dijelove papina pisma o poništavanju izbora mjesnog biskupa te pomoću pravne, historiografske i filološke argumentacije nastoji

identificirati njegova adresata, a jednim dijelom dotiče i problematiku kontinuiteta bizantske liturgijske tradicije u Dalmaciji. U to vrijeme, Bizantsko Carstvo i Rimskokatolička Crkva već su bili podijeljeni na dvije odvojene crkvene sfere, pravoslavnu i katoličku. Postojali su sukobi i napetosti između dviju crkava, a pape su često pokušavale proširiti svoj utjecaj na istočno kršćanstvo. Papa Inocent III bio jedan od najmoćnijih papa u povijesti i poznat po svojim ambicijama za centralizacijom crkvene vlasti i širenjem utjecaja. Njegov pontifikat trajao je od 1198. do 1216. godine i bio je poznat po aktivnom sudjelovanju u političkim pitanjima i konfliktima toga doba.

Sljedeći rad Dubravke Božić Bogović naslovljen »Međuvjerski odnosi u istočnoj Hrvatskoj u vrijeme ratnih sukoba između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva krajem 17. i početkom 18. stoljeća« (43-57) iznosi osnovna obilježja međuvjerskih odnosa u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji u uvjetima ratnih sukoba, posebno naglašavajući relaciju katolika prema drugim konfesijama. Autorica ističe konfesionalnu i narodnosnu raznovrsnost analiziranog područja kao izvor napetosti i složenosti u gradnji međusobnih odnosa, navodeći brojne primjere iz arhivske građe. U radu koji se temelji na analizama povijesnih izvora i literature utvrđuju se osnovna obilježja odnosa među pojedinim vjerskim zajednicama u istočnoj Hrvatskoj, s primarnim naglaskom na odnos pripadnika katoličke vjeroispovijesti, posebice katoličkoga klera, prema drugim konfesijama, a u svjetlu događanja koja su uzrokovana ratnim sukobima između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. U općim se crtama ukazuje na vjersku i narodnosnu strukturu koja pokazuje izraženu konfesionalnu i etničku heterogenost istočne Hrvatske. Analizom se utvrđuje da su u vrijeme ratnih sukoba bile pojačane napetosti između islamske i katoličke vjerske zajednice, a da se najveći dio sukoba nakon sklapanja Karlovačkog mira 1699. godine odigravao među pravoslavnima i katolicima, dok je odnos između katolika i protestanata imao marginalno značenje.

Ana Biočić u radu pod naslovom »Solidarnost katoličkih svećenika u Hrvatskom saboru 1868.-1871. godine« (59-74) nastoji rasvijetliti koncepte i tipove solidarnosti na primjerima saborskog djelovanja katoličkih svećenika. Razdoblje od 1868. do 1871. godine u Hrvatskom saboru (koji je obuhvatio Kraljevinu Dalmaciju, Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju te Kraljevinu Istru) bilo je obilježeno pojavom i djelovanjem organizacije poznate kao "Solidarnost katoličkih svećenika". Autorica zaključuje kako su navedeni pothvati iz socijalnog, prosvjetnog, gospodarskog i političkog područja izrazi spontane solidarnosti, potaknute kršćanskim vrijednostima i osjećajem međusobne odgovornosti. Solidarnost katoličkih svećenika bila je

katolička organizacija koja je djelovala u Hrvatskom saboru s ciljem zaštite interesa katoličkog svećenstva i promicanja katoličkih vrijednosti. Organizacija je osnovana 1868. godine kao reakcija na sekularne reforme u Hrvatskom saboru koje su se provodile pod utjecajem austrougarske vlasti.

Glavni pokretači organizacije bili su svećenici koji su se protivili reformama, smatrajući da ugrožavaju položaj Katoličke crkve i tradicionalne vrijednosti. Solidarnost katoličkih svećenika okupljala je svećenike iz različitih dijelova Hrvatske i djelovala je kao snažan lobistički i organizacijski glas katoličkog svećenstva. Ciljevi organizacije uključivali su borbu protiv sekularizacije i jačanje crkvene uloge u društvu. Solidarnost katoličkih svećenika organizirala je prosvjede, peticije i lobirala kod vlasti kako bi ostvarila svoje ciljeve. Također su izdavali časopis pod nazivom "Solidarnost" koji je promicao njihove ideje i stavove. Međutim, djelovanje organizacije nije bilo jedinstveno prihvaćeno u cijelom svećeničkom staležu. Bilo je svećenika koji su podržavali reforme i smatrali da je potrebno modernizirati društvo i Crkvu. Stoga je postojala podjela među svećenicima i u Hrvatskom saboru. Unatoč tome, djelovanje Solidarnosti katoličkih svećenika odražava period političkih i društvenih promjena u Hrvatskoj i Hrvatskom saboru te ulogu Katoličke crkve i svećenstva u tom razdoblju.

Slijedi rad Franje Velčića naslovljen »Napetosti između Hrvata i Talijana na otoku Lošinju s obzirom na glagoljicu i staroslavenski jezik u liturgiji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće« (75-101) koji istražuje turbulencije vezane za formiranje hrvatskog i talijanskog nacionalnog identiteta, uzimajući za primjer otok Lošinj i okolicu. Autor u svome radu ukazuje kako je na otoku Lošinju, postojala je napetost između Hrvata i Talijana tijekom prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Ova napetost djelomično je bila povezana s uporabom glagoljice i staroslavenskog jezika u liturgijskim obredima.

S druge strane, na otoku Lošinju također je postojala značajna talijanska zajednica koja je bila vezana za Italiju. Talijanski jezik bio je dominantan u obrazovanju i društvenom životu te zajednice.

U to vrijeme, napetosti između Hrvata i Talijana bile su prisutne zbog nacionalnih i kulturnih razlika. Uporaba glagoljice i staroslavenskog jezika u liturgiji odražavala je identitet Hrvata i njihovu povezanost s poviješću i kulturom tog područja. S druge strane, Talijani su se smatrali izostavljenima ili marginaliziranima jer nisu razumjeli taj jezik i pismo te su se osjećali udaljenima od vlastite tradicije. Analizom arhivske građe i tiska autor rasvjetljuje kako su vjerska i obredna pitanja (krštenje, vjenčanje, uporaba glagoljice u liturgiji) prelazila u nacionalna te ideološka suprotstavljanja.

Marko Medved u preglednom radu pod naslovom »Crkvena povijest Rijeke tijekom talijanskog fašizma: kriza višenacionalne sredine i njezini historiografski izazovi« (103-125) sagledava osnutak Riječke biskupije 1925. godine u svjetlu višestrukih društvenih, nacionalnih i ideoloških napetosti. Analiziranjem arhivske građe autor je dao pregled delovanja Crkve u tome razdoblju. Naime, Crkva je bila jedna od institucija koju su fašisti nastojali kontrolirati i uskladiti s njihovom ideologijom. U Rijeci, kao i u drugim dijelovima tadašnje Italije, katolička crkva bila je dominirajuća vjerska institucija. Fašisti su pokušali prilagoditi crkvu svojim političkim ciljevima i ideologiji. Autor ukazuje kako je nacionalna i konfesionalna složenost toga područja izazvala različita historiografska tumačenja te izdvaja slučaj riječkog biskupa Antonija Santina kao primjer politiziranja povijesti. Zaključno naglašava potrebu suradnje crkvene i svjetovne historiografije u propitivanju i tumačenju prošlosti. U tom razdoblju talijanske vlasti također su pokušavale ograničiti utjecaj crkve u društvu. Katoličke škole i druge institucije podvrgavane su kontrolama i cenzuri. Crkve su također bile podvrgnute nadzoru, a vjerske proslave i liturgijske obrede često su pratili fašistički rituali. Važno je napomenuti da su se unatoč ovim pokušajima kontrole, crkvene institucije i vjernici i dalje aktivno bavili vjerskim praksama i održavali svoju vjeru. Katolička crkva i vjerski vođe nisu se potpuno pokorili fašističkom režimu, već su nastojali održati vlastitu autonomiju.

U radu »Solidarnost, krize, sukobi i raskoli u reformnom pokretu i Hrvatskoj starokatoličkoj crkvi« (127-165) autor Daniel Patafta promatra povijest Hrvatske starokatoličke crkve pod vidom kriznih podjela i solidarnih pothvata. Reformni pokret dijela nižega katoličkog svećenstva u Hrvatskoj prošao je kroz nekoliko faza razvoja u težnji za ostvarenjem svojih ciljeva, da bi na kraju završio potpunim raskolom s Katoličkom crkvom. Budući da unutar Katoličke crkve nisu mogli ostvariti ništa od onoga za čim su težili, reformni su svećenici odlučili osnovati starokatoličku crkvu u Hrvatskoj. Značajno je da niti jedan zahtjev nije dirao u temeljna vjerska pitanja, tj. dogme, nego su se isključivo kretali na području crkvene discipline i organizacije. Katoličke crkvene vlasti u Hrvatskoj oštro su osudile reformni pokret i njegove zahtjeve. U radu je analizirana pretpovijest i pojava reformnog, takozvanog žutog pokreta, njegovo konsolidiranje i podvajanje, kao i niz raskola unutar same Hrvatske starokatoličke crkve. Članak obiluje povijesnim podatcima o inicijatorima i zbivanjima reformnog pokreta, potkrepljenima navodima iz dnevnih novina, starokatoličkih tiskovina i arhivske građe.

Društveno-političke promjene, kao i promjene u vjerskom i crkvenom životu, koje su uslijedile nakon uspostave komunističkog režima u Jugoslaviji 1945. godine, u

ovom su radu prikazane na primjeru Đakovačke ili Bosanske i Srijemske biskupije. Rad »Između sukoba i suradnje: đakovački biskupi Antun Akšamović i Stjepan Bäuerlein i njihova uloga u crkveno-državnim odnosima nakon 1945. godine« (167-194) u kojem Slađana Josipović Batorek uspoređuje odnos dvojice đakovačkih biskupa prema komunističkim vlastima. Analizirajući afirmativno stajalište biskupa Akšamovića te protivljenje režimu njegova nasljednika Bäuerleina, autorica pokušava izdvojiti složene osobne i društvene prilike koje su utjecale na stajališta crkvenih dužnosnika te nastoji utvrditi posljedice crkveno-državnih odnosa za Đakovačku biskupiju i njezine vjernike. Korištenjem objavljenog i neobjavljenog arhivskog gradiva te dosadašnjih historiografskih spoznaja u analizi važnijih obilježja crkveno-državnih odnosa toga razdoblja, glavna je zadaća rada omogućiti bolje razumijevanje položaja Katoličke crkve i okolnosti odvijanja vjerskog života katolika u razdoblju komunističkog režima.

Uspostavom komunističkog režima u Jugoslaviji do izražaja su došla duboka ideološko-politička razmimoilažnja između Katoličke crkve i novoga političkog sustava, što je izazvano nastojanjima komunističkih vlasti za ostvarenjem potpunog političkog, ideološkog, kulturnog i moralnog autoriteta u zemlji i društvu. U tom smislu, državna je politika tijekom dugog niza godina bila usmjerena na suzbijanje utjecaja Katoličke crkve, koja je, kao jedina institucija izvan izravnog utjecaja države, vrlo brzo postala središtem okupljanja oporbenih političkih struja. Sukob na crkveno-državnoj razini, koji je svoj vrhunac doživio početkom 1950-ih godina, a do čijeg smirivanja dolazi sredinom 1960-ih godina, očitovao se u različitim oblicima ograničavanja slobodnog djelovanja Katoličke crkve, kako u materijalnom, tako i u duhovnom pogledu. Potiskivanje Katoličke crkve iz sfere javnog društveno-političkog života ponajprije se odrazilo u odvajanju crkve od države i škole od crkve, kojim u Jugoslaviji započinje ostvarenje jedne od glavnih ideoloških postavki komunizma – procesu sekularizacije. Nepovoljan položaj Katoličke crkve na državnoj razini također se u velikoj mjeri odrazio i na vjerski život na području Đakovačke i Srijemske biskupije, što je u radu prikazano kroz analizu glavnih sastavnica crkveno-državnih odnosa, kao što su sudska i zakonodavna represija protiv pripadnika Katoličke crkve, različiti oblici oduzimanja imovine Katoličkoj crkvi, degradacija školskog vjeronauka, osnivanje staleških udruženja katoličkih svećenika i sl. Važno je pri tome naglasiti i činjenicu kako je đakovački i srijemski biskup Antun Akšamović bio među rijetkim hrvatskim biskupima, koji je uspostavio, njegovao i podržavao suradnju s predstavnicima komunističkog režima, što je biskup nerijetko nastojao iskoristiti na dobrobit svoje biskupije. U tom kontekstu, zahvaljujući biskupu Akšamoviću,

Đakovačka i Srijemska biskupija, za razliku od većine ostalih hrvatskih biskupija i nadbiskupija, našla se u nešto povoljnijem položaju u odnosu prema komunističkim vlastima, posebice prilikom provedbe agrarne reforme na crkvenim posjedima. Međutim, u pogledu vjerske prakse tj. svakodnevnog života i rada svećenika i vjernika na području Đakovačke i Srijemske biskupije, takve okolnosti najvećim dijelom nisu imale za posljedicu povećanje stupnja vjerskih i crkvenih sloboda, na što je ponajviše utjecala samovolja lokalnih tijela vlasti, a kasnije i imenovanje pomoćnog biskupa Stjepana Bäuerleina 1951. godine, koji je za razliku od biskupa Akšamovića odbijao svaku suradnju s komunističkim vlastima.

Kada se u cjelini sagleda, ovaj Zbornik ima veliku ulogu u daljnjem rasvjetljavanju uloge Crkve u naslovom naznačenom povijesnom razdoblju na teritoriji Hrvatske. Ujedinjujući različite epohe i perspektive, zbornik pridonosi istraživanju povijesti Crkve u Hrvata pod vidom dinamike kriza, sukoba i solidarnosti te otvara obzorja za daljnja proučavanja složenih crkveno-državnih odnosa u uvjetima vjerske, nacionalne i političke heterogenosti. Unatoč svim sukobima crkva je kroz čitavo ovo razdoblje od srednjeg vijeka do suvremenosti također pokazala solidarnost i sposobnost izgradnje zajedništva među vjernicima. Kroz dobrotvorne aktivnosti, socijalnu pravdu i podršku potrebitima, crkva je često bila na čelu humanitarnih napora. Kada se sve sagleda crkva je kroz povijest bila suočena s brojnim krizama i sukobima. No, unatoč tim izazovima, također je pokazala solidarnost, podržavajući svoje članove i šireći ljubav, dobrotu i pravdu. Njena povijest odražava kompleksnost ljudske prirode, s njezinim usponima i padovima, ali i potencijalnom za promjenu i izgradnju boljeg svijeta.

Adresa autora
Author's address

Nikola Čiča
Pedagoški zavod Tuzlanskog kantona
nikolacica@yahoo.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 16. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Stefan Elezović

DRUŠTVENI ZNAČAJ FILMA I FILM KAO PREGNANTNA SOCIOLOŠKA TEMA

[Nemanja Đukić (ur.), *Film i identitet: Istraživanje društveno-političke upotrebe filma,* Univerzitet u Banjoj Luci - Fakultet političkih nauka, Banja Luka, 2021]

Film i identitet, zbornik objavljen 2021. godine, čiji je priređivač Nemanja Đukić, objedinjuje originalne naučne radove, od kojih svaki nudi poseban pristup sagledavanja relacije filma i identiteta u sociološkom kontekstu. Radovi autora Obrada Samardžića, Predraga Živkovića, Gorana Dujakovića, Željka Šarića, Predraga Krstića, te autorki Tatjane T. Duronjić i Dušanke Sljepčević su jezgroviti i informativni. Svaki na zaseban način korelira sa filozofijom, religijom ili moralom. Usljed brojnih društvenih promjena pojam identiteta je u 21. vijeku jedna od najaktualnijih tema sociologije i drugih društvenih i humanističkih nauka. Zbornik *Film i identitet* daje dodatni uvid u sadržinu i kompleksnost pojma identiteta.

Prvi rad pod naslovom „Mehanicistička slika čovjeka i vremena u filmu 'Moderna vremena' Čarlija Čaplina" autora Obrada Samardžića eksplicira kritiku mehanicističkog razumijevanja čovjeka u Čaplinovom filmu. Naročit fokus je usmjeren na demistifikaciju mehanicističkog podrazumijevanja čovjeka kao objekta eksploatacije. Kritika mehanicizma, u izvjesnom smislu, poistovjećena je sa kritikom modernosti i kapitalizma. Predstavljanje mehanicističke slike svijeta, skicirano posredstvom izuma, autora, koncepcija i, posljedično, uticaja koji su navedeni fenomeni ostvarili, otvara širi okvir rezonovanja o čovjeku modernog vremena kao čovjeku mašini, robu „radnog logora" u kojem je imperativ ostvariti očekivanu normu

u predviđenom roku. *Moderna vremena* daju ilustraciju inverzije razumijevanja industrijske ekspanzije i poleta, te pozitivističkog optimizma u prvoj polovini dvadesetog vijeka. Razvoj industrije učinio je neophodnom sinhronizaciju ljudskog ponašanja i djelovanja sa eksternim faktorima.

Kritika mehanicističke slike čovjeka u filmu *Moderna vremena* demonstrira čovjekovu podređenost Hronosu u kontekstu industrijske, masovne proizvodnje, gdje pojedinac kao dio mase vlastito vrijeme žrtvuje vremenu proizvodnje. Radnik, kao neprepoznatljiv i neuočljiv dio gomile, unutar naloga progresa i efikasnosti, preobražava se u mašinu koja je vođena nalogom profita. Štaviše, autor prepoznaje izvjesnu religijsku konotaciju unutar vrijednosne matrice koja podstiče, promoviše vezanost čovjeka i mašine. Onaj ko posjeduje vrijeme čovjeka, samim tim posjeduje i čovjeka. Uzurpacija vremena radnika, strog diktat u proizvodnom pogonu nije ništa drugo do li kontrola i gospodarenje radnikom. Autor nas naposljetku vodi zaključku da je čovjek-radnik na svojevrstan način „internalizovao disciplinarne otkucaje časovnika u sopstveni karakter“ (31). Sociološka analiza filma *Moderna vremena*, između ostalog, ukazuje na instrumentalizaciju, gdje se diktat časovnika preobražava u diktat djelovanja, gdje se vrijeme manifestuje kao instrument prinude.

Drugi rad „Drvo divlje kruške ili drvo pobožnih strasti“ autora Predraga Živkovića esejizirana je sociološka analiza filmova *Drvo divlje kruške* Nurija Bilgea Džejlana i *Žrtva* Andreja Tarkovskog. Autor kroz komparaciju ova dva filma, potkrijepljenu referencama filozofa, književnika i književne kritike, analizira odnos pojedinca i okoline, subjekta i objektivnosti. Stajalište subjekta prodire u eksterno, u sve ono što ga okružuje, što je van njega, a upravo je film pogodan za poređenje subjektivnog i objektivnog, jer djelovanje i konstituisanje subjekta nužno proizilazi iz tog odnosa, i, što je ključno, opšte i pojedinačno obuhvaćeni su pogledom, vizurom, okvirom razumijevanja subjekta. Kadrovi filmova demonstriraju poimanje izdvojenog i obuhvatajućeg, aktivnog mikrokosmosa. Posredstvom Džejlanovog filma autor naglašava pozicioniranost subjekta u kolektivnom miljeu. Konfrontirajući odnos pojedinca i kolektiva nužno je i interferirajući.

Problematizacija upotrebe drveta kao simbola u filmovima Džejlana i Tarkovskog, iako bogata brojnim pregnantnim pojedinostima, prilično je nekoherentna, te odaje utisak da je posrijedi nestruktuirano nizanje semiotičkih varijacija simbola drveta. U nastavku se predmet interesovanja izmješta u semiološki okvir koji je, možda, i ekstenziran autorovom interpretacijom onoga što je u djelima Džejlana i Tarkovskog tek sugerisano, nagoviješteno.

Nakon rada o Džejlanu i Tarkovskom slijedi slovo Gorana Dujakovića pod nazivom „Percepcija četničkog pokreta u filmovima jugoslovenskog crnog talasa na

primjeru filma 'Praznik' Đorđa Kadijevića". Autor elaborira političko-socijalno--ideološke okolnosti djelovanja jugoslovenske kinematografije. Izdvajajući ključne istorijske događaje koji su se dalekosežno odrazili na jugoslovenski film, autor, istovremeno, osvjetljava ideološku agendu kulturne politike druge Jugoslavije unutar koje je etablirana prezentacija četničkog pokreta kao naglašeno negativnog elementa u Drugom svjetskom ratu. Glavni dio rada posvećen je prezentaciji četničkog pokreta u filmovima crnog talasa, kada se uočava značajan pomak ka realističnijem predstavljanju borbe i stradanja na prostoru Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata, s fokusom na lik, karakter, pojedinca. Kadijević, kao jedan od značajnijih crnotalasnih režisera u Jugoslaviji kroz psihoanalistički pristup likovima, usmjerenost na subjektivitet, raskriljuje monstruoznost zločina i potcrtavajući morbidnost u širem vanideološkom kontekstu.

„Ljubav kao mjera ljudskosti u distopijskoj viziji" četvrti je rad u zborniku. Autor Željko Šarić u redovima posvećenim Išigurovom filmu *Ne daj mi nikada da odem* i Lantimosovom filmu *Jastog* identifikuje ljubav kao afirmaciju i artikulaciju ljudskosti. U distopijskoj perspektivi ovih filmova ljubav je prepoznata kao presudna za potvrđivanje ljudske prirode. Svjetovi u Išigurovim i Lantimosovim filmovima obilježeni su dominiracijom konformizma, dok kroz ljubav, koja je osobena, lična, protagonisti dolaze do autentičnosti vlastite egzistencije, nasuprot Kjerkegorovom poimanju slobode povezane sa odlukom, izborom, koji je junacima Lantimosovih i Išigurovih filmova nepoznat.

Slijedi rad Predraga Krstića „Biopolemološka istorija planete" primarno usresređen na franšizu *Planeta majmuna*. Autor interpretira radnju filmova u kontekstu sukobljenosti dvaju vrsta, gdje naročitu pažnju posvećuje strukturi civilizacije majmuna. Autor uočava kako civilizacija majmuna jeste zapravo alegoričan prikaz strukture zatvorene ljudske zajednice. U odnosima i stavovima majmuna prema ljudima dominiraju obilježja primitivnih društava ljudi, gdje su naročito naglašeni mržnja i ksenofobija. Unutar opreke na kojoj počiva i sam film, kobne razlike između majmuna i ljudi, autor uspijeva identifikovati sličnosti među njima, te suptilno sugerisati, na kraju, da gotovo i nema razlike između zvjeri i ozvjerenog čovjeka.

Šesti rad u zborniku „Geopolitika kinematografskog medija i semiologija filma" potpisuje Tatjana T. Duronjić. Autorka nastoji razmotriti neka od „skrivenih" značenja u filmovima *Avatar* i *Džoker*, usmjeravajući se više na etičku, nego na simboličku dimenziju. Polazi se od kratkog osvrta na multinamjensku upotrebu filma, a potom savremeni film opisuje kao izraz autorskog viđenja stvarnosti. Ipak, autorka ne ostaje na tom tragu. Mjera potencijalnog uticaja filma na ljude u najvećoj mjeri određena je komercijalnim uspjehom. No, komercijalni uspjeh, milionska publika i broj projekcija

najčešće ne idu ukorak sa estetskim kvalitetom filma i mjerom uspješnosti glumačke izvedbe. Narativna izdašnost filma *Džoker* eksplicira socijanu zanemarenost ljudi u 21. vijeku. Demonstraciju reakcije na zanemarenost u filmu *Džoker* autorka smatra momentom koji se, kako tvrdi, pozivajući se na Bruksa, „uklapa u eru opšte desakralizacije". Džokerova transformacija postavlja ključna etička pitanja današnjice. U radu je posvećena pažnja i simbolima u filmu *Avatar*.

Dušanka Sljepčević dala je svoj doprinos radom „Društvena uloga naučnika". Autorka nastoji iz sociološke perspektive približiti aspekte filma *Eksperimentator*. Ova dokumentarna drama je priča o eksperimentu poslušnosti koji je proveo Stenli Milgram. Funkcionalističko objašnjenje sekvenci filma prikladno je za razumijevanje implikacija Milgramova eksperimenta. Autorka kroz vlastiti vrijednosni sud o filmu, ali posredno i o eksperimentu, daje uvid u značenje i ulogu naučnika i nauke u društvu, primjerno demonstrirajući kako je iz sociološke perspektive moguće analizirati, kritikovati, kreirati i struktuirati intepretaciju filma kao kompleksne umjetničke forme. Apostrofirajući destruktivni momenat poslušnosti, autorka izvodi širu perspektivu konsekvenci autoritarnosti i konformizma za društvo, te ulogu i značaj pojedinca u svemu tome.

Zbornik *Film i identitet* prezentovanim sadržajem je zanimljivo štivo za čitaoce, pruža nam uvid u široku paletu metodoloških pristupa filmu iz sociološke perspektive, a radovi su primišljeno odabrani kako bi ponudili što obuhvatniji pogled na društveno značenje filma. Tematska selekcija analiziranih filmova je raznolika u žanrovskom i kontekstualnom smislu. Knjigu *Film i identitet* odlikuje dijalektičko razumijevanje odnosa filma i društva, kao i filma i pojedinca u smislu uticaja filma na kolektivni i lični identitet. Ukupno gledano, posrijedi je studiozan prikaz sociološke relevantnosti filma. Heterogenost pristupa pitanju odnosa filma i identiteta osvjedočava pregnantnost filma kao teme i područja proučavanja sociologije, koje na našim prostorima nije zastupljeno u potrebnoj mjeri, pritom upravo imajući u vidu društveni značaj filmske umjetnosti. Vjerujemo da pojava ove knjige označava početak kraja tematske zanemarenosti filma u kontekstu sociologije, posebno sociologije filma u Bosni i Hercegovini.

Adresa autora
Author's address

Stefan Elezović
JU SŠC „Vuk Karadžić" Lopare
los.ares62@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 23. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Ibrahim Kabil

TEMELJITO ISTRAŽIVANJE DINASTIČKOG IDENTITETA SLAVNE BOSANSKE VLADARSKE OBITELJI

(Emir O. Filipović, *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni,* Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet, Sarajevo, 2022)

Monografija *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni* autora Emira Filipovića je detaljna studija o najmoćnijoj srednjovjekovnoj bosanskoj dinastiji – Kotromanićima. Djelo predstavlja razrađene radove objavljene u časopisu *Südost-Forschungen* 2019. godine, te u okviru predavanja u Brusa bezistanu u Sarajevu u organizaciji Muzeja Sarajeva septembra 2021. godine. Monografija je objavljena u izdanju Centar za historijska istraživanja (CeHIS) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i predstavlja rezultat višegodišnjih arhivskih istraživanja o bosanskom srednjovjekovlju u širem regionalnom kontekstu koja je Filipović zaokružio ovim izuzetnim djelom o vladarskoj dinastiji Kotromanića, njihovom porijeklu te modelima stvaranja i oblikovanja dinastičkog identiteta u kontekstu srednjovjekovnih političko-društvenih i ekonomsko-socijalnih odnosa.

Svoja istraživanja autor je bazirao na detaljnim uvidima u neobjavljenu izvornu građu deponovanu u Državnom arhivu u Dubrovniku, Državnom arhivu u Zadru, te dokumentima u elektronskom obliku u arhivskim institucijama u Budimpešti, Ljubljani, Vatikanu i Veneciji.

Termin „dinastija“ se odnosi na kontinuiranu liniju vladara iz iste porodice koji nasljeđuju vlast jedan od drugog. U kontekstu srednjovjekovne Bosne dinastija se odnosi na Kotromaniće, vladarsku dinastiju koja je vladala bosanskom srednjovje-

kovnom državom. Srednjovjekovna Bosna je bila samostalna država koja je obuhvatala veći dio današnje Bosne i Hercegovine, kao i dijelove današnjih susjednih teritorija. U to vrijeme dinastija Kotromanića je bila dominantan centar moći u Bosni, s banovima i kraljevima koji su vladali državom.

Autor se fokusira na proces stvaranja i oblikovanja dinastičkog identiteta porodice Kotromanić, počevši od njenih skromnih početaka pa sve do pada Kraljevine 1463. godine. Kroz analizu dostupnih historijskih izvora Filipović proučava porijeklo Kotromanića, njihovu političku i društvenu ulogu u Bosni, kao i uticaj koji su imali na razvoj srednjovjekovnog bosanskog društva. Dinastički identitet može biti važan faktor u formiranju političke stabilnosti, legitimiteta i kontinuiteta vlasti, kao i u oblikovanju kolektivnog identiteta etnije, države ili regije koju su vladari predstavljali.

Kotromanići su igrali ključnu ulogu u oblikovanju političke, društvene i kulturne scene srednjovjekovne Bosne. Dinastija Kotromanića, međutim, doživljava dekadenciju nakon smrti kralja Tvrtka I. Unutarnji sukobi i osmanska ekspanzija doveli su do slabljenja Kraljevine, a konačni pad se dogodio 1463. godine.

Monografija *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni* ima 220 strana i sastoji se od uvoda, pet poglavlja, zaključka i priloga.

U *Uvodu* autor navodi da je bosanska dinastija Kotromanić bila vladarska dinastija koja je, kako se navodi, „Božijom milošću“ vladala Bosnom od 12. do 15. vijeka. Kotromanići su postali dominantna snaga u Bosni i igrali ključnu ulogu u političkim, društvenim i kulturnim događanjima u regiji. Njihova vlast je avanzirala od titule bana do kraljevske titule, a najistaknutiji vladar bio je kralj Tvrtko I. On je uspio ujediniti veći dio Bosne, Hrvatske i Dalmacije i proglasiti se kraljem Bosne 1377. godine. Njegova vladavina se smatra vrhuncem moći i utjecaja Kotromanića. Tvrtko I je ostavio značajan trag u bosanskoj historiji, šireći teritorij Kraljevine Bosne, jačajući kraljevsku vlast i uspostavljajući diplomatske veze s drugim evropskim vladarima.

U prvom poglavlju *Dinastičko ime Kotromanić u pisanim izvorima* autor nas upoznaje sa hronološkim pojavljivanjem dinastičkog imena „Kotromanić“ u pisanim izvorima koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu. Ime se prvi put javlja tek 1403. godine, a najpoznatiji pisani izvori u kojima se spominje dinastija Kotromanić su dubrovački arhivi, povelje, pisma i historiografski zapisi. Dubrovački arhivi, posebno *Dubrovački arhivski zbornik*, sadrže niz pisanih dokumenata koji se odnose na političke događaje i veze između Dubrovnika i Bosne, uključujući povelje i ugovore koje su potpisivali vladari dinastije Kotromanić s Dubrovnikom. Ti dokumenti često spominju ime Kotromanić kao dinastičko ime vladara Bosne.

U kontekstu srednjovjekovne Bosne dinastički identitet Kotromanića se odnosi na svijest i povezanost članova dinastije Kotromanić, njihovu nasljednu vezu i identifikaciju s prethodnim vladarima iz iste dinastije. Kotromanići su razvili vlastiti dinastički identitet kroz nasljedne titule, kraljevske ceremonije i simbole koji su obilježavali njihovu vladavinu.

Filipović navodi izvore koji se bave srednjovjekovnom Bosnom, kao što su historiografski zapisi i djela u kojima se spominje dinastija Kotromanić i njeni vladari. Važno je napomenuti da su mnogi pisani izvori srednjovjekovne Bosne fragmentarni i postoje određene nedoumice i kontroverze vezane uz tačno porijeklo i značenje prezimena „Kotromanić". Međutim, u pisanim izvorima koji se odnose na srednjovjekovnu Bosnu dinastičko ime Kotromanić se koristi za označavanje vladarske dinastije koja je vladala banovinom i Kraljevinom Bosnom.

Naziv drugog poglavlja je *Razvoj vladarskog roda, krvne veze i pitanje nasljeđivanja*. To su važni aspekti u formiranju dinastičkog identiteta i nasljeđivanja vlasti. U kontekstu Kotromanića i srednjovjekovne Bosne ti aspekti imaju poseban značaj. Vladarski rod Kotromanića započeo je s banom Prijezdom I Kotromanićem. Njegovi potomci su nastavili vladati Bosnom kao vladarska dinastija. Krvne veze unutar dinastije su bile ključne jer su Kotromanići nasljeđivali vlast jedan od drugog prema neodređenom nasljednom redu, najčešće nasljeđivanjem titule kroz krvnu liniju. To je osiguralo kontinuitet vladavine i održavanje dinastičkog identiteta.

Pitanje nasljeđivanja vlasti bilo je važno jer je utjecalo na stabilnost i legitimitet vladavine. U slučaju Kotromanića nasljeđivanje vlasti se odvijalo unutar dinastije, pretežno s oca na sina. Međutim, postojale su i situacije u kojima nasljedstvo nije bilo jasno definirano ili su se pojavljivali konkurenti za vlast, što je znalo rezultirati političkim sukobima.

Naime, nisu svi vladari Bosne imali sina tako da nasljeđivanje sa oca na sina nije uvijek bilo moguće. Svi muški nasljednici se javljaju kao braća a njihov odnos se utvrđuje po redu nasljeđa. Nazivanje prethodnika na prijestolju bratom redovito je proglašavano svojevrsnim ceremonijalnim običajem, odnosno svečanom formulom prepisanom iz prethodnih povelja kako bi se iskazalo poštovanje jednakom pojedincu.

Također, u srednjovjekovnoj Bosni nasljeđivanje vlasti nije bilo striktno pravno regulirano kao što je kasnije postalo u drugim evropskim državama. Stoga su se ponekad pojavljivali sukobi, a dolazilo je i do promjena u vlasti. Osim toga i vanjski faktori odnosno politički interesi drugih sila na Balkanu, poput Osmanskog Carstva, također su uticali na pitanje nasljeđivanja vlasti i promjene u dinastičkom identitetu.

U zaključku, razvoj vladarskog roda Kotromanića, krvne veze unutar dinastije i pitanje nasljeđivanja vlasti igrali su važnu ulogu u formiranju dinastičkog identiteta i kontinuiteta vladavine u srednjovjekovnoj Bosni. Ovi aspekti su oblikovali političku strukturu i dinamičnost vladarskog roda Kotromanića tokom razdoblja njihove vladavine.

U trećem poglavlju *Politički programi, stari rodoslovi, „roditelji i praroditelji"* politički programi se odnose na ciljeve, političke strategije i politike koje su vladari Kotromanića sprovodili kako bi održali vlast i promovisali interese svoje dinastije. Ovi programi su se razvijali u skladu s političkim, društvenim i kulturnim okolnostima tog vremena.

Stari rodoslovi, odnosno genealoški zapisi, igrali su važnu ulogu u afirmiranju dinastičkog identiteta. Oni su predstavljali genealoške tablice koje su dokumentirale porijeklo i nasljednu vezu članova dinastije. Stari rodoslovi služili su kao legitimacijski alat za potvrdu vladarskog prava i nasljeđivanje vlasti. Rodoslovi su obično pratili krvne veze i pretke vladara unazad nekoliko generacija, ponekad čak i do mitoloških ili mitskih predaka.

Rodoslovi, politički programi i koncept „roditelja i praroditelja" bili su ključni elementi u održavanju i oblikovanju dinastičkog identiteta Kotromanića. Oni su pomagali u legitimizaciji vlasti, afirmiranju kontinuiteta vladarske linije i održanju političke i društvene stabilnosti. Uzevši u obzir to da u srednjovjekovnoj Bosni, kao i u Evropi tokom ranijih razdoblja, blizina srodstva nije bila presudna u određivanju vladarevog nasljednika na prijestolju, može se zaključiti da ban Ninoslav nije nužno morao biti direktni krvni potomak bana Kulina. Tako Filipović razrješava i dilemu Ninoslavljevog nasljednika, bana Prijezde, prvog poznatog Kotromanića, koji nije bio Ninoslavljev ni brat ni sin ni unuk ali je, sudeći prema postojanim izvorima, ipak bio član porodice iz koje su birani kandidati za prijestolje.

„Roditelji i praroditelji" su termini koji se koriste za označavanje neposrednih prethodnika ili starijih generacija u porodičnom stablu. U kontekstu dinastije Kotromanić, „roditelji i praroditelji" se odnose na prethodne vladare ili članove dinastije koji su bili direktni prethodnici vladara u trenutnoj generaciji. Poznavanje i spominjanje „roditelja i praroditelja" imalo je važnu ulogu u održavanju veze s prethodnim vladarima, afirmiranju kontinuiteta dinastije i nasljeđivanju vlasti.

Četvrto poglavlje nosi naslov *Izmišljanje predaka? Stvaranje priče o porijeklu Kotromanića*. Postoji nekoliko teorija koje sugerišu mogućnost izmišljanja predaka i stvaranja priče o porijeklu Kotromanića. Ove teorije se uglavnom temelje na nedostatku jasnih i pouzdanih izvora i dokumenata iz tog razdoblja, što ostavlja prostor

za špekulacije i kontroverze. Jedna od teorija sugeriše da je dinastija Kotromanić izmislila svoje porijeklo kako bi se povezala s prethodnim vladarima i pridobila legitimitet vlasti. Prema ovoj teoriji, Kotromanići su konstruirali svoje rodoslove i mitološke priče o svom porijeklu kako bi se predstavili kao legitimni nasljednici vlasti i ojačali svoj politički položaj. Druga teorija se odnosi na mogućnost da su Kotromanići bili svjesni nedostatka jasnih pisanih izvora o svom porijeklu te su zato razvili priče i legende o svojim precima kako bi popunili praznine. U nedostatku čvrstih dokaza oni su mogli stvarati priče o slavnim ili mitološkim precima kako bi ojačali svoj dinastički identitet i legitimitet. Važno je napomenuti da su ove teorije spekulativne i da nema čvrstih dokaza koji bi potvrdili ili osporili njihovu istinitost. Period rane srednjovjekovne Bosne karakterisan je fragmentarnim i rijetkim pisanim izvorima, što ostavlja prostor za interpretaciju i raspravu o porijeklu dinastije Kotromanić. Međutim, nije bilo od presudnog značaja da li su priče o porijeklu dinastije Kotromanića bile izmišljene ili istinite, niti da li su članovi tog roda uopće bili *segnori ab antiquo* (od starine), nego da su njihovi podanici u to vjerovali te da su ih prihvatali kao etablirane i tradicionalne vladare Bosne još od nekih neodređenih „najstarijih vremena".

U uticajnom historiografskom djelu *Il regno degli Slavi* (Kraljevstvo Slavena) Maura Orbinija on vrijeme radnje smješta u rani trinaesti vijek, nakon vladavine bana Kulina, identificira rodonačelnika dinastije kao Nijemca, tvrdeći da osim tih podataka nije uspio pronaći ništa drugo napisano o Kotromanićima „koji su vladali od starine u Bosni". Problemsko pitanje o porijeklu Kotromanića može se suziti na dvije glavne pretpostavke. Prva od njih uzima da je eponimni osnivač Kotromanića mogao biti izvjesni ugarski plemić zvani *Cotroman*, spomenut na spisku svjedoka pobrojanih u povelji koju je 1163. godine izdao ugarski kralj Stjepan III. Druga pretpostavka zanemaruje Kotromanovo lično ime i okreće se epitetu „Gotto", spomenutom u dokumentu iz 1432, ili „Tedesco" i „Germanno" kako su to već interpretirali Orbini i njegovi sljedbenici, te traga za porijeklom osnivača dinastije u Njemačkoj.

Kao i kod mnogih historijskih pitanja, rasprave o porijeklu i stvaranju priče o Kotromanićima su kontinuirane i temelje se na interpretaciji dostupnih dokumenata i arheoloških nalaza. Važno je uzeti u obzir sve dostupne izvore i promatrati ih kritički kako bismo dobili cjelovitu sliku o historiji dinastije Kotromanić.

Vizualni elementi u konstrukciji dinastičkog identiteta, što je naslov petog poglavlja, imaju također važnu ulogu u konstrukciji dinastičkog identiteta. Oni se koriste kako bi se predstavili i afirmirali vladari i njihove dinastije, te kako bi se stvorio određeni dojam i percepcija o njihovoj moći, prestižu i povezanosti s historijom. U kon-

tekstu dinastije Kotromanić i srednjovjekovne Bosne neki od vizualnih elemenata koji su se koristili su:

Heraldika kao nauka o grbovima, štitovima i njihovom korištenju u identifikaciji i predstavljanju porodice, plemićkih rodova i dinastija, bila je važan vizualni element u konstrukciji dinastičkog identiteta. Kotromanići su imali svoj grb koji se sastojao od različitih simbola, poput štitova, ljiljana, kruna i drugih elemenata koji su simbolizirali njihovu moć i prestiž.

Numizmatika: Kovanje novca je također bilo važno sredstvo vizualne reprezentacije vlasti. Kotromanići su imali vlastitu kovanicu s njihovim imenima, titulama i simbolima na novčićima, što je dodatno potvrđivalo njihovu vlast i autoritet. Pored porodičnog i vladarskog grba na aversu, reverse očuvanih kovanica bosanskih vladara iz petnaestog stoljeća ukrašavala je predstava sv. Grgura koji je bio zaštitnik vladarskog roda Kotromanića ali i cjelokupnog Bosanskog kraljevstva. To je bilo sasvim u skladu s običajima vladarskih familija srednjovjekovne Evrope koje su naročito njegovale i promovirale kult jednog odabranog sveca, istovremeno ga smatrajući svojim patronom i pokroviteljem.

Sfragistika: pečati su bili sredstvo dokazivanja vjerodostojnosti dokumenata pa je jasno i izdiferencirano njihovo korištenje imalo ideološke i političke značajke.

Arhitektura: Građevine, posebno dvorci, palate i crkve, igrali su važnu ulogu u vizualnoj reprezentaciji vladarske moći. Kotromanići su gradili i obnavljali mnoge tvrđave i dvorce, poput crkve sv. Nikole u Milima kod Visokog, fortifikacijskog kompleksa na Bobovcu, u Jajcu i druge, koji su služili kao simboli njihove vlasti i snage. Navedeni objekti su trebali služiti u stvaranju kulta s ciljem učvršćivanja vladarskog položaja.

Svi ovi vizualni elementi su se koristili kako bi se stvorio prepoznatljiv i reprezentativan identitet dinastije Kotromanić. Oni su bili sredstva kojima su vladari i članovi dinastije mogli komunicirati svoju moć, autoritet, povezanost s historijom i identitet vladarske linije. Kroz ove vizualne elemente stvarao se dojam kontinuiteta i prestiža u stvaranju prepoznatljivog i reprezentativnog identiteta dinastije.

Monografija *Kotromanići: Stvaranje i oblikovanje dinastičkog identiteta u srednjovjekovnoj Bosni* autora Emira O. Filipovića pruža detaljan uvid u proces stvaranja i oblikovanja dinastičkog identiteta Kotromanića. Kroz rodoslove, mitološke priče o porijeklu i povezanost s prethodnim vladarima, dinastija je gradila svoj identitet kao nasljedna vladarska linija. Kroz analizu političkih programa, krvnih veza, nasljeđivanja vlasti, heraldike, numizmatike i drugih vizualnih elemenata monografija prikazuje kako su Kotromanići uspjeli afirmirati sebe kao vladarsku dinastiju.

U cjelini, knjiga pruža duboko i temeljito istraživanje dinastičkog identiteta Kotromanića u srednjovjekovnoj Bosni. Autor donosi važne spoznaje o političkom, kulturnom i društvenom kontekstu u kojem je dinastija djelovala, te ističe važnost vizualnih elemenata i političkih strategija u izgradnji i održavanju dinastičkog identiteta. Uticaj vladavine dinastije Kotromanić na ukupnu historiju Bosne i Hercegovine presudno je značajan. Danas Kotromanići predstavljaju važan dio državotvornog, političkog i kulturnog nasljeđa Bosne i Hercegovine te su fokusni predmet proučavanja i interesovanja historičara i drugih istraživača. Knjiga obiluje prilozima i slikama povelja, štitova, grbova, novca, pečata i nacrta crkava iz tog perioda. Monografija na kraju donosi spisak korištenih izvora. Autor je svoja istraživanja vršio u najvažnijim arhivima referentnim za ovu temu. Spisak literature omogućiće budućim istraživačima da lakše dođu do izvora vezanih za izučavanje tema bosanskohercegovačke medievalistike.

Adresa autora
Author's address

Ibrahim Kabil
samostalni istraživač, Tuzla
ibrahim.kabil@hotmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 26. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Rijad Delić

INSPEKCIJSKI NADZOR U JAVNOJ UPRAVI: VRSTE, FUNKCIJE I SANKCIJE

(Emir Mehmedović i Selma Stojanović, *Inspekcije i inspekcijski nadzor, organizacija, nadležnost, postupak,* Univerzitet u Sarajevu – Fakultet za upravu, 2022)

Knjiga *Inspekcije i inspekcijski nadzor, organizacija, nadležnost, postupak* autora Emira Mehmedovića i Selme Stojanović pruža sistematičan i sveobuhvatan pregled inspekcijskog nadzora kao specijaliziranog oblika upravnog nadzora. Knjiga se bavi osnovnim pojmovima, vrstama, funkcijama i sankcijama inspekcijskog nadzora, te naglašava važnost stručnosti, profesionalnosti i efikasnosti u obavljanju inspekcijskog nadzora. Jedna od ključnih odlika knjige je precizno objašnjenje različitih vrsta inspekcijskog nadzora, kao što su proaktivni i reaktivni oblik, redovni, vanredni i kontrolni nadzor, te neposredni ili posredni nadzor. Također, knjiga detaljno pojašnjava preventivnu, korektivnu i represivnu funkciju inspekcijskog nadzora, te sistem sankcija koji se primjenjuje u slučaju kršenja zakona, kao što su novčane, administrativne ili kaznene sankcije. Osim toga, knjiga pruža uvid u organizacijski smisao inspekcija kao samostalnih upravnih organizacija ili unutarnjih organizacijskih jedinica unutar organa uprave. Autori se bave i prednostima i nedostacima različitih oblika organizacije inspekcija. Djelo sadrži 359 stranica teksta te koristi 211 izvora. U tekstu koji slijedi ukratko ćemo predstaviti najbitnije odlike obrađenih poglavlja.

U prvom poglavlju autori donose osnovne informacije o upravi i nadzoru, te na temelju trijadne podjele vlasti obrazlažu odnos između organa uprave naspram zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, ističući da je osnovna karakteristika javne

uprave obavljanje javnih poslova u javnom interesu. Nadalje, autori obrađuju odnos pojmova *nadzora* i *kontrole* nudeći njihova osnovna terminološka značenja, kao i povijesni nastanak istih. Autori ističu da nadzor podrazumijeva praćenje nekog procesa, a kontrola upravljanje procesom. Također, u ovom poglavlju se na sistematičan način predstavljaju vrste upravnog nadzora koji ima za cilj postizanje jedintva u vršenju pravnih djelatnosti. Inspekcijski nadzor je istaknut kao specijaliziran oblik upravnog nadzora, o kojem autori govore u drugom poglavlju.

Inspekcijski nadzor se definira kao vrsta kontrole koju provodi specijalizirani organ ili dio organa uprave s posebnim ovlaštenjima rada. Nadzor se vrši nad poslovanjem, radom i postupanjem fizičkih i pravnih lica, državnih ili nedržavnih, u cilju osiguranja provođenja propisa i zaštite objektivne zakonitosti. Subjekti koji vrše inspekcijski nadzor su inspekcije, a subjekt nad kojim se vrši nadzor ima status stranke. Autori dalje objašnjavaju proaktivni i reaktivni oblik inspekcijskog nadzora, a prema kriteriju planiranosti predstavljen je redovni, vanredni i kontrolni inspekcijski nadzor. Nadalje, inspekcijski nadzor može biti potpuni ili djelomični, neposredni ili posredni, te terenski ili kancelarijski. Detaljno se pojašnjavaju funkcije inspekcijskog nadzora, koje se dijele na preventivnu, korektivnu i represivnu. Preventivna funkcija podrazumijeva sprečavanje nezakonitosti i propusta, korektivna se odnosi na otklanjanje postojećih nepravilnosti i propusta, a represivna na sankcioniranje nezakonitog ponašanja. Autori objašnjavaju i sistem sankcija koji se primjenjuje u slučaju kršenja zakona, a koje mogu biti novčane, administrativne ili kaznene prirode. Cilj je da se kršenje zakona spriječi i kažnjava kako bi se osigurala objektivna zakonitost u poslovanju i radu fizičkih i pravnih lica.

U poglavlju *Inspekcijske službe* autori ističu da je stručnost, profesionalnost i efikasnost ključna za inspekciju kako bi se osiguralo zakonito postupanje. Inspekcijski nadzor vrše stvarno i mjesno nadležne inspekcijske službe, koje se mogu klasificirati prema propisima na tržišne, poreske, budžetske, upravne, sanitarnu, radnu, ekološku i druge.

U organizacionom smislu inspekcije su samostalne upravne organizacije, kao osnovne organizacione jedinice unutar organa uprave ili kao unutrašnje organizacione jedinice unutar organa uprave. Međutim, svaki oblik organizacije ima svoje prednosti i nedostatke, pa se one mogu organizirati na osnovu sistemskih, podsistemskih, posebnih ili materijalnih zakona. Autori ističu da javna politika jedne države ima značajan uticaj na funkcionisanje inspekcijskih službi. Javna politika se provodi u ciklusima i kroz nju se žele riješiti određeni društveni izazovi te unaprijediti stanje života ljudi.

U ovom dijelu knjige autori komparativno analiziraju organizaciju i djelovanje inspekcijskih službi u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji. Zaključuju da oblik organizacije ima vidljiv uticaj na rezultate rada inspekcijskih službi, te da je potrebno tragati za oblikom organizacije koji daje učinkovite rezultate. Kao primjer navode Hrvatsku, koja je u kratkom periodu mijenjala oblik organizacije.

U četvrtome dijelu autori ističu da su inspekcijske službe u Bosni i Hercegovini organizirane na četiri nivoa, u skladu s uređenjem države BiH. Svaki nivo, entitet (Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska) i entitetska jedinica (Brčko distrikt BiH, kantoni i općine), ima zaseban normativni okvir koji regulira pitanja postojanja i funkcioniranja inspekcije. Reforma organizacije inspekcijskih službi provedena je na nivou entiteta, dok se na nivou države BiH tome nije pristupilo. Zakonom o upravi, u ukupno 11 članova, primarno je uređena oblast inspekcijskog nadzora. Na nivou BiH, inspekcijski nadzor obavljaju inspektori zaposleni u Ministarstvu pravde. Autori knjige navode da su na nivou Federacije Bosne i Hercegovine inspekcije organizirane po funkcionalnom obliku te da je oblast inspekcijskog djelovanja uređena Zakonom o inspekcijama Federacije Bosne i Hercegovine. Osim Federalne uprave za inspekcijske poslove inspektorati su prisutni i u okviru ministarstava nadležnih za pitanja pravde, unutarnjih poslova, boraca i invalida odbrambeno-oslobodilačkog rata, obrazovanja i znanosti te financija.

Autori dalje predstavljaju uređenje i organizaciju inspekcije u entitetu Republika Srpska, Brčko Distriktu BiH, kantonima i općinama. Posebno ističu činjenicu da su inspekcijske službe u jedinicama lokalne samouprave suočene s nedovoljnim brojem inspektora, slabom materijalnom opremljenošću te nepreciznom regulativom, kao i da su izložene pritiscima općinskih načelnika i gradonačelnika.

Peti dio obrađuje temu resursa u kontekstu rada inspekcija. Autori ističu ključni značaj resursa za rad inspekcija, pri čemu se naglašava uloga "čovjeka" kao pokretača i izvršioca inspekcijskih poslova. Poseban fokus je stavljen na profesionalne kompetencije inspektora kao državnih službenika sa posebnim ovlaštenjima, te se naglašava važnost pažljivog postavljanja i primanja inspektora u službu, uz obavezu kontinuirane edukacije i stručnog usavršavanja.

Nadalje, autori obrađuju pitanja koja se tiču ocjenjivanja rada inspektora, njihovih prava i obaveza te pravne odgovornosti, pružajući temeljito razmatranje ovih aspekata. Na kraju poglavlja, autori se bave finansijskim i materijalnim sredstvima, te ukazuju na njihov značaj za adekvatan rad inspekcija. Posebno se ističe da adekvatne nadležnosti inspekcija imaju ključnu ulogu u suzbijanju koruptivnih radnji i sličnih negativnih pojava.

U poglavlju *Inspekcijski postupak* autori obrađuju pravnu prirodu inspekcijskog nadzora, nadležnost u inspekcijskom postupku, načela inspekcijskog postupka, prava i obaveze inspekcijskog nadzora i druge relevantne teme. Autori naglašavaju da je cilj inspekcijskog nadzora osiguranje opće zakonitosti, a ne osiguranje pojedinačnog subjektivnog prava ili obaveze. Stranačku sposobnost ima samo subjekt nadzora, što znači da nije nužno da lice koje podnosi "prijavu" ima lični odnos ili traži zaštitu ličnih prava. Inspekcijska služba je dužna utvrditi svoju stvarnu nadležnost u skladu s općim i posebnim propisima prilikom postupanja. Načela inspekcijskog postupka određuju pravac djelovanja samih inspekcija tokom vršenja nadzora. Autori navode različita načela inspekcijskog postupka, kao što su načelo zakonitosti, oficijelnosti, odgovornosti, materijalne istine, saslušanja, preventivnosti, srazmjernosti, zaštite javnog interesa, efikasnosti i ekonomičnosti, samostalnosti i nezavisnosti te načelo slobodne ocjene dokaza. Ovo poglavlje pruža dublje razumijevanje inspekcijskog postupka, te ističe važnost pravne prirode inspekcijskog nadzora, nadležnosti inspekcijske službe, kao i načela koja se primjenjuju tokom inspekcijskog postupka.

U sedmom dijelu knjige detaljno se obrađuju faze inspekcijskog postupka, koje su podijeljene na tri faze: prethodnu fazu, glavnu fazu i naknadnu fazu. Prethodna faza je ključna jer se u njoj ispituje osnovanost i svrhovitost vršenja inspekcijskog nadzora. Tehnički aspekt pripreme, uključujući pripremu zapisnika i korištenje određenih pomagala, kao i psiho-fizičku pripremu, ima veliki utjecaj na uspješnost ove faze. Glavna faza inspekcijskog postupka ističe se kao najvažnija, te je stoga presudno da se provede na odgovarajući i prihvatljiv način. Autori naglašavaju važnost svakog dijela ove faze, uključujući identifikaciju inspektora, kreiranje zapisnika, dokazivanje, javne i privatne isprave, svjedoke i vještake, budući da svaki od tih elemenata utječe na kvalitet samog nadzora i na konačno izricanje potrebnih mjera. Također se ističe da je ocjena dokaza u ovoj fazi slobodna, ali da ista mora biti logično obrazložena kako bi se izbjegla arbitrarnost i samovolja. Važno je osigurati da odluke zasnovane na dokazima budu obrazložene na temelju jasnih i objektivnih kriterija, kako bi se osigurala pravna valjanost inspekcijskog postupka.

U osmom poglavlju autori detaljno obrađuju nalaganje upravnih mjera, pružajući definicije upravnog akta i istražujući njegov povijesni nastanak. Nadalje, autori pružaju osnovne informacije o upravnim mjerama i radnjama, te na koncu na jedan temeljit i nedvosmislen način čitatelju pružaju informacije o postupku donošenja rješenja u upravnom postupku. Polazeći od činjenice da je cilj upravnog odlučivanja donijeti zakonito rješenje kojim će se riješiti određena upravna stvar, autori u ovom

poglavlju najviše prostora posvećuju izradi rješenja kao upravnog akta, njegovim osnovnim dijelovima, te pružaju osnovne smjernice za njegovu pripremu.

U dijelu o pravnim lijekovima u inspekcijskom postupku autori detaljno obrađuju različite vrste pravnih lijekova prisutne u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. Pravo na pravni lijek je zaštićeno u većini ustavnih sistema, kao i u nekim općim pravnim dokumentima koji imaju širi opseg primjene izvan granica jedne države, kao što su Opća deklaracija o pravima čovjeka, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda i drugi relevantni akti. Razlikuju se redovni i vanredni pravni lijekovi prema izvorima upravnog prava. Kao redovan pravni lijek žalba se predstavlja kao uobičajeni način pobijanja nepravilnih i nezakonitih odluka organa vlasti u inspekcijskom postupku. Žalbeni postupak pokreće instanciona kontrola, a autori pružaju informacije o postupku rada prvostepenog i drugostepenog organa u vezi sa žalbom. Pored redovnih autori obrađuju i vanredne pravne lijekove kao što su obnova postupka, poništenje rješenja po pravu nadzora, zahtjev za zaštitu zakonitosti, mijenjanje i poništavanje rješenja u vezi s upravnim sporom, ukidanje i mijenjanje pravosnažnog rješenja uz pristanak ili na zahtjev stranke te oglašavanje rješenja ništavnim. Detaljno se obrađuje svaka od ovih vrsta vanrednih pravnih lijekova, pružajući čitatelju jasne smjernice o njihovom postupku i primjeni. Autori također ističu važnost pravnih lijekova kao mehanizma zaštite prava stranaka u inspekcijskom postupku te upućuju na njihovu primjenu kao sredstva za ostvarivanje zakonitosti i pravne sigurnosti. Svi navedeni pravni lijekovi su regulirani zakonom i predstavljaju važan dio inspekcijskog postupka u Bosni i Hercegovini.

U desetom dijelu autori analiziraju izvršenje upravnih akata, definišući da isto može biti dobrovoljno i prinudno. Autori ističu da je osnovni smisao upravnih akata da se isti izvrše u skladu sa dispozitivnom odlukom. Nadalje, autori detaljno obrađuju administrativno i sudsko izvršenje, ističući potrebne uvjete za ovakva izvršenja kao i moguće posljedice. Kada postoji više načina za izvršenje upravnog akta, autori ukazuju na primjenu metode koja će biti najlakša za izvršenika.

Nakon što je obrađen hronološki slijed inspekcijskog postupka, autori na kraju knjige obrađuju prekršajnu odgovornost pružajući osnovne opće informacije o ovoj vrsti odgovornosti. Sistematično se analizira materijalno prekršajno pravo nudeći informacije o prekršajnim sankcijama koje mogu biti prekršajne kazne i zaštitne mjere.

Kazna zatvora je izuzetak u prekršajnim slučajevima, dok novčane kazne variraju od 30 do 10.000 KM za fizička lica i od 500 do 200.000 KM za pravna lica. Moguća sankcija može biti uslovna osuda, dok je ukor najblaža vrsta prekršajne sankcije.

Autori također predstavljaju zaštitne mjere kao posebnu sankciju koja može biti propisana kako bi se spriječilo ponavljanje određenog prekršaja. Ovaj dio knjige također obrađuje i odgojne mjere. U sklopu ovog dijela knjige autori pružaju informacije o prekršajnom postupku, uključujući način pokretanja samog postupka, bitna obilježja prekršajnog naloga i druge relevantne informacije.

Knjiga *Inspekcije i inspekcijski nadzor, organizacija, nadležnost, postupak* pruža sveobuhvatan pregled inspekcijskog nadzora kao važnog instrumenta u osiguravanju zakonitosti i objektivnosti u javnoj upravi. Ističe se potreba za kontinuiranim unapređenjem inspekcijskog nadzora kako bi se osigurala učinkovitost i efikasnost postupka. Autori prepoznaju važnost obrazovanja i stručnog usavršavanja inspektora kako bi se osigurala njihova stručnost i integritet. Knjiga je preporučena za sve one koji se bave javnom upravom, upravnim nadzorom, inspekcijskim djelatnostima ili su zainteresirani za razumijevanje uloge i funkcija inspekcijskog nadzora u suvremenom upravnom kontekstu.

Adresa autora
Author's address

Rijad Delić
Univerzitet u Sarajevu,
Fakultet za upravu
rijad.delic@fu.unsa.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 25. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Zijad Džafić

ANTICIPATIVNA I UVJERLJIVA APOLOGIJA KAPITALIZMA

[Ayn Rand, *Kapitalizam: nepoznati ideal,* (prev. Damir Ovčina), Impruva, Sarajevo, 2022]

Knjiga *Kapitalizam: nepoznati ideal* Ayn Rand je strukturirana, pored uvoda, iz dva poglavlja i podijeljena na osamnaest tematskih cijelina. Prvo poglavlje je posvećeno "teoriji i historiji" razvoja kapitalizma kao ekonomskog sistema. Autorica počinje sa objašnjenjem pojma kapitalizam, zatim o korijenima rata, progonjenoj američkoj manjini, značaju slobodnog poduzetništva, vlasnicima valova, izumima itd. Drugo poglavlje je autorica nazvala "Trenutno stanje" te u njemu analizirala u deset tema kao što su anatomija kompromisa, zatiranje kapitalizma, novi fašizam, brodolom konsenzusa, rekvijem za čovjeka itd. Knjiga kao cjelina nadahnjujuće na 322 strane analizira intrigantne teme o politici, ratu, vlasti, privatnom vlasništvu, poduzetništvu... Iako je prvi puta štampana daleke 1946. godine, sa reprintom 1962, 1964. i 1966, navedene teme su i dalje veoma aktuelne, što prevod i štampanje ove knjige na bosanskom jeziku u izdanju sarajevske Impruve čini više nego opravdanim.

Autorica u uvodu navodi da „nijedan političkoekonomski sistem u povijesti nije rječitije dokazao svoju vrijednost niti velikodušno doprinio čovječanstvu od kapitalizma a istovremeno je divljački, zloćudno i slijepo napadan" (str. 6). Knjigu posvećuje „mladima, godinama ili duhom koji se ne plaše znati niti su spremni odustati", pri tome naglašavajući da je kapitalizam „ne samo praktičan, već i jedini moralan sistem u historiji" (str. 7).

Gledajući sveobuhvatnije kroz historiju poziciju američke autorice ruskog porijekla Ayn Rand, moramo spomenuti socijalnog povjesničara Fernanda Braudela koji

je otkrio upotrebu pojma "kapital'' još u periodu dvanaestog i trinaestog stoljeća, kada je on označavao sredstva, stanje dobara za prodaju, iznos novca ili novac koji prinosi kamate. Od mnogo upotreba riječi "kapitalist'' koje je Braudel popisao, gorko je uočio: „Riječ nikad nije korištena u prijateljskom smislu". Kasnije u devetnaestom stoljeću francuski socijalist Louis Blanc definira pojam kao prisvajanje kapitala od strane nekih uz isključivanje drugih. Karl Marx je koristio pojam "kapitalistički način proizvodnje'', a njegov gorljivi sljedbenik Werner Sombart je pojam "kapitalizam'' popularizirao u svojoj utjecajnoj knjizi iz 1912. godine *Der Moderne Kapitalismus*, i kasnije postao nacista. Konzervativni animozitet prema slobodnom tržišnom kapitalizmu, koju je jasno sažeo i primijenio Marx u svojim spisima, pokazuje ljutnju prema promjeni i prema gubitku privilegija.

Leo Melamed, predsjednik Čikaške trgovinske berze, je rekao: „Na čikaškom finansijskom tržištu nije bitno tko ste, vaš status, porijeklo, fizičke slabosti, spol, već mogućnosti da odredite što kupac želi i kamo tržište ide. Ništa drugo nije bitno". Prihvaćanje slobodnotržišnog kapitalizma znači prihvaćanje slobode za mijenjanjem, inovacijom, izumom. Autorica knjige ističe da je ljepota kapitalizma u tome što je baziran na dobrovoljnoj razmjeni svih učesnika na tržištu za zajedničku korist. Osobni interes je važna karakterisika koja objašnjava kapitalizam. Autorica sa pravom tvrdi da „slobodno tržište ne izjednačava ljude na zajednički imenitelj, da intelektualni kriterij većine ne vlada tržištem, da izuzetni ljudu, inovatori, intelektualni giganti, nisu sputani većinom. Pripadnici ove izuzetne manjine podižu cijelo slobodno društvo na nivo vlastitih dostugnuća, dižući ga sve više" (str. 27). Pitanje koje se postavlja je: „Zašto bi Elvis Presley zarađivao više od Einsteina?" Odgovor je zato što ljudi rade da bi se izdržavali i uživali u vlastitim životima i slobodni su trošiti svoj novac na svoje zadovoljstvo.

Kapitalizam je ekonomski sistem zasnovan na privatnoj svojini i tržištu na kojem pojedinačni donosioci odluka određuju šta, kako i kome proizvoditi. Ovdje pojedinci slijede svoje interese prema konceptu laissez-faire, a ti se interesi usklađuju na tržištu putem mehanizma ponude i potražnje. Za postojanje tržišta neophodne su institucije poštivanja ugovora i pravo vlasništva. Tržište je zasnovano na nagradama i plaćanjima. Ako neki radnik radi neki posao on će biti plaćen, a ako uzima namirnice za egzistenciju, on mora platiti. Autorica navodi da „kapitalizam ima predrasudu prema javnom sektoru jer su javne potrebe ispunjavane samo patnjom potrošača i poreskih obveznika" (str. 35). Također naglašava da poslije II svjetskog rata u isto vrijeme nezaustavljivo raste javna potrošnja i u komunitičkim zemljama, ali da će se „društvo koje ulaže više u ljude razvijati brže i naslijediti budućnost" (str. 36).

S druge strane, socijalizam ili komandni ekonomski sistem je alternativni sistem koji nije zasnovan na nastojanjima realizacije vlastitih interesa pojedinca, već se ciljevi sistema i odgovori na osnovne ekonomske probleme planiraju od društva, tj. od države kao centralnog autoriteta. Zbog toga se javljaju razlike između potreba i želja potrošača i postavljenih planova o tome šta i kako proizvoditi i kako distribuirati. Čovjek prosječnih vrijednosti je u ovom sistemu nagrađen budući da je plata bila utvrđena vremenom provedenim na poslu, a ne individualnim sposobnostima pojedinaca i njihovom produktivnošću. Autorica navodi da je najdosljedniji primjer takvog sistema bivši SSSR u kojem su vladari „prije pola vijeka naredili podređenima strpljenje, lišavanje, žrtvovanje zbog industrijalizacije zemlje obećavajući da je to samo privremeno, te da će sovjetski napredak nadrasti kapitalistički zapad" (str. 30-31). Na ovakvim floskulama dvije generacije Rusa su izumrle čekajući taj automatski napredak. Vlada je priznala smrt sedam miliona ljudi od gladi dok su protivnici naveli podatak od petnaest miliona. Dakle, evidentno je da je tržište efikasniji alokator oskudnih resursa od vladinih autoriteta. Zbog toga je ispravno zaključila da su krize i depresije uzrokovane vladinim uplitanjima a ne kapitalističkim sistemom.

Autorica je predosjetila da će doći do sloma socijalističkih zemalja srednje i istočne evrope svega dvije do tri decenije od publikovanja ove knjige. Tranzicija je proces koji je zahvatio stotine miliona ljudi unutar i izvan nekadašnjeg "istočnog bloka". Thurow kaže da je to: potres koji je dokončao komunizam i gurnuo više od 1,9 milijardi ljudi u svijet kapitalizma.

Moderna tržišta nisu samo mjesta razmjene, kao što su to bili stari sajmovi. Karakteriziraju ih valovi "kreativne destrukcije''; što je bilo novo prije deset godina sada je staro, pretečeno poboljšanim verzijama, novim uređajima, institucionalnim promjenama, tehnologijama i načinima interakcije koje nitko nije niti zamišljao. To razlikuje današnja tržišta od starih sajmova. Najbolji postojeći izraz za razlikovanje slobodno-tržišnih odnosa koji su stvorili moderni svijet od sajmova koji su im prethodili je, po njenom mišljenju, "kapitalizam". Svi prethodni sistemi smatrali su čovjeka za žrtveno sredstvo ciljevima drugih i društvu kao cilju samom po sebi.

Kroz cijeli tekst autorica navodi argumente prednosti slobodnog tržišta navodeći kako su „poduzetnici američka progonjena manjina jer kad se radnici bore za veće plaće, to je pohvalno i neophodno a bore li se poslodavci, tj. poduzetnici za veće profite to je onda sebičnost i pohlepa" (str. 50). Također, poslodavci finansiraju i ratove iako ih ne žele jer „državizam treba rat a slobodna zemlja ne. Državizam opstaje pljačkanjem a slobodna zemlja proizvodnjom" (str. 41). Rat košta a u sistemima privatnog vlasništva troškove rata opet snose pojedinci.

U kapitalizmu su zaštićeni patenti i autorska prava određenim zakonima. Zakon tako „prepoznaje vlasništvo pameti nad proizvodom". Sedamnaesto stoljeće je jedno od prelomnih doba Francuske, kada je glavni savjetnik Luja XIV Colbert nastojao da što višim porezima potakne industrijski rast. Jednom prilikom pitao je industijalce kako im može vlada pomoći. Odgovor je bio "Laissez nous faire" – *Pustite nas na miru*. Znali su da je vladina pomoć ili državno proganjanje po sudovima, te uopće miješanje u ekonomiju katastrofa, kao što su shvatili kasnije i privrednici u SAD-u, a zadnje tri decenije i naši poduzetnici u BiH. Kako kaže autorica, a što je tvrdio i duhovni otac ekonomije u osamnaestom vijeku Adam Smith, „jedina prava pomoć vlasti je uklanjanje s puta i držanje ruku što dalje od biznisa".

Adresa autora
Author's address

Zijad Džafić
Univerzitet u Tuzli
Ekonomski Fakultet
zijad.dzafic@untz.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 29. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Jasmina Husanović

PROTIV NORMALIZACIJE NASILJA: IZAZOVI ZA TRANSFORMATIVNU PROIZVODNJU ZNANJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM UNIVERZITETIMA

(Amer Osmić, Lejla Osmić, Sanela Šadić, Amila Ždralović, Enita Čustović, *Nasilje u porodici i rodno zasnovano nasilje u visokom obrazovanju – između teorije i prakse,* Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2022)

Interdisciplinarna grupa pet autorica i autora, profesorica i profesora iz oblasti sociologije, pedagogije, socijalnog rada, pravnih nauka i komunikologije sa Fakulteta političkih nauka, Pravnog fakulteta i Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu – Amer Osmić, Lejla Osmić, Sanela Šadić, Amila Ždralović i Enita Čustović – objavili su prošle godine izuzetno vrijednu naučnu studiju o percepcijama i aktualizacijama tema nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja u visokom obrazovanju fokusirajući se na domaći kontekst. Njihovo istraživanje obuhvatilo je analizu stavova i percepcija nastavnika i nastavnica, te studenata i studentica na fakultetima Univerziteta u Sarajevu (društveni i humanistički smjerovi) o nasilju u porodici i rodno zasnovanom nasilju i obrazovnim potrebama u ovom smislu, kao i zastupljenosti ovih tema u nastavnim planovima i programima, sa ciljem poticanja akademske zajednice ka rekonceptualizaciji programa, sadržaja i politika promoviranja rodne ravnopravnosti u akademskoj zajednici.

Znanstvena studija koja je propitala ove teme ciljajući na mjerljive i komparativne kvalitativne i kvantitativne podatke proizašla je iz kolaborativnog istraživačkog programa Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta

u Sarajevu i Gender centra Federacije Bosne i Hercegovine u okviru Strategije za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici, a akcenat je bio na razmatranju trenutnih izazova u bosanskohercegovačkom obrazovanju kada je u pitanju domaća proizvodnja znanja i akademska sredina, odnosno univerzitetska zajednica, kao njen primarni kontekst. Tokom istraživanja anketirano je 770 studenata i studentica, te 230 nastavnika i nastavnica, a analizirani su i nastavni planovi i programi Ekonomskog fakulteta, Fakulteta političkih nauka, Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Pravnog fakulteta, Fakulteta islamskih nauka, Filozofskog fakulteta, Katoličkog bogoslovnog fakulteta, Fakulteta sporta i tjelesnog odgoja te Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Nakon prva dva dijela publikacije koja daju uvod u teme istraživanja i opis metodologije, svojom se iscrpnošću i informativnošću ističe treće poglavlje o teorijskim pristupima razumijevanju nasilja u porodici rodno zasnovanog nasilja, utemeljeno u relevantnoj i recentnoj interdisciplinarnoj literaturi. Posebno je važno na koji način su autorice i autori pristupili značaju obrazovanja u ovom temama, dajući pregled istraživanja o nasilju u porodici i rodno zasnovanom nasilju u Bosni i Hercegovini o kojima se generalno malo zna, te povezali to sa aktivnostima Univerziteta u Sarajevu na uspostavljanju rodne ravnopravnosti. Svjesni vrijednosnih orijentacija obrazovnih institucija u procesu rodne socijalizacije i ravnopravnosti, autori/ce se svesrdno zalažu za novi sistemski pedagoški pristup i obrazovnu reformu, koji mora biti utemeljena na jednakosti i (rodnoj) ravnopravnosti kroz izmjenu programa, sadržaja, nastavnih strategija i kompetencija nastavnika/ca na način koji integrira znanja o nasilju u porodici i rodno zasnovanom nasilju. Ovo čini preduvjet borbe protiv nasilje i njegove normalizacije u Bosni i Hercegovini, a razlozi za to su, kako autori/ce ističu, brojni: „tradicionalna ukorijenjenost rodnih stereotipa; rodna neravnopravnost kao dio historijskog naslijeđa; moć, kontrola i nasilno ponašanje muškaraca kao normalni obrasci ponašanja; definiranje rodnih uloga; socijalni uvjeti i narastajuće siromaštvo; percepcija nasilja kao odgojne mjere i "privatne stvari"; poricanje i šutnja društva; poteškoće u dobijanju pomoći; nezaposlenost i socioekonomski status žena; nepovjerenje u sistem; nedovoljna briga relevantnih institucija; nedosljedno tumačenje i provođenje zakonski regulirane zaštite od svih oblika nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja; kršenje međunarodnih deklaracija, konvencija i drugih dokumenata vezano za zaštitu od svih oblika nasilja".

Bez obzira na rastuću stopu nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja i lokalno i globalno, malo se i nedovoljno zna o pristupima i znanjima o ovom problemu u bosanskohercegovačkom akademskom prostoru. Kako na međunarodnom, tako i na

domaćem nivou, rodno zasnovano nasilje prepoznato je kao problem i u polju javnog zdravlja i u polju ljudskih prava, odnosno kao problem koji strukturalno povezuje štetne rodne norme, patrijarhat i seksizam sa siromaštvom, nezaposlenošću i raznim oblicima konflikta u politici, društvu, ekonomiji i kulturi. U tom smislu ono ima razne oblike i podrazumijeva fizičko, verbalno, psihičko, seksualno i socio-ekonomsko nasilje na individualnom nivou, u interpersonalnim odnosima, porodici i intimnim odnosima, kao i u javnim institucijama i organizacijama. Pošto se rodno zasnovano nasilje dešava na nivou društva u cjelini, ono šteti svima jer se nasilje, prisila, manipulacija, diskriminacija, marginalizacija, ponižavanje i omalovažavanje normalizira do te mjere da ga više ni ne primjetimo dok ne eskalira. Njegove su posljedice razorne i ne samo da imaju doživotne posljedice za one koji ga doživljavaju (a to je npr. oko 35% žena globalno) nego i na cjelokupnu zajednicu usljed normalizacije nesigurnosti, siromaštva i diskriminacije, kao i posljedičnog mrvljenja povjerenja i solidarnosti između svih nas koji činimo društvo.

Kako na ove probleme i pitanja odgovara akademska zajednica kroz studijske programe društvenih i humanističkih smjerova, kroz svoje nastavne planove i programe? Kako na njih gledaju studenti/ce i nastavno osoblje bosanskohercegovačkih fakulteta? Na ova ključna pitanja za domaću proizvodnju kritičkog znanja koja se vrte oko načina na koje se visoko obrazovanje zaista bavi ili ne pitanjima rodne (ne)ravnopravnosti, dobijamo odgovore učetvrtom poglavlju publikacije. Analiza nastavnih planova i programa i prisutnosti tema vezano za rod i nasilje prikazana je kroz opis stanja na svakom pojedinačnom fakultetu. Ovo je interesantno štivo, koje čitateljicu i čitatelja navodi na brojna dalja pitanja. Naime, evidentna je izuzetna neujednačenost, različitost i šarolikost situacije oko „rodnih tema“ od fakulteta do fakulteta – od svijetlih do iznenađujućih primjera fakultetskih praksi. Sasvim je jasno da između fakulteta društvenih i humanističkih nauka istog univerziteta postoje velike razlike u odnosu prema temama roda i nasilja, ali njihova komparacija te analiza razloga za ovakvu heterogenost izvan je dometa ove studije i sasvim sigurno važna i izazovna tema za neke buduće analize. U svakom slučaju, najvažniji uvid je to da nastavne teme jedva da tretiraju problem nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja, jer od ukupno 2.100 analiziranih nastavnih predmeta evidentirano je svega 5 predmeta (0,24%) koji sadrže teme koje se direktno odnose na nasilje u porodici i rodno zasnovano nasilje, dok bi 66 predmeta (3,14%) potencijalno moglo tretirati problematiku nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja, mada ovo nije u njima eksplicitno navedeno.

Niska zastupljenost tema nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja u direktnom je srazu sa potrebom za obrazovanjem o njima, a upravo je ta potreba i eksplicitno navedena i jasno vidljiva u analizi percepcija i stavova nastavnog osoblja i studenata i studentica o zastupljenosti nasilja u porodici i rodno zasnovanog nasilja u BiH, kao i u analizi njihovog viđenja i iskustva oko zastupljenosti ovih tema i sadržaja u samom obrazovnom programu u visokom obrazovanju. Analizirano je i prikazano nekoliko desetina stavova i nivoa slaganja/neslaganja ispitanika/ca sa njima a neki od zanimljivih podataka su to da brojni ispitanici/e smatraju da je nasilje u porodici prisutno u društvu dok istovremno mnogi od njih smatraju da ga ne mogu i/ ili ne znaju prepoznati. Također je vidljivo da su sve kategorije ispitanika/ca više upoznate sa fenomenom nasilja u porodici dok im je fenomen rodno zasnovanog nasilja manje poznat. Posljedično, 93,8% ispitanika/ca želi veću zastupljenost tema o nasilju u porodici tokom studija, dok 83,6% da je potrebno u toku studija više pažnje posvetiti temama koje tretiraju rodno zasnovano nasilje.

Znanstvena studija ***Nasilje u porodici i rodno zasnovano nasilje u visokom obrazovanju - između teorije i prakse*** završava se nizom konkretnih zaključaka i preporuka koje bi morale biti prioritet svim visokoškolskim ustanovama, a naročito studijskim programima u polju društvenih i humanističkih nauka. Također sadrži i odličan spisak korištene literature vrijedan svim istraživačima i istraživačicama. Ono što u studiji najviše ohrabruje jeste to da analitično, utemeljeno i jasno ukazuje na veliku spremnost i nastavnog osoblja i studenata/ ica za obrazovanje i usavršavanje oko ovih problema. Upravo tu gdje obrazujemo sebe i zajednicu, trenutnu i buduću, imperativ nam je borba protiv nasilja, odnosno sticanje sposobnosti da sve oblike nasilja prepoznajemo, jedni drugima pružamo podršku i skupa se borimo i protiv njegovih uzroka i posljedica. Ovo je svakako je monumentalan zadatak jer je riječ o borbi protiv sveopće dehumanizacije i autoritarizma, čije je samo jedno od lica rodno zasnovano nasilje. Univezitet mora postati ključno mjesto otpora gdje se ne dozvoljava da društvene norme, uključujući i rodne, bivaju nasilne na načine koji su pogubni za individualno i javno zdravlje toliko da su nam brutalizirali život do krajnje mjere.

Živimo u državi u kojoj djeca nisu sigurna ni u školi od seksualnog nasilja, a femicid se banalizira jer smo prihvatili i takvo ekstremno nasilje kao normu. U takvoj situaciji nismo u stanju ni vidjeti ni prepoznati „blaže“ oblike rodne diskriminacije poput benevolentnog seksizma. Obrazovne institucije moraju biti predvodnice borbe protiv rodno zasnovanog nasilja, mada su i same – kao i sve društvene institucije, poput porodice – pogođene ovim problemom. Ključno je pitanje za svaku obrazovnu

instituciju, svaku porodicu, svaku školu i svaki univerzitet danas – da li je prostor straha ili je prostor sigurnosti za svoje članove i članice, učenike i učenice, studentice i studente, nastavno i nenastavno osoblje, da li se mi svi skupa i ponaosob u njima osjećamo slobodnim i jednakim? Moramo se boriti i protiv otpora da se ovakva pitanja čak i postavljaju, jer samo nametanjem ovakvih pitanja i traženjem zajedničkih odgovora možemo pokazati da su nam zaista istinski ljudski – humanizirajući – etički imperativi na prvom mjestu, kao i to koliko nam je važna istinska reforma obrazovanja, uključujući i visoko obrazovanje. Ova naučna publikacija i rad njenih autorica i autora dio je takvih iznimno vrijednih napora da proizvodnja znanja i prostor učenja na bosanskohercegovačkim univerzitetima budu zalog pravednog, uključivog i jednakopravnog društvenog okruženja.

Adresa autorice
Author's address

Jasmina Husanović
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jasmina.husanovic@untz.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 07. 07. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Mirsad Hodžić

KARIKA KOJA JE NEDOSTAJALA U VALORIZACIJI ŽIVOTA I DJELA ISAKA SAMOKOVLIJE

(Husref Tahirović, *Dr. Isak Samokovlija – Život u bijelom mantilu*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2022)

Knjiga akademika prof. dr. Tahirovića inspirisana je djelom i životom književnika i liječnika Isaka Samokovlije. O njegovom književnom opusu dosta je već napisano, a o liječničkom znatno manje. Autor je naslovom knjige apostrofirao ulogu koju je Samokovlija imao kao liječnik u određenom povijesnom periodu. Skroman broj tadašnjih bosanskih intelektualaca školovanih na visokim školama, prije svega Austro-Ugarske, predstavljali su bez sumnje za bosanskohercegovačke prilike značajan intelektualni potencijal. Njihovo obrazovanje dalo im je za pravo da među običnim stanovništvom šire svoje stručno, ali i sva druga znanja i iskustva stečena tokom školovanja i putovanja. Dr. Samokovlija je to uspješno radio zbog čega se opravdano smatra književno-zdravstvenim prosvjetiteljem.

Radost života u multikulturnoj i multietničnoj Bosni Samokovlija je dijelom istakao u autobiografiji: „Peo sam se na sve bregove, vrištao s djecom, muslimanskom i hrišćanskom, i rastao sam s njima. Tukli smo se, razbijali jedno drugom glavu, ali sve kao da smo od jedne matere i jednog oca. Jeli smo kolače na Pesah, gurabije na Bajram, peretke na Vaskrs“ (str. 23). Ovim navodima autor Tahirović ističe povijesna obilježja života u Bosni i Hercegovini koja su ostavila dubok trag na odrastanje Samokovlije. Svestranost pisca i liječnika ističe riječima: „Isak je bio dobar matematičar i želio je da studira tehniku, međutim, nakon što je pročitao nekoliko njemačkih medicinskih knjiga, odlučio je da studira medicinu” (str. 25). Njegov

studentski socijalni karakter također je zapažen: „... u Beču je imao drugove iz Sarajeva (...) bio u društvu španskih Jevreja i društvu Jevreja iz okolnih balkanskih država“ (str. 25), kao i kasniji vrlo blizak odnos sa pacijentima, vojnicima i običnim narodom.

Autor knjige integrira talenat i sposobnost dr. Samokovlije koji se upijeva nositi sa izazovima Prvog svjetskog rata, perioda između dva rata, Drugog svjetskog rata i postratnim periodom. Pri tome Tahirović navodi sljedeće: „Po izbijanju Prvog svjetskog rata 1914. s ostalim studentima Bečkog medicinskog fakulteta mobilisan je u austrougarsku vojsku i upućen na front. Služio je (...) obavljajući ljekarsku službu u činu sanitetskog poručnika u Galiciji na rusko-poljskoj granici, u okolini Pešte i na rumunskom frontu. S ostalim mobiliziranim studentima nastavlja studij 1916. na Medicinskom fakultetu u Beču, a već naredne godine s uspjehom završava studij, kada je promoviran u doktora cjelokupne medicine. Potom je ponovo mobiliziran i upućen na front u Beograd, potom Niš i na granicu prema Albaniji” (str. 26).

Tahirović nam pojašnjava i približava sliku opće i zdravstvene prosvijećenosti, kao i status tadašnjeg zdravlja stanovništva: „Zdravstvene prilike u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Prvog svjetskog rate bile su obilježene oskudnom općom i zdravstvenom prosvijećenošću naroda, lošim zdravstveno-higijenskim prilikama i navikama osobito seoskog stanovništva, čestom pojavom različitih zaraznih bolesti koje su imale karakter epidemija, nedovoljnim brojem zdravstvenih ustanova primarne zdravstvene zaštite i oskudnim brojem zdravstvenog kadra“ (str. 27).

Dosljedno radeći na pronalasku primarnih ili sekundarnih dokumenata, kao i argumentiranih usmenih predanja o ljekarskom radu dr. Isaka Samokovlije u periodu između dva svjetska rata, akademik Tahirović ukazuje na to „da je dr. Isak Samokovlija volio poziv ljekara, da je bio veliki filantrop, uvjeren da će svakom bolesnom čovjeku moći pomoći radeći ljekarski posao prije svega humano, stručno i visoko profesionalno“ (str. 27). Autor je duboko uvjeren „da ga je narod kojem je pomagao kao takvog dugo pamtio“ (str. 28).

U jednom od pronađenih dokumenata upoznaje nas sa njegovim liječničkim putem i citira izvještaje o njegovom radu: „Nakon završetka Prvog svjetskog rata dr. Isak Samokovlija započinje civilnu liječničku službu kao sekundarni ljekar u Zemaljskoj bolnici u Sarajevu“, a zatim „na Ginekološko-porođajnom odjeljenju Državne bolnice u Sarajevu“. Opisujući njegov rad Tahirović citira izvještaj koji napisao dr. Jovan Bokonjić, šef spomenutog odjeljenja: „U radu ispravan, tačan i predusretljiv prema bolesnicima“. U službenom izvještaju o njegovom radu u Fojnici, Tahirović pronalazi da je između ostalog dr. Buerner, okružni ljekar, napisao: „Vrlo dobar ljekar, ob-

ljubljen kod pacijenata i kod naroda, njegov rad kao sanitetskog činovnika odgovara potpuno svim zahtjevima“ (str. 32-34).

Tragajući za dokumentima o liječničkom radu u rodnom Goraždu Tahirović je naišao na zabilješku o dr. Isaku Samokovliji koju je napisala Samokovlijina mlađa kćerka Rikica: „Prvo tatino službovanje bilo je u rodnom Goraždu. Sjećam se njegovih priča, njegove želje da baš svom rodnom gradu pruži najviše što može. Nije mu bilo teško da s doktorskom torbom obilazi i veoma daleka sela. Zato je naučio i da jaše konja, jer su mnoga sela bila nepristupačna na drugi način, pogotovo u zimskom periodu. Dolazio je često mokar, promrzao, ali srećan, i s kapije vikao – muško, biće dobro i on i majka! Nekada, ipak, nije bilo spasa i tada je tužan, mrk, ćutljiv, samo tiho ulazio, skidao se i mrmljao – da su me bar ranije pozvali ... Velika mu je briga bila neprosvijećenost naroda, koji je često zvao travare, nadriljekare i vračare kada je bio potreban doktor. U svakoj prilici je objašnjavao, ubjeđivao ljude da ne vjeruju u vradžbine i da se ne liječe bez savjeta ljekara. Često je bio ljut kada bi čuo – ‘ma, mi vas zovemo, ako ništa drugo ne pomogne!“ (str. 30-31). Zabilješka svjedoči o nesebičnom požrtvovanju i empatiji dr. Samokovlije prema pacijentima do kojih je na svaki način dolazio i u najudaljenije ruralne dijelove Bosne.

Pored činjenice da je dr. Samokovlija bio omiljeni ljekar među pacijentima i u narodu, autor Tahirović između ostalog otkriva da je „kao ljekar doživio neprijatnost samo zbog toga što nije podlijegao čaršijskom bosanskom mentalitetu, odnosno što je ljekarski posao radio profesionalno, pridržavajući se kodeksa ljekarske etike. Neprijatnost ga je morala ganuti s obzirom na to da je bio savjestan i požrtvovan ljekar i čovjek beskompromisnog stava prema nepravdama“ (str. 34). Tahirović zaključuje da su od strane nadležnih institucija „ličnost dr. Isaka Samokovlije i njegov ljekarski rad opisani afirmativno“ (str. 34). Ovo je ujedno svjedočanstvo o njegovoj upornosti i nepokolebljivosti da radi na izobrazbi običnog čovjeka, promovira pozitivne ideje i bori se za emancipaciju stanovništva. Kao aktivan i savjestan član Ljekarske komore često je biran u radna tijela i svojim elanom i znanjem neprestano unapređivao njihov rad.

Dokumenti do kojih dolazi autor Tahirović govore da nakon uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) dr. Samokovlija veoma brzo biva otpušten i razriješen dužnosti iz službe bez prava na mirovinu ili potporu i bez prava na žalbu. „Bio je prinuđen nositi žutu traku s Davidovom zvijezdom i okrugli Jevrejski znak u obliku značke sa žutom poleđinom u čijoj se sredini nalazilo crno obojeno slovo Ž, obilježja kojima su nacisti u to vrijeme obilježavali sve Jevreje (...) Bio je mobiliziran na domobransku vježbu da bi se upoznao s radom liječnika u borbenim jedinicama

domobranstva“ (str. 36). Bez sumnje je teško podnosio vojnu disciplinu vladajućeg režima u toku domobranskih vježbi u zabitim bosanskim mjestima i odvojenost od porodice. Tahirović primjećuje: „Zahvaljujući njegovom stručnom i organizacionom radu u narednih nekoliko mjeseci došlo je do postepenog smirivanja i iščezavanja zaraznih bolesti. Njegova značajna aktivnost iz tog perioda bilo je aktivno bavljenje medicinsko-socijalnim radom“ (str. 38-41).

Akademik Tahirović ponovo na argumentiran način predstavlja strahote rata i sliku Bosne: „Težak ratni period i opasnosti kojima bi mogli biti izloženi dobronamjerni građani Sarajeva koji su štitili živote ugroženih građana, bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku ili stručnu pripadnost, učinili su da je između ostalih i dr. Isak Samokovlija sa svojom porodicom uspio preživjeti i izbjeći koliko-toliko strahote koje su sarajevski Jevreji i drugi doživljavali tokom Drugog svjetskog rata. Sigurno je da su njegove kolege ljekari u tome dali značajan doprinos posebno u početku rata, ali i u kasnim ratnim godinama. (...) Za zaštitu dr. Isaka Samokovlije i njegove porodice bila je potrebna dobra saradnja i beskrajno povjerenje među onima koji su na tome radili. Izgleda da je ta spona dobro funkcionisala i da je već na samom početku rata u Sarajevu spašavanje dr. Isaka Samokovlije u nekom smislu bilo osmišljeno“ (str. 44-46).

U pronađenim dokumentima, „sjećajući se svoga oca, kćerka dr. Rikica Najdanović Samokovlija zapisala je da ga je rad u Logoru na Alipašinom Mostu tokom Drugog svjetskog rata suočio ne samo s brojnim bolestima nego i s tragičnim sudbinama protjeranog stanovništva, pritom navodeći da ga je rad s tim jadnim ljudima iscrpljivao uz njegove vlastite bolesti i lične tragedije. Ipak, nikad nije dozvolio da se to primijeti i često je, po izjavama izbjeglica, bio jedina svijetla točka u njihovim životima u to teško ratno vrijeme“ (str. 46-48).

Poslije oslobođenja dr. Isak Samokovlija, kao pripadnik Jugoslovenske armije, bio je upravnik Bolnice broj 7 u Tuzli. Tahirović posebno naglašava: „Perom i pisanom riječju, na sebi svojstven način, dr. Samokovlija radi na različitim poljima popularizacije preventivne medicine. Piše edukativne medicinske tekstove, razumljive i protkane dokazima te prilagođene širim narodnim masama, koje oblikuje i objavljuje u vidu medicinskih članaka, popularnih brošura, letaka i parola. Istovremeno organizuje zdravstveno-prosvjetna predavanja, sve s ciljem poučavanja naroda o aktuelnoj zdravstvenoj patologiji koja se tih godina uglavnom ogledala u epidemijama različitih akutnih zaraznih bolesti, ili kao posljedica u narodu duboko ukorijenjenih vjerovanja u metode narodne medicine za sprečavanje i liječenje raznih bolesti“ (str. 52). S grupom ljekara entuzijasta osniva i uređuje prvi bosanskohercegovački me-

dicinski časopis *Život i Zdravlje* i postaje njegov prvi urednik. „Kao urednik, dr. Isak Samokovlija osmišljavao je sadržaje časopisa tekstovima aktuelne zdravstvene problematike. Brinuo je o redovnosti izlaženja časopisa i pozivao kolege da pišu članke na zadane teme i poznate bosanskohercegovačke slikare da svojim crtežima ilustruju časopis. Pored uobičajenih medicinskih tekstova koje pišu ugledni bosanskohercegovački ljekari, dr. Samokovlija u časopisu objavljuje i svoje tekstove zdravstveno-prosvjetnog sadržaja. Taj posao radio je osmišljeno i planski birajući teme o kojima treba pisati na osnovu aktuelne patologije“ (str. 52-53).

Na kraju dijela o postratnom periodu, autor Tahirović zaključuje: „Dr. Samokovlija je do kraja života ostao vjeran i medicini i književnosti. Umro je u Sarajevu, 15. 1. 1955. Sahranjen je uz najveće državne počasti na Jevrejskom groblju u sarajevskom naselju Kovačići na jugoistočnim padinama planine Trebević“ (str. 55). Veliki broj poklonika djela i života Samokovlije, došao je da se oprosti od svog sugrađanina, velikog liječnika i književnika o čemu svjedoči fotografija iz arhivske građe.

Autor Tahirović konstatuje da je dr. Isak Samokovlija pisao medicinske tekstove zdravstvenoprosvjetnog sadržaja i tekstove koje je objavljivao u časopisu *Život i Zdravlje* ili u vidu zdravstvenoprosvjetnih brošura. Osnove koje su mu to omogućile bili su njegovo bogato stručno iskustvo, dobro poznavanje mentaliteta i običaja bosanskog naroda, njegova orijentisanost prema tadašnjim savremenim pogledima socijalne medicine, kao i njegov književni talent.

Tekstove je pisao po završetku Drugog svjetskog rata, kada su teške životne prilike bile uzrokovane siromaštvom, slabom ishranom, općom i zdravstvenom neprosvijećenošću naroda i lošim higijensko-epidemiološkim prilikama. Naglašena je njegova neumorna profesionalna borba protiv bolesti čiji je značaj nastojao približiti običnom čovjektu kao što su srdobolja, avitaminoze, pelagra, rahitis, skorbut, pjegavac, tuberkuloza, malarija, sifilis, dječije zarazne bolesti, upala crvuljka, kožne bolesti, strava i druge.

Slijedio je period borbe protiv predrasuda tadašnjeg stanovništva koje je u liječenju koristilo iracionalne postupke narodne medicine. Bilo je neophodno poboljšati zdravstvenu situaciju mjerama protiv postojećih zaraznih bolesti i sprečavanjem nastanka novih. Nastojao je zdravstvenoprosvjetne tekstove približiti običnom čovjeku što je inteligentno činio pišući kratke pripovijetke i poeziju vješto koristeći riječi i likove iz naroda poput zdravstvenog udarnika baba Mare.

Čitajući ovu knjigu postaje jasno da je književno djelo dr. Samokovlije u značajnoj mjeri inspirisano njegovim iskustvima stečenim kroz liječničku profesiju. Njegova profesionalna orijentacija predstavljala je bez sumnje osnovu za mnoga njegova djela.

Osim književne njegova djela uistinu imaju zdravstvenoprosvjetnu poruku koja je bila prilagođena historijskom trenutku Bosne i Hercegovine. Akademik Tahirović je opisao život i rad dr. Samokovlije, stavljajući u prvi plan njegovu profesionalnu orijentaciju iz koje je proizašlo bogato životno djelo. U knjizi upoznajemo pravog Isaka Samokovliju, liječnika, književnika, prosvjetara, misionara i vizionara. Autor nam istovremeno predstavlja važne trenutke bosanske povijesti i pojašnjava bosansku stvarnost. Autor je na vjerodstojan način opisao buran život i borbu između nedovljno razvijenog društva i društveno svjesnih Bosanaca čiji je cilj bio napredak sredine u kojoj su živjeli. U svoju knjigu je implementirao stvarne povijesne događaje iz života dr. Samokovlije, citirajući neka od njegovih istaknutih djela koja sadrže imena s uočljivom izvanknjiževnom referencom, a iza kojih stoje stvarne i zabilježene povijesne osobe.

Autor daje historiografski osvrt na događaje u Bosni i Hercegovini i opis zdravstvenoprosvjetiteljskog djelovanja Isaka Samokovlije. Štaviše, analizirao je književni prikaz događaja s povijesnim činjenicama, potkrijepljen arhivskom građom, korespondencijom i postojećom znanstvenom literaturom. Majstorskim protkanjem književnih djela s poviješću, akademik Tahirović je u svojoj knjizi predstavio klimu i kontekst društveno-političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini u godinama prije Prvog svjetskog rata, između dva rata, Drugog svjetskog rata i postratnom periodu. Zapravo, na određen način, ali funkcionalno, akademik Tahirović zamagljuje granicu između književnosti i stvarnih činjenica naglašavajući njihov zdravstveno-edukativni sadržaj.

Od najveće važnosti su spisi koje je Tahirović prikupljao, a temelje se na povijesnim događajima uokvirenim u privlačnu priču o bosanskoj povijesti, kulturi i identitetu. Samokovlija je u svojim pripovijetkama stvorio likove koji se iz očiglednih razloga doimaju vrlo realnim, a koje su književna kritika i književna historija visoko vrednovali. Akademik Tahirović je dodao kariku koja nedostaje – posebno naglasio i vrednovao značaj tekstova dr. Samokovlije o zdravstvenoj edukaciji ukupne populacije, a posebno djece i mladih podsjećajući pritom na nekoliko pjesama i jedan kraći tekst higijensko-prosvjetnog sadržaja primjeren njihovoj životnoj dobi i aktuelnoj zdravstvenoj problematici. Neke od tih pjesama danas je su zaboravljen iako još uvijek imaju savremenu konotaciju.

Prvi bosanski liječnik i književnik bio je izvanredan poznavatelj svoje profesije i prema svojim se pacijentima odnosio s empatijom i brigom. Smatrali su ga radoholičarom, ali i velikim domoljubom. Dr. Samokovlija je bio dobar prijatelj sa pojedincima istih shvatanja. Nakon detaljne analize tekstova iz arhivske građe, fotografija, odabrane korespondencije, memoara i postojeće znanstvene literature,

akademik Tahirović je nedvojbeno pokazao da je Isak Samokovlija bio istaknuti intelektualac s integritetom i domišljatošću, školovan i vrijedan liječnik, za što je dobio i zaslužena priznanja. Jedno od njih je i ova monografija.

Adresa autora
Author's address

Mirsad Hodžić
Univerzitet u Tuzli
Medicinski fakultet
mirsadhodzic1965@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 31. 05. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Senad Arnaut

POUZDAN NAUČNI ORIJENTIR U DINAMIČNIM BOSANSKOHERCEGOVAČKIM TOKOVIMA KONTEMPORARNOG DRUŠTVENOG RAZVOJA

[Adnan Džafić, Jusuf Žiga, Šaćir Filandra (ur.) *Bosanskohercegovačko društvo i suvremenost – Prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva,* Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka, 2023]

Zbornik radova Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu pod nazivom *Bosanskohercegovačko društvo i suvremenost – Prilozi za sociologiju bosanskohercegovačkog društva* nudi detaljan presjek razvoja, izazova i transformacija sa kojima se suočava savremeno bosanskohercegovačko društvo. Prva tematska cjelina zbornika počinje citatom[1] američkog sociologa Jeffreya Alexandera, gdje se naglašava važnost sociologije u tumačenju značenja, društvenih struktura i njihovih moći. U skladu sa time nevidljivo, skriveno značenje i strukture moći sociolozi trebaju razotkrivati i učiniti vidljivim. Urednici u uvodu naglašavaju da društvo funkcioniše uz pomoć simbola kojima se objašnjava pojavna stvarnost, čime se gradi jedan *svijet značenja.* Dalje, autori elaboriraju zadatak sociologa kao tumača koji trebaju dekonstruirati, demitologizirati i objasniti simbole i njihova značenja. Na taj način nastaje *svijet značenja* koji usvaja društvo što teži *općem dobru.* Na tom tragu, zbornik *Bosanskohercegovačko društvo i suvremenost* kroz tekstove o prošlosti, sadašnjosti i

1. „Tajna obavezujuće moći društvenih struktura jeste u tome što je njihova prisila i unutrašnja. One nisu samo izvan aktera, već i u njima. One imaju značenja. Ta značenja, čak i ako su nevidljiva, oblikuje i stvara društvo. Mi moramo da naučimo kako da ih učinimo vidljivim."

budućnosti bosanskohercegovačkog društva, kroz tekstove o identitetu, dijalogu, kulturi, tranziciji, politici, modernizaciji itd. predstavlja značajan doprinos razumijevanju specifičnosti problema sa kojima se suočava naše društvo.

Bosanskohercegovačko društvo i suvremenost, sa međunaslovima „Hermeneutika budućnosti" i „Bosanskohercegovačko društvo: transformacija i perspektiva", prvi je tekst u zborniku, odnosno prva tematska cjelina, koju potpisuju Jusuf Žiga i Adnan Džafić. Autori polaze od tvrdnje da Bosna i Hercegovina nije tačka sukobljavanja različitih kultura, religija i tradicija, već da je ona njihovo čvorište, klupko, sastavljeno od niti različitih boja. To čvorište funkcioniše kao jedna cjelina, ali se u njemu jasno prepoznaje i *ono pojedinačno i ono opće – zajedničko* (str. 14). Podsjećaju nas na distinkciju između društva i države, pri čemu naglašavaju da bosanskohercegovačko društvo, gledano kroz historiju, ne gubi svoj integritet i kulturu. Prostor Bosne i Hercegovine oduvijek je bio meta brojnih carstava i sila što se, kako navode autori, odražava i na savremeno bh društvo. Raznobojno klupko je po svojoj definiciji otvoreno za različite uticaje, ali njegova otvorenost, pored toga što je izvor snage, može biti, zbog svoje specifičnosti, i izvor sukoba. Zbog toga autori objašnjavaju da „kad god su se dešavali konflikti na ovom prostoru, oni su uvijek bili inicirani izvana, prije svega od strane bosanskohercegovačkih susjeda" (str. 15). Žiga i Džafić prave jedan dijahronijski presjek razvoja društva i kulture na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, od prvih pisanih tragova koji govore o ilirskim plemenima Desidijatima i Japodima, koji su ulazili u sukobe sa Rimskim Carstvom, preko srednjovjekovne bosanske države, dolaska Osmanskog Carstva, austrougarske okupacije, Jugoslavije, do agresije na BiH 1992-1995. godine, i poslijeratnog društva, da bi došli do zaključka kako je čvorište zvano Bosna i Hercegovina, uprkos svemu, oduvijek imalo, i sačuvalo, svoju autentičnost.

Naredni rad pod nazivom *Sociološki model dekonstrukcije savremenog bosanskohercegovačkog društva*, sa međunaslovima „Društvene vrijednosti", „Vrednovanje kao konstrukcija značenja", „Promjene i kultura trauma", „Modernizacijske promjene", „Faktori uspješnosti društva", „Savremena sociologija: problemi i promjene", „Tendencije aktuelne sociologije", „Strukture moći kao konstante društvenog razvoja", napisao je Adnan Džafić. Tu se autor fokusira na ulogu sociologa kao tumača simbola i načina na koji određeno društvo funkcioniše. Stoga naglašava da sociolozi ne trebaju biti pasivni, puki posmatrači, već aktivno učestvovati u društvu, upravo zbog svog znanja i razumijevanja društvenih mijena. Na tragu poljskog sociologa Piotra Sztompke, Džafić piše o kulturnoj traumi koja vodi društvo u stanje šoka iz kojeg dolazi promjena koju je onda potrebno i analizirati.

Treći tekst ove zbirke *Ishodišta socijalne diferencijacije u bosanskohercegovačkom društvu*, napisao je Šaćir Filandra. Autor „sociološkim i politološkim iščitavanjem dosadašnjih historiografskih istraživanja" (str. 58) nastoji ukazati na društveno-političke odnose u BiH sredinom 19. stoljeća, sa ciljem ukazivanja na različite načine djelovanja nacionalnih pokreta koji su uticali na formiranje bosanskohercegovačkog društva. Filandra objašnjava kako je evropski nacionalizam Bošnjacima bio stran i nejasan, zbog čega se društvo okreće ka tradiciji i kulturi. „Jezik i kultura postaju bitno obilježje nacionalnog identiteta, a pokretanje časopisa *Behar* 1901. godine simbolički se može smatrati početkom bošnjačke kulturne standardizacije" (str. 59). Autor stavlja naglasak na razloge zašto tada nije došlo do buđenja nacionalne svijesti i kakve je to posljedice imalo na dalju socijalnu diferencijaciju.

Narednu tematsku cjelinu pod naslovom *Dijalog – spojnica nacija* napisao je Nezir Krčalo. Paradoks jezika leži u činjenici da komuniciramo sa drugima na nivou svakodnevnice, a opet vrlo često, prečesto, dolazi do konflikta, nerazumijevanja, nemogućnosti prenošenja potpune misli ili emocije, itd. „Čini se da govorimo mnogo, a razgovaramo malo ili nikako, pa postaje sve očitijim da nam za ovladavanje umijećem razgovaranja/pregovaranja treba ozbiljna pomoć" (74). Krčalo nudi kratki historijski pregled razumijevanja govora i jezika, te odnosa misli i govora, od Platona i Aristotela, do Fochta, Heideggera, itd. Autor naglašava da je dijalog razumijevanje sagovornika, drugog i drugačijeg, a ne puko razmjenjivanje informacija, što se onda prenosi i na nivo društva u Bosni i Hercegovini.

Mirza Emirhafizović napisao je tekst *Pregled toka demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini.* Aanalizira društvene promjene u BiH od 1930-ih godina, tj. od perioda između dva svjetska rata do stanja nakon agresije 1992-1995. Kao ključne elemente demografske tranzicije Emirhafizović navodi stopu mortaliteta, nataliteta i fertiliteta, postepeno povećavanje broja zaposlenih žena zahvaljujući industrijalizaciji, smanjenje ili povećavanje broja domaćinstava itd. U skladu sa time, ovaj tekst pruža detaljan uvid u demografsku tranziciju u Bosni i Hercegovini u jednom širem historijskom kontekstu.

Narednu tematsku cjelinu u zborniku potpisuje Sarina Bakić. Tekst *Bosanskohercegovački kontekst za istraživanje kulturnih (ne)prilika*, sa nekoliko podnaslova, fokusira se na konkretan problem bosanskohercegovačkog društva u novom milenijumu – na poziciju kulturne politike. Autorica ukazuje na politizaciju kulture kao jedan od najvećih problema samog bića bh kulture, a time i cijelog društva. „Dok se kroz podsticanje masovne kulture, tačnije njenih kič i šund elemenata "dokazu-

je'' navodni kozmopolitizam i otvorenost, dotle se kroz postavljanje u prvi plan tradicionalnih i folklornih sadržaja kreira i jača navodni identitet etnosa″ (str. 105).

Tekst Asima Mujkića *Model Distrikta Brčko u BiH – korak izvan konsocijacije*, kroz podnaslove „Arbitražna dekonstrukcija etnonacionalnog poretka" i „Sučeljavanje vrijednosnih orijentacija i perspektiva", kritički posmatra Dejtonski sporazum kao konstrukciju koja se suprotstavlja ljudskim pravima i slobodama. Pri tome, autor govori i o pasivnosti međunarodne zajednice, koja *zna samo da izrazi zabrinutost* (str. 118). Sa uspostavljanjem Brčko Distrikta u BiH dolazi do kohabitacije dvaju modela političkog djelovanja – *etnopolitičkog* i *liberalno-demokratskog*. Mujkić postavlja pitanje šta su to "evropske vrijednosti" o kojima se u stalno piše i govori i na koji način, tj. uz koja politička rješenja se približava ili udaljava od istih.

U zborniku se našao i tekst *Sociologija bosanskohercegovačkog društva – perspektiva za održivi razvoj* Abdela Alibegovića. Kroz četiri podnaslova autor piše o važnosti utemeljenja sociologije bh društva, o osnovnim obilježjima i biodiverzitetu bh. društva, te o razvoju ekološke svijesti, kako u BiH, tako i na globalnom nivou. Alibegović ukazuje na činjenicu da socijalna ekologija i razvijanje ekološke svijesti imaju za cilj, između ostalog, razvoj svijesti o važnosti društvene odgovornosti.

Kako govoriti o Bosni i Hercegovini danas? Koja pitanja postaviti i iz koje perspektive? Posljednji tekst koji je uvršten u ovaj zbornik napisao je još davne 1996. godine Ibrahim Bakić (1946-2002.). Autor nudi dvije mogućnosti, dva ugla iz kojih se može govoriti o BiH, a to su historijsko-kulturni i pravno-politički, sa ciljem izgradnje i razvoja, prije svega, individue i njenog odnosa prema naciji, društvu, itd. „Dakle, individua je ta koja posjeduje naciju, a ne nacija individuu" (str. 163).

Na temelju niza postavljenih pitanja, analiza i problematiziranja historijskog razvoja i stanja savremenog bosanskohercegovačkog društva, zbornik *Bosanskohercegovačko društvo i suvremenost*, iscrpan je i vrijedan doprinos bosanskohercegovačkim društvenim naukama, samom društvu, ali i pojedincu koji se želi orijentirati u dinamičnim tokovima kontemporarnog društvenog razvoja.

Adresa autora
Author's address

Senad Arnaut
Univerzitet u Zenici
Filozofski fakultet
senad.arnaut@unze.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 10. 07. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Ajla Demiragić

NOVO KNJIŽEVNOKRITIČKO I IMAGOLOŠKO TUMAČENJE OSTAVŠTINE JAGODE TRUHELKE

(Katarina Ivon, *Jagoda Truhelka: Poetika na margini,* Naklada Ljevak, Zagreb, 2023)

Izdavačka kuća Ljevak objavila je početkom ove godine novu knjigu Katarine Ivon[1] *Jagoda Truhelka: Poetika na margini*. U uvodnom obraćanju autorica napominje da stvaralaštvo Jagode Truhelke zaokuplja njenu znanstvenu pozornost duži niz godina, a da je ovom studijom, pored ostalog, nastojala ispraviti književnopovijesne nepravde koje su, u ideološki divergentnim razdobljima, nanesene ovoj reprezentativnoj figuri hrvatske književnosti. Iako se, zahvaljujući patrijarhalno-patriotskoj konstituciji književnog kanona,[2] Jagoda Truhelka pojavljuje unutar istoga kao autorica dječje književnosti, ona ostaje, po mišljenju Katarine Ivon, nepravedno zanemarena književnica koja zauzima marginalnu poziciju u okviru hrvatske književne i kulturne povijesti. Oslanjajući se na istraživanja Ranke Jindre (1982.) te istraživanje Ane

1. Katarina Ivon vanredna je profesorica na Odsjeku za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru i dopredsjednica je Hrvatske udruge istraživača dječje književnosti. Autorica je znanstvene monografije *Od Kačića do Svačića. Imagologija i ideologija zadarskih koledara* (2018). Primarni znanstveni interesi ove autorice usmjereni su prema novijoj i dječjoj hrvatskoj književnosti, književnoj i kulturnoj teoriji, posebice književnoj imagologiji.

2. O tom specifičnom statusu književnica s ovih prostora, koje su uključivanjem u kanon i nadalje ostale književnice margine, pisala je, pored ostalih, Renata Jambrešić Kirin. Predstavljajući književnost jedne druge zanemarene hrvatske književnice, Jambrešić Kirin sugerira da se primjenom tehnike "isključivanja uključivanjem" (Foucault, *Rituali isključivanja,*1971) na gradnju kanona u južnoslavenskim književnostima jasno uočava „kako je preduvjet za kanonsku ovjeru getoizacija ili pridjeljivanje neke 'manjinske' odrednice – žene mogu biti velike dječje književnice, značajne domoljubne poetese, 'patuljaste Amazonke', trivijalne književnice."

Batanić i Sanje Lovrić Kralj (2019), autorica naglašava da je uvijek bila prisutna diskrepancija u valorizaciji književnog rada Jagode Truhelke i da se nije uspio rehabilitirati ni u novim okolnostima 90-ih, kada se njezino djelo ponovo aktualizira i postaje dio institucionaliziranog dječjeg književnog kanona.

Stoga, na tragu ranijih prikaza i teorijskih radova posvećenih javnom djelovanju, pedagoškom radu i književnom stvaralaštvu Jagode Truhelke, Katarina Ivon u ovoj studiji nudi nova kritička čitanja Truhelkina književnog opusa, posebice njenih manje poznatih proznih tekstova. Ujedno, na temelju pomnog iščitavanja arhivske građe[3], privatne korespondencije[4] i dnevničkih zapisa, autorica nastoji da prikupi i interpretira fragmente[5] jedne mikropovijesti kako bi rasvijetlila Truhelkine moralne i svjetonazorske stavove, kao i njeno razumijevanje dužnosti te javni lik i profesionalni angažman kao uzorit primjer svega što bi, po mišljenju Ivon, učiteljski posao morao apsorbirati u današnjem vremenu.

Knjiga je podijeljena na devet poglavlja naslovljenih redom: „Obiteljski imaginarij", „Ženski imaginarij I: građanske djevojke u 19. stoljeću", „Ženski imaginarij II: ženske dužnosti i angažman", „Odgojni imaginarij: *Carstvo duše*", „Nacionalni imaginarij: *Zlatni danci*", „Prostorni imaginarij", „Dječji imaginarij: Truhelkina literatura u 1920-ima", „Imaginarij djetinjstva: *Zlatko*", „Politički imaginarij: kritička čitanja", a slijedi Kazalo imena, Bibliografija objavljenih knjiga Jagode Truhelke te popis korištenih arhivskih fondova, zbirki i literature.

U prvom poglavlju autorica rekonstruira porodični kontekst Jagode Truhelke naglašavajući da su brižni odnosi između članova porodice na presudan način utjecali ne samo na književno stvaralaštvo već i na javni angažman Jagode Truhelke. Štaviše, autorica napominje da su i Jagodin otac Antun Vjenceslav te brat Ćiro, kao javni djelatnici koji su dali važan doprinos kulturno-prosvjetnom i općenito društvenom razvoju Hrvatske u okviru Austro-Ugarske monarhije, nepravedno zanemareni i da se uglavnom izučavaju kao „saputnici jednog povijesnog vremena i prostora" (str. 17). Truhelka je odrasla u okviru građanske patrijarhalne porodice srednjega društvenog sloja. Njen otac, porijeklom Čeh, po završetku učiteljske preparandije u Pragu, dobija prvu stalnu učiteljsku službu u Hrvatskoj, u kojoj odlučuje da osnuje porodicu zajedno s Marijom Schön**,** mađarskom Njemicom. Otac rano umire i zato majka preuzme brigu o izdržavanju i školovanju Jagode i njene braće. Po mišljenju

3. Na temelju arhivske građe pohranjene u Hrvatskom zemaljskom muzeju, u osobnom fondu Jagodina brata Ćire Truhelke, kao i u Hrvatskom školskom muzeju, Državnom arhivu u Osijeku.

4. Pisma su uglavnom pronađena u sačuvanim ostavštinama osoba kojima je Truhelka pisala, poput Ivana Trnskog, Hermine i Josipa Eugena Tomića, Zdenke Marković ili Elize Kučere.

5. Autorica navodi da je Truhelka uništila većinu svoje pisane ostavštine, a njen službeni dosije, koji je bio pohranjen u Arhivi BiH, izgorio je u požaru 2014. godine.

autorice, upravo će ova borba majke da školuje djecu u Zagrebu, kao i brižni odnos s braćom, biti osnovna inspiracija za neka od najznačajnijih djela Jagode Truhelke. U ovom poglavlju autorica pokazuje kako su se postupno oblikovali moralni i svjetonazorski stavovi Truhelke, kroz lekcije koje je primila od oca i brata Ćire, koji su bili „prvi impulsi oblikovanja osobnosti, svjetonazora, pogleda na ljudsku egzistenciju" (str. 17), preko naobrazbe koju je stekla u zagrebačkom liceju. Analizirajući korespondenciju koju je, po dolasku u Banju Luku, Truhelka vodila sa zagrebačkim kulturnim krugom, Ivon ističe da ta pisma svjedoče o Truhelki kao važnoj književnoj i kulturnoj figuri na početku 20. st. Na kraju ovog poglavlja autorica nudi nekoliko impresija o Truhelkinom svjetonazorskom profilu koji nije bio monolitan i isključivo vezan za kršćanske koncepcije već je, posebice u prvoj fazi njenog djelovanja, bio vrlo progresivan.

Drugo poglavlje posvećeno je analizi prikaza ženskih likova u ranim proznim radovima, uglavnom pripovijetkama, koji su objavljivani na stranicama časopisa *Vienac*, počevši od 1894. godine, kada je izašla prva Truhelkina pripovijetka, pa sve do preseljenja u Banju Luku 1902. godine. Ivon ukazuje kako je Truhelka oblikovala narative o sirotici, o društvenim predodžabama djevojaštva, o ljubavi i odanosti učiteljici, ženskoj tihoj tuzi, stvarajući kompleksne psihološke portrete senzibilnih, pobožnih, domoljubnih građanskih djevojaka, ali i udanih žena te neudanih starih djevojaka.

U trećem poglavlju autorica istražuje načine realizacije ideje ženske emancipacije u diskurzivnoj praksi Truhelkinog pisanja kao i pitanje tvorbe subjekta koji je decentriran i zauzima višestruke identitetske pozicije. Pozornost je usredotočena na Truhelkine romane: *Tugomila* (1894) i *Naša djeca* (1896), objavljene u ediciji Knjižice za mladež HPLZ-a, *Plein air* (1897) i *Vojača* (1899), koji su izlazili u nastavcima u sarajevskom časopisu *Nada*. U ovim romanima, počevši od romana *Tugomila,* u kojem Truhelka po prvi put u romanesknu praksu uvodi pojam ženske emancipacije, preko psihološkog romana *Plein air*, u kojem je prikazan lik slikarice i feministice Zdenke Podravac, do povijesnog romana *Vojača*, u kojem je glavna junakinja prikazana kao tradicionalna žena sputana normama patrijarhalnog bosanskog srednjovjekovnog društva, Truhelka se bavi pitanjem neravnopravnog položaja žena u društvu. Razmatrajući razvoj Truhelkine ženske poetike, autorica ukazuje i na važnost razumijevanja društveno-političkog konteksta kraja 19. st. i razvoja kulture koja se zalagala za nove progresivne ideje poput ideje o važnosti obrazovanja žena i promjeni njihovog statusa u društvu.

Naredno poglavlje posvećeno je tumačenju odgojnog epistolara *U carstvu duše* (1910) koji je nastao na temelju pisama koja je Truhelki uputila njena prva učiteljica iz Osijeka Magdalena Šrepel. U epistolaru Truhelka naglašava da je pored etičkog

odgoja podjednako važan i estetski te kroz pisma usmjerava svoje čitateljice prema idealima istine, dobrote i ljepote. U petom i šestom poglavlju autorica analizira, kako navodi, temeljni tekst autobiografske proze hrvatske dječje književnosti *Zlatni danci* (1918). U ovoj trilogiji Truhelka opisuje svoje odrastanje u Osijeku u periodu od 1860-ih do 1870-ih, te na poseban način oslikava ulice i prostor rodne kuće kao i drage osobe koje su utjecale na njen život. Kroz analizu ove proze, autorica se bavi pitanjem nacionalnog i prostornog imaginarija. Naglašava da je prikaz djetinjstva u *Zlatnim dancima* obilježen vjerskim i nacionalnim momentom tako što se priče grade oko događaja povezanih s ključnim vjerskim praznicima ili običajima, dok se nacionalni naboj povezuje oko prikaza dječje igre u kojoj se sva djeca bore za čast i poziciju Nikole Šubića Zrinskog. U sedmom i osmom poglavlju autorica se fokusira na dječje književno stvaralaštvo Jagode Truhelke nastalo u periodu 20-ih i 30-ih godina 20. st. Pored ostalog, u ovom dijelu studije, autorica ukazuje kako je vjerski svjetonazorski konzervativizam posebno istaknut u dječjem romanu *Zlatko* (1934.). Općenito, proza koju Truhelka piše nakon odlaska u mirovinu i povratka iz ratnog Sarajeva u Zagreb svjetonazorski se približava katoličkoj književnosti. Zbog ovih radova u periodu socijalističke Jugoslavije Truhelka će biti predstavljana kao autorica kršćanske provenijencije.

Polazeći od teze da je Truhelkina marginalizirana pozicija nezaslužena i ideološki obojena, u posljednjem poglavlju naslovljenom „Politički imaginarij: kritička čitanja“ autorica nudi detaljan prikaz kritičkog vrednovanja Truhelkinog rada kroz tri razdoblja. Nakon Drugog svjetskog rata i uspostave novog društvenog poretka književni je opus Jagode Truhelke zanemaren jer se prvenstveno tretirala s predznakom kršćanske spisateljice. Kako nadalje navodi Ivon, do postupne rehabilitacije Truhelkine književnosti dolazi tek nakon što su *Zlatni danci* doživjeli svoje četvrto izdanje 1969. godine. Od 1990-ih *Zlatni danci* postali dio institucionaliziranog književnog kanona, a o Jagodi Truhelki se počinje nanovo pisati kako u kontekstu dječje i adolescentske književnosti tako i u okviru regionalne (slavonske) književnosti. Truhelka je postala posebno važna kao istaknuta figura ženske kulturne i književne povijesti te se u kontekstu ženske književne produkcije razumijeva kao začetnica hrvatskog ženskog pisma. Ivon ukazuje da se danas ostavštini Jagode Truhelke prilazi s različitih teorijskih polazišta. Međutim, aktualizacija je uglavnom usmjerena prema kanonskim djelima, dok se književnost koja nije namijenjena djeci još uvijek slabije istražuje. U potpoglavlju naslovljenom *Bosna i Hercegovina – hrvatska i/ili srpska*, nudi se prikaz negativne kritičke recepcije javnog i književnog angažmana Jagode Truhelke. Ivon kritički iščitava prikaze koji

su publikovani u bosanskohercegovačkim časopisima 1904. i 1905. godine u kojima se se problematizira pitanje hrvatskog domoljublja autorice čiji roditelji nisu bili Hrvati, ili se osuđuje Truhelkino pisanje o BiH u pripovijetkama *Nakon deset godina* i *Finis Hercegovine* kao i u romanu *Vojača*. Čak se vrlo nekorektno sugeriralo kako je Truhelka svoje romane objavljivala u nastavcima u časopisu *Nada* zbog honorara. Potom Ivon ukazuje kako su na oštre kritike izrečene na račun javnog angažmana i književnih ostvarenja Jagode Truhelke burno reagirale feministički orijentirane autorice poput Marije Jambrišak ili Adele Milčinović. Drugo kritičko čitanje u ovom poglavlju započinje razmatranjem poetike Jagode Truhelke u svjetlu književnosti *fin de sieclea*, a potom se razmatra kritička recepcija Jagode Truhelke kao književnice dječje književnosti. Posebno se ukazuje kako se njen rad često nepravedno tumačio u poredbenoj perspektivi s djelima druge dvije istaknute figure hrvatske književnosti za djecu Ivane Brlić-Mažuranić i Vladimira Nazora. Na kraju poglavlja Ivon taksativno navodi one postupke ili elemente koji Truhelkinu poetiku čine jedinstvenom. Pored ostalog, Truhelka je njegovala realističku pripovijetku, strukturirala je obiteljski roman na tragu *Malih žena* L. Alcott te je uvela u dječju književnost opis djece i djetinjstva na autobiografskoj osnovi.

Knjiga *Jagoda Truhelka: poetika na margini* ponudila je drugačiji metodološki pristup proučavanju položaja i uloge književnice u okviru hrvatske književne tradicije. U vješto i pristupačno napisanoj studiji Katarina Ivon promišljeno gradi svoju argumentaciju i donosi inovativne uvide i uvjerljiva tumačenja književnog opusa Jagode Truhelke. Ujedno, autorica nastoji razjasniti i predstaviti i socijalni i povijesni okvir unutar kojeg je djelovala Truhelka i na njenom primjeru sklopiti još jednu važnu mikropovijest ženske svakodnevice.

Adresa autorice
Author's address

Ajla Demiragić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
demiragic.ajla@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 16. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Lejla Kafedžić

REFORMA OBRAZOVANJA: NAŠ PUT UČENJA

(Hajrudin Neradin, Edita Fajić, Alina Karović-Rahimić, Monika Lika i Eldina Dizdar, *Nastavni kurikulum, ishodi i strategije za prvu trijadu osnovne škole,* Bosanska knjiga, Sarajevo, 2023)

S obzirom na to da se obrazovnim sistemima upućuje kritika da ne odgovaraju na zahtjeve koji se pred njih postavljaju u ubrzanom društvenom razvoju, pokrenuti su reformski procesi s ciljem poboljšanja kvalitete obrazovnog sistema, škole i nastave. Nastava usmjerena na kompetencije, a time i na odgojno-obrazovne ishode, stavlja naglasak na one koji uče i njihove aktivnost uz uvažavanje individualnih puteva učenja, što utiče na ulogu nastavnika koji u većoj mjeri treba da osigurava okruženje u kojem se događa aktivno učenje učenika i primjena znanja, pri čemu nije naglasak na sadržaju. Na ovaj način je nastavnicima data veća autonomija, odgovornost i mogućnost djelovanja u planiranju i realizaciji nastave budući da mogu osmišljavati kreativnu učionicu, birati sadržaje kojima će učenici postizati očekivane odgojno-obrazovne ishode i u odnosu na to nastavne metode, oblike i tehnike, aktivnosti, te načine vrednovanja postignuća. Međutim, to može, s druge strane, uzrokovati nesigurnost i nejasnoće u procesu planiranja, pripreme i realizacije nastave što utiče na kvalitetu odgojno-obrazovnog procesa. Poznajući navedeno, grupa autora je odlučila, na temelju svojih kompetencija i profesionalnog iskustva, podržati svoje kolege i ko-legice u nastavi i pomoći im da jednostavnije prođu kroz tranzicijski period od usmjerenosti na sadržaj do usmjerenosti na učenika, njegov aktivitet u nastavi i postizanje odgojno-obrazovnih ishoda.

Grupa autora je napisala priručnik *Nastavni kurikulum, ishodi i strategije za prvu trijadu osnovne škole*, koji je nastao iz potrebe, prema tvrdnjama autora, da se podijeli vlastiti put učenja i razvoja u novonastalim okolnostima koje su rezultat aktuelne reforme obrazovanja i time pomognu i podrže kolegice i kolege koji trebaju odgovoriti na profesionalne izazove u kontekstu kurikularne reforme.

Priručnik se sastoji iz dva dijela: teorijskog i praktičnog okvira. U teorijskom dijelu čitateljima se nudi objašnjenje pojmova, procesa i prikaz vlastitog iskustva u provedbi reforme. U pisanju ovog dijela priručnika autori su se koristili dostupnom literaturom koja, također, može biti vodilja nastavnom osoblju u školama za unapređenje vlastitog pedagoškog rada i reformskih procesa u obrazovanju. Na ovaj način autori pozivaju čitatelje na daljnje samostalno proučavanje predmetne tematike što je važno u procesu cjeloživotnog obrazovanja svih, a naročito onih koji podučavaju, uče i pripadaju nastavničkoj profesiji. Praktični dio nudi rezultate iskustva i pređenog puta u provedbi reforme. Autori su ponudili vlastitu praksu kroz konkretne primjere godišnjih i mjesečnih kurikuluma te nastavnih priprema za realizaciju nastave temeljene na odgojno-obrazovnim ishodima, tematskom planiranju i formativnom vrednovanju učeničkih postignuća u prvoj trijadi osnovne škole. Autori ističu važnost formativnog vrednovanja. Formativno vrednovanje je proces koji bi se trebao odvijati kontinuirano tokom podučavanja i učenja. Pomoću informacija dobijenih formativnim vrednovanjem omogućuje se napredovanje učenika i prepoznavanje učeničkih interesa, snaga i sposobnosti radi planiranja budućeg podučavanja i učenja. Cilj formativnog vrednovanja je, dakle, poboljšanje nastavničkog podučavanja i unapređenje učenikovog učenja. Formativno vrednovanje pridonosi poboljšanju kvalitete nastave, povećava motivaciju učenika za učenje i omogućuje veća postignuća, te ostvarenje odgojno-obrazovnih ciljeva i ishoda. Prednost formativnog vrednovanja jeste u tome što učenike priprema za planiranje, organizaciju i poboljšanje vlastitog učenja, a, također, ga priprema i za cjeloživotno učenje. Zbog toga je sasvim jasno zašto su autori priručnika naglasak stavili na formativno vrednovanje i dali primjere kako se ono može primijeniti u svakodnevnoj nastavnoj praksi u bosanskohercegovačkom kontekstu.

Namjera praktičnog dijela priručnika je ponuditi ideje koje mogu biti provjerene od strane drugih nastavnika i nastavnica, ali i osigurati poticaj za razvijanje vlastite prakse oslonjene ili usmjerene ponuđenim idejama. Autori ne nude navedene primjere kao jedinu mogućnost i istinu, već kao poziv da nastavnice i nastavnici nastavni proces kreiraju tako da je u fokusu učenik, njegova aktivnost i razvoj kompetencija, a ne sadržaj podučavanja i ono što nastavnik treba da radi. Priručnikom se, dakle,

promovira realizacija nastave temeljene na odgojno-obrazovnim ishodima i važno pitanje konstruktivnog poravnanja kako bi sve što se dešava u nastavnom procesu povećalo šansu da će svaki učenik ostvariti svoj puni potencijal. Pristup podučavanju temeljen na odgojno-obrazovnim ishodima naglašava da je već u fazi planiranja važno definirati ishode, odnosno odrediti što će učenici biti u stanju učiniti nakon određenog perioda, npr. nakon časa. Međutim, bez obzira na dobro definirane odgojno-obrazovne ishode, ukoliko se ne uskladi način podučavanja (oblici, metode i tehnike podučavanja) s očekivanim ishodima koji se žele postići, kao i načini provjere njihove ostvarenosti (metode vrednovanja), proces podučavanja neće biti uspješan i neće dovesti do razvoja očekivanih kompetencija. Dakle, za postizanje pune kvalitete odgojno-obrazovnog procesa neophodna je usklađenost planiranih odgojno-obrazovnih ishoda s načinima podučavanja i vrednovanja njihove ostvarenosti, odnosno nužno je osigurati konstruktivno poravnanje. Dobro određeni odgojno-obrazovni ishodi predstavljaju osnovu za razvoj strategija podučavanja, učenja i provjere naučenog.

Predložene aktivnosti u priručniku, također, mogu biti značajna baza za osmišljavanje kreativnog i aktivnog nastavnog procesa u različitim nastavnim predmetima, uz potrebne modifikacije, ali i poticaj za vlastito osmišljavanje načina poticanja sudjelovanja i učenja svih učenika. Naglašena je, dakle, važnost formativnog praćenja kojim se ponovo ističe aktivna uloga učenika, te se na taj način može imati značajan uticaj na poboljšanje postignuća svih učenika, uz adekvatnu interpretaciju i primjenu.

Praktični dio priručnika obuhvata primjere date za prvu trijadu osnovne škole, ali to ne znači da je sadržaj koristan samo stručnjacima koji rade u razrednoj nastavi, već može biti vodič za sve prosvjetne djelatnike uključene u kurikularnu reformu, studente – buduće nastavnike, ali i one koji *samo* žele unaprijediti svoje podučavanje. Uže, priručnik je namijenjen svima koji nastavu realizuju prema odgojno-obrazovnim ishodima i koji u fokus svog profesionalnog djelovanja stavljaju učenika.

Ponuđeni materijal je izuzetno obiman što ukazuje na velik trud i posvećenost autora ovog priručnika. Osim toga, vidljiva je povezanost između svih elemenata praktičnog dijela, te poziv nastavnicima da polazište u planiranju i izvođenju nastave imaju u učenicima. Priručnik omogućuje međupredmetno povezivanje koje neće imati samo formalni karakter, već suštinski, kroz nastavu koja tretira određeni fenomen, koja je tematski planirana i timski realizirana. Učenici koji su aktivno uključeni u nastavni proces razvijaju različite kompetencije, što uključuje i samostalno usmjeravanje svoga učenja, koje može biti korisno i za širu zajednicu.

Autori priručnika su, u skladu s aktuelnim kretanjima, dio materijala ponudili i putem QR coda, što još uvijek nije ustaljena praksa u izdavačkoj djelatnosti i govori o praktičnosti i inovativnosti samih autora i izdavačke kuće.

Adresa autorice
Author's address

Lejla Kafedžić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
lejla.kafedzic@ff.unsa.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 02. 07. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Adem Azapagić

FUNKCIONALNO POVEZANA CJELINA TEORIJSKOG RAZUMIJEVANJA I PRAKTIČNIH ASPEKATA FORENZIČKE REVIZIJE I FINANSIJSKIH PREVARA

(Edin Glogić, Erdin Hasanbegović, Semina Škandro, *Forenzička revizija i finansijske prevare,* FINRA, Tuzla, 2023)

Knjiga *Forenzička revizija i finansijske prevare* se sastoji od deset poglavlja kroz koja čitaoci imaju priliku upoznati se sa pojmovima, specifičnostima i različitim aspektima forenzičke revizije i finansijskih prevara. Kroz poglavlja povezana u jednu funkcionalnu cjelinu u ovoj knjizi autori se bave temama poput uvoda u forenzičku reviziju i finansijske prevare, kreativnog računovodstva i manipulacija finansijskim izvještajima, kriminala u finansijskom sektoru, pranja novca i tehnika njegovog provođenja, porezne evazije i poreznih oaza, sudskih vještačenja i stečajeva, interne i eksterne revizije u otkrivanju grešaka i prevara, metoda otkrivanja računovodstvenih i finansijskih prevara, uticaja etike na kvalitet finansijskih izvještaja i, na kraju, najpoznatijim svjetskim računovodstvenim i finansijskim prevarama.

Prvo poglavlje knjige posvećeno je uvodu u forenzičku reviziju i finansijske prevare. Naslovljeno kao "Uvod u forenzičku reviziju i finansijske prevare" ovo poglavlje pruža čitateljima osnovni uvid u koncept forenzičke revizije, njen cilj i zadatke. Autori su pažljivo predstavili čitaocima historijski kontekst prevara kao i proces forenzičke revizije – od pokretanja istrage do izvještavanja. Uz to, naglasili su ulogu forenzičke revizije kao podrške u parničnim postupcima, te su objasnili pojam finansijske prevare i prevaranata, ističući njihove karakteristike. Ovo poglavlje također se bavi prevarom kao predmetom istraživanja u forenzičkoj reviziji, te

pojmovima trougla prevara i Pozijeve sheme. Autori su čitaocima pružili pregled metoda forenzičkog računovodstva, tehnika i alata koji se koriste u forenzičkim istragama, kao što su data mining tehnika, Benfordov zakon, teorija relativne veličine faktora, racio analiza i drugi. Ovo poglavlje će čitaocima pružiti temeljno razumijevanje forenzičke revizije i finansijskih prevara te im pomoći da steknu uvid u metode istraživanja i tehnike koje se primjenjuju u forenzičkim istragama.

Drugo poglavlje posvećeno je temi kreativnog računovodstva. Poglavlje nosi naziv "Kreativno računovodstvo – primjena, prevencija i manipulacije". Autori su pažljivo istražili ovu oblast, detaljno su razmatrani pojam kreativnog računovodstva, ciljevi i motivi koji stoje iza njegove primjene, kao i tehnike koje se koriste u procesu kreativnog računovodstva. Naglasak je stavljen na efekte primjene kreativnog računovodstva na finansijsko izvještavanje i prevare u finansijskim izvještajima. Autori također razmatraju načine sprečavanja prevara u finansijskim izvještajima i manipulacija u istima te ukazuju na upozoravajuće faktore kreativnog računovodstva i metode detekcije. Prikazani su i primjeri primjene kreativnog računovodstva u praksi, kao i različite vrste računovodstvenih manipulacija, kao što su manipulacija zaradama, uglađivanje trenda zarada, računovodstvo "velike kupke" i kozmetičke računovodstvene manipulacije. Ovo poglavlje će čitateljima pružiti dublje razumijevanje kreativnog računovodstva, njegovih implikacija na finansijsko izvještavanje i prevare u finansijskim izvještajima. Također će im pružiti smjernice i alate za sprečavanje ovakvih manipulacija te pomoći u prepoznavanju znakova kreativnog računovodstva.

"Kriminal u finansijskom sektoru'' naziv je trećeg poglavlja u kojem se autori bave pojmom i definicijom finansijskog kriminala, kao i različitim vrstama finansijskog kriminala. Također, razmatraju načine borbe protiv finansijskog kriminala i sposobnost države da suzbije kriminal u finansijskom sektoru. Dalje u ovom poglavlju čitaoci imaju priliku da se upoznaju sa motivima i posljedicama kriminala u finansijskom sektoru, kao i različitim vrstama finansijskih prevara i obmana, poput protupravnog prisvajanja imovine, lažnog finansijskog izvještavanja i korupcije. Čitaoci imaju priliku da se upoznaju sa počiniocima finansijskih prevara te saznati kako otkriti i spriječiti prevaru.

U četvrtom poglavlju "Forenzička revizija i finansijske prevare'' obrađene su teme pranja novca, tehnike njegovog provođenja i mogućnosti sprečavanja ovog kriminalnog djelovanja. Počevši od definicije pranja novca, čitaoci se mogu upoznati sa procesom pranja novca, od plasmana ili polaganja novca, preko kamuflaže ili sakrivanja i oplemenjivanja novca, do integracije novca. Također, autori se detaljnije

bave metodama i tehnikama pranja novca i načinima borbe protiv ovog kriminalnog djelovanja. Nadalje, razmatraju sprečavanje posljedica i suočavanje sa posljedicama pranja novca, te kako identifikacijom klijenta i vlasnika-korisnika, poštovanjem zakonske regulative, saradnjom sa nadležnim državnim institucijama, sprovođenjem internih politika i procedura i obukom zaposlenih radnika u finansijskom sečktoru možemo spriječiti ovu pojavu. Tekst ovog poglavlja također obuhvata i borbu protiv pranja novca u Bosni i Hercegovini, kao i zakonsku regulativu vezanu za ovu temu. Kroz ovo poglavlje razmatraju još i to kako računovođe, revizori i porezni savjetnici treba da postupaju u primjeni Zakona o sprečavanju pranja novca, uključujući izradu programa procjene rizika, identifikaciju i praćenje klijenata, saradnju sa finansijskim obavještajnim odjelom. Na kraju ovog poglavlja predstavljaju smjernice za pokazatelje sumnjivih transakcija, te uticaj i posljedice pranja novca po državu.

"Porezna evazija i porezne oaze'' je naziv petog poglavlja. U ovom poglavlju detaljno su istraživane porezna evazija i porezne oaze, ključne teme u finansijskom sektoru. Autori su se prvo pozabavili poreznom evazijom, pružajući definiciju i razmatrajući otpor plaćanju poreznih obaveza. Također su istražili pojam poreznog morala i podijelili poreznu evaziju na zakonsku i nezakonsku. Proučili su različite oblike porezne evazije, kao što su poreski karuseli i offshore kompanije, te analizirali izraženost i rasprostranjenost ovog problema u nacionalnoj ekonomiji. Nadalje, istražili su mjere koje se poduzimaju protiv porezne evazije, uključujući preventivne, represivne, institucionalne, pravne i socioekonomske mjere. Čitaocima su pružili priliku da se upoznaju sa zakonodavstvom Bosne i Hercegovine vezanim za krivična djela porezne evazije. Također, istražili su ulogu Kancelarije Evropske komisije za borbu protiv nepravilnosti OLAF u suzbijanju porezne evazije. Zatim su se posvetili poreznim oazama, počevši od njihovog pojma i definicije, te istražili njihove karakteristike i obilježja, kao i vrste i popis poreznih oaza. Istražili su i učinke poreznih oaza, uključujući pozitivne i negativne utjecaje na nacionalnu ekonomiju.

U šestom poglavlju knjige čitatelji se mogu upoznati sa sudskim vještačenjima i stečajevima. Ovo poglavlje obuhvaća važne teme kao što su korištenje stečajnog postupka kao instrumenta prevare, analiza bilansnih indikatora, vođenje knjiga i finansijsko izvještavanje tokom procesa stečaja, kao i finansijsko izvještavanje na kraju stečajnog postupka. Detaljno su istraženi načini na koje se stečajni postupak može iskoristiti za izvršenje prevara i kako se to može spriječiti. Također, razmotreno je kako se bilansni indikatori mogu koristiti u stečajnom postupku i kako se njihova poremećenost može povezati s finansijskim prevarama. Kroz ovo poglavlje istraženo je vođenje finansijskog izvještavanja tokom procesa stečaja i kako se ono može

koristiti za otkrivanje prevara. Posebna pažnja posvećena je finansijskom izvještavanju na kraju stečajnog postupka i kako se ono može koristiti u svrhu sprečavanja prevara.

Sedmo poglavlje knjige nosi naziv "Interna i eksterna revizija u otkrivanju pogrešaka i prevara" i bavi se internom i eksternom revizijom u procesu otkrivanja pogrešaka i prevara. U ovom poglavlju detaljno su istražene metode prikupljanja revizorskih dokaza, odgovornosti revizora za otkrivanje prevara, uloga interne revizije u otkrivanju pogrešaka i prevara, kao i uloga eksterne revizije u istom procesu. Poglavlje je također obuhvatilo ulogu interne kontrole u otkrivanju pogrešaka i prevara, kao i suradnju između interne i eksterne revizije u otkrivanju manipulacija. Čitatelji imaju priliku upoznati se sa pojmom interne revizije, vrstama prevara i metodama otkrivanja prevara u okviru interne revizije, osobinama prevaranata i pokazateljima nastanka prevara koje interni revizori moraju prepoznati. Također je istraženo djelovanje internih revizora u otkrivanju pogrešaka i prevara. Pored toga autori su razmatrali pojam eksterne revizije, odgovornosti eksternih revizora za otkrivanje materijalno pogrešnih iskaza koji su rezultat nezakonitih poslovnih transakcija, te specifične odgovore revizora u vezi s pogrešnim iskazima koji su rezultat izvještavanja u nezakonite svrhe i pronevjere sredstava. Također su istraživali revizijske postupke kao odgovor na zaobilaženje kontrola od strane rukovodstva klijenta revizije.

U osmom poglavlju knjige čitatelji imaju priliku da se upoznaju sa različitim metodama otkrivanja računovodstvenih i finansijskih prevara. Autori se prvo bave primjenom Benfordovog zakona u otkrivanju ovih prevara. Detaljno su istražili primjenu ovog zakona u poslovanju i forenzičkoj reviziji proučavajući njegove pojedinačne pokazatelje. Nakon toga upoznaju čitaoce sa Beneishovim M-score modelom, koji se koristi za otkrivanje računovodstvenih prevara i manipulacija. Istražili su pojedinačne pokazatelje ovog modela, kao što su koeficijent obrta potraživanja od kupaca, indeks marže pokrića, indeks kvalitete aktive i drugi. Zatim nas upoznaju sa BEX modelom za analizu poslovne izvrsnosti, koji se sastoji od četiri pokazatelja: profitabilnost, stvaranje vrijednosti, likvidnost i finansijska snaga. Detaljno su proučili ovaj model i njegove pokazatelje. Nadalje, ovim poglavljem je obuhvaćeno i detaljno istraživanje otkrivanja prevara u vezi s kriptovalutama, kao što su "Pump and dump" prevare, prevare s lažnim brokerima, OneCoin prevara, "Crypto Michael" i Bitconnect prevara, PlusToken krypto Ponzijeva shema, Argyle Coin kripto prevara i "BitClub Network" prevara. Ovo poglavlje pruža čitateljima važna saznanja o različitim metodama otkrivanja računovodstvenih i finansijskih prevara te će im pomoći u sprečavanju takvih prevara u njihovom poslovnom okruženju.

Deveto poglavlje knjige pod nazivom "Uticaj etike na kvalitet finansijskih izvještaja" autori su započeli razmatranjem pojma i nastanka poslovne etike, kao i donošenjem etički ispravnih odluka. Nadalje, pažnju su posvetili etici u računovodstvu i analizirali neetičko ponašanje u računovodstvenoj profesiji. U knjizi su predstavili Kodeks poslovne etike za profesionalne računovođe, ističući njegova temeljna obilježja, svrhu i primjenu u Bosni i Hercegovini. Detaljno su se pozabavili strukturom Kodeksa i načinom postupanja u skladu s njim, te primjenom konceptualnog okvira u privatnom i javnom sektoru, računovodstvu neprofitnih organizacija i u obrazovanju. Ovo poglavlje je zaključeno razmatranjem mogućnosti uticaja Kodeksa profesionalne etike na kvalitet rada računovođa i važnosti profesionalnog ponašanja računovodstvenih radnika u ostvarivanju etičkih standarda. Ovo poglavlje pruža čitateljima važne uvide o značaju etike u računovodstvenoj profesiji te kako ona može uticati na kvalitet finansijskih izvještaja.

Deseto poglavlje knjige "Najpoznatije svjetske računovodstvene i finansijske prevare" predstavlja pregled nekih od najpoznatijih svjetskih slučajeva finansijskih prevara. U ovom poglavlju čitatelji se mogu detaljnije upoznati sa slučajevima poput ENRON-a, Toshiba Corporationa, ZZZZ Best-a, Koss Corporationa, Alberta Motors Association-a, MF Global-a, Parmalata, Bernard L. Madoffa i Investicijskih vrijednosnih papira, Cendant Corporationa, te najveće europske prevare sa PDV-om poznate kao Operacija "Admiral". Svaki od ovih slučajeva pruža primjer finansijske prevare u različitim sektorima i na različitim nivoima, što pomaže čitateljima u boljem razumijevanju načina na koje se finansijske prevare mogu dogoditi, kao i metoda za njihovo otkrivanje i sprečavanje.

Adresa autora
Author's address

Adem Azapagić
Visoka škola za finansije i računovodstvo FINra, Tuzla
adem.finra@gmail.com

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 15. 07. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Šeherzada Džafić

(DIS)KONTINUITETI POLITIKA ŽALJENJA U IME POLITIKA PROMJENA

(Zlatko Kramarić, *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti,* Meandarmedia, Zagreb, 2023)

Već obimni opus Zlatka Kramarića periodično prati prošlošću inficiranu post/jugoslavensku stvarnost s nastojanjima da se brojni problemi identificiraju, imenuju, ali i pokušaju iznaći rješenja, kako u okviru akademskog standarda, naučnih toposa, tako i kolokvijalnih diskursa i svakodnevnih praksi, unutar kojih, uglavnom, i nastaju. U tom kontekstu i svoju novu knjigu *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti* (2023) Kramarić piše s nakanom da se dijagnosticiraju uzroci ključnih problema u postjugoslavenskim društvima, pri čemu su paradigmatična politička strujanja izazvana ambicijama za širenjem teritorije kao i konstrukcije nacionalnih identiteta (s posebnim osvrtom na makedonsku i hrvatsku kulturu). Sve ovo autor iznosi kroz pet poglavlja u koja se ubraja i uvodni dio „Uvod ili vječno vraćanje istog" gdje Kramarić izrijekom navodi ključni cilj knjige „upozoriti na neke opasne političke i društvene procese na balkanskim prostorima", a koji se kroz generacije surovo i uporno ponavljaju, zbog čega „se stječe dojam da su balkanski narodi vječni ponavljači vlastitih historija" (str. 20). Kramarić ovu tezu razrađuje na fonu mišljenja V. Dvorinkovića, koji kaže kako su balkanski narodi „narodi prostora, a ne vremena". Riječju, na ovim prostorima vrijeme stoji, nema vidljivijih pomaka prema „boljem" pri čemu smo uglavnom nijemi svjedoci „vječnog vraćanja" istih političkih i kulturnih tema, kao i svih onih problema koje su i prethodne generacije više-manje neuspješno rješavale. Kramarić dodaje kako ovi narodi ne samo da boluju od „viška historije"

nego nisu u stanju ovladati ni svojim elementarnim strastima. Ni autorov pristup temi uopće nije pristup hladna analitičara, smirena anatoma kojem „leš ispred njega ne znači ništa ljudsko". Njegovi opisi propasti komunizma (i nekih aktera te zavodljive ideologije) pisani su sa strašću, ali i vidnom empatijom prema žrtvama i s(a)viješću da se jedan sistem vrijednosti srušio na dramatičan način.

Za razumijevanje ove knjige (kao i nakana autora) nužna je paralelna dvojna optika: uz rezonance (post)jugoslavenske sadašnjosti neizbježan je i stalni pogled u prošlost kako bi se očitavali kontinuiteti i diskontinuiteti, uporna ponavljanja starih grešaka, perpetuiranja starih oblika mišljenja i djelovanja. „Modernizacija balkanskih društava u projekcijama njezinih političkih elita još uvijek nije prioritet", s pravom tvrdi Kramarić. Mozaičnost Balkana nikada nije ovjenčana matricom ponašanja u kojem su sve vrste razlika, svi identiteti (etnički, vjerski, spolni…) normalne pojave, naprotiv, zatočeni u retrovizijama svjedočimo „da su na ovim prostorima *politike žaljenja* kudikamo poželjnije od *politika promjena*" (str. 22*)*.

Druga teza od koje Kramarić polazi je ona po kojoj nijedna (kontra)revolucija ne može zatrti ideje koje su postojale u mentalnim sklopovima prije tih radikalnih političko-ekonomskih promjena. To se posebice odnosi na one (kontra)revolucije koje nisu nadahnute utopijama, u kojima „ideje" ne igraju neku veću ulogu, ali ih to čini potencijalno destruktivnijim jer stanje regresije ne traje vječno pa će se i potisnute ideje opet pojaviti i u međuvremenu poprimiti i neka druga, manje ugodna obilježja. Kramarić apstrahira kako su nositelji tih „potisnutih ideja" bili zapravo oni koji su se najžešće suprotstavljali tim idejama. Otud i ne čudi da su današnji „antijugoslaveni" ne tako davno bili najveći zagovaratelji i branitelji „jugoslavenstva", a najbolji primjer toga je političar Milorad Dodik, koji je prvo bio član komunističke partije da bi „preko noći" postao „reformirani komunist", a samo koju godinu poslije pretvorio se u najvećeg srpskog nacionalistu i antijugoslavena. Za Kramarića, međutim, to su samo prividni pojavni oblici vanjskog političkog identiteta i duboko je uvjeren da je Dodik oduvijek bio samo obični/kavanski „srpski nacionalist" koji se spretno prilagođavao vremenima/kontekstima, od radničkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, politike nesvrstanosti, preko tržišne ekonomije, srpskih mitova, majčice Rusije, pravoslavlja/svetosavlja, ljubitelja ikona pa sve do tzv. stabilokratije kao mainstreama politike međunarodne zajednice, koja

> „ni na koji način ne može predstavljati opravdanje domaćim političkim elitama za nerazumno ponašanje, a koje isključivo vodi brigu o svojim partikularnim (bošnjačkim, srpskim, hrvatskim) nacionalnim interesima gdje je briga o cjelini, o zajedničkoj državi u drugome planu. I sve bi se to još moglo razumjeti da iza tih politika dezintegracije jedne države ne stoje i neke moćne

> članice međunarodne zajednice: Rusija, Kina, Amerika, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nizozemska… Koje takvo nerazumno ponašanje ohrabruju“ (str. 30).

Kompleksnost situacije pogoršavaju nastojanja Srbije oko projekta stvaranja „srpskog sveta“ što ugrožava i dovodi u pitanje druge identitete, posebno crnogorski i bosanskohercegovački: „I sve bi to bilo legitimno da RS nije nastala kao rezultat zločinačkih, genocidnih politika“ (str. 31). Pored presuđenog genocida u Srebrenici Kramarić izražava žaljenje što međunarodni sudovi zločine počinjene na drugim lokacijama (Prijedor, Višegrad, Foča itd.) nisu podveli pod kategoriju genocida, iako su ti zločini imali karakter genocida. Kramarić podsjeća na zločine u Prijedoru i okolici u ljeto 1992. godine kada nije bilo nikakvih vojnih aktivnosti Bošnjaka i Hrvata, i kada niko ni na koji način nije predstavljao prijetnju srpskom stanovništvu, ali bez obzira na to dijelovi JNA, koji su u međuvremenu postali vojska RS, kao i razne paravojne jedinice, u kratkom su periodu pobili više od 4000 civila, a veliki broj nesrpskog stanovništva s tog područja završio je u logorima smrti. Po Kramariću ostaje nejasno

> „zašto i ti zločini u Prijedoru i okolici nisu kvalificirani kao genocid. U Prijedoru i okolici desila se Srebrenica prije Srebrenice! I dok neki od srpskih političara Srebrenicu interpretiraju u kontekstu (pretjerane) retorzije zbog ubojstava Srba u Bratuncu i nekim drugim mjestima oko Srebrenice, zločine u Prijedoru nije moguće „braniti“ nekom sličnom argumentacijom“ (str. 32).

Razlog trajne krize u BiH Kramarić nalazi i u konfuznim hrvatskim politikama devedesetih godina prošloga stoljeća koje su pokazale neupućenost kada je u pitanju historijski, pravni politički i kulturni status bosanskohercegovačkih Hrvata. Stoga uopće ne čudi „što se u posljednje vrijeme sve glasniji oni hrvatski političari i intelektualci u Bosni koji ozbiljno dovode u pitanje vlastiti hrvatski identitet i smatraju da se on temelji na potpuno pogrešnim povijesnim premisama“ (str. 38). Iz svih prethodno pobrojanih razloga, Kramarić pitanje bosanskohercegovačkih etničkih i nacionalnih identiteta smatra delikatnima s opaskom da je potrebno biti strpljiv u eksplikacijama.

U poglavlju „Svi naši (dis)kontinuiteti“ Kramarić pozivajući se na A. G. Asha ukazuje kako je demokratski svijet bolji od onih „drugih svjetova“, iako se u tom navodno demokratskom svijetu ne samo što se odvijaju gotovo istovjetni retrogradni procesi kao i negativnosti koje se vezuju uz percepciju istoka Europe. Kontinuitete loših povijesnih praksi/ideologija zapravo nije moguće izbjeći, jer, po Krarmariću, u svom nasljeđu i nemamo drugih, manje problematičnih tradicija na koje bismo se mogli osloniti u uspostavi novih društvenih odnosa i identiteta. Recentne retrogradne

prakse (sklonost najgorim oblicima retorzija, prakticiranje govora mržnje, diskriminacija „slabih" subjekata, demonstracija patrijarhalnih oblika kulture) na ovim prostorima imaju dugu tradiciju i predstavljaju našu političko-ekonomsku konstantu.

Ukazujući na diskurse strukturirane na način binarne logike „mi" vs. „oni" (str. 67) Kramarić postavlja ključno pitanje – postoji li uopće komunikacija između jugoslavenskih kultura, književnosti, arhitekture, glazbe, slikarstva? I, ako postoji, koliko je ta komunikacija uopće bitna za pojedine nacionalne kulture? Pri tome postavlja i konkretnije pitanje – što to tačno pokriva sintagma „jugoslavenski kulturni prostor", relativizirajući primarnu vezanost za takav prostor tvrdnjom da „hrvatska komunikativna prošlost mnogo je bliskija srednjoeuropskoj nego srpskoj tradiciji" (str. 80). Iako ni u tom svijetu odnosi nisu idilični – to je ipak svijet „malih nacija", „babilonske slike svijeta", mnoštva različitih jezika i vjera, delikatnih kultura, duboke filozofije, sjajne literature – ipak je svijet u kojem se potiču slobodna misao i revolucionarne ideje. S druge strane, ni srpski ni ruski svijet nikad nisu prošli kroz reformaciju, a prosvjetiteljstvo se nije dogodilo kao kulturni maistream, Kramarić smatra „(…) da s tim svijetom treba jednom zauvijek prekinuti. Konačno, njegov je emancipacijski potencijal odavno nestao, a mi ga pamtimo u njegovoj terminalnoj fazi koja je završila agresijom, razaranjem, ubojstvom vlastitih naroda" (str. 82). Takvo okruženje reflektira se i na hrvatski identitet zaokupljen potiskivanjem „mučnih sjećanja" iz prošlosti koja „će postati naša stvarnost u devedesetim godinama prošlog stoljeća" (str. 89).

Bez obzira na težinu i bremenitost tematike kojom se bavi, Kramarić cijelo vrijeme nastoji da bude iznad i o svim temama donosi prije svega racionalne opservacije, tako da, primjerice, pored negativnih, priznaje i pozitivne učinke nacionalizma pozivajući se na knjige Yorama Hazonyja *Vrlina nacionalizma* i Siniše Maleševića *Zašto je nacionalizam tako moćan*, kao i one negativne, ukazujući na Ivana Čolovića i njegovo markiranje procesa formiranja nacionalnog identiteta koji su doveli do krvavih sukoba.

U poglavlju „Privatne lamentacije na zadanu temu" Kramarić se oslanja više na vlastito iskustvo i ukazuje na činjenicu kako su još u vrijeme JBT (Josipa Broza Tita, op. a.) počele pripreme za osvete, pa se pored ilegalnog oružja „sustavno radilo na masovnoj proizvodnji oficira, točnije školovanih zločinaca koji su samo čekali priliku da neke stare historijske dugove između pojedinih nacionalnih zajednica na ovim prostorima, u krvi, izmire" (str. 101). Baš zbog toga Kramarić žali što su tekstovi Francisa Fukuyame o kraju povijesti prošli na ovim prostorima nezapaženo.

U poglavlju „Zašto volim male narode" Kramarić ukazuje kako funkcionira odnos između autentičnog i neautentičnog pripadnika nacije i to na primjeru makedonske

nacije, a polazne ideje nalazi u knjizi *Imaginarni Židov* francuskog filozofa A. Finkielkrauta. Nakon niza analitički propitanih paradigmi, Kramarić ističe kako je došlo vrijeme u kojem ćemo svi mi, htjeli ne htjeli, biti multikulturalisti koji će njegovati različitosti, poštivati pluralizam, štititi politike identiteta. Jer, to su svojstva progresivnog pogleda na svijet na kojem se temelje demokratske države. U kontekstu toga zaključuje kako organski makedonski (ali čini se i svaki „sličan") identitet ima prednost pred jugoslavenskim koji predstavlja tek jednu, doduše vrlo važnu, epizodu u procesu nacionalne emancipacije. Makedonski primjer Kramarić uzima kao dokazni za tezu da se identitet mora razumijevati u „relacijskom, procesualnom, dinamičkom i sadržajnom smislu" te u odnosima „praktičkih kategorija, situacijskog djelovanja, kulturnih idioma, kognitivnih shema, diskurzivnih okvira, organizacijskih i institucionalnih formi, političkih projekata i različitih događaja" (str. 143) U prilog tome Kramarić spominje samo neke od raspoloživosti za kretanje u tom pravcu: različitost, otvorenost, kozmopolitizam, tolerantnost, klasnost, a koje su kao takve imanentne jugoslavenskoj/makedonskoj kulturi. Kramarić žali što je praksa u pravilu demantirala ovu priželjkivanu sliku odnosa između i u jugoslavenskim društvima, tako i u njihovim kulturama.

U predzadnjem poglavlju „Povratak u prošlost" Kramarić govori o ulozi naracija i arhiva u konstruisanju identiteta. Kako bi pojasnio fenomen „arhiva" poziva se na J. Derridaa koji je ustvrdio da nema političke moći bez kontrole arhiva, a samim time ni pamćenja. Na temelju toga ukazuje kako čitav niz političkih, historijskih, identitetskih problema s kojima se suočava današnja makedonska država (sigurno i ostale exjugoslavenske), proizlazi iz toga što se u nekim vremenima nije previše pazilo šta se to sve u arhivima nalazi, šta se to smatralo vrijednim čuvanja, a što ipak iz nekih razloga nije bilo vrijedno veće državne pozornosti. Indikativan je u tome zaključak da nijednu pa ni makedonsku naciju nije moguće uspostaviti bez „pretenciozne" naracije. Upravo se u takvim pretencioznim pričama i kriju ne samo mnogi odgovori na neka od mnogobrojnih traumatičnih pitanja makedonske prošlosti. Balkanske su nacije sklone epskom/ratničkom viđenju svijeta koje se temelji na jasnim i čvrstim diferencijacijama, a unutar takvog svijeta vrijedi ona jednostavna, binarna podjela *prijatelj vs. neprijatelj*, *mi vs. oni*, a gdje su državne granice linije koje dijele prijatelja od neprijatelja. U svakom, ali i krajnjem slučaju, Kramarić vjeruje da bi jedan novi „povijesni sporazum" mogao biti prihvatljivo rješenje većine postojećih nesporazuma između balkanskih nacija, koje očito i dalje opterećuju njihova prošlost i deformirana sjećanja na neke historijske epizode, a temeljni bi uvjet tog „sporazuma" trebao biti da njegovi potpisnici, bez rezerve, prihvate postojanje svih nacionalnih identiteta (nacija, država, jezika, tradicija ...), kao i postojanje

nacionalnih manjina, jer „manjinske grupe u nekom društvu mogu biti jednake samo ako su njihova osobna iskustva, kultura i društvena kontribucija javno priznati“ (str. 177).

Za kraj, jednog katarzičnog čitateljskog iskustva (preživljenog usred pisanja vlastite studije o bosanskohercegovačkim identitetima), biramo, između mnogih ključnih, jedan moment unutar ove knjige, u kojem se ogleda prosvjetiteljsko „hodočašće“ Zlatka Kramarića po našim (ne)kulturama. Naime, kada govori o mogućim progresima balkanskih zajednica (odnosilo se to na kulturne, nacionalne, političke ili pak religijske), Kramarić zapaža kako smo zapeli u vremenu u kojem više ne postoji ni elementarna potreba za novim idejama, niko se ne trudi ponuditi neku novu viziju „bolje, izvjesnije budućnosti“ pa se duhovna i svaka druga insuficijentnost zadovoljava nekritičkim „kopanjem po prošlosti“. Autor se pritom poziva na Dostojevskog i njegov poziv na empatiju „da bi nam već i jedna suza nevina djeteta trebala predstavljati nepodnošljivu bol, gdje je patnja drugih i naša patnja“. Iz toga izranja zaključak da od prošlosti nije moguće pobjeći pa bi bilo poželjno kada bismo postali svjesni da nema smisla „odlagati svoje suočavanje s njome“, posebice s onim „lošijim“ epizodama. Budući da u tom procesu nema nevinih, taj bi projekt mogao uspjeti jedino kad bi svi društveni akteri prošli katarzu. Ova knjiga svojom temeljitošću, dubinom, akribičnošću, pa i hrabrošću (u ime svih onih neizrecivih, a itekako potisnutih trauma) te u ime novog kontinuiteta, prilog je u tome smjeru.

Adresa autorice
Author’s address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 19. 07. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Haris Dervišević

VREMEPLOV KROZ HISTORIJU OSMANSKE MINIJATURE I DEMISTIFIKACIJA TABUA O FIGURALNOM SLIKARSTVU U ISLAMSKIM KULTURAMA

(*Putovanje boja kroz vrijeme:* izložba u čast 20 godina Odsjeka za turski jezik i književnost, Filozofski fakultet u Tuzli, maj 2023)

Čini se da nije bilo boljeg odabira za obilježavanje 20 godina Odsjeka za turski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli do organizovanja izložbe „Putovanje boja kroz vrijeme“ u holu Fakulteta. Osim što je izložbom obilježen jubilej i predstavljeno 27 reprodukcija djela najznačajnijih osmanskih slikara, ona je tokom mjeseca maja publiku upoznala s manje poznatom historijom osmanskog slikarstva, koje često ostaje u sjeni arhitekture. Ovom izložbom se otklonila predrasuda da islamska umjetnost, uključujući i osmansku, ne poznaje figuralno slikarstvo. U suštini, to je poruka Odsjeka za turski jezik i književnost kojom se ističe da studij, zajedno sa svojim istraživačima i nastavnicima, pruža mnogo više od onoga što se naslućuje iz samog naziva.

Izložba „Putovanje boja kroz vrijeme“, koja je posvećena retrospektivi razvoja osmanske minijature, započinje slikom iz rukopisa *Cerrahiyyetu'l Haniyye*. Autor ovog značajnog djela iz hirurgije je Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385–1468), osmanski ljekar i hirurg. Iako je rukopis prvobitno namijenjen ljekarima, obiluje slikama koje pružaju uvid u različite hirurške operacije. Važno je naglasiti da je Sabuncuoğlu pisao i slikao medicinske tretmane tek nakon što bi se lično uvjerio u njihovu uspješnost. Nakon završetka pisanja *Cerrahiyyetu'l Haniyye*, djelo je predočeno sultanu Mehmedu II Fatihu. Minijaturom sultana Mehmeda II, čija reprodukcija je također bila

izložena, nastavlja se putovanje kroz historiju osmanske minijature. Autor slike je dvorski slikar Nakkaş Sinan (*floruit* 15. stoljeće), koji je bio inspirisan italijanskom slikarskom školom. Prema historijskim vrelima Nakkaş Sinan je boravio u Italiji i učio kod majstora Paola. Ranorenesansni utjecaj primijetan je kod modelovanja sultana korištenjem sjenke. Na minijaturi, ruža koju sultan miriše simbolizira poslanika Muhammeda, a. s., jer u jednoj predaji se navodi da je Poslanik govorio u superlativu o budućem vojskovođi koji će osvojiti Istanbul, a što se ostvarilo u liku sultana Mehmeda II Fatiha.

Zlatnim dobom osmanske umjetnosti smatra se 16. stoljeće, tokom kojega je osmanska minijatura doživjela znatan polet. Jedan od umjetnika koji je obilježio ovo razdoblje je Nasuh Matrakçi (preminuo 1584). Rođen je u Visokom, a kroz sistem regrutiranja dospio je na osmanski dvor. Iako je najpoznatiji kao slikar, on je pravi primjer renesansnog polihistora. Pored toga što je bio slikar, on je bio matematičar, historičar, geograf, mačevalac, kaligraf i istraživač. U osmansku minijaturu unio je inovacije, a posebno je poznat po panoramskim prikazima gradova. Na izložbi je bio predstavljen njegov prikaz Istanbula.

Na mjestu glavnog slikara dvorskog ateljea tokom druge polovine 16. stoljeća nalazio se Nakkaş Osman (*floruit* 16. stoljeće). Iako se ne zna mnogo o njegovom životu, poznato je da se rodio u Foči. Njegov slikarski stil vrlo je upečatljiv, a javnosti je predočen portretom sultana Mehmeda II Fatiha, koji je živio jedno stoljeće prije Nakkaş Osmana. Izbor ove slike najbolje ilustrira na koji način je Nakkaş Osman uspostavio standard za osmansku minijaturu, posebno umjetnost portretisanja – pogotovo kada se usporedi s portretom sultana Mehmeda II koji je naslikao spomenuti Nakkaş Sinan.

U drugoj polovini 16. stoljeća djelovao je Seyyed Lokman (*floruit* 1569–1596) koji je vršio ulogu sultanskog „şehnamecije“, što je podrazumijevalo pisanje posebnog književno-naučnog žanra şahname za sultana. Među njegovim djelima nalazi se i *Hünername* (Knjiga vještina), koja je dovršena 1580. godine. Ovaj rukopis opisuje događaje vezane za sultana Sulejmana, Selima II, Murata III, kao i za velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića. Djelo je ukrašeno s osamdeset devet minijatura, od kojih su dvije bile izložene na izložbi.

Naredno stoljeće obilježeno je djelovanjem Levnija (oko 1680–1732), punog imena Levni Abdülcelil Çelebi. Potjecao je iz ugledne porodice i bio jedan od najaktivnijih slikara lale perioda. Njegovo slikarstvo po formi nastavilo je tradiciju prethodnih generacija, premda je najviše doprinio unošenjem boje u osmansko slikarstvo, kao i novim motivima. Pored prizora iz života osmanskog dvora, često je i bilježio scene iz svakodnevnog života ljudi. Levni je također bio izvrstan portretist, što potvrđuje slika jedne osmanske dame koja je predstavljena na izložbi.

Kao i svaka druga umjetnost i estetika, i osmanska umjetnost je prolazila kroz metamorfoze tokom vremena, što se očitovalo kroz promjene stila, forme i tematike. Posebno su uočljive promjene u rukopisnom slikarstvu 18. stoljeća. Među ključnim protagonistima novog vala su slikari Enderûnlu Fâzıl (1757–1810) i Abdullah Buhari (*floruit* 18. stoljeće). Prvi spomenuti bio je istovremeno pjesnik i slikar, a najpoznatiji je po djelu *Zenannâme*, koje opisuje ljepote žena različitih naroda. Rukopis je pisan u formi mesnevije, a tekst su pratili prikazi žena koje su često bile djelomično nage. S druge strane, Abdullah Buhari je i stekao popularnost erotičnim temama. Kako se pogrešno ne bi razumjelo, oba umjetnika su, pored provokativnih tema, unijela svježinu u osmansko slikarstvo, naročito Buhari čije figure dobijaju na volumenu i pokretu. Razumljivo je zašto su na izložbi izbjegnuti radovi koji prikazuju nagu žensku figuru.

Ovaj *hommage* izložbi "Putovanje boja kroz vrijeme" ne želi biti samo pregled događaja s nabrajanjem biografija i djela umjetnika čija su djela izložena. Organizatori su imali izazovan zadatak, suočeni s neopravdanim tabuom oko figuralnog slikarstva u islamskim kulturama. No, ovim događajem je napravljen hrabar korak u razbijanju tog mita. Javnost je također upoznata s promjenama koje su se kroz povijest događale u osmanskom slikarstvu, koje je stoljećima zrcalilo društvena zbivanja u Carstvu. S nadom da će Odsjek za turski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Tuzli nastaviti s organiziranjem sličnih događaja, želimo im uspješan rast studija i nadamo se da će ova izložba biti predstavljena i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine.

Adresa autora
Author's address

Haris Dervišević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
d.haris@hotmail.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po

potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo